

** 20. YÜZYIL BAŞLARINDAN GÜNÜMÜZE
TÜRK DÜNYASINDAKİ
SIYASİ, İKTİSADİ VE KÜLTÜREL GELİŞMELER
ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

INTERNATIONAL SYMPOSIUM
ON POLITICAL, ECONOMIC AND CULTURAL DEVELOPMENTS IN THE
TURKIC WORLD
FROM THE BEGINNING
OF THE 20th CENTURY TO THE PRESENT DAY

24-27 Nisan/April 2018
Almatı/Almaty, Kazakistan/Kazakhstan

T.C. BAŞKANLIK
ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

EL-FARABİ
KAZAK MİLLİ ÜNİVERSİTESİ

/@AtamBaskanlik

/Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı

Katılım için: www.atam.gov.tr

**ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI**

**20.YÜZYIL BAŞLARINDAN GÜNÜMÜZE
TÜRK DÜNYASI'NDAKİ SİYASİ, İKTİSADİ VE
KÜLTÜREL GELİŞMELER**

ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

24-27 Nisan 2018 / Almatı – KAZAKİSTAN

BİLDİRİLER

ANKARA - 2019

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütük yayın, tercüme ve iktibas hakları **Atatürk Araştırma Merkezi**'ne aittir.

İNCELEYENLER: Prof.Dr.İbrahim YILMAZÇELİK
Prof.Dr.Fatmagül DEMİREL

KİTAP SATIŞ:
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

Mağaza : Bayındır 1 Sok. Nu:24/6 Kızılay/ANKARA
Tel: 009(0312) 285 55 12
Belgeçer: 009 (0312) 285 65 73

e-posta : bilgi@atam.gov.tr

web : <http://www.atam.gov.tr>

e- mağaza : e-magaza.atam.gov.tr

ISBN : 978-975-16-3645-4

İLESAM : 19.06.Y.01.50-597

İÇİNDEKİLER

Türkistan'daki İktisadi Sosyalizm Siyasetine Karşı Türkistanlı Aydınların Tepkisi: Önce Ekmek Sonra Pamuk

Fatmagül Demirel..... 11

Türkistan'da Rusya-Çin Rekabeti: Bölgesel ve Küresel Yansımaları

Kamer Kasım 41

Türk Kamuoyunda Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti (1933-1934)

Mevlüt Çelebi 73

Demokrat Parti Döneminde Türkiye'nin Türkistan Türkleri ile İlişkileri (1950-1960)

Zehra Aslan..... 111

İngiliz Genelkurmayı'nın Raporuna Göre Kafkasya'nın Önemi/

Selçuk Ural..... 147

Xx Yüzyılın Baş Döneminde Kazak Aydınlarının Şeceredeki Etkinlikleri

Erlan Turgunbayev 171

Türkiye Ve Kazakistan: İnguş Örneğiyle Kuzey Kafkasya Müslüman Halklarının Yeniden Yerleşimi (19-20. Yüzyıl)

Boris Harsiev 194

Sovyetler Birliği Sonrası Bağımsızlığını Elde Eden Türk Devletleri ile Türkiye Arasında Siyasal İlişkilerin Gelişmesinde Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultaylarının Rolü ve Etkisi

Adnan Sofuoğlu - Seyfi Yıldırım 210

Magcan Cumabayoğlu'nun Milli Mücadeleye Destegi; Eğitim ve Türk Dünyası Hakkındaki Düşünceleri	
Selma Yel	244
Mұстафа Шоқай Еңбектеріндегі Тәуелсіздік Мәселелер/ <i>Mustafa Şokay'ın Eserlerinde Bağımsızlık Konuları</i>	
Kyzgaldak Sharapova	272
Zhankent in The Works of The Russian Empire Researchers/ <i>Rusya İmparatorluğu Araştırmacıların Çalışmalarında Zhankent</i>	
Seidali Bilalov	289
Adnan Menderes'in Dış Politikasında Türkistan'ın Yeri	
Hamit Pehlivanli	313
II. Dünya Savaşı'nda Almanlara Esir Düşen Türkistanlıların Oluşturduğu Milli Türkistan Birlik Komitesi'nin Faaliyetleri ve Veli Kayyum Han	
Sebahattin Şimşir	355
Hilmi Paşa'nın 1910 Yılı Rusya Ziyareti: Rusya Müslümanları Arasındaki Etkiler	
Gülnara Rafikova	378
Sovet Dövründə Azərbaycanlıların Etnik İdentikliyin Formalaşması Xüsusiyyətləri	
Əliağa Məmmədli	389
Çarlık Rusya'sında 1905 Meşrutiyetinin Azerbaycan Fikir Hayatına Etkileri ve Sonuçları Üzerine Bir Araştırma	
Erdoğan Uygur	421

Sovyet Desteği İle İnan'da Kurulan Azerbaycan Milli Hükümeti ve Türkiye

Sadık Sarısamam 447

Türk Dünyasındaki Kültürel Gelişmeler İçinde Birleştirici Bir Unsur: Ortak Atasözleri (Türkiye ve Kazakistan Sahası Atasözlerinden Örneklerle)

Bayram Durbilmez 497

Doğu ve Batı Dialoğu Bakımından Kayum Nasır'ının Mıftah El-Kuran Sözlüğü: Tatarların Kur'ân Araştırmaları Tarihinin Benzersiz Bir Örneği

Şafigullina Rauşanya 559

Tarih, Hafıza, Unut(Turul)Uş: Altay Türklerinin Dil Ve Kimlik Sorunu

Fatih Şayhan 584

XX.Yüzyılın Başlarında Rusya Müslümanları Birliği'nin Kurultayları ve Türkçülük Fikrinin Tekamülü

Ayten İmanova 600

İdeolojik Yaklaşım ve İnsan (Almanya Ve Rusya Arasındaki Anlaşma Metnine Göre)

Erdoğan Altınkaynak 635

Büyük Oyun ve Gorçakov Memorandumu

İbrahim Yılmazçelik - Ali Gökçen Özdem 653

Almanca Kaynaklara Göre II. Dünya Savaşı'nda Alman Koruyucu Kademe (Ss) Örgütü'nün Sovyet Topraklarında Pantürkizm Faaliyetleri

Yüksel Kaştan 697

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық Музейі Әл-Фараби Атындағы Қазақ Ұлттық Университеті Тарих, Археология Және Этнология Факультеті Ш.Ш. Уәлиханов Атындағы Тарих Және Этнология Институты

Ақпараттық Хат..... 742

1917-1945 Yıllarında Sovyet Kazakistan'da Yapılan Siyasi ve Ekonomik Reformlar ve Kazak Halkına Etkileri

Nursulu Çetin 754

Yanlış Sovyet Politikaları ve Bunun Kazakistan'daki Kötü Yansımaları

Saadettin Yağmur Gömeç 786

Bağımsızlık Sonrası Kazakistan'da Kültür Değişimi

Ayhan Pala..... 816

I.Dünya Savaşında Kazakların Askere Alınması Meselesi ve Kazak Aydınlarının Faaliyetleri

Mehmet Şahingöz 834

Sscb Sonrası Kazakistan'da "Ulus İnşası" Ve "Kazaklaştırma" Politikası/ **Meşkure Yılmaz** 859

Bulgaristan'da Türklerin Okul ve Eğitim Problemleri (1878-1918)

Neriman Ersoy Hacısalihoğlu 887

Xix-Xxff. Басындағы Қожалардың Қазақ Қоғамындағы Орны/ Kojalar'ın XIX.-XX. Yüzyıl Başlarında Kazak Toplumundaki Yeri

Zylikha Ibadullayeva 915

Bağımsızlıktan Sonra Kırgızistan'da Göç ve Göçü Ortaya Çıkaran
Sosyo-Kültürel ve Sosyo Ekonomik Dinamikler

Hayati Beşirli 932

Stalin Dönemi Kırgızistan'da Repressiya (1937 - 1938): Kırgız Milli
Basınının Kurucularından Murat Salihov

Ebubekir Güngör 967

1916, İşgalin ve Zulmün Tarihidir; Orta Asya'da "Milli Ayaklanma",
Ön Asya'da "Milli Savunma"

Betül Karagöz Yerdelen..... 993

Kimlik Sorunları Açısından Rusya'nın Bölgelerinde Ulusal Dillerde
Okul Eğitimi

Марина Мартынова 1031

Sovyet Rusya ve İngiltere'nin Orta Asya'daki ve Çevresindeki Asya
Ülkelerinin Durumu Üzerindeki Etkileri ve Politikaları (İngiliz
Belgelerine Göre, 1920-1921)

Neşe Özden 1050

Rusya Türklerinin Hatıralarında 1917 Sovyet İhtilali

Yasemin Doğaner 1096

Северокавказская Эмиграция В Европе И Тюркский Мир (1917-
1930-Е Годы)

Yuri Dmitrievich Anchabadze 1140

BİLDİRİLER

**TÜRKİSTAN'DAKİ İKTİSADİ SOSYALİZM
SİYASETİNE KARŞI TÜRKİSTANLI AYDINLARIN
TEPKİSİ: ÖNCE EKMEK SONRA PAMUK**

Fatmagül DEMİREL*

ÖZET

1917 Ekim ihtilali sonrasında ortaya çıkan kısa süreli hürriyet devresinde, Rusya'nın Türk bölgelerinde 1917-1924 yılları bağımsızlık mücadeleleri ile geçmiştir. Türkistan'da kısa süreli de olsa bölgesel muhtariyetler kurulmuştur. Fakat yaşanan bu süreçte Bolşevik hükümeti kurulan bu bölgesel Türk Cumhuriyetlerini teker teker ortadan kaldırarak kendi kontrolüne almıştır. Böylece 1924 yılında Türkistan topraklarında Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri kurulmuştur. Türkistan'da bağımsızlık mücadelesi veren siyasi kadrolar ve pek çok Türkistanlı aydın siyasi baskılar nedeniyle Türkiye'ye gelmek zorunda kalmıştır. Gelenler arasında eski Buhara Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu, eski Hokand muhtariyeti başkanı Mustafa Çokayoğlu, Zeki Velidi Togan, Abdülkadir İnan gibi önemli isimler bulunmaktaydı. İstanbul'da bir araya gelen Türkistanlı aydınlar, Bolşevik rejiminin Türkistan'daki uygulamalarını ve yaşananları

* Prof. Dr. Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü

İstanbul'da çıkardıkları Yeni Türkistan dergisi ile dünya kamuoyuna duyurmaya çalışmışlardır. 1927-1931 yılları arasında yayınlanan dergi Bolşevik rejimine karşı muhalif tavrıyla Türk dünyasında ses getirmiştir. Fakat dergi Bolşevik hükümetinin siyasi baskıları nedeniyle 1931 yılında Bakanlar Kurulu kararıyla kapatılmıştır. Türkistanlı aydınlar tarafından Berlin'de 1929-1939 yılları arasında yayınlanan diğer bir dergi ise, Yaş Türkistan dergisidir. Türkistanlı aydınlar her iki dergide de Bolşeviklerin Türkistan'daki eğitim, sosyal, kültürel, dini ve iktisadi alandaki uygulamalarını eleştiren yazılar yazmışlardır. Dolayısıyla Yeni Türkistan ve Yaş Türkistan dergisi Bolşevik rejiminin Türk bölgelerindeki uygulamalarına ışık tutacak birinci elden kaynak niteliğindedir. Tebliğde, Bolşeviklerin 1928-1932 yılları arasındaki ilk beş yıllık plan çerçevesinde Türkistan'da uyguladıkları iktisadi sosyalizm siyaseti, Yeni Türkistan ve Yaş Türkistan dergisinde makaleler yazarak eleştiren Türkistanlı aydınların tepkileri ve konuya bakışları üzerinden incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Bolşevik rejimi, İktisadi Sosyalizm, Türkistanlı aydınlar, Türk dünyası

THE REACTIONS OF THE TURKESTANI INTELLECTUALS AGAINST THE SOCIALIST ECONOMIC POLICY IN TURKESTAN: FIRST BREAD, THEN COTTON

During the short-lived period of freedom after 1917 October Revolution, Turkish regions inside Russia witnessed struggles for independence from 1917 through 1924. Regional autarchies were established in Turkestan even though it lasted short period of time. However, during this process, the Bolshevik government eliminated and took control of such established regional Turkic Republics one by one. Thus, Soviet

Socialist Republics of Kazakhstan, Uzbekistan, Kirghizstan, Turkmenistan, and Tajikistan were founded on the Turkestan land in 1924. The political figures and many Turkestani intellectuals who were involved in the struggle for independence were forced to flee to Turkey due to political pressures. Former president of Bukhara Republic Osman Kocaoğlu, former president of the Hokand Autarchy Mustafa Çokayoğlu, Zeki Velidi Togan, and Abdülkadir İnan were among such important figures those had to come to Turkey. The Turkestan intellectuals who gathered together in Istanbul endeavored to make the world know about the practices of the Bolshevik regime and what is experienced in Turkestan through the Yeni Turkestan Journal, published in Istanbul. The journal, published from 1927 through 1931, made an impression in Turkish world with its opposing behavior against the Bolshevik regime. However, the journal was shut down by a decision of the Council of Ministers following pressures of the Bolshevik government. Another journal published by Turkestan intellectuals in Berlin from 1929 through 1939 is Yas Turkestan Journal. In both journals, Turkestani intellectuals wrote articles criticizing the practices of the Bolsheviks on education, social, cultural, religious and economic areas in Turkestan. Therefore, the Yeni Turkestan and Yas Turkestan are the first hand sources to shed light on the iron-hand rule of the Bolshevik regime in Turkic regions. In this paper, the socialist economy politics implemented by Bolsheviks in Turkestan from 1927 through 1932 in accordance with the first five year plan are reviewed based on the reactions and perspectives of Turkestani intellectuals who criticized the policy by the articles they penned in the Yeni Turkestan and the Yas Turkestan journals.

Key words: Bolshevik regime, Socialist Economy, Turkestani intellectuals, Turkish world

Rusya’da 1917 Bolşevik ihtilalinden sonra ortaya çıkan ve çok kısa süren hürriyet devresinde Türkistan’da 1917-1924 yılları bağımsızlık mücadeleleri ile geçmiştir. Türkistan’da kısa süreli de olsa Hokand Muhtariyeti, Alaş-Orda Hükümeti, Buhara Cumhuriyeti gibi bölgesel muhtariyetler kurulmuştur.¹ Fakat yaşanan bu süreçte Bolşevik hükümeti kurulan bu bölgesel Türk Cumhuriyetlerini teker teker ortadan kaldırarak kendi kontrolüne almıştır. Böylece 1924 yılında Türkistan topraklarında Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri ortaya çıkmıştır.² Türkistan’da bağımsızlık mücadelesi veren siyasi kadrolar ve pek çok Türkistanlı aydın siyasi baskılar nedeniyle Türkiye’ye gelmek zorunda kalmıştır. Gelenler arasında eski Buhara Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu, eski Hokand muhtariyeti başkanı Mustafa Çokayoğlu, Zeki Velidi Togan, Abdülkadir İnan gibi önemli isimler bulunmaktaydı.³ İstanbul’da 1927 yılında toplanan Türkistan Azadlık Cemiyeti ismini Türkistan Milli Birliği (TBM) olarak değiştirmiş ve Yeni Türkistan isimli bir dergi çıkarma kararı almıştır. Türkistan Milli Birliği’nin yönetici ve üyelerinin yazar kadrosunda yer aldığı dergide yayınlanan makaleler genellikle imtiyaz sahibi Osman Kocaoğlu ve TMB Avrupa temsilcisi Mustafa Çokayoğlu, yazı işleri sorumlusu Zeki Velidi Togan ve yönetim

¹ Rasim Bayraktar, “Türkistanlı Aydınlarımızın Siyasi ve Yayın Mücadelesi: Mustafa Çokayoğlu ve Etrafındakiler” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39 (2013) s. 310. Robert F. Baumann, “Rusya’nın Türk Bölgelerinde Yayılması” çev. Nasuh Uslu, **Türkler**, c.XVIII, s. 577-586.

² Mehmet Saray, **Yeni Türkiye Cumhuriyetleri Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s.180-181.

³ Orhan Çınar, “Muhaceretteki Türkistanlıların Gözünden Orta Asya ve Yeni Türkistan Dergisi (1927-1931)” Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s.10.

kurulu üyelerinden Abdülkadir İnan, Mustafa Şahkulu gibi Türkistanlı aydınlar tarafından yazılmıştır.⁴ Derginin temel hedefi yurt dışındaki Türkistanlıların birliğini sağlamak, Türkistan'ın siyasi ve iktisadi durumu hakkında Türk ve dünya kamuoyunu bilgilendirmek ve Türkistan'ı sömürgeleştiren Sovyet sistemine karşı yayın yoluyla mücadele etmek şeklinde özetlenebilir. Dergide Türkistan'da ortaya çıkan gelişmeler ve uygulanan tarım politikaları, pamuk monokültürü, Türkistan'a sevk edilen Rus göçmenleri, yönetimde Türkistanlılara görev verilmemesi gibi Rusların Türkistan'da uyguladıkları politikaları eleştiren makaleler yayınlanmıştır.⁵ Yeni Türkistan dergisinin yazarları Pravda ve Iskra gibi Sovyetlerin geneline hitap eden gazeteleri ve Türkistan Sovyet basınının önemli gazeteleri olan Pravda Vostoka, Zabartiyu, Kızıl Özbekistan gibi gazeteleri yakından takip ederek makalelerinde kaynak olarak kullanmışlardır.⁶ Türkistanlıların sesi olan 1927-1931 yılları arasında yayınlanan dergi Bolşevik rejimine karşı muhalif tavrıyla Türk dünyasında ses getirmiştir. Fakat dergi Sovyet hükümetinin siyasi baskıları nedeniyle 1931 yılında bakanlar kurulu kararıyla kapatılmıştır.⁷ Türkistanlı aydınlar tarafından yayınlanan başka bir dergi ise Yaş Türkistan'dır. Berlin'de 1929-1939 yılları arasında yayınlanan ve editörlüğünü Mustafa Çokayoğlu'nun yaptığı Yaş Türkistan dergisi Türkistanlıların Avrupa'daki sesi olmuştur. Türkistanlı

⁴ Ahad Andican, "Yurt Dışındaki Türkistan Milli Hareketi'nin Sesi: Yeni Türkistan" **Türkistan Bağımsızlığına Hizmet Eden Yeni Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler**, İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı 2005, s. 12-13. Tevfik Evcı, "Yeni Türkistan Dergisi" Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2006, s.78.

⁵ Andican, "Yurt Dışındaki Türkistan Milli Hareketi...", s. 14-15.

⁶ Andican, "Yurt Dışındaki Türkistan Milli Hareketi...", s. 16.

⁷ Orhan Çınar, "Yeni Türkistan Dergisi" *Akademik Bakış Dergisi*, 30 (Mayıs-Haziran 2012), s.6.

aydınlar her iki dergide de Bolşeviklerin Türkistan'daki eğitim, sosyal, kültürel, dini ve iktisadi alandaki uygulamalarını eleştiren yazılar yazmışlardır.⁸ Yaş Türkistan dergisinin Sovyet yönetimine karşı yaptığı muhalif yayınların Türkiye ile Sovyetler arasındaki ilişkileri bozacağı endişesiyle 1934 yılında Türkiye girişi yasaklanmıştır.⁹ Yeni Türkistan ve Yaş Türkistan dergisi Bolşevik rejiminin Türk bölgelerindeki uygulamalarına ışık tutacak birinci elden kaynak niteliğindedir. Bu çalışmada Yeni Türkistan ve Yaş Türkistan dergisinde Bolşeviklerin 1928-1932 yılları arasındaki ilk beş yıllık plan çerçevesinde, Türkistan'da uyguladıkları iktisadi sosyalizm siyasetini eleştiren yazılar yazan Türkistanlı aydınların tepkileri ve konuya bakışları ele alınacaktır.

Bolşeviklerin iktidara gelmesinden sonra izledikleri ekonomi politikaları iç savaşın yaşandığı dönemde savaş komünizmi, yeni ekonomi politikası ve planlamaya geçiş dönemi olarak üç ana döneme ayrılarak incelenmektedir. Bolşeviklerin ihtilalden önceki hazırlıkları daha çok iktidarı ele geçirmek için gerekli koşulların sağlanması ve yoğun bir kapitalizm eleştirisi üzerine kuruluydu. İktidarı elde ettiklerinde bunu nasıl kullanacakları belirsizliklerle doluydu. Yani 1917 Ekim devrimi yapıldığı sırada yapılması gereken reformlar konusunda ne bir program ne de yeni sistem içinde yer alacak

⁸ Ahad Andican, “Yaş Türkistan Dergisi ve Türkistan Milli Hareketi” **Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler**, İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı 2006, s.15-22. Yaş Türkistan Dergisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ercan Çelebi, “Yaş Türkistan Dergisine Göre Türkistan Milli Mücadelesi” Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2000, Tülay Köseoğlu, “Sovyetlerin Türkistan'ı Dönüştürme Siyasetine Muhalefet: Yaş Türkistan Dergisi (1929-1939)” Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.

⁹ Köşim Yesmagambetov, **Mustafa Çokay Türkistan Bağımsızlık Mücadelesine Adanmış Bir ömür**, İstanbul: Ötüken Yayınları 2015, s.296.

yapı ve kurumların hazırlığı söz konusuydu.¹⁰ Bolşevikler iktidara geldiklerinde toprakları kamulaştırarak köylülere paylaştırmıştı. Tasarlanan bu politikada tarımsal üretimin belirlenmesinde büyük toprak sahipleri yerine köylüler belirleyici olacaktı. Bu yaklaşım ilk başta köylülerin Bolşevikleri desteklemesine neden olmuştu. Fakat 1918-1921 yılları arasında yaşanan iç savaş ortamında ortaya çıkan savaş komünizmi uygulamaları durumu tersine çevirmiştir.¹¹

Savaş komünizmi olarak adlandırılan dönem tarımda özel mülkiyetin kaldırılması, bankaların, iç ve dış ticaretin, sanayiinin devletleştirilmesi ve devletin iktisadi uygulamalarını yürütecek kurumların oluşturulmaya çalışıldığı bir süreçtir. Özellikle Gosplan'ın yani Devlet Ekonomi Planlama Dairesi'nin kurulması ileriye dönük ekonomi alanında yapılacak planlamanın alt yapısını oluşturmuştur.¹² Her ne kadar Lenin köylünün elindeki ürüne zorla el konulmasını, sadece savaş döneminin bir uygulaması olarak görse de, tarım alanında uygulanan baskıcı yöntemler köylülerin Bolşeviklere karşı tepkisini artırmıştır. Bu süreçte tüm alanlarda üretim düşmüş, kıtlık ve açlıktan ortaya çıkan ölümler, ülke genelinde başlayan isyanlar Yeni Ekonomi Politikası'nın (NEP) uygulanmasını zorunlu kılmıştır.¹³ Yaşanan iç savaş ve savaş komünizmi sonunda ekonomi tam bir yıkım içine girmiştir. Bir çok kesimde üretim düşmüş, ekili topraklar azalmış yakıt ve hammadde azlığından pek çok işletme çalışamaz duruma gelmiştir.¹⁴ Rus ekonomisini çöküşten kurtarmak için Lenin

¹⁰ Jean Maillet, **İktisadi Olayların Evrimi**, çev. Ertuğrul Tokdemir, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 1983, s.172-173.

¹¹ Köseoğlu, a.g.t., s.51-52.

¹² Maillet, **a.g.e.**, s.174-175.

¹³ Köseoğlu, a.g.t., s.51-52

¹⁴ Yalçın Küçük, **100 Soruda Planlama Kalkınma ve Türkiye**, İstanbul: Gerçek Yayınları, 1971, s.152-153.

tarafından ortaya konan ve 1921 yılında yürürlüğe giren Yeni Ekonomi Politikası ile piyasa tipi işletmelere izin verilmiştir. NEP döneminde daha önce başlatılan ve devletleştirme kapsamına alınan atölyeler ve küçük işletmelerin devletleştirilmesi iptal edilmiş ve bunlar sanayi kooperatiflerine devredilmiştir.¹⁵ Yani NEP devlet eliyle sanayileşme ve köylülüğün kooperatifler içinde toplanmasına yönelik bir program olarak görülmekteydi. NEP döneminde kolhozların sayısı artırılmış olmasına rağmen, özel mülkiyete izin verildiği için ciddi eleştiriler ortaya çıkmıştır. Bu dönemde kulakların ortaya çıkması ve güçlenmesi yeni bir iktisadi politikanın izlenmesine yol açmıştır.¹⁶ Dolayısıyla Stalin döneminde SSCB merkez komitesinin ilk Beş Yıllık Planında (1928-1932) şahsi mülkiyete ve toprak sahipliğine son verilerek kolhoz (kolektif çiftlik) ve sovhozlar (devlet çiftliği) kurulmuştur. Bu yeni sistemde yani kolektifleştirme düzeni içinde başka milletlerde olduğu gibi Türkistan Türkleri de sahip oldukları ekonomik, sosyal ve kültürel özgürlüklerinin çoğunu kaybetmişlerdir.¹⁷

Bolşevik yönetimi ilk beş yıllık plan öncesinde, tahıl sorununun tarımın en temel sorunu olduğunun farkındaydı ve bu sorun çözüme kavuşturulduğunda tarımda yaşanan diğer olumsuzlukların da giderileceğini düşünmekteydi.¹⁸ Bu noktadan hareketle Çarlık döneminde olduğu gibi Bolşeviklerin Türkistan'da izledikleri iktisadi siyaset ve geliştirdikleri yöntemler pamuk ekimi üzerinde olmuştur. Rusya'yı pamuk

¹⁵ Menat Turan, “SSCB’de Toprak Mülkiyeti” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, c.66, 3 (2011) s.313-314.

¹⁶ Turan, a.g.m., s.314-315.

¹⁷ Timur Kocaoğlu, “Rus İhtilalleri ve Türk Halkları: Sovyetleri Birliği’nin Yayılma Siyaseti, **Türkler**, c.XVIII, s.752.

¹⁸ *Maurice Dobb, Sovyet Ekonomisinin Gelişimi*, çev. Metin Aktan, İstanbul 1968, s.222

alanında Amerika'ya muhtaç olmaktan çıkarmak hedeflenmekteydi.¹⁹ Türkistan tarih boyunca bereketli toprakları ve tabii zenginlikleri ile dünya ekonomisi üzerinde etkisi büyük olan bir bölgeydi. İpek, tahıl ve pamuk üretimi ile sınırsız zenginliğe sahip olan Türkistan on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısından itibaren Rus istilasına uğramış ve tüm iktisadi hayatı Rusların kontrolüne geçmişti. Dolayısıyla işgal sonrasında Türkistan, Rusya'ya hammadde sağlayan ve Rusya'da üretilen malların bir pazarı haline dönüşmüş ve bölgedeki yerli sanayii de yavaş yavaş yok olmuştu. Bölge halkı pamuk ekmeye zorlanarak tahıl açısından dışarıya bağımlı hale getirilmişti.²⁰ Çarlık dönemin son Ziraat Nazırı Krivuşeyn'in 1912 yılında Türkistan'a yaptığı seyahat sonrası Çar'a sunduğu rapor, Çarlık Rusya'sının pamuk üzerinden iktisadi yönden nasıl bağımlı bir yapı ve hakimiyet alanı yaratıldığını özetlemektedir: “ Türkistan'da yetişecek her kilo pamuk fazlası Rusya iktisadiyatının takviyesine hizmet edeceği gibi, Türkistan'ın beslenme bakımından Rusya ve Sibiryaya buğdayına olan ihtiyacının artması da oradaki Rus hakimiyetini takviye eden birinci sınıf faktördür. Türkistan'da istihsal edilen pamuğun Rusya'dan başka müşterisi bulunmaması bu bağlanmayı bir kat daha kuvvetlendirecektir”.²¹ Çarlık Rusya'sında pamuklu mensucat sanayinin yüzde ellisi Türkistan'dan sağlanmaktaydı. Pamuk üretimini artırmak için hububat ekimi kısıtlanmakta ve pamuk ekim alanları

¹⁹ A. Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, İstanbul 1981, c.I, s.384-385.

²⁰ Ahmed Naim, “Türkistan'ın İktisadi Hayatına Bir Bakış”, *Yeni Türkistan*, nr. 16, Teşrin-i sâni 1928, s.17. Mustafa Şahkuloğlu, “Türkistan'ın İktisadi Hayatı”, *Yeni Türkistan*, nr. 2-3, Temmuz-Ağustos 1927, s. 19.

²¹ Tahir Çağatay, **Kızıl İmperyalizm II: Türkistan'da İstismar Vasıtası Olarak Geliştirilen Pamukçuluk**, İstanbul 1962, s. 9.

genişletilmekteydi.²² Dolayısıyla Türkistan'ın pamuk meselesi gerek çarlık döneminde gerekse Bolşevik hükümeti zamanında her zaman gündemde olmuş ve Rusya'nın hammadde ihtiyacını karşılayacak bir bölge olarak görülmüştü.²³ Türk bölgelerindeki madenler, ziraat ve hayvancılık ürünleri Rus sanayisini geliştirmek için adeta seferber edilmişti. Bölgede yeni tarım alanlarının açılması ve sunî sulama tedbirlerinin alınması hep pamuk ile bağlantılı olmuştur.²⁴ Rusların Türkistan'daki sulama işlerini ıslah etmelerindeki amaç sürekli olarak bölgeye sevk ettikleri Rus göçmenlere yer hazırlamak, pamuk ekimine uygun yerler temin etmek ve buralara Rus göçmenleri yerleştirilerek pamukçuluğu yerli Türkistan çiftçilerinin elinden alarak onlara bağımlı olmaktan çıkma çabası yatmaktaydı.²⁵ Orta Asya bürosunun başkanı Zelenski de Rus muhacirlerinin Türkistan'a yerleştirmesini Türkistan'ı Rusya'ya rapteden bağın kalınlaşmasına hizmet edeceğini düşünmekteydi. Bu siyaset neticesinde her yıl binlerce mujik Türkistan'a gönderilmekteydi. Rus mujikleri Türkistan'daki verimli arazilere yerleştirilirken göçebe Türkler ise en kötü tarım yapılamayan arazilere yerleştirilmekteydi. Bu durum karşısında Kazak ve Kırgız halkının pek çoğu açlık korkusuyla

²² Tahir Çağatay, **Kızıl İmperyalizm**, İstanbul 1958, s.28-29. A. Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, İstanbul 1981, c.I, s.384-385.

²³ Mustafa Çokayoğlu, “Türkistan'da Pahta Etrafında Güreş” *Yaş Türkistan*, nr.1, Aralık 1929, s.4, Baymirza Hayit, **Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası**, Ankara: Güven Yayınları 1975, s. 226.

²⁴ Baymirza Hayit, **Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri**, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1987, s. 71-72.

²⁵ Ahmed Zeki Velidi, “Türkistan İktisâdiyatında Yerli ve Rus Nokta-ı Nazarları: Aris-Semey Hattı” *Yeni Türkistan*, nr. 4, Eylül 1927, s.16.

yerleşik düzenlerini bozarak göçebe hayatı yaşamaya mecbur kalmaktaydı.²⁶

Bölgede pamuk üretimi artırmak için pamuk ekenlerin pamuğuna karşılık buğday vermek ve pamuk ekmek istemeyenlerin arazilerine su vermemek gibi yöntemler geliştirilmişti. Bolşeviklerin bu uygulamaları Türkistan'da buğday ve su sıkıntısını ortaya çıkarmış ve binlerce köylü pamuk ekmekten kaçarak buğday ekmeğe başlamıştı.²⁷ Rusların izlediği bu iktisadi sömürü sistemine karşı yerli Türkistanlıların yaklaşımı Türkistan Milli Fırkaları ittifadının yedi maddelik programının dördüncü maddesinde şöyle açıklanmaktadır: Türkistan'ın istiklâlî ancak iktisadî istiklâl mahiyetinde tasavvur edilir. Bölgenin iktisadi hayatını Türkistanlılar kendi ihtiyaçları doğrultusunda belirleyeceklerdir. Hangi alanlarda ziraat ve sanayiye öncelik verileceği, yeni inşa edilecek demiryollarının ve su yollarının güzergahını belirlemek gibi önemli yatırımlar kendi tasarruflarında olmalıdır. Türkistan'ın iktisadi hayatında yerli ve Rusların bakış açılarını anlattığı makalesinde Zeki Velidi Türkistan'ın kendi ihtiyacının ne olduğu tanımlamasını yaparken, ülkenin servetinin diğerleri tarafından yağma edilmeden bağımsız bir şekilde gelişmesi ve dünya ekonomik hayatına bağımsız bir üye olarak yeniden katılması olarak görmektedir. Bu noktada Zeki Velidi Yeni Türkistan dergisi yayınlanana kadar Rusya dışında yayın organı olmayan Türkistanlılar kendi ihtiyaçlarını ve Türkistan'a ne tür iktisadi yatırımların faydalı olabileceğine dair görüşlerini duyuramadıklarını, derginin yayınları ile Türkistan'ın geleceği ile ilgili kararları duyurmadaki önemine de dikkat

²⁶ *Yeni Türkistan*, nr. 29, Teşrin-i sâni 1930, s.19.

²⁷ Ahmed Naim, a.g.m., s.18.

çekmektedir.²⁸ Dolayısıyla Yeni Türkistan ve Yaş Türkistan dergisinde iktisadi konulara değinen makale ve haberlerde Türkistan halkını bağımsızlığa götüreceğ yolun iktisadi bağımsızlıktan geçtiği sık sık vurgulanmakta ve bu konuda izlenecek yöntemler de tartışılmaktaydı.

Sovyetlerin Türkistan'daki iktisadi siyasetleri bölgedeki pamuk ekiminin artırmak üzerine kuruludur. Buğday tarlaları zorla pamuk tarımı için ayrılmakta ve zorla pamuk ekimi yaptırılmaktadır. Buğday için ayrılan arazilere yeterli su verilmeyerek, pamuk ekimi yapılan yerlere su götürülmektedir. Sovyet pamuk idareleriyle köylüler arasında yapılan antlaşmada suyun öncelikle pamuk tarlalarına verileceği belirtilmekteydi. Pamuk ekmekten kaçınan köylüler üzerinde çeşitli yaptırımlar uygulanmaktaydı. Yeni Türkistan dergisinin yazarlarından Mustafa Çokayoğlu pamuk ekmeye zorlanan halkın durumunu anlattığı makalesinde Enbeşki Kazak gazetesinden alıntı yaparak, pamuk komitesinin daha önce pamuk tarımı için ayrılan alanlara pamuk ekimi yapmayan köylülerden her desiatin için üç manat nakit para cezası alındığını anlatmaktadır. Çokayoğlu yazılarında pamuğun Türkistan için faydalı olma durumunu ancak yeterli miktarda buğday ekimi veya başka bir yerden buğday getirilmesi konusunda verilecek güvene bağlı olduğunu sürekli vurgulamaktadır.²⁹ Türkistan'da pamuk ekimi en fazla Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Karakalpakistan'da yapılmaktaydı. Tüm zorlamalara karşın bölgenin tamamında da pamuk ekildiğini söylemek güçtür. Bunun nedenini hükümetin pamuk karşılığında vaad ettiği tahıl konusunda yeterince ciddi olmaması ve bölgedeki milliyetçi

²⁸ Ahmed Zeki Velidi, “ Türkistan İktisâdiyatında Yerli ve Rus Nokta-ı Nazarları: Aris-Semey Hattı” *Yeni Türkistan*, nr. 4, Eylül 1927, s.16.

²⁹ Mustafa Çokayoğlu, “ Türkistan'ı Açlık Tehdid Ediyor” *Yeni Türkistan*, nr.5-6, Teşrin-i evvel, teşrin-i sâni 1927, s.9.

kesimin pamuk siyasetine karşı muhalif yaklaşımlarının da etkili olduğu söylenebilir.³⁰ Bunun yanı sıra Yeni Türkistan yazarlarının bölgedeki iktisadi dayatmaları ve uygulamaları eleştiren yazılarına karşı, Rusya’da yayınlanan gazeteler de “Milliyetçi burjuva aydınlarının köylü çiftçilerin menfaatlerine karşı oldukları” ileri sürerek pamuk ekiminin buğday ekiminden daha kârlı olduğu ve Türkistan çiftçisinin de pamuk ekimini tercih ettiği yönünde yayınlar yapmaktaydı.³¹

Yeni Türkistan ve Yaş Türkistan dergisinde yayınlanan Bolşevik rejiminin Türkistan’daki iktisadi siyasetini eleştiren yazılarda, pamuk ekmeye zorlanan halkın tahıl kıtlığından dolayı açlıkla yüz yüze kalacakları sürekli vurgulanmaktadır. Özellikle Türkistan halkının hafızasında büyük yer eden 1918 yılı ve sonrasında yaşanan kıtlıklar ve ölümler sürekli hatırlatılmaktadır. Çokayoğlu “Türkistan’ı açlık tehdit ediyor” başlıklı yazısında Pravda Vostoka gazetesinin 11 Ağustos 1927 tarihli nüshasından alıntılar yaparak kapıdaki açlık tehdidine dikkat çekmektedir. Pravda Vostoka gazetesine göre, Türkistan’da tahıl üretimi çok kötü bir durumdadır. Bütün yıl boyunca 844 bin pud buğday ve 638 bin pud arpa toplanabilmiştir. Toplanan bu miktar beklenen planın % 17,9 ve % 74,1 ini oluşturmaktadır. Mustafa Çokayoğlu bu rakamların Türkistan’ı tehdit eden açlık tehlikesinin boyutlarını göstermekte olduğunu ve Bolşeviklerin Türkistan’a adım attığından beri açlığın görülmediği yıl olmadığına dikkat çeker. Türkistan’daki açlığın Bolşeviklerin gölgesi gibi peşinden geldiğini söyleyen Çokayoğlu, Bolşeviklerin Türkistan’daki iktisadi siyasetini şöyle tanımlar: “... bu siyaset Türkistan’ı daima aç yaşamaya mahkûm ediyor. Bu siyaset ki Türkistan’ı

³⁰ Köseoğlu, a.g.t., s.65

³¹ Abdülkadir, “Yine Pamuk Meselesine Dair” *Yeni Türkistan*, nr. 13, Ağustos 1928, s. 3-4.

tam manasıyla Moskova'nın lütuf ve merhametine bağlıyor"³² Yeni Türkistan dergisinin iktisadi konularda en dikkat çekici yazıları yazan Çokayoğlu Bolşevik hükümetin tıpkı Çarlık döneminde olduğu gibi açlık siyasetini devam ettirdiklerini ve bölgedeki hakimiyetini pekiştirme aracı olarak kıtlık ve açlığı kullandığını ileri sürmektedir. Çokayoğlu bu tezine dayanak olarak da Rusya Komiserler kurulu başkan yardımcısı Turar Rıskulov'un Taşkente 1925 yılında Rusça yayınlanan Reuoliotzia i korennoe nase lenie Turkeстана [Devrim ve Türkistan'ın Yerli Halkı] başlıklı kitabına atıf yaparak açıklamaktadır. Rıskulov'un bu kitabı 1918-1919 yıllarında Türkistan Sovyet hükümetinde üst makamlardayken yazdığı makaleleri, bildirileri ve yaptığı konuşmalarından oluşmaktadır.³³ Rıskulov'un kitabında 1919 yılının haziran ayında Taşkent şehrinde yapılan Komünist Fırka Kongresi'nde sunulan bildiriye Fergana vilayetinde açlıktan ıstırap çekenlerin durumu şöyle anlatılmaktadır. " İslâmların elinde olan her şey gasb olunur. Yalnız bununla da kalmıyorlar İslâmlar katlediliyorlar. Kızıl askerleri ahaliyi muhafaza ile muvazzaf iken onları yağma ediyor. Cinayetlerin izlerini kaybetmek için ahaliyi öldürüyorlar. Köy ve kasaba ahali pek vahşice korkutulmuştur. Onlar köylerini bırakarak dağlara firar ediyorlar. Devlet idareleri ise bütün bütün komünist yoldaşlar elindedir. Bunlar bu vahşete karşı bir tedbir ittihaz etmiyorlar... " Rıskulov'un kitabında en dikkat çekici bölüm ise Rıskulov'un 1919 mart ayında Açlara Yardım Komitesi'nin başkanı sıfatıyla Sovyetlerin yedinci olağanüstü kongresine sunduğu bildiridir. Bu bildirin en dikkat çekici bölümü yaşanan açlığın boyutlarını göstermektedir. " İnsan etiyle geçinen âdemlerin

³² Mustafa Çokayoğlu, " Türkistan'ı Açlık Tehdid Ediyor" *Yeni Türkistan*, nr.5-6, Teşrin-i evvel, teşrin-i sâni 1927, s.8-9.

³³ Mustafa Çokay, " Türkistan'da Sovyet Hükümetinin Açlık Siyaseti (Turar Rıskulov'un İtirafı)" *Yeni Türkistan*, nr. 4, Eylül 1927, s.9.

mevcudiyeti malûm oldu. Lâşe [leş] etiyle doldurulan torbalar için aç insanlar birbirini boğuyorlar. Lâşe bulmak bir nimet addolunuyor”³⁴ Türkistanlı aydınlar bölge halkını bilinçlendirmek amacıyla yazdıkları makaleleri Rusça gazetelerden alıntılar yaparak veya yukarıda Rıskulov’un kitabında olduğu gibi kaynak göstererek bölgede yaşananları ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu tür yayınların etkili olduğu dergiye gelen okuyucu mektuplarından da anlaşılmaktadır. Derginin ortaya koyduğu fikirleri eleştirerek mektup yazanlara verilen cevaplar da yayınlanmaktaydı. Örneğin Yeni Türkistan dergisine Türkistan’dan yazan ve komünist sistemi tüm olumsuzlarına rağmen savunan ve dergiyi taraflı yayın yapmakla itham eden bir okuyucuya, komünist rejiminin siyasi, iktisadi ve kültürel boyutlarının Türk bölgelerindeki olumsuz etkilerinin madde madde anlatıldığı makalede, kıtlık nedeniyle yaşanan ölümlerin rejim tarafından nasıl görüldüğü de anlatılır. Okuyucuya yönelik bu yazıda, Türkistan bölgesindeki milyonlarca insanın ölmesini Bolşeviklerin ihtilalin kurbansız olmayacağı yaklaşımında oldukları hatırlatılır. “cihan devrimi ve komünizmin ihya ve ifası için dünyada bazı kavimlerin feda edilmesi de caizdir” diyerek insanların ölümüne cihan inkılabının heyecanlı safhaları nazarıyla baktıkları ve bu tür olayların bundan sonra da tekrar edebileceğine komünist liderlerin soğuk kanlılıkla söyledikleri açıklanır.³⁵

Mustafa Çokayoğlu makalelerinde pamuk sanayinin gelişmesine karşı olmadıklarını aksine ilerlemesine taraftar oldukları belirtirken, pamuktan dolayı Rusya’dan ithal edilecek ekmeğe muhtaç olunmaması gerektiğini her fırsatta vurgular. “Bizim düşüncemize göre Türkistan öncelikle kendi ekmeğiyle

³⁴ Mustafa Çokay, “Türkistan’da Sovyet Hükümetinin Açlık Siyaseti (Turar Rıskulov’un İtirafı)” *Yeni Türkistan*, nr. 4, Eylül 1927, s.10.

³⁵ “Kazakbay’a Cevap” *Yeni Türkistan*, nr.16, Teşrin-i sâni 1928, s. 5.

kendisini temin edebilmelidir. Biz Türkistan'ı Moskova planlarına kurban etmek istemiyoruz. Biz Türkistan'ı siyaseten ve iktisaden tam müstakil yapmak istiyoruz. Bu şu demek değildir biz Türkistan'ı bütün cihandan kapalı ve mücerred olarak bir mıntika tasavvur ediyoruz.” Mustafa Çokayoğlu pamuk üretiminin gayritabii bir şekilde genişletilmesine de taraftar olmadıklarını şöyle açıklar: “ Şimdi Moskova ricali bir zamanlar Türkistan'da çarlık tarafından pamuk ziraatının inkişafıyla Türkistan halkının hayatına suikast olunduğunu takdir ediyorlardı. Lakin iş başına geçtikten sonra Türkistan'ı istismar etmek için aynı siyaseti takip ve tatbik ediyorlar. Türkistan kızıl Moskova'nın bir kolonisi haline getirilmiştir. Türkistan'da yaşanan açlıklar bunun bir delilidir. Yalnız Moskof esaretinden halâs olarak kendi memleketinin efendisi olmakla Türkistan Türkleri açlıktan halâs olabilirler. Türkistan istiklali uğrunda mübareze etmek kendi ekmeği uğrunda kendi memleketinin serveti tabiiyesinin tabii surette inkişafını istemek demektir. Önce ekmek sonra pamuk. Bunu biz o zaman elde edebileceğiz ki kendi evvelimizde biz Türkistanlılar hakim olalım. Aksi takdirde biz “ Moskova'nın açlığından” halâs olamayacağız.”³⁶

Türkistanlı aydınların yazılarında Çarlık dönemi ve Bolşevik hükümetinin Türkistan'daki iktisadi siyasetinin aynı olduğu karşılaştırma yapılarak anlatılmaktadır. Onlara göre değişen bir şey yoktur. Çarlık dönemindeki sömürgeci yaklaşım ve izledikleri pamuk siyaseti aynen devam etmektedir. Çarlık döneminde bu işlerle görevlendirilen devlet görevlileri dahi görevlerine devam etmektedirler.³⁷ Her iki dönemi de yaşayan Özbek pamuk ekicisi yaşadıklarını şöyle anlatmaktadır. “

³⁶ Mustafa Çokayoğlu, “ Türkistan'ı Açlık Tehdid Ediyor” *Yeni Türkistan*, nr.5-6, Teşrin-i evvel, teşrin-i sâni 1927, s.10.

³⁷ Tahir Çağatay, **Kızıl İmperyalizm II...**, s. 35.

...başlangıçta kendi mülküm olan birkaç hektarlık arazide kendi vasıtalarımla pamuk ekiyordum. Daha sonra mahsulsüz bir yılı müteakip, pamuk toplayıcısı büyük firmaların nüfuzu altına girdim. Borç boğaza kadar yükseldi. Bir kaç yıl sonra arazim satışa çıkarıldı. Böylece arazim pamuk toplayıcısı firmanın mülkiyetine geçti. Ben de onun ücretli işçisi haline geldim ve kendi arazim üzerinde ücretli çalışan bir işçi ekici oldum.” Özbek köylüsü çarlık döneminde yaşadıklarını anlattıktan sonra ekim ihtilalinden sonraki süreçte ilk başta ümide kapıldıklarını ve ilk arazi ıslahatını kastederek arazisini geri aldıktan sonraki Bolşevik hükümetinin uygulamalarını anlatır. “Bu suretle ümide kapılmamızda uzun sürmeden boşa çıktı. Zenginlerin arazisini alıp fukaraya paylaştırdılar. Zenginlere ait hayvanları çiftlik teçhizatlarını da aynı şekilde paylaştırdılar. Daha sonra bizleri düşünüp tasarladıkları kolhozlara bağladılar. Bizler de bu suretle hiç farkında olmadan serbestçe kolhozlara katıldık. Bize kolhozlara girip girmemekte serbest olduğumuzu söylediler. Fakat aynı zamanda serbestçe kolhozlara katılmadığımız takdirde arazimizi elimizden alıp kendimizi çalışma hakkından mahrum edeceklerini bildirdiler. Böyle bir durum karşısında serbestçe kolhozlara yazılmaktan başka çare kalmamıştı. Eskiden taahhüdümüzü yerine getiremediğimiz takdirde arazimiz satılıyor küçük mülk sahipliğinden işçiliğe indirilmiş ve bu suretle istismar edilmiş oluyorduk. Buna mukabil şimdi Sovyet cennetinde durum nasıldır? Acaba ben daha fazla hürriyete sahip bulunmakta mıyım? Haşa, bugün ben kendim Sovyet devletinin mülküyüm. Moskova Bolşeviklerinin gösterdiklerini emrettiklerini aynen yapmak mecburiyetindeyim.”³⁸

Kendisini Sovyet devletinin mülkü olarak tanımlayan Özbek köylüsünün yaşadıkları aslında uygulanan iktisadi

³⁸ Tahir Çağatay, *Kızıl İmperyalizm II...*, s. 36-37.

sosyalizmin özeti niteliğindedir. Stalin döneminde NEP den vazgeçilerek ekonomik krizden kurtulmanın çaresi olarak beş yıllık plan ile kolektifleştirme sürecine girilmiştir. Bu süreçte Bolşevik yönetimi hakimiyetleri altındaki hammadde deposu olarak gördükleri ülkelerden sanayileşme için gerekli olan tüm ürünleri baskıcı yöntemlerle temin etmeye çalışmıştı. Özellikle halka zorla benimsetilmeye çalışılan kolektifleştirme sistemi halk tarafından büyük tepkiyle karşılanmıştır.³⁹ Tüm baskılara rağmen köylüler kolhozlara girmeye razı olmamakta ve erzak toplamaya gelen memurlara karşı direnç göstermekteydiler. Köylü erkeklerini ve hayvanlarını yok pahasına vermektense hiç vermemeyi tercih etmekteydi.⁴⁰

Yeni Türkistan dergisinde Elter takma isimli yazar “Dünya Cennetinin iç yüzü” başlıklı yazısında komünist sistemi eleştirmektedir. Yazıda Bolşevik devriminin işçi ve köylüyü dünya cennetinde yaşatmak amacıyla yapıldığını Lenin’in yeni iktisat siyaseti ve bununla gelecek cenneti beklediğini ama altından da bir şey çıkmadığı vurgulanır. Yazar milyonlarca işçi ve çiftçi kanı ile süslenen dünya cenneti (Bolşevik Rusyası) işçi ve çiftçiyi refah ve saadet içinde yaşatabildi mi ? diye sorar ve cevap da verir. Yazara göre “Bugünkü vaziyeti tetkik etmekle gayet açık bir şekilde anlayabiliriz. Dünya cenneti adını verdikleri komünizm diyarında amelenin maruz kaldığı vaziyet çok vahimdir. Pekala peygamberleri Lenin ne yapabildi? Avrupa sermayesinden dilenmekten başka ne çare bulabildi? Lenin sermayedarlara satıldı denemez ya? Rus amelelerinin durumunu Troçki’nin yazıları göstermektedir.” Elter yazının devamında Türkistan Bolşevik basınından örnek göstererek bölgede Türkistan amele

³⁹ Belkis Ulusoy, “Kolektifleştirme: Stalin Döneminde Azerbaycan’da Kolektifleştirme” **Stalin ve Türk Dünyası**, editörler, Emine Gürsoy Naskali-Liasian Şahin, İstanbul: Kaknüs Yayınları 2007, s. 166-167.

⁴⁰ Ulusoy, a.g.m., s. 161.

ve işçilerin sefalet içinde olduklarını hiç şekilde haklarının korunmadığından bahseder. Elter yazısının sonunda Avrupa ve Amerika'daki işçi örgütlerinin işçilerin hakkını koruduğunu ama Rusya'da böyle bir şeyin olmadığını hatırlatarak dünya cennetinin kominizim ile değil demokrasi ile var olacağını vurgular.⁴¹

Türkistan'da Rus nüfusunu artırmak için en verimli yerlere Rus muhacirler yerleştirilerek yerli ahalinin eritilmesi planlanmıştır. Türkistan'a sevk edilen Rus köylülerin Türkistan'a yönlendirilmesinin Türkistan'ı kıtlığa ve açlığa sürüklediğini vurgulayan Tuygun takma isimli yazar kızıl istibdatın bunları bile bile yaptığını ileri sürer.⁴² Timuroğlu'na göre de uygulanan pamuk ve muhaceret siyasetindeki amaç Türkistan halkının köleleştirmektir.⁴³ Rus muhacirlerin yanı sıra Türkistan'da yahudilerin de yerleştirildiği onlara pamuk ekimi için tarlalar verildiği haberi Yeni Türkistan dergisinin "Türkistan'dan haberler" bölümünde Kızıl Özbekistan gazetesinden alıntı yapılarak verilir. Dergi bu haberi verirken "Elbette korkak yahudilere pamuk ektirmek kolaydır." Yorumunu yapar.⁴⁴

İlk beş yıllık plan iktisadi alanda savaş komünizmi dönemindeki uygulamalara geri dönüşün yaşandığı

⁴¹ Elter, "Dünya Cennetinin İyüzü" nr. 24-25, Teşrin-i sâni-Kânûn-ı evvel 1929, s. 8-9.

⁴² Tuygun, "Türkistanda Milliyetçilik Neden İleri geliyor" nr. 24-25, *Yeni Türkistan*, Teşrin-i sâni

Kânûn-ı evvel 1929, s.10-16. Timuroğlu, " Alaş Orda", Yaş Türkistan, nr.32, Temmuz 1932, s.12-13.

⁴³ Timuroğlu, " Alaş Orda", *Yaş Türkistan*, nr.32, Temmuz 1932, s.12-13.

⁴⁴ *Yeni Türkistan*, nr. 24-25, Teşrin-i sâni- Kânûn-ı evvel 1929, s.18-19.

kolektivizasyon sürecinde Türkistan'ın pek çok yerinde isyanlar söz konusu olmuştur. Yeni Türkistan dergisinde Sencer takma isimli yazar bu isyanların nedenini Bolşeviklerin Türkistan'a getirdikleri büyük "nimetleri" içinde aç mujikler ve Rus askerler için açılan yeni araziler ve onların buralara yerleştirilmesine bağlamaktadır. Yazar yeni arazilerin açılmasını Türkistan'daki fakir köylülerin menfaatine yapılmış bir şey olmadığını bir göz boyama ve propaganda faaliyeti olduğunu ileri sürmektedir. Fakir köylünün tarlaya ekmek için ne tohumu nede hayvanı vardır. Dolayısıyla yerli rençperlere kısmen yardım edilerek onları pamuk ekmeğe zorlamaktadırlar. Hükümetten borçlanarak alınan erzak ve başka yardımlar rençperin deruhte edeceği pamuk mahsulatına mahsuben verilmekteydi. Pamuk teslim edemeyen çiftçilerin malları ve arazileri satılmaktaydı. Pamuk ekmeğe zorlanan fakir çiftçiler de ellerindeki pamuğu hükümete teslim etmek zorundaydı. Pamuk ekimi karşılığında kendilerine verilecek olan tahılı almak için de günlerce hatta aylarca beklemekteydiler. Çiftçiler kolхозlarda birer köle haline getirilmiştir. Fabrikalarda Ruslar öncelikli olarak işe alınmakta ve yerli ahali açıkta kalmaktaydı. Türkistan'ın açlık ve sefalet içinde olduğunu söyleyen yazar, bir süredir görülen isyanları halkın gazap kıvılcımları olarak tanımlamaktadır. "...tarihte misli görülmemiş istismar ve yağma siyaseti altında ezilmekte olan ve bunun üzerine millî harsı, dinî tahkir ve takip edilen bir milletin isyan etmesi gayet tabiidir. Bu isyanlar bu ihtilaller halkımızın gaddar Rus kâbusundan kurtulmak için her ne bahasına olursa olsun azimkâr mücadeleye hazır olduklarını gösterir. Türkistan köylüsü Moskovalıların "sağım sığırı" derecesinden ancak millî müstakil Türkistan da kurtulacaktır." ⁴⁵

⁴⁵ Sencer, "Türkistan'da son zamanlarda isyanlar münasebetiyle" *Yeni Türkistan*, nr. 28, Teşrin-i evvel 1930, s.4-7.

Yeni Türkistan dergisi Türkistan'dan haberler köşesinde Pravda Vostoka gazetesinin 15 Kasım 1929 tarihli nüshasını kaynak göstererek yaptığı haberde, Türkistan'ın değişik vilayetlerinde köylülerin Sovyet hükümetinin uyguladığı iktisadi sosyalizm siyasetine karşı harekete geçtikleri, hükümet görevlilerine erzak ve vergi vermemek için isyan ettiği ve pek çok kooperatifin de yağma edildiğini bildirilmektedir. Taşkent vilayetinin bir çok yerinde köylüler erzaklarını zorla alan hükümet görevlilerine karşı direnmektedir. Hatta erzak ambarları dahi yakılmaktadır. Hükümetin uygulamaya koyduğu beş yıllık plana karşı pek çok yerde köylülerin direnci söz konusudur. Yeni Türkistan dergisi bu durum karşısında beş yıllık planın tehlikede olduğu yorumunu yapar.⁴⁶ Osman Kocaoğlu “Bolşevikler ve Rençberler” başlıklı yazısında bu direnişe sadece Türkistan köylülerinin değil Rusya'nın bazı köylerindeki rençberlerin de Sovyetlere buğday gibi erzakları vermeyerek katıldığını, erzak tedarik eden heyetleri kabul etmedikleri hatta erzaklarını sakladıklarını belirtmektedir. Kocaoğlu, Bolşeviklerin tüm Sovyet rençberleri üzerindeki uygulamalarının menfi neticeler verdiğini ve rençberlerle olan ilişkilerinin bütün dünya için örnek olacağını düşünen Bolşevikler için durumun pek de olumlu olmayacağına vurgu yapar.⁴⁷ Yine Türkistan'dan haberler köşesinde, hükümet yetkililerinin köylülerden zorla erzak alırken, şimdide zorla ellerindeki hayvanları da almaya başladıkları ve hayvanlarını vermek istemeyen köylülerin

⁴⁶ *Yeni Türkistan*, nr. 26, Kânûn-ı sâni 1930, s. 15-16.

⁴⁷ Osman Kocaoğlu “Bolşevikler ve Rençberler” *Yeni Türkistan*, nr. 26, Kânûn-ı sâni 1930, s. 1-5.

hayvanlarını yüksek fiyata tacirlere sattığı veya hayvanını kendisi kestiği anlatılmaktadır.⁴⁸

Yeni Türkistan dergisinde yayınlanan makalelerde ve Türkistan'dan haberler köşesinde verilen istatistiki bilgiler ilk beş yıllık planda öngörülen kolektivizasyonun başarısız olacağı sık sık dile getirilir. Osman Kocaoğlu makalesinde 1930 yılı için Türkistan'da kurdukları fabrikaların gelirini 62 milyon liraya çıkarmak istediklerini lakin ilk altı ayda bu fabrikalardan elde edilen gelirin ancak 23 buçuk milyon olduğunu, Bolşeviklerin planlarının suya düşmek üzere olduğunu belirtir. Kocaoğlu makalesinde iktisaden Türkistan halkını esir etmeye yönelik kolektivizasyon siyasetine karşı Türkistan köylülerinin şuurlu bir şekilde ekim ekmeyerek silahsız bir isyana giriştikleri ve kolhoz teşkilatlarının da akamete uğradığını anlatır. Bolşeviklerin beş yıllık planları doğrultusunda Özbekistan'dan beşinci yılın sonunda 36 milyon put pamuğun Rusya merkez sanayiine gönderilmesi gerekirken, Türkistan köylüleri pamuk tarlalarının büyük bir kısmını buğday, arpa ve mısır ekerek beş yıllık planın en kuvvetli dayanak noktasını ortadan kaldırmışlardır. Osman Kocaoğlu bu durum şöyle yorumlar “ ... demek beş yıllık plan gemisinin, içtimaiyat denizi dalgalarına dayanamayıp akıbet gark olması muhakkak gibidir. Bizim son kati sözümüz şudur ki: Hürriyet, içtihat ve temellük gibi beşeri umdeler, Türkistan'da pek derin ve eski tarihi ananelere malik olduğu için Bolşeviklerin Türkistan kültürasına karşı olan imhakâr siyasetleri akamete uğrama arefesindedir.”⁴⁹

⁴⁸ *Yeni Türkistan*, nr. 27, Şubat 1930, s. 23.

⁴⁹ Osman Kocaoğlu, “ Bolşeviklerin Türkistan kültürasına karşı olan imhakâr siyasetleri akamete uğramak arefesindedir” *Yeni Türkistan*, nr. 28, Teşrin-i evvel 1930, s.3-4.

Türkistan'dan gelen bu tür olumsuz haberler karşısında Türkistanlı aydınların Bolşevik yönetimine karşı daha sert üsluplarla yazılar kaleme aldıkları görülmektedir. Sencer takma isimli yazar “Pamuk siyaseti ve halkımız” başlıklı yazısında çarlık dönemindeki Türkistan'ı sadece pamuk tarlası haline getirmek siyasetinin Bolşevikler tarafından aynen devam ettirildiğini pamuk ekmeyenleri her türlü baskı ile pamuk ekmeye zorladıklarını, ekmeyenleri hapis ve sürgün ile cezalandırdıklarını, Andican'da pamuk yerine buğday eken 11 çiftçinin idam edildiğini anlatmaktadır. Sencer göre, Türkistan halkı Rusların ucuz beyaz altın olarak tanımladıkları pamuğu temin etmek için köle gibi kullanılmaktadır.⁵⁰ Türkistan'da Beş yıllık plan çerçevesinde pamuk üretimini artırmak için Amerika'dan on bir zenci pamuk uzmanı aileleri ile birlikte bölgeye getirilmiştir. Yaş Türkistan yazarlarından Çağatay'a göre ise bu bir maskaralıktır. Milyonlarca para sarf edilerek getirilen, yerli lisanı bilmeyen, hayatında pamuk görmemiş bu uzmanların pamukçuluğun gelişmesine hiç bir şekilde katkı sağlamayacaktır. Pamuk üretiminin çağdaş usullere göre artırılması için Türkistanlı uzmanların yetiştirilmesi gerektiğini söyleyen Çağatay, Rusların uzman yetiştirmek bir yana Almanya'da ziraat eğitimi alarak ülkesine dönen Abdülvahap Muradi'nin siyasetle uğraşmamasına rağmen hapse attıklarını ve akıbetinin de ne olduğunun dahi bilinmediğini belirtir. Yetişmiş Türkistanlı uzmanlar varken onların yerine yabancı uzmanların bölgeye getirilmesini şiddetle eleştirir. Rusların amacı Türkistan halkının ilerlemesini engellemek ve onları sömürge şeklinde tutmaktadır. Çağatay makalesinin sonunda

⁵⁰ Sencer “Pamuk siyaseti ve halkımız” *Yeni Türkistan*, nr. 29, Teşrinî sâni, 1930, s. 12, Pamuk ekim planını Türkistan'ın pek çok yerinde gerçekleşmemesinden dolayı Merkez Parti komitesi ve Orta Asya bürosu cezai tedbirleri devreye sokması hakkında. Bkz. Timuroğlu, “Bolşevik Cinayetleri Kurbanları” *Yaş Türkistan*, nr. 33, Ağustos 1932, s. 25-28.

Bolşevik yönetimine şöyle seslenir: “ Rus Bolşevikleri bilmelidir ki Türkistan er geç müstemlemeden ve esirlikten muhakkak kurtulacaklardır”⁵¹

Sovyet yönetimi ilk beş yıllık plan sonunda Türkistan’daki pamuk üretimi konusunda istediği hedeflere ulaşamamıştır. Özbekistan’da planda öngörülen pamuktan daha azı üretilmiştir. Türkmenistan’da ise pamuk planının ancak yüzde altmış dokuzunu sağlanabilmiştir. Kazakistan, Tacikistan ve Karakalpakistan’da da üretim plan doğrultusunda gerçekleşmemiştir.⁵² Beş yıllık planda öngörülen pamuk üretiminin istenen seviyede olmamasının sorumlusu olarak Pravda Vostaka gazetesi 13 Ocak 1932 tarihli nüshasında milliyetçi unsurların yani Mustafa Çokay ve arkadaşlarının yaptıkları yayınların etkili olduğunu ileri sürer. Yaş Türkistan dergisi yönetimi buna cevap olarak “Darbeli Mesele” başlıklı baş makalede Sovyetlerin bu tür açıklamalarına alışkın olduklarını ve Bolşeviklere karşı oluşan bu aleyhtarlarının başarısından Yaş Türkistan’ın yaptığı yayınların etkili olduğunu itiraf etmelerinden de memnun olduklarını ifade ederler. Türkistan halkında Bolşeviklere karşı oluşan bu düşmanlığın asıl sebebinin ise Bolşevizmin özü olduğuna vurgu yapılır. Yaş Türkistan olarak Bolşevik diktatörlüğüne karşı Türkistanlıları mücadeleye davet ettiklerini ve Türkistan halkının bu davete cevap vererek Türkistan’daki pamuk siyasetine büyük bir darbe vurdukları dile getirilir.⁵³

Sonuç olarak Türkistanlı aydınlar Yeni Türkistan ve Yaş Türkistan’da yazdıkları makalelerde Rusların Türkistan’da

⁵¹ Çağatay, “Türkistanda Habeşler [haberler]” *Yaş Türkistan*, nr. 26, Ocak 1932, s.2-5.

⁵² “Türkistan İkinci Beş Yıllık Plan Altında” *Yaş Türkistan*, nr. 42, Mayıs 1933, s.5.

⁵³ “Darbeli Meseleyi Darbe” *Yaş Türkistan*, nr. 27, Şubat 1932, s. 1-4.

pamuk ekimi üzerinden geliştirdikleri iktisadi yaklaşımlarını “açlık siyaseti” olarak yorumlamışlardır. Pamuk ekimine karşılık vereceklerini vaat ettikleri buğdayı vermeyerek iktisadi olarak Moskova’ya bağımlı bir yapı oluşturularak, Türkistan halkının bu yöntem ile açlığa ve sefalete sürüklendiğini ileri sürmüşlerdir. Önce ekmek sonra pamuk sloganıyla hareket eden aydınlar, Türkistan halkının daha önce yaşadıkları açlık ve ölümleri yazılarında sürekli hatırlatarak uygulamaya giren beş yıllık planın sonunda yeniden açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalacağına dikkat çekmişlerdir. Türkistan’ın bağımsızlığının ancak iktisadi bağımsızlıkla gerçekleşebileceğini ve Türkistan’ın bağımsızlığını düşünen her kişinin kendi topraklarında yetiyecek buğday için mücadele etmeleri gerektiğini savunmuşlardır.⁵⁴ Sovyet yönetiminin dünya cenneti yaratacakları hayaliyle uyguladıkları beş yıllık planı Türkistan için “pamuk planı” olarak görmüşlerdir. Dolayısıyla beş yıllık planı Türkistan halkı için siyasi esaret ve iktisadi kolluk zinciri olarak tanımlamışlardır.⁵⁵ Türkistan dışından bölgedeki uygulamaları yayınlarıyla eleştiren ve Türkistan halkını siyasi ve iktisadi bağımsızlık için mücadeleye davet eden Türkistanlı aydınlar Sovyet yönetiminin hedefi haline gelmiştir. Özellikle en sert yazıları kaleme alan hedefteki kişi Mustafa Çokayoğlu olmuştur. Rus basınında onun “Kanlı Troçkicilerin müttefiki” “Faşistler” “emperyalizmin köleleri” “alçaklar” şeklinde şahsına yönelik yayınlar yapılmıştır. Öyle ki Çokayoğlu’nu Japon istihbaratının ajanı olmakla dahi suçlamışlardır.⁵⁶ Türkistanlı aydınların Yeni Türkistan ve Yaş Türkistan dergisi

⁵⁴ Mustafa Çokayoğlu, “Türkistan’da Pahta Etrafında Güreş” *Yaş Türkistan*, nr.1, Aralık 1929, s.16.

⁵⁵ Timuroğlu, “Beş Yıllık Plan ve Onun Türkistanda Tesiri” *Yaş Türkistan*, nr.9-10, Ağustos 1930, s.29-37.

⁵⁶ Darhan Hıdıraliyev, **Mustafa Çokay Hayatı Faaliyetleri ve Fikirleri**, Ankara: Yeni Avrasya Yayınları, s. 117-119

ile yürüttükleri fikri mücadele oldukça etkili olmuştur. Sovyet yönetiminin baskıları sonucunda önce Yeni Türkistan dergisi kapatılmış, sonra da Berlin’de yayınlanan Yaş Türkistan dergisinin Türkiye’ye girişi yasaklanmıştır.

KAYNAKÇA

Abdülkadir, “ Yine Pamuk Meselesine Dair” *Yeni Türkistan*, nr. 13, Ağustos 1928.

Ahmed Naim, “Türkistan’ın İktisadi Hayatına Bir Bakış”, *Yeni Türkistan*, nr. 16, 1 Teşrin-i sâni 1928.

Ahmed Zeki Velidi, “ Türkistan İktisâdiyatında Yerli ve Rus Nokta-ı Nazarları: Aris-Semey Hattı” *Yeni Türkistan*, nr. 4, Eylül 1927.

Andican, Ahad, “Yaş Türkistan Dergisi ve Türkistan Milli Hareketi” **Yaş Türkistan’dan Seçilmiş Makaleler**, İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı 2006.

Andican, Ahad, “Yurt Dışındaki Türkistan Milli Hareketi’nin Sesi: Yeni Türkistan” **Türkistan Bağımsızlığına Hizmet Eden Yeni Türkistan’dan Seçilmiş Makaleler**, İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı 2005.

Baumann, Robert F., “Rusya’nın Türk Bölgelerinde Yayılması” çev. Nasuh Uslu, **Türkler**, c.XVIII.

Bayraktar, Rasim, “Türkistanlı Aydınlarımızın Siyasi ve Yayın Mücadelesi: Mustafa Çokayoğlu ve Etrafındakiler” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39 (2013)

Çağatay, “Türkistanda Habeşler [haberler]” *Yaş Türkistan*, nr. 26, Ocak 1932.

Çağatay, Tahir, **Kızıl İmperyalizm II: Türkistan’da İstismar Vasıtası Olarak Geliştirilen Pamukçuluk**, İstanbul 1962.

Çağatay, Tahir, **Kızıl İmperyalizm**, İstanbul 1958, s.28-29.

Çelebi, Ercan, “Yaş Türkistan Dergisine Göre Türkistan Milli Mücadelesi” Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2000.

Çınar, Orhan, “ Yeni Türkistan Dergisi” *Akademik Bakış Dergisi*, 30 (Mayıs-Haziran 2012)

Çınar, Orhan, “Muhaceretteki Türkistanlıların Gözünden Orta Asya ve Yeni Türkistan Dergisi (1927-1931)” Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

Çokayoğlu, Mustafa, “ Türkistan’da Pahta Etrafında Güreş” *Yaş Türkistan*, nr.1, Aralık 1929.

Çokayoğlu, Mustafa, “ Türkistan’da Sovyet Hükûmetinin Açlık Siyaseti (Turar Rıskulov’un İtirafı)” *Yeni Türkistan*, nr. 4, Eylül 1927.

Çokayoğlu, Mustafa, “ Türkistan’ı Açlık Tehdid Ediyor” *Yeni Türkistan*, nr.5-6, Teşrin-i evvel, teşrin-i sâni 1927.

“Darbeli Meseleyi Darbe” *Yaş Türkistan*, nr. 27, Şubat 1932.

Dobb Maurice, **Sovyet Ekonomisinin Gelişimi**, çev. Metin Aktan, İstanbul 1968.

Elter, “Dünya Cennetinin İçyüzü” *Yeni Türkistan*, nr. 24-25, Teşrin-i sâni-Kânûn-ı evvel 1929.

Evcı, Tefik, “Yeni Türkistan Dergisi” Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2006.

Hayit, Baymirza, **Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası**, Ankara: Güven Yayınları 1975.

Hayit, Baymirza, **Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri**, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1987.

Hıdıraliyev, Darhan, **Mustafa Çokay Hayatı Faaliyetleri ve Fikirleri**, Ankara: Yeni Avrasya Yayınları 2001.

“Kazakbay’a Cevap” *Yeni Türkistan*, nr.16, Teşrin-i sâni 1928.

Kocaoğlu, Osman, “Bolşevikler ve Rençberler” *Yeni Türkistan*, nr. 26, Kânûn-ı sâni 1930.

Kocaoğlu, Osman, “ Bolşeviklerin Türkistan kültürasına karşı olan imhakâr siyasetleri akamete uğramak arefesindedir” *Yeni Türkistan*, nr. 28, Teşrin-i evvel 1930.

Kocaoğlu, Timur, “Rus İhtilalleri ve Türk Halkları: Sovyetleri Birliği’nin Yayılma Siyaseti, **Türkler**, c.XVIII.

Köseoğlu, Tülay, “Sovyetlerin Türkistan’ı Dönüştürme Siyasetine Muhalefet: Yaş Türkistan Dergisi (1929-1939)” Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.

Küçük, Yalçın, **100 Soruda Planlama Kalkınma ve Türkiye**, İstanbul: Gerçek Yayınları, 1971.

Maillet, Jean, **İktisadi Olayların Evrimi**, çev. Ertuğrul Tokdemir, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 1983.

Saray, Mehmet, **Yeni Türkiye Cumhuriyetleri Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Sencer, “Pamuk siyaseti ve halkımız” *Yeni Türkistan*, nr. 29, Teşrin-i sâni, 1930.

Sencer, “ Türkistan’da son zamanlarda isyanlar münasebetiyle” *Yeni Türkistan*, nr. 28, Teşrin-i evvel 1930.

Şahkuloğlu, Mustafa, “Türkistan’ın İktisadi Hayatı”, *Yeni Türkistan*, nr. 2-3, Temmuz-Ağustos 1927.

Timuroğlu, “Beş Yıllık Plan ve Onun Türkistanda Tesiri” *Yaş Türkistan*, nr.9-10, Ağustos 1930.

Timuroğlu, “Bolşevik Cinayetleri Kurbanları” *Yaş Türkistan*, nr. 33, Ağustos 1932.

Timuroğlu, “Alaş Orda”, *Yaş Türkistan*, nr.32, Temmuz 1932.

Togan, Zeki Velidi, **Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, c.I, İstanbul 1981.

Turan, Menat, “SSCB’de Toprak Mülkiyeti” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, c.66, 3 (2011)

Tuygun, “Türkistanda Milliyetçilik Neden İleri geliyor” *Yeni Türkistan*, nr. 24-25, Teşrin-i sâni- Kânûn-ı evvel 1929.

“Türkistan Haberleri” *Yeni Türkistan*, nr. 24-25, Teşrin-i sâni- Kânûn-ı evvel 1929.

“Türkistan Haberleri” *Yeni Türkistan*, nr. 26, Kânûn-ı sâni 1930.

“Türkistan Haberleri” *Yeni Türkistan*, nr. 27, Şubat 1930.

“Türkistan Haberleri” *Yeni Türkistan*, nr. 29, Teşrin-i sâni 1930.

“Türkistan İkinci Beş Yıllık Plan Altında” *Yaş Türkistan*, nr. 42, Mayıs 1933.

Ulusoy, Belkıs, “Kolektifleştirme: Stalin Döneminde Azerbaycan’da Kolektifleştirme” **Stalin ve Türk Dünyası**, editörler, Emine Gürsoy Naskali-Liasian Şahin, İstanbul: Kaknüs Yayınları 2007.

Yesmagambetov, Köşim, **Mustafa Çokay Türkistan Bağımsızlık Mücadelesine Adanmış Bir ömür**, İstanbul: Ötüken Yayınları 2015.

TÜRKİSTAN'DA RUSYA-ÇİN REKABETİ: BÖLGESEL VE KÜRESEL YANSIMALARI

Kamer KASIM*

Özet

İki kutuplu dünya düzeninin sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılması, Türkistan'da Soğuk Savaş döneminde etkili olamayan aktörlerin ekonomik ve siyasi olarak rol oynamalarına yol açtı. Sovyetler Birliği'nin ardılı olan Rusya "Yakın Çevre" politikasıyla birlikte bölgede etkili olma ve eski Sovyet Cumhuriyetleriyle bağlarını sıkılaştırma politikasına yönelmiştir. Bu politikanın bir amacı ABD başta olmak üzere Batılı ülkeleri bölgeden uzak tutmaktır. Özellikle enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara ulaştırılmasında etkili olmak isteyen güçlere karşı Rusya, güvenlik politikalarını kullanarak bölge ülkelerini ekseninde tutma stratejisi izlemiştir. Ortak Güvenlik Anlaşması Örgütü bunun önemli bir adımı olmuştur. Rusya Avrasya Ekonomik Birliği ile de ekonomik etki alanını sürekli kılmak istemiştir. Rusya'nın Yakın Çevre politikası 1990'larda Batının etkisine karşı bir stratejiyken, 2000'li yıllarda Çin'in bölgede artan etkisi, özellikle enerji ve ekonomi alanlarında Rusya ile Çin arasında rekabeti beraberinde getirmiştir.

Rusya eski Sovyet Cumhuriyetleri üzerinde Sovyetler Birliği döneminden gelen bağların avantajına sahipti. Buna rağmen Çin'in ekonomik açıdan uyguladığı aktif strateji ve somut projeleri bölge ülkeleri için alternatif oldu. Çin'in

* Prof. Dr. Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı. E-Mail: kamerkasim@gmail.com

Türkmenistan’la olan doğal gaz boru hatları ve diğer enerji projelerindeki başarısı ve çok iddialı olan Bir Kemer Bir Yol projesindeki ısrarını uluslararası alanda ortaya koyması, Çin’i bölgede önemli bir aktör haline getirdi.

Bu çalışmada, Rusya’nın bölgedeki Soğuk Savaş döneminden gelen siyasi, askeri ve ekonomik ağırlığına karşı, Rusya ile kıyaslandığında çok güçlü olan ekonomisi ve artan diplomatik ve siyasi ağırlığıyla Çin’in Türkistan’daki etkisi ve bunun bölgesel ve küresel yansımaları incelenecektir. Bölge ülkeleri özellikle de enerji kaynakları bakımından zengin olan ülkeler için, Çin hem önemli bir pazar hem de boru hatları projelerinin inşasını sağlayan ülke oldu. Rusya’nın Çin’in politikası karşısında siyasi ve askeri ağırlığını koruyup koruyamayacağı ve bölgedeki Rusya-Çin rekabetinin Türkistan’ın geleceğini nasıl etkileyeceği, tarafların politikaları ve bunları uygulayabilme kapasitelerinin analiz edilmesi yoluyla ortaya konmaya çalışılacaktır. Rus ve Çin politikalarının Türk Cumhuriyetlerinin politikalarına nasıl yansıdığı ve Türk dünyasının bölgedeki Rusya-Çin rekabetine nasıl yaklaştığı analiz edilecektir.

Anahtar kelimeler: Türkistan, Rusya-Çin Rekabeti, Türk Dünyası, Soğuk Savaş

Russia and China Competition in Turkestan: Regional and Global Implications

Abstract

The end of the Cold War and disintegration of the Soviet Union created new political and economic atmosphere in Turkestan, which open the region for the influence of the actors that were not effective during the Cold War era. Russia as a successor of the Soviet Union aimed to keep the US and other western actors away from the region and followed “Near Abroad” policy Russia wanted to be a dominant actor in energy policy of the region and it used security policy to keep regional countries in its orbit. Russia used Common Security Treaty Organization and Eurasian Economic Union for its aims. Russian “Near Abroad” policy was against the western countries in 1990’s. However, increasing Chinese influence brought Russia-China competition in 2000’s.

While Russia has the advantages in the region from the Soviet era, China became an important alternative for regional countries with its active economic strategy. Natural gas pipelines with Turkmenistan and One Belt One Road projects made Chinas a crucial actor in the region.

In this paper how Russian political, economic and military influence comes from the Cold War era, and increasing Chinese diplomatic and political influence with its strong economy impacted on Turkestan and its regional and global implications will be analyzed. Whether Russia will be able to protect its political and military influence against Chinese policy and how Russia-China competition will impact on the future of Turkestan will be analysed through evaluation of their implementation capacity. The implications on the policies of Russia and China on the politics of the Turkic republics and the approach of Turkic world towards Russia-China competition will be analysed.

Key words: Turkestan, Russia-China Competition,
Turkish World, The Cold War

Giriş

Sovyetler Birliği'nin dağılması sonra kısa bir süre kararsızlık yaşayan Rusya, Yakın Çevre politikasıyla birlikte eski Sovyet coğrafyasında askeri, politik ve ekonomik etkisini tesis etme politikası izlemeye başladı. Bu politikanın güvenlik ayağını Ortak Güvenlik Antlaşması Örgütü (OGAÖ) ile kuran Rusya, bölgedeki ülkelerin iç sorunları ve devletleşme sürecinde yaşadıkları problemlerin de etkisiyle yeniden bölgenin önemli aktörü oldu.

Türkistan'ın stratejik önemi Soğuk Savaş sonrasında da artarak devam etti. Bölgede enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara ulaştırılması konusunda büyük bir rekabet başladı. Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığıyla birlikte, uluslararası sisteme yeni ülkelerin katılması da, bölgenin uluslararası politikaya açılmasına yol açtı. Üstelik Rusya ve Batılı ülkelerin içinde olduğu rekabete yeni bir aktör daha katıldı. Çin Halk Cumhuriyeti sağladığı başarılı ekonomik büyüme ile uluslararası alana kendine hem prestij hem de etki getirecek projelerle ortaya çıktı. Öncelikle enerji ihtiyacını sağlamaya yönelik olarak yaptığı girişimler ve özellikle doğal gaz sağlanması konusunda Türkmenistan'la girdiği verimli işbirliği bölgeye örnek oldu. Ayrıca Bir Kemer Bir Yol projesiyle İpek Yolunun hem kara hem de deniz ayaklarıyla canlandırılması, bölge ülkelerinin ilgisini çektiği gibi onlara alt yapılarını yenileme fırsatı verdiği için destek buldu. Rusya ise bu hamleler karşısında güvenlik, enerji ve ekonomide etkinliğini yitirmemek için, en azından Türkistan coğrafyasındaki bazı ülkelerle bağlarını sıkı tutup, pozisyonunu korumaya çalıştı. Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) ile bir ekonomik etki alanı oluşturmayı amaçladı. Ancak Çin'in büyük ekonomik potansiyeli karşısında Rusya'nın ekonomiye yönelik projeleri sınırlı kaldı. Bu arada Rusya, Çin'in öncülüğünde kurulan Şangay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) bünyesinde, Çin'le

bölgesel sorunlara yönelik olarak birlikte çalışmayı sürdürmektedir. Rusya ile Çin arasındaki rekabetin ŞİÖ'nün rolüne ne ölçüde yansıdığı da tartışılmalıdır. İki ülke rekabet etmelerinin yanı sıra uluslararası alanda belirli konularda ortak hareket etmekte ve yine enerji alanında da işbirliği olanakları oluşturmaktadırlar Ancak Çin'in artan etkisi, sınırlı işbirliği alanlarının geleceğini tartışmalı hale getirmekte ve bu büyük ölçüde Rusya'nın Çin etkisini nasıl karşılayacağı ile bağlantılı olmaktadır.

Orta Asya Cumhuriyetleri giderek artan oranda Çin başta olmak üzere, Güneydoğu Asya ülkeleriyle ilişkilerini geliştirdiler. Bunların ekonomisinde Çin önemli hale geldi. Çin açısından da bölge güvenlik, terörle mücadelede işbirliği gibi başlıkların yanında enerji güvenliği bakımından da dış politikasında yer edindi.

Bu makalede Rusya'nın Soğuk Savaş döneminden gelen avantajlarına rağmen, Çin'in artan ağırlığı karşısında ne gibi pozisyon alacağı ve iki ülkenin Türkistan'daki rekabetinin bu ülkelerin diğer bölgelerde izledikleri politikaya yansıyor yansımayaacağı da değerlendirilecektir. Çin bölgede önemli bir ekonomik aktör iken giderek siyasi konularla da ilgilenmeye başlamasının, Rusya-Çin rekabeti anlamında küresel ve bölgesel yansımaları olduğu gibi bazı ülkelerde Çin'e yönelik kuşkulara da yol açabileceği değerlendirilmektedir. Rusya-Çin rekabetinin bölge ülkelerine etkisi ve Türkistan'ın geleceğine olan yansımaları da makalede analiz edilecektir.

Soğuk Savaş Sonrası Rusya ve Çin'in Politikaları

Rusya'nın Bölge Politikası

Rusya'nın bölgeye yönelik politikası Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ülkenin dış politikasının yönünün ne olması gerektiği konusunda tartışmaların etkisinde şekillendi. Rusya'nın temelde Batılı bir ülke olduğu ve Batı

ekonomik sistemine entegre olması gerektiğini savunanlar, Türkistan'da Rusya'nın etkinliğini ülkeyi Batıdan uzaklaştırıcı bir unsur olarak değerlendirmişlerdir. Atlantikçiler olarak adlandırılan bu grubun hâkim olduğu 1993'e kadar olan dönemde, Rusya'nın Türkistan'ı öncelenmediği görülüyor. Ancak bu durum Avrasyacı olarak adlandırılan ekolün Rus dış politikasında etkin olmaya başlamasıyla değişmiştir. 'Yakın Çevre' politikası olarak adlandırılan bakış açısı bölgeyi Rusya'nın güvenliğinin ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirerek, Rusya'nın bölgeye aktif bir politika izlemesi gerektiğini savunmuştur.¹ Rusya'nın Batı'nın küçük ortağı haline getirilemeyeceği ve Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) sınırlarının savunulmasının, bölge enerji kaynakları üzerinde Rus etkinliğinin sürdürülmesi için şart olduğu ileri sürülmüştür.² Rusya giderek hem Sovyetler Birliği dönemi hem de Çarlık Rusya'sı döneminden izler taşıyan bir Türkistan

¹ Alexander Rahr, "Atlanticists versus Eurasians in Russian Foreign Policy", *Radio Free Europe/Radio Liberty, Research Report*, Cilt: 1, Sayı: 22, 1992, s. 17-22; Robert H. Donalson ve Joseph L. Noguee, *The Foreign Policy of Russia Changing Systems and Enduring Interests*, London and New York: M.E. Sharpe, 1994, s. 112-113. Nail Malcolm, "The New Russian Foreign Policy", *The World Today*, Şubat 1994, s. 29. Bölgenin önemi için bakınız, Zbigniew Brzezinski, **The Grand Chessboard, American Primacy and Its Geostrategic Imperatives**, New York: Basic Books, 1997.

² Susanne Crow, "Russia Seeks Leadership in Regional Peace-keeping", *Radio Free Europe/Radio Liberty Reserach Report*, Cilt: 2, Sayı: 15, 9 Nisan 1993. Richard Sakwa, **Russian Politics and Society**, London and New York: Routledge, 1996, s. 289, s. 298. Suzanne Crow, "Why Has Russian Foreign Policy Changed", *Radio Free Europe/Radio Liberty Research Report*, 1994, ss. 2-4. Kamer Kasım, "The Transportation of Caspian Oil and Regional Stability", *Journal of Southern Europe and the Balkans*, Cilt. 4, No. 1, May 2002, s. 36-45.

politikası izlemeye başlamıştır.³ Rusya Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsız olan ülkelerin iç politikalarına müdahale eden ve enerji alanından sıkı bir rekabete giren politika izlemiştir. Putin'in 2000'de Devlet Başkanı olmasıyla, global düzeyde Rus dış politikasının ana hatlarını ortaya koyan dış politika doktrini açıklanmıştır. Buna göre; Rusya çok kutuplu bir uluslararası sistemin oluşması için çalışacaktır ve tek taraflı stratejilere karşı çıkacaktır. Rusya Batılı kurumlar üzerinden güvenlik politikaları oluşturulmasına karşıdır. Rusya çevresinde dost ülkelere oluşan bir hat oluşturulmasını, Rus vatandaşlarının hak ve çıkarlarının savunulmasını ve Rusçanın ve Rus kültürünün tanıtımını dış politika amaçları arasına almıştır. Rusya BDT üyesi ülkelere yönelik politikayı öncelik listesinde ele almıştır.⁴

Rusya açısından Çin uluslararası konularda özellikle BM'de ortak hareket ettiği ve silah satışında da önemli bir ülke haline geldi. Ayrıca renkli devrimlerden Çin'de rahatsız olmuş ve her iki ülke de 11 Eylül 2001 terör saldırıları sonrası ABD'ye terörle mücadelede destek vermesine rağmen, ABD'nin bölgede askeri üslerle sahip olmasını ve kalıcı bir askeri varlık edinmesini istememişlerdir.⁵ Rusya bölgesel güvenlikte de Batılı ülkelerin girişimlerine karşı oluşumlara

³ Richard Sakwa, **Russian Politics and Society**, London and New York: Routledge, 1996, s. 289, s. 298.

⁴ Igor Torbakov, "Putin's Russia Defines Its Foreign Policy Agenda", *Eurasia Insight*, http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav072800_pr.shtm 1, 28 Temmuz 2000.

⁵ Jean Christophe Peuch, "Caucasus: Russia to Reluctantly Agree to US Military in Georgia", *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 28 Şubat 2002; Ewen MacAskill, "From Suez to Pacific, the US Expands Its Presence Across Globe", *The Guardian*, 8 Mart 2002. Yevgeny Bendersky, "Russia's Future Foreign Policy: Pragmatism in Motion", *Eurasia Insight*, http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/pp050405_pr.shtml , 4 Mayıs 2005.

önderlik yapmıştır. Ortak Güvenlik Antlaşması Örgütü (OGAÖ) bunlardan bir tanesidir. Rusya BDT bünyesinden askeri işbirliğini 2005'ten itibaren OGAÖ bünyesine kaydırmıştır.⁶ Rusya bir Çin inisiyatifi olan ŞİÖ'ye de bu çerçevede önem vermiştir. Ancak Rusya'nın Çin'e olan bakışı, Çin'in başarılı ekonomik büyümesiyle birlikte Türkistan'da etkin olmaya başlaması ve Rus etkisini azaltacak ölçüde bölge ülkeleriyle ilişkiler tesis etmesiyle birlikte değişmeye başlamıştır. Çin'in askeri olarak yayılmasından rahatsız olan Rusya, bu ülkeye komplike silahlar satışına rezervler koymaya başlamıştır. Özellikle Çin'in tersine mühendislik yoluyla bu silahları üretmeye başlaması, bunda etkili olmuştur. Üstelik Rusya ŞİÖ içinde de her zaman politikalarına tam destek bulamamaktadır. Rusya'nın Ağustos 2008'de Gürcistan'a müdahalesi toprak bütünlüğü konusunda hassas olan Çin ve diğer ŞİÖ üyeleri tarafından mesafeli karşılanmıştır.⁷

Çin'in ekonomisi ile bölgeye nüfuz etmesi yanında büyüyen ekonomisinin ihtiyacı olan enerjiyi sağlamak için boru hatları projelerini hızlı bir şekilde hayata geçirmesi, Rusya'nın enerji kaynaklarının taşınması konusundaki tekeli yıkmıştır. Rusya uluslararası pazarlara bölge ülkelerinden çok uygun fiyata aldığı doğal gazı satarak, bu ülkelerin enerji piyasasında hâkim konumda olmuştur.

Rusya ekonomik alanda etkili olmak için AEB'yi kurmuştur. Rusya, Kazakistan, Beyaz Rusya, ve Ermenistan

⁶ Marcin Kaczmarek, "Russia Creates a New Security System to Replace the CIS", *Eurasia Insight*, http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/pp011106_pr.shtml, 1 Kasım 2006.

⁷ Mark N. Katz, "Russia and the Shanghai Cooperation Organization: Moscow's Lonely Road From Bishkek to Dusanbe", *Eurasia Insight*, http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/pp090308f_pr.shtml, 3 Eylül 2008.

arasında Ocak 2015'te kurulan birliğe Ağustos 2015'te Kırgızistan'da üye olmuştur. Ancak Rusya'nın beklentilerinin aksine üye sayısının Türkistan coğrafyasındaki diğer ülkeleri içine alacak bir genişlemeye gidemediği görülmektedir. Üyeleri arasında ticari engelleri kaldırmayı ve gümrük birliğini hedefleyen AEB, Rusya'nın jeopolitik amaçlarına ulaşmak için kullandığı bir araç olarak değerlendirilmiştir. Kazakistan ve Kırgızistan'da AEB'ne yönelik eleştirilerin yanında, üyeler arasında ekonomi politikalarında uyum ve birbirini tamamlama gibi konulardaki eksiklikler sorunlara yol açtı. Kazakistan ve Kırgızistan arasında Ekim 2017'de yaşanan ve sınırda uzun araç kuyruklarının oluşmasına yol açan sorun aşılsa da, bu AEB'nin sorunsuz yürümeceğinin işareti oldu. Rusya'nın bölgedeki stratejileri bakımından AEB'yi bu aşamadan sonra ne derece önceleyeceği tartışmalıdır. Ancak AEB'nin Rusya'nın ve diğer üyelerin beklentilerini karşıladığı söylenemez.⁸

Rusya'nın bölge ülkeleri üzerindeki etkisi bu ülkeye çalışmaya gelenlerle devam etmiştir. Rusya'da çalışanların elde ettikleri geliri ülkelerindeki ailelerine göndermeleri ekonomik akışın devamını sağladığı gibi Rusya'ya geliş gidişler, Rusçanın da bölgedeki yaygın kullanımının sürmesini sağlamıştır. Rusya bir de Avrasyacılık düşüncesiyle bölgede Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra kaybolan ideolojik

⁸ Alexander Lippman, "Russian Power Politics and the Eurasian Economic Union: The Real and The Imagined", *Rising Powers Quarterly*, Cilt. 2, No. 1, 2017, s. 81-103. Danat Islambek, "Kazakhstan Set to Ease Import Restrictions at Kyrgyz Border", *Astana Times*, <https://astanatimes.com/2017/11/kazakhstan-set-to-ease-import-restrictions-at-kyrgyz-border/>, 30 Kasım 2017, Erişim Tarihi: 15 Ocak 2018. Catherine Putz, "Remember the Eurasian Economic Union", *The Diplomat*, <https://thediplomat.com/2018/01/remember-the-urasian-economic-union/?allpages=yes&print=yes> 13 Ocak 2018. Erişim Tarihi: 20 Ocak 2018.

etkiyi sürdürmek istemiştir.⁹ Bölge ülkeleri ise giderek daha bağımsız politikalar izleyerek çeşitli uluslararası örgütlerde üyelikler ve buralardaki aktif politikalarıyla başarılı olmaya başlamışlardır. Örneğin Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev'in fikir babası olduğu Asya'da İşbirliği ve Güven Artırıcı Önlemler Konferansı, 26 üye ülke 8 gözlemci ülke ve 4 gözlemci uluslararası kuruluş ile güvenliğinin tesisinde önemli bir oluşum haline gelmiştir.¹⁰

Afganistan'da süren istikrarsızlık ve bunun bölgede meydana getirdiği güvenlik sorunları da Rusya'nın etkisinin devamında rol oynamıştır. Rusya'nın ABD'ye yönelik 11 Eylül saldırıları sonrası Afganistan'da terörle mücadelede yürütülen faaliyetlerde etkin bir aktör olması, bölge ülkelerini de Rusya ile işbirliğine yöneltmiştir.¹¹ Bununla birlikte bölge ülkeleri özgün güvenlik stratejileri de izlemişlerdir. Hatta Türkmenistan örneğinde pozitif tarafsızlık olarak ifade edilen politikayla güvenlik alanında Rusya ile işbirliği oldukça azaltılmıştır.¹² Rusya'nın Gürcistan'a müdahalesi ve Kırım'ı ilhak ederek Ukrayna'daki ayrılıkçı harekete desteği ise güvenlik bakımından bölge ülkelerinde kaygıya yol açmıştır. Bu durum bölge ülkelerini dengeleyici güç arayışına iten bir gelişme olarak görülebilir.

⁹ Avrasyacılık için bakınız, Alexander Dugin, **Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım**, İstanbul: Küre Yayınları 2016.

¹⁰ Asya'da İşbirliği ve Güven Artırıcı Önlemler Konferansı için bakınız, <http://www.s-cica.org/page.php?lang=1>

¹¹ Kamer Kasım, "Central Asian Neighbours and the 3R Porcess in Afghanistan", Oktay F. Tanrıseven (Ed.), **Afghanistan and Central Asia: NATO's Role in Regional Security since 9/11**, Amsterdam, Berlin, Tokyo and Washington DC: IOS Press, 2013, s. 35-44. Kamer Kasım, "11 Eylül Terör Eylemlerinin Rusya'nın Kafkasya Politikasına Etkisi", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 3-4, 2001, s. 53-64.

¹² Türkmenistan dış politikası için bakınız, Kamer Kasım, "Türkmenistan Dış Politikası", Kamer Kasım (Der.), **Türkmenistan**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2016, s. 97-130.

Çin'in Bölge Politikası

Çin 1978'de başlayan açılma ve ekonomik reform politikası ile yıllık % 9,4 büyüme sağlarken, bunun dış politikasına yansımaması düşünülemez. Nitekim Soğuk Savaş döneminin sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla kuzey sınırlarında daha az tehdit algılayan Çin, bölge ülkeleriyle sınır sorunlarını çözmek ve onlara bir ölçüde bazı beklentilerini dayatmak için harekete geçti. ŞİÖ önce Şanghay beşlisi adıyla Çin'in inisiyatifiyle sınır sorunlarını çözmek için Çin, Rusya Federasyonu, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan arasında oluşturuldu.15 Haziran 2001'de bunlara Özbekistan'ın da katılımıyla ŞİÖ'ye dönüştü. Hindistan ve Pakistan 2017'de ŞİÖ'ye üye olmuşlardır.¹³ ŞİÖ, OGAÖ gibi güvenlik odaklı bir organizasyona dönüşmekte sıkıntılar yaşasa da Çin'in bölgede etkisini gösterdiği önemli bir yapılanma oldu. Çin 2000'li yıllardan itibaren ise “Barışçıl Yükseliş veya “Barışçıl Gelişim” adını verdiği bir stratejiyi ortaya attı. Çin Komünist Partisi Okulunun Eski Başkan Yardımcılarından Zheng Bijian tarafından Boao Asya Formunda 2003'te ilk defa ifade edilen, “Barışçıl Yükseliş” kavramı ile Çin'in hızlı ekonomik büyümesiyle birlikte nüfusunun dünya için gelişen bir pazar haline geleceği ve bunun uluslararası topluma tehdit oluşturmak yerine artan şekilde fırsatlar sunduğu ifade edilmiştir. Her ne kadar bu strateji ile Çin'in hegemon olma amacı taşımadığı ve stratejinin küresel anlamda yararlı olduğu vurgulansa da, Çin'in ABD'nin çevreleme politikasına karşı bir strateji oluşturduğu ve zamanla küresel bir hegemonya istediği argümanları ortaya çıktı. Buna karşı da Çin söylemini

¹³ ŞİÖ için bakınız, ŞİÖ web sitesi, http://eng.sectesco.org/about_sco/.

değiştirerek “Barışçıl Yükseliş” yerine “Barışçıl Gelişme” demeye başladı.¹⁴

Çin’in “Barışçıl Yükseliş” veya “Barışçıl Gelişme” politikası, söylem olarak ABD’nin o dönemde Başkanı olan Bush’un söyleminden oldukça farklıydı. Bush 11 Eylül 2001 terör saldırıları sonrası “ya bizdensiniz ya da karşı taraftan” derken, Çin Devlet Başkanı Hu Jintao Güneydoğu Asya gezisinde “burada size yardım için varız” deyip, kapsamlı pozitif işbirliğinden söz etmekteydi.¹⁵ Çin’in sınır sorunlarında dayatmacı olduğu anlayışının ortaya çıkması karşısında, Orta Asya’ya ilişkin olarak toprak bütünlüğüne ve egemenliğe saygı, saldırmazlık, iç işlerine karışmama, eşitlik ve karşılıklı çıkar ve barış içinde bir arada yaşama prensiplerine bağlı bir dış politika izlediği vurgusuna, Çin yönetimi özel önem verdi. Bölge ülkeleriyle ilişkilerinde her ülkenin kendi ulusal koşullarının olduğu, iç politik, ekonomik veya sosyal sorunlarını ve çatışmalarını çözme yönetiminin farklı olacağı argümanını, Çin özellikle dile getirdi.¹⁶

¹⁴ Bakınız, Zheng Bijian, “China's "Peaceful Rise" to Great-Power Status”, **Foreign Affairs**, <https://www.foreignaffairs.com/issues/2005/84/5>, Eylül-Ekim 2005. Boao Asya Formu için bakınız, <http://english.boaoforum.org/>. Kutay Karaca, **Dünyadaki Yeni Güç Çin Tek Kutuptan Çift Kutuba**, IQ Basım, 2003. Suisheng ZHAO, “Chinese Foreign Policy as a Rising Power to find its Rightful Place”, *Perceptions*, Spring 2013, Cilt. XVIII, No.1, s. 101-128.

¹⁵ Hiroko Okuda, “China’s “peaceful rise/peaceful development”: A case study of media frames of the rise of China”, *Global Media and China*, <http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2059436416646275>, 2 Haziran 2016. Erişim Tarihi: 15 Ocak 2018.

¹⁶ Brnardo Mariani, *China's Role and Interests in Central Asia*, Saferwolrd, Beijing, Ekim 2013, s. 3-4. Bakınız, Kamer Kasım, “Türkmenistan Dış Politikası”, Kamer Kasım (Der.), **Türkmenistan**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2016, s. 127. Klasik dönemden

Çin'in Türkistan coğrafyasına yönelik politikası, enerji ve güvenlik ekseninde yürütülmektedir. Sincan-Uygur Özerk Bölgesi'nde olduğu gibi enerji ve güvenlik konularının iç içe geçmesi de söz konusudur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan ülkeleri tanıyan Çin, bu ülkelerdeki Uygur diasporasının faaliyetlerinin kontrolünü istemekteydi. Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nin Çin'in petrol rezervlerinin 1/3'ünü barındırması yanında, önemli miktarda kömür ve uranyum rezervlerinin olması ve petrol ve doğal gazda yeni yatakların bulunması, Çin açısından bölgenin stratejik önemini artırmaktadır. Bölgede 2009 Urumçi olayları ve 2013'de Turfan şehriden başlayıp diğer şehirlere yayılan olaylar, Çin'in bu konudaki kırılganlığını göstermektedir. Sorun Çin'in Orta Asya Cumhuriyetleri ve Türkiye ile olan ilişkilerine de yansımaktadır.¹⁷

Çin'in Orta Asya Cumhuriyetleriyle Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası ilk gündeme getirdiği konulardan birisi sınır sorunları oldu. Çin'e göre 19. Yüzyılda Çin'in dezavantajlı olduğu dönemde Çin'e Çarlık Rusya'sı tarafından sınır anlaşmaları dayatıldı. Burada Çin önceleri abartılı bazı iddialarda bulunurken, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası 34,000 kilometre karelik yine de toplamda önemli bir alana yönelik taleplerini gündeme getirmiştir. Sonuçta Çin ile Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan arasında sınır

modern döneme Çin dış politikasının analizi için bakınız, Henry Kissenger, **On China**, New York: Penguin Books, 2012.

¹⁷ Konu ile ilgili detaylı bilgi için bakınız Kutay Karaca, "Türkiye-Çin Halk Cumhuriyetleri İlişkilerinde Doğu Türkistan Sorunu", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 1, Sayı 1, Kış 2007, s. 219-245. Kılıç Buğra Kanat, "5 Soru Doğu Türkistan Olayları", <https://www.setav.org/5-soru-dogu-turkistan-olaylari/>, SETA, 3 Temmuz 2013. Erişim Tarihi 20 Aralık 2017. Marlene Laruelle, and Sebastien Peyrouse, "Cross-border Minorities as Cultural and Economic Mediators between China and Central Asia," *The China and Eurasia Forum Quarterly* Cilt. 7, No. 1, 2009, s. 93-119.

düzenlemelerini içeren antlaşmalar yapılmıştır.¹⁸ Çin'in Türkistan politikasında hatta tüm dış politikasında ana belirleyici etmenlerden birisi enerji olmuştur. Yıllık % 9'ü aşan büyüme oranları, Çin'in enerji ihtiyacını artırmıştır. Çin'in 2035 yılında dünya enerji tüketiminin % 26'sını gerçekleştirmesi beklenmektedir. Çin'in enerji tüketimi 2000 yılında ABD'nin yarısı kadarken, 2009'da ABD'yi geçmiştir. Çin petrolünün % 80'ini Ortadoğu'dan almakta ve ABD filosunun denetleyebildiği Malaka Boğazı'ndan bu petrol geçmektedir. Çin'in enerji güvenliği bakımından tehlikeli bulunduğu bu duruma karşı alternatif olarak Türkistan'a yöneldiği görülmektedir. Doğalgazda Türkmenistan, Çin için ana tedarikçi olarak görülmüş ve 2009'da tamamlanan ilk Orta Asya-Çin doğalgaz boru hattı ile Türkmenistan gazı Özbekistan ile Kazakistan'dan geçerek Çin'e ulaşmıştır. İnşa edilen iki ayrı hat ile Çin'e ulaşan toplam Türkmenistan doğal gazının miktarı yıllık 30-35 milyar metre küpü bulmuştur. 2020'de Çin'in alacağı Türkmenistan gazının miktarının iki katına çıkması planlanmaktadır. Türkmenistan Çin'le olan bağı sayesinde doğalgazının satışında Rusya'ya olan bağımlılıktan kurtulmuştur.¹⁹ Çin'in Kazakistan'dan boru hattıyla petrol

¹⁸ Sebastien Peyrouse, "Discussing China: Sinophilia and Sinophobia in Central Asia", *Journal of Eurasian Studies*, Cilt. 7, No. 1, Ocak 2016, s. 14-23.

¹⁹ Bakınız, Kamer Kasım, "Türkmenistan Dış Politikası", Kamer Kasım (Der.), **Türkmenistan**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2016, s. 97-130. Kutay Karaca, "Çin'in Değişen Enerji Stratejisinin Dış Politikasına Etkileri (1990-2010)", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt.9, Sayı. 33, Bahar 2012, s. 93-118. Yaşar Sarı, "Türkmenistan'ın Enerji Politikaları", Kamer Kasım (Der.), *Türkmenistan*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2016, s. 153-198. Kamila Aliyeva, "Turkmenistan seeks to supply more gas to China in 2017", Azernews, <https://www.azernews.az/region/114065.html>, 1 Haziran 2017. Erişim Tarihi 20 Ocak 2018. Stephen Blank, "The Strategic Implications of the Turkmenistan-China Pipeline Project," *China Brief*, Cilt 10, Sayı. 3, Şubat 2010. BP Energy Outlook,

alımına ilişkin 1997’de yapılan anlaşma sonucu 2005’te boru hattı tamamlanmış ve Çin Kazakistan’dan petrol almaya başlamıştır. Orta Asya ülkeleri enerji kaynakları için iyi bir pazar ve alternatif olan Çin, bölge ülkelerinin Rusya’dan daha bağımsız enerji politikaları oluşturmalarının önünü açmıştır. Orta Asya Cumhuriyetleri’nin enerji kaynaklarını enerji güvenliği bakımından önemseyen Çin, Rusya’dan da petrol ve doğal gaz alımını enerji kaynak çeşitliliği bakımından dikkate almaktadır. Nitekim Doğu Sibirya’dan Pasifik Okyanusuna ulaşan maliyeti Çin tarafından karşılanan hatta Rusya 20 yıl boyunca yılda 15 milyon ton ham petrol sağlamayı taahhüt etmiştir.²⁰ Ayrıca Sibirya’dan Çin’e ulaşan doğalgaz boru hatlarıyla Çin’in Rusya’dan doğalgaz alımına ilişkin anlaşma Mayıs 2014’te imzalanmıştır. 400 milyar dolarlık enerji anlaşmasıyla, Eylül 2014’te 4000 kilometrelik Yakutistan gaz alanlarını Çin’e bağlayacak hattın inşasına başlanmıştır. Hattın 2019 yılında tamamlanması planlanmaktadır.²¹

Çin için Türkistan’daki enerji projeleri, enerji güvenliğini sağlayacak ve Güneydoğu Asya’da ABD ile olan rekabette de elini güçlendirecek hamlelerdir. Ayrıca bu girişimler Türkmenistan ve Kazakistan başta olmak üzere enerji zengini ülkeler ve boru hattı güzergâhında yer alan ülkelerin, Çin’le olan bağlarını kuvvetlendirmektedir. Bu durum Rusya’nın,

https://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/energy-economics/energy-outlook-2017/bp-energy-outlook-2017_country-insight-china.pdf. Erişim Tarihi: 12 Ocak 2018.

²⁰ Kutay Karaca, “Çin’in Değişen Enerji Stratejisinin Dış Politikasına Etkileri (1990-2010)”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt.9, Sayı. 33, Bahar 2012, s. 102.

²¹ “Russia To Start Supplying Gas To China By Pipeline In December 2019”, *Radio Free Europe/Radio Liberty*, <https://www.rferl.org/a/russia-gazprom-start-supplying-gas-china-power-siberia-pipeline-december-2019/28596838.html>, 5 Temmuz 2017. Erişim Tarihi: 18 Ocak 2018.

enerji başta olmak üzere bölge ekonomisi üzerindeki hâkim konumunu sarsmıştır. Çin, Rusya'yı da kaynak çeşitliliği sağlayan bir tedarikçi olarak görmektedir ve bu ülkeyle yaptığı anlaşmalar da aslında Çin'e avantaj sağlamaktadır. Çin ekonomik anlamda Rusya'ya olan üstünlüğünü bölgede göstermeye başlamıştır. Bunun önemli bir ayağı enerji projeleridir. Ancak bunların yanında Çin'in mega projesi diyebileceğimiz “Bir Kemer Bir Yol”, Çin'in ekonomik büyümesinin sürekliliği ve alternatif ticaret yollarının sağlanması bakımında önemlidir. Bu projenin Türkistan'dan geçen ayağı eğer tamamlanabilirse Rusya'nın bölge ülkeleri üzerindeki etkisi ve önemini ciddi oranda azaltacaktır.

Bir Kemer Bir Yol Projesi

Çin'in tarihi İpek Yolunun canlandırılması projesi sadece Türkistan'da değil, dünya çapında ses getirmiştir. Bu projenin “Bir Kemer” ayağı İpek Yolunun Ekonomi Kemeri olarak Orta Asya'dan Avrupa'ya uzanan coğrafyanın karayolu, demiryolu ve enerji hatlarıyla bağlanmasıdır. Bu projeyi Çin Devlet Başkanı Şi Jinping Kazakistan'da 2013'de açıklamıştır. Çin İpek Yolu Fonuna 40 milyar dolar para sağlama taahhüdünde bulunmuştur. Projenin “Bir Yol” olarak ifade edilen kısmı ile İpek Yolunun deniz ayağı belirtilmektedir. Bu Çin'i deniz yoluyla Afrika'ya bağlayacak ve oradan İpek Yolunun Ekonomi ayağına Venedik'te bağlanacaktır.

Projenin Orta Asya'yı geçecek kısmı, doğrudan Çin'in bölge ülkeleriyle ilişkilerini etkilediği gibi, Rusya'nın Çarlık döneminden itibaren kontrol ettiği ya da önemli ölçüde etkisinin olduğu bir coğrafyada, Çin'in kalıcı ölçüde başat güç olabilmesinin yolunu açacaktır.

Çin'in Orta Asya Cumhuriyetlerinden Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan'la olan

toplam ticaret hacmi 30 milyar doları geçmektedir.²² Bu miktarın projenin tamamlanmasından sonra önemli ölçüde artması beklenmektedir. Proje bölge ülkelerinde büyük alt yapı yatırımları yapılmasını sağlayacağından genel olarak olumlu karşılanmaktadır. Ayrıca Kazakistan'ın alt yapı ulaşım hatlarının yenilenmesini içeren "Parlak Yol" projesiyle de Çin'in projesi uyumludur.²³ Yine Moğolistan'ın benzer içerikteki projesi (Çayır Yol) ile Çin'in Bir Yol Bir Kemer projesini entegre etmeyi içeren Hükümetlerarası anlaşma, Çin ile Moğolistan arasında imzalanmıştır.²⁴

Büyük ölçüde Rusya'yı bypass eden "Bir Kemer Bir Yol" projesi, Rusya'nın "Yakın Çevre" olarak gördüğü coğrafyada etki alanını sınırlayıcı, üstelik doğal kaynaklar üzerinde de Çin'in etkisini Rusya aleyhine artırıcı bir mahiyettedir. Rusya'nın Çin'in ekonomik kapasitesi karşısında bu bağlamında yapabileceği hamleler sınırlıdır.²⁵ Bu nedenle AEB ile "Bir Kemer Bir Yol" projesi arasında bazı noktalarda bağ

²² Veriler 2016 yılı içindir. Çin'in ticaret verileri için bakınız, <https://wits.worldbank.org/>.

²³ "Kazakhstan's Bright Road Initiative", http://www.china.org.cn/english/china_key_words/2017-04/20/content_40657154.htm, 20 Nisan 2017. "China Focus: China, Kazakhstan move closer with Belt & Road cooperation", *Xinhuanet*, http://www.xinhuanet.com/english/2017-06/09/c_136353535.htm, 9 Haziran 2017. Liu Jianxi, "Kazakh Plan Ties in with 'One Belt, One Road' Policy", *Global Times*, <http://www.globaltimes.cn/content/917297.shtml>, 17 Nisan 2015. Erişim Tarihi: 4 Şubat 2018.

²⁴ "Wang Yi: Mongolia is an Important Cooperation Partner in the Process of the Joint Construction of the "Belt and Road"", http://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/t1440552.shtml, 20 Şubat 2017.

²⁵ Çin'in 11,2 trilyon dolarlık GSMH karşısında Rusya'nın GSMH 1,2 trilyon dolardır. Bakınız, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=CN>. İki ülke arasındaki ticaret hacmi ise 70 milyar doları bulmuştur. bakınız, <https://wits.worldbank.org/>.

kurulması Rusya tarafından istenmektedir.²⁶ Ancak AEB'nin farklı yapısı ve sınırlı kapasitesi bu bağın kurulmasını güçleştirmektedir.

Bölge Ülkelerinin Rusya ve Çin'e Bakışı

Rusya'nın Sovyetler Birliği'nin ardılı olarak “Yakın Çevre” politikasıyla askeri, politik ve ekonomik olarak bölgede dominant aktör olmaya devam etmek istediği bir ortamda, Çin'in bölgede tüm ülkelerle yakın ilişkiler kurmak isteyen ve mega projeler sunan bir güç olarak ortaya çıkması, bölge ülkelerinin Çin'i dengeleyici ülke gibi görmesine yol açtı. Çin'in enerji ihtiyacı için ortaya koyduğu projeler enerji zengini olan bölge ülkeleri için yeni bir pazar ve kaynakların uluslararası pazarlara ulaştırılmasında Rusya'ya bağımlılıktan kurtulmak demektir. Çin'in “Bir Yol Bir Kemer” projesi ve bunun olası büyük ekonomik getirileri de ülkeleri Çin ile işbirliğine yöneltti. Ancak Çin'in ekonomik anlamda çok fazla görünür olması eleştirileri de beraberinde getirdi. Çin'in bu ülkelerin ekonomisini çıkarları doğrultusunda dönüştürüp kendisine bağımlı kılmak istediği ileri sürüldü. Çin'le olan kültürel farklılıklara ve Çin'in yavaş yavaş genişleme stratejisine vurgu yapan yayınlar yapılmaya başlandı. Sonuçta Çinli tüccarlara yönelik bazı saldırılar bile gerçekleşti.²⁷ Çin'in bölgede ekonomik genişlemesi ve enerjinin iyi bir müşterisi olmasına rağmen, yumuşak gücünün zayıflığı ve dil başta

²⁶ Pete Baumgartner, “China's Massive 'One Road' Project Largely Bypasses Russia, But Moscow Still On Board”, *Radio Free Europe/Radio Liberty*, <https://www.rferl.org/a/russia-china-one-belt-one-road-project-putin-xi/28579849.html>, 26 Haziran 2017. Erişim Tarihi: 15 Ocak 2018.

²⁷ Sebastien Peyrouse, “Discussing China: Sinophilia and Sinophobia in Central Asia”, *Journal of Eurasian Studies*, Cilt. 7, No. 1, Ocak 2016, s. 14-23. Sebastien Peyrouse, “Central Asia's Tortured Chinese Love Affair”, EastAsiaForum, <http://www.eastasiaforum.org/2016/11/30/central-asias-tortured-chinese-love-affair/>, 30 Kasım 2016.

olmak üzere kültürel öğelerde bölge ile farklılıkları özellikle Rusya ile rekabette dezavantajı oldu.

Bölgedeki istikrarsız ortamda güvenliklerini sağlamak için işbirliklerine yönelen ülkeler iki büyük gücün rekabeti ve işbirliği noktalarında dış politikalarında kendilerine alan açarak bağımsız politikalar oluşturmaya çalışmaktadırlar. Afganistan'dan kaynaklı güvenlik sorunları bölgede Rusya ve Çin için de ortak sorunken, Rusya'nın Gürcistan'a müdahalesi, Kırım'ı ilhakı ve Ukrayna'daki çatışmalar bölge ülkelerinde güvensizlik oluşturmuştur. Bu durumda Çin'in de güvenlik sorunlarında etkin olması bu ülkeler için Çin'i seçenek haline getirmektedir.

Rusya ve Çin'in ŞİÖ içindeki işbirliği ve ŞİÖ içinde üyeler arasında belirli konularda ortaklık bölge ülkeleri tarafından desteklenirken, Rusya ve Çin'in ŞİÖ içinde her durumda beraber hareket etmeleri ise diğer üyelerin hareket alanını daraltıcı etki yapabilir. ŞİÖ'nün, ulusal egemenlik ve toprak bütünlüğüne yaptığı vurgu ile içişlerine karışmama prensibi üyelerin birleştiği önemli bir noktadır.²⁸ Çin'e yönelik bölge ülkelerinin gelecekteki pozisyonu, Rusya'yı da yakından ilgilendirmektedir. “Bir Yol Bir Kemer” projesinin belirli bir başarı elde etmesi ve bunun imkânlarından bölgenin yararlanmaya başlaması, Çin'in artan etkisini kalıcı kılacaktır. Bunun Rusya için anlamı ise Çarlık Rusya'sı döneminde bölgede hâkimiyet kurmasından itibaren Rusya'nın ilk defa ikincil bir aktör haline gelmesidir.

Küresel Yansımalar

Rusya ve Çin'in bölgesel rekabetinin, global düzeyde izledikleri politikalara yansımaları olmaktadır. Rusya ve Çin'in BM Güvenlik Konseyi'nin daimi iyesi olması uluslararası

²⁸ Stephen Aris, “Russian-Chinese Relations Through the Lens of the SCO”, *Russie. Nei. Visions No. 34*, Eylül 2008.

sorunlarda söz sahibi olmalarını sağlamaktadır. Ayrıca Rusya'nın Ortadoğu başta olmak üzere çeşitli bölgelerde askeri angajmanlarının olması ve Çin'in de giderek küresel güvenlikle ilgilenmesi, Rusya-Çin ilişkilerini uluslararası alanda önemli kılmaktadır. Her iki ülkenin de Soğuk Savaş sonrası uluslararası sistemin çok kutuplu olmasını istemeleri, özellikle BM Güvenlik Konseyinde ortak hareket etmelerine yol açmaktadır. Ancak Çin'in ekonomik etkisinin, politik alana da yansımaya başlaması ve iki ülke arasında ekonomik kapasite bakımından uçurumun ortaya çıkması, Çin'in küresel alanda yeni ittifak ve stratejilere yönelebileceği bir ortam doğurmuştur. Çin için önemli olan Asya-Pasifik bölgesi, ABD ile küresel rekabette de merkezi konumdadır. Güney ve Doğu Çin Denizi sorunlarının bölgede askeri çatışma riskini barındırması ve ABD'nin Obama döneminde ileri sürülen yeniden dengeleme politikasıyla bir çeşit çevreleme stratejisi izlemesi, Çin'in Orta Asya'dan Avrupa'ya uzanan hatta etkin olma politikasına hız vermesine yol açmıştır.²⁹ Çin'in enerji güvenliği açısından alternatifler bulması, Rusya'nın etki ve ağırlığının azalmasına yol açmıştır. Rusya ve Çin arasında Soğuk Savaş döneminin hemen ardından görülen işbirliğinin giderek rekabete dönmesi, küresel alanda kurulan ilişkiler ve ittifakları da etkileyecektir. Örneğin Çin ile Asya-Pasifik başta olmak üzere küresel alanda rekabete giren ABD açısından, Rusya belirli alanlarda işbirliği yapılarak Çin'i dengeleyecek bir ülke olarak değerlendirilebilir. Rusya'da, Çin'in artan ağırlığı karşısında diğer küresel ve bölgesel güçlerle işbirliği ya da en azından ilişkileri daha iyi tutma politikası izleyecektir.

²⁹ Bakınız, Kamer Kasım, "The Impact of the US Rebalancing Policy toward Asia Pacific on International Relations in the Region", Tomasz Kaminski (Ed.), **Overcoming Controversies in East Asia**, Lodz: Lodz University Press, 2017, s. 175-190.

Örneğin Rusya'nın en azından Orta Asya, Kafkasya ve Ortadoğu'ya uzanan coğrafyada, mevcut durumunu koruması için Türkiye ile ilişkileri daha da önem kazanmıştır. Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleriyle özel ilişkileri ve Ortadoğu'da da kriz noktalarında etkinliği Rusya açısından işbirliği yapılması gereğini doğurmuştur.³⁰ Diğer taraftan Çin açısından da Türk Cumhuriyetleriyle ilişkileri bağlamında Türkiye önemli bir aktördür.³¹ AB açısından özellikle Kırım'ın ilhakı ve Ukrayna'daki çatışmalar sonrası Rusya ile gerilen ilişkiler, Çin'le yakınlaşmayı daha değerli kılmıştır. Diğer taraftan Rusya'da Batının uyguladığı yaptırımlar karşısında Çin'le ilişkilerini dengeleyici olarak kullanmaktadır. Rusya-Çin ilişkilerinin bölgesel ve küresel düzlemde oluşturduğu karmaşık yapıyı Çin'in mega projelerinin geleceği ve ekonomik gücünü ne derece politik ve askeri etki alanını genişletmek için kullanacağı belirleyecektir.

Sonuç

Rusya'nın 1993'den itibaren eski Sovyetler Birliği'nin etkin olduğu bölgede siyasi, ekonomik ve askeri varlığını ve etkinliğini sürdürme politikasına yönelmesi, önceleri Batının etkisinin bölgede yayılması ve enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara ulaştırılması projelerinde hâkimiyetinin önlenmesi amaçlarına odaklıydı. Bu politikanın ilk dönemlerinde

³⁰ Bakınız, Kamer Kasım, "The Impact of Turkish-Russian Normalization Process to Security of the Black Sea", *V. International Blue Black Sea Congress Proceedings* Alaeddin Yalçınkaya, Arzu Al ve Hakan Mehmetcik (Ed.) İstanbul/Marmara Üniversitesi Yayınları, Mart 2017, s. 396-405.

³¹ Bakınız, Kamer Kasım, "Turkey-Taiwan Relations in the Context of Turkey's Asia Pacific Policy", *Uluslararası İlişkiler/International Relations*, Cilt. 12, No. 45, 2015, pp. 83-100. Soğuk Savaş sonrası Türkiye-Çin ilişkileri için bakınız Kutay Karaca, **Güç Olma Stratejisi Çin: Soğuk Savaş Sonrası Türk Çin İlişkileri**, IQ, Basım, 2008.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra kuzey sınırlarında kendisini daha güvende hisseden Çin bir tehdit olarak grlmyrd. Rusya, Sovyetler Birliği döneminden gelen bölgeyi tanınması ve oluşturduğu kültürel ve ekonomik ilişkilerin avantajına sahipti. Ancak 2000'li yıllarla birlikte Çin'in ekonomik gelişimi, enerji projelerini ve tüm bölgeyi ilgilendiren “ Bir Kemer Bir Yol” gibi, Rusya'nın ekonomik kapasitesini aşan bir projeyi ortaya çıkarması dengeleri değiştirdi. Çin aktif politikasını “Barışçıl Yükseliş” ve “Barışçıl Gelişme” gibi kavramlarla ifade ederek, amacın ekonomik gelişme ve enerji güvenliğini sağlamak olduğunu ve hegemonya hedefinin olmadığını anlatmaya çalıştı. Bununla birlikte Türkmenistan'la olan doğal gaz boru hatları projesi başta olmak üzere enerji de atılan adımların tamamlanması, Çin'i politik etki kapasitesi de olan bir aktör hâline getirdi. Çin'in enerji projelerindeki başarısı, Rusya'nın tekeline sona erdirdi. Bölge lkeleri için Çin enerji kaynaklarını güvenli bir Şekilde uygun fiyata sattıkları ülke oldu. Rusya ile Çin arasındaki rekabetten de yararlanarak dış politikada kendilerine alan açan bölge ülkeleri için, özellikle Rusya'nın Gürcistan'a müdahalesi, Kırım'ın ilhakı ve Ukrayna'daki çatışmalarda görülen Rusya'nın müdahaleci politikalarına karşı Çin'le kurulan yakın ilişkiler önemli hale geldi. Rusya AEB ile ekonomik etki sahasını korumak için girişimde bulunsa da Çin'le arasındaki ekonomik anlamdaki uçurum, bu alanda Rusya'nın Çin'in gerisinde kalmasına yol açtı. Rusya güvenlik alanında OGA vasıtasıyla ve askeri varlığıyla bu alanda etkin g konumunu sürdürürken, Çin ileride güvenlik konularında da bölgede başat bir aktör olabilir.

Çin, Türkistan coğrafyasındaki ülkelerle kurduğu yakın işbirliği ve enerji projeleriyle sağladığı etkinliği, Asya-Pasifik'te ABD ile rekabetinde elini güçlendirmek için kullanmaktadır. Rusya ve Çin'in tek kutuplu uluslararası

sistemi istememeleri ve uluslararası alanda manevra kabiliyetlerini artırma stratejilerinden dolayı aralarındaki rekabete rağmen çeşitli uluslararası olaylarda ortak hareket ettikleri görülüyor. Ancak dünyadaki bazı kriz noktalarına yönelik işbirliğinde ortak çıkarların yanında, Çin'in ekonomik açıdan başat durumu ve güvenlik konularında ise o ölçüde ön planda olmayı henüz istememesinin rolü vardır.

Rusya ve Çin arasındaki bölgesel rekabet, küresel alandaki politikalarda ayrışmaya yol açabilir. Bununla birlikte Çin'in artan etkisinin sürekliliği ve “Bir Kemer Bir Yol” projesinin başarısına bağlı olarak Rusya'nın bölgesel rekabette bütün avantajlarını kaybetmesi bölgesel düzeyde rekabeti anlamsız hale getirir. Ancak Çin'in etkisinin doğurmaya başladığı rahatsızlık, Çin'in projelerinden bölge ülkelerinin beklendikleri getiriye alamamaları halinde Çin'e tepkiye dönüşüp, Rusya'ya yeniden bölgede alan açabilir. Bu nedenle Rusya-Çin rekabetinin geleceği büyük ölçüde Çin'in ekonomik büyümesinin sürekliliği ve “Bir Kemer Bir Yol” projesi başta olmak üzere Çin'in girişimlerinin başarısına bağlıdır.

Kaynakça

Aliyeva, Kamila, “Turkmenistan seeks to supply more gas to China in 2017”, Azernews, <https://www.azernews.az/region/114065.html>, 1 Haziran 2017.

Erişim Tarihi: 20 Ocak 2018.

Aris,,Stephen “Russian-Chinese Relations Through the Lens of the SCO”, *Russie. Nei. Visions No. 34*, Eylül 2008.

Baumgartne, Peter , “China's Massive 'One Road' Project Largely Bypasses Russia, But Moscow Still On Board”, *Radio Free Europe/Radio Liberty*, <https://www.rferl.org/a/russia-china-one-belt-one-road-project-putin-xi/28579849.html>, 26 Haziran 2017. Erişim Tarihi: 15 Ocak 2018.

Bendersky, Yevgeny, “Russia’s Future Foreign Policy: Pragmatism in Motion”, *Eurasia Insight*, http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/pp050405_pr.shtml, 4 Mayıs 2005.

Bijian Zheng , “China's "Peaceful Rise" to Great-Power Status”, **Foreign Affairs**, <https://www.foreignaffairs.com/issues/2005/84/5>, Eylül-Ekim 2005.

Blank, Stephen, “The Strategic Implications of the Turkmenistan-China Pipeline Project,” *China Brief*, Cilt 10, Sayı. 3, Şubat 2010.

Brzezinski, Zbigniew, **The Grand Chessboard, American Primacy and Its Geostrategic Imperatives**, New York: Basic Books, 1997.

Crow, Susanne, “Russia Seeks Leadership in Regional Peace-keeping”, *Radio Free Europe/Radio Liberty Reserach Report*, Cilt: 2, Sayı: 15, 9 Nisan 1993.

Richard Sakwa, **Russian Politics and Society**, London and New York: Routledge, 1996.

Crow, Suzanne, “Why Has Russian Foreign Policy Changed”, *Radio Free Europe/Radio Liberty Research Report*, 1994.

Donalson, Robert H. ve Noguee, Joseph L. *The Foreign Policy of Russia Changing Systems and Enduring Interests*, London and New York: M.E. Sharpe, 1994, s. 112-113.

Dugin, Alexander, **Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım**, İstanbul: Küre Yayınları 2016.

Islambek, Danat, Kazakhstan Set to Ease Import Restrictions at Kyrgyz Border, *Astana Times*, <https://astanatimes.com/2017/11/kazakhstan-set-to-ease-import-restrictions-at-kyrgyz-border/>, 30 Kasım 2017. Erişim Tarihi: 15 Ocak 2018.

Jianxi, Liu, “Kazakh Plan Ties in with ‘One Belt, One Road’ Policy”, *Global Times*, <http://www.globaltimes.cn/content/917297.shtml>, 17 Nisan 2015.

Kaczmariski, Marcin, “Russia Creates a New Security System to Replace the CIS”, *Eurasia Insight*, http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/pp011106_pr.shtml, 1 Kasım 2006.

Kanat, Kılıç Buğra, “5 Soru Doğu Türkistan Olayları”, <https://www.setav.org/5-soru-dogu-turkistan-olaylari/>, *SETA*, 3 Temmuz 2013. Erişim Tarihi: 20 Ocak 2018.

Karaca R. Kutay, “Çin’in Değişen Enerji Stratejisinin Dış Politikasına Etkisi (1990-2000)”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 9, Sayı 33, Bahar 2012, s. 93-118.

Karaca, R. Kutay, “Türkiye-Çin Halk Cumhuriyetleri İlişkilerinde Doğu Türkistan Sorunu”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 1, Sayı 1, Kış 2007, s. 219-245.

Karaca R. Kutay, **Güç Olma Stratejisi Çin: Soğuk Savaş Sonrası Türk Çin İlişkileri**, IQ, Basım, 2008.

Karaca R. Kutay, **Dünyadaki Yeni Güç Çin Tek Kutuptan Çift Kutuba** IQ Basım, 2003.

Kasım, Kamer, “The Impact of the US Rebalancing Policy toward Asia Pacific on International Relations in the Region”, Tomasz Kaminski (Ed.), **Overcoming Controversies in East Asia**, Lodz: Lodz University Press, 2017, s. 175-190.

Kasım, Kamer, “The Impact of Turkish-Russian Normalization Process to Security of the Black Sea”, *V. International Blue Black Sea Congress Proceedings* Alaeddin Yalçınkaya, Arzu Al ve Hakan Mehmetcik (Ed.) İstanbul/Marmara Üniversitesi Yayınları, Mart 2017, s. 396-405.

Kasım, Kamer, “Türkmenistan Dış Politikası”, Kamer Kasım (Der.), **Türkmenistan**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2016, s. 97-130.

Kasım, Kamer, “Turkey-Taiwan Relations in the Context of Turkey’s Asia Pacific Policy”, *Uluslararası*

İlişkiler/International Relations, Vol. 12, No. 45, 2015, pp. 83-100.

Kasım, Kamer, “Central Asian Neighbours and the 3R Porcess in Afghanistan”, Oktay F. Tanrıseven (Ed.), **Afghanistan and Central Asia: NATO’s Role in Regional Security since 9/11**, Amsterdam, Berlin, Tokyo and Washington DC: IOS Press, 2013, pp. 35-44.

Kasım, Kamer, “The Transportation of Caspian Oil and Regional Stability”, *Journal of Southern Europe and the Balkans*, Vol: 4, No: 1, May 2002, s. 36-45.

Kasım, Kamer, “11 Eylül Terör Eylemlerinin Rusya’nın Kafkasya Politikasına Etkisi”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt. 9, Sayı. 3-4, 2001, s. 53-64.

Katz, Mark N., “Russia and the Shanghai Cooperation Organization: Moscow’s Lonely Road From Bishkek to Dusanbe”, *Eurasia Insight*, http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/pp090308f_pr.shtml, 3 Eylül 2008.

Kissenger, Henry, **On China**, New York: Penguin Books, 2012.

Laruelle , Marlene, ve Peyrouse Sebastien, “Cross-border Minorities as Cultural and Economic Mediators between China and Central Asia,” *The China and Eurasia Forum Quarterly* Cilt. 7, No. 1, 2009, s. 93–119.

Lippman, Alexander, “Russian Power Politics and the Eurasian Economic Union: The Real and The Imagined”, *Rising Powers Quarterly*, Vol. 2, No. 1, 2017, s. 81-103.

MacAskill, Ewen, “From Suez to Pacific, the US Expands Its Presence Across Globe”, *The Guardian*, 8 Mart 2002.

Malcolm, Nail “The New Russian Foreign Policy”, *The World Today*, Şubat 1994.

Mariani, Brnardo, *China’s Role and Interests in Central Asia*, Saferwolrd, Beijing, Ekim 2013.

Okuda, Hiroko, “China’s “peaceful rise/peaceful development”: A case study of media frames of the rise of China”, *Global Media and China*, <http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2059436416646275>, 2 Haziran 2016. Erişim Tarihi: 15 Ocak 2018.

Peyrouse, Sebastien “Discussing China: Sinophilia and Sinophobia in Central Asia”, *Journal of Eurasian Studies*, Cilt. 7, No. 1, Ocak 2016, s. 14-23.

Peyrouse, Sebastien, “Central Asia’s Tortured Chinese Love Affair”, EastAsiaForum, <http://www.eastasiaforum.org/2016/11/30/central-asias-tortured-chinese-love-affair/>, 30 Kasım 2016.

Peuch Jean Christophe, “Caucasus: Russia to Reluctantly Agree to US Military in Georgia”, *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 28 Şubat 2002

Putz, Catherine, “Remember the Eurasian Economic Union”, *The Diplomat*, <https://thediplomat.com/2018/01/remember-the-eurasian-economic-union/?allpages=yes&print=yes> 13 Ocak 2018. Erişim Tarihi: 20 Ocak 2018.

Rahr, Alexander, “Atlanticists versus Eurasians in Russian Foreign Policy”, *Radio Free Europe/Radio Liberty, Research Report*, Cilt: 1, Sayı: 22, 1992, s. 17-22;

Samokhvalov Vsevolod, “*The New Eurasia: post-Soviet Space between Russia, Europe and China, European Politics and Society*”. ***European Politics and Society*, 27 April 2016.**

Sarı, Yaşar, “Türkmenistan’ın Enerji Politikaları”, Kamer Kasım (Der.), **Türkmenistan**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2016, s. 153-198.

Timofeev Ivan and Alekseenkova, Elena, *Eurasia in Russian Foreign Policy: Interests, Opportunities and Constraints*, Russia.Nei Visions, No. 89, December 2015.

Torbakov, Igor, “Russia Faces Foreign Policy Debate For 2005”, *Eurasia Insight*, http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav011805_pr.shtml, 18 Ocak 2005.

Torbakov, Igor, “Putin’s Russia Defines Its Foreign Policy Agenda”, *Eurasia Insight*, http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav072800_pr.shtml, 28 Temmuz 2000.

Zhao, Suisheng, “Chinese Foreign Policy as a Rising Power to find its Rightful Place”, *Perceptions*, Spring 2013, Cilt. XVIII, No.1, s. 101-128.

ZHI, Wang, , “[China's New Silk Road Strategy and Foreign Policy](#) [Toward](#) [Central](#) [Asia](#)”,

www.uky.edu/Centers/Asia/.../2016SERASWangessay.pdf,
Southeast Review of Asia Studies, Vol 38, 2016, s. 69-77.

Web Sitesi kaynakları

<http://www.s-cica.org/page.php?lang=1>

http://eng.sectsco.org/about_sco/.

<http://english.boaoforum.org/>

<https://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/energy-economics/energy-outlook-2017/bp-energy-outlook-2017-country-insight-china.pdf>.

<https://wits.worldbank.org/>.

<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=CN>.

“Russia To Start Supplying Gas To China By Pipeline In December 2019”, *Radio Free Europe/Radio Liberty*,
<https://www.rferl.org/a/russia-gazprom-start-supplying-gas-china-power-siberia-pipeline-december-2019/28596838.html>, 5 Temmuz 2017.

“Kazakhstan’s Bright Road Initiative”,
http://www.china.org.cn/english/china_key_words/2017-04/20/content_40657154.htm, 20 Nisan 2017.

“China Focus: China, Kazakhstan move closer with Belt & Road cooperation”, *Xinhuanet*,

http://www.xinhuanet.com/english/2017-06/09/c_136353535.htm, 9 Haziran 2017.

“Wang Yi: Mongolia is an Important Cooperation Partner in the Process of the Joint Construction of the "Belt and Road"”, http://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/t1440552.shtml, 20 Şubat 2017.

**TÜRK KAMUOYUNDA
DOĞU TÜRKİSTAN İSLAM CUMHURİYETİ (1933-
1934)**

Mevlüt ÇELEBİ*

Özet

Türklerin ata yurdu olan Türkistan'ın tarihi esaret, özgürlük ve acının tarihidir. Tarihin çeşitli dönemlerinde Türk devletlerinin kurulduğu bu bölgede 1933'te de bir Türk devleti kuruldu. Çin'e karşı verilen bağımsızlık mücadelesi başarıyla sonuçlandı ve 12 Kasım 1933'te Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti kuruldu. Türk kamuoyu, kısıtlı iletişim imkânlarına rağmen Doğu Türkistan'da yaşanan gelişmeleri yabancı gazete ve ajanslar aracılığıyla takip etti. Yeni bir Türk devletinin kuruluşu Türkiye'de sevinç ve heyecan yarattı. Bu sevincin ülkeyi yönetenler tarafından da paylaşıldığına şüphe yoktur. Ancak, Ankara hükümeti gelişmeleri dikkatli ve temkinli bir şekilde takip etti. Ankara hükümetini böyle davranmaya iten faktörler şunlardı: Çin'e karşı verilen mücadelenin zamanla, Türkiye'nin en önemli dostu Sovyetleri de hedef alması. Yeni Türk devletinin dini esaslara dayanması. Diğer ülkelerin bölge ve yeni devlet üzerindeki mücadeleleri. Zaten bu yeni Türk devleti, Çin ve Sovyetler Birliği'nin saldırılarına fazla dayanamayarak yıkıldı.

Anahtar kelimeler: Türkistan, Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti, Çin, Ankara Hükümeti

* Prof.Dr. Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
İzmir/TÜRKİYE

ISLAMIC REPUBLIC OF EAST TURKESTAN IN TURKISH PUBLIC OPINION (1933-1934)

Abstract

The history of Turkestan, the homeland of Turks, is the history of bondage, freedom and suffering. In 1933, a Turkish state was established in this region where Turkish states established in various periods of history. The struggle for independence against China was successful and on November 12, 1933 the East Turkestan Islamic Republic was established. Despite limited communication opportunities, the Turkish public followed the developments in East Turkestan through foreign newspapers and agencies. establishment of a new Turkish state was created joy and excitement in Turkey. There is no doubt that this joy is shared by the rulers of the country. However, the Ankara government followed the developments carefully and cautiously. he factors that push the Ankara government to act like this are: The struggle against China, Turkey's most important friendly Soviets also be targeted. The new Turkish state based on religious principles. The struggles of other countries over the region and the new state. Islamic Republic of East Turkestan was destroyed, unable to withstand the attacks of China and the Soviet Union.

Key words: Turkestan, East Turkestan Islamic Republic, China, The Ankara Government

Giriş

XX. Yüzyılın ilk yarısı, bütün Türk dünyasında çok hareketli geçmiş, büyük coğrafyada, birkaç sevindirici gelişmeye rağmen, çoğunlukla sıkıntılı, acı dolu ve zor günler yaşanmıştır. Türklerin ata yurdu olan Türkistan da bu acıların en çok yaşandığı coğrafyadır. Dünya Türklüğünün istiklâl mücadelesi Anadolu'da yeni bir devletin kurulmasıyla sonuçlanırken, Rusya ve Çin hâkimiyetinde yaşayan Türklerin istiklal mücadeleleri başarıya ulaşamadı.

Doğu Türkistan, Uluğ (Büyük) Türkistan'ın bir parçasıdır. "Uluğ Türkistan" deyince, Batı ve Doğu Türkistan birlikte akla gelir. Batı Türkistan üzerinde çeşitli Türk boylarının devlet kurdukları büyük bir Türk yurdudur. Doğu Türkistan ise Rus ve Çin hâkimiyetleri içinde bulunmuş, defalarca işgal edilmiş Türk yurdudur. Doğu Türkistan'ın yüz ölçümü 1.828.418 kilometre kareden ibarettir.¹ Doğu Türkistan, bugün, Çin Halk Cumhuriyeti'nin güney batı bölümünde yer alan bölgenin adıdır. Batıda Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan, güneyde Afganistan, Keşmir yoluyla Pakistan ve Hindistan, doğuda Çin'e bağlı Tibet ve Kansu bölgeleri, kuzeyde ise Moğolistan ile komşudur. Doğu Türkistan gerek jeopolitik konumu ve yer üstü ve yer altı kaynaklarıyla 20. Yüzyılda önemli bir yere sahip olmuştur. Bu yüzden, hem Rusların, hem de Çinlilerin ağır baskılarına maruz kalmıştır.

1759 tarihine kadar çeşitli Türk hanedanlıkları tarafından yönetilen Doğu Türkistan, bu tarihte Mançu-Çin kuvvetlerince işgal edildi. Bu işgalden sonra ilk bağımsız devlet, "Kaşgarya" adıyla 1867 yılında kuruldu. Yakup Han Bedevlet liderliğindeki

* Prof. Dr. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
mevlutcelebi@yahoo.com

¹ İsa Yusuf Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, Marifet Yayınları, İstanbul 1981, s.23-24.

bu yeni devlet, dönemin üç önemli gücü; İngiltere, Rusya ve Osmanlı Devleti tarafından tanındı. Kaşgarya Devleti, ilk icraatlarından biri olarak Osmanlı Devleti ile ilişki kurdu; İstanbul'a bir elçi göndererek padişah Abdülaziz'e bağlılığını bildirdi ve onun adına hutbe okutarak para bastırdı.² Bu devletin ömrü uzun olmadı. Çinliler tarafından 1878'de işgal edilen bölgeyle Osmanlı Devleti ilişkisini kesmedi. II. Abdülhamit'in İslamcılık siyaseti ve Enver Paşa'nın Turancı siyasetleri, Osmanlı Devleti'nin bu coğrafyaya ilgisinin devam etmesini sağladı. 20. Yüzyılın başında bölgede yaşanan siyasal gelişmeler sonucu, sınırların ve rejimlerin değişmesi Doğu Türkistan'ı da etkiledi.

A- Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin Kuruluşu

Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşuna giden ve bildirimize de konu olan gelişmeler 1920'li yıllarda yaşanmaya başlandı. 1911'den beri Doğu Türkistan valiliği yapmakta olan Çinli General Yang Zun Sin'in 7 Temmuz 1928'de öldürülmesinden sonra, genel vali olan Chin Shu-Jen'in baskıcı uygulamaları, Doğu Türkistan'da isyanlara yol açtı.³ Chin de kendisinden önceki Yang gibi, ismen Çin'e bağlı kaldı. Fakat Doğu Türkistan ile Çin arasındaki sınırları kapatarak, 5 yıl Doğu Türkistan'ı Çin'den bağımsız olarak idare etti. Bu şahıs tarafından yapılan zulümler de selefinden geri kalmadı. Shu-Jen küçük suçlarda bile idam gibi cezaları verebilen yapıda biriydi. Bunlar yetmezmiş gibi vali, 1931

² Abdulhamit Avşar, "Doğu Türkistan Cumhuriyeti ve Türk Basınının Tutumu. Basının Gündem Oluşturma İşlevi Bağlamında Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin İlanı Karşısında Türkiye'deki İktidar Yanlısı Basının Tutumu", **Yom, Türk Dünyası Kültür Dergisi**, Sayı: 24 (Güz 2011), s.62-63.

³ Burhan Sayılır, "Doğu Türkistan'da Üç Dönem (1911-1949)", **Türkler**, C.18, Editörler: Hasan Celâl Güzel-C.Cem Oğuz-Osman Karatay, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.1240; Abdulhamit Avşar, **agm**, s.69.

yılında, Hami'ye Çin kolonistlerinin yerleşmesi için emir verdi. Yerli halkın arazisi bu kolonistlere taksim edildi.⁴

Doğu Türkistan Türkleri, Salih Dorga ve Hoca Niyaz Hacı'nın liderliğinde bütün Doğu Türkistan'da 1931 ilkbaharında ayaklanma başlattılar.⁵ İlk aşamada Kumul şehrini ele geçirdikten sonra 1933'te Turfan, Karaşehir, Korlu, Kuca, Uşak, Aksu ve Hoten halkı da ayaklanmaya iştirak ettiler. Kumul'da Çinliler bozguna uğrayınca ayaklanma, bütün Doğu Türkistan'a yayıldı. 20 Şubat 1933'de ayaklanmayı zafere götürecek geçici bir hükümetin kurulmasına karar verdiler. Muhammed Niyaz devlet başkanı, Sabit Damullah başbakan ve Mehmet Emin Buğra, Kumandan olarak tayin edildiler. 22 Şubat 1933 itibarıyla milli ayaklanma tam manasıyla başlamış ve Karakaş, Hoten, Kuça, Aksu, Kaşgar, şehirleri ele geçirilmiştir.⁶

Elimizde bulunan iki arşiv belgesi, Doğu Türkistan'da başlayan isyan hareketinin nedenleri ve gelişimi hakkında bilgi vermektedir. Doğu Türkistan İstiklal Mahkemesi Reisi Abdülbaki oğlu Şeyh Sabit tarafından Mısır Millet Meclisi üyesi ve Genç Müslümanlar Cemiyeti Reisi Doktor Abdülhamit Sait Bey'e gönderilen bir mektup, isyan hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. El Ahram gazetesinin 7 Şubat 1934 tarihli nüshasında yayınlanan bu mektuba göre: "Muhammed Niyaz'ın liderliğinde isyan eden Türkistanlıların iki buçuk yıl süren mücadeleye, memleketlerini ve Müslümanları yabancıların tahakkümünden kurtardılar. Memleketi işgal edenler, halkı köle gibi kullanırlardı. Halk onların nazarında pek aşağılık bir

⁴ Baymirza Hayit, **Türkistan**, Otağ Matbaası, İstanbul 1975, s.308;

⁵ Barış Adıbelli, **Doğu Türkistan**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s.95.

⁶ Baymirza Hayit, **age**, s.310-311. Bu hükümetin başbakanlığına getirilen Sabit Damolla, Türkiye'de eğitim görmüş bir hukukçuydu. Abdulhamit Avşar, **agm**, s.69.

mahluk sayılırdı. Türkistan'ın her tarafında zulüm ve fesadı yaydılar, halkı ve halkın malını istedikleri tarzda kullandılar. Halkın malını bazen gasp eder, bazen de ağır vergiler tarhıyla alırlardı. Halkın ileri gelenlerini bile döver, kafalarını yararlardı. Fukara kısmını ise köy ve şehirlerde teşhir ederlerdi.”⁷

Berlin'de yayınlanan Yeni Milli Yol gazetesinde çıkan bir makaleye göre de Doğu Türkistan isyanının başlaması ve gelişmesi şu şekilde olmuştur: Urumçi'de var olan özerklik, 1930'da ölen Şah Maksut Hoca'nın yerine Çinli memurların atanmasıyla sona erdi. Yeni Çin yönetimi Urumçi halkına, kaldıramayacakları vergiler koydular. Çinli memurlar, yerli halkın mallarına el koydular, Türklerin ellerindeki kömür ocaklarını aldılar. Çin askerlerini halk beslemek zorunda tutuldu. Durumdan rahatsız olan Kumul halkının yerel yönetime bildirdiği 70'den fazla şikayete aldırış edilmediği gibi Çin askerlerinin yerli kadınların ırzlarına geçmeye başlaması, bardağı taşıran son damla oldu. Yerliler, bir gece pek çok Çinliyi keserek 7-800 kişi olarak dağa çıktılar. Kumul'da başlayan isyan bastırmak için Urumçi hükümeti Kumul'a asker göndermişse de, başarılı olamayınca, isyancılar cesaretlendiler. Yerel Çin hükümeti, silahlarını bırakırlarsa bütün isteklerini kabul edeceği vaadinde bulundu. Kumullular, silah bırakmanın dışındaki bütün şartları kabul edeceklerini bildirmelerine rağmen, hükümet vaatlerini yerine getirmeyince, Hoca Niyaz liderliğinde 1931'de Kumul'da başlayan isyan genişleyerek devam etti. Ticari açıdan Türkistan-Tiensin ticaret yolu üzerinde olan Kumul'daki isyan ticari hayatı etkilediği gibi Gansu Düngerleri ve Turfanların da isyancılara katılmasıyla büyük bir bağımsızlık hareketi haline geldi. Sert askeri önlemler alan Çin hükümeti, sivillere de büyük zararlar verdi.

⁷ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 030-0-010-000-000-258-735-6-1-2. Hariciye Vekaleti'nden Başvekalet'e, 8 Mart 1934.

İsyanı zorla bastırmaya çalışan Çin askerleri ve onlara yardım eden Beyaz Rusların yaptığı kötülüğe karşı Urumçi'nin Çinli halkı da isyana katılarak 12 Nisan 1933'te yeni bir hükümet kurdular.⁸

11 Kasım 1933 akşamı komutanlar vilayet konağında toplanarak Hoca Niyaz Hacim'e itaat ettiler. Ondan gelen talimat doğrultusunda hükümet teşkilatını kurmak için müzakereler yaptılar. Kurulan hükümete bağlılık beyanından sonra Doğu Türkistan bayrağı için eski bayrakları olan ay yıldızlı gök bayrak kabul edildi.⁹ O günkü toplantıya 8 bin asker ve 13 bin kişinin katıldığı kaydedilmiştir.¹⁰ 12 Kasım günü saat 12'de halk, komutanlar, din adamları ve mülki memurlar meydana toplandı; coşkuyla 41 adet top atışı yapılarak her tarafta milli gök bayraklar açıldı.¹¹ Kaşgar, yeni devletin başkenti ilan edildi ve bir anayasa tasarısı yayınlandı.¹² 30 Kasım 1933 tarihli anayasaya göre; Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti İslam şeriatı esasına göre kurulmuş bir cumhuriyettir.¹³

B- Türk Kamuoyunda İlk Haberler

⁸ BCA, 490-0-001-000-000-609-111-17-2-5.

⁹ Alimcan Buğda, **Tarihi Vesikalarda 1933 Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ve Anayasası**, Ravza Yayınları, İstanbul 2013, s.21.

¹⁰ Polat Kadiri, **Baturlar. (Ülke Tarihi)**, Yayına Hazırlayan: Ömer Kul, Berikan Yayınevi, Ankara 2009, s.78.

¹¹ Alimcan Buğda, **age**, s.22.

¹² Burhan Sayılır, **agm**, s.1240.

¹³ Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin 30 maddelik anayasası için bakınız: Alimcan Buğda, **age**, s.253-268. Doğu Türkistan'da kurulan bu devletin bir Türk devleti olduğunda en küçük bir şüphe yoktur. Ancak, bazı kaynaklarda iddia edildiği gibi, resmi literatürde ve daha önemlisi anayasasında "Doğu Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti" ifadesi kullanılmamıştır. Polat Kadiri, **age**, s.77.

Her ne kadar bildirimizde 1933-1934'te Doğu Türkistan'da kurulan Türk cumhuriyetini inceliyorsak da, Türk basınının önceki yıllarda da Doğu Türkistan hakkında haberler verdiğine rastladık. Bu haberlerde de Türkiye kamuoyunun Doğu Türkistan'a sempatisini görmek mümkündür. 1926'da rastladığımız şu haber buna bir misaldir. Hicaz Kongresine katıldıktan sonra Türkiye'ye dönen Türkistan Müslümanları heyeti adına, eski Duma üyesi Aldülvahit Fari Efendi şu açıklamayı yaptı: “Hicaz Kongresi'nden çok büyük memnuniyetle dönüyorum. Kongre çok güzel oldu ve faydalı kararlar aldı. Kongrede, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın mektubu okunup hararetle kabul edildi. Delegeler, 'Gazi Mustafa Kemal Paşa' diye bağırıyorlar.”¹⁴ Bu haber bile, iki kardeş halk arasındaki bağın kuvvetini ve Mustafa Kemal Paşa'nın İslam dünyasındaki prestijini göstermeye yetecektir.

Doğu Türkistan'daki gelişmelerden söz ederken, 1928'den sonra Çin yönetimine karşı isyanın ilk kıvılcıklarının yandığını görmüştük. Türk basını bu gelişmelerden çok detaylı olmasa da bilgiler vermiştir: 1929'da Hakimiyeti Milliye'nin şu haberi bir örnektir: “Çin Müslümanları yeniden isyan etti. Şanghay'dan gelen haberlere Çin Müslümanlarının Kansu eyaletinde yeni bir isyan hareketinde bulduklarını bildiriyor. Geçenlerde açlık ve fena muamele yüzünden Kansu'nun güneybatı Müslümanları gene isyan etmişlerdi. Fakat Çinliler müzakerede bulunmak ve erzak dağıtmak bahanesiyle üç bin kadar Müslümanı Taoşov şehrine toplayarak öldürmüşlerdi. Bu yeni hareketin yayılmasından korkulmaktadır.”¹⁵

Cumhuriyetin ilanını hazırlayan gelişmelerin yaşandığı 1933 yazında, isyan hakkında bazı bilgiler de basına yansımıştır. Turan Cemiyeti Başkanı ve dış Türklerle en çok

¹⁴ **Vakit**, 10 Ağustos 1926.

¹⁵ **Hakimiyet-i Milliye**, 27 Eylül 1929.

ilgilenen gazetecilerden olan Muharrem Feyzi, (Togay) Cumhuriyet gazetesindeki köşesinde özetle şunları yazdı:

“Şarkî Türkistan’daki Çinli memurlara karşı bir buçuk seneden beri devam etmekte olan münferit kıyamlar nihayet ortak bir istiklâl hareketi şeklini almıştır. Yüz ölçümü Almanya ile Fransa’nın toplamından daha büyük olan ve tabii serveti de bu memleketlere kat kat üstün bulunan Şarkî Türkistan’da ilk kıyam, Büyük Altay Dağlarındaki Türkler arasında başlamıştı. Bu hareket şimdi istiklâl hareketi şeklini almış ve Kaşgar mintikasında temerküz etmiştir... Ecnebi gazeteleri ve mehafilinın iddiası ne olursa olsun, son gelen haberlerden, istiklâl hareketinin dini bir mahiyette olmadığı, Türkistan’daki Türk unsurlarının milli mücahedesinden ibaret bulunduğu anlaşılıyor... Şarkî Türkistan’da şimdiye kadar mücadele yerli Çin askeri kuvvetleri ve memurlarıyla Türkler arasında idi. Şimdi ise, asıl Çin hükümeti dahi mücadelelere müdahaleye hazırlanıyor.”¹⁶

İsyanın genişleyip bağımsız cumhuriyetin ilanı aşamasına gelişi sürecinde gazetelerimizde haberlere rastlanmaktadır. Ancak dikkat çeken Doğu Türkistan’daki gelişmelerden söz edilirken, basının üzerinde durduğu konulardan biri de II. Abdülhamit’in torunu Abdülkerim Efendi’nin Doğu Türkistan’a hükümdar olacağıydı.¹⁷

Son Posta gazetesi, Doğu Türkistan’daki gelişmeleri bir yazıyla okurlarına duyurdu. “Çin Türkistan’ında Son Vaziyet. Son üç ay içerisinde Çin Türkistan’ında ve bilhassa Küçük Gobi sahasında büyük değişiklikler oldu. Bilhassa Çin’deki Türk Cumhuriyetinin en kuvvetli elemanı olan Ma Cong Yang’ın ölümü ihtilalcileri büyük bir teessüre sevk etti. Henüz 22 yaşlarında olan bu genç, dört ay içerisinde Çin Türkistan’ına

¹⁶ Muharrem Feyzi, “Şarkî Türkistan’daki İstiklâl Hareketi”, **Cumhuriyet**, 26 Temmuz 1933.

¹⁷ **Son Posta**, 10 Birinci teşrin 1933; **Cumhuriyet**, 11 Teşrinievvel 1933.

hâkim olmuş, Çin Mareşali Çankayşek'e galebe çalmış ve yedi büyük şehre hâkim olmuştu. Bir Çin mareşalinin kızıyla evlenen bu Türkistanlı genç kumandan, evlendiği kızın kahpece bir hareketine kurban gitmiş ve Çin askerlerinin kurşunları altında can vermiştir.

Ma Cong Yang'ın ölümü üzerine büyük bir toplantı yapan Türk başbuğları, memleketi cumhuriyetle değil, adem-i merkezîyet suretiyle idare etmek istiyorlardı. İşte bu esnada bir taraftan Rus tahriki, diğer taraftan Çin askeri kuvvetlerinin yardımıyla Çin ordusu Kaşgar üzerine yürüdü ve Kaşgar'ı muhasara altına aldı. Şehir tam üç gün Çin ordusunun kahir kuvvetleri karşısında cansiperane bir müdafaa yaptı. Bu kanlı savaş neticesinde Çinliler 14 bin, Türkler 12 bin civarında kayıp verdiler. Fakat neticede muhasara kalktı ve şehir kurtuldu.”¹⁸

Türk kamuoyu, Doğu Türkistan'da verilen istiklal mücadelesinin 12 Kasım 1933'te ilan edilen Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla neticelendiğini Aralık 1933'te, dolaylı olarak öğrendi: Gazeteler, Doğu Türkistan'dan eğitim görmek üzere 3 gencin, yaklaşık 80 gün süren zorlu bir yolculuktan sonra Türkiye'ye geldiklerini haber yaparken, devletin kurulduğunu da bildirdiler. Bunu ilk haber yapan Son Posta gazetesi 13 Aralık 1933 tarihli sayısında şöyle yazdı: “Türkistanlı üç genç tahsil etmek üzere Kaşgar'dan memleketimize geldi. Bir müddet evvel gelen haberler, epey zamandan beri Çin'in hâkimiyeti altında bulunan Şarkî Türkistanlıların hürriyete kavuşarak yeni bir Türk devleti kurduklarını bildiriyordu.”¹⁹ Gençlerin yeni Türk devletinin cumhurbaşkanından, Mustafa Kemal Paşa'ya, Başvekil İsmet Paşa'ya ve Maarif Vekili Yusuf Hikmet Bayur'a hitaben birer

¹⁸ **Son Posta**, 14 Birinci teşrin 1933.

¹⁹ **Son Posta**, 13 Birinci Kânun 1933.

mektup getirdiklerini bildiren haberler, daha sonraki günlerde diğer gazetelerde de yayınlandı.²⁰

Bu haberlerin ardından gazeteler konu hakkında daha ayrıntılı haberler vermeye başladılar. Dönemin önde gelen gazetelerinden Akşam'da M.F. tarafından “Şarkî Türkistan'da Yeni Bir Türk Hükümeti Kuruldu” başlıklı yazı özetle şöyledir:

“Türkiye Cumhuriyeti'nin onuncu yıldönümünün, Türk âleminin gayet mesut diğer bir hadisesine tesadüf eylediğini dün memnuniyetle haber aldık. Ekim sonlarında Doğu Türkistan kesin olarak yabancı istilâsından kurtulmuş ve müstakil bir devlet olduğu ilân edilmiştir. Keyfiyet civardaki ecnebi devletlerin mümessillerine de bildirilmiştir... Bu yeni Türk devletinin ilk reisi Niyazi Hacim Bey'dir. Kurultayda Doğu Türkistan için iki merkez kabul edilmiştir: Askerî ve siyasî merkez olmak üzere Aksu ve ticarî ve diplomasi merkezi olarak Kaşgar şehri seçilmiştir... Doğu Türkistan Cumhuriyeti kabinesi de teşkil edilmiştir. Dışişleri Bakanlığına Kasım Can Bey, Adalet Bakanlığı'na Sabit Hacı Bey seçilmişlerdir. Kuzey Kolordusu Kumandanlığına Şerif Han ve Güney Kolordusu Kumandanlığına Gazi Ata Bey tayin edilmiştir. Her iki kumandan memleketi Çinlilerin istilasından kurtarmak için yapılan savaşlarda temayüz etmişlerdir. Şarkî Türkistan Türk cumhuriyetinin fikirlerini yaymak için ‘Şarkî Türkistan Hayatı’ isminde bir gazete yayına başlamıştır. Gazeteyi maarif nezareti tarafından teşkil olunan bir heyet çıkarıyor. Yeni bir Türk cumhuriyetinin doğmasının, cumhuriyetimizin onuncu yıldönümüne tesadüf etmesi parlak bir faal-i hayırdır.”²¹

Akşam gazetesinden birkaç gün sonra Cumhuriyet, “Şarkî Türkistan'da Yeni Türk Cumhuriyeti Asri Bir Surette Kuruldu” başlıklı haberi yayınladı. Akşam gazetesindeki haberin

²⁰ **Son Posta**, 13 Birinci Kânun 1933; **Akşam**, 15 Kânunuevvel 1933; **Milliyet**, 30 Kânun u evvel 1933; **Vakit**, 30 Birinci Kânun 1933.

²¹ **Akşam**, 19 Kânunuevvel 1933.

tekrarlandığı Cumhuriyet'te²² aynı gün Muharrem Feyzi, “Yeni Bir Türk Cumhuriyeti Doğdu” başlıklı yazısında şunları dile getirdi: “Şarkî Türkistan'da iki seneden beri devam eden istiklâl mücadelesi, son zamanlarda teşkilatlandırılmış yeni bir Türk Cumhuriyeti doğurdu. Şark Türkleri, Cumhuriyet rejimini kabul ettikten sonra cumhurbaşkanıyla bakanlar kurulunu ve ordu komutanlarını seçmiştir. Nüfusu on üç milyon tahmin olunan, yüz ölçümü Avrupa'nın büyük devletlerinden bir ikisinin arazisine eşit olan Şarkî Türkistan'da şimdi muntazam bir devlet kurulmuş olduğundan istiklâlin müdafaası ve çağdaş gelişmelerin temini işi artık yoluna girmiştir.”²³

Son Posta gazetesi “Şarkî Türkistan Cumhuriyeti Çalışıyor” başlıklı haberinde, bazı yanlış bilgilerle birlikte, yeni Türk devletinin kuruluşunu şu şekilde duyurmuştur: “Şarkî Türkistan'da büyük bir Türk Cumhuriyeti kurulmuştur. Cumhurreisliğine Şerif Han, Hükümet Reisliğine, Niyaz Hacim Bey, Hariciye Nazırlığına Kasım Can, Adliye Nazırlığına Sabit Can, harbiye Nazırlığına Gazi Osman Beyler seçilmişlerdir. Yeni hükümet makinası muntazaman çalışmaktadır. Resmi lisanları Çağatay Türkçesidir.”²⁴

Dönemin önde gelen gazeteleri arasında Hakimiyet-i Milliye'nin yeni Türk devletine karşı en mesafeli duran gazete olduğunu tespit ettik. Bu, sadece mesafeli olunmakla sınırlı kalmamış, muhtemelen Türkiye Cumhuriyeti'ni yönetenlerin yeni devlete karşı tutumlarında da menfî rol oynamıştır. Adı geçen gazete Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kuruluşunu Ocak 1934 sonlarında ve “Doğu Türkistan'da, Çin'den ayrılan Sinkiang'ın doğusunda yer alan bölgede başında Sabit

²² **Cumhuriyet**, 21 Kânunuevvel 1933.

²³ Muharrem Feyzi, “Yeni Bir Türk Cumhuriyeti Doğdu”, **Cumhuriyet**, 21 Kânunuevvel 1933.

²⁴ **Son Posta**, 23 Birinci Kânun 1933.

Bomolla'nın olduğu yeni bir hükümet kuruldu”²⁵ şeklinde oldukça yalın bir üslupla vermiştir.

Görüldüğü gibi, gazeteler çeşitli yanlış haberler de vermişlerdir. Kurulan yeni Türk devletinin kurucularının isimleri yanlış duyurulmuştur. Kuşkusuz bu, haber kaynaklarından ileri gelmiştir. Bu durum ileride Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin niteliği hakkında çeşitli yanlış anlamalara ve devlete karşı tutumun belirlenmesine kadar pek çok noktada etkili olmuştur. Bunun önüne geçmek için Akşam gazetesi gibi, kendi haber kaynaklarını, oraya muhabirler göndermek suretiyle oluşturmaya çalışanlar da olmuştur. Ne var ki bu da, kurulan yeni devletin yıkılması sürecine denk geldiği için faydalı olmamıştır.

Kamuoyu sadece gazetelerde ibaret olmadığı için, dönemin dergilerini de taradık. Ancak, yeni Türk devletine gazetelerin gösterdiği ilgiyi dergilerin göstermediğini fark ettik. Resmi Ayın Tarihi, “Şarkî Türkistan. Hadiselerin Takvimi” başlıklı kısmında, Doğu Türkistan'da bir Türk devletinin kurulduğunu Ocak 1934'te şöyle duyurdu: “24 Ocak 1934. Taşkent'ten bildirildiğine göre; Sinkiang'ın şarkında Çin'den ayrılan ve istiklalini ilan eden bir hükümet teessüs etmiştir. Hükümet riyasetine mühim tüccarlardan ve memleketin mühim zenginlerinden olan Şeyh Sabit Bomulla getirilmiştir. Bu yeni hükümet, Hotang Emirliği'nin müzaheretini görmektedir. Bu hükümet, İngiliz Hindistan'ı ile hemhuduttur. Yeni teessüs eden hükümet, Afganistan'a samimi anlaşmalar tesisi için bir heyet göndermiştir. Heyet, buradaki temasından sonra Hindistan'a da geçecektir.”²⁶

Ülkü, Türkiyat Mecmuası, Fikir Hareketleri ve Varlık gibi dönemin önde gelen dergilerinde herhangi bir haber veya

²⁵ **Hakimiyeti Milliye**, 25 İkinci Kânun 1934.

²⁶ **Ayın Tarihi**, Sayı: 2 (1-31 II.Kânun 1934), s.373.

yoruma rastlanmadı. Ancak, Aktes Nimet (Kurat), son gelişmelerden hareketle Doğu Türkistan hakkında bir dizi yazı yayınladı.²⁷ İstanbul Eminönü Halkevi'nin yayın organı olan Yeni Türk Mecmuası'nda Türkistan'ın coğrafyasından başlayıp, 19. Yüzyılın sonuna kadar tarihi hakkında bilgi verilen yazı serisinin maksadı şu ifadelerle izah edilmiştir: “Şarkî Türkistan Türklerinin 1932 senesi ilkbaharında Komul (Hami) Türklerinin idaresi altında başladıkları istiklâl savaşları tam bir zaferle neticelenmiştir. Bu mücadelenin teferruatı hakkında elimizde kâfi derecede malzeme olmadığından bu cihetin tenvirini Şarkî Türkistan'dan mevsuk malzemenin gelmesine kadar tehir edeceğiz... Şarkî Türkistan'da bir Türk cumhuriyetinin kurulması şüphesiz bütün Türk dünyası tarafından alkışlanıyor. Türklerin en eski anayurtlarından biri olan buralarda tesis edilen yeni Türkeli'ni Türkiye münevverlerine tanıtmak yolunda yazılan yazıların faydalı olacağı fikriyle, vaktiyle bu sahalara ait toplamış olduğum malzemeyi bir sıra halinde neşredeceğim.”²⁸

C- Yeni Türk Devleti Hakkında Haber ve Bilgiler

1933 yılının son günlerinde alınan iki haber, Türk kamuoyunda memnuniyet yarattı. İlki, yeni Türk devletinin milli bayrağının şeklinin kararlaştırıldığı haberi idi.²⁹ Diğeri ise, Doğu Türkistan Başvekili namına Dr. Mustafa Ali imzasıyla Anadolu Ajansı'na gönderilen “Gök bayrağımız al bayrağı

²⁷ Aktes Nimet, “Şarkî Türkistan”, **Yeni Türk Mecmuası**, Sayı:16-17 (Kânunuevel 1933-Kânunusani 1934)- Sayı:26 (Eylül-Teşrinievel 1934), ss.1690-1694.

²⁸ Aktes Nimet, “Şarkî Türkistan”, **Yeni Türk Mecmuası**, Sayı:16-17 (Kânunuevel 1933-Kânunusani 1934), s.1267.

²⁹ **Akşam**, 28 Kânunuevel 1933.

selamlar” başlıklı şu telgraftı: “Kurtulan ve hükümeti kurulan Şarkî Türkistan’ın gök bayrağı aziz Türkiye’nin al bayrağını hürmetle selamlar, yılbaşını kutlular ve yeni senenin bütün dünyaya mutlu olmasını diler.”³⁰

1934’ün ilk günlerinde İstanbul’da Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti hakkında bir konferans verildi. Turan Cemiyeti Reisi ve Cumhuriyet gazetesi yazarı Muharrem Feyzi Togay, 4 Ocak 1934 günü İstanbul Halkevi’nde Doğu Türkistan’da yeni kurulan Türk devletinin coğrafi ve tarihî durumu hakkında bir konferans vermiştir. Muharrem Feyzi Bey, Doğu Türkistan istiklâl mücadelesinin iki senelik tarihçesini yaptıktan sonra harita üzerinde bu memleketin coğrafi vaziyetini ve tarihi durumunu anlatmıştır. Yoğun bir kalabalığın takip ettiği bu konferans çok alkışlanmıştır.³¹ Akşam gazetesinin “çok istifadeli oldu”³² saptamasında bulunduğu Muharrem Feyzi Bey’in konferansının metnini, Akşam gazetesinin³³ yanı sıra Ayın Tarihi dergisi de yayınlamıştır.³⁴

Türk basınında, Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti’nin kuruluşuna en yakın ilgiyi gösteren gazetenin de Akşam olduğu kanaatindeyiz. Gazete, o günün iletişim ve ulaşım imkanları göz önünde tutulduğunda, takdir edilecek bir gazetecilik anlayışıyla, olayları yerinden takip etmek amacıyla bölgeye bir muhabir gönderdi. Muhabir gönderdiği mektuplarla, gelişmeler hakkında en sağlıklı bilgiyi Türk okuruna ilettiler. Basının, Rus, Çin, Hint, İngiliz, Fransız ve diğer kaynaklardan aldığı haberler her zaman doğruyu yansıtmadığı gibi, manipülasyona açık haberler de söz konusuydu. Bunun dışında, ajanslar da,

³⁰ **Milliyet**, 31 Kânunuevvel 1933; **Cumhuriyet**, 31 Kânunuevvel 1933 **Hakimiyet-i Milliye**, 31 Birinci Kânun 1933; **Son Posta**, 31 Birinci Kânun 1933; **Vakit**, 31 Birinci Kânun 1933.

³¹ **Cumhuriyet**, 5 Kânunusani 1934.

³² **Akşam**, 7 Kânunusani 1934.

³³ **Akşam**, 9,10, 11, 12, Kânunusani 1934.

³⁴ **Ayın Tarihi**, Sayı: 2 (1-31 II.Kânun 1934), s.373-380.

lkelerinin Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'ne karşı tavrına paralel haber yaptığı da görüldüğünden, yanlış ve tek taraflı haberlerin verilmesi yüksek ihtimaldi. Dolayısıyla Akşam muhabiri olayları yerinde takip ederek en taze bilgileri gazetesine gönderdi. İsmi belirtilmeyen muhabir, Hindistan'ın Amritsar kentinden 15 Kasım 1933'te gönderdiği ilk mektubunda gelişmeleri özetlemiştir.³⁵ Akşam gazetesinin muhabiri, Doğu Türkistan'dan gönderdiği üçüncü mektubunda oradaki durum hakkında birinci elden şu bilgileri vermiştir: “*şarkı Türkistan hududuna girer girmez ilk işim burasının nasıl istiklâl bulduğunu ve bugünkü vaziyetin ne olduğunu yakından öğrenmek olmuştur. Her şeyden evvel şunu anlatayım ki, Doğu Türkistan iki sene devam eden istiklâl mücadelesinin neticesi olarak hürriyetini kazandıktan sonra burada Türkler ve bunlarla kan kardeşi olan Moğollar ve Kolmuklar bir hükümet değil Amerika'da ve İsviçre'de olduğu gibi birleşik hükümetler devleti kurmuşlardır. Her hükümet bir cumhuriyettir. Her cumhuriyetin bir başkanı vardır. Fakat bu birleşik cumhuriyetlerin ortak ve genel bir cumhurbaşkanı vardır. Bu kişi de, Altay Dağlarında Çinlilere karşı ilk mücadeleye girişen Niyazi Hacim Bey'dir. Karaşehir civarında Moğolların hepsi Hacim Bey'in hükümetini tanımıştır. Güneydeki cumhuriyetler, Hoten ve Yarkent ve Kaşgar halk hkmetleridir. Cümlesinde millî azatlık temin edilmiştir. Hepsi Hacim beyin riyasetini kabul etmiştir.*”³⁶

³⁵ **Akşam**, 23 Kânunuevvel 1933. Muhabir, ikinci mektubunda şarkı Türkistan Hayatı gazetesinin bir nüshasını göndermiştir. Bu mektupta Çinlilere karşı bağımsızlık mücadelesinin önemli kısımları yayınlamıştır. **Akşam**, 26 Kânunuevvel 1933.

³⁶ **Akşam**, 22 şubat 1934. Muhabir, çnc mektubunda Mısır'da gördüklerini anlatmıştır. **Akşam**, 20 Mart 1934. Akşam gazetesi muhabirinin yayınlanan dördüncü mektubu, yaptığı İskenderiye-Karaçi vapur yolculuğu hakkındadır. **Akşam**, 11 Nisan 1934.

1934'ün ilk ayıyla birlikte, Türk kamuoyunda Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti hakkında, ilk günlerde görülen coşku ve heyecanın yerini kimi manipülatif haber ve yorumların aldığı anlaşılmaktadır. Ne demek istediğimizi iki yazıyla izah edeceğiz ki, bunlardan biri yabancı bir gazeteden, diğeri de bir Türk gazetesinden olacaktır.

André Dubusco'nun Tan gazetesinde yayınlanan "Doğu Türkistan" başlıklı yazısı, 1931'den sonra bölgede Çin, Japonya ve Sovyet Rusya açısından yaşanan gelişmeler özetlenerek başlıyor. Çin hükümetinin, Doğu Türkistan'daki bağımsızlık hareketlerini, bunun sonucunda bir cumhuriyet kurulmasını ve bu milli bir hükümetin başına Hoca Niyaz Hacı'nın geçmesini önleyemediğini hatırlatıyor. Fransız yazar, şöyle devam ediyor: *"Yeni hükümetin başına bir Müslüman zatin geçmiş olması gösterir ki, bu devletin nüfusunun % 80'i Müslümandır. Çin Türkistan'ında -ki yüz ölçümü takriben bir buçuk milyon kilometre kare bir alana sahiptir- hakiki miktarı doğru olarak tahmin etmek mümkün olmamakla beraber iki buçuk milyon kadar nüfusu vardır. Bu suretle Doğu Türkistan'ın nüfusça en yoğun olan kısmında (Kaşgar) Çin hakimiyeti bertaraf edilmiş oluyordu... Yeni teşekkül eden bu devlet bir taraftan Çin, diğer taraftan Sovyetlerle mücadeleye başladı ki, her iki memleketin bu sahada faaliyeti büyüktü. Doğu Türkistan Cumhuriyeti bu havalide hiç olmazsa bir kısım yerlere Sovyetlerin Hindistan'a doğru ilerlemesine bir mani teşkil edebilir. Bu suretle Hindistan'da Bolşevik propagandasından endişe eden İngiltere'nin hoşuna gidebilir... Bahsettiğimiz yeni devlet, esas itibarıyla Müslüman bir Türk cumhuriyetidir. Müslümanların buraya hükümetin başına geçmek üzere Osmanlı hanedanından göndermek istedikleri prens, Abdülhamid'in küçük oğlu Abdülkerimdir ki, geçen sene bir devrialem seyahati esnasında bir aralık Japonlar tarafından tevkif edilmiştir. Sovyetler o vakit bu işte Japonlar*

tarafından kendileri aleyhine hazırlanmış bir tertip gördüler. Moskova ile Tokyo arasında daha başka yaklaşma sebepleri bulunabilir ki, bunlar asla İngiltere'yi memnun etmez. Herhalde İngiltere'nin Tibet üzerinde ihtirastan fazla bir alakası vardır. İngiltere buradaki vaziyetini muhafaza ve müdafaa etmek mecburiyetindedir. İşte bunun içindir ki, İngiltere burada aynı zamanda Sovyet ve Çin'in aleyhtarı bir devlet teşekkülünü kolaylaştıracaktır ki, bu da Doğu Türkistan Cumhuriyeti'dir.”³⁷

Yukarıdaki yazının yayınlandığı günlerde Mehmet Asım (Us), yeni devletin kuruluşu ve diğer devletlerin tutumunu irdelediği yazısında, gelişmeleri, “entrika kokusu” olarak yorumlamış ve şunları yazmıştır: “*Birkaç zamandan beri Orta Asya'da Doğu Türkistan Cumhuriyeti ismi altında yeni bir Türk devleti teşekkül ettiğinden sık sık gazetelerde bahsediliyor. Şimdiye kadar Çin idaresi altında bulunan bir kısmı Türklerin böyle bir devlet vücuda getirmiş olduklarını ilk haber aldığımız zaman içimizde bir sevinç duymuştuk. Milli hudutlarımızdan bugün çok uzaklarda bulunmakla beraber bir zamanlar babalarımıza anavatan olan Orta Asya'daki ırkdaşlarımızın – velev ki kısmen olsun- ecnebi esaretinden kurtulmaları gibi bir hadise karşısında bizim sevinmemizden daha tabii bir şey olamazdı. Bunun içi şurada, burada yeni doğan bir Türk devletine dair malumata tesadüf ettikçe alâka ile takip ediyor, bu malumatı fırsat buldukça gazetemizle neşretmeye çalışıyorduk.*” André Dubusco'nun yukarıdaki yazısına atıfta bulunan gazeteci, yeni Türk devletinin başına eski bir

³⁷ **Vakit**, 22 İkinci Kânun 1934. André Dubusco'nun bu yazısı **Ayın Tarihi**'nde de, **Temps** gazetesinde yayınlanmış olarak yer almıştır: **Ayın Tarihi**, Sayı: 2 (1-31 II.Kânun 1934), s.381-382.

şehzadenin geçirilmesi ihtimalinden hareketle şöyle devam ediyor: “Şimdi bir kere düşünelim: Orta Asya’da 2-2,5 milyon nüfusu olan bir hudut dahilinde yüzde sekseni Türk ve Müslüman olan bir memleket Çin hakimiyetine karşı isyan ediyor. Bu isyanda muvaffak da oluyor. Milli bir idare, cumhuriyet ilan ediyor. Bu suretle meydana gelmiş olan yeni Türk Cumhuriyeti’nin kendi kendini idare edebilmesi için memleket haricinden bir cumhurreisi aramaya ihtiyacı olur mu? Bilhassa bu suretle hariçten aranıp getirilecek olan cumhurreisi mütareke içinde kendi memleketine hıyanet ettikleri için hudut haricine çıkarılmış bir hanedana mensup bir fert olabilir mi?

Asla şüphe ve tereddüde mahal yoktur ki, eğer böyle bir şey olursa mutlaka bu işin içine, bir ecnebi devlet parmağı karışıyor demektir. Ya herhangi bir ecnebi devlet orta Asya Türklerini ayaklandırarak bunları kendi siyasetine alet etmek istiyor yahut ortada hakikaten Doğu Türkistan Cumhuriyeti şeklinde bir devlet teşekkülü bulunmadığı halde bu ismi gene herhangi bir siyasi maksadın istihsaline vasıta yapmaya çalışıyor demektir.

İşte bu mülahazalardan dolayı, Orta Asya’da cereyan eden ve bizim için hakiki mahiyeti henüz meçhul bulunan hadiseler önünde biraz daha dikkatli olmak ihtiyacını duyuyoruz. Kendi milli siyasetimiz, hudutlarımız haricinde sadece sulh ve sükun amili olmaktan ibaret bulunduğu bütün cihanca malum olmakla beraber tâ Orta Asya’larda siyasi nüfuz mücadelelerine girişen bazı gizli kuvvetlerin hakkımızda

şüpheler uyandırabilecek propagandalar yapabilmesi ihtimaline karşı uyanık durmak lüzumuna kâni bulunuyoruz.”³⁸

D- Türk Hükümetinin Tavrı

Şu aşamaya kadar Ankara hükümetinin, yeni Türk devleti hakkındaki tavrı, düşüncesi ve yaklaşımı hakkında herhangi bir bilgi vermedik.³⁹ Bunun temel sebepleri, gelişmelerin bütün açıklığıyla görülememiş olması, bu oluşumun arkasında hangi devletin bulunduğu tam olarak tespit edilemeyişi ve en önemlisi de iki savaş arası dönemde Türkiye Cumhuriyeti'nin en önemli müttefik ve dostu olan Sovyetler Birliği ile ilişkilere zarar verecek adım atmaktan uzak durma çabasıdır.

Ankara hükümetinin, Doğu Türkistan'daki gelişmeleri Sovyetlerle birlikte ve onların bakış açısına göre değerlendirdiğini gösteren belgelere sahibiz. Yeni Türk devleti hakkında Türk ve dünya kamuoyuna herhangi bir açıklama yapmadan önce, Sovyet kaynaklarından, daha doğrusu Sovyet diplomatlarından bilgi aldığını da biliyoruz. Hariciye Vekili Tevfik Rüşdü Bey'in sorusu üzerine, Sovyet Büyükelçisi Yakov Zaharoviç Suriç, Doğu Türkistan hakkında kendisine açıklamalar yapmıştır. Suriç'in verdiği bilgilere göre: *“Doğu Türkistan'da faaliyette bulunan başlıca iki grup vardır. Bunlardan biri, Uygurlardan eski Hoten Emiri Sabitüddin Molla'nın başkanlığında, Enver Paşa'nın adamlarından*

³⁸ **Ayn Tarihi**, Sayı: 2 (1-31 II.Kânun 1934), s.382-383.

³⁹ Bir kaynakta, başka belgelerle destekleyemediğimiz şu bilgi yer almaktadır: “Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı görevine getirilmiş olan Kasımcan Hacı, ilk olarak Ankara'ya çektiği bir telgrafla bağımsız devlet kurduklarını bildirdi.” Barış Adıbelli, **age**, s.97.

Mustafa Ali Bey, Ahmet Şefik Bey ve Nedim Bey ile birlikte hareket ettikleri gruptur. Bu grup İngilizlerle münasebetedir ve bunlar tamamen teokratik bir idare kurma taraftarıdır. Esas itibarıyla panislamist ve kısmen panturanistlerdir. İkinci gruba gelince, başında Naci Niyaz bulunan ve Çin yönetimi içinde özerk bir yapı kurmaya taraftardır. Birinci grubun maksadı İngilizlere alet olarak Sovyet Rusya'ya karşı Doğu'da bir tampon devlet kurmaktır. Şeyh Sait İsyanı Türkiye'ye karşı niçin ve nasıl çıkarılmış ise bu hareket de Rusya'ya karşı aynı şekilde yapılmakta ve Şeyh Sait İsyanı'nda etkili olan dış faktörler burada da aynen kendini göstermektedir. Japonlar da bu maksatla İstanbul'da çalışmakta ve Morski isminde bir şahıs Müsavatçılar vasıtasıyla basın üzerine etkili olmaktadır ve Muharrem Feyzi Bey'in Akşam gazetesinde yayınlanmış olan konferansı bu meyanda bulunmaktadır.”⁴⁰

Sovyet Büyükelçisinden bu bilgiler alındıktan sonra Hariciye Vekili Tevfik Rüşdü imzasıyla 22 Ocak 1934'te Başvekalet'e gönderilen yazıyla Doğu Türkistan hakkında takip edilecek yol hakkında şu bilgi verildi: “*Şarkî Türkistan vaziyeti hakkında Sovyet Elçisi Suriç'in verdiği malumatı havi izahname ile bu mesele karşısında matbuatımızca ittihaz edilecek tarzı hareket hakkında Dahiliye Vekaleti'ne gönderilmiş olan tezkere sureti leffen takdim kılındı efendim.*”⁴¹ Ekte sunulan şu belgeyle, Türk hükümetinin Doğu Türkistan Türk Cumhuriyeti hakkında izleyeceği siyaset ve bunun iç siyasete yansımalarının nasıl olacağı hakkında bilgi verilmiştir:

“Hariciye Vekili Tevfik Rüşdü imzasıyla Dahiliye Vekaleti'ne yazılan tezkerenin şöyledir:

⁴⁰ BCA, 030-0-010-000-000-258-735-5-3

⁴¹ BCA, 030-0-010-000-000-258-735-5-1.

Suriç'in verdiği bilgilere göre, birbirinden çok farklı iki temayül halinde beliren Şarkî Türkistan istiklal hareketi henüz istikrar bulmuş olmaktan uzak gibi görünmektedir. Ecnebi tesirlerin faal rol oynadığı ve efkâr-ı umumiyemizin hassasiyet gösterdiği bu hareketler karşısında matbuatımızın alacağı vaziyet bir nezaket-i mahsusa arz etmektedir.

Siyasi istiklallerini kaybetmiş milletlerin bunu geri almak uğrunda mücadelelerini sui telakki etmek prensiplerimizden çok uzaktır. Son seneler zarfında orta ve Uzak Şark'ta milliyetperverlik cereyanlarının kuvvetlenmesi tesiriyle Şarkî Türkistan'da tezahür eden bu hareketleri de, bilhassa aynı ırktan olan bir cemaate taalluk etmesi itibarıyla memnuniyet ve takdirle karşılarız. Ancak bu hareketin dini irticanın ve klerikal umdelerin ayaklanması şeklinde olması veyahut herhangi bir ecnebi hükümetin muayyen bir maksadına alet ittihaz edilmesi noktası din ve devlet işlerini tamamen ayırmış olan rejimimizin esaslı prensiplerine hiç uygun olmayacağı şüphesizdir. Bu nokta-i nazardan Şarkî Türkistan istiklâli meselesinde matbuatımızın sadece ajans haberlerinin tefsirsiz bir surette neşriyle iktifa etmesi muvafık olacağı mütalaasında bulunduğumu arz ederim efendim.”⁴²

Türkiye Cumhuriyeti, Anadolu Türkleri tarafından bir bağımsızlık savaşının ardından kurulmuş olmasına rağmen, genel yaklaşım ve anlayış, sadece Anadolu Türklerinin bir devleti olmadığı yönündeydi. Bu anlayıştan hareketlidir ki, Atatürk de sadece Anadolu Türklerinin değil, bütün Türklerin atası olarak görülmüş ve kabul edilmiştir. Bu nedendir ki, başı sıkışan, zora düşen Türkler, anayurt olarak Anadolu'ya sığınmışlar ve Anadolu Türkleri de dışarıdan gelen bu kardeşlerine, ırkdaşlarına kapılarını sonuna kadar açmışlardır. Türk hükümeti halkının bu hissiyatına tercüman olacak şekilde politika izlemiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin dış Türklere karşı

⁴² BCA,030-0-010-000-000-258-735-5-2.

takip edeceği siyaset hakkında iki örnek vereceğiz. İlki, devletimizin kurucusu Gazi Atatürk'ün 1933'teki şu sözüdür:

*“Bugün Sovyetler Birliği, dostumuzdur; komşumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını hiç kimse kestiremez. Tıpkı Osmanlı İmparatorluğu gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi parçalanabilir. Bugün elinde sımsıkı tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. O zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim bu dostumuzun idaresinde dil bir, inanç bir, öz bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir, hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlansın? Manevi köprüleri sağlam tutarak. Dil bir köprüdür, inanç bir köprüdür, tarih bir köprüdür.”*⁴³ Atatürk'ün bu sözlerinden kısa bir süre sonra Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, Manisa Milletvekili Refik Şevket İnce'nin, göçmenlerle ilgili soru önermesine 12 Kasım 1934 günü verdiği cevapta şunları söylemiştir: *“Şunu söyleyeyim ki, bugün Türkiye Türkleri ve Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun hükümeti hariçteki bütün insanlıkla, insanî hareketlerle alâkadar olduğu gibi, tabii kendi kardeşleri Türklerle de, alâkadarlardır. Bugünkü Türkler, başka memleketlerin kendilerine olan dostluklarını, orada bulunan Türklere yaptıkları muameleleriyle ölçtüklerini söylersem, zannederim ki, Türk milletinin ve Büyük Millet Meclisinin hissiyatına tamamen tercüman olurum.”*⁴⁴

Türkiye Cumhuriyeti'nin Doğu Türkistan'da kurulan yeni Türk devletine karşı siyasetinin ipuçlarını Aras'ın Dahiliye Vekaleti'ne gönderdiği yazıda buluyoruz. Ankara hükümetini

⁴³ Suat İlhan, **Türk Devrimi ve Türk Dünyası**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2001, s.145.

⁴⁴ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, C. 25, İçtima: 4, Üçüncü inikat (12-XI-1934), s.17.

temkinli hareket etmeye sevk eden unsurlar; Doğu Türkistan'daki devletin yönetim tarzının dini esaslara dayanması, yeni hükümetin henüz tam anlamıyla yerleşmiş olmaması ve yeni Türk devletinin, İngiltere, Japonya ve Almanya gibi, bu devletin iyi ilişkiler kurmaya çalıştığı büyük devletler tarafından kullanılma ihtimalidir. Bu endişelerin Akara hükümetini daha net pozisyon almaya sevk ettiğini görüyoruz. Ancak devam etmeden şunu da göz ardı etmemeliyiz: Elbette Türk devletini yönetenler, Sovyetlerin ya da diğer yabancı kaynakların yanlış bilgiler vermek suretiyle Ankara hükümetini başka yöne sevk etmeye çalışabilecekleri gerçeğini görmekten uzak değillerdir. Ancak birinci elden ve kendi kaynaklarımızla bilgi alma imkanları sınırlı olduğu için bu kaynaklara itibar etmek durumunda kaldılar. Gerçekten de Suriç'in verdiği bilgiler, daha doğrusu Doğu Türkistan'daki hareketleri nitelerken kullandığı tespitler, Türkiye Cumhuriyeti'ni yönetenlerin sinir uçlarına dokunmuştur. Enver Paşa'nın adamları tarafından yönlendirilen Panturanist/Panislamist hareket, Şeyh Sait İsyanı ve dış destek ve yabancı ülkeler tarafından kullanılma iddiası, Türkiye Cumhuriyeti'ni yönetenleri daha temkinli, sorumluluk duygusuyla ve dikkatli hareket etmeye zorlamıştır.

Suriç'in verdiği bilgiler, iki devlet adamı arasında görüş alış verişi olarak kalmamış; Ankara hükümetini de harekete geçirmiştir. Hariciye Vekaleti'nden Moskova Büyükelçiliğine, 28 Ocak 1934'te Ankara hükümetinin tavrı şöyle izah edildi: *“Şarkî Türkistan'dan buraya elçi geldiği ve tarafımızdan kabul olunup tanınma muamelesi yapıldığı hakkındaki rivayet tamamıyla asılsızdır. Zaten keyfiyeti burada ajansla da tezkip edeceğiz. Bundan başka bu gibi tertipler ve teşekküller önündeki sarih vaziyetimizi ve Sovyet dostlarımıza karşı*

sarsılmaz dostane tavır ve hareketimizi münasip ve açık bir beyanatla da ilk fırsatta ifade edilmek kararındayız.”⁴⁵

Yazıldığı gibi, gerçekten de ertesi gün iki açıklama yapıldı. Hariciye Vekili Tevfik Rüşdü, 29 Ocak günü Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti hakkında ilk resmi açıklamayı yaptı: “Şarkî Türkistan hakkında muhtelif yerlerden parça parça haberler gelmektedir. Ancak o muntıkada Türkiye'nin hiçbir mümessili, memuru ve kimsesi bulunmadığı için malumatımız eksiktir. Çin'in garp aksasında olan bu diyarda bugün nasıl bir idare bulunduğunu da bilmiyoruz. Kemalist Türkiye siyasetinin bir esası da her milletin inkişafını memnuniyetle görmek olduğuna göre kendi dilini konuşan bir diyar hakkında tabii başka türlü düşünemez. Fakat şurası muhakkaktır ki, her hali dürüst ve samimî olan inkılâpçı Türkiye, dünyada kurtuluş ve inkişaf yolunda kendi için beğendiği yoldan başkasını tavsiye edemez. Bizim bu yolumuz artık cihanın malûmudur ve bu yol şöyle hulâsa olunabilir: Temelini Altaylardan alan medeniyet Akdeniz'in adalarını ve yarımadalarını kendine ikinci vatan ittihaz etmiş ve burada inkişaf etmiştir. Arada Orta Kurun denilen bir karanlık devre geçirdikten sonra tekrar belirmiş ve bugüne kadar İskandinavya'ya doğru şimale gittikçe daha tekemmül eylemiş ve son zamanlarda Avrupa'nun şarkında ve garbında ve Akdeniz'in Anadolu yarımadasında ve Amerika'da yeni tecellilere mazhar olmakta bulunmuştur. İnkişaf yoluna girmek isteyen her milletin işte bu medeniyeti alması ve muhitinin şartlarına göre bu maksatla ittihaz etmesi lazımdır. Haricî politikada inkişaf için uğraşan milletler için komşu milletlerle ve dünya milletleriyle iyi münasebette bulunmaya ehemmiyet vermek ve hiçbir yabancı politikacıya alet olmamak ve sulhu sevmek lâzımdır. Bilhassa coğrafi vaziyetleri az ve uzaktan ve yakından bizimki gibi olanları bu vesile ile hatırına getirmekte

⁴⁵ BCA, 030-0-010-000-000-248-679-1.

isabet gördüğümüz bir hakikat daha şudur ki, bütün komşularıyla ve dünya milletleriyle dost geçinmekle beraber inkişaf yolunda komşuları için ancak fayda veren Sovyet Rusya ile iyi geçinmek esastır.”⁴⁶

Vekilin, Türkiye Cumhuriyeti’nin samimi düşüncelerini gayet diplomatik bir lisanla açıkladığı bu demeç, aynı zamanda yukarıda belirttiğimiz endişeleri de içermektedir. Bazı uyarıların da bulunduğu bu açıklamanın ardından ikinci adım da atıldı ve 30 Ocak günü şu resmi tebliğ yayınlandı: “*Şarkî Türkistan namına bir murahhasın Ankara’ya geldiği ve Cumhuriyet hükümeti nezdinde yeni idarelerinin tanınmasına teşebbüs ettiği ve Türkiye hükümeti tarafından tanındığı etrafında çıkarılan şayieler tamamıyla asılsızdır.*”⁴⁷

Türkiye’deki bu resmi açıklamaların ardından gazetelerde, Moskova çıkışlı ve Sovyet bakış açısını yansıtan haberler yer alamaya başladı. Eğer bir rastlantı değilse, Tevfik Rüşdü Bey’in basından beklediği şekilde yayın yapan Türk gazeteleri, Tass Ajansı’nın yayınladığı resmi açıklamalara daha çok yer vermeye başladılar. Tass Ajansı’nın bir açıklamasında, Doğu Türkistan’dan bir heyetin Almanya’dan silah satın almak için görüşmeler yaptığı duyuruldu. Bu işi de Doktor Mustafa Ali isminde biri yürütmekteydi.⁴⁸ Burada dikkat çeken husus, bu şahıs hakkında kullanılan üsluptur. Adı geçen şahısla

⁴⁶ **Cumhuriyet**, 30 Kânunusani 1934; **Milliyet**, 30 Kânunusani 1934; **Akşam**, 30 Kânunusani 1934. Aras’ın bu açıklaması hakkında bir kaynakta yer alan şu bilgi yanlıştır: “Devlet kurulduktan sonra tanınması için yabancı devletlere temsilciler gönderildi. Türkiye’ye gönderilen İzmirli Dr. Mustafa Kenüi’ye Aras’ın şöyle dediği iddia ediliyor: ‘Sovyetler Birliği ile komşu olan devletler, her şeyden önce bu devletle iyi geçinmesi gerekir.’ Barış Adıbelli, **age**, s.98.

⁴⁷ **Milliyet**, 31 Kânunusani 1934; **Cumhuriyet**, 31 Kânunusani 1934; **Akşam**, 31 Kânunusani 1934; **Vakit**, 31 İkinci Kânun 1934; **Ayın Tarihi**, Sayı: 2 (1-31 II.Kânun 1934), s.373.

⁴⁸ **Akşam**, 5 Şubat 1934; **Hakimiyeti Milliye**, 5 Şubat 1934.

yapılan bir röportajdan ileride söz edeceğiz. Fakat Tass Ajansı'nın açıklamasına yer veren Hakimiyeti Milliye'nin, "Kaşgar Hükümeti" başlıklı haberindeki şu ifadeler dikkat çekicidir: *"Kaşgar'a silah götürülmesi işine Mustafa Ali isminde bir mürteci de iştirak etmektedir. Bu adam, İzmir'de hükümete karşı hazırlanan suikastın meydana çıkması üzerine Türkiye'den kaçmıştı. Geçen sonbaharda Hindistan ve Afganistan yoluyla Kaşgar'a gitmişti."*⁴⁹

Hem Tass'ın hem de Hakimiyeti Milliye'nin Doktor Mustafa Ali ismi üzerinde durması anlamlıdır. Burada bir mesaj verme çabasının yattığı açıktır. Doğu Türkistan'daki istiklâl hareketini yönetenleri kötüleme amacı güden bu haberlerde yanlış bilgiler de verilmiştir. Doktor Mustafa Ali'nin, Hakimiyeti Milliye'nin iddia ettiği gibi İzmir'de hükümete karşı ne zaman bir suikast hazırladığı meçhul bir bilgidir. Hakimiyeti Milliye'nin bu yaklaşımına rağmen, başka bir gazetede Doktor Mustafa Ali Bey ile yapılmış bir mülakat yayımlandı. Mülakatta Dr. Mustafa Ali Bey'in bir fotoğrafı da kullanılmış ve altına şunlar yazılmıştır: *"Yeni Cumhuriyetin Peşaver mümessili olup Serbest Fırka namına İzmir'den mebus namzetliğini koyan Doktor Mustafa Ali Bey."*⁵⁰

Bir arşiv belgesinde "Şarkî Türkistan Fevkalade Murahhası" olarak tanıtılan Doktor Mustafa Ali Bey'in Berlin'de çıkan Milli Yol gazetesinde Mayıs 1934'te yayınlanan mülakatı, hem Doğu Türkistan, hem de Türkiye'nin tavrı hakkında önemli bilgiler içermektedir. Ayrıca bu mülakatta Doktor Mustafa Ali Bey kendisi hakkında da bilgiler vermektedir. Aynı zamanda bir gazetede de yer bulan mülakatta Doktor Mustafa Ali Bey, Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin Türkiye'den beklentisini şöyle açıklıyor:

⁴⁹ **Hakimiyeti Milliye**, 5 Şubat 1934.

⁵⁰ **Son Posta**, 13 Mayıs 1934.

“Şarkî Türkistan’ın bütün ümidi Gazi Türkiye’sindedir. Bugünün siyasi şartları ne olursa olsun, Türkiye’nin bizim istiklal mücahedemize karşı lakayt olmadığını, mevcut alakanın hayırhahlıkla müzaheret devrine geçeceğini ümit ediyoruz”

Mülakat şu şekilde devam etmiştir:

- Türkiye’de aleyhinize yapılan neşriyat?

- Aleyhimizdeki neşriyat Tass Ajansı’nın propagandasıdır. Bunu tabii görüyorum. Rusya çok telaş ediyor. Sonra ben Türkiye’de Serbest Cumhuriyet Fırkası’na mensup idim. Fırkamız dağıldıktan sonra Halk Fırkası’na girmedim. Resmi mehafilin Şarkî Türkistan işi hakkında ihtiyatkâr davranmasını buna hamlederim.

- Bu şüphe devam ederse?

- O vakit benim şahsım Şarkî Türkistan için faide yerine zarar getirebilir. Derhal siyasetten vaz geçerek Türkiye’ye dönerim. Çünkü Türk dünyasında yegâne işe yarayan teşkilat Halk Fırkası’dır. Yegâne kuvvet Türkiye’dir. Türkiye’den ayrı bir siyaset takip etmeyeceğiz. Bizim muvaffakiyetimizin birinci şartı, resmi Türkiye’nin bize itimat etmesidir.

- Rusya, Şarkî Türkistan’ın istiklalini kendisi için bir tehlike bildikçe, Şarkî Türkistan’ı son Çin-Rusya iktisadi mukavelesi mucibince Rusya’nın müstemlekesi addettikçe, Rus-Türk dostluğu bir emri vaki oldukça, Türkiye, Şarkî Türkistan’a fiilen yardım edebilir mi?

- Dünyada olmayan bir şey yoktur. Saydığınız ve sorduğunuz şeyler nasıl hakikatse, Şarkî Türkistan halkının Türk oldukları ve bugün fiilen müstakil oldukları da bir hakikattir. Rusya, Türk efkâr-ı umumiyesini kazanmanın kendisi için faydeli olduğuna kanaat ederse, Şarkî Türkistan hakkındaki emperyalist tezinden vaz geçer. Şarkî Türkistan’ın istiklalini tanırsa, Türk-Rus dostluğu hakiki surette teessüs edebilir. O vakit Türkiye, Şarkî Türkistan’da muhtaç olduğumuz mütehassısları yollar.

- Şehzade Abdülkerim'i Japonya'da diyorlar. Onun Şarkî Türkistan'a gitme ihtimali var mıdır?

- Abdülkerim'in gelmesi Japonya'nın gelmesi demektir. Japonya'nın durenmiş uzak fikirli devlet adamları tarafından idare edildiğini ümit ediyoruz. Japonya, Türk efkar-ı umumiyesini kaybetmek istemez. Şarkî Türkistan, Türkiye'nin misalini takip ettiğini, Cumhuriyetçi olduğunu, bütün Türk ülkelerinin Türkiye'yi kendilerine örnek olarak kabul ettiklerini bilir. Cumhuriyetçilik şimdiki Türk dünyası için bir idare sistemi meselesi değil, mefkure birliği, yol birliği meselesidir. Bugün Türkiye, Krallık usulünü ve Gazi'yi Hakan ilan ederse, zannedirim ki, Şarkî Türkistan o gün Hoca Niyaz'ı padişah ilan eder.

- Şu halde Rusya aleyhindeki neşriyatınız?

- Evet, dosta dost, düşmana düşman olmak gerektir. Biz, Şarkî Türkistan'ı fiilen ve ahden Rus müstemlekesi halinde bulduk. Tabiatıyla mücadelemiz hem Çin'e ve hem Rusya'ya karşı oldu. Rusya hatt-ı hareketini tebdil etmeli. Bunu sözle değil, fiilen ispat etmelidir. Şarkî Türkistan üzerinde ne iktisadi ne siyasi hiçbir emeli olmadığını ilan ederek ve Şarkî Türkistan'ın istiklalini teslim etmedikçe, Rusya aleyhindeki mesaimize devam edeceğiz. Bizim bu mesaimizin Türk dünyası için zararı olduğunu dünyada bir tek adam, Gazi söylerse onu dinleriz. Türk milleti ne kazandıysa, bir kahramana itaat ederek kazanmıştır. Türkiye'yi kurtarmayı bilen Gazi, elbette bu işi bizden daha iyi bilir, der ve yolumuzdan çekiliriz.

- Türkiye'den gelenler var mı?

- Tek, tük geliyorlar. Gelecekler elbette. Kaşgar'daki millet böyle öksüz çocuk gibi kalmaz.⁵¹

Bu dönemde dikkat çekici bir ziyaret ve onu takip eden gelişmelerle, Türkiye, Çin ile resmi diplomatik ilişki kurdu. 16 Şubat 1934'te Avrupa'da inceleme gezileri yapan General

⁵¹ BCA, 030-0-010-000-000-258-735-7-1-4; Son Posta, 13 Mayıs 1934.

Young Chichin başkanlığında bir Çin askeri heyeti İstanbul'a geldi.⁵² Ankara'ya da giden Çin heyeti, 19 Şubat günü Mustafa Kemal Paşa tarafından da kabul edildi.⁵³ Heyet başkanı General Young Chichin, gazetecilere yaptığı açıklamada Doğu Türkistan hakkında şunları söyledi: "Doğu Türkistan'da biz Çin'den hareket etmeden evvel bazı karışıklıklar olmuştu. Fakat seyahat esnasında yeni malûmat almadığımız için son vaziyeti bilmiyorum. Çin'de bu karışıklıklar bazı generaller arasındaki anlaşmazlıklardan ileri gelmektedir. Ortada umumi mahiyette siyasi ve iktisadi ihtilaf yoktur. Şarkî Türkistan halkının çoğu Müslümandır. Bu halk birkaç kısma ayrılmıştır. Şarkî Türkistan'ın ayrı bir hükümet teşkil ettiğinden malumatım yoktur. Fakat her halde Nankin hükümeti böyle bir istiklal tanımayacaktır."⁵⁴ Bu ziyarette iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulması konuşuldu mu bilemiyoruz fakat 4 Nisan 1934'te Türkiye-Çin dostluk antlaşmasının imzalandı.⁵⁵ Antlaşmanın imzalanması münasebetiyle Çin ve Türk dışişleri bakanları birbirlerine tebrik telgrafları gönderdiler.⁵⁶ Ocak 1935 sonunda General Ho Yuehzu'nun Türkiye elçiliğine tayin edildiği haber verilirken⁵⁷ General Ho Yuehzu'nun, Çin Cumhuriyeti'nin ilk büyükelçisi olarak Mart 1935'te Türkiye'ye geleceği⁵⁸ bilgisi de gazetelerde yer buldu.

E- Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin Sonu

⁵² **Akşam**, 17 Şubat 1934; **Milliyet**, 17 Şubat 1934.

⁵³ **Vakit**, 20 Şubat 1934; **Cumhuriyet**, 20 Şubat 1934; **Akşam**, 20 Şubat 1934; **Milliyet**, 20 Şubat 1934.

⁵⁴ **Cumhuriyeti**, 17 Şubat 1934; **Uyams/Servetifünün**, Sene: 44, Cilt: 75/11, No: 1958/273 (1 Mart 1934), s.212.

⁵⁵ **Milliyet**, 5 Nisan 1934; **Hakimiyeti Milliye**, 5 Nisan 1934; **Son Posta**, 9 Nisan 1934;

⁵⁶ **Hakimiyeti Milliye**, 10 Nisan 1934.

⁵⁷ **Son Posta**, 28 İkinci Kânun 1935.

⁵⁸ **Son Posta**, 20 Şubat 1935.

Sovyetler Birliği sınırındaki Doğu Türkistan'da başlayan istiklâl mücadelesi, çeşitli Türk topluluklarının yaşadığı Rusya'yı da tehdit ve tedirgin etti. Milli ayaklanmaya karşı Rus ve Çinliler birlikte hareket ettiler.⁵⁹ Türkistan'ın Doğusu Çin'in, batısı Sovyetlerin hakimiyeti altında olduğundan, Doğu'da kurulacak bir devletin Batı Türkistan'ı da etkileyeceği endişesi, Sovyetleri, Çin ile birlikte hareket etmeye yöneltti. Ocak 1934'te 7000 askerden oluşan iki Sovyet Kızıldoru Tugayı, tanklar, uçaklar ve topçuların desteğiyle sınırı geçerek Doğu Türkistan topraklarına girdi. Bu saldırılara karşı koyamayan Devlet Başkanı Hoca Niyaz Hacim, Ruslarla ve Çinlilerle anlaştı. Çok iyi şartlar içermeyen antlaşmayı tasdik etmeyen hükümet üyelerini 15 Nisan 1934'te tutuklattı ve Çin makamlarına teslim etti. Niyaz Hacim'in bu tavrı, bağımsızlığı korumak için mücadele eden güçlerin iyice bölünmesine yol açtı. Çin ve Rus birliklerine direnemeyen Doğu Türkistan kuvvetleri Ağustos 1934'te yenilgiyi kabul ettiler. Eylül 1934'te imzalanan bir anlaşmayla da Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti resmi olarak sona erdi. Ancak, ülkenin bazı yerlerinde 1937 yılına kadar varlığını fiili olarak sürdürmüştür.⁶⁰

Kısaca özetlediğimiz bu gelişmeler Türk basınında da yer buldu. Ancak bunun da, diğer haberlerde olduğu gibi, yabancı gazete ve ajanslardan alındığını belirtmeliyiz. Tan gazetesindeki bir makaleyi sütunlarına taşıyan Cumhuriyet, Doğu Türkistan'ın Sovyet ve İngiliz siyasî rekabetine bir sahne olacağına dikkat çekti. Yine Cumhuriyet, aynı haberin devamında bu kez, Doğu Türkistan hükümetinin resmî gazetesi olan 'Erkin Türkistan' (Hür Türkistan) gazetesinden de alıntılar

⁵⁹ Baymirza Hayit, **age**, s.311.

⁶⁰ Abdulhamit Aşar, **agm**, s.76. Ayrıntılar için ayrıca bakınız: Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, TTK Yayını, Ankara 1995 s.319-320.

yaptı. Bu gazete Doğu Türkistan'da yaşanan son kargaşadan söz etmiştir. Buna göre Fiçan ve Turfan ve Karaşehir taraflarındaki Doğu Türkistan'ın Müslüman Çinlileri (Döngenler/Tunganlar) isyan ve ihtilâl çıkarmışlarsa da bu isyan Gazi Hacim tarafından tamamen bastırılmıştır.⁶¹

Türk gazeteleri, Doğu Türkistan'da yaşananları vermeye devam ettiler. Gazetelere yansıyan haberlere göre Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti reisiyle hükûmetin bütün erkânı, 6 Şubatta Döngenlerin Kaşgar'a yaptıkları anî baskın üzerine şehri terk etmişlerdir.⁶² Bu çatışmaların ayrıntılarından da bahseden gazetelere göre, Döngenler, Uygur halkından iki bin kişiyi öldürmüşlerdir.⁶³ Nisan ayından itibaren gazeteler,

⁶¹ **Cumhuriyet**, 23 Şubat 1934

⁶² **Vakit**, 25 Şubat 1934; **Cumhuriyet**, 25 Şubat 1934; **Milliyet**, 25 Şubat 1934.

⁶³ **Cumhuriyet**, 28 Mart 1934. Bu dönemde bir dergide yayınlanan yazıda da, son gelişmeler şöyle yorumlandı: "Eğer ırk ve milliyet nokta-i nazarından tetkik edecek olunursa bütün o havalı Altay, Yarkent, Kaşgar, Urumçi ve Tarım nehri havalisi kâmilen Türktür. Fakat Avrupalılar ve Çinliler, bunları Müslüman diyerek Türklüklerini unutturmaya çalışıyorlar. Orada bununla mücadele edecek vahdet yoktur, benlik-senlik davaları vardır. İşte, bir nümune, Osman Sıncak Bey gibi birkaç kişi umum reisicumhur Hacı Niyazi Hacim Bey'e hiyanet ettiler ve neticede tevkif edildiler. Kumandan Sabit Damulla Bey'in de dâhildeki nifak ve benlik yüzünden ve bunun neticesi kuvvet alan Tungan kabilesinin hücumu karşısında Yarkent'e çekildiğini ajanslar haber vermektedir... Orta Asya Türkleri arasındaki cehaletin kaldırılması ve bir takım cahil hocaların tesirlerinden kurtulması ancak harsla, bilgi ve birlikle mümkündür. Türkistanlılar güvenmesin, hoca tabiri Orta Asya'da bhusus Türkistan'da peygamber sülalesine nispet olan seyit manasına gelir ve Hacı telaffuz olur. Bundan gayri sarıklılara ise âlim manasına gelen Damulla ve diğerlerine de Mulla derler. Yabancı oruktan kız alanlara da hâceler arasında kara hâce derler... Orta Asya ve Türkistan halkı da aynen bizim ruhumuzdadır. Fakat yıkılan tacidarların ve zalim bazı âmirlerin yüzünden geri kalmışlardır. Bu onların kusuru değildir. Türkün kalbi saftır, yabancıya karşı samimiyet ve doğruluktan başka muamelesi yoktur. Ona o hakkı verilmeli. O zaman Türk bütün dünyanın sulh ve müsalemet rehberi ve banisi olur. Türk iğtişâş

Sovyetlerin, Doğu Türkistan'da duruma hâkim oldukları yönünde haberler vermeye başladılar.⁶⁴ Sonraki aylarda, eski Şehzade Abdülkerim'in, Japonların yardımıyla, Doğu Türkistan'a gönderildiği fakat yine başarılı olamadığı haberlerine⁶⁵ rastlanmaktadır.

Sonuç

Doğu Türkistan Türklerinin uzun bir mücadeleden sonra kurduğu Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti, Türk kamuoyunda coşkuyla karşılandı. Fakat bu genellemeyi yaparken şu ayrıntıyı belirtmekte yarar var: Kamuoyunun bir sivil, bir de resmi ayağı söz konusudur. Dolayısıyla, duygusal olarak yeni bir Türk devletinin kurulması, resmi, sivil ayrımı gözetilmeksizin bütün Türkiye'de sevinç ve heyecan yaratmıştır. Ancak, işin siyasi ve diplomatik yönleri söz konusu olunca yaklaşım farklarının olduğu görülmektedir.

Kamuoyunun sivil ayağını oluşturan basın, üniversite, sivil toplum örgütleri ve sokaktaki insanlar, daha düz bir mantıkla ve herhangi bir devlet yönetme sorumluluğu taşımadan daha

unsuru değil, sulh ve medeniyet unsurudur.” Belhizade S. Ahmet İsa, “Şarkî Türkistan Mücadelesinin Tetkik ve İcmali”, **Uyanış/Servetifünun**, Sene: 44, Cilt: 75/11, No: 1959/274 (8 Mart 1934), s.230-231.

⁶⁴ “Şarkî Çin Türkistan'ında şiddetli bir mücadeleye girişmiş görünen İngiltere ile Rusya arasındaki dava, şimdilik Sovyet Rusya lehine halledilmek istidadını gösteriyor. Zira Kaşgar şehri, şu an Sovyet Rusya nüfuzu altına girmiştir. Halbuki Kaşgar, İngiltere'nin himaye ettiği Müslüman Cumhuriyet'in merkezi idi. İngiliz nüfuzunun Güney Türkistan'da da zevale uğradığını gösterir alametler vardır. Bu mıntıkada, Sovyet Rusya'nın yeni yeni tayyare ve mühimmat fabrikaları tesis ettiği bildiriliyor.” **Son Posta**, 24 Nisan 1934.

⁶⁵ **Son Posta**, 18 Nisan 1934; **İzmir Postası**, 8 Ağustos 1934; **Akşam**, 9 Ağustos 1934. Eski şehzade Abdülkerim, bu olaylardan sonra Eylül 1934'de Amerika Birleşik Devletleri'nin New York şehrine gitti. Burada 1935'te intihar mı cinayet mi olduğu kesin olarak tespit edilemeyen bir şekilde kaldığı otelde ölü olarak bulundu. Barış Adıbelli, **age**, s.91.

duygusal yaklaşımlar sergilediler. Gazeteler, devletin kuruluşundan önceki gelişmeleri biraz gecikmeli ve diğer ülkelerin gazete ve ajanslarından aldığı haberlerle kamuoyuna aktardılar. Devletin resmi olarak ilanından sonra konferanslar verilmek suretiyle kamuoyunun doğru bilgilendirilmesi hedeflendi. Akşam gazetesi de önemli bir kararla, gelişmeleri yerinde takip edip en son ve en doğru bilgileri kamuoyuyla paylaşmak amacıyla bir muhabirini Doğu Türkistan'a gönderdi.

Türkiye'de resmi çevrelerin de, Tefvîk Rüşdü Aras'ın da açıkladığı gibi Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşundan memnuniyet duyduklarına şüphe yoktur. Fakat devlet yönetiyor olmanın getirdiği sorumluluk duygusuyla hareket ederek daha temkinli yaklaşımlar sergiledikleri anlaşılıyor. Metinde de anlattığımız gibi, Türk hükümetini temkinli davranmaya sevk eden bir takım sebeplerin olduğu görülüyor. Durumun belirsizliği, yeni devletin dini esaslara dayanmasının Türkiye'nin laik rejimiyle uyuşmadığı düşüncesi, bu devletin başına Osmanlı hanedanından birisinin geçirileceği söylentileri ve Doğu Türkistan devletinin zamanla, Türkiye'nin en önemli müttefiki olan Sovyetleri de hedef alma potansiyelinin Türk-Sovyet ilişkilerinde yaratabileceği olumsuzluğun bu faktörler arasında yer aldığını görüyoruz. Almanya'nın Afganistan büyükelçisinin, 1933'te Berlin'e gönderdiği raporda yazdığı gibi, "Türk Hükümeti, Şarkî Türkistan Türklerinin hareketlerine yakınlık duymakta ve Sovyet Hükümeti'nin hoşuna gitmeyen bazı şeyleri de el altından yapmaya çalışmaktadır"⁶⁶ tespitini destekleyecek belgelere sahip değiliz. Ancak Ankara hükümetinin, duygusal olarak Doğu Türkistan'da bir Türk devletinin kurulmasını memnuniyetle karşılamasının ötesinde, bu hareket fiili, üstelik iddia edildiği gibi el altından destek vererek, Sovyetlerle ilişkileri riske atacağına ihtimal vermiyoruz. Öyle ki, Doğu

⁶⁶ Abdulhamit Avşar, **agm**, s.72.

Türkistan devleti yıkıldıktan sonra, Türk-Sovyet ilişkileri aleyhinde yazılar yer aldığı gerekçesiyle Türk hükümeti, Berlin’de çıkan Yaş Türkistan dergisinin Türkiye’ye sokulmasını yasaklamıştır.⁶⁷

Bir takım siyasi ve diplomatik mülahazalarla yapılan açıklaması zor hareketlere rağmen, Türk kamuoyunun Doğu Türkistan’a ilgisi sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Anlattığımız bu olayların yaşanmasından birkaç yıl sonra Hacca gitmek üzere Türkistan’dan 275 kişinin İstanbul’a geldiğine dair bir haber bir örnek olarak verilebilir.⁶⁸ Kamuoyunun sonraki dönemde bölgede yaşananlara yakın ilgisine rağmen, baştan beri belirttiğimiz Doğu Türkistan’ın tarihinin aynı zamanda, acının, zulmün, hürriyet ve istiklal mücadelesinin tarihi olduğu gerçeği günümüzde de geçerliliğini sürdürmektedir.

⁶⁷ **İzmir Postası**, 8 Teşrinievvel 1934.

⁶⁸ **Akşam**, 20 Kânunusani 1937.

KAYNAKLAR

I.Arşiv

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

II.Sürelî Yayınlar

A-Gazeteler

Akşam, 15, 19, 23, 26, 28 Kânunuevvel 1933; 7, 9,10, 11, 12, 30, 31 Kânunusani 1934; 5, 17, 20 22 Şubat 1934; 20 Mart 1934; 11 Nisan 1934; 9 Ağustos 1934; 20 Kânunusani 1937.

Cumhuriyet, 11 Teşrinievvel 1933; 21 Kânunuevvel 1933; 5, 30, 31 Kânunusani 1934; 17, 23, 25 Şubat 1934; 28 Mart 1934.

Hakimiyeti Milliye, 27 Eylül 1929; 31 Birinci Kânun 1933; 25 İkinci Kânun 1934; 5 Şubat 1934; 5, 10 Nisan 1934;

İzmir Postası, 8 Ağustos 1934; 8 Teşrinievvel 1934.

Milliyet, 30 Kânunuevvel 1933; 30, 31 Kânunusani 1934; 17, 20, 25 Şubat 1934; 5 Nisan 1934.

Son Posta, 10, 14 Birinciteşrin 1933; 13, 23 Birinci Kânun 1933; 9, 18, 24 Nisan 1934; 13 Mayıs 1934, 28 İkinci Kânun 1935; 28 İkinci Kânun 1935.

Vakit, 10 Ağustos 1926; 30, 31 Birinci Kânun 1933; 22, 31 İkinci Kânun 1934; 20, 25 Şubat 1934.

B-Dergiler

Ayın Tarihi

Uyanış/Servetifünun

Yeni Türk Mecmuası.

Kitap ve Makaleler

Adıbelli Barış, **Doğu Türkistan**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.

Aktes Nimet, “*Şarkî Türkistan*”, **Yeni Türk Mecmuası**, Sayı:16-17 (Kânunuevel 1933-Kânunusani 1934)-Sayı:26 (Eylül-Teşrinievel 1934)

Alptekin, İsa Yusuf, **Doğu Türkistan Davası**, Marifet Yayınları, İstanbul 1981.

Avşar, Abdulhamit, “Doğu Türkistan Cumhuriyeti ve Türk Basınının Tutumu. Basının Gündem Oluşturma İşlevi Bağlamında Doğu Türkistan Cumhuriyeti’nin İlanı Karşısında Türkiye’deki İktidar Yanlısı Basının Tutumu”, **Yom, Türk Dünyası Kültür Dergisi**, Sayı: 24 (Güz 2011), ss.59-77.

Belhizade S. Ahmet İsa, “Şarkî Türkistan Mücadelesinin Tetkik ve İcmali”, **Uyanış/Servetifünun**, Sene: 44, Cilt: 75/11, No: 1959/274 (8 Mart 1934), ss.230-231.

Buğda, Alimcan, **Tarihi Vesikalarda 1933 Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ve Anayasası**, Ravza Yayınları, İstanbul 2013.

Hayit, Baymirza, **Türkistan**, Otağ Matbaası, İstanbul 1975.

_____, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, TTK Yayını, Ankara 1995.

İlhan, Suat, **Türk Devrimi ve Türk Dünyası**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2001,

Muharrem Feyzi, “Şarkî Türkistan’daki İstiklâl Hareketi”, **Cumhuriyet**, 26 Temmuz 1933.

_____, “Yeni Bir Türk Cumhuriyeti Doğdu”, **Cumhuriyet**, 21 Kânunuevvel 1933.

Polat Kadiri, **Baturlar. (Ülke Tarihi)**, Yayına Hazırlayan: Ömer Kul, Berikan Yayınevi, Ankara 2009.

Sayılr, Burhan, “Doğu Türkistan’da Üç Dönem (1911-1949)”, **Türkler**, C.18, Editörler: Hasan Celâl Güzel-C.Cem Oğuz- Osman Karatay, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.1239-1254.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre: IV, C. 25, İçtima: 4, Üçüncü inikat

(12-XI-1934).

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDE TÜRKİYE'NİN TÜRKİSTAN TÜRKLERİ İLE İLİŞKİLERİ (1950-1960) Zehra ASLAN*

Özet

Demokrat Parti, iktidara geldiğinde, özellikle 1945 yılından sonra nota krizleri ile uzlaşma zemini tamamen kaybedilen, Türk-Sovyet ilişkilerinde gerginlikler artarak sürmekteydi. Türk-Sovyet ilişkilerinin seyri ise doğal olarak Sovyet sisteminde yaşamlarını sürdüren Türklerle, Türkiye'nin ilişkilerini etkilemiştir. DP iktidarının ilk döneminde alınan bir karar ile Türkistan'dan gelecek göçmenlerin kabulüne başlanmıştır. Buradan gelen ailelerden muhtaç durumda olanlara hemen giyecek yardımı yapılmış ve göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bütçe ayrılmıştır. Ayrıca 1952 yılının eylül ayından itibaren Türkiye'ye “*iskânli göçmen*” statüsünde yerleştirilmesine başlanmıştır. Türkiye'nin Şark hududundan giriş yapan göçmenlerin sayısı, 1955 yılının Kasım ayında 1800'e ulaşmıştır. Türkistan'dan gelen göçmenler için evler yapılmış, Türkçeyi unuttuklarından hareketle onlara ana dillerini öğretmek için Halk Eğitim bünyesinde kurslar açılmıştır. Türkiye'nin tutumu, Türkistan Türkleri temsilcilerinin gerek gördükçe Türk Hükümetine müracaat etmelerini ve Türkistan davasının duyurulmasında siyasi destek talep etmelerini sağlamıştır. Bu çerçevede Türkistan Milli Birliği Başkanı Veli Kajum-Khan tarafından hem hükümete hem de Başbakan Adnan Menderes'e mektuplar gönderilmiştir. Türkiye'nin bu dönemdeki bakış açısı, ana dilleri kaybettirilen, zorla sürgün ettirilen Türkistan Türklerinin Rusya'nın

* Doçent. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. Zehra_arслан2009@hotmail.com

uyguladığı sistematik politikalar sayesinde yeryüzünden silinme noktasına geldikleri yönündedir. Buradan hareketle hazırlanacak olan çalışmada, Türk-Rus ilişkilerinin de etkisi ile DP döneminde Türkiye'nin, Türkistan Türklerine yönelik yaklaşımının ve bunun sonuçlarının ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Türkistan, Sovyet Rusya, Komünizm, Göç

RELATIONS BETWEEN TURKEY AND TURKESTAN TURKS IN THE PERIOD OF DEMOCRATIC PARTY (1950-1960)

Abstract

When the Democratic Party came to power, there were growing tensions in the Turkish-Soviet relations, which had completely lost reconciliation due to the memorandum crises especially after 1945. The process of the Turkish-Soviet relations expectedly affected the relationship between Turkey and Turkish people who maintained their lives under the Soviet system. The migration from Turkestan was approved with the decision taken in the first period of the Democratic Party in power. The immigrants in need of help were immediately given clothes and a budget was allocated to supply the needs of those people. Also, they started to settle in Turkey as "*settled immigrants*" dating from September 1952. The number of immigrants coming in across the northern border of Turkey reached 1800 in November 1955. Houses were built for the immigrants coming from Turkestan and courses affiliated to Public Education Centers were opened to teach them their native tongue that was thought to have been forgotten. The attitude of Turkey enabled the representatives of Turkestan Turks to consult the Turkish government if necessary and demand political support to announce the assertion of Turkestan. In this scope, letters were sent to both the government and the Prime Minister Adnan Menderes by VeliKajum-Khan, the President of the National Union of Turkestan. The perspective of Turkey in this period was that Turkestan Turks, who had been forced to lose their mother tongue and exiled, reached the point of extinction due to the systematic policies implemented by Russia. In the present

study, it is aimed to reveal the attitude of Turkey towards Turkestan Turks in the period of Democratic Party and its results.

Key Words: Turkey, Turkestan, Soviet Russia, Communism, immigrant

Giriş

Türklerin yurdu manasına gelen Türkistan, Orta Asya ve Merkezi Asya'daki bölgenin tarihi ve coğrafi terimidir¹. Sovyet rejiminin, 1920'den itibaren Türkistan uyguladığı politikaların bir sonucu olarak, 1924'den sonra Türkistan yerine Orta Asya ve Kazakistan terminolojisi kullanılmaya başlanmıştır. 14 Ekim 1924 tarihinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Merkez İcra Komitesi, Türkistan Sovyet Cumhuriyetini lağvetmeye, Buhara ve Harezmî Halk Cumhuriyetlerini ortadan kaldırarak topraklarını Özbekistan ve Türkmenistan Sovyet Cumhuriyetlerine (Özbekistan içinde Tacikistan Muhtar Sovyet Cumhuriyeti'ne) taksim etmeye karar vermiştir². Böylece Türkistan adı Sovyetler Birliğindeki coğrafi isimler arasından çıkarılmıştır³.

19.asrın sonunda Rusya Batı Türkistan'ı, 1877'de de Çin Doğu Türkistan'ı işgal etmiştir. Uzun yıllar verilen mücadeleler sonucunda Batı Türkistan 1917-1920 yılları ve Doğu Türkistan da 1930-1934 arasında tekrar özgürlüklerine kavuşmuşlardır.

¹ Türk tarih ve coğrafya literatürüne göre Orta Asya'da, güneyde Gürgân Irmağı, Horasan Dağları ile Hindikuş Dağları, Doğu'da Ural Dağları ile çevrilmiş yaklaşık 6.500.000 km² uzunluğunda geniş bir kara parçasıdır. Zekeriya Kitapçı, **Türkistan Milli Tarih ve Kültür Davamızın Temel Meseleleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993, s.247; Hasan Ali Karasar, **National Identity And Regional Integration In Central Asia: Turkestan Reunion**, unpublished doctoral thesis, Bilkent University Institute of Economics and Social Sciences, Ankara 2002, s. 10.

² Halil Burak Sakal, **Germany And Turkestan is During To Course of the World War II (1941-1945)**, unpublished master thesis, Bilkent University The Department of International Relations, Ankara 2010, s.33.

³Bu durum, Sovyet rejiminin Türk halkının varlığını inkâr eden ve Türkistan birliğini parçalamayı amaçlayan politikalarının bir sonucudur. Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s.341-348; Mehmet Saray, **Kırgız Türkleri Tarihi, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi -3**, İstanbul 1993, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, s.60.

Fakat 1940'lı yılların sonunda Türkistan'ın bağımsızlığına, Çin ve Rusya tekrar son verecektir⁴.

1936 yılında kabul edilen Sovyet Anayasası ile daha önce Türkistan'da kurulan muhtar eyaletler, bağımsız devletler haline getirilerek doğrudan doğruya Sovyetler Birliği'ne bağlandılar. Henüz millet seviyesine gelmedikleri düşünülen topluluklar için ise özerk cumhuriyetler kuruldu⁵. Sovyet sisteminde milli duygulardan arındırma anlayışı çerçevesinde memleket içi göç politikası uygulandı. Türkistan'da Sovyet Cumhuriyetleri oluşturulduğu dönemde Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde 150.308, Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde 47.000, Kırgız Bölgesi'nde 135.784 ve Kazak Sovyet Sosyalist Muhtar Cumhuriyeti'nde 1.627.560 Rus ve Ukraynalı bulunuyordu. 1959 yılına kadar bölgedeki yabancı unsurların sayısı düzenli olarak arttı. Bu durumun somut bir yansıması olarak 1959 yılında Kazaklar, kendi devletlerindeki toplam nüfusa oranlarının sadece %29'unu oluşturmaktaydılar. Kırgızlar da kendi cumhuriyetlerinde nüfusun ancak %40'ını meydana getirirken, Kırgızistan'daki Rus nüfusu, toplam nüfusun %30'una kadar ulaşmıştı⁶.

Sovyet Hükümeti, bir taraftan Kazakistan'daki konar-göçerler için iskân planlarını uygularken diğer taraftan da kolhozlaştırma politikası çerçevesinde iskânlar yaparak hâkimiyeti altına aldığı halkların topraklarına el koydu. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Kazakistan Komünist Partisi'nin birinci sekreterliğine getirilen Kazak Türklerinden

⁴ **B.C.A.**, 030.01.00.00/5.27.12.4. 1949 yılında Çin Hükümeti, Sincan'ı (Doğu Türkistan'ı) tamamen ele geçirmiş, burada yaşayan Uygur ve Kazakları katliama tabi tutulmuştur. Mehmet Kalkan, “*Sovyetler Döneminde Kazakların Göç Hareketleri ve Anadolu'da (Altay Köyü'nde) İskân Edilişleri*”, **TÜBAR**, XXI, 2007 Bahar, s.134.

⁵ Saadettin Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Genişletilmiş 4.baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2011, s.123-124.

⁶ Hayit, a.g.e., s.356-357; Saray, a.g.e., s.77.

Şahahmedov, 1950'den sonra yürürlüğe konulan "*Bakir Topraklar Projesi*"ne karşı çıktığı için 1954 yılında görevinden alındı. Sonra da 25 milyon hektar mera arazisi, tarıma açıldı. Öte yandan kötü çalışma şartları ve düşük ücretler de Sovyet sisteminden memnuniyetsizliğin gittikçe artmasına sebep oluyordu. Bu nedenle 3-5 Ekim 1956 tarihinde Karaganda yakınlarındaki Temir-tav şehrinde yaklaşık 1500 kişinin katıldığı protestolar yapıldı⁷.

Öte yandan bir kısım Türkistanlı aydının başını çektiği anti Bolşevik hareketler görüldü bunlar bir süre sonra, Almanya'nın desteğiyle, örgütlenerek Sovyet sistemine karşı mücadele ettiler. Gerçekten de Almanya II. Dünya Savaşı yıllarında, Sovyetler Birliği'ne karşı anti Bolşevik hareketleri desteklemişti. Bu bağlamda Almanlar tarafından 1941 yılının sonunda günümüzde Polonya'nın merkezinde bir kasaba olan Legionowo'da Türkistan Lejyonu kuruldu⁸. II. Dünya Savaşı başladığında Türkistanlı milliyetçi liderlerden Veli Kayyum Han (Veli Kajum-Khan) ve Mustafa Çokay, Gestapo (Almanların gizli siyasi örgütü) tarafından 1941 yılının Haziran ayında tutuklandılar. Serbest bırakıldıktan sonra gittikleri Berlin'de, Alman savaş kamplarında Türkistanlıların tutulduğunu öğrenerek bu kampları ziyaret ettiler. Almanların teklifi ile Türkistan milliyetçilerinin ve Türkistan halkının liderliğini kabul eden Veli Kayyum Han, 1942 yılının Ağustos ayında Berlin'de Türkistan Milli Birlik Komitesi'ni kurdu⁹. Böylece, Türkistan topraklarının dışında da olsa, Sovyetler Birliği'ne karşı örgütlü mücadeleye başlandı. 1952 yılında da yine Almanya'da Rusya'dan kaçmayı başaran 9 eski komünist

⁷ Gömeç, a.g.e., s.127.

⁸ Sakal, a.g.t., s.114.

⁹ Sakal, a.g.t., s. 134-135.

tarafından “*Bolşeviklikle Savaş Merkezi*” adı altında bir başka oluşum ortaya çıktı¹⁰.

Türkiye ise Sovyet sisteminde hayatlarını sürdüren soydaşları ile imkânlar nispetince ilgilenmeye çalışmıştır. Fakat Demokrat Parti, 14 Mayıs 1950 seçimleri sonucunda iktidara geldiğinde, özellikle 1945 yılından sonra nota krizleri ile uzlaşma zemini tamamen kaybedilen, Türk-Sovyet ilişkilerinde gerginlikler artarak devam etmekteydi. Güvenliğini sağlamak isteyen Türkiye'nin Kuzey Atlantik Paktı'na (NATO) girmek için müracaatta bulunmasına, Rusya'nın reaksiyonu sert olurken Türkiye, NATO'ya müracaattaki amacının düşmanlık değil güvenlik olduğunu bildirmişti. Nihayet Türkiye, Kore'ye asker göndermesinin mükâfatı olarak 18 Şubat 1952 tarihinde NATO'nun bir üyesi olmuştur. İki ülke arasındaki ilişkiler böylece yeniden geleneksel düşmanlık politikası üzerine şekillenmişken 5 Mart 1953 tarihinde Stalin'in ölümü ile Rusya, 30 Mayıs 1953 günü Türkiye ile ilişkilerin iyileştirilmesine yönelik bir bildirme yayınlamıştır. Türkiye ise bu notaya 18 Temmuz 1953 tarihinde yanıt vermekle birlikte ABD ve batı yanlısı çizgisini sürdürmüştür. Böylece CHP'den devraldığı komünizm karşıtı politikayı sürdüren ve komünizmi vatana ihanet olarak niteleyen Demokrat Parti iktidarının, 1953 yılında Stalin'in ölümü ile de bakış açısında uzun süre bir değişim olmamıştır¹¹. 1950'lerin sonuna kadar normal düzeyde ilişki kurulamayanSovyetler Birliği ve Türkiye arasında, 1959 yılından itibaren karşılıklı ılımlı açıklamalarla yumuşayan siyasi hava, her ne kadar gerçekleşmemiş olsa da 1960 yılının temmuz ayında Adnan Menderes'in, Sovyet Rusya'yı ziyaret planının açıklanması ile farklı bir yöne girmiştir. Türk-Sovyet

¹⁰ **Milliyet**, 08.11.1952, s. 2.

¹¹ Zehra Aslan, "*Türk-Rus İlişkileri Ekseninde Türkiye'de İktidarların “Sol” Algısı (1923-1960)*", **Karadeniz Araştırmaları (KARAM)**, Güz 2016, Sayı:51, s.185.

ilişkilerinin seyri, doğal olarak Sovyet sisteminde yaşamlarını sürdüren Türklerle, Türkiye'nin ilişkilerini de etkilemiştir.

1. Türkistan Milli Birlik Komitesi'nin Türkiye ile İrtibatı ve Talepleri

II. Dünya Savaşı yıllarında Almanya'nın desteği ile Veli Kayyum han tarafından Berlin'de kurulmuş olan Türkistan Milli Komitesi, kurulduğu günden itibaren Bolşevizm ve Sovyet rejimine karşı mücadele etmiştir. Mücadelesini Türkistan dışında sürdüren ve dünyaya sesini duyurmayı hedefleyen Komite hem Batı hem de İslam dünyasına çağrılar yapmıştır. Bu çerçevede Türkistan'da Müslümanlara karşı yapılan Sovyet baskılarını ve Türkistan davasını, İslam dünyasına duyurmak için 24 Mart 1952 tarihinde bir kitapçık yayınlanmıştır¹². Kitapçıkta vurgulanan belli başlı hususlar şunlardır: Türkistan'da, Rus Bolşevik emperyalist terör yüzünden 34 yıldan beri Müslümanlar, baskıya maruz kalmışlardır. Halkı Müslüman olan Türkistan'da ulusal bir hükümet yoktur. Halk özgürce kendi temsilcilerini seçemiyor. Serbest ticaret, kişisel mülkiyet yasaklanmıştır. Özgür basın ve düşünce yoktur. İbadet özgürlüğü yoktur. Camiler kapatılmış veya yıkılmıştır. Özellikle İslam dinine karşı güçlü propaganda yapılmaktadır. Okullarda dini dersler yasaklanmıştır. Rusya 5 milyondan fazla Türkistanlı Müslümanı öldürmüştür. Bunlar sıralandıktan sonra tüm İslam ülkelerinden, Türkistan'da Rus terörünün durması için yardım istenmiş ve bir komisyon kurulması önerilmiştir. Bu komisyon, Sovyet Rusya'ya gidip tetkiklerde bulunacak ve daha sonra hazırlayacağı raporu tüm dünyaya ilan edecekti¹³.

¹²Foreign Service of The United States America, 882.411/5-2352, Jun 5, 1952.

¹³Foreign Service of The United States America, 882.411/5-2352, Jun 5, 1952.

Türkistan Milli Birlik Komitesi, İslam dünyasına yaptığı çağrının bir benzerini Türk Hükümeti'ne de iletmiştir. Komitenin Başkanı Veli Kayyum Han tarafından hem hükümete hem de Başbakan Adnan Menderes'e gönderilen 1 Nisan 1955 tarihli İngilizce kaleme alınan bir bildiriye, Endonezya'nın Bandung şehrinde yapılacak olan Asya-Afrika konferansında, Türkiye'den "*tam hürriyet ve istiklal*" olarak niteledikleri Türkistan davasına destek vermesi istenmiştir¹⁴. Asya-Afrika Konferansı'na katılacak olan hükümet temsilcilerine yönelik olarak hazırlanan ve Türk Hükümeti'ne de sunulan bu bildiriye, Türkistan meselesi ile ilgili dokuz maddede toplanan bilgiler verilerek bazı hususlara dikkat çekilmiştir. Giriş kısmında Türkistan Milli Birlik Komitesi'nin, Türkistan halkının özgürlüğü için mücadele ettiği ve bu mücadelenin dünyaya duyurulması noktasında da çalışmalar yaptığı belirtilmiş ve 25 milyon nüfusa sahip olan Türkistan'ın, dil, medeniyet ve din başta olmak üzere birçok bakımdan bir Türk-İslam memleketi olduğu vurgusu yapılmıştır¹⁵. Sonra da Türkistan'daki durumun tarihi süreci hakkında bilgi verilmiş ve Çarlık dönemi ile Sovyet rejimi arasında Türkistan siyaseti konusunda bir farklılığın olmadığına dikkat çekilmiştir. Buradaki değerlendirmelere göre her iki dönemde de Türkistan'da uygulanan politika, müstemleke anlayışından başka bir şey değildi. Çünkü Çarlık Rusya, milli mukavemet fikrini sonuçsuz bırakmak için Türkistan'ı beş hükümete ve ayrı arazi parçalarına bölmüştü. Sovyet Rusya da aynı amaç doğrultusunda, halkın rızası olmadan, 1924 yılında Türkistan'ı beş bölgeye ayırmış, Türkistan adı yasaklanarak burada yaşayanlara "halklar", "milletler" denilmişti. Üstelik buradaki idari makamların %70'i Ruslar tarafından işgal edilmişti¹⁶.

¹⁴B.C.A., 030.01/5.27.12.5.

¹⁵B.C.A., 030.01.00.00/5.27.12.4.

¹⁶B.C.A., 030.01.00.00/5.27.12.7.

Bildiride Türkistan'daki durum hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. 1955 yılına gelindiğinde "kıızıl terörün" kontrolünde olduğu belirtilen Türkistan'ın hem batısında hem de doğusunda siyasi, iktisadi ve kültürel istismarlar mevcuttu¹⁷. Bunun yanında Türkistan'da hür düşünce ve hür matbuat yoktu. Mal sahiplerinin elinden arazileri alınmıştı. Dini faaliyetler yasaklanmış sadece propaganda amacıyla birkaç cami açık bırakılmıştı. Açık olan camilere gidenler ise ajanlar tarafından takip edilerek tespit edilmekteydi. Yazıda "1924'den beri Allah'ı tanımayan okullar açılmıştır" denilerek, Arap harflerinin kaldırarak yerine "Cyrill" harflerinin konulduğu ve Kur'an-ı Kerim başta olmak üzere eski dini ve milli kitapların toplattırılıp yakıldığı belirtilmiştir¹⁸.

Türkistan Milli Birlik Komitesi'nin 1 Nisan 1955 tarihli bildirisinin 7.maddesinde, Sovyet terörizmi yüzünden, 6 milyondan fazla Türkistanlının öldüğü iddia edilmektedir. İlk olarak 1918-1920 arasında Kızıl ordu tarafından öldürülen ve uygulanan ekonomik politikalar yüzünden 1,5 milyon kişi hayatını kaybetmişti. 1932-1934 yılları arasında 3 milyondan fazla Türkistanlı, açlık ve Türkistan'ın göçebe nüfusunun zorunlu olarak ikamet ettirilmesinden dolayı perişan olmuştu. 1937-1939 yılları arasında 500 binden fazla Türkistanlı ise tıpkı milliyetçiler gibi, siyasi temizlik anlayışına kurban edilmişti. Bu çerçevede Moskova'nın "sınıf", "savaş", "teori" uygulaması yürütülürken 500 binden fazla Türkistanlı, kapitalistlikle suçlanarak Sibiryadaki toplama kamplarına gönderilmişlerdi. Son olarak da kolektivizmin başlangıcından itibaren 400 binden fazla arazi sahibi ve köylü, aileleri ile birlikte sınır dışı edilmişler, kamplara gönderilmişler veya öldürülmüşlerdi¹⁹. 7.maddenin devamı niteliğindeki 8.maddede de II. Dünya

¹⁷B.C.A., 030.01.00.00/5.27.12.4.

¹⁸B.C.A., 030.01.00.00/5.27.12.7.

¹⁹B.C.A., 030.01.00.00/5.27.12.7.

Savaşı ve sonrasında Rus ve Çin hükümetleri tarafından yeniden siyasi temizlik hareketi başlatılarak milyonlarca Türkistanlının aynı şekilde kurban edildiği ileri sürülmüştür²⁰.

Bildirinin 9. ve son maddesinde Türkistan için talepler ortaya konulmuştur. Öncelikle Ruslaştırma siyasetinin devam ettiği ve bu çerçevede 1954 yılından itibaren Sovyet Hükümeti'nin ilan ettiği doğrultuda Rusların, Türkistan halkını yerlerinden etmek amacıyla bu bölgeye geldiklerine dikkat çekilmiştir. Sonra da Türkistan'daki saldırıların sona ermesi ve Çin ve Rus emperyalizminin özgürlük karşıtı olduğu belirtilen hareketlerinin durdurulması için Türkistan halkının, özgür Asya ve Afrika halklarından yardım ve destek beklediği belirtilmiştir²¹.

Türkistan Milli Birlik Komitesi, Türkistan davasını duyurmak ve destek sağlamak amacıyla Asya ve Afrika Kongresi'ni düzenlemeye karar vermişti. Bu çerçevede Türkistan'daki durumu yerinde incelemek ve etkileri ile sonuçlarını dünyaya tanıtacak rapor hazırlamak üzere, kongrenin katılımcıları arasından belirlenecek, tarafsız bir komisyon kurulacaktı. Bildiride Rusların, Türkistan'da özgürlük ve refahın hüküm sürdüğü ve halka kendi kaderini tayin hakkı verildiği yönünde propagandalar yaptıklarına dikkat çekilmiştir. Rusların, ileri sürdükleri düsturlar düşünüldüğünde, kurulacak bağımsız komisyonun Türkistan'a girişine ve incelemelerde bulunmasına izin vermesi gerektiği belirtildikten sonra, aksi halde bu propagandaların yalandan ibaret olduğunun ortaya çıkacağı vurgulanmıştır. Komisyonun Rusya'ya girişine izin verilmemesi durumunda ise Asya-Afrika Konferansı'nın katılımcıları, basın, radyo ve toplantılarla gelişmeleri haber vererek, Çin ve Rus hükümetlerinin saldırılarını kınayacaklardı. Mektubun son paragrafında Türkistan halkının meşru temsilcisi

²⁰B.C.A., 030.01.00.00/5.27.12.7; B.C.A., 030.01.00.00/5.27.12.2.

²¹B.C.A., 030.01.00.00/5.27.12.6.

olduğu belirtilen Türkistan Milli Birlik Komitesi'nin, kongrede Türkistan halkının sorunları ile ilgilenerek onların menfaatlerinin temin edilmesi için çalışacağı belirtilmiştir²².

1 Nisan 1955 tarihli bildirden sonra Türkistan Türklerinin hürriyet davası tezi ile faaliyetleri hakkında bilgi vermek amacıyla Türkiye'ye gelen Veli Kayyum Han, burada kaldığı süre içerisinde İstanbul'daki Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği Başkanı Halide Ahıska, Devlet Bakanı Emin Kalafat ve Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü ile görüşmüştür. Görüşmede, Türkistan halkı adına problemlerini iletmış ve Türk Hükümeti'nden beklentilerini dile getirmiştir²³. Kayyum Han, Türkiye'deki ziyareti sırasında Başbakan Adnan Menderes'e Türkistan davasına gösterdiği ilgi ve yaptığı manevi yardımlar için teşekkür ettiği 7 Ağustos 1956 tarihli iki sayfalık bir de mektup göndermiştir²⁴. Başlığı "*Çok Muhterem Adnan Menderes Hz.ne T.C. Hükümeti Başvekili*" olan mektuptaki "*Zati devletlerinin yüksek kararlarına iktiran eden bu dileklerimizizin müspet kararlarınıza mazhar olduğu aynı muhterem zevat tarafından bildirilmişti*" şeklindeki sözlerden anlaşıldığı üzere Adnan Menderes, Türkistan davasına önem vermişti²⁵. Bu çerçevede ilk defa Demokrat Parti iktidarı döneminde şahit olduğu vurgulanan ve gerçekçi olarak nitelenen Türkiye'nin Türkistan davasıyla ilgili tutumuna duyulan minnet ifadelerine de yer verilen mektuptaki, özellikle kendilerine ve Türkistan davasına güç verdiği belirtilen Başbakan Adnan Menderes'e yönelik övücü ifadeler dikkat çekmektedir: "*Bu gördüğümüz realist alakayı, tarihimizde ilk defa olarak iktidarınız zamanında şahidi olmaktayız. Türkistan hudutları dışında gurbet illerde vatan hasreti çeken*

²²B.C.A., 030.01.00.00/5.27.12.6.

²³B.C.A., 030.01.00.00/6.31.8.2.

²⁴B.C.A., 030.01.00.00/6.31.8.1.

²⁵B.C.A., 030.01.00.00/6.31.8.2.

Türkistanlılarımız, yıllardan beri kurtulamadıkları çileden zatıalilerinin kararlarıyla kurtuldular. Türk'e has cesur ve yüksek himayeniz ruhumuzu yükseltti. Maneviyatımızı kuvvetlendirdi. Mücadele kuvvetimizi arttırdı."²⁶

Mektubunda milli iradeye dayandırdıklarını belirttiği Türkistan davasının ana prensibinin, "*Tam hürriyet ve istiklal*" olduğunu vurgulayan Veli Kayyum Han'a göre, Rus emperyalizmi sona ermeden Türkler için barış ve huzur sağlanamazdı. Rus İmparatorluğunun sadece Türkistan Türkleri için değil tüm dünya için bir endişe kaynağı ve tehdit olduğu vurgusunun yapıldığı mektupta, 70 yıldan beri sürdürülen Rus ve Çin esaret ve propagandalarının milli varlıklarını sarsamadığının altı çizilmiştir. Bu çerçevede uyguladığı rejim yolu ile Rusya'nın, büyük bir "*Federatif Rusya*" kurma ve "*Rusya'yı Balkanlaştırma*" gibi hedefler için çalışmalarına, Milliyetçi Çin Hükümeti'nin de Doğu Türkistan'ı bir Çin eyaleti olarak elinde tutmak arzusuna değinilmiştir. Milli irade ve temel gayeleri aleyhinde olduğu ve büyük maddi kaynaklara dayandırıldığı belirtilen bu iki tez, Türkistan Milli Birlik Komitesi tarafından prensiplerine aykırı olduğu gerekçesiyle reddedilmişti. Mektupta 70 yıldır devam eden Rus, Çin esaretinin ve yapılan çeşitli propagandaların Türkistan halkının milli varlığını sarsamadığına ve kendilerini komünistleştirmediğine dikkat çekilmiştir: "*Bunu II. Dünya Harbi'nde Avrupa'da kurduğum 260 bine yakın mevcutlu ordumuzun 6 ay gibi kısa bir zamanda hazırlanarak Rus cephesinde Türk'e has yiğitçe savaşmakla ispat ettiler... İşte bu ordumuzun nüveleri hazır ve kısa bir zamanda tekrar ordular kurabileceğimize... inanyoruz. Milli iradeye dayanan mücahidimiz gittikçe inkişaf etmektedir.*"²⁷ Fakat gittikçe sayıları artan mücahitlerin yetiştirilmesi için maddi ve manevi

²⁶B.C.A., 030.01.00.00/6.31.8.2.

²⁷B.C.A., 030.01.00.00/6.31.8.2.

birçok ihtiyaç vardı. Özellikle de maddi olarak çözülmesi gereken problemlerin başında döviz sorunu gelmekteydi. Devletlerin çıkarttıkları döviz kanunları sebebiyle Türkistanlılardan sağlanan maddi imkânlar daralmıştı. Öncelikle bu hususta Türkiye'den bir çözüm beklentisi dile getirilmiştir²⁸.

Türkistan Milli Birlik Komitesi Başkanı Veli Kayyum Han, 17 Ağustos 1956 tarihine kadar İstanbul'da bulunacağını belirttiği mektubunun sonunda, kendisine gösterilen ilginin devamlı olması arzusunu "*Bu sıcak ve candan alakalarının devamını tarih önünde dilerim*" sözleriyle dile getirmiş ve bütün Türkistanlılar adına Türkiye'ye ve Başbakan Adnan Menderes'e bağlılığını sunmuştur²⁹.

2. Türkiye'nin Türkistan Meselesine İlgisi

II. Dünya Savaşı'nda denge politikası izleyen Türkiye'nin, Sovyetler Birliği'nin parçaları olan Kafkasya ve Orta Asya halkları ile doğrudan bir teması olmamıştı. Fakat bu dönemde Almanya'nın desteğiyle Pan-Türkçü oluşumlar, kendilerini ortaya koyma şansını elde ettiler. Savaşın başlarında Almanya'nın başarıları sonucunda Pan-Türkçü eğilimlerin, Sovyetlerin parçalanması ve bu sayede tüm Türklerin birleşmesi yönünde bir beklenti içine girdikleri ne dair bilgiler mevcuttur. Türkiye'deki Pan-Türkçü çevreler Almanya ile temas kurmaya başlarken aynı dönemde Müstecib Ülküsal, Veli Kayyum Han ve Mustafa Çokay da Sovyetler Birliği'ne karşı savaşmak için, Kafkasya ve Orta Asya halklarının esirlerinden askeri birlikler oluşturdular. Yine Almanya'nın desteği ile Türk

²⁸B.C.A., 030.01.00.00/6.31.8.3.

²⁹B.C.A., 030.01.00.00/6.31.8.3.

Lejyonu kuruldu³⁰ ve savaşın sonuna doğru da Almanya, Ulusal Türkistan Hükümeti'ni tanıdı. Fakat Almanya yenilince Yalta Konferansı'nda alınan kararlar çerçevesinde Almanya'nın yanında olan Türk esirler, Sovyetler Birliği'ne dönmek zorunda kaldılar. Bu süreçte kendi güvenliği ve sorunları ile meşgul olan Türkiye ise Pan-Türkist gruplara herhangi bir destek vermeyi tercih etmediği gibi ülke içerisindeki bu tür faaliyetler de cezalandırdı. Bununla birlikte II. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'deki bu tür eğilimler, faaliyetlerini arttırmışlardır³¹.

Demokrat Parti, 14 Mayıs 1950 seçimleri ile iktidara geldiğinde Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında gerginlik sürmekteydi. Normal düzeyde diplomatik ilişkiler kurulamıyor ve her iki ülkenin de yayın organlarında birbirine yönelik suçlamalarda ağır ifadeler kullanılarak aleyhte propagandalar yapıyordu. Örneğin Moskova Radyosu'nun 13 Ağustos 1951 tarihli yayınında Türk-Sovyet sınırı hakkında bilgi verilirken, Türkiye hakkında kullanılan üslup bunun, yansımasıdır. Sovyet tarafında yeni yapılan güçlü hidroelektrik santrali sayesinde ışıklandırma olduğu, Türk tarafının ise karanlığa büründüğü söyleniyor ve şu ifadelerle yer veriliyordu: "...*Türk tarafında yoksulluk hüküm sürüyor, elektrik yok, insanlar mal gibi, fakir insanlar için yiyecek ve giyecek yok, dinlenme merkezleri yok, adalet yok*"³² Türk basını da farklı değildir. Örneğin 6 Mart 1951 tarihli Yenyol gazetesinde "*Komünizm karşı en emin kale Türkiye'dir*" başlığı altında kaleme alınan bir makalede Rusya ile eleştiri sınırını aşan şu ifadelerle yer verilmiştir "*Kızıl Rusya dünyada yalnız varlığının meydana*

³⁰Dastan Almen, **Turkey's Foreign Policy Towards Kazakhstan in The Post-Soviet Period**, Meadle East Technical University, unpublished master thesis, September 2013, s.13; Karasar, a.g.t., s.189-190.

³¹Dastan Almen, a.g.t., s.14-15

³²**Foreign Service of The United States America**, "Secret",782.001/9-1351, p.4.

getirdiği ateşle yanyor. Sonunun neticesinden emin görülmesi de kendisini beğenmesine delalet eder. Bilmiyorlar ki dünya bir vücuttur. O da bu vücudun bir köşesinde saklanmış mikroplar gibidir..."³³Fakat 1955 yılından itibaren yayınlarda daha düzeyli bir üslubun kullanıldığı söylenebilir. Yine de 1959 yılına kadar iki ülke arasında diplomatik olarak gözle görülen bir iyileşme olmamıştır. 1960 yılında Adnan Menderes'in Rusya'yı ziyaret edeceği ve ardından da Sovyet Rusya Devlet Başkanı Kuruşçev'in iade-i ziyarette bulunacağı basında yer almış ve heyecan yaratmıştır³⁴. Kısacası DP dönemi boyunca sınır komşusu Sovyetler Birliği, Türkiye için en büyük tehdit olma durumunu korumuştur. Türkiye, diplomatik ilişki kurmadığı bir ülkede yaşayan soydaşlarına da bu şartlar dahilinde ilgi göstermiştir.

Bu dönemde Veli Kayyum Han, Türkistan Eski Umum Valisi Emir Muhammed'in temsilcisi Muhammed Emin gibi Türkistan davasına hizmet eden Türkistanlı aydınlar Türkiye'ye gelmişler ve bir dizi temaslarda bulunmuşlardır³⁵. Meclis'te de zaman zaman hem iktidar hem de muhalefet sözcülerinin yaptıkları konuşmalarda, Türkiye'nin yurt dışındaki soydaşlarına bu bağlamda da Türkistan meselesine ve halkına gereken önemi vermesi gerektiğine dair vurgular yapılmıştır. 26 Şubat 1952 tarihli Meclis müzakerelerinde Dışişleri Bakanlığı'nın bütçesi görüşülürken Türkistan meselesi de bazı vekiller tarafından gündeme getirilmiştir. İlk olarak Türkiye Köylü Partisi Başkanı Remzi Oğuz Arık, Türkiye'nin Birleşmiş Milletler üyesi olması vesilesiyle insan hakları ve hürriyet ideali için evlatlarını feda etmesine rağmen, hükümeti aynı hassasiyeti müstakil Müslüman Türk devletleri konusunda

³³**Yeniyol**, 06.03.1951.

³⁴**Vatan**, 12.04.1960.

³⁵Muhammed Emin, 1951 yılının mayıs ayında Türkistan Müslümanlarının temsilcisi sıfatıyla Türkiye'ye gelmiştir. **Milliyet**, 11.05.1951, s.2.

göstermemekle hükümeti suçlamıştır: “*işte bu Türkiye; yeni devrimizin müstakil ve berhayat tek Türk Devleti; bir düzüne Müslüman Türk Devletinin ortadan kalkmasına ye milyonlar ve milyonlarca Türk’ün yok edilmesine sanki kayıtsız kalmaktadır.*”. Arık’ın burada eleştirdiği nokta, Türk soyundan olan halklara tek müstakil Müslüman Türk Devleti olarak, Türkiye’nin dış siyasetinde yeterince yer vermemesiydi. Onun hükümetten beklentisi ise protestolar yapılması ve meselenin insan hakları yönünden ele alınarak Türkiye’nin, herhangi bir maceraya atılmaksızın, gerekli desteği vermesi olmuştur³⁶. Aynı oturumda IX. ve X. dönemlerde Demokrat Parti’nin Muğla Milletvekili olarak Meclis’te teşrii faaliyetlerinde bulunan Natık Poyrazoğlu konuyu, hayatta kalabilmek uğruna 1917 devrimi sırasında mücadele edip Türkistan’a, oradan Doğu Türkistan’a oradan da Mançurya yoluyla Japonya’ya giden 10 bin Kazan Türk’üne getirmiştir. Bunların sayısının, Türkiye’nin de ihmali sebebiyle, 511 kişiye indiğini söyleyerek, Tokyo’da yaşamakta olan soydaşlarıyla Türkiye’nin ilgilenmesi gerektiğini söylemiştir³⁷. DP İzmir Milletvekili Behzat Bilgin, 28 Şubat 1956 tarihli Meclis müzakerelerinde, uygulanan sistemli politikalar nedeniyle yeryüzünden silinme noktasına geldiklerini belirttiği Kırım ve Türkistan Türklerine yapılanları, “*tarihi felaket*” olarak adlandırmıştı³⁸.

Türk parlamentosunda kültürel baskılara maruz kalarak Türkiye’ye sığınan Türkistan Türklerinin, gelişimlerine katkı sunulması gerektiğine dair görüşler dile getirilmiştir. Demokrat

³⁶ Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabıt Ceridesi, B:48, O:2, 26.02.1952, s.906-907.

³⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, B:48, O:2, 26.02.1952, s.907.

³⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, İ:47, C:1, 28.02.1956, s.1069.

Parti'nin Isparta Milletvekili Said Bilgiç³⁹, Türk maarifi üzerinde görüşlerini belirtirken, maarifçilerin üzerinde ısrarla durmaları gereken asıl konunun, yeni nesillerin geçmişle bağlarının kopartılması olduğunu söylemiştir. Bilgiç, bu noktadan hareketle Türkistan Türkleri üzerinde uygulanan politikaları şöyle eleştirmiştir: “*Moskoflar 40 milyon Türk'ün mazi ile rabitasını kaybettirmek için onları bir millet oldukları inancından uzak kılmak için Türkistan Türklerinin lehçe ayrılıklarını temadi ettirmekte fayda mülâhaza ediyorlar*”⁴⁰. Bilgiç dilin, kültürün önemini vurgularken DP döneminde hükümetin, Türkistan Türklerinin bu alanda yetişmelerine katkı sağlayıcı uygulamalar yaptığı görülmüştür. Örneğin Doğu Türkistan Türkleri arasından seçilen öğrenciler Türk Hükümeti himayesinde okutulmuşlardır. Bu bağlamda 1956 yılında 20 Çin Türkistanlı öğrenci için toplam 41.000 liralık bütçe ayrılmıştır⁴¹.

Öte yandan Türkistan'la bağlantılı veya Türkistan'da yaşanan gelişmelerle ilgili haberlere, Türk basınında yer verilmiştir. Bunlar genellikle Türkistan'da baskılarının ve Sovyet aleyhtarlığının arttığına dair dış kaynaklı haberlerdir. Haberlerde Türkistan Milli Birlik Komitesi ve Milli Mukavemet Teşkilatı Başkanı Veli Kayyum Han'ın açıklamalarına dayalı olarak verilen bilgiler, dikkat çekmektedir. Kayyum Han, her açıklamasında Türkistan'da yaşanan Sovyet baskısını vurgulamış ve Türkistan Mukavemet Teşkilatı olarak neşrettikleri gazetelerinde, Sovyet egemenliği altındaki Müslümanların durumu hakkında bilgiler vermiştir.

³⁹ Bilgiç, 1944 yılında Türkçülük-Turancılık suçundan tutuklanmıştır. 1950 yılında Demokrat Parti'den milletvekili seçilmiş ve bu görevini 27 Mayıs 1960 darbesine kadar sürdürmüştür. Bilgiç ayrıca 1952 yılında Türkiye Milliyetçiler Derneği'nin başkanlığına getirilmiştir.

⁴⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, B:47, C:2, 23.02.1955, s.606.

⁴¹ Öğrenci başına düşen rakam 2050 liradır. **TBMM Zabıt Ceridesi**, İ:39, C: 1, 20.02.1956, s.222.

Örneğin hacca gidecek olanlara "*konuşmayacaklarına dair*" vesikalar imzalatıldığını söylemiştir. Bunların, baskılara rağmen, neden Sovyetler Birliği'ne döndüklerine de açıklık getirmiştir. Sovyet polisi, hac ibadeti yapanların ailelerini rehin olarak tutmakta ve hacca gidenlerin dönmemeleri halinde de aileler, cezalandırılmaktaydı. Yine Arap topraklarına sokulan Sovyet ajanlarından da çekinilmekteydi⁴².

Milliyet gazetesinde Mirza Bala tarafından kaleme alınan "*Sovyetlerdeki Türkler*" başlıklı bir makalede, Hazar denizinin batı sahillerini Ruslaştırma siyaseti güden Moskova'nın, doğu sahillerinde yani Türkistan'dan İran ve Hindistan'a doğru güçlü bir Rus kalesi haline getirmeyi amaçladığı belirtilmiştir⁴³. DP döneminin ilk yıllarında Sovyet Rusya'da ayaklanmalar olduğu⁴⁴, Türkistan Milli Birlik Komitesi'nin Cenevre'de Türkistan'da yaşananlarla ilgili beyanname neşrettiği⁴⁵, Türkistan'da Müslümanların dinlerini değiştirmeye zorlandığı⁴⁶ gibi haberler Türkiye'de yayınlanan gazetelerin sütunlarına yansımıştır.

Dönem basınında Türkiye'nin başta Türkistan olmak üzere, yurt dışındaki Türklerle ilgili tutumuna yönelik eleştirilerin olduğu makaleler, dikkat çekmektedir. Türk Hükümeti, soydaşlarına karşı kayıtsız kalmakla itham edilmiş ve ilgisizliğinin yarattığı sonuçlardan sorumlu tutulduğu dikkat çekici değerlendirmeler yapılmıştır. Bunlardan Milliyet gazetesinin sahibi ve başyazarı Ali Naci Karacan tarafından "*Dış Türklerin kaderi*" başlığı altında kaleme alınan bir makalede, yurt dışındaki bilhassa da Rusya'daki Türklerin baskı altında olduklarına vurgu yapılarak Türkiye'nin tutumu

⁴²Milliyet, 01.07.1950, s.3.

⁴³Milliyet, 02.08.1952, s.2.

⁴⁴Milliyet, 07.07.1950, s.3.

⁴⁵Milliyet, 17.07.1950, s.3.

⁴⁶Milliyet,07.03.1951, s.1.

şöyle eleştirilmiştir: “...Rusya Türkleriyle, Türkiye Türkleri arasındaki milliyet, kültür, tarih ve iman bağlarını kesmek için araya demir bir perde gerekirken Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin adeta Bolşeviklere yardım eder gibi dış Türkler meseleleri ile meşgul olmayı ırkçılık sayarak yasak etmesi. Türkçü mecmuaları komünist matbuattan daha tehlikeli addederek kapatması. Yazarlarını cezalarla tehdit etmesi ne yazık ki bir gaflet eseriymiş!” Yazının devamında Türkiye'nin ilgisizliği nedeniyle yurt dışındaki Türklerin, buldukları ülkelerde baskılara maruz kaldıklarına dair değerlendirmeler yapılmıştır⁴⁷.

3. Türkiye'nin Türkistan Göçmenlerine Yönelik Tutumu

Türkiye'de 1950 seçimleri sonucunda Demokrat Parti, iktidara geldiğinde başta Bulgaristan'dan olmak üzere, göçmen sorunuyla karşı karşıya gelmiştir. Balkanlar'dan gelen göçmenler kadar kalabalık olmasa da Türkistan göçmenleri, DP Hükümeti döneminde Türkiye'nin meselelerinden birisidir. 1950 yılının şubat ayında yaklaşık 500 Türk ve Müslüman göçmen, Sincan bölgesinden ve Hindistan'dan göç etmeye başlamıştır. Türk Hükümeti, bu göçmenlerin bir bölümünün veya tümünün kabul edilmesinden yana bir tutum izlemiştir⁴⁸. Sovyet topraklarından Türk topraklarına 1950 yılının şubat sonuna gelindiğinde, sıkı kontrollerden dolayı olsa gerek, ayda sadece bir kişi giriş yapmayı başarıyordu⁴⁹. 1 Ocak 1952 tarihine kadar bu şekilde Rusya'dan toplam dokuz kişinin,

⁴⁷Milliyet, 16.02.1952, s.2.

⁴⁸Foreign Service of The United States America, 882.411/2-950, Feb 9, 1950.

⁴⁹Foreign Service of The United States America, 882.411/2-1950, Feb 19,1950.

Türkiye'ye giriş yaptığına dair bilgi mevcuttur⁵⁰. Öte yandan Sovyet Rusya'dan kaçmayı başarabilen ve farklı ülkelere sığınmış olan Türkistanlı göçmenlerden, Türkiye'ye yerleşme talebinde bulunanlar oluyordu. Bu bağlamda 1952 yılının eylül ayında Pakistan'a sığınan 200 Türkistan göçmeni, Pakistan Hükümeti tarafından yakın alaka görmüş ve derhal iskânları yapılmıştı⁵¹. Pakistan'a iltica eden Türk muhacirler, Rusların Türkleri toplu halde tehcir ettiklerini, Batur Han adlı bir kişinin Türkleri teşkilatlandırıldığını söylemişler ve “*Her Türk'ün hürriyet ve istiklalinin Kâbe'si*” olarak gördüklerini belirttikleri Türkiye'ye gitmek yönündeki isteklerini resmi makamlara iletmişlerdir⁵².

DP iktidarının ilk yıllarında Türkistan Türklerini ilgilendiren çok önemli bir karar alınarak uygulamaya konulmuştur. Afganistan'a sığınan 800 Kazak Türk'ünün Doğu Türkistan'a geri gönderileceği bilgisinin alınması üzerine Türkiye, Türkistan'dan gelecek göçmenleri kabul etmiştir⁵³. Türk Hükümeti'nin, 1850 Müslüman mülteciyi kabul ettiğini açıklamasının ardından 103 kişilik bir kafilenin ilk grubu, Doğu Türkistan ve Moğolistan'dan Türkiye'ye gelmeye karar vermiştir⁵⁴. Türk Hükümeti'nin daveti üzerine 1952 yılının ekim ayı sonunda 103 Kazak, Türkiye'ye yerleşmek için Keşmir'den yola çıkmıştır⁵⁵. Ayrıca Başbakan Adnan Menderes'in çabasıyla Kazaklar, 1952 yılında Hindistan ve Pakistan'dan mülteci göçmenler olarak Türkiye'ye alındılar.

⁵⁰Foreign Service of The United States America, 882.411/7-1452, July 14, 1952.

⁵¹Milliyet, 14.09.1952, s.2.

⁵²Milliyet, 15.09.1952, s.3.

⁵³Kübra Yücel, **Yeni Türkiye ve Dış Göçler**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 209.

⁵⁴Milliyet, 02.08.1952, s.3.

⁵⁵Milliyet, 28.10.1952, s. 3.

Karaçi'den yola çıkıp, Basra'dan İstanbul'a kadar uzun bir yol kat eden Kazaklar⁵⁶, Türkiye'ye girdiklerinde bizzat Başbakan Adnan Menderes tarafından karşılanmışlardır⁵⁷. 1952'nin eylül ayından itibaren Türkistanlı göçmenlerin "iskânlı göçmen" statüsünde yerleştirilmelerine başlanmıştır. Doğu Türkistan'dan 1953 yılının temmuz ayında 11⁵⁸, Ekimin 17'sinde 91⁵⁹, 20'sinde 104⁶⁰, Eylül-Kasım ayları arasında toplam 294 aile⁶¹, 4 Aralık günü 33 kişilik bir kabile⁶², 22 Aralık 1953 tarihinde 22 aileden oluşan 88 Türkistan göçmeni, 23 Aralık günü havayolu ile 40 kişi ve 26 Aralık günü 119 göçmen, Türkiye'ye giriş yapmıştır⁶³. 1953 yılı sonunda İstanbul misafirhanelerinde bulunan Türkistan göçmenlerinin sayısı 1086'yı bulmuştur⁶⁴. Türkistan Türklerinin göçlerinin devam ettiği 1954 yılında Doğu Türkistan'dan 9 Ocak günü havayolu ile 20⁶⁵, 14 Haziran günü Kaşmir'den yola çıkan 58 Kazak göçmen, Türkiye'ye kabul edilmiştir⁶⁶. 21 Mayıs 1955 tarihli Meclis oturumunda DP İzmir Milletvekili ve Devlet Bakanı Osman Kapani'nin verdiği bilgiye göre, 1955 yılının şubat sonuna kadar

⁵⁶ Amerikan dışişleri arşiv belgelerinde 11 Kasım 1952 tarihinde saat 6.30'da 31 Türkmen'in Basra'ya vardığı bilgisi vardır. 13 Kasım'da da 107 Türkmen Bağdat'a ulaşmıştı. **Foreign Service of The United States America**, 882.411/11-1352.

⁵⁷ Kalkan, a.g.m., s.136.

⁵⁸ **Milliyet**, 06.07.1953, s.2.

⁵⁹ **Milliyet**, 18.10.1953, s.2.

⁶⁰ **Milliyet**, 21.10.1953, s.2.

⁶¹ **Milliyet**, 29.11.1953, s.6.

⁶² 33 kişilik göçmen kabilisi uçakla Türkiye'ye gelmişlerdir. **Milliyet**, 05.12.1953, s. 2.

⁶³ **Milliyet**, 24.12.1953, s. 2; **Milliyet**, 27.12.1953, s. 2.

⁶⁴ Bunlardan 469'u Tuzla, 403'ü Sirkeci ve 213'ü de Zeytinburnu misafirhanelerine yerleştirilmişlerdi. **Milliyet**, 23.12.1953, s. 6.

⁶⁵ **Milliyet**, 10.01.1954, s.7.

⁶⁶ **Foreign Service of The United States America**, 882.411/6-1554, June 15, 1954.

Türkistan'dan Türkiye'ye gelmesi beklenen 1850 göçmenden, 1780'i ülkeye giriş yapmıştır⁶⁷. Devlet İstatistik verilerine göre 1950 yılında Bulgaristan, Yugoslavya ve Romanya dışındaki ülkelerden 149⁶⁸, 1951 yılında 131 göçmen⁶⁹ Türkiye'ye gelmiştir. 1952-1960 yılları arasında Türkiye'ye gelen Türkistanlı göçmenlerle ilgili veriler Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: 1952-1960 yılları arasında Türkiye'ye gelen Türkistanlı göçmenler

Yıllar	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	Toplam
Nüfus	113	135	429	12	24	22	55	60	662
Aile	35	408	149	5	18	10	20	17	2072

1959 İstatistik Yıllığı, TÜİK Yayınları, Yayın No: 380, s.111.

Türkistan'dan gelen ve Türkiye'nin doğu sınırlarından giriş yapan göçmenler, ilk olarak İstanbul'da Zeytinburnu, Sirkeci ve Tuzla misafirhanelerinde barındırılmışlardır. Buralarda kaldıkları süre içerisinde tüm ihtiyaçları karşılanmıştır. Örneğin 1952 yılının kasım ayında Doğu Türkistan'ın “Yarkent” ve “Kumul” şehirlerinden Türkiye'ye gelen 106 göçmene, çamaşır, elbise ve palto yardımı yapılmıştır⁷⁰. Bu göçmenlere ayrıca Türkçe öğrenmeleri için dersler verilmiştir. İskân Müdürlüğüne bağlı misafirhanesinin okuma odasında Türkçe

⁶⁷TBMM Zabıt Ceridesi, İ:45, C:2, 21.02.1955, s. 458.

⁶⁸ Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **1951 İstatistik Yıllığı**, TÜİK yayınları, Yayın No:332, s.129.

⁶⁹ Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü,**1953 İstatistik Yıllığı**, TÜİK yayınları, Yayın No:360, s.108.

⁷⁰Milliyet, 29.11.1952, s. 2.

dersleri gören bu göçmenler ile Milliyet gazetesi muhabiri Ümit Deniz, 1953 yılının ocak ayında röportaj yapmıştır. 50 gündür misafirhanede kaldıkları belirtilen göçmen kafilesinden hamile olan iki kadın, doğum yapmış ve çocuklardan birisine “*Mustafa Kemal*” diğerine de “*İstambol*” adı verilmişti. Erkek göçmenlerden, sağlık sebebiyle olsa gerek, sakallarını kesmeleri istenmiştir. Kumul’lu olan kabile başkanı Hüseyin Taci, sakal meselesini şöyle anlatmıştır: “*Bizim memlekette sakalı kırmazlar. Ama hepimiz buraya gelince sakalı düşürdük. Çünkü Türkiyalı karındaşlar bize kes dedi. Adet değil ama biz de sevinçle sakal düşürüp onlara benzedik.*” Yarkent’ten gelen Ahmet Erdi, “*obanızı yurdunuzu neden bırakıp geldiniz?*” şeklinde kendisine yöneltilen soruya şu cevabı vermiştir: “*Türk toprak, özümüzün memleketimiz, Türk karındaş özümüzün. Ondan geldik. Kaşmir’de 83 can, adem bile var bizden. Pakistan’da 1555 tana var. Bunların hepsi Kereyi Türkleri. Biz bu yerlerde hayvancılık kılıp, ıkın ekeceğiz. Biz, Türk karındaş ne yapsa biz yapırız...Ama öz işimiz çiftçilik, Hükümet özü bilir. O yahşi topraklara bizi gönderir*”. Kızılay tarafından giyecek, İskân Müdürlüğü tarafından da nüfus başına günde birer lira verilen göçmenler, hayatlarından memnun olmakla birlikte bir an önce iskân edilecekleri topraklara gitmek istediklerini söylemişlerdir⁷¹.

Gerçekten de göçmenlerin, Türkiye’ye ilk geldiklerinde geçici bir süreliğine yerleştirildikleri İstanbul’daki misafirhanelerde kaldıkları süre içerisinde, Türkçe konuşmalarını geliştirmeleri, Türkiye hakkında bilgi edinmeleri ve küçük el sanatlarını öğrenmeleri sağlanmıştır. Elbise, yiyecek, içecek dağıtılması gibi yardımlar yapılmıştır⁷². Bu

⁷¹ **Milliyet**, 09.01.1953, s.2.

⁷² Örneğin Türkistanlılara, Belediye tarafından 30 sandık, portakal, mandalina, limon, elma gibi meyveler dağıtılmıştır. **Milliyet**, 12.01.1954, s.2.

dönemde göçmenlerin mesleklerini yapabilmelerine olanak sağlayacak imkânlar oluşturulmuş ve işyerlerini açabilmeleri, ihtiyaç duydukları malzemelerin alımı için onlara krediler sağlanmıştır. Türkistan göçmenleri gibi ana dillerini kaybetmiş olan göçmen ve mülteciler ile vatandaşların, yetiştirme merkezlerinde halk eğitimine tabi tutulmaları uygun bulunmuştu. Göçmenlerin ayrıca dikiş, nakış, dokumacılık, marangozluk, demircilik gibi meslekleri öğrenmeleri ile hem kendilerine hem de ülkeye katkı sunmalarının yolu açılmıştır⁷³. Sonra iskân edilecekleri mahallere sevk edilmişlerdir.

Türk Hükümeti iskânları yapılan göçmenlerin barınması için göçmen evleri inşa etmiştir. Bu çerçevede Kayseri'nin, Mushacılı, Sindelhöyük, Kocahacılı, Karacaviran, Kocu ve İlyaslı köylerinde 100 Doğu Türkistan göçmeni ve aileleri için yaptırılmasına karar verilen evlerin, 4 Eylül 1953 tarihli ve 4/1451 numaralı bir Kararname ile yapım çalışmalarına başlanmıştır⁷⁴. Türkiye'ye gelen Kazaklar için Manisa'nın Salihli ilçesi, Niğde'nin Ulukışla ilçesi, Konya'nın İsmil-Ereğli ilçesi, Kayseri'nin Develi-Yahyalı-Yeşilhisar ilçeleri, Aksaray'ın Sultanhan köyünde yerler tahsis edilmiştir. İlk olarak Salihli ilçesine 50 aile gönderilmiştir. Bu aileler, deri işleme zanaatını bildikleri için kısa sürede yerli halkla ticarete başlamış ve zamanla zengin olmuşlardır. İstanbul'da kalan Kazaklar ise deri ticaretiyle uğraşmaya ve bu sektörü tamamen kontrolleri altına almaya başlamışlardır. Türkiye'nin farklı yerlerine gönderilen Kazak Türklerinden 165 hanelik bir grup, 1954 yılında temeli atılan ve 30 Temmuz 1955 tarihinde ilk yerleşim yapılan, Altay Köyü'ne yerleştirilmiştir⁷⁵. Ayrıca

⁷³TBMM Zabıt Ceridesi, İ:82, C:1, 17.06.1957, 319-322.

⁷⁴ Kararnamede evler için gerekli olan 904 metrekep tomruk, Kayseri Valiliği'nin emrine tahsis edilmiştir. B.C.A., 030.18.01.02/133.73.10.

⁷⁵Bu köyün adı ilk olarak Ural köyü şeklinde konulmuş fakat Kazakların itirazı üzerine Altay olarak değiştirilmiştir. Köy, 22.070 dekar arazi üzerine

kendi evlerini inşa etmek isteyen göçmenlere de yardım yapılmıştır. 18 Ağustos 1956 tarihli ve 4/7834 numaralı bir başka Kararname ile de Ceylanpınar'da iskân edilmiş olan Türkistan göçmenlerinden 92 aileye, inşa edecekleri evleri için tomruk, kereste ve diğer malzeme yardımı yapılmasına karar verilmiştir⁷⁶. Hükümet tarafından, 1954 yılında Türkistan göçmenlerinin iskân ve taşıma masrafları için bütçeye 125 bin lira, 1955 yılında ise 75 bin lira konulmuştur. Fakat gelen göçmenlerin sürekli barınabilecekleri evleri yapmak başlıca sorundur. 1955 yılının sonuna gelindiğinde üç bin Bulgaristan, bayır bucak mültecileri ve Türkistan göçmenleri için en az 3400 eve ihtiyaç vardır. İnşaat malzemelerinin fahiş fiyatları göz önüne alınarak 1956 yılı içerisinde bu rakamın en azından yarısı kadar evin tamamlanması planlanmıştır⁷⁷.

Türkiye'nin de üyesi bulunduğu Avrupa Konseyi'nin sekiz üyesi tarafından, mülteci ve nüfus fazlalıkları ile karşılaşan ülkelere yardım amacıyla, 1956 yılında bir iskân fonu kurulmuştu. Türkiye, bu yardımlardan ilk olarak yararlanması gereken ülkeler arasında gösterilmiş ve bu çerçevede Orta-Anadolu'da Türkistan göçmenleri ile nüfus fazlalıklarının iskânı için 100 meskenlik bir köy kurulması için harekete geçilmiştir. Bu proje için 1958 yılının sonunda somut adımlar atılmıştır⁷⁸. Yine fondan yapılan 372 bin dolarlık kredi yardımıyla İstanbul Tuzla'da bin mülteciyi barındıracak, mesleki yetiştirme tesislerini de kapsayan bir modern kabul merkezi inşa edilmesi

kurulmuştur. Kalkan, a.g.m., s.136; Savaş Gabbasova, **Altaylardan Anadolu'ya Göç Eden Kazak Türklerinde Sosyo Kültürel Yapı**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2017, s. 39.

⁷⁶ **B.C.A.**, 030.18.01.02/144.70.3.

⁷⁷ **1955 Yılı Bütçe Kanunu Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası**, s.135.

⁷⁸ **T.C. Başvekâlet Kanunlar ve Kararlar Tetkik Dairesi**, Sayı: 71-792/307, 17.11.1958. **TBMM Zabıt Ceridesi**, İ:69, C:1, 18.05.1959.

ve Muş ovasında bir kısım arazinin ıslah edilmesi yoluyla kıymetlendirilmesi planlanmıştır⁷⁹. Türkiye'ye gelen göçmen ve mültecilerin iskânları yapılmış olan göçmenler, kısa sürede üretici durumuna geçirilmişlerdir. Bu duruma gelen göçmenlere normal şartlarda işe yardımı yapılmamaktaydı. Bununla birlikte bazı vilâyetlerde henüz yeni iskânları yapılan ve müstahsil durumuna geçmemiş bir kısım Türkistanlı göçmenler ile hasta ve malûl olan göçmenlerin işeleri temin ediliyordu. 1955 yılında 250 000 lira tahsisat ayrılmış 1956 yılı bütçesinde bu rakamdan 35 000 lira tenzilât yapılarak 215 000 lira tahsisat teklif edilmiştir⁸⁰.

1956 yılının sonunda bir İskân kanunu lâyihası hazırlanmıştır⁸¹. Başbakan Adnan Menderes'in imzası bulunan 29 Aralık 1956 tarihli yazıyla Meclis'e gönderilen layiha, Türkistan göçmenlerini de kapsamakta ve içeriğinde onlarla ilgili birkaç cümle de barındırmaktadır. Layihada 1934 yılında yürürlüğe konulan 2510 sayılı İskân Kanunu'nun o devrin ihtiyaçlarını karşıladığı, sonradan 5098 sayılı Kanun'la ideolojik olaylardan zarar gören vatandaşların nakillerinin bu Kanun kapsamına alındığı hatırlatılmış ve amacı şöyle açıklanmıştır: *“Yeni iskân Kanunu bugün memleketimizin içinde bulunduğu iktisadi, kültürel ve sosyal şartlar, icaplar ve gelecekteki inkişaflar nazarı dikkate alınarak nüfusu 40 - 50 milyonu bulacak olan yeni Türkiye'mizin temel unsurlarını kurmaya ve Hükümetin kendine gaye edindiği müreffeh bir*

⁷⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, İ:46, C:2, 25.02.1958, s. 619.

⁸⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, İ:39, C: 1, 20.02.1956, s.120.

⁸¹ İskân kanunu lâyihası ile Tunceli Mebusu Arslan Bora'nın, iskân Kanununun bazı maddelerinin tadiline ve yeniden bazı hükümler ilâvesine dair 5420 ve 5326 sayılı kanunların bazı maddelerinin değiştirilmesi ve yeniden bazı hükümler ilâvesi hakkındaki 6093 sayılı Kanunun 1nci ve 4ncü maddelerinin tadiline ve bu kanuna yeniden bir madde ilâvesine dair kanun teklifi, Devre: X, İctima:3, s.231; TBMM Zabıt ceridesi, İ:82, C:1, 17.06.1957.

vatan yaratmak yolundaki sistemli ve azimli çalışmalarım geniş ölçüde tahakkuk ettirmeye nuzaf bulunmaktadır. “⁸² Hükümetin göçmen politikası ve o güne kadar yapılanlarla ilgili bilgilerin de verildiği layihada, 1934 yılına ait Kanun’un, 1950’li yılların şartlarına uygun olmadığına dikkat çekilmiştir. 1950 yılından sonra sadece Bulgaristan’dan 36 bin küsur aile Türkiye’ye gelmiş, bunların iâşe ve iskânları için devlet bütçesine ödenekler konulmuş ve Amerikan yardımlarından yararlanılmıştı. Fakat bu şekilde devlet bütçesinin, ağır bir yükün altına girmesinden hareketle 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, devreye sokulmuştu. Böylece gelen göçmenlerin toprak sahibi olarak üretici durumuna geçmelerine ve bütçe de fazla zorlanmadan göçmenlerin iskân edilmelerine imkân sağlanmaya çalışılmıştır. Göçmenler için devlet eliyle ve emanet suretiyle köy ve şehir tipi göçmen evleri yapılmıştır. Toplu iskânların yapıldığı yerlerde sadece evler inşa edilmemiş aynı zamanda buralarda köyler ve mahallelerin kurularak okul, ibadet yerleri gibi ihtiyaçların da göz önüne alınması planlanmıştır⁸³.

1955 yılının sonuna gelindiğinde çalışamayacak durumda olan ve Türkistan'dan gelip iskânları yapılan fakat henüz müstahsil hale gelmeyen göçmenlerin sayısı 1500 civarındadır. Hükümet bu göçmenlerin iâşeleri için nüfus başına 80 kuruş yardım yapmıştır. 1955 yılında bu göçmenlere iâşe yardımı için bütçeye 250 bin liralık ödenek konulmuştur. Türkistan'dan gelen ve çok fakir oldukları belirtilen bazı ailelere, bir defaya

⁸² **İskân kanunu lâiyhası**, Devre: X, İctima:3, s.231; **TBMM Zabıt Ceridesi**, İ:82, C:1, 17.06.1957.

⁸³ DP Rize Milletvekili İzzet Akçal, Türkistan’dan veya diğer memleketlerden gelen göçmenlerin, toplu halde yerleştirmelerini, kaynaşma olmayacağı gerekçesiyle, sakıncalı bulunduğunu açıklamıştır Akçal, Yüz evlik yerleştirmelerin yerine, on veya en fazla on beş ev şeklinde yerleşim yapılması gerektiğini söylemiştir. **TBMM Zabıt Ceridesi**, İ:84, C:1, 21.06.1957, 429.

mahsus olmak üzere giyecek eşyası verilmiştir. Bunun için de hem 1954 hem de 1955 yılları bütçesine 10'ar bin liralık ödenekler konulmuştur ⁸⁴ . Ayrıca Türkistan'dan gelen öğrencilerin masraflarını karşılamak amacıyla 1955 yılı bütçesinde her öğrenci için 1950 lira tutarında bir miktar belirlenmiştir⁸⁵ .

Meclis'teki açıklamalardan hükümetin uygulamaları sonucunda göçmenlerin, kısa sürede üretici hale getirildikleri anlaşılmaktadır. Hükümetin iskân ve göçmen politikası muhalefetin de takdirini kazanmıştır. Siyasi gerginliğin yavaş yavaş tırmanmaya başladığı bir dönemde CHP Tunceli Milletvekili Arslan Bora, grubu adına söz aldığı bir oturumda, "*Bulgaristan-Türkistan- Suriye'den gelen göçmenlerin yerleştirilmeleri ve müstahsil hale gelmeleri hususunda hükümetin sarf ettiği gayretleri takdire lâyık buluruz.*" diyerek hükümetin göçmen politikasını övmüştür⁸⁶ .

Sonuç

Demokrat Parti'nin iktidara geldiği dönemde Sovyetler Birliği ve Çin egemenliğindeki Batı ve Doğu Türkistan'da Türklere yönelik baskılar sürmekteydi. Bir önceki dönemde olduğu gibi Türkiye'nin, Rusya ile normal düzeyde diplomatik ilişkisinin olmadığı bu süreçte de Türkistan meselesine yeterince ilgi gösterdiğini söylemek güçtür. Üstelik basında yer alan bazı makaleler dikkate alındığında Türk kamuoyunda, özellikle Rusya ve Çin egemenliği altında yaşayan Türklere yönelik, hükümetlerin tutumlarına yönelik eleştiriler olduğu görülmektedir. Fakat bu durum Türkistan Türklerinin, umut

⁸⁴ **1955 Yılı Bütçe Kanunu Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası**, TBMM Matbaası, Ankara 1955, s. 134-135.

⁸⁵ **1955 Yılı Bütçe Kanunu Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası**, s.260.

⁸⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, İ:45, C:2, 21.02.1955, s. 450.

olarak gördükleri, Türkiye’den beklentilerine engel teşkil etmemiştir. Nitekim Türkistan Milli Birlik Komitesi tarafından Başbakan Adnan Menderes’e ve Türk Hükümeti’ne gönderilen mektup ve bildirimlerle Türkiye’den Türkistan davasına destek istenmesi bunun göstergesidir.

TÜİK verilerine göre 1952-1960 yılları arasında Türkiye’ye toplam 2072 Türkistanlı göçmen gelmiştir. İstatistik yıllıklarına göre 1950 ve 1951 yıllarında “*diğer memleketlerden*” Türkiye’ye toplam 280 göçmen gelmiştir. Bunlar arasında Türkistanlı olanlar şüphesiz önemli bir yer tutmaktadır. Türkiye’ye giriş yapan Türkistanlı göçmenler, Balkan göçmenlerine göre, sayıca az olduklarından, iskân edilecekleri yerler belirlenene kadar İstanbul’da Sirkeci, Tuzla ve Zeytinburnu misafirhanelerinde barındırılmışlardır. Hava ve kara yolu ile Türkiye’ye gelen göçmenlerin iaşeleri temin edilmiş, giyecek ve yiyecek yardımları yapılmış ve iskân mahalleri belirlenerek oralara nakilleri sağlanmıştır. Çoğunluğunun çiftçilik ve hayvancılık yaptıkları anlaşılan Türkistanlı göçmenlerin, misafirhanelerde kaldıkları süre içerisinde, kültürel gelişimlerine katkı sağlayıcı faaliyetlerde bulunmaları sağlanmıştır. Onlar için göçmen köyleri kurulmuş, evler inşa edilmiştir.

Sonuç olarak siyaseten, her ne kadar çok ilgili olmadığına dair eleştiriler olsa da, Türkiye'nin bu dönemdeki bakış açısı, ana dilleri kaybettirilen, zorla sürgün ettirilen Türkistan Türklerinin Rusya'nın uyguladığı sistematik politikalar sayesinde yeryüzünden silinme noktasına geldikleri yönündedir. Bu bağlamda ne Türk kamuoyunun ne de hükümetin, Türkistan davasını önemsemedikleri şeklinde bir yorum yapmak doğru değildir. Pakistan gibi ülkelerin kucak açtığı Türkistanlı göçmenlerin, bu ülke temsilcilerine memnuniyetlerini iletmekle birlikte, Türkiye’ye gitme talebinde bulunmaları bu görüşü desteklemektedir. Gerçekten de Türk

Hükümeti imkânları nispetince Türkistan davasına ve halkına destek vermiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Türkistan'da yaşananlar dile getirilerek tepkiler gösterilmiştir. Türkistan Milli Birlik Komitesi'nden gelen taleplere kayıtsız kalınmamıştır. Ve Türkiye, Türkistanlı göçmenlere, kapılarını açmıştır. Kendi tabirleriyle Türkiye'yi, "*Türklerin Kâbe'si*" olarak gören Türkistanlı göçmenler ise Türkiye'ye geldikten sonra yeni hayatlarına kısa sürede intibak ederek, devletin de desteğiyle, kısa sürede üretici durumuna geçmişlerdir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv

a. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Fon Kodu: 030.01.00.00/6.31.8.2.

Fon Kodu: 030.01/5.27.12.5.

Fon Kodu: 030.18.01.02/133.73.10.

Fon Kodu: 030.18.01.02/144.70.3.

b. AmerikanDışişleri Arşivi

Foreign Service of The United States America, 882.411/2-950.

Foreign Service of The United States America, 882.411/2-1950.

Foreign Service of The United States America, 882.411/5-2352.

Foreign Service of The United States America, 882.411/7-1452.

Foreign Service of The United States America, 882.411/11-1352.

Foreign Service of The United States America, 882.411/6-1554

Foreign Service of The United States America, 782.001/9-1351

c. TBMM Arşivi

1955 Yılı Bütçe Kanunu Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, TBMM Matbaası, Ankara 1955, s. 134-135.

İşkân kanunu lâyihası, Devre: X, İctima:3, s.231.

T.C. Başvekalet Kanunlar ve Kararlar Tetkik Dairesi, Sayı: 71-792/307, 17.11.1958.

TBMM Zabıt Ceridesi, B:47, C:2, 23.02.1955, s.606.

TBMM Zabıt Ceridesi, B:48, O:2, 26.02.1952, s.907.

TBMM Zabıt Ceridesi, İ:39, C: 1, 20.02.1956, s.120.

TBMM Zabıt Ceridesi, İ:39, C: 1, 20.02.1956, s.222.

TBMM Zabıt Ceridesi, İ:45, C:2, 21.02.1955, s. 450.

TBMM Zabıt Ceridesi, İ:46, C:2, 25.02.1958, s. 619.

TBMM Zabıt Ceridesi, İ:47, C:1, 28.02.1956, s.1069.

TBMM Zabıt Ceridesi, İ:69, C:1, 18.05.1959.

TBMM Zabıt Ceridesi, İ:82, C:1, 17.06.1957, 319-322.

TBMM Zabıt ceridesi, İ:82, C:1, 17.06.1957.

TBMM Zabıt Ceridesi, İ:84, C:1, 21.06.1957, 429.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, B:48, O:2, 26.02.1952, s.906-907.

ç. İstatistik Kurumu

Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **1951 İstatistik Yıllığı**, TÜİK yayınları, Yayın No:332.

Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **1953 İstatistik Yıllığı**, TÜİK yayınları, Yayın No:360

Türkiye İstatistik Genel Müdürlüğü, **1959 İstatistik Yıllığı**, TÜİK Yayınları, Yayın No: 380.

2. Süreli yayınlar

Milliyet

Vatan

Yeniyol

3. Telif-Tetkik Eserler ve Tezler

ALMEN, Dastan, **Turkey's Foreign Policy Towards Kazakhstan in The Post-Soviet Period**, Meadle East Technical University, unpublished master thesis, September 2013.

ASLAN, Zehra, "*Türk-Rus İlişkileri Ekseninde Türkiye'de İktidarların "Sol" Algısı (1923-1960)*", **Karadeniz Araştırmaları (KARAM)**, Güz 2016, Sayı:51, 171-190.

GABBASOVA, Saya, **Altaylardan Anadolu'ya Göç Eden Kazak Türklerinde Sosyo Kültürel Yapı**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2017.

GÖMEÇ, Saadettin, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Genişletilmiş 4.baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2011.

HAYİT, Baymirza, **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.

KALKAN, Mehmet, "*Sovyetler Döneminde Kazakların Göç Hareketleri ve Anadolu'da (Altay Köyü'nde) İskân Edilişleri*", **TÜBAR**, XXI, 2007 Bahar, 123-141.

KARASAR, Hasan Ali, **National Identity And Regional Integration In Central Asia: Turkestan Reunion**, unpublished doctoral thesis, Bilkent University Institute of Economics and Social Sciences, Ankara 2002.

KİTAPÇI, Zekeriya, **Türkistan Milli Tarih ve Kültür Davamızın Temel Meseleleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993.

SAKAL, Halil Burak, Germany And Turkestan is During To Course of the World War II (1941-1945), unpublished master thesis, BilkentUniversity The Department of International Relations, Ankara 2010.

SARAY, Mehmet, Kırgız Türkleri Tarihi, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi -3, İstanbul 1993, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık.

YÜCEL, Kübra, Yeni Türkiye ve Dış Göçler, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

İNGİLİZ GENELKURMAYI'NIN RAPORUNA GÖRE KAFKASYA'NIN ÖNEMİ

Selçuk URAL*

Özet

Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz Genel Kurmayı Kafkasya'yı bütün yönleriyle inceleyen bir rapor hazırlamıştır. Rapor esasında Alman dış politikası açısından Kafkasya'nın önemini ortaya koyan tespitler içermektedir.

8 Haziran 1918'de tamamlanan raporda Kafkasya her açıdan incelenmiş ve savaş sonrası durumu ayrıntılı şekilde kayıt altına alınmıştır. İngiltere'nin uzun vadeli planlarına bakıldığında Rusya'ya karşı bölgede kalmaya çalıştığı bilinmekle beraber rapor İngiltere'nin Almanya'nın bölgedeki varlığından ve planlarından rahatsız olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle rapor İngiltere'nin Kafkasya'ya olan ilgilerini ve Kafkasya'nın Ruslar başta olmak üzere herhangi bir gücün kontrolüne girmesini istemediğini gösteren önemli bir delil niteliği taşımaktadır.

Rapor, Almanya'nın bölgede kalma nedenlerini tespit ve izah etmesi açısından olduğu kadar her iki devletin Kafkasya üzerinde nasıl bir çıkar çatışması yaşadıklarını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Bu bildiride Kafkasya üzerindeki I. Dünya Harbi sonrasında Almanya'nın burayı ele geçirdiğinde ne kadar güç kazanacağı İngilizleri yakından ilgilendirdiği için bu konunun üzerinde durulmuştur.

* Prof. Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
sural25@hotmail.com

Bildiri, arşiv belgeleri ve telif eserlerden yararlanarak yazılmıştır

Anahtar Kelimeler; Kafkasya, Ekonomi, Petrol, Demiryolları

Abstract

British general staff prepared a report which detailed all the aspects of Caucasia during the WWI. The report actually includes the revealing determination which shows up the importance of Caucasian in the terms of Germany.

The report completed on June 8 1918, examined the Caucasus from every angle and recorded the post war situation in detail. Considering the long term plans of the England, despite knowing that they are trying to stay in the region against Russia, the report shows that Britain is uncomfortable with the presence of Germany in the region. In this regard, report presents an important clue about England's interest in Caucasian and not willing Caucasian to be under control of any state including Russia.

This report propound an importance about determine and explain the reason why Germany stay in the region as well as how both states have conflict of interest on Caucasian.

In this declaration, it is emphasized that the England were interested in how much power the Germans would gain when they took over this place after the first WW on the Caucasus.

This report has been written from advantage of archival documents and copyrighted works.

Keywords; Caucasia, Economy, Oil, Railroads

Giriş

Kafkasya tarihin her döneminde birbirinden farklı bölgesel ve küresel güçlerin ilgi alanlarından birini teşkil etmiştir. Bölgeye hâkim olmak Asya, Avrupa ve Ortadoğu'da önemli bir üs noktası elde etmenin yanı sıra, gelişmiş ülkeler için önemli hammadde kaynağı olan petrol, magnezyum, bakır gibi madenlere, ormanlara ve tarım potansiyeline sahip olmak anlamına geliyordu. Ulaşım ağları ve demiryolu bölgenin önemini bir kat daha artırıyordu. Bütün bu özellikler Kafkasya'yı Osmanlı Devleti, Rusya, İran, İngiltere ve Almanya gibi devletlerin vazgeçemedikleri ve ele geçirmek istediği yerlerden biri haline getirmişti¹. Adı geçen devletlerin Kafkasya'ya bakışını şöyle özetlemek yerinde olacaktır:

Rusya'nın Kafkasya Politikası

Rusya, 18. Asrın sonlarına doğru Kırım'ı işgal ederek Kafkasya ile ilgilenmeye başladı. Kafkasya'da büyük çoğunluğu Müslüman olan Türk ve yerel halklar bulunuyordu. Rusya sömürge politikası gereği bölgenin demografik yapısını barış ve savaş zamanlarında sürgün politikasına başvurarak değiştirmeye başladı. 19. yy boyunca 2 milyondan fazla insan başta Türk- İslam unsurlar olmak üzere katliam ve sürgüne maruz bırakıldı. Böylece bunların bölgedeki üstünlükleri ortadan kaldırıldı. Müslümanlardan boşalan Kuzey Kafkasya'ya Slav kökenli unsurlar, Güney Kafkasya'ya ise büyük kısmını Ermenilerin teşkil ettiği Hıristiyan unsurlar yerleştirildi. Rusya bu şekilde bölgede kalıcı hale gelmiş oldu².

Birinci Dünya savaşına kadar denge Rusya lehine gelişti. Dünya savaşı ile birlikte Rusya'nın ve Kafkasya'nın

¹ Sinem ÖZYÜCEL, “II. Irakli'nin Rusya İle İlişkileri”, Yeni Türkiye 77, Kafkaslar Özel Sayısı VII, Temmuz-Aralık 2015, s.535-536.

² Ahmet TOKSOY, “Kafkaslar ve Rusya'nın XIX. Yüzyıldaki Kafkas Politikası”, Yeni Türkiye 73, Kafkaslar Özel Sayısı III, Temmuz-Aralık 2015, s.120.

geleceği karanlık bir hal aldı. Zira Rusya'nın büyük merkezlerinde baş gösteren isyanlar, hükümetin ve Romanov hanedanının sonunu getirdi. 1917'de Sovyet İhtilali ile birlikte Rusya savaştan çekilse de siyasi ve iktisadi öneminden ötürü Kafkasya'ya yönelik ilgisi ve yönelişi sona ermedi. Çünkü bu dönemde petrol üretiminin % 83,1'ini karşılayan Bakü, Rusya açısından kaybedilemeyecek bir öneme sahipti. Bakü, gerek petrol üretim gücü gerekse jeostratejik konumu itibariyle büyük güçlerin de ilgisini çekmekteydi. Sovyet hükümeti ancak Bakü petrollerini elde tutarak siyasi gücünü gösterebileceği gibi, maddi kayıplarını da telafi edebilirdi. Sovyet hükümeti bölgeyi elde tutmak üzere S.G. Şaumyan'ı Kafkasya Yüksek Komiseri olarak Bakü'ye tayin etti³. Bakü Sovyet'ine 500.000 ruble tahsis etti⁴.

Rusya, kuruluşunun ilk gününden itibaren Bakü Sovyeti'nin karşısına petrol üretiminin millileştirilmesi ve daha fazla petrol nakletme taleplerini gündeme getirdi. Rusya Halk Komiserleri Sovyet'inin 22 Mayıs 1918'de aldığı karara göre "daha fazla petrol göndermek işi kayıtsız şartsız temin edilmelidir" ibaresi mevcuttu. 5 Haziran tarihinde petrol konusunu ilk sıraya koymayı Şaumyana öneren Lenin iki hafta sonra Bakü Komiserliğine şunları yazmakta idi: "Petrol ürünlerini Bakü'den Volga'ya taşımak için gereken tüm önlemleri alınız." Tüm bunlar iç savaş halinde bulunan Sovyet

³ Brest-Litovsk sonrası aslen Ermeni olan ve Lenin tarafından Kafkasya'yı mutlak surette ele geçirmekle görevlendirilen Şaumyan, Osmanlı ordusunun ilerleyişi karşısında başarısız olmuştu. Bunun üzerine, petrolü kontrol etmeye yönelen Şaumyan Bakü'ye yönelerek şehrin Rusya'nın elinde kalması için çalışmaya başladı. Bkz: Zafer ATAR, "Osmanlı Basınında Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü Zaptı (15 Eylül 1918)", Yeni Türkiye, Kafkaslar Özel Sayısı V, Sayı:75, s.401.

⁴ Vasıf QAFAROF, "Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu", Gazi Akademik Bakış Dergisi, Cilt 2, Sayı 3, Kış 2008, s.143.

Rusya'nın Bakü petrolüne ne denli ihtiyaç duyduğu gerçeğini ortaya çıkarmaktadır.⁵

Bolşevik ihtilalinden sonra Rusya'nın bütün cephelerden çekilmeye başlaması Kafkasya'da dengeleri kökünden değiştirmeye başladı. Bölgede tahliyeye bağlı olarak kargaşa başlasa da Kafkasya İran üzerinden Hindistan'a yönelik tehdit noktasında önemli bir köprübaşı görevi görüyordu. İngiltere bu sebepten ötürü Kafkasya'da Rusya'dan dolayı ortaya çıkan boşluğun Türkler ve Almanlar tarafından doldurulmasını istemiyordu. Çünkü Türkler ya da Almanlar Bakü'yü ele geçirdiği takdirde Hazar ve çevresindeki ulaşım sistemi aracılığıyla petrol yataklarını kontrol etme imkânı elde edecekti. Bu durumda İngiltere, stratejik öneme sahip Kafkasya'yı, Bakü petrollerini, Hindistan'ı kaybetmemek için bölgedeki Hıristiyan unsurlarla işbirliği yapma yolunu seçti.⁶

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Politikası

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ile ilişkileri 16. Yy. ikinci yarısında başladı. 1578'de Tiflis'in, 1588'de de Şirvan ve Gence bölgesinin Osmanlı egemenliğine girmesiyle Osmanlı hâkimiyeti sağlandı. 16. Yüzyıldan itibaren Rusya'nın bölgeyle ilgilenmesi ile Kafkasya'da Rusya, Osmanlı, İran arasında başlayan mücadele 17-18. Yüzyıllarda da devam etti. Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım'a bağımsızlık verilmesi ve 1783'te Kırım'ın Rusya tarafından ilhakı üzerine Osmanlı'nın Kafkasya'daki durumu sarsıldı. Edirne antlaşması ile Osmanlı Devleti Kafkasya'dan tamamen uzaklaştı. 1877-78 Osmanlı Rus harbinde ise Osmanlı başarısız olarak Kafkasya'daki

⁵ Vasıf QAFAROF, “Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu”, s.148.

⁶ İsmet ÜZEN, “ Bolşevik İhtilalinin Ardından İngilizlerin Türkleri Kafkasya'dan Uzak Tutma Girişimi: Bakü Projesi ve Dunsterville Askeri Heyeti (Ocak-Eylül 1918), II. Uluslar arası Kafkasya Tarih Sempozyumu (15-17 Ekim 2008), Kars 2009, s.75-77.

hâkimiyetini kaybetti. 19. Yy. sonlarına doğru Osmanlı Devleti bölgenin önemli merkezlerinde şebkenderlikler/elçilikler açarak gelişmeleri yakından izleme imkânı elde etti. Müslüman halkla kültürel bağlarını devam ettirdi.⁷

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti Kafkas cephesinde Ruslarla savaşmak zorunda kaldı. Ruslara karşı yürütülen Sarıkamış Harekâtı başarısızlıkla sonuçlandı. Osmanlı Devleti Bolşevik İhtilali sonrasında Kafkasya'da son derece etkili bir hale geldi. Böylece Enver Paşa düşüncelerini gerçekleştirme fırsatı elde etti. Nuri Paşa komutasında teşekkül ettirilen Kafkas İslam Ordusu 15 Eylül 1918'de Bakü'ye kadar ilerledi. Fakat bir buçuk ay sonra imzalanan Mondros Mütarekesinin 11. Maddesi uyarınca Osmanlı kuvvetleri Anadolu'ya çekilmek zorunda bırakıldı. Bölgedeki üstünlük yeniden İngiltere ve Rusya'ya bırakılmış oldu. Elviye-i Selase bölgesel sorunların bir parçası olarak 1920'de başlatılan Ermenistan harekâtıyla çözülebildi. Batum dışarıda kalmak üzere Türk hükümeti taleplerini önce Moskova Antlaşması ile Rusya'ya, Kars Antlaşması ile Kafkas ülkelerine kabul ettirmeyi başardı. Böylece bir yüzyılı aşkın bölgede devam eden savaş, kargaşa, katliamlar dönemi kaparak toprak bütünlüğüne saygı gösterilen bir süreç başlatıldı.⁸

Almanya'nın Kafkasya Politikası

1890'da Bismarck'ın Başbakanlıktan ayrılması ile yerine gelen II. Wilhelm İngiltere ve Rusya'yı Almanya'nın dünya gücüne dönüşmesinde engel ve rakip görüyordu. Alman yönetimi bu iki devleti mağlup etmenin yollarından biri olarak sahip oldukları sömürgeleri ele geçirmek olarak görüyordu. Kafkasya Rusya'nın sömürgesi olmasının yanı sıra İngiltere'nin

⁷ Mesut ERŞAN, "Kafkasya'da Son Türk Zaferleri", Yeni Türkiye 73, Kafkaslar Özel Sayısı III, Temmuz-Aralık 2015, s.417.

⁸ Mustafa BUDAK, "Kafkasya ve Osmanlı Devleti (XVI-XX. Yüzyıllar)", Yeni Türkiye 73, Kafkaslar Özel Sayısı III, Temmuz-Aralık 2015, s.28-29.

sömürgesi durumundaki Hindistan'a uzanan yol üzerinde bulunmasından dolayı önemli bir kavşak konumundaydı.⁹ II. Wilhelm zor durumda olan Osmanlı devletini fırsat kapısı olarak görüyordu. Almanya'nın kontrolünde zayıf bir Türk devleti, Almanya'nın yayılmacı politikası için ekonomik ve politik bir üs olarak kullanılabilirdi.¹⁰ Kafkasya'da Müslüman nüfusun çoğunluğu da II. Wilhelm'in şark politikasını/İslam politikasını uygulamasına uygun zemin teşkil ediyordu. Müslümanların dini açıdan nazargahı durumundaki Osmanlı Devleti ile 2 Ağustos 1914 tarihinde imzalanan gizli antlaşma ile II. Wilhelm Müslümanları Ruslara ve İngilizlere karşı ayaklandırma planının ilk adımını atmış oluyordu.¹¹

Ekonomik ve ticari açıdan bakıldığında Osmanlı toprakları, Almanya için Alman sermayesinin ihracatı ve gerekli olan ham madde pazarı nedeniyle uygun bir konum arz ediyordu. Kafkasya ile ilgilenmesinin en önemli sebebi bölgenin sahip olduğu yer altı madenleri, endüstrisi, orman ürünleri ve ticaret potansiyeli idi. Zira mevcut yer altı madenleri ve ham petrol rezervleri Almanya'nın ihtiyacını fazlasıyla karşılayabilecek durumdaydı. Bölgeden çıkarılan en önemli yer altı madenlerinden biri olan manganez Almanya için çok önemliydi. Dünyadaki diğer manganez yataklarının kullanımı başka devletlere aitti. Almanya'nın manganez ihtiyacını karşılayacağı tek bölge Kafkasya idi. Bu madenin demiryolu ile dışarıya ihraç edilmesi de önemini daha çok

⁹Mustafa ÇOLAK, Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s.1-2, 32.

¹⁰ Selami KILIÇ, Ermeni Sorunu ve Almanya (Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle), İstanbul 2007, s.33.

¹¹ ÇOLAK, Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918), s.1-2, 32.

arttırıyordu.¹² Birinci Dünya Savaşının uzaması Alman endüstrisini, savaş ekonomisini zora sokuyordu. Hammadde ihtiyacı gün geçtikçe artıyordu. Bu dönemde İngiltere ve Fransa gibi devletler ihtiyaçlarını sömürgelerinden karşılıyorken Almanya için böyle bir imkân söz konusu değildi. Bu durum Kafkasya'nın stratejik ve politik önemini Almanya için daha çok arttırıyordu.¹³

Savaşın ilk yılında Alman sanayisinin ileri gelenleri ve Alman Ekonomik Birliği Meclisten ve Başbakanın Kafkasya'nın zengin demir yatakları, Bakü'deki petroler ve stratejik öneminden dolayı bu bölgenin Almanların hâkimiyetinde olması gerektiğini belirten istekte bulundular.¹⁴

Almanya bölgeyi kazanabilmek ve ayaklandırmak için halkların duygularını tahrik ederek para ve silah yardımıyla bulunuyordu. Rusya'dan doğu cephesinde esir aldığı Kafkas asıllı savaş esirleri üzerinde yoğun bir siyaset izleyerek onları kazanmaya çalışıyordu.¹⁵ Alman propagandasının iki hedef merkezi vardı. Kafkasya ve Hicaz. Bu siyasette Osmanlı devletinin siyasetçileriyle birlikte hareket ediyordu. Enver Paşa'nın Kafkasya seferinin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Kafkasya'daki faaliyetleri Almanların yürütmesi gerektiği Genç Türklerin bölgeden çekilmesi gerektiği,

¹² Sezen KILIÇ, Türk Alman ilişkileri ve Türkiye'deki Alman Okulları (1852'den 1945'e kadar), Ankara 2005, s.25; ÇOLAK, Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918), s.17, 20.

¹³ ÇOLAK, Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918), s.1.

¹⁴ ÇOLAK, Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918), s.62-63.

¹⁵ Selda KILIÇ, “Kafkasya'ya Dair (1916-1917) Osmanlı İstihbaratının Yayımladığı Bir Rapor”, TAD, C34/S.58, 2015, s.687-714, s.693.

Osmanlının Almanya'nın gireceği her işte Almanya'ya destek vermesi gerektiği raporla belirtilmiştir.¹⁶

Sovyet İhtilalinden sonra Almanya, Türkleri Kafkasya'daki emellerinin önünde engel olarak görmeye başladı. Almanya Brest-Litovsk Barış Antlaşmasına kadar Kafkasya politikasını Osmanlı Devleti ile beraber yürütürken antlaşmadan sonra Osmanlı devletine karşı bir politika izlemeye başladı.¹⁷ Savaş devam ederken Almanlar casusluk faaliyetleriyle Gürcistan'ın yer altı kaynakları, ticari ve ekonomik durumunu anlama yoluna gitti.¹⁸ Brest Litovsk Barış Antlaşmasından sonra Türklerin Tiflis ve Erivan'a doğru ilerleyişi karşısında durumdan rahatsız olan Almanya 22 Mayıs'ta Gürcülerle yakınlaşarak Gürcistan üzerinde Alman Protektorası kurulması kararlaştırıldı. Bunun için Gürcistan'ın bağımsız olması gerekiyordu.¹⁹ 26 Mayıs 1918'de Mavera-yı Kafkas Cumhuriyeti Seym'i feshetti. Aynı gün Gürcüler ve Ermeniler, 28 Mayıs'ta ise Azerbaycan bağımsızlığını ilan etti. Almanya Osmanlı Devleti'nin Kafkaslara ve özellikle Bakü petrolüne el koymasından çekindiği için Gürcülerin koruyucusu durumuna geldi.²⁰ 28 Mayıs'ta Gürcistan ile antlaşma imzaladı. Antlaşmaya göre Almanya, Gürcistan'ın sınırlarının korunması için güvence verecekti, askeri birliklerin taşınması için Gürcistan demiryollarından yararlanacak, Rusya tarafından 19.yy'da yerleştirilen Alman kolonlarını koruma altına alacaklar. Ayrıca madenlerin işletilmesi için verilen

¹⁶ ÇOLAK, Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918), s.65-67.

¹⁷ KILIÇ, “Kafkasya'ya Dair (1916-1917) Osmanlı İstihbaratının Yayımladığı Bir Rapor”, s.712.

¹⁸ KILIÇ, “Kafkasya'ya Dair (1916-1917) Osmanlı İstihbaratının Yayımladığı Bir Rapor”, s.712

¹⁹ Stefanos YERASİMOS, Milliyetler ve Sınırlar (Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu), 2010 İstanbul, s.300.

²⁰ ERŞAN, “Kafkasya'da Son Türk Zaferleri”, s.419.

imtiyazlarla ilgili hükümler bulunduğu gibi Gürcistan'da paritesi sonradan belirlemek üzere Alman parasının geçerli olacağı hükmüne bağlandı. Almanya Türkiye'nin Brest Litovsk sınırlarının ötesine geçmesini engellemek için faaliyette bulunurken Kafkasya'daki Türk ordusunun Genelkurmayı, birliklerine karşılaştıkları Alman askerlerinin esir alınmasını ve silahsızlandırılması emrini verdi. Bunun üzerine Tiflis yolunda Türk birlikleri ile karşılaşan Alman birlikleri arasında çatışmalar yaşandı yaralanmalar oldu ve Alman birliği esir alındı.²¹

Almanlar İngilizlerin Bakü'ye çıkmasından sonra Türk harekâtını desteklemeye başladı. Harekâtı düzenleyen birliklere Alman Birliğinin de katılmasını teklif etseler de Türkiye bunu kabul etmedi.²² İngiltere için Hindistan ve doğu Afrika güvenliği İran'dan başlıyordu. Fakat Kafkasya harekâtından sonra bölge birinci derece önem kazandı.

KAFKASYA'NIN JEOSTRATEJİK ÖNEMİ

Kafkasya'nın Coğrafi Konumu

“Kafkas” ve “Kafkasya” adı ilk defa eski Yunan düşünürlerinden Aiskhlos'un yazdığı eserde ve daha sonra Yunanca yazılı yerli efsanelerde geçmektedir. Bölgeye Kafkasya ismi Dağıstan yerlileri tarafından M.S. 479'dan itibaren verildiği bilinmektedir. Kafkasya kelimesi, Farsça “Kafkah” yani Kaf Dağı'ndan türetilmiştir.²³

Kafkasya, genel olarak Karadeniz ve Hazar Denizi arasındaki toprakları kapsamaktadır. Kafkas Dağları, bu ülkeyi kuzey ve güney olarak ikiye ayırmaktadır. Hazar denizi

²¹ YERASİMOS, Milliyetler ve Sınırlar (Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu), s.301-302.

²² ERŞAN, “Kafkasya'da Son Türk Zaferleri”, s.419-420.

²³ Fırat KARABAYRAM, Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya Politikası, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007 s.5.

kıyılarındaki Apşaron yarımadasından kuzey batıdaki Taman yarımadası arasında kalan ve Kafkas dağları tarafından ayrılan bu hattın, Çerkes, Çeçen, Dağıstan ve Türk halklarından meydana gelen kuzey kısmına Kuzey Kafkasya, Gürcü, Ermeni ve Azeri Türklerine ev sahipliği yapan güney kısmına ise Güney Kafkasya adı verilmektedir.²⁴

Kafkasya'nın toplam yüzölçümü yaklaşık 470.000 km² olup, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletlerinin oluşturduğu Güney Kafkasya/Mavera-yı Kafkasya Demirkapı geçidi ile Kuzey Kafkasya'ya bağlanmaktadır²⁵. Güney Kafkasya'nın yüzölçümü ise yaklaşık 190.000 km²'dir²⁶. Ancak bazı kaynaklarda 181.000 km² olarak da verilmektedir. Bu da Fransa'nın yüzölçümüne denk gelmektedir.²⁷

Kafkasya coğrafi açıdan dağlık olmakla birlikte zengin nehir yataklarının oluşturduğu büyük havzalara sahiptir. Kura ve Riyan nehirlerinin oluşturduğu geniş ovalar mevcuttur. Kuzeydoğusunda Terek ve Kuban nehirleri geçtiği yörelerin yağışlı bir iklime sahip olmasında rol oynamaktadır. Kuzeyde tipik Rus stepleri güneye doğru akan nehirlerle sulanmaktadır. Kafkas dağları güneyi iki coğrafi bölgeye ayırmaktadır. Birincisi Karadeniz'e ulaşan kısımdır, sıcak iklime sahiptir ve bu bölgeyi diğer yerlerden ayırır. Diğer Kura nehrinin meydana getirdiği deltadır. Hazar denizine doğru akan Kura

²⁴ İbrahim YILMAZÇELİK, 19. Ve 20. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kafkasya Politikaları, Yeni Türkiye 71 Kafkaslar Özel Sayısı 1, Temmuz-Aralık 2015, s 515.

²⁵ Enis ŞAHİN, Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918), TTK, Ankara 2002, s.2.

²⁶ ŞAHİN, Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918), s.2.

²⁷ The National Arshives, Foreign Office, CAB/24/54/ 0083./287.

nehri iklimi karasaldan sub-tropikale dönüştüren bir nitelik arz eder²⁸.

Nüfus

Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya'da imparatorluğun genişlemesine bağlı olarak Rusların yanı sıra farklı milletler ve etnik gruplar yaşıyordu. Rusya 56 milyonluk bir nüfusa sahip olmasına karşın Ruslar genel nüfusun yarısından azdı. Onları 22 milyon Ukraynalı ve 6 milyon Belarus, 8 milyon Leh, 5 milyon Yahudi, 4 milyon Kırgız, 4 milyon Tatar ve diğer gruplar takip ediyordu²⁹.

Rusya'da ne kadar farklı milletten insan var ise Kafkasya'da da aynı şekilde çeşitlilik hâkimdi. Büyük grupları Türkler, Gürcüler, Ermeniler oluştururken onları sayıca daha az olan Abhazlar, Acarlar, Talişler ve Osetler takip ediyordu³⁰.

²⁸ The National Archives, FO, CAB/24/54/ 0083./287.; Tanin, 17 Mayıs 1918, Numara:3388.

²⁹ Peter GATRELL, Russia's First World War A Social and Economic History, Harlow 2005, s.176.

³⁰ YERASİMOS, Milliyetler ve Sınırlar s.274.; Brest Litovsk Antlaşmasının imzalanmasından dört gün sonra Ati gazetesinde İbrahim Hilmi Bey'in kaleme aldığı "Kafkasya Hakkında Erkâm" adlı makalede Kafkasya'nın nüfus yapısı hakkında şu bilgilere yer veriliyordu: "1. Çerkesler (Abazalar ve Çeçenlerle beraber) 300.000 kadar , Lezgiler 250.000; bunlar vaktiyle bir milyona yakın olup, Rus istilasına karşı Şeyh Şamil'in kumandası altında senelerce harp etmişler, bilahare kısm-ı azamı Memalik-i Osmanîye'ye hicret etmişlerdir. 2.Gürcüler 975.000 (Mingreyalılar Svanlarla beraber silsile-i cibalin merkezinde sakin 140.500 Svanlar). 3. İstiladan sonra Kafkasyalılara karışan ve komşu olan Ruslar 2 milyon, 60.000 kadar Alman. 4. Akvam-ı Turaniye'den Türkler ve Tatarlar – (Osmanlı Türkleri Batum ve Kars havalisinde 15.000); Türk ve Tatarlar 2,5 milyon; Moğol cinsinden Türkleşmiş Kalmuklar 10.000 ki umum Türk ve Tatarlar bütün Kafkasya kıtası nüfusunun yarısından fazladır. 10.000 kadar İranlı; 125.000 kadar Laz; Dağıstan'da, Kars ve Erivan havalisinde sâkin 100.000 Azerbaycanlı nüfus. 5. Akvam-ı Ariye'den Ermeniler ki en ziyade Maveraya-yı Kafkas'da Tiflis, Gence, Erivan şehirlerinde sâkin 960.000 kadar olup nüfus-u umumiyenin ancak yüzde yedisini teşkil eder.

Avrupalı daha küçük gruplar da dâhil olmak üzere 100'ün üzerinde farklı dil ve şive konuşuluyordu³¹.

1800'lü yılların başından itibaren Kafkasya'ya Alman unsurlar yerleştirilmişti ve bunlar bölgenin ekonomik hayatında önemli rol oynamaya başlamışlardı. Almanlar birlikte yaşadıkları Ermenilerle ve Gürcülerle daha iyi ilişkiler kurdu. Rus ordularının bölgeyi işgali sırasında ve ihtilâl sürecinde yaşanan kargaşada Almanlar, Gürcüleri korumak için İkinci Gürcistan Kolordusuna bağlı bir milis alayı oluşturdu. Almanların başlıca uğraştıkları işler peynircilik ve yağcılıktı. Güney Kafkasya'nın şarap mahsulünün üçte birini bunlar üretmekteydi. Alman tebaası 1918 tarihi itibariyle bölgedeki varlıklarının yüzüncü yılını doldurmuşlardı.³²

Bölgedeki nüfus 1915 Ocak ayı verilerine göre 13.229.100'dür³³. İkdam gazetesinde 30 Mart 1918'de yayınlanan "Kafkasya Milletleri" başlıklı makalede; Kafkasya'da 7 milyon Müslüman olduğu, Gürcülerin ve Ermenilerin bu sayıdan çok düşük olduğu belirtiliyordu. Ermeniler yaklaşık bir milyondur. Onlar da ticaretle uğraşmaktaydı. Ayrıca Ermeniler bu bölgede Ruslar tarafından hem Osmanlı Devletine hem de Gürcülere karşı kullanılıyordu. Kafkasya'da çoğunlukta olan kavim Tatarlardı. Çerkesler ise

Bunlardan başka 40.000 kadar Yahudi, 30.000 kadar da Çingene vardır".
Bkz. Atı, 7 Mart 1918, Numara:66.

³¹ The National Arshives, FO, CAB/24/54/ 0083./287.; "Şimali Kafkasya kimdir?" adlı Tanin'de yayınlanan makalede bu konuyla ilgili şu bilgilere yer veriliyordu; "*Kafkasya, tarihinin muhtelif devirlerinde daima birtakım muhaceretlere maruz kalmıştı. Birçok kavimler bu memleketin pek arızalı, pek karışık dağları arasında kedilerine emin bir yer bulmuşlar ve orada birbirlerine pek az karışarak lisanlarını, anane ve adetlerini tamamiyle muhafaza etmişlerdi. Umum Kafkasya ahalisinin muhtelif lisan ve ırkın bir arada bu kadar tenevvi görülmemiştir*". Bkz. Tanin, 21 Mayıs 1918.

³² İKDAM, 25 Eylül 1334/1918, No:7765.

³³ The National Arshives, FO, CAB/24/54/ 0083./287.

dağ ahalisinden kabul edilir ve hayvan yetiştiriciliği yaparlardı. Çerkesler daha çok Ruslarla mücadele ederken Tatarlar ve Gürcülerle iyi geçiniyorlardı.³⁴ Ocak 1915 itibariyle Güney Kafkasya'nın nüfusu ise 6.609.234 'tür. Burada 20'ye yakın halk yaşıyordu. Azerbaycan'ın nüfusu ise 2.861.862 kişi idi. Bunun 1.952.250'i, yani % 70'i Müslüman ve Türk'tü.³⁵

20. yüzyıla kadar Rus devletinin sınırlarının genişlemesi neticesinde Rusya'dan ve Kafkasya'dan nüfusun zaman zaman Anadolu'ya göç ettiği görülmektedir.

Kafkaslar gerçekten bir kavimler topluluğundan oluşuyordu. Bu kavimlerin isimleri şöyledir; Kabardin, Adige/Çerkez, Çeçen, İnguş, Osef/Osefin, Karaçay, Balkar (Malkar), Kımık, Nogay, Gürcü, Laz, Azeri, Acara, Alban. Bu coğrafyada yaşayan Türk boyları İskit/Saka, Hun, Bulgar, Hazar, Kıpçak gibi eski Türk kavimlerinin torunlarıdır. Daha sonraları bu coğrafyada Selçuklular gibi Oğuz boyları da görüldü.³⁶

Kafkasya tipolojik ve genetik olarak birbirinden farklı doğal dilleri ve farklı etnik kimlikleri barındıran, ortak kültür kalıplarının ortaya çıktığı coğrafi bir alandır.³⁷

Kafkasya'nın Tarımsal Faaliyetleri

İngilizlerin hazırlamış olduğu raporda Kafkasya'da 1915 yılı için genel üretim buğday, mısır, çavdar, arpa, fasulye ve bezelye yaklaşık 7,5 milyon tondur. Roma'da Uluslararası Tarım Birliği tarafından açıklanan kişi başına düşen yıllık gelir

³⁴ İKDAM, 30 Mart 1334/1918, No:7592.

³⁵ Musa KASIMLI, Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan Politikası, Yeni Türkiye, Aralık 2015 Sayı 73, s. 159.

³⁶ Tuncer GÜLENSOY, Kafkaslarda Kıpçaklar ve Öteki Türk Kavimleri, Güney Kafkasya Hanlıkları Dil-Tarih-Kültür İlişkileri Uluslararası Bilgi Şöleni, Ordu 2011, s.551.

³⁷ F. Sema Barutçu ÖZENDER, Kafkasya: Tarihsel Türk Hareketlerinin Bir Kalıcı Üssü, Ordu 2011, s.18.

Kafkasya'da 787 paund'dur. Yetiştirilen ürünler burada yaşayan nüfusa göre yeterlidir. Temel gereksinimler için Kafkasya'da ev başına düşen yıllık gelir 4,5 milyon tondur. Ve yaklaşık 900.000 ton tohum üretilmektedir. Ancak Birinci Dünya Savaşı sebebiyle ve devrim nedeniyle üretim 1915'ten beri % 20 azalmıştır. Rapora göre modern tarım metotları uygulanmazsa üretim miktar daha da düşebilir³⁸.

Kafkasya'nın Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki tarımsal faaliyetleri incelendiğinde savaşa ve Rusya'da yaşanan siyasi istikrarsızlığa rağmen üretim yapıldığı görülmektedir. Dolayısıyla üretimi yapılan değerli ürünlerin bu yıllar içerisindeki sonuçları şöyledir:

Pamuk üretimi gelişmemiş. Fakat üretim yapmak için girişimler mevcuttur. Sulama sistemi geliştirilirse üretim tahminen 100.000 ton olabilir. 1916'da pamuk üretimi 35.000 ton'dur. Ancak 1917'de bu oran elde edilememiştir.³⁹ Yün üretim miktarı 1914'de 24.000 ton'dur. Bu tahmin edilen değer altındadır.⁴⁰ Tütün 1914 yılı itibariyle yaklaşık 225 milyon tondur. Rusya'nın en iyi sigaraları Kafkasya tütününden üretilmektedir.⁴¹

Çay ise Batum etrafında üretilmektedir. İklimin çay üretimine uygun olması çayın üretimini hızlandırdı. Çay üretimi 1905'ten 1914'e kadar iki katına çıkarak 334.204 tona ulaştı. Kafkasya'da üretilen ipek Marsilya ve Milan'a ihraç edilmektedir. 1912'de Kafkasya'nın bal üretimi ise 5.653.302 ton'dur.⁴²

Kafkasya'da savaş yıllarında hayvancılıkta devam etmektedir. Büyükbaş hayvan sayısı yaklaşık olarak şöyle: at 2

³⁸ The National Arshives, FO, CAB/24/54 /0083./287.

³⁹ The National Arshives, FO, CAB/24/54/ 0083./287.

⁴⁰ The National Arshives, FO, CAB/24/54/ 0083./287.

⁴¹ The National Arshives, FO, CAB/24/54/ 0083./287-288.

⁴² The National Arshives, FO, CAB/24/54/ 0083./288.

milyon, inek 6,5 milyon, koyun 12,5 milyon, keçi 1 milyon, domuz 1,5 milyon.

Kereste üretimi ise, ormanların değerli bir kaynak olması hasebiyle yüksek düzeyde olması gerekirken, istenilen düzeyde kereste üretilememektedir⁴³. Batum'daki kerestenin kalitesi Rusya'nın diğer bölümlerinden daha iyidir. Tahminlere göre 1913'te Kafkasya'daki Orman alanları 10.000.000 kadardır. Karadeniz'de başlıca meşe, çam, huş ağacı, kayın'ın yanı sıra, şimşir kerestesi ve cevizin en iyi çeşitleri vardır.

Balıkçılıkta ise toplam yıllık üretim Trans Kafkasya'da yaklaşık 480.000 tondur, değeri ise 39.800.000 rubledir. Balıkların en önemli kaynağı Hazar Denizi'dir. Kura nehri ise dünyanın mersin balığı bakımından en zengin nehridir ve havyarın büyük bölümü ise Astrahan'da üretilir.⁴⁴

Kafkasya'nın Maden Yatakları

Rusya petrol ve hammadde rezervleri açısından zengindir. Fakat Birinci Dünya Savaşı sırasında modern ekonomiye lazım olan madenlerin istenilen yerlere taşınması zordu. Bunların çıkarıldıkları yerlerde öncelikle depolanması ardından ihtiyaç duyulan yerlere taşınması gerekiyordu. Bakır, Çinko ve diğer madenler sadece Urallarda, Kafkasya'da ve Sibirya'da bulunuyordu. Bu bölgeler Endüstri merkezlerine uzaktı ve bu savaş sırasında büyük problemlere yol açıyordu.⁴⁵

Bu yıllarda Kafkasya'da Petrol, Magnezyum ve Bakır hariç Kafkasya'nın geniş mineral kaynakları henüz açığa çıkarılmamıştır. Bunlara ek olarak önemli mineraller

⁴³ The National Arshives, FO, CAB/24/54/ 0083./288.

⁴⁴ The National Arshives, FO, CAB/24/54/ 0083./288.

⁴⁵ GATRELL, Russia's First World War A Social and Economic History, s.109.

kaydedilmiştir. Örneğin gümüş, kurşun, çinko, nikel ve altına ek olarak kömür, granit, asbestos ve daha birçok çeşit vardır.⁴⁶

Kafkasya'nın önemli madenleri arasında Kafkasya'nın başkentlerinden biri olan Kutais dünyanın en zengin manganez depolarından biridir. Yaklaşık olarak 55 km genişliğindeki maden yataklarından alınan ürünün %40'ı manganezdir. Bu oran Batum ve Porti'den alınanlarla birlikte toplam 1 milyon tona ulaşmaktadır. Savaş başladığından beri bu ihracat pratik olarak yapılmaktadır. Chiaturi depoları 110.000.000 ton magnezyum içermektedir. 1913'te 411.000 ton ve 1914'de 332.000 ton Almanya'ya magnezyum ihraç edildi; bununla birlikte savaştan önceki 10 yıl % 41'den % 47'ye kadar yapılan toplam magnezyum ihracatı Almanya'ya yapılmakta idi.⁴⁷

Kafkasya'nın geniş bakır yatakları vardır. İngiliz genelkurmayına göre henüz birçok bakır maden yataklarına da dokunulmamıştır. Yıllara göre çıkartılan bakır miktarları yaklaşık olarak şöyledir:

1913: 10.003 ton

1914:7.123 ton

1915: 6.000 ton

Bakır madeninin 1914 ve 1915'te azalmasının nedenini bölgenin Türkler tarafından geçici olarak işgal edildiğine bağlayan İngilizler bu dönemin sıkıntılı bir dönem olduğunu belirtmektedir.

Petrol ise Kafkasya'nın sahip olduğu en büyük madendir. Petrol Kafkasya'da dört ana bölgede çıkarılır. 1915 yılında çıkarılan petrol miktarları şöyledir: Bakü bölgesinde 7.136.000, Grozny 1.408.000, Cheleken Adası'nda 176.000, Maikop'ta 128.000.

⁴⁶ The National Arshives, FO, CAB/24/54/ 0083./288.(Raporda bunları gösteren ayrıca bir harita mevcuttur.)

⁴⁷ The National Arshives, FO, CAB/24/54/ 0083./288.

Petrolün Rus imparatorluğuna dağıtımı için ana kanal Volga ırmağıdır. Soğuşa bağılı olarak Kasım ve Nisan ayları arasında dağıtım yapılamamaktadır. Bu durumla ilgili genel uygulama seferler başlayana kadar petrol üretiminin %75'i depolanmasıdır. Geriye kalan Petrol'ün %25'i ise demiryolu ve boru hattı aracılığıyla dağıtılmaktadır. Boru hattının Bakü'den Batum'a ve Grozny'den Petrovsk'a bir yılda 500.000 tondan ve 1.500.000 tona kadar petrol taşıma kapasitesi mevcuttur.⁴⁸ Raporda petrolün bölge için önemi belirtilirken Petrolün dışarıya satılmasının savaş yıllarında var olan sorunlardan dolayı uygun görülmediği anlatılmaktadır.

Bu tarihlerde yani 1918'de tahminlere göre Grozny'den aylık 72.000 ton, Bakü'den aylık 40.000 ton petrol üretimi yapılmaktadır. Fakat güneydeki petrol yataklarını yangın tahrip ettiği için burada üretimin yapılıp yapılmayacağı şüphelidir. Raporda 1915'ten itibaren petrol üretiminde ve dağıtımında büyük yetersizlikler olduğu ve yerel demiryollarının, petrolü dışarı taşımaya uygun olmadığı belirtilmiştir.⁴⁹

Kafkasya'da Savaş Yıllarında Ulaşım Ve Haberleşme

Güney Rusya ve Kafkasya arasında ulaşım ve iletişimin ana çizgisi Don nehri üzerindeki Rostov'dan, Vladikavkaz'a oradan Grozny'e, Grozny'den Petrovsk'a, sonra Hazar Denizinin kıyılarından geçerek Bakü'ye ulaşmakta ve bu temel ağın kolları Karadeniz üzerindeki Tuapse ve Novorossisk'ye bağlantı noktaları sayesinde ulaşmaktadır.

⁴⁸ The National Arshives, FO, CAB/24/54/ 0083./288-289.

⁴⁹ The National Arshives, FO, CAB/24/54/ 0083./289.

Hazar Denizi'nin güney dağları ve Karadeniz direk olarak Bakü'den Poti ve Batum'a Tiflis aracılığıyla bağlıdır. Ayrıca bu yerler tren hattı ile Kars ve daha güneyine bağlıdır.⁵⁰

Raporda Bakü-Tiflis arasında kabul edilen demir yolu uzaklığının 66 mil olduğu ve hattın savaşta tahrip edilmediği fakat bu şehirlerarasındaki ulaşımın Hazar Denizi ve Karadeniz arasındaki iç trafikten şiddetle etkilendiği belirtilmiştir. Ayrıca demiryolları ağı çok komplike yapıldığı için, bölgenin Almanların eline geçmesi halinde demiryollarının hızlıca ve etkili şekilde kullanılabilmesi, İhtilal sonrası Bolşevizmin yayılması ve iç savaş sebebiyle, demiryollarının taşıma kapasitesinin azaldığı, demiryollarının geniş onarım atölyelerinin ise Tiflis, Don ve Rostov'da bulunduğu vurgulanmıştır. Ulaşım ile ilgili diğer önemli bir vasıta da Karadeniz'de kullanılan iyi limanlardır. Batum, Poti, Novorossisk ve Tuapse limanları vardır ve bunların hepsi demiryolu ile Hazar Denizi'ne bağlıdır. Burada limanların en önemli bağlantı noktaları ise Bakü ve Petrovski'dir.

Sonuç

Bu raporun sonuç kısmında ise İngilizler tamamen Almanya'nın Kafkasya'yı ele geçirmeleri halinde elde edecekleri kazançlardan bahsetmektedirler. Bölgenin sahip olduğu bütün potansiyel varlıklarını ortaya koyarak anlatılmaya çalışılan şey o tarihlerde Kafkasya'yı Ruslara karşı tamamen ablukaya alan İngilizlerin burada bulunmalarını haklı çıkarmak üzerine kurulmuş gibidir. Mondros Mütarekesinden sonra İngilizler Kafkasya'yı işgal etmişler ve burada bir koridor oluşturarak Türkiye ile Rusya arasındaki münasebeti kesmişlerdi. Kafkasya'da üç bağımsız devlet Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan kurulunca buradan ayrılmak zorunda kalan İngilizler 19 Ağustos 1919'da Batum hariç bütün

⁵⁰ The National Archives, CAB/24/54/0083/289.

Kafkasya'yı, sonradan da, 7 Temmuz 1920'de Batum'u terk etmişlerdi.⁵¹

Raporun sonuç kısmı Kafkasya'nın bütün avantajlarını şöyle sıralamaktadır:

“Kafkasya'da tahıl üretimi yıllık olarak yeterlidir ve ihraç edilebilir. Ve buna ek olarak son yıllarda alınan ürünlerden elde kalan mısır stoklarının ülkede geniş olarak bulunduğu ifade edilir. Petrol ve magnezyum üretimi zaten oldukça fazladır ve ihraç edilmesi düşünülür, üretilen yünün asıl miktarı bilinmiyor, bunun yanında pamuğun kesin miktarı Almanya'dakinin iki katıdır. Değerli kereste ve önemli bakır kaynakları da vardır. Pamuk şuanda Almanya İmparatorluğunun her yerinde bulunmuyor, aslında bu bölgedeki değeri aynı çay gibidir ve Kafkasya ele geçirilirse bu mineraller Almanya'nın eline geçecektir. Böylece gelecekte Almanya için geniş yiyecek stokları ve her türlü ham maddesi olan Kafkasya gereklidir. Almanlar derhal Kafkasya'ya girmek için bütün zorlukları aşabilirler. Rusya'da ki demir yollarının mevcut durumları değerlendirildiğinde ve stoklar hesaplandığında açıktır ki Rusya aracılığıyla merkezi güçler ve Kafkasya arasında sınırlı bir ihracat trafiği meydana gelebilir. Şuan da alternatif rota olarak Karadeniz'in Danube ağzından 400.000 ton ihracat yapılmaktadır ve bu deniz ticaretinden daha fazladır. Fakat merkezi kuvvetler bunu arttırabilirler, güney Rusya ve Romanya'nın ihracatı yarım tona ulaşabilir. Yıllık 6 milyon tonu bula bu ihracat ilerleyen zamanlarda daha da yükselecektir. Ukrayna'dan ve Güney Rusya'dan ihraç edilenler yeterli değildir. Kafkasya'nın geniş doğal kaynaklarının değeri yeterince ortadadır. Kafkasya kolonilerini kaybeden Almanya için avantaj olabilir ve herhangi bir

⁵¹ Mehmet Gönlübol, Olaylarla Türk Dış Politikası(1919-1995),Ankara 1996, s.18-19.

ekonomik sınırlamada savaş sonrası ticaret yapılabilir. Merkezi güçler barıştan sonra derhal hayati öneme sahip petrol ve manganezi fazla miktarda tedarik etme yoluna gitti. Çanakkale Boğazi ve Akdeniz açılırsa taşıma ile ilgili sorunlar büyük bir boyuta kadar çözülebilir. Almanya'nın diğer ülkelerle ticareti önemli olsa da özellikle Rusya ve Türkiye ile ileride ticaret geliştirilmelidir. Zaten Almanya'nın Kafkasya'nın petrol yatakları için daha önceden incelemeler yaptığı bilinmektedir. Alman yetkililer gelecekteki ticaret için petrolün önemli olduğunu belirterek Kafkasya'da çıkarılan petrolün Rusya'nın kontrolü altında olsa bile dünya üretiminin % 20'sini sağladığı için Kafkasya'nın önemi üzerinde durmaktadırlar."

Rapora göre sonuçta bütün bunların en önemlisi; Kafkasya'ya hâkim olmak Almanların doğu hırsının gerçekleşmesi demektir. Almanlar, Mezopotamya'daki başarısızlıklarını telafi etmenin çabasında dırlar. Bağdat konusu kapatılmamıştır, Kafkasya'ya alternatif olacaktır. Bu politika onların Türk müttefikleriyle ilişkilerini geliştirmesini sağlayacaktır.⁵²

Bu Rapordan da anlaşılacağı üzere Kafkasya sahip olduğu yer altı ve yer üstü kaynakları ve coğrafi konumu gereğince her ülke için ilgi çekici bir bölgedir. Bütün bunlar İngiltere tarafından biliniyorsa diğer devletler tarafından da bilinmesi gayet doğaldır. Ancak savaş sonrası karışık bir durum gibi görünse de burayı elden çıkarmak istemeyen Rusya burada kurulan devletlere rağmen iki yıl içerisinde Kafkasya'yı ele geçirecek İngiltere ve Almanya buraya giremeyecekti.

⁵² The National Arshives, FO, CAB/24/54/ 0083./291.

Kaynakça

THE NATIONAL ARSHIVES Foreign Office
CAB24/54/0083./287-291.

ATAR, Zafer; Osmanlı Basınında Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü Zaptı (15 Eylül 1918), Yeni Türkiye, Kafkaslar Özel Sayısı V, Sayı:75, s.401.

Atı, 7 Mart 1918, Numara:66

BUDAK, Mustafa; “Kafkasya ve Osmanlı Devleti (XVI-XX. Yüzyıllar)”, Yeni Türkiye 73, Kafkaslar Özel Sayısı III, Temmuz-Aralık 2015, s.28-29.

ÇOLAK, Mustafa; Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006,

ERŞAN, Mesut; “Kafkasya’da Son Türk Zaferleri”, Yeni Türkiye 73, Kafkaslar Özel Sayısı III, Temmuz-Aralık 2015, s.417.

QAFAROF, Vasıf; “Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu”, Gazi Akademik Bakış Dergisi, Cilt 2 Sayı 3 kış 2008, s.143.

GATRELL, Peter; Russia's First World War A Social and Economic History, Harlow 2005.

GÖNLÜBOL, Mehmet, Olaylarla Türk Dış Politikası(1919-1995), Ankara 1996

GÜLENSOY, Tuncer; “Kafkaslarda Kıpçaklar ve Öteki Türk Kavimleri”, Güney Kafkasya Hanlıkları Dil-Tarih-Kültür İlişkileri Uluslararası Bilgi Şöleni, Ordu 2011.

İKDAM, 30 Mart 1334/1918, No:7592

İKDAM, 25 Eylül 1334/1918, No:7765,

KARABAYRAM, Fırat; Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya Politikası, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

KASIMLI, Musa; “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti’nin Azerbaycan Politikası”, Yeni Türkiye, Aralık 2015, Sayı 73.

KILIÇ, Selami; Ermeni Sorunu ve Almanya (Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle), İstanbul 2007, s.33.

KILIÇ, Selda; “Kafkasya’ya Dair (1916-1917) Osmanlı İstihbaratının Yayımladığı Bir Rapor”, TAD, C34/S.58, 2015, s.687-714, s.693.

KILIÇ, Sezen; Türk Alman ilişkileri ve Türkiye’deki Alman Okulları (1852’den 1945’e kadar), Ankara 2005.

ÖZENDER, F. Sema Barutçu; Kafkasya: Tarihsel Türk Hareketlerinin Bir Kalıcı Üssü, Ordu 2011.

ÖZYÜCEL, Sinem; “ II. Irakli’nin Rusya İle İlişkileri”, Yeni Türkiye 77, Kafkaslar Özel Sayısı VII, Temmuz-Aralık 2015, s.535-536.

ŞAHİN, Enis; Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918), TTK, Ankara 2002.

TOKSOY, Ahmet; “Kafkaslar ve Rusya’nın XIX. Yüzyıldaki Kafkas Politikası”, Yeni Türkiye 73, Kafkaslar Özel Sayısı III, Temmuz-Aralık 2015, s.120.

ÜZEN, İsmet; “Bolşevik İhtilalinin Ardından İngilizlerin Türkleri Kafkasya’dan Uzak Tutma Girişimi: Bakü Projesi ve Dunsterville Askeri Heyeti (Ocak-Eylül 1918)”, II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu (15-17 Ekim 2008), Kars 2009, YERASİMOS, Stefanos; Milliyetler ve Sınırlar (Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu), İstanbul2010.

YILMAZÇELİK, İbrahim; “19. Ve 20. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin Kafkasya Politikaları”, Yeni Türkiye 71 Kafkaslar Özel Sayısı 1, Temmuz-Aralık 2015.

XX ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗІНДЕГІ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ШЕЖІРЕТАНУҒА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

XX Yüzyılın Baş Döneminde Kazak Aydınlarının Şeceredeki Etkinlikleri Erlan TURGUNBAYEV*

Абстракт

Бұл мақалада XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының түркі халықтарына тән тарихи дәстүрдің ерекше үлгілерінің бірі шежірені зерттеу ісіне қосқан үлесі туралы баяндалады. Осы орайда, шежіре – қазақ халқының генеалогиялық аңыз-әңгімелері, тарихы ауызша түрде таратылатын дәстүр болған кезеңдегі ерте заманнан бастау алып, XVII – XIX ғғ. тарихи және ақпараттық қолжазба ескерткіштерінің біріне айналды.

Қазақ шежірелерінің жазба түрде зерттелу тарихына көз жіберсек, орта ғасырлық авторлар Рашид-ад-Диннің «Жылнамалар жинағы», Қадырғали Жалаиридің «Жылнамалар жинағы», Әбілғазы Баһадүр ханның «Түрік шежіресі» еңбектерін ерекше атап өтуіміз қажет.

Осындай дәстүрлердің жалғасы ретінде XX ғасырдың басында қазақ зиялылары қазақ халқының шежіресіне көп көңіл бөлді. Атап айтқанда, осы кезеңде 1903 жылы Қазан қаласында жарық көрген Н. Наушабайұлының «Манзумат Казахия», Қ. Халидтің 1910 жылы Қазан қаласында басылып шыққан «Тауарих Хамса», Ш. Құдайбердіұлының 1911 жылы Орынбор қаласында жарық көрген «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі», М. Ж. Көпейұлының

* Doç. Dr. El-Farabi Adına Kazak Millî Üniversitesi / Kazakistan / turgunbaev_63@mail.ru / Эл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті / Қазақстан

«Қазақ түбі», «Қазақ шежіресі» еңбектері қазақ шежіресін тарихи-этнографиялық жағынан зерттеуде зор маңызы бар.

Түйін сөздер: шежіре, генеалогия, ру-тайпа, қазақ зиялылары, таңба, этникалық тарих

Member of the Republic of Kazakhstan on the Previous Year of the 20th Century

Abstract

This article describes the contribution of the Kazakh intelligence of the 20th century to the study of genealogy, one of the unique examples of historical traditions inherent in Turkic peoples. In this regard, the genealogical legends and stories of the Kazakh people, originally from the earliest times when the history was traditionally oral, up to the XVII-XIX centuries. historical and informational manuscripts.

Considering the written study of the Kazakh genealogies, it is worth mentioning the works of Rashid-ad-Din's "Chronicles of the Ages", Kadyrgali Zhalayir's "Collection of Chronicles", "Turkish Chronicles" by Abulgazy Bahadur Khan.

As a continuation of these traditions, at the beginning of the twentieth century Kazakh intelligence paid special attention to the history of the Kazakh people. In particular, it was published in 1903 in Kazan the book of "Manzumat Kazyakhstan" by N. Naushbayuly, Khalid published in 1910 in Kazan "Tauarikh Hamsa", Sh. Kudayberdiuly's "The Chronicles of Turkish, Kyrgyz and Kazakh Khans" published in 1911 in Orenburg. The works of M. J. Kopeyuly "The origin of Kazakhs" and "Kazakh chronicles" are of great importance in the historical and ethnographic study of the Kazakh genealogy.

Key words: shezhire, genealogy, tribes, Kazakh intelligence, symbol, ethnical history

Кіріспе

Шежіре – түркі халықтарының рулық құрылысы, дәстүрлі әлеуметтік құрылымын зерттеуде өзіндік ерекшелігі бар тарихи-этнографиялық деректердің бірі болып табылады.

Әлемдегі қай халықты алмайық, олардың шыққан тегін, өткендегі тарихи жолын танып білуге ұмтылып, қатпары мол тарих қойнауынан оңайлықпен сырын аша бермейтін рухани көздерін түрткілеп ізденуге түсуі – халықтың өзін-өзі тану жолына түсуі, яғни озық халықтардың бәріне тән құбылыс. Бұл ерекшелік халықтың іштей түлеп, рухани сатысының жоғарғы баспалдақтарына көтерілуінің бір белгісі.

Осы орайда, шежіре – қазақ халқының генеалогиялық аңыз-әңгімелері, тарихы ауызша түрде таратылатын дәстүр болған кезеңдегі ерте заманнан бастау алып, XVII – XIX ғғ. тарихи және ақпараттық қолжазба ескерткіштерінің біріне айналды.

Қазақ шежірелерінің жазба түрде зерттелу тарихына көз жіберсек, орта ғасырлық авторлар Рашид-ад-Диннің «Жылнамалар жинағы», Қадырғали Жалаиридің «Жылнамалар жинағы», Әбілғазы Баһадүр ханның «Түрік шежіресі» еңбектерін ерекше атап өтуіміз қажет.

Сонымен қатар, Қазақстан мен Ресей арасындағы XVIII ғасырдан басталған қатынастардың жиілей түсуі, Ресейдің отарлау саясатына байланысты қазақ даласында болып, оның тарихы мен мәдениеті туралы жазған орыс және еуропалық авторлардың қазақ халқының тарих айту дәстүріне көңіл аудармағаны кемде-кем.

Жалпы шежіре және оның нұсқаларын жинақтауда академиялық шығыстану мектебі мен қазақ жерінде болған орыс саяхатшыларының, миссионерлер, экспедиция жетекшілерінің еңбектері мен экспедиция

материалдарының, зерттеулердің біз қарастырып отырған мәселені тереңірек түсінуге тигізер пайдасын дәлдеп жатудың қажеті жоқ.

Атап айтқанда, П.И. Рычковтың (Рычков, 1896) еңбегінен қазақтардың этникалық территориясы туралы мәліметтер алуға болады.

XIX ғасырдың бірінші жартысында қазақтар жөніндегі орыс және батыс Еуропа зерттеушілерінің материалдарын бір жүйеге келтіріп, қазақ халқын этнографиялық тұрғыда зерттеудің үлгісін бірінші рет жасаған орыс ғалымы А.И. Левшин болды.

А. Левшин еңбегінің басты құндылығы – мұрағат деректері мен ел арасынан тікелей жинаған мәліметтер негізінде жазылғандығында. Сондықтын да А. Левшин еңбегі XIX ғ. Қазақ халқының тарихы мен этногенезі, географиясы және этнографиясын толықтай қамтыған құнды еңбектердің қатарына жатады (Левшин, 1832).

Қазақ халқының шежірелерінің зерттеу ісінде қазақтың тұңғыш этнограф-ғалымы Ш.Уәлихановтың есімі ерекше орын алады. Өзінің қысқа өмірінде ол Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тарихына, географиясы мен этнографиясына арналған мол мұра қалдырды. Деректі материалдардың кең қамтылуы, қаралатын мәселелердің кеңдігі, көптеген шешімдердің негізділігі қазіргі зерттеулердің ерекше жігерлендірді. Біз қарастырып отырған тақырыпқа бастау беріп, қайнар көзінің бұлағы ретінде Ш.Уәлихановтың «Ұлы Жүз қырғыз-қайсақтары туралы», «[А.И.Левшиннің] Қырғыз-қазақ ордасы жайлы сипаттамасының үшінші бөліміне ескертпелер», «Ұлы Жүз қазақтарының аңыз-әңгімелері», «Қырғыз(қазақ) шежіресі» (Уәлиханов, 2010) секілді еңбектерінде берілген материалдары әлі де өз құндылығын жойған жоқ.

Сонымен қатар, ХХ ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының шежіреге байланысты зерттеулеріне арқау болған зерттеулер ішінде Н.А.Аристовтың еңбектерінің орны ерекше. Ол шежіре айтудың көшпелі және жартылай көшпелі өмір талабына бейімделген өмір салтынан туындайтындығын, шежіреде халықтың күрделі қалыптасу және даму жолы жатқандығын тура бағалады. «У киргиз-казахов такие родословные встречаются нередко даже в письменном изложении. Раз такая родословная попалась мне в одном из рукописных сборников, которые ходят по рукам у грамотеев, самими ими составляются и содержат, иногда рядом с молитвами...» - деп жазды (Аристов, 1897:33).

Н.А.Аристов өз еңбегінің шежірелік материалдарды зерттеу ісіндегі алғашқы тәжірбиелердің бірі екендігіне қарамастан, шежірелерді, шежірелік аңыздарды талдаудың маңызды принциптеріне де көңіл аударды. Мәселен, ол шежіре жазып алудағы үш кезеңді атап, қытай жылнамаларындағы тарихи аңыздар, Рашид-ад-дин және Әбілғазы хан еңбектерінде берілген шежіре-аңыз және соңғы кезеңдерге дейін халық зердесінде сақталып, айтылып жүрген шежірелер, олардың уақыт өткен сайын өзгеріп, түрлі өңдеулерге ұшырап отырғандығын айтып, сондай-ақ, шежірелік материалдарды қарауда олардың пайда болған жері мен ортасына байланысты ерекшеліктерін еске алуды ескертеді.

Қазақ шежірелері деректерін ғылыми айналымға түсіруде және дерек ретінде пайдалануда А.Харузин (Харузин, 1895), Н.И.Гродеков (Гродеков, 1889), Л.Мейер (Мейер, 1865), И.Казанцев (Казанцев, 1867), В.В Радлов (Радлов, 1887), В.В.Вельяминов-Зернов (Вельяминов-Зернов, 1864), Г.Н.Потанин (Потанин, 1881), М.Н.Галкин (Галкин, 1869), Г.Спасский (Спасский, 1820) есімдерімен

тығыз байланысты. Бұл ғалымдардың жалпы түркі халықтарының шежірелерін зерттеуге қосқан үлестері әлі күнге дейін маңызын жойған жоқ.

Шежіре деректеріне сүйене отырып, орыстың белгілі саяхатшысы Г.Н.Потанин өзінің еңбектері мен мақалаларында қазақтарға байланысты құнды деректер қалдырған. Оның Орыс Географиялық Қоғамы жазбаларында жарияланған «Шығыс Тарбағатай бойына сапар», «Зайсан көлі бойымен Қара Ертістің оңтүстік ауданына саяхат» атты мақалалары қазақтардың рулық құрамы және орналасуы жайлы мәліметтерге толы.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басына қарай қазақ халқының этникалық тарихына байланысты зерттеулердің қысқаша тарихы жоғарыда аталған зерттеушілердің есімдерімен тығыз байланысты.

Мақаланы жазу барысында методологиялық әдіс ретінде салыстырмалы, индуктивті, дедуктивті, құрылымдық-функционалдық әдістер бойынша талдау жасалынды. Тарихи зерттеуде проблемалық, тарихилық, объективтілік, әлеуметтік жүйелеу, талдау, логикалық принциптер мен әдістердің қолданылуы шынайы ақиқатқа жетудің басты шарттары ретінде саналып, еңбекте кең қолданылды. Ғылыми тәсілдер ішінен өркениетті тәсілді қолдануға тырыстық. Бұл жұмыста негізгі танымдық зерттеу әдістен аналитикалық-индуктивті принципке негізделген тарихи-салыстырмалы әдіс қолданылды.

Қоғамдық-саяси өзгерістердің дамуын нақты зерттейтін тарихи объективтілік және тарихты диалектикалық заңдылық тұрғысынан қарау принциптері негізге алынды.

XX-ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының шежірелік еңбектерінің ғылыми маңызы

Қазақ халқының шежірелік бай мұрасын зерттеудегі XVIII-XIX ғасырлардағы жарық көрген еңбектердің бай мұрасы XX ғасырдың бас кезінде өмір сүріп, қазақ халқының қоғамдық, әлеуметтік, рухани, мәдени, әдеби өміріне белсене араласып, гуманистік, ағартушылық идеялармен қатар, қазақ тарихына байланысты теңдесі жоқ мұралар қалдырған қазақ зиялыларына игі әсерін тигізді.

Осы тұрғыдан алғанда, қазақ тарихын зерделеуде Шәкәрім Құдайбердіұлының (Құдайбердіұлы, 1911) тарихи, шежірелік сипатта жазылған «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» еңбегінің орны орасан зор. 1911 жылы Орынбор қаласында «Кәрімов, Хұсайынов және К» баспаханасында жарық көрген бұл еңбектің маңызы сонда, Шәкәрім Құдайбердіұлының өзінің айтуы бойынша, бұл қазақтың тарихнамалық әдебиетіндегі қазақ халқының құрылуының этникалық тарихи қалыптастырудың алғашқы қадамдардың бірі болып табылады.

Шәкәрім шежіресі – көшпелі халықтар мәдениетіндегі көне салтты-бағзыдағы Рашид-ад-дин, кейініректегі Қыдырғали Жалайыр, Әбілғазы-Баһадүр хан дәстүрін жаңа заманда жаңаша жалғастырған құнды еңбек. Осы жерде ерекше айта кетуіміз керек, XIX ғасырдың екінші жартысында жоғарыда айтылған мәселелерге байланысты қазақ халқының кемеңгер перзенттері Шоқан Уәлиханов және Абай Құнанбаевтың қалам тартқандарын атап өтуіміз қажет. Шоқанның «Қазақтар мен қырғыздар», «Ұлы жүз қазақтарын басқару туралы», «Ұлы жүз қазақтарының аңыз-әңгімелері» еңбектері шежірелік деректердің алатын орнына нақты мысалдар болып табылады.

Абай дәстүрін жалғастырудың бір көрінісін Шәкәрімнің «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» деген еңбегінен анық аңғарамыз. «Түрік, қырғыз-қазақ һәм

хандар шежіресі» - Шәкәрімнің баспа бетін көрген тұңғыш еңбегі. Автор мұнда адамзат баласының Адам ата мен Хауа анадан бері қарайғы шежіре жолына барлау жасайды. Еңбекті жазу барысында Шәкәрім ұстанған методологиялық негіздің беріктігін атап айтқан дұрыс. Ол жалпы мәселеден жекеге қарай сатылап талдау әдісін аса шеберлікпен қолданған. Шәкәрім еңбегі нақтылығымен, ғылыми негізде жүйеленуімен жалпы түрік елдерінің ата тегін, түп төркінін қамти отырып, негізінен қазақ халқының шежіресіне баса назар аударуымен ерекшеленеді. Шежіре айтушылардың дәстүріне орай өз ата тегінің тарихына көбірек тоқталып, баяндау жағы да бар. Еңбек «Шежіреден бұрын», «Шежіре басы», «Қазақтың қайдан шыққаны», «Хандар шежіресі», «Шыңғысхан шежіресі», «Стамболдағы Ғұсманлы түрік хәм сұлтандалары», «Парсыдағы хәм Закавказдағы түрік нәсілі», «Сарт», «Өзбек», «Ноғай», «Башқұрт», «Қалмақ хәм телеуіт», «Түркімен», «Якұт», «Оранхай», «Енесейдегі түрік», «Күншығыс Түркістандағы түрік» деп аталатын ірілі-ұсақты бірнеше тараулардан тұрады. Көлемі 114 бет кітаптың соңында Шәкәрімнің бес өлеңі берілген. Осындағы «Мақсұд» атты өлеңінде ақын өзінің осы шежірені жазудағы мақсатын баяндайды.

Тараулардың атынан көрініп тұрғандай, автор ең бірінші адамның пайда болуын, одан соң бүкіл түрік нәсілді көптеген халықтардың тегіне ойысады. Бір сөзбен айтқанда, Шәкәрім әр халықтың шыққан түбі, тарихи-эволюциялық өсу процесі жайында мол мағлұмат береді.

Шығыс және Батыс елдерінен жинаған деректерді қазақ тарихына байланысты шежірелерімен, аңыз әңгімелерімен салыстырады. Аталған рухани қазына көздерінен жиған-тергендерін ой көзімен талдап, жүйелей келіп, қазақ

шежіресін өлең түрімен («Қазақтың түп атасы-батыр Түрік»), қара сөз түрімен бірдей жазады.

Шәкәрім шежіресінің басты ой қазығы – қазақтардың шығу тегі, нәсілі арабтардан емес, түп төркіні көне түрік әлемінде жатқанын ғылыми дәлелді, нақтылы тарихи деректер көзімен аша отырып, Абай бағдар берген тарихи танымды одан әрі жетілдіре жалғастыруында жатыр. Шәкәрім шежіресінде тұжырымдалған өзекті ойлар желісі негізінен ғасырлар бойы ауызша айтылып келе жатқан қазақ және түрік халықтарының әңгімелерімен Батыс, Шығыс рухани ой қазыналарына табан тірейді.

Шәкәрім орыс ғылымының екі ғасыр шегіндегі жетістіктерін кеңінен пайдаланумен қатар, түрік тарихшыларын зерттеулеріне де ықылас қояды. Тұма-намада XIII ғасырдағы «Монғолдың құпия тарихынан» бастап, XVIII ғасырда жазылған Әбілғазы-Баһадүр хан шежіресіне дейінгі біраз мұраны мұқият қарастырады. Осының нәтижесінде кезінде жұртшылық арасынан кең тараған, қазірде танымдық мәнін жоймаған өзгеше еңбек жазып шығады.

Шәкәрім шежіресінің қамтыған объектісі, қозғаған мәселелері аса ауқымды. Онда бір ғана халықтың шығу тегі, даму тарихы емес, одан әлдеқайда кең мәліметтер сараланады. Атап айтсақ, шежіреден орта ғасырдағы Түрік, Монғол тайпалары туралы біршама мағлұматтар аламыз. Бұл, сөз жоқ, Шәкәрімнің өз заманындағы білімдарлық дәрежесін, ақыл-парасатын айқындайтын, ғалымдық тұлғасын биіктете түсетін қасиет. Шежіреден Шәкәрімнің дүниежүзілік мәдени қазынасынан рухани бастаулардан аса мол нәр алғанын көре аламыз. Шығыс пен Батыстың әйгілі тарихшыларының еңбектерін терең зердемен мұқият оқып шыққанын аңғарамыз. Бұл туралы Шәкәрімнің өзі де жазады: «Қазақтың түркі атасының жайын білмек болып,

көп уақыттан бері естіген білгенімді жазып алып және әртүрлі жұрттың шежіре кітаптарын оқыдым. Оқыған кітаптарымның мұсылманшасы: Табари «Тарих ғұмуми», «Тарих ғұсмани», «Тарих антжар аль-слам» Нажип Ғасымбектің «Түрік тарихы», Әбілғазы Баһадүр ханның жазған «Шежіре түрік» және әртүрлө кәтаптардан алынған сөздер. Орысша кітаптардан оқығаным: Радловтың ұйғыр туралы, Аристовтың түркі нәсілі туралы, дүниедегі әртүрлі жұрттың шежірелерінен көшірілген сөздері. Оның ішінде түріктің ең ескі заманындағы шежіре кітаптары, «Құтадғу білік», «Кошо Цайдам» деген кітаптардың сөзі және қытайдың Юань-Чао-Ши деген жазушының сөзі және араб, парсы, рум, Еуропа жазушыларының сөзі» (Құдайбердіұлы, 1991: 6-7).

Шәкәрім шежіресі жазылған уақыттағы қазақ қоғамының рухани саладағы мүмкіндігі шектеулі болғанын ескерсек, Шәкәрім сынды талантты қаламгердің құлашын қаншалықты кең сермегеніне таңданбау мүмкін емес.

Бұл еңбектің маңызын ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының, қоғам және мемлекет қайраткерлері қатарындағы аса ерекше тұлға – Әлихан Бөкейхан 1913 жылы 28 сәуірде «Қазақ» газетінің №12 санында шыққан «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. Оқшау сөз» деген мақаласында: «Мұнан бұрын қазақ шежіресі қазақ тілінде кітап болып басылған жоқ. Шаһкерімнің бұл кітабы – қазақ шежіресін білмек болған аға-іні іздегенді осы кітаптан табасың. Енді мұнан былай қазақ шежіресін жазбақ болған кісі, Шаһкерім кітабын әбден білмей қадам баспа. Кітап жиған жері жоқ, көшпелі далада жүріп Шаһкерім шежіресіндей кітап жазбақ оңай жұмыс емес», - деп ерекше атап көрсетеді (Бөкейхан, 1995:332).

XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының ұлттық тарихымызды зерделеуде Н.Наушабайұлының алатын орны ерекше. Осы орайда 1903 жылы Қазанда басылған Н.Наушабайұлының «Манзумат Казахия» деген өлең түрінде жазылған шежірелік шығармасында қазақ халқының шығу тегін «арғы зат нәсіліміз Ғажамнанбыз, - дей келе, аты аңызға айналған Алаш ханнан бастайды: Ал алтыншы атаң туды Аламан, Мекен-жай отан етті сахарадан. Мұнан Алаш, Алаштан екі ұл туып, Сегіз арыс түрікпен болды осы арадан», - деп өлең түрінде шежіресін өрбітеді. Н.Наушабайұлының генеалогиялық тізбесі бойыншы Алаштан екі ұл туып, Сейілханнан түркмендер, ал Жайылханнан атақты Майқы туады. Н.Наушабайұлының шежіресінде көптеген эпонимдер (ру және тайпалардың негізін салған арғы аталар) кездеседі. Өлең түрінде жазылған бұл шежіреде Аламан (Алаштың әкесі ретінде), Өзбек, Сабиян (кейінгісі Айырқалпақтың әкесі ретінде, Айырқалпақтан екі ұл – Қазақ, Созақ туады). Шежіренің мазмұны бойынша Созақтан қарақалпақтар, Қазақтан – үш жүздің негізін салған арғы аталары – Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс. Шежіреде қыпшақтардың генеалогиясына арнаған қызықты материалдар көп кездеседі. Автор қыпшақтардың арғы аталары ретінде Сұлым алып, Мушзда алып, Абыз Сары, Қобыланды батыр және тағы басқа атықты тұлғаларды атап кетеді. Көне кезеңдегі қыпшақ тайпаларының негізгі тармақтарын (Құлан, Қытай, Қара, Сары) тізбелей отырып, сонымен қатар қазіргі кездегі белгілі тармақтарын (Бұлтың, Торы, Көлденең, Ұзын) қарастыра отырып қыпшақтардың Шамдық тобын (Қыпшақ хариз) қосады.

Қазақ шежіресінің және жалпы шығыс шежіре үлгілерінің ортақ кемшілігі – мәліметтердің қолжазбада шашыраңқы орналасуы, кейбір оқиғалардың

қолжазбаларда өзгеріссіз қайталануы. Ара-арасында көлемді әдеби мәтіндер берілгендіктен шежіре қолжазбаларында тарихи мәліметтердің сабақтастығын, байланыстылығын, хронологиялық тұтастығын аңғару қиын.

XX ғасырдың басындағы қазақ халқының этникалық тарихын зерттеуде шежіре деректерін кең қолданған зерттеулер қатарына Құрбанғали Халидтің «Тауарих Хамса» еңбегін жатқызамыз. Бұл еңбек 1910 жылы Қазан қаласында «Өрнек» баспасынан шыққан. «Тауарих хамсаның» авторы Құрбанғали Халид (1843-1913) араб, парсы, түркі және қазақ жазбаларына сүйене отырып, ғылыми тұрғыда қазақ, татар, монғол және қытай халықтарының тарихын жазады. Әсіресе, қазақ халқының әдет-ғұрпы, салт-санасы, «қазақ» этнонимінің шығуы, Қазақстан жерін мекендеген рулардың орналасуы тарихы жөнінде келтірілген деректер назар аударарлық. Автор алдына қойған мақсаты туралы: «Орта Азия мен Шығыс Түркістанда болған оқиғалар желісін бітірген соң қазақ ахуалы мен хандары туралы жазуға кірістім. Бұл халықтың тарихы жалпы ауызда бар. Алайда жекелеген жазба тарихтары мен естеліктері болмағандықтан, әркім әртүрлі пікір айтып, біреулер жаман ниет, арам оймен, енді біреулері тек мұқатуды мақсат еткен. Кезіндегі бағзылар тарихты анығырақ түсіндіруге білімдері жете тұра, оған мән бермеген. Нәтижесінде мағынасы анық ел тарихы баяндалмады. Осындай себептермен, мен бар күш-қайратымды жұмсап, жиырма жылдан астам уақыт бұл тарихқа қатысты ақпараттар мен жазба деректерді жинап, жалпы жиналған мәліметтердің қаймағын қалқып алып осы кітапқа жаздым»-дейді.

Құрбанғали Халид бұл еңбегінде қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, этнографиясын жан-жақты талдайды.

Әсіресе қазақтың өзімен бірге жасап келе жатқан ауыз әдебиеті мен мәдениетіне ерекше көңіл аударады. Қазақ руларының шежіресіне талдау жасап, үрім-бұтақтарын таратады.

Құрбанғали бұл еңбегінде шығыстың бес елінің тарихының ішінде қазақ халқының тарихын толық қамтуға тырысқан. Өз мүмкіндігіне қарай жан-жақты ғылыми талдау жасауға, қазақ жайындағы басқа тарихта баяндалған қате-кемшіліктерді түзетуге тырысады. Әсіресе «қазақ» атауына дәйекті түсіндірме береді. Құрбанғали Халид: «Қазақ» атауына байланысты халық арасында көптеген пікір таластары бар, бағзыларының айтуынша «қазақ», «қашақтан» алынған сөз. Шыңғыс хан әулетінен ханзадалардың бірі атасының орнын алғанда оған қарсы таққа таласқан туысқандарының бірі өз адамдарымен қашып, тау-тас, сай-салаларда жайылып жүріп өткен-кеткендерді тонап-талап күн кешкен. Мақсатсыз, бассыз жүрген топты білетіндер «қашақ» деген. Екінші дерек ретінде: «Қазақ» атауы қайсақтан өзгерген, қайсақ монғол қалмақ тілінде мемлекет шетін күзетуші мағынасында айтылған. Бірнеше тайпа ел мәдениеті халықтардың орталарында өмір сүріп жүріп, қайсақ, одан өзгеріп қазақ болған дейді, үшінші дерек ретінде қазақ хазлақтан шыққан. Ескендір Зұлқарнайын тосқауыл жасап, Әжүж, Мәжүж (тайпа аттары) іште қалып, түркілер сыртта қалып, өз халқынан бөлініп қалғаны үшін «тәрік» аталып, одан түрік болған. Тәрік-тастау, қалдыру деген мағына беретін араб сөзі. Содан бұлар уақыт өткен сайын көбейіп, бір тармағы хазлах атанады. Кейін келе «х» әріпінің орнына «қ» пайдаланылып, «л» әрпі түсіп, соңғы нәтижесі «қазақ» болып қалыптасқан, яғни керісінше әуелде «қазақ» болып, оны араб тарихшылары «хазлах» етіп жіберген. Төртінші дерек бойынша қазақ- хузағадан шыққан болар. Бұл екі

тайпа арабтың Хим-яр-ибн Сия тайпаларының үлкені және көбірегі болып Яманның Сәйл-эль-Арим дейтін тарихтағы атақты селі-Сәйл Паруил уалаятын қиратып кеткен. Бұлар осы уәлаятта мекендеп жүргенде осы Арим селіне ұшырап бет-бетімен ыдырап көшуге мәжбүр болған. Жоғарғы тайпа Туһама Хижаз тауларына бет алып, қалғандары басқа бағытқа босқан. Осы босқан бір тармақтары түркілермен ұшырасып, олармен араласып, солардан қазақ шыққан болар дейді. Бесінші дерек бойынша қазақ – қыз бен ақ сөздерінің қосындысынан пайда болған деген қағида тағы бар. Алтыншы деректе «Қазақ» - «қази-ақтан» шыққан. Айтушылар бұларды татар-манғұлдан, хандары Шыңғыс тұқымынан болған деседі» - деп тұжырымдамалар жасайды (Халид, 1992:61-66).

Құрбанғали Халид, сонымен қатар, бұл жұмысында қыпшақ, ноғай-қазақ, башқұрт, қырғыз, татар, хандар шежірелеріне тоқтала кетіп, тарихын баяндайды. «Қазақ бабасы баяны» деген бөлімінде қазақ руларының шежіресін таратады.

«Тауарих хамсаның» авторы Құрбанғали Халид араб, парсы, түркі және қытай жазбаларына сүйене отырып қазақ, татар, монғол және қытай халықтарының тарихын жазады. Әсіресе, қазақ халқының әдет-ғұрпы, салт-санасы «қазақ» этнонимінің шығуы, Қазақстан жерін мекендеген рулардың орналасуы тарихы жөнінде келтірілген деректер назар аударарлық.

Қазақ шежірелерінің зерттелу тарихына көз жіберсек, қарастырылған кезеңде Мәшһүр Жүсіптің «Қазақ шежіресі», «Сарыарқаның кімдікі екендігі» және басқа да еңбектерінің алатын орны ерекше. Мәшһүр-Жүсіп араб және парсы тілдерін жетік білген ғұлама. Ол өлең жазумен қатар, ауыз әдебиеті үлгілерін жинап бастырумен де айналысты. Шежірелерді, көптеген тарихи жырларды хатқа

түсіріп, кейінгі ұрпаққа аманаттады. Сонымен бірге, ол күллі ғұмырын қазақ халқын сауаттандыруға жұмсады десек те болады. Қазақтың жері «Күн батысы – Сырдария, күншығысы – ұзын аққан Ертіс, оңтүстігі – Жетісу өзені, солтүстігі – Еділ, Жайық. Бұл қазақ иесіз жатқан жерге келіп ие болған жоқ, ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен кеше Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, қаз дауысты Қазыбек, Шақшақұлы Жәнібек заманында жаннан кешіп, сусын орнына қызыл қан ішіп, жаудай алысып, жаттай салысып, күні-түні атысып, қара қанға батысып, шыбын жанын нысанаға байлап, не маңғаз, сарбаздары жау жолында оққа ұшырап өліп, сөйтіп алған жері еді...» (Көпейұлы, 2007:132).

Жекелеген қаһарман тұлғаларды сипаттау барысында ел тарихын шежіре сипатында баяндаған Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің еңбектерінің маңызы зор. Мәшһүр Жүсіп тарихты жазуда жер тарихын, ел тарихын, жеке адам тарихын біртұтас сипатта қарастырып, өзара тығыз қарым-қатынастар жүйесінде баяндайды. М.Ж.Көпеев қолжазбасы – халқымыздың тарихына өз үлестерін қосқан қаһарман тұлғалар хақында фольклорлық нұсқалардың, жазба зерттеулердің, зерттеуші автордың өз ой-пікірлерінің өзара байланыстырылған мағлұматтарының аса мол казынасы.

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің «Қазақ шежіресінде» қазақтың шежіресін былайша тарқатады: «Алаштан Сейілхан, Жайылхан атты екі бала тарайды. Соның Сейілханынан сегіз арыс түркімен таратылады да, Жайылханның ұрпағы туралы шежірешілер екі түрлі пікір таратады. Соның бірінде Жайылханнан Қазақ, Созақ, Ұзақ деген үш бала дүниеге келеді. Осының Созағы қарақалпақтардың, Ұзағы қырғыздар мен хакастардың түп атасы деп есептейді. Ал Қазағынан келіп Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс деген балалар дүниеге келеді. Олардан Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз

тараса

керек.

Екінші нұсқада Алаштың екінші баласы Жайылханнан үш бала емес, бір ғана ұл Майқы болады. Майқыдан Өзбек және Сыбан деген екі ұл туады. Сыбаннан Айырқалпақ, Айырқалпақтан Қазақ пен Созақ, Созақтан Қарақалпақ, ал Қарақалпақтан Ақарысты таратады. Қырғыздардың ақ айыр қалпақ киетіндігі осыған байланысты болса керек» (Көпейұлы,2007:87).

Баспа бетінде жарияланған “Қазақ шежіресі” туындысын зерделей қарастырсақ та, Мәшһүр Жүсіптің жеке адамдар тарихын жер тарихымен, ел тарихымен байланыстыра баяндағанын көреміз. Оның үстіне М.Ж.Көпеев жалғыз қазаққа ғана емес, түркі халықтарына да ортақ тарихи тұлғалар: Нәрікұлы Шора (Қазан), Әмір Темір (Самарқан), ер Едіге (Алтын Орда) туралы шежіре нұсқаларын жазып алып, ара-арасында оларға деген өз көзқарас-пікірін келтіреді (Көпейұлы,2007:99).

Мәшһүр қолжазбасындағы ел билеушілері (XV ғ.-XVIII ғ.ғ. аралығы) қазақ хандары тарихы сөз болады. Шежірелік-жылнамалық сипатта жазылған бұл шығармаларда атақты билеушілердің іс-әрекеті қысқаша, тартымды баяндалынып, шежірешінің өз пікірлері де қатар беріледі. Керісінше, тарихи дерегі жұтан, белгісіз хандардың есімдері ғана аталынып өтеді. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы “Қазақ түбі” еңбегінде өз Жәнібек ханнан бастап өз Тәуке ханға дейінгі хандар тізбегін таратады. Мәшһүр Жүсіп шежіресінде Тахир хан, Тоғым хан, Бойдас хан т.б. белгісіз билеушілердің тек есімдері ғана аталынып өтіледі. Ал атақты, даңқты хандар тарихын баяндауларында Мәшһүр Жүсіп Қасым ханды “Жошы ханның өзінен соң Дешті Қыпшақты толық меңгеріп билеген хан”, “қазақ хандарының пируай дөкейі”; Хақназар ханды “қайратты кісі”, “батыр хан”; өз Тәуке ханды

“ақылды кісі, табанды кісі”, “терең ойлы долық миль, дөкей ірі хан” депбағалайды

Мәшһүр Жүсіп жазбаларында Алаша ханға қатысты берілген мәліметтер тарих ғылымы тұрғысынан арнайы қарастыруды қажет етеді. Мәшһүр Жүсіп Көпеев хандар тізіміне Алаша ханды, Ормамбет ханды т.б. қосады (Көпейұлы, 2007:87-89).

Бірақ, “Атасының аты білінбей, өз аты шыққан ерлер” еңбегінде оның тарихта кім болғаны халық жадында ұмытыла бастағанын атап көрсетіп, енді бір хандар тізімінде Алашаны қазақ билеушілерінен бөліп алып жеке қарастырады: “Қазақтың өз сыбағасына арналып хан болғандар: “Қасқа жолды” Қасым хан, “Ескі жолды” Есім хан, “Күлтебеде күнде кеңес” атанған әз Тәуке хан, олардан соң 48 жыл хан болып билеген Абылай хан. Қазақта хан болып, заң шығарып, халық қатарына қосқандар - осы айтылған хандар. Алды-арты жоқ Алаша хан деген бір хан билеген. Қазақ 3 жүзге бөлініп, Ұлы жүз Үйсін, Орта жүз Арғын, Кіші жүз Алшын атанғаны; “Алаш” деп ұран шақырысып: “Алаш – алаш болғанда, Алаша хан болғанда, үйіміз ағаш болғанда, ұранымыз Алаш болғанда”, - деп айтатын заман болған” (Көпейұлы,2007:94).

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің қазақ тарихы туралы жазылған жемісті еңбегі - “Қазақ түбі”. Мәшһүрдің “Қазақ түбі” тақырыбында қағаз бетіне түсірілген шығармаларының бірнеше нұсқалары бар.

Біріншісінде Әбілғазы шежіресіндегі Адам ата, Нұх заманынан бастап, Уыз ханға дейін таратылған баяндаулары; Мұхаммет пайғамбар мен Аныс, Аққосе сахабалар дәуірі туралы аңыз-әңгімесі; 92 баулы Қыпшақ, 32 баулы Өзбек, 3 жүз атанулары (“Алаша хан” әңгімесі) туралы шежіре сөзі; Мәшһүрдің өзінің әз Жәнібек ханнан әз Тәуке ханға дейінгі хандар тарихын баяндауы; Ақтабан

шұбырынды оқиғасы туралы тарихи аңыздары жинақталған.

Екіншісінде Шыңғыз (Шыңғыс) хан шығу тегі хақында жарияланған В.В.Радловтың “Қазақ түбі” аңызының (толықтай тексінің кошірмесі) нұсқасы; Абылай хан заманы жайында сақталған фольклор үлгілері; Нысанбай жыраудың қара сөзбен аралас берілген “Кенесары-Наурызбай” дастаны сөз болады.

Үшінші нұсқасында Әбілғазы шежіресінің Адам атадан Оғыз (Уыз) ханға дейін таратылған үзіндісі; Әбілғазы шежіресінің Шыңғыс ханның дүниеге келуін, Шыңғыс ханнан Есім ханға дейін таратқан нұсқасы; Абылайдың шығу тегі мен ұрпақтарының әулеттік шежіре сөздері баяндалады.

Төртінші нұсқасында Адам Атадан бастап Уыз ханға (Оғыз) дейін таратқан Әбілғазы шежіресі; Шыңғыс ханның шығу тегі хақында жарияланған В.В.Радловтың “Қазақ түбі” аңызының үзіндісі; әз Жәнібек тегі туралы жазылған В.В.Радловтың жалған шежіресінің орнына берілген Қ.Халид кітабының Алтын Орда туралы тарихи мәліметі; Мәшһүрдің өзінің хандар шежіресі (әз Жәнібектен әз Тәукеге дейін) үлгісі; Ақтабан шұбырынды оқиғасы туралы тарихи сөздері бір топтама жинағына кірген (Жүсіпова, 2013:26-27).

Жоғарыда келтірілген нұсқаларды салыстырып қарасақ, жекелеген ұқсас мәтіндер болуына қарамастан әр “Қазақ түбі” үлгісі қазақ тарихын әртүрлі баяндайды. Бұған қарағанда “Қазақ түбі” Адам Атадан бастап Абылай ханға дейін таратылып жазылған М.Ж.Көпеев шежіре сөздерінің ортақ тарихи тақырыбы ғана болады. Мұнда әрбір нұсқада шежіре, аңыз, әңгіме, тарихи сөз, зерттеу үзіндісі текстері бір уақыт жүйесі ретімен орналасады, ара-арасында зерттеуші автордың өзінің қазақ хандары туралы еңбектері,

анықтама-түсініктемелері беріліп отырылады. Яғни, қазақтың түпкі тарихы туралы әр түрлі текстер мен түрлі ой-пікірлердің пайдаланылуы, бір тақырып бойынша жазылған еңбектерінің түрлі нұсқалары болуы Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің тарихи таным арнасына әртүрлі көзқарас, мәлімет тарта білгенін айқындайды.

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шежіресі тарихымыз үшін құнды негізгі деректер көзі болып табылады. М.Ж.Көпеевтің еңбектері тарихи тұлғаларымызды ғана емес, жалпы қазақ тарихына қатысты мәселелерді де жан-жақты қарастыруымызға мол мүмкіндік береді.

Қорытынды

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ зиялыларының, атап айтқанда Н.Наушабайұлы, Ш.Құдайбердіұлы, М.Ж.Көпейұлының, Қ.Халидтің еңбектері қазақ тарихына байланысты зерттеулерде алатын орны бүгінге дейін маңызын жоғалтқан жоқ.

Дәстүрлі қазақ қоғамында тарихи сананы қалыптастыруда жоғарыда аталған авторларды жоғарыда аталған авторлардың қазақ шежіресін қағаз бетіне түсіріп, шежіренің дәстүрлі жазбасын жасаған авторлардың орны ерекше болды.

Шежіреде ержүрек қазақ батырларының, халықтың бірлігі мен берекесін сақтауда ерекше рөл атқарған, ел ішіндегі алауыздықты тоқтата білген, ел тәуелсіздігі үшін күресте рухани жағынан арқау болып, елге рух берген дана билердің бейнелері де болды.

Шежіре халықтың шығу тегін, жүріп өткен жолын, аса маңызды тарихи оқиғаларды жадта сақтап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырудың көне замандардан қалыптасқан жолы. Қазіргі кезеңде бізді қызықтырып отырған мәселелердің қатарында, шежіре дерегі мен тарихи

шындықтың арақатынасы, деректердегі шынайылық деңгейін анықтау, тағы басқа сауалдар бар. Әрбір халық ауыз әдебиетінің жанрлары өз құрамында белгілі бір дәрежеде шындыққа сай фактілер жиынтығын сақтайды.

Шежіре өзінің дәстүрлік мағынасын ешқашан жоғалтқан емес. Ол белгілі бір рудың генеалогиялық қолжазбасы мен тарихы болып табылады. Осы себептерден шежіре саласын зерттеу, оның ақтаңдақ тұстарын анықтау, жаңа деректер іздеу жұмыстары өз жалғасын таба беруі тиіс.

Ауызша тарих айту дәстүрінің көшпелі немесе жартылай көшпелі қоғамдарда даму ерекшелігін алдымен оның әлеуметтік-мәдени функциясынан көруге болады. Отырықшы қоғамдарда жазба мәдениетінің түрлі әлеуметтік топтардың арасына енуі қоғамдық, әлеуметтік сұраныстарға сәйкес рухани өндіріс саласындағы еңбек бөлінісіне ұласатындығы мәлім. Соның нәтижесінде қоғамдық шындықты әрқайсысы өз тұрғысынан түсіндіруді мақсат тұтқан әдебиет, тарихтану, философия сияқты және басқа да қоғамдық ғылым, өнер салалары қалыптасып, өркен жаяды.

Қорыта айтқанда, қазақ қоғамында белгілі тарихи жағдайларға байланысты тарих айту дәстүрі барлық даму сатыларынан өтіп, тарихи оқиғалар мен құбылыстарды жадта сақтап, кейінге жеткізудің жетілген құралдарының біріне айналды. Сондықтан да ұлт тарихын талдауға алу ісінде бұл дәстүрдің беретін пайдасын жоққа шығару тіптен мүмкін емес. Осы тұрғыдан алғанда ХХ ғасыр басындағы қазақ зиялыларының жарық көрген еңбектері кейінгі қазақ тарихына байланысты зерттеулерге арқау болды.

Әдебиеттер:

1. Рычков П.И. (1896) История Оренбургская по учреждению Оренбургской губернии. Оренбург.
2. Левшин А.И. (1832) Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы: Санат.
3. Уәлиханов Ш. (2010) Көп томдық шығармалар жинағы. 2-басылым I,II том, Алматы.
4. Аристов Н.А. (1897) Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. «Живая старина», вып. III, IV. СПб.
5. Харузин А. (1895) К вопросу о происхождении киргизского народа// ЭО №13. Кн. XXVI. с.49-92.
6. Гродеков Н.И. (1889) Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Т.1. Юридический быт. Ташкент. С-205.
7. Мейер Л. (1865) Киргиская степь Оренбургского ведомства. СПб. С. 288.
8. Казанцев И. (1867) Описание киргиз-кайсаков. СПб. С. 231
9. Радлов В.В. (1887) Этнографический обзор тюркских племен Южной Сибири и Джунгарии. Иркутск.
10. Вельяминов-Зернов В.В. (1864) Исследования о касимовских царях и царевичах. Ч-II. СПб. С.498
11. Потанин Г.Н. (1881) Очерки Северо-Западной Монголии. СПб.
12. Галкин М.Н. (1869) Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю. СПб. С-336.
13. Спасский Г.И, (1820) Киргиз-кайсаки Большой, Средней и Малой Орды// Сибирский вестник. Ч-IX.Кн.1.С.51-58

14. Құдайбердіұлы Ш. (1991) Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. Алматы.
15. Бөкейхан Ө. (1995) Таңдамалы. Алматы: Қазақ энциклопедиясы.
16. Халид Қ. (1992) Тауарих Хамса: (Бес тарих) Ауд.Б.Төтенаев, А.Жолдасов. Алматы.
17. Көпейұлы М.Ж. (2007) Қазақ шежіресі. 2-ші бас.толық. Астана: «Алтын кітап», Қазақ этнографиясының кітапханасы, 32-том.
18. Жүсіпова Л. (2013) Қазақ тарихы туралы жазылған жемісті еңбегі. «Қазақ түбі»// Аңыз адам №19 (79) Қазан.

**Турция и Казахстан: переселение мусульманских
народами Северного Кавказа на примере ингушей (19-
20 век)**

**Türkiye ve Kazakistan: İnguş Örneğiyle Kuzey Kafkasya
Müslüman Halklarının Yeniden Yerleşimi (19-20. Yüzyıl)
Boris HARSİEV***

Абстракт

Түйін сөздер:

**Turkey and Kazakhstan: The Resettlement of Muslim
Peoples of the North Caucasus by the Example of the
Ingush (19-20 Century)**

Abstract

Key words:

В XIX веке произошла военная колонизация Кавказа Российской Империей. Колонизация сопровождалась радикальными изменениями в

* İnguş Bilimsel Araştırma Enstitüsü / Rusya Federasyonu/
harsievfilial@mail.ru / Ингуш Ғылымдары Зерттеу институты / Ресей
Федерациясы

политической, социально-экономической,¹ культурной сферах горских народов Кавказа.

«Глобальное соперничество Российской и Османской империи ... завершилось присоединением Кавказа к России и распространением на этот регион законов и социально-экономических порядков Российской империи». ² С первых лет российского «владения» Кавказом начались своеобразные проблемы во взаимопонимании русской власти и горцев. «...у людей, силами которых осуществлялось завоевание Северного Кавказа и первоначальное заселение отвоеванных территорий, четкого представления о мотивах их деятельности и пребывания здесь не было. Это обстоятельство крайне важно для понимания существа рассматриваемой проблемы, ибо Россия никогда не имела какой-либо четкой доктрины колониальной политики (как, например, это было у Англии). В целом, надо подчеркнуть, в этом вопросе народное сознание русского населения коррелировало с политикой правящих верхов».³

«Традиционно привыкшая к крепостному управлению Российская властная система не могла принять и понять вольного нрава горцев Кавказа, которые, например, отказывались беспрекословно отдавать свое имущество, фураж или скот на нужды армейского присутствия, а также сдавать личное оружие,

¹ Кудяева С.Г. Адыги (черкесы) Северо-Западного Кавказа в XIX веке: процессы трансформации и дифференциации адыгского общества. Майкоп. 2014. с.6.

² Алиева С. Азербайджан и народы Северного Кавказа (XVIII – начало XXI вв.). Баку. 2010. с.238.

³ Лурье С. Российская империя как этнокультурный феномен // Общественные науки и современность, 1994. №1. с.57.

беспрекословно выполнять приказы нового русского начальства».⁴

Особенно много проблем возникло с управлением горной частью Ингушетии и Чечни, население которого никогда не покорялось иноземной власти.

Аксиология Кавказа и метрополии была настолько разной, что процесс аккультурации, например, в отношении ингушей не имел под собой основания.

Каждый раз с началом новой операции на Северном Кавказе военные власти с особой жестокостью уничтожали аулы, лежавшие на пути войск. Уничтожали людей и обращали жилье в пепел, а не покорившимся еще аулам объявлялся срок одуматься и покориться, ибо по истечению объявленного срока, эти аулы подлежали истреблению до основания.⁵ С целью расширения российского господства на Северном Кавказе в начале второй половины 19 века ускоренно стали создаваться линии из казачьих станиц на территории, захваченной у горцев.

Армейские карательные операции рассматривались как необходимая мера для скорейшего освобождения территории от местного населения и окончания Кавказской войны. По мнению Особого комитета, на опустевшие земли следовало заселять казаков, балканских славян-христиан, армян, греков и других христиан-неславян.

Конечно, следует добавить, что «Первые русские эмигранты начинают фиксироваться в официальных документах после основания Кизляра 1735 г. По данным

⁴ Харсиев Б. М-Г. Кавказский излом. Магас. 2010. с.43.

⁵ Архивный вестник № V.2009 с.15.

В.М. Кабузана, в начале 20-х гг. XVIII в. удельный вес русских в регионе составлял менее 1%».⁶

Главной целью правительства безусловно, была русификация Кавказа. Важнейшим средством достижения этой цели является депортация местного «азиатского» населения, то есть чуждого в мировоззренческом и в конфессиональном отношении. Вполне понятно, что эти планы составлялись с ведома и одобрения главнокомандующего Кавказской армией А. И. Барятинского и соответствовали колониальным целям Российской Империи.

Генерал Д.А. Милютин, получивший в 1857 г. должность начальника главного штаба Кавказской армии, в своем докладе на имя Императора России изложил план переселения горцев из мест их постоянного нахождения на Дон. Он пишет, что выселение горцев приблизило бы «...нас ... к главной цели, т.е. развитию русского населения на северной покатости Кавказского хребта до решительного перевеса его над живущими там племенами азиатского происхождения. Не обращая там горцев в казаки, нужно устроить из них на Дону особенные поселения вроде колоний. Мы должны тщательно скрывать эту мысль правительства от горцев, пока не наступит пора для исполнения её».⁷

Командование русской армией отказалось от идеи переселения горцев на Дон, из-за дороговизны такой акции и главное, опасения совместного выступления горцев

⁶ Касумов Х.А. Окончание Кавказской войны и выселение адыгов в Турцию // Кавказская война: уроки истории и современность. Материалы научной конференции. – Краснодар, 1994. с. 78.

⁷ Касумов Х.А. Окончание Кавказской войны и выселение адыгов в Турцию // Кавказская война: уроки истории и современность. Материалы научной конференции. – Краснодар, 1994. с. 66-67.

против России. Для командования Кавказской армией цель осталась прежней, но, очевидно, время для осуществления этой цели не наступило. В условиях Кавказской войны нужна была более продуктивная и менее дорогая идея. Уничтожение большого количества горцев и разорение их поселений соответствовала заданной цели, хотя и сопровождалось немалыми потерями обученных солдат и офицеров русской армии.

В 1860 году русским царем был одобрен план главнокомандующего Кавказской армией А.И. Барятинского о выселении части кавказских горцев в Турцию. По утверждению принятого официального постановления Кавказского комитета, уже в 1862 г. началась военная и политическая операция по выселению части Кавказских горцев в Турцию.⁸

В докладе комиссии по делу о переселении горцев в Турцию изложены доводы Н.И. Евдокимова, «что с выселением горцев ускориться окончание войны и покорение Кавказа».⁹

В 1859 г. завершилась Русско-Кавказская война. В 1864 г. русской армией уничтожены последние очаги сопротивления горцев.

После окончания Кавказской войны оставшееся в живых, но потерявшее всякую надежду на возврат имущества и восстановление право коренное население уходило в горы для борьбы с русскими властями, а позднее многие из них пополняли ряды желающих переселиться в Турцию.

⁸ Касумов Х.А. Окончание Кавказской войны и выселение адыгов в Турцию // Кавказская война: уроки истории и современность. Материалы научной конференции. – Краснодар, 1994. с. 67-68.

⁹ ЦГИАГ. Ф.416. Оп. 3. Д. 154. Л. 2-5.

Переселение значительной части мусульманского населения Северного Кавказа в Османскую империю приняло массовый характер. Например, с 1858 по 1865 годы выехало, по некоторым данным, около полумиллиона человек.¹⁰ Под давлением царской администрации Российской империи, факты переселения имели место вплоть до первой мировой войны 1914 – 1918 гг.¹¹

По мнению разных авторов, причинами северокавказского мухаджирства послужило множество политических, религиозных, экономических и социальных факторов, вызванных завоеванием Кавказа Российской империей. Для утверждения колониальной власти на Кавказе российской имперской администрацией активно строились укрепления и казачьи станицы на землях уничтоженных горских поселений. Властями осуществлялись массовые переселения замиренных горцев. Одним из методов репрессии, применяемым российской администрацией против горцев Кавказа, был метод стеснения земельных наделов, а также метод изгнания с мест проживания. На освободившиеся территории царская администрация в массовом порядке переселяла население внутренней России, или христианские народы.¹² Кавказская война и насильственное переселение мусульманского населения значительно изменило этническую карту Северного Кавказа.

¹⁰ Волкова Н.Г. Этнический состав населения Северного Кавказа в XVIII – начале XX века. – М. 1974. с.219-220.

¹¹ Лайпанов Х.О. К истории переселения горцев Северного Кавказа в Турцию // Труды КЧНИИ. Вып. V. Ставрополь. 1966. с.111.

¹² ССКГ I, 1868: VII.

Российское правительство считало, что выселение мусульманского населения Кавказа ускорит покорение этой страны.¹³

Фактически, процесс переселения горцев Северного Кавказа в Турцию, несмотря на последующие запреты властей Российской Империи, продолжалось до конца XIX века.

Применяя репрессивные меры угнетения опальных народностей, такие, как уничтожение населенных пунктов вместе с народонаселением, выселение этнических групп с обжитых земель, а также способствование различными методами классовому и групповому делению этносферы, царские власти планомерно осуществляли на Кавказе политику экспансионизма.

Итак, мнений и проектов принудительных миграции, как важного фактора покорения и владения Кавказом было множество. Например, декабрист Пестель предлагал самым решительным образом покорить все народы, живущие на Кавказе, а затем разделить их на две категории: «мирные» и «буйные». И далее у Пестеля, так уважаемого будущими поколениями революционеров, следует потрясающий по своей прозорливости пассаж.¹⁴ «Первых оставить в своих жилищах и дать им российское правление и устройство, а вторых силой переселить... перераздать все земли, отнятые у прежних буйных жителей, дабы сим способом изгладить на Кавказе даже все признаки прежних (то есть теперешних) его обитателей¹⁵ ...».

¹³ Миловидов Б.П. Кавказ и Российская Империя. М. 2005. с. 673.

¹⁴ Шнайдер В.Г. Россия и Северный Кавказ в дореволюционный период: особенности интеграционных процессов. М. 2009. с.127.

¹⁵ Полян П. История и география принудительных миграций в СССР. М. 2001. с.167.

Ровно через 120 лет несбывшийся план декабриста суждено было почти в точности реализовать более успешным революционерам и прагматичным политикам во главе с «отцом народов» И. Сталиным.

После свержения царской власти в Российской Империи и Октябрьской революции 1917 г., в результате договора между горцами и Советской властью, 20 января 1921 года декретом ВЦИК была организована ГАССР со столицей в г. Владикавказ и в составе областей: Чечня, Ингушетия, Осетия, Кабарда, Балкария и Карачай. Дагестан был объявлен отдельной независимой советской республикой. 16-22 апреля 1921 года был избран ВЦИК ГАССР.

Однако Горская автономная советская социалистическая республика оказалась кратковременным федеративным объединением. Большевики вскоре решили, что легче будет управлять горцами по отдельным этническим группам, чем целым народом Северного Кавказа вместе.

Окончательно избавившись от идеи «горского интегризма»,¹⁶ борьба с которым велась на протяжении имперского периода завоевания и владения Кавказом, Советская власть 7 ноября 1924 года ликвидировала Горскую АССР и образовала национальные округа народов Северного Кавказа, в том числе Ингушский Автономный Округ в составе РСФСР.

Однако, вскоре участь Ингушской автономии была предрешена.

¹⁶ Васильев О., Музаев Т. Северный Кавказ в поисках региональной идеологии. М. 1994. Из книги Яндиевой М., Мальсагова А. Общекавказская государственность, вчера, сегодня, завтра. Назрань – Москва. 2003. с. 34.

Не имея определенной национальной политики, коммунистическая верхушка СССР признавала по отношению к национальному меньшинству только силовое воздействие и, несмотря на смену политического строя, пользовалась одними и теми же колониальными приемами и методами по отношению к нацменьшинствам, что и Российская империя. Цель этих методов сводилась не к организации нормальной социальной жизни граждан, а к идеологическому перевоспитанию масс для дальнейшего использования народа в идеологических утопиях и авантюрах коммунистической власти.

Советская власть не могла допустить процесса формирования национальной элиты, так как сам дух патриотических ценностей ингушей, или других мусульманских народов, противоречил коммунистическим идеям. С точки зрения сталинизма с этнокультурой следовало бороться жестоко и беспощадно, объявив её наследием темного прошлого, размыть фундаментальные ценности, деформировать нравы, обуздать стремление к общности этноса, к привлекательности исторического пути.

Под жесткий контроль попадает духовенство и наиболее уважаемые общественные деятели, основная часть которых расстреляна в годы репрессий. Среди них - лучшие представители народа, признанные обладатели высоких духовно-нравственных ценностей, личности, достойные подражания. В 30-х годах «начинается интенсивный процесс насаждения на 95-97% руководящих постов пришельцев (по общему правилу, не знавших ни местных обычаев, ни психологии, ни быта, ни истории, ни языков).

К 1937 году почти вся революционная интеллигенция края оказалась истребленной или заточенной в тюрьмы и каторги.

Несмотря на успешную адаптацию ингушей к советскому обществу и его участие во всех исторических событиях советского государства. Например, от коллективизации до мобилизации в Красную армию, в том числе ингуши активно участвовали в войне против белофиннов, затем против Германии, где горцы воевали и гибли за советскую власть, к началу 1944 года политическим руководством СССР была разработана операция по этнической чистке Кавказа и освобождению территории региона от чеченцев, ингушей, балкарцев, карачаевцев, калмыков и некоторых других народов.

«По архивным документам НКВД СССР, в итоге проведенных трех военных мобилизаций в Чечено-Ингушской республике ушли на фронт 17 430 человек».¹⁷

11 февраля 1943 года на объединенном заседании Политбюро и ГКО принято постановление о ликвидации Чечено-Ингушской АССР.

Летом 1943г., после Курской битвы, произошел окончательный перелом в ходе Великой Отечественной войны. Немцы по всему фронту отступали к западным границам СССР, миновала реальная угроза захвата немцами территории СССР. Теперь Сталин все чаще размышлял не только о послевоенном разделе Европы, но также о выселении и распределении народов внутри советского государства. Обескровленная страна советов нуждалась в перераспределении людских ресурсов, особенно для освоения Сибири, Дальнего востока и степных азиатских просторов. Густонаселенный Кавказ как раз и являлся одним из источников людских ресурсов.

¹⁷ Вопросы истории. 1990. № 7. с.27.

Выселение решало сразу несколько задач: освобождение южных земель от трудно советизируемого коренного населения; использование репрессированной массы для производственных нужд азиатских окраин СССР.

Сфабриковать компромат, спровоцировать, обвинить, наказать одно лицо, группу или целые народы для сталинской системы не составляло никакого труда. Например, Чечено-Ингушская АССР вообще не была под оккупацией немецкой армии, однако именно её народы обвинили в пособничестве врагу.

Ситуация на фронтах позволяла направить часть войск для выселения народов. Карательные меры проводились под грифом «секретно».

Л. Берия 17.02.1944 года телеграфировал Сталину: «Подготовка операции по выселению чеченцев и ингушей заканчивается, после уточнения взято на учет подлежащих переселению 459 486 человек...».¹⁸

Выселение ингушей и чеченцев состоялось 23 февраля 1944 года. После выселения коренного населения Чечено-Ингушская республика перестала существовать.

По воспоминаниям очевидцев, Сталин в дни выселения репрессированных народов пребывал в прекрасном настроении, постоянно шутил со своими «опричниками» в часы ночных застолий.

Итак, в феврале 1944 года земли депортированных ингушей вместе со всем движимым и недвижимым имуществом передали Северо-Осетинской АССР.

«По сведениям отдела спецпереселений НКВД СССР, за период только с 1944 по 1948 год умерли 144 704 человека, в том числе: в Казахстане – 101 036 человек.

¹⁸Харсиев Б. М-Г. Кавказский излом. Магас. 2010. С.90.

В Узбекистане за шесть месяцев 1944 года - 16 052 человека, в 1945 году - 13 883 человека».¹⁹

Угнетенные, бесправные переселенцы в холодных степях Казахстана и Киргизии были обречены на вымирание от болезней и голода. Но действенная поддержка местного тюркско-мусульманского населения: простых казахов, киргизов, узбеков и других, а также прирожденная способность горцев к общественной самоорганизации, к жертвенности ради близких людей помогли репрессированным выжить, и, невзирая на огромные жертвы, сохранить силы для дальнейшего возрождения народа.

Лишение человека Родины было жестоким наказанием. В ингушских песнях, посвященных тем, кто был сослан в Сибирь, с большим сочувствием говорится о страданиях сосланных. «Лучше на Родине терпеть стужу и мороз, терпеть нужду и голод, чем жить на чужбине», - поется в песнях.²⁰ «Плачь о них глазами, Мать-Родина, плачь о них сердцем, Мать-Родина», - призывает песня.²¹

Тринадцать долгих лет каждый день каждой клеточкой измученного тела, каждым мгновением изнуренной души ждали, надеялись, желали высочайшего позволения вернуться на свою родину, разрешения вернуться к своему Отечеству.

9 января 1957 года подписан Указ Президиума Верховного Совета РСФСР «О восстановлении Чечено-Ингушской АССР и упразднении Грозненской области». В

¹⁹ Вопросы истории. 1990. № 7. с.32.

²⁰ Матиев М.А. Ингушские народные песни об изгнанниках // Научный вестник Инг ГУ. №1-2. Магас. 2014. с.36.

²¹ Матиев М.А. Ингушские народные песни об изгнанниках // Научный вестник Инг ГУ. №1-2. Магас. 2014. С.38.

частности, в нем устанавливается: «3. Считать утратившими силу Указ Президиума Верховного Совета СССР от 7 марта 1944 года «О ликвидации Чечено-Ингушской АССР и об административном устройстве её территории» и статью 2. Указа от 16 июля 1956 года в части запрещения чеченцам и ингушам возвращаться на прежнее местожительство».

Наконец появилась надежда, что пришел конец эпохе сталинизма, ознаменованной смертельным насилием над гражданами СССР, массовыми репрессиями, сегрегацией гражданского населения.

Сталинизм замедлил социально-культурное развитие ингушей, и в отличие от других репрессированных народов, которым вернули территорию проживания, лишил их возможности целостного возрождения, оторвав от их родной земли, до сих пор не возвращенный ингушам Пригородный район, с которого многих из них отправили в ссылку 23 февраля 1944 г.

В XIX в. горцев – изгнанников с Кавказа приняла Турция. Правительство Османской империи выделило земли и помогло обустроиться кавказским мухаджиром, потомки которых достойно представляют Турцию, во всех сферах государственной и общественной деятельности.

В середине XX в. депортированные народы Северного Кавказа получали помощь и поддержку от простых казахов, жителей Казахстана. Многие горцы получили образование в Казахстанских вузах. Казахстан стал второй родиной для целого поколения ингушей и чеченцев.

На протяжении одного века горцы Северного Кавказа, в частности, ингуши и чеченцы, дважды лишались Российским государством своих родных очагов. И дважды, на протяжении этого времени, их судьба

связывала с тюркскими народами, создавая вековое братство между Кавказом, Турцией и Казахстаном.

Тюркский мир сегодня не ограничивается только тюркско-говорящими народами. Ингуши и чеченцы стали неотделимой частью тюркско-мусульманского мира.

Библиография:

1. Кудаева С.Г. Адыги (черкесы) Северо-Западного Кавказа в XIX веке: процессы трансформации и дифференциации адыгского общества. Майкоп. 2014.
2. Алиева С. Азербайджан и народы Северного Кавказа (XVIII – начало XXI вв.). Баку. 2010.
3. Лурье С. Российская империя как этнокультурный феномен // *Общественные науки и современность*, 1994. №1.
4. Харсиев Б. М-Г. Кавказский излом. Магас. 2010.
5. *Архивный вестник № V. 2009.*
6. Касумов Х.А. Окончание Кавказской войны и выселение адыгов в Турцию // *Кавказская война: уроки истории и современность. Материалы научной конференции.* – Краснодар, 1994.
7. ЦГИАГ. Ф.416. Оп. 3. Д. 154. Л. 2-5.
8. Волкова Н.Г. Этнический состав населения Северного Кавказа в XVIII – начале XX века. – М. 1974.
9. Лайпанов Х.О. К истории переселения горцев Северного Кавказа в Турцию // *Труды КЧНИИ. Вып. V. Ставрополь.* 1966.
10. ССКГ I, 1868: VII.

11. Миловидов Б.П. Кавказ и Российская Империя. М. 2005.
12. Шнайдер В.Г. Россия и Северный Кавказ в дореволюционный период: особенности интеграционных процессов. М. 2009.
13. Полян П. История и география принудительных миграций в СССР. М. 2001.
14. Васильев О., Музаев Т. Северный Кавказ в поисках региональной идеологии. М. 1994. Из книги Яндиевой М., Мальсагова А. Общекавказская государственность, вчера, сегодня, завтра. Назрань – Москва. 2003.
15. Вопросы истории. 1990. № 7.
16. Матиев М.А. Ингушские народные песни об изгнанниках // Научный вестник. Инг ГУ. №1-2. Магас. 2014.

**Sovyetler Birliği Sonrası Bağımsızlığını Elde Eden Türk
Devletleri ile Türkiye Arasında Siyasal İlişkilerin
Gelişmesinde Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk
Kardeşlik ve İşbirliği Kurultaylarının Rolü ve Etkisi**
Adnan SOFUOğLU*
Seyfi YILDIRIM*

ÖZET

Sovyetler Birliği Devlet Başkanı Mikhail Gorbachev'un Glastnost (Açıklık) ve Perestroika (Yeniden Yapılandırma) politikaları sonrasında 1990-1991 yıllarında Sovyetler Birliği bünyesinde yer alan Türk devletlerinin bağımsızlıklarını bir kısım Türk topluluklarının da özerkliklerini kazanmaları mümkün olabildi. Bağımsızlıklarını kazanan bu ülkelerin kısa sürede dünya ile irtibat kurmaları ve geliştirmeleri gerekiyordu. Bu konuda onlara destek olacak en önemli ülke, bölge ile tarihi, kültürel, siyasi ve soy açılarından tartışmasız tabii bir mtfevik olan Türkiye idi. Ayrıca Türkiye 1923'te Lozan Barış Antlaşması ile tam bağımsızlığını elde etmesinden sonra geçen süreç zarfında birçok alanda çok önemli ve büyük gelişmeler kaydetmişti. Esasında Türkiye'nin I. Dünya Savaşı'nda temas kurmak istediği bölge ile bu savaş sonrası yaşanan ve kendi inisiyatifinde olmayan gelişmeler yüzünden irtibatı kopmuştu ve tekrar irtibat kurmak için adeta bugünleri bekler bir durumdaydı. Diğer taraftan bağımsızlıklarını yeni kazanmış olan Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan Türk Cumhuriyetlerinin kendileri dışında büyük bir

* Prof.Dr. Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Öğretim yesi.

* Doç.Dr. Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Öğretim yesi.

değişime uğramış olan dünya şartlarında bu tecrübeyi yaşamış olan Türkiye'nin desteğine ihtiyaçları bulunmaktaydı.

Bu çerçevede Türkiye gerek devlet kurumları gerekse bazı vakıf ve dernekler vasıtası ile bölgede bir takım faaliyetlere girişti. Bu süreçte Türkiye'deki resmi veya sivil kurum ve kuruluşlar daha çok siyasî, iktisadî, askerî, sosyal, eğitim ve kültür alanları başta olmak üzere çeşitli konularda temas kurmaya ve faaliyet göstermeye çalıştı. Bu süreçte Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında bir takım ortak girişimlerde bulunuldu.

Bu anlamda en etkin girişimlerden biri de tecrübeleri paylaşmak, dil, din, eğitim, askeri, kültürel, siyasi ve ekonomi gibi bir toplum ve devletin ihtiyaç duyacağı temel alanlarda işbirliği sağlamak amacıyla gerçekleştirilen Türk Kurultayları idi.

Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği adıyla gerçekleştirilen bu kurultaylar 1993 tarihinden itibaren 10'u Türkiye'nin çeşitli illerinde 11'ncisi ve sonuncusu Azerbaycan Bakü'de olmak üzere gerçekleştirildi. Kurultaylarda yukarıda ifade ettiğimiz alanlarda çok sayıda bildiriler sunuldu ve tartışıldı, sonuçta öneriler babında bir takım ortak kararlar alındı. Bu kararların hayata geçirilmesi için girişimlerde bulunuldu.

Bildiride bağımsızlıklarını yeni kazanmış olan Türk Cumhuriyetleri ile ortaklaşa gerçekleştirilen Türk kurultaylarında ele alınan meseleler, bu konularda alınan kararlar ile bu kararların uygulamada ne kadar gerçekleşebildiği hususları ele alınacak olup, bu hususta Kurultaylarda sunulan bildiriler, Kurultay toplantı tutanakları ile ortaya konan çeşitli raporlardan yararlanılacaktır. Ayrıca konuyla ilgili basında yer alan bilgiler derlenecek, yapılan tezler incelenecek ve yayınlanan literatüre de başvurulacaktır.

Anahtar Kelimeler: SSCB, Perestroika, Glasnost, TÜDEV, Türk Cumhuriyetleri, Türkiye

**Post-Soviet Russia Resulting Turkish Independence
Eden States in Development of Political Relations between
Turkey and the Turkish Government and Communities
Friendship and Brotherhood Role and Impact of the
Cooperation Assembly**

ABSTRACT

It was not possible until after the USSR President Mikhail Gorbachev,'s policies of Glasnost and Perestroika that Turkish states, which existed within the structure of USSR, to gain their independency and some Turkish communities to gain autonomy between the years of 1990 and 1991. These countries, which have gained their independencies had to contact and improve that connection with the world in a very short time. The most important country which was going to support them on the issue was their ally Turkey, considering cultural, political and ethnic terms and the history of country and region. Furthermore, meantime Turkey accomplished many great and essential things since gaining its full independence with Lausanne Peace Treaty in 1923. Fundamentally, Turkey wished contact with the region during World War I but due to the unavoidable developments experienced after war, were disconnected and almost waited for these days to come to reconnect. On the other hand, states which have newly gained their independencies; Azerbaijan, Turkmenistan, Kazakhstan, Uzbekistan and Kyrgyzstan Turkic Republics were in need of the support of Turkey, who had experienced this within the rapidly changing world.

Within this framework Turkey entered some action in the region via either state or some foundation and associations.

Within that period, state or civil institutions and organizations in Turkey tried to operate and get in touch in several subjects notably political, financial, military, social, educational and cultural fields. In that time span, some joint initiatives were taken place between Turkic Republics and Turkey.

In that sense, one of the most efficient initiatives was Turkish Congress where experiences were shared and, cooperation on main fields such as language, religion, education, military, cultural, political and economic that a society and state may need were held.

These congresses which had held under the name of Turkic State and Communities Friendship, Fraternity and Cooperation were carried out by 10 of them taking place in various provinces of Turkey and 11th and the last taking place in Baku, Azerbaijan since 1993. A wide range of declarations on the fields mentioned above was presented and discussed, ultimately some joint decisions were taken within the scope of suggestions. Attempts were made in order for these decisions to be implemented.

Matters tackled in joint Turkic congresses between Turkic Republics, who had newly gained independency and, decisions taken on these issues and how far these decisions are applicable in practice are going to be addressed. In this respect, presented statements in Congresses and various reports concerning Congress proceedings will be benefited from. Furthermore, information regarding the subject on the press will be compiles, papers will be examined and issues literature will be referred to.

Key Words: Soviet Union, Perestroika, Glasnost, TÜDEV, Turkic Republics, Turkey

Tarihi olayların uzunca bir zaman diliminde birbirinden kopardığı Orta Asya Türk devlet ve toplulukları ile Türkiye arasındaki ilişkiler XX. Yüzyılın sonlarından itibaren çeşitli vesilelerle yeniden canlanmıştır.

1986 yılından itibaren Sovyetler Birliği'nde ortaya çıkan gelişmeler ve değişiklikler Varşova Paktı üyesi Doğu Avrupa ülkelerini de etkiledi. 1989 yılına gelindiğinde bu ülkelerdeki komünist yönetimler yönetimlerini sürdüremez hale geldiler. Nitekim 17 Ekim 1989'da Doğu Alman lideri Erich Honecker devrildi. Doğu Almanya yeni yönetimi 9 Kasım 1989'da Berlin Duvarı'nı açtığını ilan etti. Aynı gün Bulgaristan'da Todor Jivkov görevden alındı. Aralık 1989 sonlarında Romanya lideri Çavuşesku bir halk ayaklanmasıyla devrildi. Bu gelişmeler olurken Çekoslovakya, Macaristan ve Polonya'da komünist parti yönetimlerine son verecek olan çok partili seçimler yapıldı ve komünist parti dışında yeni yönetimler iktidara geldi. 14 Ocak 1990'da soğuk savaş döneminin sembolü olan Berlin Duvarı yıkıldı. Bu gelişmenin ardından 12 Eylül 1990'da Moskova'da imzalanan bir antlaşma ile Doğu ve Batı Almanya birleşti. Böylece II. Dünya Savaşı sonrasında oluşan dünya düzeni sona erdi. Bu süreçte Sovyet lideri Mihail Gorbaçov Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni (SSCB) derleyip toparlamak için glastnost (açıklık) ve perestroika (yeniden yapılanma) politikalarını başlattı. Bu politikalarla kapalı Sovyet sistemini dünyaya açma girişimleri doğrultusunda bağlı cumhuriyetlere dış politikalarında sınırlı özgürlük tanındı ve bağlı cumhuriyetler 1988'den itibaren kendi geleceklerini, kuruluşlarını ve devlet amblemlerini seçme hakkı elde ettiler.²²

²² Sovyet Rusya'da gelişmeler için bkz. Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1990**, Cilt: II 81980-1990), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara1991, s. 110 v.d. , Aleksandr Dugin, **İnsanlığın Ön Cephesi Avrasya**, Çeviri: Erdem Ergen, 2. Basım, Kaynak Yayınları, Ankara 2017, s.29-33, Henry Kissinger, **Dünya Düzeni**, Çeviren: Sinem

Bu gelişmenin ardından 1990 yılı içinde önce Baltık cumhuriyetleri sonrasında Gürcistan, Moldova, Ermenistan, Ukrayna ve Beyaz Rusya egemenliklerini ilan etti. Bilahare 1990 yılı ikinci yarısında Orta Asya cumhuriyetleri Özbekistan (20 Haziran), Türkmenistan (22 Haziran), Kırgızistan (12 Ekim), ve Kazakistan (25 Ekim) egemenliklerini ilan ettiler.²³ Bu gelişmeler üzerine Türkiye ilgisini SSCB merkezinden cumhuriyetlere kaydırıldı. Böylece bağımsızlığını kazanan Cumhuriyetlerle resmi ilişkiler başladı ve ilk etapta özellikle Azerbaycan ve Orta Asya cumhuriyetleriyle düşük düzeyde de olsa karşılıklı olarak bakan, belediye başkanı ve sivil toplu örgütleri seviyesinde ziyaretler söz konusu oldu. Bu ziyaretler sırasında özellikle kültür, bilim, sağlık ve ekonomi gibi çeşitli alanlarda sözleşmeler imzalandı. Türkiye ile diğer Türk Cumhuriyetleri arasında üst düzey ziyaretler ise Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Mart 1991'de SSCB gezisi sırasında Azerbaycan, Kazakistan ve Ukrayna'yı ziyaretiyle başladı.²⁴ Bu arada ortaya çıkan yukarıda ifade ettiğimiz dağılma sürecine engel olmaya çalışan Sovyet yönetiminin girişimleri ki, Sovyet Lideri Gorbaçov 1991 yılı başından itibaren cumhuriyet liderlerini yeni bir birlik anlaşması imzalamak için ikna girişimlerde bulunuyordu, olumlu bir sonuç vermedi. Bu SSCB'nin dağılma süreci içinde ilk olarak Litvanya 11 Mart 1990'da bağımsızlığını ilan etti. Onu 1991'de

Sultan Gül, 4. Baskı, Boyner Yayınları, İstanbul 2016 s. 338-344; Eric Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı**, (Türkçesi: Yavuz, Sarmal), Yayınevi, İstanbul 1996, s. 543 v.d.

²³ A. Ahat Andican, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya**, Doğan Kitap, İstanbul 2009, s. 517-521; Mustafa Aydın, "Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne, Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Editör: Baskın Oran Cilt: II, İletişim Yayınları, 3. Baskı İstanbul 2002, s. 322; Armaoğlu, **a.g.e.**, Cilt: II, s. 222 v.d.

²⁴ Andican, **a.g.e.**, s. 525-526; Aydın, a.g.m., s. 372-373.

pek başarılı olamayan ve Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin sonunu getiren, dengeleri altüst eden ve SSCB'nin dağılmasını hızlandıracak olan Moskova'da 19 Ağustos – 21 Ağustos 1991 tarihleri arasında gerçekleştirilen darbe esnasında Letonya ve Estonya bağımsızlık ilanı takip etti. Bundan sonra cumhuriyetler ardı ardına bağımsızlıklarını ilan etmeye başladılar. Bu çerçevede, bildirimizin konusunu teşkil eden Türk cumhuriyetleri, Azerbaycan (30 Ağustos), Özbekistan ve Kırgızistan (31 Ağustos), Türkmenistan (27 Ekim) ve Kazakistan (16 Aralık) bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu gelişmeler yaşanırken 8 Aralık 1991'de Minsk'te bir araya gelen Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya “Bağımsız Devletler Topluluğu” oluşturma kararı verdiler. Bu karardan üç gün sonra Aşkabat'ta toplanan Orta Asya cumhuriyetleri bu oluşuma yani BDT'ye (Bağımsız Devletler Topluluğu) katılma kararı aldılar. Bu durum hala ayakta durmaya çalışan SSCB'nin fiilen sonunun geldiğini göstermekteydi. Nitekim 21 Aralık'ta Almatı'da yapılan toplantıda bir araya gelen 11 Cumhuriyet aldıkları kararla SSCB'nin resmen sona erdiğini açıkladılar. SSCB'deki bu hızlı gelişmeler hazırlıksız yakalanan Türkiye başlangıçta bu olup bitenlere sessiz kalıp mütereddit bir tutum sergilese de bu son gelişmeler üzerine yani bağımsızlığını ilan eden 15 cumhuriyeti 16 Aralık 1991'de tanıdığını açıkladı ve bu süreçte Türk cumhuriyetlerinin her birini resmen ilk tanıyan devlet oldu.²⁵ Nitekim Azerbaycan'ın 29 Ekim 1991 tarihinde bütün dünya ülkelerine yaptığı bağımsızlığını tanıma çağrısına 9 Kasım 1991'de alınan kararla ilk cevap veren ve tanıyan ülke Türkiye Cumhuriyeti olacaktır. Türkiye, Kazakistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden on dakika sonra ülkeyi tanıdığını bütün dünyaya resmen duyurmuştur. Bundan sonra

²⁵ Andican, a.g.e., s. 521-522; Aydın, a.g.m., s. 374-377; William Hale, **Türk Dış Politikası 1774-2000**, Çeviren: Petek Demir, Mozaik Yayınları, İstanbul 2003, s.310-311.

bu ülkeler ile Türkiye arasında her alanda münasebetler tesis edilmeye başlandı. Nitekim 18 Aralık'ta Yukarı Karabağ'ı işgali nedeniyle Azerbaycan'la ihtilafli durumda olan Ermenistan hariç ki, Türkiye Ermenistan'ın da bağımsızlığını tanımıştı, tüm Kafkasya ve Orta Asya cumhuriyetlerinde önce konsolosluklar açma bilahare bunları büyükelçiliklere dönüştürme kararı aldı.²⁶ Böylece 1920'den beri Türkiye ile ilişkileri kesilen Buhara ve Hive halk cumhuriyetlerinden sonra şimdi Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin Türkiye ile ilişkileri yeniden başlamış oluyordu.

Bu sırada göz önüne alınması gereken en önemli tarihi gerçeklerden birisi, Orta Asya ve Anadolu dün olduğu gibi bugün de Türklük için son derece önemli bir merkez olma özelliğine sahip olduğuydu. Bu bakımdan Sovyetler Birliği dağılması sonrasında bağımsızlığını elde eden Türk Cumhuriyetleri ile en batıdaki Türk Devleti olan Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ilişkilerin boyutları ve işleyişi, Türk milletinin ortak geleceği açısından büyük bir önem taşımaktaydı. Türkiye'ye göre bu işbirliğinin her alanda izleyeceği seyir öncelikle Orta Asya'nın geleceği bakımından ve Türk Devletlerinin yöneticilerinin gelecek perspektiflerinin şekillenmesinde örnek olacağı gibi dünyada barış, istikrar ve refahın artması çabalarına da örnek teşkil ederek katkıda bulunacaktı. Esasında SSCB'nin dağılması, bölgedeki her devlete kendi istediği şekilde bağımsızlık uygulama imkânı sağlamıştı. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucu elde edilen bağımsız devlet statüsü, bu cumhuriyetlere iç ve dış politikada bağımsız hareket etmenin yanı sıra bu bağımsızlığı devam ettirme sorumluluğunu da yüklemekteydi. Bu anlamda bağımsız cumhuriyetlerin başta gelen en önemli hedefleri toprak bütünlüklerini ve bağımsızlıklarını korumaktı. Bunun için

²⁶ Aydın, a.g.m., s. 372.

bağımsız Türk Cumhuriyetleri, aynı zamanda geçmişteki yönetim tarzı ile ona karşı gelen değerlerin harmanlanmasını gerektirdiğinden, mevcut şartlar ve uluslararası sistemin yapısı içinde, çeşitli devletlerarası işbirliği girişimlerinde bulunmak durumundaydılar. Bu çerçevede mevcut her türlü tarihi, kültürel, stratejik ve ekonomik güç ile elde bulunan tüm yeni araçları kullanma yoluna gitmeleri gerekiyordu. Bu aynı zamanda bölgeyi kendi etki alanına katmak isteyen güçler arasında dengeyi sağlayacak stratejilerden de biriydi.²⁷

Bu ortamda Türkiye, bağımsızlıklarını tanıdığı cumhuriyetlerle olan ilişkilerini bağımsızlığa saygı, egemenlik ve toprak bütünlüğü, içişlerine karışmama, eşit haklar ve ortak çıkarlar çerçevesinde geliştireceğini açıkladı ve onları, içişlerine karışmama, sınırların değişmezliği ve toprak bütünlüklerine saygı prensiplerine uymaya çağırdı. Türkiye'nin ve genel anlamda dünyanın kendilerinden BM Anlaşmasına,

²⁷ Bu strateji yalnızca bölge ülkelerinin ihtiyaçları ile sınırlı değildi. İşbirliği, buna taraf olacak devletlerin geniş çaplı jeopolitik hedefleri ile de doğrudan bağlantılı idi. Bu bakımdan yapılacak işbirliği projelerinde bölge dışı ilişkiler ağırlık kazanacaktır. Ayrıca, ilk yıllarda bölgedeki devletlerin arasında başta sınır sorunları, su paylaşımı gibi alanlar olmak üzere çeşitli alanlarda bağımsızlıklarına zarar verecek kadar anlaşmazlıkların yaşanmasına yol açacaktır. Bu ortamda arka arkaya imzalanan bölge içi işbirliği anlaşmaları söz konusu olacaktır. Bunun yan ısıra bu durum onları çeşitli bölge dışı aktörler ile işbirliğine ya da zayıf devletler ile büyük güçler arasında meydana gelen bandwagoning ilişkisine yöneltecektir. Kalmira Ryskulova, **Uluslararası İşbirliği Projeleri ve Orta Asya: Bağımsızlıkları Koruyacak Güç Dengesi İçin Arayışlar**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara Mart 2017, s. 41-43; Kemal H. Karpat, **Türkiye ve Orta Asya**, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s. 186-187; Band Wagoning: Peşine takılma stratejisi. An ve durum itibarıyla görece güçte bir devletin peşine takılıp her dediğine eyvallah diyen birçok görece olarak güçsüz devletçikler bandwagon yapmış olurlar. Bkz. Erdem Özlük, "Dengeleme mi Peşine Takılmak mı? Dış Politika Stratejilerini Yeniden Düşünmek", **Gazi Akademik Bakış**, Cilt: 10, Sayı: 20, Ankara Yaz 2017, s. 245 vd.

AGİT prensiplerine, insan haklarına, SSCB ile imzaladığı antlaşmalardan doğan yükümlülüklerine, hukukun üstünlüğü demokrasi prensiplerine uymalarını beklediğini bildirdi. Türkiye laik ve demokratik yapısıyla Orta Asya cumhuriyetlerince bir model olarak kabul edileceği inancı ve beklentisiyle ayrıca bölgedeki Türk halklarıyla kültürel ve soy bağlantıları nedeniyle bölge ve dünya politikasında daha etkin ve ağırlıklı bir konuma geleceğini bekliyordu. Nitekim ilk başlarda hem bölgede etkinlik kazanmak isteyen İran'a karşı hem de kendilerinin bölgeye girmesinde etkili olacağı düşüncesiyle ABD başta olmak üzere batılı devletler Türkiye'ye destek verdiler. Çünkü ABD'nin Orta Asya ile ilişkilerinin gelişebilmesinde Türkiye önemli bir pozisyondaydı. Hatta bu durum iki ülke arasındaki münasebetlerin gelişmesinde de oldukça etkili olacaktır.²⁸

Nitekim bağımsızlıklarını tanımalarının hemen ardından yani Aralık 1991'den itibaren Türkmenistan, Kırgızistan ve Özbekistan devlet başkanları Türkiye'yi ziyaret ettiler. 2-6 Aralık 1991'de Türkiye ziyareti sırasında Türkmenistan ile Türkiye arasında Dostluk ve İşbirliği, Ekonomik ve Ticari İşbirliği Sözleşmesi, haberleşme, ulaştırma, doğalgaz, petrol, turizm, spor ve eğitim alanlarında protokollerle bilimsel değişim protokolü imzalandı. Bu süreçte Türkmenistan Türkiye'yi kendileri açısından Batıya açılan bir pencere ve aynı zamanda Türkmenistan ekonomisine yol gösterecek bir partner olarak görüyordu. 16-19 Aralık 1991 tarihleri arasında Türkiye'yi ziyareti sırasında iki ülke arasında ilişkilerin İlke ve Amaçları hakkında antlaşma imzalandı. Bu antlaşmanın yanı sıra iki ülke arasında Türkmenistan ile yapılan anlaşma ve protokollere benzer protokol ve sözleşmeler yapıldı. Ayrıca iki ülke eğitim bakanlıkları ve Türkiye Vakıflar Bankası ile Özbekistan Milli Bankası arasında anlaşmalar imzalandı. Bu

²⁸ Aydın, a.g.m., s. 381-383; Hale, a.g.e., s 311; Ryskulova, a.g.t., 196.

ziyaret sırasında Özbekistan devlet başkanı, Türkiye’yi büyük ağabey olarak gördüğünü söyleyecektir. Ardından gerçekleşen Kırgızistan devlet Başkanının Türkiye ziyareti sırasında 22-23 Ocak 1992’de yapılan toplantılar sonrasında iki ülke arasında Ekonomik, Ticari ve Sanayi İşbirliği Mutabakat Zaptı ile Ekonomik ve Ticari İşbirliği anlaşmaları imzalandı. Kırgızistan devlet başkanı da diğerleri gibi Türkiye’yi Türk cumhuriyetlerine yol gösteren bir sabah yıldızı olarak görmekteydi.²⁹

Bu ortamda Aralık 1989’da tam üyelik başvurusu AT Komisyonu tarafından reddedilmiş olan Türkiye 1992 itibarıyla hızla bölgeye yönelik siyasi, iktisadi, mali, kültürel ve askeri alanlarda etkili olabilecek şekilde girişimlerde bulundu. Nitekim 1992 ortalarına kadar bölgede yatırım yapan Türk firması sayısı 200’ü aştı. Başbakan Demirel 27 Nisan-3 Mayıs 1992’de yanında Alparslan Türkeş de olduğu halde gerçekleştirdiği ve Türki Milletler Topluluğu ya da Bağımsız Türki Devletler Birliği teklifinin de konuşulduğu bölge gezisi sırasında cumhuriyetlere 1.1 milyar dolarlık ithalat kredisi ve dış yardım sözü verdi. Cumhuriyetlerle çeşitli kültürel ve ekonomik işbirliği ile ilgili yeni protokoller imzalandı. Bu çerçevede kendilerine Latin kökenli Türk alfabesine geçilmesi ve Ruble bölgesinden çıkması tavsiye edildi. Bunun yanı sıra cumhuriyetlere askeri eğitim sağlama, Orta Asya gaz ve petrolünün boru hatlarıyla Türkiye üzerinden taşınması gündeme getirildi.³⁰

²⁹ Andican, a.g.e., s. 523-529; Hale, a.g.e., s. 310-311; Aydın, a.g.m., s. 378-383, ayrıca Türkiye -Rusya ilişkileri için bkz. Erer Tellal, “Rusya’yla İlişkiler”, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne, Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Editör: Baskın Oran Cilt: II, İletişim Yayınları, 3. Baskı İstanbul 2002, s. 540 v.d.

³⁰ Aydın, a.g.m., s.381 v.d. Hale, a.g.e., s. 311-315; Eğitim faaliyetleri ile ilgili bkz. **Cumhuriyetin 75. Yıl Dönümünde Türk Cumhuriyetleri, Türk ve Akriba Topluluklarıyla Eğitim İlişkilerimiz**, MEB Yurtdışı

Bu girişimlerin yanı sıra Başbakan Süleyman Demirel'in gezisi sırasında Türk cumhuriyetleri arasında ortak konular ile bölgesel ve uluslararası sorunların devlet ve hükümet başkanları seviyesinde ele alınması için bir ortak danışma toplantısı düzenlenmesi kararı da alındı. Bu çerçevede Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi, Türkiye, Kazakistan, Kırgızistan Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan devlet ve hükümet başkanlarının katılımıyla 30-31 Ekim 1992 tarihleri arasında Ankara'da toplandı. Tacikistan davetli olduğu halde iç sorunları nedeniyle Zirveye katılamadı. Ancak Zirve yeni oluşturulmuş olan Rusya Federasyonu faktörü sebebiyle arzu edilen şekilde başarılı geçmedi. Buna mukabil Zirve katılımcılarını az bir yükümlülükle gelecekte yapılacak zirvelere katılmaya teşvik edecektir. Bu ortamda Zirve sonunda yayınlanmak istenen Ankara Deklarasyonu'ndan vazgeçildi. Bunun yerine cumhuriyetler arasında kültür, eğitim, dil, ekonomi, hukuk ve güvenlik alanlarında işbirliğinin geliştirilmesini muğlak ve genel bir şekilde ifade eden Ankara Bildirgesi yayınlandı. Ayrıca İkinci Türk Devletleri Lideri Zirvesi 1993'te Bakü'de yapılması öngörüldü. Büyük umutlarla toplanan ancak Rusya faktörü yan ısıra gerekli alt yapı hazırlıkları yapılmadan alelacele toplanması sebebiyle pek başarılı olmayan bu ilk zirve sonrası Türkiye bölge ile ilgi ve alakasını kaybetmedi. Nitekim Türkiye ile bu cumhuriyetler arasında çeşitli düzeylerde çok sayıda ziyaretler gerçekleştirildi. Türkiye bu zirve ve ziyaretlerle Orta Asya Liderlerinin Türkiye ile ilişkilerini geliştirmek istediklerini, ancak Rusya ile de ilişkilerini bozmak istemedikleri, bunun yan ısıra kendilerine destek sağlayabilecek diğer devletlerle de ilişkilerini geliştirmeyi arzuladıklarını gördü. Ayrıca Türkler arasında bir

Eğitim Öğretim Genel Müdürlüğü, Ankara 1998 ve Yurt Dışında Açılan Özel Eğitim Kurumları Temsilcileri İkinci Toplantısı, MEB Yurtdışı Eğitim Öğretim Genel Müdürlüğü, Ankara 1997.

dayanışma eksikliği de görülmekteydi. Bu sırada Orta Asya gezisinden yeni dönmüş olan Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın 17 Nisan 1993'te aniden vefatının da etkisiyle 1993'te yapılması öngörülen ikinci zirvenin Ocak 1994'te Bakü'de yapılması planlandı. Ancak Zirve Rusya'nın Azerbaycan'a yaptığı baskı sebebiyle planlandığı gibi gerçekleşmedi. Bu esasında Orta Asya bölgesini kendi arka bahçesi olarak gören Rusya Federasyonu'nun bölgeyi yeniden kendi etki alanına alma girişimiydi. Bu durum cumhuriyetleri Batılı devletler yan ısıra Türkiye, İran, Hindistan, Çin ve diğer eksen ülkelerle işbirliğine yöneltti ve Onları Rus üstünlüğünü dengeleme amacıyla bir takım stratejiler geliştirmek zorunda bıraktı.³¹ Bu ortamda Zirve Türkiye'nin çabalarıyla Ekim 1994'te İstanbul'da yapılabilirdi. Bu ikinci zirve öncesine göre daha bir başarılı geçecektir.³²

Esasında bağımsızlığı yeni elde etmiş bu devletlerin, kendi hususi özelliklerinden kaynaklanan faktörlerin yanı sıra, özellikle siyasi bağımsızlık konusunda bir takım hassasiyetleri söz konusuydu. Bu hassasiyetlerin büyük bir kısmı, daha önce tabi oldukları yönetim sisteminden ayrılma sebebine ve ayrıldıkları yönetim sisteminin bağımsızlık sonrası politikasına göre şekillenmekteydi. Bu çerçevede cumhuriyetlerin hassasiyetleri, ilgili ülkelerin sömürgeci bir yönetimden ya da belli bir devletler birliğinden ayrılma durumuna göre değişim gösteriyordu. Bunun yan ısıra cumhuriyetlerde devlet inşa sürecinde ortaya çıkan problemler ile cumhuriyetlerin kalkınma

³¹ Esasında bağımsızlığı elde eden Orta Asya'daki beş devletin SSCB öncesinden geçmişe uzanan tarihte Hanlıklar, Kağanlıklar, Emirlikler gibi belli bir devlet deneyimine sahipken, kabile veya etnik boylardan oluşan önemli bir kısım toplulukların tam anlamıyla bir devlet tecrübeleri yoktu. Bu anlamda 'tarihi meşruiyet deneyimleri' zayıftı. Bu durum onları doğal olarak tecrübeli devletlerden yardım almayı ve onlarla işbirliğine girmeyi zorunlu kılacaktır. Ryskulova, **a.g.t.**, s. 41-44; Karpat, **a.g.e.**, s. 186-189.

³² Aydın, **a.g.m.**, s.390-391 ve 396-399 ; Hale, **a.g.e.**, s. 312-313.

fırsatlarında meydana gelen farklılıklar, kalkınmaya engel oluşturacağı endişesi yaratan ortak kaynaklar üzerindeki tartışmalar cumhuriyetleri birbirinden uzaklaştırma potansiyeli de taşımaktaydı. Ayrıca daha önce tecrübesi olmayan bağımsız yeni cumhuriyetlerin liderleri şimdi ülkelerini baştan inşa etmekle karşı karşıyaydılar. Ancak cumhuriyetlerin başındaki liderler ve yöneticilerin yönetim tecrübesi, bağımsız bir ülkeyi yönetmekten ziyade, merkez tarafından alınan kararları yerine getirmekten ibaretti. Çünkü Onlar topluma talep etmeyi değil, talebi yerine getirmeyi zorunlu kılan eski merkezi yönetimden geliyorlardı. Aynı durum halk kesimi için de geçerliydi. Bu süreçte cumhuriyetlerde mevcut rejimin yürüttüğü bağımsızlık politikasını destekleyecek bölge dışı aktörlerle olan işbirliği, liderlerin unvanlarını da meşrulaştıracaktı.³³ Ayrıca bu devletlerin bağımsızlık sonrası içeride yönetim sorunları vardı. Bu ortamda esasında bağımsızlık sonrası Türk devletleri diğer bağımsızlığını elde eden devletler gibi ülke egemenliğini pekiştirme işlemleri yanı sıra kendi aralarında entegrasyon oluşturma ile ülkelerarası entegrasyon ilişkilerini aynı zamanda yürütmek zorundaydılar. Bu durum onları gerçekleştirmek istedikleri projelerde her türlü dış yardıma açık hale getirmekteydi ve onları, birden fazla büyük güç ile işbirliği

³³ Bu anlamda devlet başkanları ömür boyu ‘Halkın Atası’, ‘Arkadağ’, ‘Padişah’ ve ‘Peşvoi Millat’ (ulus lideri) unvanlarını edineceklerdir. Bu unvanların daimiliği de ülkedeki rejim güvenliğini sağlayacak güç dengesine bağlı olacaktır. Bu durumda bölgedeki her devletin diğer komşu devletlerden farklı bir uluslararası imaj, bir tanıtım oluşturmalarını gerektirecektir. Bu imajlar; Kazakistan’ın Avrupa ile Asya arasındaki köprü olduğu veya ekonomik olarak bir ‘Asya leoparı’ olduğu imajı; Özbekistan’ın tarihi zenginliklerin ve kültürel değerlerin merkezi olmakla doğu ve batıyı birleştiren ticari ve kültürel köprü olduğu imajı; Türkmenistan’ın tarafsızlık stratejisi, Kırgızistan’ın ‘demokrasi adası’ veya Dünya Göçmenler Oyunları nezdinde yeniden oluşturulmaya başlayan ‘Göçmen uygarlığının merkezi’ imajı şeklinde ortaya konabilir. Ryskulova, **a.g.t.**, s. 44-45.

içine girmeye adeta zorlamaktaydı.³⁴ İşte bu ortamda bağımsızlığın ilk yıllarında bu Türk cumhuriyetlerine Türkiye Cumhuriyeti, daha önce ifade ettiğimiz gibi rol model şeklinde laik demokratik yönetim modeli olarak giriş yapmaktaydı.³⁵ Ancak Türkiye'nin siyasi güç dengesi olarak bölgedeki varlığı Türkiye- Rusya Federasyonu ilişkilerinin gidişatına göre şekillenecektir.

Bu ortamda yukarıda kısaca belirttiğimiz ikinci zirve yapılmadan önce Türk devlet ve toplulukları arasında eksikliği görülen toplumların birbirlerini tanımalarını sağlamak üzere girişimler başlatıldı. Bu çerçevede kardeşlik ve işbirliğini kuvvetlendirmek, karşılıklı ilişkilere süreklilik kazandırmak uluslararası ilişkilerin düzenlenmesinde görüş alışverişinde bulunmak; Türk Devlet ve Topluluklarında bağımsızlık, demokrasi, Laiklik, hukukun üstünlüğü, inanç ve vicdan hürriyeti, insan haklarına saygı, çevre bilinci dünya barış ve refahına ve uluslararası işbirliğinin geliştirilmesine ve bir an önce hayata geçirilmesine yardımcı olmak amacıyla kurultaylar düzenlendi. İsmail Gaspıralı'nın 'Dilde, Fikirde, İşte Birlik' şiarı çerçevesinde Türkiye, Türk Devlet ve Toplulukları, Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Vakfı eliyle, 1993 yılından itibaren 10'u Türkiye'nin çeşitli vilayetlerinde sonuncusu Azerbaycan Bakü'de olmak üzere gerçekleştirilen 11 kurultayda kimisinde beş, kimisinde altı olmak üzere

³⁴ Bu sorunlar, toplumun her kesimine hitap edecek dil, kültür, tarih yazımı ve vatandaşlık politikasının, etnik azınlıkların, özellikle önemli sayıdaki Slav kökenli vatandaşların yerinin, devlette İslam'ın rolünün ve dinin radikal siyasi hareketlerde kullanılmasının önüne geçilmesinin, dış politikanın, Moskova ile ilişkiler nasıl devam ettirileceğinin, ülke bağımsızlığı nasıl sürdürüleceğinin, Rusya'yı dengelemek için bölge dışı devlet ve örgütler ile nasıl bir temas geliştirileceğinin tespiti şeklinde sıralanabilir. Ryskulova, **a.g.t.**, s.45-46.

³⁵ Ryskulova, **a.g.t.**, s.51.

oluşturulan ana komisyonlarda çeşitli konularda sözlü ve yazılı bildirimler sunuldu ve tartışıldı.

Sonrakilere örnek ve temel teşkil eden ilk Kurultay 21-23 Mart 1993'te Antalya-Belek bölgesinde çok geniş katılımı gerçekleştirildi. Kurultaya katılım üst düzeydeydi. Nitekim Azerbaycan Başbakan Ali Mesimov, Milli Eğitim Bakanı Feridun Celilov, Matbuat Bakanı Sabir Rüstemhanlı, Azerbaycan Radyo T.V. genel müdürü Mehmed İsmail ile ünlü şair Bahtiyar Vahabzade, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'dan gelen resmî heyetler, K.K.T.C. Başbakanı Sayın Derviş Eroğlu ile bazı bakanların yanı sıra K.K.T.C. Cumhurbaşkanı Rauf Denктаş, Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Başbakan (Sonradan Cumhurbaşkanı) Süleyman Demirel, Başbakan Yardımcısı Prof. Dr. Erdal İnönü, bazı Bakanlar, siyasi parti lideri Alparslan Türkeş kurultayda yerlerini almışlardı. Bunların yanı sıra Azerbaycan, Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Tuva, Altay, Yakut (Saha), Kumuk, Nogay, Malkar, Tatar, Başkurt, Kırım, Karay ve Gagavuz Türklerinin temsilcileri, Türkiye'den siyasî parti temsilcileri, milletvekilleri, çok sayıda tanınmış bilim adamı ve bürokrat, Türk Cumhuriyetlerinden ve topluluklarından gelen başbakan yardımcıları, bakanlar, üst düzey yöneticiler, yazarlar, sanatçılar, iş dünyasının temsilcileri ile gazeteciler de kurultaya katılanlar arasındaydı.³⁶

Kurultay başlamadan kurultayın amaçları ve yapmayı planladığı çalışmalarını bir basın bildirisinde 19.3.1993 ve 20.3.1993 günleri gerçekleştirilen bir basın toplantısıyla basına verildi.³⁷

³⁶ Birinci Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, 21-23 Mart 1993, Antalya [konuşma, bildiri ve karar metinleri] Levent ofset matbaacılık ve yayıncılık tic. Ltd. Şti. Ankara 1993, s. 209-210

³⁷ **Birinci Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı...**, s. 209-210.

Amaçlar şöyle belirlenmişti; “tam bağımsız Türk devletleri, yarı bağımsız Cumhuriyetleri ve bölgeleri, küçük Türk toplulukları ve grupları biçiminde yaşayan üyelerinin temsilcilerini bir araya toplayıp tanıştırmak, aralarındaki dostluk, kardeşlik ve işbirliği bağına geliştirmek; Türk devlet ve toplulukları arasında ortak noktaları ele alıp geliştirmek, ortak problemlere birlikte çözüm aramak, kendi aralarında olduğu kadar, dost ve kardeş ülkeler ile uluslararası ilişkilerde, dostluk, kardeşlik ve işbirliği imkânlarını arttırmak; Türk Devlet ve toplulukları arasında iletişim, bilgi, tanıma, tanıtma faaliyetlerini arttırıcı tedbirlerin alınmasına ve hayata geçirilmesine katkıda bulunmak ve dünya ile bu yolda ilişkilerin zenginleşmesine yardımcı olmak; Türk dilinin ve kültürü konusunda karşılıklı alış veriş; sınaî ve teknolojik kalkınma, ekonomik ilerleme ve refah yolunda iş birliği yapmak, uluslararası ilişkilerde ve kendi aralarında olumlu bir gelişme çizgisi izlenmesi için ortak tedbirler almak, düşünce ve çözümler geliştirmek; diğer devlet ve topluluklarla Türk Devlet ve toplulukları arasında çıkabilecek problemlerde Türklerin birbirlerine yardım ve desteğini sağlayacak şuru geliştirmek, yardım ve destek mekanizmalarını oluşturmak; Türk Devlet ve topluluklarının hem kendi aralarındaki ilişkilerde, hem komşularıyla, hem de diğer devletlerle ilişkilerinde egemenliklere karşılıklı saygı; iç işlerine karışmama, anlaşma ve görüşmelerin mütekabiliyet esasına göre yapılması, anlaşma ve ilişkilerin, eşitlik ve eşit taraf olma ilkeleri ile yapılabileceği ve düzenlenebileceği prensibinin, egemen ve bağımsız devlet olmanın vazgeçilmez şartları arasında yer aldığını ve milletlerarası ilişkilerde bu prensiplerin esas olduğunu vurgulamak; bu amaçları gerçekleştirmek üzere kurumlaşmayı hızlandırıcı tedbirler almak; daha önce bu yolda alınmış

kararların bir an önce hayata geçirilmesine yardımcı ve etkili olmak.³⁸

Böylece, yeni Dünya düzenine daha olumlu katkılar sağlanabileceğine, karşılıklı saygı, sevgi ve güvenin yerleşeceği de umut edilmekteydi.

Bu çerçevede 1993 ilk kurultayda Dil-Alfabe, Kültür, Eğitim-Bilim, Ekonomi-Teknoloji ve Siyaset-Hukuk (üçüncü kurultaydan itibaren uluslararası ilişkiler ve hukuk şeklinde iki ayrı komisyon olarak ayrılmıştır) adlarıyla oluşturulan beş komisyondan biri olan Siyaset ve Hukuk Komisyonu'nda alınan bazı tavsiye kararları alındı. Bu kurultayda alınan komisyon kararları ile sonuç bildirisi sonraki Kurultaylara da temel teşkil edecektir.

Burada bildirinin konusunu teşkil eden konuyla ilgili olarak Siyaset ve Hukuk Komisyonu çalışmalar sonunda benimsenen prensipler ve alınan tavsiye kararları ile Kurultayın sonunda yayınlanan sonuç bildirisine değinmekte yarar var. Siyaset ve Hukuk Komisyonunun yayınladığı bildiride, Doğu ve Batı dengesi üzerine oturmuş iki kutuplu dünya düzeninin 1985'den itibaren hızlı bir değişime uğrayarak 1990'da Sovyetler Birliği'nin dağılması ile yeni bir dengenin oluşturulması sürecine girildiği, iki kutuplu dünya düzeninin sona ermesi bütün insanlık için olduğu gibi, dünya Türklüğü için de yeni oluşumlara zemin hazırladığı ifade edildikten sonra bazı Komisyonun çalışmasına ve aldığı kararlara temel teşkil eden prensipler ortaya konmaktaydı. Bu prensipler; Komisyonun dolayısıyla kurultayın, Uluslararası Hukuk Kurallarına, AGİK kararlarına, Helsinki Nihai Senedi Prensiplerine, Paris Şartına, Birleşmiş Milletler Misakına bağlılığı ve uymayı temel olarak aldığı şeklinde ifade edilmekteydi. Daha sonra bildiride, gelecekte doğacak İktisadî,

³⁸ Bkz. **Birinci Türk devlet ve toplulukları. Dostluk kardeşlik ve işbirliği kurultayı...**, s.3-4.

kültürel ve siyasî dayanışmanın bu prensipler çerçevesinde gelişmesini temenni edilmekte ve Millî, demokratik, lâik ve insan haklarına saygılı hukuk devletinin esas olduğu vurgulanmaktaydı. Ardından da Kafkasya ve Azerbaycan, Orta Asya Cumhuriyetleri, Doğu Türkistan ve Afganistan ile ilgili değerlendirmelerde bulunulmaktaydı.³⁹

³⁹ Bu değerlendirmeler şöyledir:

C. KAFKASYA ve AZERBAYCAN

Komisyonumuz, büyük Türk milletinin, Türk âleminin bütün dünya ile komşularıyla, özellikle Rusya ile karşılıklı, meşru ve hayati menfaatleri olduğu kanaatinde. Rus milleti ile karşılıklı olarak iç işlerine karışmama esasına dayalı, dostluk, iyi komşuluk ve işbirliği ilişkilerini geliştirilmesini lüzumlu buluyoruz. Kafkaslardaki istikrarsızlığın ortadan kaldırılmasında uluslararası hukuk ve sözleşmeler doğrultusunda düzenlemelerin hızlandırılmasını tavsiye ediyoruz.

Ermenistan'a, saldırgan ve yayılmacı emelleri doğrultusunda Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan'la çatışmaktan vaz geçmesi çağrısında bulunuruz. Ermenistan'ın, Azerbaycan hudutlarını ihlâl ederek Karabağ'da giriştiği haksız, mesnetsiz saldırı aynı zamanda uluslararası hukuk kurallarına da aykırıdır. Karabağ'm çeşitli yerlerinde ve Hocalı'da yapılan katliamı ve işlenen insanlık suçlarını protesto ediyoruz. Komisyonumuz, Ermenistan'ı uluslararası hukuk gereğince "saldırgan devlet olarak" ilân eder.

Komisyonumuz, Ermeni tecavüzlerine cüret veren, mağdur ve mazlum Azerbaycan'a karşı saldırgan Ermenistan'ı destekleyen bölge dışı güçlerin faaliyetlerini hukuk vicdanı mantığıyla, medenî değerlerle bağdaşmaz bulur.

Ç. ORTA ASYA CUMHURİYETLERİ

Uluğ Türkistan Cumhuriyetlerinde ve Rusya Federasyonu'nda Türk ve Rus halklarıyla diğer soy ve kültürlere mensup halklar azınlık veya çoğunluk halinde bir arada yaşamaktadırlar. Komisyonumuz bağımsızlıklarını yeni kazanmış Türk Cumhuriyetlerinde ve Rusya Federasyonu'nda yaşayan halkların Azerbaycan örneğinde olduğu gibi birbirlerinin kültürel haklarına, azınlık statülerine saygılı bir düzenleme ile yaşamalarını; millî egemenliğe dayalı lâik, demokratik gelişimlerini tamamlamalarını, kültürler arası serbest alışverişi baskı ve zorla önlemenin engellenmesini tavsiye eder.

Komisyonumuz, bölgede demokratik sürecin hızlandırılmasını, insan hakları ihlâllerinin önüne geçilmesini, AĞİK prensiplerine dayalı hür ve demokratik rejimlerin geliştirilmesini, serbest piyasa ekonomisine gerekli düzenlemelerin bir an önce yapılmasının önemine işaret eder. Karadeniz

Komisyona belirlediği bu temel prensipler ve değerlendirmeler çerçevesinde teklifleri oldu.⁴⁰

Ekonomik İşbirliği Projesinin işlerlik kazanması bölgede ekonomik istikrara katkıda bulunacaktır.

Komisyonomuz, anayurtlarından, Stalin devrinde sürgün edilmiş ve dağıtılmış Ahıska Türklerinin meselelerine çözüm getirilmesi çalışmalarını destekler.

Komisyonomuz, Türk -Ukrayna dostluğunun önemine içtenlikle inanmaktadır. Ukrayna milletinin, Kırım Türklerinin uğradıkları zulüm ve haksızlığı tasvip etmediğini, bir insanlık suçu olan büyük sürgünün elim sonuçlarını ortadan kaldırmak için gerekli tedbirleri almakta engel çıkarmayacağına inanır.

D. DOĞU TÜRKİSTAN ve AFGANİSTAN

Doğu Türkistan, tarihî Türk yurduudur. Bölgedeki Çin kolonizasyonu, Doğu Türkistan Türklüğünü imhası anlamını kazanmaktadır. Bu gelişme bölgede ciddi rahatsızlıklara yol açmaktadır. Bu durum önlenmelidir.

Afganistan'daki kurtuluş mücadelesinin Afgan halkına nihaî barış ve istikrar getirmeyişinden dolayı endişeli olduğumuzu bildiririz. İslâm adına yapılan devrimin bu bölgede etnik ve feodal despotizme yönelmesi bölgedeki Türk varlığının inkârı, bu yüce dinin temsil ettiği hakkaniyete de aykırıdır. Komisyonomuz bu noktalara dikkat çekmeyi vazife bilir.” Birinci Türk devlet ve toplulukları Dostluk kardeşlik ve işbirliği kurultayı..., s. 170-174

⁴⁰ Özellikle konumuzla alakalı gördüğümüz teklifleri ise şöyledir.

“ ‘TÜRK DÜNYASININ BİRLİĞİ DÜNYA BARIŞININ TEMİNATIDIR’ şiarının kurultayımızın şiarı olarak benimsenmesi;

Türk Dünyasında insan haklarına dayalı, millî demokratik, lâik hukuk devleti ilkesinin yerleşmesi ve geliştirilmesi için çaba harcanması ve bu amaçla bir 'Türk Dünyası Demokratik Araştırmalar Vakfı 'nın kurulması; Türk Cumhuriyetleri arasında çifte vatandaşlık hukukunun mümkün hale getirilmesini;

Haberleşme, Kadın ve Çocuk Haklarını Koruma vb. Komisyonların kurulması ve her Türk Cumhuriyetinde şubelerinin teşkil edilmesini, işbirliğini sağlamak için bir koordinasyon kurulu oluşturulması;

Devletsiz Türk topluluklarıyla ilgili olarak her Türk devletinde birbiri ile ilişki halinde olan komisyonların teşkili;

Karşılıklı dostluk derneklerinin kurulması;

Ahıska Türkleri'ne buldukları Türk ülkelerindeki durumlarının düzeltilmesi için destek verilmesi ve girişimlerde bulunulması;

Bu tekliflerin neredeyse tamamı Kurultayı'n 3. gün Genel Kurul toplantısında verilen önergeler ve okunan komisyon raporlarının oybirliğiyle kabul edilmesi sonrası alınan kararların yayımlandığı Kurultay Sonuç Bildirisi'ne de aynen yansımıştı.

Nitekim Kurultay sonuç bildirisinde özetle bilim, teknoloji, dil, eğitim ve kültür alanlarında işbirliğini geliştirmek için toplantılar yapılması, Türk Cumhuriyetler ve Topluluklar Arası Parlamenteler Çalışma Gurubu ve Türk Cumhuriyetleri Yüksek Konseyi kurulması, ayrıca 8-10 Mart 1993'te TİKA girişimiyle Ankara'da toplanan Alfabe-İmla Konferansı'nda belirlenen ve her Türk Cumhuriyetinin ya da topluluğun içinden kendi alfabesini seçebileceği 34 harfli Latin kökenli bir çerçeve alfabe, Türk halklarının ortak alfabeti olarak kabul edilmesi önerilmekteydi.⁴¹

Ermenistan'ın "mütecaviz devlet" olarak ilân edilmesi ve bu kararın dünya kamuoyuna duyurulması;

Azerbaycan topraklarına yapılan saldırının durdurulması için, Türkiye ve Rusya arasındaki görüşmelerin, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün korunması kaydı ile gönülden desteklendiği;

Kurultay adına 'Türk Dünyası Çevre Komisyonu'nun kurulmasını ve Türk Dünyası'ndaki atom denemeleri ve çevre kirliliği meseleleri üzerinde çalışmak amacıyla "Antalya 93 Grubu" adı altında bir çevre hareketinin başlatılması;

Kurultay adına "İnsan Hakları Komisyonu" oluşturarak, faaliyete geçmesinin temini;

Türk Cumhuriyetleri radyo ve televizyonları arasında karşılıklı program değişimi ve ortak program üretimi konularının hayata geçirilmesi;

Türk Cumhuriyetleri arasında kadro yetiştirilmesi ve kadro değişimi ile ilgili olarak karşılıklı ve çok yönlü ilişkilere önem verilmesi ve hayata geçirilmesi. Birinci Türk devlet ve toplulukları Dostluk kardeşlik ve işbirliği kurultayı..., s. 170-174

⁴¹ Aydın, a.g.m., s.391; Basınla da paylaşılan bu kararlar şöyledir: "Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, 21-23 Mart 1993 tarihleri arasında Türkiye'nin Antalya şehrinde toplanmış ve beş komisyon halinde çalışmalarını tamamlayarak ilgili kuruluşlara ışık tutması

maksadıyla komisyon raporlarında belirtilen tavsiye kararlarını kabul etmiştir.

Kurultayımız, Türk Devlet ve Topluluklarının hem kendi aralarındaki münasebetlerde, hem de komşularıyla ve diğer ülkelerle münasebetlerinde,

- 1) Egemenliklere karşılıklı saygı gösterme,
- 2) İç İşlerine karışmama,
- 3) Anlaşma ve görüşmelerin eşitlik esasına göre yapılması,
- 4) Anlaşmalarda ve münasebetlerde tarafların eşitliğini ve eşit müzakereci olunması prensiplerini benimsemiştir.

Kurultayımız, kurulmakta olan yeni Dünya düzeninin;

- 1) İnsan haklarına ve hukukun üstünlüğüne,
- 2) Çok partili demokrasiye,
- 3) Bütün insanlara barış ve refah sağlama prensiplerine dayanması gerektiği görüşünü kabul etmiştir.

Türk Dünyasında milletlerarası hukuka saygılı, insan haklarına dayanan, millî, demokratik, laik hukuk devleti ilkesinin yerleşmesi ve geliştirilmesi için çalışmalar yapılması gerektiğine kurultayımız işaret eder.

Kurultayımız; bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin cumhurbaşkanları, başbakanları ve dış işleri bakanlarının iştirakiyle bir "Türk Cumhuriyetleri Yüksek Konseyi'nin kurularak Türk Cumhuriyet ve Topluluklarıyla ilgili sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasî meselelerini ele alıp çözümü için gayret göstermesi görüşünü ve "Türk Devletleri arası Parlamenterler Çalışma Grubunun kurularak işbirliği yapması fikrini tavsiye kararı olarak benimsemiştir.

Türk Devlet ve Toplulukları arasındaki eğitim, bilim, kültür, ekonomi ve teknoloji münasebetlerinin arttırılması, bu münasebetlerin komisyon raporlarında belirtilen kuruluşlarla desteklenmesi fikri, kurultay üyelerimiz tarafından benimsenmiştir. Eğitimde ve kültürde ortaklıkların geliştirilmesi ve arttırılması için gerekli tedbirlerin alınması konusunda fikir birliğine varılmıştır.

Dünya Türkleri Kültür varlığının tespiti, korunması ve geliştirilmesi için gerekli tedbirlerin Türk Cumhuriyet ve Toplulukları arasında işbirliği yaparak alınması görüşü kabul edilmiştir.

Kurultayımız, karşılıklı alâka ve münasebetlerin geliştirilmesi yoluyla bütün Türk Cumhuriyet ve Topluluklarının ortak yazı dilinde birleşmesi gerektiği görüşünü benimsemiştir. Yine Kurultayımız, dil alfabe komisyonu raporunda belirtilen 34 harfi alfabenin, Türk Devlet ve Topluluklarının ortak çerçeve alfabesi olarak benimsenmesini kabul etmiştir.

Bundan sonra toplanan 10 kurultayda genelde bu ilk kurultayda tartışılan konular ve alınan kararlar yine beş komisyon halinde ele alınmıştır. Yani bu ilk kurultayda ele alınan konular ve tartışmalar sonraki kurultaylara temel teşkil etmiştir. Bunun yanı sıra sonraki kurultaylarda bir önceki kurultay kararları ve bunların hayata geçirilip geçirilemediği de irdelenmiş, ayrıca Dünya’da ve kurultaya katılan ülkelerde ortaya çıkan gelişmeler, sorunlar ve meydana gelen değişimler ele alınıp irdelenmiştir. Ayrıca Dünya’da ve Türk Devlet ve Topluluklarında ortaya çıkan yeni gelişmelerle ilgili Türk Dünyası ve Türkiye’nin yaklaşımları, bakış açıları ve çözüm önerileri ortaya konmuştur.⁴²

Kurultayımız, ‘Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı’nda alınan kararların hayata geçirilmesi ve kurultayın her yıl tekrarlanabilmesi için daimi bir kuruluş oluşturulması gerektiği görüşünü benimsemiştir.

‘Dilde, Fikirde, İşte Birlik’ şiarıyla toplanan kurultayımız Türk Devletleri arasındaki işbirliğinin dünya barışına olumlu katkılar sağlayacağı görüşündedir. Bu işbirliğinin dünya çevre (Ekoloji) bilincinin gelişmesine; insanlığın refahına; evrensel kültürün zenginleşmesine yardımcı olacağı inancını kurultayımız benimsemiştir.” **Birinci Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı...**, s.178-179 ve 190

⁴² Bu konularda geniş bilgi için bkz. **İkinci Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, 20 - 23 Ekim 1994 İzmir, Konuşma Bildiri ve Karar Metinleri**, Hazırlayan: Abdülhaluk M. Çay, İkinci Baskı, Levent Ofset Matbaacılık ve Yayıncılık, Ankara 1996; **Üçüncü Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, (30 Eylül - 2 Ekim 1995, İzmir) Konuşma, Bildiri, Karar Metinleri ve Kurultay Tutanakları**, Hazırlayanlar: Abdülhaluk M. Çay - Atilla Şimşek Yücel Ofset, Ankara 1997; **Dördüncü Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, 21-23 Mart 1993, Antalya [konuşma, bildiri ve karar metinleri]** Levent ofset matbaacılık ve yayıncılık tic. Ltd. Şti. Ankara 1997; **Beşinci Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, 11-13 Nisan, İstanbul 1997, Konuşma, Bildiri, Tutanak ve Karar Metinleri**, Yayıncı Hazırlayanlar, Abdülhaluk M. Çay-Atilla Şimşek, **Türk Devlet ve Toplulukları, Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Vakfı Yayını**, Işık Matbaası, Ankara 1998; **Altıncı**

Bütün bu çabalar sonrasında Türkiye ve Türk cumhuriyetleri arasında önemli adımlar atılmış, siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel alanda çeşitli antlaşmalar imzalanmış ve bunlar faaliyete geçirilmiştir. Biz burada önemli gördüğümüz bir kısma bildiri kapsamı ölçüsünde değineceğiz.

Esasında Türkiye önderliğindeki projeler, ortak tarih, dil ve kültür paylaşımından kaynaklanmaktadır.

Bu çerçevede 1993 Temmuz'unda ise Türkiye Kültür Bakanlığı'nca cumhuriyetlerdeki muadil bakanlıklarla TÜRKSOY (Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi) projesi başlatılmıştır.

Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi ve bu kapsamda geliştirilen Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA) ve TÜRKSOY Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı projeleri, Rus, Çin ve Batı rekabeti karşısında bölge ülkelerine bir alternatif istikamet olarak sundular. Projelerde siyasi amacın baskın olmaması ve bölge ülkelerinin tümünü birden kapsamamakla beraber diğer bölgelerdeki,

Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, 21-23 Mart 1993, Antalya [konuşma, bildiri ve karar metinleri] Levent ofset matbaacılık ve yayıncılık tic. Ltd. Şti. Ankara 1999; **Yedinci Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, 21-23 Mart 1993, Antalya [konuşma, bildiri ve karar metinleri]**, İmkansa Ofset, Ankara 2000; **Sekizinci Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, 24-26 Mart 2000, Samsun [konuşma, bildiri ve karar metinleri]**, Poyraz Ofset, Ankara 2001; **Dokuzuncu Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, [konuşma, bildiri ve karar metinleri]**, 21-23 Aralık 2001, İstanbul, Levent ofset matbaacılık ve yayıncılık tic. Ltd. Şti. Ankara 2006; **Onuncu Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, Antalya, [konuşma, bildiri ve karar metinleri]** Ankara; **XI. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, [konuşma, bildiri ve karar metinleri]**, 18-20 Eylül 2006, Antalya, Başak Matbaacılık, Ankara 2007; **Türk Dövlət və Cəmiyyətlərinin XI Dostluq, Gardaşlıq və Əməkdaşlıq Qurultayı, Bakı 17-19 Noyabr 2007, Bakı 2008.**

özellikle Rusya'daki Türk halklarına da hitap etmesi, söz konusu projelere esneklik kazandırmakta, istikrarlı bir faaliyet alanı sağlamaktadır. TÜRKSOY, Orta Asya Türk devletlerinin yanı sıra Rusya Federasyonu içerisindeki Türk cumhuriyetlerini ve Gagavuzya, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetini de kapsayacak geniş bir faaliyet alanı bulmuştur.⁴³ 6 Nisan 2010 tarihinde de Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı kurulmuş ve faaliyetlerini halen sürdürmektedir.

Yukarıda ifade ettiğimiz Türkiye Cumhurbaşkanı ve Başbakanlarının gezisi bilahare Türk cumhuriyetleri devlet başkanları ve bakanlarının Türkiye ziyaretleri sırasında varılan mutabakat ve imzalanan anlaşmalar çerçevesinde, PTT'nin hibesiyle bölge ile Türkiye ve dünya ile direk iletişim sağlayacak telefon ağı, uydu yer istasyonları kuruldu. İstanbul ve Ankara'dan cumhuriyetlerin başkentlerine direk havayolu ulaşımı başlatıldı. 27 Nisan 1992'den itibaren TRT Avrasya Televizyonu uydu yayımına başladı. Böylece yüksek teknolojiye sahip televizyon yayımları gerçekleştirildi ve Müzikle Türk halkları arasında büyük bir bağ kuruldu.

Türk Kültür Merkezleri, Türk okulları açıldı. Bilahare bu Cumhuriyetlerden Türkiye'deki üniversitelere burslu olarak öğrenci kabul edildi. Bu çerçevede Türkiye her Cumhuriyet için 2000 burs (600 lise, 1400 yükseköğretim) vermeyi ve

⁴³ Türkiye Cumhuriyeti'nin teşviki ve çok yönlü işbirliğinin daimi taraftarı Nursultan Nazarbayev'in de teklifine atfen kurulan Türk Konseyi'nin temeli, 1992 yılından bu yana düzenlenen "Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirveleri" ile atılmıştır. Türk Dili Konuşan Ülkeler arasındaki dayanışmanın arttırılması ve yeni işbirliği imkânlarının yaratılmasını amaçlayan Türk Konseyi tarafından desteklenen işbirliği projelerinin 1993'ten bugüne kardeş ülkeler arasındaki sosyal ve kültürel ilişkileri pekiştirme girişimleriyle Türksöy, daha fonksiyonel ve gözle görülür bir hızla ilerlemektedir. T.C. Dışişleri Bakanlığı, **Orta Asya Ülkeleri ile İlişkiler**, Web: <http://www.mfa.gov.tr/turkiyeorta-asya-ulkeleri-iliskileri.tr.mfa> İnternet Erişim: 13.04.2018.

kabul etti. Öğrenciler 1993 yılından itibaren Türk üniversite ve okullarına kaydedildi.

Yine yukarıda ifade ettiğimiz şekilde çeşitli platformlarla ki buna kurultaylar da dâhildir, devlet başkanlarının katıldığı birkaç toplantıda tartışılıp, üzerinde mutabakat sağlandı gibi 34 harften oluşan Latin Alfabesinin son versiyonu cumhuriyetlerde benimsendi. Bu alfabe Azerbaycan tarafından 1992’de, Özbekistan tarafından Eylül 1993’te kabul edildi. Bugün tüm Orta Asya devletleri (Tacikistan hariç) ve Azerbaycan Latin Alfabesinin kabul etmiş durumdadır.⁴⁴

Radyo, telefon haberleşmesinin kurulması sağlandı ve Türkiye ile Cumhuriyetler arasındaki telefon haberleşmesi kolaylaştırıldı. Bu çerçevede Türk telefon şirketi NETAŞ Türk Cumhuriyetleri ile iletişimin kalitesini dijital servisle geliştirdi ve Türk PTT’si bölgeye yeni hatlar kurdu.

10 Mayıs 1997’de Aşkabat’ta Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan, İran, Türkiye ve Pakistan (Azerbaycan katılmadı) yetkilileri katıldı. Taraflar bir trans-Asya ana demiryolu inşa etmeye, Tejen- Saragt-Meşhed demiryolu inşaatını 1995’e kadar tamamlamaya ve Kazak-Çin sınırındaki Druzhba istasyonunu geliştirmeye karar verdiler. Ayrıca, Türkmenistan’dan İran, Türkiye ve Doğu Avrupa’ya bir gaz boru hattının inşası ve İstanbul’dan Tahran, İslamabad, Aşkabat, Taşkent, Bişkek ve Almatı’ya bir uluslararası karayolunun yapılması onaylandı. Karayolu taşımacılığı geliştirildi.

⁴⁴ Aydın, a.g.m., 381 v.d. Hale, a.g.e., s.311-315 ; Eğitim faaliyetleri ile ilgili bkz. **Cumhuriyetin 75. Yıl Dönümünde Türk Cumhuriyetleri**, Türk ve Akraba Topluluklarıyla Eğitim İlişkilerimiz, MEB Yurtdışı Eğitim Öğretim Genel Müdürlüğü, Ankara 1998 ve **Yurt Dışında Açılan Özel Eğitim Kurumları Temsilcileri İkinci Toplantısı**, MEB Yurtdışı Eğitim Öğretim Genel Müdürlüğü, Ankara 1997.

Türkiye ve Orta Asya Cumhuriyetleri arasında karşılıklı uçak seferleri başlatıldı.

Ekonomik ve ticari ilişkiler içerisinde küçük ve orta teşebbüslerin kurulması teşvik edildi. Hammaddelerin ithalatı gerçekleştirildi. Türkiye bölgeye ekonomik yardımlar yaptı.

22 Ekim 1993'de yapılan ve TİKA tarafından desteklenen Türk cumhuriyetlerinin uluslararası ilerlemesinde basının rolü hakkındaki bir konferansta her ülkenin kendi diliyle yayımlayacağı Avrasya adlı bir gazetenin yayınlanmasına ve Avrasya Basım Birliği'nin kurulmasına karar verildi.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Kırgız Cumhuriyeti Hükümeti arasında 3 Mart 1992 tarihinde Bişkek'te İmzalanan eğitim, kültür ve bilimsel alanlarda işbirliği anlaşması hükümleri uyarınca Kırgızistan'ın Başkenti Bişkek Şehrinde Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Kurulmasına Dair Anlaşma 30.9.1995 tarihinde İzmir'de imzalandı.⁴⁵ Bu Anlaşmanın 20.6.1996 tarihli ve 4144 sayılı Kanunla⁴⁶ onaylanmasının ardından Üniversite kuruldu.

Türkiye ve Kazakistan arasında 31 Ekim 1992 tarihinde imzalanan anlaşma gereği Türkistan şehrinde Hoca Ahmet Yesevi Uluslar Arası Türk - Kazak Üniversitesi kurulmuştur. Aslanaba, Sultan Sancar ve Yesevi'nin türbeleri tamir edildi. Ayrıca Mayıs 2010'da, Astana'da, Kazakistan Devlet Başkanı N. Nazarbayev ve Türkiye Cumhurbaşkanı A. Gül'ün katılımlarıyla bir bilim ve kültür merkezi olan Türk Akademisi açılmıştır.

Bu projelerin siyasi ve ekonomik ucunu 21 Kasım 2008 tarihinden bu yana TÜRKPA tutmaktadır. Bu arada Türk Dili

⁴⁵ T.C. Resmi Gazete, 23 Haziran 1996 Pazar, Sayı: 22675.

⁴⁶ T.C. Resmi Gazete, 6 Ağustos 1996 Salı, Sayı: 22719.

Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi'nin yeni binası Aralık, 2016'da Bakü'de açılmıştır.⁴⁷

SONUÇ

Sonuç olarak tarih, kültür ve dil bağ Türkiye'yi ABD, Rusya Çin gibi güçler arasında aranan jeopolitik ve ekonomik denge, bölge ülkelerine has kültürel değerleri çiğneyebilecek durumdayken, siyasi bağımsızlıkların ulusal ve tarihi esaslara dayandırılarak muhafaza edilmesinde belki de tek dengeleyici aktör Türkiye olmuştur.

Bu durumda söz konusu işbirliğini pekiştirecek en makul yöntem de kültürel diplomasi idi. Kültürel diplomasi sayesinde, toplumlar arasında tanışıklık arttırılmakta ve karşılıklı güven tesis edilebilmektedir. Bu güven ise, devletlerarasındaki siyasi ve ekonomik işbirliğinin bir ön şartıdır. Bu kültürel diplomaside kanaatimizce bildirinin konusunu teşkil eden kurultaylar da büyük rol oynamıştır.⁴⁸

'Alıstağbaurının' (Uzaktaki kardeşinin) derdini, acısını yüreğinde duyan Mağcan Cumabay'ın gönlü rahat olsun. Gaspıralı'nın işaret ettiği yolda ilerleyen, Türkiye ve Türk cumhuriyetleri Dilde, Fikir 'de ve İş'te birlik yolunda ilerlemektedir. İnaniyorum bu durum daha da gelişerek sürecektir.

⁴⁷ Türk Konseyi ve TÜRKSOY'un desteğiyle gerçekleştirilmekte olan kültürel projelerin (Türk Dünyasının Kültürel Merkezi İnisiyatifi, Nevruz kutlamaları ve Türk Kültür ve Miras Vakfı vb.), Türkmenistan ve Özbekistan'ın da dâhil olduğu siyasi ve ekonomik ortaklığa, dolayısıyla Hazar Denizi'nin köprü olacağı Orta Asya-Azerbaycan-Türkiye bölgesel işbirliğine yol açabilecektir. **Dünya Bülteni Haber Portalı**. Web: <http://www.dunyabulteni.net/gunun-haberleri/388609/turk-dili-konusanulkeler-parlamenter-asamblesinin-yeni-binasi-acildi> İnternet Erişim: 13.04.2018. ; Ryskulova, **a.g.t.**, s. 64-66.

⁴⁸Purtaş, F. (Aralık, 2013). **Kültürel Diplomasi ve TÜRKSOY**, Medeniyet ve Kültür Araştırmaları Merkezi. Web: <http://mekam.org/mekam/kulturel-diplomasi-ve-turksoy> İnternet Erişim 13.04.2018.

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

Kurultaylar

Birinci Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk

Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, 21-23 Mart 1993, Antalya [konuşma, bildiri ve karar metinleri] Levent ofset matbaacılık ve yayıncılık tic. Ltd. Şti. Ankara 1993.

İkinci Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk

Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, 20 - 23 Ekim 1994 İzmir, Konuşma Bildiri ve Karar Metinleri, Hazırlayan: Abdülhaluk M. Çay, İkinci Baskı, Levent Ofset Matbaacılık ve Yayıncılık, Ankara 1996.

Üçüncü Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk

Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, (30 Eylül - 2 Ekim 1995, İzmir) Konuşma, Bildiri, Karar Metinleri ve Kurultay Tutanakları, Ankara 1997, Hazırlayanlar: Abdülhaluk M. Çay - Atilla Şimşek Yücel Ofset, Ankara 1997.

Dördüncü Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk

Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, 21-23 Mart 1993, Antalya [konuşma, bildiri ve karar metinleri] Levent ofset matbaacılık ve yayıncılık tic. Ltd. Şti. Ankara 1997.

Beşinci Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk

Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, 11-13 Nisan, İstanbul 1997, **Konuşma, Bildiri, Tutanak ve Karar Metinleri**, Yayına Hazırlayanlar, Abdülhaluk M. Çay-Atilla Şimşek, **Türk Devlet ve Toplulukları, Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Vakfı Yayımları**, Işık Matbaası, Ankara 1998.

Altıncı Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk

Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, 21-23 Mart 1993, Antalya [konuşma, bildiri ve karar metinleri] Levent ofset matbaacılık ve yayıncılık tic. Ltd. Şti. Ankara 1999.

Yedinci Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, 21-23 Mart 1993, Antalya [konuşma, bildiri ve karar metinleri] Ankara; **Sekizinci Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı**, [konuşma, bildiri ve karar metinleri], İmkansa Ofset, Ankara 2000.

Sekizinci Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, 24-26 Mart 2000, Samsun [konuşma, bildiri ve karar metinleri], Poyraz Ofset, Ankara 2001.

Dokuzuncu Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, [konuşma, bildiri ve karar metinleri], 21-23 Aralık 2001 İstanbul, Levent ofset matbaacılık ve yayıncılık tic. Ltd. Şti. Ankara 2006.

Onuncu Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, Antalya, [konuşma, bildiri ve karar metinleri] Ankara; **XI. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı**, [konuşma, bildiri ve karar metinleri], 18-20 Eylül 2006, Antalya, Başak Matbaacılık, Ankara 2007;

Türk Dövlət və Cəmiyyətlərinin XI Dostluq, Gardaşlıq və Əməkdaşlıq Qurultayı, Bakı 17-19 Noyabr 2007 Bakı, Bakı 2008.

b. Resmi Gazete, Kitap, Makale ve İnternek Kaynakları

Andican, A. Ahat, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya**, Doğan Kitap, İstanbul 2009.

Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1990**, Cilt: II (1980-1990), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1991, s. 110 v.d. ,

Aydın, Mustafa, “Kafkasya ve Orta Asya’yla İlişkiler”, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne, Olgular, Belgeler. Yorumlar**, Editör: Baskın Oran Cilt: II, İletişim Yayınları, 3. Baskı İstanbul 2002, s. 322;

Cumhuriyetin 75. Yıl Dönümünde Türk Cumhuriyetleri, Türk ve Akraba Topluluklarıyla Eğitim İlişkilerimiz, MEB Yurtdışı Eğitim Öğretim Genel Müdürlüğü, Ankara 1998.

Cumhuriyetin 75. Yıl Dönümünde Türk Cumhuriyetleri, Türk ve Akraba Topluluklarıyla Eğitim İlişkilerimiz, MEB Yurtdışı Eğitim Öğretim Genel Müdürlüğü, Ankara 1998...

Dugin, Aleksandr, **İnsanlığın Ön Cephesi Avrasya**, Çeviri: Erdem Ergen, 2. Basım, Kaynak Yayınları, Ankara 2017

Dünya Bülteni Haber Portalı. Web:
<http://www.dunyabulteni.net/gunun-haberleri/388609/turk-dili-konusanulkeler-parlamentar-asamblesinin-yeni-binasi-acildi>
İnternet Erişim: 13.04.2018.

Hale, William, **Türk Dış Politikası 1774-2000**, Çeviren: Petek Demir, Mozaik Yayınları, İstanbul 2003.

Hobsbawm, Eric, **Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı**, (Türkçesi: Yavuz, Sarmal), Yayınevi, İstanbul 1996.

Karpat, Kemal H., **Türkiye ve Orta Asya**, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.

Kissinger, Henry, **Dünya Düzeni**, Çeviren: Sinem Sultan Gül, 4. Baskı, Boyner Yayınları, İstanbul 2016

Özlük, Erdem, “Dengeleme mi Peşine Takılmak mı? Dış Politika Stratejilerini Yeniden Düşünmek”, **Gazi Akademik Bakış**, Cilt: 10, Sayı: 20, Ankara Yaz 2017.

Purtaş, F. (Aralık, 2013). **Kültürel Diplomasi ve TÜRKSOY**, Medeniyet ve Kültür Araştırmaları Merkezi. Web: <http://mekam.org/mekam/kulturel-diplomasi-ve-turksoy> İnternet Erişim 13.04.2018.

Ryskulova, Kalmira, **Uluslararası İşbirliği Projeleri ve Orta Asya: Bağımsızlıkları Koruyacak Güç Dengesi İçin Arayışlar**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara Mart 2017.

T.C. Dışişleri Bakanlığı, **Orta Asya Ülkeleri ile İlişkiler**, Web: <http://www.mfa.gov.tr/turkiyeorta-asya-ulkeleri-iliskileri.tr.mfa> İnternet Erişim: 13.04.2018.

T.C. Resmi Gazete, 23 Haziran 1996 Pazar, Sayı: 22675.

T.C. Resmi Gazete, 6 Ağustos 1996 Salı, Sayı: 22719.

Tellal, Erer, “Rusya’yla İlişkiler”, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne, Olgular, Belgeler. Yorumlar**, Editör: Baskın Oran Cilt: II, İletişim Yayınları, 3. Baskı İstanbul 2002

Yurt Dışında Açılan Özel Eğitim Kurumları Temsilcileri İkinci Toplantısı, MEB Yurtdışı Eğitim Öğretim Genel Müdürlüğü, Ankara 1997.

Yurt Dışında Açılan Özel Eğitim Kurumları Temsilcileri İkinci Toplantısı, MEB Yurtdışı Eğitim Öğretim Genel Müdürlüğü, Ankara 1997.

MAGCAN CUMABAYOĞLU'NUN MİLLÎ MÜCADELEYE DESTEĞİ; EĞİTİM VE TÜRK DÜNYASI HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ

Selma YEL*

Magcan Cumabayoğlu, 25 Haziran 1893'de, Kuzey Kazakistan'ın Ak Mola bölgesinde bulunan Bulaev kasabasında doğmuştur. Magcan'ın doğduğu dönemde Türkistan'ın psikolojik ve sosyolojik durumunu belirleyen temel unsur, Çarlık Rusya'sının, yüzyıllardır süren, Türkistan'ı işgal politikasıdır. Özellikle onun döneminde bu şiddet artarak, isyanlara dönüşmüş ve çarlık orduları tarafından çok sert biçimde bastırılmıştır. Aslında bu durum, Magcan'ın düşünce dünyasını geliştiren en önemli faktör olarak değerlendirilebilir. Çünkü büyük bir şans eseri iyi bir eğitim alma şansını da bulan Magcan Cumabayoğlu, genç yaşından itibaren halkı yönlendirmeyi, gelişme ve bağımsızlık yolunda örgütlemeyi, üzerine sorumluluk olarak almayı görev olarak kabul eden bir şair ve aydın olmuştur. 1917 Bolşevik ihtilalini müteakiben Kazakistan'ın istiklâlini savunma amacıyla kurulmuş olan Alaş Orda Partisine girmiş ve bu partinin kurduğu Alaş Orda Hükümeti'nin Akmola milletvekili olarak Maarif Komisyonu üyesi olarak görev yapmıştır. Magcan Cumabayoğlu bu süreçte Anadolu'daki İstiklal Mücadelesini de imkânlar ölçüsünde yakından takip etmekte ve desteklemektedir. Mağcan Cumabay ilk baskısı 1923 yılında Taşkent'te yayınlanan eserinde yer alan "Alıstağı Bavırma" yani "Uzaktaki kardeşime" isimli şiirinde bu duygularını açıkça ortaya koymaktadır. Bu dönemde Lenin, Mustafa Kemal yakınlaşması olduğu için Sovyet yönetimi tarafından bu çalışmaları tepki çekmemiştir. Ancak Sovyet Rusya 1920'li yıllardan itibaren eski çarlık coğrafyası üzerinde

* Prof.Dr. Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Ankara

yeniden siyasi hâkimiyet kurma amacıyla baskı politikası başlatınca, Magcan Cumabayoğlu, Moskova’da 1925 yılında kurduğu “Alka” adlı edebiyat derneğinin karşı devrimci faaliyetler yaptığı iddiasıyla tutuklanmış ve idama mahkûm edilmiştir. Ancak, cezası daha sonra 10 yıl sürgün cezasına çevrilmiş ve 1930’da başlayan sürgün yıllarını çalışma kamplarında geçirmiştir. Rus yazarı Gorki’nin yardımlarıyla 1936 yılında Almatı’ya dönmüşse de, Stalin Rusya’sının genel uygulaması olan ihbar ve rejim karşıtı olanların devlete bildirilmesi uygulaması doğrultusunda Muhtar Avezov’un tutuklanmasına yardımcı olacak bilgiler vermeyi reddetmiş olduğu için devlet düşmanı ilan edilmiştir. Müeakiben de “Japon Casusu” suçlamasıyla, 1937 yılının Aralık ayında yeniden tutuklanmış ve 19 Mart 1938’de kurşuna dizilerek idam edilmiştir. Bugün Kazakistan’da düşünceleri, hayatı yeniden değerlendirilip genç kuşaklar için rol model olabilecek bir değer olarak öğretilmeye çalışılmaktadır. Bu çalışmada, özelde Kazakistan halkı için genelde ise aslında bütün Müslüman Türk dünyası için büyük bir sorumluluk hissederek 44 yıl süren kısa ömrü boyunca mücadeleler vermiş, pek çok konuda eserler bırakmış, bu uğurda sıkıntılar ve acılar çekmiş, gerçek bir entelektüel ve büyük dava adamı Magcan Cumabayoğlu’nun, hayatı tartışılmaya çalışılacaktır. Özellikle de Magcan Cumabayoğlu’nun Türk birliği anlayışı ve Milli Mücadeleye desteği, bu birliğin sağlanmasında önemli gördüğü unsurlardan toplumda kadının yeri ve toplumun eğitimi meselelerine bakışına ilişkin görüşleri hakkında kendi eserlerinin yanı sıra Kazakistan kaynakları ve Türkiye’deki çok az sayıdaki çalışmalar incelenerek bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Magcan Cumabayoğlu, Eğitim, Alaş Orda Hükümeti, Kazakistan

MAGCAN CUMABAYOĞLU'S SUPPORT FOR THE NATIONAL STRUGGLE, HIS THOUGHTS ON EDUCATION AND THE TURKISH WORLD

ABSTRACT

Magcan Cumabayoğlu was born on 25 June 1893 in Bulaev town, situated in the Ak Mola region of northern Kazakhstan. During that time, the main element determining the psychological and sociological status of Turkistan was the occupation policy of Tsarist Russia on Turkistan geography, which had been perpetuated for centuries. Especially during this period, the violence increased, turning into rebellions, and was harshly suppressed by the Tsarist armies. In fact, this can be regarded as the most important factor that contributed to the development of his ideas because Magcan Cumabayoğlu, who had the opportunity to receive a decent education by chance, was both a poet and an intellectual who took the responsibility to direct and to organize people for the purpose of national development and independence since an early age. Following the Bolshevik Revolution of 1917, he joined the Alaş Orda Party, which was established to defend the independence of Kazakhstan, and served as a member of the Commission of Education within the Alaş Orda Government. During that time, Magcan Cumabayoğlu closely follows and supports the Independence Struggle in Anatolia as much as possible. Mağcan Cumabay clearly expresses these feelings in his poem entitled "Alıstağı Bavrıma" that is "Accepted Blessing" which is first published as a book in Taşkent in 1923. Soviet government did not react against his efforts due to the proximity between Lenin and Mustafa Kemal at the time. However, when Soviet Russia initiated a repressive policy to regain political dominance over the old Tsarist geography from

1920's onwards, Magcan Cumabayoglu was arrested and sentenced to death for allegedly leading anti-revolutionary activities of the literary society "Alka", which he founded in Moscow in 1925. Later, the sentence was altered to a 10-year exile, and beginning from 1930 he spent the years of exile in labor camps. Although he returned to Almaty in 1936 with the help of the Russian author Gorki, he was declared an enemy of the state because he refused to give information on and to assist in the arrest of Muhtar Avezov, as it was the general policy of Stalin's Russia to notify of and to inform on the anti-regime forces. Afterwards, he was arrested again in December 1937 based on the charges of being a "Japanese Spy", and he was executed by firing squad on March 19, 1938. Today in Kazakhstan, his life and thoughts are taught as a value that can be a role model for young generations. In this study, Magcan Cumabayoglu's life will be opened to discussion, who was a true intellectual and a man of cause, feeling great responsibility for the people of Kazakhstan and for the all Muslim- Turkish world in general, struggling to achieve his purpose despite troubles and sufferings throughout his short life that lasted for 44 years, and who left behind many valuable works on many subjects. This paper will try to evaluate especially Mağcan Cumabayoglu's understanding of the Turkish uniformity, his support on the National Struggle of Anatolia, his views on the role of women in society as one of the important requirements for the success of such a uniformity, and his ideas regarding the education of society, based on his own works as well as sources in Kazakhstan and Turkey.

Key words: Magcan Cumabayoglu, Education, Alaş Orda Government Kazakhstan

GİRİŞ

18 Yüzyıldan itibaren Kazakistan dâhilinde hâkimiyetini artırmaya başlamış olan Çarlık Rusya'sı, Kazaklara bazı bölgelere girişi yasaklamış ve 1799 yılından itibaren de, yeni Ceza Hukukuna göre Kazakları yargılamaya başlamıştır. 1800 yılından başlayarak da Kazak Hanı olarak seçilen kişilerin Rusya tarafından tasdik edilmesi sürecine geçilmiştir¹. 19 yüzyılın ikinci yarısında Rus yayılması Kazakistan boyunca genişlemiş olup, 1853'de Ak Mescit, daha sonra Alma Ata'yı işgal etmiş durumdadırlar. Ruslar daha sonra da Kazakistan coğrafyasını 4 eyalete bölerek yönetmeye başlamışlar ve birçok bölgede Rus köyü kurmuşlardır². Magcan Cumabayoğlu 25 Haziran 1893'de, Kuzey Kazakistan'ın Ak Mola³ bölgesinde bulunan Bulaev kasabasında doğduğunda ülkesi bu durumda olup, bütünüyle Rus hâkimiyeti altına girmiş durumdadır⁴. Aynı süreç dâhilinde Çarlık Rusya'sı işgal ve genişleme siyasetini bütün Kafkasya ve Türkistan genelinde sürdürmektedir⁵. Türkistan, Batı Türkistan, Doğu Türkistan, Güney Türkistan ve İran Türkistan'ı olmak üzere dört bölüm

¹ Hizmetli, Prof. Dr. Sabri, "Kazak Ulusu Ve Kazak Tarihi Üzerine: Dünü Ve Bugünü", İstem • Yıl:9 • Sayı:17 • 2011 • s.40 ,

²Brower, Daniel: Turkestan and The Fate of The Russian Empire (London, 2003), 126-131'den naklen Özdemir, Emin, **20.Yy Başında Kazakistan da...** s,17

³ *Akmola* şehri 1994'te Kazakistan'ın başkenti olduktan sonra adı Astana olarak değiştirilmiştir

⁶Düysenbayoğlu, E. (2008), Magcan Cumabayoğlu, çok ciltli eserler derlemesi, 2. Cilt, Şiirler, Destanlar çevirmeleri, Jazuşı yayınları, Almatı. S. 6.

⁵ **Bu hususta geniş bilgi için bkz: Özdemir, Emin, 20.Yy Başında Kazakistan da Fikir Hareketleri, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ank., 2007**

olarak ifade edilmektedir. Magcan Cumabayoğlu'nun kültürel kodlarının oluşumunda daha çok Batı Türkistan tesirli olmuş olup, bu bölgede Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan ülkeleri bulunmaktadır⁶.

Magcan Cumabayoğlu'nun yetişme dönemindeki psikolojik ve sosyolojik durumunu belirleyici temel faktör, Türkistan'da, Çarlık Rusya'sının, yüzyıllardır süren işgal politikası ve halk üstündeki şiddetli baskılardır. Özellikle Magcan Cumabayoğlu'nun gençliğinin ilk döneminde bu şiddet artarak, isyanlara dönüşmüşse de çar orduları tarafından çok sert biçimde bastırılmıştır. Bu durum, aldığı eğitimin yanı sıra Magcan'ın düşünce ve inanç dünyasını geliştiren en önemli faktörlerden birisi olmuştur⁷.

Magcan Cumabayoğlu'nun Eğitimi ve Türkistan'daki Siyasi Gelişmeler

1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nı kaybetmiş olan Çarlık Rusya'sı, tüm dünyada hissedilmeye başlanılmış olan

⁶ Türkistan ifadesi genel olarak Türklerin yurdu olarak kullanılmakta olup, tarihsel süreç içerisinde birçok devletin kuruluş ve yıkılışına tanıklık etmiştir. Türkistan coğrafyasında Türkler, Çinliler, Moğollar, 19. yüzyıldan itibaren de Ruslar, Çinliler, Afgan ve Acemler hâkimiyet mücadelesi etmişlerdir. Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Harezmşahlar ise Türkistan üzerinde kurulan güçlü devletlerdir. 13. yüzyılın başından itibaren de bu coğrafya üzerinde Moğol işgali başlamıştır. Batı Türkistan 1867 yılından itibaren çarlık Rusya'sının hakimiyeti altına girerken, 1991 yılından itibaren Özbekistan ve Türkmenistan Devlet sahası olmuştur.. Doğu Türkistan Çin hâkimiyet sahası dâhilinde iken, Güney Türkistan Afganistan'ın hâkimiyetinde bulunmaktadır. İran Türkistan'ı İran'dadır.

⁹Nürhali, R. N. - Alpisbaev, K. K. - Aymühambet, C.E. Baytanasova, K. M. (2011), Toplum Sosyal Yönelik Kazak Edebiyatı 11, Jazuşı Yayını, Almatı. S. 60.

ekonomik durgunluktan en çok etkilenen ülkelerin başında gelmektedir. Bu durum özellikle büyük şehirlerdeki halkı derinden etkilenmekte olup, fabrikalar ardı ardına kapanmaya, işçilerin yevmiyeleri zamanında ödenmemeye başlanılmıştır. Ekonomid1 eki bu olumsuz gidişat, rejime dönük tepkileri artırmaya başlamış ve sonuç olarak 9 Ocak 1905 ‘te Çar, bizatihi kendi ordu mensupları tarafından kurşun yağmuruna tutulmuştur. Binlerce kişinin öldüğü bu olay, 1917 yılında hem Çar’ın tahttan indirilmesi, hem de daha sonra Bolşeviklerin iktidara gelmesine kadar gelişme gösterecektir⁸.

1905 olayları sonucunda bütün Türk dünyasında olduğu gibi Kazakistan genelinde de özellikle medreselerde yoğun Rus kontrolü başlamıştır. Rusçanın öğretilmesi neredeyse temel kıstas haline getirilmiş ve çok sıkı müfettiş kontrolü altında eğitime izin verilmesinin yanı sıra açılacak olan her yeni medresenin yanında bir de Rus sınıfı açılması için gerekli altyapının hazırlanması, zorunluğu getirilmiştir. Aynı zamanda da medrese ile mekteplerin gerekli materyalleri için gerekli olan mali bütçenin gösterilmesi gibi zorlayıcı şartların uygulanmasına başlanılmıştır. Ancak bütün baskı ve yıldırma çabalarına karşı yine de Kazak halkı cemiyetler kurarak medreselerin açılması ve güçlendirilmesine yoğun çaba sarf etmeye başlamıştır⁹. Rusya bu şekilde bütün Müslümanlar arasındaki irtibatı koparma ve zayıflatmayı ve de zorunlu Rusça eğitimi ile bölge halklarını Ruslaştırmayı hedeflemekte olup, benzeri uygulamalar Azerbaycan üzerinde de tatbik edilmeye başlanılmıştır¹⁰.

⁸ Sadıgov,Ramin , “Rus İhtilallerinin Azerbaycan’a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol”, **Gazi Türkiyat, , Bahar**, Yıl:2 0 1 5 ,Sayı:1 6 :s. 1 6 5

⁹ Özdemir, Emin, **20.Yy Başında Kazakistan da...s.42,43**

¹⁰ Özdemir, Emin, **20.Yy Başında Kazakistan da...s .44,1870 Yılında Rusya Eğitim bakanı olan D.A.Tolstoy, Anavatanımızın sınırları dahilinde yaşamakta olan bütün yabancı milletlerin eğitimi; onları kayıtsız şartsız Ruslaştırma ve Rus halkı ile kaynaştırma hedefini gütmelidir.”** Sözleriyle. Aslında daha sonra yapılanların amaçlarını da ifade etmiştir.

Rusya'nın bu amaca dönük yapmak istediklerinin başında ise Arap Alfabesinin yerine Kril Alfabesinin kullanımını zorunlu hale getirmek bulunmaktadır. Müteakiben de 1870 yılından itibaren Kazak okullarında Kril alfabesine uyarlanmış Kazak alfabesinde eğitim yapılması zorunlu hale getirilerek, Kazak halkının Rus alfabesine aşına olması için çaba sarf edilmeye başlanılmıştır. Rus ve Kazak nüfus oranının bir birine yakın olduğu bölgelerde ise Kazak-Rus karma okullarının sayısının artırılması için çalışılırken, diğer taraftan da bu okulların programlarında Rusça, ağırlıklı dil haline getirilmiştir¹¹. Magcan, Rus asimilasyon politikasının bu denli yoğunlukla uygulandığı bu dönemde, temel eğitimini doğduğu kasabada aldıktan sonra, 1905 yılında 12 yaşındayken Kızılyar'da, medreseye girmiştir. Magcan'ın öncelikle medreseye gönderilmiş olması, ailede Rus baskı ve yönetimine karşı bir tepki olduğunu açıkça göstermektedir. Çünkü 1905 yılı ile birlikte aslında bütün Türkistan genelinde çok önceden başlamış olan çarlık idaresine karşı tepki hareketleri giderek daha fazla artış göstermeye başlamış olup, bu tepkilerin arkasındaki itici güçlerden birisi de bütün Türkistan genelinde faaliyette bulunan medreselerdir.

Magcan'ın da öğrencisi olduğu birçok Kazak gencinin de eğitim aldığı Kızılyar'daki medrese de Hüsniddin Halfe, Veli Ahund, Aziz Molla muallimlik etmektedirler. Magcan, burada Arapça, Farsça ve Türk Dili'ni öğrenmiştir. Yine bu medresede, Muhammedcan Begişev'den Doğu tarihi ile ilgili dersler almıştır¹². Diğer medreselerin çoğunda olduğu gibi bu medresede de Ceditçi düşünce etkili olup, Magcan da büyük ölçüde bu akımdan etkilenmiştir. Ceditçi akımının önderleri Türk dünyasındaki geriliğe son vererek bağımsızlığın kazandırılması için bu amaçla 19. yüzyıl ortalarından itibaren dil, eğitim-öğretim ve dinî meselelerde ıslah hareketi

¹¹Özdemir, Emin, **20.Yy Başında Kazakistan da...s.47**

¹²Özdemir, Emin, **20.Yy Başında Kazakistan da... s.56**

başlatmışlar ve İdil boyu Tatar aydınlarından Şihabeddin Mercanî (1815-1889), Abdulkayyum Nasirî (1824- 1907) ve Hüseyin Feyizhanî (1826-1866) ve daha birçok öncü lider bu akımın savunusu ve uygulayıcısı olmuşlardır¹³.

Osmanlı Devleti bu gelişmeler olurken, bir taraftan Fransız inkılabı sonrasında bünyesinde zuhur eden milliyetçilik ayaklanmalarını engellemeye çaba sarf ederken, diğer taraftan da Genç Türkler 'in başlatmış oldukları yenileşme ve ıslahat taleplerini kontrol etmeye çalışmaktadır. Bu dönemde İstanbul'da eğitim görmekte olan Çarlık Rusya hâkimiyeti altındaki bölgelerden gelen Müslüman öğrenciler, “Rusyalı

¹³ Koncak, İbrahim, “Ceditçilik Hareketi Ve Türkistan-Osmanlı Devleti İlişkileri”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi**, 2(1): ,s.105, Ceditçilik Hareketi, Gaspıralı İsmail Bey öncülüğünde geliştirilmiştir olup, yeni usulle öğretim yapan okullar açılması ile başlamıştır. Daha sonra Tercüman Gazetesi ile bu fikirlerin yayılması aşamasına geçilmiştir. Ceditçilik hareketinin önderleri,1905 Rus İhtilalinden sonra ortaya çıkan siyasi faaliyetlerde aktif rol alarak, Kabil, Alma-ata, Buhara, Kaşgar, Semerkant, Taşkent’i kapsayan bölgelerde otuz yıl süreyle bu siyasi akımın etkili olmasını sağlamışlardır. Ceditçilik hareketi merkeze akılcı eğitimi alan İsmail Gaspıralı’nın (1851- 1914) fikirlerine dayanmaktadır. Kırım Tatarlarından olan Gaspıralı İsmail Bey’in Türk dünyasını merkeze alan bütün İslam dünyası ve özellikle de Osmanlı Devleti ve Türkistan’da Avrupa’ya karşı yeniden eskisi gibi güçlü olmanın yolunun içtihat yapılmasına bağlı olduğu fikirleri dönemin aydınları arasında büyük ölçüde kabul görmeye başlamış ve ilk Ceditçiler olarak da bilinen Rusya Müslümanlarından Abul Nasr Kursavi (1783- 1814), Şehabaddin Marcani (1818-1889) gibi düşünürler, X.yy’dan itibaren vazgeçilmiş olan içtihat kurumunun yeniden işletilmesi ve dini reformlar yapılması gerektiğini savunmaya başlamışlardır. Böylece bütün İslam dünyasında yeni durumlara ve gelişmelere dair ortak kararlar alınıp uygulanabileceğini, yeni gelişmelere karşı nasıl karar verilebileceği ortak bir mutabakat ile belirlenebilecektir. Nadir Devlet, ceditçiler, milliyetçi yönlere ağırlık vererek Türkler arasında bir ittifak oluşturulmadığı sürece bağımsızlıklarını temin edemeyeceklerini anlayarak “Ceditçilik” (Usul-ü Cedit) adı verilen reform hareketi ile sonuç almaya çalıştılar demektir.

Talebe Cemiyeti “ çatısı altında işbirliği ve fikir teatisi sürecini başlatmış olup, özellikle Kırım ve Kazan Tatarları bu hususta öncü ve lider konumundadırlar. Türkistan’dan gelen talebe ve hacılar bu cemiyetler sayesinde etkilendikleri yeni düşünce ve görüşleri Türkistan’a taşımaktadırlar¹⁴. Bu nedenle, Magcan Cumabay’ın fikri dünyasının şekillenmesinde dolaylı olarak Osmanlı Devleti de etkili olmuştur demek mümkündür. Magcan bu karışık ortam içinde 1910 yılında medreseyi bitirdikten sonra Ufa’ya geçmiş ve burada Galiya (Aliya) Medresesi’nde Rus Dili ve Edebiyatı derslerine devam etmiştir¹⁵. Galiye [Aliye] Medresesi, Medine ve Kahire’de dinî eğitim

¹⁴ Koncak, İbrahim, “Ceditçilik Hareketi...”,s.111

¹⁵ “**Maryam Sultanova Aydın, Sanatın Ve Bilimin Koruyucusu**”, [https://tr.sputniknews.com/turkish.ruvr.ru/2012/02/20/66495826/\(ErisimTarihi12.02.2018\)](https://tr.sputniknews.com/turkish.ruvr.ru/2012/02/20/66495826/(ErisimTarihi12.02.2018)) Galiya Medresesi altı yıllık dini bir okul olup, Türkistan’ın zengin İlk üç yıl hazırlık sınıfları olarak kabul edilirdi, son 3 yılda ise ana dersler verilirdi. Tüm öğretmenlerinin yüksek eğitimi vardı. Tatar dili ve edebiyatı dersini ünlü yazar Galimcan İbragimov verirdi. Galiya medresesi öğrencileri arasında Majit Gafuri, Şayhzada Babiç gibi çok ünlü Tatar ve Başkirler bulunuyordu. Medresede okuyanların milliyetleri çok farklı idi. Bunlar arasında Başkirler, tatarlar, Kırgızlar, kazaklar, Türkmenler, Özbekler, kırım ve Sibiryâ tatarları vardı. Galiya’daki öğretim programında psikoloji, pedagoji, coğrafya, tarih, fizik, kimya, Fransızca, müzik ve fizik kültür gibi dersler verilirdi. Bu derslerin yanı sıra İslam tarihi, Türk halkları tarihi, din tarihi, Arapça ve Türkçe, mantık, tatar edebiyatı dersleri mevcuttu. Bugün Ufa’da Galiya medresesi yok, ancak Maryam Sultanova medresesi var: «Medrese müdürü İldar-Hazrat Malahov’u dinliyoruz: Maryam Sultanova 20. yy başında aydınlanmacı, sanat ve dini koruyucu faaliyetlerine başlamıştır. Kadının İslam’daki rolünün büyük olduğunu göstermek için medreseye onun adını verdik. Diğer yandan medresede sadece oğlan çocukları eğitiliyor. Medreseye bağlı bir de akşam okulu var, burada 50’ye yakın öğrenci var. İsteyenlere İslam’ın esaslarını öğrettiğimiz pazar günü kurslarımız var, yani büyük vatandaşımız Maryam Sultanova’nın başlattığı işi devam ettiriyoruz. Anatoliy Çeçuha devam ediyor: Çok parlak bir kadındı ve çok parlak bir anı bırakmıştır. Halk arasında ‘Her şey insanın, insan ise kadının ellerindedir’ der. İşte o kadın Maryam Sultanova’dır.»

almış Ziya Kemali (1873-1942) tarafından 1906'da Ufa'da kurulan, dönemin en ileri medreselerinden biridir. Burada okuyan Tatar, Başkurt, Kazak ve diğer Türk halklarından birçok öğrenci, memleketlerinin fikir, siyaset ve edebiyat hayatında önemli rol oynamışlardır. Galiye Medresesi'nin hocaları Mısır'da, İstanbul'da eğitim görmüş Tatar aydınları idi. İslam terbiyesiyle yetişmiş, Müslümanlık, Türkçülük sevgisi taşıyan Tatar hocalar, öğrencilerini de bu ruhla terbiye etmişlerdir. Milliyetçilik, Türkçülük ve İslamcılık düşüncelerini savunmaktadırlar. Galiye Medresesi, kendi döneminde Kazak, Tatar, Başkurt gençlerine bu duyguları aşılıyarak Rusya'dan bağımsız olmalarını sağlamayı planlamaktadırlar¹⁶. Başkurt Türklerinden Timerbulat Akçürin'in kızı ve Ufa Camisi imamı Arslan-Ali Sultanov'un gelini olan Maryam Sultanova'nın babasından kalan bir evi bağışlaması ve kocasının maddi destek ve bursları ile bu medresenin kurulabilmesi mümkün olabilmektedir. Bu medreseden çok sayıda Türk aydını, yazar, şair hatta ressam yetişmiştir.

Galiya Medresesi altı yıllık dini bir okul olup, ilk üç yıl hazırlık sınıfları olmak üzere, son 3 yılda da ana ders olan psikoloji, pedagoji, coğrafya, tarih, fizik, kimya, Fransızca, müzik ve fizik kültür gibi dersler verilmektedir. Bu derslerin yanı sıra İslam tarihi, Türk halkları tarihi, din tarihi, Arapça ve Türkçe, mantık, tatar edebiyatı dersleri de mevcuttur. Medresedeki tüm hocalar yüksek eğitilmiş olup, Tatar dili ve edebiyatı dersini Kazan Türklerinden ünlü yazar Galimcan İbragimov vermektedir. Bu denli iyi bir eğitim yapılan medresede, Mağcan Cumabayov'un yanı sıra Majit Gafuri, Şayhzada Babiç gibi birçok ünlü Tatar ve Başkurt, Kırgız, Kazak, Türkmen, Özbek, Kırım ve Sibirya Tatarları olmak

¹⁶Ospanova Akhur Abdujaparkızı, "Mağcan Cumabay Ve Döneminin Diğer Şairlerinde Milli Ülkü", A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [Taed] 49, Erzurum 2013,S.251-252

üzere bütün Türk dünyasından öğrenciler birlikte ders almaktadır. Burada hem İslami bilgiler ve hem de Türk dünyasının meselelerine sorunlarına vakıf olarak, çözüm yolları bulmaya çalışan bu öğrenciler milli bağımsızlık hareketlerinin daha sonraki süreçte öncülleri olmaya başlayacaklardır¹⁷.

Magcan Cumabayov, Galiya,(Aliya) Medresesinde Ceditçi akımın önderlerinden Kazan Türklerinden Galimcan İbrahimov'ndan çok etkilenmiş ve ilk kitabı olan Çolpan'ı da burada Onun teşvikiyle yazmıştır¹⁸. Ufa'daki öğrenimi

¹⁷“ Maryam Sultanova Aydın...”,a.g.m

¹⁸ Öner, Mustafa,” Alimcan İbrahim ve Tatar Medeniyeti. Galimcan İbrahimov Mirası hem Törki Dünya. Galimcan İbrahimovniñ tuvuvına 125 yıl tuluvga bağışlangan halıkara fenni-gameli konferantsiya materialları”, 17Aprel2012,Kazan 2012, s.1114, İsmail Türkoğlu, “İbrahimov, Alimcan “, İslam Ansiklopedisi, yıl: 2000, cilt: 21, sayfa: 362-363,Edebiyat, tarih ve dil âlimi, tenkitçi. Alimcan İbrahim, eski Ufa Valiliği (Guberniyası) İsterlitamak ilçesinde Soltanmorat köyünde doğmuştur. Babası muallim ve molla olarak görev yapmaktadır. Alimcan İbrahim köy medresesinin yanı sıra üç sınıflık Rus okuluna da gitmiştir. 1905 Devrimine kadar devam ettiği Orenburg'daki Veli Mulla medresesinden eski düzeni protesto eden gösterilere katıldığı için arkadaşlarıyla birlikte atılmış ve 1906'da Ufa'ya gelip (Galiya) Aliye medresesine girmiştir. A. İbrahim,1909'da bölgenin kültür merkezi Kazan'a gelmiş ve burada üç yıl boyunca Tatar gazete ve dergilerinde makaleler yayımlayıp, Yaz başı, Diñgözde, Yöz yıl êlek, Söyü segadet, Utı süngen cehennem, Karak Mulla gibi ünlü hikâyelerini ve Yeş Yörekler romanını yazmıştır. Daha sonra 1912'de Kiev'e gitmiş ve buradaki siyasi faaliyetlerinden dolayı bir süre tutuklu kalmıştır. 1913 Nisan ayında Kazan'a dönüp Añ dergisi sorumlu sekreteri olarak çalışan yazarın biyografisinde 1914'de tekrar Kiev'e ve oradan da Sovyet Devrimine kadar öğretmenlik yapacağı Ufa'daki Aliye medresesine döndüğü görülmektedir Köylü bir muallimin çocuğu olan Alimcan'ı o günkü Rusya'nın İdil-Ural bölgesindeki bütün büyük kültür merkezleri kendisine çekmiştir: İsterlitamak - Orenburg – Ufa – Urallar – Kazak stepleri – Kazan – Kiev – Ufa. Türk kültür merkezleri olarak Alimcan'ı derinden etkilemiştir. Alimcan İbrahim'in geniş edebiyat mirası, sadece köklü bir medrese eğitimine ve ilaveten aldığı Rusça bilgisine değil, aynı zamanda hayatının ilk otuz yılında biriktirdiği bu çok geniş alandaki büyük görgü ve insan tecrübesine de

esnasında yine büyük Kazak aydınlarından olan Saken Seyfulun¹⁹ ile tanışması “Uyan Kazak” adlı kitabın yazarı büyük Türkolog Ahmet Baytursunoğlu’ndan Doğu ve Batı medeniyeti dersleri alması Mağcan’ın fikri olgunlaşmasında çok etkili olmuştur²⁰. Bu harekât sonucunda birçok Türk aydın ve yazarında fikri aydınlanma süreci başlamış ve özellikle de 1917 Bolşevik Devrimi sonrasında Osmanlı Devleti’nden de destek alınarak bütün Müslüman Türk dünyasının Rus esaret ve baskısından kurtarılabilceği şeklinde bir inanç güçlenmeye başlanmıştır. Dönemin aydınları Anadolu ve Türkistan’ı da içine alan işbirliği süreci sonunda bu hayalin gerçekleşebileceğine inanmaktadırlar. Osmanlı Devleti bu

dayanmaktadır. Alimcan İbrahim ve çağdaşlarının doğup yetiştiği bu dönemde en etkili düşünce akımlarının başında Ceditçilik gelmekte olup, Alimcan da bunun savunucularından olmuş, öğrencilerine bu düşüncüyü aşılamaaya çalışmıştır. Türk ırkından geldiklerini kabul etmekle beraber ayrı bir Tatar milletinin ve dolayısıyla da Tatarca’nın, Tatar edebiyatının ve Tatar medeniyetinin varlığını savunmuş olan Alimcan İbrahimov, Tatarlar arasında sosyal ve politik fikirlerin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Sovyet rejimi ile zaman zaman anlaşmazlığa düşmüş olsa da 1917-1920 yılları arasında yeni rejimi destekleyen ideolojik hikâyeler ve yazılar kaleme almıştır.

¹⁹ Yeni Çağ, “Kazak-Kırgız’ın arası iki gözün akı-karası “,22.01.2015, Kazak edebiyatının klasik yazarı ve devlet adamı Saken Seyfullin 1924 yılında Türkiye ile ilgili yazmış ve meşhur bir konuşmasında: “dünyanın Türkiye hakkında karamsar düşüncelere sahip olduğunu, fakat her şeye rağmen Türk ulusunun çalışkanlığıyla, Anadolu insanına has yüksek geleneksel değerleriyle yeniden büyük devlet olmaya gayretgösterdiğini anlatmışveTürkiye Cumhuriyetinin devletlerarasında her zaman büyük kalmasını dilemiştir.

²² Baltogaeva, J. (2013), ÇoLuğa nurunu döken Güneşin oğlu. Mağcan Cumabayev’in doğuduna 120 yıl, Türk Dünyası. Almanak. Uluslararası Türk Akademisi yayımları. Almatı. S 727.

gelişmelerden haberdar olmakla birlikte doğrudan doğruya bir yardım durumu söz konusu değildir²¹.

Magcan Cumabayov da gerek hocaları vasıtasıyla almış olduğu nitelikli bir eğitim sebebiyle ve gerekse de Rus baskıları sebebiyle büyük ölçüde bu siyasi düşünce ve akımlardan etkilenmeye başlamıştır. Magcan, bu hususta yalnız da değildir, Kazak milli aydınlanma hareketlerinin öncülerinden olan Cihanşah Dostmuhammed, Ahmet Baytursın Alihan Bükeyhan, Mustafa Çokay, Mircakıp Dulat, Muhammedcan Tınışbayev, Bahtcan Karatay, Halil Dostmuhammed Yakup Akpa, Âlim Han Ermek, Muhtar Avezov, Mahmut Sultan Toraygirey de Rus üniversiteleri ve enstitülerinden mezun olmuş yüksek tahsilli aydın ve yazarlar olarak Kazak aydınlanma hareketi içinde öncü roller üstlenmişlerdir.

1917 Bolşevik Devrimi sonrasında bütün Çarlık Rusya'sı dâhilindeki bölgeler karışmış isyanlar birbirini takip ederken, ciddi olarak baş gösteren kıtlık sonucunda da yüzbinlerce insan ölmüştür. Bu ortam içinde geçici Krenski Hükümeti düzeni sağlamaya çalışmaktadır. Bu karışık ortam içinde bütün eski Çarlık Rusya'sı halklarında olduğu gibi Kazaklar da bağımsızlık hareketi başlatmaya teşebbüs etmişlerdir. İlk Tüm-Kazak Kongresi Orenburg şehrinde (Turgay eyaleti) 21-28 Temmuz 1917 tarihlerinde düzenlenmiştir. Akmolinsk, Semipalask, Yedisu'ya, Turgay, Ural, Fergana ve Bökey Orda eyaletlerinden 20 delege katılımcı olmuştur. Her ne kadar Kongre Kazak eyaletlerinin bölgesel ve milli özerkliğe kavuşmasının gerekliliği teklifini öne sürse de, delegeler bu konunun niteliğini detaylı olarak tartışmamışlar, devlet yönetimi, toprak problemleri ve hukuk sistemi üzerinde yoğunlaşmışlardır. Kongrede sunulan tekliflere göre; Kazak milis teşkilatının ve zemstvo teşkilatları göçebe ve yerleşik

²¹Kapağan, Enver,” Alaş Orda Partisinin Kazak Aydınlanmasına Etkisi”, Zeitschrift für die WELTDER Türken ,VOL.7,no:1,2015,s.258

alanlara sevk edilmesi istenmektedir. Delegeler aynı zamanda eğitim problemleri, din ve kadın konularında önemli kararlar almışlardır. Kongre aynı zamanda Tüm-Rus Müslümanları (Şura-ı İslam) kongresine göndermek için 8 delege seçmiş ve Tüm-Rus Anayasal Toplantısı (9 eyaletten toplam 82 erkek) için delege ve aday listesi hazırlamıştır. Alihan Bükeyhan, C. Dostmuhammed ve Validhan Tanaçev Kiev’de toplanan Fedaralistlerin kongresine katılmak üzere delege seçilmişler, A. Kenjin, Petrograd’daki Eğitim Komisyonu’nda delege olmuşlardır. Kongrede alınan en önemli karar ise bir Kazak siyasi partisinin kurulması olmuş bu nedenle de delegeler kurulacak olan partinin tasarı programının hazırlanması ile görevlendirilmiştir²².

Mağcan Cumabay, bunun sonucu olarak da 1917-1918 yılları arasında Alihan Bökeyhanulı, Ahmet Baytursunulı ve Mirjakıp Duvlat’ın kurmuş oldukları “Alaş Orda Partisinde”, Maarif Komisyonu üyesi ve Akmola milletvekili olarak aktif görevde bulunmuştur²³. Daha sonra Akmola’da “Boztazdik Tulu” gazetesinde, 1920 yıllarında Taşkent’te “Ak Yol” gazetesinde aynı zamanda “Şolpan ve Sana” dergilerinde görev almıştır. Bunlara ek olarak, 1923-1927 yılları Moskova’da Yüksek Edebiyat ve Sanat Enstitüsünde okumuş, burada Rus ve Batı edebiyatları ile tanışma fırsatı yakalamıştır. Tarih bilgisi ile millî şuuru güçlü olan şairin Oral tauvı (Ural dağı), Alıstağı bauırma (Uzaktaki kardeşime), Tezbaram (Hemen giderim), Türkistan, Turan’ın bir bauında” (Turan’ın bir yanında) vd. şiirleri, millî şiirimizde Türkçülük konusunun ilk defa ele

²² Kendirbai, Gülnar, “Alaş”, <https://www.altayli.net/alas-2.html/3>, (Erişim tarihi. 13.02.2018)

²⁵ Süleymenova, Z. E. – Ualihanov N.L.Ş. (2012), Kazağın “Beş Arısı’nın” Milli Terbiye üzerinde Düşünceleri, Uluslararası bilimsel-pratik konferans materyallerinin derlemesi. Kökşetau. s..239.

alınarak işlendiği muhteşem eserler olup, Türkistan genelinde ciddi tesirler bırakmıştır.

Magcan Cumabayov, Moskova’da 1925 yılında kurduğu “Alka” adlı edebiyat derneğinin karşı devrimci faaliyetler yaptığı iddiasıyla tutuklanmış ve idama mahkûm edilmiştir. Ancak, daha sonra gelebilecek tepkiler dikkate alınarak cezası 10 yıl sürgün cezasına çevrilmiştir. 1930’da başlayan sürgün yıllarını çalışma kamplarında geçirmiş ve dünyaca ünlü Rus yazarı Maksim Gorki’nin yardımlarıyla 1936 yılında hapisneden çıkabilmiştir. Daha kararlı, olgun ve cesur bir şekilde Almatı’ya döndükten sonra Muhtar Avezov’un tutuklanmasına yardımcı olacak bilgiler vermesi istenilmiş, yani muhbir olması istenilmiştir. O yıllarda bu durum genel olarak bütün Türk aydın ve yazarlarına uygulanmaktadır. Böylesine alçakça bir davranışı kabul etmeyen Mağcan, “Japon Casusu “olduğu suçlamasıyla 1937 yılının Aralık ayında yeniden tutuklanmış ve 19 Mart 1938’de kurşuna dizilerek idam edilmiştir.

1. Magcan Cumabayoğlu’nun Eserlerinde Türkçülük ve Turan Anlayışı

Magcan Cumabayoğlu, gerek aldığı eğitim, gerekse yaşadığı dönemin şartlarından edindiği tecrübeleri dar bir çerçeveden değil, geniş pencereden bakarak yeniden yorumlamış ve yazılarında bunu ortaya koymaya çalışmıştır. Bu sebeple duygu ve düşünce dünyası tüm Kazak coğrafyasının dışına taşarak Türk dünyası ile ilgili hayaller taşımaktadır. *‘Türk, yiğit Türk, gök yeleli Türk, şerefli Türk, kahraman Türk çocukları, Ural Dağı, Hemen giderim, Turan’ın bir yanında, Uzaktaki Kardeşime ve Türkistan’ vb. şiirlerine bakıldığında da bu durum net olarak görülmektedir. Şair, Türk dünyasının güçsüzlüğünün sebebini bölünüp parçalanmalarını ve birbirlerinden hem fiziksel olarak hem de fikren*

uzaklaşmalarına bağlamakta ve var gücüyle yine bu birlikteliği sağlamak için uğraşmaktadır²⁴⁻²⁵.

M. Cumabayoğlu, eserlerinde, Türklerin kadim vatanının Türkistan olduğunu belirtmekte ve bunu Turan olarak tanımlamaktadır. Türklerde İslam anlayışının bu topraklarda geliştiğini belirtmektedir²⁶. Şiirlerinde büyük bir ruh ve tabiat özelliklerine sahip olduğunu belirttiği Türkistan tarihini edebi ve manevi anlamlar yüklü ifadelerle anlatmıştır. Bunlardan “Türkistan” adlı eserine;

«Түркістан – екі дүние есігі ғой,

Türkist

an – iki dünya kapısı

Түркістан – ер түріктің бесігі ғой»

Türkist

an – er Türkün beşiği

şeklinde başlayan şair, İslam düşüncesinde yer alan dünya ve ahiret inancını kendi süzgecinden geçirerek, 20. Asrın başlangıcında sıkıntı yaşayan Türk milletine, hayat ve sonsuzluk arasındaki bir kapı olarak nitelendirdiği Türkistan’ın, onların manevi evleri olduğunu söyleyerek destek vermektedir. Şair eserin devam eden mısralarında, yine Türkistan tarihini edebi biçimde ele alarak, Turan’ın yani Türkistan’ın Türklerin vatanı olduğunu sıklıkla vurgulamaktadır²⁷.

²⁶ Şarip, Amantay. (2010), “Söz Sanatı ve Milli Ruh”, Astana: Pedagogika-Press Yayınevi, S.240

²⁵ Kınacı, Cemile (2011), “Kazak Şairi Mağcan Cumabayoğlu’nun Şiirlerinde “Kendi” ve “Öteki” İmajı”, Turkish Studies, Volume: 6/3, s. 1666.

²⁸ Baltogaeva, J. (2013), Çoluğa nurunu döken Güneşin oğlu. Magcan Cumabayev’in doğuduna 120 yıl, Türk Dünyası. Almanak. Uluslararası Türk Akademisi yayınları. Almatı. s. 727.

... Ертеде Түркістанды Тұран дескен, Түркiстан'а Turan denildi	Tarihte
Тұранда ер Түрігім туып-өскен. da Er Türk'üm doğup büyüdü	Turan
....Тұранның тағдыры бар толқымалы, n kaderi çok dalgalıdır	Turan'ı
Басынан көп тамаша күндер кешкен. an çok ilginç günler geçti	Başınd
Тұранның тарихы бар отты желдей, n tarihi var ateş yeli gibi	Turan'ı
Заулаған қалың өрттей аспанға өрлей, p göklere çıkar yangınlarla	Parlayı

Magcan adı geçen eserinde, aynı zamanda Türklerin, kaynağını Turan'dan aldıkları kahramanlıkla dolu tarihinin, yalnızca tarih sayfalarında kalmaması gerektiğini, aynı zamanda yeni nesillere de ilham vermesi gerektiğini vurgulamaktadır. O'na göre Turan geçmişte olduğu gibi gelecekte de Türklerle güç verecektir²⁸. Bu amaçla yazmış olduğu bazı mısralar şu şekildedir.

«Бұл Тұран ежелден-ақ алаш жері, Turan ezelden Alaş yeridir	Bu
--	----

²⁹ Baltogaeva, J. (2013), Çoluğa nurunu döken Güneşin oğlu. Magcan Cumabayev'in doğuduna 120 yıl, Türk Dünyası. Almanak. Uluslararası Türk Akademisi yayınları. Almatı. s. 728.

³⁰ Baltogaeva, J. (2013), Çoluğa nurunu döken Güneşin oğlu. Magcan Cumabayev'in doğuduna 120 yıl, Türk Dünyası. Almanak. Uluslararası Türk Akademisi yayınları. Almatı. s. 728.

Тұрансыз тарқамаған алаш шері.	
	Turansı
z gün göremez Alaş yeri	
Тұранның топырағында тыныштық тапқан,	
	Turan'ı
n topraғындan dinçlik alır	
Алаштың арыстаны Абылай ері...»	
Arslanı Abılay Han.	Алаш'ın

Mırsalarda ifade edilen büyük Alaş «қалың алаш», doğum yeri anlamındaki «туған ел, туған жер» ifadeleri aslında derin ve edebi anlamlar taşımaktadır. Mağcan'ın hayali Türk halkının tamamının bu ifadeleri inanarak telaffuz edeceği bir toplum yaratmaktadır²⁹. O, kurtuluşun yegâne çaresinin birlik olmaktan geçtiğini bilir. Etrafına da bu duyguyu benimsetmeye çalışır. Dünyanın her neresinde olursa olsun gözyaşı döken tüm soydaşlarının acısını içinde hissedenden büyük dava adamı; kuzey, güney, batı, doğu ayrımı yapmadan bütün Türk soylu halklara sahip çıkılması gerektiğini ifade etmektedir³⁰. Bu düşüncesinin en güzel örneklerinden biri ise “Uzaktaki Kardeşime” isimli eseridir. Eser Çanakkale Savaşı esnasında Anadolu Türklerini desteklemek için kaleme alınmış olup, daha önceki satırlarda ifade edildiği üzere Rusya da bu savaştan olumsuz manada çok etkilenmiştir. Şiirden şu dörtlükler çok dikkat çekici olup, hem karındaşlığa vurgu yapmakta ve hem de Türkün acısını içinde hissettiğini göstermektedir. Uzaklarda azap çeken kardeşim, Lale gibi boyun büken kardeşim, Kuşatılmış zalim düşman içinde, Sel gibi gözyaşı döken kardeşim, Anamız değil miydi altın Altay, Oynaşır dururduk iki deli tay, Onun kucaғында

³¹ Eleukenova Ş. (1995). Mağcan. Hayatı ve Eserleri. Almatı: Sanat. s. 217.

³⁰ Kapaған, E. (2015), 20. Yüzyıl Başında Kazak Aydınlarında ‘Türk’ ve ‘Türkistan’ Şuuru, Volume 10/4 Winter 2015, p. 595

yaılarında, Aydınlık yüzümüz sanki dolunay³¹. Sonra da çok acı bir şekilde devam eder Magcan ve sorar:

Япырмай, айрылдык па қалың топтан, Pirim! Аурıldык мi ulu бүтүнден?	Ey
Шабылып қайтпайтұғын жауған оқтан? уылмауан уаған оқлардан	Dağıлып
Түриктің жолбарыстай жүрегинен pars gibi yüрегі varken	Türk'ün
Шынымен қорқақ құл боп жаудан бүкқан? kul mu olduk düşмандан sinen	Korkak

Günümüzde Magcan'ın “Uzaktaki Kardeşime” adlı şiiri Kazakistan-Türkiye yakınlaşmasında sıkça vurgulanmakta olup, yeni nesillere mutlaka öğretilmesi gereken bir değerdir. Aslında bu eserde tüm Türklere birlik ve beraberlik mesajı veren Magcan, diğer eserlerinde de sıklıkla, Türk milletine kendine gelmesinin, özüne dönmesinin bir anlamda “uyanmasının” gerektiğini ifade etmektedir. Bu amaçla yazmış olduğu “Ural Dağı” adlı şiirinde bugün bırakın kardeşine yardım etme cesareti ve de gücü olmayan Türk toplumuna şu şekilde seslenmektedir.

Қарашы төңірекке мойның бұрып, çevirip etrafa baksana!...	Başın
Алтай, Орал бойында тұрған түрік Ural бойында отуран Türk!	Altay ve
Аты да, заты да жоқ, дыбысы жоқ, varlığı da, sesi de olmayan...	Adı da,

Yukarıdaki dizeler ve daha niceleri aslında geçmişe duyulan özlem ve Türk halkının “uyanmasının” gerekliliğini

³¹ Çeviren: **Uzaktaki Kardeşime Magcan Cumabay**, Ankara, 2018, s.19

ifade etmektedir. Mağcan, geçmişteki birlik ve beraberliğin olduğu günlere dönebilmenin halkın farkındalığını geliştirmekle mümkün olduğuna inanmaktadır. Bu durumu Mağcan, “Alka” adlı eserinde “Amacım, halkı bilinçlendirmek, uyanması gereken günün geldiğini hatırlatmaktı” şeklinde açıklamaktadır³²

1.2. Mağcan’a göre kadın ve toplumdaki yeri

19.Yüzyıl sonu, 20 Yüzyıl başlarında Gaspıralı İsmail’in öncüsü olduğu Tükçülük akımı dâhilinde özellikle kadının eğitimi son derece önemli olup, bu akımdan etkilenmiş olan bütün Türkistan genelinde Azerbaycan’da kız çocuklarının eğitimi öncelikli bir hedef haline getirilmiştir. Mağcan Cumabayoğlu da Türk milletinin geri kalmışlıktan öz güven eksikliğinden kurtulması için insan ve toplum, özellikle de kadın ve din arasındaki ilişkiye özel önem vermiştir. Kadınların bilinçli ve eğitilmiş bireyler olmasının gerekliliğini ve toplum içerisindeki rolünü ortaya koymaya çalışmıştır³³. Ulbolsun (Улболсын), adlı eserinde bir dönemin temel problemleri olarak değerlendirdiği, kadınların evlendirilme usullerini ve evlilikte yaşadıklarını, bir kızın hayatı özelinde anlatmış ve kadınların bu anlamda sıkıntılarını dile getirmiştir. Benzer biçimde Molodoi Snohe (Молодой снохе) adlı eserinde, bir kazak gelinin hikâyesini anlatmakta, kazak gelinin hayatının gösterişsiz, iddiasız, ihtiyatlı ve dikkatli biçimde, çevresini memnun etmek için çalışmak, diğerlerinin beğenisini kazanmak, kendi isteklerini bir kenara bırakmak üzerine kurulu

³² Қамзабекұлы, 1997: s.260

³⁵ Sarina, A.M. (2010). XX. yüzyılın başında Kazak yazarlarının eserlerinde Toplumdaki kadın durumuna yeni bir bakış. Bilimsel Ve Metodolojik Dergi. Ocak 2010. № 2 (18) S. 79.

olduğunu ifade etmektedir. Cumabayoğlu bu eserinde, kadınlardan toplumun kişilik ve emek anlamında beklenti ve sosyal statü sorunlarını gündeme getirmeye çalışmıştır³⁴. Benzer biçimde Neschastnaya (Несчастная) ve Greh Şolpan (Грех Шолпан) adlı eserlerinde de çalışan kadının yaşadıkları güçlükleri ve istismarları anlatmıştır. Bu anlamda kadının toplumdaki problemleri ve yeri hakkında mesajlar vermiştir.

Yukarıda ifade edilen eserler genel olarak değerlendirildiğinde M. Cumabayoğlu'nun, toplum içerisinde kadının rolünün evrensel seviyeye getirilmesi, onun onur ve haysiyetine saygı gösterilmesi, emeklerinin takdir edilmesi, çocuk yetiştirme rolünün önemsenmesi vb. bakımlardan hakkı olan statünün kazandırılması yoluyla aynı zamanda toplumsal bir değer olarak ailenin de yükseleceğini ifade ettiği görülmektedir. Osmanlı Devleti son dönem aydınlarında ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'te de aynı düşünceler mevcut olup, son derece isabetli tespitler olduğu günümüz Türkiye'sinin gelmiş olduğu yer ile sabittir. Magcan da bu problemlerin acil çözümlerinin gerçekleşmesi için kadının hem ahlaki hem de toplumsal açıdan özgür bırakılmasının gerekliliğini vurgulamaktadır.

1.3. Magcan'ın Eğitim Anlayışı

Magcan, Türk toplumun düzeninin ve milli birliğin sağlanmasında en önem etkenlerden birinin de eğitim olduğunu düşünmüş ve bu amaçlı nesir türü çalışmalarda da bulunmuştur. En önemli eserleri Pedagoji «Педагогика», İlkokulda ana dili «Бастауыш мектептегі ана тілі», İlkokulda anadili öğretimi «Бастауыш мектепте ана тілін оқыту жайы», Eğitimli olma «Сауатты бол» dır. Aşağıda bu eserlere ilişkin bazı

³⁶ Soboleva, L. (1940). Bozkırların şarkıları. Kazak Edebiyatı Antolojisi. Goslitizdat yayını, S. 312.

değerlendirmeler yapılmaya çalışılmıştır³⁵ (Сулейменова ve Уәлиханов, 2012: 243).

M. Cumabayoğlu, “Pedagoji” adlı eseri Kazak coğrafyasında ilk çıkan milli pedagoji kitabıdır. Eser, öğretmenlere, öğrencilere milli terbiyenin nasıl verileceğini anlatan bir kitaptır. Kitapta Magjan, “Kazağın kanı bir, canı bir yolbaşçısı öğretmendir. Öğretmenlik, altı Alaşın balalarının bir araya gelmesinden daha değerli bir yerdir” ifadeleriyle öğretmenliğin önemini vurgulamaktadır. Pedagoji kitabı 14 bölümden oluşmaktadır. Magjan, kitabında pedagoji konularını küçük bölümlere ayırıp her bir konuyu bir bölümde analiz ederek açıklamaktadır.

Kitap “Terbiye nedir?” şeklinde başlamaktadır. Sorunun cevabını vücut terbiyesi, karakter terbiyesi, akıl terbiyesi ve güzellik terbiyesi olarak 4 başlık altında vermiştir. Magjan, “Eğer yukarıda ifade edilen 4 terbiye insana verilirse insanın tam olarak eğitilmiş olacağını” ifade etmektedir.

İkinci bölümde pedagoji dersinin nasıl olması gerektiğini açıklamaktadır. Magjan pedagojinin aslında terbiye dersi şeklinde olması gerektiğini vurgulamaktadır. Pedagoji alanında dünyadaki uygulamaları göz önüne alırken, kendi halkının pedagojik geleneklerini de çok önemsemektedir. Milli pedagojik anlayışın, oluşturulacak pedagojik modelin en temelinde olması gerektiğini vurgulamaktadır. Milli terbiyenin değerli taraflarını “Her terbiyecinin kullanması gereken yöntem milli terbiyedir. Her milletin çocuk terbiyesi hakkında eskiden gelen farklı yöntemleri vardır. Milli terbiye, tarih boyunca çeşitli sınavlardan geçmek suretiyle, o millet için en zengin haline gelmiş terbiye biçimidir ve her terbiyecinin mutlaka

³⁷ Süleymenova, Z. E. – Ualihanov N.L.Ş. (2012), Kazağın “Beş Arısı’nın” Milli Terbiye üzerinde Düşünceleri, Uluslararası bilimsel-pratik konferans materyallerinin derlemesi. Kökşetau. S.239.

bunu bilmesi gerekir.” sözleriyle açıklamaktadır. Milli terbiye sisteminin oluşturulmasında halkın desteğinin önemini vurgulama, halka rağmen bir sistem oluşturulamayacağını ifade etmektedir. Bu durumu göçebe Kazak halkı özelinde şu sözlerle ifade etmiştir: “Kazak çadırının kötü tarafları olduğu gibi iyi tarafları da vardır. Önemli olan o çadırda yaşayan çocuğa iyi özellikler kazandırmaktır. Çadırda yaşayan çocuk zor tabiat şartlarında ve tabiatla iç içe yaşamaktadır. Bu bakımdan çocuğun sert ve zorluklarla baş edebilecek biçimde yetiştirilmesi gerekmektedir.”

Magcan’ın şiirleri incelendiğinde bunlardan 20 kadarında belirgin biçimde eğitim ve öğrenme konularını ele aldığı görülmektedir. Magcan şiirlerinde, içinde bulunulan dönemde göçebe atalarından farklı olarak insanların tabiata karşı kayıtsız olduğunu düşünmekte, bu anlamda okulun görev üstlenmesi gerektiğini: “Günümüz kuşağı, tabiattan ayrılma ve ona kayıtsız kalma tehlikesiyle karşı karşıyadır” şeklinde ifade etmektedir. Magcan bu durum karşısında eğitim sisteminin amacının çocuklar henüz beşikte iken başlaması gerektiğini ifade etmektedir. Buna ek olarak Magcan, Kazak pedagojisi tarihinde ilk kez, "milli eğitim" kavramını getirmiştir. Her eğitimcinin, milli eğitim ile tanışması ve benimsemesinin gerekliliğini vurgulamaktadır. Ders kitaplarında milletin kendi dilinin kullanılmasının ve içerik olarak da milletin kendi değerlerinin işlenmesinin gerektiğini ifade etmektedir. Onun dilin önemi ve dil birliğine yönelik ifadeleri şu şekildedir: “Kendi dilini kaybetmiş bir millet, millet değildir. Milletin millet olabilmesi için ilk şart bir dile sahip olmaktır. Bir milletin dili aynı zamanda o milletin kökenine işaret eder dolayısıyla bir ulusun dilinden daha değerli hiçbir şeyi yoktur. Bir gün tüm Türk çocuklarının konuştukları dil birleşirse bu durum Kazak dili için büyük bir zenginliktir. Bunun gelecek olduğuna eminim.”

SONUÇ

Magcan Cumabayov 20 Yüzyılın başlarında yetişmiş bir Kazak Türk aydını olarak Türk ve Müslüman Dünyasının içinde bulunduğu geri kalmışlığın eğitimle ilgili olduğunu tespit etmiş, bu noktada yazmış olduğu şiir ve makalelerle ait olduğu topluma bilinç kazandırmaya çalışmıştır. Bunu yaptığı dönem itibari ile yoğun bir Bolşevik Rus baskısı olup, bedelinin ödetileceğini bilmektedir. Hayatı ile de bunu ödemiştir. Ancak yakmış olduğu kandil arkasından gelenlere yol göstermiş ve hala da göstermeye devam etmektedir Belki O bunu görememiştir ancak bugün büyük rüyası gerçekleşmiş ve Türk dünyası büyük ölçüde bağımsız olabilmıştır. Türk milleti, Magcan ve onun gibi fedakar ve yurtsever olan bütün Türk aydınlarına hep borçlu olacaktır.

KAYNAKLAR

ABDUJAPARKIZI, O.A. (2013), ”Mağcan Cumabay Ve Döneminin Diğer Şairlerinde Milli Ülkü”, A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [Taed] 49, S.251-252.

AYDIN, M. S. (2012), “Sanatın Ve Bilimin Koruyucusu”,
Web: https://tr.sputniknews.com/turkish.ruvr.ru/2012_02_20/66495826/ (Erişim Tarihi 12.02.2018).

BALTOGAEVA, J. (2013). Köpke nurın şaşkan kün ulı, Magjan Jumabaevtın tukanına 120 jıl, Türki Düniesi. Almanah. Halıkaralık Türk Akademiyasının Basılımı. Almatı. 767 b.

BALTOGAEVA, J. (2013), Çoluğa nurunu dökken Güneşin oğlu. Magcan Cumabayev’ın doğuduna 120 yıl, Türk Dünyası. Almanak. Uluslararası Türk Akademisi yayınları. Almatı. S 727.

- BROWER, D. (2003), Turkestan and The Fate of The Russian Empire (Aktaran ÖZDEMİR, E), “20. Y.Y. Başında Kazakistan da...”, S. 17.
- DUISENBAIULY,E. (2008), Magzhan Zhumabaev, Kop Tomdyk Shygarmalar Zhinagy, 2 Tom, Olender Dastandar Audarmalar, Zhazushay baspasy, Almaty
- DÜYSENBAYOĞLU, E. (2008), Magcan Cumabayoğlu, çok ciltli eserler derlemesi, 2. Cilt, Şiirler, Destanlar çevirmeleri, Jazuşı yayınları, Almatı. S. 6.
- HİZMETLİ, S. (2011), “Kazak Ulusu Ve Kazak Tarihi Üzerine: Dünü Ve Bugünü”, İstem, 9(17), S.40.
- ELEUKENOVA, Ş. (1995), Magzhan. Omiri men shygarmagerligi.- Almaty: Sanat.
- KAPAĞAN, E. (2015), 20. Yüzyıl Başında Kazak Aydınlarında ‘Türk’ ve ‘Türkistan’ Şuuru, Volume 10/4 Winter 2015, p. 589-602, ISSN: 1308-2140
- KAPAĞAN, E. (2015), “Alaş Orda Partisinin Kazak Aydınlanmasına Etkisi”, Zeitschriftfür die WELTDER Türken, Volume: 7(1), S.258.
- KENDİRBAI,G. “Alaş”, Web: <https://www.altayli.net/alas-2.html/3>, (Erişim tarihi.13.02.2018)
- KINACI, C. (2011), “Kazak Şairi Mağcan Cumabayoğlu’nun Şiirlerinde “Kendi” Ve “Öteki” İmajı”, Turkish Studies, Volume: 6(3), s. 1663-1678.

KAMZABEKULI (1997) D., Ruĥaniyat: Makaldar men zertteuler, Almatı, Bilim Baspası.

KONCAK, İ. (2013), “Ceditçilik Hareketi Ve Türkistan-Osmanlı Devleti İlişkileri”, Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi, 2(1): ,s.105.

NURGALI, R.N.- ALPYSBAEV,K.K.- AIMUHAMBET, Z.H.E. BAITANASOVA, K.M.(2011), Kogamdyk Gumanitarlyk Bagyt Kazak Adebieti 11, Zhazushy baspasy, Almaty

NÜRHALİ, R. N. - ALPISBAEV, K. K. - AYMÜHAMBET, C.E. BAYTANASOVA, K. M. (2011), Toplum Sosyal Yönelik Kazak Edebiyatı 11, Jazuşı Yayını, Almatı. S. 60

ÖNER, M. (Nisan 2012), Alimcan İbrahim ve Tatar Medeniyeti. Galimcan İbrahimov Mirası hem Törki Dönya. Galimcan İbrahimovniñ tuvuvına 125 yıl tuluvga bağıslangan halıkara fenni-gameli konferantsiya materialları”, S. 1114.

SADIGOV, R. (Bahar 2015) , “Rus İhtilallerinin Azerbaycan’a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol”, Gazi Türkiyat,(16), S.165.

SARINA, A.M. (2010). Novıy vzglyad na polojenie jenşını v obşestve V proizvedeniyah kazahskih pisatelei naçala XX veka. Gılımı-adistemelik jurnal. Kantar 2010 J. No 2(18).

SOBOLEVA ,L.(1940)Pesni stepi.Antologia kazahskoi literatury / Gos litizdat,-S.312.

- SULEIMENOVA,Z.E.- UALIKHANOV N.L.SH. (2012), Kazaktyn ``Bes arysynyn`` Ultyk Tarbiye Zhaily Pikirleri, Sbornik materialov Mezhdunarodnoi nauchno – prakticheskoi konferensi. Kokshetau.
- SHUKIRULY,S.-TILESHEV,E. (2009),Alashtyn Tildik Murasy,Kie, Almaty
- SHARİP, Amantay (2010), “Söz Öneri Jane Ultık Ruh”, Astana, Pedagogika Press Baspası. 240 sayfa
- ŞARİP, A. (2010), “Söz Sanatı ve Milli Ruh”, Astana: Pedagogika-Press Yayınevi, S.240
- TÜRKOĞLU, İ. (2000). “İbrahimov, Alimcan“, İslam Ansiklopedisi, Cilt: 21, S. 362-363.

**МҰСТАФА ШОҚАЙ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ
ТӘУЕЛСІЗДІК МӘСЕЛЕЛЕРІ
Mustafa Şokay'ın Eserlerinde Bağımsızlık Konuları
Kyzgaldak SHARAPOVA***

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада Алаш қозғалысының қайраткері, Түркістан өлкесі халықтарының азаттық күресі жетекшілерінің бірі Мұстафа Шоқайдың шыққан тегі мен қызметі, сонымен қатар өзі құрған «Яш Түркістан» газеті және басқа да шетелдік баспаларда жарық көрген мақалалары зерттеліп, талдау жасалынады.

М.Шоқай еңбектеріндегі мәселелердің бір түйіні ұлттық бірліктің болмауында деп анық көрсетіп отыр. «Төңкерістің болғанына 20 жыл» атты мақаласында ұлтымыздың әлі де азаттыққа деген ұмтылысы сөнбегендігін анық жазып көрсетіп отыр. Шет елдерде эмиграцияда жүрген кеңесші адамдардың ойын тыңдаған М.Шоқайдың пікірі өз халықтарының саяси күреспен өз тәуелсіздіктерін алғысы келетінін айтқан. Егер біз өз халқымыздың тәуелсіздігін алғымыз келсе, Түркістан майданын мықтап бекітіп, басқа антиресейлік майдандармен бірігу қажеттігін айтады.

Түйін сөздер:

* Korkyt Ata Kyzylorda State University Kazakhstan kizgal-93.01@mail.ru

Independence Issues in Mustafa Şokay's Works

Abstract

The article analyzes the origin and activities of the leader of the movement Alash, one of the leaders of the Turkic-speaking people's liberation struggle Mustafa Shokai, as well as articles published in his own newspaper Yash Turkestan and other foreign publications.

One of the problems in Shokai's works is the lack of national unity. In an article titled "The Twenty Years of the Revolution," it clearly shows that our nation still does not have a desire for liberation. Ms. Chokay, who listened to the speeches of foreign embassies, said that his people want to gain independence from political wars. If we want to gain the independence of our people, Turkestan must firmly support the front and join other anti-Russian fronts.

Key words:

Kіріспе

Мақаланың негізгі қозғалатын тақырыбына көшпес бұрын, біз жазғалы отырған тұлғаның Қазақстан тәуелсіздігі жолындағы күресінде алар рөлі қандай соған тоқтала кетсек. Еліміз тәуелсіздік алғанына қанша жылдар өтсе де, әлі де болса осы тәуелсіздік жолында күрескен тұлғаларымыз туралы толыққанды зерттеу жүргізілмегендігі. Сол тұлғалардың ішінде Мұстафа Шоқайда бар. Мұстафаның тегі–Қыпшақ-Торы(Торайғыр)батыр-Шашты(Кенжеғұл)- Бошай-Жанай аталығы. Марқұм жазушы С.Ибрашұлы: «...Мұстафаның руы қыпшақ. Сыр өңірін мекендеген қыпшақтар беске бөлінеді. Олар - Бұлтын, Торы, Көлденең, Ұзын, Қарабалық. Оның ішінде Торыдан Шашты, Шаштыдан

Бошай, Бошайдан Арыс, Арыстан Қалдау, Қалдаудан Кілт, Кілттен Жанай, Жанайдан Темір, Темірден Қуатбай, Қуатбайдан Торғай, Торғайдан Шоқай, Шоқайдан Мұстафа дүниеге келеді» - деп атап кеткен [1]. Мұстафаның атасы Торғай Қуатбайұлы (1782 – 1851) – би, Сырдария өзені бойындағы қыпшақ тайпасының бошай руын билеген. Қоқан хандығының билігі тұсында Сыр өңіріндегі қазақтар арасында беделді қайраткер болғаны жайлы жергілікті ақындардың өлеңдерінде мәліметтер көп. Торғай Сыр қазақтары Ресей патшалығының қол астына кірмей тұрғанда Хиуа ханының датқасы (уалаят басшысы) болған. Қаншама тұлғаны зерттеу бағытында жүргізілген ғылыми жұмыстар көп болса да, тұлға туралы екі жақты пікір көп. Бірі еліне қиянат жасаған сатқын десе, бірі елі үшін, өз туған елі ғана, күллі түркі халқының тәуелсіздігі үшін күрескен тұлға ретінде таниды. М.Шоқайды зерттеу жолында көп еңбегі сіңген ғалымдар ішінде марқұм Көшім Есмағамбетовты ерекше атап кетуге болады. Ғалым М.Шоқайға байланысты барлық дерлік деректерді жинап, 12 томдық ғылыми еңбекті жарыққа шығарды. Қазіргі таңда М.Шоқайдың философиялық ойларын, құқық саласындағы еңбектері туралы зерттеп жүрген ғалымдар бар.

Енді аты аталып отырған тұлғаның еліміздің тәуелсіздігі үшін жалғыз қазақ халқы емес, күллі түркі әлемінің бостандығы үшін күрес жолында жасаған еңбектеріне тоқтала кетейік[1].

XX ғасырдың басында әлем таныған қазақ қайраткері Мұстафа Шоқай қазақ тарихына ғана емес, бүкіл әлем тарихына үлкен із қалдырған тұлға. М Шоқай Қазақстанның және Орта Азияның тәуелсіздігі үшін күрескен ірі қайраткер. Әлемге аты мәлім саясаткер, ақиқат жолына бас тіккен, азаттық үшін тағдырдың азабы мен

мазағын көтерген, әділеттен басқа досы жоқ, адалдықтан басқа жолы жоқ М. Шоқайдың біртұтас Түркістан мемлекетін құрудағы қызметі, қайғысы, қасіреті, мақсат – мүддесі кешегі кеңес үкіметі кезінде құлып астындағы құпия болды. Күллі түрік жұртының туыстық бірлігін сақтап, Түркістан автономиясын құру тұрғысындағы М.Шоқайдың жанкешті қызметін кеңес идеологтары жаулық әрекет сипатында көрсетті.

Осы себепті ол шетелге кетуге мәжбүр болды. М. Шоқай Отанынан безген емес және отанын сатқан жоқ, алыста жүрсе де түрік ұлтының тәуелсіздігі үшін аянбай еңбек етіп жүрген даңқты тұлға.

М. Шоқай өмірінің соңғы күніне дейін кеңестік идеологияға қоғамдық-саяси күрес жүргізумен болды. М.Шоқай атымен тығыз байланысты тұтас Түркістан идеясы 1917 жылғы төңкерістер тұсында жүзеге аса бастады. Ол Ташкентте «Бірлік туы» газетін ашады.

1918 жылы қаңтарда Түркістан автономиясының алғашқы үкімет басшысы М.Тынышбаев өз еркімен жұмыстан босағанда, М.Шоқай осы қызметке сайланады. Большевиктер бұл автономияны ақпанда қанды қырғынмен таратты. Туған жері үшін қойған мақсаттарына жету үшін М. Шоқай бүкіл әлемді айналып өтеді. 1918 жылы қыркүйекте қайраткер Самарада бас қосқан Ресейдің азаттық жолындағы күрескерлерінің Құрушы мәжілісіне (Комуч) қатысады[1,10-20].

1919 жылы ақпанда Түркістан мемлекеті бағдарын одан әрі қозғау үшін Бұхар әмірлігі мен Закаспийдегі ағылшын корпусы басшылығымен келіссөзге Ашхабадқа келеді. Сол жылы Баку мен Тбилисиде сәл аялдап, Ыстамбұлға аттанады. Кеңестік Ресей үкіметі М. Шоқайдың бар еңбегін жоққа шығаруға тырысты, оны сырттай халық жауы деп айыптап туған жерінен, халқынан

бездірді. М.Шоқайдың тәуелсіздік идеясы отандастарына, ісіне, кіндік қаны тамған жеріне деген сүйіспеншілігін еш өзгерте алған жоқ. М.Шоқай Түркия арқылы алғаш Германияға, сонан соң Францияға барып орнығады. Басқа елде эмиграцияда жүрсе де «Жаңа Түркістан», «Жас Түркістан» журналдарын шығарып, Кеңестік Ресейдің озбыр саясаты туралы зерттеулер, мақалалар жазып, сынап отырды.

М. Шоқай өз мақалаларында Патшалық отарлау саясаты дәл Түркістандағыдай басқа еш жерде қатыгез болмағандығын жазған. Сол себепті шетелде жүрген М. Шоқай газет-журналдар шығарып, мақала жазу арқылы қазақ жеріндегі өзекті мәселелерді әлем қауымдастығына мойындатуды қалады, көрші мемлекеттерден қолдау іздеді[2,35].

Түркістан тарихы мақаласы

«Түркістан тарихы» зерттеу мәселесін көтере отырып, осы аймақтың қызықтыратыны айтылған. М.Шоқай мақаласында Орта Азия және Түркістан аймағының Ресей империясының құрамына енуі, алғаш аймаққа орыс экспедицияларының келуі баяндалады. Петр I 1714 жылы Орта Азияны бағындыру үшін осы өңірлерге кешенді екі экспедиция аттандырады. Біреуін, Прабержанск полкінің поручигі Бекович Черкасскойды Хива мен Әмударияның жағаларына, ал екінші экспедицияны, капитан Бухгольцты Кіші Бұхараға, Иркет қаласына бағыттаған. Экспедицияның мақсаты осы өңірлердің пайдалы қазбалары мен саяси жағдайларына барлау жұмыстарын жүргізу еді. Бірінші экспедицияның мақсаты Хиуа хандығының тағына отырып жатқан Шерғазыны Петр I атынан құттықтауын жеткізу және оны

Ресей империясына бағынуын талап ету еді. Осы мәселеге байланысты Әмударияның жағасына 1000 әскери адамға арналған бекініс салынсын деп бұйрық береді. Хиуа ханы осы әрекетін сезіп, әскерімен қоса қырып салады. Осы тұста Ресей империясы Хиуа хандығын айыптап «варварлар» жабайы деп атап, елшілердің еш кінәсі жоқтығын айтып, көршілес Европа алдында өздерін ақтауға тырысты. Автор осы уақытта қазақ жерінде болып жатқан саяси жағдайларды сипаттап, кіші жүз ханы Әбілхайыр ханның Ресей империясына қосылуын, орыстардың қорғауында болуын жазған. А.И. Левшиннің еңбегінде Әбілхайырдың өз пайдасын ойлап, Ресейдің қол астына кірді деп жазған. Ал Л. Костенко Ресейдің қол астына кіру үшін бірнеше шарттарды орындауға келіскен. Олар: Ресей жерінің шекарасы қазақтар тұрған бөлігін қорғауға, осы аймақтардан өтетін керуендерді қорғауға, өз қарамағандағы әскери жасақтарды керек кезде Ресейге беруге, салық төлеу аңдардың терісімен делініп, осы шарттарға Әбілхайыр хан келіседі[3,448-452].

Әбілхайыр хан қайтыс болған соң, таққа оның ұлы Нұралы келеді, ол да Ресей империясына адалдыққа ант етіп, қол астында болады. Осы тұста халық батыры Сырым батыр Ресей империясы мен Нұралы ханға оның жүргізіп отырған саясатына қарсы тұрып, көтеріліске шығады. Ресей империясына тағы бір қарсы көтеріліс ол 1837-1847 жылдар аралығында болған бүкіл үш жүзді қамтыған Кенесары ханның көтерілісі, ол көтеріліс басып жаншылған соң, Ресей империясы толықтай Орта Азия мен Түркістан жерін отарлауды бастады. Ресей империясы Түркістан аймағына әскери жорықтар жасап, ірі қалалар соның ішінде 1853 жылы Ақмешітті, 1864 жылы Түркістан, Шымкент, Әулие ата, Ташкентті басып алды. Басып алған жерлерде түрлі әскери генерал-губернаторлық

орталықтарын құрды. Қазақстанның әр түрлі аймақтары Ресейдің қол астына өте бастады, бірақ та әр аймақтарда көтеріліс ошақтары тоқтаған жоқ. Олардың бірі ретінде Сырдың бойында болған көтерілістерді айтуға болады. 1916 жылғы көтерілісте Түркістан толықтай Ресейден тәуелсіздігін алуға даяр еді, бірақ, бұл көтеріліс те аяусыз басып жаншылды. Түркістан аймағы қанша уақыт Патшалық Ресейдің құрамында бола тұрып, бір-бірімен достық, байланыс, сенім орната алмаған еді, бірнеше көтерілістер болғанымен, патшалық кара халықты қанауды одан әрі жалғастыра берді. Осы тұста көтерілістің болу себептері орыстардың шұрайлы жерлерді иемденуі, басып алуы оның Жетісу облысының бірнеше десятина жерлерін тартып алуы еді. Қазақтардың мал бағып, көшіп жүрген жерлерін рұқсатсыз алуы халықты одан сайын ашуландырды. Патшалық Ресейдің ең соңғы құлайтын шағында ғана халықтар өздерін еркін сезінді, осы тұста бірнеше ұлт зиялылары қараңғыдағы халықты ертіп тәуелсіздікке ұмтылды. Осы тұста 1917 жылы қазан төңкерісі бастала кетті, халықтың сенімінің арқасында келген большевиктер Түркістан жерлерін үлкен қызыл империяның құрамына қосып алуға, онда тұрып жатқан халықтың сеніміне кірді. Осы тұста халықтың пікірі екіге бөлінді, бірі Кеңес үкіметін және ұлттық Түркістанды құру болатын. Тәуелсіз Түркістанды құру үшін большевиктер кедергі жасап, Түркістанның әр аймағында жалған үндеулер тастап, партия жиындарын өткізіп, халықты өз сеніміне кіргізді. Кеңес үкіметіне қарсы көтеріліс елдің әр түрлі аймақтарында болды, бірақ, қарусыз Түркістан халықтарының қарсыласуға еш дәрмені болмады, большевиктердің құрғақ уәделері ұлттардың қызығушылығына, автономия және еркіндік ке негізделді. Автор Түркістан аймағын, КСРО құрамына кіргеннен кейін

болып жатқан саяси шешімдерді, жүргізіліп жатқан жұмыстарды сынаған. КСРО-ның саясатына қарсы шыққандарды айыптап «сепаратистер» деп атады. КСРО-да өткізілген халық санағының Түркістан аймағында қазақ ұлтының аз екендігін, көбінесе қоныс аударған орыс шаруаларының саны басым екендігін айтып отыр. Қалыптасып келе жатқан жас буын кеңестік партияның тәрбиесімен тәрбиеленіп, өз ұлтының қадір – қасиетін ұмытады делінген[4,39-40].

Революцияның жиырма жылдығы (1917-1937 жж)

Революцияның жиырма жылдығы (1917-1937 жж). мақаласының орыс төңкерісінің 20 жылдығына арнап отыр. Қазан айының 15-16 күндері Ресейде болған төңкерісті бүкіл жұртшылық ел қуана қарсы алғанын айтып отыр. Ресейде патшаны тақтан тайдырған соң, көне режимнен құтылған халықтың қуанышы ұзаққа созылмай басқа төңкерістің болатынын ескермеді. Ресей жақын орналасқан Батыс Европа мемлекетерінің ішіндегі Польша, Финляндия, Латвия, Литва, Эстония өз тәуелсіздіктеріне ұмтылып, «халықтар түрмесінен» уақытында, тез арада өз дербестіктерін алып үлгірді.

М.Шоқай Түркістандық халықтарды азаттық үшін күреске, бірлікке шақырып отыр, оның мысалы ретінде сол кездегі үш миллион хақы бар Финляндияны Патшалық Ресейде, Кеңестік Ресейде бағындыра алмады. Халықтың бірлікке, тәуелсіздікке деген құштарлығын көрсетіп отыр. Түркістан майданы әрі қарайда күресін жүргізе береді, тоқтатпайды және басқа да Қызыл империяның қол астында қалған халықтармен тығыз байланыста бола береді делінген.

Үшінші көтерген мәселесі ол «КСРО-дағы ұлттық-мемлекеттік мәселелер» тарихшы, дипломат, жазушы М.А. Славинскийдің 1938 жылдың 8 мамыр күні Париж қаласының Географиялық қоғамдастығында оқыған баяндамасы жайлы жазылған. Осы жиналысқа қоғам қайраткерлері, шетелде жүрген эмигранттар, оның ішінде уақытша үкіметтің басшысы Керенский А.Ф. және Ресейден келген журналистер, бұрынғы министрлер қатысты. Баяндамада КСРО-дағы ұлттық-мемлекеттік мәселелерді қозғап, оның ішінде Кавказ, Түркістан, Украина халықтарының мәселелерін атап өтті[5,39-40].

КСРО-ның жоғарыда аталып өткен халықтары, басқа да осы империяның қол астындағы халықтар жоғарғы билік өкілдерінен реформа немесе жағдайларының жақсарғанын қаламайды, олардың арманы тек тәуелсіз мемлекет болу. Біз КСРО-ның ішіндегі өмір сүріп жатқан шағын халық емеспіз, үлкен аумақты алып жатқан халқы көп, тәуелсіз бола алатын халықпыз. Кеңес империясының әр түрлі бөліктерінде сол үшін күрсе жүргізіліп жатыр. 1917 жылғы төңкеріске дейінгі уақытта Патшалық Ресей тұсында әр халық өз жерлерінен айрылып, оларды әр түрлі генерал-губернаторлыққа бөліп тастады. Мысалға алатын болсақ: Түркістан халықтары бірнеше генерал-губернаторлыққа, әр түрлі әкімшілік бөлініске бөлінді. Осы бөлінген аймақтарды орыстар басқарып отырды, (великороссы) олар басқа халықтардан жоғары тұрды және колониялық саясат ұстанды. Колониялық саясатты ұстана отырып, ұлттарды өз мектептерінен және тілдерінен айырғысы келді. *Денационализация* деген саясатты да мықты ұстанды, ол нақты мәнінде ұлттылықтан айыруды көздеді.

Осының нәтижесінде орыс мектептерінде оқыған басқа ұлттың өкілдері орыс емес интеллигенция қалыптасып

шығып, Патшалық Ресей ішіндегі болып жатқан ішкі саяси мәселелерге араласып кетті. М.А. Славинскийдің ойынша орыс емес және орыс интеллигенция арасындағы бөлініс 1917 жылы болды. Орыс емес интеллигенция өкілдері өз ұлтына тәуелсіздік алу үшін күресті бастады. М.А. Славинский Кеңес үкіметінің құрылуын қатты сынға алып, олардың құрамындағы ұлттарға жүргізген саясатын әшкерелеп, қатты сынап жазды. КСРО-ның құрамындағы халықтарға Кавказдағы, Украина, Түркістандағы жүргізіліп жатқан колониялық саясатты қатты сынға алды. Баяндама ішінде Кеңес үкіметінің Түркістан халықтарына жүргізіп жатқан империялық, колониялық саясатын ғылыми түрде шетелде орыс интеллигенттеріне, эмигранттарға жеткізе білді[6,5-6].

М.А. Славинскийдің мақаласын бірнеше рет шетел журналдары басып шығарды, шетелдегі орыс эмигранттарының газеттерінде осы мақалаға қатысты пікірлер жазылып, басылды. Автор уақытша үкімет басшысы А.Ф. Керенскийдің осы мақалаға қарсы екенін, Ресейден басқа халықтардың бөлінбегенін, сепаратизмге жол жоқ екендігін басып айтқан. М.А. Славинский КСРО-ның құрамындағы халықтардың тәуелсіздікке қол жеткізетіндігіне кәміл сенген. Автор бұл мақаланы толықтай қолдап, өз пікірін Яш Түркістан М.А.Славинскийге арналатынын айтады[7,54].

Кеңестік ауыл шаруашылығында қоғамдық және жеке тұлғалар

Кеңестік ауыл шаруашылығында қоғамдық және жеке тұлғалар бұл мақаласында Қазан төңкерісінен (1917 жылы) кейін құрылған Кеңес империясының экономикалық даму жолын таңдау мәселесінде үкімет пен

партия басшылары екі топқа бөлінді. Олардың алғашқысы — Бухарин тобы (Н.И. Бухарин, А.Н. Рыков, М.П. Томский) экономикалық жүйеде әлі де көп жылдар нарықтық қатынас түрі шешуші тетік болып қала береді деп санады. Екінші топты нағыз сталиншілдер: В.В. Куйбышев, В.М. Молотов, А.А. Андреев, Л.М. Каганович, С.М. Киров, А.И. Микоян, Г.К. Орджоникидзе және т.б., бел алып келе жатқан тоталитарлық тәртіп басшылары құрады. Бұлар берік сенімге және күштеуге сүйену жолымен күрделі экономикалық мәселелерді партиялық-мемлекеттік жүйе шеше алады деген көзқарасты ұстанды және «жарқын болашаққа» жету үшін едәуір құрбандықтардың болуын орынды санады. Алғашқы бухариндік балама жолды кейде толық, кейде ішінара сол кезеңнің ірі экономистері Н.Д. Кондратьев, Н.П. Макаров, В.В. Новожилов, А.В. Чаянов, Л.Н. Юрьевский және т.б. қолдады. Қазақ ұлттық интеллигенциясының көрнекті өкілдері: Ә.Н. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, Ә. Ермеков, М. Дулатов, М. Шоқай және т.б. Қазақстандағы дәстүрлі мал шаруашылығымен айналысатын халықтың эволюциялық дамуын сақтауды жақтады[8,237-240].

Түркістанда кеңестік билік іске асырған жер-су реформасы, мемлекеттік аппаратты жергіліктендіру, байлар меншігін конфискілеу, көшпенділерді отырықшы тұрмысқа көшіру, оларды ұжымдастыру (коллективизация) сияқты ауқымды әлеуметтік-экономикалық эксперименттерді сыни тұрғыдан талдауда автор мен оның басылымдарының ең белсенді рөл атқарғандығын мойындау тарихи шындыққа сәйкес келмек. Оның «Кеңестер билігіндегі Түркістан» атты еңбегі тек сырттай ғана таныс батыстық интеллигенттің еңбегі емес, Түркістанда атқарылып жатқан істердің түп-төркінінен, терең астарынан, мұндағы түрлі мүдделер қақтығысынан

жан-жақты хабардар, мәселенің тарихын жақсы білетін осы өлкеден шыққан зерттеушінің талдауы болатын. Міне, сондықтан да жаңа күш ала бастаған тоталитарлық режим мен Сталинге М. Шоқайдың сыны өте жайсыз тиді, олар бұл сын батыста және Кеңестер Одағының өзінде социалистік құрылыс туралы өздеріне тиімсіз пікір туғызуы мүмкін деген қауіп тигізген болатын.

Автор бұл мақалада 1937 жылы КСРО-ның ауыл шаруашылығында болып жатқан жағдайларды сынға алады. Сол кездегі КСРО- да жарық көрген мақалаларды талдап, ауыл шаруашылығында «Сталиндик социализмді» әшкерелеп, оның зияны жайлы бірнеше пікірлер білдіреді.

Кеңес үкіметінде колхоз бен совхоздардың жұмыстарын жекелеңдіру керектігін ұсыныс түрінде жазады. Ал, Кеңес үкіметі колхоз бен совхоздың жұмысын мемлекеттің қарамағында ұстап отырды. 1935 жылы жарық көрген кеңес газеттеріндегі мақалада, кохоздардың жарғысында, оның иесі тек колхоздағы шаруалардың өзі деп анық көрсетілген. Бірақ та автор тек мемлекетке тікелей қарайтындығын айтып отыр:

1 Колхоз алдағы жоспар құруға арналған мүмкіндігінен айырылған. Ол жоспарды КСРО Халық комиссарлары бекітіп, колхоздарға таратады.

2. Колхоз иелері өз жерлерін өздері қаласа да иегере алмайды, жер жыртуға арналған жерлерді жалдауға мәжбүрлі, өз қалталарынан төлеп, баға үкіметпен бақыланып отырады.

3. Колхоз иелері алынған өнімді еркін иемдене алмайды. Алынған өнімді тек үкімет ғана пайдалана алады.

Колхоздар мен совхоздарға қойылатын тағы бір ауыр міндет:

- а) Алынған өнімдерді сыртқы жіберуге дайындау;
- в) Пайданылған техниканың ақысын төлеу;

с) Ауысқан өнімді мемлекет бекіткен шығын бағамен сату;

д) Өнімді келесі жылға егуге қалдығын сақтап қалу.

М.Шоқай «Социалистическая реконструкция сельского хозяйства» атты газеттегі жарияланған мақаладағы статистиканың дұрыс еместігін сынап жазған.

Түркістан ұлттық қозғалысындағы екі маңызды сәт

Бесінші мәселесі «Түркістан ұлттық қозғалысындағы екі маңызды сәт» мақаласында Түркістан автономиясы мен Орта Азиядағы Кеңес үкіметіне қарсы көтерілген басмашылар көтерілісі жайлы жазады[8,250].

Түркістан автономиясы бар-жоғы 64 күн өмір сүрсе де, Орта Азия тарихында елеулі орын алып, большевиктерге оппозициялық күш ретінде қарсы тұра білді. 1917 жылғы төңкерістер ұлттық және саяси қозғалыстардың күшеюіне жағдай жасап берді.

Басмашылар қозғалысы Түркістандағы Кеңес үкіметіне қарсы ауқымды қозғалысты білдіреді. Түркістанда бұл «басмашы» сөзі мағынасын жоғалтып, халықтық көтерілістің, кеңестерге қарсы күресте қарулы бас көтеруге белсенді қатысу синониміне ие болды.

Басмашылар қозғалысы негізінен Түркістанда, Ферғанада 1920 жылы, Бұхарада 1920-1922 жылдар аралығында болды.

Кеңес әскерлерінің Түркістан Қоқан Автономиясы (1918 жылдың ақпаны) үкіметіне қарсы қанды қақтығыс күндерінің жеңілісінен соң басмашылар қозғалысы ұзақ

жылдар бойы көптеген халықтар арасында танымалдығын сақтап қалды.

Орталық Азиядағы осы бір ерекше және теңдесі жоқ таптан тыс және ұлтқа қарсы кеңестік режимде жалғыз ғана және даусыз да талассыз зымияндық сыр болды. Ол мұсылмандардың басмашылдық қозғалысының пайда болуында еді. Кеңестік әдебиетте басмашылық қозғалыстар туралы мәліметтер өте аз. Оған бар-жоғы бірнеше ғана кітапша мен газет мақалалары арналған. Екінші жағынан, басмашылар қозғалысы айтылмайды да, Түркістан жайында байсалдылықпен жазылған бірде-бір мақала жоқ. Бірақ, осы кітапшалар мен газет мақалаларының бір ғана қарама-қайшылық ерекшеліктері бар. Атап айтсақ: большевиктер басмашылық қозғалыстың себебін табуға тырысады, бірақ, сол себептің Түркістандағы Кеңестік «ұлттық» саясаттан, кеңестік орталық агенттерінің әрекетінен туындағанын мойындаудан қашқақтайды.

Мұның ең басты себебі, Қоқан Автономиясының талқандалуы болатын. Бірақ, бұл бұрынғы режим саясатының емес, Кеңес өкіметі әрекетінің салдары болатын.

Түркістандағы басмашылар қозғалысы – бұл біздің саяси әлсіздігіміздің куәсі. Халық большевизм мен большевиктерге наразылығын білдірді. Бірақ, олардың күшті ұлттық саяси санасы жоқ болатын. Адамдардың өздері шарифат сотын қайта қалпына келтіруге, еркін сауданы жүргізуге, мешіттер мен медреселерді ашуға ешқандай әрекет жасаған жоқ. Олардың орнына оны кеңес үкіметі жасауын талап етті. Басқаша сөзбен айтқанда, кеңес органдарының орнына өздерінің жеке ұлттық институттарын ұсынбады. Оның орнына үкіметтен шешім талап етті. Осындай шешімді алған соң олар тыныштанды.

Басмашылар қозғалысының осыншама ұзақ өмір сүруінің қорытындысы кеңес өкіметі Орталық Азияда көптеген қылмыстар жасады, оның ішінде қан төгуге дейін барды.

Басмашылар қозғалысы кей кездері ғана бой көтергені болмаса, қазір негізінен құрдымға кетті. Түркістан тыныш, кеңес өкіметі бейбіт өмірдің дәмін татып жатыр деп айтуға болмас. Тіптен, олай да емес. Оқиғаларды үнемі сырттай бақылап отырғандар, сірә, басмашылардың жаңа қозғалысы, кеңестерге қарсы күрес пен қарсылық таныту формасы қарсаңында екендігін көру қиын емес. Өйткені, большевиктер ұлттық қарсылық көрсетуге итермелеуді жалғастыра түсуде. Әлбетте, большевиктердің ұлттың қадір-қасиет сезіміне тиіп, керек десе, өздері ұлттық жаугершіліктің тұтана түсуіне ықпал еткендігінде еш күмән жоқ.

Қорытынды

Түркі халықтарының Түркістанда ұлттық орталығын құру мәселесі 1919 жылы Түркістан мұсылман коммунистерінің III Конференциясында алғаш ұсынылғанын еш ұмытуға болмайды. Мұсылман коммунистерінің бұл бастамасына жауап ретінде кеңес үкіметі барлық Орталық Азияны республикаларға бөліп, «ұлттық-тайпалық» шекараларды жасауға ниеттенді. Бұл шара сөз жоқ алғашқы кезде табысты да болды, Түркістан халқының ұлттық және саяси санасының өсуіне теріс әсер еткен жоқ [9,119-120].

XX ғасырдың басында күрделі тарихи оқиғаларға белсене қатысқан М. Шоқай сияқты тұлғаның қайраткерлігіне және еңбегіне әділетті баға беру ұлттық тарихымыз үшін ғана емес, бүкіл түркі халықтарының тарихы үшін қажет. Сондықтан, М. Шоқайдың қасіретті де,

қасиетті де қиын тағдыры әділ баға беруді талап етеді. М. Шоқай жас кезінде таңдап алған туған халқының тәуелсіздігі үшін күресі бір сәт толастамады. Өйткені оның бүкіл ұстанымының мәні мен мағынасы, арманы мен мұраты өз ұлтының, саяси егемендігі, рухани бостандығы болды.

Мұстафа Шоқай - өз халқына деген шексіз сүйіспеншілігі мен айрықша адалдығын өз өмірінде, күрес үстінде сан рет дәлелдеген аяулы тұлға. Ол тар шеңбердегі ұлтжандылыққа еш уақытта бой алдырмаған, «руға, ұлыстарға, бөліп», халықтың ішіне іріткі салатын психологиядан өзін әркез алшақ ұстаған. Ел ішіндегі бірлігіміз бен ынтымағымызды арттыра түсу бүгінгі Қазақстан жағдайында да айрықша мәнді болып отыр. М. Шоқайдың мол мұрасын әлі де жинақтап, жүйелі зерттей отырып, оны ұлт игілігіне айналдыру, жаңа қоғам құрып жатқан белсенді іс-әрекетімізде ұтымды пайдалану білу – біздің парызымыз әрі қарызымыз. Өйткені Мұстафа Шоқайдың есімі қоғамымыз демократиялық ұстанымда ілгері жылжыған сайын шамшырақтай жарқырап, халқына қызмет етіп, оның жер бетінде қазақ барда мәңгі өлмейтін саяси идеялары мен ой-пікірлері бүгінімізді байытып, келешегімізді кемелдендіре түсері сөзсіз.

Бүкіл түркі әлемінің ұлы перзенті М.Шоқайдың еліміздің бүгінгі болашағына сіңірген теңдесіз жан қиярлық еңбегі, жалынды публицист, дарынды тарихшы, заңгер-ғалым, халықаралық саяси күрескер ретінде қаламынан туған асыл мұралары әлі де арнайы зерттеле түсетініне, олар жөнінде әлі талай еңбектер жазылатынына сенім мол. Тарих қойнауына кеткен әлі талай сырлар ашылар.

Әдебиет:

1. Шоқай М. Таңдамалы шығармалар: Үш томдық. 1-т. – Алматы: Қайнар баспасы, 2007. – 352 б.
2. Тұрсынов Е. Мұстафа Шоқай. Кинороман. — Алматы, 2008.
3. Мұстафа Шоқай» шығармаларының толық жинағы. 12 томдық. 9 том.— Алматы, «Дайк Пресс», 2014. 448-450 бб.
4. Такенов А.С. Туркестан под властью Советов. – Алматы, 1993. — 420 б.
5. Қойгелдиев М. Түркістанның ұлы перзенті // Қазақ тарихы. – 1997. — № 2. – 39-45 б.
6. Есмағамбетов К. Әлем таныған тұлға // Егемен Қазақстан. — 2008. 14 қазан. — 5-6 б.
7. Алдабек Н. М. Шоқай — халықаралық саясат сарапшысы // Қазақ тарихы. — 2005. — №3. — 54 б
8. Мұстафа Шоқай шығармаларының толық жинағы. 12 томдық. 10 том. Алматы, «Дайк Пресс», 2014. 237-242 бб.

9. Ғали Т.М. Шоқайға қатысты тың дерек // Қазақ тарихы. – 2010. — № 1. – 119-128 б.

**ZHANKENT IN THE WORKS OF THE RUSSIAN
EMPIRE RESEARCHERS*
*RUSYA İMPARATORLUĞU ARAŞTIRMACILARIN
ÇALIŞMALARINDA ZHANKENT***

Seidali BILALOV.**

Abstract

The report presents the history of the first studies of the capital of the medieval Oguz state (9-10th cc.) - the settlement of Dzhan Kent, by Russian explorers in the 18th-19th centuries. After the incorporation of the Kazakh Khanate (1465-1824)

*Implemented within the framework of the project «AP05131086 - Ethnocultural relationship of Turk-oguzs with settled-agricultural tribes of Aral region in foundation of urban culture at downstream of Syrdarya (I millennia AD)».

** PhD doctoral student, of the Department "Archaeology, ethnology and museology", Al-Farabi KazNU Almaty; researcher Korkyt Ata, Kyzylorda state university, Kazakhstan, e-mail: seidalbilalov@mail.ru

into the Russian Empire, the government of the Russian Empire began to comprehensively study the conquered territories.

After the 1860s, special attention was paid to Russian explorers by the city of Dzhanakent. Most likely this was facilitated by the geographical location of the monument, it was at the crossroads of trade routes to Central Asia and Southern Kazakhstan, at the mouth of the Syr Darya, where it flowed into the Aral Sea.

From the middle of the 19th century in the lower reaches of the Syr Darya, the first Russian fortifications appear. In this regard, the study of the terrain becomes more extensive and information about the archaeological monuments of the region and the livelihoods of the local population become significantly larger. These reports were reflected in the writings of military officials, such as Petr Rychkov, Mikhail Meyer, Aleksei Levshin, Aleksei Maksheev, Vasilii Grigoryev, and others. Their reports and reports published on pages of periodicals aroused great interest from other researchers of Kazakhstan and Central Asia.

Proceedings of researchers of the 19th century differ in that in their pages the first scientific hypotheses about monuments appear, as well as a comparison of their data with the information of medieval authors. Aleksei Levshin in his work "Description of Kirghiz-Cossack or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes" also described the ancient settlement of Dzhanakent and other fortresses of the Lower Syr Darya, such as Djetykala, Kumkala, Sarlitam, Jingtikala and Kuyuk-tam.

Key words: Dzhanakent, Kesken-Kuyukkala, Kuyukkala, Lower Syr Darya, archeology, research, orientalists.

Özet

Makalede Ortaçağ Oğuz Devletinin (9-10 yüzyıllar) başkenti olan Dzhankent'in araştırma tarihçesi hakkında bilgi verilmektedir. İlk çalışmalar XVIII-XIX yüzyıllarda Rus araştırmacıları tarafından yürütülmüştür.

Kazak Hanlığı'nın (1465-1824) Rus İmparatorluğuna dahil edilmesinden sonra, Rus İmparatorluğu hükümeti fethedilen toprakları kapsamlı bir şekilde incelemeye başladı.

1860 yıllardan sonra Dzhankent antik kenti Rus araştırmacılarının dikkatini çekti. Büyük ihtimalle bu ilgi anıtın coğrafi konumundan kaynaklanır, çünkü Orta Asya ve Güney Kazakistan ticaret yollarının kavşağı ve Syrdarya nehrinin Aral denizine dökülen ağzında yer almaktadır.

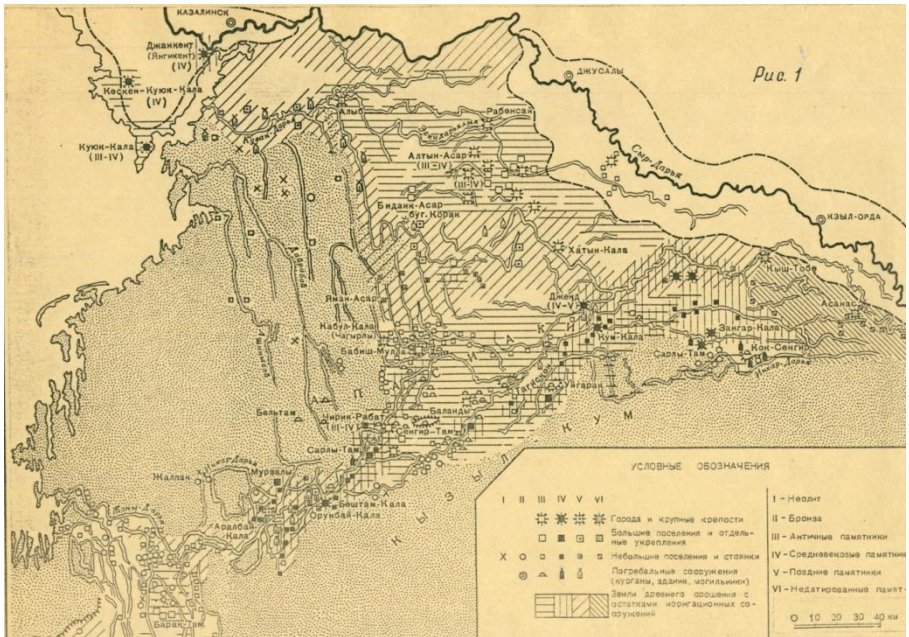
19 yüzyılın ortalarından itibaren Syr Darya'nın altkesiminde ilk Rus kaleleri yapıldı. Bu bağlamda, alan çalışması daha kapsamlı hale gelir. Bölgenin arkeolojik anıtları ve yerel halkın geçim kaynakları hakkında bilgi önemli ölçüde artar. Bu gibi raporlar Petr Rychkov, Mikhail Meyer, Aleksei Levshin, Aleksei Maksheev, Vasiliı Grigoryev ve diğer askeri yetkililerin yazılarında da yansımıştı. Onların rapor ve bilgileri süreli yayınların sayfalarında yayınlanarak Kazakistan ve Orta Asya'daki diğer araştırmacılar için büyük ilgi uyandırdı.

19 yüzyıldaki araştırmacıların bildirimlerinde anıtlar ile ilgili ilk bilimsel hipotezler ve onların ortaçağ yazarları tarafından yazılan verilerle karşılaştırmasıyla önem taşımaktadır.

Aleksei Levshin, "Kırgız-Kazak ve ya Kırgız-Kaysak orduları ve bozkırlarının tanımı" adlı eserinde Dzhankent antik kenti ve Aşağı Syrdarya'da yer alan Djetykala, Kumkala, Sarlitam, Jingtıkala and Kuyuk-tam gibi diğer kaleler hakkında bilgi vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Dzhankent, Kesken-Küyük kala, Küyük kala, Aşağı Syrdarya, arkeoloji, araştırma, oryantalistler.

Zhankent is the most famous of the group of so-called medieval "marsh settlements" located in the lower reaches of the Syr Darya. The very term "marsh settlements" was introduced into scientific circulation by the head of the Khorezm Archeological and Ethnographic Expedition (hereafter HAEE), academician S.P. Tolstov at the end of the 40s of the last century (Tolstov, 1962. P. 198-200) "marsh settlements" were located on the ancient delta of the Syrdarya, bounded from the north, from the west by the Aral Sea, and from the southeast by a strip of marshes and reeds of the old riverbed of the Syr Darya - Kuandarya. In 1946, the terrain was surveyed by the flight reconnaissance group of the HAEE, during reconnaissance work, aerial photography of the monuments was carried out, preliminary descriptions of the sites were made, visual plans were made and the lifting material (mainly ceramic) was collected. (Pic. 1.) The obtained ceramic material from the fortifications allowed to S.P. Tolstov to date the monuments as having existed from the ancient period continuously up to the 10th-11th centuries. (Tolstov, 1947. P. 63).

Picture 1. Map of the archaeological monuments of the Lower Syr Darya (HAEE)

After exploration in 1946 archaeological investigations were carried out only on the largest of the "marsh settlements" - Kesken Kuyuk-kala in 1963 by employees of HAEE Bella Vakturskaya and Olga Vishnevskaya (Arzhantseva, Ruzanova 2011. P. 394). Full-scale archaeological work on the monuments began only in 2005 on the site of the ancient settlement of Zhankent (KSU named after Korkyt Ata in cooperation with the IEA RAS and IA MES RK), which continue to the present day (head editor Arzhantseva, Tazhekeyev 2014), and since 2008 on the Kesken Kuyuk-kala hillfort (IA MES RK under the leadership of KM Baipakov).

The following is a description of each of the "marsh settlements."

An ancient settlement of Kuyuk-kala - "Kuyuk-Kala" in translation from Kazakh - "Burned city". The monument is located inside the southern cape of the peninsula described above. The settlement lies about 700-750 m from the old channel of the former delta channel, which runs from north to south, 30 km to the west of the village of Bozkol.

The hillfort in the plan is rectangular, with rounded corners. In the lower part, there is a ledge that expands the fortress. The monument is stretched by an axis west-east, the size of the monument is 145x290 m (Pic. 2. 3). In the middle of the north wall, there is a hill of the citadel, a round shape 50x50 m in size. The fortress is surrounded by a shallow moat width of 10 to 20 m. The mound rises on the surrounded surface by 4-5 m, and the citadel is 7-8 m and surrounded by a wall lined with raw blocks, the thickness of the walls at the base about 5 m. The entire area of the site is divided into dark stripes of streets and lanes to numerous houses-arrays of irregular shapes. The same layout was observed on the citadel (Tolstov, 1947. P. 65).

Presumably, the fortress is burnt down, a thick layer of ash is everywhere and visible on the surface of the monument. After analyzing the data of the lifting material, Sergei Tolstov defined that the broad dating of the monument is 1 - 9th centuries, AD.

The ancient settlement of Kesken Kuyuk-kala - translated from Kazakh means "burned city". Kesken Kuyuk-kala - the largest of the "swamp sites", is located on the southern bank of the channel of the ancient delta, 17 km to the west of the village of Aranda, Kazalinsky district. The ancient settlement of irregular, rounded outlines, stretched from east to west, measuring 560x700 m (Tolstov, 1947. P. 65). The monument is surrounded by a bypass wall made of raw brick, very washed away and preserved to a height of up to 2 meters.

In the northeastern part of the fenced area, there is a hill with a size of 250x200 m, which rises above the general level of the ancient settlement by 3 m. (Pic. 2. 2) The hill is surrounded by a shallow moat and a raw wall. The thickness of the walls at the base is 5 m. In the article "Cities of Guzes" published in Soviet ethnography for No. 3, 1947, S.P. Tolstov defined this hill as a citadel of an ancient settlement (Tolstov, 1947. P. 62).

However, Professor Karl Baipakov, as a result of archaeological works in 2008, suggested that there was also a shahristan on this hill, and the citadel of the settlement was located on the south-western corner of the hill, on an area of about 3600 m². On the eye plan drawn up in 1946, this structure is not visible, but on aerial photographs of 2008 in the oblique rays of the sun, the outline of the citadel building is traced (Arzhantseva, Ruzanova, 2011. P. 394).

In addition, the research team of LLP "Archaeological expertise" (chief scientist Karl Baipakov) in 2008 identified 2 rabadas adjacent to the shahristan from the south-west (Rabad 1) and from the west (Rabad 2) and divided a raw wall. The total area of the rabad is 467,000 m², both rabadas are surrounded by one large partially preserved raw wall with towers, 7-8 m in diameter and 1-15 m high, each located along the perimeter of the defensive wall at a distance of 20-25 m from each other (Baipakov, Voyakin, Ilyin, 2012. P. 22-44)

Relying on the collected ceramic material from the settlement Kesken Kuyuk-Kala SP Tolstov defined the period of the existence of the monument from the first centuries of our era to the VIII-IX centuries, AD (Tolstov, 1947. P. 62).

Ancient settlement Dzhankent ("Yangikent" in translation from Turkic "New city") is the most studied of all "marsh" settlements. Dzhankent has a long history of research which begins in the middle of the 18th century. Many researchers identify the ruins of this site with the historical city

of Yangikent, which is mentioned in several medieval written sources.

In describing the lower course of the Shash (Syr Darya) river, the medieval Arab historian al-Idrisi (11th century) mentions New Guzia. New Guzia was called the city of Yangikent (Zhankent, Dzhankent), located in the lower reaches of the Syr Darya River. In medieval Arabic and Persian written sources, Jankent is mentioned under several names, which in translation mean "new city":

1. Yangikent - Turkic name: Yangi - new, kent - settlement, city (Bektayev, 2001. P. 180);
2. Al-Qaryat al-Hadith, al-Madina al-Jadid - Arabic name: *karyate, madinatun* - city, *hadithun, jadidun* - new;
3. Dih-i-nau - Persian name: *dih*-settlement, *nau*-new (Barthold, 2002. P. 61).

The modern name of the monument Zhankent (in the Russian transcription Dzhankent) comes from the Turkic "Yangikent". "Zhan", the modified form of the adjective "zhana", is translated, as well as "yangi" - the new (Kurmankulov, Arzhantseva and others, 2006. P.29.).

The emergence of these names, in Karl Baypakov, is associated with the capture of Oguz political hegemony in the Syr-Darya steppes (Baypakov, 2007. P. 52).

Choosing New Guzia as the political center Oguz power was due to many reasons: it's advantageous geographical location Yangikent at the junction with a large agricultural oasis of Kazakhstan and Central Asia, and what New Guziya served as a corridor connecting the Oguz steppe with Khorezm, Maverennahr, and Khorasan. Yangikent lay on an important caravan route through the Kimak steppes to the valley of Sarysu, Ishim, and Nura. The road was connected with trade routes leading to Sygnak and the Southern Urals (Agadzhanov, 1969. P.134).

One of the first written sources mentioning the ancient settlement of Dzhankent is the work of the Arab historian Ibn-Rusta "Kitab al-a'alak an-Nafisa", written in the 10th century. The author, describing the lower course of Jeyhun (Amu Darya), writes: "... on its western shore - the mountains, called Siyakuh, on the east - thickets intertwined with trees; through them it is almost impossible to pass or drive, along the path along which wild boars walk, and (along the road) to the northern end of the shore, the king of the population of the called New Village goes"(MITT, 1939. P. 150).

Al-Masudi, an Arab historian, and geographer wrote in his work "KitabMururj al-Zahab", had written in 947, about the New City (al-Medina al-Jadida), in which live Muslims (MITT, 1939. P. 166).

The Persian geographer Ibn Haukal in his book Kitab al-mesalik wa-l-memalik writes about the Shash River, which runs through farsakh from the New Settlement and flows into the Khorezm Lake (Aral Sea) two days' journey from it, and along with it peace and truce took food to the New Settlement. "In the new Village Muslims live, - wrote Ibn Haukal, - and at the same time - it is the capital of the Guz state. Close to him (is) Dzhend and Hora, in both live the Muslims, and the power belongs to the guzas. The largest of the three places is the New Village, it is 10 days from Khorezm and 20 days from Farabah" (MITT, 1939. P. 184). In recent publications, Karl Baypakov expressed the opinion that Hora corresponds to one of the "marsh mounds" or KeskenKuyuk-kale, or Kuyuk-kale (Baypakov, 2007. P. 52).

Al-Macdeesee writes about three cities lying on the banks of the Chacha River. According to his report, these cities, Jend, Hare (Hvar), Dih-i-Nau, are located from Khorezm in 10 transitions, from Farabah in 20 junctions, and the Prince of Guz in winter is in the city of Dih-i-Nau (MITT, 1939. P. 217).

In written sources, had written in the 14th century. Rashid ad-Din and Juvaini, there is information about the existence of Dzhankent during the Mongol invasion. In the "Collection of Chronicles" by Rashid ad-Din, the story of the campaign of Prince Jochi to Jend and Yangikent and about their conquest was preserved. It says that after the capture of Jend, the Mongolian troops moved towards Yangikent, and, having won it, they put their ruler there (Rashid ad-Din, 1952. P. 199). This event is also narrated by Juvaini, but in his intelligence Yangikent meets under the name Shehrkent. Yangikent, which existed in the 13th century. and the Mongolian troops conquered by Rashid al-Din, most likely, was a city located 600 m to the east of the most ancient settlement of Dzhankent, which nowadays is called *Myntobe*¹ by local residents.

According to the conclusion of Sergei Tolstov "... the material allows us to assert that these sites (Kuyuk-kala, KeskenKuyuk-Kala, Dzhankent) have existed continuously since antiquity, at least from the beginning of our era to the 9-10th centuries ...". However, according to Sergei Tolstov of only three settlements, only Dzhankent at the end of 9th at the beginning of the 10th century "reinforced itself in the Khorezmian" type (Tolstov, 1947. P. 68). This version is confirmed by the results of recent studies, which show that the ancient settlement of Dzhankent survives to the 9th - the first half of the 10th century (head editor Arzhantseva, 2014.).

The ancient settlement of Dzhankent has located 1.5 km from the village of Urkendeu, Kazalinsky district, Kyzylorda region (Pic. 2. 1). The size of the area of the monument, according to the topographic survey of 2005 - 375 (420) x 225 m. The monument has a "T" -shape, stretched from east to west, with a significant expansion in the eastern half. The walls are built of *pahsa*². They are well preserved only in the eastern

part. Along with them, there are traces of towers, located from each other at a distance of 25-40 meters. The gate is in the center of the eastern and western walls. In the middle of the eastern wall is a well-preserved pre-gate structure in the form of a semi-circular wall protrusion about 15 m long (from south to north), with gates perpendicular to the wall at the north end. The projection is flanked by two remote towers. The north-west corner of the city is occupied by a citadel - an elevation of a square form, 110 x 110 m in size. The mound divides into two parts the main street, running from west to east parallel to the outer walls. According to the nature of the relief, a densely built-up northern section of the site of the settlement and a much less built-up, flat and low-lying southern section are visually distinguished. In the northeastern sector of the settlement, a rectangular hill adjoining to the north wall is measured 60 x 70 m in height and about 3-4 m in height. The semi-circular territory enclosed by low rolls adjoins the northern wall from the outer wall.

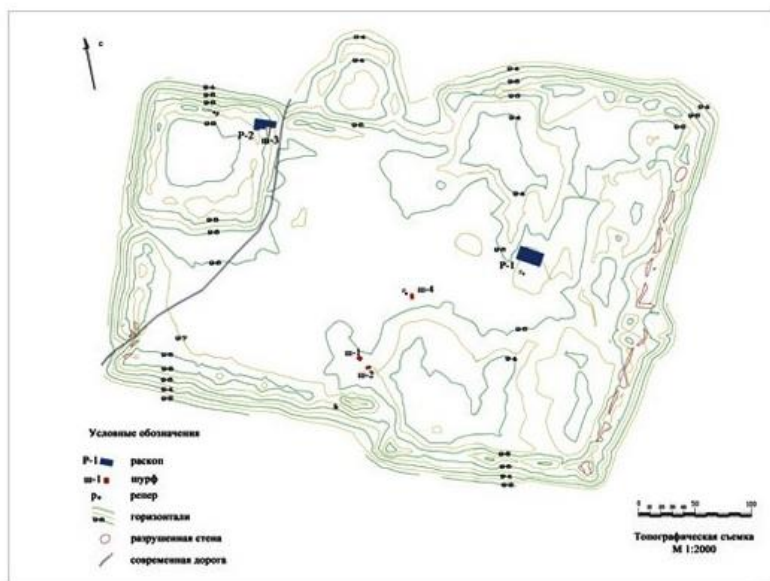
The history of the study of the lower reaches of the Syr Darya can be considered by dividing it into five stages:

- 1) the initial stage (from the mid-18th century to 1895);
- 2) the period of activity of the Turkestan circle of fans of archeology (from 1895 to 1917);
- 3) the period of the formation of Soviet archaeological science (from 1917 to 1941)
- 4) Studies of the Khorezm archaeological and ethnographic expedition (from 1946 to the 1990s);
- 5) modern archaeological research in the lower reaches of the Syr Darya, which began in 2005.

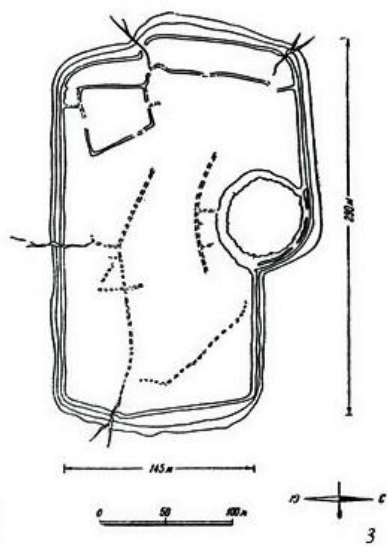
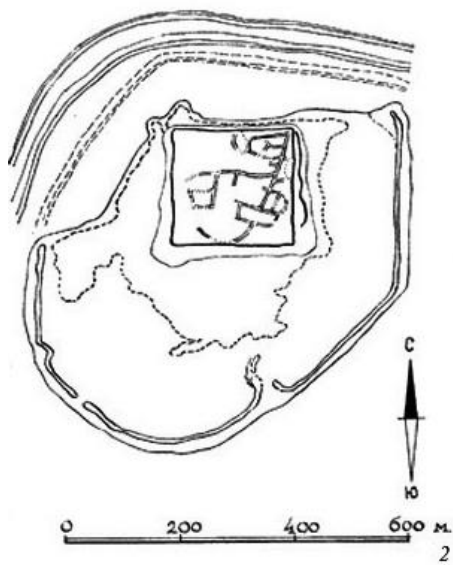
In this article, we will consider only the first two stages of the history of the study of the Eastern Priaralye.

The initial stage of the study was connected with the annexation of part of the territory of the Kazakh Khanate to the

Russian Empire in 1731, the ruler of the Younger zhuz³ of Kazakhs Abulkhair Khan swore an oath of allegiance to Russia. Since that time, various studies of Kazakh land and neighboring Asian countries have begun. But these studies had, first of all, a political nature. Therefore, reports and notes of military people of the 18th century limited to describing the region, fixing ancient monuments and geographical mapping of the area.

1

Picture 2. Plans "marsh settlements": 1 - Dzhan Kent; 2 - Kesken-Kuyuk kala; 3 - Kuyuk Kala.

Among the archaeological monuments of the Lower Syr Darya, the attention of researchers of the 18th-19th centuries. Especially attracted by the ancient settlement of Dzhan Kent. This was probably due to the geographical location of the monument at the crossroads of roads to Central Asia and Southern Kazakhstan, as well as the request of Abulhair Khan to resume the city in 1739.

In 1740-41 years. At the request of Abulhair Khan, the ruler of the Younger Zhuz, the territory of the Lower Syr Darya was visited by the lieutenant of the Orenburg Dragoon Regiment, Dmitrii Gladyshev, and the surveyor Muravin on their way from Orsk to Khiva. The purpose of their trip is to describe Yakov Khanykov, who published their report in 1851, was as follows: "In 1739, Khan Younger of the Kyrgyz Horde, Abul-Khair, who had just sworn allegiance to Russia, resumed his request to build a city near the mouth of the Syr River. The highest decree on August 20 of the same year was ordered to reply to Khan that the construction should be preceded by an inspection of the places, for which he was ordered to send the following people to him, it is up to them to inform the geodesic of all the path they have traveled" (Khanykov, 1851. P.11). Their records mention the fortified settlement of Dzhan Kent under the name Yankent, and distances to certain monuments from the designated places are given. Also described is the current state of the city and its environs: "On the spot where Abul-hair-Khan demanded to build the city, they were and saw, about whom they told him that in the old years the city was built here by the Nogai Tatars named Yankent, clay, which is still the oldest remnant of the walls is on the island, which is as large as a length, for example, a

hundred versts, in width 45; on the one side of that island the Aral Sea has bypassed, on the other the Syr-Darya-river, with the third from the Syr Darya to the Aral Sea, the Kara-asar channel, a width of two versts in width, along which the reeds grow, as in the swamp; from him, not in the far distance, there is a salty lake" (Khanykov, 1851. P. 35-36).

In the middle of the 19th century, the first Russian fortifications appeared in the lower reaches of the Syr Darya. In this regard, the study of the terrain is becoming more extensive and information about the archaeological monuments of the region and the livelihoods of the local population are significantly greater. These reports were reflected in the writings of military officials, such as Petr Rychkov, Mikhail Meyer, Aleksei Levshin, Aleksei Maksheev, Vasilii Grigoryev, Sergei Remezov and others. Their reports and reports published on the pages of periodicals aroused had great interest from other researchers of Kazakhstan and Central Asia.

In the book of Petr Rychkov "Topography of the Orenburg Province" describes the settlement of Dzhankent. "Dzhankent, for reasons and ruins," he wrote, "was not a small city near the mouth of the Syr Darya River, where it flows into the Aral Sea. From whom it was built, and what peoples lived in it, this news is not there" (Rychkov, 1762. P. 52). He also mentioned the ancient legend of the death of the city from the attack of snakes and the above-described the request of Abulkhair Khan.

Proceedings of researchers of the 19th century differ in that in their pages, the first scientific hypotheses about monuments appear, as well as a comparison of their data with the information of medieval authors. Aleksei Levshin in his work "Description of Kirghiz-Cossack or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes" also described the ancient settlement of Dzhankent and other fortresses of the Lower Syr Darya, such as

Djetikala, Kumkala, Sarlitam, Jingtikala, and Kuyuk-tam. He also identified Dzhanakent with the city, which is mentioned in the work of the famous Arabian geographer who was in XIV century - Abulfipid, under the name Yangi-kent. (Levshin, 1996. P. 110).

The lieutenant-colonel of the General Staff, Mikhail Meyer, in his article "The Kirgiz Steppe of the Orenburg Department" published in the collection of "Materials for Geography and Statistics of Russia, collected by the officers of the General Staff" in 1865, divided the monuments into the steppes and into three categories or epochs. To the first of them, means to the category of the most ancient remains of buildings, have built of the burnt square formed bricks, also its listed some monuments in the Syr Darya. About Jankent, he said the following: "Despite the fact according to Levshin's testimony, the Arabic geographer of Abulfeda, who lived in the 14th century, already had mentioned it, we cannot ascribe to the remnants of such antiquity seen by us there. Perhaps the name Dzhanakent - a new city, very common everywhere where the Turkic tribe settled, refers to another place, or beside, but the existing traces of fortification and the city belong to the later period, since it is impossible to allow the walls from the burnt clay to stand for so many centuries and keep almost completely its original appearance". Also, describing the site of the town and its surroundings, he writes about the numerous elevations around this fortification, which are inside of a burnt brick, and outside are similar to natural mounds (Meyer, 1865. P. 285-286).

A more detailed description of the archaeological monuments, natural and geographical conditions of the Lower Syr Darya region had written in the articles of A.I. Maksheyev. These articles were published in the journal *Morskii Sbornik* in 1856 (Maksheev, 1856) and in the pages of the newspapers

Sankt Petersburg Vedomosti (Maksheev, 1867.) and The Russian Invalid (Maksheev, 1867.) in 1867. The last two articles were devoted to the ancient settlement of Dzhankent.

In them, the author not only described the monument but also stated about the "undoubted benefits" of "... burnt bricks, and maybe also of some accidentally surviving items of utensils, weapons and other" from the site of the fortress "... on the farm of Fort №1⁴, even to the science». He also offered the first scientific conclusions about the foundation and death of the city of Dzhankent. He wrote: "Dzhankent had founded by the indigenous inhabitants of Turan, sedentary Tajiks (?), And died not from natural upheavals, but from the victory of the nomadic settlement" (Maksheev, 1867.).

And in occasion of his name "New City" V.V. Grigoryev, chairman of the Eastern Archeology Department of the St. Petersburg Archaeological Society, expressed the opinion that "... it was given to him, perhaps because it was built on the site of the old city. But perhaps another assumption, namely, that he was called a new city in relation to other Syrian cities, built much earlier than him" (Grigoryev, 1867.).

Further studies of the monuments of the Lower Syr Darya continued with the first archaeological excavations of Petr Lerkh. In 1867, Petr Lerkh, a member of the Russian Imperial Archaeological Society, visited some of the monuments of the lower reaches of the Syr Darya and made the first excavations on one of them - the ancient settlement of Dzhankent. His report on the archaeological trip to the Turkestan region was published in 1870 in Izvestia of the Russian Imperial Archaeological Society. During further research up to the Syr Darya, Petr Lerkh also tried to find the fortress of Jend, which is mentioned with Dzhankent in medieval written sources. Comparing the information of medieval authors, that Jend is near in the neighborhood of

Dzhankent, he identified Jend with the ruins of a medieval city near the station of Khorkhut-Korkyt (Lerkh, 1870. P. 7).

Studying also several large medieval monuments of the Syr Darya, Petr Lerkh suggested another hypothesis about the ancient settlement Asanas. He believes: "that the city of Ornas, which Plano Carpini wrote during the journey to the land of the Mongols, may be the city of Ashnas mentioned by Rashid ad-Din and Juvaini" (Lerkh, 1870. P. 9).

After Petr Lerkh in the autumn of 1867 in the ancient settlement of Dzhankent excavated the artist Vasilii Vereshchagin. He collected many finds, made of clay and bones. Forms of pots and jugs, found Vasilii Vereshchagin, even at that time were in use among the settled population of Central Asia (Vereshchagin, 1874. P. 1-118).

The second period of historical and geographical studies of the lower reaches of the Syr Darya is directly related to the activities of the first scientific community in Central Asia, the Turkestan circle of lovers of archeology, which was founded in 1895. The Turkestan circle of fans of archeology (TKLA) for more than twenty years (1895-1917) was the only scientific and local lore public organization that was engaged in research of the archaeological and material culture of Central Asia and Kazakhstan. The names of such famous scientists of orientalist as Vasilii Barthold, Vasilii Radlov, Vladimir Smirnov, Vasilii Kallaur, Iosif Kastane are closely related to the TKLA.

In 1900, Vasilii Kallaur publishes an article which gives a complete description of the ancient settlement Asanas along with a topographical drawing (Kallaur, 1900. P. 14-15) Also, he published an article on the site of the settlement of Kyshkala in 25-30 versts from Akmekhet, suggesting that this may be the medieval fortification of Jend (Kallaur, 1900. P. 78-79). In 1911, another member of TKLA - A.Kastane published an

article in the book "Antiquities of the Kirghiz steppes and the Orenburg region" of ancient monuments of Prisydariya region.

The third period of the organized scientific research of medieval monuments of the lower reaches of the Syr Darya began after the October Revolution of 1917. In this period, are published the works of prominent scientists of Orientalists Vasilii Bartold, Vadim Masson, Aleksandr Yakubovsky, academician Sergei Tolstov, Aleksandr Bernshtam. In the 1920s and 1930s, methods of archaeological research were based on the entire territory of the USSR. In 1947, Aleksandr Bernshtam published the results of research work in Semirechie and in Southern Kazakhstan in the work "Problems of ancient history and ethnogenesis of Southern Kazakhstan" (Bernshtam, 1947.).

Archival documents, as well as articles in periodicals of the Russian Empire of the XIX century, on the materials collected by the officers of the General Staff, contain detailed geographical descriptions, sometimes maps and plans of ancient sites.

In each report or article published by the officers of the General Staff of the Russian Empire, the history of the province or region described, the ethnography of the peoples living on its territory, the issues of education and religion, the history of the construction and settlement of cities are discussed in detail. In this regard, the above archival materials are a valuable historical source for studying the history and culture of the peoples inhabiting the territory of the former Russian empire and has not lost its significance to this day.

Notes

¹ *Myntobe (kazakh)* when translated means "Thousands of hills" (we - a thousand, you - a hill).

² *Pahsa* – blocks and layers of clay mixed with water and organic and vegetable additives, most often with chopped straw (saman).

³ The traditional Kazakh people are consists of three zhuz (Kazakh "zhuz" - "union", because of homonymy they often incorrectly translate "hundred"): Senior, Middle, and Junior. Kazakh zhuzes had the following features: 1) internal regional unity; 2) ethnic unity; 3) cultural and economic community; 4) common political leadership. Also, the Kazakh Zhuz had its own historically developed space, territory. The Senior Zhuz is Zhetysu (Semirechye) and Southern Kazakhstan, Middle Zhuz has Central, Eastern, and Northern Kazakhstan, the Lower Zhuz has the lower reaches of the Syr Darya and Western Kazakhstan [www.wikipedia.org/wiki/zhuzh; See also: Kudaiberdyuly Sh. Pedigree of the Turks, Kirghiz, Kazakhs and khan dynasties. (B. Kairbekov's lane).Almaty.1990; Tynyshbaev M. Materials on the history of the Kazakh people.Tashkent. 1925.]

⁴ Fort №1 – Fort Kazalinsk. The Russian military fortification on the site of the modern city was founded in 1853 and was officially called the Syr-Darya Fort No. 1. It is the second Russian fortification in the region after Fort Raim (1847), which was downstream. In 1867, the settlement was granted the status of the city and the name Kazalinsk. The name of Kazaly, as the name of the track, was known before. By the end of the XIX century, the population of the city was up to 5 thousand people. The national make-up was very colorful: Kazakhs, Russians, Cossacks, Tatars, Khivins, etc.[www.wikipedia.org/wiki/kazalinsk]

References

Agadzhanov, Sergei. Ocherki istorii oguzov i turkmen Sredney Azii [Essays on the history of Oguzes and Turkmens of Central Asia]. Ashgabat, 1969. 297 p.

ARZHANTSEVA, IRINA; TAZHEKEYEV, AZILKHAN. KOMPLEKSNIYE ISSLEDOVANIYA GORODISHCHA DZHANKENT (RABOTY 2011-2014 GG.) [COMPLEX RESEARCH OF THE ANCIENT SETTLEMENT OF DZHANKENT (WORKS 2011-2014)]. ALMATY, PUBLISHING HOUSE "ARYS", 2014. 320 P.

Bartold, Vasilii. Raboty po istorii i filologii tyurkskikh i mongol'skikh narodov [Works on the history and philology of the Turkic and Mongolian peoples]. Moskva, 2002. 612 p.

Baypakov, Karl. Oguzy, turkmeny i sel'dzhuki v gorodakh Zhetysu i Yuzhnogo Kazakhstana [Oguz, Turkmens and Seljuks in the cities of Zhetysu and South Kazakhstan]. // Proceedings of NAS RK. 2007. № 1. P. 52.

Baypakov, Karl. Srednevekovaya gorodskaya kul'tura Yuzhnogo Kazakhstana i Semirech'ya [Medieval urban culture of Southern Kazakhstan and Semirechie]. Almaty, 1986. P. 28.

BAYPAKOV, KARL. VOYAKIN, DMITRII. ILYIN, ROMAN. GORODA KHUVARA I YANGIKENT - STARAYA I NOVAYA STOLITSY GOSUDARSTVA OGUZOV [THE CITIES OF HUWARA AND YANGIKENT ARE THE OLD AND NEW CAPITALS OF THE OGUZ STATE]. // VESNIK OF IICAS # 16. SAMARQAND, PUBLISHING HOUSE, INTERNATIONAL INSTITUTE OF CENTRAL ASIAN STUDIES 2012.

Bektayev, Kasym. Bol'shoy kazakhsko-russkiy russko-kazakhskiy slovar' [The large Kazakh-Russian Russian-Kazakh dictionary]. Almaty, Altyn Kazyna, 2001. 704 p.

Bernstam, Aleksandr. Problemy drevney istorii i etnogeneza Yuzhnogo Kazakhstana [Problems of ancient history and ethnogenesis of Southern Kazakhstan]. // Proceedings of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Almaty, 1947, No. 6.7. AT 2.

Callaur, Vasilii. Drevniye goroda Saganak (Sunak), Ashanas ili Eshnas (Asanas) i dr. v Perovskom uyezde, razrushennyye Chingiz-khanom v 1219 g. [The ancient cities of Saganak (Sunak), Asanas or Eshnas (Asanas), etc. in Perov district, destroyed by Genghis Khan in 1219]. PTCLA, Year-Fifth. Tashkent, 1900.

Callaur, Vasilii. O sledakh drevnego goroda «Dzhent» v nizov'yakh Syrdar'i [On the traces of the ancient city of "Gent" in the lower reaches of the Syr Darya]. PTCLA. Appendix №5. 1900.

Grigoryev, Vasilii. Staraya pogudka na novyy lad [Old pogudka in a new way]. Moskva, 1867.

HISTORY OF KAZAKHSTAN (FROM ANTIQUITY TO PRESENT). ALMATY, ATAMURA. TOM 2. 1997. 768 P.

Kurmankulov, Zholdasbek. Arzhantseva, Irina. Zilivinskaya, Emma. Ruzanova Svetlana. Arkheologicheskiye raboty na gorodishche Zhankent (predvaritel'nyye itogi) [Archaeological work on the site of the ancient settlement of Zhankent (preliminary results)]. // The Aral-Caspian region in the history and culture of Eurasia. Aktobe, 2006.

Lerkh, Petr. Arkheologicheskaya poyezdka v Turkestanskiy kray v 1867 godu [An archaeological trip to Turkestan in 1867]. Sankt-Peterburg, 1870. P. 7-9.

Poyezdka iz Orska v Khivu i obratno, sovershennaya v 1740–1741 godakh Gladyshevym i Muravinym. Izdana s priobshcheniyem sovremennoy karty Millerova puti ot Orska do Zyungorskikh vladeniy i obratno [A trip from Orsk to Khiva and back, accomplished in 1740-1741 by *Gladyshev* and

Muravin. It was published with the introduction of a modern map of Miller's way from Orsk to Zyungor possessions and back to] Khanykov, Yakov. Sankt-Petersburg, 1851. 85 p., 2 liters map.

Levshin, Aleksei. *Opisaniye kirgiz-kazach'ikh, ili kirgiz-kaysatskikh ord i stepey* [Description of Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes]. Almaty, 1996. P. 110.

Maksheev, Aleksei. *Yeshche neskol'ko slov o razvalinakh Dzhanykenta* [A few words about the ruins of Dzhanykent]. // Russian invalid. Sankt-Petersburg, 1867. № 87.

Maksheev, Aleksei. *Opisaniye nizov'yev Syrdar'i* [Description of the lower reaches of the Syr Darya]. // The sea collection. Sankt-Petersburg, Tom 23. 1856.

Maksheev, Aleksei. *Ostatki starinnogo goroda na Syrdar'ye* [Remains of an ancient city in the Syr Darya]. Sankt-Petersburg State Sheets. 1867. № 60.

Materialy po istorii Turkmen i Turkmenii: 7-15 vv., Arabskiye i persidskiye istochniki [Materials on the history of Turkmen and Turkmenia: 7-15th centuries, Arabian and Persian sources]. Volume 1. Moskva-Leningrad, Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1939. P. 612.

Meyer, Mikhail. *Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannyye ofitserami general'nogo shtaba. Kirgizskaya step' Orenburgskogo vedomstva* [Materials for Geography and Statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Kirghiz steppe of the Orenburg department]. Published in printing houses Weimar and Person, Sankt-Petersburg. 1865. P. 414.

Rashid ad-Din. *Sbornik letopisey* [Collection of annals]. Moskva-Leningrad, 1952. 199 p.

Rychkov, Petr. Topografiya Orenburgskoy gubernii [Topography of the Orenburg province]. Sankt-Petersburg, 1762.

TOLSTOV, SERGEL. PO DREVNIM DEL'TAM OKSA I YAKSARTA [ACCORDING TO THE ANCIENT DELTAS OF OKS AND YAKSART]. MOSKVA, PUBLISHING HOUSE, EASTERN LITERATURE. 1962. 323 P.

Tolstov, Sergei. Goroda guzov [Cities of Guz]. // Soviet ethnography №3, Moskva, Publishing House. AN SSSR, 1947.

Vereshchagin, Vasilii. Ot Orenburga do Tashkenta [From Orenburg to Tashkent], 1867-1868. // The World Traveler. Sankt-Petersburg, 1874. № 5. P. 1-118.

**ADNAN MENDERES'İN DIŞ POLİTİKASINDA
TÜRKİSTAN'IN YERİ
Hamit PEHLİVANLI***

ÖZET

Türkiye her zaman Türk dünyasının ilgi odağı olmayı sürdürmüştür. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra toprakları işgal edilen, zulme uğrayan Türkler ve Osmanlı bakıyesi Müslüman gruplar kurtuluşu Türkiye'ye sığınmakta bulmuştur. Bu yüzden cumhuriyetin ilk yıllarında Balkanlardan, Kafkaslardan, Romanya'dan ve daha başka yerlerden zulme uğrayanlar Türkiye'ye göçmüştür. Türkiye imkânları nispetinde bu insanlara kucak açmış, onları iskân etmiştir. Türkistan meselesinde Türk-Sovyet komşuluk ilişkileri bazı sınırlamalar getirmiştir. Batının Türkiye'yi Sovyetlerle karşı karşıya bırakması ve bilhassa İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetlerin tutumu belirleyici olmuştur. Stalin döneminde Sovyetlerin Türkiye'den toprak istekleri ilişkileri iyice kritik hale getirmiştir. Türkiye bu isteklere direnirken dikkatli olmaya ve ihtiyatı elden bırakmamaya gayret etmiştir. Türkistanlı vatanseverlerin mücadelelerine ve yardım isteklerine açıktan cevap verememiştir. Hatta zaman zaman tek parti döneminde Türkistanlıların yayınladıkları dergi, gazete vs.nin Türkiye'ye girişini de yasaklamıştır. Doğu ve Batı Türkistan'ın haksız yere işgaline yeteri kadar ilgi gösterememiştir. Tek partiden sonra iktidara gelen Demokrat Parti de bu politikaları kısmen sürdürmüştür. Sovyetlerle ilişkilerdeki hassasiyete Adnan Menderes hükümetleri de dikkat etmiştir. Menderes döneminde kurulan hükümet programlarında ve Dışişleri Bakanlığı bütçe görüşmelerinde dış politikanın birçok meselesine değinilmiştir. Ancak Türkistan ile

* Prof. Dr. Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

ilgili olarak Rusya ve Çin devletlerinden açıkça bahsedilerek mesele üzerinde durulmamıştır. Batı ittifaklarına dâhil olduktan sonra da Türkiye Sovyetlerle ilişkilerinde ihtiyatı elden bırakmamıştır. Uluslararası toplantılarda zaman zaman Türkistan meselesi gündeme gelmiştir. Bu toplantılarda işgallerin haksızlığı, yersizliği, insan hak ve hürriyetlerinin ihlali, zulüm vs. dile getirilmiştir. Bunlar dile getirilirken Sovyetler ve Çin'in adını açıkça anmaktan kaçınıldığı görülmektedir. Uluslararası ilişkilerde böyle ihtiyatlı bir yaklaşım sergilenirken, dolaylı olarak Türkistanlılardan gelen istekler karşılanmaya çalışılmıştır. Türkistanlı Türklerin sığındıkları ülkelerdeki Türkiye diplomatik misyonları aracılığı ile onlara yardım elini uzatmıştır. Maddi yardımların yanı sıra onların göçmen olarak Türkiye'ye gelme isteklerini geri çevirmemiştir. Bürokratik işlemlerin uzamasından dolayı zaman zaman aksaklıklar olmuştur. Nitekim Türkistan davasının temsilcilerinin mektup ve dilekçelerinde bu hususları dile getirdikleri görülmektedir. Bununla birlikte aksayan hususların giderildiği ve göçmenlere gerekli yardımlar yapıldığı da yine mektuplardan anlaşılmaktadır. Türkistan davasının temsilcilerinin nezdinde Türk dünyasının yegâne sığınağı Türkiye'dir. Türkiye'de bu düşüncüyü boşa çıkarmamaya gayret etmiştir. Her ne kadar bazı diplomatik sıkıntılar, zaruretler yüzünden bazı konuları aleni dile getirememişse de, Türkistanlı Türklere dolaylı yollardan her zaman yardım etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu, Fuat Köprülü, Doğu Türkistan, Batı Türkistan, Göçmen, Veli Kayyum, İsa Yusuf Alptekin, Mehmet Emin Buğra, Sovyetler Birliği, Çin.

THE PLACE OF TURKISTAN IN FOREIGN POLICY OF ADNAN MENDERES

ABSTRACT

Turkey always remained the center of attention of the Turkish world. After the establishment of the Republic of Turkey, the persecuted and the territories occupied Turks and Muslim groups who were back from the Ottoman found salvation in taking refuge in Turkey. Therefore, in the first years of the republic, the people who were persecuted in the Balkans, the Caucasus, Romania and other places immigrate to Turkey. Turkey embraced these people to the extent possible and settled them. In the Turkistan case, the Turkish-Soviet neighborhood relations caused some limitations. To leave the Western Powers expose Turkey to the Soviets and especially the attitude of the Soviets after the Second World War became decisive. Territorial demands of The Soviets from Turkey in the Stalin era made the relations thoroughly critical. Turkey strained not to throw caution to the wind and to be careful while resisting these requests, and could not answer openly the struggles of the Turkistan patriots and their requests for help. Even during the single-party period from time to time magazines, newspapers, etc. published by the Turkistanis were also prohibited to get into Turkey. It wasn't given sufficient consequence to the unjust occupation of East and West Turkistan. The Democratic Party, which ruled after the single party period, partially maintained these policies. The governments of Adnan Menderes also paid attention on the sensitivity in relation to the Soviets. Many issues of foreign

policy was addressed in the government programs established during the Menderes period and in the budget negotiations of the Ministry of Foreign Affairs. However, with regard to Turkistan, the issue wasn't dwelt on explicitly mentioning Russian and Chinese states. After being incorporated into the Western alliance, Turkey had err on the side of caution in the relations with the Soviets. From time to time, the issue of Turkistan came to international agenda. In these meetings, the occupation's injustice, invalidity, violation of human rights and freedoms, cruelty, etc. found voice in. It is apparent that the name of the Soviets and China was clearly abstained when these were expressed. While such a cautious approach is being observed in international relations, the requests from the Turkistanis were tried to be met indirectly. Turkey gave them a helping hand through Turkey's diplomatic missions in the countries where the Turkistani Turks' found asylum in. In addition to the financial assistance as well as immigrants were turning back to their desire to come to Turkey. There have been occasional troubles due to the prolongation of the bureaucratic processes. As a matter of fact, it is seen that the representatives of the Turkistan case expressed these points in their letters and petitions. However, it is also understood from the letters that the disruptions were resolved and necessary assistance was provided to the immigrants. In the presence of representatives of Turkistan case the only refuge of the Turkish world is Turkey. Turkey has also strived to frustrate this idea. Although some issues could not be publicized due to some diplomatic troubles and necessities, the Turkistani Turks have always been helped indirectly.

Key Words: Türkistan, Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu, Fuat Köprülü, The Eastern Turkistan, The Western Turkistan, Refugee, Veli Kayyum, İsa Yusuf Alptekin, Mehmet Emin Buğra, The Soviet Union, China.

GİRİŞ

Demokrat Parti daha önce Türkiye'yi yöneten CHP'nin 2. Dünya Savaşı sırasında yaşadığı korkuları ve özellikle Sovyetler Birliği'ne karşı olan tutumunu adeta devam ettirmiştir. Türkiye Cumhuriyeti kurulduğundan beri Türk dış politikasını yönetenler Orta Asya Türkleriyle ilgili herhangi bir meseleden yararlanmayı düşünmedikleri gibi böyle bir meseleyi kabullenmemişlerdir. Bunların temel felsefesi Sovyetlerle ilişkileri düzgün bir şekilde yürütmek ve milliyet meseleleriyle hiç ilgilenmemektir. Türkiye, Türk dünyasına, dışarıdaki Türk varlığına sırtını çevirmiş, bunların ümit ve beklemeşlerini cevapsız bırakmıştır. Bu hususu da defalarca ifade etmişlerdir. Ancak bütün bu gayretler Türk-Sovyet ilişkilerinde kalıcı bir güvence sağlayamamıştır. Dolayısıyla Türkiye Sovyetlere karşı daima ihtiyatlı yaklaşmıştır.¹ Türkiye Sovyet tehditleri karşısında dış politikasının esasını öncelikle Batıya sıkı sıkı bağlanmak üzerine oturtmuştur. Bu maksatla Batılılar tarafından kurulan bütün ittifaklara katılmayı ilke haline getirmiştir.² Bu düşünceden hareket eden Demokrat Parti 1952'de NATO'ya üye olmuştur. Bundan sonrada dünyadaki bütün olayları bu teşkilatın penceresinden bakarak

¹ Kemal H. Karpat, **Türk Dış Politikası Tarihi**, Timaş yay., İstanbul 2012, s.256; Kamran İnan, **Dış Politika**, Ötüken yay., İstanbul 1994, s.44.

² **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (T.B.M.M.Z.C)**, 12.Cilt (11. Devre, 47. İnikat (Birleşim), Ankara 1960, s. 502.(Fatin Rüştü Zorlu 1960 yılı bütçesi münasebetiyle yaptığı konuşmasında: “Sevgili arkadaşlarım, umumi olarak, Türkiye'nin dış politikasını bir tek kelime ile tavsif etmek mümkündür. Bu da -Yapıcı- oluşudur... Türkiye bugün bir cephe politikası takip etmektedir. Türkiye, bu cephe içinde ne ileride, ne de geridedir. Tam cephe halinde, sulhun temininde kendisine düşen vazifeleri ifaya devama amade bulunmaktadır.”)

değerlendirmiştir. Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü'nün 1955 yılı bütçe görüşmeleri sırasında “ *Atlantik İttifakı bizim için milli bir politikadır*” şeklindeki sözleri ve devamındaki izahları Türkiye'nin Batıya kayıtsız şartsız bağlılığının bir ifadesidir. Sadece Dışişleri Bakanı değil Demokrat Parti'nin diğer önemli mensupları da bu bağlılığı sık sık defalarca ifade etmişlerdir. Cumhurbaşkanı Celal Bayar 1956'da yabancı bir dergiye verdiği mülakatta NATO'ya bakışını“ *hür dünyayı harp afetinden kurtaracak... insanîyetin yegane necat (kurtuluş) yolunu teşkil edecek bir ruh*” olarak tarif etmiştir.³ Demokrat Parti döneminde Türk dış politikasına yön veren ana düşüncelerden bir diğeri de Stalin'in ölümünden sonra Sovyetler Birliği'nin dış politikasındaki değişimlere şüphe ile bakmalarıdır. Yani Sovyet yetkililerin bazı konularda ve özellikle Türkiye ile ilgili düşüncelerindeki değişimi ifade eden açıklamalarına güvenmemişlerdir. Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Fatin Rüştü Zorlu (Dışişleri Bakanı olduktan sonrada bu düşüncelerinden vazgeçmeyecektir)⁴ , Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü gibi

³ Mehmet Gönlübol ve diğerleri, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)**, 1.cilt, 4.baskı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1977, s.321-322; Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)**, Ankara 1984, s. 449, 520; Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi** (Çeviren: Yasemin Saner), İstanbul 2010, s.341.

⁴ **T.B.M.M.Z.C.**, 7. Cilt, (11. Devre, 48. İnikat), Ankara 1959, sayfa 1341. (Fatin Rüştü Zorlu 1959 yılı Hariciye Vekâleti Bütçe görüşmelerinde şunları söylemiştir: “Şimdi müsaadenizle Türkiye-Sovyet Rusya münasebetlerinden de bahsedeceğim. Bildiğiniz gibi Türkiye kendi müdafaaasını temin edebilmek için kolektif güvenlik paktlarına âza bulunmaktadır ve Türkiye'nin siyaseti bu paktların hükümlerine uygun olarak müttefikleriyle mütesanit, dürüst, türlü sergüzeştten uzak bir siyasettir. Türkiye'nin bu şekilde bir siyaset takip etmesi onun hüsnüniyet sahibi her hangi bir komşu devlet ile dostane

siyasiler muhtelif zamanlarda yaptıkları konuşmalarda hep bu güvensizliğe işaret etmişlerdir.⁵ Dış işleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'nun açıklamalarından anlaşıldığına göre Türk Rus ilişkilerinde 1960'ın Ocak Ayı başlarından itibaren bir yumuşama söz konusudur. Bu yumuşama sonucunda 11 Nisan 1960'da Başbakan Menderes'le Kruşçev'in karşılıklı ziyaretler yapacakları açıklanmıştır.⁶ Rusya ile ilişkilerde Demokrat Parti'nin dış politikasında Türkistan'ın yeri de bu çerçevenin dışına çıkamamıştır diyebiliriz. Zira 1950'den 1960 yılına kadar süren iktidarları döneminde Türkistan meselesine bakışları daha çok iç politikaya yönelik olmuştur.⁷ Dış

münasebetler idame etmesine hiçbir zaman mâni değildir. Ancak yine Türkiye'nin ve Sovyet Rusya'nın karşılıklı iktisadi, askerî ve siyasi potansiyelleri Türkiye'yi kendi güvenliğine Rusya ile baş başa görüşüp temin ettirecek bir mahiyet taşımamaktadır.”); Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)**, Ankara 1984, s. 521; Karpat, **a.g.e.**, s.264.

⁵ **T.B.M.M.Z.C.**, 5. Cilt, (10. Devre, 51. İnikat), Ankara 1955, s. 917; **T.B.M.M.Z.C.**, 10. Cilt (10. Devre, 44. İnikat), Ankara 1956, s. 742; Gönübol, **a.g.e.**, s.322-323; Kemal H. Karpat, **Türkiye ve Orta Asya**, Timaş yay., İstanbul 2014, s.141.

⁶ Kemal H. Karpat, **Türkiye ve Orta Asya**, Timaş yay., İstanbul 2014, s.142.

⁷ CHP Kahraman Maraş Milletvekili Halil Gürün 1958 yılı Dışişleri Bakanlığı bütçe görüşmelerinde dış Türkler meselesine değinmiş ve şöyle konuşmuştur: “*Misak-ı Milli sınırları dışında kalan Türkler yalnız Kıbrıs'ta, Irak'ta, Batı-Trakya'da, Yugoslavya'da bulunan Türkler değildir; tarihimizin bize Türk olarak tanıttığı fakat kemiyet itibariyle gayet büyük, keyfiyet itibariyle dağınık olan Türk kütlesi vardır ki, bunlar Orta-Doğu memleketlerinde perakende olarak bulunmaktadır.... Fakat maalesef, şimdye kadar bunlara elimizi uzatmış değiliz... Afganistan'da bulunduğum sıralarda orada bulunan ırkdaşlarımızın, Türkiye'den gördükleri alâkasızlığın kendilerinde yaratmış olduğu üzüntüyü bana nasıl anlattıklarını şu dar zaman içinde sizlere ifade etmeme imkân yoktur. Aziz arkadaşlarım; bendeniz Hariciye Vekilinden çok istirham ediyorum; belki bu sene mümkün olmayacaktır, fakat müteakip senelerde bütçenin bu faslını*

ilişkilerdeki görüşmelerde bu hususlara pek değinmemişler, teğet geçmeyi tercih etmişlerdir. Başbakan Adnan Menderes'in konuşmaları incelendiğinde bu husus açıkça göze çarpmaktadır. Hükümet Programlarının mecliste okunmaları sırasında (1950-1954-1957) dış ilişkilerden bahsedilirken Türk dış politikasının hemen her konusuna az veya çok değinilmiştir.⁸ Aynı şekilde Dışişleri Bakanlığı'nın bütçe görüşmeleri sırasında da Dış politikanın meseleleri daha geniş bir şekilde işlenmiş ve

biraz daha artırmak suretiyle, teşkilatlanmak suretiyle büyük faydalar temin etmeğümüz mümkündür. Şimdilik maddeten olmasa bile hasbi olarak bu arkadaşlarımıza elimizi uzatmamız lâzımdır. Türklüğümüzün menşeyini bu mıntukaya bağlıyoruz. Onun için bu milli bir vazifemizdir, insanlık vazifemizdir ve memleket vazifemizdir.” Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ise buna verdiği cevapta meseleye Rus ve Çin işgalinde bulunan Türkistan'da ki Türkler üzerinden değil, çeşitli dost ve Müslüman ülkelere iltica etmiş Türkler üzerinden kaçamak bir cevap vermeyi tercih etmiştir. Konuşmasında şunları söylemiştir: *“Halil Gürün arkadaşımızın Türk varlığı hakkında ve muhtelif memleketlerdeki Türk azınlıkları hakkında söyledikleri sözlere iştirak etmemeye imkân yoktur. Sade şunu kaydetmek isterim ki, bütün bu memleketler çok şükür ki, kardeş memleketlerdir ve Türkiye'nin kendilerine hürmet ettiği ve kendileri bize hürmet eden ve bizi seven memleketlerdir. Buradaki azınlıklarımızla gereği gibi ve kudretimiz dâhilinde meşgul olmaktadır.”* **T.B.M.M.Z.C.**, 2. Cilt (11. Devre, 46. İnikat), Ankara 1958, s. 650-651-652.

⁸ İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz, **Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları**, TBMM. Yay., 4.cilt, Ankara 2014, s.7-17(29 Mayıs 1950 Pazartesi günü 19.Cumhuriyet Hükümetinin 1. Menderes Hükümeti programını sunuş konuşması), **a.g.e.**, s.18-31(2 Haziran 1950 Cuma günü 19. Cumhuriyet Hükümetinin-1. Menderes Hükümeti-programının genel kurulda yapılan görüşmeler sırasında yaptığı konuşma.), **a.g.e.**, s.395-411(24 Mayıs 1954 Pazartesi 21. Cumhuriyet Hükümetinin (III. Menderes Hükümeti) Programının Genel Kurulda Yapılan Görüşmeleri Sırasında Yaptığı Konuşma), **a.g.e.**, s.821-825 (4 Aralık 1957 Çarşamba 23. Cumhuriyet Hükümetinin (V. Menderes Hükümeti) Programının Genel Kurulda Yapılan Görüşmeleri Sırasında Yaptığı Konuşma) ; **T.B.M.M.Z.C.**, 12. Cilt (11. Devre 47. İnikat), Ankara 1960, s. 502

tartışmalarla konu daha da geniş bir şekilde ele alınmıştır. Ancak doğrudan Türkistan meselelerine değinilmediğini görüyoruz.⁹ Bununla birlikte Türkiye'nin 1938'den sonra Türk dünyasına sırt çevirdiği dikkate alınırca Demokrat Parti'nin Türk dünyası ile ilişkilerinde bazı ihtiyatlı davranışları olsa da daha ilgili ve sıcak davrandığı da bir gerçektir.¹⁰

Türkistan meselesi tarihi gelişmeler dikkate alınarak iki kısımda incelenmek durumundadır. Biri Batı Türkistan, diğeri ise Doğu Türkistan meselesidir. Batı ve Doğu Türkistan'ın coğrafi, siyasi iktisadi durumları farklı yapıya sahiptir. Birincisini Rusya ve bilahare Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin hedefleri, stratejik planları ve bölgeyi işgali çerçevesinde ele almak gereklidir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu yıllardan itibaren Türkistan konusuna ihtiyatlı yaklaşıldığı malumdur. Sovyetlerle ilişkilerin bozulmamasına özellikle gayret edildiği müşahede edilmektedir. Nitekim 26 Eylül 1934'de Bakanlar Kurulu tarafından hazırlanan bir kararname ile Berlin'de yayımlanan "*Yaş Türkistan*" dergisi, 1 Ekim 1934'de Gazi Mustafa Kemal imzasıyla yayımlanan kararnamede "*hükümetimizle Sovyet Hükümetinin münasebet ve alakası aleyhinde yazıları ihtiva etmekte olduğu*" gerekçesiyle Türkiye'ye sokulması yasaklanmıştır.¹¹ Aynı şekilde Fransa'da çıkarılan "*Türkistan*" dergisi de "*memleketimiz hakkında zararlı yazılar yazdığı*" gerekçesiyle İçişleri Bakanlığı'nın

⁹ **T.B.M.M.Z.C.**, 7. Cilt (11. Devre 48. İnikat), Ankara 1959, s. 1337, 1341; **T.B.M.M.Z.C.**, 2. Cilt (11. Devre, 46. İnikat), Ankara 1958, s. 650-651-652.; İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz, **a.g.e.**, s.7-17, 395-411, 821-825.

¹⁰ Tekin Önal, Fatin Rüştü Zorlu'nun Siyasi Mücadelesi (Mayıs 1954-Mayıs 1960), **Akademik Bakış**, Cilt. 8 Sayı: 15 (Kış 2014), s.181.

¹¹ **T. C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.)**, 030.18.01.02.48.66.11.

teklifi üzerine hazırlanan ve 20 Aralık 1934'de Kemal Atatürk tarafından imzalanan kararname ile yasaklanmıştır.¹²

İkincisini ise Çin ve Kızıl Çin devletlerinin iktisadi, siyasi, stratejik hedefleri ile bölgeyi işgali çerçevesinde incelemek zarureti vardır. Zira Türkistan coğrafyasında iki ayrı müstemlekeci, emperyalist güç söz konusudur. Türkiye Türkistan konusuna bigâne kalmamakla beraber Rusya ve Çin nezdinde de yukarıda izaha çalıştığımız sebeplerden dolayı ciddi bir faaliyette bulunmamıştır veya bulunamamıştır. Batı Türkistan meseleleri yakın komşu Sovyetler Birliği ile olan hassas ilişkiler yüzünden yetkililerce bilinçli olarak aleni bir şekilde gündeme alınmamış olmalıdır. Doğu Türkistan meselesi de coğrafi bakımdan çok uzak ve o günkü Türkiye'nin imkân ve kabiliyetleri dikkate alınarak yeterince ele alınmamış olmalıdır.

Türkistan meselesine bakışta dikkate alınması gereken bir diğer husus işe şudur. Türkiye Cumhuriyeti kurulmadan önce Türkistan uzun süreden beri Rus ve Çin işgalinde bulunmaktadır. Türkistan'ın bağımsızlığı Rusya ve Çin tarafından daha önce elinden alınmıştır. Batı Türkistan 19. asrın sonunda Ruslar tarafından, Doğu Türkistan da 1877'de Çin tarafından işgal edilmişti. İşgalcilere karşı senelerce devam eden dahili isyan ve mücadeleden sonra Batı Türkistanlılar 1917 ve 1920'de; Doğu Türkistanlılar da 1933-1934'de silahlı mücadele ile istiklallerini tekrar ele geçirmişlerdir. Fakat Türkistan'ın istiklali silah zoru ile müstemlekeci kuvvetler olan Rusya ve Çin tarafından yeniden ellerinden alınmıştır. Türkistan'ın her iki kısmında da kızıl terör, yağmacılık, siyasi, iktisadi ve kültürel istismar hüküm sürmektedir.¹³ Türkistan

¹² BCA, 030.18.01.02.50.87.006.

¹³ BCA, 030.01.5.27.12.4.

emperyalist devletlerce Demokrat Parti iktidarından önce işgal edilmiş ve buradaki devletlere son verilmiştir. Dolayısıyla Türkistan'da Türkleri temsil eden ve Türkiye'nin muhatap olacağı, uluslararası kuruluşlarca tanınan müstakil siyasi bir kuruluş da yoktur. Rusya ile Çin tarafından bölge işgal edilmiş ve burada bulunan bazı devletlere son verilmiştir. Bu oldu-bitti dünyanın diğer ülkeleri tarafından da kabul edilmiştir. Demokrat Parti ile ilişki kuran Türkistan yetkilileri herhangi bir siyasi müstakil devlet yetkilisi değildir. Türkistanlı olup yurt dışına çıkmış ve ülkelerinin bağımsızlığı için uğraşan vakıf, dernek, komite gibi kuruluşların temsilcileri sıfatını taşımaktadırlar. Mesela “*Türkistan Milli Birliği Başkanı*”, “*Uygur Türk Kültür Cemiyeti Genel Başkanı*” vs. En fazla kullandıkları unvanlar işgal öncesine ait, geçmişte sahip oldukları “*Sabık Doğu Türkistan umumi vali muavini ve milliyetçi parti başkanı*”- “*Sabık Doğu Türkistan hükümeti Genel Sekreteri*” gibi sıfatlarıdır. Türkiye Cumhuriyeti dış politikasını yönetenler bu durum yüzünden ihtiyatlı davranmak ve ilgili devletlerle ilişkilerinde bu gerçeği dikkate almak mecburiyetinde kalmışlardır.

DEMOKRAT PARTİ HÜKÜMETLERİ VE TÜRKİSTAN MESELELERİ İLE İLGİLİ UYGULAMALARI

Türkiye tek parti döneminden beri Sovyetleri rahatsız etmemek kaydıyla, mümkün mertebe gizlice Türkistanlı lejyonerlere yardım etmeye çalışıyordu. Türk Dışişleri dikkatli olmak mecburiyetindeydi. Stalin'in Boğazlar üzerinde kontrol hakkı elde etme çabaları ve toprak Türkiye'den talepleri

vardı.¹⁴ Bu meselede Menderes zamanında da tek parti döneminde ki gibi dikkatli hareket edildiği, ancak ilgililere daha sıcak davranıldığı görülmektedir. Yani Demokrat Parti zamanında Türkistan meselesi ile dolaylı olarak ilgilenilmiştir denilebilir. Türkistan'dan çeşitli yollarla Türkiye'ye giren veya mülteci oldukları ülkelerden yaptıkları müracaatlarla sığınma hakkı isteyenler ile buraların bağımsızlığı için mücadele eden kişi, grup ve kuruluşlara karşı da kucak açılmıştır. Uygulamaya baktığımızda Demokrat Parti hükümetleri Türkistanlı soydaşlarımızın mülteci olarak sığındıkları ülkelerdeki durumları ile elçilikler üzerinden ilgili devletler nezdinde teşebbüslerde bulunmuşlardır. Diğer taraftan göçmenlerin Türkiye'ye “*iskânli göçmen*” olarak kabul edilmeleri konusunda da imkânlar ölçüsünde ellerinden geleni yapmaya çalışmışlardır.

Türkistan davasının Avrupa'daki temsilcilerinden olan Türkistan Milli Birliği Almanya'da faaliyet gösteren ve Türkiye ile yakın ilişkiler kurmaya çalışan bir kuruluştur. Örgütün lideri 1941'de vefat eden Mustafa Çokay'dı. Onun ölümünden sonra lideri Veli Kayyum Han olmuştur. Birlik bir nevi “*Sürgündeki Türkistan Hükümeti*” gibiydi. Veli Kayyum Han'ın dışında 21 üyenin tamamı Sovyetler Birliğinde yetişmiş, ya esir olarak veyahut da kendi isteği ile Almanya'ya gelmiş gençlerden oluşuyordu.¹⁵ Birliğin temsilcisi Veli Kayyum Han

¹⁴ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)**, Ankara 1984, s. 426-429; Enver Altaylı, **Ruzi Nazar: CIA'nın Türk Casusu**, Doğan Kitap yay., İstanbul 2013, s.118.

¹⁵ Enver Altaylı, **a.g.e.**, s.109; Baymirza Hayit, “Veli Qayyum Han”, **Milli Türkistan Hürriyet Davası**, Atatürk Kültür Merkezi yay., Ankara 2004, s. 638-641 (*Veli Kayyum Han 1904 yılında doğmuş ve 13 Ağustos 1993 Cuma*

1942’de Türkiye’ye gelmiş ve hükümet yetkilileri ile görüşmüştür. Kendisinin anlattığına göre Türkiye, Veli Kayyumun faaliyetlerine biraz şüphe ile bakmaktadır. Diğer taraftan Birliğin Türkiye’deki temsilcileri de (Zeki Velidi Togan, Osman Kocaoğlu, Haydar Bey, Ahmetcan Okay, Tahir Çağatay, Abdülvahab Oktay) faaliyetlerin merkezinin Türkiye olmasını istemektedirler. Ancak Veli Kayyum buna razı olmadığı için görüşmeler akim kalmış ve Almanya’ya dönmüştür. Anlaşıldığı kadarı ile Türkiye, Veli Kayyum’a Almanya ve Alman istihbaratı ile ilişkilerinden dolayı soğuk durmaktadır. Veli Kayyum 1950’den sonra iktidara gelen Demokrat Parti ile de ilişkilerini sürdürmüştür. Türkistan davası için muhtelif zamanlarda Türk yetkililerle Başbakan düzeyinde ilişkiler kurabilmiştir.¹⁶

Türkistan dışında Türkistan davasını canlı tutan, dünya kamuoyuna duyuran temsilcilere de ilgi duyulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Türkistan davasının bazı temsilcilerinin yazdıkları mektuplardan bu durum gayet açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Hoş karşılanarak manevi güç takviyesi yapıldığı, maddi bir takım vaatlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Veli Kayyum Han 1955 tarihli mektubunda bu

günü vefat etmiştir. 1922’de Buhara Cumhuriyeti’nin Maarif Bakanı Abdurraif Fıtrat’ın teşebbüsü ile Almanya’ya tahsil için gönderilenlerdendi. Kayyum Han önceleri Berlin Üniversitesi Ziraat Fakültesine kaydolmuştur. Aynı Üniversitenin Siyasi Bilimler Fakültesine devam etti. Bu fakültede “Kulturpolitik In Turkistan” yani Türkistan’da Medeniyet ve Siyaset konulu bitirme tezi ile devlet imtihanını kazandı. 1941’de Mustafa Çokay’ın ölümünden sonra Türkistan davasının Almanya’da savunuculuğunu üstlendi. A.g.e., s. 638)

¹⁶ A. Ahat Andican, **Osmanlıdan Günümüze Türkiye ve Orta Asya**, Doğan Kitap, İstanbul 2009, s.479-481.

hususları dile getirmiştir. 1956'da yazdığı bir başka mektupta da Menderes'e bu vaatlerini hatırlatarak bunların miktarını sorarak yapacağı işleri bu yardımlara dayalı olarak planlayacağını ifade etmektedir. Bu mektuplara Menderes'in ne cevap yazdığını bilmiyoruz. Ancak Menderes'te Türkistanlı göçmenlerin iskânı için elinden geleni yapmış, çocuklarının okuması için gerekli yardım ve imkânları sağlamıştır. Pek tabii olarak Türkistanlı milliyetçiler acıyı bizzat yaşayan, çileyi çeken insanlar olarak daha hissi davranmakta ve Türkiye'nin açık bir şekilde Rusya ve Çin'e karşı tavır almasını beklemektedirler. Bu beklentilerinde de haklıdurlar, mazurdurlar. Ancak Menderes dönemi Türk-Rus ilişkileri, Türkiye'nin o zamanki imkânları ve uluslararası konjonktür dikkate alındığında bunun ne kadar zor olduğu da açıktır. Doğu Türkistan meselesinde de coğrafi uzaklık, Türkiye'nin ekonomik gücü ve imkânları dikkate alındığında hükümetin ne kadar zor durumda olduğunu anlamak gereklidir. Ayrıca batı dünyasının Türklük ve İslamlık meseleleri gündeme geldiğinde ortaya koydukları tavır da malumdur. Uluslararası yaptırıma sahip kuruluşların da tavrı da yine bilinmektedir. Dolayısıyla Türkiye gerçekler ile gönlünden geçen ve yapmak istedikleri arasında adeta sıkışıp kalmıştır.

Bazı uluslararası toplantılar emperyal güçlere karşı güçsüz, bağımsızlığını yeni kazanmış veya hala sömürge durumunda olan kimi devletler tarafından sesini duyurma, dünya kamuoyunu harekete geçirme aracı olarak kullanılmıştır. 1955'in Nisan Ayında Bandung'ta toplanan Konferans da bu maksatla kullanılmıştır. Türkiye'de bu konferansa katılmıştır. Endonezya'nın Bandung şehrinde yapılacak olan Afrika-Asya

Konferansı'na Türkiye'yi temsilen Devlet Bakanı ve Başvekil Muavini Fatin Rüştü Zorlu'nun başkanlığında bir heyetin katılması kararlaştırılmıştır.¹⁷ Dışişleri Bakanlığı'nın 6 Nisan tarihli yazısı üzerine Bakanlar Kurulunca hazırlanan 4/4881 numaralı kararname Cumhurbaşkanı Celal Bayar tarafından 8 Nisan tarihinde imzalanmıştır. Bu heyette delege olarak Hariciye Vekâleti 2. daire umum müdürü Orhan Eralp, Birleşmiş Milletler nezdindeki Türkiye Daimi delegeliğinde delege Turgut Menemencioğlu, NATO Konseyi nezdinde Türkiye Daimi delegeliğinde delege Zeki Kunalp, Hariciye Vekâleti 3. Daire Umum Müdür Muavini Talat Benler, Başvekil Muavinliği Hususi Kalem Müdürü Hayrettin Ozansoy'un katılması kararlaştırılmıştır.¹⁸ Türkiye'nin bu toplantıya katılmasını fırsat bilen Türkistan davasının temsilcileri bu manada Türkiye'ye müracaat etmişlerdir.

Türkistan Milli Birliği Başkanı Veli Kayum Han 1 Nisan 1955'te Başbakan Adnan Menderes'e hitaben bir mektup yazarak bu toplantı vesilesiyle Türkistan davası için yardım talebinde bulunmuştur. Veli Kayum Han her yerde, adeta her toplantıda Türkistan davasının gündeme gelmesi, haklılığının farklı kişi ve devletler tarafından dünya kamuoyuna tanıtılması için çabalamakta, azami derecede gayret sarf etmektedir. Bu çerçevede elbette bütün Türklerin ve Müslümanların derdini dinleyecek ve savunacak olan Türkiye'ye de müracaat etmiştir. 18 Nisan 1955'te Endonezya'nın Bandung şehrinde yapılacak olan "*Asya-Afrika Konferansı*" nda Türkistan davasının

¹⁷ "*Bandung Konferansı Yarın Açılıyor*", **Milliyet**, 17 Nisan 1955, s.1,7.

¹⁸ **BCA**, 030.18.01.02.139. 34. 1; Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)**, Ankara 1984, s.624, 625; **Cumhuriyet**, "*Asya-Afrika Konferansı Dün Endonezya'da Açıldı*", 19 Nisan 1955, s. 1,4; **Milliyet**, 18 Nisan 1955, s.1,7.

gündeme alınması ve Türkiye'nin bu davayı üstlenmesi için bir rapor sunmuştur.¹⁹ Türkistan davasını izah eden ve Türk heyeti tarafından toplantıda dile getirilerek katılanlara ve dolayısıyla dünya kamuoyuna duyurulmak üzere Adnan Menderes'e İngilizce ve Türkçe gönderilen yazı "*Asya- Afrika Konferansı'na İştirak Edecek Hükümet Temsilcilerine*" başlığını taşımaktadır. Yazıda Türkistan meselesinin tarihi seyri, içinde bulunduğu mevcut durum, Rusya ile Çin'in uyguladıkları gayri insanî ve gayri hukukî uygulamalar ortaya konulmuştur. Mektubun sonunda Bandung toplantısına katılacak Türk heyetinden toplantıda dile getirilip savunulmasını istedikleri hususları ana hatları ile şöyle sıralamıştır: "*Türkistan halkı Rus ve Çin emperyalizminden kurtulup hürriyete kavuşmak ve memlekette terörizme son verilmek üzere hür Asya ve Afrika halkından yardım beklemektedir. Milli Türkistan Birliği komitesi bu kongreye iştirak eden üyelerden bitaraf bir komisyon seçilmesini ve bu komisyonun Türkistan'daki vaziyeti yerinde tetkik etmesini ve hazırlayacağı rapor ve intibalarını dünyaya bildirmesini talep eder. Rusların dediği gibi Türkistan'da hürriyet, saadet ve kendi mukadderatlarını kendilerinin tayin etmesi gibi halleri varsa bu komisyonun Türkistan'a girmesine müsaade edebilirler ve etmelidirler. Ruslar komisyonun Türkistan'a girmesine yalan propagandalarının meydana çıkacağı korkusu ile mani olurlarsa o takdirde Asya-Afrika Konferansı üyeleri her iki hükümeti de emperyalist ve tedhişçi olarak takbih etmeli ve bunu basınlarında, radyolarında ve toplantılarda belirtmelidirler. Türkistan Milli Birlik Komitesi Türkistan halkını temsil eden meşru bir teşkilat olduğu için, Türkistan halkı işlerinin ve menfaatlerinin bu kongrede müzakere edilmesini rica ederim.*"²⁰

¹⁹ BCA, 030.01.5.27.12.5.

²⁰ BCA, 030.01.5.27.12.4-3-2-1.

Bu hususlar mektuptan da anlaşılacağı gibi ülkesi işgale uğrayan, hak ve hürriyetleri gasp edilen ve Türkistan'ın bağımsızlığı için uğraşan bir kimsenin samimi ve haklı istekleridir. Bu mektubun veya muhtevasını içeren bir bilgi notu veya talimatı Başbakan Menderes'in heyete verip vermediğine dair bir bilgi elimizde bulunmamaktadır. Türk heyeti başkanı Fatin Rüştü Zorlu'nun konuşması incelendiğinde mektubun muhtevasıyla birebir uyuşan husus bulunmamaktadır. Ancak konuşmanın özünde tarafsızlıktan ziyade toplantıya katılanlara emperyalist ve işgalci devletlere karşı birlikte hareket etme ve çeşitli ülkeler arasında kurulan bölgesel veya dünya çapındaki teşkilatlara katılmaları tavsiye olunmuştur. Buna örnek olarak da, isim verilmeden Sovyet Rusya'nın Türkiye'den toprak istekleri verilmiştir.²¹ Konuşma metninin geneline bakıldığında Türkistanlıların istedikleri bağımsızlık, Rus ve Çin emperyalizmine son verilmesi gibi istekler Türkistan ile Rusya ve Çin adı zikredilmeden dile getirilmiştir. Zorlu konuşmasının bir yerinde bu hususa şöyle değinmektedir: *“Biz Asyaluların önce kendi bölgelerimizde olmak üzere her türlü cebir ve tecavüze son vermek zaruretin de olduğumuzu idrak etmemiz lazım gelmektedir. Üstünde yaşadığımız kıta maalesef bugün bu mevzuda diğerlerine nazaran geride kalmaktadır. Eğer ebedi sulhun tesisi zımında diğerleri üzerinde müessir olmak istiyorsak ki istediğimizi ümit etmekteyim, bizlere düşen ilk vazife kendi kıtamızı cebir ve tecavüzden masun kılmaktır. Türk delegasyonu burada toplanmış olan diğer kardeş delegasyonlar gibi eski emperyalizmin kırıntıları olan ve yavaş yavaş ortadan silinen müstemlekecilik ve ırkçılığın yeryüzünde yok edilmesi lazım*

²¹ **Ayın Tarihi**, Basın-Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü yay., sayı:257, s.150; *“Bandung Konferansı'nda Fatin Zorlu'nun Nutku”*, **Akşam**, 24 Nisan 1955, s.1, 2.

geldiği kanaatindedir.”²² Konuşmadan bu işin nasıl yapılacağı hususunda bir şey çıkarmak mümkün değildir. Kayyum Han’ın müşahhas tekliflerinden olan bir komisyon kurulması hususuna dair bir ifade de bulunmamaktadır. Konuşmanın geneline bakıldığında temenniden öte gitmeyen sözler ön plana çıkmaktadır.

Konferans, Veli Kayyum Han’ın istekleri ile örtüşebilecek bazı kararları da almıştır. Bandung Konferansında alınana kararlara baktığımızda Veli Kayyum’un “*her iki hükümeti de emperyalist ve tedhişçi olarak takbih etmeli*” isteği 1. maddede isim verilmeden yerine getirilmiştir diyebiliriz.²³ Bu kararlar şöyledir: “*Konferans bütün dünya milletlerine hitap ederek bir halk topluluğunun diğer bir halk topluluğu hâkimiyeti altında bulundurulmasına son verilmesini talep etmeye, bir memleketin iç işlerine başka bir memleketin müdahalesinin Birleşmiş Milletler anayasasına aykırı olduğunu*

²² **Ayn Tarihi**, sayı:257, s.151; “*Fatin Rüştü Zorlu Türk Görüşünü Açıkladı*”, **Milliyet**, 22 Nisan 1955, s.1,7; “*Türkistanlı Lider Dün Bir Basın Toplantısı Yaptı*”, **Milliyet**, 29 Nisan 1955, s.1,7(Türkistan meselesinin ileri gelenlerinden Ruzi Nazar Bandung Konferansının ardından bir basın toplantısı yapmış ve konuşmasında Türkiye’nin önemi üzerinde ve Türkistanlıların gözünde Türkiye’nin yeri üzerinde durmuştur. Konuşmasında şunları söylemiştir: “Bizim iki vatanımız vardır. Biri de Türkistan, ikincisi Türkiye. Gerek anavatandakiler ve gerekse kendilerini hür memleketlere atabilmiş iki milyon Türkistanlı böyle düşünmektedir. S.7)

²³ **Ayn Tarihi**, sayı: 257, s.151; “*Bandung Konferansı Dün Nihayete Erdi*”, **Milliyet**, 25 Nisan 1955, s.1,7.(*Fatin Rüştü Zorlu kapanış konuşmasında: “Büyük veya küçük bütün memleketlerin siyasi, içtimai, iktisadi, ruhani ve zihni yaşayış tarzlarına hürmet edilmesi ve bunların korunması için bu konferanstan, azalarından birçoklarının sesi vasıtasıyla önemli bir çağrı yükselmiştir. Aynı zamanda yalnız klasik sömürgeciliğin değil, fakat milletler arası bir doktrinin nüfuz bozgunculuk veya kuvvet istimali yolu ile tatbik ettiği yeni tipte sömürgecilik de takbih edilmiştir. Konferansın, güvenliğin muhafazası için ittihazı gerekli müessir ve realist tedbirler üzerinde durması Türk Delegasyonunu bilhassa memnun etmiştir.” S.7.)*

ilanına karar vermiştir.”²⁴ “Her türlü Sömürgecilik şekillerinin hızla ortadan kaldırılması gerektiği milletlerin boyunduruk altında bulunmalarının ve yabancıların hakimiyet ve istifadelerine tabii olmalarının en esaslı insan haklarına ve Birleşmiş Milletler anayasasını aykırılığı aynı zamanda Dünya barışının korunması ve milletlerarası işbirliği için de bir engel teşkil ettiği, Bütün bu milletlerin bağımsızlık ve hürriyet davalarının desteklenmesi bu Milletlere bağımsızlık ve hürriyet verilmesi için ilgili memleketlere müracaat edilmesi”²⁵ Bu kararlar genel temenni ve her ülkeye uygulanabilecek hususlar olmakla beraber Türkiye’nin bu hükümlerin bildirgeye konulmasında etkili olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Türkiye’nin dışında Amerika’da yaşayan ve istihbarat örgüt CIA ile ilişkisi olan ve Türkistan’ı gayri resmi olarak temsil eden Türkistanlı Ruzi Nazar’da Bandung Konferansı sırasında aktif faaliyetlerde bulunmuştur. Basın toplantıları düzenleyerek Sovyetler ve Çin’in sömürgeci ve emperyalist tavırlar içinde olduklarını, dolayısıyla kınanmaları gerektiğini savundu. Basın toplantısı dünya kamuoyunda bu iki devlet aleyhine Türkistan ve diğer esaret altında yaşayan milletlerin lehine bir etki sağladı. Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Fatin Rüştü Zorlu Türkistan’ın gayri resmi temsilcisi olan Ruzi ile ilgilenmiş ve iyi bir iş yaptığını söylemiştir. Ancak Sovyetler ve Çin ile ilgili olarak ihtiyatlı davranmaya devam etmektedir. Ruzi Nazar ile görüşmesinde kendisine “*aleni destek vermeleri halinde Moskova’ya koz vermiş olacaklarını, Rusya’nın Türkiye’yi Pantürkizm yapmakla suçlayacağını*”²⁶ söylemiştir. Görüldüğü gibi Türkiye Sovyetler tehdidinden çekinmekte ve

²⁴ **Ayn Tarihi**, sayı: 257, s.151-152.

²⁵ **Ayn Tarihi**, , sayı: 257, s.154; “*Bandung Konferansında Türk Görüşü İzah Edildi*”, **Akşam**, 22 Nisan 1955, s.2.

²⁶ “*Bandung Konferansı Çalışmalarına Başlıyor*”, **Milliyet**, 18 Nisan 1955, s.7; Enver Altaylı, **a.g.e.**, s.315.

bazı meseleleri dolaylı yollardan desteklemektedir. Veli Kayyum'un isteklerini devlet ismi vermeden, ancak Rusya ve Çin'in yaptıklarını da şiddetle tenkit ederek dile getirmiştir. Türkiye ve diğer katılanların da baskısıyla “ *Sovyetler Birliği ve Çin Halk Cumhuriyeti hariç tutulmaksızın, sömürgeci ve emperyalist ülkelerin tamamı kınandı. Eski sömürgecilerin birçoğunun bağımsız ülkeler olduğu ve emperyalist ülkelerin buradaki tekellerini yitirdikleri, sömürgecilik ve ırkçılığın reddedildiği*” hususları kapanış bildirgesine konuldu. Türkiye dolaylı yollardan Türkistan davasına sahip çıkma yolunu tercih etti.²⁷

Menderes'in dolaylı olarak Türkistan davasına sahip çıktığı Veli Kayyum'un bir başka mektubundan da anlaşılmaktadır. Veli Kayyum Han 1 Nisan 1955 Bandung Konferansı öncesi Adnan Menderes'e yazdığı mektuptan sonra 7Ağustos 1956'da ikinci bir mektup daha yazmıştır. Türkistan'la ilgili olarak Adnan Menderes ile görüşmek üzere Türkiye'ye gelmiştir. Mektuptan anlaşıldığına göre Başbakan yerine İstanbul Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği Başkanı Sayın Halide Ahıska hanımla birlikte Devlet Bakanı Sayın Emin Kalafat ve Hariciye Vekili Sayın Profesör Fuat Köprülü Beylerle görüşmüş ve isteklerini onlara anlatmıştır. Adnan Menderes'in Türkistan davasına ilgi gösterdiği ve isteklere müspet yaklaştığı bu şahıslar tarafından Veli Kayyum'a iletilmiştir. Veli Kayyum isteklerinin yerine gelmesinden memnuniyetini şöyle ifade etmektedir. “*Bu gördüğümüz realist alakayı, tarihimizde ilk defa olarak iktidarınız zamanında şahidi olmaktayız. Türkistan hudutları dışında gurbet illerde vatan hasreti çeken Türkistanlılarımız yıllardan beri kurtulamadıkları çileden zatı alilerinin kararları ile kurtuldular. Türk'e has cesur bu yüksek himayeniz ruhumuzu*

²⁷ Enver Altaylı, **a.g.e.**, s.315; Semih Günver, **Fatin Rüştü Zorlu'nun Öyküsü**, Bilgi yayınevi, Ankara 1985, s. 52, 53.

yükseltti. Maneviyatımızı kuvvetlendirdi. Mücadele kudretimizin arttırdı.”²⁸ Mektupta Menderes hükümetlerinin hassas olduğu Rus ve Çin emperyalizminden de bahsettikten sonra mektubunu şöyle bitirmektedir: “..maddi zaruret, işlerimizi engellemekte ve darbeler indirmektedir. Türkistan milli davasının bu maddi ve manevi zarureti ilk önce Türkiye’imize arz etmeyi milli bir vazife bildim. Çünkü bu bir zaruret ve kaçınılması imkânsız bir olaydır....Zatâlılarının şahsında Türk İslam davasına göstermek lütfunda buldukları yakın alaka ile vaat buyurdıkları maddi ve manevi yardım ben ve Mücahit arkadaşlarımı mesut ve bahtiyar etti. Yüksek kararlarına iktiran eden bu maddi ve yardımın keyfiyet, kemiyetini öğrenerek ve böylece müsterih olarak Avrupa’ya dönmek saadetini bahşetmelerini istirham ederim. Bu sıcak ve candan yakın alakalarının devamını tarih önünde dilerim. Bütün Türkistanlılarımızın Türkiye’imiz ve zat-ı alilerine derin saygı, sevgi ile bağlı olduklarını arz etmekle bahtiyarım.”²⁹

Türkistan davası iki ayrı koldan yürütülen bir davadır. Yukarıda da izah edildiği gibi Batı Türkistan Sovyet Rusya işgaline uğramış bir bölgedir. Doğu Türkistan ise Çin emperyalist işgalinin hedefi olmuş bir diğer Türk bölgesidir. Bu iki bölge için mücadele yürütenler zaman zaman birlikte hareket etmekle beraber bölgelerin farklı meseleleri olduğu için iki ayrı dava olarak dünya kamuoyuna duyurulmaya, yardımları temin edilmeye çalışılmıştır. Doğu Türkistan davası için çabalayan, gayret eden önemli bir şahıs da İsa Yusuf Alptekin’dir. İsa Yusuf Alptekin ve arkadaşları Türkiye’den milli mücadelelerini yürütmekte ve Türk Hükümeti ile üst seviyeden münasebetlerini sürdürmektedirler. İsa Yusuf

²⁸ BCA, 030. 01. 06. 31. 8. 2. 2.

²⁹ BCA, 030. 01. 06. 31. 8. 3. 3.

Alptekin 14 Nisan 1958’de Başbakan Adnan Menderes’e yazdığı bir mektubunda Doğu Türkistan Milli Mücadelesinin tarihi seyrini teferruatlı bir şekilde yazmıştır. Burada Çin işgalinin haksızlığı, dünya kamuoyunun meseleye bakışı, Menderes hükümetlerinin olaylara bakışı özetlenerek isteklerini dile getirmiştir. Demokrat Parti’nin Türkistan’dan gelen göçmenlere karşı ilgisini dile getirmiştir. Türkistanlı Türklere karşı Demokrat Parti iktidarının gösterdiği yakınlığı, onların iskânlarında takındığı sıcak tavra teşekkür ederek “*İşte böyle bir vaziyette bulunduğumuz sırada zatı devletinizin lütuf ve direktifleri ile bu zavallıların Hindistan ve Pakistan’dan Türkiye’ye celbine Sayın hükümetimizce karar verilmiş ve bu Türklere 1850 kadarı 1953 senesi Türkiye’ye getirilerek yurdun muhtelif yerlerine iskân edilmiştir. Bunlar halen Mesut birer müstahsildirler*”³⁰ sözleri ile memnuniyetini dile getirmiştir. Türkiye’nin bu tavrı ve başka zamanlarda çeşitli yerlerde Türkistanlılara alaka göstermeleri Türkistanlılar için büyük bir güvence olarak kabul edilmekte ve yalnız olmadıkları hissini pekiştirmektedir. Bu husus İsa Yusuf Bey tarafından “*..gerek Sayın Demokrat Türk hükümetinin bu asil kararı ve gerekse 1953 senesi Hindistan’a bir dostluk ziyareti yapan Türk parlamento heyetinin bu Türkleri kamplarında ziyaretleri mahalli hükümet erkânının gözünden kaçmayan yakın ve sıcak bir alaka göstermeleri biz Türkistanlıların sanıldığı kadar sahipsiz, yurtsuz, himayesiz insanlar olmadığımız fikrini uyandırmış ve bizleri fevkalâde mütehasıs ve müteheyyiç etmiştir. Bütün Türkistanlıların kalplerinde yerleşen ebedi minnet ve şükran borcunun ve bağlılıklarının bir ifadesi ve*

³⁰ BCA, 010.09.459.1330.3.1.

hissiyatının tercümanı olarak burada zatı devletinize ve Sayın Demokrat Türk hükümetine teşekkürlerimizi sunmaya lütfen müsaadelerini rica ederim” ³¹ şeklinde açıklanmaktadır. 1958’de Menderes’in Uzak Doğu seyahatine çıkmaya karar vermesi Türkistan Davasına gönül verenleri yeni bir umuda sevk etmiştir. Bunu fırsat bilen İsa Yusuf Alptekin mektubunda Türkistan davasının meselelerini, beklentilerini ve milliyetçi Çin’in Türkistan ile ilgili fikirlerini özetleyerek Menderes’ten yardım talep etmiştir. Mektubunda “*Milliyetçi Çin hükümetinin her fırsatta tekrarladığı bu iddia ve bahaneleri karşısında bundan böyle Milliyetçi Çin’e karşı takip edilecek hattıhareketi tespit etmeyi düşündüğümüz bugünlerde zatı devletinizin uzak şark seyahatine çıkacakları haberi duyuldu bu haber bizi fevkalade memnun ve müteheyyiç eyledi. Zira bugüne kadar ilk defa vuku olan bu ziyaret dolayısıyla bütün mazlum ve mahkum Türklerin tabii hamisi Türkiye Cumhuriyeti'nin Sayın Başvekili sıfatıyla zatı devletinizin iş bu haklı talebimize makes olarak Doğu Türkistan'ın nazari ve sembolik mahiyette bile olsa milli istiklalinin tanınması ve dünyaya ilan edilmesi hususunda Mareşal Çan Kay Şek* ³² *Ve Çin hükümeti nezdinde delalet ve tavassut buracakları heyecanı içinde bulunuyorum ve bütün Türkistanlılar adına istirham ederim”* ³³ Menderes’in 28 Nisan’da başlayıp 1 Mayıs 1958’de sona eren Milliyetçi Çin ziyareti iki ülke ilişkileri açısından yapıcı olmuş ve komünizm tehlikesine her iki taraf da vurgu yapmıştır. Çin basını bu ziyareti “*sadece nezaket ziyareti olarak değil, aynı zamanda*

³¹ BCA, 010.09.459.1330.3.2.

³² BCA, 010.09.459.1330.3.4.

³³ BCA, 010.09.459.1330.3.5.

Asya'daki Komünist aleyhtarı cephenin kuvvetlenmesi yolunda faaliyet olarak “ kabul etmiştir. Komünist tehlikeye işaret edilmişse de İsa Yusuf Alptekin'in beklentileri doğrultusunda Doğu Türkistan meselesi ne yazık ki doğrudan dile getirilmemiştir.³⁴ Ancak, Adnan Menderes Çin Meclisindeki ve diğer konuşmalarında modern sömürgecilik metotları uygulayan komünist tehlikesine dikkat çekmiş ve Türkiye'nin buna kesinlikle karşı olduğunu ifade etmiştir.³⁵

Türkistan milliyetçilerinin Türkiye'ye bakışı İsa Yusuf Alptekin ile Mehmet Emin Buğra'nın 7 Mart 1960'da Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'ya yazdıkları müşterek mektuplarında dile getirilmiştir. Buradan anlaşıldığına göre başından beri Türkiye'ye güvenmekte ve buradan maddî manevî yardım beklemektedirler. 1951'den itibaren tekrar Türkiye'ye gelerek mücadelelerini sürdürmektedirler. Bu mücadele sırasında “ *hükümetten, münevverlerden, basından azami derecede kolaylık ve manevi yardımlar görmüş olduğumuzu her zaman şükran'la yad etmekteyiz.*”³⁶ diyerek memnuniyetlerini dile getirmektedirler. Türkiye'nin dış politikasında Türkistan meselelerinin yerini ortaya koyan, Türk Dış politikasının zorluklarını dile getiren ve beklentilerini ifade eden şu cümleler çok önemlidir: “*bizim bu milli davamıza karşı devlet ricalinin büyük bir alaka ve sempati beslemekte olduklarına samimiyetle eminiz. Bilhassa zatı devletleri tarafından Amerika'da irat buyurulan nutuklar da Doğu Türkistan'ın hürriyet davasına da temas buyurmuş olduklarını Radyo ve basın vasıtasıyla duymamız bizim için büyük bir ümit kaynağı olmuştur. Bundan dolayı zatı devletlerine derin*

³⁴ Mahmut Erhan, **Menderes Uzakdoğu'da**, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1958, s.80.

³⁵ Erhan, **a.g.e.**, s.83, 85, 86, 87.

³⁶ **BCA**, 010.09.459.1330.3.2.

şükranlarımızı arz ederiz. Bir siyaset icabı olduğuna inandığımız fiili durumun pek yakında değişeceğine ve dış Türk ülkelerinin hürriyet davasının devletimiz tarafından bugüne kadar manevi bakımdan olduğu gibi yakın bir gelecekte siyasi ve maddi bakımdan da her türlü himayeye mazhar olacağına kâmil imanımız vardır. Bu cihettendir ki, milli mücadelemizin temel merkezi olarak Türkiye'ye görmekteyiz. Bu görüşümüz daimidir.”³⁷ Mektupta daha önce yazdıkları (14 Nisan 1958) mektuba atıfta bulunarak Menderes'e meselelerini anlattıklarını ve yine Başbakan'ın çevresinden öğrendiklerine göre de Menderes'in mektubu okuyarak meseleye ilgi duyduğunu ve “*yurda döndükten sonra bu mevzu ile meşgul olacaklarını*”³⁸ yazmışlardır. Türkiye'den beklentilerini de “*..bugüne kadar hükümetimizin bu konuda imkân nispetinde gayret sarf etmesini büyük bir ümitle beklemekteyiz*”³⁹ diye ifade etmişlerdir. Türk-Çin dostluğundan istifade ederek davalarının Türkiye tarafından Çinlilere anlatılmasını ve dünya kamuoyuna duyurulmasını beklemektedirler. Ancak Menderes'in Çinlilere ne söylediğini açık olarak bilmediğimiz gibi Çin'in Türkistan aleyhine teşebbüslerde bulunduğu görülmektedir. Bununla ilgili olarak mektup da “*Milli Emniyet kanalıyla bize tebliğ edildiğine göre milliyetçi Çin'in Ankara Büyükelçisi Hariciye Vekâletimize müracaat ederek bizim milli davamıza ait neşriyatımızı durdurmak teşebbüsünde bulunmuştur*”⁴⁰ denilmektedir. Yukarıda da izah edildiği üzere Türkiye'nin dış politikasında Türkistan önemli bir yer tutmakla beraber daha çok maddî ve manevî yardımla sınırlıdır. Siyasi ve ekonomik olarak yaptırım gücü sınırlı olan Türkiye dikkatli ve ihtiyatlı bir politika takip etmekte ve bu da Türkistanlılar tarafından makul

³⁷ BCA, 010.09.459.1330.3.2, 3.

³⁸ BCA, 010.09.459.1330.3.3.

³⁹ BCA, 010.09.459.1330.3.3.

⁴⁰ BCA, 010.09.459.1330.3.4.

ve anlaşılabilir bir durum olarak kabul edilmektedir. Bununla beraber bütün umutları yine Türkiye’de ve Menderes hükümetindedir. Bu duyguları ve beklentileri şu cümlelerde ifadesini bulmaktadır: “Allah'tan sonra en büyük hamimiz ve tabii istinatgâhımız olan Türkiye hükümetimiz tarafından milli davamız yolundaki acizane hareketlerimiz de en ufak bir baskıya maruz kalmayacağımıza kati imanımız vardır. Bu bakımdan kendimizi tamamıyla müsterih hissetmekteyiz. Bizi üzen bir şey varsa o da Çinlilerin “Türkü Türkün eliyle ezelim” mealindeki 2000 senelik tarihi ve haince siyaseti için mevcut Türk-Çin dostluğunu istismara yeltenmiş olmasıdır. Yüksek Hariciye Vekâletimizin, biz felaketzede ırkdaşlarını yüce himayesi altında tutmakta eskisinden daha şefkatli olacağına emin bulunduğumuzu arz ederiz.”⁴¹

MENDERES HÜKÜMETLERİNİN TÜRKİSTANLI MUHACİRLERİ İSKÂN FAALİYETLERİ

Türkistanlı soydaşlarımızın Türkiye’ye göç etmeleri meselesi CHP iktidarının son yılında gündeme gelmiştir. 21 Aralık 1949’da İç İşleri Bakanlığı Dışişleri Bakanlığı’na bir yazı göndermiştir. Bu yazıda Uzak Doğu’dan serbest göçmen olarak Türkiye’ye gelmek isteyen soydaşlarımızın siyasi akidelerini kesin olarak tespit mümkün olmadığı için vatandaşlığa alınmalarını mahzurlu görerek uygun bulmamaktadır. Bu hususta Bakanlar Kurulu tarafından alınacak prensip kararına göre hareket edilmesinin uygun olacağı kanaatini bildirmiştir.⁴² Dış İşleri Bakanı Necmettin Sadak İç İşleri Bakanlığı’nın bu yazısı üzerine 5 sayfalık bir mütalaa ile konuyu 9 Ocak 1950’de Başbakanlığa

⁴¹ BCA, 010.09.459.1330.3.4.

⁴² BCA, 030.18.01.02.154.71.3. 046.

aksettirmiştir. Dış İşleri Bakanı konunun iki sene evvel bakanlıklara arası yazışmalardan sonra (Dış İşleri- İçişleri- Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlıkları) bir kanaat oluştuğunu ve buna göre hareket edileceğinin kararlaştırıldığını ifade etmektedir. Bakanlıklar arası oluşan kanaati de şöyle özetlemektedir: Göçmenlerden “*serbest göçmen*” durumunda olan yani kendi imkânlarıyla Türkiye’ye gelebilen ve geçimini sağlayabilecek olanlarla, milli menfaatlerimize karşı fikir ve davranış içinde olmayanların kabul edilmeleri kararlaştırılmıştı. Haklarında bilgi toplanabilen 200 kadar Türkistan göçmeninin gelmesine müsaade edilmişti.⁴³ Ancak Çin yönetiminin baskılarının artması üzerine Türkiye’ye gelmek isteyenlerin sayısında büyük bir artış olmuştu. Göçmenleri Filipin Adalarına nakleden Milletlerarası Mülteciler Teşkilatı(IRO) da bu talepleri desteklemekte olup ayrıca 300 kadar soydaşımızda Japonya’da Türkiye’ye gelmek için beklemektedir. Bunun üzerine İçişleri Bakanlığı bu husustaki görüşünü “*durum ve siyasi fikir ve davranışlarını tespit imkânı olmadığından, maddi yardım istemeseler dahi Pakistan da dahil olmak üzere Doğu Asya’dan hiç kimsenin kabul edilemeyeceği*” şeklinde değiştirmiştir.⁴⁴ Dışişleri Bakanlığı ise İçişleri Bakanlığı’nın kanaatinin aksi bir düşünce bildirmişti: “*Doğu Türkistan’dan şimdiye kadar gelen göçmenlerden hiçbiri herhangi bir karışıklık unsuru olmamıştır. Türkiye’ye gelmek isteyen göçmenlerle ilgili araştırma şimdiye kadar dış temsilciliklerimiz tarafından yapılmakta olup bununla iktifa etmekten başka da çare yoktur.*”⁴⁵ “*Türkistan’dan gelen göçmenler için bir ihtiyat payı elbette bırakılmalıdır. Ancak bu sadece Uzak Doğudan gelen soydaşlarımız için değil, yanı başımızdaki ülkelerden gelen soydaşlarımız için de geçerlidir.*

⁴³ BCA, 030.18.01.02.154.71.3. 040.

⁴⁴ BCA, 030.18.01.02.154.71.3. 041.

⁴⁵ BCA, 030.18.01.02.154.71.3. 041.

*Dolayısıyla başka yerlerden gelenler için bu ihtiyat payı bırakılırken, Uzak Şarktan gelecekler için daha kesin şekilde hareket olunması için ayrıca bir sebep yoktur. Ayrıca bu zamana kadar Türkistan'dan gelen göçmenler hakkında şikâyet konusu herhangi bir bilgi de bulunmamaktadır.”*⁴⁶ Dışişleri Bakanlığı, Milletlerarası Mülteciler Teşkilatı'nın bu göçmenlerin geçmişi hakkında kesin bir kanaat belirtmeye kendilerini yetkili görmemekle beraber olumlu düşündüğünü ifade etmektedir. Teşkilata göre göçmenlerin hali hazırdaki durumları iyi olup, harp suçluluğu, vatan hainliği ve düşmanla işbirliği(quislinglik) gibi suçları bulunmamaktadır. Ayrıca Dışişleri Bakanlığı'nın dış temsilcilikleri de Türkistanlı göçmenler hakkında müspet kanaate sahip bulunmaktadırlar. Bakanlık, bu hususların dikkate alınarak soydaşlarımızın imkânlar nispetinde serbest göçmen taleplerinin kabul edilmesinin uygun olacağı kanaatindedir.⁴⁷ Dışişleri Bakanlığı'nın bu mütalaası 12 Ocak 1950'de yapılan Bakanlar Kurulu toplantısında değerlendirilmiş ve Uzak Doğu'dan bilhassa Çin'den serbest göçmen olarak Türkiye'ye gelmek isteyen soydaşlarımızın iskân istememek şartıyla kabul edilmeleri kararlaştırılmıştır.⁴⁸ Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı da 27 Ocak 1950'de Başbakanlığa Dışişleri Bakanlığı'nın mütalaasına katıldığını bildirmiştir.⁴⁹

Cumhuriyet Halk Partisi'nin iktidardan düşüp yerine Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinden sonrada göçmenler meselesi Türkiye'nin önemli gündem konularından olmaya devam etmiştir. Demokrat Parti iktidarı hükümet etmeye başlar başlamaz göçmenlerle ilgili taleplerle karşılaşmıştır. Devlette devamlılık esası göz önüne alınınca önceki hükümet

⁴⁶ BCA, 030.18.01.02.154.71.3. 042.

⁴⁷ BCA, 030.18.01.02.154.71.3. 043.

⁴⁸ BCA, 030.18.01.02.154.71.3. 039.

⁴⁹ BCA, 030.18.01.02.154.71.3. 038.

zamanından beri devam eden konularla karşılaşılması kaçınılmaz bir durumdur. Nitekim Mayıs 1950’de iktidara gelen Demokrat Parti yetkilileri Temmuz Ayı’nda bu ve benzeri taleplerle karşılaşacaktır. Temmuz Ayı sonunda (30 Temmuz 1950)Doğu Türkistan sabık Genel Vali Muavini Mehmet Emin Buğra da Cumhurbaşkanı Celal Bayar’a bir mektup göndererek göçmenlerle ilgili bazı taleplerde bulunmuştur. Cumhurbaşkanlığı da bu taleplerle ilgili Dışişleri Bakanlığı’ndan alınan bilgileri Başbakanlığa sunmuştur.⁵⁰ Bu ve benzeri taleplerle ilgili olarak Başbakanlık çeşitli bakanlıklardan görüş sormuştur. Bunun üzerine Tarım Bakanlığı 12 Temmuz 1950’de Başbakanlığa göçmenlerle ilgili dört sayfa uzun bir mütalaa bildirmiştir. Bakanlık mütalaaasında, Türkistanlı göçmenlerin kabul edilmesinin Türkiye’nin itibarı bakımından iyi olacağını bildirmiştir. Türkiye’ye göçmek isteyen 1600 soydaşımızın kurdukları “*Türkistan Muhacirleri Cemiyeti*” vasıtasıyla birbirleri ile yardımlaştıkları, okullar açarak çocuklarını Türk kültür dairesinde tutmaya çalıştıkları ifade edilmektedir. Göçmenlerin genellikle fakir olup, bazılarının kunduracılık, terzilik, kalpakçılık, aşçılık ve çiftçilikle uğraştıkları ve bilhassa çocuklarının istikbalini kurtarmak ve Türk Kültürü çerçevesinde yetiştirmek istedikleri elçiliklerden gelen yazılardan anlaşılmaktadır.⁵¹ Bu isteklerinde haklı olduklarını ve bunların ülkemize kabul edilmelerinin elzem olduğunu bakanlık kabul etmektedir. Ancak bakanlık bu iyi niyetine rağmen Türkiye’nin içinde bulunduğu olumsuz şartları dikkate alarak şimdilik bunun imkânsız olduğunu bildirmiştir. Bu olumsuzluklar şunlardır: “*1-Daha önce müracaat eden ve işlemleri bitmeyen on binlerce muhacir ve mülteci bulunmaktadır. 2- İskânlarına başlanmış ama tamamen yerleştirilip üretken hale getirilememiş eski muhacirler*

⁵⁰ BCA, 030.18.01.02.154.71.3. 045.

⁵¹ BCA, 030.18.01.02.154.71.3. 034.

*bulunmaktadır. 3-Tabii afetler dolayısıyla yerleri değiştirilen birçok yurttaş bulunmaktadır. 4-Göçebelikten kurtarılarak yerleşik hayata geçirilip verimli hale getirilmeye çalışılan henüz yerleştirelemeyen aşiretler bulunmaktadır. 5-Daha önce Bakanlar Kurulu kararı ile başka yerlere nakilleri gerçekleşen ancak hala yerleştirelemeyen binlerce aile bulunmaktadır. 6-Milletlerarası Mülteciler Teşkilatı ile 24 Haziran 1948’de bir anlaşma yapılmış ve binlerce soydaşımız Türkiye’ye getirilmiştir. Ancak bunlar hala üretken hale getirilememiştir. Ayrıca Avrupa’dan getirilen diğer mültecilerin iskân ve rahatları sağlanamamıştır. Dolayısıyla yukarıda sayılan bu işlerin 1950 yılı içerisinde neticelendirilmesi mevcut mali imkânlarla mümkün değildir.”⁵² Diğer taraftan mevcut imkânlar Bulgaristan’ın baskısıyla hiçbir mali destek istemeden Türkiye’ye göç edip de üretken hale gelemeyen 2500 Müslüman mültecinin zaruri ihtiyaçlarını karşılayacak durumda değildir. Pakistan ve Hindistan’da bulunup da Türkiye’ye serbest göçmen olarak gelmek isteyen soydaşlarımızın bu haklı isteklerinin karşılanması maddi imkânsızlıklar yüzünden mümkün gözükmemektedir. Göçmenlerle ilgili tahmini 1,5 milyon (bir buçuk milyon) liraya ihtiyaç bulunmaktadır. Bu miktar bulunup bütçeye konulmazsa göçmenlerin istekleri 1951 yılı içinde de karşılanamayacaktır.⁵³ Tarım Bakanlığı göçmen ailelerle ilgili bu mazeretleri ileri sürerken, bu ailelerin okul çağındaki çocukları ile ilgili olarak şu teklifte bulunmuştur: “*Bu ailelerin çocukları yabancı kültür ve terbiyesinin tesiri altında kalarak milli benliklerini kaybetmemeleri için Türk eğitim ve kültürü içerisinde yetiştirilmek üzere Türkiye’ye getirilmelidir. Böylece devlet parasız yatılı okullarında okutulacak çocukların ailelerinin de Türkiye’ye sevgi ve bağlılıkları sağlanacaktır.*”⁵⁴*

⁵² BCA, 030.18.01.02.154.71.3. 035, 36.

⁵³ BCA, 030.18.01.02.154.71.3. 036.

⁵⁴ BCA, 030.18.01.02.154.71.3. 037.

Tarım Bakanlığı'nın bu teklifi Başbakanlık tarafından dikkate alınmıştır. Burada dile getirilen görüşlerin Bakanlar Kurulu kararı haline getirilebilmesi için 14 Temmuz 1950'de Maliye ve Milli Eğitim bakanlıklarına da görüşleri sorulmuştur.⁵⁵ Millî Eğitim Bakanlığı 16 Ağustos 1950'de Başbakanlığa yazdığı yazıda, Hindistan ve Pakistan'a sığınan Türkistanlıların çocuklarının gerekli para bulunduğu takdirde okullarımızda okutulabilecektir cevabını vermiştir.⁵⁶

Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü Cumhurbaşkanlığına yazdığı 8 Eylül 1950 tarihli yazısında Tarım Bakanlığının çocuklarla ilgili bu teklifini yerinde bulduğunu ve mutlaka yerine getirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ancak Milli Eğitim Bakanlığı'ndan bu hususta bir cevap alınmadığını da yazısında belirtmiştir. Şayet Milli Eğitim Bakanlığı çocukların yatılı okullarda okutulmasını kabul ederse, bu sefer de çocukların yol masraflarının temini bahis mevzu olacaktır. Dolayısıyla Tarım Bakanlığı'nın yerinde olan teklifinin hayata geçirilmesi Millî Eğitim Bakanlığı'nın kararına ve yol masraflarının teminine bağlıdır.⁵⁷ Maliye Bakanlığı Başbakanlığın yazısına 14 Eylül 1950'de cevap vermiştir. Maliye Bakanlığı, Tarım Bakanlığının Türkistanlı 1600 kadar soydaşımızın ailelerinin iskânı mümkün olmamakla birlikte sadece çocuklarının Türkiye'ye getirilerek okutulmasının uygun olacağı mütalaasına katılmamaktadır. Bakanlık, meselenin tamamen bir iskân mevzuu olarak ele alınmasını, dolayısıyla ailelerin iskânı ve çocukların okutulmasının birbirinden ayrı mütalaa edilmesinin doğru olmadığını ifade etmiştir. Göçmenlerin iskânı için gerekli olan 1,5 milyon liranın 1951 yılı bütçesine konularak meselenin çözülmesi gerektiğini bildirmiştir.⁵⁸ Bu

⁵⁵ BCA, 030.18.01.02.154.71.3. 033.

⁵⁶ BCA, 030.18.01.02.154.71.3. 001.

⁵⁷ BCA, 030.18.01.02.154.71.3. 030, 31.

⁵⁸ BCA, 030.18.01.02.154.71.3. 028, 29.

yazışmalardan haberi olmayan ve Hindistan'da bulunan İsa Yusuf Alptekin, 14 Kasım 1950'de Keşmir'den bizzat Başbakan Adnan Menderes'e mektup yazmıştır. Mektubunda Türkistanlıların Çin hükümetinden kaçarak Hindistan'a sığındıklarını, çocukların okuyamadıklarını ve perişan bir vaziyette olduklarını bildirerek yardım talebinde bulunmuştur. Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Fuat Köprülü'ye daha önce mektuplar yazdıklarını, vaziyetlerini anlattıklarını fakat cevap alamadıklarından yakınmaktadır. Daha önceki müracaatlarında okumasını istedikleri 31 çocuğun ismini⁵⁹ verdiklerini ancak Türkiye'den haber alamayan ve sabrı kalmayan bu çocuklardan başka yerlere gidenler olduğundan 21 kişi kalmıştır.⁶⁰ Diğerleri Hindistan'dan Mekke'ye gitmiştir. Mektubuna ek olarak verdiği listede ki çocukların bir an önce Türkiye'ye alınarak (bazıları halen Türkiye'dedir) okullara yerleştirilmelidir. Türkiye'ye bakış açılarını ve beklentilerini gösteren şu cümleler önemlidir: “ *bugün tecavüze, haksızlığı uğrayan milletlerin hamisi olarak başta gelen bir millet ve öz ırkdaşımız iken bizim böyle sefalet içinde kıvrınmamız Türklük asaletine yakışmayacaktır...Zatı alinizin bizim işimizle pek yakından ilgilenmenizi rica ederim ve son ümidimizin size ve hükümetinize bağlı kaldığını bildiririm, efendim.*”⁶¹ Aslında bu mektubun yazıldığı tarihten önce başlayarak bakanlıklar arası yazışmalar devam etmektedir. Ancak maddi sıkıntılar ve bazı bürokratik sıkıntılar yüzünden işlemler gecikmektedir. Yani Demokrat Parti hükümeti Türkistanlıların sıkıntılarını gidermeye çalışmaktadır. Ancak işlemler birçok sebepten dolayı gecikmektedir.

Tarım Bakanlığı 28 Şubat 1951'de ısrarla Türkistan göçmenlerinin ülkeye kabul edilmelerinin uygun olacağını,

⁵⁹ BCA, 030.01.05.24.25-4.

⁶⁰ BCA, 030.01.05.24.25-3.

⁶¹ BCA, 030.01.05.24.25-2.

ancak mevcut imkânlar çerçevesinde bunun mümkün olmadığını Başbakanlığa bildirmiştir. Zira Bulgaristan'dan çok miktarda gelen göçmenlerin iskân ve diğer işlerini halletmekte zorluklar devam etmektedir.⁶²

Bakanlıklar ile Başbakanlık arasında bu yazışmalar devam ederken Türkistanlı göçmenlerle ilgili talepler de ısrarla gelmektedir. Daha önce Celal Bayar'a mektupla müracaat etmiş olan Eski Doğu Türkistan Vali Muavini Muhammet Emin Buğra, 12 Ekim 1951'de Türkiye'nin Yeni Delhi Büyükelçiliğinden Orhan Bey'e de bir mektup yazmıştır. Mektubunda, Hindistan'da mülteci durumunda olan üç-dört yüz Türk'ün Türkiye'ye göçmen olarak kabulünü istediklerini ve daha önceki elçi Ali Türkgeldi'nin meseleyi ilgili makamlara bildirdiğini söylediğini ifade etmiştir. Ayrıca mektubunda bu mülteci Türklerin Tibet'te 1000 km. yol yürüdüklerini, birkaç defa komünistlerin saldırısına uğrayarak can-mal kaybına uğradıklarını ve ellerinde paralarının kalmadığını da yazmıştır.⁶³ Dışişleri Bakanlığı, Yeni Delhi Elçiliği'nden gelen bu müracaatı 24 Aralık 1951'de Başbakanlığa sunmuştur. Dışişleri Bakanlığı, M Emin Buğra'nın Cumhurbaşkanına da aynı mealde bir dilekçeyi sunduğunu ifade etmektedir.⁶⁴

Daha sonra Doğu Türkistan Hükümeti eski genel Sekreteri İsa Yusuf Alptekin ve eski Umumi Vali Muavini Mehmet Emin Buğra, Türkistanlı milliyetçilerin göçmen olarak kabul edilmelerini Dışişleri Bakanlığı ile görüşmek üzere Türkiye'ye gelmişlerdir. Yazışmalardan anlaşıldığına göre Doğu Türkistan'dan Hindistan'a iltica eden 350 kişi ile Hindistan, Pakistan ve Suudi Arabistan'a daha önce sığınmış yaklaşık 5000 Türk'ten 1500'ünün "*iskânlı göçmen*" olarak Türkiye'ye gelmek istemektedirler. Dışişleri Bakanlığı 14

⁶² BCA, 030.18.01.02.154.71.3. 026.

⁶³ BCA, 030.18.01.02.144.70.3. 22, 23

⁶⁴ BCA, 030.18.01.02.144.70.3. 21.

Şubat 1952’de Başbakanlığa gönderdiği yazıda bu şahısların tekliflerinin kabul edilmesini istemektedir. Gerekçelerinde Bulgaristan’dan göçün durduğu da dikkate alınarak Doğu Türkistanlı Türklerin tekliflerini kabulden yana fikir beyan etmektedirler. Ayrıca 5000 Türk’ün 200 kadar okul çağındaki çocuklarının da imkânlar elverdiği ölçüde parasız yatılı olarak Türkiye’de okutulmasının uygun olacağı kanaatindedirler.⁶⁵ Aynı şekilde Devlet Bakanı F.L. Karaosmanoğlu’da 10 Mart 1952’de Başbakanlığın görüş soran yazısına teklifin uygun olacağı şeklinde cevap vermiştir.⁶⁶ Bu görüşleri dikkate alan Başbakanlık konuyu bakanlar kuruluna getirmiştir. Bakanlar Kurulu tarafından da 13 Mart 1952 tarihli kararname ile 1850 Türk iskânlı göçmen olarak kabul edilmiştir.⁶⁷

Türkiye Balkanlar’dan, Kafkaslardan, Romanya’dan gelen dış göçler ve içeride çeşitli gerekçelerle uygulanan iskân politikaları yüzünden çok zor günler geçirmektedir. Diğer taraftan Demokrat Parti henüz iktidara gelmiştir. Bir taraftan idari, iktisadi ve sosyal sıkıntılarla boğuşurken diğer taraftan Türkistanlı mazlum soydaşlarının istekleri arasında sıkışıp kalmıştır. Yukarıdaki yazışmalar Türkiye’nin Türkistanlı soydaşları ile ilgilenmek istediğini açıkça göstermektedir. Aynı zamanda bu istekler imkânsızlığın çaresizliklerini de ortaya çıkarmıştır.

İsa Yusuf Alptekin daha sonrada bu ve benzeri taleplerle Türkiye’deki yetkililere müracaat etmiştir. 9 Temmuz 1954’de bir dilekçe yazarak Keşmir, Hindistan, Pakistan ve Suudi Arabistan’da bulunan eski ve yeni muhacirlerden mürekkep 200 kişinin iskânlı göçmen olarak kabulünü istemiştir.⁶⁸ Devlet Bakanlığı bu talebin, sayılarının da azlığı

⁶⁵ BCA, 030.18.01.02.144.70.3. 14.

⁶⁶ BCA, 030.18.01.02.144.70.3. 18, 19, 20.

⁶⁷ BCA, 030.18.01.02.144.70.3. 17.

⁶⁸ BCA, 030.18.01.02.144.70.3. 16.

dikkate alınarak kabul edilmesini 17 Temmuz 1954'de Başbakanlığa bildirmiştir.⁶⁹

Demokrat Parti iktidarının sonlarına doğru bile bu göçler devam etmiş ve hükümet de bu hususta gerekli çalışmaları yapmıştır. Daha önce Türkistanlı göçmenler iskânlı göçmen olarak kabul edilmiş ve kontenjan dolmuştur. Bununla birlikte yeni talepler karşısında İmar-İskân Bakanlığı Başbakanlığa 66 kişinin daha kabul edilmesi ile ilgili bir yazı yazmıştır. Yazıda Karaçi Büyükelçiliği listesinden 5 aile de 15 nüfus, Yeni Delhi Büyükelçiliği listesinden 3 ailede 3 nüfus, Cidde Elçiliğinin iki ayrı listesinde 11 aile 31 nüfus ve 4 aile 17 nüfus Türkistanlı soydaşlarımızın iskânlı göçmen olarak kabul edilmelerini istemiştir.⁷⁰ İmar İskân Bakanlığı'nın yukarıdaki yazışmalara istinaden yaptığı 4 Aralık 1959 tarihli Pakistan, Hindistan ve Suudi Arabistan'da bulunan Türkistanlı 23 aileye mensup toplam 66 (altmışaltı) Türkün iskânlı göçmen olarak Türkiye'ye kabulü ile ilgili talebi Bakanlar Kurulunca 13 Ocak 1960'da kabul edilmiştir.⁷¹ Elçiliklerden gelen ve göçmen

⁶⁹ BCA, 030.18.01.02.144.70.3. 15.

⁷⁰ BCA, 030.18.01.02.154.71.3, 4, 5,12. (**İskânlı göçmen** tanımlaması, 5543 sayılı İskân Kanunu kapsamında yer alıyor. Kanunun 3. maddesinin yer alan tanımlamaya göre, iskânlı göçmen şu şekilde açıklanıyor: "*f) İskânlı göçmen: Türk soyundan ve Türk Kültürüne bağlı olup, özel kanunlarla yurt dışından getirilen ve bu kanun hükümlerine göre taşınmaz mal verilerek iskânları sağlananlardır.*"; **Serbest göçmen:** "*Türk soyundan gelen ve Türk kültürüne bağlı olup, yerleşmek amacıyla tek başına veya toplu halde Türkiye'ye gelip, Devlet eliyle iskân edilmelerini istememek şartıyla yurda kabul edilenlere "serbest göçmen"* (İskân Kanunu, madde: 3/e); **Münferit göçmen:** "*Türk soyundan ve Türk kültürüne bağlı olup, yurdumuza yerleşmek amacıyla bir aile olarak gelenlere "münferit göçmen"* İskân Kanunu, madde 3/g; **Toplu göçmen:** "*Türk soyundan ve Türk kültürüne bağlı olup, iki ülke arasında yapılan anlaşmaya göre yurdumuza yerleşmek amacıyla toplu olarak gelen ailelere ise toplu göçmen"* denir. İskân Kanunu, madde:3/ğ.)

⁷¹ BCA, 030.18.01.02.154.71.2; BCA; 272.012.63.192.22.

olarak kabul edilenlere ait ayrıntılı listeler ilgili makamlara sunulmuştur.⁷²

Menderes hükümetlerinin Türkistanlıları göçmen olarak kabul etmeleri onlar arasında çok önemli bir hadise olarak algılanmıştır. Öyle ki hükümetin bu davranışı “*umumi Türk tarihine geçecek mühim bir adım*”⁷³ olarak kabul edilmekte ve daha önceleri yapılan bazı hataları düzeltme bakımından da “*Türklük âleminde yeni bir çıkış açmış*”⁷⁴ olarak kabul edilmektedir.

Adnan Menderes Hükümetleri Türkistan davasına bigâne kalmamıştır. Türkiye’ye sığınan Türkistanlı muhacirlerin iskânı için her türlü kolaylığı göstermiştir. Türkistanlıları kabul ettikten sonra onların barınacakları evleri inşa etmeleri için malzeme yardımında da bulunmuştur. Tarım Bakanlığı’nın 2 Eylül 1953 tarihli isteği üzerine Bakanlar Kurulu kararı ile Kayseri Vilayeti’nin Mushacılı, Sindelhöyük, Kocahacılı, Karacaviran, Koçu, ve İlyaslı köylerine yerleştirilen 100 Doğu Türkistanlı göçmen ailesi için yaptırılacak evlerde lazım olan 904 metreküp tomruk 4 Eylül 1953’de ilgili valilik emrine tahsis edilmiştir.⁷⁵

Viranşehir Kazası Kaymakamı Cemal Orhan Mirkalem’in başkanlığında toplanan İdare heyetinin Bakanlığa gönderdiği listede 92 ailenin babalarının ismi ve kendilerinin ad-soyadları kayıtlıdır. Listede her bir aileye eşit olarak 5.771 metreküp kereste tahsisi ile ilgili yazı Ziraat Vekâletine gönderilmiştir. Bakanlıkta bu isteği Başbakanlığa göndermiştir.⁷⁶ Ziraat Bakanlığı’nın 2 Ağustos 1956 tarihli

⁷² BCA, 030.18.01.02.154.71.8, 9, 10, 11.

⁷³ BCA, 010.09.459.1330.3.5.

⁷⁴ BCA, 010.09.459.1330.3.5.

⁷⁵ BCA, 010.18.01.133.73.10.

⁷⁶ BCA, 030.18.01.02.144.70.3.005

isteğine Bakanlar Kurulu olumlu cevap vermiştir. Viranşehir Kazası Ceylanpınar Nahiyesine 12 km. uzaklıktaki Ümmülazam Köyüne iskân edilen ve topraklandırılan Türkistanlı göçmenlerden 92 aileye inşa edecekleri evleri için toplam 530.932 metre küp kereste veya muadili 884 metre küp tomruk verilmesi 18 Ağustos 1956'da kabul edilmiştir.⁷⁷

SONUÇ

Türkistan coğrafyası 19.yüzyıldan itibaren sıkıntılı günler yaşamaya başlamıştır. Türk dünyasında batı Türkistan olarak anılan coğrafya Çarlık Rusyası ve daha sonra Sovyetler Birliği döneminde işgale uğramıştır. Burada bulunan müstakil bir kısım devletlerin toprakları Ruslar tarafından gasp edilmiş ve hürriyetleri ellerinden alınmıştır. Uzun süren bir işgal dönemi ve buna bağlı olarak hürriyet gaspı, insan hak ve hürriyetlerinin rafa kaldırılması gibi insanlık dışı uygulamalarla karşılaşmıştır. Aynı şekilde Uygur Türklerinin ağırlıklı olarak yaşadıkları Doğu Türkistan'da Çin ve Kızıl Çin'in işgaline uğramıştır. Tabii hak ve hürriyetler, can, mal ve ırz yağması aynen Batı Türkistan'da olduğu gibi burada da yaşanmıştır. Haksız yere topraklarının işgaline karşı çıkan Türkler önceleri hukuki yollardan haklarını ararken, daha sonra mecburen silahlı mücadeleye başlamıştır. Türklerin hukuki mücadelelerine maalesef dünyadan hiç kimse cevap vermemiştir. Bu ilgisizlik işgalcileri daha da şımartmıştır. Doğu Türkistan'da bir ara yeniden bağımsızlık elde edilmişse de bu sefer işgalci Ruslar kendileri ile aynı yolda yürüyen Çin'e yardım etmişler ve Doğu Türkistan'ı yeniden işgallerine yardım etmişlerdir. Bu mücadeleler sırasında birçok insan, kadın, çocuk, yaşlı, genç feci bir şekilde öldürülmüştür. Binlerce masum insan

⁷⁷ BCA, 030.18.01.02.144.70.3. 01. 046; 002; 003.

emperyalistler tarafından katledilmiştir. Türkiye bilindiği üzere 20. Asrın başlarında emperyalist batının işgaline uğramış milyonlarca kilometre topraklarını kaybetmiştir. Buna rağmen mücadeleden vazgeçmemiş ve Anadolu toprakları üzerinde bağımsız bir devlet kurmayı başarabilmiştir. Bundan sonrada daha önce olduğu gibi Türk İslam dünyasının kurtarıcı gözüyle baktığı, medet umduğu, sıkıştığı zaman sığındığı bir ülke durumuna gelmiştir. Bütün imkânsızlıklara rağmen başta Balkanlar olmak üzere Kafkasya'dan, Romanya'dan gelen muhacirlere defalarca kapısını açmış, onlara yerleşme imkânı vermiştir. Aynı şekilde Türkistan'dan gelen ve muhacirlere de kapısını açmış onları iskân etmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında bilhassa Rusya ile olan ilişkilerin hassaslığı yüzünden Türkistan meselelerine doğrudan müdahale edilememiş/edilmemiştir. Hatta zaman zaman Türkistan davası ile uğraşan bir kısım dernek, vakıf temsilcilerine ve yayınlarına kapılar kapatılmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra soğuk savaş döneminde Türkiye-Sovyetler ilişkileri çok daha sıkıntılı bir devreye girmiştir. Sovyetler, işi Türkiye'den toprak talep etmeye kadar vardırımlardır. Bu tutum Türkiye'yi batıya daha çok yaklaştırmıştır. Bu yüzden Türkiye Türkistan meselelerine ihtiyatlı yaklaşmıştır. Bu çekingenlik tek parti döneminde olduğu gibi Demokrat Parti iktidara geldikten sonra da devam etmiştir. Adnan Menderes zamanında da Türkiye Sovyetlerle ilişkilerinde temkinli davranmış, hatta Stalin'den sonra meydana gelen yumuşamaya rağmen ihtiyatı elden bırakmamıştır. Bu bir kısım uzmanlarca yersiz olarak nitelendirilmektedir. Doğu Türkistan meselelerinde de benzeri bir tavır içinde olmuştur. Bu coğrafyanın uzaklığı, Türkiye'nin imkânlarının sınırlı oluşu bir bakıma Türkiye'yi çaresiz bırakmıştır. Türkiye, Menderes döneminde tek parti zamanına göre Türk dünyası ile ilişkilerinde daha sıcak bir yaklaşım sergilemiştir denilebilir. Uluslararası toplantılarda doğrudan

Sovyetler ve Çin'in adı anılmadan meseleler gündeme getirilmiştir. Pasif bir yaklaşım gibi gözükmele beraber gerçekçi bir yaklaşım olarak kabul edilebilir. Sovyetler ve Çin'in işgallerinin doğru olmadığı, milletlerin bağımsızlık hakları ve ülkelerinde hür yaşama ilkeleri sürekli dile getirilmiştir. Bununla birlikte Türkiye Menderes döneminde Türkistanlı göçmenlere her zaman kapılarını açık tutmuştur. Onlardan gelen yardım ve sığınma isteklerini geri çevirmemiştir. İmkânları ölçüsünde Türkiye'ye iskânlı göçmen olarak kabul etmiştir. Türkiye'nin muhtelif yerlerine iskân ederek yerleşmelerine yardım etmiştir. Türkistanlıları vatandaşlığa kabul etmiş ve onların ev yapmaları için lazım olan malzemeleri temin etmiştir. Menderes döneminde Türkiye Türkistanlı Türklerin haklarını uluslararası zeminlerde ilgili devletlerin isimlerini zikretmeden dile getirmiştir. Bununla birlikte ülkeye sığınmalarına, iskânlarına daima yardımcı olmuştur. Bir bakıma Türkistan meselesine siyaseten uzak, fiilen Türkistanlılara yakın durmayı tercih etmiştir.

KAYNAKLAR

1-Arşivler

T. C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.),

030.18.01.02.48.66.11.

030.18.01.02.50.87.006.

030.01.5.27.12.1,2,3,4, 5.

030.18.01.02.139. 34. 1;

030. 01. 06. 31. 8. 2. 2, 3.

010.09.459.1330.3.1,2, 3,4, 5.

030.18.01.02.154.71.3. 001, 4, 5,12, 026, 028, 029, 030, 031,

033, 034, 035, 036, 037, 038, 039, 040, 041, 042,

030.18.01.02.154.71.2.

030.18.01.02.154.71.8, 9, 10, 11.

030.01.05.24.25-2, 3, 4.

030.18.01.02.144.70.3. 1, 5, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22,

23

272.012.63.192.22.

010.18.01. 133.73.10.

043, 045, 046.

046; 002; 003.

2-TBMM Zabıt Cerideleri

T.B.M.M.Z.C., 5. Cilt, Ankara 1955.

T.B.M.M.Z.C., 10. Cilt Ankara 1956.

T.B.M.M.Z.C., 2. Cilt, Ankara 1958.

T.B.M.M.Z.C., 7. Cilt, Ankara 1959.

T.B.M.M.Z.C., 12.Cilt, Ankara 1960.

3-Tetkik Eserler

Altaylı, Enver; **Ruzi Nazar: CIA'nın Türk Casusu,** Doğan Kitap yay., İstanbul 2013, s.118.

Andican, Ahat; **Osmanlıdan Günümüze Türkiye ve Orta Asya,** Doğan Kitap, İstanbul 2009.

Armaoğlu, Fahir; **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980),** Ankara 1984.

Erhan, Mahmut; **Menderes Uzakdoğu'da**, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1958.

Gönlübol, Mehmet (v.d); **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)**, 1.cilt, 4.baskı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1977.

Günver, Semih; **Fatin Rüştü Zorlu'nun Öyküsü**, Bilgi yayınevi, Ankara 1985.

Hayit, Baymirza “Veli Qayyum Han”, **Milli Türkistan Hürriyet Davası**, Atatürk Kültür Merkezi yay., Ankara 2004.

İnan, Kamran; **Dış Politika**, Ötüken yay., İstanbul 1994.

Karpat, Kemal H.; **Türkiye ve Orta Asya**, Timaş yay., İstanbul 2014.

Karpat, Kemal H.; **Türk Dış Politikası Tarihi**, Timaş yay., İstanbul 2012.

Neziroğlu, İrfan - Yılmaz, Tuncer; **Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları**, TBMM. Yay., 4.cilt, Ankara 2014.

Önal, Tekin; Fatin Rüştü Zorlu'nun Siyasi Mücadelesi (Mayıs 1954-Mayıs 1960), **Akademik Bakış**, Cilt. 8 Sayı: 15 (Kış 2014), s.181.

Zürcher, Erik Jan; **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi** (Çeviren: Yasemin Saner), İstanbul 2010.

4-Gazeteler ve Ayın Tarihi

Akşam, 22 Nisan 1955.

Akşam, 24 Nisan 1955.

Ayın Tarihi, sayı: 257.

Cumhuriyet, 19 Nisan 1955.

Milliyet, 17 Nisan 1955.

Milliyet, 18 Nisan 1955.

Milliyet, 18 Nisan 1955.

Milliyet, 22 Nisan 1955.

Milliyet, 25 Nisan 1955.

Milliyet, 29 Nisan 1955.

II. DÜNYA SAVAŞI'NDA ALMANLARA ESİR DÜŞEN TÜRKİSTANLILARIN OLUŞTURDUĞU MİLLİ TÜRKİSTAN BİRLİK KOMİTESİ'NİN FAALİYETLERİ VE VELİ KAYYUM HAN

Sebahattin ŞİMŞİR*

ÖZET

İkinci Dünya Savaşı geçtiği coğrafya bakımından bir hayli geniştir. Türkler bu geniş coğrafya içinde az bir kısmı ile yer alsalar da, bir kısmı tabi oldukları Sovyetler Birliği'nden dolayı savaşa dahil olmuştur.

Ancak, savaş içinde hayatta kalmak asıl amaçtır. Bundan dolayı imkanları sınırlı olan birlikler zaman zaman hayatta kalabilmek için Alman birliklerine teslim olmak zorunda kalmışlardır. Bu şekilde esir olan birliklerin sayısı zamanla artmıştır. Almanlar da, bu birlikler içinde yer alan ve milliyetçe Rus olmayan askerlerden lejyoner birlikler oluşturmak istemişlerdir.

Türkistanlılarda da Türkistan Lejyonerleri oluşturulmaya çalışılmıştır. Daha sonra Milli Türkistan Birlik Komitesi oluşturularak da Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele edilmek istenmiştir.

Bu çalışmamızda, Milli Türkistan Birlik Komitesi ve Başkanı Veli Kayyum Han'ın Alman yetkililer ile yürüttüğü görüşmeler, Türkiye'nin durumu ve pozisyonu gibi hususiyetler, savaş esnasında ve sonrasında verilen mücadele gibi hususlar ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, komite, Veli kayyum Han, Savaş, Almanya

* Doç.Dr. Balıkesir Üniversitesi / Türkiye / sebahattinsimsir@gmail.com

ACTIVITIES OF NATIONAL TURKESTAN UNION COMMITTEE CREATED BY TURKESTANIS CAPTURED BY GERMANS DURING SECOND WORLD WAR AND VELI KAYYUM HAN

The geography of the Second World War is quite extensive. Although the Turks are part of this vast geography, some of them were involved in the war because of the Soviet Union they are subject to.

However, survival is the main purpose in a war. For this reason, troops with limited resources had to surrender to German troops in order to survive from time to time. The number of captive troops in this way has increased over time. The Germans wanted to create legionnaires from the non-Russian soldiers within these troops.

The Turkestans also tried to establish Turkestan Legionaries. Later, it was desired to fight for the independence of Turkestan by establishing the National Turkestan Union Committee. In this work, we will discuss issues such as the meetings of the National Committee of the Union of Turkestan and President Veli Kayyum Han with the German authorities, the situation and position of Turkey, the struggle during and after the war.

Keywords: Turkestan, Comittee, Veli Kayyum Han, War. Germany.

GİRİŞ

Almanya'ya 1922 yılında öğrenim için gönderilen talebelerden biri olan Veli Kayyum, Berlin Ziraat okulunu bitirdikten sonra da Almanya'da kalmaya devam etmiştir. 1940'lara kadar ismi pek ön planda olmamasına rağmen, II. Dünya Savaşı esnasında Türkistanlıların hariçteki mücadeleleri konusunda ise önemli bir şahsiyet olarak görülmektedir.¹

Gerçi bu dönemde Almanya'da 1933 yılında Nazi Partisi'nin iktidara gelmesi ile Sovyet karşıtı mücadelelerini Berlin'de yürütmekte olan mülteci hareketleri için büyük önem taşıdığı gibi, Nazilerde Sovyetler Birliği ile ilgili çalışmalarını başlatacak kurumları oluşturmaya başlamışlardır. İlk olarak da, Berlin Üniversitesi'nde, Yabancı Ülkeleri Öğrenme Yüksek Okuluna bağlı Russland Institute (Rusya Enstitüsü) kurulmuş, başına da Prof. Gerthurd von Mende getirilmiştir. Enstitü tarafından, Sovyetler Birliği'ndeki basın yakından takip edilmiş, milliyetler ile ilgili sosyal, siyasi ve demografik bilgiler kısa periyotlar halinde hazırlanarak arşivlenmiştir.²

Bu dönemde Gürcüler bir hayli etkin olmaları ile bilinmekte olup, Türkler ise öne çıkan bazı şahıslar ile dikkat çekmiş olup, aralarında Ahmet Temir ve Veli Kayyum gibi parlayan isimler yer almıştır. Bunlar başta Mende olmak üzere Alman yetkililerin talepleri üzerine uzmanlık alanlarında raporlar hazırlamışlardır. Kayyum, zaman zaman Orta Asya'daki Sovyet ziraati hakkında bilgiler toplamış, bunlara yorumlar ekleyerek yetkililere sunmuştur.³

¹ Ahat Andican, **Cedidizimden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, İstanbul, 2003, s. 288.

² Ahmet Temir, **60 Yıl Almanya (1936-1996) Bir Yabancınn Gözü ile Geziler Araştırmalar, Hatıralar**, Ankara, 1998, s. 164.

³ Patrik von zur Mühlen, **Gamalhaç ile Kızılyıldız arasında ikinci dünya harbinde Sovyet doğu halkları**, İstanbul, 2006, s. 45.

Veli Kayyum Han

Veli Kayyum Han,1904 yılında Taşkent'in Bıçak mahallesinde tüccar bir ailenin evladı olarak dünyaya gelmiştir. Buhara Cumhuriyeti tarafından Almanya'ya öğrenim için gönderilmiş, Berlin'de Köy İşleri Fakültesini bitirdikten sonra geri dönmeyip 1920 itibarı ile de Berlin'e yerleşmiştir.⁴

Veli Kayyum Han ayrıca, Almanya öncesi hayatını A. Ahat Andican'a şöyle özetlemiştir; *Ben Taşkent'in Bıçakçı mahallesinde doğdum ve orada büyüdüm. Eski usul mektebi bitirdikten sonra Nevai isimli okulda okudum. Bana eğitim verenlerden birisi de Fıtrat idi. Benimle birlikte Almanya'da tahsil yaptıktan sonra Taşkent'e dönüp profesör olan ve daha sonra da öldürülen Settar Cabbar ile birlikte okula giderdik. Abdurrauf Fıtrat'ın isteği üzerine Taşkent'ten Buhara'ya geldim. Onun makamında Gulam Ayyubi ve Ahmet Şekuri'lerle tanıştım. Fıtrat bize görevler verdi. Buhara pasaportu alarak, 1921 yılında Saidali Hoca ile birlikte yola çıktık. Ruslar ben Moskova'da tuttular. Daha sonra Feyzullah Hoca Almanya'ya giderken beni de alıp götürdü ve orada, orta ziraat mektebine yerleştirdi. 1925 yılında Yüksek Ziraat Mektebine girdim. Medeniyet Bakanı Batu iken, Semerkand'da bir mahkemede hakkımızda ölüm kararı verilmiş. Bana bir telgraf geldi. Tek cümle yazıyordu: "Memlekete gelmeyin". Böylece Türkistan'a dönmemeye karar vermiştim. Bu arada Alman devlet kanunu gereğince iki yıl kadar çiftlikte de çalıştım. 1928'de okulu*

⁴ Köşim Yesmagambetov, (Çev: Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu), **Mustafa Çokay Türkistan Bağımsızlık Mücadelesine Adanmış Bir Ömür**, İstanbul, 2015, s. 434; Tahir Çağatay, **Türkistan Kurtuluş Hareketi ile İlgili Olaylardan Sahneler**, İstanbul, 1959, s. 13.

bitirdim. 1930'da yüksek siyaset mektebine girdim. Başarılı bir öğrenciydim. Okulu bitirdikten sonra doktora yaptım. Doktora tezimin konusu "14. Asırdan günümüze Türkistan kültürü" idi. Çalışmamda "Bu sür boyunca Arap ve Fars kültürü etki edemedi, dolayısı ile Rus kültürü de etkili olamayacaktır" ana fikrini işlemekteydim. Von Mende'nin büyük yardımları oldu. 1936'da doktoram kabul edildi. Daha sonra Keiser Wilhelm Enstitüsü'nün verdiği görevle Türkistan'da pamukçuluk konusunda bilimsel bir çalışma yaptım.

*Bu arada Uluslararası gazeteciler birliği üyesi olmuştum. Arslanbay müstear ismiyle, Amiral Trötte yönetiminde çıkarılan Yakın Şark (Der nahe ousten) dergisinin şef redaktörlüğünü yapıyordum.*⁵

Kayyum Han, Milli Türkistan Birliği adı ile kurduğu teşkilat ile Türklerin Kazak, Türkmen, Kırgız, Özbek olarak ayrı kalmaları gerektiği hususunu telkin etmeye çalışmıştır. Böylece İstanbul'dan ayrı olarak Türkistan ile Volga'nın Türk – Tatar ve Uralların Başkurtlarını da içine bir Büyük Türkistan fikri doğmuştur.⁶

Rus Cephesi'nden Alman Esaretine

Savaşın başlaması ile birlikte Rusların birçok alanda hazırlıksız olduğu da görülmüştür. Daha savaşın ilk aylarında, Rus cephesi beklenmedik bir hızla dağılmış, Almanlar büyük sayılardan oluşan harp esiri almışlardır. Mesela, sadece Kiev'e yönelik harekatta beş Sovyet ordusu yok edilmiş, 665 bin esir

⁵ Andican, a.g.e. , s. 524-5.

⁶ Caroe, Sir Olaf, (Çev: Zerhan Yüksel), **Sovyet İmparatorluğu Sömürülen Milletler**, İstanbul, y.t.y., C. 2, s. 340.

alınmıştır.⁷ Alman esir kamplarında bulunan askerlerin sayısı milyonları aşmıştır. Bunların çoğu hayatını kaybetmekle birlikte, çoğu da Sovyetler Birliğine karşı lejyoner olarak çalışmak için yaşamışlardır.⁸ Doğu Cephesindeki genel durumu Alman verilerince 5.000.162 esir olarak verilmiştir. Yine bu cephede esir olup, kamplarda hayatını kaybedenler is, 1.981.000 civarındadır.⁹

Esir olan Türkistanlılar ise iki kategoriye ayrılmaktadır: birincisi harp esiri kızıl askerler; ikincisi ise, Sovyet aleyhtarı faaliyetleri ve cezayı müstelzim (gerektiren) fiilleri için Sovyet mahkemeleri tarafından muhtelif sürelerle mahkûm edilerek, Sovyet hükümetince cephedeki mecburi iş kamplarına gönderilmiş olan Türkistanlılar.

Türkistanlı harp esirleri savaşın başlamasından pek az önce Kızıl Ordu saflarına alınmışlardır. İçlerinde bu tarihten ancak birkaç hafta önce celp edilenler bulunduğu gibi azami iki yıl evvel celp edilmiş olanlar da vardır. Çoğunluğu umumi seferberlik ilanından sonra celp edilenlerdir. Bunların da 9/10'u silah kullanmasını bilmeyenlerdir. Türkistanlı kızıl askerlerin büyük bir kısmı askeri hizmetlerini arabacılık, seyislik, açıcılık, depo hizmetleri gibi geri hizmetlerde geçirmişlerdir.

Bir grup harp esiri Türkistanlı başlarından geçenleri şöyle anlatmışlardır: *Pedagoji Enstitüsü öğrencisi olarak bir sınıfta 15 arkadaştk. 26 Haziran günü müdürümüz sınıfa girdi ve bizlere, sıralanarak harbî idarenin emrini beklememizi*

⁷ Paul Carrel, **Barborassa Harekatı**, İstanbul, 1973, s. 153.

⁸ Caroe, *a.g.e.*, s. 342.

⁹ A. Ahat Andican, **Osmanlıdan Günümüze Türkiye ve Orta Asya**, İstanbul, 2009, s. 473.

söyledi. Bir saat sonra bizleri alarak doğruca istasyona götürdüler ve vagonlara doldurularak harbî talim görmek üzere meçhul bir istikamette yola çıkardılar. Nereye götürülmekte olduğumuzu bilmiyorduk. Samara şehrinde bizlere askeri kaput ve silah verdiler. Harkov'a vardığımızda ellerimizdeki silahları geri aldılar... Birkaç gün sonra bizi tekrar trenlere bindirerek bir ormanlık bölgeye götürdüler. Burada bizlere üç gün askeri talim gösterdiler ve dördüncü günü komutanımızın kaçtığını ve bizlerin de Alman kuvvetleri tarafından sarılmış olduğumuzu öğrendik. Burada, yoldan katılanlarla birlikte, birkaç yüz Türkistanlı toplandık ve birlikte teslim olmaya karar verdik.¹⁰ Diğer taraftan savaş boyunca Milli Türkistan Birlik Komitesi'nin aktif bir üyesi olarak çalışan Baymirza Hayit'in esir düştükten sonra başına gelenler de dikkat çekicidir.

Savaşın başlamasından on gün kadar sonra, Belorusya'da yaralandım ve esir düştüm. Bizi büyükçe bir kampa koydular. Birkaç gün sonra, daha sonra SS görevlisi olduğunu anladığımız bazı subaylar esirleri incelemeye ve ayırmaya başladılar. Niçin ayırdıklarını anlamamıştık. Fakat ilk gün ayrılan 150 – 160 kadar insanın hemen hemen hepsi, çoğu Türk boylarından olmak üzere Müslüman esirlerdendi. Bu esirler hemen kampın dışına götürüldüler ve kendilerine çukurlar kazdırılarak, hemen orada kurşunlanıp öldürüldüler. Ertesi gün sıra bize gelmişti. Beni de ayırdıklarından öldürüleceğimi anlamıştım. Rusça konuşan tercüman aracılığı ile subaya, iki rekat namaz kılmak istediğimi belirttim. Önce ne demek istediğimi anlamadı. Fakat dini ibadet olduğunu

¹⁰ Andican, a.g.e., s. 492.

söyleyince izin verdiler. Ben namaz kılariken hayretle inceliyorlardı. Namaz bitince subay hangi milletten olduğumu sordu. Müslüman Türk olduğumu söyledim. Yani Yahudi değil misin? Dediğinde hayır cevabını verdim. Subay Yahudi olmadığım halde niçin sünnetli olduğumu sorunca da, sünnet olayının Müslümanlığın temel şartlarından birisi olduğunu, bu sebeple de, hangi milletten olursa olsun, bütün Müslümanların sünnetli olduklarını belirttim. Subay, bir süre, yanındaki diğer Almanla ve tercümanla konuştuktan sonra, bana bir şey söylemeden kamçısıyla omuzuma vurdu ve ileride duran esirlerin arasına girmemi işaret etti.¹¹

Harp Esirleri Komisyonu

Esir sayısının sürekli artması sonucu Almanya Temmuz 1941'de bunlar milliyetlere göre ayırma kararı vermiştir. Ardından Harp esirleri komisyonunda görev alması düşünülenler Doğu Bakanlığı tarafından tespit edilerek çağrılmaya başlanmışlardır. Bu komisyona Türkistanlılar için de Veli Kayyum çağırılmıştır. Diğer yandan Mustafa Çokay¹² ve Ahmet Temir'de görev almıştır. Görev dağılımı ise, İdil-Ural (Tatar, Başkurt, Çuvaş ve Fin Halkları) için Ahmet Temir, Türkistan için Veli Kayyum Han, Kuzey Kafkasya için Ali Han

¹¹ Andican, a.g.e., s. 493.

¹² 22 Haziran 1941 tarihinde Paris'te tutuklanan Mustafa Çokay, Kompen toplama kampında bir hafta tutuklu kalmıştır. Çokay, Haziran ayının sonuna doğru, G. Von Mende'nin yönetimindeki Esirler Komisyonu'nda çalışmak suretiyle serbest bırakılmıştır. Eşi Maria Çokay ile yaptığı konuşmalardan anlaşıldığı kadarı ile, Doğu Bakanlığı ile Çokay arasında, muhtemelen Veli Kayyum'un da iştiraki ile bir sözleşme imzalanmıştır. Köşim Yesmagambetov, a.g.e., s. 440.

Kantemir, Azerbaycan için Mehmet Bey Gürcü ve Ermeni temsilciler olmak üzere toplam yedi kişi görevlendirilmiştir.¹³

Komisyon, Ostministerium'da görevli Binbaşı Geibel'den dolayı Gebiel Komisyonu adıyla anılmış ve 1941 yılı Ağustos ayından itibaren esir kamplarını dolaşmaya başlamıştır. İlk olarak 27 ve 28 Ağustos tarihlerinde Hannover civarındaki Bergen – Belsen ve Oerbke kamplarına gitmiştir. Komisyon üyelerinin her biri kendi milliyetinden olan esirlerin envanterini çıkarmıştır. Mustafa Çokay ve Veli Kayyum Han'da bütün Türkistanlı grupları (Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen, Tacik, Uygur ve Karakalpak) ayırmakla görevlendirilmişlerdir. Komisyonun ikinci ziyareti 6 – 25 Eylül tarihleri arasında Doğu Prusya bölgesindeki, Thorn, Protsken, Suvalki, Schirwind, Metziken, Pogegen ve Ebenrode kampları olmuştur. Üçüncü ziyaret ise, Polonya ve Ukrayna'daki, Jaruslau I, Jaruslau II, Lemberg, Kochanovka, Deba ve Samosch kampları olmuştur.¹⁴

Bu ziyaretler sonucu, komisyon üyeleri 1941 Eylül ayında, harp esirlerinin sanayide veya ziraat işçisi olarak tarlalarda çalışmaları konusunu gündeme getirmişlerdir. Ancak, Alman makamları bu kadar yüksek harp esiri kullanmanın kritik üretim alanlarında kontrolü güçleştireceği ve güvenliğin sağlanamayacağı endişesi ile teklifi reddetmişlerdir.¹⁵

¹³ Ahmet Temir, **Vatanım Türkiye Rusya Almanya Türkiye Üçgeninde Memleket Sevgisi ve Hasretle Şekillenmiş Bir Hayat Hikayesi**, Ankara, 2011, s. 157.

¹⁴ Andican, **a.g.e.**, s. 495.

¹⁵ Baymirza Hayit, **Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri**, İstanbul, 1987, s. 174.

Çokay, 1941 yılının Ekim ayında esirlerin, insanın dayanması mümkün olmayan vaziyeti hakkında Veli Kayyum Han'a bir mektup göndermiş ve bu mektubu kimseye göstermemesini tembih etmiştir. Türkistanlıların vaziyeti hakkında Alman yönetim organlarına şikayette bulunup, onların 20. Asırdaki bu hareketlerinin Cengiz Han'ın 13. Asırda yaptıklarını da aştığını belirtmiştir. Mektupta, esirlerin ahvali hakkındaki görüşlerine bakıldığında Çokay, Faşist Almanya'yı, hümanist prensipleri esas alan ve bu esas doğrultusunda bir ülke olarak kabul etmediği görülmektedir.¹⁶

Ayrıca, harp esirleri kamplarını gezip gördükçe, vatandaşlarının ne kadar kötü şartlar içinde olduklarını görmüşlerdir. Bunun üzerine İşgal Altındaki Doğu Ülkeleri Bakanlığı'nı harp esirlerini Almanların yanında savaşacak gönüllü lejyonerler olarak teşkilatlandırmaya da ikna etmişlerdir.¹⁷

Bu arada kamp ziyaretleri esnasında kaptığı mikrop sonucu Mustafa Çokay'ın hayatını kaybetmesi de derin üzüntü yaratmıştır. Bu kötü haberi bir çok kişiye olduğu gibi Türkistan Milli Birliği'nin diğer üyelerine de duyurmak Veli Kayyum Han'a düşmüştür. Bundan sonra, Doğu cephesinde esir düşen Türkistanlılarla ilgili çalışmaların koordinasyonu da tamamen Veli Kayyum Han'a kalmıştır.

Çokay'ın ölümünden kısa bir süre sonra Almanlar, harp esirlerinden askeri birlikler oluşturma planı hazırlamışlardır. Bu plan 22 Aralık 1941 tarihinde, Doğu Bakanı Rosenberg tarafından Hitler'e sunulmuştur. Beklenenin aksine, Hitler

¹⁶ Köşim Yesmagambetov, **a.g.e.**, s. 445.

¹⁷ Caroe, **a.g.e.**, s. 343.

tarafından hemen aynı gün onaylanmış ve yürürlüğe girmiştir. Alman Ordu komutanlığı da, 30 Aralık 1941 tarihli emirnamesiyle Sovyet esirlerinden askeri birlikler kurulması işlemini başlatmıştır. Bu emirname ile Türkistan ve Kafkasyalı Müslüman esirler için tek bir lejyonun kurulması kararlaştırılmıştır. Fakat, bir ay kadar sonra alınan bir karar ile, Türkistan – Kafkasya Müslüman Lejyonu, Kafkasya Müslüman Lejyonu ve yine Türkistanlı harp esirlerinden oluşturulan 450. Tabur olmak üzere üçe ayrılmıştır.¹⁸

Ayrıca, 162. Alman piyade tümeni Türkistanlılardan kurulmuştur. Keza, ondokuz müstakil tabur ve yirmidört piyade bölüğü de savaşa katılan Türk kuvvetleri arasındadır. Bunların hemen hemen tamamı Türklerden meydana gelmiştir. Ayrıca, Osttürkische Waffenverband (Doğu Türk Silahlı Teşkilatı) adlı bir de Waffen-SS teşkilatı vardır ki, iki taburluk dört alaydan meydana gelmiştir ki, bu alaylardan biri sırf Türkistanlılardan teşkil edilmiştir. Diğerleri ise, Azerbaycan, Volga – Ural ve Kırım Türklerinden meydana gelmiştir.¹⁹

Çokay Ölümü Sonrası Tartışmalar ve Veli Kayyum Han

Günümüzde Kazakistan başta olmak üzere hala devam eden önemli bir tartışma da Mustafa Çokay'ın ölümü meselesidir. Konu hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmekle birlikte, henüz ortak bir noktada bilim adamları, araştırmacılar ve gazeteciler buluşmamıştır. Baymirza Hayit, 18 Aralıkta yattığı Berlin hastanesinde iken kendisini ziyarete sadece Veli Kayyum

¹⁸ Andican, **a.g.e.**, s. 512.

¹⁹ Caroe, **a.g.e.**, s. 344.

Han'ın geldiğini belirtmiştir. Ancak aynı isim yıllar sonra ise bir röportajında Çokay'ın zehirlenerek öldürüldüğünü söylemiştir. Bu fikri ilk defa Sovyet tarihçisi M. Aykarlı ifade etmiştir. Araştırmacıların çoğunluğu zehirlendiği kanaatinde buluştuktan sonra zehri kimin verdiği hususunda iki ismi suçlamışlardır. Bunlardan biri Rossenberg diğeri de Kayym Han olarak ifade edilmiştir. Türkistan Lejyonunda da görev yapan harp esirlerinden Macit Atybayev, Veli Kayyum Han'ın Çokay'ı zehirleyerek öldürdüğünü söyleyenlerin, dedikodudan öteye gidemediklerini ifade etmiştir. Savaş esirlerinden Aytkeş Tolganbayev, Muhammetkali Batırgereyev, Karis Kanatbayev ve Düysen Kojanov ise tam tersini ifade etmektedirler. Çokay'ın eşi Maria Çokay'da Veli Kayyum Han'dan şüphelenmektedir. Kayyum Han, 1992 yılında Özbek Gazeteci Asadullayev'e verdiği röportajında; *Mustafa büyük bir alim ve Türkistan'ı çok seven bir kişiydi. Özbek, Kazak, Kırgız, Tacik diye bölmezdi. Çok bilgili ve her türlü sırrı paylaşabilecek birisiydi. M. Çokay'ı ben zehirlemedim demiştir.*²⁰

Türkistan Lejyonunun Kurulması

Mustafa Çokay, her ne kadar tutsak Türkistanlı askerleri çeşitli mesleki işlere yerleştirmek istemiş olsa da bunda tam başarılı olamamıştır. Bundan sonra Türkistan Lejyonunun kurulması öncesinde Çokay şu iki şartı ileri sürmüştür;

1. Milli kadroların hazırlanması için Türkistanlıların eğitime tabi tutulması;

²⁰ Yesmagambetov, a.g.e., s. 452-3.

2. Türkistan sınırlarına ulaşınca kadar “Lejyonun Kızıl Ordu’ya karşı kullanılması. Tabi Almanlar bunları da kabul etmemişlerdir.”²¹

On binlerce harp esiri için umut ışığı olan Türkistan Lejyonu Ocak 1942 tarihinde kurulmuştur. Genel olarak Özbek, Türkmen, Kazak, Kırgız, Karakalpak ve Tacik kökenli harp esirlerinden oluşmuştur. Harp esirlerine, istedikleri takdirde Türkistan Lejyonuna gidebileceklerinin belirtilmesi üzerine, bazı esir askerler lejyona dahil olmuştur. Abdurrahman Kasanlı adlı asker lejyona katılma hikayesini şöyle anlatmaktadır;

120 bin kişi esir düştük. Bizi topladılar. Sekiz gün sekiz gece sıra halinde yürüdük. ... Kampta durum çok müşküldü. Aç sefil ölmeye başladık. 1920 yılında Almanya’ya okumaya gelen Özbekler varmış. Onlardan Veli Kayyum Han geldi ve “ben sizleri kurtaracağım, bu esir kampından kurtulmak ister misiniz?” dedi. Biz de gönüllü olarak “evet” dedik. Şimdi bizim önümüzde iki tercih var, ya öleceğiz ya da kurtulacağız. Tabi ki kurtulalım dedik... Bizi bir kampa götürdüler ve üç ay orada kaldık. Alman ordusunda Türkistan Birliği vardı. Bizim kolumuza “Allah biz bilen” yazısını taktılar.”²²

Başlangıçta Türkistan Lejyonu, her birinde 4 takımın bulunduğu 5 bölükten oluşmuştur. Getirilen esir askerler iki hafta kadar beslenip kendilerine geldikten sonra eğitim süreci başlamıştır. Eğitim süresi de ortalama iki ay kadardır.

²¹ Darhan Hıdıraliyev, “Muhtariyet’ten Muhacerete Türkistan Davası: Mustafa Çokay”, **Türkistan’da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1920 – 1924**, Haarlem, 2001, s. 204.

²² Andican, **a.g.e.**, s.535.

Eğitimini tamamlayan askerler ayrı gruplar halinde Alman cephesindeki değişik komutanlıkların emrine gönderilmekte ve yerlerine yeni yetiştirilecek gruplar gelmektedir. İlk dönem eğitim gören askerler demir yollarını ve silah depolarını korumakla görevlendirilmişler, daha sonrakiler Ukrayna ve Polonya gibi işgal edilen bölgelerde güvenliği sağlamakla görevlendirilmişler, ilk defa doğrudan savaş görevi verilen Türkistan Lejyonunun birinci taburu olmuş olup, 3 Mayıs 1942 tarihinde, kızıl partizanlarla savaşmak üzere Polonya'nın Bryansk ormanlarına gönderilmiştir.²³

Türkistan Milli Komisyonu'nun Kurulması

Kayyum Han, 1942 yılı başlarından itibaren Karma Esir Komisyonları yerine, her millet için Milli Komisyonlar kurulması için mücadele etmeye başlamış ve ilk meyvesini de Mayıs ayı içerisinde Türkistan Komisyonu kurulması kararının onaylanması ile almıştır. Böylece, Türkistan Lejyonunun, Alman ordusu ve bürokrasisi ile ilişkilerini yönlendirecek olan siyasi bir teşekkül ortaya çıkmıştır. Türkistan Milli Komisyonu, daha sonra kurulacak olan Türkistan Milli Komitesi'nin de ilk basamağıdır.²⁴

Türkistan Komisyonu, 15 Haziran 1942 tarihinden itibaren, lejyondaki askerler için *Milli Türkistan Dergisi*'ni yayınlamaya başlamıştır. Derginin sahibi ve Başyazarı Veli Kayyum Han'dır. Yayın kurulunda Türkistan'daki her boydan

²³ Andican, **a.g.e.**, s. 536-7.

²⁴ Andican, **a.g.e.**, s. 531.

iki kişi olduğu gibi, dil de herkesin anlayabileceği Çağatayca olmuştur.

Milli Türkistan Birlik Komitesi'nin Kurulması

Milli Türkistan Mecmuasının Kasım 1942 tarihli nüshasında Milli Türkistan Birlik Komitesi'nin (MTBK) kurulduğu belirtilmiştir. 21 kişiden oluşan MTBK başkan dışında, bir genel sekreter, askerlik, eğitim, bilim, edebiyat, yayın, enformasyon, sağlık ve din gibi alanlarda bölüm başkanları ve yardımcılardan oluşmuştur.

Komite, gönüllülerin milli ve siyasi öncülüğünü yapacak, gönüllülerle Alman ordusu ve parti otoriteleri arasındaki münasebeti temin edecektir. Bu komite başlangıçtan itibaren Almanlar'ın Türkistan'ın bağımsızlığını tanımalarını sağlamak için çalışmalar yapmıştır. Ama, Kayyum Han'ın çalışmaları bir noktaya gelince SS'ler bütün Doğu Türk birliklerinin Vlassov'un liderliğinde, *Bütün Halkları Sovyet boyunduruğundan kurtarmak için* alışmalarını istemiştir. Komite ise bunu prensip olarak reddetmiştir. 1945'te ise önemli bir anlaşmazlık olmuştur. Almanlara göre, "Komünizme karşı savaşmak için silah altına alınanlar, şimdi kendi bağımsızlıkları için savaşmayı düşünüyorlar" şeklide açıklamalarda bulunmuşlardır.

Komite, oluşturduğu Türkistan Milli Yardım Sandığı ile Alman hükümetinin doğrudan desteği olmadan ayakta kalmaya çalıştığı gibi, Veli Kayyum Han, Aralık 1942'de bir de Türkiye ziyareti gerekleştirmiştir. Ziyaret, Almanya'nın Türkiye Büyükelçisi Von Papen'in isteği üzerine gerçekleşmiştir. Papen, Büyükelçi Schulenburg'a, Kayyum Han'ın Türkiye'ye

gelerek Türk makamlarıyla görüşmesinin ve lejyon hakkında bilgi vermesinin yararlı olacağını bildirmesi üzerine gerçekleşmiş ve Kayyum Han Genel Kurmay ve Emniyet yetkilileri ile görüşmeler yapmıştır.²⁵ Ancak, Veli Kayyum Han'ın Türkiye'de yaptığı resmi ve gayri resmi görüşmelerde, beklentilerine karşılık bulamadan geri dönmek zorunda kalmıştır.²⁶

Diğer taraftan Milli Türkistan Birlik Komitesi'nin kurulması ile birlikte, Türkistan Lejyonu da komitenin askeri kanadı haline dönüşmüştür. Bu dönüşüm sonucu, lejyona gönderilecek askerlerin seçimi MTBK'ya bağlı ve tamamı Türkistanlılardan oluşan komisyonlar tarafında gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, Büyük Alman Radyosu bünyesi içinde Milli Lejyonlar için bölümler kurulmuş ve askerlere yönelik yayınlar da yapılmıştır.

Türkistan lejyonunun başarıları şüphesiz tartışılmamıştır. Ancak, zaman zaman Alman yetkililerin tutarsız davranışları görülmüştür. Türkistan lejyonunda veya cephelerde görev yapan Alman askerleri, Türkistanlı Subayların emirlerini dinlemedikleri gibi, onları küçük görmeye ve çifte standart uygulamaya devam etmişlerdir. Daha sonra savaşın seyri değişip, bazı cephelerde Almanlar gerilemeye başlayınca da, Alman komuta kademelerinde, bu kez de güvensizlik başlamış ve Sovyet saflarına katılabilmek ihtimalleri nedeniyle Sovyet dışı milliyetlerden oluşturulan lejyonların, Batı cephesine kaydırılmasının daha güvenli

²⁵ Andican, **a.g.e.**, s. 538-9.

²⁶ Andican, **Osmanlıdan...**, s. 481.

olacağını düşünüp, 1943 yılı baharında milli lejyonların Fransa ve İtalya taraflarına nakledilesine karar vermişlerdir.²⁷

MTBK için 1943 yılı başarılar yanında problemlerinde başladığı dönem olarak da düşünülebilir. Özellikle askeri eğitimini tamamlayıp cephelere giden askerlerle komitelerin ilişkisi kesildiği gibi, onlarla irtibata da izin verilmemiştir. Ancak, aynı yılın yaz aylarında Alman yetkililerin aldığı bir karar ile Milli Komitelere bağlı propagandacıların cephedeki birlikler düzeyinde de çalışma yapma imkanları sağlanmıştır. Bu karar sonucu, Milli Komiteler, Alman ordusunun savaştığı bütün cephelerde, kendi vatandaşlarına yönelik faaliyet yürütme hakkını elde etmişlerdir. Gerçi, bu uygulamanın hayata geçmesi ile birlikte MTBK ciddi bir eleman sıkıntısı ile de karşı karşıya kalmıştır. Propaganda yapacak eleman açığını kapatabilmek için MTKB, Postdam şehrinde bir kurs açmış ve çok sayıda Türkistanlı askeri burada eğitime almıştır. Kurs süresince öğrencilere, Almanya ve biz, Erk nedir, Türkistan tarihinden, şimdiki savaşın sebepleri, Türkistan halkı ve Yahudiler, Almanya'nın sosyal siyaseti, Almanya'nın toprak meselesi, halkımızın geçmişte ve bugün yaptığı mücadelenin sebepleri ve lejyonda propagandacıların görevleri gibi dersler vermişlerdir.²⁸

Komite ayrıca, Ostministerium desteğinde çıkardığı Milli Türkistan dergisine ek olarak, Ordu Yüksek Komutanlığı ile birlikte *Yeni Türkistan* adı ile bir de gazete çıkarmaya başlamıştır. 3 Mayıs 1943 tarihinde 4 sayfa olarak yayınlanmaya başlayan gazete savaşın sonuna kadar, savaş

²⁷ Andican, **a.g.e.**, s.548.

²⁸ Andican, **a.g.e.**, s. 551-2.

haberleri ağırlıklı olarak yayınlanmıştır. Komitenin edebiyat şubesi de *Milli Edebiyat* isimli bir başka yayını yılda 5 sayı da olsa çıkarmıştır.

Komite, yardım sandığı projeleri sayesinde maddi bir güce ulaştığı gibi, von Mende'nin de desteği ile on beş civarında Türkistanlı çeşitli Alman Üniversitelerine yerleştirilmiştir. 1944 yılına komiteye katılan İkrâm Han 4 doçent ve 3 tıp doktorundan bahsetmektedir.²⁹

Türkistan Milli Hükümeti'nin Kurulması

MTBK, 8 – 10 Temmuz tarihlerinde Viyana'da bir kongre toplamaya karar vermiştir. Kongreye cephedeki birliklerden, Türkistan Lejyonunda ve MTBK'dan seçilen 537 delege katılmış ve 36 bildiri sunulmuştur. Kayyum Han, açış konuşmasında kongreyi *millet meclisi* olarak tanımlamıştır. Tek adaylı yapılan seçimde Veli Kayyum Han başkan seçilmiştir. Baymirza Hayit, Said Kerimi, Ergeş Şermet, Sattar Alman Bet, A. Zavkiy, Ravşan Berk ve Ayıt Bay'da bölüm başkanlıklarına getirilmişlerdir. Ayrıca 70 kişilik de bir Millet Meclisi oluşturulmuştur. Bu şekilde hariçte ilk defa olarak bir Türkistan hükümeti ve Türkistan Meclisi kurulmuştur.³⁰

24 Mart 1945 tarihinde Ostministerium Milli Türkistan Birlik Komitesini, Geçici Türkistan Milli Hükümeti olarak tanıdığını kabul ettiğini bildirmiştir. Türkistan lejyonu da resmen Türkistan Milli Ordusu olarak tanınmıştır.³¹

²⁹ İkrâm Han, **Bir Türkistanlının ikinci Dünya Savaşı hatıraları**, İstanbul, 1999, s. 127.

³⁰ Mühlen, **a.g.e.**, s. 101.

³¹ Andican, **a.g.e.**, s. 566.

Ancak, 14 Kasım 1944 tarihinde Rusya Halkları Kurtuluş Komitesi (KONR)'nin kurulduğunun ilan edilmesi, Himmler ve Rosenberg'in Volosov ile uzlaşması sonun başlangıcını hazırlayan en önemli faktördür. Himmler'in planına göre, Türkistan, İdil-Ural ve Kırım Komiteleri Doğu Türk Şurasını, Azerbaycan, Kuzey Kafkasya, Gürcistan ve Ermenistan komiteleri de Kafkas şurasını oluşturacaklardır. Başta Kayyum Han olmak üzere, bütün milli komite liderleri, bu uygulamaya şiddetle karşı çıkmışlardır.

Savaş Sonrası Kayyum Han

Veli Kayyum Han, savaşın bitiminden sonraki iki yıl boyunca tutuklu kalmış ve müttefikler tarafından Nürnberg şehrinde kurulan uluslararası mahkemede yargılanmıştır. Yargıçlar, Veli Kayyum Han'ın Nazi Partisi ve Nasyonal Sosyalizm felsefesi ile ilişkisi yanında MTBK ve Türkistan lejyonunun Yahudi soykırımına tutumunun ne olduğu hususları üzerinde durmuşlardır. Duruşmalara Sovyetler Birliği temsilcisi olarak katılan Yargıç Rudenko'da ilk günden itibaren Veli Kayyum Han'ın bir savaş suçlusunu olduğunu ve kendilerine teslim edilmesi gerektiğini savunmuştur. Rudenko'ya göre, Kayyum Han Özbek, Tacik, Kırgız, Kazak ve Türkmen halkları değil tek bir Türkistan milleti vardır demiş ve insanları aldatmıştır. Veli Kayyum Han ise, savunmasında, MTBK ve Türkistan lejyonunun nizami harp kuralları içerisinde Türkistan'ın istiklali için Bolşevizm'e karşı savaştığını; her iki organizasyonun da savaş suçu sayılabilecek hiçbir organizasyona karışmadığını, hatta zaman zaman Almanların bu tip uygulamalarına karşı çıktıklarını savunmuştur. Nazi

partisi üyesi olmaması, esir kamplarındaki koşulların düzeltilmesi ile ilgili verdiği raporların bulunması, sivil halka yönelik terör uygulamalarını yöneten SS liderlerine karşı verdiği mücadele ve SS tarafından kendisine karşı düzenlenen suikast girişimlerinin ortaya çıkması, Buhara Yahudilerinden iki kişinin, savaş boyunca, MTBK bünyesinde aşçı ve şoför olarak çalıştığıının anlaşılması, Veli Kayyum Han ile ilgili suçlamaları büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır. Komitenin dışarda kalan üyeleri 26 Aralık 1945 tarihinde toplanarak yeni bir görev dağılımına gitmişlerdir.³²

Veli Kayyum Han serbest kaldıktan sonra, 1947 yılı Ağustos ayında üç gün süren bir toplantı yapılmıştır. Eski kırgınlıkları ve ayrılıkları ortadan kaldırmayı da amaçlayan toplantı da ne yazık ki beklenen hedefe ulaşamamıştır. 1948 yılında Türkiye Cumhuriyeti, başta Almanya olmak üzere Avrupa ülkelerinde mülteci olarak kalan Müslüman Türklerin, istedikleri taktirde Türkiye'ye gelip yerleşebilecekleri yönünde bir karar alması üzerine, Temmuz ayında Munchen şehrinde Veli Kayyum Han Başkanlığında 300 kişinin katıldığı bir toplantı yapılmıştır. Veli Kayyum Han'ın Türkistanlıların bu fırsatı kaçırmamaları yönünde görüş bildirmesi üzerine, yüzlerce eski harp esiri Türkistanlı, Türkiye'ye gitmek için gerekli evrakları tanzime başlamış ve peyder pey Türkiye'ye gelmişlerdir.³³

SONUÇ

³² Andican, **a.g.e.**, s. 627-8.

³³ İkrâm Han, **a.g.e.** , s. 189.

Savaş sonrası her alanda kontrolü ele almak isteyen Amerika, kendi planlarına karşı olan teşkilatlara karşı alternatif teşkilatlar kurmakta tereddüt etmemiştir. Bunun için de temsilciliklerin muhalif kanatları ile temasa geçilerek, destek vaat edilerek ayrı teşkilatlanmalara gidilmiştir. Bu yaklaşım MTBK içinde de ayrılık yolunu açmıştır.

Amerikan desteğini arkasına alan Kares Kanatbay başkanlığındaki bir grup eski MTBK üyesi, alternatif teşkilatlanma yoluna girmişlerdir. A. Berdimurat, Tacimurat ve Veli Zunnun gibi bazı komite üyeleri de bu gruba katılmıştır. Bunlar netice itibarı ile, 1951 yılında Türkeli Komitesi adı altında teşkilatlanmışlardır. Bu grubun şekillenmesinde kuşkusuz Amerikalılar kadar Zeki Velidi Togan'ın da rolü olmuştur. Toplantılarına katılıp destek verdiği gibi, Togan Türkistanlıların Birleşmesi Davaları adı ile yazdığı makale ile de bölünmeyi netleştirmiştir.³⁴

Ayrışma ile ilgili tartışmalar devam ederken, Türkeli komitesi 29 – 30 Ağustos 1952 tarihleri arasında Munchen'de Türkistan Muhacirlerinin Birinci Konferansı adı altında düzenledikleri toplantıya 70 kadar Türkistanlı katılmış ve burada Türkistan Milli Azatlık Komitesi – Türkeli'nin nizamnamesi kabul edilmiştir.

³⁴ Andican, **a.g.e.**, s. 636-7.

KAYNAKÇA

ANDİCAN, A. Ahat, **Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, İstanbul, 2003.

ANDİCAN, A. Ahat, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya**, İstanbul, 2009.

CAROE, Sir Olaf, (çev: Zerhan Yüksel), *Sovyet İmparatorluğu Sömürülen Milletler*, yyy, yty.

DEVLET, Nadir, “Stalinizme Karşı Almanya’da *Oluşturulan Lejyoneleri*”, **Stalin ve Türk Dünyası** (ed. E. Naskali, L. Şahin), İstanbul, 2007.

GEREDE, Hüsrev, **Harp İçinde Almanya**, İstanbul, 1994.

HAYİT, Baymirza, **Sovyetlerde Türklüğün ve İslam’ın Bazı Meseleleri**, İstanbul, 2000.

KOÇAR, Çağatay, **Atayurttan Anayurda Türkistanlılar**, Adana, yty.

MÜHLEN, Patrik von zur, **İkinci Dünya Harbinde Sovyet Doğu Halkları**, İstanbul, 2006.

TEMİR, Ahmet, **Vatanım Türkiye Rusya Almanya Türkiye Üçgeninde Memleket Sevgisi ve Hasretle Şekillenmiş Bir Hayat Hikayesi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011

YESMAGAMBETOV, Köşim, (Çev: Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu), **Mustafa Çokay Türkistan Bağımsızlık Mücadelesine Adanmış Bir Ömür**, Ötüken yayınları, İstanbul, 2015

ÇAĞATAY, Tahir, **Türkistan Kurtuluş Hareketi ile ilgili Olaylardan Sahneler**, Yaş Türkistan Yayını, İstanbul, 1959.

HIDIRALİYEV, Darhan, (Ed. Timur Kocaoğlu),
“Muhtariyet’ten Muhacerete Türkistan Davası: Mustafa
Çokay”, **Türkistan’da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1920
– 1924**, Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayını,
Haarlem, 2001.

HİLMİ PAŞA'NIN 1910 YILI RUSYA ZİYARETİ: RUSYA MÜSLÜMANLARI ARASINDAKİ ETKİLER

Gülnara RAFIKOVA*

ÖZET

Siyasi müteffik ve iktisadi ortak olarak Türkler için Rusya 20. Yüzyılın başlarında açılmaya başlar. Yaklaşmak için ilk adımlar atılır. Asırlar süren komşu düşmanlığını aşmak amacıyla eski Vezir Hüseyin Hilmi Paşa ilk girişimlerde bulunur. Hilmi Paşa Rusya'yı ilk defa 1910 yılında resmi olarak ziyaret eder. Bu ziyaret en yüksek devlet seviyesinde organize edilmiştir: Hilmi Paşa'yı İmparator II.Nikola bizzat kabul eder. Rusya Devlet Duması azası Sadri Maksudi'nin ifadesiyle «Türkiye Anayasasının kabulünden sonra Rusya'yı ilk ziyaret eden Hilmi Paşa olmuştur». Bu yaklaşmanın sebebi Türklerin Rus ekonomisine olan merakı, ikili ticari fırsatlarının açılması olmuştur. Sebeplerden biri de Rus Çarıyla gizli müzakereler de olabilir. Hilmi Paşa St.Petersburg'u, Moskova'yı ziyaret eder, İdil nehri boyunca geziye katılır, Kazan ve Samara şehirlerinde mola verir. Önceden bu ziyaret 10 günlük olarak planlanmış, fakat tam bir ay sürmüştür. Ziyaret sırasında Hilmi Paşa çok kez demeçler verir. Yerli gazetelerde bunları «Medeniyet, tahsil, hak ve hukuk işleri temelinde Paşa Rus halkına müracaat ediyor ki, iki toplumun yakınlaşması ve mutabakata gelmeleri için» diye vasıflandırır. Kazan şehrinde Paşa'nın durması bu ziyareti daha da enteresan kılar. Tatar tüccarları, üreticileri ve aydınları için bu bir bayram havasında geçmiştir. Rusya İmparatorluğu'nun müslimlerini bu çok etkilemiştir. Hilmi Paşa

* Doctor (Phd), Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tatar Anciklopedisi Enstitüsü, Rusya Federasyonu, Tataristan, Kazan, e-mail: grafikova@mail.ru

buraların fabrikalarını, ticari yerlerini, cami, medrese ve müsülman yetimlerin evini ziyaret etti. Paşa sadece seyirci de kalmadı, kendi fikrini, görüşlerini, nasihatlarını da vermiştir. Müslüman cemaatin Rusya'nın hukuki ve ticari alanlarına entegresine dair bir çok görüşünü açıklamıştır. Kazan Arşivinde Kazan Valisi Varakları Fondu'nda mühim belgeler bulunmaktadır. Hilmi Paşa'nın ziyaretiyle ilgili ilginç kağıtlar saklanmaktadır: bunların arasında Kazan Polis Başkanının özel gizli pasaportu, Türk delegasyonunun Tatar işyerlerini ziyareti raporları bulunmaktadır.

Tebliğimizin konu ve amacı bu belgeleri açıklamaktan ibarettir. Tebliğimizde arşiv belgeleri, bu konuda daha evel yapılan ve basılan bilimsel çalışmalardan alıntılar (Rusça ve diğer) kullanıldı. Tebliğimiz sırasında tüm tarihi belgeler ekrana yansıtılarak açıklayıcı bilgiler verilecektir.

Anahtar kelimeler: Vezir Hüseyin Hilmi Paşa, 1910'da Rusya Ziyareti, Rusya Müslümanları.

VISIT OF KHILMI PASHA TO THE RUSSIAN EMPIRE IN 1910: THE REACTION OF RUSSIAN MUSLIMS

ABSTRACT

Russia as a political ally and economic partner started to open to the Turks in the beginning of the 20th century. The first steps in the matter of rapprochement with Russia and overcoming centuries of enmity with the neighbor were undertaken by the former vizier Khussein Khilmi Pasha who arrived on an official visit to Russia in 1910. The visit was organized at the highest state level: Khilmi Pasha was received personally by Emperor Nicholas II.

In the words of Sadri Maksudi, member of the State Duma, Khilmi Pasha became «the first Turk who came to Russia after the constitutional regime that had been declared in Turkey». The interest in economics of the Russian Empire, concernment in developing trade relations (primarily with the Muslims of the Russian Empire) and hidden political negotiations with the Russian tsar were probably the reasons that prompted the Turks to such a study tour. Khilmi Pasha visited St. Petersburg, Moscow and travelled along the Volga river with the stops in Kazan and Samara. The originally planned 10-day trip was extended for a month.

During the visit he repeatedly made speeches which were described by the press as «an appeal to the Russians on the basis of civilization, education, freedom and justice to find a point for rapprochement of Russian society with the Turkish, for reconciliation and tensions reduce». The most interesting part of the journey was the trip of Khilmi Pasha along the Volga and the stop in Kazan. This was the festive and solemn event for the representatives of Tatar business sector and intelligentsia. It caused a great deal of excitement among the

Muslim population of the Russian Empire, both large cities and provinces.

Khilmi Pasha visited Muslim industrial enterprises, commercial establishments, mosques, madrasas and even children's Muslim shelter in Kazan. He was not just a curious spectator but he became a good adviser with his view on the problem of the Russian Empire Muslim population integration in the Russian legal and economic space. The documents on the visit of Khilmi Pasha, including a particularly secret report of the Kazan police chief and documents on the visit of the Turkish delegation to the Tatar commercial and industrial enterprises are stored in the archives of Kazan in the fund of the Kazan governor. The purpose of the report is to analyze these documents. The report is based on archival documents, articles in print media (Russian and Russian Muslims' publications).

Keywords: Khussein Khilmi Pasha, the visit to Russia in 1910, Russian Muslims.

1910 yılının Nisan ayında Rusya imparatorluğunun Müslüman dünyasını, daha çok Hilmi Paşa olarak tanınan Türkiye'nin eski veziri Hüseyin Hilmi'nin (1855-1922) ziyareti ile ilgili ulusal olay heyecanlandırdı.

Hilmi Paşa'nın ziyareti, Rusya'nın Müslüman topluluğu için önemli bir olay oldu, çünkü, ilk olarak bu, tarihte Türklerin Rusya'ya birinci diplomatik ziyareti idi. İkinci olarak, Rusya imparatorluğu Halk Meclisi'nin milletvekili ve Müslüman fraksiyonunun üyesi Sadri Maksudi'ye göre, Hilmi paşa «Türkiye'de anayasal rejiminin ilan edilmesinden sonra Rusya'ya gelen ilk Türktü» («Novoe vremya» (Yeni Çağ). – 1910. – 4 Nisan).

Aynı zamanda unutmamalıyız ki diğer Müslüman dünyası ile uzun zaman bağlantısı olmayan Rusya'nın Müslüman topluluğu, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal yapımındaki değişikliklere büyük bir ilgi göstermişti. Bunda, tüm Müslüman dünyasını birleştirme firki ile hevesli olan Gaspıralı İsmail bey'in büyük bir rolü vardı. Rusya'da en otoriter Müslüman yayını olan ve onun Bahçisaray'da yayınladığı «Terciman» gazetesinde o, 20.yüzyılın başındaki Türk olayların konusunu birçok kez ilerledi. Rusya'da tüm Türk-Müslümanlarına ait dil ve kültürlerin ortak olduğunu anlayarak o kendi gazetesini birleştirilmiş Türk dilinde yayınlamıştı. 1914 yılında Kazan sansörü N. Aşmarin, Kazan Tatarlarının Gaspıralı sayesinde Türk dilinde konuşmaya başladıklarını ve bunun «Terciman» gazetesi yayını sayesinde olduğunu belirlemişti (Rafikova G., 2017: 182).

Ayrıca, bu Rus Müslümanları arasında siyasal eylemciliğinin gelişme çağı idi: Müslüman fraksiyonu Halk Meclisinde işe başladı, 1905 yılında ise ilk siyasal parti – «İttifak el-Müslimin» adlı Müslümanların birliği oluşturulmuş olup bu birliğin Volga ilinde, Kırım, Ural, Kafkasya, Transkafkasya, Sibiry ve Türkistan'da şubeleri vardı.

Böylece 1910 yılında Türkiye'ye ciddi bir ilgi gösteren Rus Müslüman topluluğu, Hilmi paşanın ziyareti ile ilgili haberi heyecanla karşıladı. O, Avrupa'daki hükümet dışı turu çerçevesinde Almanya'dan Sankt-Peterburg şehrine 26 Mart 1910 tarihinde gelmişti. Ziyaret sırasında Hilmi paşa vezir görevinde olmadığından dolayı bu ziyaretin resmi olmamasına rağmen Rus imparatoru II.Nikolay, Hilmi paşanın devlet memuru statüsünü anlayarak ağırlamayı en üst seviyede organize etmişti. Onu bakan ve valiler ağırlayıp eşlik etmişti ve Hilmi paşayı Türkiye'nin gerçek devlet temsilcisi olmuş gibi şereflendirmişti.

Bu ziyareti hem büyük şehirlerde, hem vilayetlerde Rusya'nın neredeyse tüm basılı yayınları tanıtmıştı. Hilmi paşanın ofisini ziyaret ettiği ve M.A. Suvorin editörün bunun üzerine gala yemeğini düzenlediği önemli edebi-siyasal gazete «Novoe vremya» (Yeni Çağ), eski vezirin ziyaretine, fikirlerin diplomatik değiş bayramı ve komşu ülke ile ilk toplumsal yaklaşma çabası adını vermişti (Sibgatullina A., 2009: 221–224; Sibgatullina A., 2010: C. 154). Aynı gazetenin verilerine göre Hilmi paşa gala yemeğinde konuşma yaptı, ve bu konuşma «Rusya ve Türkiye toplumlarının barışması, arasındaki uyumsuzlukların çözülmesi, yaklaşması için yollar bulmak üzere medeniyat, eğitim, özgürlük ve adalet esasında Ruslara iletildi» (Sibgatullina A., 2010: 155).

Hilmi paşanın Rusya ziyaretinin sebepleri ile ilgili bilgi çok azdır. Herhalde bu vezirin imparatorluğunun iktisadına ve Müslümanlar ile ticaret ilişkilerinin gelişmesine karşı ilgisi ile gizlenen Rus çarı ile gizli görüşmeler oldu. Sankt-Peterburg gazetesi «Russkoe Znamya» (Rus Bayrağı) Hilmi paşanın, Rus çarın Türk sultanı ile resmi görüşmenin organizasyonu için ortamın hazırlanması ile görevlendirilmiş olduğunu tahmin etmişti («Russkoe Znamya» (Rus Bayrağı). – 1910. - № 85, 15 Nisan).

Baştan 10 günlük olarak planlanan seyahat, Hilmi paşa için bir ay devam etmişti. Sankt-Peterburg ve Moskova'yı ziyaret edip o gemi ile Volga nehri seyahatını yapmıştı, ve Kazan ile Samara şehirlerini gezmişti. «Kamsko-Voljskaya reç» (Kama-Volga sözü) gazetesindeki 13 Nisan 1910 tarihli yayın, Kazan şehrine ziyaretin planlanmış olmamasına dair kanıt olup, bu yayında bu ziyaret hakkında haberin Sankt-Peterburg şehri Müslüman topluluğundan alınmış olduğu, ve Hilmi paşa Halk Meclisi'ndeki bir Kazan milletvekili ile konuştuğu sırada Kazan'ı ziyaret etmek istediğini bildirmiş olduğu yazılmıştı («Kamsko-Voljskaya reç» (Kama-Volga sözü). – 1910. – №440, 13 Nisan). Ziyaret hakkındaki haber çok çabuk şekilde yayılmış olup Rus ve Müslüman yayınlarında farklı etkiler yaratmıştı.

Aynı «Russkoe Znamya» gazetesi buna birkaç makale adamış olup vezirin Müslümanlar ile olası kontkaları ile çok heyecanlı idi, bunun arkasında Müslüman komplo, Rusya'dan ayrılmayı amaçlayan Müslüman hareketinin oluşması tahmin edilmişti («Russkoe Znamya» (Rus Bayrağı). – 1910. – № 85, 15 Nisan). Gazete, Türk temsilcisinin ziyaretine dair isterisine devam etmişti, Hilmi paşayı Türk devrimi alevini Rusya'ya da dağıtmak isteyen hain ve dolandırıcı olarak göstermişti («Russkoe Znamya» (Rus Bayrağı). – 1910. – № 95, 30 Nisan).

«Novoe vremya» gazetesi ise, tam tersi, bu çağda iki devletteki tarihi süreçlerin benzer olmasını belirlemişti: «Hem Rusya, hem Türkiye'de farklı şekillerde ama neredeyse aynı zamanda devlet yapımının uygulanması, bir birini daha yakın tanımak ve anlamak için bir ortam yaratmıştı. Hilmi paşa gibi büyük ve önemli bir devlet memurunun Rusya'ya gelmesi Türk toplumunda Rusya ile ilişkilerinin iyileştirilmesine dair gereksinim olduğu anlamına gelmektedir. Önceki, eski Türkiye'de Rus toplumu için ilgi yaratıcı bir şey yoktu. Ama bu devlette bile özgürlük ve hak fikirlerinin üstün olması... Rus

toplumunda ilgi ve sempati yaratır» («Novoe vremya» (Yeni Çağ). – 1910, 4 Nisan).

Rus Müslümanlarının tepkisi farklıydı. 15 ile 17 Nisan tarihleri arası Kazan ziyareti başlamadan önce bile beklenen olay hakkında mesajlar yayınlanmıştı. «Bayanul-hak» gazetesi, Türkiye'nin büyük vezirinin olası ziyareti dair haberi ziyaretten beş gün önce ilan etmişti (Mukhamadeeva L.A., 2013: 64–65). «Kazan muhbire», «Bayanul-hak» ve «Yulduz» gazeteleri, Hilmi paşanın olay programına dair bilgileri ziyaret sırasında her gün yayınlamıştı. Bu yayınların sayfalarından vezirin Kazan camilerini, «Muhammediya» medresesini, Tüccar ve Doğu klüplerini, Tatar sabun fabrikasını, Yunusov kardeşleri yetimhanesini gezmiş olduğunu, Müslümanlar ile görüştüğünü öğrenebiliriz. Özellikle vezir Doğu klübünün ve Müslüman yetimhanesinin onurlu misafirleri kitabında yazı bırakmıştı, bunların içindekilerinin aslıları bize ulaşmadı, ama Tatar yayınları sayesinde saklanmıştı (Bayanul-hak. – 1910. – № 602, 20 Nisan; Национальный архив Республики Татарстан (Tataristan ulusal arşivi), ф. 199, оп. 1, д. 722, л. 222 об.–223). Hilmi paşanın Kazan üniversiteyi, şehrin ilmi-sanayi müzesini, Kazan şehri hükümetini ve Blagoveşçenskiy katedralini ziyaret etmesi Tatar yayınlarının ilgisini çekmemiş olup bunlara dair ayrı makaleler adanmamıştır.

Tatar gazetelerinin Hilmi paşanın ziyareti dair gösterdikleri ilginin bu ziyaretten sonra çok uzun zaman içinde saklanması, büyük bir izlenim bıraktığını kanıtlamaktadır. «Kazan muhbire» gazetesi «Hilmi paşa Kazan'da» makalesinde böyle bir soru sormaktadır: «Hilmi paşa Kazan'a ön yıl önce gelmiş olsaydı, Kazan Tatarları var olduklarını ona nasıl kanıtlarlardı?» (Казан мухбире. – 1910. – № 374, 21 Nisan; Mukhamadeeva L.A., 2013: 68) «Yulduz» gazetesi, «Vakt» gazetesine atıfta bulunarak, bildirir ki «Kazan'da Hilmi paşa ile konuşan tüm Müslümanlar onunla Türkçe konuşmuştu...

Sadece yetişkinler değil, ilk mektep öğrencileri bile misafirin sözlerini anlamış olup... ona anlaşılır deyimler ile cevap vermişlerdi» (Yılduz. – 1910. – № 533, 29 Nisan; Национальный архив Республики Татарстан (Tataristan ulusal arşivi), ф. 199, оп. 1, д. 722, л. 215). Biliniyor ki büyük vezir kendisi sadece Türkçe ve Fransızca konuşmuş olup edebi Tatar dilini çok iyi anlamıştı. «Bayanul-hak» gazetesi, Hilmi paşanın Müslümanlar ile ne hakkında konuştuğunun önemli olmamasına dair sonuç yapar, «önemli olanı Kazan halkı kalbindeki Türklere karşı sevginin gösterildiği», Kazan ile Müslümanlarının Hilmi paşanın kalbinde kazandığı güzel yeri, böyle bir sözler ile: «Gururumuz için tüm dünyanın gururu yetmezdir!» büyük vezir ile arasındaki dostluk ile gurur duyulduğu önemlidir (Bayanul-hak. – 1910. – № 605. – 25 Ağustos).

Hilmi paşa kendisi Kazan'da ve genel olarak Rusya'da gördükleri ile çok memnun kalmıştı. «İktisad» adlı Samara dergisine verdiği röportajında Türklerin Rus Müslümanlarının hayatlarını hala çok az düşündüklerini itiraf etmişti. Memleketine geldikten sonra Osmalı tüccarların grubunu Rusya'ya göndermeyi hayal etmişti, çünkü Rusya'daki Müslümanlar ile ticaret ilişkileri çok zayıftı. Ayrıca Rusya ile dostluğun her yıl güçleneceğine ümitlendi. Rusya ziyareti sebebini iktisadi sebep olduğunu söylemişti, yani fabrikaları görmek istemişti, Samara'ya kadar ise Volga ilini tam olarak görmek amacıyla gitmişti. Muhabir Hilmi paşaya, Rus Müslümanlarının durumunu nasıl değerlendirdiğini sorduğunda o, çağımızda eğitim ve ilim alanında büyük çaba göstermemiz gerektiğine dair kaçamak bir cevap vermişti. Paşa ile görüştüğünde Rusya imparatoru, Rusya Müslümanlarının sadık davranışları ile memnuniyetini bildirmişti, Hilmi paşa ise bu durumda sadık vatandaşların ilerleme yolunda hiçbir engel

olmadığını belirlemişti (Sibgatullina A., 2009: 221–224; Sibgatullina A., 2010: 158–159).

References

Мухамадеева Л.А. Дело о пребывании в Казани турецкого везира Хусейна Хильми в 1910 г. (Mukhamadeeva L.A. The case of the stay in Kazan of the Turkish vizier Hussein Hilmi in 1910) // Научный Татарстан (Bilimsel Tataristan). – 2013. – №4.

Рафикова Г.Э. Материалы об Исмаиле Гаспринском и его окружении в Национальном архиве Республики Татарстан (Rafikova G. Materials about Ishmail Gasprinsky and his family in the State archives of the Republic of Tatarstan) // Просветительская деятельность Исмаила Гаспринского и мусульманский мир России: сборник материалов международной научно-практической конференции, г. Севастополь, 27–28 апреля 1917 г. – Симферополь: ЦРО ДУМК; Белгород: Константа, 2017.

Сибгатуллина А. О пребывании великого везира Хильми-паши в России в 1910 г. (A.Sibgatullina. About the stay of the great vizier Hilmi Pasha in Russia in 1910) // Гасырлар авазы – Эхо веков. – 2009. – № ½.

Сибгатуллина А. Контакты тюрок-мусульман Российской и Османской империй на рубеже XIX–XX вв. (A.Sibgatullina. Contacts Turkic Muslims of the Russian and Ottoman empires

at the turn of the XIX-XX centuries) – М.: Институт востоковедения РАН, 2010.

SOVET DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANLILARIN ETNİK IDENTİKLİYİNİN FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ Əliğa MƏMMƏDLİ*

ÖZET

Məqalədə Sovet dövrünün ilk illərində başlayaraq Kremlin Azərbaycanda yeritdiyi etnik siyasətin bəzi aspektləri nəzərdən keçirilərək təhlil olunur. Belə bir siyasətin bir neçə mərhələdən keçdiyi göstərilir. Məqalədə qeyd olunur ki, SSRİ-də etnik məsələ, onun həll olunması haqqında bəyanatlara baxmayaraq, hər zaman sovet sisteminin ən ağırlı yerlərindən biri olub. SSRİ-nin mövcud olduğu dövrdə (son illəri çıxmaq şərtilə) etnik zəmində ziddiyyətlər açıq şəkildə o qədər də özünü büruzə verməsə də, münaqişə potensialı əvvəlcə Rusiya, sonradan sovet sisteminin tarixi boyu toplanırdı. Məqalədə belə bir şəraitdə etnik siyasətin etnik identikliyin formalaşmasına təsir edən amillər müəyyənləşdirilir. Bu amillər arasında SSRİ-nin süqutu və keçmiş müttəfiq respublikaların müstəqillik qazanmasından sonra Yer kürəsinin böyük bir hissəsində etnikliyin güclənməsi göstərilir. Post-sovet məkanında baş verən formasına görə çox saylı etnoslararası münaqişələr bu prosesin daha çox görünən təzahürü olmuşdur. Belə olan halda, bu münaqişələr, öz növbəsində, etnik identiklik hisslərinin güclənməsində katalizator rolunu oynayırdı. Sovet dövründə Azərbaycan xalqının müəyyən dərəcədə avtonom mədəniyyəti saxlansa da, rus müstəmləkə siyasəti faktiki olaraq davam edirdi. Bu illər ərzində, 1918-ci ildən sonra özünü "müsəlman" adlandırmağın əvəzinə güclü impuls almış "türk" etnik

*Antropologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, aliaghamammadli@gmail.com

etnonimi daha çox ərazi mənsubiyyətini bildirən "azərbaycanlı" adı ilə əvəzləndi.

Anatar Kelimələr: Sovyetlər Birliğı, Azərbaycan, Etnik Siyasət, Rrusya

THE CHARACTERISTICS OF FORMATION OF ETHNIC IDENTITY OF AZERBAIJANIS IN SOVIET TIMES

Abstract

The paper analyzes some aspects of ethnic policy of Moscow in Azerbaijan during early periods of Soviet times. It is shown that this policy was realized in many levels. The article mentions that however it was insisted that ethnic problems were solved in USSR, but in fact it was one of the vulnerable sides of Soviet system. However, during the Soviet time (except last years) confrontations on the ethnic base did not reflect itself so much, conflict potential was accumulating initially in Russia, then in the Soviet system as a whole. In such situation, factors of ethnic policy influencing to the formation of ethnic identity are determined in the article. The collapse of Soviet Union and strengthening of ethnicity in the great part of the world after the independence of Post Soviet states are among those factors. Ethnic conflicts that broke out in the Post Soviet space were the most visible side of that process. In this case, those ethnic conflicts played an accelerator role in the strengthening of ethnic feelings. In the Soviet time, however cultural autonomy of Azerbaijanis somehow was preserved; in fact Russian colonization policy was continued. In those years, ethnic ethnonym "Turk" which became to be used after 1918 instead of "Muslim" was replaced with the name of "Azerbaijanis" that more identifies territorial belongings.

Key Words: Soviet Union, Azerbaijan, Ethnic Identity, Russia,

XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində baş verən qloballaşma və integrasiya proseslərinin intensivləşməsi fonunda dünyanın əksər ölkələrində etniklik fenomeninin sıçrayışı müşahidə olunur. Qeyd edilməlidir ki, belə sıçrayışlar bəşəriyyət tarixində əvvəllər də olmuşdur. Bir qayda olaraq, onlar tarixin keçid dövrlərində, yəni böyük dövlətlərin yaranması və süqutu, ciddi texnoloji inqilablar və hətta planetin təbii-iqlim ritmində köklü dəyişikliklər zamanı baş verirdi. Göstərilən amillər çox hallarda bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olur, bəzən isə bir-birinin məntiqi davamı kimi çıxış edirdilər. Buna misal olaraq, məşhur rus etnoloqu L.N.Qumilyovun təsvir etdiyi qədim türklərin həyatının ardıcıl təbii-iqlim, texnoloji və sosial-siyasi dəyişikliklərinin mənzərəsinin göstərmək olar (Гумилев, 1967). Bütün bu mürəkkəb proseslər təbii olaraq etnosların özünü "biz-onlar" antitezisinin artması şəklində bürüzə verən reaksiyasını doğururdu və bununla da etnik birliyin konsolidasiya səviyyəsinin yüksəlməsini şərtləndirirdi.

Son illərin təcrübəsi göstərir ki, etnik məsələ çoxetnoslu dövlətlərin süqutu, dağılması ilə yox olmur. Müstəqilliyin bərpası və ya əldə olunması heç də etnik problemlərin avtomatik həlli ilə nəticələnmir. Əksinə, bir çox postsovet ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, bəzi hallarda müstəqilliyin ilk dövrlərində hətta etnoslararası münasibətlərin kəskinləşməsi, etnik mənlük hissənin artması, separatçı meyillərin meydana gəlməsi ilə müşahidə olunur. Bu baxımdan etiraf olunmalıdır ki, XX əsrin sonlarında – XXI əsrin əvvəllərində dünyada baş verən ciddi sosial-siyasi dəyişikliklərə baxmayaraq, "milli məsələ mövcuddur və onun mənası ictimai həyatda rəasional və irrəasional əsasların kifayət qədər ahəngdar uyğunluğunu tapmaqdan ibarətdir" (Чешко, 1990:104).

Etnik məsələnin izahı alimlər və siyasətçilər arasında hər zaman geniş diskussiyalara səbəb olmuşdur. Hələ sovet dövründə etnik problemlər sahəsindəki mütəxəssislər arasında

belə bir fikir yayılmışdı ki, "milli məsələnin" nə olduğu dəqiq aydın deyil. Sovet alimlərinin əksər hissəsi müasir dünyada milli inkişaf prosesləri arasında qarşılıqlı əlaqələri inkar etməyərək, eyni zamanda bu sahədə hansısa qlobal prosesləri təsəvvür etmədilər (Дискуссия "Национальный вопрос и межнациональные отношения в СССР: история и современность", 1989).

XX əsrin ilk onilliklərində baş vermiş sosial-siyasi tələtlər Azərbaycanın və Rusiya imperiyasının başqa hissələrinin dövlət müstəqilliyinin bərpasını şərtləndirmiş və etnik siyasətin həyata keçirilməsi üçün yeni imkanlar açmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, öz daxili siyasətinin əsası kimi demokratik prinsipləri elan edərək, qısa zamanda (1918 – 1920-ci illər) milli və etnik qrupların sosial və mədəni inkişafı üçün böyük işlər görmüşdür (Агамалиева, Худиев, 1994:45-46). Lakin bu işlər 1920-ci ilin aprelində Azərbaycanın sovet Rusiyası tərəfindən işğalı səbəbindən yekunlaşmadı.

SSRİ-də etnik məsələ, onun həll olunması haqqında bəyanatlara baxmayaraq, hər zaman sovet sisteminin ən ağırlı yerlərindən biri olub. SSRİ-nin mövcud olduğu dövrdə (son illəri çıxmaq şərtilə) etnik zəmində ziddiyyətlər açıq şəkildə o qədər də özünü büruzə verməsə də, münaqişə potensialı əvvəlcə Rusiya, sonradan sovet sisteminin tarixi boyu toplanırdı. Hələ XX əsrin 70-ci illərində Qərb sovetşunasları qeyd edirdilər ki, "dünya inkişafının tendensiyaları onu göstərir ki, kommunist dünyasında, hər yerdə olduğu kimi, milliyətçilik yüksəlişdədir və XX əsrin həm qüdrətli, həm də dağıdıcı qüvvəsidir" (Rakovska-Harmstone, 1976:86). Təsadüfi deyil ki, bu cür tədqiqatlarda sonradan öz təsdiqini tapmış proqnozlar mövcud idi. Belə ki, sovetoloji tədqiqatların birində qeyd olunurdu ki, "etnik milliyətçilik hal-hazırda sovet milli inteqrasiyasına və Sovet İttifaqının gələcəkdə vahid milli dövlətə çevrilməsinə

əsas təhlükədir" (Nationalities and Nationalism in USSR, 1977:33).

Bolşeviklərin etnik siyasət sahəsində bəyanatlarına baxmayaraq bunun assimilyasiya istiqamətli olması haqqında kifayət qədər yazılıb. Təsadüfi deyil ki, dövlət sənədlərində yer alan etnik birliklərin sayı ildən-ilə azalırdı. Belə ki, hər Ümumittifaq siyahıya alınmasından qabaq Moskvada qeyd olunacaq xalqların siyahısı tərtib olunurdu (Бромлей, 1989). A.Tursunovun yazdığına əsasən, SSRİ-nin Dövlət Statistika İdarəsi siyasi göstərişlərə müvafiq olaraq xalqların sayına azalma istiqamətində düzəlişlər edirdi. Belə ki, 1926-cı ildəki siyahıya alınmanın nəticələrini 1939-cu il siyahıya alınmasının nəticələri ilə müqaisyə etdikdə aydın olur ki, SSRİ-də yaşayan xalqların sayı 190-dan 62-ə enmişdir (Турсунов, 1989). 1936-cı ildə VIII Ümumittifaq Sovetlər qurultayındakı məruzəsində Stalin SSRİ-də yaşayan millətlərin, etnik qrupların sayını 60 olaraq göstərmişdir (Губогло, 1989:54).

Sov.İKP-nin 1961-ci ildə qəbul olunmuş Məramnaməsində qeyd olunurdu ki, "geniş kommunist quruculuğu SSRİ-də milli münasibətlərin inkişafında, millətlərin getdikcə yaxınlaşması və onların tam birliyi ilə səciyələnən yeni mərhələ hesab olunur... SSRİ daxilində müttəfiq respublikalar arasında sərhədlər getdikcə öz keçmiş əhəmiyyətini itirir" (Программа КПСС, 1962:20). Bu Məramnamədə SSRİ-nin bütün millətlərinin ümumi dili haqqında da qeyd var: "Rus dili bütün SSRİ xalqları üçün faktiki olaraq ümumi ünsiyyət və əməkdaşlıq dili olmuşdur" (Программа КПСС, 1962:22). Həmin illərdə hətta müttəfiq respublikaların ləğvi məsələsi fəal diskussiya mövzusunə çevrilmişdi. Belə müzakirələrdən biri "Советское государство и право" jurnalında öz əksini tapmışdır. Jurnalda qeyd olunurdu ki, "hal-hazırda SSRİ-də milli münasibətlər məsələsi yalnız kommunist nöqtəyi-nəzərindən diqqətdən keçirilir –

sovet millətlərinin hərtərəfli birliyinə və son nəticədə tamamilə qovuşmasına nail olmaq... Əgər əvvəllər federallaşma səviyyəsi, milli dövlətçiliyin xarakteri, milli-dövlət sərhədlərinin hüquqi məzmunu milli azadlığın təminatçısı mənasını daşıyırdısa, indi bunların heç bir əhəmiyyəti yoxdur...Artıq tam əminliklə demək olar ki, milli dövlətçilik və federasiya öz tarixi vəzifəsini yerinə yetirmişdir" (Семёнов, 1961:15,23).

Çox güman ki, o dövrdə müttəfiq respublikaların adi inzibati-ərazi vahidlərinə çevrilməsinə artıq hazırlıq işləri də başlanılmış və Sov.İKP MK-nin yeni bölmələri olan Orta Asiya, Zaqafqaziya və Baltıqyanı bürolarının yaradılması planlaşdırılırdı. Bu bürolara Moskvadan təyin olunmuş partiya işçiləri başçılıq etməli idilər. Beləliklə, SSRİ Konstitusiyasına əsasən, suveren dövlət hesab olunan müttəfiq respublikalar kağız üzərində olan öz hüquqlarından da məhrum olurdular və Moskvadan təyin olunmuş canişinin göstərişlərini yerinə yetirmək məcburiyyəti qarşısında qalırdılar. Lakin 1964-cü ildə Sov.İKP-nin rəhbərliyində baş verən dəyişikliklər səbəbindən bu planların həyata keçirilməsi müvəqqəti dayandırıldı.

Sovet hökumətinin assimilyasiya siyasətinin yeni mərhələsi keçən əsrin 70-ci illərində geniş tətbiq edilən "sovet xalqı - yeni sosial-tarixi birlik kimi" anlayışında öz əksini tapmışdır. Bu anlayış "ölkədə yaşayan millətlərə münasibətdə rəsmi bəyanatların yüksək ritorikası arxasında gizlədilən intensiv assimilyasiya siyasətinin kod işarəsinə" çevrilmişdi (Thompson, 1989:66). Həqiqətdə isə, sovet hakimiyyətinin mövcud olduğu onilliklər ərzində xalqların etnik və mədəni xüsusiyyətlərinə etninasızlıq göstərilirdi və bu da öz növbəsində daxili narazılığı və etiraz hislərini artırırdı. SSRİ-də etnik məsələnin həll olunması haqqında tezis pərdəsi altında toplanan problemlərin daima təxirə salınması gələcək çarpışmaların potensialını artırırdı (Иванов, 1992:15). Belə ki,

1990-1991-ci illərdə keçirilən sosioloji sorğuların nəticələri göstərdi ki, kütləvi şüurun "münaqişə potensialı", o cümlədən öz etnik qrupunun tərəfində münaqişədə iştiraka yüksək "hazırlığı" 80-ci illərin ortaları ilə müqayisədə xeyli artmışdı. O dövrdəki iqtisadi problemlərin təsiri altında istehlak bazarında vəziyyətin kəskin pisləşməsi və qiymətlərin artması ilə əlaqədar Rusiya Federasiyasının bir çox şəhərlərində ticarətlə məşğul olan cənub respublikaların nümayəndələrinə, o cümlədən azərbaycanlılara, qarşı kin, ədavət münasibəti güclənmişdir. Məsələn, belə münasibətin adi hal almasını Moskvada respondentlərin 72%-i, Stavropol diyarında – 65%-i, Kemerovo vilayətində - 63%-i qeyd etmişlər (Социологические исследования, 1992:17). Bununla belə, sosial-iqtisadi ziddiyyətlərin müəyyən dərəcədə etnik şəkil alması baş verirdi. Bu proseslər gedişində formalaşan siyasi struktur cəmiyyətdə gərginliyi artıran milliyətçilik ideologemalarının tətbiq olunması ilə səciyyələnirdi. Keçmiş SSRİ-nin bir çox xalqları üçün səciyyəvi olan məhz bu əhval-ruhiyyə, xüsusilə 80-ci illərin II yarısında, post-sovet məkanında məlum münaqişələrlə nəticələnən etnoslararası münasibətlərdə gərginliyi şərtləndirirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, etnoslararası münasibətlər sahəsində siyasəti sovet elmi və siyasi ənənəsində "milli siyasət" adlandırırdılar. Lakin, V.A.Tişkovun düzgün qeyd etdiyi kimi, "milli siyasət" beynəlxalq praktikada dövlətin milli maraqlarını həyata keçirən siyasət kimi başa düşülür. Yəni "dövlət siyasətinin" sinonimi kimi çıxış edir. "Dövlətin etnik birliklərə və etnoslararası münasiblər sahəsində daxili siyasəti bir qayda olaraq etnik siyasət (ethnic policy), və ya azlıqlara münasibət siyasəti (minority politics) adlanır" (Тишков, 1997:153).

Konseptual kontekstdə etnik siyasət elmi araşdırmanın predmeti kimi Azərbaycan alimlərinin diqqətini çox nadir

hallarda cəlb etmişdir. Bu sırada Rauf Hüseynovun "Milli siyasət konsepsiyası" adlı əsərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu əsərdə müəllif Azərbaycanda etnik siyasət haqqında öz görüşlərini təqdim edir. Hüseynov haqlı olaraq hesab edir ki, ölkə əhalisinin çox etnoslu tərkibi "demokratik, açıq, hüquqi, dünyəvi və unitar Azərbaycan respublikasının milli dövlətçiliyinin yeni tarixi şəraitində müstəqilliyi və bütövlüyü təmin edən milli siyasət konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasının vacibliyini şərtləndirir" (Гусейнов, 2003:4). Onun təklif etdiyi konsepsiyada etnik siyasət sahəsində müasir vəziyyət, məqsədlər və vəzifələr öz əksini tapmışdır. Konsepsiyada həmçinin etnik siyasətin əsas istiqamətləri və onun həyata keçirilmə mexanizmləri müəyyən olunur. R.Hüseynov tərəfindən aparılan böyük və səmərəli işi etiraf edərək qeyd etmək lazımdır ki, bu Konsepsiya müəyyən çatışmamazlıqlardan da məhrum deyil. Məsələn, Konsepsiyada tez-tez "yaxşı ənənələrin, mənəvi dəyərlərin və milli azlıqların dillərinin qorunmasının Respublikanın bütün vətəndaşları üçün birliyin formalaşması prosesinin stimullaşdırılması ilə uyğunlaşdırılmasına yardım" kimi ümumi ifadələrə rast gəlmək olar (Гусейнов, 2003:8). Eyni zamanda, Konsepsiyada, bizim fikrimizcə, Azərbaycanda etnik siyasətin əsas istiqamətlərini müəyyən edən konkret müddəalara da az yer ayrılıb.

Bəzi Azərbaycan alimlərinin tədqiqatlarında ölkədə etnoslararası münasibətlərin vəziyyəti və perspektivləri konteksti çərçivəsində etnik siyasətin ayrı-ayrı aspektləri təhlil edilirdi (Мехтиеv, 1992; Дашдамиров, 2001; Orucov, 2002; Musabeyov, 2001; Балаев, 2005). Bununla yanaşı, etiraf etmək lazımdır ki, etnik siyasət konsepsiyasının işlənməsinə elmi yanaşmalar hələ də Azərbaycan alimlərinin nəzərindən kənardadır.

SSRİ-nin süqutu və keçmiş müttəfiq respublikaların müstəqillik qazanması Yer kürəsinin böyük bir hissəsində

etnikliyin güclənməsinin növbəti mərhələsi oldu. Post-sovet məkanında baş verən formasına görə çox saylı etnoslararası münaqişələr bu prosesin daha çox görünən təzahürü idi. Təəccüblü deyil ki, bu münaqişələr, öz növbəsində, etnik identiklik hissələrinin güclənməsində katalizator rolunu oynadı. Belə ki, azərbaycanlılar üçün Ermənistanın təcavüzü və Dağlıq Qarabağ uğrunda mübarizə milli konsolidasiyanın yeni mərhələsinin əsasını qoymuş etnik səfərbərliyin güclü amili olmuşdur. Lakin həm Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə, həm də dövlətçiliyin formalaşması ilə bağlı olan müəyyən problemlər və yeni şəraitlər azərbaycanlıların etnik identikliyinə formalaşmasına müxtəlif maneələr törətməyə başladı. Belə ki, münaqişənin ilk illərindəki hərbi uğursuzluqlar və ərazinin bir hissəsinin itirilməsi "milli keyfiyyətsizlik" (*national inferiority complex*) kompleksini gücləndirirdi. Azərbaycan cəmiyyətində öz etnik "Mən"-in axtarışı ətrafında diskurs bir çox hallarda etnik şüurun milli şüuru üstələməsilə nəticələnirdi.

Müstəqillik illəri dövründə Azərbaycanda azərbaycanlıların etnik identikliyinə formalaşması və inkişafı probleminə maraq xeyli artmışdır. Burada identifikasiya proseslərini gücləndirən və zəiflədən amillərə xüsusi diqqət yetirilir. Müstəqil dövlət şəraitində etnik identikliyin formalaşması, bu prosesdə etnik simvolların rolu tədqiq olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, etnik identiklik probleminə Azərbaycan tədqiqatçıları ilə yanaşı, əcnəbi tədqiqatçılar da müraciət edirlər. Bu problem çox vaxt başqa etnoloji mövzuların tədqiqi kontekstində nəzərdən keçirilir. Belə ki, Aydın Balayev müasir etnoloqistik proseslərə həsr olunmuş tədqiqatında etnik identiklik məsələlərinə də müraciət edir (Балаев, 2005). Bu əsərdə çoxlu faktiki materiallar əsasında Azərbaycanda son iki yüz il ərzində dil ilə bağlı vəziyyətin əsas amilləri və tendensiyaları tədqiq olunur. Balayev tərəfindən cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrində Azərbaycan dilinin

sosial funksiyalarının dəyişməsi, bu dəyişikliklərə siyasi, sosial və demoqrafik amillərin təsiri, etnik identikliyin formalaşmasında dilin rolu məsələləri nəzərdən keçirilmişdir.

Balayev öz tədqiqatında qeyd etdiyi kimi, sovet dövründə cəmiyyətdə Azərbaycan dilinin nüfuzu aşağı səviyyədə idi. SSRİ-nin süqutu ərəfəsində onun nüfuzu birmənalı olaraq 1977-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan SSR Konstitusiyasında təsbit edilmiş Azərbaycan dilinin dövlət statusuna müvafiq deyildi. Balayevə görə, belə bir vəziyyət ictimaiyyəti ciddi narahat edirdi və bunun təzahürü kimi 80-ci illərin sonlarında dövrü mətbuat səhifələrində Azərbaycan dilinin problemləri haqqında açılmış diskussiyaları göstərmək olar. Sonradan KİV-də gedən bu diskussiyalar milli dilin qorunması və inkişafı naminə böyük bir hərəkata transformasiya olundu. Belə ki, Azərbaycan dilinin konstitusiyaya statusunun təmin edilməsi tələbi 80-ci illərin sonlarında formalaşan müxtəlif ictimai-siyasi təşkilatların məramnamələrinin əsas müddəası oldu.

Balayevin tədqiqatında gəldiyi nəticələrə əsasən, dil ilə bağlı məsələnin siyasiləşməsində ilk növbədə etnosların vəziyyətinin qeyri-bərabərliyi və nəticə etibarilə sovet cəmiyyətinin sosial-siyasi sistemində onların ana dillərinin fərqli statusu və funksiyaları imkan yaratmışdır. Bununla yanaşı, etnik identifikasiyanın vacib elementlərindən olaraq dil, etnosdaxili həmrəyliyin dərəcəsinin artması üçün çox əlverişli vasitə idi. Müəllifin fikrincə, bu amillər Azərbaycan cəmiyyətində də keçən əsrin 80-90-cı illərində özünü göstərirdi. Məhz bu dövrdə milli dilin dirçəlişi problemi etnik səfərbərliyin açar prinsipinə çevrilərək, gələcək siyasi tələblərin sələfi olmuşdur.

Azərbaycanda milli ideologiyanın formalaşmasında islamın roluna və azərbaycanlıların etnik identikliyinə həsr olunan məqalədə (Балаев, 2013), Balayev qeyd edir ki, XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda bir-birini istisna edən üç milli

quruculuq lahiyəsi mövcud idi. Bu lahiyələrin fərqi ondan ibarət idi ki, onların tərəfdarları etnik identikliyi müvafiq olaraq islam, türkçülük və azərbaycançılıq ideyaları ilə doldurmaq istəyirdilər. Beləliklə, Azərbaycan türklərində milli identikliyin formalaşması prosesi bu üç lahiyənin rəqabəti və eyni zamanda qarşılıqlı təsiri ilə səciyyəolənən ziddiyyətli şəraitdə gedirdi (Балаев, 2013:51).

Balayevin fikrincə, "milli quruculuğun erkən mərhələlərində milli identikliyin axtarışı ümummüsəlman konteksti çərçivəsindən kənara çıxmırdı, çünki Azərbaycan türklərinin əksəriyyətində özünü təsdiqin əsasını islam dünyagörüşü təşkil edirdi və ziyalıların ayrı-ayrı nümayəndələrinin öz tarixinə və dilinə artan marağı ümumilikdə bu universal sxemə tabe olurdu" (Балаев, 2013:52).

"Azərbaycan milləti: XIX-XX əsrin həddlərində formalaşmanın əsas mərhələləri" adlı kitabında A.Balayev millətlərin formalaşmasının modernist nəzəriyyəsinə əsaslanaraq sübut etməyə çalışır ki, Azərbaycan türklərinin vahid milli identikliyinə formalaşmasında əsas rolunu Azərbaycan ziyalılarının tanınmış nümayəndələri olan M.F.Axundov, H.Zərdabi, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu və M.Ə.Rəsulzadə oynamışlar (Балаев, 2012).

Azərbaycan identikliyinə formalaşması və onun müasir durumunun dərk edilmə cəhdləri Hikmət Hacızadənin "Yeni Azərbaycan üçün yeni identiklik" adlı məqaləsində nəzərdən keçirilib (Гаджизаде, 1998). Bu məqalədə müəllif azərbaycanlıların identikliyinə formalaşması tarixinə, xüsusilə ölkə tarixi üçün önəmli olan dövrlərə, kiçik ekskurs edir. Hacızadənin fikrincə, "Azərbaycan türklərinə identikliyinə formalaşmasına onların ictimai həyatının və şüurunun xeyli hissəsini əhatə edən İslam böyük təsir göstərmiş" (Гаджизаде, 1998). Müəllifin yazdığına görə, Azərbaycanın Rusiya

imperiyası tərəfindən işğalı dövründə "islamçılıqla türk milliyətçilik doktrinasının bütün sahələri əhatə edən polemikası köhnə identikliyin dəyişməsi yolunda mühüm addım olmuşdur" (Гаджизаде, 1998). Hacızadəyə əsasən, "azərbaycanlıların identikliyinə kommunist idarəçiliyinin təsiri hələ də güclüdür, lakin 80-ci illərin sonlarında kommunist ölkələri üzərində əsən "dəyişikliklər küləyi" bizi bir az başqa cür etdi". Burada qeyd etmək lazımdır ki, Hacızadənin məqaləsində başlıca olaraq etnik identikliyin formalaşması məsələlərindən daha çox Azərbaycan milli elitası qarşısında müntəzəm olaraq duran sosio-mədəni və siyasi istiqamətlərin seçimi məsələsi əsas yer tutur.

Azərbaycanlıların etnik identikliyinə formalaşması tarixi Nəsb Nəsbliyin "Azərbaycanın milli identikliyinə problemi" adlı məqaləsində kifayət qədər geniş təsvir olunub (Nesibli, 2001). Bu məqalədə müəllif etnik identikliyin formalaşmasının mərhələlərini nəzərdən keçirir, bu prosesə təsir edən əsas amilləri müəyyənləşdirir. Məqalənin nəticə hissəsində Nəsbli belə bir qənaətə gəlir ki, azərbaycanlıların etnik identiklik problemi hələ də mürəkkəbdir və həll olunmamış qalır. Onun qənaətinə görə, Azərbaycan cəmiyyətində bu problemə müxtəlif yanaşmalar qalmaqdadır və onlardan da bir çoxu tarixi-mədəni, ideoloji və siyasi amillərlə şərtlənir (Nesibli, 2001).

Azərbaycanlıların identiklik probleminə dəfələrlə əcnəbi tədqiqatçılar da müraciət edib. Məsələn, Brüs Qrant "Kosmopolit Bakı" adlı məqaləsində (Grant, 2010) Bakıda sovet və postsovet dövründə identiklik problemini araşdırır. Müəllif kosmopolitliyin, Bakının müxtəlif sakinləri arasında beynəlmilətçiliyin dərk edilməsi məsələlərinə, bu amillərin milli identikliyin formalaşmasına təsirindən bəhs edir.

Azərbaycanlılarda milli identikliyin formalaşmasının tarixi aspektlərinə T.Svitoçovskinin əsərləri həsr olunub (Swietochowski, 1995; Swietochowski, 2001). Aparılan

tədqiqatları yekunlaşdıraraq Svitoçovski qeyd edir ki, "dini və etnik homogenliyin güclənməsilə, hətta bu perspektivin heç vaxt real olmamasını nəzərə alaraq, identikliyin itirilməsi yolu ilə Rusiya tərəfindən Azərbaycanın hərtərəfli həzm edilmə qorxusu artıq yoxdur. Rus idarəçiliyi dövründə yerli elita tərəfindən azərbaycanlıların formalaşdırılan milli identikliyi, müstəqil dövlətçilik dövründə güclənmişdir" (Свентоховский, 2001:44).

Azərbaycanlıların etnik identikliyinə formalaşması tarixinin məsələlərinə alman tarixçisi Yeva-Mariya Auxun bəzi təqdidatlarında həsr olunub. "Azərbaycan və Rusiya: cəmiyyətlər və dövlətlər" adlı məqalələr toplusunda nəşr olunan "Özünü təsdiq ilə uyğunlaşma arasında" məqaləsində o, "müsləmanların özünü təsdiqə can atmalarını, bu özünü təsdiqin formalarını və öz milli dövlətinə və milli mədəniyyətinə malik olan millətin formalaşmasına aparan Azərbaycan milli hərəkətinin erkən mərhələlərini" araşdırmağa çalışmışdır (Аух, 2001:50).

Azərbaycanın elm aləmində ölkə müstəqillik qazandıqdan sonra, etnik identiklik məsələlərinin də yer aldığı milli şüura və tarixi yaddaşa həsr olunmuş etnososioloji tədqiqatların aparılması böyük maraqla qarşılanmışdır (Фатуллаев, 1992; Гаджиева, 1998). Bu mövzulara keçən əsrin 90-ci illərində müraciət edilməsi təsadüfi deyildi, çünki məhz bu dövrdə Qarabağ münaqişəsi və müstəqillik uğrunda mübarizə ilə coşan Azərbaycan cəmiyyəti özünün "Mən" axtarışı yoluna çıxmışdı.

Suada Hacıyevanın "Milli yaddaş milli özünüdərk elementini kimi" adlı tədqiqatında tarixi yaddaş milli özünüdərk xüsusi bir substratı kimi nəzərdən keçirilir (Гаджиева, 1998). Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, insanların gündəlik həyatı, onların praktik fəaliyyəti iqtisadi şəraitlə yanaşı milli stereotiplərlə, ənənələrlə, adətlərlə, miflərlə və s. şərtlənir. Yəni hər bir etnosun xüsusiyyətlərini təşkil edən

elementlər toplusu ilə şərtlənir. Bütün bu xüsusiyyətlərin mühafizəçisi tarixi yaddaşdır. Tədqiqatın gedişində müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, "tarixi yaddaş etnik özünüdərkən ən dərin, qədim layını təşkil edir" (Гаджиева, 1998:12). Hacıyevanın haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, tarixi yaddaş həm də vacib sosial funksiyaları yerinə yetirir. Bu nəsillər arası əlaqə, tərbiyə və təhsil, milli özünüdərkən formalaşması və başqa funksiyalardır.

Bu tədqiqatda fərdi özünəhörmət və milli identifikasiya, mərasim funksiyaları identifikasiyanın aləti kontekstində nəzərdən keçirilən etnik identiklik məsələlərinə də böyük diqqət yetirilmişdir. Eyni zamanda tədqiqatda bəşər tarixini daima müşayət edən rəqabət və təmkinlik mərasimi məsələləri, o cümlədən qonşular arasında fərqlərin xüsusi qeyd olunması kimi məsələlərə də yer ayrılmışdır.

Etnik identiklik məsələlərinə həsr olunmuş etnososioloji tədqiqatlar sırasında Elmira Fətullayevin "Azərbaycanın gənc fəhlələrinin milli özünüdərkində sosio-mədəni amillər" tədqiqatı da qeyd edilməlidir (Фатуллаев, 1992). Bu tədqiqatda müəllif tərəfindən "milli özünüdərkən sabit və situativ amilləri" təhlil edilib (Фатуллаев, 1992:8-9). Fətullayevə görə, gənclərin milli sosiallaşmasının sosial-siyasi konteksti milli özünüdərkən tipinin formalaşmasına təsir edir. Burada milli sosiallaşmanın dayanaqlı amilləri kimi yaşayış və ünsiyyət mühitlərinin ənənəvilik dərəcəsi çıxış edir.

SSRİ xalqlarının əksəriyyətinin etnik identikliyi, 70 il ərzində onlara yad olan etnik normaların, dəyərlərin, ideologemaların intensiv təcavüzünə məruz qalaraq son nəticədə deformatsiyaya uğramışdır. Bu çox zaman ona görə baş verirdi ki, öz etnik identikliyinə bəyan edilməsi kommunist dəyərlər sisteminə zidd olan bir hal idi və bu səbəbdən bu amilə həddindən artıq aksen etmək sovet adamının davranış qaydalarına uyğun gəlmirdi. Məsələn, belə bir vəziyyəti onunla izah etmək olardı ki, identikliyə təsir edən kanallar birinci və

ikinci dərəcəli qruplara bölünərək müəyyən dərəcədə ziddiyətli informasiyanın daşıyıcıları kimi çıxış edirdilər (Маккикен, Кэмпбелл, 1992). İkinci dərəcəli qruplar müxtəlif sosial institutlar dolayısı – məktəb, digər tədris müəssisələri, siyasi və ictimai təşkilatlar, kütləvi informasiya vasitələrinin köməyiylə, kommunist ideologiyasından və mənəviyyatından irəli gələrək şüura təsir göstərirdilər. Birinci dərəcəli qruplar isə dəyərlər sistemini əsasən etnik dəyərlərə və etnomədəni ənənələrə əsaslanan qeyri-formal, şəxsi qarşılıqlı təsir vasitələri ilə - ailə, qohumlar, dostlar vasitəsilə yeridirdilər.

Sovet ictimaiyyətinin əksəriyyəti israr edirdilər ki, SSRİ-də etnoslar nəinki inkişaf edirdilər, hətta yaxınlaşırdılar və etnik məsələ tamamilə həll olunmuşdur (Бромлей, 1981; Куличенко, 1983). Həqiqətdə isə Sovet İttifaqında vəziyyət heç də dünyadakı vəziyyətdən ciddi sürətdə fərqlənmirdi. Sovet xalqlarının çoxunda etnik dirçəliş prosesi müşayət olunurdu və etnik identikliyin fəal axtarışı gedirdi.

Azərbaycanda da bu proseslər müəyyən xüsusiyyətlərlə gedirdi. Belə ki, burada XIX əsrin sonlarına qədər müəyyən tarixi və etnomədəni şəraitlərdən irəli gələrək etnik identiklik ənənəvi cəmiyyətlər üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlərə malik idi. Bu sıra daha aktual olan, əsasən lokal sosial əlaqələr sistemi ilə əhatələnirdi: ailəvi (böyük ailənin dayanaqlı olması) (Qeybullayev, 1994), icma, regional və s. Bundan başqa, ölkənin bir çox bölgələrində coğrafi mobilliyin aşağı dərəcəsi etnoslararası kontaktların mümkünliyünü məhdudlaşdırırdı. Belə bir vəziyyətdə isə, öz etnik fərqliliyinin dərk edilməsi ("biz-onlar" antitezisi) ya ümumiyyətlə yaranmır, ya da ki, çox ləng formalaşır. Lakin o dövrdə hər bir ənənəvi cəmiyyət kimi, Azərbaycan cəmiyyəti də, "kollektiv identikliyin özəyinin qayda və obrazları olan keçmişin real və simvolik hadisələrinə malik idilər" (Eisenstadt, 1973:51-52).

Rusiya imperiyasının süqutundan sonra 1918-ci ilin may ayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması azərbaycanlıların etnik identikliyinə güclü impuls verdi (Nesibli, 2001:143). O dövrdə yeni dövlətin qurulması üçün əsas kimi geniş mənada milliyətçilik ideologiyasına aid olan milli dövlətçilik paradigması götürülmüşdü. Onun mahiyyəti milliyəti cəmiyyətin təşkili və mədəniyyətin, mənəviyyətin, siyasətin əsası olaraq qəbul edilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu dövr etniklik fenomeninin güclənməsi və dünyada mühüm sosial-siyasi və texnoloji dəyişikliklərlə səciyyələnirdi. Bu şəraitdə, müasir institutların, strukturların və dəyərlər sisteminin ənənəvi cəmiyyətə tətbiq edilməsi onun qapalı vəziyyətini məhv edir, fərdlərin dünyagörüşünü və sosial əlaqələrini genişləndirir və onları daha geniş sosial makrobirliklərə: etnik, sosial-sinfi, vətəndaş-siyasi və s. daxil edir.

Sovet dövründə Azərbaycan xalqının müəyyən dərəcədə avtonom mədəniyyəti saxlansa da, rus müstəmləkə siyasəti faktiki olaraq davam edirdi. Bu illər ərzində, 1918-ci ildən sonra özünü "müsəlman" adlandıрмаğın əvəzinə güclü impuls almış "türk" etnik etnonimi daha çox ərazi mənsubiyyətini bildirən "azərbaycanlı" adı ilə əvəzləndi. Qeyd edilməlidir ki, "azərbaycanlı" anlayışını birmənalı olaraq İosif Stalinin ayağına yazmaq bir o qədər düzgün deyil. Hələ XIX əsrin sonlarında – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətində özünüadlandırmaq haqqında geniş müzakirələr gedirdi. Bu müzakirələr zamanı tez-tez "azərbaycanlı", "Azərbaycan dili" anlayışlarının tətbiq edilməsi haqqında təkliflər də səslənirdi.

Beləliklə, artıq XIX-cu əsrin 90-ci illərində etnik identikliyin axtarışı kontekstində "azərbaycanlı" etnoniminə müraciət kifayət qədər geniş yayılmış bir hal idi. Tanınmış ictimai xadim Məmmədağa Şaxtaxtı 1891-ci ildə "Azərbaycan

dili" ifadəsinin işlədilməsi tərəfdarı idi (Балаев, 2007:44). İstanbulda nəşr olunan "Odlar yurdu" jurnalında keçən əsrin 20-ci illərində Məmməd Əmin Rəsulzadə "Bir faciənin dərsi" adlı məqaləsində dəfələrlə "azərbaycanlı" etnonimini işlətməmişdir (Rəsulzadə, 1927).

Etnosa aid olan hər bir şeyi yad kimi qəbul edən və onu yalnız beynəlmiləçilik siyasətinin illyustrasiyası üçün saxlayan sovet ideologiyası xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların etnik şüurunda etnik identikliyi müəyyənləşdirən bir çox komponentləri – təşəkkül, tarixi yaddaş, etnik simvollar, etnik dəyərlər sistemini dağıtmaq məqsədi güdürdü. Bu şəraitdə ənənəvi mədəniyyətin ayrı-ayrı elementləri etnik identikliyin dayanıqlığına imkan yaradaraq bir növ etnik konstantalar rolunu oynayırdılar. O zamanlar Azərbaycan etnik identikliyinə dayanaqlığına kömək edən xüsusi konstantalardan, bizim fikrimizcə, Novruz bayramını və Məhərrəm ayında şiə imamlarının xatirəsinə həsr olunan və M.Smitin "Azərbaycan millətçiliyinin məktəbi" adlandırdığı (Смит, 2001) Aşurani qeyd etmək olar. Azərbaycanlıların etnik həyatında məzmunca bir-birindən xeyli fərqlənən, bu iki hadisə eyni zamanda oxşar etnomədəni funksional yük daşıyırdılar. Novruzla Aşuranın etnik simvolika vasitəsilə (xüsusi geyim, rəqslər, mərasimlər, davranış nümunələri və mənəvi dəyərlər) qeyd olunması zamanı bir növ etnik identikliyin nümayişi baş verirdi. Bu səbəbdən etnik identiklik, Georq de Vosun təklif etdiyi kimi, bir qrup insanın "özlərini başqalarından fərqləndirmək üçün subyektiv simvol və nişanlar sifətilə hansısa mədəniyyət elementlərindən" istifadəsi kimi müəyyən oluna bilər (De Vos, 1973:17).

Sovet dövründə etnik simvolika ilə zəngin və eyni zamanda "sovetizmlərdən" demək olar ki, tam azad olan Novruz bayramı əksər azərbaycanlılar tərəfindən etnosun birliyi simvolu kimi qavranırdı. Bu bayramı müşayət edən kollektiv

tamaşa müəyyən dərəcədə etnos üçün həmrəylik rolunu oyanırdı. Məsələn, bayram axşamı yaxın qohumların məzarlarını ziyarət etmək kütləvi xarakter daşıyaraq müəyyən dərəcədə etnik çalarlı kollektiv tamaşa formasında baş verirdi və bu da öz növbəsində latent protest mənası daşıyırdı.

Sovet dövründə azərbaycanlıların etnik identikliyinə dayanıqlığına kömək edən xüsusi etnik konstanta kimi Aşura mərasimini də göstərmək olar. Mərasimlərdə on minlərlə adam iştirak edir. Sovet hakimiyyətinin ilk onilliklərində aqressiv ateist təbliğata baxmayaraq, Aşura öz əhəmiyyətini itirmədi və hərtərəfli sovetləşmə şəraitində də tədricən etnosu inteqrasiya edən cizgiləri əks etdirməyə başladı. Aşura faktiki olaraq kommunist ideologemalarında azərbaycanlıların azad leqal kütləvi aksiyaları üçün yeganə imkan idi. Sovet təbliğatına baxmayaraq, Aşuranın tərkib hissələrindən olan "şahsev-vahsey" izdihamında gənclər də daxil olmaqla, on minlərlə insan iştirak edirdi.

Azərbaycanlıların sosial identikliyi sistemində müsəlmançılıq uzun müddət əsas rol oynayıb. XX əsrin əvvəllərindən müsəlmançılıq Azərbaycan identikliyinə vacib komponenti olmaqla bərabər, tədricən öz yerini etnik mənsubiyyətə verməyə başladı. Azərbaycan filosofu A.Abbasovun qeyd etdiyi kimi, "hər bir sovet azərbaycanlısı bilirdi ki, azərbaycanlılar müsəlmandır və bu səbəbdən o, özü də müsəlmandır. Bu səbəbdən cəmiyyətin deislamlaşmasına baxmayaraq kommunist ideologiyasının süqutu və sovet hakimiyyətinin sonunda milli-azadlıq hərəkatının yeni oyanışı Azərbaycan cəmiyyətinin diqqətini yenidən islama yönəltməyə bilməzdi" (Аббасов, 2001).

Sovet təbliğat-repressiv maşınının güclü əks-təsirinə baxmayaraq, azərbaycanlıların xeyli hissəsi Aşuranı qeyd etməyi davam edirdilər. A.Yunusova görə, 1958-1962-ci illərdə ölkənin cənubunda, Sabirabad, İmişli, Lənkəran, Masallı,

Yardımlı, Səlyan və Füzuli rayonlarında, Naxçıvan muxtar respublikasında və Abşeron yarımadasının bir sıra yaşayış məntəqələrində (Əmircan, Keşlə, Zəbrat, Binə, Qala, Kürdaxanı) dövlət tərəfindən qeydə alınmamış mollalar Aşuranı keçirmək üçün köhnə, yarı-dağılmış məscidləri ələ keçirib təmir etmək məqsədilə aksiyalara başçılıq ediblər. Qeyd edilməlidir ki, "şahsey-vahsey" izdihamı uşaqların iştirakı ilə keçirilir və xəncər, dəmir zəncir, eləcə də digər küt alətlərdən istifadə olunmaqla özünə işgəncə verilməsi ilə müşahidə olunurdu. "Şahsey-vahsey" izdihamları ölkənin başqa məscidlərində, o cümlədən Bakı şəhərinin "Təzə pır" məscidində də keçirilirdi (Юнсов, 2004:170).

Qeyd etmək lazımdır ki, Aşura ilə bağlı kütləvi tədbirlərdə iştirak bilavasitə insanların dindarlıq səviyyəsindən asılı deyildi. Minlərlə azərbaycanlı kommunist ideologiyasına yad olan və sovet dövründə bəlkə də yeganə kütləvi xarakter daşıyan bu tədbirlərdə iştirak edirdilər. Fərz etmək olar ki, bu aksiyalarda insanların dini həmrəyliyi heç də etnik həmrəylikdən az əhəmiyyət daşıyırdı. Keçən əsrin 80-ci illərində aparılan etnososioloji tədqiqatlar belə deməyə əsas verir ki, Azərbaycan əhalisinin təxminən yarısı özlərini dindar hesab edirdilər (Мамедов, 1991:226). Qeyd edilməlidir ki, bu qrupda da dindarlıqlarını bəyan edərək heç bir dini mərasimlərə riayət etməyənləri və real davranışları ilə bəyanatlarının ziddiyyət təşkil edənləri fərqləndirmək olar. Bir çox halda sosial nəzarət və qəbul olunmuş davranış qaydaları insanları, xüsusilə gənc yaşlarında, hətta daxilən buna razı olmasa da, istər istəməz anket suallarına bu etnik mühitdə qəbul olunmuş qaydalara müvafiq cavab verməsini şərtləndirirdi. Beləliklə, heç də hər zaman dindarlıqları haqqında müsbət cavab verən respondentlərin sayı real dindarların sayı ilə üst-üstə düşmür. Bunu həm də öz dindarlıqlarını bəyan edənlərin böyük sayı ilə

çox az sayda olan dini mərasimlərə riayət edənlərin sayı arasında fərqlənir də təsdiq edir (Мамедов, 1991:226).

Azərbaycan etnosunun həyatındakı iki hadisə nümunəsi - Novruz bayramı və Aşura mərasimi belə bir fərziyyə üçün əsas verir ki, etnik konstantalar nə qədər ziddiyətli görünməsə də, dəyişkən və müvəqqəti xarakter daşıya və sosial-tarixi reallıqlarla şərtlənə bilərlər. Müstəqillik əldə edildikdən sonra etnik həmrəyliyin tənzimlənməsi rolu artıq dövlətə keçdiyindən Novruz bayramı və Aşura mərasimi kimi etnik konstantaların əhəmiyyəti tədricən azalır və hətta öz mənasını itirir.

Etnik identikliyin fəal axtarışı şəraitində Azərbaycan cəmiyyətində geniş müzakirə mövzusu olan milli birlik məsələsi xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. Bu mövzu həm elmi-nəzəri, həm də ki, aktual siyasi əhəmiyyət daşıyır. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə əsasən, milli özünüdərk, o cümlədən milli birliyin yüksək səviyyəsi etnos qarşısında duran problemlərin həlli üçün daha çox imkanlar yaradır (Данилевич, 1991:92). Milli birlik anlayışının məzmunu və bu anlayışın real həyatda aktuallaşma mexanizmlərini haqqında suallar, son illərin təcrübəsinin göstərdiyi kimi, sosial-siyasi və iqtisadi sisteminin transformasiyasını yaşayan cəmiyyətlər üçün aktualdır. Sırr deyil ki, tənzimlənməmiş Qarabağ münaqişəsi, tam həll olunmayan bir çox sosial-iqtisadi, siyasi, regional problemləri olan Azərbaycan üçün konsolidasiya rolunu oynayan sosial-siyasi ideyanın mövcudluğu xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan cəmiyyətində milli birlik anlayışına və onun reallaşdırma mexanizmlərinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Belə bir nəticəyə bizim apardığımız ekspert sorğular zamanı cavabların təhlili səbəb olmuşdur. Bu sorğulara yüzə yaxın tədqiqatçı, siyasi və ictimai xadim cəlb olunmuşdur.

Sorğular zamanı ilk növbədə ekspertlər tərəfindən milli birlik anlayışının dəyərləndirilməsi aparılırdı. Bununla müəyyən edilmişdir ki, ekspertlər arasında əsasən iki qrup rəy mövcuddur. Birinci qrupa milli birliyin Azərbaycan cəmiyyətinin bütün təbəqələrinin maraqlarının birliyi haqqında təsəvvürlər daxil edilə bilər. İkinci qrupa isə çox geniş diapozonda olan rəylər daxil edilmişdir.

Birinci qrupa daxil edilən rəylərin müəllifləri hesab edirlər ki, Azərbaycan cəmiyyətinin bütün təbəqələrinin maraqları bir ümumimilli səciyyəli ideyə ətrafında birləşməlidir. Bu ekspertlərin xeyli hissəsi milli birliyi ölkə əhalisinin əksəriyyətinin müstəqil Azərbaycan ideyası ətrafında birləşməsi kimi təsəvvür edir. Bu kontekstə ekspertlər hesab edirlər ki, milli birliyə nail olmaq üçün cəmiyyətdə ayrı-ayrı sosial və siyasi qruplar arasında sivil münasibətlər nəzərdə tutan sosial barışın bərqərar olması lazımdır.

İkinci qrup sayca az olan ekspertlərin rəylərini birləşdirir. Bu ekspertlərin təsəvvürləri birinci qrupa nisbətən daha geniş diapozonu əhatə edir. Qeyd edilən diapozonun kənar rəyləri kimi milli birliyin Azərbaycan əhalisinin vahid bir etnomədəni birlik olması və Azərbaycanda ümumiyyətlə millətin formalaşmaması və buna əsaslanaraq milli birliyin axtarışının mənasız olmasıdır. Bununla yanaşı bu ekspertlərin əksəriyyəti hesab edirlər ki, milli birlik probleminin aktuallaşması cəmiyyətin dövlətin keçid dövrü ilə şərtlənən mürəkkəb sosial-siyasi proseslərə müdafiə reaksiyasıdır. Bir çox ekspertlər hesab edirlər ki, hələlik Azərbaycan cəmiyyətində milli birliyin formalaşmasını etiraf etmək olmaz. Bunun isə bir neçə səbəbi ola bilər. Ekspertlərin fikrincə bu səbəblər arasında regionalizmi, klançılıqı, cəmiyyətin əksər hissəsinin ətrafında birləşə biləcəyi milli ideyanın olmamasını qeyd etmək olar.

İkinci qrupa daxil olan rəylər arasında milli birliyin olmaması səbəbləri kimi tarixi yaddaşın qısa olması və milli

özünüdərkin səviyyəsinin aşağı olması da göstərilir. Bu cür dəyərləndirməni ekspertlər tez-tez Azərbaycan xalqının mental strukturlarında kök salan amillərlə izah etməyə çalışırlar. Ekspertlərin az qismi fərqli fikirdədirlər və milli birliyin olmamasını iqtisadi və sosial problemlərdə görürlər, o cümlədən korrupsiyada, həyat səviyyəsinin aşağı olmasında və s. Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, sorğuya cəlb olunan ekspertlər milli birliyə mane olan səbəblər arasında Azərbaycan cəmiyyətinin üzleşdiyi bütün problemləri qeyd edirlər.

Sorğu zamanı milli birliyə maneə ola bilən azərbaycanlıların milli xüsusiyyətləri haqqında da ekspertlərin rəyi öyrənilirdi. Belə maneələr arasında ekspertlər yerpəsəstliyi, sosial və siyasi fəallığın aşağı olmasını qeyd etmişlər. Eyni zamanda milli birliyə səbəb olan milli xüsusiyyətlər haqqında rəylərdə ekspertlər arasında geniş müxtəliflik müşahidə olunur. Bu kontekstə tez-tez qeyd olunan milli xüsusiyyətlər, ekspertlərin rəylərinə əsasən, hakimiyyətə itaətkarlıq və tabelik, paternalizm ənənələrinə sədaqət, partiavax ailə ənənələrinin saxlanması.

Beləliklə, ekspert sorğusunun nəticələrinin təhlili göstərir ki, Azərbaycan cəmiyyətində milli birlik haqqında təsəvvürlər tam olaraq formalaşmayıb. Bununla yanaşı cəmiyyətdə belə bir anlaşılma mövcuddur ki, ümumilli problemlər üzrə, o cümlədən dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanması, etnoslararası münasibətlərin dayanıqlığı, konsensus əldə olunması zəruridir. Bu öz növbəsində belə bir nəticə üçün əsas verir ki, milli identikliyin axtarışının və ifadə edilməsinin bu günkü mərhələsi hələ yekunlaşmayıb. Ola bilər ki, bu proses uzun zaman davam edəcək. Çünki, azərbaycanlıların milli identikliyinə qeyri-dayanaqlıqna təsir edən amillər hələ də aktual olaraq qalır.

Belə amillərdən biri sosial-iqtisadi və siyasi inkişafın müxtəlif mərhələlərində duran dünya xalqlarının çoxu üçün səciyyəvi olan və etnik identikliyi fraqmentləşdirən regionçuluq fenomenidir. Bu fikri təsdiq etmək üçün müxtəlif inkişaf səviyyələrində duran Cənubi Sudan sakinləri olan nuerləri və fransızları göstərmək olar. Nuerləri tədqiq edən E.E.Evans-Pritçard bu xalqa həsr olunmuş məşhur əsərində qeyd edirdi ki, nuerlər üçün hər bir fərd bu xalqın nümayəndəsi yalnız başqa xalqlarla ünsiyyət zamanı hesab olunur. Lakin nuerlər arası ünsiyyət zamanı o bu xalqın nümayəndəsi kimi yox, nuerlərin müəyyən seqmentinin nümayəndəsi kimi çıxış edir. Eyni zamanda, nuerlərin bir seqmentinə mənsub olan müxtəlif kənd sakinlərinin ünsiyyəti zamanı insanlar seqmentin nümayəndəsi kimi yox, kəndin nümayəndəsi kimi çıxış edirlər (Эванс-Придчард, 1985:123).

Keçən əsrin 70-80-ci illərində Fransa sosioloqları fransızlar arasında regionçuluğun mövcud olduğunu etiraf edərək, dövlətin belə bir fenomena qayğı ilə yanaşmasının zəruriliyi haqqında yazırdılar. Onların fikrincə, regionçuluq fenomeni hər bir əyalətin tarixən formalaşmış xüsusiyyətlərinin təzahürüdür. Bununla əlaqədar bu sosioloqlar hər bir əyalətin spesifik həyat tərzinin, ənənələrinin və mədəniyyətinin mühafizəsinə yönəlmiş dövlət lahiyələrinin və proqramlarının işlənilib hazırlanmasını təklif edirdilər (Франция глазами французских социологов, 1990:87).

Azərbaycanlılarında etnik identiklik strukturunda mənşə regionu kifayət qədər böyük yer tutur və bu da onların tarixində və mentallığında dərin köklərə malikdir. Buna baxmayaraq, nadir istisnalarla bu mövzuya tədqiqatçılar müraciət etməyiblər (Юнусов 2002; Sidikov, 2004). Məhz bu səbəbdən azərbaycanlıları arasında gedən etnomədəni prosesləri etnososioloji üsullarla öyrənərkən biz respondentlərin onları öz etnosu ilə doğmalaşdıran əlamətlər (identifikator) haqqında

fikirlərini də öyrənirdik. Aparılan sorğunun nəticələrinə əsasən azərbaycanlılar arasında belə əlamətlər sırasında birinci yeri "doğma torpaq" anlayışı tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu göstəricyə görə azərbaycanlılar keçmiş SSRİ başqa xalqlarında müəyyən dərəcədə fərqlənirdilər. Belə ki, oxşar tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, moldovanlar və udmurtlar arasında əsas anlayış kimi "ana dili" göstərilmişdir (Губогло, 1984:269-271). Bu bir daha təsdiq etmişdir ki, əksər azərbaycanlıların şüurunda ərazi, "doğma torpaq" amili özlərini azərbaycanlı kimi dərk etmədə mühüm rol oynayır.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulmasından keçən ilk onilliklərdə regionçuluq prinsipi ölkə əhalisinin milli identikliyində müəyyən yer tutmasına baxmayaraq, ictimai və siyasi həyatda heç də aktual deyildi. Bu onunla bağlı ola bilərdi ki, hakimiyyət strukturlarının formalaşması bolşeviklər partiyası tərəfindən aparılırdı və bu səbəbdən də polietnik xarakter daşıyırdı. İdarəetmə orqanlarında çalışanların əksəriyyəti rus, erməni, yahudilər təşkil edirdi. Belə olan halda, regionçuluq amilinin hakimiyyətin kadr tərkibinin formalaşmasına təsiri çox az idi.

Stalindən sonrakı dövrdə rejimin zəifləməsi tendensiyaları müşahidə olunmağa başlayır və "Xruşşov mülayimləşməsi" kimi tanınan bir dövr bərqərar olur. Bu zaman Azərbaycan hakimiyyət orqanlarına yerli əhalinin cəlb olunması meylləri güclənir və bununla da müxtəlif dövlət idarələrində azərbaycanlıların sayı artmağa doğru gedir. Hakimiyyət strukturlarında təmsil olunan yüksək vəzifəli azərbaycanlılar üçün isə Azərbaycan cəmiyyətində tarixən formalaşmış ənənələrə, təsəvvürlərə əsasən onlara loyallıq qrupları yalnız qohumluq, həmyerlilik əsasında formalaşan qruplar ola bilər. Qeyd edilməlidir ki, hakimiyyət strukturlarının formalaşmasında bu prinsip Azərbaycanın sovet dövrü tarixi

boyu hökm sürmüş və sovet hakimiyyətinin süqutuna qədər davam etmişdir.

Müstəqilliyin ilk illərində hakimiyyət uğrunda mübarizədə fərqli düşürgələrdən olan siyasi opponentlər regional amildən geniş istifadə edirdilər. Məsələn, 1990-1991-ci illərdə hakimiyyətdə olanlar "bakılılar" amilini (əsasən Abşeron kəndlərindən olanları) Ermənistandan olan qaçqınlarında qoşulduğu güclü "ermənistanlılar" regional qrupuna qarşı istifadə etməyə çalışırdılar (Nesibli, 2001:147).

Təsadufi deyil ki, 1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra hakimiyyət strukturlarında əksər yüksək vəzifələri mənşəcə Naxçıvandan və Ermənistandan olan məmurlar tutdu. Keçən əsrin 90-ci illərin ortalarında mövcud olan daxili qeyri-sabitlik (1994-cü ilin oktyabrında və 1995-ci ilin martında dövlət çevrilişinə cəhdlər), xüsusilə ölkənin şimalında və cənubunda xaricdən dəstəklənən separatizm meylləri güclənən zaman, siyasi səhnədə hakimiyyətin arxalandığı güclü və şaxələnmiş siyasi təşkilatın olmaması şəraitində regional prinsiplə formalaşan sosial bazaya arxalanmaq zamanın tələblərinə cavab verirdi. Bir halda ki, bu dövrdə Azərbaycan cəmiyyətinin ictimai-siyasi həyatında əsas struktur yaradan amil kimi regional və hətta qohumluq prinsipi hökm sürməyə başladı, başqa regional birliklər də təşkilatlanmağa başladı. Burada ilk növbədə mənşəcə Qarabağ, Bakı-Şirvan, Gəncə-Qazax regionlarından və Gürcüstanın azərbaycanlılar yaşayan ərazilərindən olanların qruplaşmalarını qeyd etmək lazımdır. Lakin, faktiki olaraq bütün idarəetmə və paylaşdırma vasitələrinin hakim qrupun əllərində olması bu qrupları yalnız hakimiyyətin orta təbəqəsi və "gizli iqtisadiyyatı" ilə kifayətlənməlməyə vadar edirdi.

Beləliklə, bu mövzuya yekun vuraraq qeyd etmək olar ki, ölkə əhalisinin əksəriyyətinin etnik identikliyi uzun tarixi formalaşma yolu keçərək, müasir mərhələdə "azərbaycanlı"

etnonimi üstündə qərarlaşır. Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, müstəqilliyin bərpasından sonrakı dövrdə Azərbaycan əhalisinin müəyyən hissəsində "türk" etnonimi də özünə yer etmişdir. Etnik identiklik ətrafında gedən diskussiyalar Azərbaycan əhalisinin son 200 ildə keçdiyi tarixi yolla müəyyənləşir. Uzun illər müsəlman identikliyi ölkə əhalisinin özünüdərkini müəyyənləşdirirdi. XX əsrin əvvəllərindən ictimai şüurda milli azadlıq ideyalarının təşəkkül tapması nəticəsində müsəlman identikliyi öz yerini etnik identikliyə verir. Azərbaycan əhalisinin əksəriyyətinin etnik identikliklərinin axtarışı və müəyyənləşdirilməsi hələ yekunlaşmayıb. Çünki, etnik identikliyin qeyri-dayanıqlığına təsir edən amillər aktual olduqları üçün belə guman etmək olar ki, onun formalaşma prosesi hələ davamlı olacaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanlılarda ailə və nigah. Bakı: Elm, 1994, 440 s.;

Musabeyov R. "Azərbaycandaki etnik azınlıklar" // Avrasiya dosyası. İlkbahar, Fasikül: 23, 2001, cilt 7, sayı 1

Nesibli N. "Azərbaycan'ın milli kimlik sorumu" // Avrasiya dosyası. İlkbahar, Fasikül: 23, 2001, cilt 7, sa. 1

Orucov H. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət. Bakı: Şərq-Qərb, 2002, 171 s.

Rəsulzadə M.Ə. "Öyrədən bir müsibət" // Odlar yurdu, 27 aprel, №3, 1927

Аббасов А. "Ислам в современном Азербайджане: образы и реалии" // Азербайджан и Россия: общества и государства. Москва: Летний сад, 2001, 469 с.

Агамалиева Н., Худиев Р. Азербайджанская Республика. Страницы политической истории 1918-1920 гг. Баку: Сабах, 1994, 112 с.

Аух Е.-М. "Между приспособлением и самоутверждением. Ранний этап поисков национальной идентичности в среде мусульманской интеллигенции и возникновение нового общества на юго-восточном Кавказе (1875-1905 гг.)" // Азербайджан и Россия: общества и государства. Москва: Летний сад, 2001, с. 50-87

Балаев А. Этноязыковые процессы в Азербайджане в XIX-XX вв. Баку, 2005, 328 с.

Балаев А. Г.. Особенности политики азербайджанского правительства в национально-языковой сфере после обретения независимости // Актуальные проблемы этносоциологических исследований в Азербайджане. Баку: Элм, 2007, с.30-52.

Балаев А. Г. *"Ислам и формирование национальной идеологии в Азербайджане: от уммы к нации"* // От этнографии к этнологии. Современные этнологические исследования в Азербайджане. Сборник статей. Баку: Университет Хазар, 2013, s.52-84.

Балаев А. Г. Азербайджанская нация: основные этапы становления на рубеже XIX-XX вв. Москва: ООО "ТиРу", 2012. 403 с.

Бромлей Ю.В.. Современные проблемы этнографии. Москва: Наука, 1981, 390 с.

Бромлей Ю.В. *"Национальные проблемы в условиях перестройки"* // Вопросы истории, 1989, №1

Гаджиева С. Т. Историческая память как элемент национального самосознания (на примере азербайджанского народа). Автореферат дис. ... канд. ист. наук. Баку: 1998.

Гаджизаде Х. *"Новая идентичность для нового Азербайджана"* // <http://www.comminique.se/cac/journal/12.1998>

Губогло М. *"Национальные группы в СССР"* // Коммунист, 1989, №10, с. 49-58.

Губогло М.Н. Современные этноязыковые процессы в СССР. М. Наука, 1984, 288 с.

Гумилев Л.Н.. Древние тюрки. Москва: Наука, 1967, 504 с.

Гусейнов Р. Концепция национальной политики Азербайджанской Республики. Баку: 2003, 28 с.

Данилевич И.В. *"Дискуссия "Национальный вопрос: опыт социал-демократии"* // Политические исследования, 1991, №2, с. 90-93.

Дашдамиров А. Национальная идея и этничность. Баку: Азернешр, 2001, 154 с.

Дискуссия "Национальный вопрос и межнациональные отношения в СССР: история и современность" // Вопросы истории, 1989, №5, с. 3-97.

Иванов И. *"Межнациональные конфликты: социопсихологический аспект"* // Социологические исследования, 1992, №4, с. 15-22.

Куличенко М.И.. *Нация и социальный прогресс*. Москва: Наука, 1983, 317 с.

Мехтиев Р.Э. *Межнациональные отношения: Анализ проблем и поиск решений*. Баку: Азернешр, 1992, 176 с.

Маккихен И., Кэмпбелл Р. *"Межнациональные конфликты в Советской Армии"* // Социологические исследования, №1, 1992, с. 91-102

Мамедов А. Э. *"О социологическом изучении бытования традиционной культуры в азербайджанском селе"* // Труды научной конференции, посвященной Дню восстановления Азербайджанской государственности. Элм, Баку, 1991

Программа КПСС. Москва: Госполитиздат, 1962, 288 с.

Свентоховский Т. *"Русское правление, модернизаторские элиты и становление национальной идентичности в Азербайджане"* // Азербайджан и Россия: общества и государства. Москва: Летний сад, 2001, с. 11-49.

Семенов П.Г. *"Программа КПСС о развитии советских национально-государственных отношений"* // Советское государство и право, №12, 1961, с. 15-25.

Смит М. *"Память об утратах и азербайджанское общество"* // Азербайджан и Россия: общества и государства. Москва: Летний сад, 2001, с. 103-134.

Социологические исследования, №3, 1992, с. 16-27.

- Тишков В. Очерки теории и политики этничности в России. Москва: Институт этнологии и антропологии РАН, 1997, 529 с.
- Турсунов А. *"Феномен национализма"* // СССР – наш общий дом Москва, 1989, с.88-114
- Фатуллаев Э. Социально-культурные факторы развития национального самосознания молодых рабочих Азербайджана. Баку, Элм, 1992
- Франция глазами французских социологов. М.: Наука, 1990, 280 с.
- Чешко С. *"Философия и мистика национального вопроса"* // Общественные науки, 1990, №3, с. 103-112.
- Эванс-Придчард Э.Э. Нуэры. Москва, Наука, 1985, 236 с.
- Юнусов А.С. *"Азербайджан в постсоветский период: проблемы и возможные пути развития"* // Мировая экономика и международные отношения, 2002, №1, с. 98-106.
- Юнусов А.С. Ислам в Азербайджане. Баку, Заман, 2004, 388 с.
- Eisenstadt S. Tradition, Change, and Modernity. New York, Sydney, Toronto: John Wiley, 1973, 367 p.
- De Vos, G.. Role of Ethnicity in Social History. Ethnic Identity. Cultural Continuities and Change. Palo Alto, Calif.: Mayfield Publishing Company, 1973, p.11-30
- Grant B. *"Cosmopolitan Baku"* // Ethnos, 75: 2, 2010, p.123-147
- Nationalities and Nationalism in USSR. A Soviet Dilemma. Washington: Georgetown University Center for Strategic and International Studies, 1977, 61 p.
- Rakovska-Harmstone T. *"Socialist Internationalism"* // Survey, 1976, vol.22, №2.

Sidikov B. New or Traditional? "Clans", Regional Groupings, and State in Post-Soviet Azerbaijan. *Berliner Osteuropa Info*, № 21, 2004.

Swietochowski T. Russian Azerbaijan. 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community. Cambridge University Press, 1995, 272 p.

Thompson T.L. Ideology and policy. The political uses of doctrine in the Soviet Union. Boulder, CO: Westview Press, 1989.

ÇARLIK RUSYA'SINDA 1905 MEŞRUTİYETİNİN AZERBAYCAN FİKİR HAYATINA ETKİLERİ ve SONUÇLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Erdoğan UYGUR*

Özet

Rus Çarı II. Nikolay'ın 30 Ekim 1905'te yayınladığı manifestoyla birlikte Meşrutiyetin ilan edilmesi bütün Rusya'da olduğu gibi Türk coğrafyasında da önemli hareketlenmeleri beraberinde getirdi. Kazak ve Kırgızlar Alaş hareketini başlattılar. Petersburg'dan Abdurreşit İbrahim, Kırım'dan İsmail Gaspıralı, Kazan'dan Ayaz İshaki, Sadri Maksudi Arsal, Seyid Geray Mirza Alkin, Yusuf Akçura, Musa Carullah, Bakü'den Ali Merdan Topçubaşı, Ali Bey Hüseyinzade Turan ve diğer bölgelerden fikir adamları Rusya Müslümanlarıyla ilgili kongreler düzenleme arayışına girdiler.

Meşrutiyet ortamında elde edebilecekleri hak ve hürriyetler konusunda ortak şuurun ve fikir birliğinin oluşmasına ciddî anlamda katkı sağlayacak olan 3 kongre düzenlediler. Bu kongrelerde ortak iletişim dilinin İstanbul Türkçesi olarak belirlenmesi, Duma'da temsilin sağlanması, matbuat faaliyetlerinin özgür bir ortamda icra edilmesi, sosyal hayata müdahale edilmemesi gibi genel kararlar alındı. Oybirliği ile alınan bu kararları hayata geçirecek siyasî zeminin oluşması için matbuatta da önemli gelişmeler yaşandı. Ekim 1905'ten itibaren Kazan, Orenburg, Ufa, Astrahan, Cayık (Uralsk), Bakü ve Petersburg gibi şehirlerde Türk dilli gazete ve dergiler yayınlanmaya başladı.

Araştırmamızın ana gövdesini oluşturan Azerbaycan'da uzun zamandan beri sansür kurulunun izin vermediği gazete ve

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, uygur@humanity.ankara.edu.tr

dergiler süratle yayın hayatına girdiler. Millî kimliğin belirlenmesine dair suallerin sıklıkla vurgulandığı “Hayat” gazetesi, Hüseyinzade Ali Bey Turan ve Ahmet Ağayev (Ağaoğlu) idaresinde, topluma siyasal ve kültürel zaviyeden nüfuz etmeye başladı. Füyûzât, İrşad, Molla Nasreddin, Tekamül, İttifak, Terakki, Açık Söz, Dirilik, Yoldaş gibi çok sayıda gazete ve dergi aracılığıyla her düşünce ve siyaset anlayışı kendini ifade etme imkânı buldu. Bunun neticesinde, Hümmet fırkasının kuruluşuyla sosyalizme yönelik faaliyetler söz konusu olurken, Difai’nin kuruluşu ve etraflı bir şekilde örgütlenmesiyle Azerbaycan’da Ermeni tedhişini bastırmak yanında Osmanlı Devleti’ne yönelik artan teveccühle birlikte özgürlükçü ve bağımsızlık yanlısı fikirler daha güçlü bir şekilde ifade edilir hâle geldi.

Bu bildiride, Meşrutiyetin ilanıyla birlikte Azerbaycan’da siyasal ve kültürel hak arayışlarından bağımsızlık taleplerine doğru evrilen süreçte fikir adamlarının devlet kuruluşuna öncülük eden rolü incelenecek ve sonuçları değerlendirilecektir. Araştırmada kullanılacak malzeme içerisinde dönemin gazete ve dergilerinde yer alan konuyla ilgili haberler ve makaleler öncelikli olmak üzere sonraki dönemlerde kaleme alınan makale ve kitaplar da yer alacaktır.

Anahtar Sözcükler: Çarlık Rusyası, Meşrutiyet, Ceditçilik, Kongre, Matbuat, Bağımsızlık, Azerbaycan, Bolşevik.

A RESEARCH ON THE EFFECTS AND CONSEQUENCES OF THE CONSTITUTIONAL MONARCHY OF 1905 in TSARIST RUSSIA on AZERBAIJAN INTELLECTUAL LIFE

Abstract

The declaration of the Constitutional Treaty brought about significant revitalization in the Turkish geography, as well as all of Russia, along with the Russian Tsar II. Nikolay's manifesto published on October 30, 1905. The Kazakhs and Kyrgyzs started the Alas movement. Abdurreşit İbrahim from Petersburg, İsmail Gaspıralı from Crimea, Ayaz İshaki, Sadri Maksudi Arsal, Seyid Geray Mirza Alkin, Yusuf Akçura, Musa Carullah from Kazan, Ali Merdan Topbaşı, Ali Bey Hüseynzade from Baku and intellectuals from other regions started to search for organizing congress about Russian Muslims.

They organized three congresses which would contribute seriously to the formation of common consciousness and consensus on the rights and freedoms that can be achieved in the Constitutional Monarchy. In these congresses, general decisions were taken such as determining the common language of communication as Istanbul Turkish, providing representation in the Duma, carrying out printing activities in a free environment and not intervening social life. There have been significant developments in the printout in order to create the political ground that will make these decisions put into practice unanimously. Starting in October 1905, Turkish-language newspapers and magazines were published in cities such as Kazan, Orenburg, Ufa, Astrakhan, Cayık (Uralsk), Baku and Petersburg.

In Azerbaijan, which is the main body of our research, newspapers and magazines, which have not been allowed by

the censorship board for a long time, quickly entered into publishing. The "Hayat" newspaper, which frequently emphasizes the identification of national identity, began to penetrate the collective political and cultural zeal in the administration of Hüseyinzade Ali Bey Turan and Ahmet Agayev (Agaoglu). Every thought and understanding of politics was able to express itself through numerous newspapers and magazines such as Füyûzât, İrşad, Molla Nasreddin, Tekamül, İttifak, Terakki, Açık Söz, Dirilik, Yoldaş. As a result of this, while the activities of the Hümmet group for the socialization of the establishment were the subject of discussion, besides suppressing Armenian terrorism in Azerbaijan by organizing the Difai together with the increased support towards the Ottoman State, libertarian and pro-independence ideas started to be expressed more strongly.

In this study, the role of the intellectuals leading the state establishment will be examined and the results will be evaluated in the process of evolving towards the demands for independence from the search for political and cultural rights in Azerbaijan together with the declaration of the Constitutional Monarchy. The material to be used in the research will include articles and books that will be kept in subsequent periods, with priority given to articles and articles related to the subject in the periodicals and magazines.

Key Words: Tsarist Russia, constitutional monarchy, Jadid principle, congress, the press, independence, Azerbaijan, Bolshevik.

GİRİŞ

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'da patlak veren ekonomik kriz az zaman içinde Rusya'yı da etkilemeye başladı. XX. yüzyılın başlarında Rusya'nın sanayi bölgelerinde çok sayıda insan işini kaybetti, Dolayısıyla Rusya'nın pek çok bölgesinde huzursuzluk baş gösterdi. Nümayişler, hak arayışları, grevler kısa sürede rejimin sorgulanmasına yönelik eylemlere dönüştü. Nikolay İvanoviç İlimskiy (1822-1891)'in Rus olmayan milletleri Ruslaştırma projesinin getirdiği huzursuzluğun da bu kitlesel gösterilerde etkili olduğunu belirtmek gerekir.

Çarlık Rusya'sı içindeki toplam nüfusun %43'ünü Ruslar, %57'sini ise Finler, Lehler, Baltık halkları, Ukraynalılar, Beyaz Ruslar, Türkler, Kafkas halkları ve başka milletler oluşturmaktadır. Bunların önemli bir kısmı da kültürel ve siyasal gelişmişlik bakımından Ruslardan daha ileri seviyededir. Rusların yönetimde olmalarına rağmen nüfus itibariyle azınlıkta olması Çar yönetimini çeşitli önlemler almaya sevk etmiştir. Ruslaştırma faaliyetleri kapsamında Rusya'nın hâkimiyeti altındaki Polonya'da Leh dilinin yasaklanması, Finlandiya'da resmî dilin Rusça olarak dayatılması, Ukranca matbuata izin verilmemesi, Yahudilerin giderek daha fazla şiddete maruz kalması, Türk coğrafyasında pek çok yasakla birlikte başarısız olmasına rağmen Ruslaştırma projelerinin süreklilik arz etmesi huzursuzluğun yaygınlaşmasına yol açmıştır (Kurat, 2010: 376-377; Alp, 2010: 31-32). Bu projelerin iskân, nüfus, eğitim, din, dil ve alfabe kapsamlı programlar içermesi Müslüman nüfus arasında büyük rahatsızlık ve endişeye sebep olmuştur (Nusretoğlu, 2017). Bunun doğal sonucu olarak, Fransız İhtilali (1789) ile şekillenen ve Avrupa'da hızla yayılarak imparatorluklar içinde ciddî karışıklıklara sebep olan milliyetçilik cereyanı şüphesiz Çarlık Rusya'sı içinde de farklı etnisiteye sahip toplulukları

harekete geçirmekte gecikmemiş ve ulus özelliklerine sahip olan halklar çeşitli talepleri gerekçe göstererek yönetimle karşı karşıya gelmeye başlamışlardır.

Rusya içinde bu tür hareketlenmelerin çeşitli sebepleri olmakla birlikte bunlar arasında Çar yönetimini güçsüz bırakan Rus-Japon savaşının önemini ayrıca değerlendirmek gerekir. Rusya Çin'in idaresindeki Mançurya'yı işgal ederek (1900) Kore'yi de nüfuz alanına dâhil etmek istemiştir. Bunun üzerine Rusya'yı bölgede tehdit olarak gören Japonya'nın saldırısıyla (8 Şubat 1904) başlayan Rus-Japon savaşı Rusya'nın yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Denizde ve karada ağır kayıplar veren Rusya 5 Eylül 1905'te imzalanan Portsmouth Barış Antlaşması ile bölgeden tamamen çekilmek zorunda kalmıştır (Carlpepin, Web).

Avrupa devletleri nezdinde büyük itibar kaybına yol açan bu savaşın getirdiği malî yükü karşılamak için vergilerin artırılması ve aşırı miktarda dış borçlanmaya gidilmesi halklardaki huzursuzluğun boyutlarını giderek artırmış ve sosyal çalkantılara sebep olmuştur. Öte yandan I. Nikolay (1796-1855) döneminden (1825-1855) bu yana bilinçli bir devlet politikası olarak uygulanan eğitim sistemi yüzünden Çarlık Rusya'sı içinde çok büyük oranda bir okumaz-yazmaz kesimin varlığı söz konusudur. Bu durum Rusya halkları arasında ciddi rahatsızlıklara sebep olmaktadır.¹

Meşrutiyetin İlanı ve Kurultaylar (Kongreler)

Olumsuzlukların kesiştiği böyle bir zaman diliminde Çar yönetimi her bakımdan âdeta muhasara altına alınmıştır. Güç kullanarak tebaayı yatıştırmanın çözüm olmadığı anlaşıldıktan

¹ 1897'de Rusların da dâhil olduğu toplam nüfusun %73'ü okuma-yazma bilmiyordu. Bu rakam 1920'de %68'e gerilemiştir. Türk halkları arasındaki rakamlar ise daha şaşırtıcı boyutlardadır. Okumaz-yazmaz oranı Kırgızlarda %99,2'ye, Türkmenlerde ise %99,8'e kadar çıkmaktadır (Cogniot'dan akt. Champarnaud, 1975: 35-36).

sonra, bu durumu hafifletecek reel tedbirlerin hayata geçirilmesi gündeme gelmiştir. Çar II. Nikolay (1868-1918)'ın 30 Ekim 1905'te ilan ettiği bildirgeyle farklı etnik halklara dil, din, kültür ve eğitimde kısıtlamaların kaldırılması ve matbuatta sıkı sansür mekanizmasının gevşetilmesi; halk temsilcilerinin Petersburg'daki Duma (Meclis-i Mebusan)'ya iştirak edebilmesi gibi hak ve özgürlüklerin önü açılmıştır.

Çarlık Rusya'sındaki Türk aydınların Batı ülkelerindeki fikir hareketlerini yakından takip etmeleri ve İstanbul ile sık temas halinde olmaları Türk coğrafyasında kültürel ve siyasal birliği sağlamaya yönelik faaliyetler zincirinin istikametini genel anlamıyla belirlemede etkili olmuştur.

İsmail Gaspıralı (1851-1914) sahibi olduğu “Tercüman” (1883-1918) gazetesinde Türk coğrafyasında ortak iletişim dilinin lüzumuna işaret ederek İstanbul Türkçesinin esas alınacağı bir düzenlemeden söz etmiş; hatta dil ve kültür birliğinden hareketle Türk dünyasında eğitim sisteminin yeniden gözden geçirilmesi düşüncesini gazete sayfalarına sıklıkla taşımıştır. Gaspıralı geleneksel eğitim sisteminin Türk halklarına yarar sağlamadığı gerekçesiyle müfredatta yeni düzenlemeler yapılarak pozitif bilimlere ağırlık verilmesinin önemine dikkat çekmiştir. Okullaşma oranının artırılması ve cinsiyet ayrımı yapmadan kız-erkek bütün çocukların eğitim sistemine dâhil edilmesi gerektiğini yenilikçi (Ceditçi) anlayış doğrultusunda kuvvetle tavsiye etmiştir. Hatta gazetesinde yazdıklarıyla yetinmemiş Bahçesaray'da modern anlamda eğitim vermek üzere “usul-i cedit” bir okul açmıştır (Akpınar, 2008: 26).

İsmail Gaspıralı'nın faaliyetlerinin arka planında Çarlık Rusya'sındaki Türk halkları arasında eğitimin yaygınlaştırılmasıyla birlikte kitlesele bir ortak bilincin oluşturulması düşüncesi yatmaktadır. Bu bilincin oluşturulmasına yönelik faaliyetler, İsmail Gaspıralı'nın

icraatıyla sınırlı değildir. Çarlık yönetimini tedirgin eden ve ciddi önlemler almaya sevk eden Ceditçilik hareketi yalnız bir kültür ve çağdaşlaşma hareketi olarak değil, aynı zamanda Türk-İslam bilincinin millet kavramı içinde milli terbiye ile vücut bulmasını sağlamaya yönelik bir düşünce tarzı, bir akım olarak ortaya çıkmıştır (Hayit, 1987: 82, 86). Kırım, Kazan, Kazakistan, Özbekistan (Buhara, Semerkant, Taşkent), Astarhan, Petersburg, Tiflis, Bakü gibi merkezlerden entelektüeller okullaşma ve matbuat organları aracılığıyla bu bilincin oluşmasına güçlü bir şekilde katkı sağlamışlardır.

Petersburg'dan Abdürreşit İbrahim (1857-1944), Kırım'dan İsmail Gaspıralı (1851-1914), Kazan'dan Yusuf Akçura (1876-1935), Musa Carullah (1875-1949), Bakü'den Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934) gibi fikir adamlarının teşebbüsleriyle 1905'te "Rusya Müslümanları İttifakı" kuruldu. Bu ittifakın üyeleri Çarlık Rusya'sının her tarafından katılımın sağlandığı kongreler düzenlemiştir. İlk ikisi Çar yönetiminin izni olmadan gizli yapılan bu toplantılarda alınan kararlar Rusya Türkleri açısından önemli gelişmelere vasıta olmuştur.

İlk kongre henüz Meşrutiyet ilân edilmeden önce 15 (28) Ağustos 1905'te Nijni Novgorod'da yapılmıştır. Resmî izinli bir toplantı düzenleme talebine olumlu cevap verilmemesi üzerine Oka nehrinde bir gemi gezintisi olarak düzenlenmiştir (Devlet, 2000: 183). Her siyasî görüşten 120 civarında entelektüelin katıldığı toplantıda Rusya Müslümanlarının ittifakla hareket etmelerinin lüzumu ve önemi üzerinde durulmuştur. Oybirliğiyle kabul edilen kararlar öz itibarıyla hak, hukuk, eşitlik, özgürlük ve adalet üzerine temellendirilmiştir. Mücadelenin meşru zeminlerde yapılması da yine oybirliğiyle kararlaştırılmıştır. İzinsiz ve gizli yapılan bu ilk toplantının bir takım kaygılara rağmen samimi bir havada gerçekleşmesi geleceğe dair olumlu gelişmelerin işareti olmuştur. Ceditçi-Kadimci anlaşmazlığını ve mezhep

çekişmelerini sonlandırmak amacıyla Ali Merdan Topçubaşı'nın önerisi oybirliğiyle kabul görmüştür (Alp, 2010: 64-65). Hatta Kafkasya bölgesindeki mezhep çekişmelerinin bu toplantıyla birlikte sona erdiğini söylemek mümkün hale gelmiştir (Devlet, 2000: 184-185). 1 gün süren bu kongrede Rusya Müslümanları ileri gelenleri ilk defa toplu halde bir araya gelmişler, sorunlarını müzakere etmişler, yasal teşebbüslerle gerçekleştirilmesi düşünülen kararlar almışlar ve en önemlisi milli bilincin geliştirilmesi için çaba sarf edilmesinin lüzumunu ortaya koymuşlardır (İmanov, 2003:40).

İkinci kongrenin toplantıları 13-23 Ocak 1906 tarihleri arasında Petersburg'da yapıldı. Bu toplantıda organizasyon bozukluğundan kaynaklanan bir dağınıklık söz konusu oldu. Kazak temsilcilerin katılmadığı toplantılarda görüş farklılıklarına ve münakaşalara rağmen “Rusya Müslümanları İttifakı”nın programı oybirliğiyle kabul edildi. Buna göre İttifak'ın faaliyet alanı olarak Rusya on altı bölgeye ayrıldı. Duma'ya temsilci gönderilmesi meselesi görüşüldü. Meşrutiyetin ilânıyla birlikte açılmasına izin verilen Rus siyasi partileriyle işbirliği yapılması gündeme geldi (Devlet, 2000: 187-189). Nitekim Nisan 1906'da yapılan seçimlerde Kadetler² ile işbirliği yapan İttifak Duma'ya 30'dan fazla temsilci göndermeyi başarmıştır (Georgeon, 1999: 56).

² Çarlık Rusya'sında Meşrutiyet ile birlikte faaliyete geçen liberal görüşlü Anayasal Demokrat Parti. Parti üyelerine Kadetler denilmiştir. Rusya Müslümanları arasında Tatar entelektüellerinin bir kısmı, başarıya ulaşmak için Kadetlerle işbirliği yapmaktan yana tavır almışlar, hatta bu parti içinde faaliyet göstermekten yana bir politika geliştirmişlerdir. Nitekim Yusuf Akçura dil, kültür ve eğitim konularında İttifak ile benzer bir programa sahip olan Demokrat Parti'nin Merkez Komitesi üyeliğine seçilmiştir (Zenkovsky'den akt. Georgeon, 1999: 55).

Üçüncü kongre İçişleri Bakanlığı'na verilen dilekçe³ ile resmî izin alınarak 16-21 Ağustos 1906'da Nijni Novgorod'da Mekerce Panayırı'nda yapılmıştır. Bu kongreye katılım diğer ikisinden çok daha fazla olmuştur. Kalabalık temsilci gruplarının katıldığı kongreyi çok sayıda Türk ve Rus muhabir takip etmiştir. Kongrede eğitim, din işleri, sosyal ve siyasî yapılanmayla ilgili komisyonlar oluşturulmuş, kararlar alınmıştır. İsmail Gaspıralı'nın eğitimde dille ilgili reform teklifi⁴ oybirliğiyle kabul edilmiştir. Teklif, eğitim süresi 4 yıl olarak plânlanan ilkokullarda ilk üç yıl mahalli şiveyle eğitim yapılması, son yılda ise ortak Türk dilinde yazılmış kitaplarla eğitimin sürdürülmesi üzerine önerilmiştir. Böyle yapmakla, yeni neslin muhtelif şive ve lehçeleri birleştirerek ortak Türk diliyle iletişim kurabilmesinin mümkün olacağı düşünülmüştür (Karaca, 1991: 21; Kılınç, 2016: 199).

³ Abdürreşid İbrahim, Alim Maksud ve Lütfullah İshak'ın hazırlayarak İçişleri Bakanlığı'na verdikleri dilekçede Çar yönetimini kuşkulandıracak terim ve ifadelerden özellikle kaçınılmıştır. Çar'a bağlılık vurgusu yapılarak görüşülmesi plânlanan konuların ağırlıklı olarak dinî konuların uygulanmasıyla sınırlı olacağı ve panislamizm ve sosyalizm gibi yıkıcı düşüncelere karşı mücadele çağrısı yapılacağı bildirilmiştir (Devlet, 2000: 190-191). Dilekçenin bu şekilde düzenlenmesini müteakip bakanlık izin talebine olumlu cevap vermiştir.

⁴ İsmail Gaspıralı'nın ısrarla üzerinde durduğu ortak dil birliği projesinin ilk aşamasını oluşturan bu teklif şu şekilde önerilmiştir: "Umumen Türklerin aslı nesli birdir. Zaman ve mekân ihtilâfıyla şive ve âdetlerimizde ihtilâf peydâ olmuştur. Bu ihtilâf, yekdiğerimizi anlamayacak dereceye gelmiştir. Bundan sonra mekteplerimizi bir olan lisan-ı edebimize hâdim olacak [edebî lisanımıza hizmet edecek] hâle getirmek lazımdır. Kongrelerin mektep ve medrese komisyonu tarafından hazırlanmış layihasında, ibtidâî mekteplerimiz için dört sene-i tedrîsiyye ta'yin olunmuştur. Bunun üç senesinde sâde, mahallî şive ile tedrîsat icrâ edilip, son senesinde umûmî Türk lisanıyla yazılmış kitaplar okutulmalıdır; bu sâyede tedrîcen muhtelif şive ve lehçeler birleşmiş olur." (Kılınç, 2016: 199-200).

Kongrede “Rusya Müslümanları” tabiri kullanılmış olsa da Türk halkları arasında ayrışmaya ve Ruslaşmaya yol açacak olan “31 Mart 1906 Dil Kuralları”, yani Rusya’nın Rus olmayan halklar için uygulamaya koyduğu dil politikası şiddetle reddedilmiştir. Ayrıca, eğitimle ilgili alınan kararlar arasında okullaşmanın yaygınlaştırılması, ilkokulun kız ve erkek çocukları için zorunlu hâle getirilmesi, ortaokulda edebî Türk dilinin (Türkiye Türkçesinin) mecburî ders statüsünde okutulması gibi düzenlemeler dikkati çekmektedir (Devlet, 2000: 192-193).

İttifak’ın programı yeniden düzenlenirken kadınların seçme-seçilme hakları konusunda büyük tartışmalar yaşanmıştır. Bu konuya din adamları katı bir şekilde muhalif olmalarına rağmen teklif kabul edilmiştir. Nihai olarak İttifak’ın partileşmesine karar verilmiştir (Devlet, 2000: 196). Böylece, kongrelerde yönlendirici rolüyle öne çıkan Ceditçi hareketin eğitim ve kültür hareketi olmasının dışında siyasal bir harekete de evrildiği görülmektedir (Kanlıdere, 2004: 155). Bununla birlikte, Rusya Müslümanları arasındaki entelektüellerin homojen bir düşünce yapısına sahip olduğunu söylemek zorlama bir tabir olacaktır. Eğitimde ve dindeki mevcut Ceditçi-Kadimci anlaşmazlığı matbuat organları aracılığıyla siyasî ortama ve kongre görüşmelerine yansımış, hatta kendi düşünce yapılarına uygun farklı siyasî partilerle işbirliği yapılması söz konusu olmuştur.

İsmail Gaspıralı daha ziyade eğitim ve dille ilgili planlamalara öncelik verirken, Kazan Tatarları inanç alanında reformist görüşlere daha yakın bir çizgiyi benimsemiş, Türkistan ceditçileri ise bu konulara mesafeli durmuşlardır. Öte yandan Azerbaycan ve Kazakistan’daki entelektüel kesimde Rus etkisinin ve modernist düşüncenin daha ağır bastığı görülmektedir (Kanlıdere, 2004: 153-154). Bu sonuncu ifade muhtemelen Mirza Fethali Ahundzade (1812-1878)’nin ve

Abay Kunanbayev (1845-1904)'in çizgisini takip eden aydınların icraatıyla ilişkili olmalıdır. Bunun dışında, yüzü Osmanlı'ya ve Batıya yönelik pek çok aydını zikretmek mümkündür.

Millet Kavramının Belirginleşmesi ve Matbuatın Rolü

Bu üç kongrede alınan kararların önemli bir kısmı ne yazık ki hayata geçirilemedi. Pek azı müstesna Çarlık idaresi bu talepleri görmezden geldi. Buna karşılık bütün Rusya coğrafyasındaki Türk halklarında bilinçli bir uyanış süreci başlamış oldu.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Azerbaycan'da Hasan Bey Melikzâde Zerdabî (1837-1907)'nin Bakü'de çıkardığı Ekinçi⁵ (1875-1877) gazetesinde Türk dili üzerinden vermeyi amaçladığı mesajların içeriği ve Celal Ünsizade'nin çıkardığı Keşkül (1883-1891)'de Azerbaycan halkının “Azerbaycanlı Türk” şeklinde tanımlanması, Azerbaycan Türklerindeki muhtemel kavram karışıklığını ortadan kaldırmada önemli bir görevi yerine getirmiştir. Buna göre, toplumsal aidiyet ifade edilirken “Azerbaycanlı Türk” tanımının tercih edilmesiyle millî bir kimliğin sahiplenilmesi söz konusu olmuştur.

Bu kimliğin kültürel boyutlarıyla geliştirilmesinde ortaya çıkan refleks sadece Azerbaycan'la sınırlı kalmamış, Kırım'da İsmail Gaspıralı'nın Tercüman gazetesinde de karşılığını

⁵ Ekinçi gazetesi Çarlık idaresinden tarım ve ziraatın geliştirilmesi için toprakla uğraşan kesime hitap edecek bir gazete olarak yayınlanma izni almıştır. İlk sayısı 22 Temmuz 1875'te Bakü'de çıkartılan gazete, 1875'te 12, 1876'da 24 ve 1877'de 20 sayı olmak üzere toplam 56 sayı yayınlanmıştır. Tarımla ilgili bilgilerin yanı sıra farklı konuları da sayfalarına taşımış; okullaşma, eğitim, matbuat, ulaşım ve adaletin tesisiyle ilgili sosyal meseleleri okuyucuyla paylaşmıştır (Durmuş 2008: 356).

bulmuştur (Erol, 2006: 67). Ruslaştırma politikalarına ve asimilasyon tehdidine karşı millî kimliğin muhafaza edilmesinde kültürel değerlerin öneminden hareketle dilin korunması ve geliştirilmesi üzerine gazetede çok sayıda yazı yayınlanmıştır. İsmail Gaspıralı ortak Türk dili etrafında ısrarla bir araya gelme çağrılarını yaparken, Ali Merdan Topçubaşı'nın henüz ilk kongrede yaptığı konuşmadaki sözleri⁶ Rusya Türklerinin düşünce derinliğinde varlığını sürdüren millî bilinci açığa çıkarması bakımından ziyadesiyle önemlidir.

Meşrutiyetin ilanı ile birlikte Matbuat faaliyetlerinin nispeten daha özgür bir ortamda icra edildiği döneme geçildiğinde Türk coğrafyasının önemli merkezlerinde Türk entelektüeller matbuat faaliyetlerine başlamışlardır. Kısa sürede çok sayıda gazete ve dergi yayın hayatına girmiştir.⁷ Bunların

⁶ " ... Biz Türk balaları (çocukları) aslımız bir, neslimiz bir, dinimiz birdir. Mağrıpten (batı) maşrıka (doğu) kadar bizim babalarımızın mülkü idi. Babalarımız o kadar kahraman bir millet oldukları halde, şu gün Kafkasya dağlarında, Kırım'ın bağlarında, Kazan'ın kırlarında, ta babamızın mülkü olan öz vatanımızda, öz (kendi) toprağımızda, öz ihtiyaçlarımızı danışmağa (konuşmağa, görüşmeğe) ihtiyarımız (imkânımız) kalmadı. Şükürler olsun Hüdaya, şu kadar mekrlerine (hilelerine), gadrlarına (zulmlerine) bakmayıp, sular üzerinde yüreklerimizi açıp, birbirimizi ruberu (yüz yüze) görüp, kucaklaşıp, sevişmeye bugün muvaffak olduk. İndi artık ben katiyen eminim: bundan sonra eğer bize sular üzerinde danışmağa vakit vermezlerse göklere çıkarız, yıldızlar üzerinde yer buluruz, yine şu günkü bayramı icra ederiz." (Devlet, 2000: 184).

⁷ Bakü'de "Hayat" (1905-1906), "İrşad", "De'vet-Goç", "Füyûzât" (1906-1907), "Tekâmül" (1906-1907), "Bakinskiy Raboçi (1906-); Tiflis'te "Molla Nasreddin" (1906-1931); Orenburg'da "Vakit" (1906-1917), "Din ve Maişet" (1906-1907); Ufa'da "El-Alemü'l İslam" (1906-1907); Kazan'da "Ed-din vel-Edeb" (1906-1914), "Kazan Müxbiri" (1905-1910), "Yolduz" (1906-1917); Saint-Petersburg'da "Ülfet" (1906-1907), "Serke" (1906-1907), "Et-Tilmiz" (1906-1907); Astrahan'da "Burhan-ı Terakki" (1906-1911); Uralsk'ta "Fikir" (1905-1906), "El-Asrû'l-Cedid" (1906-1907); Kırım'da "Vatan Hadimi" (1906-1908), "Millet" (1906-1908); Taşkent'te "Orta Asyanın Ömürgüzarlığı-Terakki" (1905-1916) gibi kısa veya uzun

bir kısmı millet, dil, din gibi kültürel kavramlara yönelik iken bir kısmı da liberal eğilimli veya Rusya’da giderek daha çok destek bulan sosyalizmi muhkemleştirme amaçlı ideolojik gazete ve dergiler olarak faaliyet göstermişlerdir.

“Bir asra yakın bir süredir, Çarlık Rusyası’nın esareti altındaki Azerbaycan, söz söyleme özgürlüğünden mahrum iken, 17 Ekim tarihindeki manifestonun özgürlük yollarını açması, Azerbaycan sosyo-kültürü açısından son derece önemlidir.” (Durmuş, 2008: 361). Bu dönemde Azerbaycan’da yayımlanmaya başlayan gazete ve dergilerde, millî kimliğin formüle edilmesine yönelik kavramsal tanımlamalar daha belirgin hale gelmiştir. Azerbaycan’ın önemli fikir adamlarından Ali Bey Hüseyinzade (1864-1940) “*Hayat* cenubdan, *Nur* şimaldan, *Tercüman* qerbden qeyret ediyorlar. Şerq ceheti ise qaranlıq duruyordu. İşte *Kazan müxbiri* o terefdan yerinin ağardığını xeber veriyor” (Hesenova 2006: 67) diyerek Yusuf Akçura’nın çıkarmaya başladığı “*Kazan Müxbiri*” adlı derginin yayın hayatına başlamasıyla birlikte Rusya Türklerinin ciddî anlamda kültürel ve siyasal bir hareketlenme sürecine girdiğini kaydetmiştir (Uygun, 2008: 55).

Ali Bey Hüseyinzade yine *Hayat* gazetesinde Türklerin kimlerden ibaret olduğu hakkında kaleme aldığı silsile yazılarında Türklerin menşeyini sorgularken nereden geldikleri, kaç boya ayrıldıkları, hangi adlarla nerelerde yaşadıkları ve kimlerden ibaret olduklarının araştırılmasıyla varılacak sonucun tek Türk dili ve tek Türk milleti olacağını altını çizmiştir (Hesenova’dan aktaran Uygun, 2010: 154. Benzer şekilde Hasan Bey Zerdabî’nin “Müslüman olmakla beraber sen Türksün ve yalnız değilsin. Osmanlı’da, Rusya’da, Çin’de, İran’da ve başka yerlerde senin canı bir, kanı bir, dili bir

ömürlü çok sayıda dergi ve gazete yayın hayatına girmiştir (Hüseynov, 1992: 459-461).

kardeşlerin var” (Nesibli, 2017: 6) sözleri Azerbaycan’daki halkın kimliğinin tapu senedi kıymetini haizdir.

Hüseyinzade Ali Bey, bütün Türk dünyasında ortak Türkçenin kullanılması için İsmail Gaspıralı’nın dil anlayışına uygun bir şekilde Türk lehçelerinin tamamını göz önünde bulundurarak İstanbul Türkçesini merkeze alan bir politika belirlenmesini desteklemiştir. (Maraş, 2016: 10; Semedli, 2009: 1991). Hasan Bey Zerdabi “Hayat” gazetesinde kaleme aldığı “Dil ve Din” (6 Ocak 1906), “İttihadı Lisan” (11 Ocak 1906), “Dil Davası” (13 Ocak 1906) başlıklı yazılarında dil konusundaki görüşlerini okuyucuyla paylaşmıştır. Zerdabi Rusya Müslümanlarının tamamının Türk olduğu ve Türkçe konuştuğu düşüncesiyle farklı şivelerle okuyup yazmak ve farklı edebî dillerin gelişmesine sebep olmak yerine ortak bir dil oluşturmak için çaba sarf etmek gerektiğini belirtmiştir (Aliyeva 2005: 136-137).

Azerbaycan’da XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Maarifçi eğitim anlayışı ile başlayan bilinçlenme süreci XX. yüzyıla gelindiğinde, Ali Bey Hüseyinzade’nin ifade ettiği gibi dil, din, millet ve vatan kavramlarını tanımlamaya başlamıştır. Hüseyinzade “Hayat” gazetesinde veciz ifadelerle bu konudaki düşüncelerini okuyucuyla paylaşmıştır. Mesaj Çarlık yönetimini tedirgin edecek bir şekilde açık ve net olarak verilmiştir:

“Biz Kafkaslarız. Kafkasya ehlinin öz
umur-i idaresine kendisi bakabilmek için
lâzım gelen muhtariyet talep ediniz.

Biz Müslümanız. Binaenaleyh öz akaid-
i diniyemize, hürriyet-i vicdanımıza her ne
lâzımsa onu isteyiniz, talep ediniz.

Biz Türküz. Dilimizin, lisanımızın
terakkisine mâni olan her nevi setlerin,

duvarların yıkılmasına ref olunmasına gayret ediniz.” (Garaşova 2004: 311).

Celil Mehmetkuluzade (1866-1932)’nin sahibi olduğu Molla Nasreddin (1906-1931) dergisinin ilk sayısında ve sonraki pek çok sayısında dille ilgili kaleme alınan yazılarda millî bir tavır gözlenmiştir. “Türkün açık anadili” ile konuşulması (Molla Nasreddin, 1906: 1/2) ve bu dilin edebî dil olarak geliştirilmesi salık verilmiştir. Arapça ve Farsça terkiplerin dili zorlaştırdığı ve anlaşılmaz kıldığı vurgulanmış, içinde pek çok terkip barındıran Osmanlı Türkçesinin giderek yabancılaştığı, dolayısıyla ortak Türk dili için ana gövde olamayacağı esfle belirtilmiştir (Talibzade, 1966: 313). Molla Nasreddin dergisinin ortak dille ilgili itirazlarına rağmen “Türk dili” kavramını özendirerek sayfalarına taşımış olması Türklük bilincinin gelişmesinde olumlu katkı sağlamıştır.

Türklerin hayat sürdüğü coğrafyanın sınırları Türkçenin konuşulduğu alanın sınırlarıyla orantılanmıştır. Bu durum için Ali Bey Hüseyinzade, Türkün “İyler dili Çin seddine dek hükmünü icrâ / Bir ucudur Altay bu yerin, bir ucu sahrâ (Füyûzât 1907: 9/140) sözleriyle Türk dilinin çok geniş bir sahada varlığını sürdürmekte olduğunu ifade etmiştir. Hüseyinzade Ali Bey Molla Nasreddin dergisinde yer alan Osmanlı Türkçesi ile ilgili düşünceye karşı çıkarak (Talibzade, 1966: 304) ortak Türk dilini oluşturma mümkün olduğuna dikkati çekmiştir: “Biz öz muhtelif şive ve lehcelerimizi islâh ve tevhîd ile özümüze mahsûs medenî ve edebî bir umûmî Türk dili vücûda getirebiliriz.” (Füyûzât 1907: 9/140).

Hayat gazetesinden ayrılarak İrşad gazetesini çıkaran Ahmet Ağaoğlu’nun yazılarında Azerbaycan Türklerinin intibahı, eğitimin önemi, mezhep ihtilafının verdiği zararlar, Türklerin Rusya’daki bütün milletlerle eşit haklara ve hukuka sahip olmasının sağlanması düşüncesi sıklıkla yer almıştır. Bunun gerçekleşmesi hâlinde, diğer Kafkas milletleriyle

beraber, Azerbaycan'ın arlık Rusya'sından bağımsızlığını elde etmesinin kolaylaşacağı hesap edilmiştir (Kılınç, 2016: 237). Ceditçi eğitim çerçevesinde alfabenin ıslahı ve kadının toplumdaki yeri sorgulanmıştır.

Çarlık Rusya'sında Meşrutiyetin getirdiğı özgürlük ortamı uzun sürmemiş; ulus bilincinin inkişafı neticesinde Rusya'nın zarar göreceğı düşüncesiyle 1907'de tekrar despot yönetim tarzını icraya koyan Başbakan Pyotr Stolipin (1862-1911) Meşrutiyetin vaat ettiği fikir özgürlüğünün tersine Yusuf Akçura, Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Resulzade gibi birçok Türk aydınını hapis cezasına çarptırmış veya sürgüne göndermiştir (Akpınar, 2008: 42-43). Stolipin'in Rusya'yı tekrar "Milletler Hapishanesi"ne dönüştürmesine rağmen matbuatta Türk kimliğı, kültürü ve diline dair yayımlanan yazıların Azerbaycan'da kültürel kimlik ve bağımsızlık fikrinin güçlenerek yayılmasında kuvvetli tesiri olmuştur. Öte yandan, düşüncelerini matbuat vasıtasıyla ortaya koyan entelektüellerin siyasî partiler kurarak veya mevcutlar içinde yer alarak düşüncelerini icraata dönüştürecekleri alanlara yönelmeleri de ulus bilincini muhkemleştirmiş ve kısa zamanda özgür ve bağımsız Azerbaycan fikrinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Azerbaycan'da Bağımsızlığa Giden Sürec

Partileşme aşamasında arlık Rusya'sının genelinde İttifakçılar Rus Kadetlerle işbirliğı yapmayı tercih etmişlerdir. Kadetler bu desteğı sürekli kılmak için Rus olmayan milletlerin de eşit haklara sahip olacaklarını, eğitim ve dinî akidelerini özgürce ifa edebileceklerini parti programlarına almışlardır. Devrimci görüşü benimseyen aydınlar ise Rus ihtilâlcılarla birlikte hareket etmişlerdir (Karaca, 1991: 22). İttifak, Bakü ve Kazan'da açılan şubeleri vasıtasıyla faaliyet gösterirken Kırım'da Tercüman gazetesi bu görevi üstlenmiştir. İttifakın bu faaliyetlerine karşılık "milli-radikal bir programla Bakü'de

“Difai”, Kazan’da “Hürriyet” fırkaları meydana gelmiş, aynı zamanda Rusya sosyalist fırkaları nezdinde birer Müslüman seksiyonu halinde Bakü’de “Himmet”, Kazan’da “Tancı” teşkilatları yaratılmıştı. Kırım’da inkılâpçı gençliği “Vatan Hadimi” gazetesi temsil etmekte idi. İnkılâpçı gençliğin Bakü’deki mürevvici “Tekâmül”, Kazan’daki “Tan” gazetesi idi.” (Karaca, 1991: 22).

Mehmet Emin Resulzade (1884-1955)’nin kurucusu olduğu ve başkanlığını yaptığı (1903-1904) “Azerbaycanlı Genç İnkılâpçılar Derneği” Milletler Hapishanesi’nde özgürlük arayan aktif bir dernek olarak dikkatleri çekmiştir. Dernek Ruslaştırma programlarına şiddetle karşı koymuştur. (Hüseynov, 1992: 6). Hümmet Partisi (1904-1920) işçi, köylü ve yoksul kesimlere hitap eden Bolşeviklere yakın bir parti olarak kurulmuştur. Partinin örgütlenmesinde Mehmet Emin Resulzade, Sultan Mecid Efendiyev (1887-1938), Neriman Nerimanov (1870-1925), Ahmet Ağaoğlu (1869-1939), Samed Ağa Ağamalıoğlu (1867-1930), Meşedi Azizbeyov (1876-1918), Mir Beşir Kasimov (1879-1949) gibi siyaset ve fikir adamları aktif olarak görev yapmışlardır. Parti Rus Bolşeviklerin bir şubesi gibi kurulmuş olsa da yönetimde bir süreliğine Resulzade ve Ağaoğlu gibi Bolşevik olmayan şahısların bulunması partinin kısmen bağımsız hareket etmesini sağlamıştır.

Bu dönemde Resulzade partinin yayın organı olan “Tekâmül” (1906-1907) gazetesinin yöneticiliğini yapmıştır. Türkçe-Ermenice yayımlanan ve yine partinin yayın organı olan “De’vet Goç” gazetesinin 19 Haziran 1906 tarihli nüshasında yayımlanan makalesinde Kafkasya’nın içine düştüğü kargaşanın temel sebebini Çarlık yönetiminin istibdadında ve milletleri birbirine düşürme amaçlı komplolarında gördüğünü vurgulamış; oyunun bozulması, Kafkasya’ya sükûn ve huzurun gelmesi için birlik ve beraberlik

çağrılarını yapmıştır. Şark-i Rus, İrşad, Yoldaş, Terakki, Füyûzât gibi gazete ve dergilerde 280 civarında yazısı yayımlanan Rezulzade'nin bu çağrısı sonradan özgürlük çağrısına dönüşerek “İnsanlara hürriyet, milletlere istiklâl” şeklinde ifadesini bulmuştur (Hüseynov, 1992: 4, 19-21).

Mehmet Emin Rezulzade Hümme't Partisi'nin genel başkanı olarak görev yapmış, daha sonra bu görevi Neriman Nerimanov üstlenmiştir. Çarlık Rusya'sının ciddî bir tehdit olarak gördüğü bu örgütlenme 1907'de dağıtılmasına rağmen 1917 Bolşevik İhtilalı ile tekrar canlanmış ve Nerimanov partinin başına ikinci kez geçmiştir. Bu dönemden itibaren Parti tamamen Bolşevik fikirler mucibince faaliyet göstermiştir. 1918-1920 yılları arasında Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti parlamentosunda temsil edilmiş; 20 Şubat 1920'de Adalet Partisi, İran Ahrar Partisi ve Bakü Bolşevikleri ile birleşerek Azerbaycan Komünist Partisi'ni oluşturmuşlardır.

Osmanlı Devleti içinde ve Kafkasya'da bir Ermeni devleti kurmak amacıyla tedhiş ve çatışmayı faaliyet biçimi olarak tercih eden ve tepe yöneticilerinin ekseriyâtı Rus Ermenisi olan Hınçak (1887-Cenevre) ve Daşnaksutyun (1890-Tiflis) adıyla iki parti kuruldu (Uygur, 2016: 177). Daşnaksutyun örgütü Kafkasya'da kısa sürede etkili olmaya başladı. Bu tarihe kadar halklar arasındaki huzursuzluğun genellikle büyük boyutlarda olmadığı bölgede Ermeni örgütü Türkler üzerinde baskı ve şiddet uygulamaya başladı. Gürcü siyaset adamı Karibi Gürcistan için yazdığı “Kızıl Kitap” adlı eserinde bu tedhiş hareketleriyle ilgili olarak gözlemlerini şöyle aktarmıştır: “Ermeniler, Türkler ve Gürcüler, asırlarla bir yerde yaşadılar ve bu müddet esnasında kanlı bir hadise şeklinde milliyet adaveti görülmemiştir... Daşnaklar geldiler ve müstakbel Ermenistan için sırf Ermenilerle meskûn bir arazi yaratmak istediler. Pederşahî Kafkasya köylerine millî adavet

ve nefret hisleri doldu. Ermenilerin silah oynatmalarına Türkler de aynı suretle mukabele ettiler.” (Karaca, 1991: 33).

Artan Ermeni tedhişi üzerine “teşkilatlanma faaliyetlerine başlayan Türkler, ilk siyasi teşkilatlarını Şubat 1905’te “Sosyal-Federalist Türk Devrim Komitesi” adıyla, ikincisini ise aynı yılın yaz aylarında “Gayret” adı altında kurmuşlardır. Daha sonra ise Türk Adem-i Merkeziyet Partisi kurulmuştur (Attar’dan akt. Atar ve Demirkol, 2015: 171). Gence’de kurulan bu örgütler geniş kitlelere hitap edememişler, küçük çaplı ve sınırlı faaliyet icra etmişlerdir. Buna karşılık, 1905 yılının sonlarına doğru Ahmet Ağaoğlu’nun kurduğu gizli Difai fırkası Türklerin meskûn olduğu pek çok yerde etkili olmuş ve Ermenilerin saldırılarına karşı güçlü bir savunma mekanizması hâlini almıştır. “Korumak, savunmak, difa etmek“ ile ilişkili olan “Difai” fırkasının kuruluş beyannamesinde yer alan bir cümle amacın ne olduğunu açık bir şekilde göstermektedir: “Daşnak fırkası emin olsun ki, hiçbir vakit biz öz milletimizin harabazarlığı ve külü üzerinde Ermeni milletinin saadet ve hoşgüzerenlik kurmasına yol vermerik.” (Karaca, 1991: 34).

Difai, Kafkasya’da 1905 Türk-Ermeni çatışmasının vuku bulduğu dönemde bu çatışmayı körükleyen bölgedeki Rus idarecilerine yönelik suikastlar düzenleyerek cinayetlerin sorumlularını cezalandırma yoluna gitmiştir. Ermenilere hitaben dağıtılan el ilanlarında ise Türklere zarar vermemeleri, aksi takdirde karşılık görecekları konusunda uyarılar yapılmıştır (Atar ve Demirkol, 2015: 174). Fırka 1908 yılının soruna kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. Daha sonra Çarlık yönetiminin ısrarlı takibi, baskıları ve teşkilat üyelerinin bir kısmını tutuklamaları sonucunda Ahmet Ağaoğlu Türkiye’ye gitmek zorunda kalmış ve başsız kalan Difai 1909’da lağvolunmuştur. İki yıl aradan sonra İstanbul’da sürgünde olan Mehmet Emin Resulzade’nin teşebbüsüyle Bakü’de Müsavat

Fırkası⁸ kurulmuştur. Difai'nin eski üyelerinin de dâhil olduğu fırka, Osmanlı Devleti'nin tesis ettiği “Kafkas İslam Ordusu” komutanı Nuri Paşa'nın desteğiyle 28 Mayıs 1918 tarihi itibariyle ilk bağımsız Türk cumhuriyeti olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurucusu olarak görevini yerine getirmiştir.

SONUÇ

Çarlık Rusya'sı içinde yaşayan Türk halkları asimilasyon tehdidine karşı XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendi aslı kimlikleriyle varlıklarını sürdürebilmek için uzun süreli bir mücadeleyi başlatmak zorunda kalmışlardır. Eğitimde reform düşüncesinin hayata geçirilmesiyle başlayan bu süreç çeşitli güçlüklere ve uygulanmakta olan projelere rağmen devam etmiştir. Rusya'da meşrutiyetin ilân edilmesi halkların dil, kültür ve kimlikle ilgili taleplerde bulunmasına imkân sağlamıştır. Bu taleplerin öncelikle kongrelerde alınan kararlar gereğince Çar idaresine iletilmesi uygun görülmüştür. Diğer yandan matbuatta sansürün kısmen kaldırılması fikirlerin daha hızlı yayılmasına ve güçlü bir etkileşimin ortaya çıkmasına vesile olmuştur.

Bu gelişmeler doğrultusunda Azerbaycan'da özellikle matbuat ve edebiyat (şiir, öykü, piyes) aracılığıyla kamuoyunda millî bilincin Türklük bilinci şeklinde tezahür etmesi önce muhtariyet, sonrasında ise bağımsızlık düşüncesini akıllara getirmiştir. Çeşitli cemiyetler ve fırkalar yoluyla bu düşüncenin

⁸ Müsavat Halk Partisi 1911'de sosyal demokrat ve liberal sağ kanat mensuplarının bir araya gelmesiyle kurulmuştur. Parti programında Müslümanların Ruslarla eşit haklara sahip olması ve Türk dünyasının bağımsızlığını kazanması için örgütlenmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Parti başkanı, daha önce Hümmet Partisi'nin kurucularından olan Mehmet Emin Resulzade'dir (Yel, 1999-2003: 564).

yaygınlaşması sağlanmıştır. I. Dünya Savaşı'nın ağır şartları altında ciddi yaralar alan Rusya'da işsizlik, yoksulluk, açlık ve bunların getirdiği kaotik ortamda Şubat İhtilali (1917) ile Çar Nikolay'ın tahttan indirilmesi, ardından Bolşevik İhtilâli (Ekim 1917) gerçekleşmiştir.

Bu yeni sosyo-politik iklimden istifadeyle Kafkasya ve Transkafkasya'da Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan; Kırım'da Kırım Halk Cumhuriyeti, Tataristan'da İdil-Ural Devleti, Kazak ve Kırgız topraklarında Alaş Orda Hükûmeti gibi kısa ömürlü de olsa bağımsız devletler kurulmuştur. Bütün bu oluşumları eğitim ve ideolojik güdülenme sonucunda ulusal bilincin kendi benzeşenleri ve bileşenleriyle bir arada kurumsallaşma çabaları olarak değerlendirmek gerekir. Bu çabalar aynı zamanda ulusal bilincin doğal mecrasını da göstermektedir.

Kaynakça

Akpınar, Yavuz (2008), **İsmail Gaspralı, Seçilmiş Eserleri: II, Fikrî Eserleri**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Aliyeva, Gönül (2005), **SSCB Döneminde Azerbaycan'da Dil Plânlaması**, (Yayımlanmamış doktora tezi) Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Ankara.

Alp, Alper (2010), **Kazan Tatarları'nın Siyasî Konum ve Yönelişleri (1905-1916)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Atar, Zafer; Demirkol, Kurtuluş (2015), "Azerbaycan'da Rus – Ermeni İşbirliğine Karşı Difâi

Fırkası”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı 45, (ss. 167-180).

Champarnaud, François, (1975), **Révolution et Contre-Révolution Culturelles en URSS**, Paris, Editions Anthropos.

Devlet, Nadir (2000), “1905-1917 Rusya Müslüman Kongrelerine Azerbaycan Aydınlarının Katkıları”, *Kafkasya'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu (9-11 Aralık 1998: Bakü)*, *Kafkasya'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri* (Hazırlayan: Rafiq Aliyev; Halil Bal), İrcica, İstanbul, (183-200).

Durmuş, Mitat (2008), “Azerbaycan Sahası Türk Edebiyatında İlk Süreli Yayın Faaliyetleri ve Molla Nesreddin Dergisi”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, (volume 3/7): 353-363.

Erol, Ali (2006), “Türk Kültür ve Fikir Hayatında Ekinçi (1875-1877)”, *Bilig*, sayı 39: 53-72, Ankara.

Füyûzât (1906-1907), Füyûzât ve Kaspi Matbaası, Bakû.

Garaşova, Sevil (2004), “XX. Yüzyıl Azerbaycan Fikir Tarihinde Ali Bey Hüseyinzade'nin Yeri”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, sayı 16, Konya.

Georgeon, François (1999), **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akcura (1876-1935)**, (Çev. Alev Er), 3. Baskı, Yurt Yayınları, İstanbul.

Hayit, Baymirza (1987), **Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını: 43, İstanbul.

Hesenoa, Sedaqet (2006), **Ali Bey Hüseyinzade'nin Dilçilik Görüşleri**, Azerbaycan Respublikası Tehsil Nazırlığı Naxçıvan Müellimler İnstitutu, Bakı.

Hüseynov, Şirmemmed (Tertib edeni) (1992), **Mehemmed Emin Resulzade, Eserleri, Birinci Cild 1903-1909**, Azernesr, Bakı.

İmanov, Vügar (2003), **Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934), Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.

Kanlıdere, Ahmet (2004), “Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, 2004, (149-181).

Karaca, Ahmet (Hazırlayan) (1991), **Milli Azerbaycan Hareketi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara.

Kılınç, Erol (Hazırlayan) (2016), **Yusuf Akçura, Türkçülüğün Tarihi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Kurat, Akdes Nimet (2010), **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, 5. Baskı (Tıpkıbasım), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Maraş, İbrahim (2016), “Hüseynzade Ali ve Türk Düşüncesi Açısından Önemi”, **I. Milletlerarası Türkiye-Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu (12-14 Mayıs 2016), Kastamonu**, (Düzenleyen: Kastamonu

*Üniversitesi-Azerbaycan Turizm ve Menecment Üniversitesi), **Bildiriler Özet/Tam Metinler**, Aralık 2016, (ss. 9-14).*

Molla Nasreddin, cilt I (1906-1907), (Tertipleyen Turan Hesen-zade-1996), Azerneşr, Bakı.

Nesibli, Nesib (2017), “Azerbaycan’ın Millet ve Devlet Kurucuları”, ***Azerbaycan Türklerinin Önderleri***, (Türkiye Türkçesine Akt. Orhan Uravelli; Selçuk Akın), Berikan Yayınevi, Ankara.

Nusretoğlu, Telman (2017), ***Azerbaycan’da Rus Kilisesi ve Rusçuluk Faaliyetleri***, Ötügen, İstanbul.

Semedli, Elza (2009), “XX. Yüzyılda Ortak Türk Dili Çalışmalarında Ali Bey Hüseyinzade`nin Rolü”, ***Turkish Studies***, Volume 4/8 Fall 2009, (ss. 1986-1995).

Talıbzade, Kamal (1966), ***XX Esr Azerbaycan Edebi Tengidi (1905-1917-ci İller)***, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı.

Uygur, Erdoğan (2008) “Füyûzat ve Molla Nasreddin Dergilerinde Edebî Dil Tartışmaları”, ***Modern Türklük Araştırmaları Dergisi-Journal of Modern Turkish Studies***, cilt 4, sayı 4 , s. 53-64, Ocak 2008.

Uygur, Erdoğan (2010), “Azerbaycan Matbuatında Füyuzat Dergisi”, ***Modern Türklük Araştırmaları Dergisi***, cilt 7, sayı 2, Haziran 2010, Ankara. (15.07.2010).

Uygur, Fatma (2016), “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Nüfusu ve Fransız-Ermeni İttifakı Üzerine Bir

Araştırma, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 35, Sayı 60, (ss.175-194).

Yel, Selma (1999-2003), “Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 24, s. 563-578.

İnternet Kaynağı

Carlpepin, <https://carlpepin.com/2010/11/09/la-guerre-russo-japonaise-1904-1905/> (21.11.2017)

SOVYET DESTEĞİ İLE İRAN'DA KURULAN AZERBAJCAN MİLLİ HÜKÜMETİ VE TÜRKİYE

Sadık SARISAMAN*

ÖZET

İkinci Dünya Savaşı yıllarında İran'da Güney Azerbaycan'da Seyyid Cafer Pişevari başkanlığında "Azerbaycan Millî Hükümeti" kurulmuştur. Bu hükümetin kuruluşunu hazırlayan en önemli gelişme İran üzerindeki Alman İngiliz mücadelesidir. Zira İngilizler Alman taraftarı olan Rıza Şah Pehlevi'yi görevden almak amacıyla Ağustos 1941'de İran'a girmişler ve oğul Muhammed Rıza'yı tahta oturtmuşlardır. Bunu fırsat bilen Ruslar da kuzeyden İran topraklarına dahil olarak 11 Eylül 1941 tarihinde Tebriz'i işgal etmişlerdir.

Ruslar'ın Güney Azerbaycan'daki ilk faaliyeti siyasi tutukluları serbest bırakmak olmuştur. Serbest bırakılanlar arasında Cafer Pişevari de bulunmaktadır. Pişevari Tebriz'e gelerek milli hareketin mücadelesini başlatmıştır. Bununla birlikte Sovyet ordularının Güney Azerbaycan'a girmesini müteakip Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden çok sayıda kişi propaganda amacıyla Güney Azerbaycan'a gelmiştir. Bu kişiler soydaşları Kuzey Azerbaycanlıların ve Sovyet Rusya'nın onları koruyacağı, birlikte hareket edecekleri propagandasını yapmışlardır.

Bu süreçte Azerbaycan Demokrat Partisi devreye girmiştir. Cafer Pişevari liderliğindeki bu parti özerklik siyaseti takip etmiştir. Bilahare Rusya'nın korumasında yapılan seçimler neticesinde 12 Aralık 1945 tarihinde Azerbaycan Milli Hükümeti kurulmuştur. Bu hükümetin en önemli icraatları

* Prof. Dr. Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, ssadik@aku.edu.tr.

arasında resmi dili Türkçe yapması, toprak reformu düzenlemesi ve Tebriz Üniversitesi gösterilebilir.

Ancak İkinci Dünya Savaşı sonunda Rusya İngiltere ile anlaşarak Azerbaycan'daki askerlerini geri çekmiştir. Bu durumda Azerbaycan Milli Hükümeti öz gücüne dayanmak mecburiyetinde kalmıştır. Zira, Türkiye de bu harekete olumlu bakmamış, milli bir oluşum olarak değerlendirmemiştir. Rusya'nın güdümünde sosyalist bir faaliyet olarak görmüştür. İlaveten Türkiye Rusya'nın toprak talebi nedeni ile ortaya çıkan gerginliği bu işe müdahil olarak daha da artırmak istememiştir.

Bu şartlarda İran yönetiminin beklediği fırsat ortaya çıkmıştır. İran öncelikle Azerbaycan Milli Hükümeti'ni yasa dışı ilan etmiştir. 10 Aralık 1946'da da ordularını harekete geçirmiştir. Ancak İran ordusundan evvel vatanseverler denilen milis birlikler 12 Aralık tarihinde Tebriz'e girmiş ve katliam yapmışlardır.

Bu bildirin amacı öncelikle Azerbaycan Milli Hükümeti'nin ortaya çıkış süreci ve faaliyetlerini ortaya koymaktır. İkinci olarak da bu oluşuma karşı Türkiye'nin yaklaşımını somut verilerle net bir şekilde tespit etmektir. Araştırmada dönemin basını, Cumhuriyet Arşivi belgeleri, Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıtları tutanakları, anılar ve ilgili diğer kaynaklardan yararlanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İran, Güney Azerbaycan, Kuzey Azerbaycan, Türkiye, Sovyet Rusya

THE AZERBAIJAN NATIONAL GOVERNMENT ESTABLISHED WITH THE SUPPORT OF SOVIET IN IRAN AND TURKEY

“Azerbaijan National Government” was established under the presidency of Seyyid Cafer Pişevari in Iran, in the South Azerbaijan during the World War II. The most important development preparing the establishment of this government was the German-English struggle on Iran because the English entered in Iran in August 1941 for the purpose of unseating Rıza Shah Pehlevi who was a German supporter and got his son Muhammed Rıza ascended the throne. The Russian taking advantage of this also entered in the lands of Iran on the date of 11 September 1941 and occupied Tabriz.

The Russians’ first activity in the South Azerbaijan was to release the political prisoners. One of these people was Cafer Pişevari. Pişevari came to Tabiz and started the struggle for nation-wide movement. Moreover, many people from the Azerbaijan Soviet Socialist Republic came to the South Azerbaijan for propaganda following the entrance of Soviet armies to the South Azerbaijan. These people made propaganda that their cognates who were the Northern Azerbaijanis and Soviet Russians would protect them and they would act together.

During this period, the Azerbaijan Democratic Party came into play. This party under the leadership of Cafer Pişevari followed an autonomy policy. After that, the Azerbaijan National Government was established as a result of the election conducted under the protection of Russia on 12 December 1945. Officialising the Turkish language, organising land reform, and Tabriz University can be shown among the most important activities of this government.

However, Russia reached an agreement with England at the end of World War II and withdrew its soldiers in Azerbaijan. In this situation, the Azerbaijan National Government had to rely on its own power. Turkey also did not look positively upon this act, did not evaluate as a national formation, and considered this as a socialist activity under the guidance of Russia. Furthermore, Turkey did not want to further increase the tension arising due to the land demand of Russia by taking part in this situation.

Under these conditions, the opportunity that the Iranian government expected appeared. Iran, first, declared the Azerbaijan National Government unlawful. It also put its armies into motion on 10 December 1946. However, militia forces called as patriots entered in Tabriz on 12 December before the Iranian army and massacred.

The purpose of this report is, first, to reveal the occurrence period and activities of the Azerbaijan National Government, and second, to identify attitude of Turkey towards this formation clearly with concrete data. Press of that period, Republican Archive Documents, official reports of the Turkish Grand National Assembly, memoirs, and other related sources will be used in the research.

Keywords: Iran, South Azerbaijan, North Azerbaijan, Turkey, Soviet Russia

GİRİŞ

Rusya ile İran arasında imzalanan 1813 tarihli Gülistan Antlaşması Azerbaycan'ın bölünmesi sonucunu doğurmuştur. Bakü, Karabağ, Gence, Kuba, Şeki, Şirvan ve Lenkweran hanlıkları arazileri Rusya'ya bırakılmış, Rusya ilk defa Hazar Denizi'nde donanma bulundurma hakkı elde etmiştir. Ancak İran mevcut durumdan memnun olmayarak Rusya ile yeniden savaşa tutuşmuştur. 1826-1828 Rus-İran savaşları neticesinde ise Türkmençay Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Nahcivan, Ordubad ve Erivan arazileri de Rusya'ya verilmiştir. Türkmençay Antlaşması kalıcı bir anlaşma olduğu için Azerbaycan kuzey ve güney olmak üzere iki kısma bölünmüştür.

Bu tarihlerden sonra İran Azerbaycanı'nda gerçekleşen milli içerikli en önemli siyasi hareket Muhammed Hıyabani isyanıdır. Bu isyanda Azerbaycan Demokrat Partisi direniş hareketinin lokomotifi olmuştur. Hıyabani 7 Nisan 1920 tarihinde halk ayaklanmasını başlatmıştır. 9 Nisan 1920 tarihinde İran'da Azadistan Cumhuriyetini kurduklarını ilan etmiştir. Ancak bu isyan kısa zamanda İran hükümeti tarafından bastırılmıştır. İsyanın lideri Muhammed Hıyabani çatışmalar sırasında hayatını kaybetmiştir. Diğer isyancıların ise çoğu idam edilmişlerdir.

Bu arada bir süredir gücünü kaybetmiş olan Kaçar Hanedanı 1925 İran Kazak kuvvetlerinin subaylarından Rıza tarafından ortadan kaldırılmıştır. Kendisini şah ilan eden Rıza Pehlevi ile beraber İran'da Pehleviler dönemi başlamıştır. Pehleviler döneminde Fars milliyetçiliği politikaları uygulanarak diğer unsurlar Farslaştırılmaya çalışılmıştır. Bu anlamda İran Azerileri de büyük sıkıntılar yaşamışlardır. İran Azerbaycanı'nda Türk dili ile eğitim yasaklanmıştır.

İkinci Dünya Savaşı döneminde ise bölge yeni gelişmelere ve olaylara sahne olmuştur. İran devleti

tarafsızlığını ilan etmesine rağmen savaşın ülkesine sıçramasına engel olamamıştır. Zira, İran Müttefik Devletler tarafından işgal edilmiştir. Bu işgalin sebebi Almanya karşısında zor duruma düşmüş olan Rusya'ya yardım ulaştırmaktır. Karadeniz'deki limanların çoğu Almanların kontrolünde olduğundan, Türkiye de boğazlardan savaş malzemesi geçirilmesine müsaade etmediğinden dolayı Müttefikler İran'a yöneldiler. İran'ın Sovyetler Birliği ile uzun bir kara sınırı da mevcut idi.

Fakat Şah Muhammed Rıza Pehlevi Alman taraftarı olduğu için Sovyetler Birliği ve İngiltere hızlı bir işgal planı yaptılar. İran'ın hazırlık yapmasına izin vermeden 25 Ağustos 1941 tarihinde İran'ı 3 koldan işgale başladılar. Batıdan Irak ve doğudan Hindistan sömürgeleri üstünden İngiltere, kuzeyden de Sovyet birlikleri iki buçuk hafta sonunda tüm İran'ı teslim aldılar. İkiye ayrılan İran'ın kuzeyi SSCB'nin, Güneyi de İngiltere'nin kontrolüne geçti Müttefikler Rıza Pehlevi'yi tahttan indirerek oğul Pehlevi'yi tahta geçirdiler. İmzalanan anlaşmalarla İran müttefiklere dahil oldu. Savaşın bitiminden sonra kuzey ve güney'deki işgalin sona ereceği garantisi de verildi.

1. Azerbaycan Demokrat Fırkasının Kurulması

Güney Azerbaycan'da meydana gelen gelişmeler açısından Azerbaycan Komünist Partisi Birinci Katibi Mir Cafer Bağırov önemli bir role sahiptir. O, fırsattan istifade ile bölünmüş Azerbaycan'ı birleştirmek istiyordu. Bu amaçla Stalin'e bir plan sunmuştur. Buna göre Güney Azerbaycan, Kuzey Azerbaycan ile birleştirilerek Sovyetler Birliğine katılacaktır.¹. Bağırov 15 Eylül 1941 tarihinde İran'a gönderilen

¹ Aygün Attar, " Yeni Belgeler Eşliğinde II.Dünya Savaşı Sırasında Türk-Sovyet İlişkilerinde İran Gerginliği", **Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi**, C.II, S.2, Temmuz 2004, s.139-140.

partililerle konuşmasında şunları söylemiştir. *"Eğer biz Azerbaycanlılarda zerre kadar cesaret varsa zorla ayrılmış Azerbaycan halkını er yada geç Sovyet Azerbaycan halkı ile birleştirmeliyiz"*².

Ancak, Güney Azerbaycan'daki milli hareket söz konusu edildiğinde zikredilmesi gereken en önemli şahsiyet Mir Cafer Pişaveri'dir. Hareketin lideri olan Pişaveri 1892 yılında Güney Azerbaycan'da dünyaya gelmiştir³. Çocuk yaşında Bakü'ye gitmiş, tahsilini orada tamamlamıştır. 32 yaşında İran'a dönerek Pehlevi yönetimine karşı mücadeleye başlamıştır⁴. 1930 yılında hapse atılmıştır. 11 yıl hapiste yatmıştır⁵ Hapse girmesinin sebebi bazılarının göre Kominizm propagandası yapmak⁶, bazılarının göre ise Azerbaycan'ın haklarını savunmaktır⁷.

Bu arada İkinci Dünya savaşı sırasında ABD, İngiliz ve Rus orduları İran'a girince oğul Rıza Pehlevi af çıkardı. Bu af sayesinde Pişaveri de serbest kaldı⁸. Kafkasyalı'ya göre *"Hapisaneye komünist olarak giren Pişaveri oradan sosyal adaletçi ve demokrasiden yana bir milliyetçi olarak çıkmıştır"*⁹. Abrahamian ise O'nun *"ansızın Azeri köklerini keşfetmiş"* olduğunu ifade etmiştir¹⁰.

² Aygün Attar, **İran'ın Etnik Yapısı** (Yakın Dönem ve Günümüzde), Divan Yayıncılık, Ankara 2006, s.284.

³ Aygün Attar, **a.g.e.**, s. 283.

⁴ Ali Kafkasyalı, **İran Türkleri**, Bilgeoğuz yayımları, İstanbul 2010.s. 222F,

⁵ Mehmet Metin Öran, **İran Türkleri Hürriyet Hareketleri**, (Haz. Selçuk Alkın), Mars yayımları, 1998, s. 93-94.

⁶ Kafkasyalı, **İran Türkleri**, s. 222,

⁷ Öran, **a.g.e.**, s. 93-94..

⁸ Öran, **a.g.e.**, s. 93-94..

⁹ Kafkasyalı, **İran Türkleri**, s. 85,

¹⁰ Ervand Abrahamian, Modern İran Tarihi, (Çev: Dilek Şendil), 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür yayımları, İstanbul 2004, s. 147.

Hapishanesinden çıktıktan sonra Pişaveri önce Tahran'a gitmiştir. İran'da Türkçe neşriyat yasak olduğundan "Ajir" isimli Farsça bir gazete çıkarmaya başlamıştır.¹¹ Burada yaşayan Azerbaycancı güçleri Ajir gazetesi ve Azadlık Cephesi etrafında toplamaya çalışmıştır¹². Oradan da Tebriz'e gelerek siyasi faaliyetlerine başlamıştır.¹³

Pişaveri 14. dönem için Tebriz'den milletvekili aday oldu ve seçilmeyi başardı. Ancak, Şah Muhammed Rıza Pehlevi, Pişeveri ve arkadaşlarını meclise sokmamıştır. Haziran 1944'de 47 lehte oya karşılık 48 aleyhte oyla Tebriz milletvekillerinin mazbataları reddedilmiştir. Bunun üzerine Azerbaycan'dan Tahran'a binlerce protesto telgraf gönderilmiştir.¹⁴ İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevi "*Tarihe Cevap*" adlı hatıratında Pişeveri'yi Rus maşası olarak takdim etmiştir. O, Pişeveri'nin parlamentoya seçildiğini, ancak komünist olduğu için oturumlara gelmesine izin verilmediğini ifade etmiştir.¹⁵

Pişaveri bundan sonra mücadelesini Azerbaycan'da sürdürmeye karar vermiştir. Bir kaç arkadaşı ile birlikte Temmuz 1945'de gizlice Baku'ye giderek Bağirov ile görüşmüşlerdir. Burada Azerbaycan Demokrat Fırkası (ADF) kurulması ve liderliğine Pişaveri'nin getirilmesi kararlaştırılmıştır¹⁶. Kuzey Azerbaycan'dan gönderilen

¹¹ Öran, **a.g.e.**, s. 93-94; Kafkasyalı, **İran Türkleri**, s. 222.

¹² Ekrem Rehimli, **Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekat**, Meqa Neşriyat, Bakı, 2003, s.55

¹³ Kafkasyalı, **İran Türkleri**, s. 85, Öran, **a.g.e.**, s. 93-94.

¹⁴ Öran, **a.g.e.**, s. 93-94; Ali Kafkasyalı, **İran Coğrafyasında Türkler**, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2011, s. 46.

¹⁵ Öran, **a.g.e.**, s. 104.

¹⁶ Cemil Hesenli, "Güney Azerbaycan Milli Harekatı", **Türkler Ansiklopedisi**, C.20, (ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri), Ankara 2002,s. 644.

siyasetçi, ilim adamı, gazeteci, yazar ve sanatçılar ile Pişeveri desteklenmiştir¹⁷

Bu arada Tahran'da Sovyet Büyükelçiliğinin danışmanı E Yagubov 1945 yılı Ağustos ayının ilk günlerinde Tebriz'e geldi. Geliş amacı Demokrat Fırkası'nın kurulması ile ilgili çalışmaları yakından takip etmek idi¹⁸.

Nihayetinde Tebriz'de 12 Şehriyar 1324, yani 3 Eylül 1945 tarihinde Azerbaycan Demokrat Fırkası (ADF) kurulmuştur.¹⁹ Parti tarihi sürekliliğe işaret etmek için Hıyabani'nin siyasi hareketinin adını benimsemiştir.²⁰

12 Eylül 1945 tarihinde Azarbeycan Tudeh Partisi teşkilatları ADF'ye katılma kararı almışlardır²¹. Bu sebeple olsa gerek Brenda Şaffer bu partinin tıpkı Tudeh gibi komünist ve Sovyet güdümlü olduğunu iddia etmiştir²².

13 Eylül 1945 tarihinde Tebriz'de ADF'nin ilk toplantısı yapılmıştır. Toplantıda 11 kişiden oluşan Kurucular Komitesi teşkil edilmiştir. Pişaveri bu kurulun başkanlığına, Şebüsteri de yardımcılığa getirilmiştir²³. 14 Eylül tarihli gazetelerde Azerbaycan'ın muhtariyet istediği yazılmıştır.²⁴ Ancak, İran parlamentosundaki 20 Azerbaycan milletvekilinden 11'bir bildiri yayınlayarak ADF'nin muhtariyet talebini eleştirmişlerdir²⁵

¹⁷ Ali Kafkasyalı, **İran Coğrafyasında Türkler**, s. 45.

¹⁸ Hesenli, **a.g.m**, s. 644.

¹⁹ Rehimli, **a.g.e**, s.55,56

²⁰ Brenda Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler İran ve Azerbaycan Kimliği**, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları, İstanbul 2008, s.62-68

²¹ Rehimli, **a.g.e**, s.64; Attar, **a.g.e**, s.284-285..

²² Shaffer, **a.g.e**, s.62-68

²³ Rehimli, **a.g.e**, s.64-65.

²⁴ Akşam, 14 Eylül 1945, , s.1.

²⁵ Akşam, 30 Eylül 1945, , s.2.

Öte yandan Eylül ayı sonlarında Azerbaycan şehir ve kasabalarında partinin alt yapısı tamamlanmıştır²⁶. Kurucular Komitesi 2 Ekim 1945 tarihinde ADF'nin Birinci Kongresini toplamıştır. Kongre Tebriz'de Firdevsi salonunda 2 gün sürmüştür. Kongreye Azerbaycan'ın bütün bölgelerinden 277 temsilci katılmıştır. Komünist bir oluşum izlenimi oluşmaması için delegeler bütün sosyal tabaka ve zümreleri temsil edecek şekilde belirlenmişlerdir. Hiç bir "izm" den söz edilmemiştir. Proleterya diktatörlüğü ve komünizm söylemlerden kesinlikle uzak durulmuştur²⁷.

Pişeveri'nin yeniden başkanlığa seçildiği kongrede 41 kişilik yönetim kurulu ve 12 kişilik teftiş kurulu oluşturulmuştur. Bu kurullarda her kesimden temsilcilerin bulunmasına dikkat edilmiştir. 10'u partili, 4 işçi, 7 köylü, 1 sanatçı, 11 eğitimci, 10 toprak ağası, 4 tüccar, 2 fabrikatör yer almıştır²⁸.

Kongre sonunda Azerbaycan Demokrat Fırkası müracaatname adlı belgeyi kamuoyuna ilan etmiştir. Bu müracaatnameyi imzalayan 277 kişinin çoğu Settar Han ve Hıyabani hareketine katılanlar ya da onların çocukları ve torunları idi. Müracaatname'de fırkanın kurulmasını zorunlu kılan sebepler anlatılmış, ilkeler ortaya konulmuştur²⁹.

Bu ilkeler arasında vilayet encümenlerinin ve Azerbaycan muhtariyetinin tanınması, Azeri dilinde eğitim, toprak reformu, işsizliğin önlenmesi, sanayileşmenin sağlanması, Azerbaycan'da toplanan vergilerin Azerbaycan'a

²⁶ Attar, **a.g.e**, s.284-285.

²⁷ Rehimli, **a.g.e**, s.64-67.

²⁸ Aygün Attar, **a.g.e**, s.284-285.

²⁹ Rehimli, **a.g.e**, s.59

harcanması yer almıştır³⁰. Azerbaycan'dan çıkarılacak millet vekili sayısının 20'den 40'a çıkarılması da istenmiştir³¹.

Müracaatname'de muhtariyet federatif devlet seviyesinde düşünülmüştür. İran'daki Fars olmayan halklara muhtariyet verilmesi ya da federatif devlet yapısına geçilmesi teklif edilmiştir. Müracaatnamenin yayınlanmasından iki gün sonra Fırkanın yayın organı olan "Azerbaycan" gazetesi yayınlanmaya başlamıştır³².

Azerbaycan Demokrat Fırkasının 2. Kongresi kadınlı erkekli 724 delegenin katılımı ile 20 Kasım'da toplanmıştır. Tebriz'de toplanan kongrede başkanlığa Gazi seçilmiştir³³. Kongre 2 gün devam etmiş, 14 maddeden ibaret kararlar alınmıştır. Bu kararlar İran şahına, başbakanına, millet meclisi başkanına, ABD, SSCB, İngiltere, Fransa ve Çin devletleri başkanlarına telgrafla bildirilmiştir³⁴.

Azerbaycan Demokrat Fırkası kararlarında eyalet halkının arzu ve iradesini yansıttığı izlenimini vermeye çalışmıştır. Bu yüzden Atlantik Beyannamesi'ne uygun hareket edildiği ifade edilmiştir. İran'ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü çerçevesi içinde muhtariyet talep edildiği bildirilmiştir. Güney Azerbaycan'ın meşruti ve milli bir hükümetle İran'da bir demokrat rejim kurmak amacıyla olduğuna dikkat çekilmiştir³⁵.

Kongre kendisini kurucu meclis ilan etmiş, 39 kişiden oluşan bir milli heyet seçerek yetkilerini bu heyete devretmiştir. Pişeveri kongrede " *Biz artık özümüzü idare etmek istiyoruz*" demiştir³⁶.

³⁰ Rehimli, **a.g.e**, s.60-61

³¹ Akşam, 29 Ekim 1945, No. 9710, s. 2.

³² Rehimli, **a.g.e**, s.61-63

³³ Akşam, 25 Kasım 1945, No. 9734, s.1, Tan, 25 Kasım 1945, s.2..

³⁴ Rehimli, **a.g.e**, s.69, 71..

³⁵ Tan, 26 Kasım 1945, s.1; Akşam, 26 Kasım 1945, No. 9735, s.1.

³⁶ Öran, **a.g.e**, s. 93-94-95..

2.Kongre'nin kararları özetle şöyledir: 1 Azerbaycan halk Kongresi kendisini kurucular meclisi olarak ilan eder. 2. Vakit yitirmeden Azerbaycan Milli Meclisi toplantıya çağrılacaktır. 3. 20 yaşına gelmiş kadın ve erkekler seçme, 27 yaşından yukarı olan kadın ve erkekler de seçilmek hakkına sahiptirler. 4. Azerbaycan muhtariyetini ilan eder. 5. 39 kişilik milli heyet, milli meclis toplanıp milli hükümet kurulana kadar kongrenin aldığı kararların icrası işini yürütür³⁷.

Bunun dışında vilayet ve kaza meclisleri üye seçimlerinin 3 Aralık tarihine kadar tamamlanması kararlaştırılmıştır. Diktatörlüğü önlemek için İran genelinde de derhal genel seçimler yapılması talep edilmiştir³⁸

2. Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın Güney Azerbaycan'da Kontrolü Ele Geçirmesi

Azerbaycan Demokrat Partisi Ekim 1945'de Güney Azerbaycan'ın kontrolünü ele geçirmek için kansız bir isyan başlattı³⁹. Bu doğrultuda 10-20 Kasım 1945 tarihleri arasında 10 gün süre ile ülkenin çeşitli yerlerinde mitingler yapıldı. Partinin 18 Kasım 1945 tarihli toplantısında silahlı halk gönüllüleri fedai destelerinin oluşturulmasına karar verildi. 20 Kasım 1945 günü toplanan Halk Kongresi'nde rejim memurlarının ve jandarmaların zorbalıklarının karşısına çıkmak kararı alındı⁴⁰.

Azerbaycan milisleri kontrolü ele geçirmeye çalıştıkları şehirlerde Tahranla telefon ve telgraf haberleşmesini kesmişlerdir. Görgü şahitlerinin anlatımına göre Rus kamyonları ile halka silah ve mühimmat dağıtılmıştır⁴¹.

³⁷ Rehimli, **a.g.e** , s.71.

³⁸ Akşam, 27 Kasım 1945, No. 9736, s.1.

³⁹ Shaffer, **a.g.e**, s.62-68

⁴⁰ Rehimli, **a.g.e**, s.67-69.

⁴¹ Akşam, 19 Kasım 1945, No. 9728, s.1.

Halk Kongresi sonucunda büyük devletlere gönderilen telgraflarda bu ülkelerin Azerbaycan halkının haklı mücadelesine destek vermeleri de istenmiştir. Tahran Hükümeti'nin Azerbaycan halkından intikam almaya çalıştığı, özgürlük isteyen sesi cellatları, katilleri koruyan "hain" adliye memurları ve "cani" jandarmalar eli ile susturmaya çalıştığı bildirilmiştir⁴².

Bütün bu açıklamalar yapılırken İran'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygılı olduğu, bu yönde yapılacak saldırılara İran devleti ile birlikte göğüs gerileceği mesajı da sıklıkla verilmiştir. Ancak, Azerbaycan halkının milliyetine, diline, adet ve geleneklerine karşı yapılacak saldırılara da karşılık verileceği bildirilmiştir⁴³.

Bu arada Tebriz'de polis ve jandarma merkezleri fedailer tarafından ele geçirilmiş, silahları teslim alınarak serbest bırakılmışlardır. ⁴⁴. Olaylara müdahale etmek amacıyla Azerbaycan'a gönderilen İran kuvvetleri Ruslar tarafından Kazvin'de durdurulmuştur.⁴⁵

Bu arada demokratların önde gelen bazı muhalifleri kurşuna dizdiklerine dair haberler de alınmıştır⁴⁶ Meraga'da otomatik silahlarla şehre hücum eden demokrat unsurların valiyi ve garnizon komutanını idam ettikleri bildirilmiştir⁴⁷. 9 Aralık tarihli Cumhuriyet gazetesinde Azerbaycan'daki asilerin Hazar denizi üzerindeki Pehlevi limanını işgal etmiş oldukları yer almıştır.⁴⁸

Tahran kaynaklı bir habere göre de Tebriz'de oluşturulan hükümet Azerbaycan'da terhis edilenleri ve asker

⁴² Rehimli, **a.g.e**, s.71.

⁴³ Öran, **a.g.e**, s. 93-94-95..

⁴⁴ Rehimli, **a.g.e**, s.72.

⁴⁵ Akşam, 21 Kasım 1945, No. 9730, s.1.

⁴⁶ Tan, 23 Kasım 1945, s.1.

⁴⁷ Akşam, 3 Aralık 1945, No. 9742, s. 1.

⁴⁸ Cumhuriyet, 9 Aralık 1945, s.1,3

olabilecek yaşta bulunanları silah altına çağırıştır. Yine Azerbaycan milisleri her hangi bir şehri işgal ettiklerinde ekmeğe daha ucuz fiyat koyarak, gündelikleri artırarak ve halka elbise dağıtarak taraftar kazanmaya çalışmışlardır⁴⁹.

Diğer taraftan Azerbaycan'da milis kuvvetlerin kontrolü ele geçirmeye başlaması üzerine 11 Aralık 1945 günü Tebriz valisi Bayat görevini bırakarak Tahran'a gitmiştir⁵⁰. İlâveten Tebriz'deki İran garnizonu da son derece güç duruma düşmüştür. 6.000 kişilik Tebriz garnizonu şehre yiyecek getiren bütün kabileleri durduran ve geçişleri kontrol eden milisler tarafından kuşatılmıştır⁵¹.

Garnizon Komutanı General Draşani Azerbaycan Fedailerine silahla karşılık verilmesini emretmiştir. Ancak, fedailerin garnizondaki asker ve subaylara yönelik megafonla yaptığı duyurular etkili olmuştur. Fedailer askerlere şu hitapta bulunmuşlardır: *" damarlarında Azerbaycanlı kanı olan her bir asker ve zabıt gerek Azerbaycan'ın ve gerekse halkının azadlığına kömek etsin. Şimdiye kadar Tahran hükümetinin bize ettiği tahkiri hatırlayın. Analarınızın sütü o vakit helal olabilir ki siz onların namusunu koruyasınız.Yaşasın Azerbaycan'ın reşid memleketine, halkına ve öz doğma ata ve anaların sadık kalan asker ve zabitler"*⁵².

General Draşani son dakikaya kadar teslim olmayı reddetmiştir. Kışlada açlık ve susuzluk baş göstermesi üzerine merkezi hükümetin silahları tahrip etmek ve teslim olmak hususunda verdiği emre uyararak teslim olmuştur⁵³.

Garnizon'un teslimi amacıyla 13 Aralık 1945 günü Pişaveri ile Draşani arasında 7 maddelik bir anlaşma

⁴⁹ Akşam, 9 Aralık 1945, No. 9748, s.2.

⁵⁰ Rehimli, **a.g.e** , s.71-72.

⁵¹ Akşam, 13 Aralık 1945, No. 9752, s. 1.

⁵² Rehimli, **a.g.e** , s.74.

⁵³ Akşam, 17 Aralık 1945, No. 9756, s. 2.

imzalanarak garnizon teslim olmuştur. Buna göre garnizondaki askerler silahlarını bırakacaklardır. Askerlere ve subaylara dokunulmayacak, Tebriz'den ayrılmalarına izin verilecektir. Anlaşmayı takiben General Draşani 7 yüksek rütbeli subayla birlikte hava yoluyla Tahran'a gitmiştir. O, Tahran'a ulaştığında derhal tutuklanarak hapsedilmiştir⁵⁴

Bu arada fedai teşkilatı Karadağ, Erdebil, halhal, Keleyber ve Miyandab şehirlerini de şah kuvvetlerinin elinden almıştır. Bu çatışmalar sonrasında İran ordusundan 5.983 asker ve subayı terki silah etmiştir. 4 top, 3.577 tüfek, 22 tabanca, 6 tank ele geçirilmiştir⁵⁵. Öte yandan İran'da isyanın Tahran'a kadar gelişeceği ve başkentini de isyancılar tarafından ele geçirileceği endişesi ortaya çıkmıştır.⁵⁶

Azerbaycan'ın ikinci büyük şehri Urmiye'nin (Rızaiyye) zaptı ise biraz daha sıkıntılı olmuştur. Pişaveri kan dökmeden şehrin alınmasından yana olduğu için kuşatma uzamıştır. Bu şehir de garnizon çevre rayonlardan gelen yardım kuvvetleri sayesinde 17-18 Aralık tarihlerinden tamamen kuşatılmıştır. Garnizon komutanı askerlerinin firar ettiklerini görerek 19 Aralık günü teslim olmuştur.⁵⁷ Moskova kaynaklı bir haberde 20 Aralık günü Merend, Ahar ve diğer yerlerdeki İranlı birliklerinin de Azerbaycan Hükümetine teslim oldukları bildirilmiştir⁵⁸

Diğer taraftan ABD Güney Azerbaycan'da neler olduğunu öğrenmek amacıyla bölgeye bir müşahit göndermeye çalışmıştı. Dışişleri Orta Şark Dairesi Şefi Herald Minor Azerbaycan'ı ziyaret etmek için Rusların müsaadesini istemişti.

⁵⁴ Rehimli, **a.g.e**, s.74.

⁵⁵ Rehimli, **a.g.e**, s.77.

⁵⁶ Akşam, 29 Kasım 1945, No. 9738, s.1.

⁵⁷ Rehimli, **a.g.e**, s.77-78.

⁵⁸ Akşam, 21 Aralık 1945, No. 9760, s. 1, Cumhuriyet, 21 Aralık 1945, s.3..

16 gün bekledikten sonra izin alamayınca İran'dan ayrılarak Washington'a geri dönmüştür⁵⁹.

3. Azerbaycan Milli Hükümetinin Kurulması Ve İcraatları

Milli heyet Azerbaycan parlamentosunu kurmak için seçimlerle ilgili hazırlık yaptırmıştır. Bütün siyasi partilere seçimlere girme hakkı tanımıştır⁶⁰. 27 kasım'da Azerbaycan Milli Meclisi seçimleri başlamıştır. 5 gün süren seçim 1 Aralık 1945'de sona ermiştir. 32 seçim bölgesinden 100 mebus seçilmiştir⁶¹. Seçimler sırasında 500 bin seçmenden 150 bini oylarını kullanmıştır⁶². İran kaynaklı haberlere göre ise Azerbaycan seçimlerine tehditle tesir edilmiş, bazı kimseler 2 hatta 3 oy kullanmışlardır⁶³.

Hacı Mirzali Şebüsteri Meclis Başkanlığı'na seçilmiştir. Meclisin ilk toplantıda İran'ın toprak bütünlüğüne ve Azerbaycan muhtariyetine vurgu yapılmıştır. Meclis 9 kişiden oluşan bakanlar kurulu tayin etmiştir. Pişeveri'nin Başbakanlığa getirildiği hükümette Dışişleri Bakanlığı, Harbiye Nazırlığı ve Dış Ticaret Nazırlığı yok idi⁶⁴.

Bakanlar kurulu dışında Kiyami Ali mahkeme başkanlığına, Ferudun İbrahimi de Başsavcılık görevine tayin edilmiştir⁶⁵. Cemil Hasanlı böylece Sovyetlerin Türkiye'nin doğu sınırlarında ve Kuzey İran'da planladıkları özerklik hareketine resmi statü kazandırmış olduğunu ifade etmiştir⁶⁶.

⁵⁹ Akşam, 29 Aralık 1945, No. 9768, s.1.

⁶⁰ Öran, **a.g.e**, s. 93-94-95..

⁶¹ Rehimli, **a.g.e**, s.71-72.

⁶² Akşam, 16 Aralık 1945, No. 9755, s. 1.

⁶³ Akşam, 10 Aralık 1945, No. 9749, s.1.

⁶⁴ Rehimli, **a.g.e**, s.72.

⁶⁵ Rehimli, **a.g.e**, s.76-77.

⁶⁶ Cemil Hasanlı, **Türk-Sovyet İlişkileri 1939-1953**, Bilgi yayınevi, İstanbul 2011, s. 229.

Azerbaycan Milli Hükümeti Bakanlar Kurulu şu kişilerden oluşmuştur: 1. Başbakan Seyyid Cafer Pişaveri, 2. Dahiliye Nazırı Salamulla Cavid, 3. Halk Goşunları (Orduları) Nazırı Cafer Kaviaan, 4. Kend Tasarrufat Nazırı Dr. Mehtaş, 5. Maarif Nazırı Muhammed Biraya, 6. Sıhhiye Nazırı Dr. Uregni, 7. Maliye Nazırı Gulam Mirza İlhami, 8. Adliye Nazırı Yusuf Azima, 9. Posta ve Telgraf Nazırı Mirza Rebi Kebiri, 10. Ticaret ve İktisat Nazırı Rıza Resuli⁶⁷.

Basında belirtildiğine göre Azerbaycan Milli Hükümeti Savunma ve Dışişleri bakanlıkları tesis etmeyeceğine ve İran Anayasası çevresi içinde kalmak istediğine dair yaptığı vaatlere rağmen daha ilk günden Moskova'ya temsilciler göndererek sözünü tutmamıştır⁶⁸. Azerbaycan Halk Goşunları Nazırınının 20 yaşından itibaren bütün erkekler için bir senelik askerlik hizmetini mecbur kılan kararnamesi de bu doğrultudadır⁶⁹.

Öte yandan Azerbaycan Hükümeti'nin ilk yaptığı işlerden birisi İran devletinden memurlar için maaş istemek olmuştur. Maliye Bakanı Tahran'a müracaat ederek memur maaş ve ücretlerinin verilebilmesi için 30.000.000 riyal talep etmiştir. Bakan bu para verilmediği takdirde Azerbaycan'ın yeni para bastırmak zorunda kalacağını bildirmiştir⁷⁰.

13 Aralık 1945 tarihinde tasdik olunmuş olan Azerbaycan Milli Hükümeti'nin programı özetle şöyledir: 1. Azerbaycan muhtariyetinin dünyaya tanıtılması. 2. Demokratik esaslarla encümen seçimlerini yapmak ve encümenleri teşkil etmek. 3. Şehir ve kentleri güzelleştirmek. 4. Devlet görevlerine vatansever ve vicdanlı kişileri getirmek. 5. Adaletli vergi kanunu tatbik etmek. 6. Fedai teşkilatı ve milis kuvvetlerinin eğitimini yaptırmak ve teçhizatını temin etmek. 7.

⁶⁷ Rehimli, **a.g.e**, s.76-77.

⁶⁸ Akşam, 19 Aralık 1945, No. 9758, s. 1.

⁶⁹ Akşam, 24 Aralık 1945, No. 9762, s. 2.

⁷⁰ Akşam, 21 Aralık 1945, No. 9760, s. 1.

Eğitimin ve yazışmaların ana dilde yapılması. 8. Milli Darülfünun açılmasını çabuklaştırmak. 9. Adaletli toprak ıslahının gerçekleştirilmesi.10. Erbab-raiyyet ilişkilerinin düzene onulması.11. Üretim kuruluşlarının işler hale getirilmesi.12. Milli sanayinin desteklenmesi.13. İşsizliği ortadan kaldırmak için etkili tedbirlerin alınması. 14. Gelişmiş iş kanunu ve sigorta sisteminin uygulanması. 14. Sıhhiye hizmetlerinin iyileştirilmesi.15. Azerbaycan'da yaşayan azınlıklara Azerbaycanlılarla beraber hukuk verilmesi. Onların milli dil, medeniyet, adet-ananelerinin geliştirilmesine devlet seviyesinde saygı gösterilmesi. 16. İran hükümetinin Azerbaycan'ın milli menfaatlerine zıt olmayan kanunların tanınması.⁷¹

Azerbaycan Milli Hükümeti pek çok alanda reformlar yapmıştır. Yaptığı reformları ve hükümet uygulamalarını halka anlatmak için "*Tebriz'in Sesi*" adıyla Azerbaycan dili ile yayın yapan bir radyo kurmuştur⁷². Şubat ayının ortalarında radyo istasyonunun kurulması çalışmaları başlamış, 7 Nisan 1946 günü ilk yayını gerçekleştirmiştir⁷³.

Hükümet şahıs hürriyetini, söz matbuat ve fikir hürriyetini kanun koruması altına almıştır⁷⁴. Azerbaycan dilinde mektep açmak ve yayın yapmak hususundaki bütün yasakları kaldırmıştır. Milli Hükümetin amaçlarına zıt olmayan, Azerbaycan'ın muhtariyeti aleyhine yönelmeyen siyasi ve edebi teşkilatlara, ilmi birliklere, cemiyet ve teşkilatlara faaliyet özgürlüğü verilmiştir.⁷⁵

İktisadi alanda yapılan uygulamalar içerisinde toprak ıslahatı ilk sırada yer almıştır. Toprak kanunu çıkarılarak

⁷¹ Rehimli, **a.g.e** , s.82.

⁷² Brenda Shaffer, **a.g.e**, s.62-68

⁷³ Attar, **a.g.e**, s.295.

⁷⁴ Rehimli, **a.g.e** , s.83.

⁷⁵ Rehimli, **a.g.e** , s.85.

topraksız köylüye toprak dağıtımına başlanmıştır⁷⁶. Toprakla ilgili 3 kanun çıkarılmıştır. Bunlar "*Müsadere Toprağı Hakkında Kanun*", "*Halise Toprakların Bölünmesi Hakkında Kanun*" ve "*Alık ve Masrafsız Toprakların Bölünmesi Hakkında Kanun*"dur. Müsadere edilen topraksız köylüye dağıtılan topraklar halk hareketine hıyanet ederek Azerbaycan'dan kaçmış kişilerin toprakları idi⁷⁷. Halise topraklar köylüler arasında bölünecektir. Bundan başka ekilmeyen topraklar da sahiplerinden alınıp topraksız köylüye verilecektir. Bu kanunlar çerçevesinde 437 parça mülk, 372 halise toprağı yoksul köylünün kullanımına verilmiştir. Mülk sahiplerinin 380.000 dekar arazisi de köylüye bölüştürülmüştür⁷⁸.

Bununla birlikte toprak sahibi ile köylü arasındaki ilişkileri konu alan 21 maddelik bir kanun çıkarılmıştır. Bu kanunla mahsulün paylaşımındaki adaletsizlik ortadan kaldırmıştır. Yeni kanun çiftçiden alınan bütün vergileri lağvetmiştir. Toprak sahibinin icara verdiği toprağı istediğı zaman geri alması şeklindeki uygulamaya son vermiştir⁷⁹.

Ekonomiyi güçlendirmek için bankacılığa önem verildi. Meclis Başkanı Şebüsteri tüccarlarla bir toplantı yaparak kendi ticari olanaklarını seferber etmelerini, Tahran bankalarındaki paralarını talep etmelerini ve yatırımlarını Tebriz bankası üzerinden yapmalarını istedi⁸⁰.

1946 Nisan ayında çıkarılan 6 maddelik bir kanunla madenlerin, yer altı kaynaklarının, ormanların millileştirilmesi, devlet desteğı ile sanayi kooperatiflerinin kurulması, işletilemeyen devlet sanayi tesislerinin özel teşebbüse kiraya

⁷⁶ Öran, **a.g.e**, s. 97.

⁷⁷ Rehimli, **a.g.e**, s.86.

⁷⁸ Rehimli, **a.g.e**, s.87.

⁷⁹ Rehimli, **a.g.e**, s.88.

⁸⁰ Attar, **a.g.e**, s.290.

verilmesi, milli sanayi için ham madde temininde korumacı vergi uygulamasına geçilmesi, orta ve küçük sanayi için mali ve teknik yardım yapılması kabul edilmiştir⁸¹. Mayıs 1946'da Kürdistan Mahabad Hükümeti ile de ticaret anlaşması imzalama kararı alınmıştır⁸².

Söz konusu düzenlemelerle birlikte kredi ve sigorta sistemleri de devreye girmiştir. Bu tedbirler sayesinde Peşmine, Kelketeci, Gosrovi, Busitan, Şaya, İran gibi kimi sanayi müesseseleri tam kapasite ile üretim yapmaya başlamıştır.⁸³

Azerbaycan kendi vergilerini kendisi toplamaya başlamıştır⁸⁴. İran hazinesine dahil olan vergi ve diğer gelirlerin Tahran'a gönderilmesi de durdurulmuştur. Tahran'a kaçmış kişilerin emlakı 15 gün içinde müsadere edilerek haraç mezat yoluyla satılmıştır⁸⁵.

Milli Hükümet 6 Ocak 1946 tarihinde Azerbaycan dilinin kullanımı ile ilgili olarak 10 maddeden oluşan bir kararname yayınlamıştır. Kararnamede belirtilen hususlar şunlardır:1.Azerbaycan'da Azerbaycan dili resmi devlet dili hesap olunmaktadır. Bütün devlet işlemleri ve kültürel çalışmalar bu dilde yapılacaktır.2. Yapılan bütün yazışmalar (resmi veya gayri resmi) Azerbaycan dilinde yürütülecektir. 3. Mahkemelerde yasal işlemlerde dilekçe, kanun, tasarılar ve kararlar Azerbaycan dilinde yapılacaktır. 4. Azerbaycan'daki bütün idarelerin, ticaret müesseselerinin ve dükkanların tabelaları Azerbaycan dilinde değiştirilecektir. 5. Resmi oturumlarda, toplantıda ve etkinliklerde konuşmalar Azerbaycan dilinde yapılacaktır. 6. Azerbaycanlı olmayanlar ve diğer dillerde konuşanlar kısa zamanda bu dilde konuşmayı ve

⁸¹ Rehimli, **a.g.e**, s.88.

⁸² Ayın Tarihi, Mayıs 1946, No. 150, s. 186.

⁸³ Rehimli, **a.g.e**, s.90.

⁸⁴ Akşam, 16 Aralık 1945, No. 9755, s. 1.

⁸⁵ Rehimli, **a.g.e**, s.91.

yazmayı öğreneceklerdir. 7. Eğitimde seferberlik yapılması için ve eğitim yönetmeliği dahilinde çalışmaların sürdürülmesi için her yaşa uygun Azerbaycan dilinde okullar açılacaktır. Çalışanların iş saatinden bir saat ayrılarak eğitim öğretim yapmaları temin edilecektir. 8. Azerbaycan'da oturan diğer milletler ve topluluklar kendi dillerinde okullar açabilecek, buna karşın resmi yazışmalarda Azerbaycan dili kullanılacaktır. 9. Azerbaycan'daki Türk olmayan küçük topluluklar için açılacak okullarda eğitim iki dilde (kendi dillerinde ve Türkçe) sürdürülecektir. 10. Azerbaycan Milli Hükümeti okullardaki eğitimin ve derslerin Azerbaycan dilinde yapılmasını sağlayacaktır⁸⁶.

Dil konusunda yapılan düzenlemeyi Cumhuriyet gazetesi "*Azerbaycan Hükümeti Türkçeyi resmi dili ilan etti. Bütün eserler artık bu dilde basılacaktır*" diyerek haberi okuyucularına duyurmuştur⁸⁷.

Kültürel alandaki önemli yeniliklerden birisi de ilk defa Güney Azerbaycan'da üniversite açılmasıdır. 6 Ocak 1946 günü ikinci bir kararname ile Tebriz'de Devlet Üniversitesi açılması kararlaştırılmıştır. Üniversitenin öğretim elemanları ağırlıklı olarak Sovyet Azerbaycan'ından gelecek olan hocalardan oluşturulacaktır. Üniversite 12 Haziran 1946 tarihinde faaliyete geçmiştir⁸⁸.

Tebriz Üniversitesi ilk kuruluşta 3 fakülteden oluşmuştur. Bunlar tıp, kent tasarrufatı ve pedagoji fakülteleridir. Pedagoji fakültesinde tarih, dil, edebiyat, felsefe, hukuk, fizik, matematik, biyoloji bölümleri mevcut idi. İlk yıl çeşitli bölümlere 200 öğrenci kaydolmuştur. Üniversitede öğrencilere yemek verilmiş, şehir dışından gelen talebeye yatakhane imkanı sunulmuştur. Yatakhane yer

⁸⁶ Attar, **a.g.e**, s.291-292.

⁸⁷ Cumhuriyet, 28 Aralık 1945, s.3.

⁸⁸ Attar, **a.g.e**, s.292-293.

bulamayanlara dışarıda kalmaları için para yardımı yapılmıştır⁸⁹.

Ayrıca İran Azerbaycan'ı genelinde bulunan tarihi ve kültürel eserlerin araştırılmasına öncelik verildi. Bu anlamda Marağa'da rasathane, Tebriz'de Gökmescit, Erdebil'de Şeyh Sefi Türbesi, tarihi köprü ve kervanlar araştırma kapsamına alındı⁹⁰.

Türk dili ile tiyatro yapmak yasak iken 1946 yılında Azerbaycan'ın bütün şehirlerinde yerli tiyatro grupları faaliyet göstermeye başlamıştır. Başlangıçta Kuzey Azerbaycan kaynaklı tiyatro eserleri sahnelenmiştir. Azerbaycan Devlet Dram Tiyatrosu açılmıştır. Pişaveri de açılış töreninde bir konuşma yaparak tiyatronun gelişimi için devletin yardımını esirgemeyeceğini söylemiştir.

2 Eylül 1946'da Azerbaycan Devlet Flarmoniyası açılmıştır. Pişaveri açılış törenine bizzat iştirak etmiş ve bir de konuşma yapmıştır. O demiştir ki: "*Biz çalışmalıyız ki tazece açtığımız bu sanat ocağı medeniyetimizin kadim salnamesinde yeni bir sahife açsın*" Bu kuruluş Azerbaycan'ın musikisinin, halk folklorünün geliştirilmesine katkı sağlamıştır. Flarmoniya'da müzik aleti çalan bayanlar da vardı. Ayrıca, bayanlardan oluşan bir dans grubu oluşturulmuştur⁹¹.

Kültürel alanda yapılan diğer faaliyetler şunlardır: Milli müzenin, milli orkestra heyetinin kurulması. Şair ve yazarlar birliğinin kurulması. Ressamlar ve ince sanat işçileri cemiyetlerinin oluşturulması. Bestekarlar ve mimarlar cemiyetinin kurulması. Yeni okul binalarının, çocuk evlerinin yapılması. İlk aşmada 1-4. sınıflar için Türk dilinde ders kitapları hazırlanması. Milli kütüphanenin kurulması. Yer, köy, kasaba, nehir, dağ vs isimlendirmelerde Azerbaycan dili ve

⁸⁹ Rehimli, **a.g.e**, s.96.

⁹⁰ Attar, **a.g.e**, s.291.

⁹¹ Rehimli, **a.g.e**, s.99-102..

tarihiyle ilintili isimlerin verilmesi ⁹². Rıza Şah Pehlevi'nin Tebriz'deki anıtının kaldırılarak Azerbaycan'ın milli kahramanları Settar Han ve Bağır Han'ın anıtlarının yaptırılması kararı alınması ⁹³.

Milli eğitim faaliyetlerine büyük önem verilmiş, 400'e yakın okul tamir ya da inşa edilmiştir ⁹⁴. 1946 yılı bütçesi dikkate alındığında Azerbaycan Hükümetinin milli eğitime faaliyetlerine ayırdığı bütçe İran devletinin bütün ülke maarifi için tahsis ettiği bütçeden daha fazla idi ⁹⁵.

Hükümet sosyal yardım anlamında da önemli işler yapmıştır. Yaşlılık, sakatlık, hastalığa göre emekli maaşlarını artırmıştır. Kimsesiz çocuklar ve yaşlı bakımı için bütçeler ayrılmıştır ⁹⁶. 1946 yılında yetim ve kimsesiz çocuklar için ayrılan para 500.000 tümen idi ⁹⁷

4. Sovyet İran Anlaşması Ve İran Ordusunun Azerbaycan'ı İşgali

4.1. Sovyet-İran Anlaşması

Sovyetler İran petroleri ile öteden beri ilgili idiler. 1941 yılında İran'ın işgalinden hemen sonra Sovyet petrol mühendisleri bölgede araştırmalar yapmışlardır. Kuzey İran'da zengin petrol rezervlerinin bulunduğunu ortaya çıkarmışlardır. Bundan dolayı İran ile ilişkilerinde daima petrolü göz önünde bulundurmuşlardır ⁹⁸.

Sovyetlerin öncelikli amacı İran petroleri olduğu için İran'ı petrol anlaşmasına razı edene kadar sıkıştırmışlar, çeşitli

⁹² Rehimli, **a.g.e**, s.93, 83.

⁹³ Heseni, **a.g.m**, s. 646.

⁹⁴ Rehimli, **a.g.e**, s.94.

⁹⁵ Rehimli, **a.g.e**, s.94.

⁹⁶ Rehimli, **a.g.e**, s.92.

⁹⁷ Rehimli, **a.g.e**, s.94.

⁹⁸ Attar, " Türk-Sovyet İlişkilerinde İran Gerginliği", s.143-144.

bahaneler öne sürerek askerlerini İran Azerbaycan'ında tutmaya devam etmişlerdir. Bu yüzden Sovyet baskısı nedeniyle hükümetler değişmiş, en son başbakanlığa Kıvamüssaltana getirilmiştir.

İran Hükümeti sorunu Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyine taşıyarak çözmek istemiştir. Azerbaycan Milli Hükümeti Başbakanı Pişaveri ise meselenin Rusya ile İran arasında yapılacak ikili görüşmelerle çözülmesini önermiştir. Zira Pişaveri Rusya'nın Azerbaycan'ın haklarını koruyacağı inancındaydı⁹⁹.

Başbakan Kıvamüssaltana da Rusya ile diyalog kurmaktan başka bir çare olmadığını sonunda görmüştür. 30 Ocak 1946'da Kıvamüssaltana Sovyet Büyükelçisinin birinci sekreteri A. Aşurov'u gizli şekilde evine davet ederek Moskova'ya gitmek istediğini bildirmiştir. Oysa Kıvamüssaltana 17 Şubat'ta İran meclisinde yaptığı konuşmada Stalin'in kendisini SSCB'ye davet ettiğini açıklamıştır¹⁰⁰.

Kıvamüssaltana 19 Şubat 1946 tarihinde Moskova'ya gitmiştir. 20 Şubat'tan 7 Mart'a kadar görüşmeler devam etmiştir. Kıvam, önce Stalin'le daha sonra da Molotof'la görüşmüştür. Ele alınan temel meseleler şunlardır: 1. Sovyet kuvvetlerinin 10 Mart 1946 gününe kadar İran arazisinden çıkarılması. 2. Güney Azerbaycan'a milli muhtariyet verilmesi meselesi. 3. İran'ın kuzeyindeki petrolün uzun süreliğine Sovyet şirketi tarafından işletilmesi¹⁰¹.

İran Başbakanı Kıvamüssaltana ile Sovyet Büyükelçisi Sadçikov arasında imzalanan Rus-İran Anlaşması'nın önemli maddeleri şunlardır: 1. Sovyet kuvvetlerinin İran'ı tahliyesi 45 gün zarfında tamamlanacaktır. 2. 24 Mart'tan itibaren 7 ay zarfında Kuzey İran'da petrol işletmesi için İran-Rus muhtelif

⁹⁹ Ayın Tarihi, Mart 1946, No. 148, s. 272.

¹⁰⁰ Hasanlı, a.g.e, s. 261.

¹⁰¹ Rehimli, a.g.e, s.111.

şirketinin kurulması hakkındaki bir anlaşmanın hükümetleri parlamentolar tarafından onaylanacaktır. 3. Azerbaycan meselesi tamamıyla dahili bir mesele olarak kabul edilmiştir. Bu eyaletin mukadderatını İran anayasasına göre tayin etmek İran hükümetine ait olacaktır¹⁰². Kuzey İran petrollerinin % 51 hissesi Sovyetler verilmiştir¹⁰³.

4.2. Sovyet Ordularının Azerbaycan'ı Boşaltması

Sovyet-İran Anlaşması Azerbaycan Milli Hükümeti'ni hiç memnun etmedi. Bu hükümet büyük ölçüde Sovyet askerleri sayesinde varlığını devam ettiriyordu. Bu sebeple milli hükümet yetkilileri öncelikle Sovyetleri askerlerini geri çekme kararından vazgeçirmeye çalıştılar. 5 Nisan 1946'da Sovyet elçisi ile Azerbaycan Milli Hükümet temsilcileri bir araya geldiler. Bu görüşmede Mahalli Meclis Başkanı Şebüsteri Rusları İran'ın sözünde durmayacağı hususunda uyarmıştır. Şebüsteri demiştir ki " *Kıvamüssaltana'nın Sovyetlere petrol imtiyazı vereceğini söylemesi yalandır. Delil olarak diyorum ki bu meselenin mecliste tasdikini 7 ay sonraya bırakıyor. Bu yedi ayda yeni hadiseler gelişecektir*"¹⁰⁴.

Pişaveri de İran hükümetinin Sovyetleri kandırdığı ve sözlerinde durmayacağı uyarısında bulunmuştur. O, Sovyet yetkilileri ile görüşmelerinde halkın menfaatleri için savaş meydanında ölmeye hazır olduğunu, ancak halkını satamayacağını ifade etmiştir¹⁰⁵.

Ancak Azerbaycan yetkililerinin uyarıları bir sonuç vermemiştir Hesenli'ye göre Rusların İran topraklarını boşaltma

¹⁰² Ayın Tarihi, Nisan 1946, No. 149, s. 206.

¹⁰³ Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1980, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, İstanbul-1984, s. 424-426.

¹⁰⁴ Rehimli, **a.g.e.**, s.115..

¹⁰⁵ Hesenli, **a.g.m.**, s. 644.

kararı almalarında ABD'nin Sovyetlere atam bombası kullanabileceği tehdidinde bulunmuş olması da etkilidir¹⁰⁶.

1 Mart 1946 günü Sovyet birlikleri Hazar denizi güneyindeki bölgeyi tahliye etmişlerdir. Tahran-Semnan demiryolunun son noktasını teşkil eden Semnan şehrini boşaltmışlardır¹⁰⁷. Moskova kaynaklı bir habere göre Sovyet birlikleri 24 Mart 1946 günü kuvvetlerini İran'dan çekmeye başlamışlardır¹⁰⁸. Tahliyeler peyderpey devam etmiş, Sovyet ordusu 1946 yılı Mayıs ayının 10'una kadar İran topraklarını tamamen boşaltmıştır¹⁰⁹.

4.3. Azerbaycan-İran Görüşmeleri

Sovyet orduları İran'ı tahliyesi devam ederken Azerbaycan İran görüşmeleri de başlamıştır. Bu konuda ilk adım Tahran Hükümeti'nden gelmiştir. Azerbaycan'a 22 Nisan 1946'da Tahran'dan Tebriz'e Fetali İpekçiyan başkanlığında bir heyet göndermiştir. Heyet Azerbaycan Milli Hükümeti Başbakanı Pişaveri tarafından kabul edilmiştir. İpekçiyan Sovyet elçisi Sadçikov ile Kıvamüssaltana arasında Azerbaycan meselesine dair gizli bir anlaşma olduğu haberini de iletmıştır. Bunun üzerine Pişaveri Tahran'da yapılacak görüşmelere katılmaya razı olmuştur¹¹⁰.

Ancak siyasi mahfillerde Tahran'a Pişaveri'nin gelmesi beklenmiyordu. O'nun gelişi sürpriz olarak karşılandı. Pişaveri'nin İran Hükümetinin Azerbaycan muhtar idaresini fiilen tanımamasını temin etmek için İran'ı emri vaki karşısında bırakmak istediği ileri sürüldü¹¹¹.

¹⁰⁶ Hesenli, **a.g.m.**,s. 648.

¹⁰⁷ Ayın Tarihi, Mart 1946, No. 148, s. 240.

¹⁰⁸ Ayın Tarihi, Mart 1946, No. 148, s. 272.

¹⁰⁹ Rehimli, **a.g.e.**, s.120..

¹¹⁰ Rehimli, **a.g.e.**, s.121..

¹¹¹ Ayın Tarihi, Nisan 1946, No: 149, s.205.

29 Nisan 1946 günü Tahran'da görüşmeler başlamıştır. Tahran heyetine Başbakanın siyasi işler muavini Muzaffer Firuz başkanlık ediyordu¹¹². 15 gün kadar görüşmeler devam etti. İki defa Kıvamüssaltana ile ve müteaddid defalarda Muzaffer Firuz ile görüşüldü. Anlaşmaya varılamadığı için 13 Mayıs'da Azerbaycan heyeti Tebriz'e geri döndü¹¹³. 14 Haziran'da Azerbaycan ve 17 haziran'da da İran hükümetleri ve meclisi anlaşmayı onayladılar.¹¹⁴

Heyet Tahran'da iken Stalin'den Pişaveri'ye bir mektup geldi. Stalin mektubunda *"Bana öyle geliyor ki siz hem İran dahilinde hem de halk arasında ortaya çıkan neticeyi iyi değerlendiremiyorsunuz...Siz şimdiki halde Lenin'i taklit etmek istiyorsunuz... Fakat İran'da vaziyet hazırda tamamıyla başkadır"* diyordu.

Stalin Rus ordusunu İran'da tutma imkanları kalmadığını da söylemiş, demokratik ve ıslahatlara taraftar bir adamdır dediği Kıvamüssaltana ile müzakerelere devam edilmesini önermiştir. Stalin bu arada Pişaveri'ye *"Sizi evvela gökler çıkardığımızı sonra uçuruma yuvarladığımızı söylemişsiniz"*. diyerek sitem etmiştir. Yakın tarihlerde Stalin'in görüşlerini destekleyen bir mektup da Bağirov'dan gelmiştir. Bağirov, Pişaveri'ye *"Kıvam'a dokunma, Ona yardım etmek lazımdır"* şeklinde ifadeler kullanmıştır¹¹⁵.

Öte yandan Tahran'da oturan muhalif Azerbaycanlılar Kıvamüssaltana'ya bir mektup göndererek İran hükümetinin Azerbaycanlıların bütün temsilcileriyle istişarede bulunmadan ADF ile anlaşma imzalamamasını istemişlerdir. Onlar

¹¹² Attar, **a.g.e.**, s.297-299; Rehimli, **a.g.e.**, s.122-123.

¹¹³ Rehimli, **a.g.e.**, s.125-126..

¹¹⁴ Attar, **a.g.e.**, s.297-299.

¹¹⁵ Rehimli, **a.g.e.**, s.125-126, 130.

Demokrat Partisi liderlerinin sadece kendi partilerini temsil ettiklerini ileri sürmüşlerdir¹¹⁶.

Bu şartlarda görüşmelerin ikinci aşaması 11 Haziran 1946'da Tebriz'de gerçekleşmiştir. Bu defa Pişeveri ılımlı davranmak zorunda kalmıştır. 24 Khordad 1325, yani 14 Haziran 1946 tarihinde imzalanan kararlar şunlardır: 1. Azerbaycan'a azadlık ve medeni muhtariyet. 2. Eyalet ve vilayet encümenlerinin teşkili. 3. Tedrisatın Fars dili ile beraber Azerbaycan dilinde yapılması. 4. Fabrikaların faaliyete geçmesi ve yenilerinin inşası, 5. Ticaretin inkişafı, 6. Azerbaycan kend ve şehirlilerinin ihtiyaçlarına yetişmek, 7. Topraklardan ekin saharlarından adaletle istifade etmek, 8. İşsizliğin ortadan kaldırılması, 9. Seçim kanununda ıslahat yapılması, 10. Yolsuzluk ve rüşvetle mücadele, 11. Azerbaycan'dan gelen gelirin Azerbaycan'a sarf olunması, 12. Bütün demokratik devletlerle dostluk ilişkilerinin geliştirilmesi.

Ancak, Zencan'ın Azerbaycan'a mı İran'a mı ait olduğu meselesine gelince Azerbaycan delegeleri bazı şartlarla Zencan'ın İran'a ait olduğunu kabul etmişlerdir: 1. Zencan ve onun etraf reyonlarında mürteci Zülfikari destelerinin faaliyetlerine izin verilmemesi.2. Zülfikari deste komutanlarının bölgeye gelmelerine izin verilmemesi, 3. Zülfikar destelerinin milli demokratik kuvvetler aleyhine tahrik ve teşviklerde bulunmalarına imkan verilmemesi, 4. Zencan'ın hangi bölgeye dahil olacağı kararının 15. dönem İran meclisine bırakılması¹¹⁷

14 Haziran 1946 tarihinde Azerbaycan Milli Meclisi faaliyetlerine son verdi. 16 Haziran'da Azerbaycan encümeni olarak çalışmaya başladı. Pişaveri aynı gün encümene başbakanlıktan istifa ettiğini bildirdi. Encümen istifayı kabul etti. Pişaveri'nin teklifi ile Selamulla Cavid Azerbaycan

¹¹⁶ Ayın Tarihi, Haziran 1946, No: 151, s. 253.

¹¹⁷ Rehimli, a.g.e, s.127-130..

valiliğine aday gösterildi. Cavid valiliğinin onaylanması için Tahran'a gitti¹¹⁸.

Bu arada Kıvamüssaltana'nın Sovyetlerle anlaşması ve Azerbaycan meselesindeki başarıları İran Şahı Rıza Pehlevi tarafından ödüllendirilmesine yol açtı. O'na gördüğü hizmetler karşılığı olarak en yüksek paye olan "*Yüksek Ekselans*" unvanı verilmiştir. Bu paye o kadar önemli idi ki Pehlevi hanedanının 24 senelik saltanatı boyunca ilk defa bir devlet adamına verilmişti¹¹⁹.

Son görüşmeler ise Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın teklifi ile olmuştur. Fırka Tahran'a bir heyet gönderilmiştir. Heyetin başında Tebriz Valisi Dr. Salamulla Cavid vardır. 1 Ağustos 1946'da Azerbaycan temsilcileri Tahran'a ulaşmışlardır. 14 Ağustos'a kadar merkezi hükümetin çeşitli makamları ile 12 görüşme gerçekleşmiştir. Bu görüşmelerde sadece bir konuda anlaşma sağlanmıştır. O da Azerbaycan'da jandarma idaresinin başına Tahran'dan bir subay gönderilmesi, yardımcılığına ise Azerbaycan encümeni tarafından aday gösterilmesidir. Diğer bütün meselelerde anlaşma sağlanamamıştır. Bunun üzerine Cavid 12 Ağustos'ta Tebriz'e geri dönmüştür.

Öte yandan ABD'nin 1946 Ağustosunda İran'a silah göndereceği haberleri Kıvamüssaltana'yı ve İran Şahını cesaretlendirmiştir. Bu yüzden önceden imzalanan kararların hayata geçirilmesi hususunda İran hiç bir çaba göstermediği gibi tamamen sert bir politika uygulamaya başlamıştır. Zencan merkezi devletin kontrolüne geçtikten sonra Azerbaycan halkına karşı cinayet işledikleri için hapsedilen devlet memurları haptisten çıkarılarak Tahran'a gönderilmişlerdir¹²⁰.

¹¹⁸ Rehimli, a.g.e, s.131..

¹¹⁹ Ayın Tarihi, Temmuz 1946, No: 152, s.221.

¹²⁰ Rehimli, a.g.e, s.133-135..

4.4. Azerbaycan'ın İran Ordusu Tarafından İşgali

Tahran Hükümeti ülkede 15. Milli Meclis için genel seçim yapılacağını ilan etmiştir. Seçim güvenliğini sağlamak için Azerbaycan'a kuvvet göndereceğini bildirmiştir.¹²¹. Bunun üzerine Azerbaycan eyalet meclisi hükümetin asker gönderme meselesini müzakere etmiştir. Kıvamüssaltana'ya bir mesaj göndererek Azerbaycan'a seçimler bahanesi ile asker göndermenin bir harp ilanı demek olduğu iletilmiştir¹²².

Bu arada Azerbaycan hükümeti milis teşkilatına dahil bütün işçilere ve gençlik teşekküllerine hürriyeti müdafaa maksadı ile silah dağıtmaya başlamıştır. Tebriz radyosunda halkı "*milli mücadeleye*" davet etmek amacıyla Azerbaycan şehirlerinde mitingler yapıldığı duyurulmuştur¹²³.

Öte yandan Başbakan Kıvamüssaltana 1946 yılı Ağustos ayı sonlarında sözde komünizmle mücadele politikasını uygulamaya başlamıştır. Asıl amacı Azerbaycan'a kuvvet sevk etmektir. Azerbaycan Demokrat Fırkası ve Tudeh gibi sol partileri sapkın ve hain ilan etmiştir.

Azerbaycan'a karşı askeri hareket güya bölgeyi İran'dan ayırıp Sovyetler Birliğine katmaya, Allahsızlığı tebliğ eden komünistliğe, insanların bütün mallarını servetini müsadere eden bir anlayışa karşı yapılmış gibi gösterilmeye çalışılmıştır. Azerbaycan Milli Hükümeti ve ADF halkın nefret ettiği illegal kuruluşlar olarak lanse edilmiştir.¹²⁴

Bu arada Rusya'dan umudu kesen Pişaveri meclisin gizli bir oturumunda üç seçenekli bir karar çıkartmıştır. Birincisi Türkiye'ye ilhak, ikincisi eğer ilhak meselesi Türkiye'ye zarar verecekse istiklal ilan etmek ve Türkiye'nin desteğini almak. Üçüncüsü ise Türkiye'den olumlu cevap alınmazsa İran'ın

¹²¹ Kafkasyalı, **İran Türkleri**, s. 87,

¹²² Son Posta, 1 Aralık 1946, s.1

¹²³ Son Posta, 4 Aralık 1946, s.1

¹²⁴ Rehimli, **a.g.e.**, s.136, 137.

bünyesinde kalmak. Bunun için Ankara'ya bir heyet gönderilmiştir. Heyet Ankara'da 3 ay beklemiş, ancak, Türkiye bu görüşme isteğine olumlu cevap vermemiştir¹²⁵.

Diğer taraftan Kıvamüssatana Tebriz valisi Cavid'i yanına çağırarak, Azerbaycan ile ilgili bütün meselelerin İran ordusunun Azerbaycan'a girmesinden sonra halledileceğini bildirmiştir. Validen İran ordusunun Azerbaycan'a girişine engel olunmamasını, bu hususta görevini yapmasını istemiştir. Ayrıca silah ve para ile takviye ettiği milis güçleri Azerbaycan'a göndermiştir. İran ordusu gelene kadar onların bölgede güvensizlik ortamı oluşturmalarını temin etmeye çalışmıştır¹²⁶.

1946 yılı 7 Kasımında İran uçakları Tebriz'e ve diğer Azerbaycan şehirlerine beyannameler atmışlardır. Bu beyannamelerde asker ve subayların milli orduya iltihak etmeleri istenilmiş, davete icabet etmeyenlerin vatan haini sayılacakları belirtilmiştir¹²⁷. Beyannamelerde İran ordusunun Azerbaycan'ı dinsiz komünistlerin esaretinden kurtaracağından da bahsedilmiştir¹²⁸. Bunun üzerine Tebriz radyosunda Pişaveri'nin şu sözleri yayınlanmıştır: *"Kıvamın askerleri bizim topraklarımıza hele bir ayak bassınlar, onları yalnız kovmakla kalmayarak tahran'a kadar kovalar ve Tahran parlamento binasına hürriyet bayrağını çekeriz"*¹²⁹.

Bu arada Azerbaycan eyalet encümeni 11 Kasım 1946 günü toplanarak İran ordusunun seçim güvenliği nedeni ile Azerbaycan'a girmek istemesini tartıştı. Zencan'daki fedai kuvvetlerinin geri çağırılması ve bu şehrin İran ordusuna bırakılması kararlaştırıldı. 13 Kasım'da Fedailer Zencan'ı

¹²⁵ Kafkasyalı, **İran Türkleri**, s. 87.

¹²⁶ Rehimli, **a.g.e.**, s.138, 139..

¹²⁷ Son Posta, 9 Aralık 1946, s.1-3

¹²⁸ Rehimli, **a.g.e.**, s.137..

¹²⁹ Son Posta, 9 Aralık 1946, s.1-3

boşalttı. Bu durumu fırsat bile Zülfikari bölgede etrafına topladığı adamlarla harekete geçti, katliamlara başladı. Zira, bu kişi Milli Hükümetçe malına el konulduğundan dolayı intikam peşinde idi¹³⁰.

İran kuvvetleri 10 Aralık 1946 günü Amerikalı general Norman Schwartzkopf'un komutasında ve Amerika'dan satın alınan 40'ı dört motorlu savaş uçağı olmak üzere 150 savaş uçağı, 147 top ve binlerce ağır silahla İran ordusu beş koldan Tebriz üzerine yürümüştür. Şah ordusu 12 Aralık 1946 günü Tebriz ve Urmıye'ye girdi¹³¹.

Zencan'dan Mianeh istikametinde ilerleyen ilk kol Miruzabad ve Semalabad bölgelerini işgal etmiştir. Kuzeyde Gilan eyaletinden Reşt'den hareket etmiş olan kol ise Haroabad şehri üzerine yürümüştür. Kürdistan'a hareket eden üçüncü kol Azerbaycan eyaletinin güney batısına doğru ilerlemiştir. Bu kola Kürt aşiretleri de yardım etmişlerdir.

Diğer taraftan İran'ın yarı resmi İttihat gazetesinin verdiği bir habere göre Mazenderan eyaletine girmiş olan hükümet kuvvetleri burada bir miktar silah cephane ve gizlenmiş radyo istasyonu ele geçirmişlerdir. Bu eyalette sıkıyönetim ve sokağa çıkma yasağı ilan edilmiştir¹³².

İran kaynaklı 11 Aralık tarihli bir habere göre Azerbaycan valisi Cavid Şah'a ve Başbakan Kıvamüssaltana'ya sadakat telgrafları çekmiştir¹³³ Başka bir haberde de Miane şehrini terk ederek Tebriz'e yaklaşmakta olan İran hükümet kuvvetlerini karşılamak üzere Tebriz halkının büyük bir kısmının sokaklara döküldüğü bildirilmiştir. Habere göre Tebriz'de Demokrat rejimi şeflerinden yalnız Azerbaycan Vilayet Meclis başkanı Hacı Mirza Ali Şebüsteri ile Vilayet

¹³⁰ Rehimli, a.g.e, s.137..

¹³¹ Kafkasyalı, **İran Türkleri**, s. 87.

¹³² Son Posta, 11 Aralık 1946, s.1-3

¹³³ Son Posta, 12 Aralık 1946, s.1-3

Genel Valisi Dr. Selamullah Cavid kalmışlardır. Ayaklanma hareketine ele başlık edenlerin hepsi kaçmıştır. Tebriz'de geçici bir polis teşkilatı kurulmuş olup sokaklarda devriye gezmektedir . Miane - Tebriz yolunda havaya uçurulan köprüler hükümet kuvvetlerine mensup istihkam birlikleri tarafından tamir edilmektedir¹³⁴.

Bu arada Pişaveri sınırı geçerek Kuzey Azerbaycan'a kaçmıştır. Tahran radyosu 13 Aralık tarihinde Pişaveri ve diğer Azerbaycanlı liderlerin Rusya'ya kamyonlarla kaçtıklarını duyurmuştur¹³⁵.

Bu arada İran devleti Azerbaycan Demokrat Fırkası mensuplarının sınırı geçmelerini engellemeye çalışmıştır¹³⁶. Sovyetler ise 12-19 Aralık arasında bir hafta sınırı açık tutmuşlar bilahare kapatmışlardır. Bir hafta içinde 5784 kişi sınırı geçebilmiştir. 19 Aralıktan sonra gelenler ise sınırdan geri döndürülmüşlerdir¹³⁷.

İran ordusunun Azerbaycan'a girmesi üzerine 50.000 kişi Sovyet Azerbaycanı'na kaçmıştır. 30.000 ila 50.000 arasında insan öldürülmüştür. 200.000 kişi ise sürgün edilmiştir. Dönemin bir gazetesinde İran hükümetinin uyguladığı zulüm şöyle anlatılmıştır: " *Dudaklar kesilmekte, ateşli demirle vücudun çeşitli kısımları dağlanmakta, karınları yırtılmaktaydı*"¹³⁸

Hesenli'nin verdiği rakamlar daha düşüktür. O, İran Ordusu Tebriz'e girdikten sonraki bir hafta içinde 3.000'den fazla insanın öldürüldüğünü, 11.000'den fazla kişinin

¹³⁴ Son Posta, 14 Aralık 1946, s.3

¹³⁵ Son Posta, 14 Aralık 1946, s.3

¹³⁶ Son Posta, 16 Aralık 1946, s.2

¹³⁷ Hesenli, **a.g.m.**,s. 650.

¹³⁸ Aygün Attar, "İran Türkleri", **Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi**, C.II, S.1, Ocak 2004,s.56.

tutuklandığını, onlardan 8.000'inin İran'ın güneyine götürüldüğünü yazmıştır¹³⁹.

İran gazetesi İttılaat'ta çıkan bir habere göre Tebriz'de 700 kişi tutuklanmıştır. Azerbaycan demokratlarını yargılamak üzere iki harp divanı kurulmuştur. İran ordusundan ayrılarak Azerbaycanlı demokratlara iltihak etmiş subaylar da Azerbaycan'da tutuklanarak divanı harbe sevk edilmişlerdir¹⁴⁰

5. Azerbaycan Milli Hükümeti Ve Türkiye

Güney Azerbaycan'da yayınlanan Azad Millet ve Azerbaycan¹⁴¹ gazeteleri Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarafından takip edilmiştir. Bunun sebebi söz konusu gazetelerin yurt içine sokulmak istenmesidir. Basın Yayın Genel Müdürlüğü ile İçişleri ve Dışişleri Bakanlıkları gazeteler hakkında ortaklaşa bir inceleme başlatmışlardır. İnceleme neticesinde bu yayın organlarının Sovyet emellerine hizmet ettikleri, Bolşevik propagandası yaptıkları ve İran'da tamamen komünist bir idare tesis etmeye çalıştıkları kararına varılmıştır. Bütün bu sebeplerden dolayı 25 Temmuz 1946 tarihinde alınan bir kararla gazetelerin matbuat kanununun 51. maddesi gereğince yurt içine sokulması yasaklanmıştır¹⁴².

¹³⁹ Heseni, a.g.ms. 650.

¹⁴⁰ Son Posta, 23 Aralık 1946, s.3

¹⁴¹ Derginin ilk sayısı 1945 yılı Ağustos ayında çıkarıldı. Derginin yönetici kurulu Sovyet ve İran Azerbaycan'ının üst düzey şair ve yazarları arasından seçildi. İran Azerbaycan'ından olanların çoğunluğu teşkil etmesine özen gösterildi. Şair Resul Rıza başredaktör, Mehdi Hüseyin yardımcısı oldu. Dergi vatan yolu matbasında yayınlandı.Derginin 1945 yılında 5, 1946 yılında ise 12 sayısı yayınlanmıştır. Dergide yer alan yazılar genellikle "*Tek vatan Azerbaycan*" ve "*Tek Kimlik Azerbaycanlılık*" üzerine olmuştur. Yazılarda "*Birleşmiş Azerbaycan*", "*Vahid Halk*" ifadeleri sıklıkla kullanılmıştır. (Attar, a.g.e, s.277-279.)

¹⁴² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon no: 030.10./.../.../ 87/ 573/5.

Söz konusu gazetelerden "Azerbaycan" ile ilgili yasak 1952 yılında yenilenmiştir. Bu hususta çıkarılan 10 Temmuz 1952 tarihli bakanlar kurulu kararında belirtildiğine göre İran'da Komünist Tudeh Partisi mensupları tarafından Arap harfleriyle gizli olarak yayınlanan "Azerbaycan " adlı Türkçe gazetenin yurda sokulması ve dağıtılması yasaktır.¹⁴³

Bu arada Murtaza Nizamettin Tebrizli tarafından yazılan ve 1946 yılında İstanbul'da basılan "*Bugünkü Azerbaycan Davası Esas ve Sebepleri* " adlı kitap da Bakanlar Kurulunun 3 Ocak 1947 tarihli kararı ile yasaklanmıştır. Kararname Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından da onaylanmıştır¹⁴⁴.

Cumhurbaşkanlığı arşivinde yer alan bir belgeye göre bu dönemdeki sorunlardan birisi de Türkiye radyolarında Azeri müziğinin ihmal edilmesidir. 7 Haziran 1945 tarihli belgede belirtildiğine göre radyo merkezine ve alakalı makamlara binlerce mektup yazılmış olmasına rağmen her hangi bir sonuç alınamamıştır. Hatta baş vurulan makamlar arasında Cumhurbaşkanlığı, Başbakanlık, Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği ve Matbuat Umum Müdürlüğü de bulunmaktadır. Şikayetçiler talepleri dikkate alınmayınca Moskova radyosuna müracaat etmek zorunda kaldıklarını belirterek şu ifadelerle yer vermişlerdir: "*Nihayet kurtarıcı maskesi altında istibdad ve esaretinizden kurtulmak için ebedi düşmanımız olan Ruslara bil mecburiye müracaat etmeyi muvafık bulduk. Müracaatlarımız daha da temadi edecektir. Ancak yabancı saz ve sesin Türk muhitinde yeri kalmayınca kadar,kanımızı varlığımızı feda ettiğimiz sevgili yurdumuzda maalesef ekalliyetlerden daha aşağıyız. Bu gibi hallerle milleti kendinizden nefret ettiriyorsunuz*"¹⁴⁵.

¹⁴³ BCA, Fon no: 030/18/01/.../ 129/ 55/18

¹⁴⁴ BCA, Fon no: 030/18/01/02/ 112/ 85/4

¹⁴⁵ BCA, Fon no: 490/.../.../ 609/ 111/13.

Bununla birlikte İran Azerbaycan'ı ile ilgilenen siyasi hareketlerden birisi de Müsavatçılardı. Türkiye'deki Müsavat Partisi mensupları Türkiye'nin Sovyet tehdidi ile karşı karşıya bulunması nedeni ile tedirginlik yaşıyorlardı. 5 Aralık 1945 tarihinde İstanbul'da gerçekleştirdikleri bir toplantıda meseleyi ele almışlardır. Toplantıda Müsavat Partisi programındaki başlıca amaçlardan birisinin Kafkasya ve İran Azerbaycan'ını birleştirerek tek Azerbaycan Cumhuriyeti kurmak olduğu vurgulanmıştır. İran Devleti sınırları içindeki milli özerklik talebinin her bir Azerbaycanlı ve her bir Türk tarafından desteklenmesi lazım geldiği belirtilmiştir. Türk siyasi çevreleri ve basınının Azerbaycan olaylarında düşmanca tutum takınma nedeninin SSCB'nin İran Azerbaycan'ında faal rol oynamasından kaynaklandığı bildirilmiştir. Türkiye'nin İran'da Sovyet etkisinin artmasından korktuğuna dikkat çekilmiştir. Bu sebeple Türkiye'nin siyasi çıkarlarının 5 milyonluk özerk Azerbaycan hükümetinin kurulmasını desteklenmesine imkan vermediği değerlendirilmiştir. Türk polisinin SSCB'ye sempatisi olan kişileri titizlikle takip etmesi nedeniyle Güney Azerbaycan'ı desteklerken çok tedbirli davranmak gerektiği belirtilmiştir¹⁴⁶.

Öte yandan Cafer Bağırov Türkiye'nin Güney Azerbaycan'daki faaliyetlerinden tedirginlik duyuyordu. Bağırov, Azerbaycan sorununun Sovyetler eliyle halledilmesinden yanaydı. Türkiye'nin Müsavatçılar vasıtasıyla meseleye dahil olmasını istemiyordu. Benzer tutum Sovyetlerde de söz konusuydu. Onlar da Türkiye'nin İran'da Türkleri kendi safına çekmek için Müsavatçılardan yararlanmasını engellemeye çalışıyordu. Sovyetler İran hükümetinden Müsavatçıları yakalayıp kendilerine teslim etmesini talep etmişlerdir¹⁴⁷.

¹⁴⁶ Hasanlı, a.g.e, s. 229-230.

¹⁴⁷ Attar, " Türk-Sovyet İlişkilerinde İran Gerginliği", s.142-144..

Bu arada Türk basını İran'ı ve Güney Azerbaycan'ı sürekli gündemde tutmuştur. Buradaki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Basındaki değerlendirmeler genellikle Sovyet ve komünizm tehlikesini merkeze koyan bir anlayışla yapılmıştır. Örneğin Akşam gazetesinde 2 Aralık 1945 tarihinde yayınlanan "*İran'da Neler Oluyor*" başlıklı yazıda Sovyetler Birliği'nin Güney Azerbaycan'a İran kuvvetlerinin girişine engel olması meselesi ele alınmıştır. Yazıda İran'ın müttefiklere yaptığı yardımların göz ardı edildiği belirtilerek "*Başta Sovyet Rusya olmak üzere müttefiklere taşıt yolu açarak yardım etmiş olması kendisine daha az nahoş muamele yapılacağını umdurabilirdi*" denilmiştir.

Yazara göre Sovyetler Birliği'nin İran kuvvetlerinin Azerbaycan'a girmesine engel olmak için öne sürdükleri gerekçeleri yersizdir. Zira Sovyetler Azerbaycan'daki ayaklanmaya kendilerinin sebep olduğunu kabul etmelidirler. İran'ın Kuzey Azerbaycan'a ayaklanmayı bastırmak için kuvvet göndermesine de izin vermelidirler. Ayrıca Sovyetler Azerbaycan'a yeni kuvvetler gönderilmesinin bu bölgede karışıklıklara ve katliamlara sebep olacağını iddiasındadırlar. Bu durumda kendilerinin de İran'a daha fazla askeri birlik getirmeğe mecbur olacaklarını ifade etmektedirler.

Necmeddin Sadak bütün bu anlattıklarından sonra bir sonuca varmıştır. O'na göre tüm bu sorunların asıl kaynağı İran'da Sovyet birliklerinin bulunmasıdır. Demek ki Sovyet askerlerinin emniyeti meselesi olmasa İran dilediğini yapabilecektir. Bu yüzden akla gelen soru şudur: "*Sovyet kıtalarının bu yabancı memlekette hala işleri ne?. Bütün mesele sulhe, yani herkesin yerli yerine çekilmesine bağlıdır*"¹⁴⁸.

Tanın'de yazan Hüseyin Cahit Yalçın da İngiltere, ABD ve San Francisco Teşkilatı'na mensup bütün ülkeleri Rusya'nın Kuzey İran'ı istila etmesine karşı çıkmamakla suçlamıştır. O'na

¹⁴⁸ Necmeddin Sadak, "İran'da Neler Oluyor", Akşam, 2 Aralık 1945, s. 1.

göre Almanya ortadan kaldırıp yerine ondan daha müthiş bir felaket olan Rusya getirilmiştir. İran 20. asır medeniyeti anlayışına hiç bir zaman uymayacak şekilde haksızca ve gaddarca paylaşılmıştır.¹⁴⁹

Hüseyin Cahit Yalçın Haber gazetesinde yer alan bir yazısında ise Sovyetler birliğinin İran'a uyguladığı baskı yöntemlerinden diğer devletlerin de ders alması gerektiğini söylemiştir. O, İran'da yayınlanan Firuz ve Şahbaz gazetelerinin Azerbaycan meselesi nedeni ile Birleşmiş Milletlere müracaat ederek Rusya'yı kızdırmamak gerektiğine dair yayınlarını dile getirerek " *Bu ifadeler ancak bir Rus'un veyahut Rus'a satılmış bir adamın ağzından çıkabilir. Bu gazeteler direktifleri Moskova radyosundan veya İran içindeki Bolşevik ajanlardan alıyorlar*" değerlendirmesini yapmıştır¹⁵⁰.

Başka bir gazetede "*İran Buhranı*" başlıklı 4 Ocak 1946 tarihli bir yazıda Azerbaycan Milli Hükümeti'nin lideri Pişaveri ele alınmıştır. O'nun Birinci Rıza Şah Pehlevi zamanında politika suçlusu olarak on sene hapse mahkum edildiği hatırlatılmış, İran'daki isyan hareketinin milli veya demokrat olduğuna inanmanın mümkün olmadığı değerlendirilmiştir. Pişaveri'nin Azerbaycan için otonomiden başka bir emelleri olmadığını söylemi inandırıcı bulunmamıştır. O'nun kukla olduğu iddia edilmiştir.¹⁵¹ . Asım Us da Güney Azerbaycan meselesinin İran'ın iç meselesi olarak değerlendirmiştir. Ona göre İran'da bu manada demokratik

¹⁴⁹ Hüseyin Cahit Yalçın "İran Münasebetiyle Acı Bir Hakikat", Tanin 13 Aralık 1945, s. 1.

¹⁵⁰ Hüseyin Cahit Yalçın "İran Nasıl eziliyor", Haber, 25 Ocak 1946, Ayın Tarihi, Ocak 1946, s. 213-214.

¹⁵¹ Enver Özgen "İran Buhranı", Anadolu İzmir Gazetesi, 4 Ocak 1946, Ayın Tarihi, Ocak 1946, s. 212-213..

gelişmeler olabilir. Azeriler Tahran Hükümeti'nden muhtar bir idare isteyebilirler.¹⁵²

Türk gazetecilerden bir başkası ise İran meselesinin çözümü için Sovyetlerin petrol imtiyazı ile tatmin edilmelerini gündeme taşımıştır. Yazar, Andre Visson'un önerisinin çözüm olabileceğini dile getirmiştir. Buna göre; 1. Rusya'yı yakın şarktaki petrol imtiyazları üzerinde İngiltere ve Amerika karşılıklı tatmin edici bir anlaşmaya çağırmalıdır. 2. Basra Körfezinde Rusya'ya giden ve Rusya'dan gelen İran demiryollarını kullanmak şartıyla serbest gümrüklü liman kurulmalıdır. 3. ABD, İngiltere ve Rusya İran'ın bağımsızlığı hususunda anlaşmalıdır. Yabancı işgali ve nüfuzu altında bulunmayan bağımsız bir İran ne İngilizlere ne de Ruslara tehlike ve tehdit teşkil etmeyecektir.¹⁵³

Türk basınında ileride Azerbaycan Milli Hükümeti'ni yıkacak olan Kıvamüssaltana ile ilgili değerlendirmeler de yapılmıştır. Bir köşe yazısında yeni başbakanın bir zamanlar İran-İngiliz işbirliği uğrunda mesai sarf ederken şimdi de birden bire Sovyet taraftarı olduğu belirtilmiştir. O'nun hiç bir zaman İran taraftarı olmadığı iddia edilmiştir. Şimdiki amacının Azerbaycan'daki geniş arazisini Rusya'ya hoş görünerek kurtarmak olduğu belirtilmiştir. İran'da kuvvetli devletlerden birine bağlılık gösterilecekse bu devletin İngiltere olması önerilmiştir. Yazara göre İran'ın Sovyetler Birliği ile karşılıklı müzakereyi kabul etmesi parçalanmasının emri vaki haline getirilmesi demektir.¹⁵⁴

¹⁵² Asım Us, "İran'daki Sovyet Kıtaları", Vakit ,2 Mart 1946, s.1; Ayın Tarihi, Mart 1946, No. 148, s. 283-284.

¹⁵³ Nurettin Artam "İran Çıkmazı", Vakit, 23 Ocak 1946, Ayın Tarihi, Ocak 1946, s. 214-216..

¹⁵⁴ Cihat Baban "Kıvamüssaltana İran'a Pahalya mal Olacak", Tasvir, 29 Ocak 1946, Ayın Tarihi, Ocak 1946, s. 216-218..

Hüseyin Cahit Yalçın da Kıvamüssaltana hakkında bir yazı yazmıştır. O, Stalin'in İran Başbakanı'na tebrik telgrafi göndermesinin İran hakkında hayra yorulamayacağını, Moskova yönetiminin bir insanın yüzüne gülmesinde mana aramak gerektiğini söylemiştir. O'na göre Kıvamüsaltana İran'ın başına örülmek istenen Bolşevik manevrasına kapılarak vatanın menfaatlerini feda edecek zayıf bir şahsiyettir.

Fakat, Hüseyin Cahit aynı yazı içerisinde tecrübeli bir devlet adamı olan Kıvamüssaltana'nın cesareti ve metaneti ile İran'ı büyük bir tehlikeden kurtarabileceğine de değinmiştir. İran'ın tam bağımsızlığını savunmasını ve vatanın menfaatlerinden hiç bir şey feda etmemesini önermiştir. Ona göre İran Rusya ile yalnız başına yapacağı müzakerelerde arkasında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi olduğunu bilerek hareket ederse İran menfaatlerini koruması mümkündür.
155

Necmeddin Sadak "*İran'daki Olayların İç Yüzü*" başlıklı yazısında İran Başbakanı Kıvamüssaltana'nın Moskova'da yaptığı görüşmelere değinmiştir. Moskova'da neler konuşulduğu dışarıya hiç bir haber sızmasına rağmen, İran Başbakanının Rusya ile hiç bir anlaşmaya varılmadığını söylemesini ve Rus işgalini protesto ettiğini açıklamasını inandırıcı bulmamıştır. Ona göre Kıvamüssaltana bunları geçiştirme kabilinden yarım ağızla ifade etmiştir. Kıvam'ın bu sözleri Moskova'da gördüğü parlak ve samimi kabule uygun değildir. O, Moskova'dan memleketine hiç bir anlaşmaya varmadan dönmüş kararsız bir başbakanın ruh haletini yansıtmamaktadır. Moskova'da bir gizli anlaşma imzalandığı

¹⁵⁵ Hüseyin Cahit Yalçın "Kıvamüssaltana'nın Rolü", Haber, 5 Şubat 1946, Ayın Tarihi, Şubat 1946, No: 147s. 187-188..

düşünülebilir. İran Başbakanının bu anlaşmayı Sovyet kuvvetlerine dayanarak tatbik etmesi söz konusu olabilir¹⁵⁶.

Falih Rıfki Atay bir yazısında İran'da aşırı solcular tarafından gerçekleştirilen olayları konu almıştır. O, bir avuç Tudehçi'nin duruma hakim olmak, iktidarı istediklerinin eline vermek ve İran meselesinin güya milletin isteğiyle halledilmiş olduğunu dünyaya ilan etmek gibi apaçık bir oyun sergilediklerini ifade etmiştir.¹⁵⁷ Atay, Azerbaycan Milli Hükümetini "*aşırı unsurlar*" olarak değerlendirmiştir. O'nun deyimiyile Azerbaycan'da iktidara gelen aşırı unsurlar durumu kendilerine el verişli kılmak için alabildiğine ortalığı karıştırmak isteyeceklerdir. Bu yüzden Güney Azerbaycan meselesi Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin kontrolü altında tamamıyla tarafsız bir şekilde ele alınarak çözümlenmelidir. Hiç bir dış müdahale, tertip ve kışkırtmaya izin vermemelidir.¹⁵⁸

Falih Rıfki Atay, "*Anlaşmanın Metni Üzerine*" başlıklı yazısında petrol anlaşması olarak bilinen İran-Sovyet Anlaşması'ndaki Azerbaycan ile ilgili maddelere değinmiştir. O'na göre İran kabinesinde bir Azerbaycan Bakanlığı kurulması sakıncalı değildir. Ancak, bu bakanlığa belli bir şahsiyetin getirilmesi sıkıntı yaratacaktır. İran parlamentosu bu atamayı onaylamayabilir. Azerbaycan valiliğine getirilecek kişide de özel bir takım vasıflar aranması tereddüt uyandırmaktadır.¹⁵⁹

Basında Sovyet askerlerinin İran'ı boşaltmaları olumlu yankılanmıştır. Hüseyin Cahit Yalçın "*İran'da Harb*" başlıklı

¹⁵⁶ Necmeddin Sadak, "İran'daki Olayların İç Yüzü" Akşam, 15 Mart 1946, s.1; Ayın Tarihi, Mart 1946, No. 148, s. 286-287.

¹⁵⁷ Falih Rıfki Atay, "Bir Yazı Üzerine", Ulus, 15 Mart 1946, s.1; Ayın Tarihi, Mart 1946, No. 148, s. 287-289.

¹⁵⁸ Falih Rıfki Atay, "Rusya ile İran Arasında Anlaşma", Ulus, 6 Nisan 1946, s.1; Ayın Tarihi, Nisan 1946, No. 148, s. 207-208.

¹⁵⁹ Falih Rıfki Atay, "Anlaşmanın Metni Üzerine", Ulus, 16 Nisan 1946, s.1; Ayın Tarihi, Nisan 1946, No. 148, s. 208-209.

yazısında bu konuyu ele almıştır. O, Sovyetlerin İran'da buldukları süre içerisinde gizli ve açık teşkilatlar oluşturarak ülkede karışıklıkların tohumlarını attıklarını, şimdi de İran'dan çekilmiş gibi göründüklerini yazmıştır. Ona göre nasıl ki Uzakdoğu'da ve Çin'de çekilen Sovyet askerlerinin yerini Çinli komünistler tutmuşlarsa İran'da da benzer durum olacaktır. Çekilen Rus kuvvetlerinin yerini Tudeh Partisi, Azerbaycan Hükümeti ve Kürt Hükümeti alacaktır. Dolayısıyla İran'da iç savaş çıkması yakındır. Bu iç savaşta İran resmi kuvvetlerinden çok Türk kanı dökülecektir.¹⁶⁰

Basında Rus kuvvetlerinin Güney Azerbaycan'ı boşaltmaları olumlu karşılanmıştır. Ancak, Rusların geri çekilirken silahlarını Azerbaycan Hükümeti'ne ve diğer muhaliflere bırakmaları eleştirilmiştir. Bir "*şark oyunu*" oynandığı ve işgalin başka şekilde devam ettirildiği belirtilmiştir.¹⁶¹ Cumhuriyet gazetesinde yer alan bir yazıda ise Sovyet ordularının Azerbaycan'dan ayrıldığı haberlerine ihtiyatla yaklaşmıştır. Rusların Azerbaycan şefleri ile İran hükümeti arasında yapılacak müzakerelerin neticesini bekledikleri değerlendirmesi yapılmıştır. Müzakerelerin krize girmesi halinde Sovyetlerin Azerbaycan'ı İran'a karşı kışkırtacakları ve destekleyecekleri iddia edilmiştir.¹⁶²

Azerbaycan Milli Hükümeti ile İran Devleti arasında gerçekleşen muhtariyet görüşmeleri de basına yansımıştır. Ulus gazetesinde yer alan "*Azerbaycan'ın Muhtariyeti*" başlıklı yazıda İran hükümetinin Azerbaycan'ın muhtariyetini tanıdığına dikkat çekilmiştir. Anlaşmanın içeriğinden de

¹⁶⁰ Hüseyin Cahit Yalçın, "İran'da Harb", Haber, 20 Mayıs 1946, s.1; Ayın Tarihi, Mayıs 1946, No. 150, s. 189-190.

¹⁶¹ Selahattin Batu, " Bildiğimiz Oyun", Ankara, 14 Mayıs 1946, s.1; Ayın Tarihi, Mayıs 1946, No. 150, s. 188.

¹⁶² Ömer Rıza Doğrul, "İran'da Dahili Harb", Cumhuriyet, 20 Mayıs 1946, s.1; Ayın Tarihi, Mayıs 1946, No. 150, s. 190-191.

bahsedilmiştir. Buna göre Azerbaycan İran içinde kalarak kendi kendisini yönetecektir. Merkezden önerilecek vali Azerbaycanlılar tarafından tayin edilecektir. Azerbaycan gelirinin dörtte biri merkeze gidecek, dörtte ise üçü memlekette kalacaktır. İlk okullarda Azerice orta ve yüksek okullarda ise Azeri ile Fars dilleri birlikte okutulacaktır.

Yazıda görüşmelerden Azerbaycan idaresinin istediğini aldığı değerlendirmesi de yapılmıştır. Azerbaycan'ın istiklale kayan geniş bir muhtariyet sistemi elde ettiği belirtilmiştir. Bu anlamda Pişaveri'nin *"yarım asırdan beri beklediğimiz gerçek hürriyet elde edilmiştir"* sözlerine de yer verilmiştir. Anlaşmada Azerbaycanlıların şeklen İranlıları tatmin etmek için fedakarlıkta buldukları, esasta ise istediklerinin çok büyük kısmını elde etmiş oldukları iddia edilmiştir. Bu anlamda Azerbaycan'ı idare eden kişiye başkan adı verilmeyip vali denilecek, fakat bu zat Azerbaycan tarafından tayin edilecektir. Azerbaycan'ın ayrı bir askeri teşkilatı olacak, buna ordu denmeyip jandarma adı verilecektir. Azerbaycan'da İran'dan ayrı bir vergi sistemi uygulanacaktır.

Öte yandan yazıda Güney Azerbaycan'daki muhtariyet hareketinin tarihi kökenlerinin olduğu, haklı nedenlere dayandığına da işaret edilmiştir. Görüşmelerde yer alan İran temsilcilerinin başı Firuz Han'ın bile Şah Rıza Pehlevi zamanındaki zulümlerden ve baskılardan bahsettiği hatırlatılmıştır. Rusya'nın öteden beri Azerbaycanlılar arasında mevcut olan bu memnuniyetsizlikten faydalanarak İran'dan ayrılımlarını teşvik ettiği değerlendirilmiştir.

Yazar Azerbaycan'daki muhtariyet hareketi ile doğrudan doğruya Moskova'ya bağlı bulunan Tudeh Partisi arasındaki farklılıklara da işaret etmiştir. Bunların bir araya gelmelerinin farklı sebeplere dayandığını belirtilmiştir. Tudeh Partisi ile Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın Tahran Hükümeti'ne karşı iş birliği yapmalarının ayrı etkilere ve düşüncelere dayandığı

görüşüne yer vermiştir. Ancak O, buna rağmen her iki hareketinde de Moskova'nın nüfuzu altında bulunduğundan şüphe edilemeyeceğini iddia etmiştir¹⁶³.

Bunun dışında 6 Aralık 1946 tarihinde haftalık olarak yayın hayatına giren Şark Yolu gazetesinde Mehmet Sadık Aran ve S. Azer imzalarıyla yayınlanan makalelerde Güney Azerbaycan'ın bedbaht duruma düşmesinde Rusya, İngiltere ve Pehlevi Hükümeti'nin rollerine işaret edilmiştir. Dünya kamuoyuna bir Azerbaycan davasının varlığı ve bu davanın hak ve hakikatin ta kendisi olduğu mesajı verilmeye çalışılmıştır¹⁶⁴.

Millet dergisinde de Azerbaycan'ın nüfusu Türklerden ibarettir ve İran'ın yarısını oluşturduğu belirtilmiştir. İran devletinin Türkleri kendi dillerinden ve tüm İranlıların sahip oldukları haklardan mahrum bırakmış olduğuna dikkat çekilmiştir. Buna göre İran Türkleri bağımsızlıklarını istemekte haklıdırlar. Gazetede *"Eğer Azerbaycan'daki hareket Moskova işi olmasaydı meselenin çözümü daha kolay olurdu"* denilmiştir¹⁶⁵.

İran kuvvetlerinin Azerbaycan'ı işgali üzerine Son Posta gazetesinde yer alan bir köşe yazısında Azerbaycan Milli Hükümeti'nin *"şişirilmiş bir balonun kof boşluğundan ibaret"* olduğu değerlendirilmesi yapılmıştır. Sovyet kuvvetleri çekilir çekilmez bu balonun kendi kendine sönmüş olduğu ifade edilmiştir. Buna rağmen yazar bir hamlede Tebriz'i mat eden İran askeri başarılarının sırrını anlamanın güç olduğuna da işaret ederek etmiştir.¹⁶⁶

SONUÇ

¹⁶³ A. Şükrü Esmer, "Azerbaycan'ın Muhtariyeti", Ulus, 16 Haziran 1946, s.1; Ayın Tarihi, Haziran 1946, No. 151, s. 254-255.

¹⁶⁴ Sebahattin Şimşir, Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi, IQ Kültür sanat yayıncılık, İstanbul 2002, s.132.

¹⁶⁵ Hasanlı, a.g.e, s. 262-263.

¹⁶⁶ Selim Ragıp Emeç "İran'ın Durumu", Son Posta, 17 Aralık 1946, s.1

1941 Eylölünde Sovyetlerin İnan Azerbaycan'ını işgal etmeleri 1813 Gölstan Anlaşmasından beri ayrılmış olan Azerbaycan'ın birleşmesi ölkösünü harekete geöirdi. Bu hususta Kuzey Azerbaycan yetkilileri Sovyetlere baēlı birleşik Azerbaycan projesini geröekleştirmek istediler. Bu amaöla İnan'a bir kısım uzmanlar ve ööevliler öönderdiler.

İnan Azerbaycan'ında ise Sovyetlere baēlı bir birleşik Azerbaycan yerine İnan iöerisinde muhtar Azerbaycan öörüşü aēırlık kazandı. Mir Cafer Pişaveri bu hareketin lideri oldu. Pişaveri Azerbaycan Demokrat Partisini kurmuş ve bölgedeki İnan kuvvetlerini kovalamıştır. Bilahare 12 Aralık 1945 tarihinde Azerbaycan Milli Hükümeti kurulmuştur. İnan devletine baēlılık prensibinden vazgeöilmemiş olduēu iöin hükümette Dışışleri ve savaş Bakanlıkları mevcut deēildi.

Azerbaycan Milli Hükümeti öok sayıda reform yapmıştır. Türköeyi resmi dil olarak kabul etmiş, eēitim dilini Türköe yapmış, demokrasi ve fikir hürriyetini ön plana öıkarmış, kadınlara seöme ve seöilme hakkı vermiştir. Yönetimin yaptıēı diēer önemli yenilikler ise Tebriz Üniversitesi ve Tebriz radyosunun kurulmasıdır.

Sovyetlerin İnan petrol karřılıēı anlaşmaları Azerbaycan Milli Hükümeti'nin sonunu getirmiştir. Sovyetler İnan'daki tüm kuvvetlerini öekerek Azerbaycan'ı savunmasız bırakmışlardır. İnan ile baş başa kaldıēını anlayan Tebriz yönetimi muhtariyet haklarını koruyabilmek amacıyla İnan Hükümeti ile bir dizi öörüşmeler geröekleştirmiştir. Bu öörüşmelerden iki tarafı da memnun edecek sonuçlar öıkmamıştır. Bunun üzerine İnan kuvvetleri 1946 yılı Aralık ayında Azerbaycan'a girmiş ve muhtar idareye son vermişlerdir. Milli hareketin kadroları ya katledilmiş ya da kuzey Azerbaycan'a sığınmışlardır. .

Türkiye ise İran Azerbaycan'ı meselesine genellikle Bolşevik bir siyasi hareket nazarıyla bakmıştır. İran tarafından da sosyalist bir ülke ile kuşatılmak istememiştir. Bu yüzden Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın yayın organı olan Azerbaycan gazetesinin Türkiye'ye girişi yasaklanmıştır. Türk basını da genellikle bu hareketi Sovyet güdümünde bir oluşum olarak telakki etmiştir. Fakat az da olsa bazı yayın organları İran'daki komünist Tudeh Partisi ile Azerbaycan Demokrat Partisinin aynı şey olmadığına, Azerilerin demokratik haklarını talep ettiklerine değinmişlerdir.

KAYNAKÇA

1. Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

2. Gazeteler ve Dergiler

Akşam

Anadolu

Ankara

Ayın Tarihi

Cumhuriyet

Haber

Son Posta

Tan

Tanin

Tasvir

Ulus

Vakit

3. Kitaplar

ARMAOĞLU, Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, 2. Baskı, İstanbul-1984.

ATTAR, Aygün, İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde), Divan Yayıncılık, Ankara 2006.

HASANLI, Cemil, Türk-Sovyet İlişkileri 1939-1953, Bilgi yayınevi, İstanbul 2011.

ABRAHAMIAN, Ervand, Modern İran Tarihi, (Çev: Dilek Şendil), 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, İstanbul 2004.

KAFKASYALI, Ali, İran Coğrafyasında Türkler, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2011

KAFKASYALI Ali, İran Türkleri, Bilgeoğuz yayınları, İstanbul 2010

ÖRAN, Mehmet Metin, İran Türkleri Hürriyet Hareketleri, (Haz. Selçuk Alkın), Mars yayınları, 1998

REHİMLİ, Ekrem, Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekat, Meqa Neşriyat, Bakı, 2003

SHAFFER, Brenda, Sınırlar ve Kardeşler İran ve Azerbaycan Kimliği, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları, İstanbul 2008.

ŞİMŞİR, Sebahattin, Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi, IQ Kültür sanat yayıncılık, İstanbul 2002

4. Makaleler ve Gazete Yazıları

ARTAM, Nurettin "İran Çıkmazı", Vakıf, 23 Ocak 1946.

ATAY, Falih Rıfıkı, "Anlaşmanın Metni Üzerine", Ulus ,16 Nisan 1946.

ATAY, Falih Rıfıkı, "Rusya ile İran Arasında Anlaşma", Ulus, 6 Nisan 1946

ATAY ,Falih Rıfkı, "Bir Yazı Üzerine", Ulus,15 Mart 1946

ATTAR, Aygün, "İran Türkleri", Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi, C.II, S.1, Ocak 2004, s.39-62.

ATTAR, Aygün, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi, " Yeni Belgeler Eşliğinde II.Dünya Savaşı Sırasında Türk-Sovyet İlişkilerinde İran Gerginliği", C.II, S.2, Temmuz 2004, s.135-147.

BABAN, Cihat "Kıvamüssaltana İran'a Pahalıya mal Olacak", Tasvir, 29 Ocak 1946.

BATU, Selahattin ," Bildiğimiz Oyun", , Ankara, 14 Mayıs 1946

DOĞRUL, Ömer Rıza, "İran'da Dahili Harb", Cumhuriyet, 20 Mayıs 1946

EMEÇ, Selim Ragıp "İran'ın Durumu", Son Posta, 17 Aralık 1946.

ESMER, A. Şükrü ,"Azerbaycan'ın Muhtariyeti", Ulus,16 Haziran 1946.

HESENLI, Cemil, "Güney Azerbaycan Milli Harekatı", Türkler Ansiklopedisi, C.20, (ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri), Ankara 2002, s. 640-650.

ÖZGEN, Enver "İran Buhranı", Anadolu, 4 Ocak 1946.

SADAK, Necmeddin, "İran'da Neler Oluyor", Akşam, 2 Aralık 1945.

SADAK, Necmeddin, "İran'daki Olayların İç Yüzü" Akşam, 15 Mart 1946.

US, Asım, "İran'daki Sovyet Kıtaları", Vakit ,2 Mart 1946.

YALÇIN, Hüseyin Cahit "İran Münasebetiyle Acı Bir Hakikat", Tanin 13 Aralık 1945.

YALÇIN, Hüseyin Cahit "İran Nasıl eziliyor", Haber İstanbul, 25 Ocak 1946.

YALÇIN, Hüseyin Cahit "Kıvamüssaltana'nın Rolü", Haber, 5 Şubat 1946

YALÇIN, Hüseyin Cahit, "İran'da Harb", Haber, 20 Mayıs 1946

**TÜRK DÜNYASINDAKİ KÜLTÜREL GELİŞMELER
İÇİNDE BİRLEŞTİRİCİ BİR UNSUR: ORTAK
ATASÖZLERİ (TÜRKİYE VE KAZAKİSTAN SAHASI
ATASÖZLERİNDEN ÖRNEKLERLE)**

Bayram DURBİLMEZ*

Özet

Ataların gözlem ve deneyimlerini yansıtan yol gösterici düşüncelerini, yargılarını, öğütlerini dile getiren kalıp sözlere “atasözü” adı verilir. İnsanların tabiatla, diğer canlılarla ve insanlarla ilişkilerinin düzenlenmesinde, toplumun değer yargılarının belirginleşmesinde, örnek insan tipinin belirlenmesinde atasözlerinin etkisi büyüktür. Bireye ve topluma yol gösteren, sosyal yapıyı düzenleyen atasözleri, toplumda birlik ve beraberliği sağlayan sosyo-kültürel kurallardır. Bu sebeple, Türk Dünyasının ortak töre, gelenek, görenek, inanış ve davranışlarını yansıtan sözlü edebiyat ürünleri içinde ortak atasözlerinin özel bir yeri vardır.

Türk milletinin ortak düşünce yapısını ve karakter özelliklerini yansıtan en eski ve en yaygın sözlü edebiyat ürünleri ortak atasözleridir. Kökenleri tarih öncesi dönemlere kadar uzanan ortak atasözleri, en eski edebî türlerden biri, belki de birincisidir. Yüzyıllar boyunca uzak coğrafyalarda, farklı sistemlerle yönetilen devletlerde yaşayan Türk boyları ve akraba topluluklarında ortak atasözlerinin yaygın olarak yer alması da bu sözlerin kökenlerinin çok eskilere dayandığı görüşünü doğrulamaktadır.

Bu bildiride, Türk Dünyasındaki kültürel gelişmeler içinde birleştirici bir unsur olarak yer alan ortak atasözlerinden eğitim-öğretim alanında ve “ikincil sözlü kültür ortamları”nda yaygınlaştırılması ile ilgili tespit ve tekliflerde bulunulması

* . Doç. Dr. ERÜ Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Türk Halk Edebiyatı Öğretim Üyesi (bayramdurbilmez@gmail.com), Kayseri-TÜRKİYE

amaçlanmaktadır. Çünkü atalardan kalan kutlu sözler olarak kabul edilen ortak atasözleri, yazılı edebiyat ortamlarında ve “ikincil sözlü kültür ortamları”nda rahatlıkla işlenebilecek ve yeni nesillere kısa sürede aktarılabilir söz incileridir. İlkokuldan üniversiteye kadar aşamalarda okutulacak dil, edebiyat, sosyoloji, tarih, vb. gibi alanlarla ilgili ders kitaplarında ve elektronik kültür ortamlarında ortak atasözlerinden yararlandıkça Türk Dünyasındaki kültürel gelişmeler daha köklü ve sağlam bir zeminde ilerlemeyi sürdürecektir. Söz gelimi Türk boylarına mensup kişilere başka Türk lehçelerinin, şivelerinin öğretiminde ortak atasözlerinden yararlanıldığı zaman daha başarılı sonuçlar alındığı görülmektedir.

Bildiride, konu Kazakistan ve Türkiye sahası ortak atasözleriyle sınırlandırılacak, yazılı ve sözlü kaynaklardan tespit edilen veriler söyleyiş, yapı ve anlam özellikleri bakımından karşılaştırmalı olarak kısaca incelendikten sonra elde edilen bulgulardan hareketle bu atasözlerinden yararlanma yolları ve alanları üzerine tekliflerde bulunulacaktır. Türkiye’de ve Kazakistan’da yayımlanan atasözü kitapları yanında, 1999-2000 yılları arasında Kazakistan’da tarafımızdan yapılan saha araştırmaları sırasında kaydedilen metinlerden de yararlanılacaktır. Kazakistanlı öğrencilerimize verdiğimiz Türkiye Türkçesi ve Meslekî Türkçe derslerinde de ortak atasözlerinden yararlanma tecrübemizden örnekler verilerek bu tecrübelerin sistemli olarak yaygınlaştırılması için izlenmesi gereken yöntemler ile birlikte kültür kitaplarında, gazetelerde, dergilerde, televizyon programlarında ve özellikle dizi filmlerde de ortak atasözlerinin kullanımı konusunda tespit ve tekliflerimiz sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Atasözü, Türkiye, Kazakistan, Metinlerarasılık, İkincil Kültür Ortamı, Ortak Kültür, Türk Lehçeleri Öğretimi

A UNIFYING FACTOR THROUGH THE CULTURAL DEVELOPMENTS WITH TURKIC COUNTRIES: COMMON PROVERBS (WITH EXAMPLES FROM TURKISH AND KAZAKHSTAN PROVERBS)

Abstract

‘Proverbs’ are stereotype idioms which reflect observations and experiences of our ancestors and voice their guiding thoughts, judgments and advices. Proverbs have significant effect in; regulating human relations with nature, creatures and other people; revealing values of the society and determining the ideal human behavior. Guiding individuals and the society, and regulating the social structure proverbs are sociocultural rules which unify the society. Therefore, common proverbs have a special function in oral literature which reflect common traditions, belief and behaviours of Turkic countries.

Proverbs are the oldest and the most common oral literature outputs that reflect culture and characteristics of Turks. Common proverbs, which date back to prehistoric age, are examples of the oldest literary genre. In spite of being ruled with a variety of political regimes and geographically being so far away from each other, having common proverbs with Turkic countries proves that these proverbs are pretty old and date back to ancient times.

In this paper, it is aimed to put forward how to make the proverbs more common, which act as a unifying factor through the cultural developments with Turkic countries, in education and secondary verbal cultural environments. Because, the common proverbs, which are regarded as holy heritage of our ancestors, are valuable sayings which could be used in written literature and secondary verbal cultural environments, and could be easily passed down to following generations. From primary school to university education, as we keep making use

of common proverbs in text books of language, literature, sociology, history, etc. classes and digital cultural environments, the cultural development in Turkic countries will continue on stronger foundations. For instance, utilization of common proverb usage in teaching different dialects of Turkish to Turks brings higher success scores.

In the paper, the topic is limited to common proverbs of Kazakhstan and Turkey. After the brief analyze of the proverbs, which are gathered from verbal and written literature, in terms of pronunciation, structure and meaning, through the obtained data some ideas on how to make use of the proverbs will be put forward. As well as works of proverbs which were published in Turkey and Kazakhstan, the written texts during our research in 1999 and 2000 will be made use of. Giving examples from our own experience of applying common proverbs which we used at Turkish and Professional Turkish classes with Kazakh students, we will put forward our ideas on how to utilize our teaching experience in a systematic way and benefits of using common proverbs in books, newspapers, magazines, TV shows and especially in TV series.

Key Words: Proverb, Turkey, Kazakhstan, Intertextuality, Secondary Cultural Environment, Common Culture, Teaching Turkish Dialects

Türk dünyasını oluşturan Türk boyları ve akraba toplulukları arasındaki sosyo-kültürel ilişkilerin gelişmesinde, diğer ülkelerde devlet dili ve eğitim dili olarak kullanılan Türk lehçelerini ve şivelerini öğrenmenin yeri ve önemi büyüktür. Çünkü akraba devletler ve topluluklar arasındaki dil öğrenimi/ öğretimi yabancı dil öğreniminden / öğretiminden daha kolay ve önemlidir. Aynı dilin değişik lehçeleri/ şiveleri olmaları sebebiyle bu öğrenim / öğretim daha kolaydır. “Akraba lehçeler / şiveler” arasında benzer / aynı dil bilgisi kuralları yanında ortak söz varlığı da öğrenimi / öğretimi kolaylaştırır. “Akraba lehçeler / şiveler” öğrenmenin / öğretmenin yabancı bir dil öğrenme çabasından farklı işlevleri de bulunur.

Genel olarak dil öğreniminde, özel olarak da Türkçenin değişik lehçe ve şivelerinin öğreniminde dil bilgisi kurallarının öğretilmesi, doğru anlama ve doğru konuşma için yeterli olmayacaktır. Dil bilgisi kuralları yanında, dilin kültürle ilişkisi de örneklerle öğretilirse iletişimde karşılaşılan zorluklar da ortadan kalkacak ya da en aza inecektir.

Yüzyıllar boyunca farklı coğrafyalarda yaşamış, farklı sistemlerde büyümüş olan kimseler aynı millete mensup olsalar bile zaman içinde ortaya çıkan kültürel çeşitlenmelerin bulunması olağan bir durumdur. Türk boylarına mensup kimselerin başka Türk boylarının lehçe ve şivelerini öğrenmeleri sırasında ortak kültür unsurları yanında kültür çeşitlenmelerini de öğrenmeleri önemlidir. Çünkü bu öğrenimler, öğrendikleri lehçeleri / şiveleri daha iyi anlayabilmelerini ve bu lehçeleri/ şiveleri konuşan soydaşlarıyla daha iyi anlaşabilmelerini sağlar. Başka bir lehçeyi / şiveyi öğrenen kişi, bu yolla ortak kültür unsurları ile birlikte zamanla çeşitlenen gelenek, görenek, inanış, davranış biçimlerini de öğrenmeye başlar. Bu çeşitlenmeler hangi boyutta olursa olsun, özü itibarıyla aynı kültür ve kimliğin yansımalarıdır.

Türk devletleri ve akraba toplulukları arasında Türk lehçelerinin / şivelerinin öğrenimi / öğretiminde ortak kelimeler, ortak kelimelerinin ortak ve farklı anlamları, eş sesli olduğu hâlde farklı köklerden gelen ve farklı anlamları olan kelimeler, söz varlığını oluşturan diğer kelimeler ile birlikte bu kelimelerle ilişkili kültür unsurlarının kazanımı da önemlidir. *“Temel söz varlığını belirlerken öncelikle, organ ve akrabalık adlarının, sayıların, günlük hayatta sıkça kullanılan isim ve fiiller ile onlarla ilişkisi olan kelimelerin, sıkça kullanılan deyimler, atasözleri ve iletişimde önemli bir yeri olan kalıplaşmış sözlerin ele alınması gerekmektedir”* (Barın 2003: 311).

İki farklı devlette yaşayan bir milletin evlatlarının ortak kültür değerlerinin ortaya çıkarılmasında başvurulacak sözlü kültür ürünleri arasında atasözleri ilk sıralarda yer alır. *“Bir toplumun kültürünün nesilden nesile aktarılmasında çok önemli bir rol oynayan atasözleri, bir milletin değer yargılarını anlatan özlü sözlerdir. Yüzyıllar boyu edinilen yaşam deneyimlerini içeren atasözleri, o toplumun düşünce, özlem, eleştiri, gözlem ve yargılarını dile getirir”* (Çotuksöken 1988: 9).

Akraba dil, lehçe ve şivelerin öğretiminde ortak atasözü ve deyimlerden yararlanmak, öğrenim ve öğretim sürecini kısaltır. İşlenen konuya uygun bir atasözü örnek verildiğinde, bu atasözünü bilen bir kişi konuyu daha iyi kavrar. Türkiye Türkçesi öğrenen Kazak Türküne veya Kazak Türkçesi öğrenen Türkiye Türküne ortak atasözlerinden örnekler verilmelidir. Çünkü bağımsız Türk devletleri ve akraba toplulukları arasındaki sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik ilişkilerin gelişmesinde “akraba diller/ lehçeler / şiveler”in öğrenilmesi ve ortak söz varlığının ortaya çıkarılmasında atasözlerini önemli bir yeri vardır.

Ülkelerin tanıtımında “görsel” ve “işitsel” araçlardan yararlanılarak dil öğretiminde uygulanan çağdaş teknik ve yöntemlere de başvurmak gerekir. Türk boyları ve akraba toplulukları arasında mevcut ortak atasözlerinin ders kitaplarında, kültür ve sanat kitaplarında, sinema filmlerinde ve özellikle dizi filmlerde kullanımı, “farkındalık oluşturma” işlevi de görür. Çünkü ortak atasözleri; ortak hayat tarzı, ortak hayat felsefesi, ortak hafıza, ortak düşünce, ortak tutum, ortak davranış, ortak değer, ortak inanış, ortak geçmiş, ortak deneyimler, ortak dil, kısacası ortak kültür ve ortak kimlik demektir. Söz gelimi Kazakistan Türkleri ile Türkiye Türkleri arasında bilinen benzer / ortak atasözleri örnek verilirse, bir Kazak Türkü, çocukluğundan itibaren öğrendiği bazı atasözlerinin küçük söyleyiş farklılıkları taşımakla birlikte Türkiye Türkleri arasında da benzer şekilde, hatta neredeyse aynı bilindiğini fark etmiş olur.

Dilbilgisi yapısındaki ortak özelliklerin ve farklılıkların öğretiminde atasözlerinden de yararlanmak mümkündür. Türkiye Türkçesi öğrenmekte olan öğrencilere, öğrenim konularına ve düzeylerine uygun atasözleri verilerek Kazak Türkçesindeki karşılıkları istenebilir. Ortak atasözleri varlığı tespit edilerek örneklerin bu atasözlerinden seçilmiş olması öğrenimi kolaylaştırır. Söz gelimi akraba boylardan birinin lehçesini / şivesini öğrenmeye başlayan bir kimse ortak atasözlerinin eşdeğerini bulma tekniğiyle öğrenme sürecini kolaylaştırılabilir.

Dil öğrenimi ve öğretimindeki dört temel beceri alanından “okuma” hikâye, roman gibi eserlerle, yaygın gazete ve dergilerde açılacak özel sayfalarla; “konuşma” ve “dinleme” becerisi ise televizyon/ radyo programlarıyla, daha çok filmler yoluyla geliştirilebilir (Saraç 2012). Bilindiği gibi, önceleri “birincil sözlü kültür” ortamlarında aktarılan kültürel değerler ve ürünler, yazının icadı ve matbaanın yaygınlaşmasıyla

kaydedilmeye ve daha farklı kitlelere ulaşma gücüne kavuşmuştur. Elektronik kültür ortamlarının yaygınlaşmasıyla zirveye yükselen “ikincil sözlü kültür” (Ong 1995) çağında ise ulaşma gücünün boyutları da olabildiğince genişlemiştir. Sözlü gelenek yoluyla aktarılan sözlü edebiyat ürünleri, özellikle de atasözleri günümüzde “ikincil sözlü kültür ortamları”na aktarıldığında Türk boylarına mensup insanlar arasında hızla yaygınlaşacak, mevcut ortak kültür unsurları daha da zenginleşecektir.

Mevcut kültürel bağların pekiştirilerek yaygınlaştırılması önemlidir. Bu ürünler “metinlerarasılık” kavramı doğrultusunda yazılı, sesli ve görüntülü kültür ortamlarındaki kültür malzemeleriyle birlikte işlenirse, diğer Türk boylarına mensup insanlar arasında ortak kültür aktarımı yaygınlaşacak ve ortak kültüre, dolayısıyla da ortak kimliğe sahip olma şuuru pekişecektir. Çünkü çağdaş kültür araçlarından ve teknolojik imkânlardan yararlanmak bu sürecin hızlanmasını sağlar. Söz gelimi Türk boylarından birine mensup bir kimsenin Türk lehçe / şivelerinden birini öğrenme sürecinde filmlerden de yararlanılmalıdır. Özellikle izlenme oranı yüksek dizi filmlerde başka Türk boylarının kültür özelliklerini yansıtan konu ve örneklere de yer verilmelidir. Kültürlerarası iletişimde filmlerin güzel örnekler içerdiği bilinmektedir (İşcan 2017: 32). Bu örnekler arasında atasözleri ve deyimler de yer almaktadır (Yılmaz ve Irşî 2017). Özellikle hangi atasözünün hangi ortamlarda kullanıldığının anlaşılmasına filmler yardımcı olur. Yeri gelmişken belirtmek gerekirse, atasözlerini öğrenme yanında, yerli yerinde kullanma da önemlidir. Bu da filmler aracılığıyla öğretilebilir.

Türk boyları arasında ortak kültür mirasının en eski, belki de en güzel örneklerinden olan atasözleri incelendiğinde, ortak atasözlerinin azımsanmayacak kadar çok olduğu, bu atasözlerinin yapı ve anlam benzerliklerinin, benzerlikten öte

neredeysse aynılıklarının bulunduğu anlaşılacaktır. Bazı atasözleri yapı ve anlam özellikleri bakımından aynı, bazıları yapı ve anlam bakımından yakın, bazıları yapı bakımından aynı fakat anlam bakımından farklı, bazıları anlam bakımından aynı fakat yapıları bakımından farklı özellikler taşıyabilmektedir.

Bu çalışmada atasözleri, genellikle, Kazakistan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi yazı dillerine göre karşılaştırmalı olarak verilecektir. Türkiye Türkçesi ağızları ve Kazakistan Türkçesi ağızlarından derlenen atasözleri çeşitlenmeleriyle birlikte karşılaştırmalı olarak incelenirse, benzerliklerin/ aynılıkların daha fazla olduğu da görülecektir. Söz gelimi Kazakistan'dan derlenen atasözlerinden “Ananın könili balada, balanın könili dalada”, Türkiye Türkçesi yazı dilinde “Ananın könlü çocukta, çocuğun gönlü dışarda/ bahçede” şeklindedir. Fakat aynı atasözü Kars yöresi ağızlarında “Ananın gönlü balada, balanın gönlü dalada” şeklindedir. Kazakistan'dan derlenen “Balam balım, balamın balası janım” sözü de bu yörede “Balam balım, balamın balası canım” şeklinde söylenmektedir. Bu durum Kazakistan Türkçesi ağızlarından derlenen atasözü çeşitlenmelerinde de görülmektedir. Söz gelimi “Köş jüre jüre tüzüledi” şeklinde söylenen atasözünün bir çeşitlenmesi de “Köş jolda tüzüledi” olarak belirlenmiştir. Bunlardan birincisi Türkiye Türkçesinde “Göç gide gide düzülür” olarak söylenmekle birlikte, ikincisi “Göç yolda düzülür” olarak söylenen yaygın bir atasözüdür.

“Karga karganın közin oymas” (Karga karganın gözünü oymaz) ve Karga karganın közin şığarmaydı (Karga karganın gözünü çıkartmaz) örneklerinde olduğu gibi eşanlamlı kelimelerin birbirinin yerine kullanılmasından oluşan çeşitlenmelerde de söz varlığı ortaktır. Çeşitlenmelerdeki söz varlıkları ortak olsa bile bu atasözlerinin bütün çeşitlenmeleri her iki coğrafyada da bulunmayabilir. Söz gelimi “İyt üredi, kerven köşedi” ve “İyt üredi, kerven jüredi” şeklinde

çeşitlenmeleri derlenen atasözünün Türkiye Türkçesindeki karşılıkları “İt ürür, kervan göçer” ve “İt ürür, kervan yürür” şeklinde olduğu ve her iki çeşitlenmenin söz varlığı da Türkiye Türkçesinde bulunduğu bilinmektedir. Ancak bunlardan ilkinde (İt ürür, kervan göçer) Türkiye Türkçesinde rastlanmazken, ikincisi (İt ürür, kervan yürür) Türkiye’de yaygın olan atasözlerinden biridir.

Kazakistan Türkçesinde tespit edilen atasözlerinin Latin harfleriyle yazımında, Türkiye Türkçesi yazı dilindeki 29 harf esas alınmıştır. Söz gelimi “q” ve “k” seslerinin hepsi “k” ile gösterilmiştir.

1. Yapı, Söz Varlığı ve Anlam Bakımından Aynı Olanlar: Bu atasözlerinde Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesine özgü ses değişiklikleri dışında söz varlığı bile ortaktır. Bu atasözlerinin öğrenme ve öğretme sürecini kısaltma yanında, farkındalık oluşturma işlevi de vardır. Söyleyiş farklılıkları görülse de yapı ve anlam bakımından benzer, hatta aynı olan bu atasözleri, öğrencide yabancı bir dil öğrenme düşüncesinden daha çok birbirinden uzak düşen iki kardeşi yakından tanımaya başlama ve ortak özelliklerinin tespiti hissi uyandırır. Ortak atasözlerinin ders kitaplarında, filmlerde, vs. yer bulması ise iki ülke arasındaki ilişkilerin yaygınlaşmasına yardımcı olacaktır. Bu sebeple, “metinlerarasılık” kavramı doğrultusunda yazılı kültür ortamlarına ve elektronik kültür ortamlarına aktarılmada öncelikle bu atasözlerine başvurmak mümkündür:

1. YAPI, SÖZ VARLIĞI VE ANLAM BAKIMLARINDAN AYNI ATASÖZLERİ	
KAZAKİSTAN SAHASI ATASÖZLERİ	TÜRKİYE SAHASI ATASÖZLERİ

1	Adam alası işinde, mal alası sırtında	Adamın alası içinde, malın alası sırtında
2	Adam aşpas sır jok, adam aspas kır jok	Adamın açmadığı sır yok, adamın aşmadığı kır yok
3	Adepti adepsizden üyren	Edebi edepsizden öğren
4	Ajal jetpey can şıkpas	Ecel yetmeden can çıkmaz
5	Ajal jetpey ölim jok	Ecel yetmeden ölüm yok
6	Ajalga şara jok	Ecele çare yok
7	Ak deġeni algıs, kara deġeni kargıs	Ak dediği alkış, kara dediği kargış
8	Akıl bazarda satılmas	Akıl pazarda satılmaz
9	Akıl jasta emes basta	Akıl yaşta değil başta
10	Akıldan yakın dos jok	Akıldan yakın dost yok
11	Akıldı adam erinbeydi, kuvattı adam sürinbeydi	Akıllı adam erinmez, kuvvetli adam sürünmez
12	Akşasız bazar, kepinsiz mazar	Akçesiz pazar, kefensiz mezar
13	Aktın atı bar, karadın tatı bar	Akın adı var, karanın tadı var
14	Ala kargada alasan bolsun	Ala kargada alacağım olsun
15	Aldamşıda ar bolmas	Aldatanda ar olmaz
16	Altın ton kiysen atandı umıtpa, ormanga barsan	Altın don giyersen atanı unutma, ormana varırsan

	baltandı umıtpa	baltanı unutma
17	Amanatka kıyanat bolmaydı	Emanete hıyanet olmaz
18	Ananın könili balada, balanın könili dalada	Ananın gönlü balada, balanın gönlü dalada (Kars yöresinde)
19	Anasız ömir, söngen kömir	Anasız ömür, sönen kömür
20	Arlı barın jeydi, arsız arın jeydi	Arlı varını yer, arsız arını yer
21	Arsızdın sözünde turak jok, közi bar da kulak jok	Arsızın sözünde durmağı yok, gözü var da kulağı yok
22	Arpa biyday as eken, altın kümis tas eken	Arpa buğday aştır, altın gümüş taştır
23	As tavık tüsünde tarı köredi	Aç tavuk düşünde darı görür
24	As tavıktın tüsine tarı kiredi	Aç tavuğun düşüne darı girer
25	Astın tatımı/ damı tuzında, adamdın damı sözünde/ tilinde	Aşın tadı tuzunda, adamın tadı sözünde/ dilinde
26	Aştın özi toyadı, közi toymaydı	Açın özü doyar, gözü doymaz
27	At baspayın degen jerin üç basadı	At basmayacağım dediği yere üç (kere) basar
28	At erdin dosı	At erin dostu

29	Atın barda esekke minbe	Atın varsa eşeğe binme
30	At jigittin kanatı, as jigittin kıvatı	At yiğidin kanadı, aş yiğidin kuvveti
31	Avırgan başka temir tarak	Ağrıyan başa demir tarak
32	Ayran işken kutılar, şekek jalagan tutılar	Ayran içen kurtulur, çanak yalayan tutulur
33	Ayuvdan korikkan ormanga barmas	Ayıdan korkan ormana varmaz
34	Bal degenmen avız tattı bolmaydı	Bal demeyle ağız tatlı olmaz
35	Barlıkka tarlık bolmas	Varlığa darlık olmaz
36	Bas ekev bolmay, mal ekev bolmaydı	Baş iki olmadan mal iki olmaz
37	Bermestin ası pispeydi, pisse de kazandan tüşpeydi	Vermeyenin aşı pişmez, pişse de kazandan düşmez
38	Bes parmak birdey emes	Beş parmak bir değil
39	Beynetsiz rakat jok	Minnetsiz rahat yok
40	Bilgenin bir toğız, bilmegenin toksan toğız	Bildiğin dokuz, bilmediğin doksan dokuz
41	Bilimsiz adam mıyvasız ağaş	İlimsiz adam meyvesiz ağaç
42	Bir aşıktın bir toktığı bar, bir barlıktın bir joktığı bar	Bir açlığın bir tokluğu var, bir varlığın bir yokluğu var
43	Bir iske bastama, bastasan tastama	Bir işe başlama, başlasan taşlama

44	Bir kazaga eki jaza jok	Bir kazaya iki ceza yok
45	Bir körögen bilis, eki körögen tanı	Bir gördüğün bilis, iki gördüğün tanı
46	Bir kündik jolga şıksan, üç kündik azık al	Bir günlük yola çıksan üç günlük azık al
47	Birevge as kaygı, birevge bas kaygı	Birine aş kaygı, birine baş kaygı
48	Birlik bolmay tirlik bolmas	Birlik olmadan dirlik olmaz
49	Birlik jok, tirlik jok	Birlik yok, dirlik yok
50	Birlik jok jerde tirlik bolmaydı	Birlik olmayan yerde dirlik olmaz
51	Birliksiz tirlik bolmaydı	Birliksiz dirlik olmaz
52	Börük alıp kel dese bas kesken	Bürük alıp gel desen baş kesen
53	Dossız basım, tuzsuz asım	Dostsuz başım, tuzsuz aşım
54	Dossız ömir, söngen kömir	Dostsuz ömür, sönen kömür
55	Eki karbız bir koltıkka sıymas	Bir koltuğa iki karpuz sığmaz
56	Eki koşkardın bası bir kazanga sıymas	İki koç başı bir kazana sığmaz
57	El atına mingen tez tusedi	El atına binen tez düşer

58	Er atimen, kus kanatimen	Erin atı, kuşun kanadı
59	Er elim deydi, erinşek belim deydi	Er elim (yurdum, halkım, devletim) der, eringeç belim der
60	Er kadrın er biler, zer kadrın zerger biler	Er kadrini er bilir, zer kadrini zerger bilir
61	Erinşekke is buyırsan sagan akıl üyretedi	Eringeçe/ Erinene iş buyursan sana akıl öğretir
62	Erkekke jürek kerek, katinga tirek kerek	Erkeğe yürek gerek, kadına direk gerek
63	Esektin eti aram, küşi alal	Eşeğin eti haram, gücü helâl
64	Et tırnaktan ayrılbaydı	Et tırnaktan ayrılmaz
65	Ğaşıktın/ Süygendin közi kör boladı	Âşığın gözü kör olur
66	İstegen temir şiribeydi	İşleyen demir çürümez
67	İstegen tisteydi	İşleyen dişler
68	İyilgen bastı kılış kespes	Eğilen başı kılıç kesmez
69	İyt toygan jerde üredi, jigit tuvgan jerde jüredi	İt doyduğu yerde ürür, yiğit doğduğu yerde yürür
70	İyt üredi, kerüven jüredi	İt ürür, kervan yürür
71	Jalgız ağaş üy bolmas, jalgız jigit biy bolmas	Yalnız ağaç ev olmaz, yalnız yiğit bey olmaz
72	Jas jetpis, is bitpis	Yaş yetmiş, iş bitmiş
73	Jazda areket, küzde	Yazda hareket, güzde bereket

	bereket	
74	Jazda istesen kısta tisteysin	Yazın işleyen, kışın dişler
75	Jer toymay, el toymas	Yer doymadıkça el doymaz
76	Jerdin kulağı jeti kat	Yerin kulağı yedi kat
77	Jeti atasın bilmegen jetim	Yedi atasını bilmeyen yetim
78	Jeti kündik saparga jetmiş kündik azık al	Yedi günlük sefere yetmiş günlük azık al
79	Jeti ölçep bir kes	Yedi ölç, bir kes
80	Jıgılğan küreske toymas	Yıkılan / Yenilen güreşe doymaz
81	Jılan jılanın kuyrığın baspas	Yılan yılanın kuyruğuna basmaz
82	Jigitge jetpis öner de az	Yiğide yetmiş hüner az
83	Joktık ne jedizbeydi, toktık ne degizbeydi	Yokluk ne yedirmez, tokluk ne dedirmez / Aç ne yemez, tok ne demez
84	Jolavşı jolda kerek	Yolcu yolunda gerek
85	Jürgen atka kamşı tiymes	Yürük ata kamçı değmez
86	Kanı kanmen jumaz	Kanı kan ile yumazlar
87	Kara tas juvganmen ağarmas	Kara taş yunsa da / yıkansa da ağarmaz
88	Karga karganın közin	Karga karganın gözünü

	oymas	oymaz
89	Karga karganın közin şığarmaydı	Karga karganın göztünü (çıkartmaz) oymaz
90	Kaşıp ketsen şaşıp ket	Kaçıp gitsen saçıp git
91	Katesiz kul bolmaydı	Hatasız kul olmaz
92	Katının saşu uzın, aklı kıska boladı	Kadının saçı uzun, aklı kıska olur
93	Kayğısız kisi kara suvğa semiredi	Kaygısız kişi kara suyla da semirir
94	Kaz kelse jaz keler, karga kelse küz keler	Kaz gelirse yaz gelir, karga gelirse güz gelir
95	Kekeş kızdın tilin anası bileği	Kekeş kızın dilimi anası bilir
96	Kelin kız bolmas, küyev ul olmas / ögey öz bolmas	Gelin kız olmaz, güvey oğul olmaz / üvey öz olmaz
97	Kelmek sündet, ketpek parız	Gelmek sünnet, gitmek farz
98	Ken jerde tar otırsan, tar jerde ken otırsan	Geniş yerde dar oturursan, dar yerde geniş oturursun
99	Keş bastagan keşiger	Geç başlayan gecikir
100	Kilemşi kilim tokuydı, molda bilgenin okıydı	Kilimci kilim dokur, molla (imam) bildiğini okur
101	Korkak kölenkesinen de korkadı	Korkak gölgesinden de korkar
102	Korkakpen korkak korıkpay köriser	Korkakla korkak korkmadan görüşür

103	Kök jılabasa jer külbeydi	Gök ağlamayınca yer gülmez
104	Könil unutupay köz de unutupas/ unutupaydı	Gönül unutmazsa göz de unutmaz
105	Könilden könilge jol bar	Gönülden gönüle yol var
106	Köp jasagan bilmeydi, köp körgeñ bileği	Çok yaşayan bilmez, çok gören bilir
107	Köş jolda tüzüledi	Göç yolda düzülür
108	Köz kördi könil süydi	Göz gördü, gönül sevdi
109	“Men” degen şöl, “biz” degen köl	Ben demek çöl, biz demek göl
110	Mın künaga bir tavba	Bin günaha bir tevbe
111	Ölgen sıyrı sütti boladı, ölgen katın kuttı boladı	Ölen sığır sütlü olur, ölen kadın kutlu olur
112	Ölgen tüyenin terisi esekke jük	Ölen devenin derisi eşeğe yük
113	Ölim ak, mura halal	Ölüm hak, miras helal
114	Öziningi özine, ay köriner közine	Özünününki özüne, ay görünür gözüne
115	Paleli jerdi baspa, başına tüsse saspası	Belâlı yere basma, başına düşse şaşma
116	Surap bergenşe urıp ber	Sorup vereceğine vurup ver
117	Suv işkenge jılan tiymeydi	Su içene yılan değmez/ dokunmaz

118	Sütpen kirgen janmen şıkadı	Süt ile giren can ile çıkar
119	Süy meni, süyem seni	Sev beni, seveyim seni
120	Takdirge jazılğan, tedbirmen pozulbaydı	Takdir ile yazılan tedbir ile bozulmaz
121	Tama tama köl boladı	Damlaya damlaya göl olur
122	Tas tüsken jerinde avır	Taş düştüğü yerde ağır
123	Taspen urgandı aspen ur	Taşla vuranı aşla vur
124	Tav artında tav bar	Dağ ardında dağ var
125	Tesik monşak jerde kalmas	Delikli boncuk yerde kalmaz
126	Tikensiz gül bolmas	Gül dikensiz olmaz
127	Tisteвик iyt tisin körsetpeydi	Dişleyecek it dişini göstermez
128	Tüye tuzga keledi, küyev kızga keledi	Deve tuza gelir, güvey kıza gelir
129	Zaman tüzeler, jaman tüzelmes	Zaman düzeler, yaman düzelmez
130	Zulumattık bar, ölüm bar	Ölüm var, zulüm var

2. Yapı ve Anlam Bakımlarından Yakın Olanlar: Bu atasözlerinin yapılarında ve anlamlarında genellikle küçük çeşitlenmeler olduğu görülür. Çeşitlenmeler yapı

özelliklerinden daha çok eşanlamlı kelimelerin birbirinin yerine kullanılmasıyla oluşturulmuştur. Bazı eşanlamlı kelimeler birbirinin yerine kullanılmış olsa bile, bu atasözlerinin söz varlığı yine de büyük ölçüde ortaktır. Bu atasözleri de Kazak Türkçesi öğrenecek Türkiye Türkleri ile Türkiye Türkçesi öğrenecek Kazak Türkleri arasında öğrenmeyi ve öğretmeyi kolaylaştıracaktır:

2. YAPI VE ANLAM ÖZELLİKLERİ BAKIMLARINDAN YAKIN ATASÖZLERİ		
KAZAKİSTAN SAHASI ATASÖZLERİ		TÜRKİYE SAHASI ATASÖZLERİ
1	Aarı da küldi tandap konadı	Arı bal alacağı gülü/ çiçeği bilir
2	Adam adamga kerek	Adam adama lâzım olur
3	Adam bolatın bala, alısna karaydı	Adam olacak çocuk...
4	Adam katesiz bolmas, köl bakasız bolmas	Hatasız kul olmaz, kurbağasız göl olmaz
5	Adam körki şüperek, agaş körki japırak	Ağaç yaprağıyla, adam keremiyle güzeldir
6	Adamdı tanığın kelse, onın joldasına kara	Arkadaşını söyle, kim olduğunu söyleyim
7	Adamga ölim ak, mura halal	Ölüm hak, miras helal
8	Adilsiz bolsa biy onbas, ayelsiz bolsa üy onmas	Adaletsiz bey onmaz, hanımsız ev onmaz
9	Agan kimdi alsa, jengen	Ağabeyin kimi alsa yengen

	sol	odur
10	Agaş kessen uzun kes, kıskartışı onay; temir kessen kısa kes uzatışı onay	Ağaç kesersen uzun kes, demir kesersen kısa kes
11	Agaş on jılda, adam jüz jılda jetiledi/ Agaş on jılda, jigit kırk jılda jetiledi	Bir yiğit kırk yılda yetişir
12	Agaştı kurt, adamdı kaygı jeydi	Ağacı kurt yer, adamı dert yer
13	Agındı suvda aramdık jok	Akan su pislik tutmaz
14	Ajal jetpey ölim jok	Ecel gelmeden ölüm yok
15	Ajal jetpey şıbın ölmes	Ecel yetmeden sinek ölmez
16	Ajal türken tışkanga aş mısıık tap bolar	Eceli gelen fareye aç kedi rastlar
17	Ajaldı tışkan mısııktın kuyrıgımen oynaydı	Eceli gelen fare kedinin kuyruğıyla oynar
18	Ajalga şara jok	Ecele çare bulunmaz
19	Ak tenge, kara künge	Ak akçe kara gün içindir
20	Akıldan artık baylık jok	Akıldan büyük zenginlik yok
21	Akıldı adam istegen isine sener, akımak adam körgen túsine sener	Akıllı adam işlediğı işe inanaır, Ahmak adam gördüğü düşe inanır
22	Akıldı duspan tentek dostan artık	Akıllı düşman akılsız dosttan yeğdir

23	Akıldı oylanganşa, akımak suğa keter	Akıllı düşününceye kadar deli çayı geçer
24	Akımak dostan akıldı duspan artık	Ahmak dosttan akıllı düşman yeğdir
25	Akımakpen as işkenşe, akıldımen tas köter	Akıllıyla taş taşımak, deliyle bal yemekten yeğdir
26	Akımakta surama özi aytadı	Deliye sorma kendi söyler
27	Akımarktın ala-kulası bolmaydı	Deli alacayı sever
28	Akımarktın karnı toysa, közi esikte	Abdalın karnı doysa gözü yolda olur
29	Akkan arıktan suv akar	Su aktığı yerden yine akar
30	Akırkı külgendin armanı jok	Son gülen iyi güler
31	Aksak koy örşil keledi, jaman adam törşil keledi	Aksak karga önden uçar
32	Akşalığa bazar, akşasızga mazar	Paran varsa pazar, paran yoksa mezar
33	Akşalığa bazar, akşasızga nazar	Paran varsa pazar eyle, paran yoksa nazar eyle
34	Akşasız bazar, kepinsiz mazar	Parasız Pazar, kefensiz mezar
35	Aktın atı bar, karadın tatı bar	Akın adı var, karanın tadı var

36	Ala karga azanşı, kara karga kazanşı	Ala karga haberci, kara karga yeyici
37	Ala kargada alasan bolsun	Ala kargada alacağım olsun
38	Alasığa altav az, beresige besev köp	Alacağı olana altı az, verecek olana beş çoktur
39	Aldıngı arbanın döngeleri kayda jürse songı döngelegi de sonda jüredi	Arabanın ön tekerleği nereden yürürse/geçerse, arka tekerleği de ordan geçer
40	Algaş oyla, keyin söyle	Önce düşün, sonra söyle
41	Algaş öz ayıbındı bil, keyin karap başka kül	Önce kendi ayıbını bil, sonra bakıp başkasına gül
42	Alıptarmen urıspa, beriktermen tirespe	Ağalarla vuruşma, beylerle güreşme
43	Alma ağaşınan alıska ketpeydi	Elma ağacından uzağa düşmez
44	Alma pis, avzıma tüs	Armut piş, ağızıma düş
45	Almaktın da salmağı bar	Alacağın da vereceği var
46	Altı jasar bala atka minsa, alpıstağı şal aldınan şıgar	Altı yaşındaki yoldan gelse, altmış yaşındaki karşılar
47	Altın jerde jatpaydı	Altın yere düşmekle kıymetten düşmez
48	Altın jer astında emes, ter astında	Altın yer altında değil, ter altındadır
49	Altın tapsan sanap al	Para bulsan sayıp al

50	Andımağan söylegen avırmay öledi	Düşünmeden söyleyen ağırmadan ölür
51	Arba sınsa otın, ögiz ölse etik	Araba kırılırsa odun, öküz ölürse et
52	Areket kılsa bereket boladı	Hareket nerede, bereket orada
53	Arına karap atın al, bazarına karap zatın al	Arına bakıp atını al, pazarına bakıp malını al
54	Arkavın körip bözin al, anasın körip kızın al	Anasına bakıp kızını al, kenarına bakıp bezini al
55	Arpa biyday as eken, altın kümis tas eken	Arpa buğday aştır, altın gümüş taştır
56	Arık atka kamşı avır	Arık ata kuyruk ağır/ yük
57	Artık davlet bas jarmas	Fazla mal göz çıkarmaz
58	As kadirin tok bilmeydi	Tok açın halinden bilmez
59	Asıkbagan arbamen koyanga jeter	Araba ile tavşan avlanmaz
60	Asıkkannın ayagı eteğine oralır	Acele işe şeytan karıştır
61	Astagan bilmes, tuvragan biler	Yiyen bilmez, doğrayan bilir
62	Astın tatımı/ damı tuzında, adamdın damı sözünde/ tilinde	Aşın tadı tuzunda, adamın tadı sözünde
63	Aş kulaktan, tıyış kulak	Azıcık aşım, ağrısız başım/ Aç başım, dinç kulağım

64	Aş tamagım, tınış kulagım	Azıcık aşım, ağrısız başım
65	Aştan ölgendin molası jok	Açlıktan ölenin mezarı yok
66	Aştın köz inanda, toktın közi tonda	Açın gözü ekmekte, tokun gözü hikmette
67	Aştın özi toyadı, közi toymaydı	Açın karnı doyar, gözü doymaz
68	At alsan minip al, ayel alsan süyüp/ körüp al	At alırsan binip al, kız alırsan bilip al
69	At baspayın deĝen jerin üş basadı	At basmayacağım dediği yere üç kere basar
70	At erdin dosı	At yiğidin yoldaşı
71	At erdin kanatı, as erdin kıvatı	At yiğidin kanadı, aş yiğidin kuvveti
72	At erindi keler, er murındı keler	Atta karnı, erde burun
73	At iyessin biledi	At sahibini tanır
74	At jaksısın semizimen bilemiz, adam jaksısın sözimen bilemiz	Atın iyisi dizinden, adamın iyisi sözünden belli olur
75	At körmegen at körse şapa şapa öltirer	At binmeyen at binse vura vura öldürür
76	At mingendin, ton kiygendin, ayal tiygendin, jigit eldin	At binenin, elbise giyenin, kadın deĝenin, yiğit halkın

77	At minip jürgendin, ton alıp kiygendin	At binenin kılıç kuşananın
78	At muratka jetkizer	At murattır
79	At ölse er kalar, er ölse el kalar	At ölür meydan kalır, yiğit ölür şan kalır
80	At tuyağın tay basar	At tırnağına tay basar
81	Atalar sözi, akıldın közi	Atasözü, akıl gözü
82	Atan barda dos tap, atın barda jol tap	Atan varken dost tanı, atın varken yol tanı
83	Atası ölgen jön jetim, anası ölgen şın jetim	Baba öksüzü öksüz değil, ana öksüzü öksüz
84	Atın barda esekke minbe	Atın varsa eşeğe binme/ Attan inip eşeğe binme
85	Atını berik kazıkka bayla	Atını sağlam kazığa bağla
86	Atının sıırı iyesine mélim	Atın huyu sahibine mağlum
87	Atkan ok kayıtbaydı	Atılan ok geri dönmez
88	Attan ayrılсан ayrıl, eer tokımdan ayrılba	Attan ayrılırsan ayrıl, koşumundan ayrılma
89	Attı kamşımén aydama, arpamen ayda	Atı kamçıyla sürme, arpayla sür
90	Attın jaman bolsa satıp kurtılırsın, katının jaman bolsa kaytıp kurtılırsın	Atın kötüyse sat kurtul, karın kötüyse at kurtul
91	Avız jese köz uyaladı/ Köz körse jüz uyaladı	Ağız yese göz utanır, göz görse yüz utanır

92	Avrılı üyde jır jok	Hastalı evde destan olmaz
93	Avruvdı jasırgan öledi	Derdini söylemeyen derman bulamaz
94	Avzı jumsak kozı eki emşek emedi	Ağzı yumuşak kuzu iki koyunu emer
95	Avzı kıyşık bolso, baydın uulu aytadı	Ağzı eğri olsa da ağanın/ zenginin oğlu söyler
96	Avzı maylanar, tili baylanar	Ağzı yağlanır, dili bağlanır
97	Ayanşak közge şöp tüsedı	Sakınan göze çöp düşer
98	Aydın on besi karangı, on besi jarık	Aydın on beşi karanlık, on beşi aydınlıktır
99	Ayran işken kutılar, şekek jalagan tutılar	Ayran içen kurtulur, çanak yalayan tutulur
100	Aytılğan söz, atılğan ok	Söylenen söz, atılan ok
101	Az bolsın, saz bolsın	Az olsun, öz olsun
102	Az söz altın, köp söz kumis	Söz gümüşse sükût altındır
103	Baka siyse kölge sep	Sıçanın sidiğinin göle faydası var
104	Baksı “jın ayttı” dep jeydi, molla “din ayttı” dep jeydi	Falcı “cin söyledi” deyip yer, molla “din söyledi” deyip yer
105	Bal ustagan barmagın jalaydı	Bal tutan parmağını yalar

106	Bala beşikte bes tileydi	Çocuk beşikte beş kez değişir
107	Bala esitgenin aytadı, körgeenin isteydi	Çocuk işittiğini söyler, gördüğünü ister
108	Balalı üy bazar, balasız üy mazar	Çocuksuz ev pazar, çocuksuz ev mezar
109	Balalı üyde sır jok	Çocuklu evde gıybet olmaz
110	Balam balım, balamın balası janım	Çocuktan torun tatlı
111	Balanı jastan, ayeldi bastan	Çocuğa küçükken, kadına baştan öğret
112	Balanı jumsasan artınan özün barasın	Çocuğa iş buyur, ardından kendin var
113	Balık basından sasıydı	Balık baştan kokar
114	Bar bakır, jok altın/ Bar bakırdan jok altın kımbat	Olan bakır, olmayan altın / Olan bakırdan olmayan altın kıymetli
115	Bar barın aytadı, jok zarın aytadı	Var varını söyler, yok zarını söyler
116	Barın bergen uyalmas	Varını veren utanmaz
117	Barga meyram, jokka oyran	Varlık bayram, yokluk verem / Var evi kerem evi, yok evi verem evi
118	Bargan jerin sokır bolsa, bir közindi kısıp jür	Vardığın yerdekiler körse, sen de bir gözünü yum
119	Barlık murat emes, joktık	Varlık murat değil, yokluk

	uyat emes	ayıp değil
120	Bas jarılsa b6rık işinde, kol sınsa jen işinde	Baş yarılır b6r6k işinde, kol kırılır yen işinde
121	Bas kayda ketse ayak o jerge keter	Baş nereye giderse ayak da oraya gider
122	Basta mıy jok bolsa, eki ayakka k6ř t6ser	Akılsız başın cezasını ayaklar çeker
123	Bata tiymese kata tiyedi	Dua değmezse, hata değer
124	Batır bir 6ledi, korkak mın 6ledi	Yiğit bir 6l6r, korkak bin 6l6r
125	Batırlık bilekte emes, j6rekte	Yiğitlik bilekte değil, y6rekte
126	Bay kiyim kiyse ‘kutti bolsın’ der, kedey kiyim kiyse ‘kaydan aldın’ der	Zengin giyse ‘g6le g6le giy!’”, fakir giyse ‘nerden aldın’ derler
127	Baydın korazdı da jumırtkaladı	Zenginin horozu bile yumurtlar
128	Baylık koldın kirindey	Para el kiridir
129	Baylık ne degizbeydi, joktık ne jegizbeydi	Aç ne yemez, tok ne demez
130	Baymın dep maktanba, jokmın dep şoktanba	Varlığa sevinme, darlığa d6v6nme
131	Bermegendi berip uyalt, kelmegendi barıp uyalt	Vermeyene ver utandır, Gelmeyene var utandır
132	Bermestin sıltavı k6p	Vermeyenin bahanesi çok

133	Bes saysak birdey emes	Beş parmak bir değil
134	Beynetsiz rakat jok	Cefasız sefa yok
135	Bilmegenden bilgen jaksı, bilgenindi kılğan jaksı	Bilmeyenden bilen iyi, bildiğini kılan iyi
136	Bir jılga koyan terisi de şıdagan	Bir yıla tavşan derisi de dayanır
137	Bir küni uruş bolgan üydin kırk küni bereket ketedi	Bir gün dövüş olan evden kırk gün bereket gider
138	Bir okmen iki koyan urılmas	Bir okla iki tavşan vurulmaz
139	Bir tenge berip jırlatıp, mın tenge berip koydıra almay	Bir para verdik konuşturdık, bin para verdik susturamadık
140	Birevdin sözi ademi, birevdin közi ademi	Birinin sözü güzel, birinin gözü güzel
141	Birlik jok jerde tirilik bolmaydı	Birliksiz dirlik olmaz
142	Birlikti el ozadı, birliksiz el tozadı	Nerede birlik orada dirlik/ Birlikten kuvvet doğar
143	Birevdin tavıǵı birevge kaz körneği, birevdin katınını birevge kızday körneği	Komşunun tavuǵu komşuya kaz görünür, karısı da kız görünür
144	Birinşi baylık densavlık	Asıl beylik saǵlık / Her işin başı saǵlık
145	Biydi kul dese külkisi	Aǵaya kul desen gülesi gelir,

	keledi, kuldı kul dese ölgisi keledi	kula kul desen ölesi gelir
146	Bos kübi küngirlek	Boş teneke tıngırdar/ çok öter
147	Bos tagar tik turmaydı	Boş çuval dik durmaz
148	Boyu pes, oyı pes/ Keybirevdin boyı pes, keybirevdin oyı pes	Boyu uzun, aklı kısa / Birinin boyu kısa, birinin fikri kısa
149	Bölüngendi böri jeydi	Sürüden ayrılanı kurt kapar
150	Böri balası iyt bolmaydı	Kurt yavrusu it olmaz
151	Böri balası kozı bolmaydı	Kurt yavrusu kuzu olmaz
152	Böri börige tiymes, iyt iytni tistemes	Kurt kurda değmez, it iti ısırmaz
153	Böri kartaysa iytke külki boladı	Kurt kocayınca köpeklerin maskarası olur
154	Böri koylarga şopan bolmas	Kurt koyunlara çoban olmaz / Kurda kuzu emanet edilmez
155	Börinin avzı jese de kan, jemese de kan	Kurdun ağzı yese de kan, yemese de
156	Börinin avzına tüsken kozını alıv bolmaydı	Kurdun ağzından kuzu alınmaz
157	Börinin balası da böri boladı	Kurdun yavrusu da kurt olur
158	Bürgege ökpelep tonındı otka tastama	Pireye kızıp yorgan yakılmaz

159	Darıyadaki balıkka bazarlık jok	Denizdeki balığın pazarlığı olmaz
160	Dat temirdi jeydi, dart ömirdi jeydi	Duvarı nem öldürür, insanı gam öldürür
161	Davğa biy bolğanın kudayı bolsın	Davacısı kadı olanın yardımcısı Allah olsun
162	Dereksiz söz, kereksiz söz	Asılsız söz, gereksiz söz
163	Dinsizge imansız kerek	Dinsizin hakkından imansız gelir
164	Dos basına karaydı, duşpan ayagina karaydı	Dost başa bakar, düşman ayağa
165	Dos dep sırındı aytpa, dostın da dosı bar	Söyleme sırrını dostuna, dostun da söyler dostuna
166	Dos jılatıp aytadı, duşpan küldirip aytadı	Dost ağlatıp söyler, düşman güldürüp söyler
167	Dosın mın bolsa da az, duşpanın birev bolsa da köp	Dostun bin olsa da az, düşmanın bir olsa da çok
168	Ejelgi jav el bolmas, eski dos duşpan bolmas	Eski düşman dost olmaz, eski düşman dost olmaz
169	Eki at tebisler, arada esek eziler	Atlar tepişir, arada eşekler ezilir
170	Eki katın alıpsın, bir péleye kalıpsın	Bir evde dü zen varsa, o evde düzen olmaz
171	Eki kemenin kuyrığın ustağan suvga ketedi	İki geminin kuyruğuna tutunan suya batar

172	El elden jogarı	El elden üstün
173	El köl, eldi bilmes şöl	El-oba göl, bilmeze çöl
174	Eldi süygen ozadı, elden kaşkan tozadı	El-obada duran büyür, el-obadan ayrılan küçülür
175	Elşiğe ölim jok	Elçiye zeval olmaz
176	Enenin könli balada, balanın könli dalada	Ananın gönlü çocuğunda, çocuğunki tarlada/ oyunda
177	Enesi tepken kulının eti avırmas	Anasının teptiği buzağının canı yanmaz
178	Enesin körüp kızın al, ayağın körüp asın al	Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al
179	Enkeygenge enkey, ol atanın kulu emes; şalkayganga şalkay ol kudaydan ulı emes	Eğilene eğil o atanın kulu değil, gururlanana gururlan o Allah'tan ulu değil
180	Er bir ret öledi, korkak mın ret öledi	Cesur bir kere ölür, korkak bin kere ölür
181	Er jığittin uyalganı ölgeni	Erin utanması ölüm
182	Er kadırın er biler, zer kadırın zerger biler	Er kadrini er bilir, altının kıymetini sarraf bilir
183	Er ölse de atı ölbeydi	Er gider adı kalır
184	Er ösedi elinde, üyrek ösedi kölünde	Er yetişir elinde, ördek yetişir gölünde
185	Er turmanı altın bolsa da esektin esek atı kaladı	Eşeğe altın palan da vursan eşek yine eşektir
186	Erdi enbek jetkizer	Er işinden belli olur

187	Erinşektin isi eki	Eringeç / Erinen bir işi iki defa yapar
188	Erlık bilekte emes jürekte	Erlık bilekte değil yürekte
189	Erte turgan jol alır, erte üylengen töl alır	Erken kalkan yol alır, er evlenen döl alır
190	Eskisiz jana bolmas, jamansız jaksı bolmas	Eskisi olmayanın yenisi olmaz, kötüsü olmayanın iyisi olmaz
191	Eşkide jilik jok, jas balada akıl jok	Keçide ilik yok, küçük çocukta akıl yok
192	Galim halık üşin közin berer, batır halık üşin özin berer	Âlim halk için gözünü verir, yiğit halk için özünü verir
193	İl avlakta donız töbege şıgadı	Yurt sahipsiz kalırsa domuz tepeye çıkar
194	İstegen temir şiribeydi	İşleyen demir ışıldar / pas tutmaz
195	İşip toymagan, jalap toymaydı	Yeyip doymayan, yalayıp doymaz
196	İyilgen bastı kılış kespeydi	Aman dileyene kılıç kalkmaz
197	İyne ötken jerden jip te öter	İğne geçen yerden ip de geçer
198	İyri otursan da tüz söyle	Eğri otur, doğru konuş
199	İyt iytti jumsaydı, iyt kuyriğin jumsaydı	İt ite buyurur, it de

		kuyruğuna
200	İytke uyat bolsa ultan jemes	İtte utanma olsa kösele kemirmez
201	İytti süyekpen ursan kankıldamas	İti kemikle vursan çenilemez
202	İyttin iyesi bolsa, börinin Tenrisi bar	İtin sahibi varsa, kurdun da Allah'ı var
203	İyt üredi, kerven köşedi	İt ürür, kervan yürür
204	İzlegen tabadı	Arayan bulur
205	Jaksı as kalganşa, jaman karın jarılsın	İyi aş kalacağına, kötü karın yarılısın
206	Jaksı söz jan azığı, jaman söz bas/ jan kazığı	İyi söz can azığı, kötü söz baş / can kazığı
207	Jaksıga janas, jamandan adas	İyiye yanaş, kötüden uzaklaş
208	Jaksılık jerde kalmas	İyilik yerde kalmaz
209	Jaksılıkka yaksılık ar kisinin isi, jaksılıkka jamandık kör kisinin isi, jamandıkka jaksılık er kisinin isi	İyiliğe iyilik her kişinin işidir, kötülüğe iyilik er kişinin işidir
210	Jaksımen joldas bolsan jetersin muratka, jamanmen joldas bolsan kalarsın uyatka	İyiyle yola çıkarsan erersin murada, kötüyle yola çıkarsan kalırsın yolda
211	Jaksının özi ölgen, sözi	İyi kişi ölse de, sözü kalır

	ölgen emes	
212	Jalgız ögis kos bolmas, eregesten dos bolmas	Yalnız öküz koşulmaz, çekingenden dost olmaz
213	Jaman adamdı tüye üstinen it kabadı	Kötü adamı at üstünde it kapar
214	Jaman köldin suvı aşşı, jaman adamnın tili aşşı	Kötü gölün suyu acı, kötü adamın dili acı
215	Jaman buzar, jaksı tüzer	Kötü bozar, iyi düzeltir
216	Jamanmen dos bolma, jaksımen kas bolma	Kötüyle dost olma, iyiyle düşman olma
217	Jas kelse iske, karı kelse aska	Genç gelirse işe, yaşlı gelirse aşa / Su küçüğün, sofr büyüğün
218	Jatkan kalar, şapkan alar	Yatan kalır, koşan alır
219	Jatkan jılanın kuyrığın baspa	Yatan yılanın kuyruğuna basma
220	Javın tışkan bolsa arıstan dep kara	Düşmanın fare olsa aslan olarak gör
221	Jazda istesen, kısta tisteysin	Yazın başı pişenin kışın aş pişer
222	Jel sokpasa şöptin bası kımıldamaydı	Yel esmezse yaprak kımıldamaz
223	Jemisini je, ağaşnı surama	Üzümünü ye, bağını sorma
224	Jemisti ağaşka barlığı da karaydı	Meyveli ağacı taşlarlar

225	Jemisti ağaştın bası iyilip turadı	Meyveli ağacın başı eğik olur
226	Jerdin kulağı jeti kat	Yerin yedi kat kulağı var
227	Jeti ret ölçep, bir ret kes	Yedi kere ölç, bir kere kes
228	Jetim öz kindigin özi keser	Yetim kendi göbeğini kendi keser
229	Jılganga judırık urmaydı	Yıkılana yumruk vurulmaz
230	Jılamagan balağa emşek bermeydi	Ağlamayan çocuğa meme vermezler
231	Jılı jılı söylesen jılan innen şıgadı	Tatlı dil yılını ininden çıkarır
232	Jigit joldasınan belgili	Yiğit yoldaşından belli olur/ Arkadaşını söyle, kim olduğunu söyleyeyim
233	Jip jiniske jerinden üziler	İp inceldiği yerden kopar
234	Jitgen oktı atgan ok tabadı	Kaybolan oku atılan ok bulur
235	Joğalgan pışaktın sabı altın	Kaybolan bıçağın sapı altın
236	Joldan kosılğan dos bolmas	Yolda rastlanan yoldaş olmaz
237	Joldasın tastagan jolda kalar	Yoldan ayrıl, yoldaştan ayrılma
238	Jüzdin körki köz, avızdın	Yüzün yakışığı göz, ağzın

	körki söz	yakışığı söz
239	Kanday kelse sonday ketedi	Nasıl gelirse öyle gider
240	Kara eşkige jan kaygı, kasapşığa may kaygı	Keçi can derdinde, kasap et derdinde
241	Karangını körbeğen jarıktı bilmes	Karanlığı görmeyen aydınlığı da bilmez
242	Karga balasın appağım der	Karga yavrusunu pamuğum diye sever
243	Karga bürkit bolamın dep kanatın sındırıptı	Kaza özenen karganın ayağı kırıldı
244	Karı kız er tandamaydı, ölgen er jer tandamaydı	Yaşlı kız er seçmez, ölen er yer seçmez
245	Kasıktap jıynagandı şömiştep tökpe	Kaşıkla topladığını çömçeyle dağıtma (dökme)
246	Kay jerin avırsa janın sol jerde	Neren ağrırsa canın oranda
247	Kayda birlik, sonda tirlik	Nerede birlik, orada dirlik
248	Kedeymen bay dos bolmas, börimen koy joldas bolmas	Köleyle zengin dost olmaz, kurtla koyun yoldaş olmaz
249	Kelgenşe konak uyalar, kelgen son üy iyesi	Gelene kadar misafir utanır, geldikten sonra ev sahibi
250	Kenesti is kelise berer, kenessiz is kerı keter	Danışan dağı aşar, danışmayan düz yolda şaşar

251	Kerekti tastın avırlıǵı jok	Kıymetli taş ağır olmaz
252	Keşki kün kulaktansa katinın ul tapkanday kuvan, ertekün kulaktansa eline jav kelgendey juvan	Akşam bulut kızarırsa karın erkek doğurmuş gibi sevin, sabah bulut kızarırsa evine düşman gelmiş gibi dövün
253	Kılış jarası bitedi, til jarası bitpeydi	Kılıç yarası geçer, dil yarası geçmez
254	Kımbatta bir hiykimet bar, arzanda bir illet bar	Pahalıysa vardır bir hikmeti, ucuzsa vardır bir illeti
255	Kırk jıl kırgın bolsa ejeldi kelbegen ölbeydi	Kırk yıl salgın olsa eceli gelen ölür
256	Kıs kıstıǵın kılmasa, jaz jazdıǵın kılmas	Kış kışlıǵın etmezse yaz yazlıǵın etmez
257	Kızdı bardın nazdı bar	Kız evi, naz evi
258	Kızım sagan aytamın, kelinim sen tında	Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla
259	Kilem satsan avlına sat, bir şetine özin otırasın	Kilim satarsan komşuna sat, bir köşesinde sen de oturursun
260	Kisi elinde sultan bolganşa öz elinde ultan bol	Başka devlette sultan olacağına öz devletinde çoban ol
261	Kisige or kazba, özin tüsesin	Başkasına kuyu kazan kendi düşer
262	Kiyegen tonın eskirer, kiydirgenin eskirmes	Giydiǵın eskir, giydirdiǵın eskimez

263	Kol koldı juvsa, kol jüzdi juvar	El eli yur, el de yüzü yur
264	Kol sınar jen işinde	Kol kırılır yen içinde
265	Konak kelgende kut keledi	Misafir kısmetiyle gelir
266	Konak konaktı sübeydi, iyesi barını sübeydi	Misafir misafiri sevmez, ev sahibi her ikisini
267	Konakka kel demek bar, ket demek jok	Misafire gel demek kolay, git demek zor
268	Konaktın aldına as koydım, eki kolındı bos koydım	Misafirin önüne aş koy, iki elini boş koy
269	Korkak kölenkesinen de korkadı	Korkak gölgesinden de korkar
270	Korkaktı köp kuvsan batır bolar	Korkağı çok kovalarsan kahraman olur
271	Kos kılış kına sıymas	İki kılıç bir kına sığmaz
272	Koy egiz tapsa çöptin bası ayır şıgadı	Ağılda oğlak doğsa, ovada otu biter
273	Koyşı köp bolsa, koy aram öler	Çoban çok olsa, koyun murdar ölür
274	Koyşının tayagınan, kelinnin ayagınan	Çoban dayağı ile, gelin ayağı ile
275	Konak akmak bolsa üy iyesin je dep zorlaydı	Ahmak misafir ev sahibini ağırlar

276	Kök jılabasa yer külbeydi	Gök ağlamayınca yer gülmez
277	Kökke tüpürsen kaytıp tüsedı betine	Göge tüküren kendi yüzüne tükürür
278	Könıl kimni süyse sulıv sol	Gönül kimi sevse güzel odur
279	Köp jasagan bilmeydi, köp körgen bileği	Çok yaşayan bilmez, çok gören/ gezen bilir
280	Köp oynagan bir jılar	Çok gülen çok ağlar
281	Köp tında, az söyle	İki dinle, bir söyle
282	Köp tükirse köl bolar	Çok tükürse göl olur
283	Köpir köringenşe, ayuvga ağa de	Köprüden geçene kadar ayıya dayı diyeceksin
284	Köringen avılga jetekşi kereğ emes	Görünen köye kılavuz gerekmez
285	Köringen jerdin alıstığı jok	Görünen dağ uzak değil
286	Körpenge karay, ayagındı kösil	Ayağını yorganına göre uzat
287	Köseğ uzun bolsa, kol küymes	Maşa uzun olsa, elin yanmaz
288	Köş jüre jüre tüzüledi	Göç gide gide düzülür/ Göç yolda düzülür
289	Köşken jurttın kadırı kongan jurtta öter	Göçülen yurdun kadri yerleşilen yurttan bilinir

290	Köşpes burın körşindi sura	Ev alma, komşu al
291	Köz topırakka toyadı	Gözünü bir avuç toprak doyurur
292	Köz korkak, kol batır	Göz korkak, el kahraman
293	Köz körgenni könül süyedi	Göz gördü, gönül sevdi
294	Közden ketgen könilden ketedi	Gözden irak olan gönülden de irak olur
295	Kurgak ağaş iilbeydi	Ağaç yaşken eğilir
296	Kurı algıs azık bolmaydı	Boş laf karın doyurmaz
297	Kurı kasık avız jırtar	Boş kaşık ağız yırtar
298	Kus uyada neni körse, uşkanda sonı aladı	Kuş yavrusu yuvasında gördüğünü işler
299	Kuttı konak kelse koy egiz tabadı, kutsız konak kelse koyga kaskır şabadı	Hayırlı misafir gelse koyundan ikiz doğar, şerli misafir gelse koyunu kurt boğar
300	Külme dosına, keler basına	Gülme komşuna, gelir başına
301	Maktanıv onay, maktav kıyın	Övünmek kolay, övülmek zor
302	Malındı it aşadı, arkasın bit aşadı	Malımı it yer, yakasını bit yer
303	Mezgilsiz şakırgan korazdı soymak kerek	Erken öten horozun başını

		keserler
304	Mışikka oyun kerek, tışkanga kıyın kerek	Kediye oyun gerek, sıçana ölüm gerek
305	Molda bilgenin okıydı, karga körgeenin şokıydı	Kilimci kilim dokur, imam bildiğini okur
306	Moldanın istegenin isteme, aytkanın iste	Hocanın dediğini yap, yaptığını yapma
307	Ne eksen sonı orasın	Ne ekersen onu biçersin
308	Orakta jok, masakta jok, kırmanda dayın	Ekmede yok, biçmede yok, harmanda hazır
309	Ortaga tüşkenge altı tayak	Araya girene altı dayak
310	Ortak ögizden onganşa buzav artık	Ortak öküzden yalnız buzağı yeğdir
311	Ot degenmen avız küymes	Ateş demeyle ağız yanmaz
312	Ot jakpa pişersin, or kazba tüstersin	Ateş yakma pişersin, kuyu kazma düşersin
313	Ot köringen jakka jürme, it ürgeen jakka jür	Işık gelen yere değil, it ürüyen yere git
314	Otız tisten şıkkın söz, otuz avılga/ avızga taralar	Otuz dişten çıkan söz otuz köye/ ağıza yayılır
315	Otkı bargan katının otız avız sözi bar	Ateşe/ köze giden kadının otuz ağız sözü var
316	Ottın isi kuvırmak, jeldin isi suvırmak	Ateşin işi kavırmak, yelin işi savırmak

317	Ögiz öldi, ortakşılık bölindi	Öküz öldü, ortaklık bozuldu
318	Ölendi jerde ögiz semiredi, ölimdi jerde molda semiredi	Yoncalı yerde öküz semirir, ölümlü yerde hoca semirir
319	Öleyin degen tışkan, mışıktın kuyrığimen oynaydı	Eceli gelen sıçan kedinin kuyruğuyla oynar
320	Ölgen ögiz böriden tartbaydı	Ölmüş eşek kurttan korkmaz
321	Ölgendin artınan ölmek jok	Ölenle ölünmez
322	Öli arıstannan tiri tışkan artık	Arslanın ölüsünden tilkinin/ sıçanın dirisi yeğdir
323	Ömir kartaysa da könül kartaymaydı	İnsan yaşlansa da gönül yaşlanmaz
324	Öner aldı kızıl til	Erdemin başı dil
325	Ösek söz ögizi de öltiredi	Kötü söz öküzü de öldürür
326	Ötpes pışak kol kesedi, jaman katın til kesedi	Kesmez bıçak el keser, kötü kadın dil keser (susturur)
327	Öz aqlın akıl, el aklı nakıl	Sokma akıl sekiz adım
328	Öz elin altın besik	Ana vatanın altın beşik
329	Öz jılamaysa köz de jılamaydı	Öz ağlamazsa göz de ağlamaz
330	Özi jığılğan jılamaydı	Kendi düşen ağlamaz

331	Özi toysa da közi toymaydı	Karnı toysa da gözü doymaz
332	Sabırdın tübi sarı altın	Sabır acıdır, meyvesi tatlıdır
333	Saran bay sovrıga kozı tappay, jarlının jalgız toktısın suraydı	Cimri zengin kesmeye kuzu bulamayıp, yoksulun tek toklusunu ister
334	Savdada dostık jok	Dostluk başka, alışveriş başka
335	Sırın bilmegen attın sırtınan jürme	Huyunu bilmediğın atın ardına dolanma
336	Sokır tavıkka barı tarı	Kör tavuğa her şey darı
337	Sokırdın kolına tüşpe, sanırvadı astına tüşpe	Kör tuttuğunu bırakmaz (Körün eline düşme, sağırın altına düşme)
338	Sokırdın tilegeni eki köz	Körün dileği iki göz
339	Sözđin körki makal, jüzdin körki sakal	Sözün görkemi makal (atasözü), yüzün görkemi sakal
340	Suhbat süymegen tiyirmen kuradı, konak süymegen balasın uradı	Sohbet sevmeyen değirmen kurar, misafir sevmeyen çocuğunu döver
341	Suray suray Mekenı de tabadı	Sora sora Bağdat bulunur
342	Sulıv sulıv emes, süygen sulıv	Güzel güzel değil, sevilen güzel
343	Suv basınan buzılar	Su başından bulanır

344	Suv jüyesin tabadı, mal iyesin tabadı	Su yolunu bilir, mal sahibini bulur
345	Suvdan ötkenşe, aram kisini ağa dersin	Köprüden geçene kadar ayıya dayı diyeceksin
346	Suvga jıgılğan janbırdan korkpas	Suya düşen yağmurdan korkmaz
347	Suvnı keşpey, kepişindi şeşpe	Dereyi görmeden paçayı sıvama
348	Sütten avzı küygen ayrandı ürlep işer	Sütten ağzı yanan ayrıanı/yoğurdu üfleyerek içer /yer
349	Şakırğan jerden kalma, şakırmagan jerge barma	Çağırılan yere erinme, çağırılmayan yerde görünme
350	Şakırılbağan konak, şıpırılbağan yerge otradı	Davetsiz gelen mindersiz oturur
351	Şın jılasa ana jılar, başkası ötirik jılar	Ağlarsa anam ağlar, gayrısı yalan ağlar
352	Şın könilden jılasa, sokır közden jas şıgar	Gönülden ağlayınca kör gözden de yaş çıkar
352	Şındık söz açı boladı	Doğru söz acıdır
353	Şındık sözdin duşpanı kop	Doğru sözün düşmanı çok
354	Şıraktın jarıǵı tübine tüspeydi	Mum dibini ışıtmaz
355	Tandaǵı tavıktan büginki jumurtka jaksı	Yarınki tavuktan bugünkü yumurta iyidir
356	Tas avırın jer köteredi, is avırın er köteredi	Taşın ağırını yer kaldırır, işin

		ağırını er kaldırır
357	Tav tavga kosılbağdı, adam adamga kosıladı	Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur
358	Tavday karanı tarıday ak jenedi	Dağ kadar karayı darı kadar ak yener
359	Tavık şakırğanda tan atpaydı	Horoz ötmese de sabah olur
360	Tavık túsine tarı köredi	Aç tavuk düşünde kendini darı ambarında görür
361	Taz kızga tarak jakpas	Kel kız tarak beğenmez
362	Tek jürgeñşe, tegin iste	Boş gezene kadar bedava çalış
363	Temirdi kızagan kezde sok	Demir kızgın iken / tavında dövülür
364	Tentekke künde toy	Deliye her gün bayram
365	Tesik monşak jerde kalmas	Delikli taş/ boncuk yerde kalmaz
366	Til kılıçtan ötkir	Dil kılıçtan keskindir
367	Til uzunı balege joklıktırar / Baska péle tilden	Dilini koruyan başını korur
368	Tildin süyekdi jok	Dilin kemiği yok
369	Tilenşi birev bolsa bal jeydi	Dilenci bir olsa balla beslenir
370	Tilevşinin bir beti kara, bermevşinin eki beti	İsteyenin bir yüzü kara, vermeyenin iki yüzü

371	Tilmen t�yilgendi tis jasa almas	Dil ile bağlanan diş ile oz�lmez
372	Tistevik iyt tisin k�rsetpeydi	Isıracak it dişini göstermez
373	Tiyirmende tuvgan tışkan d�rsilden korkpas	Değirmende doğan sıçan/ fare gürültüden korkmaz
374	Toğız bala bir akege j�k bolmaydı, bir ake toğız balağa j�k boladı	Dokuz ocuk bir babaya y�k olmaz, bir baba dokuz çocuğa y�k olur / Bir baba dokuz çocuğu besler, dokuz ocuk bir babayı besleyemez
375	Tonganga otın jaktırma, aşka kazan astırma	�ş�yene ateş yaktırma, acıkana yemek pişirme
376	Torgaydan korkkan tarı ekpeydi	Sereden korkan darı ekmez
377	Toyga barsan toyıp bar, toydık tonın kiyip bar	Düğüne gidersen doyp git, en iyi elbiseni giyip git
378	Tura aytgan toğız avılga jarabaydı	Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar
379	Tuvmagan balağa ton pişpe	Doğmayan ocuğa don bişme
380	T�bine jetkizbes k�l jok, suv şıkpaydın ş�l jok	Dipsiz g�l yok, susuz çöl yok
381	Tüye mingen koy işinde jasıra almas	Deveye binip koyun işinde saklanılmaz
382	T�yeşimen dos bolgan esikni ken kerek	Deveciyle dost olan kapısını büyük yapar
383	Ustazdan şakirt ozar/ Ustazdan ustaz şıkkın	ıracak ustayı geçer/ Ustadan

		usta çıkar
384	Ürebilmegen it üyine urı tüsirer	Ürümesini bilmeyen it, sürüye getirir kurt
385	Ürgen it kisi kappaydı	Isıracak it dişini göstermez
386	Üydegi buzav tüzde ögiz bolmas	Evdeki buzağı öküz olmaz
387	Üydegi oydı bazar bozadı	Evdeki hesap pazara uymaz
388	Zamanın kanday bolsa, börkindi solay kiy	Zaman sana uymazsa sen zamana uy
389	Zorlap koskan tazı tülki almas	Zorla sürüye giden köpek fayda etmez

3. Anlam Bakımından Aynı/ Benzer, Yapıları Farklı Atasözleri: Anlam bakımından aynı/ benzer atasözlerinden manzum yapıda olanların bir kısmı nesre dönüşmüş şekilde kullanılmaktadır. Bazı atasözleri ise ekleme veya çıkarma yoluyla değişikliklere uğramıştır. Buna rağmen bu atasözlerinde de sözvarlığı büyük ölçüde ortaktır. Kazak Türkçesiyle söylenen atasözlerinden bazıları Türkiye Türkçesiyle karşılaştırıldığında, bazı kelimelerin yerine kullanılan eşanlamlı kelimelerin de yine her iki Türk şivesinin söz varlığında ortak olduğu anlaşılmaktadır.

3. ANLAM BAKIMINDAN AYNI / BENZER, YAPILARI FARKLI ATASÖZLERİ

KAZAKİSTAN SAHASI

TÜRKİYE SAHASI

ATASÖZLERİ		ATASÖZLERİ
1	Agaş on jıldı, adam kırk jıldı jetiledi	Bir yiğit kırk yılda yetişir
2	Amanat, amanatka kılma kıyanat	Emanete hıyanet etme
3	Atası ölgen jön jetim, anası ölgen şın jetim	Baba öksüzü öksüz değil, ana öksüzü öksüz
4	Balam balım, balamın balası janım	Çocuktan torun tatlı
5	Balanı jastan, ayeldi bastan	Çocuğa küçükken, kadına baştan öğret
6	Barga meyram, jokka oyran	Varlık bayram, yokluk verem / Var evi kerem evi, yok evi verem evi
7	Basta mıy jok bolsa, eki ayakka küş tüser	(Başta akıl olmazsa, iki ayağa güç düşer) Akılsız başın cezasını ayaklar çeker
8	Bilmegenindi kisiden sura, ülken bolmasa kişiden sura	Bilmediğini bir bilenden sor
9	Bir jaman mın koldı iriter, bir komalak bir karın maydı şiriter	Bir kötünün yedi köye zararı dokunur
10	Birev toyıp kekiredi, birev tonıp sekiredi	Aç esner, tok geçirir
11	Bos tagar tik turmaydı, bilimdi adam tek otırmaydı	Boş çuval dik durmaz
12	Burın şıkkın kulaktan songı şıkkın müyiz ozadı	Boynuz kulağı geçer

13	Dat temirdi jeydi, dart ömirdi jeydi	Duvarı nem öldürür, insanı gam öldürür
14	Eskisiz jana bolmas, jamansız jaksı bolmas	Eskisi olmayanın yenisi olmaz
15	Jaksı adamga bir söz, jamanga ayt min söz	Adam olana bir söz yeter
16	Jaksı atka bir kamşı, jaman atka min kamşı	Yürük at kamçı istemez
17	Jaksı ayel ömirindi uzartadı, jaman ayel üstine tuzartadı	İyi hanım ömür güli, kötü hanım kömir küli / Kadın var ömür bezeği, kadın var sığır tezeği
18	Jaksı katın, erge altın	İyi kadın dünya devleti
19	Jaksı kılsan özine, jaman kılsan özine, kökke karap tükirsen kaytap tüser közine	Ne edersen kendine edersin
20	Jalgız ağaş orman bolmas, jalgıs kirpiş korgan bolmas	Yalnız taştan duvar olmaz
21	Jalgız kazdın üni şıkpas, jalgıs kızdın munı şıkpas	Bir elin nesi var, iki elin sesi var
22	Jasında berekesi bolmagannın kartayganda merekese bolmas	Gençken çalışmayan, yaşlılıkta rahat etmez
23	Jazda istesen, kısta tisteysin	Yazın başı pişenin kışın aş pişer
24	Kalamın uşu, kılışın küşi	Kalem kılıçtan keskindir
25	Kisine senbe, isine sen	Kişinin iyisi iş başında

26	Konak bir kün konsa kut, eki kün konsa jut	Misafir üç gün misafir olur
27	Konaktunki üç kün, üç kün keyin köşkin / Konak bir kün konsa kut, eki kün konsa jut	Misafir üç gün misafir olur
28	Öz aklın akıl, el aklı nakıl	Sokma akıl sekiz adım
29	Savdada dostık jok	Dostluk başka, alışveriş başka
30	Suvnı keşpe, kepişindi şeşpe	Dereyi görmeden paçayı sıvama
31	Şirik ağaş keli bolmas, şirigen jip jeli bolmas	Çürük tahta çivi tutmaz
32	Ürebilmegen it üyine urı tüsirer	Ürümelerini bilmeyen it, sürüye getirir kurt

4. Yapı Bakımından Aynı, Anlamları Farklı

Atasözleri: Bazı atasözleri yapı özellikleri bakımından aynı/ benzer olmakla birlikte anlam yönüyle farklı olabilmektedir. Aynı şekilde anlam yönüyle aynı/ benzer olan bazı atasözleri de yapı özellikleri bakımından farklı olabilmektedir.

4. YAPI BAKIMINDAN AYNI, ANLAMLARI FARKLI ATASÖZLERİ		
KAZAKİSTAN SAHASI ATASÖZLERİ		TÜRKİYE SAHASI ATASÖZLERİ
1	Adam bolatın bala, alısna karaydı	Adam olacak çocuk...

2	Adamdı tanığın kelse, onun joldasına kara	Arkadaşını söyle, kim olduğunu söyleyim
3	Akımakpen as işkenşe, akıldımen tas köter	Akıllıyla taş taşımak, deliyle bal yemekten yeğdir
4	Akırkı külgendin armanı jok	Son gülen iyi güler
5	Aksak koy örşil keledi, jaman adam törşil keledi	Aksak karga önden uçar
6	Alıptarmen urıspa, beriktermen tirespe	Ağalarla vuruşma, beylerle güreşme
7	Altı jasar bala atka minsa, alpıstağı şal aldınan şığar	Altı yaşındaki yoldan gelse, altmış yaşındaki karşılar
8	Altın jerde jatpaydı	Altın yere düşmekle kıymetten düşmez
9	Arık atka kamşı avır	Arık ata kuyruk ağır/ yük
10	Asıkbagan arbamen koyanga jeter	Araba ile tavşan avlanmaz
11	Asıkkannın ayagı eteğine oralır	Acele işe şeytan karışır
12	Aştan ölgendin molası jok	Açlıktan ölenin mezarı yok
13	Aştın köz inanda, toktın közi tonda	Açın gözü ekmekte, tokun gözü hikmette
14	At erindi keler, er murındı keler	Atta karın, erde burun

15	At minip jürgendin, ton alıp kiygendin	At binenin kılıç kuşananın
16	At ölse er kalar, er ölse el kalar	At ölür meydan kalır, yiğit ölür şan kalır
17	Avruvdı jasırgan öledi	Derdini söylemeyen derman bulamaz
18	Basta mıy jok bolsa, eki ayakka küş tüser	Akılsız başın cezasını ayaklar çeker
19	Birlikti el ozadı, birliksiz el tozadı	Nerede birlik, orada dirlik
20	Birinşi baylık densavlık	Asıl beylik sağlık / Her işin başı sağlık
21	Bolar bala bogınan	Adam olacak çocuk bo.undan bellidir
22	Borandı küni urımen böri kutıradı	Kurt dumanlı havayı sever
23	Eki batır eregesse birev kalar, birev öler	İki testi tokuşunca biri kırılır
24	El avızında elek jok	Elin ağzı torba değil ki bützesin
25	Erinşektin isi eki	Eringeç / Erinen bir işi iki defa yapar
26	İyilgen bastı kılış kespeydi	Eğilen başı kılıç kesmez/ Aman dileyene kılıç kalkmaz
27	Jemisti ağaşka barlığı da karaydı	Meyveli ağacı taşlarlar

28	Kenesti is kelise berer, kenessiz is kerı keter	Danışan dağı aşar, danışmayan düz yolda şaşar
29	Kıysık arba jol buzar, jartı molda din buzar	Yarım hekim candan eder, yarım hoca dinden eder
30	Kimdin jerin jerdelesen, sonın jırın jırlarsın	Kimin atına binersen onun türküsünü söyersin
31	Konak koydan juvas, may bersen de jey beredi	Misafir ev sahibinin kuzusudur
32	Köpir köringenşe, ayuvga ağa de	Köprüden geçene kadar ayıya dayı diyeceksin
33	Köşpes burın körşindi sura	Ev alma, komşu al
34	Kurgak ağaş iilbeydi	Ağaç yaşken eğilir
35	Kus uyada neni körse, uşkanda sonı aladı	Kuş yavrusu yuvasında gördüğünü işler
36	Mışıkka oyun kerek, tışkanga kıyın kerek	Kediye oyun gerek, sıçana ölüm gerek
37	Molda bilgenin okıydı, karga körgenin şokıydı	Kilimci kilim dokur, imam bildiğini okur
38	Sabırdın tübi sarı altın	Sabır acıdır, meyvesi tatlıdır
39	şakırğan jerden kalma, şakırmagan jerge barma	Çağırılan yere erinme, çağırılmayan yerde görünme
40	Zamanın kaday bolsa, börkindi solay kiy	Zaman sana uymazsa sen zamana uy

SONUÇ

Türk Dünyasının ortak kültür değerleri, yüzyıllar boyunca, çoğunlukla sözlü kültür geleneğinin hâkim olduğu sözlü kültür aktarım ortamlarında oluşturulmuş, geliştirilmiş ve aktarılmıştır. Teknolojinin gelişmesi ve yaygınlaşmasıyla sözlü kültür ortamlarının yerini hızla “ikincil sözlü kültür ortamları” (Ong 1995) almaya başladı. Yazı ve matbaa teknolojilerinin gelişmesi; elektronik kültür ortamlarının oluşması ve yaygınlaşması sonucu ikincil sözlü kültür çağı zirveye ulaştı.

“Birincil sözlü kültür” çağında yalnızca sözlü olarak aktarılan ortak kültür değerleri, zamanla yazma eserler ve matbu eserler yoluyla daha geniş kitlelere ulaştırıldı. Teknolojinin elektronik alanda gelişmesi sonucu, kültür birikimleri daha çok elektronik kültür ortamlarında aktarılmaya başladı. Plâklar, ses bantları, radyo, televizyon, video, bilgisayar, CD, DVD ve sanal iletişim ağları yaygınlaştıkça kültür birikimlerinin aktarılması ve daha geniş bir alana ulaştırılması kolaylaştı. Teknolojinin daha da gelişmesiyle, bütün bu imkânlar cep telefonları yoluyla isteyen herkese ulaşmaya başladı. Yüzyıllar boyunca sözle ve davranışla aktarılan ortak kültür değerleri ve ürünleri de “ikincil sözlü kültür ortamları” yoluyla yaygınlaşma imkânı bularak Türk Dünyasındaki kültürel gelişmeler içinde etkili bir yer edindi. Genelde ortak kültür ürünlerini, özelden ortak atasözlerini yazılı edebiyat ortamlarında ve “ikincil sözlü kültür ortamları”nda yeni nesillere kısa sürede aktarabilme ve yaygınlaştırma imkânı iyi değerlendirilirse, Türk Dünyasındaki kültürel gelişmeler de sağlam bir zeminde ilerleme imkânı bulacaktır.

Kazakistan ve Türkiye sahası ortak atasözlerinden hareketle yapılan bu araştırmada, Türk Dünyasındaki kültürel gelişmeler içinde birleştirici bir unsur olarak ortak atasözlerinden yararlanmak gerektiği, bu yolla mevcut ilişkilerin daha da sağlamlaşarak geliştirileceği anlaşılmaktadır. Ortak kültürün yaygınlaşmasında Kazakistan’da Türkiye

Türkçesi, Türkiye’de Kazak Türkçesi öğrenimi ve öğretiminin yaygınlaşması önemli bir yer tutar. Aynı durum diğer Türk boyları ve toplulukları için de geçerlidir. Öncelikle Türk lehçelerinden hangisi öğrenilecek / öğretilcekse öğrenenlerin konuşma / yazı dili olan Türk lehçesi/ şivesiyle öğrenilecek Türk lehçesi/ şivesi arasında ortak söz varlığının belirlenmesi gerekir. Çünkü *“Bir dilin söz varlığı, o dilin tarihine geniş ölçüde ışık tutmakta, yüzyıllar boyunca ortaya çıkan ses, biçim, söz dizimi ve anlam değişikliklerini yansıtmakta, hangi dillerin etkisiyle, ne türden değişimlerin gerçekleştiğini göstermektedir”* (Aksan 1996: 11).

Belirlenen ortak söz varlığının öğretilmesinde öncelikle ortak kelimelerden kurulu kalıp sözlerden yararlanmak mümkündür. Kalıp sözler arasından ortak atasözleri, deyimler, bilmeceler, tekerlemeler, maniler seçildiğinde öğrenme süreci daha da kısaltılmış olur. İlk, orta, lise, üniversite ve lisansüstü öğretim sırasında yaş gruplarına ve öğrenme seviyelerine uygun ders kitapları, yardımcı kitaplar, hikâye kitapları; dinleme ve anlama uygulamalarında kullanılacak sesli/görüntülü kayıtlar oluşturulurken de ortak söz varlığına ve ortak kültür ürünlerine başvurmakta yarar vardır.

Türk boylarına ve akraba topluluklarına mensup kimselerin Türk lehçe ve şivelerini öğrenmeleri sırasında ortak kültür taşıyıcısı olarak atasözlerinden de yararlanması gerektiği anlaşılmaktadır. Atasözleriyle desteklenen dil bilgisi öğreniminde ve öğretiminde hem başarı daha kolay, hem de bilgi daha kalıcı olabilmektedir. Söz gelimi nesir veya nazım özellikleri taşıyan atasözleri ses, biçim ve cümle yapısı yönünden incelendiğinde hem dil bilgisi öğrenimi ve öğretimi kolaylaşacak hem de ortak söz varlığı konusunda bir farkındalık oluşturulacaktır. İlkokuldan üniversiteye kadar aşamalarda okutulacak dil, edebiyat, sosyoloji, tarih, vb. gibi

alanlarla ilgili ders kitaplarında ve elektronik kültür ortamlarında ortak atasözlerinden yararlandıkça farkındalık yaygınlaşacaktır. Bu öğrenim / öğretim süreci içinde yer alan kimseler aynı zamanda birer kültür elçisi gibi olacaklardır.

Öğrenilen sözlerin pekiştirilmesinde ve söz dağarcığının geliştirilmesinde filmlerden, özellikle de dizi filmlerden yararlanmak mümkündür. Bu amaçla senaryo yazarlarının bilinçlendirilmesi ve özel olarak eğitilmesi gerekir. Filmler aracılığıyla hem atasözlerinin hangi ortamlarda, hangi durumlar karşısında kullanılacağı öğretilirken, hem de nasıl telâffuz edileceği de örnekleme yoluyla gösterilmiş olacaktır. Bu atasözlerinin söylenmesi sırasında sergilenen kalıp davranışlar, jest ve mimikler de anlamın daha iyi anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Ortak kültür yaygınlaştıkça ve “ikincil sözlü kültür ortamları” yoluyla farkındalık geliştirildikçe, Türk boyları arasında mevcut mensubiyet şuuru pekişecektir. Aynı milletin farklı boylarına mensup olduğu şuuru pekiştikçe, Türk Dünyasındaki kültürel gelişmeler bilim, teknoloji, ekonomi ve siyaset alanlarında da yaygınlaşarak devam edecektir.

KAYNAKLAR

Acaroğlu, M.Türker, 1984. “Sovyetler Birliği’nde Yaşayan Kimi Kavimlerin Atasözleri”, *Halk Kültürü 1984/1*, İstanbul, 11-22.

Akpınar, M., 2010. *Deyim ve Atasözlerinin Yabancılara Türkçe Öğretiminde Kullanımı Üzerine Bir Araştırma*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü YLT.: Ankara.

Aksoy, Ömer Asım, 1984. *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1- Atasözleri Sözlüğü*, 4. baskı, TDK yay.:Ankara.

Barın, Erol, 2003. “Yabancılara Türkçenin Öğretiminde Temel Söz Varlığının Önemi”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, XIII,

Bulut, Sevilay, 2011. *Atasözlerinin Değerler Eğitimindeki Yeri*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü YLT.: Trabzon.

Bulut, Mesut 2013. “Türkçe Eğitimi ve Öğretiminde Dil ve Kültür Aktarımı Aracı Olarak Atasözleri ve Deyimlerin Önemi”, *Turkish Studies*, 8 (13), 559-575.

Çelik, Ülkü, 2002. *Kırgız Atasözleri*, TDK yay.: Ankara.

Çobanoğlu, Özkul, 2004. *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*, AKM yay.: Ankara.

Çotuksöken, Yusuf, 1988. *Atasözlerimiz*, 4. Baskı, Varlık yay.: İstanbul.

Delen, Mahmut, 2016.*Yabancılara Türkçe Öğretiminde Filmlerin Kullanımı (Selvi Boylum Al Yazmalım Örneği)*,

Eğitim Bilimleri Enstitüsü Gaziosmanpaşa Üniversitesi YLT.: Tokat.

Doğan, Levent, 2000. “Kırgız Atasözlerinin Sınıflandırılması”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S.9 (Bahar), Ankara, 206-241.

Durbilmez, Bayram, 1999-2000. Kazakistan’da yapılan alan araştırmalarında tespit edilen ve özel arşivde bulunan kayıtlar.

Durbilmez, Bayram, 2000. “Türük Dünyesinde Ortaq Halıq Şıqarmaları”, *Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi VIII. Oxutışı- Proffesorler Ğilmî- Teoriyalıq Konferansiyası*, Türkistan- Kazakistan.

Elçin, Şükrü, 1992. “Atalar Sözü”, *Türk Dünyası El Kitabı*, 2. baskı, Ankara.

Erginer, Güzide, 2010. *Atasözlerinde Sosyal Hayat*, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YLT.: Hatay.

Göksan, Ayhan, 1966. “Türk Dünyası Atasözleri”, *Reşit Rahmeti Arat İçin*, TKAE yay.: Ankara.

Gözaydın, Nevzat, 1998. “Türk Dünyasının Atasözleri”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S.6 (Güz), Ankara, 708-719.

Gülensoy, Tuncer, 1975. “Türk Dünyası Atasözlerinin Anlam Yönünden Benzerlikleri Üzerine Notlar”, *TFAY Belleten*, 1974, Ankara, 93-101.

Gürsu, Uğur, 2017. *Kazak Atasözleri*, TDK yay.: Ankara.

Hakim, Meryem, 1980. “Kazak Atasözleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 9. İstanbul, 237-242.

İşcan, Adem, 2011. “Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Filmlerin Yeri ve Önemi”. *Turkish Studies*, 6/3, 939-948.

İşcan, Adem, 2017. *Filmlerle Yabancılara Türkçe Öğretimi*, Nobel Akademik Yayıncılık: Ankara.

MKGM, 1971. *Türk Atasözleri ve Deyimleri*, 2 cilt, hzl. Millî Kütüphane Genel Müdürlüğü, İstanbul.

Ong, Walter J., 1995. *Sözlü ve Yazılı Kültür / Sözüün Teknolojileşmesi*. Çev. Sema Postacıoğlu Banon. Metis yay.: İstanbul.

Oy, Aydın, 1972. *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*, Türkiye İş Bankası Kültür yay.: İstanbul.

Pınar, Saadet, 1983. “Kazak Folklorunda Ata Sözleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 22. İstanbul, 135-142.

Saraç, Hakan, 2012. “Yabancı Dil Öğretim Sürecinde Sanatsal Filmler”, *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, 27-42.

Şahin, Hatice, 1999. “Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Atasözleri Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S.7 (Bahar), Ankara, 60-68.

Turmanjanov, Ötebay, 1957. *Kazaktın Makaldarı men Metelderi*, Kazaktın Memlekettik Korkem Adebietet Baspası yay.: Almatı.

Uyar, Yusuf, 2007. *Türkçe Öğretiminde Kültür Aktarımı ve Kültürel Kimlik Geliştirme*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe Öğretmenliği ABD.: Ankara.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H., 2005. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık: Ankara.

Yılmaz, Fatih ve Ayşegül Irşi, 2017. “Yabancılara Türkçe Öğretiminde Tv Dizilerinin Kullanımı”, *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 5/2.

Yurtbaşı, Metin, 1996. *Sınıflandırılmış Türk Atasözleri*, İstanbul.

Yüce, Nuri, 1983. “Türk Şivelerindeki Atasözlerinde Uygunluk”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 27. İstanbul, 263-268.

**DOĞU VE BATI DİALOĞU BAKIMINDAN KAYUM
NASIR'ININ
MIFTAH EL-KURAN SÖZLÜĞÜ: TATARLARIN
KUR'ÂN ARAŞTIRMALARI TARİHİNİN BENZERSİZ
BİR ÖRNEĞİ
Őafıgullina RAUŞANYA***

ÖZET

19 yüzyıl Rusya imparatorluğu Şartlarında gelişim yapmak zorunda kalan Tatar bilimleri ve aydınlanmanın kendi tarihi var. Bu gelişimi Doğu-Batı dialoğu, ya da milli medeniyet ve bilimi koruyarak onları devlet sistemine entegrasyon yolu olarak göstermek mümkündür. Kayyûm Nâsirî bu geniş işi baŐlatan ilk kişilerin biridir. Onun 'Miftâhu'l-Kur'ân' adını taşıyan elyazması da bu enileŐmenin temel göstergesidir. 'Miftâhu'l-Kur'ân' Kayyûm Nâsirî tarafından yapılan bir Kur'ân-ı Kerim dizinidir. 1886 yılında yapılan bu çalışma müslüman dünyasında yapılan ilk Kur'ân-ı Kerim konkordansı unvanıyla İslâmî ilimler araştırmaları için oldukça önemli bir kaynak hüviyetindedir.

Ahahtar Kelimeler: Kur'an Anahatarı, Tatarlar Arasında Kur'an Araştırmaları, Yeni Dönemin Rus İmparatorluğu Temelindeki Tatar Çalışmaları'nın Yaşamı.

* Doç.Dr. Kayyûm Nâsirî Müzesi Müdürü ; Filoloji Bilimleri Doktoru
Kazan Rusya

**KAYUM NASIRY'S " MIFTAH EL-KURAN"
(KEY OF THE KORAN) DICTIONARY FROM THE
WESTERN AND THE EASTERN POINT OF VIEW: THE
UNIQUE TATAR'S RESEARCH OF THE KORAN**

ABSTRACT

There is its own history of the Tatar knowledge and education which has been developing within the Russia empire in the 19th century. It's possible to show this development as the East -West dialogue or as the national culture and knowledge integration ways to the governmental system. Kayum Nasiry was the pioneer of this difficult task. His manuscript that is called "Miftah el-Koran" (Key to the Koran) is the perfect example of that. "Key of the Koran" is the list of the Holy Koran. This work that was written in 1886 is considered as the important source in the Muslim world.

Key words: Key of the Koran, The Koran research among the Tatars, The History of the Islamic Studies, The Life of the Tatar Studies Within the Russiaempire Basis of the New Period.

КӨНЧЫГЫШ ҺӘМ КӨНБАТЫШ КҮЗЛЕГЕННӨН КАЮМ НАСЫЙРИНЕҢ “МИФТАХ ӘЛ-КОРЬӘН” ХЕЗМӨТЕ

Күренекле татар мәгърифәтчесе, педагог, әдип, энциклопедист-галим Каюм Насыйри (1825-1902) Көнбатышның прогрессив фикере белән Шәрыкь дөнъясы казанышларын бергә үреп, үзара килештереп халкыбызның рухи тормышында яңа дәвер капкаларын ачкан, татар гыйлемен яңа баскычка күтәргән милләтнең фидакарь һәм иң алдынгы шәхесләренең берсе. М.Кемпер, XIX гасыр татар моһитенә бәя биргәндә, нигезле рәвештә, Каюм Насыйрине “дөнъяви фән өлкәсендәге үзәк фигура” дип билгели.

Тарихи үсеш дәверендә татар халкы кичергән барлык катлаулы процесслар, милли үзенчәлеккләр Каюм Насыйри мирасында, һәм аерым алганда, фәнни эшчәнлегенең иң югары ноктасы булган “Мифтах әл-Корьән” хезмәтендә дә чагылыш таба. Татар мәдәнияты Көнчыгыш һәм Көнбатыш арасындагы мэдәни, рухи багланышларының үзәк ноктасында калып, интеграция процессларына ачык булган, ягъни яңа сыйфатларны кабул итуче, әмма үзенә эчке үзәген саклап калырга омтылучы бер мэдәният үрнәге буларак үсеш ала.

Бер яктан, татар мэдәнияте - Евразиянең борынгы тирән катламында яткан тамырлардан күтәрелгән куәтле төрки агачның жимеше. Бу агачның суты элек-электән милли мэдәниятне азыкландырып, тукландырып килгән, халкыбызның рухиятын, аның яшәеш фәлсәфәсен билгеләгән. Борынгы төрки мэдәниятнең бер вакиле булган татарлар, элгәре дәверләреннән башлап, язма мэдәниятне һәм белемне хөрмәт итуче халык буларак формалаша, Орхон-Енисей буйларында сакланып калган борынгы рун

язмалары, гомумтөрки язма мирас белән бәйләнеш шуның ачык дәлиле.

Икенче яктан, татар мәдәнияты VIII гасырдан башлап мөселман цивилизациясенең гомум барышына, агымына кушылып китә. С.А. Зенковски язганча: “Азия һәм Европа мөселманнары, расса һәм этник якынлыктан бигрәк, ислам дине вә мәдәнияте нигезендә булган берлекне таныйлар, купчелек очракта шул бәйләнешне өстен күрәләр” .

Шул рәвешле татарларда дин һәм гыйлем берлеге барлыгы килә, мисал итеп татарларның күренекле галимнәре – дин әһелләренең исемнәрен атап китик: Габдерахим Утыз-Имяни (1754—1834), Габденнасыр Курсави (1776—1812), Муса Акъегетзадә, Шиһабетдин Мәржәни (1818—1889), Галимжан Баруди, Ризаөтдин Фәхретдинов, Г. Буби һ.б.

Каюм Насыри санап киткән галимнәр арасында мөхтәрәм урыннарның берсен тотта. Каюм Насыриның көчле шәхес, зур галим булып өлгерүендә - ата-бабасының тәэсире, туган йортта алган тәрбиясе мөһим роль уйнаган.

Аның нәсел шәжәрәсе тарихның тирән катламнарына барып тоташа. Этнографик хезмәтләрендә туган авылы Югары Шырдан турында язганда, ана нигез салучылар болгар ханнары токымыннан булулары турында галим горурлык хисләре белән билгели. Ә инде үзе сызып калдырган шәжәрәдән күренгәнчә нәселләрен башлап жиберүче Бираш-баба исемле танылган бер гаскәри була, чыганаклардан күренгәнчә ул Казан ханлыгы дәверендә үк Идел елгасының Тау ягына килеп урнашкан була. Бираш-бабаның варислары, шул заманнан алып берничә гасыр дәвамында жирле мөселманнарның абруйлы башлыклары, авыл старосталары һәм указлы муллалары буларак халыкка хезмәт иткәннәр.

Каюм Насыйри, үзенең данлыклы вә абруйлы бабаларына, туган төбәгенә ихтирам күрсәтү йөзеннән, дөнья күргән эсәрләренең ахырына, ата-бабалары, туган жире алдында баш иеп һәм нәсел жебенең башлангыч чорына ишарә кылып: “Габделкаюм мелла Габденнасыр углы, мелла Хәсәен углы, мелла Әлмөхәммәт углы, Йосыф углы, мелла Габделгазиз углы, Галкәй углы, мелла Габдеррәззак углы, Габдулла әш-Шырдани әл-Болгари” дип тә имза куя торган була.

Күрәбез, фән һәм гыйлемгә тартылу - Каюм Насыйрига затлы нәселеннән тапшырылган бүләк. Мәсәлән, аның бабасы Хәсәен бине Әлмөхәммәт - XVIII гасырның икенче яртысыннан алып XIX гасыр башларына кадәр Югары Шырдан авылында имам вазыйфасын башкарган. Монан тыш ул остазлык кылган, фәнни тикшеренүләр алып барган һәм үзеннән соң шәкертләр арасында киң кулланылган гарәп синтаксисы белән гарәп грамматикасы буенча хезмәтләр язып калдырган. Алар арасында, мэдрәсәләрдә төп дәреслек булып торган “Шәрх-е Мелла”, “Мисбах”, “Сарф-и һавай”, “Г‘авамил” кебек китапларны атарга була. Болардан тыш, “Хәсәен баба”ның хәснә-хат сәнгате, ягъни матур язу осталыгына ия булганлыгы да, үз гомерендә берничә йөз Коръән күчәрәп язганлыгы да Каюм Насыйриненң истәлекләрендә хәбәр ителә.

Ә инде Хәсәен бине Әлмөхәммәт бабаның угылы Габденнасыр бине Хәсәен хәзрәт (Каюм Насыйриниң әтисе), фәндә бик сәләтле булып, Казан каласында вә Бәрәскә белән Мәчкәрә (Татарстанның Кукмара районы) авылларының данлыклы мэдрәсәләрендә дини белем алган, ислам дөньясында тирән фикерле, зирәк, киң карашлы кеше буларак танылган шәхес. Әтисе кебек үк ул да гарәп теле теориясе белән тирәнтен шөгыйльләнә, хат сәнгате

һөнәренәң чын остасы буларак китаплар күчәрәп яза. Шулай булса да, Габденнасыр “указлы мулла” булырга омтылмый, бар вақытын һәм көчөн туган авылына, авылдашларының мәнфәгатьләрен кайгыртуга багышлый.¹ Каюм Насыри язганча: “/.../заманасының атасыдыр, ягъни һәрбер мөптәлә [бәләгә юлыккан – Р.Ш.] кешегә вә аннан эстәп килгән адәмнәргә ата кебек шәфкатьчән булган адәмдер, шул сәбәпле, изгелекле вә изгелеге күп булган өчен, “Әбелхәер” [изгелеклелекнең атасы - Р.Ш.] кушылган”.²

Каюм Насыри татарлар очен катлаулы бер мәдәни үзгәрешләр дәверендә, инде Аурупага йөз тоткан Рус дәүләте кысаларында яшәргә туры килә.

Сам Каюм Насыри отмечал, что его стремление к овладению русским языком было обусловлено семейной традицией, а не только интересом к достижениям европейской культуры. Бу шартларда Россия икътасында, сәнагатендә, мәдәниятендә, мәгърифәтендә, фәнендә булган үзгәрешләр көчле тәәсирләр ячий. Болалдынгы татар зыялыларын барлык өлкәләрне дә колачлап алган яна милли үсеш юлларын эзләргә мәжбүр итә.

¹ Фән докторы Мәсгуд Гайнетдин күрсәтүенча К.Насыриниң әтисе Сәгыйд хәзрәтнең хас шәкерте булып торган. Каюм Насыриниң әнисе ягыннан якин туганнары, югарыда телгә алынган дамелла Сәгыйд бин Әхмәд һәм аның уллары исә күренекле абызлардан булган. (Гайнетдин М. Каюм Насыри: шәхес һәм иҗат./Насыри Каюм. Сайланма әсәрләр. 4 томда, 1 том. – Казан: Татар. нәшр., 2003. – 8 б.)

² Гайнуллин М. Каюм Насыри (тормыш һәм иҗат юлы)/ Насыри Каюм, 1825-1945: тууына 120 ел тулуга багышланган гыйльми сессия материаллары.– Казан:Татгосиздат, 1948. – 5 б.

Әлеге процеслар Каюм Насыйринен гыйльми-әдәби эшчәнлегендә иң куәтле чагылыш таба. Каюм Насыйрине татар Леонардо да Винчи дип әйтәләр.

Каюм Насыйри эшчәнлегенәң қолачы елдан ел киңәя, ул энциклопедияче галимгә әйләнәп бара. Аның күпкырлы фәнни эшчәнлегә: тирә як дөнъяның, яшәешнең, кешелек жәмгыятенәң төрле өлкәләренә, күренешләренә, үзенчәлекләренә юнәлтелгән. К.Насыйри химия, физика, гыйлме-н-нөжүм (астрономия), геометрия, математика, география, медицина, тарих, ботаника, эпитафика, агрономия, музыка, тел белеме, әдәбият вә әдәбият белеме, генеалогия һ.б. фәннәрне өйрәнә. Шулар өстенә галим карта сызу остасы (Жир шарының Көнчыгыш яртысы, Россиянең Ауropa өлеше, Казан губерниясен тасвир иткән карталар басма рәвештә дөнъя күрә), рәсемгә, музыкага да саләтле кеше була. Шулай ук Гаделкаюм хәзрәт башка бик күп төрле һөнәрләр иясе дә: ул агач эше белән слесарьлек эшен яхшы белгән; электричество ярдәмендә әйберләр көмешләү, көзгә ясау, крахмал, лак, язу карасы хәзәрләү; китап төпләү һәм башка эшләр белән дә яратып шөгыйльләнгән.

Бу эшчәнлекләренәң нәтижәләре татар мәдәниятенәң, мәгарифенәң, дини һәм фәнни фикеренәң алга таба үсешенә нигез булган күпсанлы фәнни, гамәли китапларында урын ала. К.Насыйри үзе исән чакта аның кырыктан артык фәнни хезмәте дөнъя күрә. Боларга, аның тарафыннан чирек гасыр дәвамында нәшер ителгән өстәл календарьларын да өстәргә кирәк. Әлеге календарьларның һәр саны фәнни мәгълүматны популярлаштыру юнәлешендә язылган бер альманах булып тора. Ел саен чыгып килгән бу календарьлар татар вакытлы матбугатының беренче тәжрибәсе һәм нигез ташы да булып тора.

Моннан тыш Каюм Насыйри Казан император университеты каршындагы “Археология, тарих һәм этнография жәмгыятендә” актив эшчәнлек алып бара. Ул заманның күренекле тюрколог галимнәре татар галиме Каюм Насыйрины әлеге фәннгә керткән өлешенә югары бәя биргәннәр.

Мәсләлән, Санкт-Петербург университеты профессоры В.В.Григорьев болай дип язган: “Казан университетында алган гыйлеме Каюм Насыйрины исламга объектив карарлык югары дәрәжәгә меңгерде. Ул – бу яктан безнең Россия мөселманнары арасында беренче кеше”.³

Казан университеты галиме, мәшһүр тюрколог Н.Ф.Катанов Каюм Насыйриның “Казан татарларының халык әдәбияты үрнәкләре” дигән хезмәтенә язган сүз башында мәгърифәтче галимне татар халык авыз ижатын жыючыларның иң алдынгыларыннан берсе дип күрсәтә. “Бу көнгә хәтле, - ди Катанов, - Казан татарларының халык ижаты ядкарләрән жыючылардан берәү дә бу хәтле күп жырлар һәм мәкальләр тапшырганы юк иде. Насыйров әфәнде тарафыннан тапшырылган бу материаллар, бөтен гомерен үз халкы арасында үткәрәп, аны төрле яктан өйрәнүе аркасында, үз халкының тормышы һәм теле белән яхшы таныш икәнлеген бик ачык күрсәтә.”⁴

³ Григорьев В. В. Предисловие к труду К.Насырова “Поверья и обряды казанских татар”./ “Записки Императорского Российского Географического Общества”, VI том. - 1880 г.

⁴ Катанов Н.Ф. Предисловие к труду К.Насырова “Образцы народной литературы казанских татар”./ “Известия Общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете”, 1896. - Т. XIII, вып. № 5, - с. 375.

Тарихчы, Шэрыкъ белгече В.Д.Смирнов 1885-1888 елларга караган “Мусульманские печатные издания в России” исемле күзэтүндө К.Насыйриның төрле, файдалы мәгълүматка бай булган календарьләренең һәр елны нәшер ителүен шатлыклы күренеш буларак бәяли.⁵

Гәрчә, югарыда телгә алынган фәнни юнәлешләр белән берлектә Каюм Насыйри тирән эз калдырган, аерым эһемияткә ия булган тагын бер гыйлем өлкәсе бар. Сүз – аның ислам дине, мөселман тәгълиматы һәм Коръән белгечлеге өлкәсенә караган хезмәтләре турында бара. Каюм Насыйриның, үзе исән вакытта Ислам гыйлеменә караган хезмәтләре даими рәвештә дөнья күрә. Мәсәлән: «Мәжмагу-л-ахбар...» /« Ислам тарихы мәжмугасы » (1891/ язылу вакыты 1859); «Мохтасар тәварих әнбия» /«Кыскача пәйгәмбәрләр тарихы» (1884); «Гакаид исламия» /«Ислам гакийдәсе» (1895). Галимнең тәрбия, матур әдәбият өлкәсенә караган тагын бик күп китаплары эдәп-әхлак кагыйдәләренә нигезләнеп, Коръән тәгълиматын күздә тотып язылган. Әйттик: “Китаб әт-тәрбия”, “Әхлак рисаләсе”, “Фавакиһел жөләсә фил әдәбият”, “Кабуснамә”, “Кырык вәзир”, “Кырык бакча”, “Жәвахирел хикәят” һ. б.

Күрәсең, бөтен гыйльми дөньяда Каюм Насыйрины саф мәгърифәтче итеп кабул итәргә күнеккәнгә һәм XX гасыр дәвамында илебез сәясәте социализм идеясен үстерүгә юнәлтелгән булганга күрә галимнең дини гыйлем өлкәсендәге эшчәнлеге күлэгәдә кала килгәндер.

⁵ Смирнов В.Д. “Мусульманские печатные издания в России (за 1885-1888 годы)”./ “Записки Восточного отделения Русского археологического общества”. под ред. В.В.Розена, 1889. - Т. VIII. - с.195- 201.

Бу факт үзе аерып игътибарга лаек, хэзергәчә билгеле рәвештә әһәмият бирелмәгән. Әгәрдә уйлап карасаң, Каюм Насыйри, чит мәдәни-гыйльми мөһиткә атлап керергә батырчылык итеп, үзләрен галим рәвешендә таныта белгән, һәм рус галимнәре тарафыннан ихтирам яулаган бер ничә бөртектә татар зыялыларыннан иде.

Башка сүз белән әйткәндә бу, Россия фәнненең йолдызлары биеклегенә күтәрелеп алар арасында хөрмәт вә ихтирам яулаган Каюм Насыйриннең шәхси һәм гыйльми каһарманлыгы иде. Чыннанда Каюм Насыйриннең гыйльми казанышлары Казан галимнәре белән генә тугел, Россиянең бүтән алдынгы фән үзәкләрендә дә таныла. Каюм Насыйриннең хезмәтләре “Россия Император География жәмгыяте”нең фәнни мәжмугасында басыла, шулай ук Казан һәм Оренбург типографияләрендә.

Ул заманның күренекле галимнәре Каюм Насыйриннең тюркология өлкәсенә керткән өлешенә югары бәя бирәләр.

Болар барысы да татар галимненең гаять катлаулы, авыр бер эштә әйдәп баручы булганың күрсәтәләр — Шәрыкъ һәм Гареп мәдәниятләре арасында арасында мәдәни күпер төзүче булгалыгын билгелиләр. Бер яктан Каюм Насыйри татар дөнъясын Рус һәм Аурупа фән-мәдәниятенә алдынгы казанышлары белән таныштыры, ә икенче яктан рус зыялыларын татар мәдәниятының куп кырлы, бай тарихы белән таныштыра.

Татарның (милли фән) Россиянең рәсми гыйльми мөһитендә рәсмиләштерү очен Галим беренче унышлы адымнар ясый. Каюм Насыйриннең хезмәтләренә була күрә Россиянең фән дөнъясы үзенчәлекле татар мәдәнияте турында ишетә, милли тарихтан мәгълүмат ала, этнография, эпитафика, фольклорга караган, туган якны

өйрәнү, лингвистика өлкэләренә караган кыйммәтле мәгълүмат белән таныша. Асылда исә Каюм Насыйри татар мәдәниятенә караты гыйльми кызыксыну уята, аны кабатланмас, гажәеп бер дөнья икәннен күрсәтә. Каюм Насыйри бик күп танылган галимнәр белән тыгыз дустанә мөнәсәбәтләрдә була. Аерым берничәсен атап үтик: И.Ф. Готвальд, В.В. Григорьев, Н.И. Ильминский, Н.Ф. Катанов, О.С. Лебедева, П.А. Поляков, Г.С. Саблуков, А.Д. Ясницкий, Н.А. Фирсов, Я.И. Фортунатов, В.В. Радлов һәм башкалар.

Югарыда, Алдынгы Аурупа методикаларын үзләштереп Шәрыйка йөз тоткан татар мәдәнияте жирлегенә утыртырга тырышуы турында әйтелсә. Икенче яктан Каюм Насыйриненң иң зур казанышы татар телендә үсеш алган фән, мәгариф, педагогиканы булдыру иде. Күп гасырлар дәвамында белем жиңү өлкәсендә гарәп һәм фарсы теле өстенлек иткәндә бу аеруча кыен бер эш иде.

Каюм Насыйри милли мәгариф системасының яңа концепциясен булдыра. Милли форманы һәм рухи эчтәлекне саклаган хәлдә, Аурупаның мәгариф һәм фән өлкәсендәге методологиясен нәтижәле рәвештә кулланы кирәклеген күрсәтә.

Каюм Насыйриненң гыйльми эшчәнлегендә аерым юнәлеш булып торган милли педагогика турында аерым сүз әйтергә кирәк. Семинариядә, христиан укучыларына татар телен укыткан дәвердә, Каюм Насыйри Русия һәм Көнбатыш мәгариф системаларында кулланылган алдынгы уку-уқыту методик алымнары белән яқыннан таныша. Алга таба галим ул ысулларны татар мәгарифенен теориясе һәм гамәли тәҗрибәсенә кертеп жиберә. Бу үзенчәлек аның филология юнәлешендә, аерым алганда татар теле белеме буенча язган хезмәтләрендә аеруча көчле чагылыш таба.

Музей экспозициясендәге Каюм Насыйриниң “Татарская грамматика” исемле татар теле дәреслеге һәм татар тел белеме фәннә нигез салган һәм Шәрәкъ һәм Гареп гыйлем-тәҗрибәләре кушылмасының өлгесе булган “Әнмүзәж” исемле данлыклы хезмәте саклана. Дәресен әйтергә кирәк, милләтне тәррәкый иттерү уе белән янган Габделкаюм хәзрәткә һәр яңалыкны зур тырышлык куеп тормышка ашырырга туры килә. Шул нигездә, гыйлемдә, уку-уқытуда Урта гасыр карашларыннан ерак китә алмаган аерым милләттәшләре, дин голәмәсе белән каршылыкка кергән очраклары да була. “Әмма һәрбер нәрсәне әүвәл башта ихтираг кылган, вөжүдкә чыгарыр ки, адәмнәр халкының тәгънәсеннән [хурлавыннан – Р.Ш.] башка нәрсә хасил итмиләр. Нитәк ки, Колумб вә һәм Гутенберг вә гайреләрнең кыйссасы мисал мәшһүрдер. Аларның хасиятләрен соңгы гасырдагы адәмнәр генә белделәр”, дип яза ул үзе.

Бу өлкәдә иң зур эшчәнлекнең билгесе булып – 1871 елда –Рус телен өйрәтү мәктәбе.

Татарлар арасында дөньяга карашны Дин билгеләгәнгә күрә, Каюм Насыйри актив рәвештә халык мәгарифе өлкәсенә дини эчтәлекне дә якын китерә. Танылган дин әһелләре нәселенең вакиле булганга күрә шаригать һәм Коръән гыйлеме аның өчен аеруча әһәмиятле була.

Күп санлы дәреслекләр яза:

Шунысына да аерым игътибар итик К. Насыри төзегән дәреслекләр мөселман китап традициясе кануннарына туры китереп язылган, фома буенча да, эчтәлеге ягыннан да. Из таковых следует назвать такие сочинения, как: «Китаб ат-тарбия» (Книга о воспитании, 1891); «Ахляк рисалясе» (Трактат о нравственности, 1884),

«Гильме һандэсэ» (Геометрия, 1895); «Джаграфия кабир» в 3-х частях (Большая география, 1894—1899); «Гульзэр вэ чэманзар» (Цветники и травы, 1894); «Гильме зирагать» (Наука о земледелии, 1892); «Санаигъ голфания» (Искусство гальванизации, 1900) и др.

Зирэк кеше буларак Каюм Насыри татаро-мусульман мэгариф системасында житди проблемалар булганын күрсэтэ, халыкның әдәп-әхлак, интеллектуаль үсеш дәрәжәсенә тискәре йогынты ясаганын билгели. Әйтик «Китаб ат-тарбия» китабында галим, зур үкенеч белдереп, белем өйрән примитив хикәятләр укуга кайтып калганын күрсэтэ.

Өлеге ситуацияне үзгәртә максатыннан Каюм Насыри алдынгы фикер иясе буларак эш алып бара. Әмма шул ук вакытта чын-чынлап дини кеше булудан туктамый. Ул чын дин белгече, шаригать белгече, Коръән галиме («улюм аль-Кур’ан»). Ислам дин гыйлеменә багышланган хезмәтләрендә, шул ук вакытта әдәб-әхлак әдәбиятендә тәрбия мәсьәләләренә багышланган китапларында ул исламның гуманистик кыйммәтләре, гыйлем. Белем култы белән таныштыра. Аның һәр бер язган китабы Коръән тәгълиматы белән бәйле. Ученый воплотил на практике рационалистический дух ислама, доказывая, что это учение в первую очередь обращено к высокому разуму, мыслительным способностям и духовным потенциям человека. Галим беренчеләрдән булып исламның белемгә, гыйлемгә нигезләнгән рухын уку-укуту тәжрибәсендә торгызырга тырыша.

Каюм Насыри Мирасы совет дәверендә дә актив өйрәнелгән галимнәрнең берсе. Ләкин совет елларында атеистик идеологиянең өстенлек иткәнгә күрә күрәсен,

галимнең дини гыйлем өлкәсендә булган эшчәнлеген турында әйтелми килде.

Галим үзе “Мифтах Әл-Коръән”не фәнни эшчәнлегенен иң югары ноктасы буларак, “Ижтиһадимның иң көчлесе”, - дип бәяли! Максаты да зурдан була: “исламга файдасы булсын өчен һәм дә милләткә бер хезмәт булсын өчен” дип яза. Бер гасырдан артык вакыт үтүгә карамастан, бу хезмәт фән өлкәсендә ачыш буларак бәяләнә ала. Хәтта бүгенгә көндә дә, ул шәрыкъшенаслык, ислам гыйльме һәм мөселман дөнъясы өчен актуальлеген һәм кыйммәтен һич югалтмаган.

“Мифтах Әл-Коръән” кулъязмасы Каюм Насыйринның Коръән өлкәсендә тирән гыйлемле зур белгеч булганлыгын, гарәп телен камил дәрәжәдә белүен һәм шулар янына, әле кулъязмасында энже кебек тезелеп киткән хәрәф, сүзләргә күрә, аның хат сәнгатенен чын остасы икәнлеген дә әйтә алабыз.

Гомумән алганда, Каюм Насыйринның тел белеме, шул жәмләдән сүзлекләр төзү (лексикография) өлкәсендә эшчәнлеген күпкырлы һәм киң колачлы. Беренчеләрдән булып ул “Татарча-русча логат” (1878), ике томнан торган “Русча-татарча тулы сүзлек” (1892), “Ляхджаи татари” (1895-96) – “Татар теленең аңлатмалы сүзлеген”н төзи. Шулар янына математика, химия география һәм табигать фәннәре буенча киң катлам укучыга аңлаешлы атамалар (терминнар) булдыру өстендә дә армый-талмый эшли. Татар әдәби телендә кулланыла торган фарсы сүзләренә, чит телләрдән кергән алынма сүзләргә аңлатмалы сүзлеген төзүгә дә, беренчеләрдән булып керешә. Инде хәзер татар галимненен дөнъялыкка “Мифтах Әл-Коръән” дип аталган Коръән сүзлеген мирас иткәнлеген аерым горурык белән әйтә алабыз.

“Мифтах эл-Коръән” хезмәте – мөселман дөнъясында Коръән белеме өлкәсендә дә аерым сәхифә тәшкил итә, дип әйтә алабыз. Беренче чиратта, Каюм Насыйри Коръәнне өйрәнүдә ислам дөнъясында моңа кадәр булмаган фәнни тикшеренү алымнарын кулланган. Әйе, Коръән белеме (голүм эл-Коръән) татарларда үзгә тарихка, үзгә эчтәлеккә ия. Бу очракта без, нигездә, Изге китапның эчтәлеген аңлату (тәфсир) яки Коръән укылышы төрләре (кыйраәт сәбга) һәм кагыйдәләре (тәжвид) турында сүз йөртергә тиеш булабыз. Мәсәлән, XIX гасыр - XX йөз башы аралыгында Коръән гыйлеме өлкәсендә язылган хезмәтләренә санап китсәк татар галимнәренә түбәндәге исемнәрен искә алырга мөмкин: Габденнасыр Курсавинәң "Һәфтияк тәфсире"; Хөсәен Әмирхановның ике томлы "Фәваид" тәфсире; Мөхәммәд-Садык Иманколының ике томлы "Тәхсил эл-бәйән фи-т-тәфсир эл-Коръән" исемле тәфсире; Шәйхельислам Хәмидинәң ике томлы "Әл-Иткан фи-т-тәржемәт эл- Коръән" атлы тәфсире; Ногманинәң "Коръән тәфсире"; Камил Мотыгыйның "Татарча Коръән тәфсире" [1] һ.б.

Искә алынган хезмәтләр белән чагыштырганда Каюм Насыйринәң «Мифтах эл-Коръән»не алардан тамырдан аерылып тора, чөнки галим Коръәнне өйрәнүнең бөтенләй яңа ысулын тәкъдим итә. Әлегә ысул ярдәмендә ул, беренчедән, Коръәннең кулланылышын жиңеләйтә, икенчедән Изге китап гыйбарәләрен әлифба тәртибендә урнаштырып Коръәннең эчке фәлсәфәсен, аның биниһая тирән мәгънәви байлыгын үзләштерүнең яңа юлын тәкъдим итә. Шуңа күрә хезмәтнең “Коръәннең ачкычы” дигән исеме дә әсәрнең жисемәнә туры килеп тора, чөнки аерымланып, сүзлектә тәкъдим ителгән һәрбер гыйбарә Коръәннең асыл мәгънәсен аңлау өчен ачкыч булып тора.

Шул ук вакытта Каюм Насыйри Корьәнне өйрәнүнең Көнбатыш шәркыят гыйлемендә кабул ителгән алымнарын да бик оста рәвештә кулланып аларны Изге китапның мәгънәви һәм рухи тирәнлеген ачып күрсәтүдә үтә дә уңышлы итеп файдаланган.

Фәкать, мөселман галименең хезмәте Аурупа галимнәренең дә бу өлкәдәге хезмәтләреннән аерылып тора. Аурупада Корьәннең беренче конкорданс-сүзлеге 1842 елда шәркыятчә галим Г.Флюгель тырышлыгы белән дөнья күргән. Икенче конкорданс 1859 елда атаклы русияле мөстәшригы Морза Казым-бәк (1802-1870) тарафыннан әзерләнгән. Көнбатышның бу өлкәдә алга китүе аңлашыла да: империянең “үги балалары” булган татар гыйлем ияләреннән аермалы буларак Аурупа вә Русиянең фән вә мәгариф системасы дәүләт химаясе ышыгында көн күрүгә чәчәк аткан була. Әмма, каршылык вә кыенлыklarга карамастан Габделкаюм Габденнасыр Корьән сүзлекләре тарихында өченче мисал булып торган “Мифтах әл-Корьән”не төзи. Каюм Насыйриниң бу хезмәте татар шәркыят белемен һәм филологиясен Русия империясе һәм Көнбатыш Аурупа фәне белән бертигез дәрәжәгә күтәрә. Ә ислам дөньясында “Мифтах әл-Корьән”, гомумән, беренче булып язылган хезмәт булып калачак. Каюм Насыйри кереш сүзендә үзе язганча: “Элек моның кебек башка китап юк иде” [5, б. 35].

Шул ук вакытта Каюм Насыйри Корьәнне өйрәнүнең Көнбатыш шәркыят гыйлемендә кабул ителгән алымнарын да бик оста рәвештә кулланып аларны Изге китапның мәгънәви һәм рухи тирәнлеген ачып күрсәтүдә үтә дә уңышлы итеп файдаланган.

Фәкать, мөселман галименең хезмәте Аурупа галимнәренең дә бу өлкәдәге хезмәтләреннән аерылып

тора. Аурупада Коръәннең беренче конкорданс-сүзлеге 1842 елда шәркыятче галим Г.Флюгель тырышлыгы белән дөнъя күргән. Икенче конкорданс 1859 елда атаклы русияле мөстәшригы Морза Казым-бәк (1802-1870) тарафыннан эзерләнгән. Көнбатышның бу өлкәдә алга китүе аңлашыла да: империянең “үги балалары” булган татар гыйлем ияләреннән аермалы буларак Аурупа вә Русиянең фән вә мәгариф системасы дәүләт химаясе ышыгында көн күрәп чәчәк аткан була. Әмма, каршылык вә кыенлыктарга карамастан Габделкаюм Габденнасыр Коръән сүзлекләре тарихында өченче мисал булып торган “Мифтах әл-Коръән”не тәзи.

Бу чыннан да шулай, чөнки мәгърифәтче галимебезнең хезмәте Аурупа галимнәренең хезмәтләреннән Коръәнгә булган мөнәсәбәт белән аерылып тора. Аурупа галимнәре Коръән сүзлекләрен төзегәндә аның текстын аерым сүзләргә таркатып, аларны әлифба тәртибенә салу белән чикләнгәннәр. Ә Каюм Насыри исә, Коръәннең бербөтен эчтәлеккә ия булуын истә тотып аны аерым фәлсәфи эчтәлеккә, мөстәкыйль мәгънәләргә ия булган берәмлекләрен аерып күрсәткән. Шулай итеп Каюм Насыри өчен Коръәннең таркатылмый торган иң кечкенә берәмлеге – коръәни гыйбарә.

Чыннан да, Коръәнне теге яки бу дәрәжәдә белгән дин ияләре аның гыйбарәләре белән эш итәләр, аларны яттан беләләр, кирәксә хәтта аерым аятьләренә, бербөтен сүрәләренә, Коръәннең үзен дә яттан укып чыга алалар. Үзенең сүзлеген төзегәндә Каюм Насыри бер яктан Коръәннең таркатылмый торган бербөтен мәгънәгә ия булуын, икенче яктан инсан хәтеренең югарыда искә алынган үзенчәлеген күздә тоткан [6, б. 57-76].

«Мифтах эл-Коръән»не Каюм Насыйри махсус рәвештә Коръән белән эш итүче галим-голәмәгә, хафизларга, дин әһелләренә, шәкерт-таләбәләргә атап төзегән була. Әлеге хезмәтен Каюм Насыйри фәнни эшчәнлегенә иң югары ноктасы буларак: «Ижтиһадымның иң олысы», - дип бәяләгән була. Максаты да зурдан була: «... исламга файдасы булсын өчен һәм дә милләткә бер хезмәт булсын өчен», - дип яза.

“Мифтах эл-Коръән” хезмәте – мөселман дөнъясында Коръән белеме өлкәсендә дә аерым сәхифә тәшкил итә, дип әйтә алабыз. Беренче чиратта, Каюм Насыйри Коръәнне өйрәнүдә ислам дөнъясында моңа кадәр булмаган фәнни тикшеренү алымнарын кулланган. Әйе, Коръән белеме (голүм эл-Коръән) татарларда үзгә тарихка, үзгә эчтәлеккә ия. Бу очракта без, нигездә, Изге китапның эчтәлеген аңлату (тәфсир) яки Коръән укуылышы төрләре (кыйраәт сәбга) һәм кагыйдәләре (тәжвид) турында сүз йөртергә тиеш булабыз. Мәсәлән, XIX гасыр - XX йөз башы аралыгында Коръән гыйлеме өлкәсендә язылган хезмәтләренә санап китсәк татар галимнәренә түбәндәге исемнәрен искә алырга мөмкин: Габденнасыр Курсавинәң "Һәфтияк тәфсире"; Хәсән Әмирхановның ике томлы "Фәваид" тәфсире; Мөхәммәд-Садык Иманколының ике томлы "Тәхил эл-бәйән фи-т-тәфсир эл-Коръән" исемле тәфсире; Шәйхельислам Хәмидинәң ике томлы "Әл-Иткан фи-т-тәржемәт эл- Коръән" атлы тәфсире; Ногманинәң "Коръән тәфсире"; Камил Мотыгыйның "Татарча Коръән тәфсире" [1] һ.б.

Искә алынган хезмәтләр белән чагыштырганда Каюм Насыйринәң «Мифтах эл-Коръән»не алардан тамырдан аерылып тора, чөнки галим Коръәнне өйрәнүнең бөтенләй яна ысулын тәкъдим итә. Әлеге ысул ярдәмдә ул, беренчедән, Коръәннең кулланылышын жиңеләйтә,

икенчедән Изге китап гыйбарэләрен әлифба тәртибдә урнаштырып Корьәннең эчке фәлсәфәсен, аның биниһая тирән мәгънәви байлыгын үзләштерүнең яңа юлын тәкъдим итә. Шуңа күрә хезмәтнең “Корьәннең ачкычы” дигән исеме дә әсәрнең жисеменә туры килеп тора, чөнки аерымланып, сүзлектә тәкъдим ителгән һәрбер гыйбарә Корьәннең асыл мәгънәсен аңлау өчен ачкыч булып тора.

Каюм Насыйринның бу хезмәте татар шәркыят белемен һәм филологиясен Русия империясе һәм Көнбатыш Аурупа фәне белән бертигез дәрәжәгә күтәрә. Ә ислам дөнъясында “Мифтах әл-Корьән”, гомумән, беренче булып язылган хезмәт булып калачак. Каюм Насыйри кереш сүзүндә үзе язганча: “Әлек моның кебек башка китап юк иде”.

Бу чыннан да шулай, чөнки мәгърифәтче галимебезнең хезмәте Аурупа галимнәренең хезмәтләреннән Корьәнгә булган мөнәсәбәт белән аерылып тора. Аурупа галимнәре Корьән сүзлекләрен төзегәндә аның текстын аерым сүзләргә таркатып, аларны әлифба тәртибенә салу белән чикләнгәннәр. Ә Каюм Насыйри исә, Корьәннең бербөтен эчтәлеккә ия булуын истә тотып аны аерым фәлсәфи эчтәлеккә, мөстәкыйль мәгънәләргә ия булган берәмлекләрен аерып күрсәткән. Шулай итеп Каюм Насыйри өчен Корьәннең таркатылмый торган иң кечкенә берәмлеге – корьәни гыйбарә.

Чыннан да, Корьәнне теге яки бу дәрәжәдә белгән дин ияләре аның гыйбарәләре белән эш итәләр, аларны яттан беләләр, кирәксә хәтта аерым аятьләрне, бербөтен сүрәләрне, Корьәннең үзен дә яттан укып чыга алалар. Үзенең сүзлеген төзегәндә Каюм Насыйри бер яктан Корьәннең таркатылмый торган бербөтен мәгънәгә ия

булуын, икенче яктан инсан хәтеренең югарыда иске алынган үзенчәлеген күздә тоткан.

«Мифтах әл-Коръән»не Каюм Насыйри махсус рәвештә Коръән белән эш итүче галим-голәмәгә, хафизларга, дин әһелләренә, шәкерт-таләбәләргә атап төзегән була. Әлеге хезмәтен Каюм Насыйри фәнни эшчәнлегенең иң югары ноктасы буларак: «Ижтиһадымның иң олысы», - дип бәяләгән була. Максаты да зурдан була: «... исламга файдасы булсын өчен һәм дә милләткә бер хезмәт булсын өчен», - дип яза.

«Мифтах әл-Коръән»нең төзелеше дә үзенчәлекле. Үз эченә 46200 гыйбарә сыйдырган 28 бүлектән (баблардан) гыйбарәт булган белешмә-сүзлек. Ул бүлектәрнең исемнәре гарәп әлифбасы хәрефләре тәртибендә килә: бәб әл-һәмзәти-л-истиһәмийә (Сорау булып килгән “һәмзә” бүлеге), әл-әлиф мәғә-л-қәф (“Қаф”лы әлиф бүлеге), әл-әлиф мәғә-н-нүн (“Нүн”ле әлиф бүлеге). Моннан тыш автор Коръән жөзләренең һәрберсен башлап жибәргән сүзләргә әжзә’ү-л-кур’ән (Коръән жөзләре, яғни өлешләре) исемле аерым бүлектә тушлаган.

«Мифтахә-л-Коръән» кулъязмасы Каюм Насыйриниң Коръәнне өйрәнү фәнендә тирән гыйлемле зур белгеч булганлыгын, гарәп телен камил дәрәжәдә белүен күрсәтә. Монан тыш, әлеге кулъязмада зәвыклы нәфис сурәттә тезеләп киткән нәстәгъликъ язуы белән башкарылган хәреф вә сүзләргә күрәп без Каюм Насыйриниң гарәби хат сәнгәтенең чын остасы булганлыгын күрәбез. Бүлек башларын кызыл төс белән башлау гадәтенең дә Борынгы Мисыр мәдәниятеннән сакланып калып, мөселман китап культурасына да үтеп кергән булуы турында әйтми калу ярамас. Хәтта “кызыл юлдан башлау”, дигән гыйбарә энә шул чал тарихка барып тоташа. Күрүбезчә, Каюм

хэзрэтнең хезмәте дә борынгы традицияләрнең матур үрнәге булып тора.

Шулай ук, “Мифтах әл-Корьән”нең ике данәсе сакланган булуы да ачыкланды. Аларның икесе дә Габделкаюм Габденнасыяр әфәнденең кулы белән язылган, икесе дә шактый калын, икесе дә тулы, ахырына кадәр житкерелеп тәмамланган хезмәт булып чыктылар. Тикшеренә торгач боларның берсе үзенә күрә каралама, э икенчесе – акка язылган нөсхә булуларын күрү кыен түгел иде. Эшне башлаганда, автор аның караламага әвелерәчәген күздә тотмаган, күрәсен. Әмма сүзлекне туплау тирәнгә киткәч эшне оештыру тәртибенә кагылышлы яңадан-яңа көтелмәгән үзенчәлекләр ачылып торган булса кирәк. Мәсәлән, һәр сәхифәнең кырларында нәзакәтле каллиграфик язулы өстәмәләр бар. Моннан тыш, өстәмәләрне кушып язарга урын булмаган битләрдә аерым-аерым кәгазь парчалары ябыштырылганын күрергә була. Алар шул ук үзгәрешсез матур язуның тагын да вагая төшкән бормалы-сырмалы хәреф тизмәләре белән тутырылган. Шулай итеп, беренче нөсхә акка язу нияте белән башланылган булса да, автор аның “чуарлыгын” кабул итә алмаган дигән уй туа. Шуңа күрә житешсезлекләрдән котылу чарасы буларак галим яңа дәфтәрдә, акка язарга карар иткәндер, мөгаен. Чыннан да, Корьәндәге барлык гыйбарәләрне берәм-берәм барлап-теркәп чыгу үтә дә кыен, четерекле, энә белән кое казуга тиң. Бу олуг хезмәтнең хәйран калдырырлык сабырлык, игътибарлылык таләп иткән аңларга кирәк. Әзер караламага таянып акка язу, әлбәттә, кулайрак та булган, тизрәк тә барган һәм аның нәтижәсе дә күпкә күркәм булып чыккан.

Кулъязманың төп өлеше “баб”, дип аталган бүлекләргә бүленгән. Автор гарәп әлифбасындагы

хәрефләр санына туры китереп жәмгысы 28 баб-бүлек төзөгән, ягъни бабларның һәммәсе билгеле бер гарәп хәрефе белән башланган коръәни гыйбарәләрдән төзелгән. Шуна күрә бабларның исемнәре дә гарәп әлифбасы хәрефләре исемнәренә туры килә, мәсәлән:”Баб әл-һәмзати-л-истиһәмийя”, ягъни, “Сорау билгесе булып килгән “һәмзә” хәрефе бүлеге”, “Баб әл-бә” (“Ба” хәрефе бүлеге), Баб әт-тә” (“Та” хәрефе бүлеге”), “Баб ас-сә” (“Са” хәрефе бүлеге”), “Баб әл-жйм” (“Жим” хәрефе бүлеге”). Моннан тыш, автор Коръәннең жөзләрән башлап жиберүче утыз сүзтезмәне аерым туплап “Әжзә’ әл-Коръән” (“Коръән жөзләре”) исемле бүлек тә төзөгән.

Гомумән алганда, автор гарәп хәрефләре берләшмәләре нигезендә йөз алтмыштан артык бүлекчә төзөгән. Иң күп санлы бүлекчәләр “фа” белән (ягъни “фа” хәрефенәң гарәп әлифбасының 28 хәрефе белән берләшмәләрен үз эченә алган 28 бүлекчә) һәм “әлиф” хәрефенә (ягъни “әлиф” хәрефенәң гарәп әлифбасының 26 хәрефе белән берләшмәләрен үз эченә алган 26 бүлекчә)карий. Шул ук вакытта “әлиф” хәрефенә башланган бүлекне аерымлап күрсәтмәгән, мөгәр “һәмзә” хәрефенә беренче бүлек багышланган. Болар авторның гарәп теле өлкәсендә тирән белем иясе булуын күрсәтә, чөнки чынлыкта “әлиф” хәрефе аваз белдерми. Әйттик, мәсәлән, сүз башында ул “һәмзә”нең урынын күрсәтүче билге вазыйфасын гына башкара. Шул ук вакытта, “һәмзә” хәрефе аваз белдерә, тик ул әлифбадагы хәрефләр санына керми.

Аерым очрақларда автор бүлекләр башында хәрефләр берләшмәләрен бүлекчәләр рәвешендә бирә башлаган, әмма ахырына кадәр житкермәгән. Әйттик “Баб әт-тә” бүлеге “әт-тә’ мәга әл-әлиф”, “әт-тә’ мәга әл-бә” кебек хәреф берләшмәләре аерымланып күрсәтелгән, ләкин “әт-

тә” хәрефенң башка нәрефләр белән ягәшә килгән очрақлары күрсәтелмәгән.

Факсимиль басмага дип сайланылган кулъязманың үлчәмнәре 190 мм. х 275 мм. тәшкил итә. Шул рәвешле, Каюм Насыйриниң “Мифтах әл-Коръән” чагыштыргысыз кыйммәткә ия булган сүзлеге әлеге мәкалә авторларының тырышлығы белән 2015 елда факсимиль басма рәвешендә дөнья күрдә. Фәнни басма ике томнан гыйбарәт: беренче том Казанда 1861 елда “Кәлам Шәриф” исеме белән бастырылган Коръәннең факсимиль нөсхәсе; икенче том бөек татар мәгърифәтчесе Каюм Насыйри тарафыннан төзелгән “Мифтах әл-Коръән” сүзлеге.

Каюм Насыйриниң “Мифтах әл-Коръән”е үрнәгендә бөек галимебез мирасының әле һаман да милләтне үстерүгә, дөньяны әхлакый кыйммәтләр белән баетуга фидакярләрчә хезмәт итүен, ижтиһад кыйлуын күрәбез.

Кулланылган әдәбият һәм чыганақлар:

1. Ахунов А.М. Коран по-татарски.
<http://www.tatworld.ru/article.shtml?article=496§ion=0&heading=0>
2. Гайнуллин М. Каюм Насыри (тормыш һәм ижат юлы) / Насыри Каюм, 1825-1945: тууына 120 ел тулуга багышланган гыйльми сессия материаллары.– Казан:Татгосиздат, 1948. – 5 б.
3. Гали М. Каюм Насыриның кулязма мирасы / Каюм Насыри. 1925-1945 (тууына 120 ел тулуга багышланган гыйльми сессия материаллары). - Казан: Татгосиздат, 1948. – С. 120.
4. Кемпер М. Суфии и учёные в Татарстане и Башкортостане. Исламский дискурс под русским господством / пер. с нем. Казань: Российский исламский университет, 2008. С. 575.
5. Насыри К. Бисмиллаһи-р-рахмани-р-рахим. Мифтах әл-Коръән. 2 томда. Т. 2. Насыри К. Мифтах әл-Коръән. Казан, 2015. Б. 35.
6. Хайрутдинов А.Г. «Мифтах аль-Кур’ан» Каюма Насыри: первый в мусульманском мире конкорданс Корана // Ислам в современном мире. 2016; 12(1). С. 57-76.
7. Çağatay S. Abd-ul-Kayyum Nasiri (15.02.1825-2.9.1902). Prof. Dr. Saadet Çağatay'ın Yayınlanmış Tüm Makaleleri. С.2. Istanbul, 2008. S.227-240.

8. Шәфигуллина Р. Ф. «Иҗтиһадымның иң олысы...». Мифтах әл-Корьән. 2 томда. Т. 2. Насыйри К. Мифтах әл-Корьән. Казан, 2015. Б. 23-27

9. Lemerrier-Quelquejay Chantal. Un réformateur tatar au XIXe siècle : `Abdul Qajjum Al-Nasyri. In: Cahiers du monde russe et soviétique, vol. 4, № 1-2, Janvier-juin 1963. pp. 117-142. Доступ: http://www.persee.fr/doc/AsPDF/cmr_0008-0160_1963_num_4_1_1540.pdf

10. Zenkovsky S.A. Pan-Turkism and Islam in Russia / S.A. Zenkovsky. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts. 1960. 345 p.

TARİH, HAFIZA, UNUT(TURUL)UŞ:
ALTAY TÜRKLERİNİN DİL VE KİMLİK SORUNU
Fatih ŞAYHAN*

Özet

Tarih, değerler toplamı itibariyle geçmiş-şimdi-gelecek bağlamında milli kimliğe ve bilince sahip olan kişilerin birlikteliklerine göndermelerde bulunan bir yaşam alanıdır. Bireyler, düşünsel anlamda şimdilik zamanda uzanamadığı/yetişemediği geçmiş zaman dilimlerine (atalar belleği/toplumsal hafıza) dil ve düşünce aracılığı ile ulaşır. Altay Özerk Cumhuriyeti, Kazakistan, Çin ve Moğolistan bozkırları ile Sibiry ormanlarının birleştiği yerde stratejik bir konumdadır. Bölge, konum itibari ile -geçmişten günümüze-zengin ve köklü bir kültür birikiminin belleklerde oluşturularak uzam alanlarında aktarıldığı bir coğrafyadır. Günümüzde Altay Özerk Cumhuriyeti'nin resmi dili Altayca ve Rusçadır. Gorno-Altay merkezde yaşayan nüfusun büyük çoğunluğu resmi işlemlerin yanı sıra bilimsel platformlarda ve gündelik hayatında Rusça konuşmaktadır. Söz konusu baskın dilin egemenliği Altay Türkçesinin konuşma dilinden uzaklaşmasına sebep olmuş, dağlık bölgelerde bulunan köyler dışında Altay Türkçesi birinci dil konumundan çıkmıştır. Özellikle kırsal kesimlerde insanlar kültürel değerlerine bağlılık ve yaşatabilme itkisi ile dünyaya baktıkları için dil bilinçlerini korumuşlar ve geleceğin akışından kopmamak için dilin yaşatıcı boyutunu canlı tutmuşlardır. Bu çalışmada, -zamanın bütüncül boyutunda- kültürel yaşamdan hareket ile Altay Türklerinin dil ve kimlik sorunu tarihsel hafıza ve atalar belleği ile bağlantı kapsamında okunmuştur. Altay Türklerinin

* Yrd. Doç. Dr. Ardahan Üniversitesi, fatihsayhan@ardahan.edu.tr

yazınsal/görsel/işitsel dil ve kültür ürünlerinden hareket ile yaşadıkları dil ve kültürel anlamda kimlik/kendini tanımlama ve inanmalarını konumlandırma sorunları üzerinde durularak toplumsal hafızalarının unutturulmaya çalışılması ve atalar belleği ile olan bağın yeniden canlandırılması üzerine düşün bilimsel bir yaklaşım yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Tarih, Hafıza, Kimlik değerleri, Altay Türkleri, Kültür

HISTORY, MEMORY, LIVING DOWN: LANGUAGE AND IDENTITY PROBLEM OF ALTAY TURKS

Abstract

History is a living space where the people who have consciousness of national identity and consensus in the context of past-present-future as a sum of values refer to togetherness. Individuals arrive in their intellectual sense through language and thought to past time periods (ancestral memory / common memory), which they can not reach at the present time. The Altay Autonomous Republic is a strategic location where the Siberian forests combine with Kazakhstan, China and Mongolian steppes. The region is a geographical area where the accumulation of rich and rooted culture is created in memory and transferred in the fields of space. At the present time the official language of the Autonomous Republic of Altay is Altaic and Russian. The vast majority of the Gorno-Altai population live in Russian speak Russian in daily life as well as on official platforms and on scientific platforms. The domination of the dominant language as mentioned causes that Altai language draws away from spoken language, so except from mountain region Altai is not spoken as a first language. Especially in rural areas, people preserve their language awareness to keep their culture values and living effects of it to the future alive.

In this study, -in holistic view of the time-go by cultural life-the problem of language and identity of Altay Turks has been read in connection with historical memory and ancestral memory. According to literary / visual / audio language and cultural approaches of Altay Turks ,putting emphasis on their

language ,problems of identity,self-describing,religions, this is a scientific approach about living down common memory and revitalising of the bond with the ancestral memory.

Key word: History, Memory, Identity values, Altai Turks, Culture

Giriş: Tarihsel Hafıza: Anı/lar ve Bilinç

Tarih, dikey boyutta taşıdığı değerler toplamı bakımından toplumları var eden, milli kimliğe ve bilince sahip olan kişilerin bütüncül varlık alanlarına ve birlikteliklerine göndermelerde bulunan bir yaşam alanıdır. Bu bakımdan kendilik bilincinden öte kolektif toplumsal bilince ulaşmak isteyen bireyler, dünyalık zamanda ortak tarihsel varlık alanının bellek oluşturucu öğelerine başvurarak kendilerine fenomenolojik bir uzam alanı yaratırlar. Bireyler, düşünsel anlamda şimdilik zamanda uzanamadığı/yetişemediği geçmiş zaman dilimlerine (atalar belleği/toplumsal hafıza) dil ve düşünce aracılığı ile ulaşır. Nitekim hafızanın unutulmuş ya da unutturulmuş atalar belleği ile olan bağın kopuşu ve yitimi anlamına gelir. Paul Ricoeur, *Hafıza, Tarih, Unutuş* adlı eserinde; hafızanın kişisel ya da kolektif kimlik arayışı, kimlik isteği ve kimliği benimseme sürecinde ideolojik manipülasyonlar sonucunda bilişsel kırılmalığa uğrayabileceğini vurgulayarak ideoloji fenomeninin inancı şekillendirerek ötekiler yaratma isteğinden bahseder (Ricoeur, 2012: 100-101). Söz konusu öteki/başkası yaratma isteği, yaşamı bütüncül düzlemde kavramak ve yaşama karşı kolektif bir duruş sergilemek isteyen kişilerin “biz” bilincinin oluşumu ve toplumsal kimlik kazanımı üzerinde sessiz bir baskı kurar. Dolayısı ile ötekileş(tiril)en/başkalaş(tırıl)an ve doğrudan ya da dolaylı bir şekilde ötekileşmeyi kabul eden topluluklar kendilerine ideolojik dayatmalar sonucu “bütün”den “parça birim(ler)i”ne ayrılarak yeni bir kökensel varlık alanı kurmaya zorlanır. Bu durum evrensel düzlemde “biz” bilinci ile hareket edenlerin geriye dönük tarihsel varlık alanından kopuşuna sebep olduğu gibi dayatmalar sonucunda yeni bir kimliğin gerekliliğini de getirir.

Hafıza, yalnızca benlik bir olanaklar haznesi değildir. Aynı zamanda atalar belleğindeki deneyimlerin içerisinde

taşındığı toplumsal bir kavramdır. Bu bakımdan hafıza, kişisel olduğu kadar aynı zamanda kolektif bir olgudur. Kendisini bir birey olmaktan öte, ait olduğu milletin bir öznesi olarak düşünsel anlamda konumlandırılan kişi; tarihin uzam alanlarında öz varlığına ulaşır. Nitekim ait olduğu milletin köklerinde barındırdığı iç varlık düzeyini özümseyen kişiler, yaşamsal düzeyde kendisi ve kendisinin dışındaki soyut-somut/canlı-cansız şeylere anlam yükleyerek tarihsel sürekliliğin içerisinde yer alır. Dolayısı ile tarih, sürekli bir akış içerisinde ve bu akıştan kopuş geçmişin kapsam(a) alanına açılır. Bu bakımdan zamanın sonsuz akışı içerisinde yaşanan her “an” yaşayan özneler için anılar bütünü oluşturur. Kişi bu tür anımsama bellekleri sayesinde derin bilinçaltında gizil olan tinsel var oluş kodları ile temas kurarak hafızanın zihinsel sınırlarını genişletir. Bu noktada zihin, zamanı diyalektik düzlemde okumak isteyen kişiler için -bilişsel düzlemde- geçmişe dönük psikik bir alana açılır. Söz konusu alan, şimdi'nin görüntü düzeylerinin silinmesine ve geçmişte yaşanan hatıraların bilinç düzeyine dokunmasını sağlar. Kişi bu sayede tarihsel varlık alanı ile bütünleşir.

Bütün'den Kopar(t)ılış: Kültürel Ötekileştirme

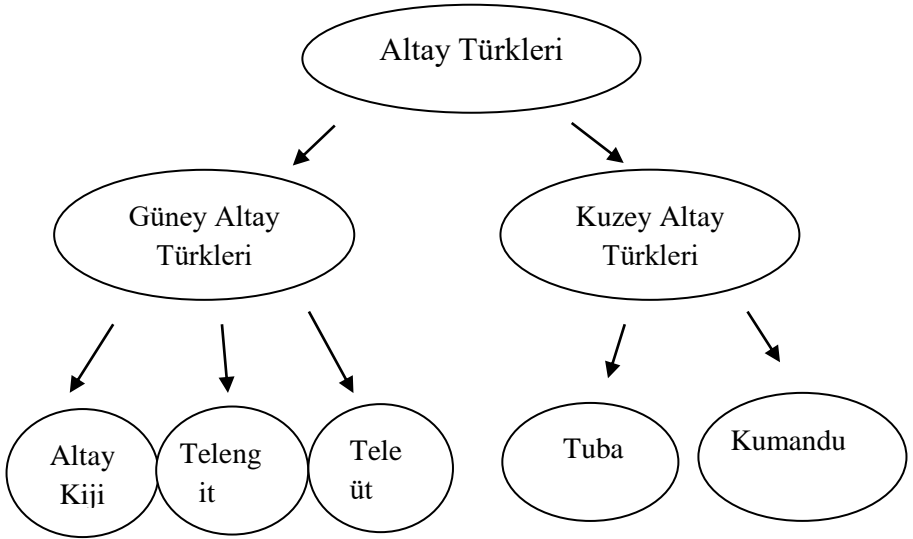
Toplumsal anlamda zamanın akıp giden canlılığı içerisinde dil, iletişim, nesnelere ve atalar belleğinden gelen kültürel dokudan her yeni kopuş ya da koparılış, kendini tanıma ve tanımlama sürecinde ayrı ayrı birimlerin oluşumu demektir. Bu bakımdan yeni bir kimliğin oluşumu; dil, iletişim, nesnelere ve atalar belleğinin bütünden parçalara doğru ayrılmasıdır. Korkmaz'a göre; bireysel ve toplumsal anlamda bütün insani kazanımların barınağı olan söz konusu bellek alanları, güce dayalı üstünlük kurma eğilimindeki kişi ya da kurumların ana hedefidir (Korkmaz 2008: 31). Nitekim ortak bir tarihten, dilden ve kültürden koparılan insanlar, gücü elinde bulunduran baskıcı rejimin ayrıştırma yolları ile belirlediği bir kökene

yönlendirilir. Gücü elinde bulunduran bu rejim, var oluş dinamiklerine karşı kimlik değerler yitimi üzerine kurulu bir saldırı başlatır. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'da halkın kendisini konumlandığı ve yasal olarak haklarını kazandığı halk merkezli/halka dayalı ulus devlet anlayışı ortaya çıkarken Türkistan coğrafyasında Çarlık Rusyası'nın sistematik kurgusu olarak Türk toplulukları üzerinde tarihsel kazanımlarını yok etmeye dönük sistematik bir tarih kurgusu başlamıştır. Bu bağlamda Cungar döneminden sonra Çarlık Rusyası'nın kültürel yozlaştırma ve kendilik değerlerine yabancılaştırma kurgusu ile karşı karşıya kalan Altay Türkleri, bugün Dağlık Altay olarak bilinen Sibiryta ormanlarının bulunduğu yerde tarihsel süreç içerisinde doğanın yaşama aktarıcı ögesi olan ormanlarda yaşama tutunmaya çalışmışlardır. Nitekim sistem ilk olarak kendisine sıkışılan alanın yıkımını ve yaşam kaynaklarına dönük ekonomik üretimi kendine bağıl hale getirmeyi seçmiştir. Altay Türkleri merkezi yönetimin kontrolü altında bir yaşama zorlanmış ve bölgeye yoğun bir Rus göçü başlatılmıştır.

Öz deneyimlerin tanımlandığı ve tarih içerisinde biçim kazandığı kültür, kolektif kimliğin oluşumunda değer dizgelerini içerisinde barındırır. Bu bakımdan kültürün parçalanarak çeşitliliklere ayrılması kolektif kimliğin parçalanışı ve alt kimliklere ayrılışı demektir. Sistem, söz konusu ayrıştırma ve kolektif kimlik kazanımının önüne geçme olgusunu yine kolektif kültürün birliktelik ögesi olan inanç dizgelerine ve dil yetisine kimlik kazandırma yolunu kullanır. Bu bakımdan kimlik, ortak yaşam alanlarına sahip olan kişilerin toplumsal anlamda ortak tarihi kavraması ve yaşamı birliktelik düzeyinde okuması sonucunda kendilerini tanımlamada kullandıkları değerler bütünüdür.

19. yüzyılın ikinci yarısından Ekim Devrimi'ne kadar Altay Türklerinin yaşamış olduğu dağlık alan tamamen ele

geçirilmiştir. Söz konusu süreçte Altay Türklerinin milli kimlik bilincinin önüne geçilmesi ve geleceğe dönük yeni kimliklerin oluşturulması anlamında Altay Türkleri ilk olarak Güney ve Kuzey Altay Türkleri olmak üzere iki farklı bölüme ayrılmıştır. Günümüzde Kazakistan, Çin ve Moğolistan bozkırları ile Sibirya ormanlarının birleştiği yerde stratejik bir konumda yaşayan Altay Türkleri, Güney ve Kuzey Altay Türkleri olarak iki bölüme ayrıldıktan sonra güney grubu; Altay Kiji, Telengit ve Teleüt, kuzey grubu ise; Tuba, Kumandu ve Çalkandu'lar olarak konumlandırılmıştır. Yönetmek için yaşamdan soyutlanan; parçalanarak bölünen/gruplara ayrılan Altay Türkleri, tekrar yaşama tutunabilmek için ayrı ayrı kimlik kabulüne zorlanmıştır. Bugün kendisini “Çalkandu”, “Kumandu” ya da “Tuba” olarak tanımlayan bir Altay Türkü, kendisini geleceğe dönük bütüncül Altay kimliğinden ayırarak bilişsel anlamda geçmişten kopacaktır.

Sovyet sistemi, Altay Türklerinin birleştirici ve yaşatıcı öğelerine dönük sistematik bir tahrip etme kurgusu uygulamış ve tarihsel süreç içerisinde kendisini Altay, Telengit, Teleüt, Tuba, Kumandu ve Çalkandu olarak tanımlayan ve o kimliğin kültürel kod dizgelerine göre yaşayan kişileri yeniden soyutlayarak etnik bir köken olarak tanımlamıştır. Bu bakımdan “biz bilinci” kapsamında oluşan ortak kültür dizgelerine dönük dil ve din bağlamında yapılan ve resmi yasalarca yaptırım uygulamasına dönüştürülen her ideolojik dokunuş ulus bilincinin yok edilerek geçmişin kutlu dizgelerinde var olan atalar belleği ile olan bilişsel dokunuşlar haznesinin tarih içerisinde yok edilmeye çalışılmasıdır. Günümüzde Altay Özerk Cumhuriyeti’nin mitik göndermeli kültürel yaşam dizgelerinin yoğun bilişsel kodlarda yaşandığı Koş Ağaç ve Ulagan aymakları (Altay Kişi ve Telengit’lerin yoğunlukta olduğu bölge) 20. Yüzyılın başlarından itibaren Hıristiyanlaştırılmış ve sistem, ortak kimliğin var edici kodlarını yaşama dönük eriştiren dil ve din olgusu üzerinden geçmişi yok etmeye çalışmıştır. Nitekim Altay Türklerinin toplumsal deneyimlerini, ruhsal gelişim sürecini ve yaşama bakış açılarını geçmiş-şimdi-gelecek bağlamında aktaran kamlar, 20. yüzyılın başlarında Altay sınırları içerisinde yer alan Kızıl-Özök bölgesinde cehennemleşen yüzler tarafından yaşamdan koparılmıştır. Atalar belleğinin taşıyıcısı ve Altay Türklerinin mitik anlamda toplumsal kurucusu olan kamların yok edilmesi Altay Türklerinin yaşam karşısında kendine dönüş ve kendini tanıma yolunda mimetik belleklerinin yitimine yol açmıştır.

Dil bilincinin eğitim düzeyine aktarılması konusunda sistem, kendi belirlediği uygulamadan yola çıkarak Altay dili ile eğitimi sadece ilkökul düzeyinde sınırlandırmıştır. Dil üzerinden uygulanan derin anlam dizgelerine ve ses özelliklerine yönelik çeşitlemeler sonucunda günümüzde;

kendisini “Telengit” olarak tanımlayan bir Altay Türkü’nün tarihsel varlık alanı olan dili sayesinde atalar belleği ile teması kesildiği gibi kendisinden sonraki kuşaklara kendisini “Telengit” olarak tanıtarak o kimlik etrafında dil ve inanç dizgelerinin aktarımının sağlanması amaçlanmıştır. Bu şekilde kolektif bir kimlik olarak gelecek kuşaklara aktarılması gereken “Altay Türkü” ve “Altay Dili” kimliği yerini “Telengit”, “Telengüt Dili”; “Tuba”, “Tuba Dili” gibi alt kimliklerden hareket ile geleceğe dönük yeni kimliklerin oluşumuna aracılık etmesi amaçlanmıştır. İnsanı kuşatan, bireysel kimliğinden öte kolektif kimliğe ulayan ana dili, düşünsel anlamda tarihin kavranması ve başlangıçların soylu kodlarının atalar ruhuna taşınması anlamına gelir. Bu bakımdan insan, dili sayesinde kendisini ve ait olduğu toplumun evrene karşı takınmış olduğu duruş dizgelerini okur. 2012 ve 2014 yıllarında Ulagan, Onguday ve Koş Ağaç aymaklarında yapmış olduğumuz araştırmalarda ilkokul seviyesinde eğitim gören bir çocuğa sormuş olduğumuz; “Hangi dilde düşünüyorsun?” sorusuna vermiş olduğu; “Altay til kereginde” yanıtı dil ve düşünce arasındaki bağın yalıtılamayacağının açık göstergesidir.

Fotoğraf 2012 yılında Altayların Ulagan Bölgesi Çibilü köyünde çekilmiştir.

Yer isimleri, bir toplumun doğayı ve evreni okuyup anlamlandırma edimi sonrası kavramsallaştırma, tanımlama ve değer yükleme çabasının söze dönüştürülmüş yüzüdür. Bu bakımdan yer adlandırmaları bağlı buldukları yerlerin özünü yansıtır. Yer isimleri üzerinde günümüzde Altay Türkçesi sesleminin bozulması Rusça eklerle yer isimlerini Rusçalaştırma çabası görülmektedir. “Çibilü” Altay Türkçesinde yer ismi olarak köknar ağacının sık bulunduğu “köknar ağaçlı yer” anlamındadır. Fakat söz konusu yer ismi Rusça “Çibilya” olarak yazılmıştır. “Köksu Oozı” Altay Türkçesinde “Gökten gelen suyun çıktığı yer” olarak anlamlandırılırken Rusça değiştirilmiştir ve “Ust Koksa” yapılmıştır. Yine “Balıktu-cul”, Altay Türkçesi “Balıklı koy” anlamında kullanılırken Rusça “Balıktu-yul” yazılmıştır.

Biz bilinci, kendine ait düşünsel boyutu, kendine özgü bellek alanları ve kendine özgü edimsel yaptırımları ile ortak

bir bütünlük etrafında yaşama karşı duruş gösterir. Kolektif bilincin ortak bütünlükten koparak kendine özgü uygulamalar gösteren yeni biz bilinçlerinin oluşması geçmişin kuşatıcılığının bölünmesi demektir. Altay Özerk Cumhuriyeti bugün coğrafi olarak Köksu-Oozı, Kan-Oozı, Çuy-Oozı, Çamal, Mayma, Şebalin, Turaçak, Ulagan, Onguday ve Koş-Ağaç olmak üzere on ayrı bölgeye ayrılmıştır. Günümüzde söz konusu bölgeleri bir araya getiren en önemli kültürel bellek noktası 1988 yılından beri iki yılda bir düzenlenen ve 2012-2014 yıllarında gözlemlene deneyimi yaşadığımız El Oyun Bayramı'dır. El Oyun'ın düzenlendiği Ulagan bölgesinin "Colo" köyü, geçmişin değer ve yargılarının aktarılması ve her bölgeden Altay Türkünün katılımından dolayı dikey boyutta birleştirici ve anlam aktarıcı işlevi ile yaşamsal bir önemi barındırır. El Oyun Bayramı'na katılımcılar kendileri ile bütünleşen/bütünleştiğine inanılan ve örtük anlamda onlara alt kimlik kazandıran giyimleri ile katılmaktadır.

Geçmişin bilgi ve deneyimleri, kültürel anlamda toplumları oluşturan kişilerin ortak yaşantısal varlık alanlarında kendisini günceller ve geleceğe aktarılır. Birey, içinde yaşadığı toplumun geçmişine ait değerler ile temasa geçtiği an tarihsel varlık alanını da kavramış olur. Bu bakımdan kültürel bellek oluşturucu öğeler, kişinin tinsel anlamda kendisini konumlandığı, tinsel oluşlara hazırlandığı ve kolektif bilinç ile temasa geçerek tarihselliğini kavradığı içtenlik alanıdır. Kültürün yaşatıcı yönünün çeşitliliğe uğratılması ve geleneğin yaşatıcı uygulamaları ile bağlantının kesilmesi aynı zamanda tinsel var oluş olanakları ile bağlantının kesilmesi demektir. Altay kamlarından olan Çeltuyev Slava Grigoriyeviç, kendisi ile Altay Özerk Cumhuriyeti'nin Koş-Ağaç aймаğında yaptığımız görüşmede günümüzde ortak bir kimlikten ziyade birbirinden farklı aymaklarda yaşayan Telengit'lerin bütünsel açıdan toy uygulamalarında ve inanç dizgelerinde farklı

geleneksel uygulamalara yöneldiğini ve birbirinden ayrıştığını dile getirdi (K-1). Bu durum geleceğe dönük kuşaklararası erişimi sağlayan kültür aktarımında toplumsal asimilasyonun etkin biçimde kolaylaştırılmasını sağlamaktadır. Nitekim 2012 yılının Temmuz ayında günümüzde kültürel bellek alanlarına yoğun olarak yaşatıldığı düşünülen Altayların Ulagan bölgesinde gözlemlediğimiz toy öncesi ve sonrası aktarımlar toplumsal asimilasyonun kültürel kod olarak işlenmeye çalışıldığının göstergesidir. Mitsel düşüncenin kendisini bilişsel deneyimleme olarak biraradalığa aktardığı kültürel bellek öğeleri, biz-bilincinin olduğu ‘buluşma noktaları’nda açığa çıkar.

Fotoğraf 2012 yılında Altayların Ulagan Bölgesi Balıktu-Cul köyünde çekilmiştir.

Kuşaklararası geçişin sağlanması noktasında başat rolü üstlenen toylar, öncesi ve sonrasında kendine özgü uygulamalar ile bir toplumun filogenetik ve ontogenetik kodlarını sonsuzluğa bağlar. Toplum söz konusu törensel uygulamalar sayesinde kendisine zamana karşı ayakta durma yolunda

yaşamsal bir varlık alanı kurar. Altay Türkleri bugün toy öncesi ve sonrası törensel uygulamalarında geleneksel yaptırımlarını devam ettirdiği kadar çağın ve birlikte yaşamanın gerekliliği noktasında diğer kültürel öğeleri de kendi uygulamaları içerisinde yoğurmaktadır. Söz gelimi toy sonrası gelinin evinden çıkartılış aşamasında damadın önüne iplerle örülü bir engel konulmakta ve damadın bu engelleri yeni yaşama geçiş aşamasında içtenlik içeren sevgi sözleri ile aşması gerekmektedir. Bu uygulama tarafımıza bir Rus uygulaması olarak iletilmiştir. Yine damadın sevgi sözlerini içtenlik düşlerinin barındığı ana dili olan Altay Türkçesi ile Altay kutlu sözleri ile değil de Rus dilinde Rusça tanımlamalar ile yapması geleceğe dönük kendine yabancılaşma sorununun dışavurumudur. Nitekim bölgede gözlemlediğimiz toylar esnasında icra edilen müziklerde de ritmin büyümlü gücü topşuur ile şiirsel anlatılardan ziyade Rus parçalarının seslendirilişi yavaş yavaş uyanıklığın unutturulmaya çalıştırılması zihninin ürünüdür. Bu bakımdan modern çağın tek tip yaratma isteği, modernite ve gelenek çatışması bakımından kültürel bellek alanlarını ve içtenlik barınağı olan “aile” kavramı üzerinden her zamanlık tehdidini sürdürecektir.

Çıkarım

Altay Türkleri, Rus yönetimine girdikten sonra tarihsel hafızalarına, geçmiş ile olan bağlarını barındıran atalar belleğine ve şimdilik zaman dilimindeki tarihsel varlık alanlarına yönelik sistematik bir şekilde bilinç yitimi sağlayacak yıkıcı ve yok edici tehditler ile kuşatılmıştır. Söz konusu süreçte biz bilincinin en üst konumunda yer alan “Altay” kimliği kuşatılarak; birbirinden bağımsız, kendine özgü dilsel kodları ve yaşamsal deneyimleri olan alt gruplar türetilmeye çalışılmıştır. Bu durum 20. yüzyılın sonlarına kadar Altay Türkleri arasında iletişimsel bellek alanları arasında kopuşlara yol açtığı gibi geleceğe yönelik olası bütüncül dil ve

kimlik birlikteliklerinin önünde bir parçala(n)mayı da beraberinde getirmiştir. Yönetmek için yaşamdan soyutlanan; parçalanarak bölünen/gruplara ayrılan Altay Türkleri, tekrar yaşama tutunabilmek için ayrı ayrı kimlik kabulüne zorlanmıştır. Bugün kendisini “Çalkandu”, “Kumandu” ya da “Tuba” olarak tanımlayan bir Altay Türkü, kendisini geleceğe dönük bütüncül Altay kimliğinden ayırarak bilişsel anlamda geçmişten kopacaktır. Bu bakımdan Altay Türkleri, atalarının birleştirici ruhunun sesine yönelerek törensel uygulamalarda ve iletişim kanallarında tek bir çatı etrafında toplanmalı, biz kimliğinden hareket ile geleceğe yönelik kendilerine kültürel anlamda varlık alanları kurarak dış tehditlere karşı yaşamsal bir duruş sergilemelidir. Kuşatılarak geleceğe dönük milli bir birliktelikten yoksun bırakılmaya çalışılan Altay Türkleri, atalarının birleştirici seslerini duyumsamalı ve kendilik değerlerine yabancılaştırmaya dönük her zamanlık tehditlere karşı dil ve kimlik bilincinden hareket ile kapsayıcı ve bütüncül bir duruş sergilemelidir. Söz konusu duruş, ayrışmalardan ve farklılıklardan öte; “Altay Türkü” kimliği ve “Altay Dili” birlikteliği üzerinden geleceğe dönük yaşamsal bir duruş olmalıdır.

Kaynaklar:

1. Korkmaz, Ramazan, **Aytmatov Anlatılarında Ötekileşme Sorunu ve Dönüş İzlekleri**, Grafiker Yayınları, Ankara, 2008.
2. Ricoeur, Paul, **Hafıza, Tarih, Unutuş**, Metis Yayınları, İstanbul, 2012.

Sözlü Kaynaklar:

K1: Çeltuyev Slava Grigoriyeviç, 1967 Altay Özerk Cumhuriyeti, Koş Ağaç Aymağı, Ortalık Köyü doğumlu, kam. Görüşme tarihi: 13.07.2012, Görüşme yeri: Altay Özerk Cumhuriyeti, Koş Ağaç Aymağı, Ortalık Köyü. Görüşme Yapanlar: Fatih Şayhan-Abdullah Elcan-Nadejda Tıdıkova.

XX.YÜZYILIN BAŞLARINDA RUSYA MÜSLÜMANLARI BİRLİĞİ'NİN KURULTAYLARI ve TÜRKÇÜLÜK FİKRİNİN TEKAMÜLÜ

Ayten İmanova*

Türkçülük düşüncesinin tarihsel tekamülü ve Türk halklarının tarihi, coğrafi, kültürel, etnik özelliklerinin ve genel yönlerinin belirlenmesi bakımından XX. Yüzyılın ilk yarısında geçirilmiş Rusya Müslümanları Birliği'nin Kongrelerinin tarihi özellikle önemlidir. Siyasi Türkçülük ideolojisi Kongrelerin faaliyetinde tamamen şekillenmiş ve bu fikirlerin halk tarafından kabulü üzere pratik çalışmalar için kararlar alınmıştı.

1904-1905 yılları Rus-Japon savaşındaki yenilgisinden sonra sömürge ile metropoli arasındaki tartışmaların gerginleşmesi, halkların milli-özgürlük mücadelesinin başlaması çarizmi demokratik “17 Ekim” Manifestosunu imzalamaya zorladı.

Bu dönemden başlanan siyasi canlanma Rusya İmparatorluğunda yaşayan tüm Türk halklarının sosyal hayatını milli özgürlük mücadelesi yolunda birleştirmişti. 1905-1917 yılları arası yapılan Müslüman kongreleri Rusya devleti bünyesinde yaşayan türklerin bağımsızlıklarının ve tarihi geleneklerinin berpa edilmesinde önem arz etmişti. Rusya Müslümanlarının artık siyasi örgüt şeklini almış ulusal hareketinin temsil eden bu kongrelerin tarihinin araştırılması ve tehlihi Türkçülük ideolojisinin edebi birlikten “siyasi

*Dr. Ayten Mustafa kızı İmanova Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Elyazmalar Enstitüsü, Araştırmacı. E-mail: imanova_ayten@hotmail.com

Türkçülük” seviyesine yükseldiğini ve siyasi türkçülüğün tekamülünü izlemeye imkan sağlıyor. Bu açıdan tüm Rusya türklerini bir hareket içinde birleşmesini sağlayan, milletleri eşit temsil eden siyasi talepleri hazırlayan, devlet ve sosyal kurumlarda Müslümanlara karşı ayrımcılığa son verilmesini talep eden kongrelerin tarihinin incelenmesi bugün de geçerlidir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Kafkaslar, İsmail Gaspıralı, Türkçülük, Müslümanlar Birliği

CONGRESSES OF THE UNION OF MUSLIMS OF RUSSIA AT THE BEGINING OF THE 20th CENTURY AND THE EVOLUTION OF TURKIZM THOUGHT

Abstract

The history of the Congresses of the Union of Muslims of Russia held during the first half of the 20th century assumes particular importance from the standpoint of determining the history of the evolution of Turkism thought and the specific historical, geographical, cultural and ethnic characteristics and general aspects of the Turkic people. The idea of political Turkism was completely formed during the activities of the Congresses and was decided to conduct practical works for adopting these ideas by the people.

After the defeat in the Russo-Japanese War during the 1904-1905 years, the tsarist government was compelled to sign a democratic October Manifesto,¹⁷ as a result of becoming aggravated the discords between the colonies of Russia and the central government and starting the peoples' national liberation movements.

The political revival which had started in that period joined the social lives of all Turkic people living in the Russian Empire in the way of fighting for national freedom.

The Congresses of the Muslims held during 1905-1917 years had important roles in the restoration of the independence and historical traditions of the Turks lived in the territories of Russia. The research and analyse of the Congresses which represented the national movement of the Muslims lived in Russia and was formed as a political organization, allow to follow the rise of Turkism ideology from the level "literary unity" to the one "political Turkism" and the evolution of the political Turkism.

From this point of view, the research of the history of the Congresses that joined all Turks of Russia under one

movement, prepared the political claims equally representing the people and demanded to put an end the biased views towards the Muslims in the government and social organizations is an urgent question even today.

Key words: Azerbaijan, Caucasus, İsmail Qaspirali, Turkism, Union of Muslims

“Kafkasya bir yüzyıl bundan önce ruslar tarafından işgal edilmiştir. Bu yüzyıl boyunca biz müslümanlar bir esir olarak yaşadık, zulme maruz kaldık, biz hiç bir sağ ve yasa verilmemiş, köle haline salınmışız... Yüz yıl boyunca biz hükümetin şiddetli sadırıklarına maruz kaldık... Ülkemiz hemen işgal edilen kibi ulusal varlığımıza taciz edildi... Biz annelerin koynundan alınıb havaya atılan bebeklerin havada iken hancere geçirildiklerini görmüşüz, biz hamile kadınların göbeğine saplanan hancererin açtığı yaralardan çocuk ellerinin dışarı sallandığının şahidi olmuşuz. Qoy... delik-deşik edilen cesetlerden, annelerin, çocukların feryadından, iniltisinden haz alanlar redd olsunlar”.

**1905. yıl haziran 12de Rusya Devlet Dumasında
Azerbaycan millet vekili İsmayıl Han Ziyadhanov’un
çıkışından**

ÇARLIK RUSYASININ XIX. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİNDE İŞGAL ETTİĞİ KUZEY AZERBAJYCAN HALKINA KARŞI YÜRÜTTÜĞÜ ÇEŞİTLİ SÖMÜRGE POLİTİKASININ ASIL MAHİYYETİ VE NEDENİ

Azerbaycan Kafkaslar’da tarih boyunca ortak Türk ruhunun, dilinin, tarihinin ve devlet geleneklerinin kültürel ve siyasal ortamda temsil edildiği bir ülkedir. Kuzey Azerbaycan, 19. yüzyılın evvelinden itibaren çarlık Rusyasına silah gücüne katılmış ve siyasi müsteqilliyini itirmiş bir sömürge olarak varlığını devam ettirmiştir. Rus çarlığının Azerbaycanla ilk teması 1796’da olmuştur. Büyük kuvvetlerle Azerbaycana saldıran rus ordusu ilk olarak Kazıkumuk, Derbent, Bakü ve Şirvan hanlıklarını işgal etmiştir. Rusların Azerbaycana ikinci gelişi 1804’da Gencenin işgali ile başlıyor. 1828’da İran ve Rusya arasında yapılan Tükmençay anlaşması ile etnik bir tüm

olan Azerbaycan ikiye bölünmüştür. Azerbaycanın Rusya işgali altındaki tarihi süreni şerti olarak üç döneme ayıra bileriz: 1) 1803-1917 şubat ayına kadar ki devridir ki, bu devrde Kuzey Azerbaycan çarlık Rusyasının işgali altında idi; 2) Şubat 1917'den 28 mayıs 1918'e kibi burjuva-demokratik Rusyanın işgali dönemi ve 3) 28 nisan 1920'den 18 ekim 1991'e kadar Sovyet işgali dönemidir.

İster Azerbaycanlılar, isterse de Kafkasyalılar, gecit yolu üstünde olan vatanlarına her defasında saldıran kuvvetlere karşı koymuş, onlarla ölüm-kalım savaşı yapmış ve bazan da yenilmiştir (Baykara, 1966: 15). Çarlık Rusyasının Azerbaycanı istilasını, ilk zamanlar bu ülkeyi Türkiye ve İrana karşı bir askeri üs olarak kullanmak ve İmam Şamilin Kafkasya dağlarındaki hürriyet savaşını kırma ve çevirmek amacını güdüyordu (Baykara, 1966: 48). Kafkasya ve Azerbaycanın Rusya tarafından siyasi fethinden sonra süratle sömürgeye çevrilmesi ve iktisadi fethi başlıyor. XIX. Yüzyılın birinci yarısı rus işgal idaresinin Kafkasya ve Azerbaycanda yerleşmesi ve oturması çağıdır. İstilanın ilk günlerinden bu bölgede ruslara karşı baş kaldırma hareketi başlanmış ve genel bir şekil almıştı.

İstiqlal mücadilesi tüm dünyada “sömürge halklarının azadlıq hareketinin tarihinde müşahide olunduğu kibi iki dönemde inkişaf etmiştir. İlkin marhelesinin esas hedefi ve maksedini ulusal-kültürel problematika orqanize eden bu hareketin, ikinci marhelesinin esas amalı bilavasite siyasi bağımsızlığa nail olmaqdır” (Balayev, 1998: 39).

Rusyada yaşayan türk halklarının milli istiklal hareketi tarihinin farklı noktalarından en önemlisi odur ki, bu hareketin esas aparıcı kuvveti çok zaman milli aydınlar olmuştur. Azerbaycan için de bu tebiî sayılmalıdır. Çünkü rus işgaliyle bağımsız devletçiliğini itiren Azerbaycan, Kafkazyanın diğer gayrı-türk halklarından farklı olarak, hem de tarihini, ulusal kimliyini, dinini, adet-enenesini itirmek tehlikesi ile yüz-yüze

kalmıştı. Rus işgalinin ilk döneminde arlık hkumeti Azerbaycan türklerinin ulusal varoluşunu danmağa çalışmış, hetta Azerbaycanın hakim zümresinin bele hkuk ve imtiyazlarını tam tanımağdan vazkemişti.

Sömürge zamanı ilkin dönemde manevi zlm daha çekilmez idi. Smrgei rus idaresi ile sömürülen Azerbaycanda, llmeyecek derecede bir nüfuz ve kuvvet dengesizliği var idi. Bu sebeple Azerbaycan maarifileri, mensup oldukları milletin kaderini talie degil tarihe terkederek çalışıyorlardı (Baykara, 1966: 59). Türk dilinde eğitim, qazete neşri, kitab çapı yasaq idi. Harbi, siyasi xadimlerinin bir oxu mahv edilen, bir takımı ise mhaciretde yaşamağa mehkum olan Azerbaycan türklerinin bağımsızlık hareketleri artık hanlıklar döneminde başlamış ve Kuzey Azerbaycanın hurriyet ve milli oyanış mcadilesine Abbaskulu ağa Bakixanov, Mirza Feth Ali, Hasan bey Zerdabi, Seyyid Ezim şirvani, Üzeyir bey Hacıbeyli, Ömer Faik Nemanzade gibi bir çok Türk münevverleri nclluk etmişler. Bu nedenle, milli bağımsız Azerbaycan devletden ve toplumdan önce ideolojide mevcut olmuş, Mehmet Emin Resulzadeyi, Nesibbey Usubbeyliyi, Feteli han Xoyskini milli aydınların sanatsal fikri sosyal tefekkürden daha önce yaratmıştı. Aynı durum türk halklarının yaşadığı diyer bölgelerde de hkm srrmş ve Rusyada yaşayan tüm türk halkları bu haksızlıklarla yüz-yüze kalmışdı.

TÜRKÇÜLÜK IDEOLOJİSİ, ONUN MAHİYYETİ VE ESAS İSTİKAMETLERİ

İdeoloji toplumda ulusal birliği ve milli ilişkileri korumak, milletin ve onun devletinin konumunu anlatmak ve onaylamak için yaratılır. O, halkın ulusal ahlak varlığının ilkin işaretleridir; halkın kişiliyini yansıtan tefekkür, alışkanlıklar ve inançlar sistemidir. Dil, arazi, din ve ideoloji birlik halkın, milletin ve devletin tarihi varlığının temel nitelikleridir. Ruslar

Kafkasyayı işgal ettikten sonra Kuzey Azerbaycan türklerini tarihi geçmişinden koparmak için onlara itikad ettiği dinin adını vermeye çalışmıştı. Burada yaşayan türkler “müslüman”, “tatar” adlandırılırdı. Bununla yalnız “Türk” adı yasaklanmırdı, yani bu, sadece mekanik katkılar değildi. Türkleri buradaki “yerli” etnik qruplara bulaştırmak, yeni bir alaşım hazırlamak gerekirdi. Bu nedenle ulusal ideoloqlar turançılığ, türk birliğini manevi sorun kibi, siyasi-ideoloji bakımından bağımsız türk devletleri fikrini milli mücadilenin esas ideoloji konsepti olarak kabul etmişler.

XX. Yüzyılın başladığında siyasi ve herbi hadiselerin süretle birbirini evez etmesi nedeniyle “türkçülük” ve “turançılıq” ideolojisi türk halkları arasında geniş yayılmış oldu. “Türkçülüyn” esas müddeaları İsmayıl bey Qaspiralı terefinden hazırlanmışdı. Onun 1883'den itibaren rus ve türk dillerinde neşr etdiği “Tarcuman” kazesinin türkçülük şüarı “dilde, fikirde ve emelde birlik” kibi seslenirdi. Zamanla bu cereyan genişlenmiş ve ideolojiye çevrilmişdi. Bu ideoloji cereyan Kazanda, Azerbaycanda ve Türkistanda daha çok yayılmıştı. Bunun nedeni ise bu bölgelerde rus şovinizmi ve panslavizmin daha geniş yayılması ve milli aydınların bu ideoloji cereyandan bir mükavimet vasitesi kibi istifade etmesi idi. Türkçülüyn türk ırkına esaslanan ilk başlıca politik tezi Yusuf Akçura terefinden hazırlanmıştı. Yusuf Akçura türkçülüyn gelişiminde üç balıca prensipe dayanır:

1. Bir Osmanlı milleti meydana getirmek;
2. İslamçılığa esaslanan bir devlet strukturu yaratmak;
3. İrka dayanan bir türk siyasi milletçiliyi formalaşdırmak.

Yusuf Akçura bu üç prensipden “Osmanlılığı” en önemlisi saymış ve onu kurtuluşun tek yolu kibi kabul etmiştir. O “islamçılığ”ı tam ret etmese de, Osmanlı devletinin tabeeleri arasında çoklu sayda qayri-müslüman halkların olduğundan bu

fikre o kadar da önem vermemiştir. Onun fikrinde, “Türkçülük” ve “Türk birliği” fikirleri türklerin Osmanlı imparatorluğunda yaşayan gayri-türkleri şüurlandırması ve türkleşmesi ile başlayacaktır. Yalnız Kafkasya değil, Rusya imparatorluğunun bünyesinde yaşayan müslüman ahalinin çoğunun türk ırkına ait olması nezere alınarsa, bu halkların ulusal özgürlük uğruna mücadelede temel milli fikir olarak türkçülüğün benimsenilmesi doğaldır.

Türkçülüğün yaratması meselesine genel olarak bakılırsa, evrimini üç aşamaya ayırmak olur:

1. Kültürel Türkçülük. Türkçülüğün yaratması ve onun ilk aşaması XVIII. yüzyıldan itibaren müslüman devletlerin, Osmanlı ve Safevi imparatorluklarını zamanla bilim, eğitim, teknoloji ve iktisadi gelişmenin diğer alanlarında gerilemesi ve durgunluk ile bağlı idi. XIX. yüzyıldan itibaren türk aydınları yaranmış durumdan çıkış yolu aramış ve böyle karara almışlar ki, durumu düzeltmek için sadece Avrupa kültürü ve teknolojisini teklid yeterli sayılamaz. Türk aydınları soykök, dil, tarih ve kültürü tedkik etmekle kültürel türkçülüğün esasını koymuşlar. Türk coğrafisinde systemsiz yaranan kültürel türkçülük ise “Türk birliği” ideolojisini esasını koymuş oldu.

2. Siyasi-ideoloji Türkçülük. Türkçülüğün gelişimi boyunca milletde ulusal ruh ve ulusal fikir, ulusal özünüderk uğruna mücadele yoluna kadem koymuş, mefkure haline gelmişti. Bununla da XX. yüzyılında türkçülük ikinci aşamaya – siyasi-ideoloji türkçülüğe kadem koymuş oldu. Artık 1900-1910.yıllarında türk aydınları bu ideoloji uğruna hem Türkiyede, Azerbaycanda, Kırmıda, Tataristanda, Türkistanda, hem de Misirde, Afganistanda ve başka ülkelerde mücadele etmiş ve bu ideolojini tüm türklerin vahid fikir hattı kibi kabul etmişler. Hilmi Tunalı, Ali bey Hüseyinzade, Yusuf Akçuraoğlu, Ahmet Ağaoğlu, Ziya Gökalp ve başkaları

türkçülüğü İstanbulda, Baküde, Kazanda, Baxçasarayda, Buharada, Semerqentte, Tebrizde, Tahranda, Qahirede, Moskovada, Budapeştete, Vyanada, Parisde tebliğ etmiş, prinsiplialıqla türk halklarının eşit siyasi hukuklara malik olmasını, türklerin birliğini ve ortaql türk dilinin yaranmasını müdaffa etmişler.

3. Etnik Türkçülük. 1911-1913'de Türkiye Balkanlarda mağlub olduktan sonra türkçülük ideolojisinin nüvesi olmaktan çıkmış ve etnik türkçülüğe keçid baş vermişti. Bir çok türk aydınları siyasi bağımsızlığa can atır ve milli devlet kurulması uğrunda mücadile etmişler. Fakat bu hiç de onların türk birliği fikrinden imtina etmesi anlamına gelmirdi. Sadece onlar diğerk türk halklarının osmanlı türkleri içerisinde erimesini istemir ve etnik türkçülüğün gelişiminin osmanlı türkçülüğünün bütün türkçülüğün nüvesi kimi kabul edilmesinde tekanverici kuvvet ola bileceğini sanırdılar. Çünkü mehz Türkiye tüm türkler için bir güc ve ideoloji merkeze çevrilerse, başqa türk milletleri uğur kazana bilirdi.

Türk birliği fikrinin tarihte örneği yokdur. Onu XX.yüzyılın başlarında Türkiyenin siyasi ve sosyal fiqürleri arasında Osmanlı devletinin tenezzülünün karşısının alınması maksediyle alınan önemli siyasi tedbir kibi kıymetlendire biliriz. Birinci cahan savaşının başlanması ile arapların ingilizlere, ermenilerin ruslara meyl etmesi ile baş veren hadiseler “Türkçülüğü” ve “Turançılığı” ön plana çıkardı. Kafkasya, Orta Asya, Kırım ve Volqaboyunun istilasını Turan imperiyası yaradılmasınının mehek daşı idi (Qafarov, 2011: 35-36).

“17 EKİM” MANİFESTOSUNUN İMZALANDIKTAN SONRAKİ DÖNEMDEN BAŞLAYAN SİYASİ CANLANMANIN TÜRK HALKLARININ SOSYAL HAYATINA ETKİSİ

XX. yüzyılın ilk yılları Rusya tarihinin özel dönemidir. 1900-1903'de böhran Rusya iktisadiyyatının dünya kapitalist ekonomisi ile sürecsiz ilişkilerinin varlığını gösterdi. 1904. yılında Japonya Rusyaya savaş ilan etdi. Savaşda yenilgiden sonra toplumdaki kriz daha derin oldu. 19 Eylül (2 Ekim) 1905'de Moskovadan başlayaraq 1.700.000 kişinin iştirakı ile tüm Rusyanı bürüyen tatil hareketi 1907'de ihtilala çevrildi. Durumun kötüye gettiyinin farkına varan II Nikolai bakanlardan kont Vittenin tavsiyesi üzerine “Özgürlük manifestosu” ilan etti. Manifestoda kimlik dokunulmazlığı, fikir, söz, toplantı ve toplumlar yaratmaq özgürlüyü kibi gerçek prensiplere dayanarak vatandaşlık özgürlüyünün ayrılmaz parçalarının halka verildigini; seçim hukuku olmayan halka, genel seçim hukuku vererek tayin edilen müddetde, “6 ağustos 1905 kanunu” ile Devlet Duması ve Danışma Konseyine seçimlerin aparılmasını; hiç bir kanunun Devlet Dumasının razılığı olmadan yürürlüğe girmemesi üsulunun temel olarak kabul edilmesi ve çar tarafından belirlenen hükümetlerin faaliyetinin kontrol edilmesinde halkın da iştirak etmesinin mümkün olması kibi hukukları beyan etti. Manifesto mahkum halklara (130 milyonluq ahaliye) türklere, ukraynalılara, beloruslara, gürcülere, yahudilere ve başkalarına hiç bir yenilik vaat etmirdi. 1899'de verilmiş kanununa göre türkların devlet kurumlarında çalışmasının qadağası manifestoda değışmez kalırdı. 1899 kanununu başka milletlerin (Sibiryada yaşayan halkların bir kısmı; Arxangelsk bölgesindeki eskimoslar; Stavropol bölgesinin köçerileri; kalmıklar; kırgızlar; Kazan ve Türkistan halkları; Azerbaycanlılar ve Kafkasyanın tüm müslümanları; yahudiler) devlet kurumlarında çalışması ve askeri hizmete çağırılması yasaqlanmıştı. 17 Ekim Manifestosu Rusyada siyasi partilerin yaranmasının ve bir sıra özgürlüklerin alınmasının rəsmi tesbiti olduğu için Rusya müslümanları bu manifestonun sunduğu tüm siyasi hükuklardan yararlanmaq

fırsatı elde ettiler. Aynı zamanda çar II Nikolai 11 aralık 1905'de Devlet Dumasının çağrılması hakkında ferman ilan etti ve Kafkasya müslümanları da Dumaya katılmak sağı kazandı. Bununla Rusya türkleri ulusal saglarını savunma, sömürgeçilik asareti ve köleliyin darbelerinin karşısını almak için teşkilatlanmaya başladılar. Rusya müslümanlarının hukuklarının korunması ve teşkilatlanması iki yönde - Rusya Devlet Dumasının Müslüman Fraksiyasının faaliyetine dayanarak ve Rusya müslümanları İttifakının rehberliği çerçevesinde gitmiştir. 15 martda H.Z.Tağıyevin sarayında burjuazi ve aydınların üyelerinin istişaresi geçirildi. İstışarenin işi zamanı Kafkasyada reformların geçirilmesinin önemi tartışıldı. Müslümanlar adından başvuru belgesi tertip edildi. Bu belge çar hükümetine Azerbaycan tarafından ilk yazılım belgesi idi. Projenin hazırlanmasında Farrux bey Vezirov, Alimerdan bey Topçubaşı ve Ahmet bey Ağayevin çok büyük emeyi olmuştur. Azerbaycan aydınlarının Kafkasya müslümanları adından tertip ettikleri bu talepler az bir zamanda Rusya müslümanlarının sömürge politikasına karşı mücadilesinin ideyalarına ve Rusya Müslümanları İttifakının temel yazılım hükümlerine çevrildi. Bu maksedle Rusya imparatorluğunun müslüman halklarının sosyal-iktisadi ve kültürel ilerleme sorunlarının birlikte çözülmesi ve onların siyasi teşkilatlanma fikri Bakü istişaresinde tartışıldı, aynı yıl nisanda Petersburqda Raşid Efendi İbrahimovun evinde toplanan Azerbaycan ve tatar aydınlarından Alimerdan bey Topçubaşı, Ahmet bey Ağayev, Ali bey Hüseyinzade, Alim Efendi Maksud, Binyamin Efendi Adham, İsmayıl bey Qaspralı “İttifaki-Müslimin” (Ümumrusya Müslümanları İttifakı) adlı bir organizasyonun yaratılması kararı aldılar.

Birinci cahan savaşı arifesinde Rusyada sosyal-siyasi çelişkilerin keskinleşmesi sonucu olarak baş veren Şubat 1917 ihtilalı ülkede çar hakimiyetini devirdi, ikihakimiyetlik yarattı,

demokratik kuvvetlerin ve orqanizasyonların faaliyetinde canlanma yarattı. İmparator II Nikolaya karşı mühalefet merkezine çevrilen Devlet Dumasının faaliyetinin Rusya imparatorluğunun temelini dağıtan Şubat 1917 ihtilalında önemli rolü olmuştu. Duma üyeleri imparatorun Dumanın faaliyetini nisan ayına kadar durdurması hakkında 25 şubat tarihli emrinə tabe olmamış ve toplantılar devam ettirilmişti. Azerbaycanlıların Rusyanın Yüksek Temsilci Yasama Orqanlarında iştirakı ilk kez 1905-1907'de Rusya ihtilalının etkisi ile ülkenin siyasi sisteminde değişiklikler edilmesi zeruretiinden yaranan Devlet Dumasından başlanır. Çar II Nikolayın 17 Ekim tarihli manifestosuna dayanarak tahsis edilen I Devlet Dumasının 27 nisan 1906'da işe başlaması ile Güney Kafkasyanın müslüman ahalişi ilk kez seçim prosesine katılmış ve Bakü, Gence, İrevan, Tiflis quberniyalarını ahat eden seçimlerde Dumaya beş azerbaycanlı milletvekili – Alimerdan bey Topçubaşı, İsmayıl han Ziyadhanov, Abdürrahim bey Haqkverdiyev, Memmedtağı Aliyev ve Asadulla bey Muradhanov seçilmişlerdi. 11 aralık 1905'de Bakanlar Kurulu Başkanı Vitte tarafından hazırlanmış seçim kanunu hakda çar fermanı ilan edildikten sonra Rusya türkləri Dumada temsil olunmak hukuku kazandı. Türk-müslüman arazilerini Rusyanın işgal etmesinden sonra ilk kez müslüman halkları Rusyanın ümumdevlet faaliyetine bağlanabilirler. Bakü quberniyasından I Devlet Dumasına Alimerdan bey Topçubaşı, Memmed Tağı Aliyev ve Asadulla bey Muradhanov millet vekili seçilmişlerdi. Rusya imparatorluğunda Bakü müslümanların yaşadığı yegane şehirdi ki, I Devlet Dumasına seçimlerde her üç millet vekili kibi türk-müslüman yetkililer seçilmişlerdi. Nüfusunun ekseri müslümanlardan ibaret olan Kazan, Ufa ve Orenburq şehirlerinden Devlet Dumasına seçimlerde yalnız ruslar kazanmışdı. Bu zafer XIX.

yüzyılın sonu –XX. yüzyılın başlarında Baküde gittikçe derinleşen ulusal hareketin başarılı sonucu idi.

Türk halklarının I Dumada 46 milletvekili vardı, II Dumada bu sayı 38, III Dumada - 10, IV Dumada ise 7 kişi olmuştu. Toplam 11 yıllık tarihi olan Rusya Devlet Dumasında müslüman nüfusunun az sayıda temsil edilmesine rağmen, sonuc olarak müslüman liderler için devlet yönetim sistemi ile içten tanıdık, yasama sürecinde doğrudan katılım ve Duma faaliyetini yönlendiren farklı eğilimli parti fraksiyaları ile temas sonucunda tamamen siyasi, parlamento deneyimi kazanılmasıyla bitmemiş, bu Yüksek Otoriteli kurumda dinine göre “müslüman” adlanan fraksiyada bir araya gelen, Dumanın başka üyeleri tarafından “ulusal grup” gibi kabul edilen türk milletvekillerinin aynı zamanda Rusya müslümanlarının ülke çapında siyasi merkezlerinin yaratılmasına getirdi. H. Baykara Dumanın önemini, “millet vekilleri cezalandırılmadan kendi dilek ve arzularını Duma kürsüsünden söyleyebilirlerdi. Yalnız burada halk çar rejiminin doğru politika yönelimini, adil olmayan şeyler yaptığını sansürden geçmeden söyleyebilmesi” ile karakterize edirdi (Memmedov, 2005:112).

XX. YÜZYILIN BAŞLADIĞINDA YAPILAN RUSYA MÜSLÜMANLARININ İLK KURULTAYLARINDA “TÜRK BİRLİĞİ” FİKRİNİN TEKAMÜLÜ

15 avqustos 1905'de Nijni-Novqorod şəhərində panayır zamanı, Oka çayı üzərində “Gustav Struve” gəmisində, hökumətin rəsmi izni olmadan, 150 kişinin katılımı ilə Ümumrusya Müslümanlarının I Kurultayı keçirildi. Rusya müslümanlarının I konqresi Vladikafqas imamı Şakir Sadiq Əfəndi Rahimqulun okuduğu Kurani–Kərim sədaları ilə açıldı. Çünkü Kurani–Kərim konqreyə toplanmış tüm üyeleri birləşirən ana referans nöqtəsi idi. Konqrede Rusiyanın müslüman nüfusunun fərqli kələri (əsən burjuvazi ve

aydınlar) temsil olunmuştu. Konuşmalarda esasen “Rusyanın tüm müslümanlarını birleşmeye”, müslüman burjuvazisinin hukuklarının rus burjuvazisinin hukukları ile eşit tutmağa, müslümanlarla ilgili olarak sıkıştırmaları ve hukuk eşitsizliğini gidermeye sesleyen, “müslümanların ana dillerinde okulların açılmasını, kitap ve gazetelerin bırakılmasını talep eden” çağrılar seslenirdi. Konqrede türk halklarının türkçülük ve müslümançılık esasında birleştirilmesinin önemi kutlandı. Bununla yanaşı “Müslüman İttifakı” adlanan kurumun yaradılması karara alındı. 10 avqustosdan başlayarak Rusya müslümanlarının birinci kongresine davet almış Kafkasya, Kırım, Kazan, Volqaboyu, Türkistan ve İdil-Uralın türk aydınları, varlı kişileri ve dini fiqürleri Nijni-Novqoroda gelecekleirdi. Konqrenin tüm hazırlık çalışmalarına Alimerdan bey Topçubaşı, İsmayıl bey Qaspralı, Yusuf Akçura, Raşid Efendi İbrahimov, Musa Biqiyev rehberlik ediyordu. Tedbirin keçirilmesi ile bağlı organizasyon işleride Fatih Kerimi, Seid-Girey Alkın, Abdulla Apanay aktif katılmışlardı. Konqrenin keçirilmesi ile bağlı Nijni-Novqorod valiliğine Ufa tatarı Absuqud Axtyamovun iki kez – 8-14 avqustosda etdiyi başvuru ret cevabı verilmişti. Rusya hükümeti müslümanlarının birleşmesinden ehtiyat ederek Nijni-Novqorodda konqre keçirilmesinin karşısının alınması hakkında qubernatora talimat göndermişti. Bu konqrenin önemli olanlarından biri de, ilk kez mezhep ayrılıklarına rağmen sünni ve şii müslüman türklerin bir arada sorunlarını tartışmasıydı. Konqre katılımcılarını giriş kelimesi ile “Tercüman” qazetesinin editörü İsmayıl bey Qaspralı selamladı ve onun teklifi esasında Alimerdan bey Topçubaşı ve Yusuf Akçura konqrenin başkanlığına, Ufa valilikten Selim-Girey Canturin ise sekreteryaya seçildiler (Forumı, 2006: 121). Konqrede İsmayıl Qaspralı, Abussud Axtyamov, Seid-Girey Alkın, Qabdulla Apanayev, Ahmet bey Agayev, Qaliasker

Sırtlanov, Qabdraşid İbrahimov, Musa Cerullah Biqiyev, Qayaz İshakov, Fatih Kerimov, Mühemmed-Zakir Ramiyev, Kutluq-Mühemmed Tevkelev, Fuad Tuktarov, Molla Ali Yauşev ve digərleri Topçubaşinin raporda teklif etdiği Rusya müslümanlarını birleştire bilecek bir qrupun kurulması fikrini desteklediler. Konqrede Topçubaşinin raporu esasında beş maddeden oluşur karar kabul edildi. Karara göre, tüm Rus vilayetlerindeki müslümanlar sosyal-kültürel ve siyasi taleplere uygun olarak birleşmeli, ülkede halk temsilçilerinin özgür seçimi katında yaratılan yasama ve devlet yönetim orqanları, hukuk kuralları kurulmalı, müslüman nüfusunun hakları rusların tüm siyasi, vatandaş ve dini hakları ile eşitlenmeli, müslüman vilayetlerinde okullar, basın ajansları, halk kursları, kiraat evleri, aydınlanma kurumları açılmalı, bu hedefe ulaşmak için düzenli toplanacaq müslüman konqrelerin yönetiminde yerel konseyler yaratılmalıdır.

Rusya müslümanlarının birinci konqresi ulusal kimliyin temeli olan dini ve milli fikirler esasında imparatorluğun ruslaştırma politikasına karşı, Rusya türk halklarının teşkilatlanmasına ve mücadilesinin başlanmasına nail oldu. Konqrenin kararında, özellikle ikinci fıkrada yer alan bazı siyasi sorunların koyuluşu 17 Ekim manifestosu arifesinde türk liderlerinin ülkedeki mevcut işlemlerden doğru sonuçlara varmalarının açık tezahürü idi. 17 Ekim manifestosundan önce müslüman liderlerin siyasi parti yaratmak kararı alması onların siyasi yeterliliklerini gösteriyordu. Konqrenin kararına esasen Rusyanın müslümanlar yaşayan eyaletleri 16 çevreye bölünmüş ve Bakü Rusya müslümanlarının geçici merkezi kibi tanınmıştı. Nijni-Novqorod toplantısında Rusya müslümanlarının ikinci konqresinin çağırılması A.Topçubaşiye tapşırıldı (A.M. Topçibaşi, 2012: 11).

Ocak 1906'da Petersburg'da Ümumrusya müslümanlarının II kurultayı keçirildi. Konqrenin keçirilmesi

için Petersburq ticari burjuvasinin temsilçisi Mühemmed Alim Maksudov Petersburq Şehir Müdürüne bir uygulama ile baş vurmuştu. Resmi belgede keçirilecek toplantıda: müslüman dini kurumlarının teşkili hakda konuların tartılaşacağı; 17 Ekim Manifestosunun müslümanların siyasi ve iktisadi hayatına etkisinin açıklanacağı; müslümanların Devlet Dumasına yaklaşımının belirleneceği; siyasi partilerin yazılımlarının müzakere edileceyi gösterildi (Usmanova, 2005: 135).

İlk toplantıya İsmayıl bey Qaspıralı ve Q.İbrahimov, sonrakılara ise Alimerdan bey Topçubaşı başkanlık ettiler. Konqrede A. Agayevin, Q. İbrahimovun yaxından iştirakı ile A.Topçubaşı tarafından hazırlanan “Müslüman İttifakı”nın nizamnamesi, yazılımı tartışıldı ve A.Topçubaşı tarafından hazırlanan 23 maddeden oluşur “Müslüman İttifakı”nın nizamnamesi kabul edildi. Rusya Müslümanları İttifakının Yazılımının kabulü III konqreye saxlandı. Kabul edilmiş yeni nizamnameye göre İttifakın Merkezi komitesinin Baküde yerleşmesi tasarlanmıştı ve aynı dönemde Bakü Rusya müslümanlarının siyasi merkezi kibi tanınırdı. Nizamnameye esasen Rusyanın müslümanlar yaşayan vali merkezleri 16 ilçelere bölünmüştür. Tüm bu anketlerde yerel konseylerin yaratılması ve Ümumrusya müslüman konqrelere, konqrearası dönemde ise İttifak Yüksük Konseye tabi olması amaçlanmıştı. Nizamname Ümumrusya Müslümanları Konqreyinin her yıl keçirilmesini öngörüyordu (Seyidzade, 1991: 33). Konqrede Duma seçimlerinde Rusyanın Anayasal Demokrat Partisi (Kadet) ile işbirliği kurulması, bu parti ile aynı blokta seçimlere gidilmesi karara alındı. Kadet partisi ile işbirliği kararı alınması bu partinin yazılımında Rusya imparatorluğunda yaşayan halkların, “ulusal eğilimlerin” sorunlarının kısmen olsa bele nezere alınması ile ilgili idi. Kadet liderleri İ.V.Qessen, L.İ.Petrajijski ve digerleri Duma seçimleri arifesinde Müslüman İttifakı ile işbirliğine büyük önem veriyorlardı. Aynı

zamanda Kadet basını ve partinin liderleri müslümanların talepleri ile anayasalçıların yazılımının benzerliğini sürekli vurguluyorlardı. Bu benzerliğin esasını liberal fikirler düzenliyordu. Kadet Partisinin Polonya ve Finlandiya nüfusunun ulusal haklarını tanıması müslüman aydınlarının “özgürlüğü” fikirlerine umutlarını artırmıştı.

21 haziran 1906'da Petersburg'da I Devlet Dumasının müslüman bölgelerinden seçilmiş vekillerin ilk toplantısı geçirildi. 22 kişinin iştirak ettiği bu toplantıda A.Topçubaşı I Devlet Dumasının Müslüman Fraksiyasının lideri seçildi. Fraksiya Rusya müslümanlarının sorunlarını tartışmakla aynı zamanda Rusya müslümanlarının III kongreye hazırlık çalışmalarını sürdürdü. Fakat I Devlet Dumasını faaliyeti uzun süremedi. Dumanın 7 temmuzda geçirilen toplantısında Rusyanın İç İşler bakanı Pyotr Stolipin Dumanın serbest bırakılması hakda raporla çıkış etmiş, 9 temmuzda çar II Nikolai Dumanın serbest bırakılması hakda bir kararname imzalamıştı. Duma serbest bırakıldıktan sonra müslüman milletvekilleri başkent müslüman toplumu ile birlikte Vıborqda toplantı geçirdi. Toplantıda Dumanın çağrılmasını talep eden beyanname imzalandı, Rusya müslümanlarının III kongresinin teşkili Alimerdan bey Topçubaşıye tapşırıldı ve Nijni-Novqorodda geçirilmesi hakkda karar kabul edildi. Müslüman liderleri bu kongrenin geçirilmesine büyük önem verir ve bununla bağlantılı sürekli olarak Topçubaşıye mektup gönderiyorlardı. Kırmadan olan Mustafa Davıdoviç kongrenin açık geçirilmesi teklifinde bulunuyordu (M. Davıdoviçin A. Topçubaşıye mektubu. 24.07. 1906.// ARDA, f.3172, s.1, i.2, v.31).

Rusiya müslümanlarının III kurultayı 16 avqustos 1906'da Nijni-Novqorod şehrinde merkezi kulüpte, yerel molla Halil Efendinin okuduğu Kuran ayeti ile işe başlatı. Kongrede Kafkas, Kırım, Volqaboyu, Sibiry, Türkistan ve Kırkızistandan

1000 kişiye kadar katılımcı iştirak edirdi. Rusya Müslümanlarının III kongresinin başkanı Topçubaşı seçildi. Kongrenin 15 kişiden oluşur Kurul Başkanlığına Alimerdan bey Topçubaşı, İsmayıl bey Qaspralı, Qabdraşid İbrahimov, Mustafa Şirvanski, Seid-Girey Alkın, Yusuf Akçura, Musa Biqiyev, Şahaydar Sırtlanov, Selim-Girey Çanturin ve başqaları dahil idi. Kongrenin dört toplantısı geçirilmişti. Dinlenen raporlar sırasında Qabdraşid İbrahimovun, Yusuf Akçuranın, A.Apanayın, Alimerdan bey Topçubaşının, Q.Qaliyevin maruzeleri esasında bir sıra mühüm kararlar alındı: tüm müslümanların birleşmesi ve İttihadi-İslam fikri müdafaa edildi, açık siyasi faaliyet göstermenin önemi, bu maksedle milliyetçilik ve dini temele dayanan yazılıma sahip müslüman partisinin yaratılmasının zorunluluğu kabul edilmiş ve Topçubaşı tarafından hazırlanan yazılım projesi kabul olunmuşdu; eğitimin sorunları tartışılmış, okul ve eğitim komisyonu yaratılmıştı; dini reform komisyonunun 13 maddeden oluşur karar projesi tartışılmış, Rusya müslümanlarının tek dini yönetiminin yaradılması karara alınmıştı; Rusya Müslümanları İttifakının A.Topçubaşı tarafından hazırlanan Rusya müslümanlarının siyasi, iktisadi, sosyal, dini sorunlarını çözmek maksadıyla 11 bölümden 75 paragraftan oluşur yazılım kabul edilmişti (Seyidzade, 1991: 35). Kongrenin 18-19 augostosda okul ve medreseler hakkında kabul ettiği kararında hükümetin Rus politikası pisenilmiş ve özel olarak “rus dilinin öğretiminin her milletin kendi isteğinden ve iradesine bağlı olduğu” belirtilmişti (Baykara, 1992: 132).

Toplum olarak III Kongreye tartışma nesnesi olarak üç karar teslim edildi. İlk özünürlükte Kafkasyada baş vermiş Ermeni-Müslüman çatışması pisenilmiş, ermeni din ve siyasi fiqürlerine itiraz edilmişti. İkinci özünürlükte İranda Müzefereddin şahın yasal-esası vermesi takdir edilirdi. Sonuncu özünürlükte Devlet Dumasının milletvekili M.Y.

Qertenşteynin öldürməyə qarşı protesto edilmişdi. Her üç karar telqrafla Petersburg, Moskova, Bakü və özəlliklə ikinci karar Tahrana'na göndərildi.

Konqrenin işi bittiğində Alimerdan bey Rusya Müslümanları İttifakını devlet orqanlarının kayda alması və Petersburg'da partinin orqanının basının başlatılması yönündə mücadiləyə başlayır. Alimerdan bey Topçibaşı kabul olunmuş belgelerin mahiyətini anlatmaq için müslüman ölkelerinə seferlər etdi (A.B. Topçubaşovun Hacı Tərxana (Astraxana) seferi haqqında ilan.// ARDA, f.3172, s.1, i.12, v.1). Konqrede çözümlənməyən bəzi sorunların tartışılması için İttifakın Mərkəzi Komitesinin 18-20 kəsım 1906'da Moskovada istişaresi keçirildi. İstişaredə partinin yazılımı və nizamnamesinin rusca yayınlanması, hökumətə sunulması və halk təmsilçili Konseyin çağırılması meseleləri müzakərə edildi. I Dumanın sarsılmış olmasına rağmen siyasi aktivliğin artması devleti rahatsız ediyordu. Bu nədənle 1906'nın sonundan itibaren sosial-siyasi fiqürlerin, özəlliklə müslüman aydınların takibi başlatıldı. II Devlet Dumasına seçimler arifesində Halk Özgürlüğü Partisinin propagandasının ilerici demokratik kuvvelərin seferberliğinə böyük rolü olmuştu. Halk Özgürlüğü Partisi Rusya və onun sömürgələri için anayasal monarşi yapısını makul sayır və vətəndaşların kişilik özgürlüğü və anayasal hüquklarının ana garantisini Dumanın ilerici kuvvelərinin birliğini sayırdı.

II Devlet Duması 20 şubat 1907'de işə başladı. Dumada Rusyanın müslüman əyalətlərini 38 vekil təmsil edirdi (Usmanova, 2005: 166). Teessüf ki, vekillərin hepsi Müslüman Fraksiyasına daxil olmadı. II Dumada həm də 6 üyeli "Müslüman Eməkçi Qrupu" yaradıldı. 17 mart 1907'de Müslüman Fraksiyası yenidən təşkil edildi. Onun 22 üyesi var idi (Seyidzadə, 1991: 56). Bu dövəndə A. Topçibaşı Fraksiyanın faaliyyət yazılımını hazırladı və yayınladı (Hesenli,

2013: 164). Stolipinin tarım reformunu kabul etmediğine göre II Devlet Duması II Nikolai tarafından 3 Temmuz 1917'de serbest bırakıldı. Bununla da milli aydınların liberal fikirlerle mücadele dönemi sona erdi. Çarlık Rusyasının antimüslüman politikası ise daha da güçlenmiş oldu. Bu politikayı Pyotr Stolipin sürdürdü. Araştırmacılar 1907-1917 yıllarını irticanın tüğyan ettiği, ulusal siyasi partilerin yeniden gizli faaliyet alanına geçtiği dönem gibi kabul ediyorlar. Fakat mehz bu yıllarda türk halklarının birliğine nail olunması için neheng sosyal-siyasi işler görülmüştür. Ve bu Azerbaycan sosyal fiqürü A. Topçibaşinin adı ile bağlıdır. Mehz onun faaliyetinin sonucu olarak, Rusyanın IV Devlet Dumasının işi Rusya Müslümanlarının IV kongresi gibi kabul edilmiştir.

1 Kasım 1907'de III Devlet Duması işe başlatıldı. Burada müslüman vekillerin sayısı 10 kişi idi. Bakü, Yelizavetpol ve İrevan quberniyalarından toplam 1 milletvekili vardı. Bu, Halk Özgürlüğü Partisinin üyesi Halil bey Xasmemedov idi. 10 Kasım'da Müslüman Fraksiyası teşkil edildi, onun toplam 8 üyesi vardı, rehberi Ufa quberniyasından seçilmiş Kutluq Tevkelev idi. III Dumanın faaliyet döneminde Vıborq katnamesini imzaladığına göre üç aylık hebs cezası almış Alimerdan bey Topçibaşı hebsden azad edilir ve III Dumanın Müslüman fraksiyası Nisan 1909'da pasxa tatiline gitmemek kararı alır. Milletvekilleri tatil günlerini Alimerdan beyle müslüman halklarının hayatları ile ilgili çeşitli istişarelerde mezakere etmekle geçirirler.

1909-1910'da Rusyada irtica ve P.Stolipinin sert politikasının tüm siyasi süreçleri kontrolde saxlattığı bir dönemde III Dumanın Müslüman Fraksiyasının üyeleri Müslüman Bürosunun teşkil edilmesi hakkında danışıklar aparırdılar. Müslüman Fraksiyasının tatar milletvekilleri bu kurumun yaratılması için lazım olan maddi vesaiti Ufa ve Orenburq zenginlerinin ödeyeceğine göre, Büronun yaratılması

ile Fraksiya deyil, Müslüman İttifakının şahsinde Müslüman Toplumu kendi ilgilenmesi teklifinde bulundular. Sözü geden dönemde Kafkasya müslümanları ümummüslüman hareketına maddi yardım göstermiyorlardı. Sonucda Müslüman Bürosu kasım 1910'da Ufada yaratıldı. Bu yıllarda müslümanların siyasi feallığı Rusya hükümetini onlara karşı ehtiyatlı davranmağa mecbur edirdi. Baküde ulusal-siyasi “Müsavat” partisinin yaratılması ve Şehir Dumasına seçimlerde müslümanların çokluğu kazanması Bakünü Kafkasya türklerinin siyasi ve kültürel merkezine çevirmişti.

Haziran 1912'de III Devlet Dumasının faaliyeti sona erdi ve aynı yılın sonbaharında IV Devlet Dumasına seçimler geçirildi. IV Devlet Duması 15 kasım 1912'de işe başladı. IV Devlet Dumasının Müslüman Fraksiyasının toplam 6 üyesi vardı: Güney Kafkasyadan Memmed Yusuf Ceferov, Ufadan Kutluq Tevkelev, İ.Axtyamov ve Q.Bayterakov, Orenburqdan QaysaYenikejev ve Samaradan M.Minniqliyev. Dağıstanlı Maqomet Daqlat sonradan Fraksiyaya dahil olmuştu (Hesenli, 2013: 216). Bu dönemde Müslüman Bürosuna Kuzey Kafkasyadan olan Ahmet Salikov başkanlık edirdi. IV Dumanın işe başlanması 1912-1913'de Birinci Balkan savaşı ile aynı devre tesadüf etmiş oldu. Bu savaşlarda Osmanlı imparatorluğunun yenilmesi Dumada Müslüman Fraksiyasına karşı çıxışların artmasına neden olmuştu. Uyelerinin sayının az olmasına ve siyasi baskılara rağmen IV Dumanın Müslüman Fraksiyası Rusya hükümetine müracaatda Türkiyenin iç işlerine müdaxile etmemesini talep etmiş ve dininden asılı olmayarak tüm milletlerin eşit seçim hukukunun temin edilmesini meselesini gündeme getirmişlerdi. IV Dumanın Müslüman Fraksiyası dini kurumların yeniden teşkil edilmesi için istişare keçirmeye İç İşleri Bakanlığından izn almağa nail olmuştu.

İstişare 15-25 haziran 1914'de Petersburg'da geçirildi. Toplantı Müslüman Fraksiyasının başkanı K.Tevkelevin teklifi

ile IV Müslüman Kurultayı gibi kabul edildi. Müslümanların IV Konqresinin beş toplantısı keçirildi. Toplantılarda İ.Axtyamovun, M.Y. Ceferovun, M.Daqlatın, S.Karatayevin, A.Topçibaşının, S.Yenikeyevin, Cahanşah Saydalin, Sultan Baxtcan Karatayevin, Ali han Bukeyxanovun meruzleri dinlenildi. Konqrenin esas müzakere obyektı Müslüman ruhani kurumlarının yeniden kurulması, hakimiyetin müslümanlara karşı politikasının değişdirilmesi, Türkistanda ruhani yönetiminin tesis edilmesi ve ruhani eğitim müessiseleri meseleleri idi. Konqre Alimerdan bey Topçibaşı terefinden hazırlanmış iki önemli belgeyi kabul etti: “Müslüman ruhani eğitim müesisesi-medreselerin yaratılmasının önemli meseleleri” adlı belge ve “Rusya imparatorluğu müslümanlarının dini işlerinin yürütülmesi hakda esasname” adlı proje. Genel olarak bu konqre zamanı on karar projesi kabul edildi.

MÜSLÜMANLARIN 1917'DEN SONRA YAPILAN KURULTAYLARININ TEMEL MERAMLARI

Müslümanların 1917'den sonraki kurultayları Rusyada artık tam farklı bir siyasi devlet yapısının olduğu döneme tesadüf edirdi.

Rusya Müslümanlarının IV konqresinden bir ay sonra başlanan Birinci Cahan savaşı Rusya imparatorluğunun tüm türk halklarının siyasi durumunu etkiledi. Rusyanın Türkiyeye savaş ilan etmesi ile müslümanlar aleyhine çağırışlar resmi karakter almış oldu. Dumada millet vekillerinin çıkışlarının, aydınların toplantılarının müzakirelerinin, basında yayınlanan yazıların, hiristian din figürlerinin moizelerinin esas yönü müslümanlara karşı idi. Rus-türk cephesinin askeri operasyonları tüm Kafkasyayı sarsıtmış, en çok ise Güney Kafkasyada durumu kritikleşdirmişdi. Rusya hükümetinin daşnak partisinin hebs olunmuş armeni teröristlerini serbest

bırakması ve onlara destek olması armenilerin silahlı çeteler teşkil etmesi için ortam yarattı. Artıq 1914'ün sonbaharından itibaren armeni askeri çeteleri türklere karşı savaşırdı. Aralık 1914-ocak 1915'e kadar armeni çeteleri Kars ve Batumda, 1915'in baharında ise Kars ve Erdehanda katliamlar ve vahşetler törettiler. 1915'in baharında Acariyada müslüman nüfusun aleyhine askeri operasyonlar aparıldı, minlerle müslüman tutuklandı, yüzlerle köy dağıldı, minlerle kadın, cocuq, ihtiyar veteninden sürüldü. Baş verenler türklerin Rusya imparatorluğuna nefretini artırmış ve bağımsızlık arzularını doğurmuştu. Dumanın Müslüman Fraksiyası ise bu olaylara itirazını bildirmiş ve “Kafkasya cephesinde yerleşen müslümanların durumu hakkında” beyanatla çıxış etmişdi (Musulmanskie deputatı, 1998: 206).

Türk halkının ve Müslüman Fraksiyanın keskin tepkisi hükümeti rahatsız ettiğinden müslümanları bir kadar sakinleştirmek için Kafkasya valisi Vorontsov-Daşkov istefa etmiş, yerine knyaz Nikolai Romanov tayin edilmişdi. O 1916'da Kafkasyada zemctvo kurumunu tatbiki için tüm milletlerin temsil olunduğu özel danışma çağırdı. Bu danışmada çar hükümetinin zemsno kurumundan kendi hayırına istifade etmek maksedi aydın olduğu için Müslüman Fraksiyası kesinlike bunun aleyhine çıktı. Armeniler ise liberal pozisyonla, aslında hükümeti desteklemiş olmuşlardı. Bu süreçde gürcülerin türkleri desteklemesi ve gürcü-azerbaycanlı blokunun birge mükavimeti müslüman-hristian birliğinin şekillenmesi oldu. 1915-1916'dan itibaren Bakü yeniden Dumanın Müslümün Fraksiyasının ve Bürosunun esas tebliğat merkezine çevrildi. 1915'in sonbaharından Mehmet Emin Rasulzadenin editörlüğü ile yayınlanan “Acık söz” gazetesi Müslüman Fraksiyasının ve Bürosunun faaliyetinde önemli yer tutmağa başladı (Baqirova, 1997: 276-277).

1916'ın sonlarında Birinci Cahan savaşının doğurduğu zorluklar Rusyada iç çelişkileri daha da derinleştirdi ve siyasi krize sebep oldu. Siyasi kriz arttıkça gayrı-slavyan halklara itimad azalır, baskı vasiteleri ise artırdı. Bu nedenle 9 Mayıs 1916'da mühaciretde yaşayan Ali bey Hüseyinzade, Ahmet bey Ağayev, Qabdraşid İbrahimov Rusyanın 25 milyonluk türk halkları adından ABD prezidenti V.Vilsona başvuru imzaladılar ve müslümanları tamamen mehv olmaktan kurtarmayı rica ettiler (Senyütkina, 2007: 490-491).

Şubat 1917'de başlanan ve zaferle sonuçlanan devrimle milli hareketde yeni dönem başlatı. Mutlakliyetin devrilmesi Güney Kafkasyada siyasi süreçleri hızlandırmış oldu. Şubat Devriminden sonra yaranan Geçici Hükümet 20 martda dini ve ulusal sınırlamaların aradan kaldırılması hakkında kanun kabul etti. Ulusal ve dini azınlıklar üzerinden seçim sınırlamaları, askeri, sivil makamlar ve eğitim kurumlarında yabancı uluslara uygulanan sansür normlar giderildi. 27 martda Bakü Müslüman Ulusal Konseyinin Geçici Yürütme Komitesi yaratıldı (Baberovskiy, 2010: 100) ve Komitenin üyelerinden Alimerdan bey Topçibaşı ulusal kuvvelerin birliğine ulaşmak için Genceye, daha sonra Tiflise sefer etti. Sefer zamanı geçirilmiş toplantıların katnamelerinde müslümanların yeni kurulmuş hakimiyet orqanlarını müdafaa ettikleri bildirildi. 11 nisanda Kafkasya bölgesinin sorunları ile ilgili özel istişare keçirilmesi karara alındı (Hesenli, 2013: 240).

Nisan 1917'de Baküde Kafkasya Müslümanlarının Kurultayı işe başladı. Konqrenin dört toplantısı geçirildi. Konqrenin işinde Gencede yaranan “Türk Edemi-Merkeziyet” ve Baküde yaranmış “Müsavat” partisi aktif katılımında bulundular. Konqrenin toplantılarında Alimerdan Topçibaşı, Mehmet Emin Rasulzade, M.B. Efendiyeve, Şeyxülislam M.Pişnamazzade, Dağıstan müslümanları adından – Hadi Efendi, Hasan bey Ağayev, profesör R.Karlanov ve

başkalarının meruzeleri dinlenildi. Konqrenin işinde ilk kez iki kadın – Şefiqe hanım Efendizade ve Adile hanım Şahtaxtlinskaya konuşma yapmışlardı. Dini fiqürlerin itirazına rağmen diğer katılımcılar onları desteklediler. Kafkasya Müslümanlarının Bakü Kurultayında Rusyanın siyasi yapısı, müslümanların dini işleri, Kafkasyada eğitim sorunları, Ulusal Fon yaratılması ve Kafkasya müslümanlarının Rusya Geçici hükümetine ve Cahan savaşına yaklaşımı meseleleri tartışma konuları oldu. Rusyanın gelecekteki siyasi yapısı hakda tartışmalar daha ilginç idi. Azerbaycanlı aydınlar ve siyasi fiqürler siyasi bağımsızlık ideyasına üstünlük verir ve Azerbaycan Cümhuriyeti yaratılması talebi ile çıkış ediyorlardı. Fakat Kafkasyanın mühtelif (çeşitli) bölgelerinin aydınları “ittihadi-islam” fikrinin destekliyordı. Onların kanaatine göre, müslümanlar siyasi bağımsızlığa hazır değildi, hem de federasyon ilkesi yaranmasıyla müslümanlar birbirinden ayrılacaklardı. Yoğun görüşmelerden sonra konqre “fedarsyon temelli demokratik Rusya devlet yapısının müslüman halkların çıkarılarını sağlamak için en iyi form” olduğunu karara aldı (Kafkaz Müslümanlarının Qurultayının Katnamesi. Nisan, 1917.//ARDA, f.790, s.1, i.18, v.3). Konqre dini işler ve eğitim üzere mühüm kararlar aldı. Dini işler üzere en vacib sonuc mezhep ayrılığına son verilmesi kararının alınması idi. Eğitimle ilgili “türk lisanında genel, zorunlu ve ücretsiz eğitimin önemliyi hakkda” katname kabul edildi. Konqre Ulusal Komitenin Güney Kafkasya için Merkezi Bürosunu Baküde, Kuzey Kafkasya için ise Vladikafkas'da açmağı karara aldı (Hesenli, 2013: 246).

1 mayis 1917'de Moskovada Rusya Müslümanlarının Kurultayı açıldı. Konqrenin işinde amaçlandığı gibi 500 değil, 900 katılımcı iştirak edirdi. Volqaboyu, Krım, Kafkasya, Kırgız, Sibirya ve diğer bölgelerden 100.a kadar kadın katılımcı var idi. Bu kez de Bakü delegasyonuna kadın katılımcılardan

yazar Şafika hanım Efendizade, Aleksandriya Kızlar Okulunun müdiresi Selime hanım Yaqubova ve IV Şehir Kadın Gimnazyasının (Okul) müdiresi Rauza hanım Sultanqulieva dahil olmuştu. Konqrede tüm türk halkarı – Kafkasya türkleri, Volqaboyu, Sibirya ve Uralda yaşayan tatarlar, kırgız, başkort, türkmenler, özbekler, dağlılar, Doğu Türkistan halkarı temsil edilmişti. Konqrenin işi 10 mayısa kibi devam etti ve toplam 12 toplantı geçirildi.

Bakü delegasyonu bu konqreye Mehmet Emin Rasulzadenin etnik-bölgesel özerklik fikrini sundu. Rusyanın türk halkarı arasında bu fikrin tebliği ile azerbaycanlı Alimerdan bey Topçibaşı, başkort Ahmet-Zeki Validov, kazak Mühammadcan Tınışpayev ve Aliyan Bukeyhanov, özbek Usman Xocayev meşguldü (Yamayeva, 2002: 231). Konqrenin gündemine Rusya devlet yapısı formu; ulusal-kültürel mukadderatı tayin etme; savaşa yaklaşım; Yönetim Kurulu ve seşkiöncesi kampaniyanın taktiği; kadın, işçi, tarım sorunları; devletde Silahl kuvvetlerin teşkili; savaş mağdurlarına yardımın teşkili; Ümumrusya Müslüman Konseyinin seçimi meseleleri dahil idi (Hesenli, 2013: 251). Konqrenin işinde Rusya hükümeti terefinden kadet Sergey Andreyeviç Kotlyarevski iştirak etti.

Konqrede ülkenin idari usulu hakkında mesele dartışmalara sebep olmuştu. Bu tün katılımcıları ilgilendiren ümde müsül idi. İslaçılar ve sosyalistlerin çoku Rusyann federasyon kurluşunu desteklemirdiler. A. Salikov, A. İshakov ve başkalarının fikrince: Rusyanın federasyon kuruluşu onun mehfi demek idi ve bu müslümanların ümumi kültürel bir vucud şeklinde mevcut olmasına mani olacaktı; siyasi kuvvetler parçalanacaktı; muhtariyat formu araziya bağılı olduğu için Rusyada arazisi olmayan müslümanlar muhtariyat elde edemeyeceklerdi. Bu nedenle müslümanlar umumi kültürel muhtariyat uğrunda mücadile etmeliydiler. Onların

fikrinde, arazi federasyonu ulusal sorunların, kadın meselesinin çözümüne mane olacaktı. Mehmet Emin Rasulzade çıkışı ile federasyon formun asil mahiyetini açıklamış oldu. O bu formun ayrı-ayrı muhtariyatların vucuda getiridiyi muttefik devlet olduğunu anlattı. Bu konqrede Mehmet Emin Rasulzade “millet” anlamına da açıklık getirdi, islam birliğinin ve beynelmilelçiliğinin farklı milletleri ehate ettiğini vurguladı. Milleti oluşturan temel amillerin dil, tarih ve adet-enene birliğinden ibaret olduğunu beyan etti. Rusyadaki 30 milyon müslüman nüfusunun 21 milyondan çoğunun türk halkları olduğunu bildiren Mehmet Emin Rasulzadenin fikrinde, farklı şivesi, edebiyatı, tarihi, mehelli hususiyetleri olan türk qövmleri yalnız muhtariyat kazanarlarsa, tamamen türkleşe, islamlaşa ve müasirleşe bilirlir. Ahmet Zeki Validov, Fatih Kerimovun federasyon cumhuriyet fikrini desteklemesi muhtariyatçıların mevkilerini kuvvetlendirdi. Moskova kongresinin 7 mayısta geçirilen 6.toplantıda ses çoğluğu ile (271 ses karşı 446 sesle) federasyon temelli cumhuriyet formu projesi zafer kazandı (Memmedov, 2005: 189). Kültürel ve eğitim çalışmalarını müslümanlar arasında yaymak, kadın meselesine ve savaşa yaklaşım meselelerinde çoğluk ilerici mevkide idi.

Bununla milli hareket yeni keyfiyyet dönemine aşmış oldu. Türk halklarının milli bağımsızlık mücadilesi “ulusal-coğrafi” çevreye döndü, halkların ulusal muhtariyat uğruna savaşı gerçekleşmiş oldu. Bu ise bağımsız demokratik ulusal devlet yaranmasının bir adım öncesi idi. “Türk birliği” fikri Türkçülük ideolojisinin “İslamçılıq” fikri zencirlerini kırmakla “Panislamizm” suçlarının geçersiz olduğunu ispatlamış oldu.

RUSYA MÜSLÜMANLARININ KURULTAYLARININ “TÜRK BİRLİĞİ” FİKRİNİN EVRİMİNDE ÖNEMİ

1905'in Nijni Kongresi müslümanların ilk siyasi taleplerini formalaşdırdı. Artıq ilk konqrede Rusya

Müslümanları partisi olan “İttifaqi-müslimin” Merkezi Komitesi yaratıldı ve Alimerdan bey Topçibaşı tarafından ilk yazılım belgesi hazırlandı. Bu belge: tüm Rusya müslümanlarının bir harekette birleşmesini; milletleri eşit temsil eden anayasal monarşi yaratılmasını; devlet ve sosyal kuruluşlarda müslimanlara karşı ayrımcılık politikasının sona erilmesini; müslüman halkların kültürel ve eğitiminin gelişimini nezerde tuturdu. Niyini Konqresinin talepleri türk aydınlarının rus liberal devrimçileri ile işbirliği içinde sürülmüştü. Bu talepler milli-kültürel ve vatandaş hakları karakterli idi. İlk konqrelerin belgelerinde yer alan “müslüman birliği” fikri aslında “türk birliği” demek idi ve onu ifade edirdi. Çünkü tüm Rusya müslümanları az bir istisna ile türk-tatar ırkına mensub idi, bir tek ümumi dilde konuşur ve aynı inançları paylaşıyorlardı. Bu bakımdan bu konqreler ümumtürk müslüman birliğinin yaranmasına hizmet etmişti. Rusya müslüman türklerin milli hareketına temmuz 1908'de Türkiyede zafer kazanmış “Genç türkler” hareketının önemli etkisi olmuşdu. Osmanlı imparatoru II Abdulhamid parlamento çağrılmasına ve 1876'deki Anayasalın kabuluna razı olmuştu. “İttihad” ve “Tarakki” partilerinin yönetiminde kan tökülmeden zafer kazanılarken Rusya imparatorluğunda I Dumanın ilerici milletvekilleri tutuklu idiler. “Genç türkler” hareketının etkisi Rusyada türk halklarının milli ve siyasi uyanışına destek verdi, takibde olan bazı türk aydınları ve siyasi fiqürleri (Ali bey Hüseyinzade, Ahmet bey Ağayev, Nesib bey Usubbeyov, Yusif Akçurin) Türkiyeye göç ettiler.

1907'den itibaren Rusyada yeniden irtica tüğyan etmeye başlar. P. Stolipinin yürüttüğü siyaset milli aydınlarla ve ulusal siyasi fiqürlere karşı yönelmişti. Dumanın millet vekilleri aynı dönemde yaranmış faraklı siyasi partilerin temsilçileri ile sıkı ilişkileri rus güç yapıları ve ceza kurumlarının nezaretinde idi (“Difai” teşkilatının işi hakda

jandarm melumatı. 1908.// ARTA, f.524, s.1, i.20, v.4). Siyası takiplerin ve tutuklamaların devam etmesi yüzde milli harekatı zeifletmişdi. Fakat konqreler arası dönemde türk aydınlarının faaliyetinin tükçülüğün gelişiminde önemi mühüm idi. Onlar iki rus ihtilalı arasında türkçülüğün canlı tarihini yarattılar. On yıllık bu dönem (1907-1917) Rusya müslüman-türk halklarının siyasi hayatında ve türkçülüğün gelişiminde en parlak sayfa sayıla bilir (İmanov, 1998: 55-57). Bu yıllarda türk aydınları ve siyasi fiqürleri “Türk birkiği” fikrinin onlar için önemini yalnız dilde değil, emelde de isbat ettiler. III Devlet Dumasının Viborq katnamesini imzalayan 167 milletvekili (onların altısı Müslüman Fraksiyasının üyeleri idi) 3 aylık tutuklandılar, Dumaya ve diğer devlet kurumlarına seçim hukukundan mehrum edildiler. Lakin hapisde olarken bele onlar müslüman halkların gelişimi ve diğer halklarla aynı hukuk kazanması uğruna mücadile etmişlerdi. Bu yolda ana görev mezhep ayırımına son vermek ve birim dini kurum yaratmak idi. Sonraki sorunlar ise müslümanların halk eğitimi, Kafkasyada zemstvoların uygulaması ve Güney Kafkasyada toprak sorunlarının tenzim edilmesiydi.

Temmuz 1909'dan ise Kutluq Mühemmed Mirze Tevkelev ve Alimerdan bey Topçibaşı Volqaboyu, Orenburq diyarı, Sibiryaya ve müslümanların yaşadıkları tüm erazilere iki aylık seferde bulundular. Amac Rusya müslümanları arasında vatanadaş, dini ve siyasi özgürlük fikirlerini tebliğ etmek ve onları Müslüman İttifakı, onun Yazılımı etrafında birleştirmek idi (Hesenli, 2013: 197). Sefer kuruluna Halil Hasmemmedov, İ.B. Heyderov, Mehmet Ali Daxadayev de dahil idi ve iki ay boyunca farklı diyarlarda görkemli müslüman-türk aydınları (Mahmud Şeyşeliyev, Hacı Muhemmedzian Kerimov, Ahmedzian Saydaşov, Sadiq Qalikeyev-Kazan; Temirşa Solovyov, Fatih Kerimov, Burxan Şaraf, Mahmud Husayinov, Rizaitdin Faxraddinov, Niqmatulla Timoşev, Ebubekr

Kapkayev, Mirze Zakir Xayırov ve b.-Orenburq; Selim-Girey Canturin, Mühammed Zarif Utyamışov, Sabirzyan Şamqulov, Habibulla Emirov-Ufa; Abdurrahman Axmarov, Mühemmedqali Yauşev, Abdulaziz Yauşev, Muhemmedcan Valiyev, Qaliulla Urazayev, Zeynulla Resulov, Qayril Başkortov-Sibirya) ile görüşler keçirmişlerdi. Bu seferin önemi çok büyükdü. Sefer Rusyanın farklı bölgelerinde yaşayan türk halklarına biribirinin iktisadi durumu, kültürü, yaşam tarzı, eğitim düzeyi ve düşünceleri ile tanış olmak, biribirine yaklaşmak ve birim ideoloji etrafında birleşmek imkanı sundu. Bu seferin deneyimi ulusal özgürlük hareketının sonraki aşamalarında siyasi teşkilatlanma sürecinde özünü gösterdi.

Birinci Cahan savaşı sürecinde, Osmanlı devleti Rusyaya savaş ilan ettikten sonra 11 kasım 1914'de “İttihad ve İlerleme” toplumu “Vetenimiz ve milletimizin ulusal idealleri bizi Moskova düşmanını yok etmeye yönelmiştir; Rusyadaki tüm ırkdaşlarımızı içine alan, onlara katılmamıza imkan sağlayacak doğal sınırlarımız elde edilmiş olacak” deye beyan etmişti (Qafarov, 2011: 35). Bu partinin Enver paşa, Telet paşa ve Halil bey Mentеше kibi uyelerinin “Turançılık” ideolijisini tamamen kabul etmesi devletin dış politikasını bu ideolojinin üzerine yönlenmesine neden olmuştu. Osmanlı devleti Azerbaycan ve Dağistan müslümanlarını sömürge zulmünden azad etmekle Turan imparatorluğunun bünyesine dahil etmeyi planlıyordu. “Turan” sözü fars menşeli olub, iranlıların İrânın kuzey-doğudaki arazilere verdikleri isimdir. “Turançılık” ilk kez siyasi anlamda maceralar tarafından kullanılmış ve Türk kökenli halkların Osmanlı devleti dahilinde birleşmelerini ve siyasi birlik kurmalarını nezerde tuturdu. Türkiye için Turançılık fikrini yerine getirmekte Güney Azerbaycan stratejik açıdan önemliydi. Fakat 1915'in başlarında Osmanlı ordularının, özellikle 1 mayısta Halil beyin Dilman savaşında mağlubiyeti bu planı gerçekleştirilmeye engel oldu.

Osmanlı devleti Kafkas planını gerçekleştirmek için diplomatik ve politik araçları kullanmıştı. Savaşın başlarında Enver paşanın telimatı ile İstanbulda “Kafkas komitesi” örgütü yaratıldı. Bu Komitenin amacı Kafkasyada birkaç muhtar ülkeden ibaret birim devletin yaradılması ve bu devletin kontrolünü Osmanlı prence verilmesini teklif ediyordu. Komitenin Fuad paşanın yönetiminde Aziz Meker (çerkez), İsa Kotseki (Dağıstan), Georqi Maqabeli (gürcü), Kamil Tavqridze (gürcü) ve Selim Behbudovla oluşan bir ekip aralık 1915'de görüşmeler aparmak, Almanya ve Avusturya-Macaristanın desteyini elde etmek için Viyana ve Berline sefer etti.

1915'de Türkiyede yaşayan siyasi göçmenler “Rusya Mehkumu Müslüman Türk-Tatarların Hukuk Savunma Toplumunu”nu yarattılar. Toplumun üyeleri arasında Ali bey Hüseyinzade, Ahmed Ağaoğlu (Azerbaycanlı), Yusuf Akçura, Kadı Abdurreşit İbrahim (Kazan), Mehmet Esed Çelebizade, Molla M.Cihan (Kırım), Mukimeddin Beycan (Buhara) kibi ünlü türkçü-turançılar var idi. Toplumun Ali bey Hüseyinzade, Yusuf Akçura, Mehmet Esed Çelebizade ve Mukimeddin Beycanın dahil olduğu ekipin 10 aralık 1915'de Orta Avrupa devletlerinin resmi çevrelerini Rusya müslüman-türklerinin durumu ile tanış etmek için seferi başlattı. Ekip Avrupanın Budapeşte, Viyana, Berlin, Sofya, Lozan şehirlerinde resmi çevrelerle görüşler keçirdiler ve Uluslar Birliğinin III Kongresine katıldılar (Qafarov, 2011: 57). Tarihte “Turan heyeti” adı ile tanınan bu toplum “Rusyadaki müslüman türk-tatar halklarının haklarını savunma komitesinin memorandumu” adlı belge hazırladı. Belge İngiltere, Fransa, İtalya ve Birinci Cahan savaşında tarafsız kalan devletlere hitaben tertip edilmişti. Fakat Avrupa devletleri Rusya müslüman-türk halklarının siyasi ve kültürel hukuklarının korunması için hiç bir tedbir almadı. Toplumun faaliyeti türk birliği fikrinin en mükemmel temsili oldu.

Rusya müslümanlarının Moskova Konqresi arifesinde geçirilmiş Kafkasya müslümanlarının Bakü Konqresinin hüsusi önemi olmuştu. Bu Konqre Kafkasya müslümanlarını siyasi bakımdan orqanize etti ve ulusal hedefleri belli etti. Bakü Konqresinin kararları, özellikle Rusyanın federasyon temelli demokratik cümhuriyet formunda kurulma fikri Kafkasya türklerinin gelecek devlet kuruluşu mücadilesinde önemli idi. Bu konqrede rus devrimcileri ile türk aydınları arasında fikir ayrılıkları belli oldu ve müslüman liderler milli sorunların hellinde kadetlerden umutlarını kesmiş oldular (Baberovskiy, 2010: 102). Konqrenin faaliyetinde kadın katılımcıların bulunması Azerbaycanda gelecekteki devlet kuruculuğunda özel katkısı olmuştu. “Kadınların seçimlerde katılımı olmasaydı, hiç şüphe yok ki, memleketin idaresi türk olmayan unsurlerin eline geçecekti” (Memmedzade, 1992: 71).

Ümumrusya Müslümanlarının Moskova Konqresi Rusya imparatorluğunda yaşayan türk-müslümanların siyasi aktivlikte geçen en büyük toplantısı idi. Merkezi Müslüman Konseyinin – Ulusal Konseyinin yaratılması bu konqrenin en önemli hususlarından idi. Bu konqrede ilk kez aynı amac uğruna mücadile aparan türk halklarının ulusal liderleri görüşlerini paylaşmak imkanı elde ettiler. Konqre Rusya türk-müslüman halklarının potansiyel fırsatlarını ve milli hareketinin zayıf taraflarını tespit etti. Konqrede tutucuların, dincilerin, liberallerin, milletçilerin, türkçülerin, sosyalistlerin görüşlerindeki fikir ayrılıklarına rağmen ülkenin ve ulusun kaderi hakkında küresel sorunlarda birlik gösterdiler. Moskova konqresinde Mehmet Emin Rasulzadenin ve Alimerdan bey Topçibaşının siyasi aktivligi ve parlak düşünceleri sayesinde kabul olunmuş muhtariyat ve bağımsızlık hakda kararları “Türkçülük” ve “Türk birliği” ideolojisini tüm dünyaya tantmış ve yaymış oldu.

Kullanılan edebiyat:

a) Arşivler

1. Azərbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi (ARDA)
2. Azərbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi (ARTA)

b) Kitap ve Makaleler

3. Baberovskiy Y. Vrag Yest Vezde. Stalinizm Na Kavkaze. Moskva, 2010.
4. Balayev A. Azerbaydjanskoe Natsionalnoe Dvijenie v 1917-1918 qq. Baku: Elm, 1998.
5. Bagirova İ. Politiçeskie Partii i Organizatsii Azerbaydjana v Naçale XX Veka (1900-1917). Baku, Elm, 1997.
6. Baykara H. Azərbaycan`da Yenileşme Hareketleri XIX Yüzyıl. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966.
7. Baykara H. Azərbaycan İstiqlal Mücadilesi Tarixi. Bakı: 1992.
8. Forumı Rossiyskix Musulman Na Poroge Novogo Tısayçletiya. Pod Obş. Red. D.B. Muxetdinova. Nijniy Novgorod, 2006.
9. Heslenli Cl. Tarixi Şexsiyetin Tarixi. Elimerdan Bey Topçubaşov. Bakı: Azərbaycan Diplomatik Akademiyası, 2013.
10. İmanov V. Ali Merdan Topçibaşı (1865-1934). Böyük Diplomat Ve Görkemli Siyasi Xadim Ə.B.Topçubaşovun Anadan Olmasının 135 İlliyyə Hesr Olunmuş Elmi-Nezeri Konfransın Materialları. Bakı, 1998.
11. Memmedzade M.B. Milli Azərbaycan Herekatı. Bakı: Nicat, 1992.

12. Memmedov X. Azərbaycan Xalqının Milli İstiqlal Mübarizəsi. Bakı: Elm, 2005.
13. Musulmanskıe Deputatı Qosudarstvennoy Dumı Rossii. 1906-1917 qq. Sbornik Dokumentov i Materialov. Sost. L.A. Yamayeva. Ufa, 1998.
14. Qafarov V. Türkiyə-Rusiya Münasibətlerinde Azərbaycan Meselesi (1917-1922). Bakı: Azərneşr, 2011.
15. Seidzadə D. Azərbaycanjanskıe Deputatı v Qosudarstvennoy Dume Rosii. Bakı: Azərneşr, 1991.
16. Senyütkina O.N. Türkizm Kak İstoriçeskoe Yavlenie (Na Materialax İstorii Rossiyskoy İmperii 1905-1906 qq). Nijniy Novqorod, 2002.
17. Topçibaşı A.M. Dokumentı İz Liçnıx Arxivov. 1903-1934 qq. Sost., Predisl. i Prim. S.M. İsxakova. Moskva, 2012.
18. Usmanova D. Musulmanskıe Predstaviteli v Rossiyskom Parlamente. 1906-1916 qq. Moskva, 2005.
19. Vserossiyskie Musulmanskıe Syezdı 1905-1906 qq. Nijniy Novgorod, 2005.
20. Yamayeva L.A. Musulmanskıy Liberalizm Naçala XX Veka Kak Obşestvenno-Poliçeskoe Dvijenie (Po Materialam Ufımskoy i Orenburgskoy Quberniy). Ufa, 2002.

İDEOLOJİK YAKLAŞIM VE İNSAN
(Almanya ve Rusya Arasındaki Anlaşma Metnine Göre)
Erdoğan ALTINKAYNAK*

ÖZET

Bilim ve silah her dönemde milli sermayenin emrine verilmiştir. Milli sermaye kendisine güçlü ideolojiler tespit ederek bunu destekleyip yayılmasını ve yaygınlaşmasını sağlamıştır. Tarihte kuvvetli siyasi akımlar ortaya çıkmıştır. Bu akımların dayandığı ekonomik doktrinleri eğer ahlaksız bir bilim ve disiplinsiz bir silah tarafından koruma ve korunmaya alınmışsa insanların ve toplumların refahına değil, kendinden olmayanların mahvına sebep olmuştur. Katı, saldırgan ve yayılcı ideolojiler için vahşi sermayenin kendisini güçlendirmesinden başka hiçbir şeyin önemi yoktur. Hâlbuki insan ırkı vahşi olduğu kadar tektir ve yaşatılmasından başka endişe taşınmamalıdır.

Birinci Dünya Harbinden sonra iki büyük katı, saldırgan ve yayılcı siyaset güden güç – ideoloji vardır. Bunlardan birincisi Hitlerin Nazi Almanya’sı, diğeri de Stalin yönetimindeki Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’dir. Her iki ideoloji de insanlığa acı – keder- gözyaşı ve kandan başka bir şey sunamamıştır. Hatta kendi yandaşlarına bile bu sıkıntıları yaşatmıştır.

Sovyetler Birliği ilk dönemlerinde açlık ve kıtlığa uğrattığı milyonlarca insanın ölmesine ya da sürgüne gönderilmesinde ne kadar başarılı olduğu herkesçe bilinmektedir. Nazi kamplarında öldürülen yine milyonlarca insan vardır.

Katı kurallara sahip bu iki rejimin birbiriyle ne kadar uyum içerisinde olduğunu gösteren bir anlaşma metnini tebliğimizde paylaşacağız. Bu anlaşma metni KGB ve İçişleri

* Prof. Dr., Ardahan Üniversitesi, İBEF,
erdoganaltinkaynak@ardahan.edu.tr

bakanlığı ile Gestapo arasında bilgi birikim ve paylaşımını içermektedir. Bu bilgi birikimi ve paylaşımı her iki rejimin kendilerine düşman gördüğü ötekileri yok etmeye yöneliktir. Ayrıca, ekonomiye ayakbağı olacak insanları yok etme, görüntü itibari ile fiziken son derece düzgün ve gösterişli nesiller üretmek adına yapılan bir anlaşmadır.

Elimizdeki belge anlaşmanın Rusça metnidir. 1938 tarihli ek protokol de mevcuttur. “Soveşenno Sekretno (çok gizli)” ibareli ve tarafların mühür ve yetkililerinin imzasını taşımaktadır. Anlaşmanın uygulamaya konulacak bölgeleri de belirtilmiştir. Anlaşmaya göre, kekemelik, şaşılık, cücelik, kamburluk, vücudun herhangi bir yerinde leke bulunması, şaman olmak, büyücü veya kâhin olmak, düşman olarak kabul edilen topluluktan olmak öldürülmek için yeterli sebep olarak görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: KGB,Gestapo, Stalin, Hitler, Almanya, Rusya

IDEOLOGIC MANNERS AND THE HUMAN (In Accordance with the Agreement between Germany and Russia)

ABSTRACT

Science and weapons have always been in the hands of national capital, which has determined powerful ideologies for itself. It has supported these ideologies and helped them flourish. Throughout history, some powerful political movements have emerged. If such movements are based on economic doctrines which are supported by immoral science and undisciplined weapons, they always lead to the destruction of others instead of creating solidarity and welfare of individuals or societies. For rigid, aggressive and imperialistic ideologies, there is nothing more important than strengthening the savage capital. However, though savage, the human race is unique and there must be no other concern except for its maintenance.

After World War I, there appeared two powers / ideologies, which were aggressive and imperialistic. The first was Hitler's Nazi Germany, and the other was USSR under the reign of Stalin. Both ideologies offered to humanity only pain, sorrow and tears. They even caused their supporters to suffer from their practices.

It is known by everyone how successful Soviet regime was at the outset in causing the death or forcing millions of people to immigrate, who were left in starvation. There were also millions of people murdered in Nazi camps.

In this presentation, we will share a text of the agreement, which proves how these two rigid regimes worked in harmony. This text contains the sharing of experience and knowledge between KGB and Gestapo. Such sharing was towards the destruction of others against the two regimes. In addition, the agreement was made with the aim of destroying people who

would be an obstacle for the national capital and the production of healthy and attractive generations both physically and in appearance.

The document we have is the Russian text of the agreement. An appendix protocol dating back to 1938 is also present. It has a warning as “Soveşenno Sekretno (extremely secret)” and it bears the stamp and signatures of both sides. The parts to be applied are also marked. According to the agreement, the following features are regarded as adequate for the murder of a person: speech defects, sight defects, being a dwarf, lame or hunchback, having any defected birthmark on any part of the body, being a shamanist, sorcerer or prophet, belonging to any group who are accepted as enemy.

Key Words: KGB,Gestapo, Stalin, Hitler, Germany, Russia

2013 – 2015 Yılları arasında yürüttüğümüz “Manas’ın Görünen Yüzleri: Kayçılar – Akınlar – Ozanlar – Aşıklar” başlıklı proje kapsamında çalışmalarda bulunmak üzere eski Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği coğrafyasından dönüştü, bir zarf içinde SOV. SEKRETNO (Çok Gizli) damgalı, Beriya ve Müller imzalı ve mühürlü belgelerin fotokopileri elime geçti. Zarf Almanya’dan gönderilmişti ama kim tarafından gönderildiği belli değildi. Okuyup tercüme ettirmeye başladığımda hayretler içinde kaldım.

Birincisi Nazi Almanyası ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin böyle bir anlaşmayı yapmasıydı.

İkincisi, Rus kültürü çerçevesinde SOYUZ Milleti yaratmaya çalışan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin felsefesinde Ari Irk yaratma gibi bir düşünce yer alabilir miydi?

Üçüncüsü, Bu zarfa bana ne maksatla gönderildi?

Dördüncüsü bu belgeler gerçek miydi?

İnternet üzerinde yaptığım kısa bir araştırma neticesinde konu ile ilgili pek çok yazıyla karşılaştım. Bazı yazılar belgeleri çürütmek maksadıyla, bazıları ise belgelerin gerçekliği iddiasında idi. Bazıları da belgelere şüphe ile bakmakta idi.

1999 yılından beri gittiğim eski SSCB topraklarında, yok edilmesi gerekenler sınıfında yer alan türde kimseye yarstlayamayışım, Şamanların ortadan kaldırılması ile ilgili topladığım veriler bu belgelere inancımı artırsa da, konu benim

ana branşıyla ilgili olmadığı için uzmanları tarafından irdelenmesi maksadıyla burada sunuyorum.

Bana gönderilen 5 sayfadan oluşan fotokopinin burada sunduğum 3 sayfasının yanı sıra yapılan veya internet ortamında dolaşan tam metinlerini de Türkiye Türkçesine çevirip, burada da sunuyoruz.

“GENEL SÖZLEŞME”.

SSCB NKVD “*İçişleri Halk Komiserliği*” (Devlet Güvenliğinin Baş Müdürlüğü) ve Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi “GESTAPO, Geheime Staatspolizei, (Gizli polis) ” Güvenliğinin Genel Müdürlüğü Arasındaki Karşılıklı Yardım, İşbirliği Ve Ortak Faaliyetler Hakkındadır.

İmzalama tarihi: Moskova şehri, 11 Kasım 1938, 15: 40.

GENEL SÖZLEŞME

11 Kasım 1938, Moskova ile işbirliği, karşılıklı yardım ve ortak faaliyetler hakkındadır. Bir taraftan SSCB'nin (Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği) NKVD (Narodnyy Komissariat Vnutrennih Del, “İçişleri Halk Komiserliği”) Devlet Güvenliğinin Baş Müdürü, Birinci Derece Komiseri Lavrentiy Beriya ve diğer taraftan Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi (GESTAPO) Güvenliğinin Dördüncü Departmanının Baş Müdürü Heinrich Müller, **Baş İdare Şefi** SS Reichsführer Reinhard Heydrich, tarafından 3 Kasım 1938'de 1448 / 12-1 sayılı verilen vekaletnameye göre NKVD ve GESTAPO arasında ortak işbirliği için genel sözleşme yapmışlardır.

I. Bölüm

1. Madde. Tarafların amacı, SSCB ve Almanya devlet güvenliklerinin işbirliğini sağlamak, her iki ülkenin komşuluk ilişkilerini güçlendirmek, Rus ve Alman halklarının dostluğunu geliştirmek ve ortak düşmanlara karşı acımasız bir mücadele yapmaktır.
2. Madde. Taraflar karşılıklı zarar vermeden sözleşmenin gerçekleşmesi için her şeyi yapmalıdırlar. Uluslararası ilişkilerin geliştirilmesinde tarihi olayları hesaba katarak SSCB ve Almanya gibi iki ülkenin öne gelmesini göz önüne alarak ortak düşmanlara karşı mücadelede bulunmaktır.
3. Madde. Dünyada son zamanlar değişikliklerin olması iki ülke için düzeni yeniden kurmakta eşsiz bir fırsat olduğundan dolayı SSCB ile Almanya arasındaki ilişkileri güçlendirmek adına taraflar aşağıdaki maddelerde belirtildiği gibi anlaşmışlardır.

II. Bölüm.

1. Madde. NKVD ve Gestapo, ülkelerimiz arasındaki dostluk ve işbirliğini geliştireceklerdir.
2. Madde. İki taraf, ortak düşmanlara karşı mücadelede bulunacaklar ve amaçları uluslararası Yahudiler ve onların uluslararası maddiyat sistemini, Yahudilik ve onların dünya görüşlerini yıkmaktır; - Beyaz ırkı iyileştirmek ve ırksal hijyen öjenik mekanizmaları oluşturmak uğruna insanlığın yozlaşmamasını sağlamaktır.

3. Madde. Taraflar, sterilizasyon ve imha etmede dejenerasyonun tipleri ve biçimlerini, bu sözleşmenin ayrılmaz bir parçası olan ek bir protokolle belirlemişlerdir.

III. Bölüm

1. Madde. İki taraf, kendi ülkelerinde, yani SSCB’de sosyalizmi, Almanya’da ise nasyonal sosyalizmi güçlendirmek için azami gayret gösterecekler ve güvenliğin temel unsuru, ekonominin militarizasyon edilmesini, askeri sanayi ve silahlı güçlerin gelişimini sağlayacaklardır.
2. Madde. Taraflar, düşmanlarının topraklarında ortak istihbarat ve karşı istihbarat faaliyetlerini teşvik etmek için ülkelerimiz arasındaki askeri işbirliğini güçlendirecek ve gerekirse savaşa katkıda bulunacaklardır.

IV. Bölüm.

1. Madde. Taraflardan biri ülkelerimizin tehlike altında olduğunu öğrenince diğer tarafı bilgilendirmesi ve gerginliği azaltmak için hemen gerekli girişimleri yapması lazımdır.

V. Bölüm.

1. Madde. Taraflar mesleki faaliyetlerin geliştirilmesine büyük ölçüde önem vermektedir. Her iki tarafın çalışanları tecrübe değişimi yapmaları ve sürekli iş gezilerine çıkmaları lazımdır.
2. Madde. NKVD ve GESTAPO başkanları, her iki tarafın çalışanları ülkelerimiz arasındaki ilişkileri güçlendirmek için düzenli toplantılar yapacaklardır.

VI. Bölüm.

1. Madde. Taraflar, ülkelerimiz arasında aşağıdaki alanlarda işbirliklerinin gelişimini sağlayacaklardır:

- Askeri sanayi;
- Uçak imalatı;
- İktisat;
- Maliye;
- Bilimsel ve teknik işbirliği;
- Enerji alanında;
- Bilim ve teknoloji;
- Gizli sırlar, teoloji, teosofi, devletlerin yaşamı ve sosyal hayatlarını etkileyen paranormal ve anormal olaylar.

VII. Bölüm.

1. Madde. Her iki taraf birbirini ziyaret etmek için mümkün olduğu kadarıyla vize rejimini kolaylaştırma katkısında bulunacaklardır.

VIII. Bölüm.

1. Madde. Taraflar, gerektiğinde ek anlaşmalar yapacaklardır.

IX. Bölüm.

1. Madde. Bu sözleşme, imzalandığı tarihten itibaren beş yıllık bir süre için geçerli ve sonraki beş yıllık dönem için otomatik olarak uzatılacaktır.

Sözleşme, NKVD ve GESTAPO temsilcileri tarafından imzalanmış, mühürlenmiş ve her iki taraf için aynı yetkiye sahiptir. Metin Rusça ve Almanca yazılmıştır. Sözleşmenin Rusça metni NKVD'da, Almanca metni ise GESTAPO'da kalacaktır. 11 Kasım 1938 yılında, Moskova'da, saat 15:40'ta gerçekleşmiştir.

Tarafların İmzaları:

SSCB'nin Nkvd (*İçişleri Halk Komiserliği*) Devlet Güvenliğinin Baş Müdürü, Birinci Derece Komiseri Lavrentiy Beriya

[Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi](#) (Gestapo,) Güvenliğinin Dördüncü Departmanının Baş Müdürü SS [Brigadenführer G. Müller](#)

Sözleşme ile birlikte, iki de protokol eklenmiştir.

PROTOKOL: 1

11 Kasım 1938 yılında, NKVD ile GESTAPO arasında gerçekleşen sözleşmeye ek olarak yapılmıştır.

Taraflar, diğer hususların yanı sıra, imzalanan sözleşmenin II. paragrafın 3. maddesinde gösterildiği gibi aşağıdaki insan türlerini dejenerasyon etmeyi belirtmiştir:

- Kızıl saçlılar;
- Şaşı olanlar;
- Dış görünüşü çirkin, doğuştan topal, kolları kısa / küçük olanlar, ayrıca konuşma bozukluğu olanlar, kekemelik kusurları olanlar;
- Cadılar, büyücüler, şamanlar, falcılar, Medyumlar ve şeytana ibadet edenler;
- Kamburlar, cüceler ve dejenerasyon edilmesine atfedilen diğer belirgin kusurlar;
- Vücutunda büyük doğum lekesi olanlar, çok küçük farklı ten renkleri (çilli) olanlar, göz renkleri değişik / farklı olanlar vb. kişiler.

Taraflar, ayrıca dejenerasyon edilecek diğer insan türlerini belirleyecektir. Tarafların her biri, bu türlerin sterilizasyonu ve imha edilmesi için uygun şekilde sınır belirledikten sonra programı uygulayacaktır.

Tarafların İmzaları

Tarafların Mühürleri

(SSCB'nin Nkvd (*İçişleri Halk Komiserliği*) Devlet Güvenliğinin Baş Müdürü, Birinci Derece Komiseri Lavrentiy Beriya

[Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi](#) (Gestapo, Gizli Polis) Güvenliğinin Dördüncü Departmanının Baş Müdürü [Brigadenfuhrer Ss G. Müller.](#))

2.PROTOKOL

11 Kasım 1938 yılında, NKVD ile GESTAPO arasında gerçekleşen sözleşmeye ek olarak yapılmıştır.

Vatandaşların iadesi ve onun aşamaları hakkındadır.

İade şartları aşağıda belirlenmiştir:

- Vatandaşlığı olmayan kişiler, SSCB veya Almanya topraklarında suç işleyip, çeşitli koşullar nedeniyle devletlerinin dışında olan ve geri dönmek istemeyen yabancılar. Suç işleyen kişilerin iadesini gerçekleştirmek için: Sebepleri belirtilen dilekçe yazılmalıdır. Dilekçe, sözleşmeyi imzalayan kişilerin adına yazılmalıdır. Suçlular duruma göre parti tarafından devredilmelidir.

Tarafların İmzaları ve mühürler:

SSCB'nin NKVD (*İçişleri Halk Komiserliği*) Devlet Güvenliğinin Baş Müdürü, Birinci Derece Komiseri Lavrentiy Beriya

[Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi](#) (GESTAPO,) Güvenliğinin Dördüncü Departmanının Baş Müdürü [Brigadenfuhrer Ss G. Müller.](#)

GESTAPO şefi Müller'e yazılan vekaletname.

"Almancadan çevirilmiştir.
Çok gizlidir.

Baş Idare Şefi SS Reichsführer
N-448/12-I Berlin, 3 Kasım 1938

VEKALETNAME.

Bu vekaletname ile [Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi](#) (Gestapo, Gizli Polis) Güvenliğinin Dördüncü Departmanının Baş Müdürü SS [Brigadenfuhrer G. Müller](#) İç İşleri Bakanlığının başkanlığı, [Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi](#) başkanlığı ve Sovyet özel hizmetlerinin başkanlığı arasındaki sözleşmeye göre Moskova'da imza atma yetkisine sahiptir.

SS Gruppenführer (imza)
Mühür: Baş Idare Şefi SS Reichsführer

Tercüman (imza)

ONAY:
SSCB NKVD sekreterliğinin başkanı
SS Mamulov (İmza)
Mühür: SSCB NKVD. 1. Sekreterlik.

**UYGULAMA YAPILAN BÖLGELERİN YÖNETİCİLERİ
VE İMZALARI:**

Moskova ve Bölgesi
Leningrad ve Bölgesi
Karelya – Fin Otonom Bölgesi
Murmansk Bölgesi
Arhangelsk Bölgesi

Komi Özerk Bölgesi
Yamalaninetsk Özerk Bölgesi
Kirovsk Bölgesi
Mariesk Özerk Bölgesi
Tataristan Özerk Cumhuriyeti
Kuybışevsk Bölgesi
Saratovsk Bölgesi
Uralsk – Batı (okunamadı)
Perm Bölgesi
Malatovsk Bölgesi
(Okunamadı)
(Okunamadı)
Sverdlovsk Bölgesi
Çelebim Bölgesi
(Okunamadı)
(Okunamadı)
(Okunamadı)
Altay Bölgesi
(Okunamadı)
Hakas Özerk Bölgesi
Yakutsk Özerk Cumhuriyeti
İrkutsk Bölgesi
(Okunamadı)
(Okunamadı)
(Okunamadı)
(Okunamadı)
Habarovsk Bölgesi
Primorsk Bölgesi
Gürcistan Cumhuriyeti
Acara Özerk Cumhuriyeti
Abhaz Özerk Cumhuriyeti
Ermenistan Cumhuriyeti
Nahcivan Özerk Cumhuriyeti

Azerbaycan Cumhuriyeti
Dağıstan Özerk Cumhuriyeti
Çenen – İnguş Özerk Cumhuriyeti
Kuzey Osetya Özerk Cumhuriyeti
Kabardin – Balkar Özerk Cumhuriyeti
Karaçay Özerk Bölgesi
Jelesnovodsk ve Bölgesi
Krasnadar Bölgesi
Ortconikidze Bölgesi
Rastov ve Bölgesi
Kalmık Özerk Cumhuriyeti
Kırım Özerk Cumhuriyeti
Belarus Cumhuriyeti
Ukrayna Cumhuriyeti
Türkmen Cumhuriyeti
Özbek Cumhuriyeti
Tacik Cumhuriyeti
Kırgız Cumhuriyeti
130.094 kişi kurşuna dizildi,
+ 892
Çıplak 407.9..9
Toplam : Okunamadı.
İmza.

SONUÇ

Bilim ve silah her dönemde milli sermayenin emrine verilmiştir. Milli sermaye kendisine güçlü ideolojiler tespit ederek bunu destekleyip yayılmasını ve yaygınlaşmasını sağlamıştır. Tarihte kuvvetli siyasi akımlar ortaya çıkmıştır. Bu akımların dayandığı ekonomik doktrinleri eğer ahlaksız bir bilim ve disiplinsiz bir silah tarafından koruma ve korunmaya alınmışsa insanların ve toplumların refahına değil, kendinden olmayanların mahvına sebep olmuştur. Katı, saldırgan ve yayılmacı ideolojiler için vahşi sermayenin kendisini güçlendirmesinden başka hiçbir şeyin önemi yoktur. Hâlbuki insan ırkı vahşi olduğu kadar tektir ve yaşatılmasından başka endişe taşınmamalıdır.

Birinci Dünya Harbinden sonra iki büyük katı, saldırgan ve yayılmacı siyaset güden güç – ideoloji vardır. Bunlardan birincisi Hitlerin Nazi Almanya'sı, diğeri de Stalin yönetimindeki Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'dir. Her iki ideoloji de insanlığa acı – keder- gözyaşı ve kandan başka bir şey sunamamıştır. Hatta kendi yurttaşlarına ve yandaşlarına bile bu sıkıntıları yaşatmıştır.

Sovyetler Birliği ilk dönemlerinde açlık ve kıtlığa uğrattığı milyonlarca insanın ölmesine ya da sürgüne gönderilmesinde ne kadar başarılı olduğu herkesçe bilinmektedir. Nazi kamplarında öldürülen yine milyonlarca insan vardır.

Katı kurallara sahip bu iki rejimin birbiriyle ne kadar uyum içerisinde olduğunu gösteren bir anlaşma metnini yukarıda paylaştık. Bu anlaşma metni KGB ve İçişleri bakanlığı ile Gestapo arasında bilgi birikim ve paylaşımını içermektedir. Bu bilgi birikimi ve paylaşımı her iki rejimin kendilerine düşman gördüğü ötekileri yok etmeye yöneliktir. Ayrıca, ekonomiye ayak bağı olacak insanları yok etme, görüntü itibari ile fiziken son derece düzgün ve gösterişli nesiller üretmek adına yapılan bir anlaşmadır.

Almanların Ari ırk kurma düşüncesine karşılık SSCB'nin Rus kültürü ekseninde SOYUZ Milleti kurma düşünceleri vardır. Bu yeni ve özel milletlerin standart ölçülere uymaları, şekil itibariyle gösterişli olmaları, biyolojik veya fizyolojik bir farklılığı olmamaları gerekmektedir. İnsan neslini bir makine, bir robot gibi algılayan sistemler biyolojik veya fizyolojik farklılıkları olan, İşe yaramayan veya üretime katkı sağlayamayanları üretim hatası gibi algılayıp yok etmeli idi.

SSCB bölgelerinde yüzbinlerce insanın kurşuna dizilmesi veya yok edilmesiyle ilgili pek çok hikâye dinlemiştir. Bunlar bu hikâyelerin resmi belgesi mi?

Biz bu belgelerin veya anlaşma metninin değerlendirmesini yapacak bilgi birikimine sahip bir disiplin alanından gelmiyoruz. Ancak belgelerin tartışmaya açılması, değerlendirilmesi ve gerçek ise, insanlığın böyle bir vahşiliğe bir daha uğramaması adına polemik konusu yapmak istiyoruz.

EK:

İki Yaprakta Üç Sayfa Fotokopi

19
СОВ. СЕКРЕТНО

38 г.

ПРОТОКОЛ № 1

Приложение и соглашение от
"17" ноября 1938 г. между
НКВД и ГВСТАПО.

Кроме всего прочего стороны определили, что в § 2
п. 3 подписанного соглашения речь идет о следующих видах
квалификации дегенеративных признаков вырождения, как то:

- рыжие;
- косые;
- внешне уродливые, хромоногие и косоногие от
рождения, имеющие дефекты речи: непелявость, картавость,
важничие (врожденное);
- вельмы и ксудуи, шаманы и ясновидящие, сатанисты
и чертопоклонники;
- горбатые, карлики и другими явно выраженными
дефектами, которые следует отнести к разделу дегенерации
и вырождения;
- лица имеющие большие родимые пятна и мисхественное
кол-во маленьких, разного цвета кожных покрытии, разноцветье
глаз и т.п.

Стороны дополнительно определяют квалификацию типов
(видов) дегенерации и знаков вырождения.

Каждая из сторон определит соответствующий (приемле-
мый) лимит и программу по стерилизации и уничтожению этих
видов.

Подписи сторон:

[Handwritten signature]

[Handwritten signature]

БЕЗОПАСНО
СССР
Б Р И
РАБОЧ
Д Э

BÜYÜK OYUN VE GORÇAKOV MEMORANDUMU

İbrahim YILMAZÇELİK*

Ali Gökçen ÖZDEM**

ÖZET

Osmanlı Devletini parçalayarak sıcak denizlere ulaşma ülküsü 1853-1856 yılında yapılan Kırım Savaşı ile hezimete uğrayan Rusya, bu yenilginin yaratmış olduğu prestij kaybını bertaraf etmek, ticaret yollarını kontrol altına alarak Hindistan'daki İngiliz hakimiyeti üzerinde baskı oluşturmak amacıyla Orta-Asya'ya yönelmiştir. İngiliz-Rus mücadelesinin Osmanlı Devleti üzerinden Orta-Asya'ya kayması Osmanlı Devletini kısmen rahatlatmış olmasına rağmen, İngiliz Yüzbaşısı Arthur Conolly tarafından ilk defa kullanıldığı yaygın şekilde kabul edilen “Büyük Oyun” olarak tanımlanan bu mücadelenin siyasi, sosyal ve ekonomik sonuçları, Orta-Asya'daki Türk halkları açısından ağır olmuştur.

Ruslar, I. Petro zamanından itibaren Orta-Asya'yı arka bahçesi ve doğal yayılma alanı olarak görmekle beraber Orta-Asya'nın büyük kısmının istilasını XIX. asrın ikinci yarısından sonra gerçekleştirmiştir. Rusların agresif ilerlemeleri, Hindistan'daki çıkarlarının tehlikeye düşürebileceği endişesine kapılan İngiltere'nin protestolarına maruz kalmıştır. İngiltere öncülüğünde batıda meydana gelen tepkilerinin şiddetini azaltmak amacıyla dönemin Rus Dış işleri Bakanı Gorçakov batılı tüm devletlerin başkentlerine

* Prof. Dr. Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Elazığ, iycelik@hotmail.com

** Yrd. Doç. Dr. Doğu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, İstanbul, agozdem@hotmail.com

yapmış oldukları askeri hareketin maksadının her medeni toplumun yaptığı gibi vahşi toplumları zapturapt altına almak şeklinde özetleyebileceğimiz memorandumu göndermiştir. Emperyalizmin ulaşmış olduğu “hayasız” seviyeyi göstermesinin yanında memorandum, XX. yüzyılda Manda ve Himaye ile Vesayet Rejimi günümüzde ise terörle mücadele, özgürleştirme ve demokratikleştirme adı altında geçerliliğini sürdürmektedir.

Konu tarihi süreç içinde ağırlıklı İngiliz ve Rus kaynakları incelenerek günümüz için faydalanabileceğimiz sonuçlara ulaşılmaya çalışılacaktır.

ANAHTAR KELİMELER: Rusya, İngiltere, Büyük Oyun, Gorçakov Memorandumu

GREAT GAME AND GORCHAKOV MEMORANDUM

ABSTRACT

Russia, the goal of reaching the hot seas by tearing apart the Ottoman Empire suffered with the Crimean War, headed towards Central Asia with the aim of eliminating the loss of prestige created by this defeat and putting pressure on British domination in India by taking control of trade routes. Although the Anglo-Russian struggle which was shifted from Ottoman State to Central Asia was partially relieved for the Ottoman State, The political, social and economic consequences of this struggle, defined "Great Game" used by British Captain Arthur Conolly for the first time, have been heavier for the Turkish peoples in Central Asia.

Although Russians has seen Central Asia as a backdrop and natural sprawl since Petro I, the invasion of most of Central Asia has been achieved in the second half of XIX century. The aggressive progress of the Russians has been exposed to the protests of Britain, which is concerned that its interests in India may be jeopardized. In order to reduce the affect of western reactions under British leadership, the Russian Foreign Minister Gorchakov sent a memorandum to the capitals of Western States in which summarized the purpose of military action they had made like every civilized society tried to control the the brutal societies. In addition to showing the level of "shameless" imperialism reached, memorandum which was used under the name of Mandates and Protectorates and International Trusteeship System in XX century is still valid under the name of fighting terrorism, liberation and democratization.

The subject which will be reviewed by using mainly British and Russian sources in the view of the history in order to reach the results which might be used today.

KEY WORDS: Russia, England, Great Game, Gorchakov Memorandum

Giriş

Ruslar tarih sahnesine çıkmaları ile birlikte belki tarihin, belki de coğrafyanın bir cilvesi olarak; sürekli Türk toplumları ve bunların kurmuş oldukları devletlerle mücadele içerisinde oldukları görülmektedir. Bu bağlamda; kendi birliklerini sağlamak için bölgede hâkim olan Türk Hanlıklarıyla, sıcak denizlere ulaşmak ve Bizans'ın varisi olarak soydaş ve dindaşlarına yardım için Osmanlı Devletiyle, İngiltere'nin Hindistan üzerinde hâkimiyetini ortadan kaldırmak ve yeni ekonomik kaynaklara ulaşmak için ise Orta Asya Türk Hanlıkları ve topluluklarıyla mücadele etmişlerdir. Avrupa siyasetinin önemli figürlerinden birisi olmak adına mücadelenin sıklet merkezini ise Osmanlı Devleti ve coğrafyası oluşturmuş olmakla birlikte Avrupa'daki siyasi konjonktürün na-müsait olması sebebiyle mücadelenin sıklet merkezi Orta Asya'ya kaymıştır. Diğer bir ifade ile coğrafya değişmiş, ancak mücadele edilen millet aynı kalmıştır.

Bu çalışmada başlıca, Rusya'nın Orta Asya'yı neden doğal yayılma alanının bir parçası ve diğer ifade ile arka bahçesi olarak gördüğü, bölgeyi istila etmesine sebep olan gerekçeler ile bu uğurda İngiltere ile "**Büyük Oyun**" diye adlandırılan mücadelesi incelenecektir. Ancak bahsedilen mücadele, önceliklerinin değişmesine sebep olan Avrupa'daki dönemsel gelişmeler de bu çalışma kapsamına dâhil edilmiştir. Zira bilindiği gibi XIX. ve XX. yüzyıl diplomasisi sadece sınırlı bir bölgeyi değil, tüm Avrupa ve Asya'yı, hatta tüm dünya siyasetini kapsamaya başlamış, dolayısıyla Avrupa siyasetindeki gelişmeler, tüm bölgelerin siyasi yapısına doğrudan tesir etmiştir.

Mücadelenin yoğunluğu ile tesir alanının genişlemesine paralel olarak, mücadeleyi haklı kılacak ve oluşabilecek tepkileri azaltacak "**medenileştirme**", "**toplumları eğitme**" gibi diplomatik argümanlar, Gorçakov'un Memorandumu ile

ilk defa diplomasinin aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla bu yeni yaklaşımın tarihi süreç içinde kullanımı ve tesiri, bu çalışma kapsamında ele alınmış, genel kabul gören ve idealleri resmeden bu tür tanımlamaların gerçekte ne anlama geldiği ortaya koyulmuştur.

Rusya Tarihine Kısa bir Bakış

Hind-Avrupa kökenli kavimlerden olan ve adına tarihte ilk defa M.S. VI yüzyılda rastlanılan *Slavların* ilk vatanlarının Vistula Nehri, Pripet Bataklığı ve Dinyeper Nehri'nin orta kısımları (günümüzde Polonya, Belarus ve Ukrayna arasında kalan bölgeler) olduğu bilinmektedir. M.S. VI yüzyılda uzun süre Avarların hâkimiyeti altında kalan Slavlar, Avarların ortadan kalkmasıyla, M.S. VII. yüzyıl sonlarında diğer bir Türk kavimi olan Hazar Kağanlığı hâkimiyetine girmişlerdir. Göçebe toplum yapısına sahip Slavlar; Uruğlar, Kabileler (Boylar) ve Ailelerden oluşmakta, her kabile kendi sahasında bağımsız şekilde hüküm sürmekteydi. Ormanlık alanlarda avcılık, nehir boylarında balıkçılık ve arazinin müsait olduğu yerlerde ise ilkel tarımcılıkla uğraşmışlardır¹.

Slavlar, Dinyeper Nehri kuzeyine doğru ilerleyerek, burada yerleşim yerleri oluşturmuşlar ve bu bölgede Finli kavimlerin kendilerine “**Routsı**” adını verdikleri İsveçliler ile temasa geçmişlerdir. Slavcaya “**Rusi**” olarak geçen Routsı, müteakiben “**Rus**” şeklinde bu bölgede yaşayan Slavları tanımlamak için siyasi manada kullanılmaya başlanmıştır. İsveçli Rurik'in Novograd merkezli bölgedeki Slav ve Fin toplulukları hakimiyeti altına alarak 862 yılında oluşturduğu devlet ilk Rus Devleti olarak kabul edilmektedir. Rurik'ten sonra Knez olan Oleg, güneye inerek Kiev'i ele geçirmiş ve

¹ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'e kadar**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları: XIII. Dizi – Sa. 17s. 6. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 2014, s 5-12.

Knezliğin merkezini buraya taşımıştır. Oleg, Bizanslılara seferler düzenleyerek, onlarla ticaret anlaşması imzalamıştır².

Oleg'in ölümü üzerine oğlu Svyatolas'ın yaşının küçük olması sebebiyle karısı Olga başa geçmiş, Olga, Ortodoksluğu kabul ederek, Ortodoksluğun Knezlikte hâkim olmasını sağlamıştır. Rus İskender'i olarak adlandırılan Knez Svyatoslav (965-973), Doğu istikametinde Hazar Denizi ve Kafkaslara, güney istikametinde Balkanlara seferler düzenlediği için bu manada Rus yayılcılığının ilk temsilcisi olarak kabul edilmektedir³. Ayrıca bu döneme Hazar Hanlığı hâkimiyetinin azalmasına paralel olarak, bölgede bulunan Peçenekler ile mücadele damga vurmuştur. Peçenekler, Kiev'i kuşatmış, Bizans seferi dönüşü Peçenekler'in baskınına uğrayan Svyatoslav, Başbuğ Küre tarafından öldürülmüştür⁴.

Svyatoslav'tan sonra Knez olan oğlu Vladimir (980-1015) zamanında, Ortodoksluk knezliğin resmi dini haline gelmiş, bu dönemde Kril Alfabesi kullanılmaya başlanmıştır. Vladimir'den sonra oğullarından tahta geçen Yaroslav Mudrıy (1019-1024) zamanında, Don boylarından gelen Oğuzların baskısıyla en büyük düşmanları olan Peçenekler'in büyük kısmı bölgeden ayrılarak, Tuna boylarına gitmişlerdir⁵.

Kiev Rusya'sında başlangıçtan itibaren düzgün işleyen veraset sistemi bulunmamaktaydı. Knez'liğin büyük merkezleri oğullar arasında paylaştırılır, knezin vefatından sonra Kiev'i ele geçiren yeni Knez olurdu. Tabi bu uzun süren taht mücadelelerini beraberinde getirmekteydi. Vladimir'in

² Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s.12-16.

³ A.M.Ataç, **Rusya Tarihi: Türkler ve Komşularıyla Münasebetleri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1952, s-7-10.

⁴ Nicholas V. Riasonovsky, **A History of Russia**, Oxford University Press, New York, 1993, s.32-34; Paul Dukes, **A History of Russia**, London:Macmillan, 1990, s.9-11; Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s.25-29.

⁵ Nicholas A.H., *The Republic of Letters, A Republican of Standart Literature*, Vol V, George Dearborn New-York, 1836, s 6-16.

ölümünden sonra uzun süren taht mücadeleleri ve yoğun Kuman akınları sebebiyle bölge, birçok Knezliklere bölünmüştür. Tüm siyasi dağılımıya rağmen, aynı dil, din, gelenek-görenek ve aynı soydan gelen idareciler altında bulunan Ruslar, millet oluşumunu gerçekleştirdiklerinden parçalanmamışlardır.

Knezlikler, 1237-1242 yılları arasında Batu Han'ın kumandanlığındaki Moğol Ordularının istilasına maruz kalmış, Moğol İmparatorluğu'nun parçalanması üzerine, Knezlikler Batu Han tarafında kurulan Altın Orda Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir. Altın Orda Devleti döneminde Knezlik sistemi aynı soydan gelenler arasında, Han'dan icazet alınmak kaydıyla devam etmiştir. Knezler, Han'ın onayı ve verdikleri vergi dışında iç işlerinde serbestçe hareket etmek imkanını bulmuşlardır. Altın Orda hakimiyeti altında Knez Merkezi Kiev'den Moskova'ya geçmiş, Moskova büyük Knezlik merkezi haline gelmiştir⁶. Altın Orda Devleti'nin Moğol yapısı, kısa süre içinde Tatar-Türk ağırlığına dönüşmesiyle, Altın Orda Devleti'nin hüküm sürdüğü 1237-1480 yılları arasındaki 243 yıllık hâkimiyetin Ruslar üzerinde bırakmış olduğu menfi hatıralar özellikle Tatar-Türlere karşı tarihsel düşmanlığının en önemli sebeplerinden birisi olmuştur.

Altın Orda hâkimiyetinden kurtulan Rus Knezlikleri, III. ve IV. İvan (Korkunç) zamanında birlikteliklerini sağlayarak, merkezi devlet teşkilat kurum, kural ve tesislerini oluşturmuşlardır. Bu dönemde; Bizans'ın çift başlıklı kartalının devlet amblemi olarak seçilmesi, Knezlerin Çar olarak taç giymesi gibi Bizans gelenek ve görenekleri alınarak Bizans'ın son varisi olduğu iddia edilmiştir⁷.

⁶ Nicholas A.H., a.g.e., s 7

⁷ Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, TTK, Ankara 1995, s.40-41.

Ruslar, ilk devlet olarak ortaya çıktıkları 862 yılından, bağımsızlıklarını kazandıkları 1480 tarihine kadar geçen 600 yüzyıldan fazla süre boyunca, başlıca bölgede hâkim olan Türk toplum ve devletleri ile mücadele etmek durumunda kalmışlardır. Bağımsızlıklarını kazanmak için geçen altı asırdan fazla süre devletler tarihi açısından da hiç azımsanmayacak süredir. Dolayısıyla geçen bu zamanın müsebbibi olarak görülen Türklerin, Rus devlet ve toplum hayatındaki bırakmış olduğu izler müteakip dönemde mücadelesinin doğal hedefini teşkil etmiştir.

Ruslar, Ortodoksluk inancını benimsemesi ile birlikte Ortodoksluk Merkezi olan Bizans İmparatorluğu'nun tüm gelenek ve görenekleri, Rus devlet ve toplum yaşantısına tesir etmiştir. Bizans İmparatorluğu'nun ve onun başkentinin Müslüman bir Türk Devleti tarafından ele geçirilmesi ve Ortodoksluk merkezinin hem Müslüman hem de Türk olan bir devlet hâkimiyetinde kalması kabul edilebilecek bir durum olarak görülmemiştir. Dolayısıyla Rusların Türklere karşı husumetinin nedeninin tarihsel olduğu kadar, Bizans'ın doğal varisi olma isteği ve dini gerekçeler olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Diğer bir husus coğrafyanın etkisi olmuştur. Zira; Rusların Kuzey ve Kuzey Batı istikametleri hariç diğer tüm yönlere ilerlemesinde karşılaşılabilecekleri topluluk ve devletler Türkler tarafından oluşturulmuştur. Yeni doğan ve gelişmek isteyen Rus Devletinin yayılma alanını kapatan Türk topluluk ve devletleri doğal olarak onların ilk hedefleri içinde yer almıştır. Neticede gerek tarihsel, gerek ananevi ve gerekse coğrafi faktörler Rusların Türklerle mücadelesini zaruri kılmıştır. Gerçekten de müteakip gelişmeler bunu göstermiştir.

Rusya'nın Orta Asya'yı İşgale Başlaması

Altın Orda Devletinin tahakkümünden kurtulup, devletleşme sürecini tamamlayan ve bölgede bir güç olarak ortaya çıkan Ruslar, IV. İvan (Korkunç) (1530-1584) döneminde, 1552'de Kazan ve 1556'da Astrahan (Hacıtarhan) Hanlıklarını işgal ederek, Türkistan coğrafyasına doğru yayılmaya ve Türk kökenli toplulukları hâkimiyetleri altına alarak emperyalist bir kimliğe bürünmeye başlamıştır. Kazan'ın işgali ile Hazar Denizi'ne kadar Volga Nehri Vadisini ve İran, Orta Asya ve Hindistan'a ulaşan ticaret yollarını kontrol altına alma imkânına sahip olunmuş, Astrahan'ı ve takiben Volga ile Sibiryaya arasında yaşayan Kossakları (Kozak)⁸ hâkimiyetleri altına almaları ile Orta Asya'ya doğru ilerlemeye engel olabilecek Türk topluluklarına (Kalmuklar, Kazak Türkleri, Başkurt ve Tatarlar) karşı üstün duruma gelinmiştir.

Rusların, Orta Asya'da yaşayan Müslümanların Haç yolunu kesmeleri, işgal sırasında yaptıkları zulüm ve yeni istila faaliyetleri sebebiyle oluşan feryat, Müslümanların başı görülen Osmanlı Devleti'nin yanı başında büyüyen tehlikenin farkına varmasına neden olmuştur. Rus ilerlemesine tedbir kapsamında Don ve Volga Nehirlerinin bir kanal ile birleştirilerek, bölgede yaşayan Müslüman topluluklara ulaşma planı, dışta ve içte meydana gelen gelişmeler ve iyi planlama yapılamaması sebebiyle başarıya ulaşmamış, neticede, karşısında organize olmuş bir devlet bulamayan Ruslar istila hareketlerine sürat vererek, kısa sürede Kazak stepleri sınırına ulaşmışlardır⁹. Rus

⁸ Kozak veya Kossak olarak adlandırılan bu topluluk aslen Slav olup, sınır muhafızlığı yapan birliklerdir ve Kazak Türkleri ile hiçbir ilgileri yoktur. Mehmet Saray, “*Rusya'nın Asya'da Yayılması*”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı:10-11, s.279

⁹ Харюков Л.Н. (Haryukov L.N.), *Англо-русское соперничество в Центральной Азии и исмаилизм (Orta Asya'da Anglo-Rus rekabeti ve İsmailizm)*, Москва (Moskova),1995, s 10-15.

hâkimiyetine giren alanlara Rus göçmenler yerleştirilerek¹⁰ bölgeler kolonileştirilmiş ve hâkimiyetin devamlığı sağlanmıştır.

Rusların Orta Asya'ya doğru ilerlemeleri bilimsel incelemeler ve bu kapsamda oluşturulan politikalara bağlı olarak sistematik şekilde yapılmıştır. Önce bölge içlerine farklı istikametlerde çeşitli uzmanlık alanlarına sahip personelden oluşturulan heyetler gönderilerek, bölge hakkında detaylı rapor hazırlanmakta, müteakiben bu rapor doğrultusunda politikalar geliştirilmekteydi.

Bölgenin parçalı yapısı, topluluklar arasındaki bitmez tükenmez mücadeleler, zamanın teknolojilerinden ve bilimsellikten uzak teçhiz edilmiş askeri güçler ile geri kalmış toplum yapısı bahse konu raporlarda çok açık bir şekilde ortaya konmuştur. Bu doğrultuda Orta Asya'da yaşayan topluluklar ya birbirlerine düşürülmüş ya da toplu olarak hareket edilmelerinin önüne geçilmiştir. Aslında bu politikanın en iyi örneği Rus sınır birliklerine gönderilen emirde “...Eğer Kalmuklar bize düşman olurlarsa, Kazak-Kırgızları onlara karşı kışkırtın, eğer Kazak-Kırgızlar bize karşı hareket ederlerse Kalmuk ve Başkurtları onlara karşı kullanın, Rus askerini kullanmadan bölgedeki hâkimiyetinizi devam ettirin...”¹¹ denilerek açıklanmıştır.

Rusların dünya sahnesine büyük bir güç haline çıkmasını sağlayan ve Rus yayılcılığına istikamet veren en önemli şahsiyetlerden birisi şüphesiz bizim “**Deli**”, yabancı kaynakların “**Büyük**” dedikleri I. Petro (1672-1725) olmuştur. I. Petro ile Rusya tüm alanlarda yoğun bir batılılaşma çizgisine girmiş, döneminde imparatorluk haline gelerek, Doğu Avrupa'nın en büyük kara gücü olmuştur. I. Petro sadece Avrupa'da İsveç ve Osmanlı Devletine karşı savaşlar yapmakla

¹⁰ Archibald R. Colquhoun, **Russia Against India The Struggle For Asia**, Harper & Brothers, London, 1900, s. 186.

¹¹ Mehmet Saray, **a.g.m.**, s 284.

kalmamış; özellikle başta Hindistan olmak üzere müstemlekelerden gelen kaynaklarla Avrupalı Devletlerin zenginleştiğini görmüş, bu nedenle Orta Asya ve Hindistan'a doğru yayılmak istemiştir¹².

Hindistan'ın zengin hazineleri yanında, Orta Asya'da Amu Derya Irmağı deltasında var olduğuna inanılan altın madenin doğurduğu zenginlik rüyası, I. Petro'nun 1717'de Hive üzerine Kafkasya kökenli, Hıristiyan olmuş ve elit askeri birliğine dahil olan Prens Alexander Bekoviç komutasında bir Rus askeri birliğini göndermesine yol açmıştır. Coğrafi engeller ve Hivelilerin başarılı mücadelesi ile Rus seferi sonuçsuz kalmışsa da, ileride Rusya'nın Orta Asya Türk topraklarını ele geçirmesi için bir başlangıç teşkil etmiştir¹³.

I. Petro'ya göre büyük ve güçlü bir imparatorluğun kurulmasında Hazar Denizi ile Kazak bozkırları anahtar bölgelerdi. Buralara hakim olunursa, Avrupa ve dünya ticaretinin anahtarı olan Hindistan ve Çin ticaretine de hakim olunabilirdi. Bu düşüncelerle hareket eden I. Petro, gerek Rusya'nın yayılma esaslarını belirlediği vasiyetnamesinde, gerekse de hayatında uyguladığı politikalarla Rus yayılcılığı için önemli adımlar atmıştır¹⁴. Onun Güney'e yani Osmanlı Devleti'ne ve Orta Asya'ya doğru genişleme stratejisi kendisinden sonra gelenler için rehber olmuştur. Rusya Dışişleri Bakanı Gorçakov Londra'da bulunan Rus Elçisi

¹² Demetrius Charles Boulger , **England And Russia in Central Asia**, Vol. I, W. H. Allen & Co., 13 Waterloo Place, Pall Mall, S.W, London, 1879,s.338.

¹³ Д.В. Васильев (D.V. Vasiliev), К ИСТОРИИ ПОХОДА БЕКОВИЧА-ЧЕРКАССКОГО В ХИВУ (**Bekoviç-Çerkisky'nin Hive Yolculuğu'nun Tarihçesi**), Известия Самарского научного центра Российской академии наук (Rusya Bilimler Akademisinin Samara Bilim Merkezi İzvestiya) T..17, No.3, 2015, s. 25-27.

¹⁴ Archibald R.Colquhoun , **Russia Against India The Struggle For Asia**, Harper & Brothers, London, 1900, s. 238-239.

Shuvalov'a 3 Kasım 1876 tarihli mektubunda, "...Bizim İstanbul'u ele geçirme arzumuzun kaynağı I. Petro'nun vasiyetidir..." demiştir¹⁵.

Çarıçe Katerina döneminde Orta Asya'ya doğru istila hareketi aynı önemde devam etmiştir. Bu kapsamda, Kazak Hanı Ebulhayr'ın Kalmuk ve Başkurlara karşı Rusya'dan yardım istemesi üzerine yapılacak yardım karşılığında Kazakistan ve müteakiben tüm Orta Asya bölgesinin ele geçirilmesinde çıkış noktası, sonrasında ise lojistik destek üssü olarak kullanılacak Or ile Ural nehirlerinin birleştiği yerde Orenburg kalesi inşa edilmiştir¹⁶. Orenburg Kalesi'nin inşasından sonra Rusların, Orta Asya'dan ayrılmasının imkânı kalmamıştır.

1768 -1774 yılları arasında Ruslarla yapılan savaş ve nihayetinde imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti zayıflığının belirli hale gelmesi ve antlaşma kapsamında Rusların Ortodoks tebaanın koruyuculuğu adı altında Osmanlı Devletinin iç işlerine müdahalesine imkan bulması nedenleriyle Rusların dış politikasının merkezine Osmanlı Devleti ve Balkanlar yerleşmiştir. Dolayısıyla Ruslar 1853-1856 Kırım savaşına kadar Orta Asya'da, ulaşmış olduğu sınırları muhafaza etmek ve bu kapsamda tahkimat yapmak, bölge ve bölgedeki Hanlıklar hakkında bilgi toplamak ve gruplar arasındaki anlaşmazlıklardan istifade ile bu grupları hâkimiyeti altına almak gibi "**Aktif Pasiflik**" şeklinde tanımlanabilecek siyaseti takip etmişlerdir.

İngiltere'nin Şark Politikası

XVIII. yüzyıl başlarında Hindistan'a yerleşen İngilizlerin yüzyıllar boyunca başlıca politikaları

¹⁵ Smith Anderson Matthew, **The Great Powers and the Near East, 1774-1923**, Londra, Edward Arnold, 1970, s. 92.

¹⁶ Baymirza Hayit, **a.g.e.** s.49-50.

Hindistan'daki çıkarlarını muhafaza etmek olmuştur. İngiltere bu kapsamda, oluşan tehditlere karşı harp dahil tüm tedbirleri almaktan geri kalmamış, adeta dünya politikasını bu uğurda şekillendirmiştir. İngiltere kendi çıkarlarına tehdit gördüğü Napolyon Fransa'sının önüne set çektiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruma politikası¹⁷ gereği Rusya'nın Osmanlı Devletine yönelik yayılmasının önündeki en büyük engel olmuştur.

İngiltere; Avrupa'nın hasta adamı olarak nitelendirdikleri Osmanlı Devleti'ni parçalamak için XIX. yüzyıl ilk yarısı boyunca defalarca girişimde bulunan Rusya'yı öncelikle diplomatik yollardan engellemeye çalışmış, ancak Rusya'nın **Kutsal Yerler Sorununu** bahane ederek, Osmanlı Devleti'ni parçalama girişimini, diplomatik yollarla engelleyememesi üzerine, 1853-1856 Kırım Harbi ve müteakibinde yapılan 1856 Paris Antlaşması ile bertaraf etmiştir.

1853-1856 Kırım Harbi sonrası yapılan 1856 Paris Antlaşması, İngiltere ve Rusya'nın dış politikalarında dramatik değişiklikler meydana getirmiştir. İngiltere Hindistan'daki çıkarların korunması kapsamında, Osmanlı Devleti toprak bütünlüğünün muhafazası politikasının harp süresince verilen zaiyat ve ekonomik kayba değmediğini ve bu politikanın kendilerine çok pahalıya mal olduğunu tartışmaya başlamıştır¹⁸. Anglikan Kilise eğitiminden gelen başta William Ewart Gladstone¹⁹ ve Robert Marquis Salisbury²⁰ gibi dönemin önde

¹⁷ XVIII. yüzyıl sonlarında İngiliz Başbakanı II. William Pitt tarafından belirlenmiştir. Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Cilt 1-2, Alkım Kitapevi, 2007, 16.Baskı, s.8.

¹⁸ Ali Gökçen Özdem, Karadağ'ın Osmanlı Egemenliğine Karşı Mücadelesi (1830–1878), **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ (2012), s.193-195.

¹⁹ **William Ewart Gladstone**: (1809-1898), İskoçyalı bir aileye mensup olan Gladstone, Liverpool'da doğmuş, eğitimini Oxford Üniversitesine

gelen politikacıları ile Rahip John Henry Newman²¹ gibi birçok rahip Hristiyan bir ülke olan Rusya'ya karşı kaçınılmaz bir çöküşe doğru giden barbar Türkiye'yi destekleme siyasetinin yanlış olduğunu savunmuşlardır. Özellikle Gladstone, almış olduğu dini eğitim nedeniyle, Müslüman olan her şeye düşman²² olduğu gibi, Osmanlı Devleti için İngiliz kanı dökülmüş olmasını da şiddetle eleştirmektedir.

İngiliz dış politikasının Osmanlı Devletine karşı dönmesinin sonucu; kısa vadede kendisini göstermiş, 12 Aralık 1876 - 20 Ocak 1877 tarihlerinde yapılan İstanbul Konferansına İngiltere delegesi olarak, kamuoyunda Türk dostu olarak

bağlı Christ Church College'de tamamlamıştır. Aldığı din eğitiminin etkisi ve bağlı olduğu Anglikan Kilisesi kişiliğini ve politikasını etkilemiştir. Türk Düşmanlığı ile bilinen Gladstone, Sömürgeler Bakanlığı ve dört defa başbakanlık yapmıştır. James Bryce, , **William Ewart Gladstone & His Characteristics as Man and Statesman** (William Ewart Gladstone & İnsan ve Devlet Adamı olarak Özellikleri), The Century Co. , New York, 1919, s.60-94.

²⁰ **Salisbury**: 1830 yılında doğmuştur. Normal eğitiminin yanında Kilise eğitimini de almıştır. 1867 yılında istifa ettiği Hindistan İşleri görevine 1874 yılında Benjamin Disraeli'nin başbakanlığı döneminde tekrar dönmüştür. Bu dönemde İstanbul konferansında İngiltere'yi temsil etmiştir. Lord Derby'nin istifasının ardından dışişleri bakanı olmuş, Benjamin Disraeli'nin ölümünün ardından ise Muhafazakâr Parti'nin lideri olmuştur. 1886 yılındaki kısa bir süre hariç 1885-1892 yılları arasında ve 1895-1902 yılları arasında Başbakanlık yapmıştır. 1903 yılında vefat etmiştir. George Potter, **The Marquis Of Salisbury, K. G., Leader of the Conservative Party**, London, 1888, s.1-10.)

²¹ Katolik rahip **John Henry Newman**, The History of Turks and their Relation to Europe kitabında İngiliz politikasını eleştirmiştir. Voltisa Demiraj, **Newman and the Ottoman Turks**, Master Thesis, Bilkent University, 2001, s.1-15.

²² Gladstone'nun düşüncesine göre "...Kuran-ı Kerim yok edilmedikçe Avrupa'ya barış gelmeyecektir..." Taha Niyazi Karaca, , **Büyük Oyun (İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı)**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s.12.

bilinen İstanbul Büyükelçisi Sir Henry Elliot'un⁽²³⁾ yerine genel uygulamanın aksine Türk karşıtı ve Osmanlı devletinin muhafazasını içeren geleneksel politikaya karşı, Hindistan İşleri Bakanı, Robert Marquis Salisbury atanmıştır²⁴. Konferans öncesinde, Avrupa Devletlerinin başkentlerine uğrayarak ortak bir anlayış birliği geliştirmeye çalışan Salisbury'un elde ulaştığı sonuçları Lord Beconsfield'e bildirdiği aşağıda özeti verilen yazı bahse konu değişikliğin boyutunu göstermektedir.

Lord Beconsfield'e, 22 Aralık 1876

Bu aptal Türklere şartları kabul ettirebilecekmiyim bilmiyorum. Zaman geldiğinde (yaklaşık 1 hafta sonra) sizden en sert baskıyı yapmam için izninizi istiyorum. Şartlar, Rusya'ya karşı, her zaman her durumda isteyebileceğimiz bir korunma sağlıyor. Eğer bir devlet güçsüzse tahminen komşusunun yönetimi altına girer. Olabilecek felaketler ya onu güçlendirerek ya da tamamen yok ederek ortadan kaldırılabilir. Eski politika yukarıda bahsedilen düşüncenin ışığında Türkiye'nin hayatta kalması ve bunun için maliyetli bir destekte bulunulması üzerine kuruluydu. Diğer yöntem çok acımasız

⁽²³⁾ **Sir Henry G. Elliot**, 1818–1907 yılları arasında yaşamıştır. Diplomat olarak, Napoli (1841-1860), Torino (1863-1865), İstanbul (1867-1877) ve Viyana (1877)'da görev yapmıştır. İstanbul'daki 10 yıllık görevi sırasında Elliot, bir taraftan İngiltere'nin çıkarları gereği genel olarak Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ve bağımsızlığına saygı duyan politik bakışı ve Avrupa diplomasisindeki ağırlığı, diğer taraftan Türk devlet adamlarının Osmanlı Devleti'nin varlığının devamı konusunda İngiltereye endekli dış politikaları vesilesiyle İstanbul'daki en saygın diplomatlarından biri haline gelmiştir. İstanbul'daki en büyük siyasi rakibi Rus Büyükelçisi N.Ignatiev'in gözünde “*Türk'ten daha fazla Türk*” idi. (Mithat Aydın, “*Sir Henry G. Elliot'ın İstanbul Büyükelçiliği (1867–1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasi Olaylara Bakışı*”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/23/90.pdf>)

²⁴ Kenneth Bourne; D. Cameran Watt, **British Documents On Foreign Affairs**, Vol. I, **The Ottoman Empire in the Balkans, 1856-1875**, Editor David Gillard, University Publications Of America, U.S.A, 1984, s.130.

olduğu için benimsenmemiştir. Politikadaki en büyük hata, ölmüş politikalara bağlı kalmaktır. Gönder kırıldığında ipi kurtarmaya çalışmazsınız sorun çıkarana her şeyi ortadan kaldırırsınız. Aynı politikada içinde geçerlidir. Fakat bizde öyle değil. Parçalara ayrılmış olsa dahi eski politikaları bırakmıyoruz. Bu yüzden şu anda şaşkınlık içindeyiz²⁵.

Büyük Oyun ve Gorçakov Memorandumu

Rusya, Kırım Savaşı ile Osmanlı Devletini parçalayıp, sıcak denizlere ulaşma amacına büyük darbe yemiş olup, gücünü kısmen müdafaa etmekle beraber uluslararası sorunların çözümündeki etkinliği ortadan kalkmıştı. Özellikle imzalamak zorunda kaldıkları Paris antlaşması ile Karadeniz'deki askeri varlığının ortadan kaldırılması, Eflak-Buğdan'ın özerk hale getirilmesiyle Balkanlardaki etkinliğinin kırılması ve Osmanlı içinde yaşayan gayr-i Müslimlere müdahalesinin önlenmesini Rusya, kendi açısından utanç verici bir durum olarak görmekteydi. Hatta Rus Devlet adamları yaklaşık 100 yıllık kazanımların kaybedilerek, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması öncesine dönüklerini ifade etmekteydiler.

Kırım savaşı ve Paris Antlaşması ile Avrupa'daki prestijini kaybeden Rusya, yeni Çar olan II. Aleksander'in (1855-1881) önderliğinde, başta dış politika olmak üzere yönetim, ekonomi, eğitim ve askeri alanlarda büyük reform sürecine girmiştir. Çar II Aleksander dış politika değişikliğini 1816-1856 yılları arasında 40 yıldır Dışişleri Bakanı olarak görev yapan Karl Robert Nesselrode (1780-1862)'yi²⁶ istifa ettirip yerine **Aleksander Mihayloviç Gorçakov'u** (1798-

²⁵ L. Gwendolin Cecil, **Life Of Robert Marquis Of Salisbury**, Vol II, 1868 – 1880 (**Robert Marquis Sallisbury'nin Hayatı**), Hodden and Stoughton Limited, Londra, MCMXXI, s.115

²⁶ Robert Middleton; Huw Thomas, **Tajikistan and the High Pamirs**, A Companion and Guide (Odyssey Illustrated Guides) Paperback– December 1, 2011, s.295.

1883) atayarak yapmıştı. Gorçakov, Dışişleri Bakanı olarak görev yaptığı süre boyunca (1856-1882) Paris Antlaşması'nın Rusya'yı uluslararası arenada gülünç duruma düşüren sınırlandırmalardan kurtulmayı ana gaye edinmiştir. Gorçakov, gerekli gücü toplayıncaya kadar aktif hareket etmemeyi, bu kapsamda herhangi uluslararası soruna doğrudan taraf olmamayı, Avrupalı Güçler arasındaki anlaşmazlıkları kullanarak bunlar arasındaki farklılıkları kullanmayı, sorunların çözümü için müttefikler aramayı ve müttefikler ile birlikte hareket etmeyi esas alan bir diplomasiyi takip etmiştir²⁷.

Bu ana prensipler doğrultusunda Gorçakov ilk adım olarak Kırım Savaşı müttefiki güçler arasındaki dayanışmayı hedef alarak; Fransa ve Sardinya Krallığından oluşan ittifak ile Avusturya İmparatorluğu arasında 24 Haziran 1859 yılında yapılan Solferino Harbinde, III. Napolyonu desteklemiştir. Fransa ile beraber yürüyeceğini düşünen Gorçakov, 1863-1864 yıllarında Polonya'da meydana gelen ayaklanmada Fransa'nın Polonyalıları desteklemeleri üzerine Avrupa'da yeni güç olarak beliren Prusya'ya yanaşmaya başlamıştır²⁸.

Bismark, Prusya'nın 1864 yılında Danimarka, 1866 yılında Avusturya ile yapmış olduğu savaşlarda vermiş olduğu destek karşılığında, Rusya leyine Paris Antlaşmasının yeniden düzenlenmesine karşı çıkmayacağı konusunda söz vermiştir. Nitekim Prusya'nın 1870 yılında Fransızlara karşı kazandıkları zafer sonrası, Gorçakov tam bir diplomatik manevra ile Paris Antlaşmasını imzalayan devletlere anlaşmanın Karadeniz'de kendisini sınırlayan maddelerine

²⁷ K. S. Gasparyan, ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА РОССИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА (XIX. Yüzyıl II. Yarısında Rus Dış Politikası). С. Московский государственный университет путей сообщения, Москва, Россия Moskova Devlet Üniversitesi) <https://www.scienceforum.ru/2017/pdf/33033.pdf>, s.1-10.

²⁸ K.S Gasparyan, a.g.e.,s.1-10

uymayacağını bildirmiş ve nihayetinde talebi 1871 Londra Boğazlar Sözleşmesi ile onaylanmıştır²⁹. Rusya'nın yanı başında, Prusya gibi bir büyük gücün güçlenmesi pahasına Paris Antlaşmasının kendisini sınırlayan maddelerinden kurtulmaya çalışması müteakip dönemde tüm Avrupa'ya pahalıya mal olmuştur.

Öte yandan 1856 Paris Antlaşması ile Avrupa'da yayılmasının önüne set çekilen Rusya, Hindistan'daki İngiliz egemenliğini tehdit ederek kaybettiği prestiji tekrar kazanmak, savaş kayıplarını telafi etmek ve yapacağı reformlar için kaynak yaratmak amacıyla, II. Katerina'dan sonra öncelik vermediği ve gerek toplumsal yapı, gerekse teknolojik açıdan kendisinden çok geride olan toplulukların yaşadığı uçsuz bucaksız arazi ve kaynakları içeren Kafkaslar ve Orta Asya'ya yüzünü tekrar dönmüştür. Diğer bir ifade ile Osmanlı Devleti üzerindeki yayılma arzusu kesintiye uğrayan Rusya, emperyalist iştahını diğer Türk toplulukları üzerinden gidermeye çalışacaktır.

Nitekim antlaşmanın hemen hitamında; daha önce 1813 Gülistan ve 1828 Türkmənçay antlaşmaları ile İran'a kadar olan bölgeyi hakimiyet altına alan Rusya, Kafkasya'ya yönelmiş ve 1859'da Şah Şamil direnişini kırarak tüm bölgeyi kontrol altına almıştır³⁰. Bu arada Orta Asya Türk topluluklarını, bu coğrafyada bulunan Hokand, Hive ve Buhara Hanlıklarının askeri ve ekonomik durumlarını öğrenmek ve bölge hakkında bilgi toplamak için Nikolay Pavloviç İgnatiev³¹

²⁹ Maloy Frank Anderson, **Handbook for the Diplomatic History of Europe, Asia, and Africa,1870-1914**, Wasinton Government Printin Office, 1918, s40-41.

³⁰ A.A. Kornilov (Корнилов А.А.), Курс истории России XIX в. (**XIX. Yüzyıl Rusya'sı Tarihi**) Moskova,1914, s.115-119.

³¹ Aslı Yiğit Gülseven, “*Rethinking Russian Pan-Slavism in the Ottoman Balkans: N.P. Ignatiev and the Slavic Benevolent Committee (1856–77)*”, **Middle Eastern Studies**, 53:3, 332-348, DOI: 10.1080/00263206.

başkanlığında askeri uzmanlar ve bilim adamlarından oluşan bir heyet bölgeye gönderilmiştir. İgnatiev görev dönüşü 1858 yılında hazırlamış olduğu raporunda Hokand'ın hemen işgal edilmesini, Buhara ve Hive Hanlıklarının ise aralarındaki anlaşmazlıkları körükleyerek Rusya'dan destek talep etmelerinin sağlanmasını müteakiben fiilen ele geçirilmesini teklif etmiştir³². İgnatiev'in raporu geniş kabul görmüştür.

Bu arada Rusya Silahlı Kuvvetlerinin en önemli reformistlerinden sayılan ve 1861 ile 1881 yılları arasında kesintisiz 20 yıl Savaş Bakanlığı yapacak Dimitry Alekseyevich Count Milyutin (1816-1912) atanmış, Dışişleri Bakanlığı'nın Asya Masası'nın başına ise İgnatiev³³ getirilmiştir³⁴. Panslavist doktrinine sıkı sıkıya bağlı bu şahıslar Orta Asya Türk Toplum ve Devletleri ile müteakiben Osmanlı Devleti üzerine Rus yayılmasının mimarları olmuşlardır. Milyutin tarafından, Orta Asya sınır bölgelerine Panslavist generaller atanmış, bunlara geniş inisiyatifler verilerek yayılma “**Adem-i Merkezi**” hale sokmuştur. Nitekim komutanlar tarafından çıkarılan ve desteklenen ihtilaflar, gerek Türk Topluluk ve Devletlerinin kendi aralarında, gerekse bunların Ruslar ile çatışmalar meydana getirerek, Rusların askeri müdahalesi açısından uygun şartları sağlamıştır.

2016.1243532,s.

334;

N. P. Ignatyev, **Missiya v Khivu i Bukharu v 1858 g**, St Petersburg, 1897, s 30-35.

³² Mehmet Saray , “*Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti*“ , **İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi**, S. 34 (1983-84), s. 409.

³³ İgnatiev, Türkistan'daki başarılarına binaen 1865 yılından 1876 tarihine kadar görev yapacağı Çarlık Rusyası'nın İstanbul'daki elçisi olarak atanmıştır. Bu görevi esnasında, Pan-Slavizme sıkı sıkıya bağlı şekilde Balkanları kan gölüne çevirmiş ve 1876-1877 harbinin çıkmasını sağlamıştır. Mahmud Celâleddin Paşa, **Mir'ât-ı Hakikat**, İstanbul 1979, s. 72, 98.

³⁴ Mehmet Saray, *Türkistan'da Rus-İngiliz*, s. 409

Rusların, Almaata, Tokmak ve Bişkek'i (o tarihlerde Pişkek olarak adlandırılmıştır) ele geçirip Türkistan ve Evliya-Ata bölgelerindeki askeri harekâtlarının Hokand Hanı tarafından protesto edilmesiyle, Rusya Hokand Hanlığı ile savaşa başlamış ve General Mihail Grigoryeviç Çernyayev komutasındaki Rus Ordusu Eylül 1864 tarihinde Çimkenti işgal etmiştir³⁵. Rusya'nın Orta Asya'yada hızla ilerlemesi, bu zamana kadar Hanlıkların yardım çağrılarına kulak tıkayan İngiltere başta olmak üzere diğer Avrupalı ülkelerde kuşku yaratmıştır. Bunun üzerine oluşabilecek baskıyı ortadan kaldırmak için Dış İşleri Bakanı Gorçakov tarafından memorandum (*Bu çalışmanın Ekinde verilmiştir*) hazırlanarak Avrupa'daki başkentlere gönderilmiştir³⁶.

Gorçakov memorandumda özetle; Asya'da yarı barbar ve toplumsal örgütlenmesi olmayan göçebe topluluklarıyla karşılaştıklarını, bu toplulukların baskın, yağma ve talanlarına karşı Rusya'nın, her medeni devlet gibi, sınırlarının güvenliğini sağlamak ve sağlıklı ticari ilişkiler kurmak maksadıyla bu topluları hâkimiyeti altına aldığını, zaten bu tür uygarlık ve ahlaki değerlerden uzak toplumların sadece güçten anladıklarını ve güce saygı duyduklarını belirtmiş ve kendilerinin yeni yerler ele geçirmeden ziyade, sınırlarının güvenliğini garanti altına almak, medeni olmayan topluları eğitmek ve onları medenileştirmek için hareket ettiklerini ifade etmiştir. Bu kapsamda Rusya vahşi toplumlara karşı kaleler inşa etmiş, ancak daha uzaktaki yağmacı toplulukların tehditlerine karşı tıpkı Amerika Birleşik Devletleri'nin Amerika'da, Fransa'nın

³⁵ Alâeddin Yalçinkaya, **Sömürgecilik— Pan-İslamizm Işığında Türkistan**, İstanbul, 2006, s.57.

³⁶ **Causes of the Afghan War**: Being a Selection of Papers Laid Before Parliament with a Connecting Narrative and Comment. London: Chatto & Windus, 1879. s. 222-227; Archibald R. Colquhoun, **Russia Against India The Struggle For Asia**, Harper & Brothers, London, 1900, s. 231-238.

Cezayir'de, Hollanda'nın sömürgelerinde, İngiltere'nin ise Hindistan'da karşılaştığı zorunluluk gibi ilerlemek mecburiyetinde kaldığını açıklamıştır.

Gorçakov, memorandumunda bahsettiği gerekçeler kendi içinde tutarsızlıklar barındırmaktaydı.

İlk olarak karşılaşmış oldukları Türk toplulukları yarı vahşi ve sosyal örgütlenmesini tamamlamamış değillerdi. Tarihi süreç içinde bölgede yüzyıllar boyu hüküm sürmüş Türk Devletleri ve imparatorluklarını oluşturan bu toplulukları, toplumsal örgütlenmeden bi-haber şekilde bahsetmek şüphesiz ki gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Kazan ve Astrahan Hanlıklarının işgali, Kafkasya'da Türk toplulukları ile İran'a karşı düzenlemiş olduğu seferlerin hepsi toplumsal örgütlenmelerini tamamlamış devlet teşekkülü altında yaşayan topluluklara karşı yapılmıştır. Zaten memoranduma esas sebep teşkil eden Çimkent'in işgali ve hemen arkasından Taşkent'in zaptı, Hokand Hanlığına yapılan seferin neticesidir ki; Hokand Hanlığı devlet yapısı içinde idi. Nitekim Taşkent'in işgalini takiben 24 Haziran 1865 tarihinde yapılan Antlaşma ile Hokand Hanlığı, 2 Haziran 1868 tarihinde Buhara Hanlığı, Haziran 1873 tarihinde Hive Hanlığı ve 1882 yılında tüm Türkmenistan'ın ele geçirmesi Gorçakov'un iddiasının aksine Rus yayılmacılığının bizzat düzenli devlet kuruluşu içinde bulunan yerlere doğru yapıldığını göstermektedir³⁷.

Rusya'nın Orta Asya'yı işgali süresince İgnatiev'in 1858 yılında hazırlamış olduğu raporda belirtildiği üzere bölgede yaşayan devletler ve topluluklar arasındaki husumetin kullanılması³⁸, Rusya'nın bölgeye getireceği medeniyetin

³⁷ N. George; M.P. Ctjezon, **Russia In Central Asia in 1889 and the Anglo- Russian Question**, Second Edition, London, 1889, s35-79.

³⁸ С. Н. Абаши́н (S. N. Abaşin), Д. Ю. Арапов (D. Y. Arapov), Н. Е. Бекмаханова (N. Y. Bekmahanova), О. В. Боронин (O.V. Boronini), О. И. Брусина (Brusina), А. Ю. Быков (A. Yu. Bykov), Д. В. Васильев(D.V.

boyutunu göstermektedir. Gerçekten de toplulukları birbirine düşürerek bölgeyi sürekli kriz ve çatışma ortamında tutmaya çalışması, değil medeniyet, bölgede huzurun emaresinin kalmamasına neden olmuştur.

İşgal altına alınan bölgelerde kıyımaya varan aşırı güç kullanımını ve işgalini hukuki ve ahlaki göstermek için bölgede yaşayanların sadece kuvvetten anladığını iddia etmenin en küçük ifade ile gerçekle uzaktan yakından ilgisi yoktur. Aksine Hokand, Hive ve Buhara Hanlıkları harekâtı yöneten Rus Komutanlara bizzat başvurarak, sorunları barışçıl yoldan çözümü için anlaşma zeminini aramış, sonuç alınmaması üzerine Çar'a özel heyetler göndermiş, aynı zamanda İngiltere ve Osmanlı Devleti'ne başvurarak Rus askeri harekâtını sulh ile durdurmaya çalışmışlardır. İlave olarak mevcut kayıtlarda Rusların sorunları barışçıl yollarla çözümü kapsamında herhangi bilgiye de rastlanılmamıştır.

Gorçakov memorandumunda, işgal ile ulaşılabilecek sınırların, harekâta kullanılan ve bölgenin emniyetini sağlayan kuvvetlerin lojistik desteğini sağlayabilecek verimli alanları içermesi gerektiğini ifade ederek “*Şecaat arz ederken merdi kıpti sirkatin söyler*” misali harekâtın en önemli maksadının bölgenin kaynakları olduğunu itiraf etmektedir. Gerçekten de işgal edilen bölgelerdeki verimli alanlara sür'atle göç teşvik edilmiş, bölgeye yeni gelenlere verimli alanlar sahiplerinden zorla alınarak tahsis edilmiş, böylece bir yandan bölge kaynakları iç ekonomiye kazandırılırken diğer yandan bölgenin nüfus yapısı değiştirilmiştir.

Vasiliev), A. Ш. Кадырбаев (A. Ş. Kadyrbaev), Т. В. Котюкова (TV Kotyukova), П. П. Литвинов (PP Litvinov), Н. Б. Нарбаев (N.B. Narbaev), Ж. С. Сыздыкова (Zh. S. Syzdykov), *Центральная Азия в составе Российской империи (Rus İmparatorluğu Hâkimiyetinde Merkezi)*, *Новое литературное обозрение (Yeni Edebiyat İncelemesi)*, Москва (Moskova), 2008, s.467-468.

Gorçakov, memorandumda aslında yaptıkları hareketin diğer büyük devletlerin yapmış olduğu sömürgecilik hareketından başka bir şey olmadığını, dolayısıyla siz ne kadar haklıdıysanız ben de o kadar haklıyım diyerek gelebilecek tepkileri baştan ortadan kaldırmak istemiştir. Rusya'nın Orta Asya'da yayılmasının kısa sürede geniş alanlara ulaşmasının yarattığı endişeye karşılık ise sınırdaki komutanların nerede duracaklarını bilmemelerine bağlamak istemiştir³⁹. Rusya gibi merkezi yönetimin ağırlığının her alanda hissedildiği ve bürokrasi ile meşhur bir devletin komutanlarının merkezden emir almadan harekate girişmesi veya hedeflerinin ötesine geçmelerinin kabul edilebilir yanı görülmemektedir.

Aslında konu ile ilgili en önemli soru; gerçek olamayacak kadar mükemmel gerekçeler sunarak, yayılmacılığının haklılığını açıklamaya çalışan bu memorandum, nasıl oluyor da Avrupa'nın Büyük Devletleri tarafından büyük memnuniyetle kabul edilip, Rus yayılmacılığına karşı herhangi bir tepkide bulunmamışlardır.

İlk olarak, Rus diplomatlar tarafından memorandum, Londra, Paris, Berlin ve İstanbul'da maharetle açıklanarak oluşabilecek tepkilerin yerinde önlenmesi sağlanmıştır.

Diğer husus olarak, Avrupa'da 1815 Viyana Kongresi ile kurulan ve 1856 Paris Antlaşması ile devamı sağlanmaya çalışılan Avrupa Dengesi'nin bozulmaya başlamasını söyleyebiliriz. 1853-1856 Kırım Harbinin kendisine pahalıya patladığını düşünen İngiltere'nin Osmanlı Devleti mevcudiyetinin muhafazası yerine, Osmanlı Devleti'nin parçalanması halinde kendisine en avantajlı yerleri elde etmeyi içeren yeni politikası ve bu politikayı savunan politikacıların yönetimde bulunmaları ile Prusya'nın Avrupa'da yeni bir güç

³⁹ Alexander Morrison, "Russia, Khoqand, and the Search for a 'Natural' Frontier, 1863-1865." **Ab Imperio** 2014 (2): 166-192. doi: 10.1353/imp.2014.0051, s.2

olarak belirlemeye başlaması, Rus yayılcılığına tepki gelmesini önlemiştir. İngiltere, Ruslar'ın Orta Asya'daki ilerlemesini takip etmekle birlikte Avam Kamarasında yapılan toplantılarda vahşi toplumlar yerine Hindistan sınırında Rusya gibi bir devletle sınır komşusu olmanın daha avantajlı olabileceği dahi savunulmuştur⁴⁰. Dolayısıyla İngiltere, Rusya'nın Hindistan sınırından yeterli uzaklıkta eylemlerini çok fazla dikkate almamıştır. Yine Gorçakov tarafından yukarıda belirtilen dış politika esasları gereği, Prusya desteklenerek, Kırım savaşında kendisine karşı kurulan ittifaka karşı denge kurulmuştur.

Diğer taraftan Rus Dış İşleri Bakanı Gorchakov'un Rusya'nın tüm gerçek ve maddi çıkarlarına rağmen, Orta Asya Türk topluluklarının kıyımına⁴¹ neden olan sözde medenileştirme harekâtını şirin gösteren ve bunu konseptleştiren memorandumunu emperyalizm'in ulaştığı olduğu hayâsız seviyeyi göstermesi açısından ibretlik bir belge olarak görmekteyiz.

Bundan yaklaşık 35 yıl sonra Rudyard Kipling tarafından yazılan "**The White Man's Burden**", (Beyaz Adam'ın Yüğü)⁴² isimli şiirde medenileştirme, Gorçakov'un

⁴⁰ **Correspondence from 1864 to 1881**, respecting the movement of Russia in Central Asia and her relations with Afganistan, F. O. 65/ 1150, London 1885, s. 18-19.

⁴¹ 1881 yılında Göktepe'nin ele geçirilmesini takiben General Skolbelev emri ile çekilen kuvvetlerin takibine katılan Rus kuvvetlerinin, kadın, çocuk demeden 8000'den fazla insanı öldürdüğü, bu tür katliamların bir kez değil defalarca yapıldığı belirtilmiştir. Katliamın boyutunu iyi anlayabilmek için her iki tarafın kayıplarına bakılması yeterli olacaktır. Tüm harekatta Rus kayıpları 283 ölü, 689 yaralı iken, General Skolbelev'in ifadesiyle 20000 insan'ın imha edilmesi gerekmiştir. Joseph, Goodrich King, **Russia in Europe and Asia**, A.C McClurg&Co. Chicago,1912, s.206.

⁴² Kipling'e göre, Beyaz Adam medenileştirme görevini yerine getirirken asıl yükü çekmekte, bu uğurda nesilinin en iyilerini yaban ellerde kurban vermektedir. Kipling, Beyaz Adamı, Tanrı tarafından görevlendirilen

tanımlamasından bir adım öteye götürülmüş, vahşi toplumları medenileştirmenin, medeni toplumlara aslında yük getirdiği dile getirilmiştir. Gerek Gorçakov gerekse Kipling, emperyalist devletlerin sınırlarını genişletmeyi, ekonomik ve ticari kazançlar ile Dünya'ya hükmetme gücüne ulaşma arzusunun görmezden gelerek kendilerinden zayıf toplulukları onları kıyımı pahasına kontrol altına alma çalışmalarını medeniyet olarak tanımlamışlardır.

Aslında Gorçakov'un Rus emperyalizmini haklı zemine oturtmaya çalışan Memorandumu ile Kipling'in bunu dramatize eden yaklaşımının XX. yüzyılda devam ettiğini görmekteyiz. Avrupa'nın büyük devletleri I. Dünya savaşı sonucunda uluslararası iş birliğini geliştirmek, Dünya'da barışı, huzuru ve güvenliği sağlamak amacıyla kurulan Milletler Cemiyeti sözleşmesinin 22. maddesine, sömürge eylemlerini yasallaştırmak adına sözde kendini yönetme imkân ve kabiliyeti olmayan devletleri, kendilerini yönetme yetisine ulaşmıncaya kadar yönetmeyi içeren "**Manda ve Himaye**" rejimini eklemiştir. Bu sayede büyük devletler bir taraftan mevcut sömürgelerindeki durumlarını hukuki zemine oturtmuş

melekler, diğerlerini ise yarı şeytani ve yarı çocuk olarak tanımlamıştır. Şiirin ilk bölümü şu şekildedir:

Take up the White man's burden (*Beyaz Adam, Yükü'nü al*)

Send forth the best ye breed (*İrkinin en iyilerini gönder*)

Go bind your sons to exile (*Git, çocuklarınızı sürgüne mecbur et*)

To serve your captives' need; (*Esirlerinizin ihtiyaçlarını karşılamak için*)

To wait in heavy harness (*Ağır koşum takımları altında beklemek için*)

On fluttered folk and wild (*Çırpınan vahşi halkın üzerinde.*)

Your new-caught, sullen peoples, (*Henüz yakaladığın asık yüzlü insanların*),

Half devil and half child. (*Yarı şeytan ve yarı çocuk*)

Dennis Sherman; A. Tom Grunfeld; Gerald Markowitz; David Rosner ve Linda Heywood, **World Civilizations: Sources, Images, and Interpretations**, Cilt 2, London: McGraw-Hill, 1994, s.25-35.

olurken, diğ er taraftan Filistin, Irak Ü rdün, Suriye, Lü bnan gibi Osmanlı Devletinden ayrılan bölgelerdeki yayı lmacılığını yasal hale getirmişlerdir. Hâ lbuki İngiltere savaş sü resince Osmanlı Devleti'ne ayaklanmaları karş ılığ ında Araplara bağı msızlık sö zü vermişti.

Sömürge anlayış ının tahrip ettiğ i Milletler Cemiyeti, kuruluş felsefesinin önleyemediğ i, Dünya'nın gelmiş geçmiş en büyük felaketine yol açan II. Dünya Savaşı sonunda kurulan Birleşmiş Milletler Antlaşmasınının 77. maddesine sö mürge anlayışı bu sefer "**Vesayet Rejmi**" adı altında yer almıştır. Vesayet Rejimi de kendisinden önceki gibi vesayet altındaki ö lkelere herhangi bir fayda getirmemiş ve dünya barış ve güvenliğ ine katkıda bulunmamıştır. Aksine, dünya öncekiler kadar ciddi kriz, bunalım ve çatış malar içinde yaşamıştır. Zaman içinde Vesayet rejmi ortadan kalkmakla birlikte büyük devletlerin sö mürge eylemleri nihayetlenmemiş, aksine diğ er adlandırmalar ile devam etmiştir. 11 Eylül sonrası Amerika Birleşik Devletleri tarafından "**Terö rle Mücadele**" adı altında Afganistan'ın iş gali, "**Ö zğürleştirme**" adına Irak'ın iş gali, yine bahar devrimleri ile Libya ve Tunus'un "**Demokratikleştirmesi**" ve halen Suriye'de meydana gelen olaylar gösteriyor ki, adı ne olursa olsun değ işmeyen gerçek büyük devletlerin çıkarları karş ılığ ında bölge halkının acı ve gö zyası olmuştur.

Aslında, *Gorçakov'un medenileştirmesi* ile başlayan *Manda ve Himaye* sonrasında *Vesayet Rejimi* ile devam eden mü teakiben *terö rle mücadele, demokratikleştirme ve ö zğürleştirme* şekline bürünen büyük devletlerin emperyalist eylemlerinin amacı kendi milli çıkarlarını diğ er ulusların kanı ve canı pahasına gerçekleştirme amacından başka bir şey olmamıştır. Bu manada *Gorçakov'un memorandumun, sö mürgeci devletin eyleminin yasal hale getirilmesi yolunda ilk girişim olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.*

Rusların kısa sürede Orta Asya’da ilerlemeleri ve buna karşı herhangi bir tedbir alınmaması, zaman zaman İngiliz kamuoyunda tartışmalara yol açmıştır. Özellikle Hokand Hanlığı ve Buhara Hanlığının işgali sonrası kamuoyu baskısını azaltmak için Rusya’nın ilerlemesi ancak diplomatik yollardan protesto edilmiş ve Orta Asya’da Rus ve İngiliz nüfuz bölgeleri arasında tampon bölge oluşturulması her iki devlet Dış İşleri Bakanları tarafından kabul edilmiştir. Ancak Rusya’nın nüfuz bölgeleri içine tüm Türkmenistan ve Afganistan’ın kuzeybatı bölgelerini dahil etmeye çalışması her iki devlet arasında herhangi bir anlaşma imzalanmasını mümkün kılmamıştır. Rusya, İngiltere tarafından zaman zaman yapılan baskıları, Afganistan’ın kuzeybatısına ulaşınca kadar diplomatik yollardan ustaca manevralar ile bertaraf etmiştir. Ancak Rusların Afganistan içlerine doğru ilerlemeleri İngilizlerin Ruslar üzerindeki baskılarını arttırmasına neden olmuş neticede her iki devlet arasındaki sınır görüşmeleri 22 Temmuz 1887 tarihinde Antlaşma ile sonuçlanmıştır⁴³. Antlaşma ile Afganistan iki devlet arasında tampon bölge olarak kalmıştır⁴⁴.

Rusya’nın Orta Asya’da ilerlemesini İngiltere’nin diplomatik yollardan engelleme gayretleri “**Büyük Oyun**” (**Great Game**) olarak tanımlanmıştır. Lord George Curzon “... *Birçoğuna göre Türkistan, Afganistan, Kafkasya, İran, yalnızca uzaklık duygusu ya da garip vaatler ya da canice romantizm anısını hissettirir, bana göre ise itiraf etmeliyim ki, bunlar*

⁴³ Malcolm Yapp, “*The Legend of the Great Game*”, **Proceedings of the British Academy** Volume 111: 2000 Lectures and Memoirs. Oxford University Press. pp. 179–198. ISBN 9780197262597. Retrieved 27 August 2012, s.188.

⁴⁴ Demetrius Charles Boulger, **England And Russia in Central Asia**, Vol. I, W. H. Allen & Co., 13 Waterloo Place, Pall Mall, S.W, London, 1879, s.346-347.

Dünya hâkimiyeti için oynanan satrancın birer parçasıdır...’’⁴⁵ diyerek bölgedeki mücadelenin maksadını ve önemini tarif etmiştir. Bu oyunu iki büyük devlet, Orta Asya’da yaşayan Türk Devlet ve topluluklarının oluşturduğu oyun alanında oynamış, sonuçları kan, gözyaşı ve 125 yılı aşkın süre esaret altında hayat olmuştur⁴⁶.

SONUÇ

Rusların, bağımsızlıklarını kazanmak için geçen altı asırdan fazla sürenin sorumlusu olarak gördükleri Türklerin, Rus devlet ve toplum hayatındaki bırakmış olduğu izler, müteakip dönemde mücadelesinin doğal hedefini teşkil etmiştir.

Ayrıca, dini ve varisi olduğunu idda ettikleri Bizans İmparatorluğu’nun merkezini hem Müslüman hem de Türk olan bir devlet egemenliğinde kalması kabul edilebilecek bir durum olarak görülmemiştir. Dolayısıyla Rusların Bizans’ın doğal varisi olma ve dini merkezini ele geçirme isteği Türklerle mücadelesinin ana nedenlerinden olmuştur.

⁴⁵ Y. Ismael Tareq and Jacqueline S. Ismael, **Government and Politics of the Contemporary Middle East: Continuity and Change**. New York: Routledge, 2011, s.120

⁴⁶ İngiltere ve Rusya arasındaki Orta Asya’daki mücadele İran ve Buhara bölgesini keşfe giden İngiliz Yüzbaşı Arthur Conolly tarafından ilk defa kullanıldığı yaygın şekilde kabul edilen “**Büyük Oyun**” (Great Game) olarak tanımlanmıştır. Aynı mücadele 1816 ile 1856 yılları arasında Rusya’nın Dış İşleri Bakanı olarak görev yapan Kont Nesselrode tarafından “**Gölgeler Turnuvası**” (Tournament of Shadows) olarak adlandırmıştır. Robert Middleton ; Huw Thomas, **Tajikistan and the High Pamirs: A Companion and Guide** (Odyssey Illustrated Guides) Paperback– December 1, 2011, s.295; Petar, Kurečić, “*The new great game: rivalry of geostrategies and geoeconomies in Central Asia*”, **Hrvaski Geografski Glasnik**, 72 (1) (2010), s 2.

Diğer önemli husus ise coğrafyanın etkisidir. Zira; yeni doğan ve gelişmek isteyen Rus Devletinin yayılma alanını hemen hemen tamamını kapatan Türk topluluk ve devletleri doğal olarak onların ilk hedefleri içinde yer almıştır.

Neticede gerek tarihsel, gerek ananevi ve dini gerekse coğrafi faktörler Rusların Türklerle mücadelesini zaruri kılmıştır.

Rusya, Kırım Savaşı ve akabinde imzaladığı Paris Antlaşması ile Avrupa siyaset sahnesindeki prestijini önemli ölçüde kaybetmiş ve bu dönemde bir taraftan Çar II. Alekdander tarafından büyük çaplı reformları gerçekleştirirken, diğer taraftan Avrupa'daki politik duruma doğrudan taraf olmama, Paris Antlaşması ile kendisine karşı kurulan ittifakı dağıtma ve Antlaşmanın kendisini sınırlandıran maddelerinden kurtulmayı içeren siyaseti takip etmiştir. Avrupa'da yayılmasının önüne set çekilen Rusya diğer taraftan, prestij kazanmak, Hindistan'daki İngiliz hakimiyetini tehdit etmek ve yeni kaynaklara ulaşmak adına, yönünü Kafkaslar ve Orta Asya'ya çevirmiştir.

Kırım savaşı yalnız Rusya'da değil aynı zamanda başta İngiltere olmak üzere tüm Avrupa siyasetinde köklü değişikliklere neden olmuştur. Prusya, Avrupa'da yeni güç olarak ortaya çıkıp Avrupa politikasına yön vermeye başlarken, İngiltere, yüzyıllık Osmanlı Devleti toprak bütünlüğünü koruma siyasetini, kilise eğitiminden gelen Türk Düşmanı politikacı ve din adamları sayesinde terk etmiş, yerine durumdan en fazla kazanım sağlayabilecekleri politikayı uygulamışlardır. Rusya oluşan yeni durumu başarıyla okuyup, Avrupa'da denge siyasetini takip ederken, Orta Asya'da ise sür'atle istila hareketına başlamıştır.

Ruslar Orta Asya'daki askeri hareketını bilimsel değerlendirmeler ışığında merkezi planlama ancak adem-i merkezi icra ile gerçekleştirmiştir. Bölge halklarının ilim ve

teknolojide geri kalmışlığı ile bölünmüşlüğünü iyi değerlendirmiş, askeri gücünü ise acımasızca kullanmıştır. Öyle ki 25 yıllık kısa süre içinde tüm Orta Asya'yı ele geçirerek, Afganistan sınırlarına dayanmıştır.

Rusların çok hızlı gelişen harekâtına oluşabilecek tepkileri ortadan kaldırmak için Dış İşleri Bakanı Gorçakov, gelecekte diplomasinin değişik adlarla da olsa sıklıkla kullanacağı “**medenileştirme**” argümanını içeren memorandumu hazırlayıp, Avrupa'nın başkentlerine göndermiştir. Gerçek olamayacak kadar mükemmel gerekçeler sunarak yayılmacılığının haklılığını açıklamaya çalışan bu memorandum; Rus diplomatlar tarafından başkentlerde maharetle savunularak ve Avrupa'daki siyasi konjonktür değişimi nedeniyle Avrupa'nın büyük Devletleri tarafından büyük memnuniyetle kabul edilip, Rus yayılmacılığına karşı herhangi bir tepkide bulunmamışlardır.

Diğer taraftan Rusya'nın tüm gerçek ve maddi çıkarlarına rağmen Orta Asya Türk topluluklarında katliama neden olan sözde “medenileştirme” hareketini şirin gösteren ve bunu konseptleştiren memorandum, bundan yaklaşık 35 yıl sonra Rudyard Kipling'in "The White Man's Burden", (Beyaz Adam'ın Yükü) isimli şiiriyle bir adım öteye götürülmüş, vahşi toplumları medenileştirmenin, medeni toplumlara aslında yük getirdiği haline dönüştürülmüştür.

Aslında Gorçakov'un Rus emperyalizmini haklı zemine oturtmaya çalışan Memorandumu ile Kipling'in bunu dramatize eden yaklaşımı, XX. yüzyılda Milletler Cemiyeti sözleşmesinin 22. maddesinde belirtilen “**Manda ve Himaye**” rejimi ve Birleşmiş Milletler Antlaşmasınının 77. maddesinde belirtilen “**Vesayet Rejimi**” ile yasal zemine oturtulmuştur. Zaman içinde Vesayet rejimi ortadan kalkmakla birlikte büyük devletlerin sömürge eylemleri nihayetlenmemiş, aksine **Terörle Mücadele, Özgürleştirme ve Demokratikleştirme** gibi diğer

adlandırmalar ile devam etmiştir. Aslında, Gorçakov'un medenileştirmesi ile başlayan Manda ve Himaye sonrasında Vesayet Rejimi ile devam eden müteakiben terörle mücadele, demokratikleştirme ve özgürleştirme şekline bürünen büyük devletlerin emperyalist eylemlerinin amacı kendi milli çıkarlarını diğer ulusların kanı ve canı pahasına gerçekleştirme amacından başka bir şey olmamıştır. Bu manada Gorçakov'un memorandumun, sömürgeci devletin eyleminin yasal hale getirilmesi yolunda ilk girişimlerden birisi olarak görmekteyiz.

Rusların kısa sürede Orta Asya'da ilerlemeleri ve buna karşı herhangi bir tedbir alınmaması karşısında oluşan kamuoyu baskısını azaltmak için İngiliz hükümetince zaman zaman yapılan girişimler Ruslar tarafından maharetle geçirilmiştir. Ancak Rusların Afganistan içlerine doğru ilerlemeleri İngilizlerin Ruslar üzerindeki baskılarını arttırmasına neden olmuş neticede Afganistan iki devlet arasında tampon bölge olarak kalmıştır. Rusya'nın Orta Asya'da ilerlemesini İngiltere'nin diplomatik yollardan engelleme gayretleri "**Büyük Oyun**" (**Great Game**) olarak tanımlanmıştır.

KAYNAKÇA

A.H. Nicholas, “*The Republic of Letters*”, **A Republican of Standart Literature**, Vol V, George Dearborn New-York, 1836.

Anderson Maloy Frank, **Handbook for the Diplomatic History of Europe, Asia, and Africa,1870-1914**, Wasinton Government Printin Office, 1918.

Armaoğlu, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Cilt 1-2, Alkım Kitapevi, 2007, 16. Baskı.

Ataç, A.M., **Rusya Tarihi: Türkler ve Komşularıyla Münasebetleri**, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1952.

Aydın, Mithat, “*Sir Henry G. Elliot’ın İstanbul Büyükelçiliği (1867–1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasi Olaylara Bakışı*”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/23/90.pdf>.

Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, TTK, Ankara 1995.

Boulger, Demetrius Charles, **England And Russia in Central Asia**, Vol. I, W. H. Allen & Co., 13 Waterloo Place, Pall Mall, S.W, London, 1879.

Bryce, James; William Ewart Gladstone, **His Characteristics as Man and Statesman** (İnsan ve Devlet Adamı olarak Özellikleri), The Century Co. , New York, 1919.

Bourne, Kenneth; Watt D. Cameran, **British Documents On Foreign Affairs Vol. I, The Ottoman Empire in the Balkans, 1856-1875**, Editor David Gillard, University Publications Of America, U.S.A, 1984.

Causes of the Afghan War: Being a Selection of Papers Laid Before Parliament with a Connecting Narrative and Comment. London : Chatto & Windus, 1879.

Cecil, L. Gwendolin, **Life Of Robert Marquis Of Salisbury** Vol II 1868 – 1880 (Robert Marquis Sallisbury'nin Hayati), Hodden and Stoughton Limited, Londra, MCMXXI.

Colquhoun, Archibald R., **Russia Against India The Struggle For Asia**, Harper & Brothers, London, 1900.

Correspondence from 1864 to 1881, respecting the movement of Russia in Central Asia and her relations with Afganistan, F .O. 65/ 1150, London 1885.

Demiraj, Voltisa, **Newman and the Ottoman Turks**, Master Thesis, Bilkent University, 2001

Dukes, Paul, **A History of Russia**, Macmillan, London, 1990.

Д.В. Васильев (D.V. Vasiliev), К ИСТОРИИ ПОХОДА БЕКОВИЧА-ЧЕРКАССКОГО В ХИВУ (**Bekoviç-Çerkisky'nin Hive Yolculuğu'nun Tarihçesi**), Известия Самарского научного центра Российской академии наук (Rusya Bilimler Akademisinin Samara Bilim Merkezi İzvestiya) Т..17, No.3, 2015.

Gasparyan K. S. ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА РОССИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА (**XIX. Yüzyıl II. Yarısında Rus Dış Politikası**). С. Московский государственный университет путей сообщения, Москва, Россия Moskova Devlet Üniversitesi) <https://www.scienceforum.ru/2017/pdf/33033.pdf>.

George N.; Ctjezon, M.P., **Russia In Central Asia in 1889 and the Anglo- Russian Question** Second Edition, London, 1889.

Gülseven, Aslı Yiğit, “*Rethinking Russian Pan-Slavism in the Ottoman Balkans: N.P. Ignatiev and the Slavic Benevolent Committee (1856–77)*”, **Middle Eastern Studies**, 53:3, 332-348, DOI: 10.1080/00263206.2016.1243532.

Goodrich King Joseph, **Russia in Europe and Asia**, A.C McClurg&Co. Chicago,1912.

Харюков Л.Н. (Haryukov L.N.), **Англо-русское соперничество в Центральной Азии и исмаилизм (Orta Asya'da Anglo-Rus rekabeti ve İsmailizm)**, Москва (Moskova),1995.

Ignatyev, N. P. **Missiya v Khivu i Bukharu v 1858 g**, St Peter sburg, 1897.

Karaca, Taha Niyazi, **Büyük Oyun (İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı)**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

Kornilov AA (Корнилов А.А.) **Курс истории России XIX в. (XIX. Yüzyıl Rusya'sı Tarihi)** Moskova,1914.

Kurat, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'e kadar**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları: XIII. Dizi – Sa. 17s. 6. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 2014.

Kurečić Petar, *“The new great game: rivalry of geostrategies and geoeconomies in Central Asia”*, **Hrvaski Geografski Glasnik**, 72 (1) (2010).

Mahmud Celâleddin Paşa, **Mir'ât-ı Hakikat**, İstanbul 1979.

Matthew Smith Anderson, **The Great Powers and the Near East, 1774-1923**, Londra, Edward Arnold, 1970.

Middleton [Robert](#) , Thomas,[Huw](#), **Tajikistan and the High Pamirs: A Companion and Guide (Odyssey Illustrated Guides)** Paperback– December 1, 2011.

Morrison, Alexander *“Russia, Khoqand, and the Search for a ‘Natural’ Frontier, 1863-1865.”* **Ab Imperio** 2014 (2): 166–192. doi: 10.1353/imp.2014.0051.

Özdem Ali Gökçen, Karadağ'ın Osmanlı Egemenliğine Karşı Mücadelesi (1830–1878) (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ 2012).

Potter, George, The Marquis Of Salisbury, K. G., **Leader of the Conservative Party**, London, 1888.

Riasonovsky, Nicholas V., **A History of Russia**, Oxford University Press, New York, 1993.

C. H. Абашин (S. N. Aşaşın), Д. Ю. Арапов (D. Y. Arapov), Н. Е. Бекмаханова (N. Y. Bekmahanova), О. В. Боронин (O.V. Boronini), О. И. Брусина (Brusina), А. Ю. Быков (A. Yu. Bykov), Д. В. Васильев(D.V. Vasiliev), А. Ш. Кадырбаев (A. Ş. Kadyrbaev), Т. В. Котюкова (TV Kotyukova), П. П. Литвинов (PP Litvinov), Н. Б. Нарбаев (N.B. Narbaev), Ж. С. Сыздыкова (Zh.S. Syzdykov), Центральная Азия в составе Российской империи (Rus İmparatorluğu Hakimiyetinde Merkezi), Новое литературное обозрение (Yeni Edebiyat İncelemesi), Москва (Moskova), 2008

Saray Mehmet, “Rusya'nın Asya'da Yayılması”, **İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı:10-11.s.279-302

-----, “Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti”, **İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Tarih Dergisi**, (1983-84),s.397-416.

Sherman, Dennis, A. Tom Grunfeld, Gerald Markowitz, David Rosner ve Linda Heywood, **World Civilizations: Sources, Images, and Interpretations**, Cilt 2, London: McGraw-Hill, 1994.

Tareq Y. Ismael and Jacqueline S. Ismael, **Government and Politics of the Contemporary Middle East: Continuity and Change**. New York: Routledge, 2011.

Yalçınkaya, Alâeddin, **Sömürgecilik-Pan-İslamizm Işığında Türkistan**, İstanbul, 2006.

Yapp, Malcolm (2002). “The Legend of the Great Game”, **Proceedings of the British Academy** Volume 111: 2000 Lectures and Memoirs, Oxford University Press. pp. 179–198. ISBN 9780197262597. Retrieved 27 August 2012. s.188.

EK

GORÇAKOV MEMORANDUMU⁴⁷

St. Petersburg: Kasım, 21 1864

Rus gazeteleri, Orta Asya'da birliklerimiz tarafından dikkate değer başarılar ve önemli sonuçlar meydana getiren operasyonlarımız hakkında haberler vermiştir. Bu olayların, yabancı kamuoyunca nadir olarak bilinen ülkelerde meydana gelmesi ile daha fazla dikkati çekeceği öngörülmüştür.

Efendim (Çar) tarafından sizlere kısaca, ancak anlaşılabilir kesinlikte; Orta Asya'da kendimizi bulduğumuz durum, buradaki ülkelerin bizim çıkarlarımıza etkisi ve bakış açımıza göre sonuçları hakkında açıklama yapmamı emretti.

Rusya'nın Orta Asya'daki durumu, herhangi bir sosyal organizasyona sahip olmayan, yarı vahşi, göçebe topluluklarla karşılaşan bütün medeni devletlerin durumu gibidir. Bunun gibi vakalarda, daha medeni devlet sınırlarının güvenliği ve ekonomik ilişkileri açısından, çalkantılı ve istikrarsız yapıları nedeniyle arzu edilmeyen sınır komşuları üzerinde nüfuz kurmada daima zorlanır.

Önce, ortadan kaldırılacak, yağma, baskın ve çapulculuklar mevcuttur. Bunları sonlandırabilmek maksadıyla, hudutlardaki kabileler az çok itaat altına alınabilecek düzeye getirilmelidir. Bu sonuç elde edildiğinde, kabileler daha fazla barışçıl alışkanlıkları kazanırlar, fakat buna mukabil bu kabileler daha uzaktakilerin baskınlarına maruz kalırlar. Devlet, onları bu saldırılara karşı savunmak ve saldırıda bulunanları

⁴⁷**Causes of the Afghan War: Being a Selection of Papers Laid Before Parliament with a Connecting Narrative and Comment.** London : Chatto & Windus, 1879. s. 222-227. Archibald R. Colquhoun, **Russia Against India The Struggle For Asia**, Harper & Brothers, London, 1900, s. 231-238

cezalandırmak mecburiyetindedir. Bunun neticesi, sosyal yapıları nedeniyle kontrol altına alınması imkânsız olan düşmanlara karşı sürekli olarak tekrar edilen uzak mesafeli ve pahalı askeri harekâttir. Şayet yağmacıların cezalandırılması üzerine askeri harekât geri çekilirse, ceza çabuk unutulur, geri çekilme ise zafiyet olarak algılanır. Asyalıların özelliği, görülebilir ve elle tutulabilir güce saygı duymaktır; ahlaki ve medeniyetin değerleri ve gücü onlar için henüz anlam ifade etmemektedir. Bu yüzden çalışma tekrar ve tekrar baştan itibaren yapılmak zorundadır.

Sürekli hale gelen düzensizliği durdurmak için, güçlendirilmiş askeri garnizonlar düşman kabilelerin ortasına kurulur ve bunun etkisi ile kabilelerin gücü aşağı yukarı itaat altına alınabileceği dereceye getirilir. Fakat bu ikinci hattın da ilerisinde bulunan kabileler aynı şekilde tehdit oluşturmaya başlarlar ve onları kontrol için de benzer tedbirler alınmak zorundadır. Devlet bu durumda iki hal tarzından birisini seçmek durumunda kalır; ya sonsuz çaba isteyen bu işten vazgeçecek ve tüm zenginlik, emniyet ve medeniyeti imkânsızlaştıracak hudutlarını sürekli taarruzlara açık bırakacak veya her bir ilerlemenin çok pahalıya ve güçlülere mal olacağı barbar ülkelerinin derinliklerine doğru ilerlemeye devam edecektir.

Kendisini benzer durum içinde bulan her bir ülkenin kaderi bu olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri Amerika'da, Fransa Cezayir'de, Hollanda sömürgelerinde, İngiltere Hindistan'da, hepsi karşı konulmaz bir biçimde zorunlu ihtiyaçtan daha az arzu ile nerede durulacağını bilinmemesi en büyük güçlüğü olan ileri harekâta zorlanmışlardır.

Benzer şekilde Rus Hükümeti de aynı nedenlerle ilk aşamada bir tarafta Sır-Darya, diğer tarafta ise Issık Göl bölgesinde tertiplenmiş, her iki hattı muhafaza maksadıyla geliştirilmiş kaleler ve tahkimatlar oluşturularak yavaş yavaş

uzak bölgelerin içlerine kadar sokulmuş; çünkü güvenlik için sınırlarımızın öte tarafında tedbir alınmak zorunda kalınmıştır.

Bu belirsiz durumlar şu şekilde açıklanabilir; ilk olarak; sınırın en uç noktalarının arasında, geniş ve henüz işgal edilmemiş, tüm kolonizasyon ve ticaretin, hırsız kavimlerin baskınlarıyla sekteye uğradığı ve ikinci olarak ise Türkistan ve Kokand'ın bazen birbiriyle ya da birlikte Buhara ile savaşta bulunmasının yarattığı dalgalı politik yapı, düzenli ilişki veya ticaret faaliyetine şans tanımadığı, gerçeğidir.

Böylece İmparatorluk hükümeti, tüm çabalarına karşın kendini yukarıda bahsettiğimiz gibi bir ikilemin içerisinde buldu. Şöyle ki; ya tüm güvenliği ve ilerlemeyi felce uğratan sürekli bir düzensizliğin devam etmesine izin verecek, ya da kendini, pahalı ve pratik bir sonuç vermeyen ve üstelik her seferinde yenilenecek şekilde uzak bölgelere askeri harekât icra etmeye mahkûm edecekti. Veya son olarak İngiltere'nin Hindistan'da, komşularına ne huzur ne de barış veren ve kargaşa ile yağma alışkanlıkları olan küçük bağımsız devletleri Silahlı Kuvvetlerini kullanarak teker teker itaat altında alması gibi sınırları tanımlanamayan bir fetih ve ilhak harekâtına girecekti.

Gerçekte bu alternatif yolların hiçbiri, hâkimiyetimiz altındaki bölgelerin makul sınırları dışında genişlemeyi öngörmeyen bunun yerine yönetim erkine sağlam zemin hazırlayacak, güvenliğini garanti altına alacak ve sosyal organizasyonunu, ticaretini, refahını ve medeniyetini geliştirmeye içeren Çar'ımızın amacıyla uyuşmuyordu.

Bu sebeple görevimiz üç maddeden oluşan hedefi gerçekleştirecek bir sistem bulmaktı.

Sonuç olarak, aşağıdaki ilkeler belirlenmiştir:

1. Tüm tahkimatlı bölgelerin birbirlerini destekleyebilecek, ilkel, göçebe kabilelerin yapacakları yağma ve talanlara karşı boşluk bırakmayacak ve onları

cezalandırabilecek şekilde biri Çin'den Issık Gölü'ne doğru uzayan, diğeri Aral Deniz'inden Seyhun ırmağı boyunca uzanan mevcut iki güçlendirilmiş sınır hattı ilave tahkimatlı noktalar ile birleştirmesinin vazgeçilmez olduğuna karar verilmişti.

2. Tamamlanmış İleri müstahkem mevkillerin, sadece garnizonların kendi lojistiğini değil, aynı zamanda komşu halkları uygar yaşama kavuşturarak gelecekte düzen ve refahı sağlayabilecek olan kolonileşmeye olanak tanıyacak, yeterince verimli sahaları içerecek şekilde konuşlandırılması zaruri görülmüştür.

3. Ve son olarak, bir dizi önleyici tedbir ve misillemeler ile bölgenin sınırsız bir şekilde genişleme tehlikesinden kurtulmak için, bu hattın yerinin kesin olarak belirlenmesi şart olmuştur.

Bu amaca ulaşabilmek için, hem mantığa dayanan, hem de esnek olduğu kadar coğrafi ve politik koşullar anlamında sabit ve kalıcı bir sistemin kurulması gerekiyordu.

Bu sistem bizlere, uzun deneyimlerin sonucu elde edilmiş çok basit bir gerçeğin sunulmasıydı. Bu, ne ele geçirilebilen ne cezalandırılabilen ne de düzen altına alınabilen göçebe kavimlerin en tutarsız komşularımız olduğu gerçeği idi. Diğer taraftan, toprağa bağımlı tarım ve ticarete dönük ve daha ileri sosyal örgütlenme gösteren topluluklar bize, her türlü ilişkiye girebileceğimiz komşulara sahip olma şansı tanıyordu.

Sonuç olarak, sınır çizgimiz ilk bahsettiğimizi içine almalı ve ikincisinin sınırında durmalıydı.

Bu üç prensip Orta Asya'daki askeri operasyonlarımıza net, doğal ve mantıklı bir açıklama getiriyordu. Aslında bir taraftan Seyhun nehri boyunca Perovsky Kalesi'ne, diğer taraftan Issık Gölü'ne doğru genişleyen ilk sınır çizgimizin, çöl hududunda olma gibi bir dezavantajı vardı. İki uç nokta arası geniş bir boşlukla ayrılmıştı: Birliklerimize etkin kaynaklar

sunmuyor ve sınırların ötesinde kendileriyle anlaşma imkânı olmayan yerleşmemiş göçebe topluluklar bırakıyordu.

Sınırlarımızı genişletmeyi istemememize rağmen, bahse konu hususlar İmparatorluk hükümetinin, Issık Göl ile Seyhun Nehri (Sır Derya) arasını birleştirecek hattı kurmayı ve yeni ele geçirilen Çimkent'i tahkim etmeyi gerektirmiştir. Bu sınırın oluşturulmasıyla iki sonuç elde etmiş olduk. Birinci olarak; alınan ülke egemenliğimizi önceden kabul etmiş çeşitli Kırgız topluluklarının yaşadığı, ormanlık ve sayısız su kaynakları ile sulanan verimli alanı kapsıyor bu açıdan kolonizasyon için uygun koşullar ve garnizonların lojistiği için yeterli imkânları sunuyordu. İkinci olarak bizi tarım ve ticaret yapan Kokand halkına komşu yapıyordu. Kendimizi daha sağlam, derli toplu ve daha az problemlili, daha iyi örgütlenilmiş bir sosyal devletin yanında bulduk; ilerlememiz coğrafi limitlerine ve durmamız gereken noktaya gelmişti, Çünkü bir taraftan egemenliğimizin genişlemesi, istikrarsız göçebe kavimler dışındaki daha düzenli devletlerle karşılaşmış olurken, diğer taraftan hatırı sayılır emek isteyen ve öngörülemeyen etkileri olacak, bir işgalden bir diğerine sürüklenecektik. Öte yandan yeni komşularımızın medeniyetlerinin geriliği ve politik koşullarının istikrarsızlığı, onlarla iki taraf adına avantajlı, düzenli ilişkilerin kurulabileceği ve bunların, o an içerisinde bulunulan süreci sekteye uğratan problemlerin yerini alacağı konusundaki ümidimizi yok etmiyordu.

Bunlar Efendim, Orta Asya'daki hedeflerimiz ve buna uygun hükümetin icra esaslarıdır.

Hükümetiniz tarafından açıklama istendiğinde, size soru sorulduğunda veya uzak diyarlardaki harekâtımıza ilişkin hatalı görüşlere itibar edildiğini görmemiz halinde, size rehberlik etmesi için bu argümanları kullanmanızı rica ederiz.

Açıkça, Rusya'nın sınırlarını genişletmeyeceği üzerine vurgu yapmam gereksizdir ve bu husus sınırlarının güvenliği ve

sınırların güvenliğini tehdit eden tehlikelerin bertaraf edilmesi konusudur.

İzlemiş olduğum program bu görüşlere uygundur.

Son yıllarda sıkça Asya'daki komşuları olan bu ülkelerin medenileşmesi Rusya'ya bir özel görev olarak atfedilmiştir.

Ticari ilişkilere kıyasla medeniyet gelişimine daha uygun herhangi bir ajan bulunmamıştır. Gelişimleri her noktada istikrar ve düzen gerektirmekte ancak Asya'da halkın alışkanlıklarının tam bir değişimini zorunlu kılmaktadır. Asya halklarına öğretilmesi gereken ilk şey, ticareti soymaktan sa korumaları halinde çok daha fazla karlı çıkacaklardır. Bu, bir nebze organize olmuş ve onu temsil ve idare edebilecek hükümete sahip toplumlar için kabul edilebilir fikirlerdir.

Biz görevimizin ilk kısmını, sınırı zaruri koşulların sağlanacağı noktaya getirerek tamamlıyoruz.

İkinci olarak her türlü çabayı göstererek başarmamız gereken şey; onların yapacakları kötülüklerin ortadan kaldırılması kapsamında asgari gücün adaletle kullanılmasını sağlayan sistem kurarak ve onların bağımsızlıklarına saygı duyarak, Rusya'nın düşmanları olmadığını ve işgal niyetinin bulunmadığını, barışçıl ve ticari faaliyetleri içeren ilişkilerin isyan, yağma, talan ve sürekli savaş halinden kendileri için daha karlı olacağı konularında komşularımızı inandırmak olacaktır.

Bu görevi yerine getirirken İmparatorluk Hükümeti Rusya'nın çıkarlarını rehber olarak alır. Aynı zamanda insanlık ve medeniyete hizmet ettiğine de inanmaktadır. Yürüttüğü harekât ve buna rehberlik eden prensiplerin adil ve samimi bir yaklaşımla karşılanacağını beklemeye hakkı vardır.

(İmza) Gorchakov.

**ALMANCA KAYNAKLARA GÖRE II. DÜNYA
SAVAŞI'NDA ALMAN KORUYUCU KADEME (SS)
ÖRGÜTÜ'NÜN SOVYET TOPRAKLARINDA
PANTÜRKİZM FAALİYETLERİ**
Yüksel Kaştan¹

ÖZET

Sovyetler Birliği'nin sınırları içinde kalan geniş alanlarda Hunlar, Avarlar, Hazarlar, Kumanlar, Bulgarlar uzun süre yaşamıştır. Altın Orda Devleti'nin 1240 yılında kuruluşundan 1440 yılında yıkılışına kadar bu topraklar Altın Orda Devleti'nin hâkimiyetinde kalmıştır. Timur'dan sonra kurulan ve bağımsız olan Kırım Hanlığı, Osmanlı Devleti'nde Fatih Sultan Mehmet tarafından 1475 yılında alınmıştır. Kırım, bu tarihten 1792 Yaş Antlaşması'na kadar Osmanlı hâkimiyetinde, daha sonra Rus Çarlık hakimiyetinde kalır. I. Dünya Savaşı'nda Çarlık rejiminin yıkılması sonrasında 1917 yılında Bolşevik yönetimi başlar. Bolşevikler kısa sürede Kırım, Kafkasya ve diğer Türk bölgelerini sınırları içinde hâkimiyetine alır. Bu durum II. Dünya Savaşı'na kadar devam eder.

1939 yılında 2. Dünya Savaşı başladığında, Almanya ile Sovyetler arasında bir saldırmazlık anlaşması olmasına rağmen, Almanya 22 Haziran 1941 tarihinde Barbarossa Harekâtı ile Sovyet topraklarına saldırmıştır. Alman ordusu Sovyet topraklarında tankları ve uçakları ile hızlı bir şekilde ilerler. 21 Ekim 1941 tarihinde Sovyet ordusu Perekop'ta Alman ordusuna yenilince, Kırım Alman ordusunun eline geçer. Almanya Kırım ve diğer Türk bölgelerinde Türklerle iyi ilişkiler kurarak Türklerden oluşan kuvvetler oluşturur. Almanlar esirlerden de askeri birlikler oluşturur. Bu birlikler içerisinde Türkler de yer alır. Lenin sonrasında Stalin

¹ Prof.Dr.Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Bölümü, kastanyuksel@hotmail.com

döneminde çok baskı, eziyet ve zorluklar yaşayan Türklerin bir kısmı, bu dönemde içinde buldukları durumdan kurtulabilmek için Alman ordusu ile işbirliği yapar.

Bu araştırma nitel araştırma deseninde doküman analizi metodu içinde tarama tekniği kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Çalışma II. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın Sovyet topraklarında yaşayan Türk halkı üzerinde yürüttüğü Pantürkizm faaliyetlerini kapsamaktadır. Çalışmanın amacı II. Dünya Savaşı'nın çıkışı, Alman ordusunun Sovyetlere saldırısı, Sovyetler Birliği içindeki Türkler, Alman Koruyucu Kademe Örgütü'nün bu Türkler üzerinde yürüttükleri faaliyetleri ve mücadeleleri Almanca kaynakları kullanılarak inceleyerek elde edilen veriler ışığında sonucu ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: II. Dünya Savaşı, Almanya, Sovyetler, Türkler, faaliyet.

ACCORDING TO GERMAN RESOURCES II. GERMAN PROTECTIVE STAGE IN THE WORLD WAR (SS) PANTURKISM ACTIVITIES IN THE SOVETTE SOURCES

ABSTRACT

Huns, Avars, Khazars, Smokes, Bulgarians have lived in large areas within the boundaries of the Soviet Union for a long time. From the foundation of the Golden Horde in 1240 until the collapse in 1440, these lands remained under the control of the Golden Horde. The Crimean Khanate, founded after Timur and independent, was taken in 1475 by Sultan Mehmet the Conqueror in the Ottoman State. The Crimea remained under Ottoman rule until the Treaty of 1792, and later under the rule of the Russian Tsarism. After the destruction of the Tsarist regime in World War I, the Bolshevik administration began in 1917. The Bolsheviks quickly take over the Crimea, the Caucasus and other Turkish territories within their borders. This is the case II. It goes on until World War II.

When the Second World War began in 1939, Germany attacked the Soviet territory with the Barbarossa Operation on June 22, 1941, despite the fact that Germany and the Soviets had no agreement on non-aggression. The German army moves quickly with tanks and planes on Soviet soil. On October 21, 1941, when the Soviet army defeated the German army in Perekop, the Crimea passed the German army. Germany establishes good relations with the Turks in the Crimea and other Turkish regions and forms forces from the Turks. Germans also form military troops from prisoners. Turks are also included in these troops. Some of the Turks who suffered much pressure, suffering and difficulties during the Stalin period after Lenin cooperated with the German army to get rid of the situation they were in during this period.

This research was carried out using a scanning technique in the document analysis method in the qualitative research design. Study II. It includes the activities of Pan-Türkism on the Turkish people living in Soviet territory of Germany during World War II. Purpose of study II. The outcome of World War II, the attack of the German army on the Soviets, the Turks in the Soviet Union, the German Protecting Stage Organization, the activities and challenges that these Turks have conducted on these Turks, using German resources.

Key Words: II. World War II, Germany, Soviets, Turks, activities.

GİRİŞ

Sovyetler Birliği'nde 1935 sonuna kadar Türkistan Türkleri Sovyet ordusuna alınmazken 1935'te kabul edilen "Sovyet Ordusuna Seferber Etme" kanunuyla 1935-38 yılları arasında az sayıda Türkistanlı Kızıl Orduya alınır. 1939 sonunda Sovyetler Birliği ile Finlandiya savaşı sebebiyle Türkistanlıların askere alımı hızlanır Haziran 1941'de Almanya ile başlayan savaşın ilk yıllarında (1941-43) Kızıl Orduda takriben 4 847 775 Türkistanlı bulunur.²

II. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Kızıl Orduda 170 000 Kazakistanlı asker sayısı 1941-1945 yılları arasında 1 210 000'ye, Kırgızistan'dan 365 000 asker, Özbekistan'dan 1 500 000 Özbek Almanya'ya karşı savaşa katılmıştır. 1941-1945 yılları arasında Tataristan'dan 700 000 kişi Başkurdistan'dan 710 000 savaşa katılır.

23 Ağustos 1939'da Moskova'da Sovyet-Alman Dostluk Paktı imzalanır. Ülkesinin doğu sınırında sınır güvenliğini sağlayan Almanya kısa süre sonra 1 Eylül 1939'da Polonya'ya saldırmasıyla II. Dünya Savaşı başlar. Sovyetler Birliği de Polonya'ya saldırı ve böylece Polonya Almanya ile Sovyetler Birliği arasında paylaşılır.

Türkiye ile Almanya arasında Mart 1941'de yakınlaşma belirgin hale gelir. Alman ordusu, Bulgaristan'a girmeye başladıktan hemen sonra Adolf Hitler Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye bir mektup göndererek Almanya'nın, Türkiye'yle savaşmak amacında olmadığını vurgulayarak iki ülkenin karşılıklı çıkarları doğrultusunda işbirliği yapılmasını ister. Ayrıca Alman ordusu Türk sınırına 50 kilometreden çok yaklaşmaması için emir verdiğini duyurur. Türkiye'nin Almanya'ya karşı herhangi bir harekate girişmemesi güvence

² Philip H. Buss, The Non-Germans in the German Armed Forces. Diss., Universität Kent/Canterbury 1974.

altına alınması gereği ortaya çıkar. Bu amaçla Almanya Türkiye'yle bir saldırmazlık antlaşmasına varabilmek için çabalar yoğunlaşır. Bu erevde Türk-Alman Dostluk Paktı 10 yıl süreli olarak 18 Haziran 1941'de imzalanır. Antlaşmadan 4 gün sonra Almanya Sovyetler Birliği'ne saldırır. SSCB'de 1941 yazında seferberlik ilan edilir. 20 bin Kırım Tatarı Kızıl Ordu'ya dahil edilir.

A. 1941 YILINDA ALMANYA'NIN DOĞU POLİTİKASI'NIN ORTAYA ÇIKIŞI

22 Haziran 1941'de 3 milyon askerle Barbarossa Harekatı kapsamında Sovyetler Birliği'ne saldırır. SSCB bu saldırıya karşı hazırlıksızdır. Yeterli mühimmatı, teknik donanımı olmayan SSCB insan gücünü devreye sokar. Ülkenin her yanından erkekler silahaltına alınıp Kızıl Ordu'nun hizmetine girdiler. Sovyetler'in ezilen, yönetimde yer verilmeyen Türkler orduya katılırlar. Hitler bu dönemde Sovyetler için “biz sadece kapıyı tekmeleyeceğiz ve tüm çürük yıkılacak” demesi gerçekleşir gibi Sovyet Ordusu Alman ordusu önünde mücadele edemez ve geri çekilmeye başlar. Ukrayna'da büyük hezimete uğrayan Sovyet ordusu binlerce esir verir. Alman ordusu önünde duramayan on binlerce asker ya kaçar ya da Almanlara teslim olur.

Nazi rejimi beklenmedik bir durumla karşı karşıya kalır. Almanya'nın beklediği hızlı zafer yerine, savaş daha uzun sürer. Almanlar kısa sürede Kızıl Ordu'dan bir kaç milyon askeri esir alır. Tatarların milliyetçi unsurları Stalin döneminin baskıları nedeniyle Almanları bir kurtarıcı olarak görürler. Naziler de durumu fark ederek, Tatar milliyetileriyle iyi ilişkiler kurmak isterler. Nasyonal Sosyalist stratejistler Kızıl

Ordu'³dan esir alınan farklı uluslardan oluşan bu esirlere ne yapılması gerektiği sorunuyla nispeten yakından ilgilenirler. Bu konuyla ilgili ilk toplantı 30 Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'ne yapılan saldırının üzerinden bir hafta sonra Dışişleri Bakanlığı'nda gerçekleşir. Çeşitli Avrupa ülkelerinden getirilen gönüllülerden Wehrmacht⁴ ve Waffen-SS⁵'de askeri oluşumlar oluşturma ihtimali tartışılır. 1941 yılı Temmuz ayında Türkologların girişimi ile yeni kurulan Doğu Bakanlığı'nda Rusya tarihçisi ve bölüm başkanı Gerhard von Mende⁶ başkanlığında bireysel kampları incelemek ve tutsakları

³Kızıl Ordu, 1946'ya dek Sovyetler Birliği'nin silahlı kuvvetleridir..23 Şubat 1918'de, Rus İç Savaşı esnasında Bolşeviklerin silahlı kuvvetleri olarak kuruldu ve 1922 yılında SSCB'nin resmi ordusu oldu.

⁴Wehrmacht, Adolf Hitler tarafından 16 Mart 1935 tarihinde kurular. 1935 ile 1945 yılları arasında Nazi Almanyası'nın silahlı kuvvetleridir.

⁵SS, Adolf Hitler'in kurduğu Schutzstaffel (Koruyucu Kademe KK), ilk zamanlarda kişisel muhafızlık yapmak üzere kurulan birliklerdir. Toplama kampları kurulup, Heinrich Himmler tarafından bunların yönetiminden SS sorumlu tutulunca iki ana gruba ayrılır.

Waffen SS (Silahlı KK), Nazi Almanyası'nda [Heinrich Himmler](#)'in SS teşkilatının başına geçtikten sonra kurduğu iki alt birlikten biridir. Bu alt birliklerden önemli birisi olan Waffen SS, silahlı bir örgüttür. Waffen SS, orduda görevli subaylar tarafından yönetilen kuvvetli bir askeri örgüttü fakat 1942 yılından sonra askerliğe tabi herkesin bu birliğe alınmasıyla sıradan bir askeri birlikten farkı kalmamıştır. Diğer bölüm ise Allgemeine-SS (Genel SS) bir çeşit polis görevi yapar. Her iki bölüme de (önce Waffen-SS'e) yabancı personel alındı. Önce Alman asıllılardan veya Alman ulusuna akraba uluslardan SS tümenleri oluşturulurken sonraları çeşitli uluslardan toplam 38 SS tümeni oluşturulur. Allgemeine SS birlikleri de bir süre sonra tank, top ve zırhlı araç gibi ağır silahlarla silahlandırılıp yeni tümenler oluşturulur. Bu birliklere yabancılar ve eski mahkûmlar da alınır. Savaşın sonlarına doğru asker sayıları yaklaşık 900 000'i bulur.

⁶ Prof. Dr. Gerhard Von Mende, Rusya'daki Türk azınlıklar üzerine akademik çalışmaları olan bir öğretim üyesidir. 2. Dünya Savaşı'nda Nazi istihbaratının bir uzantısı olarak çalışır. Ruslarla birlikte savaşan ve Almaya'ya esir düşen Türk asıllı (Özbek, Tacik, Kırgız, Türkmen, vs.) Müslümanları, Rusya'ya karşı örgütler.

milliyetlerine göre ayırmak için bir savaş mahkumları komisyonu kurulur. Alman Genelkurmayı 1941 yılı sonlarında Sovyetlerden alınan esirleri yine Sovyet ordusuna karşı kullanmayı planlamaya başlar. Almanya'ya teslim olan yaklaşık 2 milyon askerden 818 000 kişisi Sovyetlere karşı Alman ordusu içinde değerlendirilecektir.⁷

İkinci Dünya Savaşı sırasında, birkaç milyon Kızıl Ordu askeri Yüz binlerce Müslüman, Alman savaş esiri dahil olmak üzere yaklaşık altı milyon kişidir. Müslüman savaş esirleri Ağustos 1941'ten beri diğerlerinden Polonya ve Ukrayna topraklarında kendileri için ayrı ve özel transit kamplar oluşturuldu. 1941 sonbaharında Dışişleri Bakanı V. Ribbentrop ve Hitler, büyük müftü Amin El Hüseyin'le kendilerinin iyi niyetini Müslüman halklara duyurması için görüşmelerde bulunurlar.

Alman Doğu Bakanlığı tarafından Müslüman ve Türk Esirlerle ilgili komisyonun başkanlığına getirilen Türkistan Milli Hareketinin Avrupa'daki temsilcisi Mustafa Çokay, 26 Ağustos 1941'de ziyaret ettiği Oerbke ve Bergen-Belsen kamplarıyla ilgili izlenimleri önem taşır. Çokay, esir kamplarında hayat şartlarının çok ağır olduğu, yiyecek, içecek, giyecek ve barınak sıkıntısının had safhada bulunduğunu belirtir. 1942 yılının ilk yarısında zaten "Doğu Lejyonları" nın ilk birimleri başlatıldı. Alman esir kampları Sovyetlerle çarpışmaların yaşandığı Doğu Cephesine yakın bölgelerde, Doğu Prusya, Polonya ve Ukrayna'da kurulur. Türkistanlı esirlerin lideri olarak görülen Veli Kayyum Han'ın pek çok kamplar hakkında yazdığı raporlar da kamplarda yaşanan insanlık dışı durumu belgeler. Alman Ordusu Propaganda Şubesi 10 Kasım 1942 tarihinde bir mesaj yayınlayarak kamplarda yaşanan açlığın sorumlusunun Stalin

⁷ Alexander Dallin, German Rule in Russia 1941-1945. A Study of Occupation Policies, London 1957, S. 69.

olduğunu iddia eder. Alman esir kamplarında esirler zaman geçtikçe kırılmaya ve kayıp vermeye başlarlar. Bu esirlerden Türk menşeyli olanlar esir kamplarından kurtulabilmek için gönüllü olarak Alman ordusunda Sovyetlere karşı savaşacaklardır.⁸

Naziler, esir aldıkları düşmanlarını toplama kamplarına götürürler. 1941 yılının sonlarına doğru savaşın kısa sürede bitmeyeceği anlaşılır. Aynı zamanda Almanya'nın asker ihtiyacı da cephe sayısına bağlı olarak artar ve yeterli sayıda askere sahip değildir. Bu yüzden Alman ordusunda esirlerden savaş alanında da yararlanma fikri seslendirilmeye başlanır. Hitler bu fikre çok sıcak bakmasa da bazı ordu komutanları bu fikri hayata geçirmek için çalışmaya başladılar. Türkistanlılar için önemli bir yere sahip olan Mustafa Çokay ve Veli Kayyum Han ile birlikte bazı önemli isimler Berlin'e bir komisyon kurmaları amacıyla çağrıldılar. Komisyon esirlerin durumlarını yerlerinde gördü ve esirlerin durumlarının daha iyi bir hal alması için Almanlar ile görüşmeye, bu konuda fikirler üretmeye başladılar. Türkiye de soydaşlarının durumuyla yakından ilgilenir. Türkiye'nin Almanya büyükelçisi Hüsrev Gerede Kırım'da bulunan Sovyet Alman Cephesine ziyaretlerde bulunur. Bu esirlerin durumlarının düzelmesi için, o ve beraberindeki ekip Alman yetkililerle görüşür.

Çeşitli Alman kurumları, farklı uluslardan meydana gelen Sovyet savaş tutsaklarından nasıl yararlanılacağı konusunda çalışır. Bu çalışmalardan biri Türkiye Büyükelçisi Franz von Papan⁹ vasıtasıyla gerçekleşen özel etkinliklerdir. Papan, Türk göçmenleri ve Türkiye'deki ünlü Pantürkistleri

⁸ Alfred Streim, Sowjetische Gefangene im Hitlers Vernichtungskrieg. Berichte und Dokumente, 1941-1945, Heidelberg 1982, S. 175f., 178.

⁹ Franz von Papan, Adolf Hitler'in 1933 yılında iktidara gelmesinde önemli rol oynayan Alman devlet adamı ve diplomat. Aynı zamanda 1939-1944 yılları boyunca Türkiye'deki Alman Büyükelçisi.

etkileyerek Türkiye'yi Sovyetler Birliği'ne karşı Alman tarafında savaşa katılmaya ikna etmeye çalışır. Papen birkaç kez Sovyetler Birliği'nde tanınmış Türk göçmenlerin değerlendirmelerini Berlin'e gönderir. Daha sonra, Papen'in bu önerisi üzerine, Türk kökenli birçok siyasetçi ve asker, Nazi rejimi ile işbirliği imkânlarını keşfetmek için Almanya'ya ve Alman Doğu Cephesi'ne gider. Alman Genelkurmay'ının daveti üzerine Türk generaller Erkilet¹⁰ ve Erden¹¹ esir toplama kamplarını teftiş etmek için Doğu Cephesi'ne giderler ve orada Kızıl Ordu'dan ele geçirilen Türk kökenli esirlerle konuşurlar.¹²

Cepheyi ziyaretlerinden sonra, Hitler'le bir araya gelerek savaş mahkûmlarına kucak açma konseptini sunarlar. Özellikle özel bir kişi olarak ve Türkiye'de Kırım Tatar çevrelerinin

¹⁰ Tümgeneral Hüseyin Hüsnü Emir ERKİLET; 12 Mart 1883'te İstanbul - Kadırga'da doğar, Emiroğulları'ndan Halil Bey'in oğludur ve 1958 yılında vefat eder. Çınaraltı dergisinde ve Cumhuriyet gazetesinde milliyetçi, anti-komünist ve Nazi yanlısı yazılar yazar, emekli olduktan sonra da hayatını Türkiye'de faşizmin ve nazizmin gelişmesine adar, azınlıklara karşı şiddetli bir dil kullanır.

¹¹ Ali Fuat Erden, (1883, İstanbul - 1957) Türk asker ve harp tarihçisi. 1931-1943 yılları arası Harp Akademileri Komutanı olarak görev yaptı. 1900 yılında Harp Okulu'nu ve 1903 yılında da Harp Akademisi'ni bitirdi. Yemen'deki birlik ve karargâhlarda, Balkan Savaşı'nda 3. Kolordu kurmaylığında ve Paris Askerî ataşeliğinde bulunur. I. Dünya Savaşı'nda Kanal Harekatı'nda Cenal Paşa'nın Kurmay Başkanı'dır. 1917 yılında 8. Kolorud Komutanlığı yapar. Cumhuriyet Dönemi'nde Konya'da Harp Tarihi Şubesi ve çeşitli Kolordu Komutanlıklarında bulunur. 1930 yılında Orgeneral olur ve Askeri Yargıtay Başkanlığı yapar.

¹² Sebastian Cwiklinski, *Wolgatataren im Deutschland des Zweiten Weltkriegs. Deutsche Ostpolitik und tatarischer Nationalismus. Unveröffentlichte Magisterarbeit, Berlin 1999, S. 15ff., 27-30; Patrik von zur Mühlen, Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern. Der Nationalismus der sowjetischen Orientvölker im Zweiten Weltkrieg, Düsseldorf 1971, S. 68-70, 83; H.E.Erkilet, *Şark Cebhesinde Gördüklerimiz (Führerle Tarihi Mülakat)*, İstanbul 1943, s.221.*

resmi olmayan temsilcisi olarak seyahat eden Erkilet tutsakların daha iyi bir konumda olmaları gerektiğini savunur.¹³

İki Türk generalin yolculuğu, genellikle Wehrmacht'ta Doğu Lejyonlarının oluşumunda son etkileyici güç olarak görülüyor. Almanların Sovyetler Birliği'nden istilasından sonraki yıllarda, Alman Dışişleri Bakanlığı önemli bir rol oynamaz. Gerçi 1943'ten sonra SS kelimenin tam anlamıyla her şeyi üzerine almıştır. Bununla birlikte, 1941 yılına kadar bağlantılı olan Türkiye'deki Pantürkist kökenli göçmenlerle olan temaslarının her şeyin ötesinde, daha fazla ilgilenilmesi gerek bir konu olarak görülür ve bunun için SS karardır.¹⁴

Savaş esirlerinin 30 Haziran 1941'de tedavi edilmesi konusundaki bahsedilen ilk oturumda Wehrmacht çerçevesinde savaş esirlerinden silahlı grup oluşturulması fikri zaten tartışılmıştır. Bu fikir yakın bir zamanda kabul edilir: Bu kapsamda Ekim 1941'de, savaş esirlerinden kurulan ilk silahlı gruplar belirlenir.¹⁵

Wehrmacht Yüksek Komutanlığına bağlı Yurtdışı Bölümü Komutanlığı (OKW) altında Genel Devlette sabotaj tekniklerini uygulayan Orta Asya Türkleri üyeleri ile bir birlik kurulur. Doğu Lejyonları olarak bilinen bu birlikler, daha sonra 22 Aralık 1941'de OKW'den sonra kurulmuş, bir Türkistan, Ermeni, Kuzey Kafkasyalı, “Kafkasyalı-Müslümanlar” (bu bölgede özellikle Azerbaycanlıların yer alacağı) ve Gürcü Lejyonu'ndan ibarettir.¹⁶

¹³ Lothar Kreckler, Deutschland und die Türkei im Zweiten Weltkrieg, Frankfurt/M. 1964, S. 209-222; Iskander Giljazov, Pantjurkizm, Panturanizm i Germanija. In: Etnografičeskoe Obozrenie 2 (1996), S. 92-103.

¹⁴ Hüsnü Emir Erkilet, Şark cebhesinde gördüklerim, İstanbul 1943

¹⁵ Auslandsforschung 1 (1952), S.24-33, hier S. 25.

¹⁶ Joachim Hoffmann, Die Ostlegionen 1941-1943. Turkotataren, Kaukasier und Wolgafinnen im deutschen Heer, Freiburg 1976, S. 27f.

Bu lejyonları Ağustos 1942'de bir Volga Tatar Lejyonu kurulması emri izler. Başlangıçta Doğu Lejyonları doğrudan cephede kullanılmaz. Hitler, "dış etnik kökenli" birliklerin başarılı muharip görevler yüzünden çok fazla yükseltileceğinden korkar. Onların ana uygulama alanı, partizanlara karşı kullanıldığı Ukrayna ve Beyaz Rusya olmalıdır ve öyle de olur. Daha sonra Kafkasya'da bazı Doğu Lejyonları kullanılır.¹⁷

Wehrmacht için, Sovyet halklarının şimdi Alman tarafında savaştığı gerçeği ideolojik olmayıp sadece askeri bir olaydır. Göçmenlerin ideolojik olarak Lejyonerleri örgütleme girişimleri başlangıçta aktif olarak Wehrmacht liderliği tarafından şüpheli bir şekilde gözlenir.¹⁸ Özellikle önem taşıyan, Türkolog ve Rus tarihçi Gerhard von Mende'nin yeni kurulan Doğu Bakanlığı'nda bölüm başkanı olarak çalışması gibi. Mende'nin Baltık Almanyası, Sovyetler Birliği'ndeki Türk halklarının ulusal hareketine habilitasyon sağlar. Mende otuzlu yaşların ortalarından beri Berlin'de Doğu Dilleri Seminerlerinde ve özellikle Yabancılar Yüksekokulu'nda (1940'den beri de Yurtdışı Bilimleri Fakültesi'nde) Nasyonal Sosyalizm'in öğretildiği bir Doğu Araştırmaları Merkezi'nde bu konularda ders vermiştir.¹⁹

Buna paralel olarak Mende, Sovyet göçmenleriyle yoğun temas kurar. Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırısından sonra, ele geçirilen yerler için kısa sürede Doğu Bakanlığı'nı kurar. O orada Kafkas halkları için bölüm başkanlığına getirilir. Mende'nin 1930'lu yıllardan beri Sovyet göçmenleri ile temas

¹⁷ Bundesarchiv Berlin (BArch), NS 19/2523.

¹⁸ Joachim Hoffmann, *Kaukasien 1942/43. Das deutsche Heer und die Orientvölker der Sowjetunion*, Freiburg 1991.

¹⁹ Iskander Giljazov, *Kto že on, Professor fon Mende?* In: *Tatarstan* 7 (1996), S. 52-61.

halindedir. Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırısından hemen sonra Mendel hükümet genelinde ve Reich'deki savaş tutsaklarını incelemek üzere devlete ait komisyonları bir araya getirmeyi, mahkûmları uluslarına göre ayırmayı ve daha fazla çalışmaya uygun kişileri seçmeyi kararlaştırır. Komisyonlara Sovyetler Birliği'nden çeşitli milletlerden mensup kişiler katılır. Çoğu, birkaç yıldır Almanya'da yaşayan eski göçmenlerdir.²⁰

Mendes girişimi üzerine, anti-Bolşevik, Nazi yanlısı ve milliyetçi (örn. Kendi vatandaşlığını vurgulamak ve "Büyük Rus milliyetçiliğine" karşı propaganda) propagandası yapılması gereken seçilmiş mahkûmlar, İşgal Altındaki Doğu Bölgesi için Alman Bakanlığının "özel kampları"nın ayrılması için alınır. Propaganda eski göçmenler tarafından ve Alman anlamında "güvenilir" savaş esirleri tarafından yapılır.²¹

Vatanseverlik komisyonlarından her birinin 1942'de vatandaşlık tarafından organize edilen, Doğu Bakanlığı'nda Méndez'in himayesinde toplanan gayri resmi liderler grubu vardır. 1942 yılı başından itibaren Wehrmacht'ın çerçevesi içinde Doğu Lejyonunun kurulmasından sonra, ilgili milletlerden kişilere duyulan ihtiyaç fikri Alman makamları arasında giderek artar ve benimsenir. Sayıları devamlı artan bu kişilerin Alman Doğu Siyasetine katılımıyla durumları 1944 yılından itibaren "Çare-Araç" olarak kurumsallaşır. Özel kamplar savaş savaşında tutulan mahkûmlarda ve birkaç

²⁰ Gerd Voigt, Rußland in der deutschen Geschichtsschreibung 1843-1945, Berlin 1994; Gabriele Camphausen, Die wissenschaftliche historische Rußlandforschung im Dritten Reich 1933-1945 (Europäische Hochschulschriften 418), Frankfurt/M. u.a. 1990; Erich Siebert, Die Ostforschung an der Auslandswissenschaftlichen Fakultät der Berliner Universität in den Jahren 1940-1945. In: Informationen über die imperialistische Ostforschung 5 (1965) 1, S. 1-34.

²¹ Bernd Philipp Schröder, Deutschland und der Mittlere Osten im Zweiten Weltkrieg, Göttingen u.a. 1975, S. 216, Fußnote 3.

Alman'da bu silahlı kuvvete alınan eski göçmenlerle donatılan "kontrol merkezleri" oluşturulur. Merkezi ve kontrol istasyonlarının görevi, her biri kendi Doğu Avrupa lejyonlarının lejyonerlerinin arasındaki propagandanın örgütlenmesidir. Bu amaçla, Lejyon sitelerine propagandacı gönderirler, kültürel ve diğer etkinlikler düzenlerler ve çeşitli dillerde yayın yaparlar. Kontrol merkezlerine örnek olarak, Volga Tatarlar, Başkurtlar ve Tatarca konuşan Çuvaşlar için kurulan Tatar Kontrol Merkezine hizmet verebilmek istenir.²²

Tatar göçmenleri Ağustos 1941'den itibaren Savaş Esir komisyonlarının bir üyesi olarak Tatar, Başkurt ve Çuvaşistan mahkûmlarını inceler. 1942 yazında Volga Tatar Lejonu'nun inşası başladığında, seçmen komisyonunda tekrardan Doğu Bakanlığı'nın Savaş Esir Komisyonu'ndan önemli Tatarlar bulunur. Bu insan topluluğunun 1942 yılı boyunca gayri resmi olarak bir Tatar Savaş Birliği kurması için birleştiği söylenir.²³

1942 yılı Eylül ayında Volga Tatar Lejonu'nun resmi olarak kuruluşundan sonra, "Tatar Kontrol Merkezi" resmi olarak yukarıda adı geçen liderlerin katılımıyla kurulur ve daha sonra da resmi olarak Volga Tatarları Lejyonerler ve savaş esirleri arasında propaganda yapmak görevini üstlenir. Kasım 1942'de İdil-Ural adı ile haftalık yayınlanan dergi aslında Tatar Kontrol Merkezi tarafından, fakat resmi olarak Wehrmacht propaganda bürosunun editörlüğünde basılır. Daha sonra kontrol merkezi daha fazla dergi ve edebi antoloji yayınlar. Doğu Lejyoner'in ideolojik etkisi neredeyse tamamen kontrol

²² Geheimbefehl Bergers zur Aufstellung eines Osttürkischen Korps, undatierte Abschrift in BArchB, NS 31/27).

²³Reiner Olzscha/Georg Cleinow, Turkestan - die politisch-historischen und wirtschaftlichen Probleme Zentralasiens, Leipzig 1942; vgl. von zur Mühlen, a.a.O., S. 141.

merkezlerine bağlıdır; Wehrmacht propaganda alanının çalışanları da onun tarafından yönetilir.²⁴

Kontrol Merkezlerine (ki hala 1944 yılına kadar Merkezi Birimler olarak bilinir) ek olarak, Ulusal Komiteler denilen ikinci bir yapı ortaya çıkar. Cezaevi kamplarındaki denetim gezileri nedeniyle seçilen önde gelen göçmenler ve cezaevindeki savaş tutsakları, kendi bölgelerinin bağımsızlığını hedefleyen dernekler kurarlar. Ulusal kurumlar, Alman kurumlarından bağımsız olarak kendi milliyetçi politikalarını yürütmek isterler. Bununla birlikte, Alman kurumlarının ulusal komitelerin bağımsızlığını, ancak Almanya için gerçekleştirecekleri faaliyetlerin Almanlarca algılanmasıyla gerçekleşebilecektir. Bunun için bağımsızlık isteyen halkların aktörleri bir hareket yapması gerekmektedir. Doğu Bakanlığı, Wehrmacht ve hatta daha sonra SS Genel Merkezi bile komitelerin personeli hakkında karar vermekte özgürdür ve gözünde "başarısız" göçmenleri de onlara karşı daha uygun olanlarla değiştirmiştir .Buna ek olarak, komuta merkezleri ve ulusal komitelerin politikaları daima yakından ilişkilidir ve birbiri ile paraleldir.. Her iki kurumun bütçeleri neredeyse aynıdır ve ulusal komite personelinin büyük bir kısmı da kontrol merkezlerinde çalışır.²⁵

B. SS PARÇALARININ ALMANLARIN DOĞU POLİTİKASINA KATILIMI

²⁴ BArchB, NS 31/42; Alexander Dallin, *La Russie sous le botte Nazie*, Librairie Arthème Fayard, Paris 1970, s.311 Nakleden Ahat Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, İstanbul 2003, s.489-490.

²⁵ BArchB,R58/305; Nadir Devlet, "Stalinizme Karşı Almanya'da Oluşturulan Lejyonlar", *Stalin ve Türk Dünyası*,(Ed.E.G.Nasgali-L. Şahin) İstanbul 2007, s.103

SS, başlangıçta "Üçüncü Reich"²⁶ in Sovyetler Birliği politikasında aktif bir rol oynamaz. SS'in Sovyetler Birliği'ndeki koşullar hakkındaki görüşleri başlangıçta ırkçı ve anti-Semitik Nazi ideolojisi olarak görülür. Avrupa'yı yakalayacak olan "Asya orduları"nın uzun zamandır Nazi söylemi SS politikasını belirler.

Almanların Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'nden taarruzundan hemen sonra, Alman SS İhtiyat Birlikleri genel yönetim içinde çeşitli savaş esir kamplarında onların gözünde azınlık olan Sovyetler Birliği'ndeki muhalifleri katleder. Bu insanlar, Yahudilere ve Komünistlere ek olarak, "Asyatik" bir görünüme sahip olan diğer Sovyetler Birliği halklarının üyelerini de içerir. Özellikle, sünnet özelliği nedeniyle Yahudi zannedilen Müslümanlar İhtiyat Grupları katliamlarının bir parçası olarak öldürülür. SS'nin ırkçı ideolojisi, tarihçi Patrik von zur Mühlen'e göre en iğrenç ve aşağılık sürgün maddesini bir araya getiren "Aşağılık Irk" broşürünün 1943 baskısında da açıkça ifade edilir.²⁷

SS'nin bu tutumundaki bir değişiklik, esas olarak, bireysel Nazi kurumları arasındaki iktidarın politik değişikliklerinden kaynaklanır. 1942 yılı sonlarında Alman Doğu Politikası'nı etkileme olanakları SS Genel Merkezi'nde tartışılır. En önemli adımlardan biri, 1943 yazında Doğu Bakanlığında Ana Ofis'in "devralınması" olur. SS'nin şiddet içeren saldırıları nedeniyle, başarısız bakan yardımcısı Georg Leibbrandt'ın yerine SS Grubları Lideri Gottlob Berger getirilir. SS Ana Merkezi bu

²⁶ Almanya'da Weimer Cumhuriyeti sonrasında 1933 ile 1945 yıllarında NAZİ yönetimine denir.

²⁷ BArchB,NS31/62; Abdülvahap Kara, "II.Dünya Savaşında Nazi Esir Kamplarında Türkistan Askerleri", *Zindanlar ve Mahkumlar*, Ed.Emine Gürsoy Navaşlı-Hilal Oytun Altun, İstanbul 2006, s.265 dp.2; Patrik von zur Mühlen, *Gamalhaç ile Kızılyıldız Arasında*, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Ankara 1984, s.41

"devralma" ile SS, Ulusal Sosyalist Doğu Politikası'nın belirleyici gücü olmayı başarır.

Diğer alanlarda da SS, "Üçüncü Reich" in Doğu Politikası'nın etkilemeye başlar. Bu açıkça Waffen-SS'e asker alım politikasında görülebilir: İskandinav ülkeleri, Hollanda ve Belçika'dan gönüllüler getirildikten sonra 1943'ten itibaren Doğu Avrupa ülkelerinden gönüllüler almaya ve Kızıl Ordu'dan alınmış Türk savaş esirleri arasında askerler seçilerek alınmaya başlar.

SS içinde Alman Gönüllü Birlikler İdaresi adı verilen Doğu'daki Gönüllü Birlikler İdaresi'ndeki gönüllü kitlenin bu uzantısı olarak 1944 yılında yeniden adlandırılır. Diğer Nazi kurumlarıyla rekabet halinde olan kendi güç konumlarını da askeri olarak korumak için 1943 sonbaharından bu yana SS'yi, Wehrmacht'ı kendi lejyonlarını Doğu Legion'tan vermeye ikna etmeye çalışır; bunu da bir karışmaz girişim olarak reddeder.²⁸

SS, Ocak 1944'e kadar, Doğu Müslümanları Taburu adı altında Doğu Lejyonları dışında bir tabur kurmayı başarır. Ancak, iç anlaşmazlıklar ve entrikalar nedeniyle bu birim SS üyeliğinden kısa bir süre sonra dağıtılır ve taburun üyeleri sürgün birliklerine devredilir. İlk yenilgiye rağmen SS, gönüllü yönetim merkezi ile Türk halkının üyelerini toplamaya başlar.

Mayıs 1944'te, Reichsführer-SS Heinrich Himmler bir Türk Tümeni kurulmasını ve 20 Temmuz 1944 tarihinde Waffen-SS'deki Türk halklarının tüm üyeleri yeni kurulacak bir birlikte toplanmasını emreder.²⁹

²⁸ BArchB, NS 31/61; George H. Streit, *The Waffen-SS: Hitler's Elite Guard at War 1939-1945*, Cornell University Press, Londra 1986, s.135 Aktaran, Sakal 151-152.

²⁹ BArchB, NS 31/62.

Bu Doğu Türk Silahlı Birliği (OTWV), Kırımlılar ve Volga Tatarları, Azerbaycanlılar ve Türkistan için dört adet alay (SS belgelerinde "Silahlı Gruplar" olarak adlandırılır) oluşacaktır. OTWV'nin kurulmasına ilişkin motivasyon, SS ana bürosunun başkanı Berger tarafından şu şekilde tarif edilir; "Nihai hedef, Sovyetler Birliği'nin iç parçalanması amacıyla bütün Türk soylu ve Müslümanların oluşturduğu anti-Bolşevik kuvvetlerinin siyasi ve askeri toplanması için bir "Doğu Türk Kolordusu" kurmaktır."³⁰

Berger, OTWV'nin kurulması için motivasyonun ne olduğunu açıkça belirtir. Örneğin, silahlı kuvvetlerin aksine SS, Türk halklarının üyelerine "devrimci" olma hedefini, radikal bir Rus karşıtı milliyetçiliği uyandıran ve böylece onları "Bolşevizm" e karşı harekete geçirme hedefini açıkça izler. Bu radikalleşmede itici güç hekim Reiner Olzscha Orta Asya'da sağlık alanında doktorasını yapmış ve 1936'da ölen Rus tarihçi Georg Cleinow'a Berlin Üniversitesi'nde asistan olarak çalışmıştır. Olzscha, 1942'de hocasının ölümünden sonra kalan eserlerini yayınlamıştır. Tarihçi Patrik von zur Mühlen, bu kitaba ilişkin olarak şunları söyler: "Kitapta görüldüğü gibi, Olzscha Orta Asya halklarının gerçek ya da varsayılan milliyetçiliğini seferber etmek için politik bir faktör olarak görür"³¹

SS'de daha agresif bir Doğu Politikası'sına "paradigma kayması" ile Olzha'nın yükselişi başlar. Olzha 1944 başlarında, Türk halklarının bilimsel olarak devriminin hazırlanması görevini SS'de yeni kurulan Türkistan çalışma grubunun başkanlığına getirilir. Görevleri, halkın

³⁰ Patrik von zur Mühlen. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern. Der Nationalismus der sowjetischen Orientvölker im Zweiten Weltkrieg, Düsseldorf 1971.

³¹ BArchB, NS 31/62.

tarzında yayılmış bir pandomim olan OTWV'nin ideolojik temelini yayılmasını da içermelidir. Türkistan konsorsiyumu, ayrı bir vaka değil, denenmiş ve uygulanışı test edilmiştir. 1942 sonundan bu yana, SS, yakın Doğu ve Asya'yı agresif bir Alman dış politikası için kullanma imkânlarını araştırmak üzere birkaç bilimsel bölgesel enstitüyü kurar. Türkistan çalışma grubu, açıkça bilimsel olmayan ve siyasi yönelimine rağmen, iş için ihtiyaç duyulan uzmanlar tarafından da kabul edilebilir olmalıdır. Bu nedenle, SS Genel Merkezi bir düzen dayandırdı. Çalışma grubu, Alman Oryantalistlerinin geleneksel birlik olan Alman Doğu Topluluğu'nun (DMG) bir parçası olarak kurulur. Olzscha, DMG için gerekli olan tam yetkiyle görevlendirilir ve DMG yönetim kurulu başkanı seçilmesi için tavsiye edilir.³²

SS Ana Merkezi tarafından formüle edilen, ancak Türkistan çalışma grubu için DMG'nin tüzüğüne konan kuruluş gerekçesi bir SS kurumunun değil, bilimsel bir birliğinki gibidir. Orta Asya'yla ilgilenen Alman bilim adamları, ülke ve becerileri hakkındaki bilgilerini değerlendirmek ve Orta Asya Türk halklarını "Batı" kültürü ve eğitimiyle ilişkilendirmek için Almanya'daki Orta Asya meslektaşlarıyla "daha iyi karşılıklı anlayış için" temas kurmak isterler.

SS tarafından planlanan çalışma grubu, çeşitli disiplinlerden, jeologlardan ve doktorlardan, Almanca konuşan dünyadaki çeşitli üniversitelerden ve enstitülerden gelen folklorcu, dilbilimci ve edebiyat bilginlerini bir araya getirmektir. Çalışma grubunun merkezi Dresden olur, burada Orta Asya üzerine bir edebiyat kütüphanesi doğu ve batı Avrupa'da alınan stoklardan toplanır. Bununla birlikte, SS'nin Panturkizm politikasının asıl merkezi, Berlin'deki SS ana merkezindeki Olzscha'ın bölümünde kalır ve bilim insanlarıyla olan işbirliği sadece oldukça somut noktalar içindedir. Daha

³² BArchB, NS 31/62.

önemlisi, SS'nin OTWV Türk tutsakları ve Wehrmacht lejyonerlerine üye olmaya yönelik somut girişimler vardır - 1944 yazında, Olzscha'nın öncülüğünde bir kişisel birlik tarafından yönlendirilen bir Doğu Türkistan ve bir Kafkas Gönüllü Liderliği kurulur. Bu Turan-Kafkasya kontrol merkezi, von Mühlen'in yazdığı gibi, Sovyet uyruklularının yönetim organı haline getirilecektir. SS, Doğu Bakanlığı'nın yönetimiyle yeterlilik çatışmasını eleştirmesine rağmen kabul eder.³³

12 Mayıs 1944 Doğu Bakanlığından bir notta, programlı doğası gereği kilit bir belge olarak tanımlanabilir. Doğu Bakanlığının "Sovyet model parçalanma politikasından ödünç alınan" bu anahtar görüş eleştirilir. Bireysel uyruklu insanlar arasındaki farklar yapay olarak vurgulanır. Bu politika, "tek nedeni, bireysel etnik grupların birkaç bölgesi yararına" muazzam bir ortak yarar çerçevesinde olacaktır. Öte yandan, "tüm doğu Türklerini, otoriter milliyetçi liderlerin isteklerine uygun olarak toplamak ve bunları tek bir Müslüman Doğu Türkü bloğu haline getirmek " gerekiyor.³⁴

İlgili yazı, SS Ana Merkezi'nin amaçlarını gerçekleştirmek istediği tedbirlerden bahseder. Berger'in Doğu Türkleri Silahlı Birliği'nin kuruluşu "büyük fırsatları hesaba katmak için tek yoldu" ve Olzscha liderliğindeki gönüllü karargahı "tüm Müslüman Doğu Türklerinin siyasi yönetimi ve liderliği ile" başa çıkacaktır. Kurulacak şemsiye örgüt "aynı zamanda askeri birlik için sesini duyuracak bir gazete yayınlayacaktır.

³³ Iskander Giljazov: Die Muslime Rußlands in Deutschland während der Weltkriege als Subjekte und Objekte der Großmachtpolitik, Gerhard Höpp und Brigitte Reinwald, Fremdeinsätze. Afrikaner und Asiaten in europäischen Kriegen, 1914 – 1945, Verlag Das Arabische Buch, , Berlin, 2000, s.143.

³⁴ BA NS 31/43.

Bu gazete fikri yavaş yavaş gelişir: Zaten Wehrmacht'ın birincil olarak askeri oluşumu devralması için Doğu Müslümanları Tümeni (Waffen-SS'nin "Yeni Türkistan" ismiyle bir bölüme getirilmesinden sonra genişletilmesi gereken) tümenidir. Lejyonerler arasında büyük beğeni toplayan Wehrmacht propaganda sitesi tarafından yayınlanan Türkistan lejyoneri Yeni Türkistan'ın bir parçası olarak bir ilave bir yapı gerçekleştirilir. Bu ekleme düzensiz aralıklarla Mart 1944 tarihinde aniden Doğu Müslüman Taburu'nun sona ermesine rağmen, düzensiz aralıklarla devam ettiği açıkça görülür.³⁵

Bu "başarıya" uygun olarak, Ağustos 1944'den itibaren, tüm Türk halklarının birliği fikri olan Pan-Türkçülüğü teşvik etmesi gereken ayrı bir OTWV gazetesi planlanır. Bu iki bölüme ayrılır: biri Azerbaycanlılar, Kırım Tatarları, Volga Tatarları ve Orta Asya'nın Türkçe konuşan halklarının Türk halkları (SS'nin SS Genel merkezi kayıtlarında "kabileler" olarak anılacaktır) kendi dillerinde konuşuyordu; Bu bölümlerin bu insanların üyeleri ile birlikte kendi yazı işleri bürolarına sahip olmaları gerekir.

İkinci bölüm, tamamen Panürkizme ayrılmış olmalıdır. Gazetenin içeriği Alman Yayınevi'nin NSDAP'ın yayınlarının çoğunu yayınlayan Alman editörleri tarafından hazırlanacaktır. Alman editörlerin hazırladığı katkılar, oluşturulacak ortak bir Türkçe Türk diline tercüme ettirilecek bir dil komisyonuna yönlendirilmelidir. Bu komisyon, daha sonra, ilgili Türk halkının üyelerini ve bir kontrol organı olarak Alman ve Avusturyalı Türkologlar Johannes Benzing'i (Türkistan çalımı grubundaki dilbilim çalışma grubunun başında olduğu gibi), Steuerwald ve Herbert Jansky'yi de içerir. Ekim 1944 son

³⁵ Joachim Hoffmann. Die Ostlegionen. 1941-1943. Turkotataren, Kaukasier und Wolgafinnen im deutschen Heer, Freiburg 1976

toplantısında Komisyon, "ortak Türk edebiyat dili" nin tam şeklini tartışır. Benzing, Gasprinski'nin diline dayanan bir dil önermekle birlikte, Orta Asya Türk halkının temsilcileri gazetesinin dilini "Türkistan" çağrısında bulunur. Dil komisyonunun programının adı Tyrk Birliği (Türk Birliği) dir. SS Genel Merkezinde devam eden tartışmalar gazetesinin unvanıdır: Uzun tartışmalardan sonra Pantürkizm'in bir sembolü olan kurt kafasının yanı sıra yarım ay ve yıldızla kaplı bir bant örtüsüne karar verilir. Toplamda en az beş Volga ve Kırım Tatarının yanı sıra Tyrk Birliği'nin bilinmeyen sayıda "Türkistan" baskısı yayınlanır.³⁶

Okuduğum Tyrk Birliği'nin baskısı, çeşitli tarihsel örnekler gerekçe gösterilerek, Türk halkları arasında birlik gerekliliğini OTWV üyelerine ikna etmeye çalışır. "Türk ulusu", yani çeşitli Türk halkları, birlik eksikliğinden dolayı tarih boyunca düşmanları tarafından defalarca yenilgiye uğrar. Birlik gereklidir. Türkiye bağımsızlığını, ancak kadınlar ve çocuklar da dahil olmak üzere tüm Anadolu insanlarını bir araya getirerek ve bağımsızlık mücadelesine katılarak başarıya ulaşımıştır. Almanya örneğini kullanarak, Tyrk Birliği'nin Alman editörleri, Türk halklarının birliğinin fizibilitesini göstermeye çalışırlar. Almanya'da "soyların" sayısı Türklere daha fazladır ve dilleri arasındaki farklılıklar da Türk dilleri arasındaki farklılıklardan daha fazladır. "Alman soyları"nın lehçeleri, bireysel Türk dillerinden daha güçlü farklılık gösterir; ancak edebi bir dil, Alman soylarının birliğini sağlamıştır.

Ancak SS Genel Merkezi, Tyrk Birliği'nin ilk baskılarından memnun değildir. Eleştiri daha çok her vatandaşlığın ulusal hedeflerinin yayılması üzerine daha çok yoğunlaşır. SS'nin görüşüne göre, aranacak hedefler, "Yahudi

³⁶Christian Streit, Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941-1945, Stuttgart 1978, S. 357

Bolşevizmi ve Doğu Türklerinin ulusal özgürlüğü" için yapılan mücadele yeterince temsil görmez. Gazete Almanya ve Waffen-SS hedeflerine karşı uzlaşmaz bir yön verilmesi "çağrısında bulunur.

Tyrk Birliği, "Doğu Türk Silahları Derneği'nin bir dergisi olarak planlanmış ve bu askeri oluşumun inşasına paralel olarak geliştirilmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi, 1943'ün sonundan beri, SS tarafından Wehrmacht'tan Türk birliklerinin devralınması için çeşitli girişimler OTWV'nin kurulması emrinden önce gelmiştir. Bu girişimlerin bir parçası olarak Berger, Müslüman bir Türk lejyonu kurma izni talebiyle Himmler'e dönmüştür. Daha sonra SS Doğu Müslüman Taburu adını alacak olan Wehrmacht'ın 450. Taburun başarılı bir şekilde ele devralınması, çeşitli nedenlerle erken çözümlenmesine rağmen önemli olmuştur. Bir yandan SS'de askeri oluşumlara emsal teşkil etmiş, diğer taraftan Waffen-SSO'nun Waffen-SS'sinin gelişmesinde önemli bir figür olan tabur komutanı Binbaşı Andreas Maier-Mader ile birlikte gelişir. Maceracı biyografisi nedeniyle (Japonlara dönmeden önce Chiang Kai-Tschek'in askeri danışmanlığını yapmış, biraz da Orta Asya'yı dolaşır ve birkaç Türk diline hâkim durumdadır) Türkistan bölgesinde Almanlara büyük bir güven oluşturur. Panturkizm için verilen mücadeleyi bir ölçüde kendi mücadelesiyle özdeşleştirdiğinden, OTWV'nin inşasına katılımı nedeniyle ilgili lejyonerler arasında projeye içi daha fazla güvenilebilen etki oluşturur. Bununla birlikte, başka nedenlerle de Mayer Mader'in katılımı, OTWV'nin Panturkizm politikasının geliştirilmesi için önemlidir. Alman subaylar tarafından birliklerin yönlendirilmesinde her zaman önem taşıyan Wehrmacht anlayışının aksine onun fantastik Panturkismus konsepti, ulusal federal subaylar tarafından silah federasyonlarının liderliğini üstlenir. Mayer-Mader'in bu konsepti ve SS'nin Sovyet Türk halklarını "devrim" ilan ettiği

genel iddiası, SS'nin SS dışındaki liderlik iddialarını belirlemek üzere OTWV birimlerinde bir eliti görmesine yol açar.³⁷

C.SS POLİTİKASINDA SOVYET TÜRK HALKLARININ ÜYELERİ

SS'nin Panturkismus politikası, Wehrmacht, Doğu Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı'nın politikasıyla müzakere edilerek geliştirilir. Bu kurumların önceki politikasındaki SS'nin Ulusal Sosyalist iktidar alanındaki Türk halklarıyla ilgili eleştirileri, bağımsız bir SS söyleminin geliştirilmesinde en önemli faktördür. Bu nedenle SS politikasında öncelikle yukarıda belirtilen kurumlarda çalışan Türk halkı üyelerinin kullanılması şaşırtıcı değildir. Türk vatandaşlarının birinci büyük grubu - bazıları çeşitli Waffen-SS birimlerine dağılmıştır - Wehrmacht'tan SS'ye Mayer-Mader'in komutasındaki 450. Türk taburuna katılırlar.

İlk girişimin SS açısından bir fiyaskoyla sona ermesinin muhtemelen Türkistan grubu içindeki iç dinamiklerle ilgilidir. Wehrmacht taburuna bağlı olduğu halde, özellikle, Ulusal Türkistan Birlik Komitesi Özbek liderinin muhalifleri orada Doğu İçişleri Bakanı Veli Kajum-Chan'da toplanırlar. Bunlar çoğunlukla Kazakça veya Kırgız kökenlidir ve daha önce Kajum'un personel kararlarında Özbek lehine karar vermesine karşı çıkmıştır. Muhalefet tarafından Veli Kajum'un öldürüleceği bir darbe hareketi 1944 başlarında önlenir. Darbe teşebbüsü keşfedildikten sonra liderler idam edilir. Özbek dışı OTWV üyeleri, intikam korkusu nedeniyle isyanın başarısızlığından sonra partizanlara katılırlar. SS politikasıyla

³⁷ BArchB, NS 31/31.

hiçbir ilgisi olmayan bu olaylar sonunda taburun dağılmasına yol açtı; akrabaları sürgün birimlerine nakledilir.

Doğu Müslüman yaburunun sözkonusu askerlerin durumu ile ilgili Ocak-Mart 1944 ayları arasında pek az kaynaktan bilgi alınabilmektedir. Özgün Wehrmacht biriminin SS tarafından devralınması, katılımları olmaksızın kararlaştırıldı; böylece tutumları belirsiz kaldı. Yalnızca yukarıda bahsedilen, Türkistan için ilk dergiye yapılan atıflar, en geç Nisan ayında Wehrmacht gazetesi Janî Türkistan'ın bir muhafazası olarak ortaya çıktı. Türkistan'ın o yılın Temmuz ayında dergiyi daha sık yayınlamasını istediği gerçeği, SS politikasına en azından biraz ilgi gösterdiğini göstermektedir. Bununla birlikte, doğrudan SS politikasına dahil olamazlar.

SS politikasındaki Türk halklarının üyeleriyle ilgili yeni haberler yalnızca Ağustos 1944'te bulunabilir. SS planlarına katılımları şimdi Doğu Türk Silahları Derneği ve Tyrk Birliği'nin kurulmasına paralel oldu. SS'nin Panturkismus politikasının askeri tarafı, planlanan bölünme Yeni Türkistan'ın kaotik sona ermesinden birkaç ay sonra son bulur. Ancak, Şubat ve Haziran 1944 yılları arasındaki bu aşamada bile, SS Ana Merkezi, Türkistan çalışma grubunun gösterisinin kuruluşu için atıfta bulunulan belgeler olarak, Panturkizm politikasını daha da geliştirmeye ilgi göstermiştir.³⁸

SS Genel Merkezi Haziran ayı itibarıyla her seviyede kapsamlı asker alım faaliyetleri geliştirmektedir. Bir yandan, Panturkizm politikasını formüle etmek için Alman bilim adamlarını ve askeri personelini diğer yandan Alman ajanslarını cezbetmeye çalışır. Bu amaçla SS, diğer bölümlerin faaliyetlerini izler ve meslektaşları için Oryantal disiplin bilim adamlarını sorgular. Alman "kadroları" için arama yaparlar.

³⁸ BArchB, NS 31/31 und NS 31/47.

Pantürkizm politikası, Alman tarafının Ulusal Sosyalist öncülüğünde yönettiği bir politika olarak SS için özel bir anlam taşır. İşe alınan Alman bilim insanları mantıksal olarak doğrudan SS politikasının formülasyonu üzerinde çalıştılar - tabii ki, kontrol ve SS Ana Ofisi'nin spesifikasyonlarına göre. SS merkez ofisi, Alman vatandaşlarının yanı sıra, "milli" liderleri, dolayısıyla etkilenen milliyetlerin mensuplarını, politikaları için kazanmaya çalışır. Bunlar, vatandaşları arasında mümkün olduğunca kesintisiz bir otoriteye sahip olduklarından, SS- Genel Merkezi 1944 Temmuz'undan beri önce Doğu Bakanlığına bağlı merkez bürolarına ve onlara yakın ulusal komitelere döner.

Temmuz ayının sonunda / Ağustos'un başında, Tatar Federasyonu'nun önde gelen üyesi Garip Sultan, keşif amaçlı bir konuşmaya davet edilir. Sultan, 1942'de neredeyse 19 yaşındayken Kızıl Ordu'nun bir askeri olarak bir Alman savaş esiri olur ve kısa bir süre sonra onun Almanca dil becerileri nedeniyle bir hapishane kampında seçilir. Sonraki iki yılda Doğu Bakanlığı'nın Tatar Kontrol Merkezi'nde önemli görevlerde bulunur ve 1943'ten bu yana Almanca ve Tatarca bir Almanca-Tatar gazetesi yayınlar; Sultan'ın faaliyetleri ve Tatar savaş esir kampları ve lejyonerlerini arasındaki seçkinliği, onun SS tarafından seçilmesinde önemli olur.

Kamplarda yapılan konuşmadan çıkan mutabakat, Sultan'ın Pantürkizm düşüncesinin parlayan temsilcisi olduğu ve kamplardaki Türk esirleri heyecanlı hitabeti etkilediği tespit edilir. Sultan OTWV ve ortak gazete (daha sonra Tyrk Birliği) 'nin siyasi çalışmalarına katılma isteğini dile getirir. Sultan, SS tarafına tamamen geçmese de - Tatar Federasyonu başkanlığında kalır. Federasyonu başkanlığında kaldı ve SS tarafına geçmedi. Bununla birlikte, SS'nin askeri oluşumlarından sorumlu bölümün başkanı olması onun SS'ye olan özel bağımlı doğrudanlamadır.

Takip eden aylarda, SS Genel Merkezi defalarca kendi ideolojik güvenilirlik ve profesyonel yeteneklerinin belirleneceği görüşmeler için Tatar Savaş Federasyonu liderlerini ve diğer ulusal temsilcileri ve Doğu Lejyonlarından liderleri davet eder. İlk askere alım aşamasında, SS Genel Merkezi halen politikasına uygun "Doğu Türkleri" bulma ile ilgileniyordur. Daha sonra, OTWV ve Tyrk Birliği, daha somut bir şekil aldığıında, bu iki Panturkizm projesi için özel adaylar aranır. Bunlar kısmen Doğu Bakanlığı'nda ve Alman Silahlı Kuvvetleri'nde çalıştığı için, SS Genel Merkezi öncelikle, Wehrmacht'ta istenmeyen bir rekabet gördüğünden beri, istenen adayların muafiyetini sağlamaya çalışır ama bu durum her zaman başarıyla sonuçlanmaz. Özellikle Tatar lejyoner gazetesi İtill-Ural (resmi olarak Wehrmacht tarafından sansürlenip Tatar Savaş Federasyonu tarafından düzenlenen) görevlileri Wehrmacht'ı kendine rakip gibi gördüğü Tyrk Birliği'ne teslim etmek istemez. Bununla birlikte, Olzscha, Pantürkistlerin gazete nüshalarının editoryal personelini Wehrmacht'ın gazetelerinin eski çalışanları ile donatmayı başarır.

SS, OTWV için görevli adaylar sadece Wehrmacht üyeleri arasından değil, aynı zamanda savaş esirleri arasında da aramıştır. OTWV'nin Volga Tatarları silahlı grupları için devlet memurlarının görevlendirilmesi için SS'nin Doğu Şubesi'nden alınan bir notta, SS'in temel işleyişi netleşir. Kendisi OTWV'de çalışmaya büyük ilgi duyan potansiyel subay adayı Kotejew, Doğu Bakanlığının Tatar Kontrol Merkezinden serbest bırakılır. Diğer adaylar, yaklaşık olarak 6000 Tatar savaş esiri arasında bulunabilir ve eğer Wehrmacht "uygun subay " seçimi için lejyonerleri görevlendirirse, Tatar subay birlikleri kurulacaktır. Bu durumda, Tatar Savaş Federasyonu derhal uygun adayları arayabilir. Statüsüne atıf yapılmayan beş subay adayı, Kızıl Ordu'da subay olarak görev yapıyor; önce bir subay

okuluna gönderilmek zorunda kalacaklardır. Belgede SS Genel Merkezi'nin bir ulusal subay birlikleri kurmasının ne kadar önemli olduğu açıkça yer alır - Savaş esirleri ve eski Sovyet Ordusu subayları arasında "güvenilir" aday bulma çabaları da çok umutlu netçe vermez. Ancak tüm çabalara rağmen SS Genel Merkezi 1945 yılında "güvenilir" bir subay birlikleri kurmada başarılı olamaz.³⁹

OTWV'deki ilk "askerler" in ve Alman komutanlarının Wehrmacht'tan geldiği gerçeği, Silahlı Birlikler için askerlerin form ve eğitimine göre belirlenmeli olmasını gerektirir. SS'nin araştırması öncelikle Wehrmacht'taki Doğu lejyonlarına yönelir. Ocak 1944'ten beri, SS Genel Merkezi Wehrmacht'tan daha fazla birim almak için resmi bir çaba gösterir. Bu çabalar Wehrmacht'tın şiddetli direnişine rağmen 1944 sonbahar sonuna kadar devam eder; SS daha sonra bir de Wehrmacht'ın güvence altına aldığı bireysel lejyonerlerden asker transfer etmeye çalışır.

Ancak daha da önemlisi, bu kimseler Mayer Mader'in de şahsi olarak içinde bulunduğu çeşitli Wehrmacht birlikleri içinde yer alan SS Subayları tarafından lejyonlardan vahşi olarak seçilmiştir. Görgü tanıkları, Mayer Mader'in SS'nin silahlı oluşumlarına transfer edilmesi için doğrudan Legion sitelerine nasıl reklam verdiğini defalarca anlatır. İlgili kişiler Wehrmacht askeriydiler, SS'nin girişimleri hukuksal olarak askeri güç ayrışması biçimi olarak değerlendirilecek ve Wehrmacht'ın öfkeli protestolarına da itiraz edilecektir.

Ağustos 1944'den sonra SS, Türk halklarının üyelerini seçimsiz olarak silahlı kuvvetlere almaya başlar. İşe alım girişimleri, Wehrmacht'ın işçi taburlarının üyelerine "Doğu işçileri" (yani, zorla çalıştıranlar) ve aynı zamanda, Doğu

³⁹ BArchB, NS 31/44.

Bakanlığından kontrol merkezlerinin aktif katılımıyla AOW kamplarının mahkumlarına kadar uzanmaya çalışılır. Toplama kampında mahkumlar arasında bile uygun adaylar aranmak istenir.⁴⁰

Kasım 1944'den itibaren, OTWV, partizanlarla savaşta Slovakya'da ilk kez kullanılacaktır. Bu oluşum kendini "ispatlamak" üzere olduğu zaman, Naziler tarafından arzulanan Pantürkizm ideolojiyle özdeşleşmenin zorlukla gerçekleştiği ortaya çıkar. Bunun için birkaç nedenden dolayı kararlıydı. Bu sonucu etkileyen birçok neden vardır.⁴¹

Bir taraftan Özbekler arasında, diğer yanda Kazaklar ve Kırgızlar arasındaki çatışma yeniden alevlenir. Bunun nedeni, OTWV'de bir Kazak ve bir Kırgız'ın boş nedenlerle infaz edildiği söylentileridir. OTWV'deki Özbek olmayan lejyonerler arasındaki ayaklanma o kadar çok artar ki, Olzscha, bu dedikodunun arka planını Alman Silahlı Kuvvetler Komutanlığı'na yazılı olarak sorar ve bunun için bir soruşturma talep eder.

O, ilgili birimden Ekim'de ve Kasım 1944'te sadece birkaç lejyonerin tecavüz ve diğer devlet hizmeti suçundan idam edildiği cevabını alır. Bunların arasında iki Özbek ve Kazak yanı sıra bir Kırgız bulunur, ancak bu iki ülkenin dezavantajı hakkında bir sorun yoktur. 25 Aralık 1944'te Özbek komutanı Gülam Alimov'un komutası altındaki OTWV'nin hemen hemen tüm Türkistan alayının askerden kaçma durumu OTWV'nin kaderini belirleyecektir. Onun komutası altındaki yaklaşık 500 Türkistanlı ormana kaçmış ve Slovak partizanlara katılmıştır. Firar eden askerlerden bazıları Almanlar tarafından yakalanmış, bazıları da kendileri geri teslim olmuştur. Geri

⁴⁰ BArchB, NS 31/27.

⁴¹ BArchB, NS 31/58.

gönderilen birkaç kişinin raporundan, alay komutanının planları hakkında bilgilendirilmediği sonucuna varılmıştır.

Gulam Alimow'un askerlerinden firar edenlerin motivasyonu ile ilgili farklı teoriler vardır. OTWV'nin Alman komutanı Harun El Raschid, Olzscha'ya verdiği raporunda "tüm sürecin bir Türkistanlı askerlerin ve birliğin operasyonu olmadığını, ancak Alimov ve onun kliğinin bir süreci olduğunu, dolayısıyla kişisel motivasyon eksikliklerinin yer aldığına yer verir. Aslında, Alimov'un komutan sıfatıyla, bazı Alman komutanlar tarafından OTWV'de Özbek dışı üyelerin geri çekilmelerini kışkırttığını hissettiren bazı göstergeler vardır. Bu nedenle, 24 Aralık 1944'te, Slovak partizanlarına firar ederek katılmasından bir gün önce Harun-el-Rashid'e gönderdiği bir mektupta, SS Genel Merkezi'nden gönderilen bir talimatta Özbek olmayan subayların açık bir şekilde yeteneksiz olmalarından dolayı geri gönderilmeleri yer aldığını yazar. Harun El Raşid, Özbek ve Özbek dışı çatışmalara ek olarak, taşraya neden olan diğer nedenleri de belirtti: Örneğin, OTWV askerlerinin, Slovak sivil nüfusu tarafından barındırılması gerektiği ve bu kişilerin Rusça ile iyi iletişim kurabilecekleri kişiler olduğu gibi onlar anti-Alman görüşlerini almış olabilirler. Dahası, artan alkol tüketimini ve diğer nedenleri belirtir.⁴²

⁴² Iskander Giljazov, Panturkizm, panturanizm i Germanija. In: Etnologičeskoe obozrenie. Moskau (1996) 2, S. 92-103; Alexander Henderson, The Panturanian Myth in Turkey Today. In: Asiatic Review, London 41 (1945), S. 88-92; Lothar Kreckler, Deutschland und die Türkei im Zweiten Weltkrieg, Frankfurt/M. 1964; Zehra Önder. Die türkische Außenpolitik im Zweiten Weltkrieg, München 1977; Klaus Gensicke, Der Mufti von Jerusalem, Amin el Husseini, und die National-Sozialisten. Frankfurt/M. u.a. 1988, S. 84, 86-91; Helmut Heiber (Hg.), Hitlers Lagebesprechungen. Die Protokollfragmente seiner militärischen Konferenzen, 1942-1945, Stuttgart 1962, S. 73.

Bununla birlikte, firarların başka sebepleri olduğuna dair bazı kanıtlar da bulunmaktadır. Kaçışından birkaç ay önce Alimov kaçak planları konusunda vatandaşlarıyla konuştuğu iddia ediliyor ve Haziran'ın 1944 yılına kadar Viyana'daki Sovyet tarafıyla temas kurduğu söyleniyord. Slovak partizanlarının Sovyet liderinin Alimov'a övgüde bulunması, Sovyet tarafıyla daha erken temasa geçeceğine işaret edebilir. Kesin olarak, 1944 yılı sonunda net bir şekilde ortaya çıkan Nazi rejiminin yakın askeri çöküşü de bir rol oynamıştır.

Alimov'un firarı sonrasında SS'nin artık Türk soylu askerlere güvenmek istememesi OTWV'nin sonunu hazırlar. Harun-el-Rashid'in değerlendirmeleri bu bağlamda açığa çıkıyor. Ona göre, yalnızca Almanlar tarafından Azerbaycanlılar güvenilirdir; Tatarlar ve Başkurtlar (Harun-El-Raşid'in İtil- Ural olarak adlandırdığı) hakkındaki değerlendirmeleri esasen olumsuzdur. Harun-el-Raschids orada, çoğu kez kendi dillerini daha fazla konuşamayan ve sadece Rusça konuşan ve Ruslaşmanın kesinlikle en gelişmiş biçimde örneğini oluşturan İtil-Ural Tatarları'nın yer aldığını belirtmek ister.

İdel- Ural Tatarları hem Rus olmayan hem de Muhammediler olarak görmüyorum (kendilerini Hıristiyan olarak adlandırdıkları küçük bir grup). Dini olarak tamamen negatiftirler, dahası sıkı bir Bolşevik taraftarıdır.⁴³

Bu nedenlerden ötürü, Alman komutanlar Volga Tatar silahlı gruplarını silahsızlandır ve bu durum sonuçta OTWV sonu olur. Türk halklarının münferit mensupları Nisan 1945 yılının başlarına kadar istihdam edilmesine rağmen, aynı zamanda firarlar artarak devam eder.

⁴³ BArchB, NS 31/29.

D.WAFFEN SS BÜNYESİNDE KURULAN TÜRK BİRLİKLERİ

Almanlar bu esirlerden ve Sovyetler'in içindeki değişik unsurlardan bir şekilde yararlanmak için Barbarossa Harekatı başlamadan önce yaptıkları planları devreye soktular. Kazaklar, Özbekler, Tatarlar, Kırgızlar, Tacikler ve daha birçok soydan insan ise Alman fabrika ve tarlalarında çalışmak üzere Almanya'ya gönderildiler.

Alman Wehrmacht içinde 1942 yılının sonuna doğru 450., 452., 781., 782., 783. ve 784. tabur olmak üzere 6 tabur, 1943 yılının başlarında 785., 786., 787., 788. ve 789. tabur olmak üzere 5 tabur, 1943 yılının ikinci yarısında ise 790., 791. ve 792. tabur olmak üzere 3 tabur kurulur. Türkistan Alayı (Turkestaner Regiment) Diğer adıyla 811. Piyade Taburu 1941-1942 yılları arasında Nazi ordusunda görev alır. Tabur, Alman ve Türkistanlı askerlerden oluşur. 12 Aralık 1942'de Hitler, Müslümanlara olan güvenini bir masa sohbeti sırasında şöyle dile getirir: "... Ben sadece Müslümanları güvenli olarak görüyorum".⁴⁴

Kafkas Müslüman Lejyonu (Kaukasischer-Muhammedanischen Legion) Bu tabur Nazi ordusunda, 1941-1943 yılları arasında görev yapar. Lejyonu Azeriler, Dağıstanlılar, Çeçenler, İnguşlar ve Lezgiler oluşturur. Kafkas Müslüman Lajyonu'nun adı 2 Ağustos 1942'de Azeri Lejyonu ve Kuzey Kafkasya Lejyonu olmak üzere ikiye bölünür. 1942 yılının sonuna doğru 804. ve 805. tabur olmak üzere iki tabur, 1943 yılının başlarında 806., 807., 817. ve 818. tabur olmak üzere dört tabur, 1943 yılının ikinci yarısında ise 819. ve 820. tabur olmak üzere iki tabur kurulur. Azerbaycan Lejyonu (Aserbaidshanische Legion) Toplama merkezi Wesofa'dır,

⁴⁴ Bundesarchiv, Abteilungen Potsdam, NS 31/60, Bl. 2-3.

1942 yılının sonuna doğru 800., 801. ve 802. tabur olmak üzere üç tabur, 1943 yılının başlarında 803. tabur, 835., 836. ve 837. olmak üzere üç tabur kurulur. Birçok Azerbaycanlı bu lejyona ülkelerinin Sovyet işgalinden kurtarılması için katılır. Nazi ordusunda 1942-1943 tarihleri arasında hizmet etmişlerdir. Orduyu oluşturan Türk veya Müslüman etnik gruplar; Çerkes, Adige, Kabardey, Balkar, Karaçay, Dağıstanlı, İnguş ve Çeçenler'den oluşmaktadır. Lejyonerler hem Kızıl Ordu'ya hem de İtalya ve Rusya'da partizanlara karşı savaştılar.⁴⁵

Toplama merkezi Edlin istasyonu (Jedlnia) olup önce Kafkas Müslüman Lejyonu (Kaukasische-Mohammedanische Legion) olarak örgütlendirilir ve 2 Ağustos 1942 tarihinde Azeri Lejyonu ve Kuzey Kafkasya Lejyonu olmak üzere ikiye bölünür.

1942 yılının sonuna doğru 804. "Aslan" ve 805. tabur olmak üzere iki tabur, 1943 yılının başlarında 806. "İgit", 807., 817. ve 818. tabur olmak üzere dört tabur, 1943 yılının ikinci yarısında ise 819. ve 820. tabur olmak üzere iki tabur kurulur. Mayıs 1943'a kadar 25 doğu lejyon taburu oluşturuldu. Bunlardan I/4., I/73., I/97., I/101., I/111. "Dönmeç", II/73. olmak üzere altı tabur Azerbaycan Türkleri'nden ibarettir. Wehrmacht'ta Azerilerden 21 Hilfswilliger (gönüllü yardımcı) tabur oluşturulur. Daha sonra "Waffen-Standartenführer der SS" İsrail İsrailov komutasında Azeriler SS Kafkas Silahlı Birliği (Kaukasischer-Waffenverband der SS) adlı süvari birliğinin bir Waffengruppe (savaş grubu)'na teşkil ederler.⁴⁶

⁴⁵ FİSHER, Alan (1980). "Kırım Tatarları'nın Hayatta Kalma Mücadelesi", *Emel*, Çev. E. Bengi Özbilen, S.121, s.5-13.

⁴⁶ Alexander Dallin, *Deutsche Herrschaft in Rußland 1941-1945. Eine Studie über Besatzungspolitik*, Düsseldorf 1958, S.81-82, 282-286.

İdil-Ural Lejyonu (Idel-Ural Legionъ) veya Volga-Tatar Lejyonu (Wolgatatarische Legion) Wehrmacht içerisinde bulunan Türki boylardan olan Volga Tatarları, ve diğer Volgalılar yani Başkurtlar, Çuvaşlar, Mariler, Udmurtlar, ve Mordvinlerden oluşan gönüllü askeri birliktir. Sayıları yaklaşık 40.000 askerdir. Nazi ordusunda 1942-1945 tarihleri arasında görev almışlardır. Nazilerin ideolojik temellerinde olan yahudi ve bolşevik karşıtlığı Volga Tatarlarının Nazi saflarında gönüllü olarak yer almasına ön ayak olur. Bunun dışında Volga Tatarları'nda bir Idil-Ural Cumhuriyeti düşüncesi yayılmaya başlar. Türk ve Müslüman askerlerden oluşan Nazi kamplarını sık sık ziyaret eden Kudüs Müftüsü Emin El-Hüseyni, Nazilerle ittifak içerisinde kâfirlere karşı savaşılmaması konusunda konuşmalar yapar.

162. Türk Tümeni (Turkomanische-Infanterie-Division No. 162) 162. Türk Tümeni II. Dünya Savaşı sırasında Alman Ordusu içerisinde bulunan askeri birlik. Birlikteki askerler Kafkasya ve Türkistan'dan gelen savaş esirleridir. Savaşın başlaması ile Sovyet ordusuna alınan birçok Türk savaş sırasında esir düşmüş, daha sonrada vatanlarının bağımsızlığı ve esir kamplarının kötü koşullarından kurtulmak için kurulan lejyonlara katılmıştır. Daha sonra neredeyse yok edilen 162. Piyade Tümeni ile bazı Lejyonlar birleştirilmiş böylece 162. Türk Tümeni oluşturulmuştur. Lejyon askerleri Neuhammer'da eğitilir. 162. Türk Tümeni Mayıs 1943'de 5 Azeri ve 6 Türkistan birliğinin birleşimi ile oluşturulur. Tümen Ekim 1943'de Kuzey İtalya'ya gönderilir. Sovyetler Birliği işgalindeki diğer bağımsız tümenler içerisinde 162. Türk Tümeni en kalabalık tümandır.⁴⁷

⁴⁷ UEHLING, Greta Lynn (2004). *Beyond Memory: The Crimean Tatars' Deportation And Return*, Newyork: Palgrave Macmillan.

Türkistan Lejyonu'nun oluşması ise ilk olarak 1944 yılında Filistinli Müslüman Lider Muhammed Emin el-Hüseyni'nin desteğiyle, 1. SS Doğu Müslüman Alayı (Ostmuselmanischen- SS-Regiment No. 1) kurulur. Bu birlikteki askerler, Alman Kara Kuvvetleri'ne bağlı olan 450. 480 ve I/94 Türk taburlarından, Kızıl Ordu'dayken ele geçirilen savaş esirlerinden ve Almanya'daki Türk işçilerden oluşuyor. Birlik, Türkistanlılar, Azerbaycan Türkleri ve Kırım Tatar Türkleri oluşmaktadır. SS Tatar Dağ Avcı Alayı (Tataren-Gebirgsjäger-Regiment der SS): Nazi ordusunda 1944 yılında görev yaparlar. 1. SS Tatar Dağ Avcı Tugayı (Waffen-Gebirgsjäger-Brigade der SS (tatarische No. 1). Birlik 1944 yılında Belarus'a gönderildi ve burada partizanlara karşı vereceği çatışmalar için eğitilir. Birlikteki bazı sorunlu unsurların isyana karışması üzerine SS-Hauptsturmführer (Yüzbaşı) Billig'in meseleyi 78 şüpheliyi infaz ederek çözmeye çalışmasını müteakiben görevden alınır.

Birlik, 1944'de Polonya'ya gönderilir. İngilizlerin "notorious" kelimesiyle tanımlayabileceği türden, acımasızlığıyla ünlü SS alayı SS-Regiment Dirlewanger'in emrine verilerek Polonyalı direnişçilerden oluşan Armia Krajowa'yla mücadele eder. 1944 yılının sonbaharında Slovakya'ya gönderilir. Lejyonun ismi burada SS Doğu Türk Silahlı Birliği (Osttürkischen-Waffenverband der SS)'ne dönüştürülerek yeniden organize edilir. Söz konusu birlik üç taburdan oluşmaktaydı (450. 480. ve I/94. taburlar). Birliğin ilk komutanı, SS Yarbayı Andreas Meyer'dir (Ocak 1944- Mart 1944). Daha sonraları, Alman asıllı yüzbaşı ve yedek subay binbaşılardan idare edilen birliğin, 1944 Ekim ayı ile

1944 Aralık ayı arasındaki komutanı, SS Albayı Harun Reşit⁴⁸ Türk isimli bir Alman subaydır. Birliğe eklenen birçok Türki alaylarla beraber Avusturya'ya gönderilir ve II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Avusturya'da savaşır. Alman ordusunun bütün cephelede çökmesi ve savaşın sonuna yaklaşılması üzerine 1944 Aralık'ında 450-500 kadar firara sahne olduysa da, bu firarilerden 300 kadarı daha sonra birliğe geri döner.⁴⁹

Birliğin unsurları arasında bulunan Azerbaycan alayı 30 Aralık 1944'te Kaukasischer Waffen-Verband der SS, yani Kafkaslar Waffen-SS Birliği'ne transfer edilir. Azerbaycan askerlerinin birlikten alınması sonucu oluşan adam açığının kapatılması için tasfiye edilen Waffen-Gebirgs-Brigade der SS (Tatar Nr. 1) yani Tatar Waffen-SS Dağcı Alayı'nın bazı askerleri de Osstürkischen Waffen-Verbande der SS'e transfer olur. Birlik daha sonra savaşın sonuna kadar ikâmet edeceği Avusturya'ya gönderilir. Waffen-Gruppe Kırım ile Waffen-Gruppe Idel-Iral'ın bazı unsurları Kuzey İtalya'ya nakledilir ve savaş orada tamamlarlar. Doğu Türkistan Silahlı Birliklerinin üzerinde standart Alman üniforması yer alır. Üniformanın göğsünde Türkçe /Tanrı Bizimledir) yazılı bir arma, yakalarında bozkurt başı motifi, kollarında "SS Kolbağı" takılıdır.

Türkistan lejyonu, Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar, Türkmenler, Karakalpaklar, Balkarlar, Karaçaylar, Azeriler, Dağıstanlılar, İnguşlar, Çeçenler olmak üzere Müslüman halklardan oluşturulmuştur. Türkistan Lejyonu mensupları için

⁴⁸ Harun-el-Reşit Bey adıyla da bilinen ve Birinci Dünya Savaşı'nda Enver Paşa'nın emir subaylığını yapmasını müteakiben Müslüman olan kayıttaki Albay Wilhelm Hintersatztır.

⁴⁹ Die Materialien der ersten Tagung des „Kampfbundes der Turkotataren Idel-Ural „ in Greifswald am 3.-5. März 1944 In: Idel-Ural Qoryltajy, Berlin 1944.

Yani Turkestan (Yeni Türkistan) gazetesi, Milli Turkestan (Milli Türkistan) ve Milli Edabiat (Milli Edebiyat) dergisi yayımlanmıştır. Bu lejyondaki askerler "Biz Alla Bilen" yani "Allah Bizimle" veya "Tanrı Biz Menen" yani "Tanrı Bizimle" yazılı apolet takıyorlardı. Türkistan Lejyonu, Kafkasya Müslüman Lejyonu ve Yeni Türkistanlı söz konusu Türk soylulardan oluşturulab 45. Tabur kurulu. Alman ordusunda "Waffen SS" , "Osttürkische Waffen", "Verband der SS" adlı özel birlikler Türklerden oluşur. Türkistan Lejyonun armasında Semerkand Camisi ile birlikte Biz Alla Bilen (Allah Bizimledir) cümlesi vardır. Aynı zamanda lejyonerlerin dini vecibelerini yerine getirmeleri için lejyonlarda müftüler de bulundurulur, askerlere bunun bir cihad olduğu propagandası yapılır.⁵⁰

SONUÇ

SS'nin Pantürkismus politikasının Ulusal Sosyalist arka planı mevcut kaynaklar üzerinde de etkide bulunmuştur. SS politikasında Wolga ve Kırım Tatarları, Azerbaycanlılar ve Türkistanlar hakkında geniş bilgi özellikle Alman kaynaklarından ve bu zamanda yaşayanların hatıralarından elde edilmiştir.

Almanlar önce esir kamplarına aldıkları Türkleri daha sonra fabrikalarda, ger i hizmette kullanmışlardır. Alman ordusunda Himmler ve Führere Hitler Türk esirlere büyük önem verirler. Bu nedenle Türklerden oluşan bu birlikler nizamı ordu içinde değil de SS için çok önemli olan Waffen SS

⁵⁰ WILLIAMS, Brian Glyn (2002). "The Hidden Ethnic Cleansing of Muslims in the Soviet Union: The Exile and Repatriation of the Crimean Tatars", *Journal of C*

idaresinde değerlendirilmiştir. Zamanla orduda başlayan asker ihtiyacı nedeniyle Türk esirlerinden ve daha sonra Sovyetler içindeki Türk bölgelerinden gönüllü askeri birlikler oluşturularak savaşta cepheye sürmüştür. Ayrıca esir kamplarından seçilen askerler de birliklerde değerlendirilmiştir. Bunlar II. Dünya savaşı sona erdiğinde Alman ordusu içinde yaklaşık 40 000 kişiyle yabancı gönüllüler içinde ikinci sırada yer alır. Türk soylular bu savaşta Sovyet ordusunda Almanlara karşı savaşırken Alman ordusunda gönüllü Türk birlikleri dolarak ta Sovyetlere karşı savaşır. Böylece cepheye nerede olduğu önemli olmadan Türk soylular kıyılmıştır. Doğu Türkistanlı silahlı birlikler 1945 yılı Mayıs ayında Avusturya'da 8. İngiliz Ordusu'na teslim olur.

Pan-Türkçülük propagandası SS ve dolayısıyla Alman projesinin bir parçasıdır. Siyasetin temel özellikleri Alman Ulusal Sosyalistleri tarafından geliştirilmiş ve alınan tüm adımlar açıkça Sovyetler Birliği'ni parçalamak için bir "anti-Sovyet" bloğu yaratma amacına hizmet etmek amacıyla oluşturulmuştur. Mantıken, Türk halklarının üyeleri, her şeyden önce bir Nasyonal Sosyalist politikanın nesnelere olmuştur. Alman komutanlar tarafından OTWV kurulmuş. Almanlar Pantürkist bir gazete çıkarmış ve ardından da Alman bilim adamları tarafından Pantürkist bir sanat dili oluşturularak Türk soylu ve Müslümanlar Alman ordu için Sovyetlere ve diğer düşmanlara karşı savaşmıştır.

Alman komutanlar Türk halklarının doğası üzerine kendi düşüncelerine sahip olmuş, görüşleri özel bir ırkçılığı ortaya koymuştur. Doğu Türkleri'nin zihniyetleri temelde Alman'dan farklıdır. Dakik dakikli olma duygusundan yoksundurlar ve rapor ve raporların tasarımı da etkileyen "doğuştan, atasözü bir abartma ve fantezi eğilimi vardır. Üzerinde belirgin bir

gurur, toplumsal övgüde büyük sevinç ve toplantılar ve konuşmalar vardır. Bunlar yalnız savaşı değildir ve önemli bir savaşa girmemiştir, ancak grupta ve kalabalıkta iyi liderlik ile şaşırtıcı şeyler yaparlar ve pusu kurmak için kullanılırlar. Bu arada, Alman ordusunun değerlendirmeleri de OTWV'nin biçimini etkiler. Bu kişilerin artmış erotizmi ırksal komplikasyonları korkutur. Bu nedenle OTWV'nin Almanya sınırları içinde kullanılması Alman komutanları için bir sorun olmamıştır.

SS politikası neden başarısız olmuştur diye düşünüldüğünde Pantürkçülük ideolojisinin hiçbir Türk halkının grubu tarafından kabul edilmediği oldukça açıktır. Öte yandan Özbekler ile Kazakistan ve Kırgız kuvvetleri arasındaki, OTWV'nin Türkistan alayı içindeki tartışmaları da bunu çok açık bir şekilde göstermiştir Doğu Bakanlığı'nın Kontrol Merkezleri'nde liderlik pozisyonlarından SS politikasına (ve prensipte Nazi rejimi ile işbirliği talebinde bulunan) yer değiştiren Türk halkı, Pantürkist bir pozisyon almamış aksine SS'de bile kendi vatandaşlığı yararına olabilecek bir politika faaliyeti izlemiştir.

Genel olarak, Nazi rejiminin sözde "Doğu insanları" kendi politikaları için kullanma girişiminde başarısız olduğu söylenebilir. Bu başarısızlığın nedeni zaten rejimin doğasında var olur. Anti-Semitik, ırkçı ve yayılmacı milli sosyalizm prensipte Türki halklarla işbirliği yapmakta henüz hazır değildir. Naziler, Türk halkının üyelerini kendi politikaları için kullanmak istediler; bu kesinlikle gizlenememiştir. Hem Türk halklarını hem de çok az bir süre önce Moğollar ve Tatarlar gibi ayrımcı kolektif terimlerle kınamış olan NS ırkçılığı ile hem alt ırk olarak görmeleri hem de Naziler ile Türk halkları arasındaki söz konusu işbirliği ve beraber çalışma planları açık bir şekilde çelişkili olmuştur.

Nazilerin, esirlerden oluşturduğu birlikler içinde de Tatarlar vardır. Nisan 1944'te geri çekilen Alman orduları, aslında 'insanaltı bir ırk' diye aşağıladıkları binlerce Tatar'ı yanlarında götürmüştür. Gidenlerin bir kısmı esir statüsünde götürülmüştü, bir bölümü ise işbirlikçi olarak başlarına gelecekleri öngördüklerinden gönüllü olarak gitmiştir. İlk zamanlarda gönüllü olarak Yardımcı Birlikler adıyla Alman ordusuna dağıtılan bu askerlerin sayısının giderek artması nedeniyle bir süre sonra bunlardan müstakil birlikler oluşturulmaya başlanır. Alman ordusu içinde yer alan Sovyet Kızıl Ordu askerlerinin çoğunluğunu Sovyetlerce baskıya uğrayan Türkistan bölgesi Türkleri oluşturur.

II. Dünya Savaşı araştırmalarında önemli yeri olan ABD'li Alexander Dallin de resmi Alman verilerine dayanarak, Almanya'nın Doğu Cephesinde, savaş boyunca aldığı esir sayısının 5 milyon 162 bin olarak vermektedir. Bunların 1 98 000 kadarının kamplarda öldüğünü, nakiller veya kayıp olarak kaydedilenlerle birlikte bu rakamın 3 milyonun üstüne çıktığı tahmin ediliyor. Sağ kalan esirlerden 818 bin kadarı çeşitli lejyonlarda Sovyetlere karşı savaşmış kalanlar ise Doğulu İşçi Statüsünde çalıştırılmışlardır.

Alman üniforması altında, Ruslara karşı çarpışanlar, sadece Türklerden ibaret değildir. "Doğu halkları" adı verilen Gürcü, Ermeni, Rus, Kalmuk, Kafkas birlikleri de vardır. Savaşın sonu yaklaşır ve Almanya'nın akıbeti belli olurken, birlikler cepheden büyük ölçüde çekilmiş ve işgal altındaki bölgelerde, mesela bazı Avrupa ülkelerinde görevlendirilmişlerdir. Bu bakımdan, birçoğu cephe gerisinde vazife görüyordur. İçlerinden bir kısmı da Berlin'in ümitsiz savunması için kullanılmıştır Savaş sona erince bu birlikler sahipsiz kalıvermişler. Bütün Alman askerleri gibi, onlar da esir alınmıştır. Kurtuluş yollarından biri de, kendisinin Sovyet vatandaşı olmadığını ileri sürmek olmuştur. Bu yolu deneyenler

arasında başarılı olanlar görülür. Özellikle Kırım Türkleri, Türkiyeli, yani Türk vatandaşı olduklarını ileri sürmüş, fakat başarılı olamamışlardır. Savaş sonrasında Sovyetlere teslim edilen Türk soylu askerler ile bölgelerindeki halklar Sovyet yönetimi tarafından cezalandırılarak, tutuklanmış, sürgüne gönderilmiş, ev, hayvan ve arazilerine el konulmuştur. Kısaca bu Türk halkı bu süreçte en fazla zarar gören taraf olmuştur.

KAYNAKÇA

- BEHER, Heinz, Erinnerungen an den Sonderverband, drei Bataillone und die Kameradschaft
Bergmann, Krailling 1983.
- BUNDESARCHIV, Militärarchiv Freiburg (BA/MArchF), RH 19 V/108.
- BUNDESARCHIV, Abteilungen Potsdam, NS 31/60, Bl. 2-3.
- BUNDESARCHIV BERLIN (BArchB), NS 19/2523.
- BArchB, NS 31/27.
- BA rchB, R 58/305.
- BArchB, NS 31/42.
- BArchB, NS 31/61.
- BArchB, NS 31/62.
- BUSS, Philip H., The Non-Germans in the German Armed Forces. Diss., Universität
Kent/Canterbury 1974.
- CAMPHAUSEN, Gabriele, Die wissenschaftliche historische Rußlandforschung im Dritten
Reich 1933-1945 (Europäische Ho-schulschriften 418),
Frankfurt/M. u.a. 1990.
- CWIKLINSKI, Sebastian, Wolgatataren im Deutschland des Zweiten Weltkriegs. Deutsche
Ostpolitik und tatarischer Nationalismus.
Unveröffentlichte Magisterarbeit, Berlin 1999, S. 15ff.,
27-30.
- DALLIN, Alexander, Deutsche Herrschaft in Rußland 1941-1945. Eine Studie über
Besatzungspolitik, Düsseldorf 1958, S.81-82, 282-286.
- DIE MATERIALEN DER ERSTEN TAGUNG DES
„KAMPFBUNDES DER
TURKOTATAREN IDEL-URAL,, in Greifswald am 3.-
5. März 1944 In: Idel-Ural Qoryltajy, Berlin 1944.

- GILJAZOV, Iskander, Die Wolga-Tataren und Deutschland im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts. In: Anke von Kügelgen/Michael Kemper/Allen J. Frank (Hg.), Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries. Bd. 2: Inter-Regional and Inter-Ethnic Relations, Berlin 1998, S. 335-353.
- GILJAZOV, Iskander, Panturkizm, panturanizmi Germanija. In: Etnologičeskoe obozrenie. Moskau (1996) 2, S. 92-103.
- GENSICKE, Klaus, Der Mufti von Jerusalem, Amin el Husseini, und die National-Sozialisten. Frankfurt/M. u.a. 1988, S. 84, 86-91.
- GRETSCHKO, A.A., Die Schlacht um den Kaukasus, Berlin 1971.
- GOSZTONY, Peter, Hitlers fremde Heere. Das Schicksal der nichtdeutschen Armeen im Ostfeldzug, Düsseldorf, Wien 1976.
- HEIBER, Helmut, Hitlers Lagebesprechungen. Die Protokollfragmente seiner militärischen Konferenzen, 1942-1945, Stuttgart 1962, S. 73.
- HILLGRUBER, Andreas, Der Sommerfeldzug nach Stalingrad und zum Kaukasus. Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab). Bd. 2, Frankfurt/.M. 1963.
- HOFFMANN, Joachim, Die Ostlegionen. 1941-1943. Turkotataren, Kaukasier und Wolgafinnen im deutschen Heer, Freiburg 1976, S. 27f.
- HOFFMANN, Joachim, Kaukasien 1942/43. Das deutsche Heer und die Orientvölker der Sowjetunion, Freiburg 1991.
- HÖPP, Gerhard, Arabische und islamische Periodika in Berlin und Brandenburg, 1915-1945,

- Berlin 1994.
- KONRAD, Rudolf, Kampf um den Kaukasus, München 1954.
- KRECKER, Lothar, Deutschland und die Türkei im Zweiten Weltkrieg, Frankfurt/M. 1964, S. 209-222.
- MAGENHEIMER, Heinz, Die deutsche Wehrmacht und die Völker des Kaukasus 1941-1945.
Zu den Denkschriften von Professor Dr. Oberländer. In: Theodor Oberländer, Sechs Denkschriften aus dem Zweiten Weltkrieg über die Behandlung der Sowjetvölker, Ingolstadt 1984, S. 2-10.
- NEULEN, Hans-Werner, An deutscher Seite. Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS, München 1985.
- NOACK, Christian, Russische Politik und muslimische Identität. Das Wolga-Ural-Gebiet im 19. Jahrhundert. In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 47 (1999) 4, S. 525-537.
- OLZSCHA, Reiner / CLEINOW, Georg, Turkestan - die politisch-historischen und wirtschaftlichen Probleme Zentralasiens, Leipzig 1942.
- ÖNDER, Zehra, Die türkische Außenpolitik im Zweiten Weltkrieg, München 1977.
- SCHRÖDER, Bernd Philipp, Deutschland und der Mittlere Osten im Zweiten Weltkrieg,
Göttingen u.a. 1975, S. 216.
- SIEBERT, Erich Die Ostforschung an der Auslandswissenschaftlichen Fakultät der Berliner Universität in den Jahren 1940-1945. In: Informationen über die imperialistische Ostforschung 5 (1965) 1, S. 1-34.
- SIMON, Gerhard, Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion. Von der

- totalitären Diktatur zur nachstalinischen Gesellschaft,
Baden-Baden 1986, S. 219, Anm. 68.
- STREIM, Alfred, Sowjetische Gefangene im Hitlers
Vernichtungskrieg. Berichte und
Dokumen-te, 1941-1945, Heidelberg 1982, S. 175f.,
178.
- STREIT, Christian Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die
sowjetischen
Kriegsgefangenen 1941-1945, Stuttgart 1978, S. 357.
- VOIGT, Gerd, Rußland in der deutschen Geschichtsschreibung
1843-1945, Berlin 1994.
- VON ZUR MÜHLEN, Patrik, Zwischen Hakenkreuz und
Sowjetstern. Der Nationalismus der
sowjetischen Orientvölker im Zweiten Weltkrieg,
Düsseldorf 1971, S. 68-70, 83.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК
ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ
ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІ ТАРИХ, АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ
ЭТНОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТІ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ
ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ**

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

ҚҰРМЕТТІ ҚЫЗМЕТТЕСТЕР!

Объективті себептерге байланысты, 2017 жылдың желтоқсан айының соңына жоспарланған Ш Арғынбаев оқулары кейінге шегерілген еді. Осыған байланысты тағы да кешірім сұраймыз. ҚР Мемлекеттік орталық музейі, әль-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің Тарих, археология және этнология факультеті және Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтымен бірлескен **«Ш-і Арғынбаев оқулары. Қазіргі заман этнография ғылымы және оның қоғамдық жаңғырудағы ролі»** атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция **2018 жылдың 6-7 сәуір күндері** өткізіледі.

Конференция ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы аясында өтеді. Мақалада жария етілгендей қазақ қоғамын жаңғыртудың бірінші шарты өз мәдениетімізді, өз ұлттық кодымызды сақтау. Қазіргі Қазақстан этнографиялық ғылымына үлкен жауапкершілік арта отырып, жаңғыртуды табыспен іске асырудың алғы шарттары – тарихи тәжірибелеріміз бен үздік ұлттық дәстүрлерімізге сүйену.

Конференция жұмысының негізгі бағыттары

1. Отандық этнология ғылымының тарихы.
2. Қазіргі Қазақстан этнология ғылымының өзекті мәселелері.
3. Этнология және оған байланысты ғылымдар: тарих, археология, көркемөнер, фольклортану және т.б.
4. Музей және Қазақстандағы музей үрдісі.
5. Қазақстандық өлкетану: «Туған жер» бағдарламасы аясындағы жаңа импульс.

История отечественной этнографической науки.

Көрме аясында:

Тарих ғылымдарының докторы, профессор Халел Арғынбаевтың Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музей қорында сақталған жеке заттары мен құжаттарының көрмесі өткізіледі.

Республикамыздың этнологтарының күштерін біріктіру мақсатында Құрылтай мәжілісі мен Республикалық этнологтар мен антропологтар ассоциациясының тұсаукесерін өткізу жоспарлануда.

«Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» 5 томдық энциклопедия / Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбай. – алматы: «Әлем Даму Интеграция» ЖШС, 2017 ғылыми басылымның тұсаукесері өтеді.

Осы конференция аясында этнография ғылымының соңғы 10 жылдықта жеткен жетістіктерін баяндайтын кітаптар көрмесі өтеді. Сонымен қатар жаңа шығарылымдардың тұсаукесері, плакаттар көрмесі, ғылыми әдебиеттерді тарату және айырбастау жөнінде киосктер жұмыс жасауы жоспарлануда.

Конференцияға этнологтар, тарихшылар, мәдениеттанушылар, фольклористер, өнертанушылар, археологтар, ұқса с пәндер өкілдері, ғылыми-зерттеу ұйымдары мен музей қызметкерлері және т.б. шақырылады.

Конференция – қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде жүргізіледі.

Қатысу талаптары:

Баяндама (мақала, тезистер) материалдары мына талаптарға сай дайындалуы керек: баяндама 7 беттен аспауы керек (конференция тақырыбына сай), тіркелу формасы MS Word мәтін редакторы бойынша терілген болуы керек; файлдың аты және суреттердің жеке файлы jpeg форматында болуы тиіс және де автордың фамилиясымен аталуы керек.

1. Кесте, сызба, суреттердің аты болуы тиіс және Windows-та терілуі қажет.

2. Үлгі бет: А4.

3. Жоғарғы жиегі – 2 см, төменгі – 2 см, оң жақ – 1 см, сол жақ – 3 см.

4. Шрифті: Times New Roman, KZ Times New Roman, кегль – 12.

5. Жоларалық интервал – дара.

6. Қызыл жол басындағы бос жер: 1,0.

7. Бірінші баяндаманың атауы жазылады: жоғары, тура ортасына **БАС ӘРІПТЕРМЕН (ҚАЛЫҢ ҚАРІПТЕРМЕН)**

8. Баяндаманың атауының астына, тура ортасына кіші әріптермен (**қалың қаріптермен**) автордың (дың) аты-жөні жазылады.

9. Төменірек автордың қызмет орны толық жазылады.

10. Абзацтан кейінгі бос жерден, бір интервалдан соң баяндама (мақала) материалы жазылады.

11. Абзац бос жері автоматты түрде беріледі, тырнақшалар – «». Ғасырлар рим, жылдар – араб цифрларымен көрсетіледі.

12. Мақаланың соңына қарай әдебиеттер тізімі (және дереккөздер) жазылады және ретімен жұмыс жайлы ескертулер жазылады. Мәтіндегі сілтемелер төрт бұрышты жақшамен әдебиеттер тізіміндегі нөмірлермен сәйкестелініп (оған қоса: дәйексөз және т.б.) дереккөз беттері, мысалы: [6, б. 2] жазылады.

Барлық суреттер мен фотолар анық контрасты және 300 dpi рұқсат етілгендей болуы тиіс. Олар мақалаға jpeg форматында салынуы тиіс.

Ұйымдастырушы комитет форум материалдарын жариялауды жоспарлап отыр. Конференция бағдарламасына қосылу үшін ұйымдастыру комитетінің мекен-жайына қатысушының тіркеу нысанын беру. Жарияланымға тек мұқият оқып тексерілген және тұжырымдалынған мәтіндер ғана қабылданады.

Талаптарға сай ресімделмеген немесе көрсетілген мерзімінен кеш әкелінген және ешбір ғылыми мәні жоқ баяндамалар жарияланбайды және қайтарылмайды.

Өзге қала авторларына сырттай қатысу түрі ұсынылады. Жинақ PDF-форматта таратылады.

Тіркелу және баяндама (мақала) материалдарын қабылдау 2018 жылдың 20 наурызынан кешіктірілмеуі тиіс.

Конференцияның өткізілу орны: Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі.

Жол және мекен-жай ақысын іссапарға жіберген ұйым төлеуі тиіс.

Баяндамаларды мына электронды мекен-жайға жіберулеріңізді сұраймыз:

050059, Алматы қ. Самал-1 ықшамауданы, 44 үй,
ҚР Мемлекеттік Орталық музейі,

e-mail: orinbaevag@mail.ru; тел. 8 (727)2640655;
моб.: +7 701 370 70 32,

Орынбаева Гүлмира Үсенбайқызы – ҚР МОМ-н
ғалым хатшысы, т.ғ.к.;

050040, Алматы қ., эль-Фараби даңғылы, 71, эль-
Фараби ат. ҚазҰУ,

e-mail: kalyshamanzhol@gmail.com; моб.: +7 702 379
95 33,

Қалыш Аманжол Боранбайұлы – т.ғ.д., эл-Фараби
атындағы ҚазҰУ-дың

археология, этнология және музеология
кафедрасының профессоры.

Ұйымдастыру комитеті

Тіркеу формасы

ер. □

әйел. □

	Фамилия	
	Аты	
	Әкесінің аты	
	Ғылыми лауазымы, қызметі.	
	Ұйымның, ғылыми мекеменің атауы, жоғары оқу орны және т.б., мекен-жайы	
	Автордың мекен-жайы (Индекс көрсету міндетті)	
	E-mail	
	Телефон/факс (халықаралық байланыс кодымен)	
	Баяндаманың атауы	

	Бөлім	
	Қажетті техникалық құралдар	
	Қонақ үйден орын алу-алмау қажеттілігі (ия-жоқ)	

**ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ МУЗЕЙ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН ФАКУЛЬТЕТ
ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОЛОГИИ КАЗНУ
им. АЛЬ-ФАРАБИ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ И ЭТНОЛОГИИ им.
Ч.Ч. ВАЛИХАНОВА**

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

УВАЖАЕМЫЕ КОЛЛЕГИ!

По ряду причин объективного характера назначенные на конец декабря 2017 года III-и Аргынбаевские чтения были отложены, в связи с этим еще раз приносим свои извинения. Международная научно-практическая конференция **«III-и Аргынбаевские чтения. Современная этнографическая наука и ее роль в модернизации общественного сознания»**, организаторами которой выступают Центральный Государственный музей Республики Казахстан, факультет истории, археологии и этнологии КазНУ им. аль-Фараби, а также Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, назначена на **6–7 апреля 2018 года**.

Конференция пройдет в русле решения задач, поставленных Президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым в программной статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». Первым условием модернизации казахстанского общества, согласно этой государственной программе, является сохранение своей

культуры, собственного национального кода. Исторический опыт и лучшие национальные традиции призваны стать предпосылкой, важным условием успеха модернизации, что налагает ответственность и на современную этнографическую науку Казахстана.

Основные направления работы конференции

1. История отечественной этнографической науки.
2. Актуальные проблемы современной этнологии Казахстана.
3. Этнология и смежные науки: история, археология, искусствоведение, фольклористика и др.
4. Музей и музейные процессы в Казахстане.
5. Казахстанское краеведение: новый импульс в рамках программы «Туған жер».

В рамках конференции:

Будет проведена выставка личных вещей и документов доктора исторических наук, профессора Халела Аргынбаева, хранящихся в фондах Центрального Государственного музея РК.

Планируется организация Учредительного заседания и Презентации республиканской Ассоциации этнологов и антропологов в целях консолидации научных сил республики, обсуждения и решения насущных проблем этнологической науки Казахстана.

Состоится презентация научного издания «Традиционная система этнографических категорий, понятий и названий у казахов. Энциклопедия в 5 томах / Научный редактор и руководитель проекта Нурсан Алимбай. – Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 2017».

Будет работать книжная выставка, демонстрирующая достижения этнографической науки за последние 10 лет, киоск по обмену и реализации научной литературы.

Приглашаются этнологи, историки, культурологи, фольклористы, искусствоведы, археологи, представители смежных дисциплин, работники научно-исследовательских организаций, музеев и др.

Рабочие языки конференции – казахский, русский, английский.

Условия участия

Для публикации доклада (статьи, тезисов) материалы должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими требованиями: текст доклада объемом не более 7 стр. (связанный с тематикой конференции), регистрационная форма должны быть набраны в текстовом редакторе MS Word; имя файла и отдельные файлы рисунков в формате jpeg должны называться фамилией автора.

1. Таблицы, схемы, рисунки должны иметь название и быть набраны в среде Windows.
2. Формат страницы: А4.
3. Поля верхнее – 2 см, нижнее – 2 см, правое – 1 см, левое – 3 см.
4. Шрифт: Times New Roman, KZ Times New Roman, кегль – 12.
5. Межстрочный интервал – одинарный.
6. Отступ красной строки: 1,0.
7. Вначале печатается название доклада: вверху, по центру **ПРОПИСНЫМИ БУКВАМИ (ЖИРНЫМ ШРИФТОМ)**

8. Под названием доклада по центру строчными буквами (**жирным шрифтом**) Ф.И.О. автора (ов).

9. Ниже полное название учреждения, где работает автор.

10. Через один интервал после абзацного отступа непосредственно материал доклада (статьи).

11. Отступ абзаца задается автоматически, кавычки – «». В указываемых датах века обозначаются римскими цифрами, годы – арабскими.

12. Список литературы (и источников) помещается в конце статьи и составляется в соответствии с порядком упоминания работ. Ссылки в тексте оформляются в квадратных скобках в виде соответствующего номера по Списку литературы с указанием (при необходимости: цитаты и т.п.) страницы источника, например: [1, с. 2], [1, б. 2] или [1, р. 2]

Все рисунки и фотографии должны иметь хороший контраст и разрешение не менее 300 dpi. Они должны быть вставлены в статью в формате jpeg.

Текст редактированию не подлежит и является оригиналом. Сборник трудов конференции будет набран методом прямого копирования. Поэтому обращаем Ваше внимание на необходимость представления материалов в тщательно отредактированном виде с соблюдением всех вышеуказанных требований.

Доклады, оформленные с несоблюдением требований или предоставленные позднее установленного срока, а также не представляющие научного интереса к публикации не принимаются и обратно не возвращаются.

Для иногородних авторов предусмотрена заочная форма участия, рассылка сборника будет осуществлена в PDF-формате.

Регистрационная форма и материалы доклада (статьи) принимаются не позднее 20 марта 2018 г. Место проведения конференции: Центральный Государственный музей РК.

Расходы, связанные с проездом и проживанием, осуществляются за счет командирующей стороны.

Материалы для участия в конференции направлять по адресу:

050059, г. Алматы, мкр. Самал-1, д. 44,
Центральный Государственный музей РК

e-mail: oginbaevag@mail.ru; тел. 8 (727)2640655;
моб.: +7 701 370 70 32, Орынбаева

Гульмира Усенбаевна, к.и.н., ученый секретарь
ЦГМ РК;

050059, г. Алматы, пр. аль-Фараби, 71, КазНУ имени
аль-Фараби

e-mail: kalyshamanzhol@gmail.com; моб.: +7 702 379
95 33, Калыш Аманжол

Боранбайулы, д.и.н., профессор кафедры
археологии, этнологии и музеологии

**Оргкомитет конференции
Регистрационная форма**

	Фамилия	
	Имя	
	Отчество	
	Ученая степень, должность	
	Организация (наименование научного	

	учреждения, вуза и т.п., его местонахождение)	
	Адрес автора	
	E-mail	
	Название доклада	
	Секция	
	Необходимые технические средства	
	Участие в конференции (очное/заочное)	

1917-1945 YILLARINDA SOVYET KAZAKİSTAN'DA YAPILAN SİYASİ VE EKONOMİK REFORMLAR VE KAZAK HALKINA ETKİLERİ

Nursulu ÇETİN¹

Özet

Bolşevik İhtilali ile Sovyetler Birliği'nin kurulması tüm dünya tarihini etkilemiş olup, XX. yüzyıla damgasını vurmuştur. Bu süreçten doğal olarak en çok bünyesinde yer alan 15 Cumhuriyet etkilenmiştir. Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinden ise, merkez Rusya'ya en yakın ve büyük bir coğrafyaya sahip olan Kazakistan üzerindeki etkisi daha da şiddetli olmuştur. Bugünkü Kazakistan Cumhuriyeti'nin ister ekonomik gelişmesi, ister demografik durumu ve dil meselesi bunu açıkça göstermektedir.

Bu çalışmada, Türkçe, Rusça ve Kazakça yazılan kaynaklara dayanarak, Bolşevik İhtilalinden sonra II. Dünya savaşının sonuna kadar, dönemlere göre Sovyet Kazakistan'da yapılan önemli siyasi ve ekonomik reformların (özel mülkiyetin kaldırılması, kolhozlaştırma siyaseti, Orta Asya'nın ayrı Cumhuriyetlere bölünmesi, kollektifleştirme politikası, beş yıllık ekonomik gelişme planlarının geliştirilmesi, sanayileştirme, II. Dünya savaşı döneminde Sovyetler Birliği'nin batısında olan fabrikaların Kazakistan'a taşınması vb.) amaçları, gerçekleştirme süreci ve Kazakistan için getirdiği neticeler ortaya konulacaktır. Bununla birlikte Kazakistan'da yapılan ekonomik reformların SSCB'nin genel ideolojisi ile ilişkilerinin yanı sıra Kazakistan'a getirdiği sosyal ve kültürel değişimler de ele alınacaktır.

* Prof. Dr., Giresun Üniversitesi, nursulu@mail.ru

Anahtar Kelimeler: Kazakhstan, Bolshevik Revolution,
Central Asia, Kazakh People

Abstract

POLITICAL AND ECONOMIC REFORMS IN SOVIET KAZAKHSTAN BETWEEN 1917-1945 AND EFFECTS ON KAZAKH PEOPLE

The establishment of the Soviet Union with Bolshevik Revolution influenced the history of the entire world, leave mark on XX. century's history. Naturally, 15 republics which are included in Soviet Union have been influenced by this procedure. On the other hand, it has a stronger influence on Kazakhstan which has the greatest geographical proximity to central Russia than the other Central Asian Turkic Republics. Present day Republic of Kazakhstan's either the economic growth or demographical situation and language topic clearly point out this.

In this study it is introduced purposes, realization process and consequences for Kazakhstan of important political and economic reforms (annul private property, collective farm policy, the division of Central Asia into different republics, collectivization policy, development of five years economic progress plans, industrialization, displacing factories in western Soviet Union to Kazakhstan during World War II and etc.) after the Bolshevik Revolution until the end of the World War II, in Soviet Kazakhstan based on sources written in Turkish, Russian and Kazakh by period. Nevertheless, the economic reforms in Kazakhstan will be related to the general ideology of the USSR, as well as the social and cultural changes it brings to Kazakhstan.

Key Words: Kazakhstan, Bolshevik Revolution, Central Asia, Kazakh People

GİRİŞ

1917 yılında Rusya’da gerçekleşen Ekim İhtilalinden sonra Bolşevikler, komünist ideolojiye dayalı yeni bir sistem kurarak, yeni bir devlet Sovyetler Birliği’nin temelini atmışlardır. XX. yy.’da tüm dünya tarihini etkileyen komünist rejiminin kurulmasıyla birlikte, Sovyetler Birliği bünyesinde birleştirilen tüm ülkelerde sosyalist ilkeleri yerleştirmek ve sosyalist reformları gerçekleştirmek amacıyla toplumsal hayatının tüm alanlarında çeşitli tedbirlere girişilmiştir. Ekim devrimi tüm ülke halkları için tüm sosyal alanları kapsayan büyük bir değişimi getirmekle beraber, bu değişim Kazak halkı için çok ağır bedellere mal olmuştur.

1991 yılında Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra yeni bağımsız devletlerin kurulmasıyla tüm bu ülkeler, kendi geçmiş tarihlerini araştırma ve “kendi milli değerler penceresinden” değerlendirme imkânı buldular, çünkü Sovyet döneminde ideolojik nedenlerden dolayı tüm halkların Sovyet öncesi geçmişi “karanlık” dönemi olarak, Sovyet dönemi ise bu halkların “karanlıktan kurtuluşu” ve tüm alanlarda gelişmiş, “güllük-gülistanlık” dönemin başlangıcı olarak gösterilmiştir. Çünkü Sovyetler Birliği’nin ideolojik hedefi “Rusdilli bir *homo sovieticus* (Sovyet insanı)” (Olivier Roy, 2016:9) yaratmaktı. Bu nedenle, son 27 yıl post-Sovyet devletlerin kendi geçmişiyle yüzleşme, tarihini “milli değerler süzgecinden” geçirme ve gerçek tarihi araştırmaların yeni istikametlerini belirleme dönemi olmuştur. Bu süreçler Kazakistan Cumhuriyeti’nde de gerçekleşmiş olup, araştırmalar bugüne kadar devam etmektedir; yeni ulaşılan arşiv kaynaklara dayanarak yeni araştırmalar ve yeni eserler ortaya konmaktadır.

Bugünde Kazakistan yüz ölçümüne göre dünyanın 9. ülkesi olup, Müslüman ve Türk ülkelerin yüz ölçümü bakımından en büyüğüdür. Ama bu denli geniş bir coğrafyaya rağmen az bir nüfusa, 2017 yılında 18 milyon nüfusa sahiptir.

Dikkat edilmesi gereken bir husus da, Kazaklar Doğu medeniyetine ait olan bir toplum olduğundan, geçmişte ve bugünde de Kazak ailesi çok çocuklu bir ailedir; geçmişte bir ailede ortalama 5-6 çocuk var iken, bugünde ise bir Kazak ailede ortalama 3-4 çocuk mevcuttur.

15. yüzyılda Kazak Hanlığı'nı kuran ve 18. yüzyıldan itibaren Çarlık Rusyası'nın himayesi altına girmeye başlayan Kazakların tarihinde 20. yüzyıl çok zor, acılarla dolu bir dönem olmuştur. 1870 Rus İmparatorluğu'nun resmi kayıtlarına göre Kazakların nüfusu 2,4 milyon idi ve Kazaklar arasında hızlı bir nüfus artışı görülüyordu. Nitekim, aradan 30 yıl geçmeden, 1897 nüfus sayımı verilerine göre, Kazak nüfusu 3,392 milyona ulaştı. Kazakistan topraklarında Kazakların oranı da %81,8 idi, Rusların nüfusu ise yalnızca 454,4 bin kişi olup, nüfusun %11'ini teşkil ediyordu. Ancak 1926'da yapılan nüfus sayımında, önceki döneme göre Kazak nüfusu nerdeyse hiç artmamış olup, Kazakistan'da yaşayan 3.627.600 Kazak, nüfusun %58,5'ini teşkil ediyordu, 1.275.100 Rus ise nüfusun %20,6'sını oluşturuyordu. Bu verileri değerlendirdiğimiz zaman, 1897-1926 yılları arasında Kazak nüfusun doğal artışının yalnızca 234.800 kişi (%7) olduğu ve Kazakların oranının da %81,8'den %58,5'e kadar düştüğü görülmektedir. Aynı dönemde Rus nüfusun oranının ise çarpıcı bir şekilde arttığı ve %11'den %20,6'ya kadar yükseldiği görülmektedir (Çetin, 2015:111). Aynı şekilde Kazakistan'da 1937de yapılan nüfus sayımına göre Kazakların nüfusu daha da azalarak 2.181.520'e ve toplam nüfus içindeki oranları da %42,6'ya düşmüştür. Böylece, 1937 yılında çok çocuklu aileleri olan Kazakların nüfusu 1870 yılındaki Kazak nüfusunun altına düştü. Yine 1937 nüfus sayımı verileri Rus nüfusunun artış göstererek 1.917.673'e ulaştığını, toplam nüfus içindeki oranlarının da %37,4'e yükseldiğini göstermektedir (Çetin, 2015:112).

Bu çalışmada, Türkçe, Rusça ve Kazakça yazılan kaynaklara dayanarak, XX. yüzyılın başında iktidara gelen Bolşeviklerin Kazakistan'da 1917-1945 yıllarında yaptıkları siyasi ve ekonomik reformlarla bağlantılı olarak Kazakların kendi topraklarında doğal artışın az olmasının, azalmasının ve toplam nüfus içindeki oranlarının azalmasının sebepleri araştırılmaya, gerçekleşen reformların amaçları, gerçekleştirme süreci ve Kazakistan için getirdiği neticelerle birlikte bugünkü durumuna olan etkileri incelenmeye çalışılacaktır.

Kazakistan'da Sovyet Hâkimiyetinin Yerleşmesi

XX. yüzyılın başında dünyada ve Çarlık Rusya'da olan sosyo-ekonomik ve siyasi gelişmeler, Kazakistan topraklarında da milli uyanışı tetiklemiştir. 1905 yılında Taşkent'te Mustafa Çokay önderliğinde yapılan Türkistan Müslümanları Konseyinden sonra Kazak aydınları Alaş Hareketi etrafında birleşmeye başlamıştır. 1912 yılında bu hareket Alaş Partisi olarak kuruldu. 1917 Şubat İhtilali'nin, Kazakların hayati meseleleri olan toprak, özerklik ve Müslümanlık konularına çözüm getirmediğini ve getirmeye çalışmadığını anlayan Kazak aydınları "Alaş Partisinin" etrafında toplandılar. Kazak milli devletinin kuruluşunda "Alaş Partisi" çok önemli rol oynadı. Temmuz 1917'de Orenburg'ta I. Genel Kazak Kongresi düzenlendi ve Kazak milli otonomisinin kurulması kararı alındı.

1917 Ekim İhtilali sonucunda iktidarın Sovyet Hükümetine geçmesi süreci Kazakistan'da Mart 1918'e kadar sürdü (Kazakistan Tarihi, 2010:115). Sovyet Hükümeti, milliyetler politikasının temel prensiplerini "Rusya Halklarının Hakları Bildirisi" (2 Kasım 1917) ile "Sovyet Hükümeti'nin 'Rusya ile Doğu'nun Bütün Müslüman Emekçilerine'" (20

Kasım 1917) adlı iki önemli belgesinde Şu Şekilde ifade ediyordu: “Sovyet Rusya Cumhuriyeti, özgür milletlerin özgür birliği temelinde, Sovyet Milli Cumhuriyetleri’nin Federasyonu olarak kurulur” (Lenin, C.35, 1958:11).

Rusya Sovyet Cumhuriyetleri Federasyonu kurulduktan sonra, Kazakistan topraklarında da merkeze bağlı muhtar cumhuriyetin kurulması için çalışmalara başlandı. Őnlü kazak tarihçi Kenes Nurpeisov dediği gibi, bu “Fiiliyatta bu Sovyet Hükümeti’nin yerleşmesi yolundaki mücadele ve aynı zamanda Sovyet devletinin oluşturulması mücadelesiydi” (Eski devirden günümüze Kazakistan ve Kazaklar, 2013:404).

5-12 Aralık 1917’de Orenburg’ta toplanan II. Genel Kazak Kurultayı Alaş Partisi’nin hazırladığı programı destekledi; Kazak Muhtariyetini kurma, adının da “Alaş Orda” olarak belirlenmesi kararını aldı ve tüm ülkede devlet kurma çalışmalarına başlandı (Kazakistan Tarihi, 2010:125).

Asıl amacı, arlık Rusyası’nın sömürge siyasetini devam ettirmek ve bu sıkıntılı dönemde zaman kazanmak olan Sovyetler ile Kazakistan’da kurulan milli devletin Sovyet temelini kabul etmeyen Alaş Partisi ve liderleri arasında mücadele kaçınılmaz hale geldi. Bildiğimiz gibi, bu etin mücadele 1919 yazına kadar sürdü ve Kızıl Ordu’ya karşı, Alaş Orda milli hükümeti ve genç Kazak devleti kaybetmişti. İtil-Ural’da, Azerbaycan’da, Kırım’da, Sibirya’da, Türkistan’da kurulan bütün bağımsız Türk yönetimlerine Kızıl Ordu vasıtasıyla son verildi. XX. yy. başında Alaş Partisi önderliğinde Kazak topraklarında kurulan Kazak milli devleti Alaş Orda’nın hayatı çok kısa olmasına rağmen Kazak milli uyanıŐında çok büyük rol oynadı. Maalesef, bu parti başında olan Kazak halkının aydınları, bilim adamları ve yazarlar sonraki dönemde 1937-1938 yılları arasında katledilmiştir.

10 Temmuz 1919’da Kazak Devrimci Komitesi (Kazrevkom) kuruldu, 26 Ağustos 1919’da ise Rusya

CCSF'nun bünyesinde “Kırgız (Kazak) Sovyet Özerk Sosyalist Cumhuriyeti'nin Kurulması” kararı kabul edildi. Ülke başkenti Orenburg şehri belirlendi.

Bu özerk Cumhuriyetin kurulması, Kazak halkı için büyük tarihi önem taşımaktadır. Çünkü Çarlık Rusyası, Kazak topraklarının sömürülmesi ve Kazak halkının asimile olunması için, XIX. yüzyılda yürüttüğü idari reformlarla Kazak topraklarını ve halkını üç ayrı idari parçaya bölerek, üç farklı idari merkeze bağlamıştı ve Kazak ismini resmîyetten silmişti. Bu nedenle, Sovyet Hükümeti'nin bu girişimi Kazak halkının tekrar birliğe ve ismine kavuşmasına ve konsolide olmasına vesile olmuştur.

Dikkatinizi çekmek istediğim başka bir husus ise, kurulduğu zaman Kazak Cumhuriyeti başkentinin Orenburg olmasıdır. Eskiden Kazak toprağı olan ve stratejik öneme sahip bu şehir, sonraki dönemde yapılan düzenlemelerle Kazaklardan alınarak, Rusya topraklarına katılacaktır. Bu bakımdan, Sovyet Hükümeti'nin Rus milleti çıkarları üzerine kurulduğu ve taşra ülkelerini ikinci sınıf sayarak, onlara karşı emrivaki davrandığını görüyoruz.

Lenin'e göre, ihtilalden sonra ülkeyi yönetmek, ilk önce yeni toplumun ekonomik temellerini oluşturmak ve sosyal politikalarını belirlemek ile bunları gerçekleştirmek demektir (Kazakistan Tarihi, 2010:132). Bolşeviklerin, “biz devleti zenginlerin elinden fakirler için, sömürenlerin elinden işçiler için aldık” sloganı, kısa zaman içinde Kazakistan'daki fabrikaların işçilerin eline geçmesini sağladı. Bankaların devletin eline geçmesi, ekonomik bakımdan devleti rahatlatmış ve sanayi ile ulaşımın devletin el konulmasını sağladı. Büyük topraklarda bir birinden uzak mesafelerde yerleşmiş olan Kazak şehirleri için ulaşım meselesi hayati önem taşıyordu ve 1918 yılının başında Sovyetler demir yolu ve su yolu ulaşımını ele geçirdiler.

Kazakistan'daki Açlık

Ülkedeki siyasi ve ekonomik krizden kaynaklanan Rusya'nın merkezinde başlayan açlığı önlemek amacıyla 1918 baharında Kazakistan'da gıdanın toplanması ve merkez bölgelere gönderilmesi emrinin yerine getirilmesi için merkez Moskova'dan 100 kişi gönderilmişti. Örneğin, Ombi istasyonundan bir günde ortalama 150 bin put gıda Rusya'ya gönderiliyordu. (Kazakistan Tarihi, 2010:137). Bunlarla birlikte, aynı zamanda Kazakların mal mülkünü revize etme (el koyma), “sosyalleştirme” süreci de yürütülmeye başladı, yani Kızıl Ordu ihtiyaçları için Kazakların atları toplanıp, ellerinden alındı. Bu durum, Kazakistan şehirlerinde açlığın başlamasına, köylerde ise halkın fakirleşmesine yol açtı. Yeni Hükümet bu meseleyi, zenginlerden vergi alarak ve köylerden zorla gıdanın toplanması ile şehirlerdeki açlara dağıtılması ile çözmeye çalıştı. Örneğin, 1918 yılı baharında Aral'da “çok fakir, aç Müslümanlar için” ücretsiz yemekhaneler kuruldu (Kazakistan Tarihi, 2010:139). Ama bunlar bu meseleyi çözemedi ve on binlerce Kazak halkını ölümden kurtaramadı. Bolşeviklerin “askeri komünizm” siyaseti neticesinde çok zor duruma düşen, Kuzey ve Merkezi Kazakistan halkı 1920 yılında ayaklandı. Ama bu ayaklanma kanlı bir şekilde Kızıl Ordu tarafından bastırılmıştı.

Ekonomiyi idari siyasi yöntemlerle yöneterek, 1921 yılından itibaren ülkede sosyal hizmetlerin ücretleri kaldırıldı ve ihtiyaç ürünlerinin ücretsiz olarak dağıtılması ilan edildi. Bu sefer emek karşılığı nakit maaş değil, sosyal hizmet, ulaşım, gıda v.s. için “kartlar” (Türkiye'deki “karne” gibi) verilmeye başlandı. Diğer taraftan, imkanların kısıtlı olduğundan “kartlar” mümkün olduğu kadar az verilmişti. Lenin, Bildirisinde, kartlarla ilgili bölümde Kazakistan'ı ilgilendiren kısmında “Bu endüstriyel olmayan şehirlerde Sovyet fabrikalarda çalışmayan

nüfusu tespit etmek lazım. Sovyet fabrikası ve kurumlarında çalışmayan bu nüfusu yavaş yavaş kart sisteminden çıkartmak lazım (ya git kendi bahçeni kur, ya da Sovyet fabrikası veya kurumlara işe git çalış). Biz Sovyet fabrikalarında veya Sovyet kurumlarında çalışmayan hiç kimseyi beslemeyeceğiz” (Lenin, C.40, 1958:329) diye belirtilmiştir. Diğer taraftan ise, Sovyetler Birliği'nin ister gıda, ister odun ve petrol, ister at ihtiyaçları Kazakistan'dan karşılanıyordu. “Proletarya diktatörlüğü” şeklinde kurulan devlet ekim zamanı, sulama zamanı, hasat dönemi gibi üretim aşamalarına kadar çiftçinin hayatına karışmaya ve denetlemeye başlamış, buna karşı çıkanları ise sert bir şekilde cezalandırmıştı. Örneğin, ziraattan anlamayanlardan ekim komisyonları kurulmuştu; bu komisyonun emriyle ekim başlar, yapılır, komisyon rapor yazar, sonuç itibariyle bürokrasi çoğalır ve denetim yapılırdı (Kazakistan Tarihi, 2010:183).

Bu tutarsız ve verimsiz ekonomik siyaset için Kazak halkı çok ağır bedeller ödemiştir. Bir taraftan devletin her şeye el koymasından, diğer taraftan başlayan kuraklıktan, 1921 yılında Kazakistan'da açlık başladı. 1921 sonbaharında ülkede, özellikle Batı ve Kuzey bölgelerinde 1.558.927 kişi açlık çektii (Kazakistan Tarihi, 2010:184). Açlık, birçok hastalığın yayılmasına sebep oldu. Örneğin, Kostanay ilinde aç ve hastaların %75'i vefat etmişti; Orenburg, Akmola, Oral ve Aktöbe illerinde 1.11.1921-1.07.1922 tarihler arasında 37.657 kişi açlıktan ölmüştü (KC Merkezi Devlet Arşivi, 320.k., 1.c., 33.is, 12.s.). Arşiv belgelerine göre, ebeveynlerin ölümleri nedeniyle Kazakistan'da 01.12.1921 tarihi itibariyle 128 bin çocuk aç ve bakımsız kaldı, 01.01.1922 tarihinde bu rakam 158 bine, 01.03.1923 ise 408.022'e ulaştı. (KC Merkezi Devlet Arşivi, 320.k., 1.c., 33.is, 20.s.). Kazak Merkezi Yürütme Kurulu Başkanı S.Mendeşev'in bilgilerine göre, 1920 yılında 4.781.263 kişi olan Kazak nüfusundan 1922 yılının baharında

sayımın tam kapsamadığı halde 2.832.000 kişi aç kalmıştır (III.Sessiya KirSİKa, 1922:2). Bu Kazak halkının en az %60'ı o dönemde aç kalmıştır demektir.

Kazak halkının faciası ile ilgili, Sovyet yönetiminden Rus asıllı Tobolin, Türkistan Merkezi İcra Komitesinin toplantısında yaptığı konuşmada şöyle demişti: “Kazaklar ekonomik bakımdan geri kalmış bir topluluktur. Marksist görüşe göre, onlar nasıl olsa yok olup gideceklerdir. Bu nedenle devrim için ayrılmış olan bütçeyi (parayı) açlıkla mücadele için kullanmaktansa cepheleri desteklemek için kullanmak daha önemlidir...”([Riskulov, 1925:12](#)). Bu sözler Komünist yönetiminin Kazaklara hiç önem vermediğini, sadece hammadde kaynağı olarak gördüğünü, Kazak halkının yok edilmesini, Homo Sovieticus içinde eritmeyi planladığını net şekilde göstermektedir.

Kazak yöneticilerin gayretleriyle, 1922 yılından itibaren ücretsiz yemekhaneler organize edilmeye başlandı, yetim kalanlar için Çocuk evleri kuruldu. Merkezi Komisyon bilgilerine göre, 1922 yılının ortasında 777.192 kişiye ücretsiz yemek verildi, ülkenin 5 ilinde 575 çocuk evi kuruldu, Rusya Federasyonu'nun iyi sayılan bölgelerine 18.496 yetim çocuk 16 askeri trenle gönderildi (III.Sessiya KirSİKa, 1922:2).

Kazakistan'da “Yeni Ekonomik Politika”nın Uygulanması

Tüm ülkeyi saran kriz, Bolşeviklerin ihtilal romantizminin ütopya olduğunu ağır bedeller ödeyerek gösterdi. Bazı bilim adamlarının görüşlerine göre, en az 1 milyon kişinin, bazı bilim adamlarına göre nüfusunun en az %30'u öldüğü, 1921-1922 yıllarda olan açlıktan sonra Lenin şöyle yazıyordu: “Biz yeterli hesap yapmadan, proletarya devletinin doğrudan emirleriyle küçük zirai ülkede devlet üretimini kurmayı ve ürünlerin devlet tarafından komünist

dağılımını sağlamayı çalıştık, daha doğrusu öyle düşündük. Hayat hatalarımızı gösterdi” (Lenin, C.44, 1958:151). Devamında ise, Yeni Ekonomik Siyasetin geliştirilmesi gerektiğini ortaya koymuştur.

Sosyalist ekonomik ilişkileri deneme yoluyla kurmaya çalışan yönetim, para ve ticaret olmadan ekonomik ilişkileri ve gelişmeyi sağlayamayacağını anladığından, şehir-köy ekonomik ilişkilerini ve ürün dolaşımını kooperatifler aracılığıyla düzenlemeye çalıştı. Ancak kooperatifler özel sektör ile rekabet edemedi ve istenilen neticeye varılamadı.1921 yılında Devlet Bankası kuruldu. 1924 yılına kadar ülkedeki tüm büyük fabrika ve işletmeler devletin eline geçti, orta ve küçük işletmeler kooperatiflere veya kişilere kiraya verildi. Kiraya verilemeyen işletmeler kapatıldı (Kazakistan Tarihi, 2010:194). Sanayiye geliştirmek adına belli üretim alanlarında faaliyet gösteren büyük ve verimli işletmelerden trestler kurulmaya başladı. Zaman içinde bu trestler Kazakistan’da devlet tarafından millileştirilen fabrikaların %90’ını kapsadı.

Vergi politikasında, ekonomi alanında müteşebbisleri teşvik eden çok önemli değişikliklerle birlikte maliye, kredi, para işleri, kira, emek kanunu, toprak işlerini düzenleme ve sosyo-ekonomik ilişkilerin diğer birçok sahalarında etkili tedbirler alındı.

Özel mülk ve birikim sahipleri, fazla yatırım istemeyen ve paranın hızlı dolaşımını sağlayan ticarete çok yatırım yaptılar. Ticaret hacminde büyük büyüme görüldü. 1926’da Kazakistan topraklarında 128 fuar ve sergi faaliyet gösterdi. Fuar ticaretinin genel sirkulasyonu 20 milyon rubleye ulaştı (Eski devirden günümüze Kazakistan ve Kazaklar, 2013:415)

Hükümet, işçilere kredi yardımı da sağlamıştı. 1924 ile 1925 yıllarında 415 traktör getirildi. Kredi türünde borç karşılığı tohumlar verildi. Devlet yardımlarının sonucunda,

Kazak tarım topraklarının genişliği,1924 yılında 2,1 milyon hektardan 1928 yılında 4 milyon hektara kadar büyümüştür. Büyükbaş hayvancılık da hızla gelişmişti. 1924 ile 1928 yıllarında hayvan sayısı 24,8 milyondan 41 milyona kadar çoğaldı. Bu sayı, 1922 yılında 12,2 milyona kadar düşmüştü. Güney Kazakistan'da pamuk yetiştiren “Paxtaral” Sovyet Ziraat Topluluğu kurulmuştu. 1928 yılı köy ile ilçelerin $\frac{3}{4}$ kısmını orta gelirli aileler oluşturuyordu (Nurpeiis, 2010:63).

Yeni Ekonomik Politika çerçevesinde hazırlanan ve hızlı bir biçimde uygulamaya konan tedbirler çok geçmeden çiftçi ekonomisinin iyileştirilmesinde olumlu etkisini gösterdi. Bununla birlikte, piyasa ilişkilerinin ve ticaretin hızlı gelişmesi sosyal ilişkilerinin ve sosyal katmanlar arasındaki farklılıkların derinleşmesine yol açtı. Bu ise, Sovyetlerin “eşitlik” prensibine ters düşmüştü.

Yeni Ekonomik Politikasına uygun olarak, hayvancılığın gelişimi ancak üretim aracı olan hayvan yeterli sayıda bir araya getirildiğinde sağlana bilinir ve insanlar geçimlerini istikrarlı bir şekilde devam ettirilebilirler. Bunu sağlamak için hayvan yetiştiren işletmeler kendi aralarında birleşip gerekli sayıda hayvanı toplarlar. Demek ki, burada ekonomik menfaat herkese ortak işletme, yani kooperatifleşmeydi. Fertlerin tek başına sağlayamayacakları veya kısmen temin edebilecekleri teknik çalışma araçlarını da sağlayabilirler. Diğer bir ifadeyle, çalışma güçlerini birleştirme ihtiyacı nesnel özellik taşıymıştı (Eski devirden günümüze Kazakistan ve Kazaklar, 2013:416).

Bununla birlikte, Kazaklarda sosyal katmanlara ayrılma süreci de devam ederek, aralarındaki ilişkiler de zorlaşmaktaydı. Bir taraftan, köyde hayvanlarından ayrılan veya hayvanı olmayan yoksullar toplumdaki dışlandı ve bazıları şehirlere giderek işçi sınıfına dahil oldular; diğer taraftan, yeterince hayvanı ve toprağı olan zengin köylüler kooperatiflere ihtiyaç duymadı ve kendi çiftliklerini işleterek

daha da zenginleştii, yoksul olanlar da onlara hizmet ettiler. Orta seviyede olanlar ise, hayvanları birleştirerek kooperatifleri kurup, işletmeye çalıştılar.

Sovyet Hükümeti, Yeni Ekonomik Politikayı uygulama sürecinde stratejik amaç ve hedeflerinde, sınıf menfaatlerinin hayali fikirlerini her fırsatta ne sürmüştür. Bundan dolayı, ileri dönemde ekonomiye siyasetin müdahalesi artarak, siyaset ekonomiden üstün konulmuştur. Kazak halkının ana geçim kaynağı olan konar göçer hayvancılık sistemine son verilmesi için gayret edilmiş ve daha da büyük ekonomik, sosyal ve kültürel sorunlara yol açılmıştır.

Kazaklarda hayvanı olan ve olmayanın, zengin ve fakirin olması, “herkese eşitlik” ve “sınıf mücadelesi” prensiplerinden taviz vermeyen Sovyetler Birliği devletini harekete geirdi. Zengin olunmasını ve zenginler sınıfını ret eden devlet, zenginlerden toprakları almaya ve yoksullara dağıtmaya başladı. Bu sefer, aldıkları toprakları işletmeye imkanı olmayan yoksullar bu topraklardan vazgeçip, tekrar zenginlerin eline verdiler. Zaten toprağın taksimi, tek başına çok çelişkili ekonomik sorunların üzümünü getiremezdi.

1 Aralık 1922 yılında yürürlüğe giren “Toprak Kanunu” tüm toprak ilişkilerini devlet ideolojisine göre düzenledi. Bu Kanun, SSCB’de toprak sahibi devlet olduğunu belirterek, özel mülkiyeti rafa kaldırıp, “işçi-köylü devletinin mlk” olarak ilan etti (Zemelnıy Kodeks RSFSR, 1923:1-2). Özel mülkiyetin kaldırılması, Sovyet Hükümeti’nin Kazakistan topraklarında istediği reformları gerçekleştirmesinin temelini hazırladı. 20’li yılların ikinci yarısında Sovyet Hükümeti Kazakistan’daki ayır ve ekilebilir arsaların tahsisini yeniden yaparak, zengin ailelerin hakimiyetini ortadan kaldırmaya ve eşit seviyeye indirmeye çalıştı. Ama toprağın yeniden taksimatı toplumun ekonomik ve sosyal gelişmesindeki çelişkileri zmedi, hatta durumu daha da zorlaştırdı.

“Büyük Türkistan”ın Parçalanması

Çarlık Rusyası gibi, Sovyet Hükümeti için de Orta Asya ve Kazakistan, bu topraklarda yaşayan çoğunluğu Müslüman ve Türk nüfusundan dolayı her zaman, tehlike ve tehdit olarak algılanmıştır. Bu nedenle, Rus milletinin üstünlüğü tezi üzerinde kurulan Sovyetler Birliği'nin, Ruslardan ister din, ister etnik köken olarak tamamen farklı toplumu barındıran bölgeyi kontrolü altında tutması çok zor idi; böylece Sovyet döneminde de bölgede Çarlık Rusyası'nın “böl ve yönet” çalışmaları devam ettirilmiştir. İlk önce, Orta Asya'yı kendine bağlamak için bölgedeki Türk ve Müslüman halkları arasındaki dayanışmayı kaldırmayı ve kardeşlik bağlarını koparmayı düşünmüştür.

Türklerin ve Müslümanların birlikte kendilerine karşı hareket etmesinden korkan Sovyet Hükümeti, 1920 yılında Türkistan Merkez Yürütme Komitesinin Başkanı T.Rıskulov tarafından kurulması teklif edilen “Türk Sovyet Cumhuriyeti” tezini reddetmiştir (Tacıbayev, 2012:194). Aynı şekilde Müslüman Sovyet Ordusunun kurulması ile ilgili, Sovyet Rusya ordu komutanı Frunze, Kuybışev ve Novitsiy'e “Müslüman ordusuna ve onların ayrı karargâh kurmasına izin yok. Bununla ilgili İliç ile (V. I. Lenin) konuştuk, dolayısıyla hiç bir şekilde mevzu bahis olamaz. Yerli ordunun oluşmasına izin verilebilir, ama inanca göre değil, milli esasa göre” der (Olimov, https://www.ca-c.org/datarus/st_13_olimov.shtml).

1921 yılına kadar kendi milliyetini “Müslüman” olarak tanımlayan (Olimov, https://www.ca-c.org/datarus/st_13_olimov.shtml) Türkistan halkının birliği ve bütünlüğünü bozmak için Lenin, Orta Asya halkının milletini Kırgız, Özbek ve Türkmen olarak tanımlanmasına karar verir. Enver Paşa'nın Orta Asya'daki Bolşeviklere karşı mücadelesi, Sovyetleri Pantürkist hareketinden daha çok korkutmuştur ve

Türklerin kadim merkezi Orta Asya'yı kendi kontrolü altında tutabilmesi için bir an önce parçalamaya sevk etmiştir.

1924 yılında Orta Asya'da tek bir Türkistan halkının yerine Kazak, Kırgız, Özbek, Tacik ve Türkmen gibi milletler oluşturularak, topraklar aralarında bölünerek, siyasi haritada yeni beş devlet kuruldu. Bu ülkeler arasındaki sınırlar öyle çizildi ki, Kazakların toprakları Özbeklere, Özbeklerin toprakları Kırgızlara, Taciklere, Kırgızların toprakları Özbeklere vb. verilerek, kardeşler arasında toprak sorun ve ihtilafları bitmesin ve birlik-beraberlik sağlanmasın diye. Sovyetler Hükümeti'nin Orta Asya halkını milliyet esasına göre parçalamasıyla birçok ulus, kendi milliyeti için çizilen memleketin sınırı dışında kalmıştır. Bununla birlikte, bu sınırları yeniden belirleme fırsatından istifade eden Sovyetler Hükümeti, Kazakların başkentini Kızıl-Orda'ya taşıyarak, ezelden Kazak toprağı ve Kazak başkenti olan Orenburg şehrini ve bölgesini Rusya'nın bünyesine almıştır. Tıpkı I. Dünya savaşından sonra Doğu Avrupa'da çizilen sınırlar meselesi gibi, çözüm üretmenin yerine bugüne kadar problem kaynağı ve milyonlarca insanların ölümüne sebep olmuşsa, aynen 1924 yılında Bolşevikler tarafından çizilen Orta Asya sınırları bugüne kadar devam eden sorunların ve ölümlerin kaynağıdır.

Orta Asya uzmanı Olivier Roy'un yazdığı gibi, “Öyle bir düzenleme yapılır ki, yeni cumhuriyetlerden hiçbiri kendi başına ayakta duramaz ve dolayısıyla da bağımsız olamaz. Zayıflık unsurları, sınırlarla, azınlıklarla ve iç topraklarla sürekli oynanmasından kaynaklanır. Orta Asya'nın çeşitli ülkeleri arasındaki sınırların coğrafî, iktisadi ya da etnik bir mantığı yoktur. ... Bu çarpık sınırların etnik mekânlar dikkate alınarak çizildiğı de söylenemez. Zaten etniler o kadar birbirine girmiştir ki, mantıklı bir sınır çizmek olanaksızdır. Ama bu açıdan bile, Sovyetler sorunu daha da karmaşıklaştırmaktan sanki zevk almıştır” (2016:109).

Kollektifleştirme: amaç ve sonuçları

Ekonomik gelişme bakımından istediği neticeye ulaşamayan ve asıl amacı Kazakların geleneksel yapısını bozmak olan Sovyetler Hükümeti, geçimini hayvancılıkla sağlayan Kazakların ana üretim vasıtası olan hayvanların üzerinden yeni politikalar üretmeye çalıştı. Büyük zenginlerin hayvanlarını müsadere edilmesi meselesi ilk defa 1923'te gündeme geldi, ancak o dönemin ekonomik ve siyasi buhranından kurtulmak için yürütülen Yeni Ekonomik Politikadan dolayı ertelenmişti.

Ancak 1924'te Lenin'in vefatından sonra, Stalin'in iktidara gelmesiyle Kazak SSC'nin ekonomik gelişmesinde radikal değişiklikler yapıldı. İlk önce Lenin döneminde uygulanan Yeni Ekonomik Politika'yı ortadan kaldırarak, planlı ekonomiye geçiş yolunda kollektifleştirme ve endüstrileştirme/sanayileştirme politikası ilan edilmiştir, beş yıllık ekonomik gelişme dönemleri belirlenmişti ve zaman içinde Kazakistan, SSCB endüstrisinin hammadde merkezine dönüştürülmüştü.

1927 Kasım'da Kazakistan'ın IV. Parti Konferansında, zenginlerin mal ve mülkünün müsadere edilmesi meselesi tekrar gündeme geldi ve zenginlerden alınan hayvan, alet ve makinelerinin bir kısmının devletleştirilmesi gerektiği fikri savunuldu. Parti "teorisyenlerine" göre, kapitalizmden sosyalizme "geçici dönem" olacak kolektifleştirme, özel mülkiyetteki küçük işletmeleri birleştirerek, ortak işletmeler (kooperatif, kolhoz, sovhoz) hâline getirecek, böylece köy işletmelerinin sosyalist gelişmesini sağlayarak, ülkede orta tabakanın oluşturulmasına ve üretim gücü gelişmesinin sağlanmasına ve proletaryanın köy emekçileriyle olan birliğini daha da güçlendirilmesine katkıda bulunacaktır.

Bunu müteakip 1927 Aralıkta ortak devlet işletmesi olan “kolhozların” kurulması ve zenginlerin mallarını devletleştirilmesi hususunda kanun taslağının hazırlanmasıyla görevlendirilen bir komisyon kuruldu. Ağustos 1928’de Merkez İcra Komitesi ve Cumhuriyet Halk Komiserleri Kurulu toplantısında “kolhozların” kurulması ve zenginlerin mallarını devletleştirme kanunu kabul edildi, tüm bölgelere yetkililer tayin edildi, bu komisyonlarda 4.700 kişi görevlendirildi (Eski devirden günümüze Kazakistan ve Kazaklar, 2013:420). Bu sosyalizme geçiş sayılan “yapay” kolektifleştirme siyaseti için Kazak halkı ağır bedeller ödemiştir.

Kazakistan’da XX. yy. 20’li-30’lu yıllarındaki açlık ve felaket olayları denince, akla ilk önce 1925-1933 yılları arasında Kazakistan’ı yöneten Filip Goloşekin gelmektedir. Ünlü Kazak tarihçi Manaş Kozıbayev’in tanımına göre, “Goloşekin, çok zalim, kibirli, oldukça sabırsız, kan dökmekten sakınmayan, övülmekten aşırı hoşlanan bir kişiliktir” (İbrahim, Türk, 2016:223). Merkez Moskova’dan Kazakistan’a atandıktan sonra Kazakların ekonomik durumu ve sosyal yapısı ile ilgili şöyle demişti: “Kazak köyleri, Ekim Devriminin değerini anlayamamış, köylerde sınıf mücadelesi görünmüyor, onlar arasında komünistler hiç yok. Köylerde devrim gerçekleştirmek gerek. Kazaklar medeniyetsiz ve kültürsüz halk, akıllarının estiği yere doğru başıboş gezerler, kaşık kullanmayı, temiz giyinmeyi bilmezler, bunları öğretmek gerek. Bu göçebe halkı sosyalizme yönlendirmek kurbansız olmayacaktır. Geri kalmış hayvancılığın gelişimi sırasında hayvan sayısının azalması olağan bir durumdur” (Karatayev, 1993:243). Bu görüşte olan komünist yöneticinin Kazak halkını ne kadar hor gördüğünü, aşağıladığını ve bozkır halklarının kendilerine has, zengin göçebe kültürünü geliştirdiğinden haberi olmadığını göstermektedir. Yönetime gelir gelmez “Ekim devrimini anlayamayan” Kazakistan’da “Küçük Ekim Devrimini”

gerçekleştirmeye odaklanmıştır, ilk olarak Kazak aydınlarını kendisine mani olmaması düşüncesiyle ortadan kaldırmak için “Saduvakasovçu”, “Mendeşevci”, “Seyfullinci” gibi farklı gruplara ayırıp, suçlamış ve sürgüne göndermişti. Aynı şekilde Kazak halkının kendisine karşı çıkmaması için yerel yönetimlere, insanları kategorilere bölerek, fakirlerle zenginleri karşı karşıya getirme, barış ve anlayış içinde yaşayan halkın içine fitne sokma ve sonuç olarak toplum içinde kaos ortamı yaratma emri vermişti (İbrahim, Türk, 2016:223). Tabii ki, “büyük” komünist reformlar peşinde olan Goloşekin, Kazakistan’ın sosyal yapı, ekonomik ilişkiler ve coğrafi özelliklerini, halkın gelenek ve göreneklerini hiç dikkate almadı. Zaten kollektifleştirmenin amacı, Kazak halkının geleneksel yapısını ve değerler sistemini yıkmak; ilk etapta Kazakları Sovyetlerin sözünden çıkmayan bir topluma dönüştürmek, sonraki kademede ise Homo Sovieticus içinde eritmekti.

Goloşekin ve ekibi, Kazak halkına baskı ve tehdit rejimini uygulamaya başladı. Orta halli köylülere bile “Kulak” (zengin) denilerek, hayvanları ve malları elinden alındı, kendileri ise cezalandırıldı. Örneğin, 1931 sonuna doğru Kazakistan’da 45 bin aile sürgüne uğradı. Kollektifleştirme sırasında hayvancılık ve ziraattan anlamayan, “gösteriş peşinde olan” yöneticiler, hiçbir planlama yapmadan köylerden ne kadar ürün alınacağını belirliyordu. Bu et, yün, tahıl miktarları halkın yapabileceğinin çok üstündeydi. Halkın yaşamını sürdürebilecek kadar olan hayvan ve mallarını bile “gelecek yıla hazırlık” diyerek ellerinden aldılar. Zorla kolhozlaştırma sürecinde Kazakların ellerinden alınan ve devletleştirilen birçok hayvan bakımsızlıktan telef oldu. Kazak halkının bu zor durumu ile ilgili Kazak SSC Komiserler Kurulu Başkanı Oraz İsayev’in 1932’de Stalin’e yazdığı mektubunda şöyle yazılmaktadır: “Stalin Yoldaş! Kazak köylerinin durumu beni,

size doğrudan mektup yazmaya mecbur bırakmıştır. ... 1929 yılındaki raporlara göre, Kazakistan'da 40 milyon hayvan (bu hesap büyükbaş, küçükbaş ayırt etmeden geneli kapsıyor) mevcuttu. Şu anda toplam 6 milyon civarında hayvan kalmış. Bunun 2 milyonu sovhozlarda, kalan 4 milyon hayvanın büyük bir kısmı eski Kazak köylerinde değil, daha çok Rusların yerleştiği köylerde. Hayvancılık, çoğu Kazak'ın baba mesleği ve temel gelir kaynağı olduğundan hayvancılık sektöründeki olumsuzluklar bütün halkı etkilemiştir. Gerçeği söylemek gerekirse, hayvancılığın şimdiki durumu Kazak köylerinin geliştirilmesinde bugüne kadar elde ettiğimiz başarıları gölgelemektedir. Merkezi Kazakistan'ın 10-12 Kazak ilçesinde halkın büyük bir kısmı şimdi de aç biilaç yaşıyor. Tahmini verilere göre, bu yıl ilkbaharda 10-15 bin kişi açlıktan ölmüş, 1931 yılında başlayan açlıktan dolayı memleketi bırakıp gitme furyası, özellikle yabancı (komşu) ülkelere göç hâlen devam ediyor. Birçok Kazak köyünde nüfus, 1929 yılıyla kıyaslandığında yarısı kadar bile yoktur. Memlekette köy, çiftlik sayısı 1931 yılında % 23-25 azalmış. Açlıktan dolayı Kazak aileleri, özellikle küçük çocuklar fabrikaların olduğu yerlerde, Semey ve Aktöbe illerine bağlı sovhozlarda, demiryolu istasyonları yakınlarında kalabalıklar oluşturmuş, çoğu hırsızlık yapıyor, kolhoz tarlalarına girerek daha olgunlaşmamış yeşil başaklara saldırıyor. Açlık, kalabalık, temizlik gibi problemler bulaşıcı hastalıkların çoğalmasına yol açmış durumdadır” (İbrahim, Türk, 2016:32).

Reformcu Goloşekin Kazakistan'daki bu kolhozlaştırma ve sovyetleştirme süreciyle “medeniyetsiz” ve “başı boş gezen” Kazakları daha kolay kontrol edebilmek için ana geçim kaynağı hayvancılıktan soğutmaya çalışmış, göçebe hayat tarzını bırakarak kolhoz, sovhoz bünyelerinde yerleşik hayata geçmelerine zorlamıştır ve köylerdeki tüm malları devletleştirmiştir. Ve bu “Küçük Ekim”in en acı yönü, çok

büyük insan kaybının yaşanmasıdır. Bunu net bir şekilde nüfus sayımlarına görebiliriz; 1926'da Kazakistan'da yaşayan 3.627.600 Kazak, toplam nüfusun %58,5'ini oluştururken, 1937 nüfus sayımına göre Kazakların nüfusu çoğalmanın yerine azalarak 2.181.520'e ve toplam nüfus içindeki oranları da %42,6'ya düşmüştür (Çetin, 2015:112). Kazak halkının acı kaybıyla birlikte, Kazakistan toprakları SSCB'nin diğer halkları için "sürgün yeri" olarak kullanılmaya başladı ve titüler olmayan nüfusun hızlı bir şekilde artmaya başladığını görmekteyiz. Bazı arşiv kaynakları 1931-1933 yıllar arasında Kazakistan'da toplam 2.100.000 kişinin hayatını kaybettiği, onun içinde 1.750.000'in Kazak olduğunu göstermektedir (Kıstaubayev, Habdina, 1993:9). Kazak tarihçisi Prof. Dr. Bürkitbay Ayagan ise, 1920-1930 yıllarında 4-4,5 milyon Kazak insanın açlıktan öldüğünü ve bu açlığın bilinçli şekilde Kazak halkını yok etmek için yapıldığını söylemektedir (Ayagan, 2016:219).

Kazakistan'da Sanayileştirme Politikası

Kazakistan'da Sovyet iktidarı yerleştirdikten sonra sanayileştirme faaliyetleri, Sovyet Hükümetinin öncelikli programları arasında yer almıştı. Çarlık Rusyası döneminden beri devletin hammadde merkezi işlevini gören Kazakistan'ın Sovyet Hükümeti için acil bir şekilde sanayisini geliştirmesi gerekiyordu. Karagandı'nın kömürü, Balkaş'ın bakır, Altay'ın madenleri, Şımkent'in kurşunu, güneyin derisi ve yünü hep Kazakistan dışındaki bölgelere gönderilmişti.

Aralık 1925'te yapılan Bolşevik Parti'nin XIV. Kongresinde sanayileşme hakkında kararname kabul edilmişti.

Dikkat çekilmesi gereken husus, yüksek tahsilli mühendis, uzman, ziraatçı kadrosu, teknik uzmanlar dış ülkelerden, çoğunlukla Rusya'dan ve Ukrayna'dan getirilmişti,

Kazakistan'daki gençler ise yıllardır vasıfsız işçi olarak çalıştırılmıştı.

Kazakistan'da sanayileşme, Jeskazgan - Ulıtau bölgesindeki değerli madenlerin araştırma çalışmalarının başlaması için Baykonur maden yataklarının ilk kez jeolojik araştırmaya açılması ile başladı. Böylece Kazakistan'da Jeoloji bilimi gelişmeye başladı. Jeskazan, Karsakbay, Atbasar ve Spassk maden kaynakları, Karagandı kömür yatakları, Karatau madenleri ülke sanayisi için gelecek vaat ediyordu. Karsakbay'da demir, Jezdi'de manganez, Baykonur ve Kyaktı'da kömür, Korgasında'da alüminyum kaynakları ile ilgili araştırma faaliyetleri başladı. Temirtau'da en büyük sanayi işletmesi açıldı. Bu madenlerin taşınması ve ulaşımın sağlanması için demiryolu ağları da hızlı kurulmaya başladı. Kazakistan'ın ilk ve en meşhur jeologu Kanış Satbayev, ülkede dağınık halde bulunan jeoloji çalışmalarını bir merkezde toplayıp sanayinin gelişmesi yolunda seferber edilmesine önderlik etti. Yine Satbayev'in önyak olmasıyla Mangıstau, Mugaljar ve Torgay mineral madenlerini araştırma çalışmaları başladı ve bu sahada çok önemli sonuçlara ulaşıldı. Kazakistan'da ilk Jeskazgan Bakır Maden Merkezi, Bilim Akademisi ve Jeoloji Bilimi Enstitüsü açıldı (Nurpeiis, 2010:73).

Kazakistan'da sanayi geliştirme alanında 1926-1940 döneminde önemli adımlar atıldı. Sanayileştirme faaliyetleri sayesinde Kazakistan, bir sanayi Cumhuriyeti haline geldi. 1939 yılında sanayi ürünlerinin payı %58,9'a kadar ulaştı. Kazakistan'da özellikle kömür işletmeciliği çok gelişti. Bölgenin kömür sanayisi, tüm Rusya içinde, Donbas ve Kuzbas'tan sonra SSCB'nin üçüncüsü oldu. Petrol alanında da Kazakistan, Rusya ve Azerbaycan'dan sonra üçüncü sırayı almıştı. Kimya sektörü de büyük bir gelişme içindeydi. 1939 yılında Kimya Fabrikası faaliyete başladı. Karagandı, Yılba,

Balkaş bakır fabrikalarında, Çimkent kurşun fabrikasında, Aktöbe kimyasal fabrikasında ve Aşısay polimetal fabrikasında elektrik enerjisi santralleri kuruldu. Bu fabrikalar, Kazakistan'ı ön saflara çıkartarak, SSCB'nin ağır sanayi merkezine dönüştüler. Bununla beraber, küçük ve gıda sanayi de gelişti. Almatı'da ayakkabı ve iki büyük tekstil fabrikası, Semey'de deri ve et fabrikaları, Atırau'da balık- konserve, Almatı'da meyve- sebze, Taldıkorgan, Merke, Jambıl'da şeker fabrikaları, Almatı'da tütün, ekmek ve yağ fabrikaları açılıp üretime başladı. Bütün bunlar 1941-1945 yıllarında olacak II. Dünya Savaşı sırasında Kazakistan'ın, SSCB'nin en büyük hammadde ve silah deposu olmasının zeminini hazırladı. Moskova Halk Ziraat Sovyeti'nin, "Kazakistan'ın, sanayisi, teknolojsi ve ekonomisini korumaya alma hakkındaki plânında" şöyle deniyordu: "Doğuda Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin hızlı sanayileşmesine destek vermek gerekmektedir. Kazakistan, bitmez tükenmez doğal zenginlikleri ile örnek olabilecek bir duruma gelmelidir" (Ayagan, 2009:28; Abılhojin, 1998:43).

Sovyet merkezi Kazakistan'ı sömürebildiği kadar sömürerek, Kazak halkını aşağılamaya, yok etmeye çalışmıştır. Bunu, sanayileştirme döneminde hızlı gelişmeye başlayan şehirlerde dışarıdan gelen Slav nüfusunun çoğalmasına karşın Kazak nüfusunun aynı kalmasından veya azalmasından; ister yüksek kalifiyeli uzmanlar konusunda, ister fabrika yönetiminde, ister ülkenin siyasi iktidarında Kazak temsilcilerinin olmamasından veya az olmasından görebiliyoruz.

Kazak Aydınların Tasfiyesi

Bolşevikler, Orta Asya ve Kazakistan'da iktidara geldiklerinde, toplum içinde kendilerini destekleyen, yardım eden, sadık tabakanın olmadığı aşikârdır. Bu nedenle kurulan

Komünist partiler çoğunlukla Rusya'dan gelen işçilerden oluşmakta olup, üyeler arasında hiç Müslüman Türk yoktu. Komünist Partisi bu topraklarda iktidar devamının sağlanması ve zamanın kazanılması için, 1920'li yıllarda bağımsız milli devletlerin gelişmesi için mücadele eden, ama Sovyet rejiminin yerleşmesiyle kaybeden Kazak öncü aydınlarıyla Sovyet platformu esasında anlaşmaya ve uzlaşmaya gitmiştir. Rusların Kazakistan'daki etkisi ve siyasi denetimi, diğer Orta Asya ülkelerine göre, çok güçlü ve acımasızdı.

Bolşeviklere katılan milliyetçi Kazak aydınlarının (Komünist partisi üyeleri dahil) tasfiyesi 1923 yılında Alaş Orda Partisi üyeleriyle başladı. Çünkü Alaş Orda üyeleri, Rusya tarafından alınan Batı ve Kuzey Kazakistan topraklarının geri iadesini dile getirdiler. 1925 yılında Goloşekin'in iktidara gelişiyle birçok Kazak önderleri Saduvakasovçu, Mendeşevci, Seyfullinci gibi farklı gruplara üyeliklerle suçlanarak, cezalandırılmış, öldürülmüş ve sürgüne gönderilmişti. M.B. Olcott'un belirttiği gibi; "Rejim, Kazak toplumunun geleneksel otorite yapısı var oldukça kendisine bağlı bir elit tabakasını ya da halk kitlesini yaratamayacağını biliyordu. Kazakların geleneksel yerel önderlerinin (köy ve boy başkanları, Müslüman din adamları) güç bakımından mevcut yarı göçebe hayvancılık ekonomisine dayandığı düşünülüyordu. Merkez, kolektifleştirmenin bu geleneksel önderliğin güç kaynaklarını kurutacağına, etnik bakımından heterojen çiftliklerin yeni Kazak toplumuna temel olacağına inanıyordu. Kitle eğitimi ve propaganda yöntemiyle yeni sosyalist ahlak değerleri yaratılacak. İslam dininin etkileri çökertilecekti... Sonunda sadık Kazak Parti üyeleri ve yeni Kazak elit tabakası ortaya çıkacaktı" (Olcott, 1987:125).

Kollektifleştirme sonuçları çok trajedik olmasına rağmen, Kazak halkı kendi milli köklerinden ve geleneksel yapısından kopartılmadı. Bu nedenle 30'lu yıllarının başından itibaren

milli toplumsal gelişimin lokomotifi olan aydın entelektüel tabakasını yok etme siyaseti bilinçli şekilde yürütülmeye başladı. Milli görüşte olan aydın ve öğretmenler “halk düşmanı”, “burjuva ideolojisini savunanlar” olarak ilan edilerek, işten çıkartıldı, cezalandırıldı ve idam edildi. Kazak halkı değerlerini savunan ve Kazakistan’da uygulanan Komünist Partisi politikasını eleştiren Kazak aydınlarının tasfiyesi 1937-1938 yılına kadar sürdü, on binlerce aydın, öğretmen, yazar açık ve gizli şekilde hapsedildi, öldürüldü ve neticesinde Kazak eliti yok edildi.

“1936-1938 yıllarında Kazakistan’da 25 833 kişi Komünist partiden atıldı. Bunlardan 8544’ü “halk düşmanı” ilan edildi. “Suçlu”ların arkadaş ve aile çevreleri de tutuklandı. Mahkemelerin idam cezası verdiği 3 milyon 777 bin kişiden 643 bin’i öldürülmüş, 2 milyon 369 bin’i 25 yıllık hapis cezası almıştı. Geri kalanlar ise yurtdışına kaçmıştır” (Ayagan, 1998:70). Kazak halkının aydın lider ve öncülerinden Turar Rıskulov, Alihan Bökeyhanov, Ahmet Baytursınov, Mirjakıp Dulatov, Mağcan Cumabayev, Smagul Saduvakasov, Jüsıpbek Aymavıtov, Muhammedcan Seralin, Halel Gabbasov da bu cezalandırılanların arasındadır.

II. Dünya savaşı sırasında Kazakistan’daki ekonomik ve sosyal süreçler

SSCB ile Almanya arasındaki savaş, Almanya Nazi Ordularının 22 Haziran 1941 tarihinde Sovyet Birliği topraklarına saldırmasıyla başladı. Naziler, doğusundaki Slav ve Türk-Moğol kökenli “vahşileri” kendi hâkimiyeti altına alarak, Avrasya’da “Ari” devletini kurmayı hedefliyordu. Bunun için Nazi Almanya’sı Sovyet Birliğine karşı “Barbaross Planı” adlı hızlı saldırı planını geliştirmiştir ve bu plana göre 1941 yılının Kasım ayında ülke işgali tamamlanacaktı. Ancak, olaylar Almanların hazırladığı plan gibi gelişmedi ve Almanya

ile SSCB arasındaki savaş 4 sene, 9 Mayıs 1945'e kadar sürdü ve Almanların mağlubiyeti ile sonuçlandı. Bu II. Dünya savaşına Kazakistan üniter bir devlet olan Sovyet Birliği'nin bir parçası olarak katıldı. Kazak ve Rus kaynaklarda bu savaş "Büyük Vatan savaşı (1941-1945)" olarak bilinmektedir.

Sovyet Birliği ordularına çok sayıda Kazak Türkü katılmıştır. 1939'da yapılan nüfus sayımına göre, Kazakistan halkı 6,2 milyon idi. Savaşan ordu saflarına Kazakistan'dan 1.196.164 kişi katıldı. 700 binden fazla kişi, savaş ihtiyaçları için kurulan işçi birlikleri ve özel inşaat bölüklerine katıldı.

Kazakistan'a cephe bölgelerinden ve sürgün halklarından 1,5 milyon kişinin getirilip yerleştirilmesine rağmen, Kazakistan'dan savaşa katılım oranı yüksek oldu. Cephelere ve savaş sanayisine Kazakistan nüfusunun her dört kişiden biri gönderildi. Kazakistanlıların esas çoğunluğu cephelerdeki orduyu takviye için kullanıldı ve üçte biri ise ülke topraklarından konuşlandırılan birliklere dahil edildi. Bunlar on iki humbaracılar tümeni, dört süvari tümeni ve 7 humbaracı bölükleri ile ordunun her türlü bölümlerinde 50 kadar alay ve taburlarda görevlendirildi (Eski devirden günümüze Kazakistan ve Kazaklar, 2013:446). Özellikle, Kazakistan'da kurulan "Panfilov Tümeni" Moskova savunması sırasındaki kahramanlıklarla ismini ölümsüzleştirdi. Bu tümen kahramanlarından Baurcan Momışulı ile birlikte Aliya Moldagulova, Maņuk Mametova, pilot Talgat Bigeldinov, Malik Gabdullin, Berlin Reichstag'ına Sovyet bayrağını dikmiş Rakımcıan Koşkarbayev gibi kişiler Sovyet ordusunun zaferi için büyük katkıda bulunarak, canlarını bile feda etmişlerdir. 500'den fazla Kazakistan vatandaşı "Sovyetler Birliği Kahramanı" unvanı almıştır.

Kazakistan, subay kadroları, ordu ve filo için yedek kuvvetler hazırlama işine de önemli katkı sağladı. 1941-1945 yıllarında askeri okullara 42 binden fazla genç gönderildi.

Kazakistan'da eğitim veren 27 askeri okulda, tahminen 16 bin subay yetiştirildi (Eski devirden günümüze Kazakistan ve Kazaklar, 2013:447).

Kazakistan ekonomisi de askeri düzene konuldu. Birçok sanayii tesisleri yeniden yapılandırılarak, cephe ve savunma için araç ve gereçlerini üretmeye başladı. 1941-1945 yıllarında toplam 460 fabrika, maden ocağı ve sanayi tesisleri inşa edildi. Bununla birlikte 1941-1942 yıllarında Alman işgaline uğrayan veya işgal tehlikesi altında bulunan Ukrayna, Belarus, Moskova ve Leningrad bölgelerinden 220 fabrika, atölye ve sanayi tesisi Kazakistan'a taşınmıştır. Bunların arasında, Moskova'dan uçak fabrikası, et konserve fabrikası, Dzerjinski elektroteknik fabrikası, röntgen fabrikası, Aleksandr radyo fabrikası, Orconikidze makine fabrikası, Ukrayna'dan Harkov elektroteknik fabrikası, Podolsk makine fabrikası, Zoporojye demir-çelik fabrikası, Dnelropetrovsk vagon fabrikası gibi fabrikalar Kazakistan'a getirilmiştir. Savaşın sonra bunlardan 20'si geri götürülmüştür. Böylece Kazakistan'da endüstri merkezleri güçlendirildi, Almatı, Semey, Petropavlovsk, Ural, Akmola, Kökşetay, Kostanay ve Çimkent bölgelerinde sanayi üretimi artmıştır (Hekimoğlu, 2012:416). Bu fabrikalarda mayın, mermi, torpido, bomba, alev silahı, radyo istasyonları, diğer çeşitli silahlar ve askeri teknoloji cihazları imal edildi.

II. Dünya savaşı döneminde Sovyetler Birliği'nin gözünde Kazakistan'ın değeri çok artmıştır. İkinci Dünya savaşı sırasında Kazakistan cepheye çok miktarda asker göndermiş, savaş için gerekli silahların üretimini ve böylece Sovyetler Birliği'nin galip gelmesini sağlamıştır.

SONUÇ

XX. yy.'ın dünya tarihi ve bugünkü Orta Asya'daki Post-Sovyet Türk devletleri tarihinde 1917 Bolşevik İhtilalinin çok büyük önemi ve yeri vardır. Orta Asya'da yapılan Sovyet

reformlarının en büyük katkısı, Çarlık Rusyası'nın etnik köklerini yok etme çabalarına karşı, Sovyetler Birliği etnileri ortaya çıkararak, etnik temelde devletler kurmuşlardır. Bugünkü sınırlar dahilinde olan Orta Asya Cumhuriyetleri, Sovyetler Birliği'nin kurduğu devletlerdir.

Sovyetlerin, bu sosyal faaliyetlerdeki asıl amacı olan yeni komünist ideolojik platformda yeni bir Sovyet toplumu kurma maksadına ulaşamadı. Ama sosyal transformasyon sürecinde Orta Asya'da etnik kimliklerinin net belirlenmesine ve bugünkü sınırlar dahilinde yeni devletlerin kurulmasına neden olmuştur. Bu bölünme sürecinde her bir ülke önderleri, topraklar, sınırlar, diller, azınlıklar ve etkiler konusunda bir birine karşı yönlendirildiler ve Moskova'yı hakem haline getirdiler. Böylece, Moskova kardeş Türk halklarının bir birine düşman olmasını teşvik ederek, bu süreci yönetmiştir. Bu süreç içinde de birçok topraklar Kazaklardan alınmış olup, Kazakların başkentlerinden Orenburg dahil, Rusya sınırları içine dahil edilmiştir.

Çarlık Rusyası'nın XVIII. yüzyılda başlattığı Orta Asya'yı işgal sürecini, XX. yüzyılın sonuna kadar devam ettiren Sovyetler, kolonizasyon politikalarını sistemli bir şekilde derinleştirerek, Rus milleti temelinde tek bir Rus dilli "Sovyet" halkı oluşturmak amacıyla "Rus olmayan" halkların milli kimliği, kültürü ve tarihini yok etmeye çalışmıştır. Zira, bu süreçte önceliği, Orta Asya ve Kazakistan'da İslam üzerinde kurulan din birliğini ve Türklük üzerinde kurulan etnik birliği kırmaktı. Bu amaçla Orta Asya halkları üzerinde gerçekleşen birçok Sovyet ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel projelerden en çok etkilenen ve neticeleri en ağır olan, merkez Rusya'ya en yakın ve Rusya ile en uzun sınırı olan Kazakistan olmuştur. Özellikle, XX. yy.ın ilk yarısında Kazakistan; Sovyet Hükümeti'nin ekonomik reformlar ve sosyal deneyler laboratuvarına dönüşmüş, Kazakların hayatta kalma mücadelesi

verdikleri dönem olmuştur. Bununla birlikte, Sovyetlerin Türkistan üzerinde uyguladığı iktisadi politikalar sayesinde, Orta Asya ve Kazakistan sömürge toprakları, hammadde deposu olarak işlev görmekteydi ve her Orta Asya Cumhuriyetine ayrı ayrı görevler tahsis edilerek, bu bölgeler iktisadî yönden direk Moskova'ya bağlı hale getirilmiştir.

Sovyetler Birliği döneminde ülkenin endüstriyel gelişimi, Kazakistan'ın sanayileşmesine, birçok madenlerin işletmesine, fabrikaların kurulmasına ve ulaşımın gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. Bunun nedeni ise, çok büyük doğal kaynaklara sahip olan Kazakistan'ın zenginliklerinin Sovyet Hükümetince sömürülmesi için onları yeryüzüne çıkartarak, merkez Rusya'ya taşımaktı. Kazakistan daha çok hammadde kaynağı olarak kullanıldı ve ülkede yüksek teknolojik sanayi geliştirilmemiştir. Bununla birlikte, kurulan fabrika ve iş yerlerinde yönetici kadroları merkezden, Moskova'dan tayin edilmekte olup, Kazaklar daha çok alt vasıfsız işçi tabakasını oluşturuyorlardı.

XX. yy.'ın başında yapılan Sovyet ekonomik reformların ana amacı, Kazak halkının alışa gelmiş hayat tarzından, geleneksel hayvancılıktan kopartmaktı. Bu reformların uygulanması Kazakistan'da o güne kadar hiç görülmemiş demografik yıkımlara yol açmıştır ve onun tahribatları günümüze kadar uzanmaktadır. 1920'li-1930'lu yılları arasında Sovyet Hükümetince Kazak halkı malından ve mülkünden edilerek sunî açlığa maruz bırakıldı. Bununla birlikte, Kazak halkının milli menfaatlerini savunan ve gündeme getiren Kazak aydınları “halk düşmanı” suçlamaları ile ölüm cezasına mahkûm edildiler. 1937 nüfus sayımına göre Kazakların nüfusu azalarak 2.181.520'e ve toplam nüfus içindeki oranları da %42,6'ya düşmüştür; Rus nüfusu artış göstererek 1.917.673'e ulaştığını, toplam nüfus içindeki oranlarının da %37,4'e yükseldiğini göstermektedir. 1937 nüfus sayımı ayrıca

Ukraynalıların 549.859 kişilik nüfuslarıyla toplam nüfusun %10,7'sini oluşturduğunu göstermekte (Çetin, 2015:112), bu yönüyle o dönemde başlayan ülkedeki Kazak nüfusunun azaltılması (%42,6'ya kadar düşmesi) ve Slavik nüfus artışı (%37,4+%10,7=%48,1) bağımsızlık dönemi 1991 yılına kadar sürmüştür. Ayrıca, o dönemde kurban olanların sayısı konusunda bağımsızlık döneminde başlatılan araştırmalar bugüne kadar devam etmektedir.

Sonuç olarak, Sovyetler Birliği dönemi, özellikle birinci yarısı, Kazakistan tarihinde çok önemli ve çok acılarla dolu bir dönem olmuştur. Bugünkü Kazakistan'ın kuruluşu ile sanayileşmesi gibi önemli adımlar atılan, bununla birlikte milyonlarca Kazak vatandaşının hayatına mal olan, yapılan siyasi ve ekonomik reformları ile ülke adeta sosyal deneylerin yapıldığı laboratuvara dönüştürülmüştü. Yürütülen bu siyaset neticesinde Kazak halkının neredeyse yok olma süreciyle karşı karşıya kaldığı zor bir dönem olmuştur.

Kaynaklar

- III. Sessiya KirSİKa**, Polnyı Stenografiçeskiy Otçet, 8-18 iyülya 1922 goda, Orenburg, 1922
- Bürkit, Ayagan, **Kazakistan Tarihi**, Atamura, Almatı, 2009
- Culduzbek Abılhojin, **İstoriya Kazahstana: Bele Pyatna**, Daur, Almatı, 1998
- Damira, İbrahim, Vahit, Türk, **Kazakistan'da Kızıl Kıtık**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2016
- Eski Devirden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar**, çeviren: Abdulvahap Kara, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013
- Karatayev, **Jüzjıldın Ak-Karası**, Kazak Üniversitesi, Almatı, 1993
- Kaydar, Aldajumanov, **Deportatsiya Narodov – Prestuplenie Totalitarnogo Rejima**, Almatı, 1997
- Kazakistan Tarihi**, Cilt 4, Atamura, Almatı, 2010
- KC Merkezi Devlet Arşivi**, 320.k., 1.c., 33.is, 12. ve 20. s.
- Laziza, Nurpeiis, **Bolşevik İdaresi Döneminde Kazakistan'da Rus Hakimiyeti ve Türkler (1917-1936)**, Uludağ Üniversitesi Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2010
- Martha, Brill, Olcott, **The Kazakhs**, Stanford, 1987
- Muzaffar, Olimov, **V.V.Bartold o Natsionalnom Razmejevanii v Sredney Azii**, https://www.cac.org/datarus/st_13_olimov.shtml
- Nasilstvennaya Kollektivizatsiya i Golod v Kazahstane**, Fond XXI vek, Almatı, 1998
- Nursulu, Çetin, **“Kazakistan. Sosyal Dinamikler”**, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yıllığı 2013**, editör: Murat Yılmaz, Turgut Demirtepe, Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2015
- Olivier, Roy, **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, çeviren: Mehmet Moralı, Metis Yayınları, İstanbul, 2016

Raşid, Tacibayev, “*Rusya’nın Orta Asya’ya Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi*”, **Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya**, editör: M. Savaş Kafkasyalı, Ankara-Türkistan: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2012

Sefa, Hekimoğlu, “*Sovyetler Birliği Döneminde Kazakistan*”, **Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya**, editör: M. Savaş Kafkasyalı, Ankara-Türkistan: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2012

Turar, Rıskulov, **Köterilis jane Türkistannın Jerli Halkı**, Taşkent, 1925

Vladimir, Lenin, **Polnoe Sobranie Soçineniy**, Tom 35, Moskva, 1958

Vladimir, Lenin, **Polnoe Sobranie Soçineniy**, Tom 40, Moskva, 1958

Vladimir, Lenin, **Polnoe Sobranie Soçineniy**, Tom 44, Moskva, 1958

Zaharaddin, Kıstaubayev, Balcan, Habdina, **Kızıldar Kırgını**, Öner, Almatı, 1993

Zemelny Kodeks RSFSR, Moskva, 1923

YANLIŞ SOVYET POLİTİKALARI VE BUNUN KAZAKİSTAN'DAKİ KÖTÜ YANSIMALARI Saadettin Yağmur GÖMEÇ*

Özet

Uzun yıllar Rus hâkimiyeti altında yaşayan Kazakistan'da tatbik edilen yanlış ekonomi, kültür ve siyaset politikaları yüzünden karşı karşıya kalınan tahribatın izleri bugün dahi silinebilmiş değildir. Halen Türk Dünyasının en bakir ve zengin topraklarına sahip olan Kazak Türkleri geleneksel konar-göçer hayatlarını sürdürmeye kalkıştıklarında Sovyet-Rus döneminin hükümetleri tarafından çıkarılan birtakım kanunlar ile günden güne fakirleşmeleri sebebiyle sonucu zaman zaman çok kanlı bir şekilde neticelenen ayaklanmalar gerçekleştirdiler. Ne Rus çarlığının Bakir Topraklar projesi ne de Sovyet Rusya'nın kolhoz siyasetinin bu insanlara hiçbir yararı olmadı. Ekonomik, kültürel ve politik hayatın gerisinde kaldıkları gibi, bu topraklara Rus idareciler daima ham madde deposu şeklinde baktılar. Buna bağlı olarak ondokuzuncu asırdan itibaren görülmeye başlayan Slav göçmenlerin akınıyla kendi yurtlarında azınlık durumuna düştükleri bir yana, artık onlara ikinci sınıf vatandaş muamelesi yapılmaya da başlandı. Ellerinden mera arazileri alınması bir yana, sanıldığı üzere onlara modern bir eğitim de sunulmadı. Bu yüzden sosyal hayatın sürekli dışında bırakılan Kazak Türkleri, sanki kendi ülkelerine gelen Rus memurların hizmetkârları, en iyisinden onların işlerini çabuklaştıran

* Prof.Dr. A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Öğretim Üyesi

yardımcılar gibi görüldüler. Bütün Kazak Türklerine Rusça mecbur tutulup, Rus edib ve şairleri öğretilip, okullarda onların eserleri okutulup, ezberletilirken; Kazak şair ve romancıları ancak kendi toplumları arasında itibar kazandılar. Bu hâl Sovyet vatandaşı kavramına ters gelince, zaman zaman kendi içlerinden çıkan birtakım milliyetçi aydınlar bu kötü gidişata bir dur demek isteyip, Rus yetkililerini uyarmaya yeltendiklerinde ise burjuva milliyetçiler veyahut da halk düşmanları oldukları ilan edilerek ya sürgünlere gönderildiler ya da kurşunlanmak suretiyle hayatlarına son verildi. İşte biz bu çalışmada özetle Kazakistan'da Çarlık Rusyası'nın mirasını devralan Sovyet hükümetleri döneminde uygulanan birtakım icraatlarla bunların sonuçlarının yansımalarını göstermeye gayret ettik.

Anahtar Kelimeler: Sovyetler Birliği, Kazakistan, Sovyet Politikaları

FAILURE OF SOVIET POLICIES AND ITS UNFAVORABLE REPERCUSSIONS ON KAZAKSTAN

Abstract

The traces of destruction encountered because of wrong economic, cultural and diplomatic policies applied by Russian in Kazakstan, which was under the Russian sovereignty for many years still remain. When Kazakh Turks, who today possess the most untouched and fertile lands of the Turkic World, attempt to continue their traditional nomadic life revolted against Russians and their failure at times were because of their growing poorness due to the enactments by Soviet-Russian governments. Neither the Untouched Territories Project of Russian Tzarism nor Soviet-Russian kolhoz policy, had no use for these people. They lagged behind in economic, cultural and political life as well as Russian governors considered these territories always as a source of raw materials. Depending on this, apart from the fact that they became minority in their own homeland as a result of Slavic migration wave occurred after the 19th century, they were treated like a second-class citizen. Apart from their pastures were dispossessed, education services were not provided as supposed. For this reason, Kazakh Turks constantly excluded from the social life and were considered as servants of Russian officials incoming to their country, at most as assistants facilitating their works. All of Kazakh Turks were required to Russian, as Russian writers and poets were taught and their literary works studied and memorized in schools; Kazakh poets and novelists were gained reputation only among their own community. When this situation came into conflict with the

notion of Soviet-citizenship, some Russian nationalist intellectuals asked for stopping the rot at times and attempted to warn the Russian authorities, Kazakh Turks were declared as bourgeois nationalist or public enemy and were send into exile or executed by firing squad. In this study, we attempted to show in brief the reflected consequences of the actions taken by Soviet governments inherited Russian Tsardom in Kazakhstan.

Key Words: Soviet Union, Kazakshtan, Soviet Politics

Günümüzde Kazak Türklerinin yurdu demek olan Kazakistan'da Türk-Hun çağından itibaren bir yerleşme söz konusu olup, bilhassa Türklerin doğudan batıya doğru gerçekleştirdikleri akın ve göç hareketlerinde geçiş noktası olması sebebiyle de Türk tarihinin bütün izlerini görmek mümkündür¹. Avrupa Hunları, Hazar, Bulgar, Peçenek, Kuman-Kıpçak ve Uzlar devrinde de İdil-Ural sahası yoğun bir Türk nüfusunu barındırdığı gibi, merkez olma özelliğini de korumuştur².

Ne yazık ki Altun Orda Devletinin inkırazının ardından Karadeniz'in kuzeyinin talihi değişmiş, bilhassa Kazan Hanlığının sükuatıyla beraber bölge Türklerini artık acı ve kederli günler karşılamıştır. Rusya Kazak-Kırgız ordalarının Türkistan'a açılan kapının anahtarı olduğunu anlamış, buna binaen Türkistan'ın zengin yer altı kaynaklarına ulaşmak amacıyla keşif heyetleri hazırlanmış ve hareket noktalarını meydana getirmek için de Kazakistan'ın kuzey taraflarından başlamak üzere kale şehirlerin inşasına girişilmişti. Ekonominin ve düzenin bozulduğu bu yıllarda Kazakların Osmanlı Devleti'ne de elçiler gönderdikleri ve tavsiyeler aldıkları ve bu arada birbirleriyle de kavgalara tutuştukları anlaşılıyor³. Öyle ki Küçük Cüz hanı Ebu'l-hayr ve Orta Cüzün

¹ B.Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 1984, s.23-38; A.G.Medoyev, "Naskalniye Izobrajeniya Gor Tesiktas i Karaungur", **Trud. Akademia Nauk Kazakskoy SSR**, Tom 12, Almatı 1961, s.72-77; P.I.Marikovskiy, "Naskalniye Risunki Gor Kuldjabası", **Trud. Akademia Nauk Kazakskoy SSR**, Tom 12, Almatı 1961, s.78-86.

² **Oguzname Destanı**, 1998, s.31b; S.Y.Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi**, 3. Baskı, Ankara 2009, s.64-69; S.Y.Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, 3. Baskı, Ankara 2014, s.517-532; S.Y.Gömeç, "Türk Tarihinde Peçenekler", **DTCF. Dergisi**, 53/1, Ankara 2013, s.251-266; A.Kesici, **Dün, Bugün ve Hedefteki Kazakistan**, İstanbul 2003, s.25

³ R.Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980, s.483-484; S.G.Klyaştorıny-T.İ.Sultanov, **Türkün Üçbin Yılı**, Çev. A.Batur, İstanbul 2003, s.307-308; O.Doğan, "Tavke Han Dönemi (1680-1718)

önderi Semeke gibi hanlar o kızgınlıkla, Kalmuklarla yaptıkları savaşları dahi bıraktılar. Buna bağlı olarak pekçok yakınını esir veren ve zorda kalan Kazakların Küçük Cüzlerinin başı Ebu'l-hayr Han, 1726 ve 1730 yıllarında Rus çarına gönderdiği elçiler vasıtasıyla Kalmuklara karşı yardım isteme yoluna gitti. Bu yüzden Ruslar bölge Türklerinin hem birbirleriyle, hem de yabancı halklarla mücadelelerini çok iyi değerlendirmiştir. Onları bazan korumak, zaman zaman da hakemlik rolleriyle kandırmışlar ve bu suretle kendilerine yanaştırmışlardı. Böylece 1731'de yayınlanan bir tamimle Rusya, Ebu'l-hayr ve yanındakilerin koruyuculuğunu üstleniyordu⁴.

Kazak Hanlığı ve Tavke Han Yasaları (Jeti Jargı)", **MÜ. Sosyal bilimler Dergisi**, Sayı 3, Bişkek 2002; O.Doğan, "Orta Asya Hanlıklarının Çarlık Rusya'nın Tabiyetine Girmeleri Hakkında Bazı Belgeler", **İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı 39, İstanbul 2004, s.157; Kesici, **a.g.e.**, s.55-72; N.Mukametkanulı, **Tarihi Zertevler**, Almatı 1994, s.50; P.B.Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Çev. O.Karatay, Ankara 2002, s.285; İ.Yarkin, "Türkistan'da Çarlık Rusyasının Baskı ve Sömürme İdaresine Karşı İsyanlar, **Türk Kültürü**, 7/84, Ankara 1969, s.57; R.R.Arat, "Kazakistan", **İslâm Ansiklopedisi**, C. 6, 5. Baskı, İstanbul 1988, s.499-500; M.Saray, "Dış Türkler", **İslâm Ansiklopedisi**, C. 12/2, 5. Baskı, İstanbul 1988, s.408; F.Ünal, "Aktaban Şubırındı Hadisesi", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 160, İstanbul 2000, s.18-21; O.Yorulmaz, "Kazakları Oluşturan Boylar ve Bunların Diğer Türk Devletlerindeki Dağılımı", **Üçüncü Bin Yılın Eşiğinde Türk Uygarlığı**, Bişkek 2003, s.329; O.Yorulmaz, "Kazaklar ve Kazak Hanlığı", **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları**, İstanbul 2016, s.458-460; Ş.Mercani, **Müstefadü'l-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar**, Türkiye Türkçesine Aktaran M.Kalkan, Ankara 2008, s.38.

⁴ F.Ünal, "Türkistan'da Hürriyete Koşanlar", **Tarih ve Medeniyet**, Sayı 61, İstanbul 1999, s.64; F.Ünal, **XVIII. Asır Türk-Rus Münasebetlerinde Neplüyev**, Ordu 2010, s.101; Doğan, **a.g.m.**, s.156-158; O.Doğan, "Türkistan (Orta Asya) Tarihi İle İlgili Belgeler", **İÜ. İktisat Fakültesi Sosyal Siyaset Konferansları**, İstanbul 2005, s.722-730; O.Berber, **Kalmuk İstilası ve Türk Dünyasına Etkileri**, Doktora Tezi, Ankara 2014, s.50-51; Kesici, **a.g.e.**, s.62-63.

Rus arlığı Ebu'l-hayr gibi Orta Cüz hanlarını da çeşitli hediye ve rüşvetlerle yanına çekmeye çalıştı. Bununla beraber 1734'te Orta Cüz ve 1738 tarihinde de Ulu Cüz Rus hâkimiyetine boyun eğdi. Milli bir teşekkül olan her Kazak cüzünün kendi istiklâli uğrunda gayret ve çabalarına rağmen, birbirlerinden ayrılmaları ve parçalanmaları Türklerin siyasi kaderi üzerinde çok kötü tesirler yaptı. Kendi aralarındaki iç anlaşmazlıklar ve savaşlar Kazak Türklerinin birliğini tehdit ettiği kadar, Rus ordusunun Asya'yı işgalini de kolaylaştırmıştır. Rus hâkimiyetinin tesisi yavaş yavaş ve akıllıca gerçekleştirildi. St. Petersburg'daki yönetim Kazaklara vatandaş statüsünü asla vermedi. Bunlar daha ziyade “yabancı” (inoradtsi) diye adlandırıldılar. Askerlikten muaf tutuldular ve kısmen kendi geleneksel hukuklarına bağlı kaldılar⁵.

Rusların iddiasına göre onlar; hâlâ Orta ağlarda yaşayan Türkistan'a girmek suretiyle, göçebelerin modern dünya ile tanışmalarına, iktisaden gelişmelerine vesile olmuşlardı. Ama bırakın bunları bir kenara, yaklaşık 150 yıllık hâkimiyet döneminin sonunda bile, Türkistan'da sadece şeklen değişiklikten başka bir şey yoktu.

Rusya ilk işgal yıllarından itibaren Kazakistan ve daha güneydeki Türkistan topraklarına gelen kendi vatandaşlarına ücretsiz olarak ekilecek toprak, ev yapmak için de bedava arsalar verirken, Türklerin bu yoldaki talebine karşılık Hristiyan olmaları şart koşulmaktaydı. 1881 tarihinde çıkarılan yasa ile Rus köylülerin durumu da güvence altına alındı. Bununla beraber Rus arlığının baskı ve kötü idarelerine karşı

⁵ A.N.Kurat, **Rusya Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 1987, s.347-348; A.Caferoğlu, “Kazak Türkleri”, **Türk Kültürü**, 3/29, Ankara 1965,s.305; A.Bennigsen, “arlık ve Sovyet Hâkimiyeti Altındaki Türkler”, ev. K.Aytaç, **Türk Kültürü**, 24/270, Ankara 1985, s.11; Ünal, **a.g.m.**, s.64; O.Yorulmaz, “Kazak-Başkurt Münasebetleri (XVII-XVIII. Yüzyıl)”, **Tarihten Bugüne Başkurtlar**, Haz. M.Özyetkin-M.Dündar-İ.Kamalov, İstanbul 2008, s.121-122; Doğan, **a.g.m.**, s.170-177; Kesici, **a.g.e.**, s.81-82.

zaman zaman Kazak Türklerince yürütülen ayaklanmalar ortaya çıktıysa da bunlardan bir netice alınmadığı gibi, Türkler hem insan hem de hayvan sayısı bakımında külliyetli miktarda kayıplara uğradılar⁶.

Bu arada 20. yüzyılın başlarına doğru Rusya'da, özellikle Batı Avrupa ve İngiltere'de ortaya çıkan yeni siyasal akımlar da etkili oldu. 1905 yılında hem Kazakistan, hem de bütün eski Rusya bu yeni fikri akımların tesirindeydi. Rus çarlığı idaresindeki Türkler ellerinden geldiğince bu durumu değerlendirmeye çalıştılar. Türkler, Ruslar karşısında silahla yapamadıklarını, siyasi atmosfer içerisinde gerçekleştirme gayreti içine girdiler.

Buna bağlı olarak esen serbestlik rüzgârlarıyla Kazak Türkleri 1906'da Kazak Anayasal Demokratik Partisinin öncülüğünde, halkda milli bir şuur uyanmasını sağlamışlardı. Bilindiği gibi bu parti daha sonra Alaş Orda adını aldı⁷ ve bu

⁶ Kesici, **a.g.e.**, s.95-124; S.Gömeç, "Tarihte ve Günümüzde Kazakistan", **Yeni Forum**, 14/287, Ankara 1993, s.10; Ünal, **a.g.m.**, s.64-69; K.Ercilasun, **Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kaşgar**, Ankara 2013, s.104; Yorulmaz, **a.g.m.**, s.463-471; M.Saray, **Kazak Türkleri Tarihi**, İstanbul 1993, s.38-42; Y.Çavuşoğlu, "Osmanlı Devleti'nin Orta Asya Hanlıkları İle Münasebetleri", **Tanıtım Dergisi**, 8/91-92, İstanbul 1987, s.35; Bennigsen, **a.g.m.**, s.12; N.Şimşir, **Kazak Tarihi ve Kültürü Araştırmaları**, İstanbul 2008, s.49; Kurat, **a.g.e.**, s.347-350; A.Bodger, "Abulhayir Khan of the Kazakh Little Horde, 1718-1748 and His Allegiance to Russia", **II. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiri Özetleri**, İstanbul 4-9 Ekim 1976, s.7-9; E.Bacon, **Esir Orta Asya**, Çev. T.Say, İstanbul (tarihsiz), s.107; Saray, **a.g.e.**, s.44; İ.Yarkın, "Türkistan'ın İktisadi Durumu Hakkında Bazı Bilgiler", **Türk Kültürü**, 10/115, Ankara 1972, s.55; Çavuşoğlu, **a.g.m.**, s.35-36.

⁷ Her ne kadar Kazak Türkleri kendilerini Alaş adlı bir atadan geliyor kabul etseler de, Alaş kelimesi Türkçedeki "Ala" yani karışık, içinde her şey olan sözüyle de ilişkilidir. Belki partinin isminin böyle olması, bütün Türkistan ve İdil-Ural'daki halkları da içine almak amacıyla bu şekilde verilmiş olabilir. Tabi burada Alas~Alaz (Alev/Ateş) terimini de gözden irak

vesileyle ihtilal hareketi hızlandırıldı. Ancak bu gelişmelerden yeterince yararlanılmadı, çünkü I. Cihan Harbi patlak verdiği sırada Rus hükümeti seferberlik ilân etmiş ve 250.000 civarında Kazak Türkü, Rus ordusunda geri hizmetlerde çalıştırılmak üzere askere çağrılmıştı. Ayrıca askeri ihtiyaçlar için Kazakların hayvanlarına el konulması gibi bir durum da söz konusuydu. Elbette Kazak Türkleri kendilerini açlığa sürükleyen bu uygulamaya pabuç bırakmak istemediler. Bu vaziyet bir yana onlar, Rus çarlığının üzerlerine yüklediği vergilerin de azaltılması talebinde bulundular. Rus imparatorluğu Türklerin bu isteklerini dikkate dahi almıyordu. Sonuçta senelerin kırgınlığıyla Sır Derya bölgesinde isyan çıktı. Evliya Ata merkezli başkaldırı az bir zamanda Urallara kadar yayıldı. Sadece Turgay vilayetinde ayaklanmaya katılanların sayısının 20.000 olduğu bildirilmektedir. Ne yazıkki isyan sırasında Türk bölgeleri arasında gereği gibi irtibat sağlanamadı. Fakat buna rağmen Güney-doğu Kazakistan'ın Yedisu havalisinde ortadan kaldırılan Rus askerlerin sayısı 3300 kadar idi. Bunun üzerine Rus devlet duması Aleksandr Kerenski'nin başkanlığında bir komisyonu bölgeye yolladı ve Kazakistan'da bulunan Rus kuvvetleri, Türkistan'ın diğer yerlerinden gelen birliklerle takviye edilerek, 16 Kasım 1916'da Türkleri peyderpey yendiler. Bunun neticesinde 40.000 haneye yakın Türk ailesi çöllere sürüldü. 300.000'den fazla Kazak-Kırgız Türkü Doğu Türkistan'a sığındı. Onbinlerce Kazak idam edildi⁸. Türklerin ellerinde ne var, ne yoksa soyuldu.

tutmamak lazım. Ancak bizim bu söylediklerimiz bir iddia değil, faraziyeden ibarettir.

⁸ E.Bekmahanov, **Kazak SSR Tarihi**, Almatı 1960, s.19-23; İ.Yarkın, "Türkistan'da 1916 Yılı İsyanı Hakkında Bazı Bilgiler", **Türk Kültürü**, 6/68, Ankara 1968, s.30; H.Adıgüzel, **Azatlığın Köşe Taşları**, İstanbul 2001, s.12; C.V.Findley, **The Turks in World History**, New York 2005,

İşte 1916'da neredeyse bütün Türkistan'da başgösteren bu ayaklanmalar sırasında önemli roller üstlenen Alaş Orda Partisi, Bolşevik ihtilalinden de yararlanarak, Çarlık Rusyası'nın sömürsü düzenine son vermek için harekete geçmişti. Bu durumda Kazak Türkleri bir taraftan yaklaşmakta olan komünist ihtilalcilere, diğer yandan çar ordularına karşı mücadele etmek zorundaydılar ve üstüne üstlük Rusya genelinde de rakip güçler birbirleriyle amansızca vuruşuyorlardı. Dolayısıyla komünistlerin bu vakitlerde hertürlü desteğe ihtiyaçları vardı. Buna bağlı olarak Bolşevikler stratejik bir hamle ile 3 Temmuz 1917'de, Bütün Rusya Müslümanları Milli Şurasında şöyle bir çağrıda bulundular: "Bağımsızlık tehlikededir. Hür vatandaşlar harekete geçmediği takdirde memleket felakete sürüklenecek. Müslüman vatandaşlar; ihtilalin zaferi herkese refah ve hürriyet getirecek, başarısızlık ise herkesi sefil yapacak. Ülkeye anarşi ve terör hükmedecek. Emekçiler topraklarından yoksun kalacak. Hedefimiz tek kuvvet halinde ihtilali kurtarmak ve birleşmektir. Müslümanlar ellerinden geldiği kadar çaba harcamalıdır. Hepimizin borcu, her türlü vasıta ile ihtilal hükümetini kuvvetlendirmek olmalıdır". Daha sonra ileri sürülen vaatlere de binaen 1917'de Aktübe ve Uralsk Kongreleri ile Orenburg'da toplanmış olan büyük Kazak Kurultayı memleketin teşkilatlandırılması hakkında birçok mühim kararlar aldı⁹.

Kazak Türklerinin tarihteki ilk ciddi siyasi organizasyonu olan Alaş Orda Hükümeti, Rusya'daki iç kavga esnasında Kızıl ve Beyaz Ruslar arasında kalmasına rağmen,

s.150-151; "1916 Olaylarının 100. Yıldönümü Hakkında Kararname", Çev. R.Abdiyeva, **Ala Too Edebiyatı**, Sayı 5, Ankara 2016, s.6.

⁹ Bu kurultayda idari, mali ve siyasi birçok konular tartışılmakla birlikte eğitim, din ve toprak meseleleri gibi farklı alanlar hakkında da görüşler açıklandı.

bölgede otoritesini yerleştirmiş ve toplumun ihtiyacına binaen birtakım alanlarda ciddi icraatlarda bulunmuştur. Bu mütevazı hükümet bir taraftan kendi hudutları dahilinde idari ve hukuki müesseseleri kurma, güvenliği temin ve adaleti ikame konusunda faaliyetlerde bulunmakta, öbür yandan da askeri teşkilat ile bunun tesis edilemediği mahallerde yerel güçleri harekete geçirerek, savunma tedbirlerine hazırlanıyordu. Onlar basım-yayın ve başka kültür işlerine de önem verdiler. Bu arada ekonomik meseleler içerisinde en başta Türklerden alınarak Rus göçmenlerine dağıtılan toprakların iadesi ve Kazak Türklerinin iskanı konuları üzerinde duruldu. Fakat bu arada Alaş hükümeti ve partisine muhalif bir sosyalist hareket de ortaya çıkarıldı¹⁰.

Bütün bunlar bir tarafa yukarıda da işaret olunduğu gibi Türklerin üstün Rus kuvvetlerine karşı durmaya güçleri ve imkânları yoktu. Orenburg'un 18 Ocak 1918 tarihinde işgali üzerine, merkez Semey bölgesine taşındı. Bolşeviklerle yapılan görüşmelerden de bir sonuç çıkmadı. Esasında Rus komünistlerin Rusya'yı bağımsız cumhuriyetlere bölme gibi bir niyetleri yoktu. Onların amacı çar ailesinin yerini almaktı. İşte bu yüzden üç sene süren kanlı iç mücadelelerden sonra, 1918 martında Alaş Orda Hükümetini dağıtmayı başardılar. Sovyet Rusya 1919'da Kazaklar için bir kukla hükümet kurdu ve Orenburg'u da başkent yaptı. Bu arada 1920 yılı kışının uzaması ve sert geçmesi bir felakete sebep oldu. Birinci Dünya Harbi sıralarında tohumluk darıları bile ellerinden alınan, ekecek ve yiyecek birşeyleri kalmayan yüzbinlerce insan açlıktan öldü. O kadar çaresizdiler ki bırakın kedi, köpek

¹⁰ İ.Yarkın, "Muhtar Türkistan ve Alaş Orda Hükümetleri İle Basmacılık Hareketi Hakkında", **Türk Kültürü**, 2/23, Ankara 1964, s.40; Kesici, **a.g.e.**, s.174-180.

etlerini, ölen yakınlarını dahi yiyecek hale geldiler¹¹. Rusya her zaman olduğu gibi kendi ülkesinin bu insanlarına yardım etmeyi bile düşünmedi, onlar için önemli olan rejimin başarısıydı. Meydanlarda orak-çekiçli ve kıızıl yıldızlı propaganda gösterileri yapılırken, insanlar durduk-yere ölmekteydiler.

Bununla beraber araştırmacıların belirttiğine göre Birinci Cihan Savaşı başlamadan önce Kazakistan topraklarına gelen göçmenlerin sayısı 3.000.000 civarındaydı. Türk arazilerine yerleşen Rus göçmenlerin % 90'ı ziraatla, % 10'u ise sanayi ve ticaretle uğraşıyordu. 1897'de Kazakistan'da % 15 Rus veya Slav var iken, bu sayı 1916'da % 41'lere yükseldi. Bu vaziyetten de anlaşılacağı üzere Türklerin 1916'daki Türkistan ayaklanmaları durup-dururken ortaya çıkmamıştır. Kısa bir süre içerisinde Türk topraklarına ne kadar fazla yabancıların iskan edildiği bu istatistiklerden de görülebilir. 1926 sayımlarında 3.831.000 olarak verilen Kazak Türklerinin nüfusu, 1959'da 3.581.000'e düşmüştür. Normalde 1926'daki sayının iki katı bir artış olması gerekirken bir azalış sözkonusudur¹². Bu durumda, acaba Kazak Türklerine ne oldu sorusu akla gelmektedir. Ayrıca 1925-1929 arasında uygulanan Sovyetleştirme ve kolhoz siyaseti de başarısız olmuş, 1915'te bir Türk ailesine en az 26 baş hayvan düşerken, bu rakam 1929'da 5 baş hayvana inmiştir¹³. Yine bu Sovyetleştirme olayları sırasında

¹¹ S.Y.Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, 5. Baskı, Ankara 2015, s.105.

¹² Y.Miroğlu, "Sovyet Türkistanı Nüfusunun Dinamiki", **Dergi**, 5/18, Münih 1959, s.8; G.A.von, Stackelberg "Sovyetlerin Komünist Emperyalizmi Tecrübesi ve Sovyetler Birliği'ndeki Müslümanlar", **Dergi**, 7/23-24, Münih 1961, s.80.

¹³ Bu kolhoz politikasını haklı göstermek gayesiyle, komünist ideolojinin sözde yazarları her türlü yalanı söyledikleri gibi, yöneticilerden de kolhozların her yıl üretimlerini artırdıklarını bir şekilde ispat etmeleri

yurtlarından sökülen Türklerin iki milyondan fazlası yollarda öldü. Dolayısı ile bu yanlış Sovyet politikaları yüzünden bütün dünya tarihinde ülke nüfusunun yarısını yitiren bir halka daha rastlanılmayacağı söylenebilir.

Sovyet Rusya, Türkleri bu şekil kolhozlarda zorla iskanlarla asimile edip, kimliksizleştirirken, Kazak Türklerinin uyanarak yeni haklar kazanmasını isteyen Kazak Türk aydınlarından Alihan Bökeyhan, Ahmed Baytursun, Muhammedcan Tınışbay, Halil Muhammed, Miryakub Dulat gibi kişileri de çeşitli şekillerde ortadan kaldırıyordu. Dünya tarihinde yine böyle bir aydın kıyımına tesadüf etmek pek mümkün değildir. Türkler üzerinde fiziki ve kültürel emperyalizmin hertürlüsü denendi. Çarlık Rusyası zamanında Türk halk zorla Hıristiyanlaştırılıp, Ruslaştırılmak istenmiş, fakat bu metod beklenen neticeyi vermeyince her Türk boyu için Krill harfleri temelinde ayrı alfabeler hazırlanarak, kültür yoluyla Ruslaştırma planlanmıştı. İşte bu kültürel eritme ve baskı faaliyetleri Sovyet dönemi yöneticilerinin çarlığın eğitimcilerinden devraldığı bir usuldü. Bu arada şu hususu da belirtmekte fayda var: Sovyet yöneticileri Türk boylarını Rusçayı daha iyi öğrenmeleri gerekçesi ile Krill harfleri esasına dayanan alfabeleri kullanmaya mecbur tutarken, Sovyetler Birliğindeki Ermeni ve Gürcü gibi halklara bunu şart koşmadılar¹⁴. Elbetteki bir milletin kısa bir zaman zarfında birkaç alfabe değiştirmesi ve buna uyum sağlaması kolay değildir. Hiç şüphesiz bu durum Türk fikir hayatının gelişmesinde menfi rol oynadı.

Ne yazık ki Rusya'da komünistler iktidara geldiğinde, Alaş Orda'yı kurmuş olan Kazak aydınları dışında, diğer

istenmekteydi. Bakınız, T.Devletşin, **Sovyet Tataristanı**, Çev. M.Emircan, Ankara 1981, s.410.

¹⁴ N.Devlet, "Sovyetler Birliği'ndeki Türkleri Ruslaştırmada Yeni Adımlar", **Türk Dünyası Araştırmaları**, C. 28, İstanbul 1984, s.38.

Türkistanlılar arasında da birlik göremiyoruz. Özbekler farklı hanlıklara bölünmüş olup, kendilerini buldukları bölge ve sınıflara göre isimlendiriyorlardı. Hem Türkçe, hem de Farsça bilen Tacikler, milliyet duygusundan da o kadar uzaktılar ki, ayrı bir Tacik edebiyatının kurulmasına bile taraftar değillerdi. Türkmenlerin durumu daha vahimdi ve onlar birbirlerine düşman kabileler halindeydiler. Türkistanlılar arasındaki bu ayrılıklar, bölgecilik ve lehçe farklarıyla daha da artıyordu. Tabi burada Sovyet politikalarının tesirini de unutmamak lazım. Sovyetlerin büyük gruplar için değişik cumhuriyetler kurma ve hepsine değişik alfabe ile edebi dil dayatmasındaki esas gaye, aydınlar arasında Türklerin tek bağımsız devlet şeklinde birleşmeleri (Turancılık) düşüncelerinin yayılmasını engellemektir¹⁵.

Marksizim ve dolayısıyla komünizm ezilen insanlara sanki bir cennet sunuyordu. İşte bu yüzden de pekçok Kazak-Türk aydınını komünistlerin vaatleri kandırmıştı. Bunlardan birisi olan Turar Rıskulov çocukluğundan itibaren Rus şovenizminin ne demek olduğunu bildiği için, çareyi komünizme girmekte görmüş ve buna binaen Eylül 1917 Bolşeviklerin safına katılmıştı. Ama sonraki yıllarda o da hiçbir şeyin düşündüğü gibi olmadığını anladı. Netice itibarıyla Çarlık Rusyası ile Komünist Rusya'nın hiçbir farkı yoktu, ikisi de Türkleri sömürüyordu. Bunun üzerine Türkistan ve İdil-Ural'ın ileri gelen Türkçüleri kendi Turan Cumhuriyetlerini kurmak istediklerini Moskova'ya iletiler. Fakat bu durum komünist Türkçüler için sonun başlangıcı demektir. Çünkü onlar hiç yokken insanlara mutlu olabilecekleri başka bir alternatif önermekteydiler. Rıskulov doğrudan doğruya Türk Dünyasının Türkiye'yi takip etmesini, Mustafa Kemal'in bütün ezilen halklar için bir umut ışığı yaktığını, onun ve Türkiye'sinin örnek alınmasını söylüyordu. Sovyet-Rus imparatorluğunun

¹⁵ Bacon, a.g.e., s.229.

Türk ve Müslümanlar yararına kılını bile kıpırdatmayacağını o da biliyordu. Çünkü Ruslar için Türkistan sadece bir ham madde deposuydu. Hem Sultan Galiyev, hem de Rıskulov'un tutuklanmasında olsun¹⁶, bu sırada Rus gizli servisinin onların aleyhine hazırladıkları düzmece evraklarda, Türkiye devlet başkanı Mustafa Kemal Atatürk ile ilişkisinin bulunduğu ve Türkiye'nin ajanı olduğu gibi ipe-sapa gelmez iddialar vardı. Halbuki ne Rıskulov, ne de Sultan Galiyev hayatlarında Türkiye'yi görmedikleri gibi, Mustafa Kemal ile doğrudan temasa geçmemişlerdi¹⁷. Artık Moskova'daki efendilerin de Türklere ihtiyaçları kalmamıştı. İhtilalin yerleşmesi için Türkler gözünü açmadan başlarının ezilmesi gerekiyordu.

Sonuç itibarıyla komünist sistem şöyle veya böyle bütün Türkistan ve dolayısı ile de Kazakistan'da demir yumruğunu gösterdi. İkinci Dünya Savaşının bitmesinden sonra Kazakistan Komünist Partisi I. Sekreterliğine bir Kazak Türkü getirilmişti. Fakat herşeye rağmen içlerinde bir nebze memleket sevdası bulunan bu yöneticiler daha sonra, 1950'lerde yürürlüğe

¹⁶ Sultan Galiyev'in tutuklanması yörede büyük bir şaşkınlık yarattı. Tataristan'daki bazı milliyetçiler eğer böyle bir durum var ise, büyük bir yanlışlık olduğunu ve serbest bırakılması için gereğinin yapılmasını Komünist Partisinin Merkez Komitesine rica ettiler. Bu hususta topluca mektup yazıp, gönderenler de sonradan birer birer ortadan kaldırıldılar (Bakınız, İ.Gizzatulın-D.Şarafutdinov, "Mirsaid Sultan-Galiyev", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 122, İstanbul 1999, s.163).

¹⁷ M.Bala, "Sovyetlerde Nasyonal-Komünizm ve Kızıl Turan Efsanesi", **Dergi**, 3/10, Münih 1957, s.11-12; V.Skorodumov, "Türkistan Sovyet Cumhuriyetlerinde Parti Temizlemeleri", **Dergi**, 4/12, Münih 1958, s.28; Z.V.Togan, **Hatıralar**, İstanbul 1969, s.289; S.Soucek, **A History of Inner Asia**, Cambridge 2000, s.218-220; F.Hirsch, **Empire of Nations**. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union, New York 2005, s.96; H.Adıgüzel, **Milli Komünizmin Öncüleri. Turar Rıskulov**, İstanbul 2005; S.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 47- Turar Rıskulov", **Orkun**, Sayı 110, İstanbul 2007, s.1-2; İ.Kamalov, **Avrasya Fatihî Tatarlar**, İstanbul 2007, s.331; Kesici, **a.g.e.**, s.179-182.

sokulan ve kendilerinin aleyhine olan “Bakir Topraklar” projesine karşı çıktılar. Bu sebepten Kazakistan Komünist Partisi Sekreteri Şahahmedov 1954 tarihinde görevinden uzaklaştırılarak yerine Leonid Brejnev atandı. Bu plan ile 25 milyon hektar mera arazisi Sovyetler Birliğini beslemek üzere ziraata açıldı. Çok geniş bir bölgenin Ruslar tarafından tarımda kullanılmaya karar verilmesi, buralara yeniden büyük ölçüde Rus ve Slav halkın yerleştirilmesine neden oldu. Moskova’dan idare edilen bu proje için gereken bütün iş gücü, makina ve aletler planlı bir surette sağlandı. Bu maksatla 1954 yılı sonuna kadar Sovyetler Birliğinin Avrupa kısmından Kazakistan’a 600.000 göçmen getirilerek, iskan edildi. Ayrıca ordudan terhis olunan 1000 kadar asker de Kazakistan’a yerleştirildi¹⁸. Temel ekonomisi hayvancılığa dayalı Kazak Türklerinin açlık ya da sefalete düşmelerinin hiçbir anlamı yoktu.

Eski Sovyetler Birliğinin bütün yatırımı silah ve uzay sanayiine yapıldığından, diğer alanlardaki makineleşme ve teknoloji son derece geri idi. Karaganda yakınlarındaki Temirtav şehrinde, 1956 senesinin 3-5 ekim günlerinde sağlıksız evleri, düşük ücretleri ve kötü çalışma şartlarını protesto etmek amacıyla 1500 kişi iş bıraktı. Merkezi hükümet bu itaatsizliğe çok sert cevap verdi ve KGB ile çatışmaya giren yüzlerce insan öldürüldü. Anlaşılacağı üzere Sovyetlerin bakir topraklardan faydalanmak suretiyle yapılan bu planından da müspet bir sonuç çıkmadı. Bu işle bizzat o zamanki devlet başkanı Kruşçev ilgilenmişti. Eski kolhoz yöneticilerinin ikazlarına rağmen, o bu projeyi uygulamaya sokmuş ve devlet mekanizmalarının hepsini bunlara ayırmıştı. Üstelik bu işlere aktarılan devlet yatırımları da çok büyük paralar tutmuştu¹⁹.

¹⁸ İ.Yarkın, “Türkistan’da İşlenmemiş Toprakların Ziraata Açılmasıyla İlgili Bazı Noktalar”, **Türk Kültürü**, 5/57, Ankara 1967, s.43.

¹⁹ A.Avtorhanov, “Hruşçov Hâkimiyeti Altında Sovyetler Birliğinin İç Siyaset Gelişmesi”, **Dergi**, 7/23-24, Münih 1961, s.21.

Dünyanın gelmiş-geçmiş en büyük zalimi Stalin'in 1953 senesinde ölümünün ardından iktidar koltuğuna oturan Nikita Kruşçev'in zamanında, bir açık hapishane durumundaki Sovyet-Rusya'nın insanları patlama derecesine geldiğinden onlara biraz rahat nefes alma imkanı tanındı. Tabiki bu gelişme, halkta acaba hürriyetimize yeniden kavuşabilir miyiz düşüncelerini doğurduysa da, yetişmiş kadrolar daha evvelce ortadan kaldırıldığından, bu hareket pek güçlenemedi. Birtakım cılız teşebbüsler de daha doğmadan boğuldu.

Hazar ötesinde bağımsızlıklarını kaybettiklerinden beridir Türkler pekçok zorbalık ve vahşetlere maruz kaldılar. Sovyet Rusya'da yaşanan yukarıda vurguladığımız hadiselerin benzeri gibi, bu kez de 1964 yılında Komünist Çin topraklarındaki Kazak Türkleri bir felaketle karşı karşıya geldiler. Türkler açıktan açığa katledilmeye başlandı. Çinlilerle mücadeleye giren binlerce Kazak Türkü öldürüldü. Bu sırada Afganistan'a sığınan 800 Kazak Türkü'nün geri verileceği haberi duyulunca Türkiye'de bir infial doğmuş ve Türkçüler Derneği Başkanı N.Atsız, zamanın Dışişleri Bakanı F.C.Erkin'e bir açık mektup yazarak bunların Türkiye'ye alınması için elden ne geliyorsa yapılması gerektiğini işaret etmiştir²⁰. Ne yazık ki hem Çin, hem de Rusya'da Türkleri planlı bir şekilde ortadan kaldırma politikaları, sonraki yıllarda da sürdü. 1979'da yine Almanların Tselingrad bölgesine yerleştirilmelerini önlemek ve Kızıl Ordu ile birlikte Afganistan'a gönderilen ve orada ölen askerlerin İslâmi usullere göre gömülmelerini sağlamak amacıyla çıkan çatışmalarda da birçok Kazak Türkü öldü.

Leonid Brejnev'in 1956'da Kazak Komünist Partisi Sekreterliğinden ayrılmasından sonra, yine bir Kazak Türkü olan Dinmuhammed Kunayev bu göreve getirildi. Kunayev'in

²⁰ Atsız, "800 Kazak Türkü", **Ötüken Dergisi**, Sayı 3, İstanbul 1964, s.5; Adıgüzel, **a.g.e.**, s.19-20.

en büyük iyiliklerinden biri Türkleri Komünist Partiye sokması oldu. Bununla beraber uzun yılların ardından 16 Aralık 1986'da Kunayev'in iktidardan uzaklaştırılması ve yerine Genadi Kolbin'in getirilmesi büyük tepkilere yol açtı. Böylece bütün Sovyetlerdeki gibi Kazakistan'da da devlet idaresinde Rus baskı ve kontrolü estirmek istendi. II. Dünya Savaşından sonra yürürlükte olan uygulamaya göre, milli cumhuriyetlerin komünist partilerinin birinci sekreterleri o millete mensuplardan seçilirdi. Ancak Moskova'nın denetimini artırmak için ikinci sekreter umumiyetle Rus azınlıktan tayin olunurdu. Kazakistan'da ise bunun tam tersi yapılmak istendi. Bunun üzerine yer yer ayaklanmalar çıktı. Patlak veren hadiseleri o güne kadar alışılmışın dışında ilk defa resmi haber ajansı Tass duyurmuştur. Verilen haberlerde, Türkler için her türlü karalamalar yapıldığı gibi, protestocuların Pan-Türkist gençlerin tahrikine kapıldığı da söyleniyordu. Kazak gençleri sokak ve meydanlarda "Kazakistan Kazaklarıdır" diye bağırıyorlardı. Başkaldıranlar ile Rus askerleri arasında çıkan çatışmalarda 50'ye yakın Türk öldürüldü. Olayların başka yerlere sıçramasını önlemek üzere Almatı şehri 70.000 kişilik askeri kuvvet ile kuşatıldı. Hadiselerin çıkış sebebinin güya incelemek için 15 uçak dolusu Rus yetkili Almatı'ya geldi²¹. Ruslar olayların önünü alabilmek gayesiyle, tekrar başa bir Türk olan Saidullah Kubaşev'i atadılar. Kazakistan'daki Aralık hadiseleri bağımsızlığın bir tezahürüydü ve o günden sonra bu hadise Kazakistan'da milli bayram olarak kutlanmaya başlandı.

²¹ A.Sultan, "Müslüman-Arap Dünyasında Sovyet Propagandasının Dış Şekilleri", **Dergi**, 2/7, Münih 1956, s.95; N.Devlet, "Kazak Türklerinin Ayaklanması", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 3, İstanbul 1987, s.52-53; M.Alaşbek, "Kazakistan'da İsyân", **Türk Yurdu**, C. 8, İstanbul 1987, s.58-60; R.Abazov, **The Palgrave Concise Historical Atlas of Central Asia**, New York 2008, s.90.

Sovyet Rusya zamanında Kazaklara özellikle kalitesiz Rus malları satılıyordu. Ticaret kasabaları ve panayırlar Rusların, ticaret ise Sartlar (Tacik ve Fars) ve Kazanlıların elinde bulunuyordu ve bu yüzden saf Kazak Türkleri ticaretten pek fazla anlamadıklarından çoğu vakit yüksek fiatla kötü ürünler almak zorunda kalıyorlardı. Her çeşit madeni eşyanın pazarlardan temini durumu ise, Türk-Kazak el sanatlarının da yok olması demektir. Rusların vergi ve idari sistemleri de, Kazak Türklerinin bildikleri bir şey değildi. Artık vergiler nakit para şeklinde alınıyor ve bu vaziyet onların mallarını pazarlarda satarak para kazanmalarını gerektiriyordu. Para ile faiz gibi şeylerle ilgilenmek ise beraberinde sahtekârlık ve rüşveti getirmekteydi. Ayrıca vergiler insanların varlık durumuna göre toplanmayınca, fakirler daha da fakirleşiyordu. Genellikle hayvancılığa dayalı bir ekonomiye sahip Kazak Türkleri için bu altından kalkılmaz bir felaketti. Hayvanlarını otlatmak için başka bir vilayete göçtüklerinde, orada da vergi ödeme mecburiyetinde bırakılmaları için başka bir boyutu idi. Hatta bu göçler esnasında zaman zaman götördükleri hayvanların sayısı kadar vergi alınmasına bile rastlanmıştır. Rusların karışık bürokrasisi karşısında da Kazak Türkleri iktisaden yıpranıyorlardı²². Üstüne üstlük, Kazaklar Rusların getirdiği seçim usullerine bir türlü alışamadılar. Onlar hâlâ geleneksel aksakal sistemine bağlıydılar. Aşirete beylik veya başka bir konuda anlaşmazlık olursa, aksakallar bir araya gelerek karar alırdı²³. Hâlbuki Rus seçim usulünde insanlar ikiye ayrılmak zorunda bırakılarak birbirlerine rakip ya da düşman oluyorlardı.

²² Kazakistan'da Türklerle, Slav asıllıların yaşadıkları yerleri ekonomik açıdan karşılaştırdığımızda, Türklerin yoğun bulunduğu güney ve batı eyaletlerinde tarımın ön planda olduğu ve Kazak Türklerinin de umumiyetle bu alanda çalıştıkları görülür.

²³ Gömeç, "Tarihte ve Günümüzde Kazakistan", s.11; H.Devrişeva, **Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Kazakların Sosyal ve Kültürel Hayatı**, Doktora Tezi, Ankara 2016, s.209.

Böyle bir problem zuhurunda ise müracaat ettikleri makam yine Ruslardı.

Komünist sistemin ne kadar güzel olduğunu ispatlayabilmek için birçok yöntem geliştirilmiş ise de, bunların hiçbirinde başarı sağlanamadı. İşte buna binaen 1932-1933 yıllarında milyonlarca Kazak Türkü suni açlıkla katledildiler. Binlerce konar-göçer aile zorla kollektif çiftliklerde toplandı²⁴. Bölgeler arasında serbest dolaşım yasaklandığından, onbinlerce hayvan otlak yokluğundan öldü. Karşı koymaya kalkışanlar “Gerici Baylar” diye suçlandılar²⁵. Bütün bu kötü uygulamalar Kazakların hiçbir zaman iktisaden bellerini doğrultmalarına fırsat vermedi.

Tabiki Kazakistan’a gelen başta Rus görevlilerin yaşama biçimleri, Kazak Türklerinin birbirlerine bağlı geleneksel hayat tarzlarının bozulmasına yol açan etkenlerdir. Rusların din, ahlak ve toplumsal görgü kuralları tamamen Türk halkına ters idi. Türklerin arasındaki dayanışma ruhu öldü. Mesela eskiden hayvanları kırgına uğrayan veya bir felaket yaşayan Kazak ailesi, diğer zenginlerin yanında çalışarak geçmişteki hayat standardı veya sürülerini elde etme imkanına kavuşuyordu. Fakat Rus sistemi geldikten sonra insanlar artık kendilerine değil, karın tokluğuna devlet için çalışmak mecburiyetinde kaldılar²⁶. Böylece birçok fakir Kazak sosyal

²⁴ Kazak Türkleri kolhozlaştırma ve kollektifleştirme bahaneleriyle açlıkla katledilirken, komünist basında ekin ekenlerin, traktörcülerin tebessümleri eksik olmayan, mutlu fotoğrafları yayımlanıyordu. İnsanlar korkuyla büyüdüler, hür düşünceden mahrum olarak mankurtlaştılar. Milyonlarca Kazak suni açlıkla öldürüldü. Binlerce aydın kurşuna dizildi (Bakınız, A.Kesici, “Tam Bağımsız Kazakistan”, **Yeni Forum**, 12/260, Ankara 1991, s.48).

²⁵ Bacon, **a.g.e.**, s.109-111; M.Saray, **Rusya’nın Türk İllerinde Yayılması**, İstanbul 1975, s.215-216.

²⁶ Umumiyetle hayvancı olan Kazak-Kırgız Türkleri arasında malını-mülkünü yitirenler bir müddet sonra yerleşik hayatı benimsiyorlardı ki,

hayatın dışına itiliyordu. Kuzey bozkırlarında, Kazak Türkleri arazilerini Ruslara kiralyor ve zamanla durumlarını kuvvetlendiren Ruslar, ilgili memuru satın alarak toprağı kendi üzerlerine geçiriyorlardı.

Bu arada kendileriyle bir ilgisi bulunmayan İkinci Cihan Harbi yıllarında 1.200.000 Kazak Türkü'nün silah altına alındığı, kolhoz ve köylerde çalışacak işçi kalmadığı, bu sebepten Sovyet hükümetinin 13-17 yaş arasındakileri istihdam ettiği, savaşın sonlarına doğru ise tarlalarda çalışanların neredeyse tamamına yakını kadınların meydana getirdiğı söylenmektedir. Ayrıca II. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında, komünizme karşı çıkan binlerce Koreli, Ukraynalı, Volga Almanı, Kırım Türkü ve diğer milliyetlerden insanların Kazakistan'a sürgünleri bir tarafa, 1942'den itibaren Sovyetler Birliğinin batısı Alman işgaline uğrayınca, Ruslar buralardaki pekçok fabrikayı sökerek, ham madde ve maden yataklarına sahip, daha güvenli Kazakistan'a taşıma yoluna gittiler. Yine Sovyet idaresi boyunca Ruslar yönetici, teknik eleman ve kardeş yardımcı olma bahanesiyle bölgeye yerleşmeyi sürdürdüler. Sonunda daha evvel de söylediğimiz gibi "Bakir Topraklar" programı çıkarıldı. 1950'lerde ortaya atılan bu planın gayesi, Kuzey Kazakistan'da kalan otlakları da Rusların midesine indirmekten başka bir şey değildi²⁷.

Meseleye eğitim ve kültür noktasından baktığımızda da Sovyet-Rus liderleri, eğitim yoluyla Türkistanlıların Ruslaşacağını sandılar. Elbette bu çalışmalar sonucu bazı kişiler, tıpkı çarlık zamanında olduğu gibi Rus cemiyeti içerisinde kendilerine yer buldular. Fakat herşeye rağmen okuyanların büyük çoğunluğu milli benliklerini yitirmedi.

onlara da tıpkı Oguzlar da olduğu üzere "yatuk" ya da Kazak-Kırgız Türkçesinde "catak" deniyordu. Bakınız, S.G.Agacanov, **Oguzlar**, Çev. E.Necef-A. Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003, s.142.

²⁷ Bacon, **a.g.e.**, s.132; Kesici, **a.g.e.**, s.212-213.

Bunların bazıları Rusça konuşup, Avrupaî elbiseler giymekte, toplum içerisinde Rusların beğeneceği şekilde davranmakta, ama kendilerine has ayrı bir topluluk meydana getirmekteydiler²⁸. Bu halleriyle de elbette iğreti duruyorlardı.

Bilindiği üzere Lenin'in ölümünün ardından iktidar koltuğuna oturan Stalin'li yıllarda Kazakistan, Sovyet cumhuriyetleri içinde ülke çapındaki, temizlik (Repressiya) hareketi sırasında en fazla kayıp veren bölgelerden biridir. 1930-1938 seneleri arasında Kazakistan'daki milli kadroların belki de tamamen ortadan kaldırıldığına ve imha edildiğine şahitiz. Tabiki bu soykırım ve temizlik esnasında her zaman olduğu üzere aydınlar, elbette buna binaen de eğitimciler öldürüldü. Böyle olmakla beraber komünistler, bir kısmını da aldatma ve satın alma yoluyla kendi taraflarına çekmeyi başarmışlarsa da, Kazak Türklerinin tamamını kandıramadılar. Aydınlar bazan ellerine kalemlerini, bazan da silahlarını alarak, atalarının topraklarını savunmaktan geri durmadılar. Yine söylenenlere göre, 1937-1938 yıllarında 102 bin Kazak Türkü tutuklanmış, bunların 27 bini hemen kurşuna dizilmiş, geri kalanları da toplama kampları ve hapishanelerde hayatlarını yitirmiştir.

Sovyetleştirmenin bir başka ayağını alfabe değişikliği meydana getirmiştir ki, bunun da alt yapısı daha Çarlık Rusyası sırasında atılmıştır. Bununla birlikte Kazak Türkleri 1926'da, Baku'da toplanan Türkoloji Kongresini, Ahmet Baytursunoglu'nun başkanlığındaki bir heyetle yakından takip ettiler. Her ne kadar o, Latin alfabesine karşı çıkmış ise de, yine Rusların istediği olmuştur. Onlar 1929'a kadar Arap, 1929-1939 yılları arasında Latin alfabesini kullandılar²⁹. Kazak

²⁸ Caferoğlu, **a.g.m.**, s.13-14; Kesici, **a.g.e.**,152, 222.

²⁹ S.Şimşir, **XX. Yüzyıl Türk Dünyasında Türk Düşünürleri**, İstanbul 2008, s.41.

Türkleri 1939'dan sonra Krill alfabesine geçmişlerdi. Bütün bu değişiklikler ise onların kültürlerinde bir kopukluğa sebep oldu.

Malûmdur ki Sovyet şarkiyatçıları, kendi incelemelerine Sovyet tarih ilminin umumi ideolojik esaslarını ekleyerek, her zaman Sovyet Rusya'nın dünya tarihindeki mümtaz rolünü öne çıkarmışlardır. Buna bağlı olarak Sovyetler Birliği İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, 2 Ocak 1951'de Türkistan'da çarlık devrindeki halk isyanlarının “Orta Asya'nın Rusya'dan ayrılması tezini savundukları için bir irtica hareketi olduğu” hakkında bir kararname bile neşretmişti³⁰. Buna rağmen milli tarihe duyulan ilgi 1951'de alınan tedbirlerle engellenemedi. 1954'te Taşkent'te toplanan Sovyet Tarihçileri Konferansında Kruşçev, Türklerden milli tarihleriyle ilgili yazdıkları şeylerin inkarını istedi, ama 1958 tarihinde Kazakistan Eğitim Bakanlığı halktan gelen baskılar karşısında, orta okullarda Kazak tarihinin okutulmasını kabul etmek zorunda kaldı³¹.

Kazakistan Türk Cumhuriyeti'nin topraklarına köktükleri ilk günden itibaren tabii kaynaklarını yıllarca sömüren Ruslar, 1950'lerin sonlarında bile buraların eğitim meselelerine ciddiyetle eğilmediler. Kazakistan Komünist Partisinin 8. Kongresi tutanaklarından anlaşıldığına göre, daha ilkokul yüzü görmemiş çocukların sayısı 60.000'in üzerinde idi. 1959-1960 yıllarında Kazakistan'da 11.750 okul vardı. Bu okul müdürlerinin ancak 4350'si Kazak Türkü'ydü. Almatı'daki devlet üniversitesinin de 1957'de 3770'i bulan öğrenci sayısı arasında Kazak Türklerinin 1550 kişi olduğunu görüyoruz³². Bunlar Rusların cumhuriyetlerde milli eğitime ve

³⁰ P.Urban, “Sovyet Şarkiyatçılığının Sıradaki Meseleleri”, **Dergi**, 3/11, Münih 1957, s.71; Skorodumov, **a.g.m.**, s.23-24; B.Hayıt, “Sovyet Koloni Siyasetinin Bir Örneği Olmak Üzere Türkistan”, **Dergi**, 7/25, Münih 1961, s.41; Kesici, **a.g.e.**, s.210.

³¹ Bacon, **a.g.e.**, s.225.

³² R.Karça, “Sovyetler Birliği Komünist Partisi XX. Kongresinde Talim ve Terbiye Meseleleri”, **Dergi**, 2/6, Münih 1956, s.49; Hayıt, **a.g.m.**, s.42.

yerel halka ne dereceye kadar önem verdiklerini ortaya koyması açısından çarpıcı bir istatistiktir.

Komünist Partinin direktifleriyle Yüksek ve Orta Teknik Eğitim Bakanlığınca 13 Ekim 1973'te kabul edilen eğitim programı, Ruslaştırmanın yeni bir basamağını oluşturuyordu. Şimdiye kadar ana dilde okutulan dersler de bundan sonra Rusçaya dönüldü. 27 Mayıs 1983'te ise, Sovyetler Birliği Komünist Partisi yayın organı Pravda Gazetesi, SBKP Merkez Komitesi Politbürosunun, Rus olmayanlara Rus dilini daha da iyi öğretmekle ilgili tedbirler hakkında müzakereler yapıldığını yazmıştı. Ayrıca Rus yöneticiler, Rus dilinin büyüklüğü ve herkes tarafından öğrenilmesi gerektiği fikrini, Türk ileri gelenlerinin ağzından yayarak, bu düşüncenin bizzat Türkler tarafından desteklendiği havasını estirmek ve herhangi bir tenkitle karşılaştıklarında bu gibi Türk aydınlarının sözlerini kendilerini aklamak için kullanmayı akıllarına getirmişlerdi.

Sovyet Rusya, Rus olmayanları tabi ki ilk planda dil, din, ırk, kültür, ölkü ve tarih yönünden Ruslaştırma, yani onları millî şuurdan yoksun bir topluluk haline getirip, asimile etmek için büyük bir seferberlik başlatmıştı³³. Zaten Sovyetler Birliği'nin böyle beynelmilelci bir politikanın dışında başka bir yol izlemesi de akla gelemezdi. Ama yaşanan günler Rusya'nın hiçbir politikasının doğru olmadığını gösterdi. Rusya geride sadece göz yaşısı, kan ve karmaşa bıraktı.

Uzun yıllar Rus hâkimiyeti altında yaşayan Kazakistan'da tatbik edilen yanlış ekonomi, kültür ve siyaset politikaları yüzünden karşı karşıya kalınan tahribatın izleri bugün dahi silinebilmiş değildir. Halen Türk Dünyasının en bakir ve zengin topraklarına sahip olan Kazak Türkleri geleneksel konar-göçer hayatlarını sürdürmeye kalkıştıklarında Sovyet-Rus döneminin hükümetleri tarafından çıkarılan

³³ O.Caroe, **Sovyet İmparatorluğu. Sömürülen Topraklar**. Çev. Z.Yüksel, İstanbul (tarihsiz), s.248; Devlet, "Sovyetler Birliği'ndeki...", s.39-47.

birtakım kanunlar ile günden güne fakirleşmeleri sebebiyle, sonucu zaman zaman çok kanlı bir şekilde neticelenen ayaklanmalar gerçekleştirdiler. Ne Rus çarlığının Bakır Topraklar projesi ne de Sovyet Rusya'nın kolhoz siyasetinin bu insanlara hiçbir yararı olmadı. Ekonomik, kültürel ve politik hayatın gerisinde kaldıkları gibi, bu topraklara Rus idareciler daima ham madde deposu şeklinde baktılar. Buna bağlı olarak ondokuzuncu asırdan itibaren görülmeye başlayan Slav göçmenlerin akınıyla kendi yurtlarında azınlık durumuna düştükleri bir yana, artık onlara ikinci sınıf vatandaş muamelesi yapılmaya da başlandı. Ellerinden mera arazileri alınması bir yana, sanıldığı üzere onlara modern bir eğitim de sunulmadı. Bu yüzden sosyal hayatın sürekli dışında bırakılan Kazak Türkleri, sanki kendi ülkelerine gelen Rus memurların hizmetkârları, en iyisinden onların işlerini çabuklaştıran yardımcıları gibi görüldüler. Bütün Kazak Türklerine Rusça mecbur tutulup, Rus edib ve şairleri öğretilip, okullarda onların eserleri okutulup, ezberletilirken; Kazak şair ve romancıları ancak kendi toplumları arasında itibar kazandılar. Bu hâl Sovyet vatandaşı kavramına ters gelince, zaman zaman kendi içlerinden çıkan birtakım milliyetçi aydınlar bu kötü gidişata bir dur demek isteyip, Rus yetkililerini uyarmaya yeltendiklerinde ise burjuva milliyetçiler veyahut da halk düşmanları oldukları ilan edilerek ya sürgünlere gönderildiler ya da kurşunlanmak suretiyle hayatlarına son verildi. İşte biz bu çalışmada özetle Kazakistan'da Çarlık Rusyası'nın mirasını devralan Sovyet hükümetleri döneminde uygulanan birtakım icraatlarla, bunların sonuçlarının yansımalarını göstermeye gayret ettik.

KAYNAKÇA

- “1916 Olaylarının 100. Yıldönümü Hakkında Kararname”,
Çev. R.Abdiyeva, **Ala Too Edebiyatı**, Sayı 5, Ankara 2016
- Abazov, R., **The Palgrave Concise Historical Atlas of Central Asia**, New York 2008
- Adıgüzel, H., **Azatlığın Köşe Taşları**, İstanbul 2001
- Adıgüzel, H., **Milli Komünizmin Öncüleri. Turar Rıskulov**, İstanbul 2005
- Agacanov, S.G., **Oğuzlar**, Çev. E.Necf-A.Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003
- Alaşbek, M., “Kazakistan’da İsyân”, **Türk Yurdu**, C. 8, İstanbul 1987
- Arat, R.R., “Kazakistan”, **İslâm Ansiklopedisi**, C. 6, 5. Baskı, İstanbul 1988
- Atsız, “800 Kazak Türkü”, **Ötüken Dergisi**, Sayı 3, İstanbul 1964
- Avtorhanov, A., “Hruşçov Hâkimiyeti Altında Sovyetler Birliğinin İç Siyaset Gelişmesi”, **Dergi**, 7/23-24, Münih 1961
- Bacon, E., **Esir Orta Asya**, Çev. T.Say, İstanbul (tarihsiz)
- Bala, M., “Sovyetlerde Nasyonal-Komünizm ve Kızıl Turan Efsanesi”, **Dergi**, 3/10, Münih 1957
- Bekmahanov, E., **Kazak SSR Tarihi**, Almatı 1960
- Bennigsen, A., “Çarlık ve Sovyet Hâkimiyeti Altındaki Türkler”, Çev. K.Aytaç, **Türk Kültürü**, 24/270, Ankara 1985
- Berber, O., **Kalmuk İstilas ve Türk Dünyasına Etkileri**, Doktora Tezi, Ankara 2014
- Bodger, A., “Abulhayir Khan of the Kazakh Little Horde, 1718-1748 and His Allegiance to Russia”, **II. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiri Özetleri**, İstanbul 4-9 Ekim 1976
- Caferoğlu, A., “Kazak Türkleri”, **Türk Kültürü**, 3/29, Ankara 1965
- Caroe, O., **Sovyet İmparatorluğu. Sömürülen Topraklar**. Çev. Z.Yüksel, İstanbul (tarihsiz)

- Çavuşoğlu, Y., “Osmanlı Devleti’nin Orta Asya Hanlıkları İle Münasebetleri”, **Tanıtım Dergisi**, 8/91-92, İstanbul 1987
- Devlet, N., “Sovyetler Birliği’ndeki Türkleri Ruslaştırmada Yeni Adımlar”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, C. 28, İstanbul 1984
- Devlet, N., “Kazak Türklerinin Ayaklanması”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 3, İstanbul 1987
- Devletşin, T., **Sovyet Tataristanı**, Çev. M.Emircan, Ankara 1981
- Devrişeva, H., **Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Kazakların Sosyal ve Kültürel Hayatı**, Doktora Tezi, Ankara 2016
- Doğan, O., “Tavke Han Dönemi (1680-1718) Kazak Hanlığı ve Tavke Han Yasaları (Jeti Jargı)”, **MÜ. Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 3, Bişkek 2002
- Doğan, O., “Orta Asya Hanlıklarının Çarlık Rusya’nın Tabiyetine Girmeleri Hakkında Bazı Belgeler”, **İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı 39, İstanbul 2004
- Doğan, O., “Türkistan (Orta Asya) Tarihi İle İlgili Belgeler”, **İÜ. İktisat Fakültesi Sosyal Siyaset Konferansları**, İstanbul 2005
- Ercilasun, K., **Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kaşgar**, Ankara 2013
- Findley, C.V., **The Turks in World History**, New York 2005
- Gizzatulın, İ-Şarafutdinov, D., “Mirsaid Sultan-Galiyev”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 122, İstanbul 1999
- Golden, P.B., **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Çev. O.Karatay, Ankara 2002
- Gömeç, S.Y., “Tarihte ve Günümüzde Kazakistan”, **Yeni Forum**, 14/287, Ankara 1993
- Gömeç, S.Y., “Türk Tarihinde Peçenekler”, **DTCF. Dergisi**, 53/1, Ankara 2013

- Gömeç, S.Y., “Türk Tarihinin Kahramanları: 47- Turar Rıskulov”, **Orkun**, Sayı 110, İstanbul 2007
- Gömeç, S.Y., **Uygur Türkleri Tarihi**, 3. Baskı, Ankara 2009
- Gömeç, S.Y., **Türk Kültürünün Ana Hatları**, 3. Baskı, Ankara 2014
- Gömeç, S.Y., **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, 5. Baskı, Ankara 2015
- Grousset, R., **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980
- Hayıt, B., “Sovyet Koloni Siyasetinin Bir Örneği Olmak Üzere Türkistan”, **Dergi**, 7/25, Münih 1961
- Kamalov, İ., **Avrasya Fatih Tatarlar**, İstanbul 2007
- Karça, R., “Sovyetler Birliği Komünist Partisi XX. Kongresinde Talim ve Terbiye Meseleleri”, **Dergi**, 2/6, Münih 1956
- Kesici, A., “Tam Bağımsız Kazakistan”, **Yeni Forum**, 12/260, Ankara 1991
- Kesici, A., **Dün, Bugün ve Hedefteki Kazakistan**, İstanbul 2003
- Klyaştorıny, S.G-Sultanov, T.İ., **Türkün Üçbin Yılı**, Çev. A.Batur, İstanbul 2003
- Kurat, A.N., **Rusya Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 1987
- Marikovskiy, P.I., “Naskalrıye Risunki Gor Kuldjabası”, **Trudı. Akademia Nauk Kazakskoy SSR**, Tom 12, Almatı 1961
- Medoyev, A.G., “Naskalrıye Izobrajeniya Gor Tesiktas i Karaungur”, **Trudı. Akademia Nauk Kazakskoy SSR**, Tom 12, Almatı 1961
- Mercani, Ş., **Müstefadü’l-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar**, Türkiye Türkçesine Aktaran M.Kalkan, Ankara 2008
- Miroğlu, Y., “Sovyet Türkistanı Nüfusunun Dinamiki”, **Dergi**, 5/18, Münih 1959
- Mukametkanulı, N., **Tarihi Zertevler**, Almatı 1994

Oguzname Destanı, 1998

Ögel, B., **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 1984

Saray, M., **Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması**, İstanbul 1975

Saray, M., "Dış Türkler", **İslâm Ansiklopedisi**, C. 12/2, 5. Baskı, İstanbul 1988

Saray, M., **Kazak Türkleri Tarihi**, İstanbul 1993

Skorodumov, V., "Türkistan Sovyet Cumhuriyetlerinde Parti Temizlemeleri", **Dergi**, 4/12, Münih 1958

Soucek, S., **A History of Inner Asia**, Cambridge 2000, s.218-220; F.Hirsch, **Empire of Nations**. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union, New York 2005

Stackelberg, G.A.Von, "Sovyetlerin Komünist Emperyalizmi Tecrübesi ve Sovyetler Birliği'ndeki Müslümanlar", **Dergi**, 7/23-24, Münih 1961

Sultan, A., "Müslüman-Arap Dünyasında Sovyet Propagandasının Dış Şekilleri", **Dergi**, 2/7, Münih 1956

Şimşir, N., **Kazak Tarihi ve Kültürü Araştırmaları**, İstanbul 2008

Şimşir, S., **XX. Yüzyıl Türk Dünyasında Türk Düşünürleri**, İstanbul 2008

Togan, Z.V., **Hatıralar**, İstanbul 1969

Urban, P., "Sovyet Şarkiyatçılığının Sıradaki Meseleleri", **Dergi**, 3/11, Münih 1957

Ünal, F., "Türkistan'da Hürriyete Koşanlar", **Tarih ve Medeniyet**, Sayı 61, İstanbul 1999

Ünal, F., "Aktaban Şubırındı Hadisesi", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 160, İstanbul 2000

Ünal, F., **XVIII. Asır Türk-Rus Münasebetlerinde Neplüyev**, Ordu 2010

- Yarkın, İ., “Muhtar Türkistan ve Alaş Orda Hükümetleri İle Basmacılık Hareketi Hakkında”, **Türk Kültürü**, 2/23, Ankara 1964
- Yarkın, İ., “Türkistan’da 1916 Yılı İsyanı Hakkında Bazı Bilgiler”, **Türk Kültürü**, 6/68, Ankara 1968
- Yarkın, İ., “Türkistan’da İşlenmemiş Toprakların Ziraata Açılmasıyla İlgili Bazı Noktalar”, **Türk Kültürü**, 5/57, Ankara 1967
- Yarkın, İ., “Türkistan’da Çarlık Rusyasının Baskı ve Sömürme İdaresine Karşı İsyanlar”, **Türk Kültürü**, 7/84, Ankara 1969
- Yarkın, İ., “Türkistan’ın İktisadi Durumu Hakkında Bazı Bilgiler”, **Türk Kültürü**, 10/115, Ankara 1972
- Yorulmaz, O., “Kazak-Başkurt Münasebetleri (XVII-XVIII. Yüzyıl)”, **Tarihten Bugüne Başkurtlar**, Haz. M.Özyetkin-M.Dündar-İ.Kamalov, İstanbul 2008, s.121-122
- Yorulmaz, O., “Kazakları Oluşturan Boylar ve Bunların Diğer Türk Devletlerindeki Dağılımı”, **Üçüncü Bin Yılın Eşiğinde Türk Uygarlığı**, Bişkek 2003
- Yorulmaz, O., “Kazaklar ve Kazak Hanlığı”, **Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, İstanbul 2016

BAĞIMSIZLIK SONRASI KAZAKİSTAN'INDA KÜLTÜR DEĞİŞİMİ

Ayhan PALA *

ÖZET

Sovyet dönemi Kazakistan'ında Kazak milli kültürü ideolojik kısıtlamalar sebebiyle körelmeye yüz tutmuş, birçok gelenek silinmeye çalışılmış ve bunun neticesinde kısmen de unutulmuştur. Sovyet döneminde komünist ideoloji bakış açısıyla yazılan kitaplarda Kazak kültürünü oluşturan pek çok konu ideolojiye aykırı görülerek yazılamamıştır. Bugün Kazakistan'ın manevî büyüğü olarak kabul edilen Ahmed-i Yesevî'nin Hikmetleri gibi Kazak ve umumi Türk kültürünün mühim bir unsuru yasaklanmıştır. Bağımsızlık sonrası Kazakistan'da çeşitli üniversiteler ve İlimler Akademisine bağlı enstitülerde Ahmed-i Yesevî, Mustafa Çokay gibi tarihî kişilerle ilgili akademik toplantılar yapılmakta, bu kişiler Kazak tarihinin büyük şahsiyetleri olarak değerlendirilmektedir. Sovyet döneminde unutturulan Türklerin destan kahramanlarından Dede Korkut bu dönemde çeşitli araştırmalara konu teşkil etmiş ve Korkut Ata Ansiklopedik Derlemesi yayımlanmıştır.

2004 yılında uygulanmasına başlanan Kazakistan Cumhuriyeti'nin "Kültür Mirası" devlet programı ile Kazak milli kültürü alanında çalışmaları yeni bir bakış açısı ile ele alınmıştır.

Sovyet döneminin ateizm politikası ile unutturulmak istenen İslam dini ve kültürü de bağımsızlık sonrası dönemde küllerinden sıyrılarak ortaya çıkmış ve hızlı bir gelişme göstermiştir. Bağımsızlık döneminde Kazak milli kültürü daha

*Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi (emekli), ayhanpala2003@yahoo.com

önce ele alınamayan konularla birlikte yeni bir bakış açısıyla araştırılmaya ve yorumlanmaya başlanmıştır.

Tebliğimizde Kazakistan'ın bağımsızlık döneminde kültür politikasındaki değişimi değerlendirmek maksadıyla bu dönemde yapılan yayınlar ve düzenlenen faaliyetler incelenerek Kazak milli kültürüne dönüşün unsurları tespit edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kazak Milli Kültürü, Ahmed Yesevi, Kazakistan Cumhuriyeti,

CULTURE CHANGE IN KAZAKHSTAN AFTER INDEPENDENCE

In the Soviet-era Kazakhstan, the Kazakh national culture has been blurred due to ideological restrictions, many traditions have been tried to be erased and partly forgotten. During the Soviet period, in the books written with the perspective of communist ideology many issues that make up the Kazakh culture were not mentioned as they contradict with ideology. An important element of the Kazakh and common Turkic culture, such as the Divan-ı Hikmet of Ahmed-i Yasawi, which is today recognized as the spiritual ancestor of Kazakhstan, is forbidden. After independence in Kazakhstan, academic meetings are held in various universities and institutions affiliated with the Academy of Sciences, on Ahmed-i Yasawi and Mustafa Çokay who are considered as great personalities of Kazakh history. Dede Korkut, one of the legendary heroes of the Turks who were forgotten during the Soviet period, has been the subject of various researchers in this period and Encyclopaedical Collection of Korkut Ata has been published.

The “Cultural Heritage” state program of the Republic of Kazakhstan which started to be implemented in 2004 and the studies on Kazakh national culture have been dealt with from a new point of view.

The Islamic religion and culture, which had to be forgotten with the atheism policy of the Soviet era, risen from the dead in the post-independence period and showed a rapid development. In the period of independence, the Kazakh national culture started to be researched and interpreted with a new point of view along with the topics that could not be discussed before.

In our study, in order to evaluate the alteration in cultural politics during the independence period of Kazakhstan, the

publications and activities carried out in this period will be examined and the elements of turning into Kazakh national culture will be determined.

Key Words: Kazakh National Culture, Ahmed-i Yasawi, The Republic of Kazakhstan

Sovyet dönemi Kazakistan'ında Kazak millî kültürü ideolojik kısıtlamalar sebebiyle körelmeye yüz tutmuş, birçok gelenek silinmeye çalışılmış ve bunun neticesinde kısmen de unutulmuştur. Sovyet döneminde komünist ideoloji bakış açısıyla yazılan kitaplarda Kazak kültürünü oluşturan pek çok konu ideolojiye aykırı görülerek yazılamamıştır. Bugün Kazakistan'ın manevî büyüğü olarak kabul edilen Ahmed-i Yesevî'nin Hikmetleri gibi Kazak ve umumî Türk kültürünün mühim bir unsuru yasaklanmıştır. Kazaklarca Korkut Ata olarak tanınan ve saygı gösterilen Dede Korkut da unutturulmak istenen şahsiyetlerden biridir. Bağımsızlık sonrası Kazakistan'da çeşitli üniversiteler ve İlimler Akademisine bağlı enstitülerde Ahmed-i Yesevî, Mustafa Çokay gibi tarihî kişilerle ilgili akademik toplantılar yapılmakta, bu kişiler Kazak tarihinin büyük şahsiyetleri olarak değerlendirilmektedir.

Bağımsızlık sonrasında ilim ve fikir adamları Sovyet dönemini çeşitli yönleri ile ve yeni bir bakış açısıyla değerlendirmişlerdir. Bu değerlendirmelerde Sovyet döneminde Kazak kültürü ve kimliğinin unutturulmak istendiği üzerinde durulmuştur. Bu konuda yazılan eserlerden dikkate değer birisi Mekemtas Mirzahmetov tarafından yazılan “Kazak Kalay Orustandırıldı” [Kazak Nasıl Ruslaştırıldı] adını taşımaktadır. Bağımsızlık sonrasında Sovyet dönemine bakış açısını göstermesi bakımından bu kitaptaki fikirler önemlidir. Mekemtas Sovyet dönemindeki Ruslaştırma siyasetini “Millet Nasıl Ruslaştırıldı?”, “Vatan Nasıl Ruslaştırıldı?” ve “Şuur Nasıl Ruslaştırıldı?” başlıkları altında değerlendirmektedir. Mekemtas'a göre bu dönemde Kazak kültürü tamamen silinerek, yerine Rus kültürü ikame edilmek istenmiş ve bu yolda büyük bir mesafe alınmıştır.¹ Aynı fikir başka yazarlarca da ifade edilmiştir. Bağımsızlık sonrası yazılan kitaplarda

¹ Мекемтас Мырзахметов, Қазақ қалай орыстандырылды. Алматы 1993, Атамұра-Қазақстан.

Kazakların Rus sömürgeciliğine karşı millî kurtuluş mücadelesi verdikleri gibi konular işlenmiştir. Bu kitaplarda Rus Çarlığı'nın Kazakları Ruslaştırma siyaseti incelenmekte, Sovyet dönemi ise “ideolojik parti diktası dönemi” olarak vasıflandırılmaktadır.²

Ancak bu konuda bütün Kazaklarda fikir birliği olduğu düşünülemez. Sovyet dönemini olumlu yönleri ile değerlendiren ilim ve fikir adamları vardır ve bunların sayısı az değildir.

Bu dönemin kültür siyasetini değerlendirebilmek için öncelikle Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in bu konudaki emirlerinin ve konuşmalarının göz önüne alınması gereklidir. Çünkü Kazakistan'ın tecrübeli ve güçlü bu devlet başkanı her konuda siyaseti belirleyici bir role sahiptir. Nazarbayev çeşitli emirleri ve konuşmalarında Kazak millî kimliğini ön plana çıkarmaktadır.

Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in talimatı ile 1996 yılı “Vatan Tarihi Yılı” ilan edilmiş ve Dede Korkut, El-Farabî, Muhammed Haydar Duglat, Karasay Batır, Rayımbek Batır, Abay Kunanbay, Jambıl Jabayev, Muhtar Avezov, Sabit Mukanov gibi Sovyet döneminde unutturulmak istenen şahsiyetler İlimler Akademisine bağlı enstitüler ve üniversitelerde düzenlenen toplantılarda Kazak halkının kahramanları olarak tanıtılmıştır.³

Sovyet döneminde unutturulan Türklerin destan kahramanlarından Dede Korkut bu dönemde çeşitli araştırmalara konu teşkil etmiş ve Korkut Ata Ansiklopedik

² Мирзахан Эгамбердиев, “Ресей империясының Қазақстандағы орыстандыру саясаты (XIX ғ. екінші жартысы - XX ғ. басы), Алматы” 2015, Қазақ университеті; Kazakistan Tarihi, Makaleler, Ankara 2007. AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 96.

³ Қазақстанның Мәдени Мұрасы: Жаңалықтары, мәселелері, болашағы. Халықаралық ғылыми конференцияның материалдары, 19 қазан 2005 ж., Алматы, Абай атындағы ҚазҰПУ, 2005, s. 5.

Derleme'si yayımlanmıştır⁴. Dede Korkut hakkında Kazak dilcisi ve Astana'da kurulan Uluslararası Türk Akademisi'nin ilk başkanı Şakir İbrayev'in şu hükmü Kazakistan'da değişen kültür anlayışının da bir işaretini vermektedir: "O, bahşı, gelecek hakkında kehanetler söyleyen kahin, bilici, evliya, usta bir küyşi, diplomat, jırav (ozan), boy ve kavimlerin danışmanı (aksakal), bilge bir ihtiyar, bütün zorluklara karşı durabilen aslan yürekli yiğit ve kahraman, hanların danışmanı (veziri), saray muhitinde nüfuzlu bir kimse ve İslam dinini destekleyen bir şahıstır."⁵ Sovyetler döneminin mahdut yayınlarına karşılık bağımsızlık sonrası dönemde Dede Korkut üzerinde çok sayıda kitap ve makale yayımlanmış olması Kazakların Korkut Ata'larına verdikleri değeri göstermektedir.⁶

2004 yılında uygulanmasına başlanan Kazakistan Cumhuriyeti'nin "Kültür Mirası" devlet programı ile Kazak milli kültürü alanında çalışmalar yeni bir bakış açısı ile ele alınmıştır. Bu program çerçevesinde Çokan Valihanov, Turar Rıskulov, Oraz Jandosov ve Muhammedjan Tınışbayev'in eserleri basılmıştır.⁷

Kültür Mirası programınca desteklenen arkeoloji kazıları arasında Ayman Dosımbayeva'nın yürüttüğü Merke ve Javsan kazıları ortaya çıkarılan kültür malzemesi bakımından önemlidir⁸. Kazakistan'ın büyük şehirlerinden Savran ve Otrar

⁴ Қорқыт ата, энциклопедиялық жинақ, Алматы 1999, Қазақ энциклопедиясы бас редакциясы.

⁵ Şakir İbrayev, "Şaman Korkut", Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni Bildirileri, (19-21 Ekim 1999, Ankara), Ankara 2000, AKDTYK Atatürk Kültür Merkezi yay., s. 215-219, s. 215.

⁶ Abdimalik Nisanbayev, "Kazakistan'da Korkut Ata Üzerine Yapılan Çalışmalar, Kazakça Yayımlanmış Eserler", akt. Banu Muhyayeva, Kazakistan'da Dede Korkut, Ankara 2000, Atatürk Kültür Merkezi yay., s. 333-342.

⁷ Қазақстанның Мәдени Мұрасы, s. 35.

⁸ a.g.e., s. 42.

ile Kuyıktöbe, Altıntöbe, Kökmardan ve Mardan-Kuyık yerleşmeleri kazılarında I. binyılın ortasından XVI. asra kadar olan dönemlere ait malzeme bulunmuştur.⁹ Kültür Mirası programı desteği ile yapılan arkeoloji kazıları hakkında birçok kitap yayımlanmıştır.¹⁰

Kültür Mirası programı gereğince birçok ansiklopedi yayımlanmaya başlanmış, bunlardan “Türkistan” ve “Türkî Halıktarı” ansiklopedileri basılmıştır.¹¹ Petroglifler üzerindeki damgalar hakkında çalışmalar da devam etmektedir.¹²

Kazakistan İlimler Akademisine bağlı Margulan Arkeoloji Enstitüsü Başkanı Karl Baypakov idaresinde yapılan çalışmalar ile Kazakistan’daki tarihî eserlerin envanteri çıkarılmış ve 1994 yılından itibaren 10 ciltlik Kazakistan Tarihi ve Kültürü Yadigârları Külliyyatı yayımlanmaya başlanmıştır¹³. Bu enstitünün ilmî araştırmalarının sonucunda “Kazakistan’ın Kadim Kültür Mirası: Derin Kökler ve Gelenekler” adlı bir program hazırlanmıştır. Bu program iki çalışma konusu belirlemiştir: “Orta Asya Medeniyeti İçinde Kazakistan’ın Kadim Kültürü” ve “Kazakistan Bölgesinde İpek Yolu: Konar-göçer ve Yerleşik Medeniyetin İlişkileri”. Bu programa dayalı olarak Orta Çağ Otrar, Türkistan, Saraycık şehirleri kazıları yapılmaktadır.¹⁴ Bu çalışmalar neticesinde 1991-1998 yılları arasında kırktan fazla kitap ve 500’den fazla makale

⁹ a.g.e., s. 46.

¹⁰ “Ортағасырлық қалалар мен солтүстік-шығыс Жетісу қоныстары”, “Ортағасырлық Сауран қаласы”, “Жайық қалашығы”, “Отырар оазисының ежелгі байлығы”.

¹¹ a.g.e., s.111.

¹² a.g.e., s. 147.

¹³ К. М. Байпаков, А. Х. Маргулан, Маргулан атындағы Археология институты (Қысқаша тарихы, Ғылыми жетістіктері, перспективалары), Алматы 1998, Ғылым.

¹⁴ a.g.e., s. 13.

yaayımlanmıştır.¹⁵ Enstitü'nün yürüttüğü Yedisu, Güney Kazakistan, Batı Kazakistan araştırmalarının sonuçları çeşitli kitaplarda ve makalelerde yaayımlanmaktadır.¹⁶

L. N. Gumilev Avrasya Üniversitesi'nde bulunan Türkoloji ve Altay Araştırmaları Merkezi'nde daha çok Gök

¹⁵ a.g.e., s. 20.

¹⁶ a.g.e., 24-33; Т. В. Савельева, Или сырты Алатауның солтүстік беткеулеріндегі VIII-XIII ғасырлардағы мәдениет. Алматы, 1994; С. Жолдасбаев, Жетісу тарихы. Алматы 1996; З. С. Самашев, “Солтүстік-батыс Каспий мәңгі Қазақтарының монументті өнері”, Ұлы Жібек жолындағы археологиялық ескерткіштері, Алматы, 1992, s. 65-79.; З. С. Самашев, А. С. Ермолаева, Т. М. Тепловольская, Л. Л. Галкин, Токсанбай, “Қазақстанның қала орнағанда дейінгі өркениетінің ескерткіші (алдын-ала хабарлама)”, ҚР Гуманитарлық ғылымдар академиясының хабаршысы, Алматы 1998. №1. 86-99-бб.; З. С. Самашев, “Ұлы даланың ортағасырлық номадтарының графикалық өнерін зерттеуге орай”, Азияның жартастағы өнері, Кемерово, 1995. 1 шығ. 26-27-бб.; З. С. Самашев, А.- П. Франкфорт, П. Видаль және басқалар, “Қазақстанның көне өнерінің ескерткіштері: Жаңа зерттеулер”, Азияның жартастағы өнері. Кемерово, 1995. 1 шығ., 15-16-бб.; Z. Samashev, A.-P. Francofort, J. Sahen Jetibayev, “An Image in Mythic Clothes in Rock Arts of Ancient Kazakh Grasslands”, Social Scineces in Xinjiang. 1996. No. 1. P. 8-24; A. _ P. Francofort, Z. Samashev, et al., “Les Petroglyphs de Tamgaly”, Bulletin of the Asia Institute USA. 1997. P. 167-207; Ж. К. Таймагамбетов, “Қазақстан палеолиті туралы мәселелері орай”, Орта Азияның көне және тас ғасырының тарихы бастауларына, Ташкент, 1996, 53-63-бб.; К. Байпаков, А. Нуржанов, Қазақстанның Ұлы Жібек жолындағы ортағасырлық қалалары, Алматы, 1992; К. Байпаков, Қазақстанның ежелгі қалалары, Алматы 2005, Аруана; З. С. Самашев, Жоғарғы Ертіс манындағы жартастардағы бейнелер, Алматы 1992; Ұлы Жібек жолын археологиялық ескерткіштер, Алматы 1993; Көне уақыттан біздің күндерімізге дейінгі Қазақстан тарихы, Алматы 1993; Z. Samashev, Petroglyphs as the East Kazakstan as Historical Sources, Almatı 1993; К.М. Байпаков, М. Е. Елеуев, Ұлы Жібек жолындағы Қазақстанның ортағасырлық қалалары, Түркістан 1997; Е. Смагулов, М. Туякбаев, Түркістанның ортағасырлық тарихы, Түркістан 1998.

Türk döneminden kalma yazıtların tasnifi yapılmaktadır. Bu merkezin başkanı olan Karjaubay Sartkojaulı, Avrasya Üniversitesi'nde Türk Yazı Tarihi adlı bir müze kurmuştur. Bu müzenin girişinde Orhun Abidelerinin kopyası bulunmaktadır. Sartkojaulı'nın Orhun Abideleri başta olmak üzere Runik yazılı Türkçe metinler üzerinde birçok araştırması bulunmaktadır. Ayrıca Sakalar ile Eski Türklerin ortak kültürü üzerinde bir makalesi de vardır¹⁷. Karjaubay Sartkojaulı üzerinde Türkçe Runik yazı bulunan ve 1500 yıllık olduğu tahmin edilen Moğolistan'da yeni bulunmuş bir sazı tanıtmıştır.¹⁸

Bağımsızlık dönemi yayınlarında Kazakistan kültürünün çok eski dönemlere dayanan kökleri bulunduğu görüşü çeşitli vesilelerle dile getirilmektedir. Buna bir misal olarak 6000 yıllık olduğu iddia edilen bir müzik aletine ait kaya resmi, dombıra olarak yorumlanmaktadır.¹⁹ Buna benzer bir başka iddia da Kazakistan Millî İlimler Akademisi Başkan Yardımcısı ve Kaynar Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Erangayıp Omarov

¹⁷ Қаржаубай Сарткожаұлы, “түркі қағанат Астанасы - Орда-Балық”; “Үшінші Түрік қағанатының (ұйғыр) кейбір мәселелері”; “Ертеортағасырдан жеткен атадомбыра”, Жалпы тіл білімі және түркі тілдерінің өзекті мәселелері, Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары, Астана «Астана полиграфия» АО баспаханасы, 2010, 34-41 бб; Байырғы түрік жазуының генезисі, Алматы 2007, Арыс; Қ. Сарткожаұлы, Т. Зәкенұлы “Ұйғыр Ордасы және қазақ жеріндегі оғыздар мен ұйғырлар”, Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің Хабаршысы, 2005. №. 1, 109-119 б; Орхон ескерткіштерінің толық Атласы (М. Жолдасбековпен бірге), Астана 2005, Kul Tegin; Орхон мұралары, Астана 2003; Орхон мұралары. II том, Алматы 2011; “Тоғуз-оғуз және Он-үйгүр“ А. С. УБ, 1982, 23-63. бб.

¹⁸ Karjavbay Sartkocaulı, “Hun Döneminden Günümüze Ulaşan 1500 Yıllık Saz”, Atayurt Dergisi, Kış 2011, s. 44-47, <http://www.abdulvahap Kara.com/hun-sazi> [12.08.2017]

¹⁹ Abdülvahap Kara, “Sazın Tarihini 6.000 Yıl Öncesine Götüren Kaya Resmi”, <http://bilimdili.com/arkeotarih/arkeoloji/sazin-tarihini-6-000-yil-oncesine-goturen-kaya-resmi/> [26.02.2018]

tarafından ortaya atılmıştır. Omarov, tarihte ilk kağıdın Çin’de değil Kazak topraklarında icat edildiğini söyleyerek kağıdın ilk kez M.Ö. 2. yüzyılda ortaya çıktığını iddia etmiştir. İlk kağıdın kenevir bitkisinden üretildiğini belirten Omarov, kağıt üretiminin, kenevir bitkisinin dünyada en çok yetiştiği yer olan Kazakistan’ın Şu vadisinde başladığını ifade ederek tezini desteklemektedir. Omarov, Çin kaynaklarına dayanarak verdiği bilgilerde ise, Çin’in kağıt ile M.Ö. 2. yüzyılda değil, ancak M.S. 7. yüzyılda tanıştığını ifade etmektedir.²⁰ Bu gibi fikirler millet olma mücadelesi veren halklarda görülen ortak psikolojiyi göstermektedir. Sovyetlerden ayrılan pek çok devlet benzer fikirler ortaya atmakta ve kendilerinin yaşadıkları coğrafyadaki en eski kavim olduklarını ispat etmeye çalışmaktadırlar.

Kazakistan’da yapılan arkeolojik çalışmalar çeşitli dönemlere ait zengin kültür malzemesinin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Kazı sonuçlarına ait kitaplarda bu malzeme değerlendirilmektedir. Ayman Dosımbayeva’nın A. Nuskabay ile birlikte yayımladığı bir kitapta, yeni açılmış olan Kumay Türk arkeoloji-etnografya kompleksi arkeoloji anıtları tanıtılmaktadır. Başkent Astana şehrine yakın bir mesafede bulunan Kumay kültür kompleksi anıtları Akmola ilinin Ereymentau ilçesinde yoğun bir şekilde toplanmış olup, birkaç bin yıllık dönemin kültürel mirasını yansıtmaktadır.²¹

Sovyet döneminin ateizm politikası ile unutturulmak istenen İslam dini ve kültürü de bağımsızlık sonrası dönemde küllerinden sıyrılarak ortaya çıkmış ve hızlı bir gelişme

²⁰ <http://www.dunyabulteni.net/haber/246802/ilk-kagit-kazakistanda-uretilmis> [26.02.2018]

²¹ А., Досымбаева, А. Нускабай, Кумай түріктік археологиялық-этнографиялық кешені, Астана 2012, Қазақстан республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігі Назарбаев орталығы – Түркия республикасы үкіметі жанындағы түрік ынтымақтастық және үйлестіру агенттігі.

göstermiştir. Bu gelişmede Cumhurbaşkanı Nazarbayev'in meseleye sahip çıkmasının büyük ağırlığı vardır. Nazarbayev çeşitli vesilelerle yaptığı konuşmalarda bu konuyu dile getirmiştir. 2013 yılı Şubat ayında Akorda Sarayı'nda eyalet müftüleri ve eyaletlerden gelen imamlarla yaptığı toplantıda İslam dininin Kazak halkının yüzyıllar boyu devam eden en büyük manevî değeri olduğunu söylemiştir.

Toplantıda İslam dininin Kazak halkının yüzyıllar boyu manevi değeri olduğunu söyleyen Nazarbayev, bağımsızlığın elde edilmesiyle atalarının dini olan İslam'a yeniden bir yöneliş olduğunu kaydetmiş, halihazırda Kazakistan'da 2 bin 228 caminin hizmet verdiğini ve toplumun, özellikle de gençlerin İslam'a olan ilgisinin arttığını belirtmiştir.

Yeni kurulan Din Ajansı ve devlet kurumları arasındaki işbirliğine dikkat çeken Cumhurbaşkanı, din görevlilerinin insanların bilgilendirilmesi adına özellikle de gençlerle çalışmalar yürütmesi gerektiğini, dinin doğru anlatılması ve anlaşılmasının sağlanmasının ehemmiyetli olduğunu vurgulamıştır.

Dinî konularda verilecek fetva ve kararlarda tek yetkili kurumun Din Ajansı, Kazakistan Müslümanlar Ruhanî İdaresi olduğunu kaydeden Nazarbayev, yeni kabul edilen din kanununda devletin Hanefî Mezhebini benimsediğini, devletin dinî politikasının ise dinler arası diyalog ve hoşgörüyü dayandığını dile getirmiştir.²² Kazakistan Selefi akımların doğuracağı tehditlere karşı hassas davranmakta, mescitlere ibadetin Hanefî mezhebine göre yapılacağına dair yazılar asılmaktadır. Mescit sayısında görülen süratli artış ve gençlerin namaza rağbetinin artması Kazakistan'da dinî hayatın canlanmasını göstermektedir. Ancak Sovyet döneminin sebep olduğu din kültürünün aşınması meselesi kısa zamanda

²² <https://www.haberler.com/nazarbayev-islam-kazak-halkinin-en-buyuk-manevi-4351647-haberi/> [26.02.2018]

giderilecek gibi görünmemektedir. Zira gelenek ile olan balar büyük ölçüde kopmuştur. Yeni din anlayışı çeşitli tesirlere açık olarak gelişmektedir.

Bağımsızlık döneminde inşa edilmesine çalışılan Kazak kimliğinde Türk kültürü esas olarak alınmaktadır. Sovyet döneminde Türkçe konuşan halkların Kazak, Kırgız, Özbek gibi kavim adlarının kullanılmasında ısrar edilmiş, hepsinin ortak kültürü olan Türklük unsuru unutturulmaya çalışılmıştır. Bağımsızlıktan sonra bu konuda da bir değişme görülmekte, Türk tarihi ve kültürü ders kitaplarında ve akademik yayınlarda ağırlık kazanmaya başlamaktadır. Nursultan Nazarbayev'in Eylül 1991'deki Türkiye ziyaretinde 21. Yüzyılı "Türk Yüzyılı" olarak nitelendirmesi millî kimlik alanında bu köklü değişikliğe işaret etmektedir.²³

Kazak kimliğinin inşa edilmesi çalışmalarında dil siyaseti de büyük bir yer tutmaktadır. Sokak, cadde, meydan, bina, havaalanı ve şehir adları değiştirilmekte, yerlerine yeni dönemin tercihlerini gösteren adlar konulmaktadır.²⁴ Dil siyaseti Kazak topraklarının korunması duygusu ile destekleniyordu. "Nursultan Nazarbayev'in 1980'li yılların sonunda başlattığı 'Kazak dili hareketi'ne karşı çıkan Rus dilli halkın toplumsal psikolojisi, Kazaklar arasında, Rusların yaşadığı bölgelerin Kazakistan'dan ayrılabilceği korkusunu

²³ Mustafa Durmuş-Harun Yılmaz, "Son Yirmi Yılda Türkiye'nin Orta Asya'ya Yönelik Dış Politikası ve Bölgedeki Faaliyetleri", Bağımsızlıklarının yirminci yılında Orta Asya Cumhuriyetleri: Türk dilli halklar-Türkiye ile ilişkiler, 1. Kitap / Editörler: Ayşegül Aydınğün, Çiğdem Balım, Ankara 2012, Atatürk Kültür Merkezi yay., s. 485-588, s. 491.

²⁴ Pınar Akçalı, "Orta Asya'da Ulus Devlet İnşası ve Türkiye: Genel Bir Değerlendirme", Bağımsızlıklarının yirminci yılında Orta Asya Cumhuriyetleri: Türk dilli halklar-Türkiye ile ilişkiler, 1. Kitap / Editörler: Ayşegül Aydınğün, Çiğdem Balım, Ankara 2012, Atatürk Kültür Merkezi yay.; s. 589-618, s. 593.

yaratmıştı ki bu korku yersiz değildi.”²⁵ Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra Nazarbayev’in Kazakistan’ın çok kavimli yapısını korumak konusunda bir önceliği vardı.²⁶ Büyük bir Rus nüfusunu barındıran Kazakistan için bu mesele öncelikle bir güvenlik meselesi idi. Nazarbayev, uyguladığı nüfus siyaseti ile bu dengeyi Kazak nüfus lehine değiştirmek üzere teşvikler getirdi. Bugün bu siyaset istenen sonuçları büyük ölçüde gerçekleştirmiştir. Rus nüfus azalmakta, çok çocuklu aileler Kazak nüfusunu artırmaktadır. Bu siyaset dolaylı olarak Kazakistan’ın kültür yapısını da Kazaklar lehine değiştirmektedir.

Nursultan Nazarbayev, ülkede Kazakçanın yaygınlık alanının genişletilmesi yönünde yürütülen politikanın temellerini oluşturmuş, Kazakistan’da, 1980’li yıllardan itibaren sistemli bir biçimde dille ilgili kanunlar çıkarılmaya başlanmıştır.²⁷ Kazak aydınlarından Muhtar Şahanov’un Kazakça kullanmayan Kazaklar hakkında sert ifadeler kullanması gibi misaller Kazakistan’da millî dil hassasiyetinin gelişmesini göstermektedir. Halen ülkede kendi dilini konuşamayan pek çok Kazak bulunduğunu hatırlarsak bu hassasiyetin haklılığı anlaşılabilir.

Bu dönemde kimlik siyasetlerinde aşiret bağlarının da dirilmeye başladığı, aşiret kahramanlarının isimlerinin caddelere, meydanlara verilmesinden ve bunlarla ilgili gazete ve dergilerde yapılan yayınlardan anlaşılmaktadır. Bu durum zaman zaman millî birliğe zarar verici bir mahiyet

²⁵ Jale Garibova, *Sovyet Sonrası Dönemde Türk dilli halklar, Dil Sorunu, Yeniden Biçimlenen Kimlikler: Avrasya’da Yeniden Çizilen Sınırlar, İnşa Edilen Kimlikler Projesi: IV. Kitap / Editörler: Sema Aslan, Rena Salehova, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi, 2012, s. 36.*

²⁶ Alain Giroux, “Kazakistan, Asya Devinin Potansiyeli ve Ekonomik Modeli”, *Unutkan Tarih, Sovyet Sonrası Türkdilli Alan, haz. Semih Vaner, İstanbul 1997, Metis Yayınları, s. 318-333, s. 326.*

²⁷ a. g. m., s. 45.

kazanmaktadır. Bilindiği gibi Kazakistan'da Ulu, Orta ve Kiçi Cüz ayrımı vardır. Bu ayrım sosyal hayatta ağırlığını korumaktadır. Bunlardan başka Töre denen Cengiz Han torunları ve Hocalar denen Arap asıllı ilk İslam öncülerinin torunları da ayrı sosyal gruplar olarak yaşamaya devam etmektedirler. Bunların farklı kimliklerini korumakta ısrarları Kazakların milletleşme yolunda bir engel olarak dikkati çekmektedir. Özbek ve Ahıskalı gibi başka Türk unsurlara karşı zaman zaman dışlayıcı tavırlar da bir diğer tehlikeli unsur olarak görölmektedir.

Ele aldığımız bu hususlar bağımsızlık döneminde Kazakistan'da çok kavimli yapının yarattığı hassasiyet içerisinde kültür değişiminin gerçekleşmekte olduğunu göstermektedir. Kazakça resmî dil olarak gittikçe ağırlık kazanmakta, Sovyetler Birliği döneminde oluşan Rusça hakimiyetini yavaş adımlarla da olsa kırmaktadır. Kazak tarihinin ve kültürünün eski kahramanları çeşitli mahfillerde gündeme getirilerek geniş kitlelere tanıtılmaktadır. Sovyetler döneminin ateizm siyaseti ile unutturulmaya çalışılan İslam dini hızla canlanmaktadır. Sovyet döneminin izlerini de taşıyan yeni bir Kazak kimliği oluşmaktadır. Kimlik siyasetinde Kazakistan'ın güçlü siyasî lideri Nursultan Nazarbayev'in tercihleri belirleyici olmaktadır.

Bibliyografya:

Akçalı, Pınar, “Orta Asya’da Ulus Devlet İnşası ve Türkiye: Genel Bir Değerlendirme”, Bağımsızlıklarının yirminci yılında Orta Asya Cumhuriyetleri: Türk dilli halklar-Türkiye ile ilişkiler, 1. Kitap / Editörler: Ayşegül Aydıngün, Çiğdem Balım, Ankara 2012, Atatürk Kültür Merkezi yay.; s. 589-618.

Durmuş, Mustafa, Harun Yılmaz, “Son Yirmi Yılda Türkiye’nin Orta Asya’ya Yönelik Dış Politikası ve Bölgedeki Faaliyetleri”, Bağımsızlıklarının yirminci yılında Orta Asya Cumhuriyetleri: Türk dilli halklar-Türkiye ile ilişkiler, 1. Kitap / Editörler: Ayşegül Aydıngün, Çiğdem Balım, Ankara 2012, Atatürk Kültür Merkezi yay., s. 485-588.

Garibova, Jale, Sovyet Sonrası Dönemde Türk dilli halklar, Dil Sorunu, Yeniden Biçimlenen Kimlikler: Avrasya’da Yeniden Çizilen Sınırlar, İnşa Edilen Kimlikler Projesi: IV. Kitap / Editörler: Sema Aslan, Rena Salehova, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi, 2012.

Giroux, Alain, “Kazakistan, Asya Devinin Potansiyeli ve Ekonomik Modeli”, Unutkan Tarih, Sovyet Sonrası Türkdilli Alan, haz. Semih Vaner, İstanbul 1997, Metis Yayınları, s. 318-333.

İbrayev, Şakir, “Şaman Korkut”, Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni Bildirileri, (19-21 Ekim 1999, Ankara), Ankara 2000, AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi yay., s. 215-219.

Kara, Abdülvahap, “Sazın Tarihini 6.000 Yıl Öncesine Götüren Kaya Resmi”, <http://bilimdili.com/arkeotarih/arkeoloji/sazin-tarihini-6-000-yil-oncesine-goturen-kaya-resmi/> [26.02.2018]

Kazakistan Tarihi, Makaleler, Ankara 2007. AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Nisanbayev, Abdimalik, “Kazakistan’da Korkut Ata Üzerine Yapılan Çalışmalar, Kazakça Yayınlanmış Eserler”, akt. Banu Muhyayeva, Kazakistan’da Dede Korkut, Ankara 2000, Atatürk Kültür Merkezi yay., s. 333-342.

Sartkocaullı, Karjavbay, “Hun Döneminden Günümüze Ulaşan 1500 Yıllık Saz”, Atayurt Dergisi, Kış 2011, s. 44-47, <http://www.abdulvahapkara.com/hun-sazi> [12.08.2017]

Байпаков, К. М., А. Х. Маргулан, Маргулан атындағы Археология институты (Қысқаша тарихы, Ғылыми жетістіктері, перспективалары), Алматы 1998, Ғылым.

Досымбаева, А., А. Нускабай, Кумай түріктік археологиялық-этнографиялық кешені, Астана 2012, Қазақстан республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігі Назарбаев орталығы – Түркия республикасы үкіметі жанындағы түрік ынтымақтастық және үйлестіру агенттігі.

Эгамбердиев, Мирзахан, “Ресей империясының Қазақстандағы орыстандыру саясаты (XIX ғ. екінші жартысы - XX ғ. басы), Алматы” 2015, Қазақ университеті. Қазақстанның Мәдени Мұрасы: Жаңалықтары, мәселелері, болашағы. Халықаралық ғылыми конференцияның материалдары, 19 қазан 2005 ж., Алматы, Абай атындағы ҚазҰПУ, 2005.

Қорқыт ата, энциклопедиялық жинақ, Алматы 1999, Қазақ энциклопедиясы бас редакциясы.

Мырзахметов, Мекемтас, Қазақ қалай орыстандырылды, Алматы 1993, Атамұра-Қазақстан.

Сартқожаұлы, Қаржаубай, “түркі қағанат Астанасы - Орда-Балық”.

Сартқожаұлы, Қаржаубай, “Үшінші Түрік қағанатының (ұйғыр) кейбір мәселелері”.

Сартқожаұлы, Қаржаубай, Орхон ескерткіштерінің толық Атласы (М. Жолдасбековпен бірге), Астана 2005, Kul Tegin.

<http://www.dunyabulteni.net/haber/246802/ilk-kagit-kazakistanda-uretilmis> [26.02.2018]

<https://www.haberler.com/nazarbayev-islam-kazak-halkinin-en-buyuk-manevi-4351647-haberi/> [26.02.2018]

**İ.DÜNYA SAVAŞINDA KAZAKLARIN ASKERE
ALINMASI MESELESİ VE KAZAK AYDINLARININ
FAALİYETLERİ**
Mehmet ŞAHİNGÖZ*

ÖZET

Rusya'nın I. Dünya savaşına katılmasını müteakip savaşın etkileri Türkistan coğrafyasında yaşayan Türkler arasında da hissedilecektir. Savaşın ağırlaşan yükü, asker ihtiyacının artması ve savaşa bağlı olarak ortaya çıkacak iç ve dış tesirler Rusya'yı değişik çareler aramaya yöneltecektir. Bu amaçla, Rus idareciler, askerlikten muaf tutulmuş olan Türkistan'da yaşayan Müslüman ahalinin askere alınması konusunu gündeme getirmişlerdir.

1914 yılının Haziran ayında Kazaklardan asker alımı ile ilgili olarak Duma'da ilk görüşmeler yapılmış, gelişmeler bu meselenin yeniden tartışılmasını gündeme getirmişti.

Savaşın başlamasıyla birlikte Kazak aydınlarını en çok meşgul eden konuların başında Kazakların askere çağırılması meselesi gelmektedir. Başta "Kazak" gazetesi olmak üzere çeşitli yayın organlarında bu konu enine boyuna tartışılmış, Rusya'da yayın yapan gazetelerin konuyla alakalı haberleri ve düşünceleri Kazak aydınlarca dikkatlice takip edilmiştir.

Kazaklardan asker alınması meselesi gündeme geldiği günden itibaren Kazak aydınları bu mesele hakkındaki fikirlerini yayın organlarında tartışmışlardır. Aydınların bir kısmı Kazakların hemen askere alınmalarına karşı iken bir kısmı da Kazakların asker alınmasının kaçınılmazlığından ve faydalarından bahsederek bu durumdan azami derecede istifade edip Rus Hükümet'inden bazı tavizler koparmaktan yanaydılar.

* Prof.Dr.Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi. E-mail:mehmetsahingoz@gmail.com

Bu tartişmalar devam ederken Kazak aydınları bir taraftan Duma'da isteklerini siyasi yollardan gerçekleştirmeye çalışırlarken, diğer taraftan da Kazakların nde gelenleri ile toplantılar yaparak Kazaklardan asker alınması meselesini görüştüler.

Ancak askerlik konusunda Kazakların beklentilerinin dışında ar II. Nikola'nın 25 Haziran 1916 yılında Step ve Türkistan Valiliklerinde yaşayan Müslüman ahaliden cephe gerisinde istihkm birliklerinde çalıştırmak üzere askere alma kararı yeni tartişmalara hatta 1916 yılında Türkistan boyunca etkili olan byk bir isyana yol açacaktır.

Anahtar Kelimeler: I.Dünya Savaşı,Kazaklar, Mecburi Askerlik,1916 Türkistan İşyanı

THE ISSUE OF RECRUITMENT OF KAZAKHS AND KAZAKH LUMINARIES' ACTIVITIES IN WORLD WAR I

ABSTRACT

Following Russia's going to World War I, the effects of war were also felt by Turks living in the geographic region of Türkistan. The increasing burden of the war, increasing need for troops, and internal and external forces that arose due to war led Russia to seek different solutions. For this purpose, Russian directors brought forward the idea of the recruitment of Muslim populations having been excepted from military service and living in Turkistan.

In June 1914, the first interviews were held in Duma with regard to the recruitment of soldiers from Kazakhs. With the beginning of the war, the primary point among the issues which Kazakh luminaries occupied with was the recruitment of Kazakhs. This issue was discussed thoroughly by media organs, particularly in "Kazakh" newspaper. Also, related news of the newspapers published in Russia and their opinions were attentively followed by Kazakh luminaries.

Since the issue of recruitment from Kazakhs came up, Kazakh luminaries have discussed their ideas about this issue at media organs. While some of the luminaries were against the idea of the recruitment of Kazakhs immediately, some of them were in the opinion of getting concession from Russian Government by making the best of this situation, through mentioning inevitability of the recruitment and benefits of it.

As this discussion continued, Kazakh luminaries, on the one hand were trying to make their wishes be fulfilled in Duma with political ways; on the other hand, they discussed the

recruitment from Kazakhs with the prominent Kazakh people by holding meetings.

However, except for Kazakh's expectations on enlistment, on June 25, 1916, Tsar Nicholas II's decision of the recruitment from Muslim population living in Step and Turkistan Governorships for assigning them in the military units behind the front led new debates and even a big rebellion that was influential in all through Turkistan in 1916.

Keywords: World War I, Kazakhs, Conscription, 1916 Turkistan Rebellion

Haziran 1914'te başlayan I. Dünya savaşına Rusya'nın da katılmasıyla birlikte savaşın etkileri Kazakistan'da da hissedilmiştir. Savaşın başlamasıyla birlikte savaşın ağırlaşan yükü ve asker ihtiyacının artması Rusya'yı değişik çareler aramaya yöneltmişti. Bu amaçla, Rus idareciler, daha önce çeşitli gerekçelerle askerlikten muaf tutulmuş olan Türkistan ve Step Genel Valiliklerinde yaşayan Müslüman ahalinin askere alınması konusunu gündeme getirmişlerdir.

Türkistanlıların askerliğe çağırılması meselesinin hem stratejik hem de ihtiyaç olarak ele alındığı anlaşılmaktadır. Yüzyılın başında yürüklükte olan Rus zorunlu askerlik sistemine göre, imparatorluğun Slav olmayan kesimi asla silâh altına alınmazdı. Çarlık Rusya'sı 1886 yılında düzenlediği nizamnamelerle Türkistan ve Kazak Bozkırları askerlikten muaf tutulmuştu. I. Dünya Savaşının başlaması ile birlikte bu iki bölge ahalisine askere alınmamalarının tazminatı olarak, ağır vergiler yüklenmişti¹.

Ruslar henüz savaş başlamadan, ihtiyaçlarının çoğunu zengin ve bakir kaynaklara sahip olan Türkistan'dan temin etmek için gerekli bütün tedbirleri almışlardı. Hatta Türkistan topraklarının devlet malı olduğuna dair kanunu da hazırlamışlardı. Savaş yıllarında Rus memurları ve idarecileri savaş ihtiyaçlarını karşılamak için Türkistan halkından yiyecek, giyecek, hayvanları zorla alarak Moskova'ya ve cephelere göndermeye başladılar. Vergileri de yüksek oranda artırdılar².

Her ne kadar Türkistanlıların askere alınması meselesi hükümet çevrelerinde yıllar boyu tartışılmış ise de, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce belirli bir sonuca ulaşılamamıştı.

¹ Abdulvahap Kara: Türkistan Ateşi (İstanbul, 2002), 50. Nadir Devlet, Millet İle Sovyet Arasında; 1917 Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi, İstanbul,2011.s.110

² Abdullah Recep Baysun. "Türkistan Milli Hareketleri". İstanbul. 1945.s. 17.

Fakat,1915 yılında Rusların toplam kaybı (ölü,yaralı,kayıp ve esir olarak) 3.5 milyon gibi dehşet verici bir rakama yaklaşıncı Rus Savaş Bakanlığı Çar'a ordu hizmeti için Rus olmayanlarla ve Slav olmayanları askere almayı amaçlayan yeni bir emir taslağı gönderdi. Önce II.Nikola bu fikri onaylamadı ve muhtemel sonuçların etraflı bir şekilde incelenmesini tavsiye etti³. Ama savaş süresince insan kaynakları sorunu giderek daha vahim hale geldi. Sonuçta, hükümet bir kez daha Orta Asya'da hâkim olduğu yerlerdeki insan potansiyeline göz dikti. Bakanlar kurulu bu meseleyi üç kez (3 Mayıs,6 Mayıs ve ve 14 Haziran) görüştü ve nihayet bir “çözüm” buldu. Rus askerlerini geri hizmetten kurtarıp cepheye göndermek için, Kurul onları “kolonilerden” gelen Slav olmayan askerlerle değiştirmeye karar verdi 25 Haziran 1916 tarihinde Çar “faal ordunun geri hizmetleri için Slav olmayan nüfusun zorunlu askerlik hizmetine alınması” emrini imzaladı ki, bununla on dokuz ile kırk üç yaş arasındaki erkek nüfusa hizmet yükümlülüğü getirmekteydi⁴. O güne kadar askerlikten muaf tutulan Türkistanlıların, askeri işçi olarak cepheye sevk edilme kararı (8 Temmuz 1916) ile Rus hükümeti; Türkistan Genel Valiliğinden 250. 000 Bozkır Genel Valiliğinden de 234. 055 Türkistanlıyı kullanma niyetinde idi.⁵

Ayrıca Birinci Dünya Savaşına Osmanlı Devletinin de girmesiyle birlikte Rusya Türkleri İçin zor bir dönem başlamıştır. Çarlık hükümeti Osmanlı Devletinin katıldığı yakın geçmişteki savaşlarda Rusya Türklerinin çeşitli şekillerde desteğini görmesi sebebiyle kendi tebaası olan Müslüman

³ Sergey Kuduryaşev,”Rus Orta Asyasında 1916 İsyanları”, Devletin Silahlanması Ortadoğu'da Ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik(1775-1925) Derleyen:Eric Jan Zürcher,İstanbul,2003,s.156

⁴ Age. s.157. Nadir Devlet. Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905–1917). Ankara,1999, s.25

⁵ Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, s. 207.

ahaliye Osmanlı Devletinin potansiyel müttefiki gözü ile bakmış ve savaş boyunca sıkı gözetim altında tutmuştur. Bu durum Osmanlı Devletine sınır bölgelerde yaşayan Rusya Türkleri için daha da ağır bir şekilde kendisini hissettirmiştir.

Osmanlı Ordusunun başlattığı Sarıkamış harekâtı Rus Kafkas ordusunu tedirgin etmiş ve Kars Oblastında yaşayan Türk ahali Osmanlı ordusuna yardım etmemeleri için oldukça sert ifadeler içeren bir ilan ile uyarılmışlardır. Osmanlı ordusuna çeşitli şekillerde yardım ettiği tespit edilen bölge ahalisinin sürgün, çalışma kamplarına gönderilme ve ölüm cezası ile cezalandırılacakları belirtilmiştir⁶. Bu bakış açısının sadece savaş bölgesindeki Türk ahali ile ilgili olmayıp Rusya Türklerinin tamamına bu gözle baktıkları, tedbir olarak da Türkistan Türklerini geri hizmetlerinde “Amele Taburlarında” çalıştırarak hem kontrol altında tutmayı hem de işgücü ihtiyacını bu yolla karşılamayı hedefledikleri anlaşılmaktadır.

Türkistanlıların ordu saflarında yer alması Çar hükümetlerini iki açıdan korkutmakta idi. Bunlardan birincisi: bu duruma Ziraat Nezareti'nin karşı çıkması idi. Eğer Türkistanlılar Rus Ordusunda yer alırlarsa, Ruslar gibi eşit mülkiyet hakkına sahip olmak isteyebilirdi. İkincisi ise: Harbiye Nezareti'nin, Türkistanlılara askerî talim ve terbiye verilmesinden korkması idi. Ruslar Kenesari gibi bağımsızlık için mücadele eden Orta Asyalılardan korktukları için Türkistan kabilelerini askerlikten uzak tutmaya çalışmışlardı. Bu durum askerlikten, vergi ve diğer mükellefiyetlerden muaf olan Türkistan halkı için bir avantajdı.⁷

⁶ Alper Alp, “I.Dünya Savaşı Sırasında İdil Ural Bölgesinde Kars Müslümanları İçin Düzenlenen Yardım Faaliyetleri (1915)”II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu (15-17 Ekim 2008),Kars/2009.s.9

⁷ Sir Olaf Caroe, Sovyet İmparatorluğu Sömürülen Topraklar, C.1,İstanbul,1970,s.153.

Zira Türkistan'da Rus nüfus az ayrıca Türkistan'ın etrafında İran, Afganistan ve Şarkî Türkistan gibi Rus idaresinde bulunmayan bağımsız devletler bulunmakta idi. 1913 yılında 17. Devlet Duması'nda Türkistanlıların Rus Ordusu'na alınması yönünde ki talepler, bu iki nezaretin karşı çıkması sonrasında reddedilmişti. Ayrıca Duma'daki mülâhazalarda Türkistanlıların halâ Ruslara düşman oldukları, Rusya'nın Türkistan'daki “tarihi vazifeleri” sona ermeden Türkistanlıların orduya alınmasının doğru olmayacağı ifade edilmişti. Harbiye Nazırı General Suhomlinof ise “Rusya'nın Türkistan'daki tarihi vazifesini” yerine getirebilmesi için muhaceret işlerinin tamamlanmasını ve Türkistan-Sibirya Demiryolu'nun bitirilmesini tavsiye etmekte idi ⁸.

Kazaklardan asker alımı ile alakalı Duma'da ilk görüşmeler 1914 yılının Haziran ayında yapılmış asker ihtiyacının hızla artması bu meseleyi yeniden gündeme getirmişti.

Savaşın başlamasıyla birlikte ülke genelinde katı bir sansür politikası uygulamaya konulmuştu. Bu baskı Türkistan coğrafyasının tamamında olduğu gibi Kazak basınında ve Kazak aydınları arasında da kendisini hissettirdi. Kazak gazetesi Savaş boyunca ılımlı bir yayın politikası takip etti. Sadece savaştaki gelişmelerden haberler vererek Kazak halkını aydınlatmaya çalıştı. Alihan Bökeyhan, Kazak gazetesinde yazmış olduğu “Daha Savaş” adlı makalesinde Savaşa katılan ülkelerin açık maksatlarını göstererek savaşın hiç kimseye fayda getirmeyeceğini, halkın büyük zarar göreceğini dile getirdi.⁹ Son dönemlerini yaşayan Aykap dergisinde ise savaş karşıtı haberler ve yerel otoriteleri kışkırtıcı haberler

⁸ “ Türkistanlılar Askerlikde”, Yaş Türkistan, C. Iı, Oktabr 1931, Sayı: 23, s. 1–2.

⁹ Alihan Bökeyhanov: “Tagı Sogıs”, Kazak Gazetesi. Nu.71 (1914)

yayınlandı. Bu tür yayınlardan dolayı Aykap dergisi naşiri Muhammetcan Seralin sürgün edilme tehlikesi yaşamıştır ¹⁰.

Savaşın gidişatını sağlıklı değerlendirmenin zor olduğu bu günlerde Kazak aydınlarının gündemini en çok meşgul eden konu Kazakların askere çağırılması meselesi olmakla birlikte Rusya Müslümanları arasında savaşa giden askerlere ve arkada bıraktıkları ailelerine yardım konusu daha fazla göz önünde bulunduruluyordu. Bu amaçla kurulan komitelerde aktif olarak çalışan pek çok aydın bulunuyordu.

I. Dünya savaşı yıllarında Türkistan aydınları Petrograd'da Müslüman önderlerinin yardımıyla "Askerlere ve onların ailelerine yardımcı olmak için Geçici Müslüman Komitesi" Vakfını kurdular ve başkanlığına G. Devletşin, muhasipliğine H.Mansurov'u getirdiler. 11 Yardım amacıyla Rusya Müslümanları tarafından Petersburg'da kurulan komiteye Bakıtcın Karatayev de üye oldu.¹²

Bu komitenin esas görevi Rusya Müslümanları adına savaşa katılanlara yardımda bulunarak, bu faaliyetlerle Çar hükümetinin güvenini kazanmak idi. Komite bütün Rusya'da, Müslüman toplumuna, emekçi halka, tüccarlara hitaben yayınladığı bir bildirimde, "savaşa yardım" komiteleri kurulması ricasında bulundu. Kısa zamanda Rusya imparatorluğunun muhtelif bölgelerinde 34 civarında yardım komitesi kuruldu. Türkistan ve Kazak eyaletlerindeki Taşkent. Atbasar, Turgay. Zaysan, Tokmak, Semerkand, Çimkent, Ombı, Buhara vb. bölgeler bunlardan bazılarıdır.

¹⁰ H. Bekhocin, Kazak Baspasüzünün Oçerki (Alamtı1980), s.50. Emin Özdemir,20.Yüzyılın Başlarında Kazakistan'da Fikir Hareketleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara,2007,s.214

¹¹ "Kazak Gazetesi". 1915. s.131-140.

¹² Mambet Koygeldiyev, Alaş Kozgalışı. Almatı, 1996, S.170. Emin Özdemir, a.g.e, s.214

Petrograd'taki Merkezi Müslüman Komitesine üye olan Kazak aydını B. Karatayev'in tasvibi ile Oral eyaletine dâhil 6 ildeki Kazaklardan 6000 som toplanarak, savaşa yardım için verildiğinden bahsediliyor¹³. 28 Nisan 1915'de Petrograd'da Müslüman sanatçılar büyük bir konser vererek toplanan paraları Maliye Komitesi hesabına yatırdılar.

1915 yılında Kazakistan'ın çeşitli şehirlerinde Kazak aydınlarının organizasyonu ile düzenlenen fuarlar yoluyla paralar toplandı. Kazak gazetesi "9 Mayıs ile 23 Temmuz tarihinde Lebişin, Temir ve Guryev bölgeleri Kazaklarının savaşa yardım için 18.847 som 98 tigin verdiklerini, Ağustos ayının sonuna kadar bu bölge halkının yardım için topladığı para miktarının 22.615som 37 tigin olduğunu" yazıyor.¹⁴ Kazak aydınları Oral şehri yakınlarındaki "Barbastav" ırmağı sahilinde yaralı askerleri tedavi merkezi, 10 yardım evi yaptırdılar. Bu yardım evlerinde yaralılara bakacak doktoralar ve hemşirelere maaşları etraftaki kazak köylüleri ödedi. Kazak aydınları bu tedavi merkezlerindeki yaralıları yiyecek, içecek ve diğer ihtiyaç malzemelerini temin etti. Bu gibi yardım komiteleri Kazakistan'ın bütün eyaletlerinde kuruldu."Savaşa yardım" faaliyetleri bütün Kazak eyaletleri, illeri ve köylerinde sürdürüldü. Savaşın devam ettiği 3 yıl zarfında ancak Türkistan bölgesinden 20.899 ton pamuk, 300.000 ton et. 109.000 ton pamuk yağı alınmış, sadece Yedisu'dan değeri 34 milyon som olan hayvan ve mülk alınmıştır. Kazak aydınları Semey, Tomsk, Orenburg ve Ombı şehirlerinde edebiyat geceleri, konserler, oyunlar düzenlediler ve elde edilen paraları savaşta yaralananlar ile Kars Müslümanlarına yardım olarak gönderdiler¹⁵.

¹³ "Kazak Gazetesi". 1915.s.131.

¹⁴ "Kazak Gazetesi". L91 5.s.147.

¹⁵ "Kazak Ssr Tarihi", C.L. s.597. Almatı 1957.

Rusya Müslümanları bu dönemde sadece savaşa giden Rus ordusundaki askerlerin aileleri için değil bunun yanında savaşta zarar gören Osmanlı devletinin Kars şehrindeki Müslüman ahalisi için de yardım topladılar. Bu yardım kampanyasına Kazaklar da katılmışlardır. Bu yardım kampanyasının merkezi Baku şehri olup Kazak aydınları bu kampanyaya destek amaçlı Orenburg şehrinde bir komite kurdular. Bu komitenin başına Ahmet Baytursun getirilmiştir¹⁶.

Ahmet Baytursunov, Kars Müslümanlarına yardım amacıyla Kazak gazetesinde yazdığı yazısında Müslümanlara yardım etmenin insanlığın ve kardeşliğin gereği olduğunu şu sözleriyle açıklamıştır: “Başka yerlerde bulunan Müslümanların canı yanıyor. Zor durumda kalmış Müslüman ahali için bizim Kazaklara da iş düşüyor. Kanı ve dini bir olan Müslüman kardeşlerimize az çok demeden yardım etmek gereklidir. Bir kişiden gelecek 5-10 “tigin-(kuruş)” bir kişiyi bir gün açlıktan kurtaracaktır. “Kazak” gazetesi bundan sonraki sayılarında da bu konuyu dile getirmiş ve yardım edenlerin isimlerini gazete aracılığıyla duyurmuştur. Kazak aydınları, Kars Müslümanlarına yardım amacıyla Semey, Orenburg ve Ombı gibi şehirlerde edebiyat geceleri düzenleyerek bu gecelerden elde edilen gelirleri yardım komitesine aktarmışlardır¹⁷.

Kazak aydınlarının bu faaliyetleri sürdürmelerinin amacı, Müslüman kardeşlerinin zor günlerinde yanlarında bulunarak, onlara yardım elini uzatmak idi. Kazak aydınları I. Dünya Savaşında yaptıkları bu faaliyetler ile Kazak halkına yeni durum hakkında bilgi vererek onların siyasete daha aktif katılımını sağlamayı amaçlıyorlardı.

Kazak aydınları savaşın ortaya çıkardığı meselelerle uğraşırken, bir taraftan da savaşın başlamasıyla birlikte

¹⁶ Mambet Koygeldiyev: a.g.e., s.171. Emin Özdemir, a.g.e, s.214

¹⁷ Mambet Koygeldiyev: a.g.e., s.173. Emin Özdemir, a.g.e, s.214-215

gündemlerini en çok meşgul eden konuların başında Kazakların askere çağrılması meselesi gelmektedir. Kazak gazetesi bu konuda Rusya’da yayınlanan gazetelerin yaptığı haberleri ve bu konu hakkındaki düşünceleri gündemine taşıyarak Kazak halkını aydınlatmaya çalıştı. Bu mesele ile alakalı ilk olarak Rusya’da yayınlanan “Russkiye Slova”, “Utro Russkiy”, ve “Noveye Vremiye” gazetelerinden yayınlanmış haberler gazete aracılığı ile duyuruldu. Bu haberlere göre:

“Kazaklardan asker alımı ile alakalı Duma’da ilk görüşmeler 1914 yılının Haziran ayında yapılmış Rusya Savunma Bakanı Suhomlinov Kazak gençlerinin Rusça bilmemeleri ve göçebe hayat tarzından dolayı askerlik hizmetine adapte olamayacaklarını ileri sürerek askere çağrılmalarına karşı gelmişti. Fakat asker ihtiyacının hızla artması ve Rusya Savunma Bakanı’nın değişmesi bu meseleyi yeniden gündeme getirmişti.”¹⁸

Kazaklardan asker alınması meselesi Rusya Müslümanları basınında da tartışıldı. Gazeteler bu konu hakkındaki düşüncelerini dile getirdiler. Bu konu hakkında “Vakit” gazetesi Rusya da aşırı derecede askere ihtiyaç olduğu için diğer zamanlarda askere alınmayan kişilerin de askere çağrıldığını, askere ihtiyaç olduğu bir dönemde türlü sebeplerle Kazakların askere çağrılmamasının yanlış olduğunu, buna karşılık Rus yetkililer de Kazak halkının ağırlaşan hayat şartlarını düzeltecek yeni kanuni düzenlemeler yapması gerektiğini belirtti. “Turmuş” gazetesi bu konu hakkında Kazakların askere alındığı takdirde yerleşik hayata geçmiş medeniyetlerle karışarak Kazakların medeni seviyesinin gelişeceğini, ayrıca Duma’ya vekil gönderme hakkını da elde edebileceklerini belirtti. “Yıldız” gazetesi ise bu konuya daha temkinli yaklaşarak Kazaklardan asker alınması konusunda

¹⁸ “Kazaktan Soldat Alı”, Kazak Gazetesi. Nu.153 (1915)

Kazakların sosyal yaşantısının ve geçim şartlarının da dikkate alınması gerektiğini dile getirmiştir¹⁹.

Türkistan'daki Rus basınında, (bilhassa *Türkistanskije Vedomosti*(Türkistan haberleri) gazetesinin Şubat 1916 sayısında) Rus Hükümetinin yabancıların, başta Orta Asya Türk Müslümanlarının inşaat, siper kazma gibi hizmetleri görmek üzere askere alınması kararına vardığını bildirdi. Bu tür haberler üzerine Türkistan milliyetçilerinin ileri gelenleri Mayıs 1916'da toplandılar. Toplantıya Münevver Kari. Usul-ü Cedidçi'lerden Pehlivan Niyaz, Osman Hoca, Kari Kamil ve Abidcan Mahmut katıldılar. Bu şahıslar Türkistan'da seferberlik ilan edildiğinde bir ayaklanma organize etmek ve böylece Türkistan'ın bağımsızlığını kazanma yollarını arama kararına vardılar. Fakat Türkistanlıların cephe gerisinde çalıştırılmak üzere askere alınması konusundaki görüşler farklı idi. Mesela, Türkistan Genel Valiliğinde her türlü seferberliğe karşı çıkıldığı halde, Alihan Bökeyhan, Ahmet Baytursun, Ömer Almasoğlu ve Mircakıp Dulat önderliğinde Bozkır Genel Valiliğinin Turgay şehrinde yapılan toplantılarda Çar idaresinden bu kararı uygulamayı geciktirmesi talep edildi. Bu arada ileri teknolojiye ile donanmış Avrupa silahlarını ve savaş usullerini öğrenme fırsatını bulurlar diye, Kazak Türklerinin Rus ordusunda askeri hizmet görmeleri fikrini savunanlar da oldu²⁰.

Kazaklardan asker alınması meselesiyle Kazak aydınları da yakından ilgilenmişler ve görüşlerini dile getirmişlerdir. Kazaklardan zorunlu olunmadıkça alınmamasına, eğer alınacaksa da atlı asker alınmasını talep etmişlerdi. Kazak

¹⁹ "Kazaktan Soldat Alu Meselesinde Nogay Gazetterinin Pikiri", Kazak Gazetesi. Nu.154 (1915)

²⁰ Kuldariya Maymakova,XX.Yüzyılın Başında Kazakistan'da Siyasi Durum Alaş Orda Hareketleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.Ankara,2001,s.32

aydınlarının fikrine göre Kazak gençleri atı kullanmayı çok iyi bildiklerinden dolayı askere süvari olarak alındıkları takdirde askerlikte zorlanmayacaklar hatta askerlik mesleğini de öğreneceklerdi.

Kazak aydınlarının bir kısmı Kazakların hemen askere alınmalarına karşı idiler. Bazı aydınlara göre ise Kazaklardan asker alınması kaçınılmazdı. Bu durumda bundan azami derecede faydalanıp Rus Hükümet'inden bazı tavizler koparılmalıydı. Ayrıca Kazak gençlerine de bazı faydalar sağlayacağını iddia ediyorlardı.

Kazak gazetesi etrafında toplanan aydınlar, Kazakların hemen askere alınmalarına karşı idiler. Çünkü düzenli nüfus kayıtları tutulmayan Kazakları askere alma suuistimale açık olacaktı. Bu yüzden öncelikle Step ve Türkistan eyaletlerinde düzenli bir nüfus kayıt sistemi tesis edilmeliydi. Eğer Kazaklar askere alınmak isteniyorsa, o zaman süvari olarak alınmalıydı. Kazak aydınları kendi aralarında bir heyet toplayarak düşüncelerini Duma'ya iletmeyi kararlaştırdılar. Kurulacak heyette Samar'dan Alihan Bökeyhanov, Aktöbe'den Nısangali Begimbetov, Orenburg'dan ise Ahmet Baytursunov bulunmakta idi²¹.

Kazak aydınları bir taraftan Duma'da isteklerini siyasi yollardan gerçekleştirmeye çalışırken, diğer taraftan da Kazakların önde gelenleri Turgay ve Ombı gibi şehirlerde toplantılar yaparak Kazaklardan asker alınması meselesini görüştüler. Bu iki toplantının sonunda da Duma'ya yönelik bir bildiri yayınladılar. Bu bildiri Kazakların ellerinden fazla toprakların alınarak Rus göçmenlere verildiğini, bu meselede Kazak halkına haksızlık yapıldığını dile getirerek, Hükümet'in Kazakları askere alma işini geciktirmesini talep ettiler²².

²¹ Mircağıp Dulatov, "G. Duma Hem Soldattık Meselesi", Kazak Gazetesi. Nu.168 (1916)

²² M.Koygeldiyev,a.g.e., s.178. Emin Özdemir,a.g.e.s.217

Batıcı aydınlara göre Kazaklardan asker alınması kaçınılmazdı. Bu durumda bundan azami derecede faydalanıp Rus Hükümet'inden bazı tavizler koparılmalıydı. Çocukları askere alınan Kazaklara Duma'da seçme ve seçilme hakkı verilmeliydi. Kazak aydınları askerliğin Kazak gençlerine bazı faydalar sağlayacağını da iddia ediyorlardı. Askerde Kazak gençleri silah kullanmasını öğrenecekler, Rus dili ve kültürüne aşina olacaklar ve her şeyden önemlisi ufukları genişleyecekti²³.

Askerlik konusunda Kazakların beklentilerinin dışında Çar II. Nikola'nın 25 Haziran 1916 yılında Step ve Türkistan Valiliklerinde yaşayan Müslüman ahaliden cephe gerisinde işçi olarak çalıştırılmak üzere askere alma²⁴ kararı yeni tartışmalara yol açtı. Kazakların cephe gerisine işçi olarak alınacağına dair kanun yayımlandıktan sonra Eylül 1916'dan itibaren Türkistan'dan ve Step eyaletinden gençler askere yollanmaya başlanmıştır. Ancak, askere gitmeyi kabul etmekle gençlerin sorunları bitmemiştir. Onları yeni sorunlar beklemekteydi. Rus dili ve kültürünü bilmeyen gençleri cephede sağlık, beslenme, barınma gibi konularda bir dizi problemler beklemekteydi. Bütün bu yaşanacak sorunların farkında olan Kazak aydınları gönderilecek işçilerin zor durumda kalmamaları için Kazak gazetesi aracılığı ile hükümet yetkililerinden bir takım taleplerde bulunmuşlardır. Bu talepler şunlardır:

1-Kazakların başındakilerde Kazak olsun, başkasının emri altına girmesinler.

2-Namaz gibi ibadetleri için uygun ortamlar hazırlansın. Yemekleri Kazakların adetlerine göre hazırlansın. Domuz etine

²³ Abdolvahap Kara, a.g.e., s.56.

²⁴ "Gubernatör Carlığı", Kazak Gazetesi. Nu.188 (1916)

dikkat edilsin Kazakların barınacakları yerlerin temiz olmasına dikkat edilsin²⁵.

Alihan Bökeyhanov önderliğindeki Kazak aydınları cepheye giden gençlerin karşılaşacakları problemleri asgariye indirmek için çalışmalar başlatmıştır. Bu gençlere insani yardım için en iyi yol cephede savaşan yaralı hasta Rus askerlerine yardım için hizmet götüren Bütün Rusya Belediyeler Birliği ve Şehirler Birliği adındaki sivil kuruluşlarla işbirliği yapmışlardır. Kinez L'vov'un başkanlığını yaptığı bu kuruluşlarda Kadet Partisi etkili oldu. Kadet Partisi Merkez Komitesi üyesi olan Bökeyhanov, parti içindeki bu nüfuzunu kullanarak Step ve Türkistan eyaletlerinden gelen işçi-askerlerin de bu birliklerin sorumluluk alanına girmesinin temininin faydalı olacağına inanıyordu²⁶.

Bu düşüncesini gerçekleştirmek isteyen Bökeyhan'ın başkanlığında bir Kazak heyeti, Aralık ayının ikinci yarısında Batı cephesine gitti. Buradaki Step ve Türkistan eyaletlerinden gelen gençlerin durumunu inceledi. Bu konuda Minsk'te bulunan Batı cephesinden sorumlu Belediyeler Birliği başkanı L.N. Ladjinskiy'e rapor verdi. Bu temasların sonucunda, 5 Subat 1917'de Minsk'te Belediyeler ve Şehirler Birliği'nin gayri Rus askerlerden sorumlu özel bölümünün kurulması sağlandı. Bu bölümün başkanlığına Bökeyhanov seçildi. Bölüm sekreteri görevini yürütmesi için Orenburg'dan Dulatov çağrıldı. Birliklerin Minsk, Moskova ve Petersburg bölümlerinde de özel bölümler açılarak gönüllü Kazaklar görev aldı.²⁷

²⁵ “Şugıs Maydanında Kazak Cumuskerler” Kazak Gazetesi. Nu.186 (1916)

²⁶ Abdolvahap Kara: a.g.e., s.61.

²⁷ Abdolvahap Kara: a.g.e., s. 62.

Kazak aydınları bir taraftan da Kazak gazetesi vasıtasıyla halktan cepheye giden askerler için yardım istediler²⁸. Cephe gerisindeki Kazak gençlerinin durumlarının yakından takip edilmesi ve yardımların toplanarak ulaştırılması için her eyalete bir komite kurulması ve bu komitelere iki kişinin seçilmesine kara verildi²⁹. Cepheye giden askerlerin en büyük problemi olan dil ve sağlık problemlerinin en aza indirilmesi için Rusça bilen gençleri ve sağlıkçıları Belediyeler ve Şehirler Birliği'nin gayri Rus bölümünde görev almaya çağrıldı³⁰. Kazak aydınları cephe gerisine işçi gönderilmesi sonucu ağırlaşan ekonomik şartları ve bunun doğurduğu hoşnutsuzluğu en hafife indirmek için toplantılar yaptılar. Kazak aydınlarının Duma nezdindeki çalışmaları sonucunda Duma'daki Müslümanlar Fraksiyonu reisi Tevkelev, Başbakan Striyomer'e mektup yazarak cepheye alınacak işçilerin durumlarında yeni düzenlemeler yapmasını talep etmiştir. Tevkelev'in başlıca talepleri şunlardır:

İşçi olarak alınanlar ve alımları denetleyenlerle ilgili kanun çıkarılsın suüstimallere mahal verilmesin.

Hasat vakti olduğundan dolayı hasat işiyle uğraşacakların işçi olarak alınması ertelensin.

Cephe gerisinde çalışmaya gönderilenlerin aileleri için hazineden yardım verilsin.

Yaş ve sağlık durumunun belgelendirilmesinde hassas olunsun.

İşçileri kontrol edecek olan başkanların halkın dilini bilenlerden seçilsin.

²⁸ "Orenburg 15 İyun", Kazak Gazetesi. Nu.189, (1916)

²⁹ "Ulgili El", Kazak Gazetesi. Nu.190, (1916)

³⁰ Mambet Koygeldiyev: a.g.e., s.198,Emin Özdemir,a.g.e.s220

İşçi alımlarını yapacak olan yerel idarecilerin yanında kontrolör olarak merkezden adam gönderilsin³¹.

Aynı zamanda ülke genelinde toplantılar yapılarak Çar'ın çıkardığı kanunla alakalı bir takım taleplerde bulunuldu. Bu toplantıların en büyüğü Turgay ve Orenburg eyaletlerinin dört şehir aksakallarının isteğiyle 7 Ağustos'ta Orenburg'da toplandı. Toplantıya Akmola, Semey, Sırderya eyaletlerin vekilleri ile Müslümanlar Fraksiyonu reisi Tevkelev de katıldı.³² Toplantıya katılanlar başkanlığa Alihan Bökeyhan'ı yazıcı olarak da M. Dulatov ve G.Almasov'u seçtiler. Toplantının amacı esas olarak Kazaklardan işçi alınmasına karşı olunmadığını hükümet yetkililerine duyurmakla birlikte alınacak işçilerin durumları ile alakalı olarak bir takım taleplerde bulunmaktı. Toplantı sonunda şu kararlar alınmıştır.

1- Yukarıdaki sebeplere dayanarak Kuzey vilayetlerinden savaş için alınacak asker ve işçilerin biraz daha geciktirilmesi.

2- Önce 19 ile 31 yaşları arasındaki gençlerin üçte biri alınsın.

3- Doğduğu yerden uzakta yaşayanlar, doğdukları bölgeden askere alınsın.

4- Her bölgede o bölgenin tarım ve değer faaliyetlerini yürütebilecek gençler bırakılsın.

5- Toplanan gençler mümkün olduğu sürece kendi bölgelerini koruma işinde yerleştirilsin.

6- Alınacak gençler kendi yerlerine gidecek kişiler bulurlarsa bu görevden azad edilsin

³¹ "Deputat Hatı", Kazak Gazetesi. Nu.199 (1916)

³² "Orınborda Kazak Cıylısı", Kazak Gazetesi. Nu.191 (1916)

7- Asker toplanan bölgelerde bir tane molla kalsın. Çünkü bu bölgelerde dini işlerin yerine getirilmesi için çok gerekli.

8- Her bölgede elinde diploması olan bir tane de muallim kalsın.

9- Eski seçmen listeleri hızlı hazırlandığı için hatalı olduğundan yeniden düzenlensin. Her on evden bir aksakal çıkararak bir komite kursun.

10- Kazaklardan savaş için işçi seçiminde komite başkanları aksakallardan seçilsin.

11- Alınan gençler otuz kişilik gruplar oluştursun her gruba bir tercüman her 10 gruba da bir molla görevlendirilsin.

12- Hizmete alınan gençlerin her türlü ihtiyaçları karşılansın³³.

Kazak aydınları, Kazakların cephe gerisine işçi olarak alınmasına karşı gelseler bile bu karara karşı silahlı mücadelenin başarısızlıkla neticeleneceğine inanıyorlardı. Onlara göre ağır silahlarla donatılmış Rus ordusu karşısında hiç bir silahı olmayan ve savaş tecrübesi bulunmayan Kazakların başarılı olmaları imkânsızdı³⁴. İsyanın sonucunun Kazaklara ölümden başka bir şey kazandırmayacağına inanan Kazak aydınları, Kazak gazetesi aracılığı ile Çar'ın Kazaklardan işçi alımıyla alakalı kararına uymalarını istediler. 8 Temmuz 1916 tarihinde Kazak gazetesi yönetimi, Kazak halkına yönelik yaptığı duyuruda Kazakların işçi olarak alınacağına dair kanunun çıktığını ve herkesin bu karara uyması gerektiğini, aksini yapanların zarar göreceklarini bildirdi³⁵. Buna benzer bir bildiri 22 Temmuzda yayınlandı. Halktan kendilerine çarın

³³ “7 Avgust Kenesinin Kavlısı”, Kazak Gazetesi. Nu.192 (1916)

³⁴ Emin Özdemir, a.g.e, s.214

³⁵ “Orınbor 8 Iyul”, Kazak, Nu.188 (1916)

emrine uymamaları şeklinde telkinde bulunanlara inanmamaları tavsiye edildi³⁶. Kazak aydınlarından Ahmet Baytursunov, Alihan Bökeyhanov, ve Mircakıp Dulatov Rus yetkililerin kendileri hakkındaki halkı kışkırtma iddialarına yine gazete aracılığıyla cevap verdiler. Rus yetkililere karşı halkı kışkırtmadıklarını, isyanın karşısında olduklarını dile getirdiler³⁷.

25 Haziran 1916 yılında çarın Kazakları cephe gerisine işçi olarak alma kararı, Kazak aydınlarını zor durumda bırakmıştı. M.Tışbayev'in tabiriyle Kazak aydınları iki ateş arasında kalmışlardı³⁸. Bir taraftan hükümet yetkilileri Kazak gazetesine ve Kazak aydınlarına isyanların çıkmasında etkili oldukları düşüncesi ile şüpheyile bakıyordu. Bu yüzden Çarlık emniyet kuvvetleri Bökeyhanov ve Dulatov'u sürekli gözetim altında tutuyor, hatta isyana teşvik eden belgeleri bulmak amacıyla evlerinde arama yapıyordu. Diğer taraftan halk Kazak gazetesi yazarlarını askere alma kararına karşı başlattıkları isyan hareketine destek vermedikleri için suçluyorlardı³⁹.

Çar'ın cepheye işçi alımıyla ilgili kanunun ilanı ile birlikte Türkistan ve Bozkır eyaletlerinde isyan hareketleri başladı. Kısa bir zaman içinde isyan anti-Rus ve anti- Çarist bir havaya büründü⁴⁰. 11 Temmuz 1916'da Taşkent'te ilk ayaklanma olunca bu haber civardaki bütün Özbek ve Kazak köylerine yayıldı. Taşkent'teki isyan haberi bir kıvılcım etkisi yapmış Turar Rıskilov gibi Kazak gençlerinin de gayretleri ile

³⁶ "Orınbor 22 İyul", Kazak, Nu.190 (1916)

³⁷ Ahmet, Mircakıp Ve Dulatov: "Kazak Curtuna", Kazak, Nu.192 (1916)

³⁸ Mambet Koygeldiyev, a.g.e., s. 183. Emin Özdemir, a.g.e, s.214

³⁹ Mambet Koygeldiyev, a.g.e., s.183-184. Emin Özdemir, a.g.e, s.214

⁴⁰ Daniel Brower, Turkistan And The Fate Of The Russian Empire ,Newyork, 2003, 11.

kısa bir zaman içinde Kazak Bozkırlarına sıçradı⁴¹. Böylece Kazaklar arasında ilk başkaldırma hareketi Sır Derya eyaletinin Evliyaata şehrinde kendini gösterdi⁴². Temmuz -Ağustos aylarında bu isyan hareketleri Ural eyaletinden Bökey Ordası'na kadar geniş bir alana yayıldı. Kazaklar yerli memurlara hücum ederek aile kayıtlarını tahrip ettiler. Karışıklıklar neticesinde Ural eyaletinde 50 bin kişinin celbi icap ederken 18 bin kişi toplanabildi. Akmolla ve Semey eyaletlerindeki ayaklanmalar 1916 yılının eylülünde başlayarak kasım ayına kadar sürdü.

1916 isyanının en büyük zararını şüphesiz ki yerli halk gördü. İsyana katılanlardan veya katılmayanlardan birçok Kazak hayatını kaybetti. Rusların isyan eden bölgelerdeki yerli halka ve isyancılara karşı düşüncesini İsyanı bastırmak için gönderilen Kurapatkin'in Çar II. Nikola'ya yazdığı mektubundaki sözlerinden anlayabiliriz. Kurapatkin, mektubunda: "Yerli halk bilmelidir ki akıtılan Rus kanlarının intikamı, sadece suçluların asılması ile değil; arazilerinin müsadere edilmesi ile de alınacaktır".⁴³

İsyan eden yerli halka büyük bir kinle bakan Kurapatkin komutasındaki Rus orduları hem isyanların bastırılma aşamasında hem de bastırıldıktan sonra yerli halktan birçok insan öldürüldü. İsyan sırasında kurulan askeri mahkemelerde alınan kararlarla birçok toplu idamlar gerçekleştirildi. İsyan dolayısıyla Kazak halkı kaybının 673 bin kişi olduğu tahmin edilmektedir. Bunların dışında 300 bine yakın Kazak ve Kırgız Çin'in Doğu Türkistan bölümüne kaçmak zorunda kaldı.

⁴¹ Ordalı Konuratbayev, Turar Rıskılov Kogamdık Sayası Cene Memelekettik Kızmeti (Almatı, 1994), s.19.

⁴² Kencebek Hurlıbekov, "Evliyeata Uyezindegi Köterilister", Kazak Tarihi, Nu. 6 (2004) s.42.

⁴³ Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi (Ankara, 1995), s. 210.

1917 yılında Şubat ihtilali ile birlikte Rusya'nın savaştan çekilmesiyle cephe gerisindeki çalışan Kazak işçilere ihtiyaç kalmamış İhtilal sonunda kurulan Geçici Hükümet 5 Mayıs 1917'de cephe gerisinde çalışan bütün işçilerin evlerine dönmesi ile ilgili kararı yayınlamıştır.⁴⁴ Kazak aydınlarının işçilerin memleketlerine dönmelerinde de büyük emekleri olmuştur.

Rus hükümeti isyanı kanlı bir şekilde bastırırken bu bölgeyi adil olarak yönetmediğini göstermiş oldu. Kazaklar bu isyan sırasında büyük kayıplar vermiş olsa da isyan sırasında Kazak boylarının birlikte hareket etmesi Kazakların millet olma düşüncesini pekiştirmiştir.⁴⁵

⁴⁴ “Cumuşşıluu Kaytaru”, Kazak, Nu.228 (1917)

⁴⁵ Seydelit Tenekeev, 1916 Ereviltöbe Eserleri Almatı, 1994,s. 134.

KAYNAKLAR

"Kazak SSR Tarihi", C.I. s.597. Almatı 1957..

“ Türkistanlılar Askerlikde”, Yaş Türkistan, C. II, Oktabr 1931, Sayı: 23, s. 1–2.

“7 Avgust Kenesinin Kavlısı”, Kazak Gazetesi. Nu.192 (1916)

“Cumuşşıluu Kaytaru”, Kazak, Nu.228 (1917)

“Deputat Hatı”, Kazak Gazetesi. Nu.199 (1916)

“Gubernatör Carlığı”, Kazak Gazetesi. Nu.188 (1916)

“Kazak Gazetesi”. 1915. s.131-140.

“Kazak Gazetesi”. 1915.s.131.

“Kazak Gazetesi”. 1915.s.147.

“Kazaktan Soldat Alu Meselesinde Nogay Gazetterinin Pikiri”, Kazak Gazetesi. Nu.154 (1915)

“Kazaktan Soldat Alu”, Kazak Gazetesi. Nu.153 (1915)

“Orenburg 15 Iyun”, Kazak Gazetesi. Nu.189, (1916)

“Orınbor 8 Iyul”, Kazak, Nu.188 (1916)

“Orınbor 22 Iyul”, Kazak, Nu.190 (1916)

“Orınborda Kazak Cıyılısı”, Kazak Gazetesi. Nu.191 (1916)

“Sugıs Maydanında Kazak Cumuskerler” Kazak Gazetesi. Nu.186 (1916)

“Ulgili El”, Kazak Gazetesi. Nu.190, (1916)

Ahmet, Mircakıp ve Dulatov: “ Kazak Curtuna”, Kazak, Nu.192 (1916)

ALP, Alper “I.Dünya Savaşı Sırasında İdil Ural Bölgesinde Kars Müslümanları İçin Düzenlenen Yardım Faaliyetleri (1915)”II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu (15-17 Ekim 2008),Kars/2009.s.9

Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi (Ankara, 1995), s. 210.

BAYSUN,Abdullah Recep "Türkistan Milli Hareketleri". İstanbul. 1945.s. 17.

BEKHOCİN, H. Kazak Baspasüzünün Oçerki (Alamtı1980), s.50.

BÖKEYHANOV. Alihan. “Tagı Sogıs”, Kazak Gazetesi. Nu.71 (1914)

BROWER,Daniel, Turkistan And The Fate Of The Russian Empire ,Newyork, 2003, 11.

CAROE, Sir Olaf, Sovyet İmparatorluğu Sömürülen Topraklar, C.1,İstanbul,1970,s.153.

DEVLET, Nadir, Millet İle Sovyet Arasında; 1917 Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi, İstanbul,2011.s.110

DEVLET,Nadir Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905–1917). Ankara,1999, s.25

DULATOV, Mircakıp, “G. Duma Hem Soldattık Meselesi”, Kazak Gazetesi. Nu.168 (1916)

HAYİT, Baymirza Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, s. 207.

HURLIBEKOV, Kencebek “Evliyeata Uyezindeki Köterilister”, Kazak Tarihi, Nu. 6 (2004) s.42.

KARA, Abdulvahap: Türkistan Ateşi (İstanbul, 2002), 50.

KONURATBAYEV, Ordalı, Turar Rıskılov Kogamdık Sayası Cene Memelekettik Kızmeti (Almatı, 1994), s.19.

KOYGELDİYEV, Mambet, Alaş Kozgalışı. Almatı, 1996,

KUDURYAŞEV, Sergey, ”Rus Orta Asyasında 1916 İsyancıları”, Devletın Silahlanması Ortadoğu’da Ve Orta Asya’da Zorunlu Askerlik(1775-1925) Derleyen:Eric Jan Zürcher,İstanbul,2003,s.156

MAYMAKOVA,Kuldarıya, XX.Yüzyılın Başında Kazakistan’da Siyasi Durum Alaş Orda Hareketleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.Ankara,2001,s.32

ÖZDEMİR,Emin 20.Yüzyılın Başlarında Kazakistan’da Fikir Hareketleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara,2007,s.214

TENEKEEV, Seydelit, 1916 Ereviltöbe Eserleri Almatı, 1994,s. 134.

SSCB SONRASI KAZAKİSTAN'DA ‘ULUS İNŞASI’ VE ‘KAZAKLAŞTIRMA’ POLİTİKASI

Meşkure YILMAZ*

Özet

SSCB'nin öngörülemeyen bir şekilde ve zamanda dağılmasıyla ortaya birçok bağımsız devlet çıktı. Bu devletlerden bir tanesi de Kazakistan'dır. Hiç beklemedikleri bir zamanda bağımsızlıklarını kazanan devletlerin modern dünyaya uyum sağlamada, kalkınmada, demokratikleşmede kat etmeleri gereken önemli bir mesafe vardı. Ayrıca bu ülkeler ekonomik, siyasi ve sosyo-kültürel açıdan önemli sorunlarla karşı karşıya kaldılar. Bu yeni devletler öncelikle kendi anayasalarını hazırladılar. 28 Ocak 1993'te Kazakistan Anayasası da yürürlüğe girdi. Her ne kadar yürürlüğe giren bu anayasada yer almasa da bağımsızlık sonrası bir ‘Kazaklaştırma’ sürecinin başladığını söyleyebiliriz. Türkler, gerek Çarlık gerekse SSCB döneminde uluslaşma yolunda farklı biçimlerde ve düzeylerde girişimlerde bulunmuş ve belli bir mesafe de almışlardı. Ancak bütün bu çabalar Rusların baskılarıyla birçoğu da kanlı bir şekilde sonlanmıştı. Yıllarca süren baskıcı ve sindirici politikalarla Rus dili ve kültürü etrafında bütünleştirilen Türkler bağımsızlıktan sonra kendi milli tarihleri, milli kimlikleri, milli dilleri ve milli gelecekleri etrafında birleşmek için inanılmaz mesai harcadılar. Bağımsızlığın sembolü olan bayrak, milli ve dini bayramlar ile kahramanlarını bütün dünyaya sundular. Milli para birimine geçtiler. Yönetimin ulusallaşması için çaba harcadılar.

*Doç.Dr. Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, meskure@gazi.edu.tr

Demografik yapıda ciddi anlamda Kazaklar lehine tedbirler aldılar. Kazak devleti başka ülkelerde yaşayan Kazaklara da vatandaşlık verdi. Kazak dilinin popüler hale getirilmesi ve 2025'ten itibaren tamamen Kazakçaya geçilmesini planladılar. Bu konuda Kazakistan'da 2017'nin Kasım ayında önemli bir gelişme kaydedildi. Aralık Habarı gazetesinin ilk sayfası Latin alfabesi ile düzenlenerek çıkarıldı. Bağımsızlığının özellikle ilk yirmi yılında ulusallaşma yolunda önemli mesafeler kat eden Kazakistan emin adımlarla ilerlemektedir. Uluslaşmanın dışında ekonomik ve siyasi alanda da Nazarbayev'in 2030 ve 2050 stratejik hedefleri planlandığı şekilde işlemektedir. Bu bildiri de bağımsızlıktan itibaren Kazakistan'ın uyguladığı "Kazaklaştırma" politikası ele alınırken ulusal ve uluslararası raporlar, veriler, ilgili kurumların açıklamaları ve telif eserlerin analizi yapılmıştır. Bu konuda Nazarbayev'in açıklamaları ve onun hakkında yazılan kitaplar "Kazaklaştırmanın" nasıl yapıldığı konusunda yol gösterici olmuştur. Nazarbayev'in takip ettiği ırkçı olmayan milliyetçi politikaları bu konunun çatışmasız bir şekilde sürdürülmesini sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: SSCB, Uluslaşma, Kazakistan

“BUILDING A NATION” AND “KAZAKHIFICATION” POLICY IN KAZAKHSTAN AFTER THE FALL OF USSR

Abstract

After the unforeseen fall of the USSR, a lot of independent nations emerged, one of them being Kazakhstan. Having their independence at an unexpected time, these nations had a long way to go in terms of adapting to the modern world, development and democracy. Also they faced a number of significant problems economically, politically and socio-culturally. First they prepared their constitutions, as Kazakhstan made its constitution effective at January 28 1993. Though it had no place in first constitution after its declaration of independence, it can be said that a “Kazakhification” policy has begun. Turks during the rule of Tsar and USSR made efforts in establishing a nation and they actually achieved some amount of success. But years of oppressive and despotic ruling policies, forced Turks come around in Russian language and culture, which required them to spend years, after their independence to regain their national history, identity and language. They presented the world their symbol of independence; their flag, also their national heroes and making changes in the calendar for their religious and national holidays. They started using their own monetary unit, worked towards having a nationalized governing system. They took serious precautions for Kazakhs in demographic structure, giving citizenship to Kazakhs living abroad. Now making “Kazakh”, their language, popular and planning on to using it comprehensively in 2025. On this matter in November 2017 an important step has been taken, the newspaper “ArkalıkHabarı” started to make its first page in Latin alphabet. With the fact that a lot has been made in first 20 years after its independence Kazakhstan continues nationalization policy with sure steps. Besides the

nationalization also Nazarbayev's strategic plans for 2030 and 2050 also in effect for economics and politics too. This paper aims to give an insight to the "Kazakhification" policy of Kazakhstan providing national and international reports, data and relevant institutions' statements and also making analysis on them. On "Kazakhification", Nazarbayev's statements and books written about him guide this paper mainly. Also an important matter is that the non-racist approach made by Nazarbayev ensures that this topic to be pursued without any conflict or opposition.

Keywords: USSR, Nationalization, Kazakhstan

Giriş

Kazaklar eski bir millettir, 1991’de SSCB’nin dağılmasıyla ortaya çıkmamışlardır. Ayrıca Kazak Türkleri, Dünya Türklüğünün önemli bir kısmını teşkil etmektedir. Kazakların önemli bir kısmı Kazakistan’da yaşamakla beraber değişik ülkelerde de yaşayan Kazaklar bulunmaktadır.

1991 yılında bağımsızlıklarını ilan edinceye kadar gerek Çarlık döneminde gerekse Sovyet döneminde ağır baskılar altında kalmalarına rağmen varlıklarını sürdürmeyi başarmışlardır.

15-16. yüzyılda Kazaklar siyasi şartlardan faydalanarak toparlanmışlardır. Fakat daha sonra Kazaklar üzerindeki baskılarını giderek arttıran Ruslar, 1822’de Orta Orda, 1824’te Küçük Orda, 1848’de de Büyük Orda Hanlıklarını ortadan kaldırarak tüm Kazak topraklarını egemenlikleri altına aldılar. Ruslar, bu tarihten itibaren Kazak toprakları üzerinde kaleler kurarak buralara yerleştiler. İşgal sonrası bölgeyi eyaletlere böldüler ve buradaki Rus nüfus oranını artırmak için Kuzey Kazakistan topraklarında birçok Rus köyü kurdular. Buralara Rusları getirip yerleştirdiler.

17. ve 18. yüzyılda geldiğinde ise Ruslar, Türkistan’ın büyük bir kısmını işgal etmişlerdi. Böylece Kazakistan’ın etnik yapısını değiştirecek bir süreç başlamıştır.

Çarlık döneminde ülkenin merkezi ve batı bölgelerindeki nüfusu kırsal kesimlere getirme politikasına ek olarak bölgenin yerleşime müsait arazilere sahip olması da önemli rol oynamıştır. Şehirlerde olduğu gibi köylere gelen nüfusun içinde değişik din ve milletler olduğu gibi değişik meslek grupları da bulunuyordu. Yerleşen nüfus içinde farklı etnik gruplar olsa da Ruslar çoğunluğu meydana getiriyordu.¹

¹ Laziza Nurpeis, “Bolşevik İdaresi Döneminde Kazakistan’da Rus Hakimiyeti ve Türkler (1917-1936)”, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler*

Zaman içerisinde Ruslar Kazakistan'ı işgal ettikten sonra Kazaklara yapılan baskılar artınca açlıkla karşı karşıya kalan Kazakların bir kısmı göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu durumdan faydalanan Ruslar da bölgeye daha çok Rus nüfus yerleştirmişlerdir.²

1919 ve 1920 yıllarında ise yaşanan ağır kış nedeniyle hem insan hem de hayvan kayıpları büyük olmuştur. Kazaklar bu yıllarda yalnızca hayatta kalma mücadelesi verebilmişlerdir.

20. yüzyılın başlarında Kazaklar eşit olmayan silahla ve güçle mücadele ettikleri için mücadelelerini siyasi olarak sürdürmeye karar verdiler. Ruslara karşı başlatılan milliyetçi direniş hareketleri gelişmeye başladı. 1905 Bolşevik Devrimiyle Rus Devlet Meclisi'nde (Duma) yer alan Kazak temsilcileri ve önderleri 1917 ihtilalinde açıklanan 'halkların kendi kendini yönetme' vaadine istinaden Ruslardan özerklik istediler. Zaman kaybetmeden de siyasi zeminde mücadele vermek amacıyla Alaş Orda adıyla bir Kazak Hükümeti kurdular.³

Çarlık rejimi yıkılıp Sovyet rejimi kurulunca yapılan kongreler sonucunda 30 Aralık 1922'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) kurulmasına karar verildi. 1924 anayasasın da başlayan " Sovyet Cumhuriyetlerinin kendi istekleriyle bu birliğe girdiği ve isteyen her cumhuriyetin bu birlikten çıkma hakkının bulunduğu hakkındaki" madde bütün Sovyet Anayasalarında yer aldı. Fakat diğer maddeler gibi hiçbir zaman uygulanmadı. Bu anayasaya dayanarak 1925'te

Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2010, s. 25-26.

² Martha Brill Olcott, "Kazakistan", *Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan and Uzbekistan country studies*, Washington D.C. 1997, s. 15

³M.Halil Leylak, "Orta Asya ve Kafkaslar'da Türklerin Demografik Yapısı (XX. Yüzyıl)", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 1997, s.52*

kurulan Kazak Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 5 Aralık 1936'da tam 'Sovyet Cumhuriyeti' statüsüne getirildi.⁴

Kazaklara 1926- 1941 yılları arasında uygulanan kolhozlaşma ile halkın elinden topraklarının önemli bir kısmı alınmıştır. Halk uygulanan baskı politikalarından dolayı öz yurtlarını terk etmek zorunda bırakılırken bir taraftan da yerleşik hayata geçmeye zorlanmıştır. Karşı koyanlar ise rejim düşmanı ve milliyetçi oldukları gerekçeleriyle idam edilmişlerdir.

1950'lerde Kruşçev'in 'Bakir Topraklar Planı' ile Kazakistan'a Rus nüfusun yerleştirilmesi 1989'a kadar devam etti. Bu tür zorlamalarla yetinmeyen Ruslar Kazakistan topraklarına nükleer silahlar da yerleştirdiler.

Kazaklar Çarlık ve SSCB dönemlerinde ağır baskı ve yok edilme tehlikeleriyle karşı karşıya gelmelerine rağmen var olma mücadelesini vermeye devam ettiler.

Kazakistan'da uzun süre Komünist Parti Birinci Sekreterliği yapan Dinmuhammed Kunayev 16 Aralık 1986'da Gorbaçov'un başında bulunduğu Moskova Hükümeti tarafından bu görevden alınarak yerine Gennadi Kolbin'in getirildi. Bu olay üzerine 17-18 Aralık günlerinde Kazakistan'ın başkenti Almatı'da Kazak öğrencilerin ön plana çıktığı protestolar başladı. İddialara göre hükümetin kışkırtması üzerine olaylar büyüdü, polis ve asker güç kullanarak olayları bastırdı. Resmi kaynaklara göre 2 kişi, resmi olmayan açıklamalara göre ise 200 kişi hayatını kaybetti. Olaylar Kunayev'in görevden alınıp Rus Kolbin'in göreve getirilmesiyle başlamış olsa da Kozybaev bu olayları şu şekilde yorumlamaktadır: "Gençlerin harekete geçme nedeni,

⁴ Timur Kocaoğlu, "Rus İhtilalleri ve Türk Halkları / Sovyetler Birliği'nin Yayılma Siyaseti (1905-1991)", Türkler, C.18, Yeni Türkiye Yayınları Ankara 2002 s. 749

iktidardakilerin göstermek istediği gibi Kunayev uğruna ve Ruslara karşı değildir, doğal ulusal haklarını, onurlarını, yabancı bir diktatörlükten ve tiranlıktan bağımsızlıklarını ve yerel dillerinin ulusal geleceğini savunmuşlardır. Bu nedenle, Aralık 1986'da ulusal bağımsızlık hareketi gelişiminin yeni bir aşamasına girmiştir. Bu Birlik'in çöküşü ve cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını ilan etmesiyle sonuçlanan bütün bir tarihi mücadelenin başlangıcıydı.”⁵

SSCB Sonrası Kazakistan'da “Ulus İnşası” ve “Kazaklaştırma” Politikası

Kazakistan bağımsızlığını ilan ettiği zaman nüfus yapısı bakımından diğer Türk devletlerinden farklı bir konumda olduğu için (1989 yılında SSCB dağılmadan yapılan son nüfus sayımına göre Kazakistan'ın % 39,7'sini Kazaklar, %37,8'ini Ruslar, %5,4'ünü Ukraynalılar, % 5,8'ini Almanlar, % 2'sini Tatarlar ve % 2'sini Özbekler ve % 1,2'sini Uygurlar oluşturuyordu) Kuzey Kazakistan'ın Rusya ile birleşeceği gibi kötümser senaryolar yazılmıştı. Ancak Kazakistan'ın bu etnik yapısı dikkate alınarak özel bir denge siyaseti takip edilmektedir. Bu bağlamda Kazakistan milli siyasetinin sağlam yasal temelleri vardır. Kazakistan Anayasasına göre, “ırk ve milliyetine bakılmaksızın herkes eşittir” (madde 14/2) denilmektedir.⁶

Kazakistan'da bu etnik yapıyı ekonomik alanda güçlü, istikrarlı ve toplumsal alanda huzurlu bir yapıya kavuşturmak amacıyla 1 Mart 1995'te Kazakistan Halk Asamblesi kurulmuştur. Kazakistan Halk Asamblesi, her bir yurttaşın

⁵ M.Kozybaev; “Aralık Vakası (1986, Almaata)”, *Kazakistan Tarihi Makaleler*, TTK Yayınları, Ankara, 2007, S.155

⁶ Abdurrahman Eren-Alesker Aleskerli, *Yeni Anayasalar*, TİKA, Ankara, 2005, s.243, 245,251

etnik özelliklerini geliştirmeye imkân sağlayan, etnik veya dini özelliğine bakmaksızın Anayasa ile garanti altına alınan yurttaşlık hakları ile özgürlüklerini tamamen koruyan, etnisiteler arası ve dinler arası anlaşmayı sağlayan yegâne örnek kurumdur. Kazakistan'daki her bir etnik unsur, kurumun önemli ve uyumlu bölümü sayılmaktadır.

1 Mart 1995'te kurulan Kazakistan Halklar Asamblesinin 25. Kongresinde konuşan Nazarbayev; **'Halk Asamblesi, bağımsız Kazakistan'ın en güzel eseridir'** dedi. **Yine aynı toplantıda** "Küresel bir dünyada Kazakistanlıları rekabetçi ve yaratıcı bir kişiliğe sahip insanlar olarak görmek istediğini söyleyen Nazarbayev, tüm vatandaşlar için en az bir yabancı dilde (İngilizce) konuşmasını, bilgisayar becerilerine sahip olmasını ve dünyada olup biten her şeyden haberi olmasını arzuladığını" kaydetti.

Nazarbayev, "Geleceğin Kazakistanlısı(nı), ulusal kimliğini güçlendirmiş, gelişmesini engelleyen her şeyi terk etmiş (olarak görüyorum). 'Ulus' kelimesiyle Kazakistan tüm vatandaşlarını demek istedim." dedi ve "gelişmesini engelleyen" olarak modern dünyaya uygun olmayan her şeyi, özellikle klişeleri kastettiğinin altını çizdi.⁷

Nazarbayev'in dengeleyici Kazaklaştırma politikalarının temel amacı merkeze yakın partiler ve hareketler tarafından etnik kimliklerin siyasallaşmasını önlemek olarak yorumlanıp desteklenmektedir. Ancak Azat ve Alaş gibi Kazak ulusçu grupları uygulanan uluslaşma politikasını yetersiz bulurken Rus milliyetçileri de Kazakistan'daki Rus siyasi ve kültürel varlığının tehlikede olduğunu düşünmekte.

⁷ Kazakistandan Türkçe Bakış, "Kazakistan Halkları Asamblesinin 25.Kongresi Gerçekleşti", <http://www.kazakistan.kz/kazakistan-halklari-asamblesinin-25incikongresi-gerceklesti/> (26-04-2017), 23.02.2018 tarihinde erişildi.

Bütün bu eleştirilerle birlikte Kazakistan'da "ulus inşası" ve "Kazaklaştırma" politikalarına devam edilmektedir.

I.Kazakistan'ın Bağımsızlığını İlan Etmesi

SSCB'de 1985'te iktidara gelen Gorbaçov'un 1987'de başlattığı Glastnost ve Perestroyka ("açıklık" ve "yeniden yapılandırma") Sovyetlerin yıkılışına engel olamamış aksine demokratikleşme adına atılan özgürlük mantığı ülke içindeki muhalif grupların daha da güçlenmesini sağlamış ve devlet kısa sürede iç karışıklıklarla çalkalanmaya başlamıştır. Bu politikanın sonucunda;1989'da Baltık ve Kafkas devletlerinde bağımsızlık yanlısı direnme hareketleri artmıştır. Bunlardan; Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'daki ayaklanmalar ordu ile bastırılmıştır. Baltık ülkelerinde ise daha çok ekonomik zorlamalara gidilmiştir.

Yukarıda anlatıldığı gibi Kazakların tarih boyunca verdikleri bağımsızlık mücadelelerine rağmen Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev, SSCB'nin son dönemlerinde birliğin dağılmaması için aktif olarak uğraşmış, Gorbaçov'un yeni birlik projesini desteklemiştir. Ancak 8 Aralık 1991'de üç Sovyet Sosyalist Cumhuriyetin (şimdiki Rusya Federasyonu, Belarus Cumhuriyeti ve Ukrayna) Başkanları tarafından imzalanan Bağımsız Devletler Topluluğu Kuruluş Antlaşmasında "SSCB'nin bir uluslararası hukuk süjesi ve jeopolitik gerçeklik olarak varlığının sona erdiği" ifade edildi. Böylece, Sovyetler Birliği ortadan kalktı. Bunun üzerine Kazakistan 16 Aralık'ta zaten fiilen ortadan kalkmış olan SSCB'den bağımsızlığını ilan etti. 16 Aralık tarihinin 'Jeltoksanın' tarihi olduğu için özellikle seçildiğine şüphe yoktur. Bağımsızlığın ilanından itibaren Kazaklar için önemli olan 'değerler' ön plana çıkarılmıştır. Bağımsızlığın ilanından sonra da Kazakistan 21 Aralık'ta BDT'na kurucu üye statüsüyle katılmıştır. 25 Ekim 1990'da egemenliğini ilan eden

Kazakistan bağımsızlık için acele etmemiş ama kuruluşundan bugüne en bağımsız davranan devlet olmayı başarmıştır.

16 Aralık 1991 tarihinde de bağımsızlığını ilan eden Kazakistan'da Komünist Parti 7 Eylül 1991'de kendini feshederek Sosyalist Parti'ye dönüşme kararı almıştır. Ancak daha önce Komünist Parti'den istifa eden Nazarbayev ve yakın danışmanları yeni partiye katılmamışlar ve böylece Cumhurbaşkanlığını partiler üstünde tutmaya çalışmışlardır.

Kazak Sosyalist Partisi'nin başına da 16 Mart 1992 yapılan kongre ile yazar Anvar Alimcanov getirilmiştir.⁸

Bağımsızlığın ilanından itibaren yapılacak işler planlanmıştır. "1992 yılı içerisinde, tek vatandaşlık, bağımsız ekonomik sistem, mali-kredi, vergi ve gümrük hizmetlerinin uygulanması ve Kazakistan Cumhuriyeti sembolleri kararlaştırılması tamamlanmıştır. Bağımsız Kazakistan yeni bir anayasa yaparak işe başlamış ve daha sonra eşit vatandaşlık prensibine dokunmadan 'milli yapısını' kurma yolunda önemli adımlar atmıştır.⁹

1.Kazakistan Cumhuriyeti'nin Yeni Anayasası

Bağımsızlığını elde ettiği dönemde Kazakistan Cumhuriyeti temel olarak 1937 yılında kabul edilmiş olan Anayasa hükümlerine göre idare ediliyordu. Mevcut yapı içerisinde Cumhuriyetlerin yürütme ve yasama organları, ancak kendilerine verilen rolleri oynama, Sovyetler Birliğinin genel politika ve kararlarına uymak zorundaydı. Bağımsız Kazakistan'ın böyle bir yapıyla devam etmesi mümkün değildi. 16 Aralık 1991'de "Kazakistan Cumhuriyeti Bağımsızlığı" konulu Anayasa kanunu yürürlüğe girdi. 21 Aralık 1991'de Almatı'da, eski SSCB üyesi olan 11 Bağımsız Devlet

⁸ *Kazakistan Ülke Raporu*, TİKA, No:13, Ankara 1995,s. 12-13.

⁹Manas K. Kozybaev- Sattar F. Majitov "Kazakistan Cumhuriyeti", s.324, Türkler, C.19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 234.

Cumhurbaşkanları biraya geldiler. Bu tarihten itibaren de Kazakistan'da egemen devlet anlayışı işleyişi başlamıştır. ¹⁰

Bağımsız Kazakistan'ın ilk Anayasası XII. dönem Kazakistan Yüksek Şurası IX. Toplantısında 28 Ocak 1993'te kabul edilmiştir. Yapısal olarak Ön Söz, IX kısım ve 98 maddeden oluşmuştur. Kazakistan Anayasasında vatandaşlar ayrıcalıklı ve ayrıcalıksız etnik gruplar olarak bölünmez. Vatandaşlar 1993 Anayasasında Kazakistan Devletinin bağımsızlığını kazanmasının hemen ardından kabul edilen halk egemenliğini, devletin bağımsızlığını, güçler ayrılığı ilkelerini, Kazakçanın Devlet Dili olmasını, (ayrıca kamu kurumlarında ve taşra teşkilatlarında Kazakça ile beraber resmi olarak Rusça da kullanılmaktadır) kabul etmektedir. Ayrıca anayasada "Devlet Kazakistan halkının dillerini öğrenme ve geliştirmeye uygun ortam oluşturmaya katkıda bulunur" maddesi de bulunmaktadır. (madde7)

"Herkes kanun ve mahkeme karşısında eşittir." (madde 14/1). Anayasa da Cumhurbaşkanı'nın Devlet Başkanı olmasına, mahkeme organlarına ve diğer birçok konuya yer verilmiştir. 1993 Anayasasının kaynağında parlamenter sisteme dayalı cumhuriyet modeli temel alınmıştır. ¹¹

Kazakistan Cumhuriyeti'nin ikinci Anayasası 30 Ağustos 1995'te yapılan referandumla kabul edilmiştir. Bu nedenle 30 Ağustos "Kazakistan Cumhuriyeti'nin Anayasa Günü" olarak kabul edilmekte ve resmi bayram olarak kutlanmaktadır. 1998 ve 2007 yıllarında Cumhurbaşkanının yetkilerini ciddi bir biçimde genişleten bazı değişiklikler yapılmıştır.

¹⁰ Feyzullah Budak, *Kazakistan*, Ocak Yayınları, Ankara 1999, s. 98

¹¹ Eren-Aleskerli, *a.g.e.*, s. 243.245,251.

Nazarbayev bazı kesimler tarafından ‘diktatörlükle’ suçlanmasına rağmen beklenmedik bir şekilde anayasada yapılan değişiklikle maliye, ekonomi ve idari alanlar da dahil olmak üzere bazı yetkilerini 2017 Mart itibariyle parlamentoya devretmiştir.¹²

Bağımsız Kazakistan Devletinin Anayasasında görüldüğü gibi kamu düzenin sağlanması temelinde Kazak halkının tanımı yapılmış ve tüm vatandaşların haklarının korunacağı ilan edilmiştir.

2.Kazakistan Cumhuriyeti’nin Bayrağı

Bayrak bağımsızlığın önde gelen sembollerinden biridir. Bu nedenle bağımsızlığını ilan eden diğer Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi bir Sovyet sembolü olan orak-çekiçten vazgeçilmiştir. Onun yerine tamamen Kazak tarihi ve kültürüne ait renk ve semboller kullanılmıştır. Kazakistan’ın resmi bayrağı 1992’de kabul edilmiştir. Bayrağın müellifi Şaken Niyazbekov’dur. Kazakistan Cumhuriyeti’nin bayrağı dikdörtgen mavi kumaştandır.

“Altın rengindeki yuvarlak göçer evi olan ‘yurt’u (çadır) simgelemektedir. Kazak dilinde üy olarak adlandırılan ‘yurt’ geleneksel evin yanı sıra göçer zihniyetine göre yurdu ve vatani da sembolleştirmiş oluyor. Bayrağın alt kısmında kanat açmış kartal motifi ise bağımsızlığın simgesi olarak seçilmiş. Bayrağın hakim rengi olarak fonda kullanılan mavi ise gökyüzünü simgeleyen ve dolayısıyla totemik anlamı olan bir renk. Yine İslamiyet öncesinden kalan bir inançla mavi aynı zamanda Doğu’nun ve şifanın rengi olarak kabul ediliyor. “Yurt’u çevreleyen ve simgeleyen diskte aynı şekilde Kazakların Şaman geçmişini hatırlatan başka bir motif.

¹² BBC, “Kazakistan’da Cumhurbaşkanı’nın Yetkileri Azaltıyor”, <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-39177458>, 18.02.2018 tarihinde erişilmiştir.

Bayrağın solunda yer alan geometrik figürler de Kazak folklorundan gelen çeşitli halı ve dokuma desenlerinden derlenmiştir.”¹³

Bayraktaki mavi rengin Türk dilindeki “kök” kelimesine uygundur. VII. yüzyılda Türk kabileleri Altaylardan Karadeniz’e kadar “baki gökyüzüne” Tengiriye/Tanrıya tapmışlardır. Bayrağın merkez kısmındaki sarı ışıklı güneş ise, Heraldik kanununa göre zenginlik ve bolluk işaretini simgelemektedir. Güneş göçebe Kazaklar için bir pusula ve bir saat olmuştur. Bayrakte güneşin altında bir de güçlü, cesur ve usta kuş altın kartal yerleştirilmiştir. Altın kartal yücelik, irade, özgürlük, namus, bağımsızlık, yüksek düşünce ve Kazakistan halkının amaçlarını simgelemektedir.¹⁴

3. Kazakistan Cumhuriyeti’nin Milli Arması

‘Kazakistan Cumhuriyeti’nin Ulusal sembolleri Hakkındaki’ ‘Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı kararnamesiyle, devlet sembolleri tamamen Kazakların özünü yansıtacak şekilde tasarlanmıştır. Buna göre devlet arması üç sembolden oluşmaktadır. Armanın ortasında yerleşen, şanrakçadının yukarı kısmı, ana ocağının sembolünü temsil eder ve iki tarafında görüntülenen efsanevi tulparlar-atlar, ise manevi zenginlik, hayati dayanıklılık ve çok uluslu Kazakistan halkının birliğini simgeler. Armanın yukarı kısmında simgelenen yıldız da geleceğe giden yoldur. Armanın doğuş tarihi 4 Haziran 1992’dir. İki meşhur mimar olan J. Malibekov ve S. Ualihanov tarafından oluşturulmuştur.¹⁵

¹³ Günay Göksu Özdoğan, “Sovyetler Birliği’nden Bağımsız Cumhuriyetlere: Uluslaşmanın Dinamikleri”, *Bağımsızlığın İlk Yılları, Kültür Bakanlığı Yayınları*, No: 1723, Ankara, 1993, s.45

¹⁴ Kozybaev-Majitov, “a.g.m.”, s. 324.

¹⁵ *Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği*, “Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Simgeleri”, <http://www.mfa.gov.kz/tr/ankara/content->

4. Kazakistan Cumhuriyeti'nin Milli Marşı

Kazakistan Cumhuriyeti'nin Anayasası'nda "Kazakistan Cumhuriyeti devlet simgesi olarak kendi bayrağına, Armasına ve Milli Marşına sahiptir" denilmektedir. Onların resmi tarifi ve resmi kullanım şekli yine anayasal kanunla belirlenmiştir (madde 9).¹⁶

11 Aralık 1992'de kabul edilen milli marşın sözlerini Jumeken Najimedenov ve Nursultan Nazarbayev yazmış bestesini de Semşi Kaldakakov yapmıştır. Marşın sözlerinde "benim kazak halkım" denmesinin yanı sıra "birleşmiş halktan da bahsedilmektedir."¹⁷

5. Kazakistan Cumhuriyeti'nin Resmi Bayramları ve Tatil Günleri

Bağımsızlığını ilan eden diğer Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi Kazakistan'da da Sovyet döneminden kalan uluslar arası günlerden bazıları devam etmiştir. 1 Ocak yılbaşı, 8 Mart Kadınlar Günü, 1 Mayıs işçi bayramı ve yine o dönemden kalan İkinci Dünya Savaşı'ndaki Sovyet kahramanlığını ve ölen askerleri simgeleyen 9 Mayıs zafer günü. Bağımsızlığın ilanı olan 16 Aralık ve anayasanın kabul günü olan 28 Ocak takvimdeki yerlerini almıştır. Sovyet döneminde halk arasında gizlice kutlanan Nevruz bayramı artık 22 Martta açıkça kutlanıyor. Nevruzun ortak bir Müslüman bayramı olduğu kabul edilirken Kazak takviminde Ramazan Bayramına yer verilmezken Kazakistan İş Kanunu'nun 84. Maddesi gereğince dini bayram olarak görülmeyen Kurban Bayramı resmi bayram sayıldığı için bir gün resmi tatil veriliyor. 30 Ağustos günü ise anayasa günü olarak kutlanmaktadır. Görüldüğü gibi ülkedeki

[view/gosudarstvennye-simvoly-respubliki-kazakhstan-2](#) (11.04.2017), 23.02.1018 tarihinde erişilmiştir.

¹⁶ Abdurrahman Eren –Alesker Aleskerli, *Yeni Anayasalar*, TİKA, Ankara, 2005, s.244

¹⁷ *Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği*, "a.g.y."

çeşitlilik nedeniyle olsa gerek İslami özellikler taşıyan günlere fazla yer verilmemiştir.¹⁸

6. Kazakistan Cumhuriyeti'nin Milli Parası: Tenge

Kazak ulusal parasına geçmek; yeni anayasa yapmak, bayrağı, armayı ve milli marşı oluşturmak kadar kolay olmamıştır. Rusya ile olan ilişkiler kadar iç siyasette de bazı düzenlemeler yapmayı gerektirmiştir.

Nazarbayev bağımsızlığın ilanı konusunda beklemeyi tercih ettiği gibi parayı değiştirme konusunda da bir süre beklemeyi tercih etmiştir. Nazarbayev rubledeki düşüşü ve ekonomik istikrarsızlığı önlemek amacıyla 7 Ekim'de yeni ruble bölgesi kurulması için Rusya, Özbekistan, Ermenistan, Tacikistan, Belarus ve Kazakistan arasında bir anlaşma imzalar. Nazarbayev Rus devlet başkanı Boris Yeltsin ve başbakan Viktor Çernomirdin ile yaptığı temaslar ve yapılan anlaşmalardan sonuç alamaz. Nazarbayev, Rus Başbakan Yardımcısı Aleksandr Şokin'in ile 19 Ekim 1993'te Almatı'daki görüşmelerinde yeni ruble bölgesi için imzalanan anlaşmanın durumunu öğrenmek isteyince Şokin "yapamayacağız" der. Rusların bu tutumu karşısında daha sonra "Buradaki ders, devlet liderlerinden dost olmayacağıydı. Onlar ülkelerinin ve halklarının çıkarlarını gözetmek durumundadır. Bağımsız bir devlet kendi güçlerine güvenmeli ve başa gelebilecek güçlülere hazırlıklı olmalıdır" diye düşünür Nazarbayev." Her ne kadar Rus yetkililere güvence de Kazakistan'ın ulusal parasına geçmek için bir B planı vardır. 1992 başında yayımlanan ve tenge için hazırlık çalışmalarına izin veren gizli talimat, hızla yeni para birimini gerçekleştirecek

¹⁸ *Kazakistandan Türkçe Bakış*, "Kazakistan'da 2018 Yılı'nın Resmi Tatil Takvimi Belli Oldu", <http://www.kazakistan.kz/kazakistanda-2018-yilinin-resmi-tatil-takvimi-belli-oldu/> (26.12.2017), 20.02.2018 tarihinde erişilmiştir.

resmi bir hükümet komisyonuna dönüştürülmüştür. Londra’da basılan banknotlar büyük bir gizlilik içerisinde getirilir fiziki dağıtımdan sonra siyasi açıklama gelir. Yeni para birimi, ilk aylarda büyük zorluklarla karşılaşsa da tarih açısından bakıldığında, tenge’nin gelişi ekonomik ve siyasi istikrarın kurulmasını etkileyen sürekli başarıdır. Taktik anlamda, kısa vadeli sorunlar vardır. Stratejik olarak tenge, Kazakistan’ın bağımsızlığını egemenliğini pekiştiren cesur bir girişimdir. Kazak parlamentosu ve halkı böyle önemli bir değişikliğe hazır olmamasına rağmen, banknotlar dolaşıma girip devalüasyon dalgalanmaya dönünce, ulusal para birimine sahip olmak ulusal gururu okşar ve bu yeni durum ülkenin egemenliğini geliştirme yolunda atılmış önemli bir adım olur.

Nazarbayev “Tenge, tarihimizin ayrılmaz bir bütünü ve döneminin kilometre taşıdır.” demektedir.¹⁹

Kazakistan’ın milli parası ‘Tenge’yi 15 Kasım 1993 tarihinde tedavülü sokma kararı ile birlikte, ülkenin, milli ekonomisini kendi başına yürütme ve yönlendirme, ekonomik reformlara ivme kazandırmak ihtiyacı daha da güçlü olarak ortaya çıkmış, bu da gerekli yasal ve idari değişiklik ve düzenlemelerin süratle sağlayacak bir parlamento oluşturulmasını gündeme getirmiştir.

Yürütmeyi kuvvetlendirecek tedbirler üzerinde durmakta olan Nazarbayev bu konudaki düşüncelerine 22 ve 23 Kasım 1993 tarihlerinde açıklık getirerek işleri çabuklaştıracak ve kolaylaştıracak şekilde daimi bir parlamento ve kuvvetli bir cumhurbaşkanlığı makamının gerekli olduğunu açıklamıştır. Bu çağrı üzerine Yüksek Sovyet kendisini feshetmiş ve 13 Aralık 1993’te çalışmalarına son vermiştir. Böylece Kazakistan

¹⁹ Jonathan Aitken, *Kazakistan’ın Efsanevi Lideri Nazarbayev*, Hayat Yayınları, İstanbul 2010, s.185-18

Cumhuriyeti'nde başta ekonomik olmak üzere her alanda ülkenin gelişmesi ve ilerlemesi için stratejiler belirleyerek hedeflediği noktalara ulaşmıştır.²⁰

Kazakistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra ortaya çıkan ruble krizinin farkındadır ve son derece gizli bir şekilde yeni ulusal bir para biriminin kullanılması için hazırlık çalışmalarının yapılması talimatını verir. Bu hazırlıklar sırasında yapılan toplantılardan birinde Nazarbayev'in önüne kendi resminin olduğu banknotlar konur. Nazarbayev bu yöntemle kalıcı olmayı reddeder ve "sadece Amerikan başkanları daha yaşarken banknotların üzerine portrelerini çizdirir"der.

İlk kararlardan birisi, yeni ulusal paranın tasarımını yerel sanatçılara bırakmak, bir diğeri de para birimine ad bulmaktır. Nazarbayev'in tercihi, Ortaçağ Kazak tarihinde, steplerde kullanılan tanga sikkelerinden adını alan 'tenge' olur. Rusça da para anlamına gelen dengi sözcüğü tenge ile aynı dil kökünden geldiği için, bu ismin çağdaş bir tınısı da olacaktır ve toplumdaki eskiyle yeni kültürleri dengelemek Nazarbayev'in vazgeçemeyeceği bir özelliğidir.

Parada da aynen bayrakta ve armada olduğu gibi seçilen figürlerin eskiyi çağrıştıran milli özellikler taşımaya özen gösterilmiştir.

Kazakistan ulusal parası tenge ile Nazarbayev'in planladığı 2030 ve 2050 hedeflerine sağlam adımlarla ilerlemektedir.²¹

²⁰ *Kazakistan Ülke Raporu*, s. 12-13.

²¹ Aıtken, *a.g.e.*, s. 179-180.

7. Kazakistan Cumhuriyeti'nin Yeni Başkenti

Kazakistan Rusya ile kara sınırına sahip tek Orta Asya ülkesi olmasının yanı sıra Sovyetler Birliği dağıldığında en çok Rus nüfusa sahip Orta Asya ülkesiydi. Kazakistan bağımsızlığını ilan ettiğinde özellikle ülkenin kuzey kısmında önemli ölçüde Rus nüfus ve kültürü hakimdi.

Bu nedenle Kazak yönetimi demografik yapı ile sosyal ve kültürel alanlarda Kazaklaştırma siyaseti takip etmek zorunda kalmıştır. Bu çerçevede de idari düzenlemeler ve yurt dışındaki Kazakların vatana dönüş programını (Oralman) da uygulamaya koymuştur.

Cumhurbaşkanı Nazarbayev tam da bu demografik yapıya ilişkin kaygılar nedeniyle ülkenin başkentini Almatı'dan Akmol'a taşımıştır. Nazarbayev şehrin adını da Astana olarak değiştirmiştir.

Başkent'in Astana'ya taşınması her ne kadar demografik kaygılar nedeniyle gerçekleşse de Başkent Astana'da hala 100 farklı etnik yapı ve 64 farklı milletten memur bulunuyor. Yeni başkentte kopup gelen insanlar da bu milliyet çeşitliliğinden memnundur. İstatistiklerden anlaşıldığına göre Kazakistan'da nüfus Kazaklar lehine artış göstermektedir. Başkent Astana'nın nüfusunun yaş ortalaması 32'dir. Genç ve enerjik bir kenttir. Kazaklar arasında doğurganlık oranı da yüksek olduğu için Kazaklar lehine nüfusun daha da artması beklenmektedir.

Astana'nın baş mimarı olan Nazarbayev'i anlayabilmek için her şeyden önce merkez bulvarın ortasından yükselen 97 metrelik Bayterek kulesine bakmak gerekir. Başkanın kendi eliyle tasarladığı bu kule, hayat ağacı Bayterek'in çağdaş bir betimlemesidir ve tepesinde de cam bir küreyle, Kazak ulusal motifinin kahramanlarından efsanevi kuş Samruk'un yumurtladığı altın yumurtayı ifade eden bir küre taşır. Şehrin en önemli sembollerinden biri olan Bayterek tamamen Kazak ulusal kültürünü yaşatmaktadır.

Şehrin önemli sembolleri Kazak tarihinin geçmişine dayansa da dünyanın her yerinden esinlenerek yapılmış binalar da dikkat çekmektedir.

Başkanın sarayı ise ABD'deki Beyaz sarayın bir röprodüksiyonudur. Adı Al Akorda'dır. Washington'daki orijinalinden daha büyük olan bu sarayın parlak mavi bir kubbesi ve iğneye benzer bir kulesi vardır.

Astana'da, Norman Foster'in tasarladığı ve bir Türk inşaat firmasının yapımını gerçekleştirdiği piramit şeklindeki Barış ve Uzlaşma Sarayı hem eski Mısır'a dayanan ruhani bir tarihi hem de geleceğin kardeşliğini sembolize etmektedir. Kazakistan Barış Sarayı mimarisiyle dünyanın en dikkat çekici yapılarından birisi olduğu kadar dünya barışı ve uluslar arası uzlaşma temasını oluşturacak kültürel ve sosyal faaliyetlerin yanı sıra, her üç yılda bir toplanan 'Dinler arası' toplantılarına da ev sahipliği yapacak. Bu sarayda 32 dinin temsilcileri için özel ofisler ve ibadethaneler bulunuyor.²²

Yine İngiliz mimar Foster'in Cengiz Han'ın çadırından esinlenerek tasarladığı Han Çadırı Astana'nın yanı sıra Kazakistan'ın da sembolü olmuştur.

Astana bir taraftan Bayterek kulesi Kazak mitosunun kahramanlarından efsanevi kuş Samruk'un altın yumurtasının simgesi cam küre ile Kazak motiflerini taşıırken, bir taraftan da Başkanlık sarayı Al Akorda başta olmak üzere Manhattan blokları, Moskova'yı andıran soğan kubbeler, Hollanda değirmenleri, Fransız şatoları, Bizans kubbecikleri, Ortadoğu minareleri, Çin pagodaları, Türk çarşıları, Toscana villaları, Japon restoranları, Korent sütunları, İskandinav kongre otelleri, Hong Kong gökdelenleri, Rus Ortodoks kiliseleri, İspanyol

²² "Kazakistan'ın Sembolü Barış Sarayı Açıldı", http://www.yapi.com.tr/haberler/kazakistanin-sembolu-baris-sarayi-acildi_48135.html (6.09.2006), 20.02.1018 tarihinde erişilmiştir.

malikâneleri, Kore süpermarketleri, Meksika'nın dalgalı camlı gökdelenleri, 30'ların Moskova'sını andırır yekpare stilde Stalinvari büro blokları ve doğrudan 21'inci yüzyıl Kaliforniyası'dan getirilmiş benzeyen Amerikan alışveriş merkezleri ile kültürlerin buluştuğu yer olmuştur.²³

Bir taraftan olabildiğince Kazak kültür ve tarihine sahip çıkılırken bir taraftan da kültürleri buluşturmaktadır. Yani Astana kültürlerin çatışması değil, buluşmasıdır.

8. Kazakistan Cumhuriyeti'nde Dil

Kazakistan, 16 Aralık 1991'de bağımsızlığını ilan etmesinden itibaren bir ulus-devlet inşa sürecine girmiştir. Kazakistan'ın dil politikası içerisinde resmi dile dair uygulanan politikalar önem taşımaktadır. Ancak gerçeklerden hareketle Kazak Anayasası hem Kazakçayı hem de Rusçayı kabul etmektedir. Toplumda hala Rusça konuşanların sayısının az olmaması ve yakın zamana kadar resmi işlemlerin Rusça kullanılarak halledilmesi Kazakçanın konumunu zayıflatmaktadır. Ulus-devletlerde dil, toplumu birleştirici bir işleve sahip olduğundan Kazakçanın ikinci dil konumundan kurtarılarak devlet dili olarak hak ettiği konuma getirilmesi gerekmektedir. Kazak aydınlar arasında hala Rusçayı savunanlar olsa da “Kazakistan ve Kazak halkının millet olma yolunda epeyce mesafe kaydettiği görülmektedir. Bunu yaparken de kendi geçmişlerini hatırlamaya, uzun süredir ihmal ettikleri ana dilleri Kazakçayı yükseltmeye, edebiyatlarını yeniden yazmaya, çocuklarını yeniden eğitmeye ve en önemlisi de İslam dininin hususiyetlerini ve gereklerini öğrenmeye, yeniden kazanmaya çalışıyorlar.”²⁴

²³ Aıtken, *a.g.e.*, s.271.

²⁴ Orhan Söylemez, “Bağımsızlığın 10.Yılında Kazakistan Cumhuriyeti”, *Türkler*, C. 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.354

Kazakistan diğerk Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi bağımsızlığın ilanından sonra yüksek mevkilere gelecekler için ülkelerinin ulusal dillerini bilme şartı getirilmiştir. Cumhurbaşkanı Nazarbayev bile seçimden sonra göreve gelirken Kazakça sınava tabi tutulmuştur.

Yeni alfabe konusunda da çalışmalar yapılmaktadır. Bu konudaki çalışmalar yalnızca geçmişle bağ kurmak değil diğerk Türk toplulukları ile de kültür köprüsü kurarak bağları geliştirmeyi hedef almıştır. Kazakistan tam olarak Latin alfabesine geçmek için 2025 yılını hedeflemektedir. Kazakistan Latin alfabesine geçme konusunda önemli bir adım atarak 2017 Kasım ayında Arkalık Habarı gazetesinin ilk sayfası Latin alfabesi ile düzenlenerek çıkarmıştır.²⁵

Kazakistan Cumhuriyeti'nde uygulanan dil politikalarının bir hedefi de SSCB döneminde değiştirilen Kazak yer isimlerinin tekrar konulmasıdır. Onomastik problemlerin öneminin göz önüne alınmasıyla Kazakistan'da 1990'da hükümet yanında devlet ad bilim komisyonu kuruldu. Bu komisyon yerel yönetimlerin teklifleri ile tarihi yer adlarını belirledi ve bir katalog oluşturuldu. Özellikle ilkokul kitaplarında milli kahramanlara da yer verildi.

1996 yılında Nazarbayev bir kararname yayınlayarak Kazak halkının aile isim ve soy isimlerinin yazımında Rusça –ov, -ev, -ova, -eva gibi ekleri bırakıp, bunların yerine ulı (oğlu) kızı kelimelerini getirebileceklerini açıklamıştır.²⁶

Bağımsızlıkla paralel giden gelişmelerden bir tanesi de yer, sokak ve cadde isimlerinin Kazakça isimlerine geri dönmesidir. Başkentlik yapmış olan Alma-Ata Kazak dilindeki Almatı'ya dönmüştür.

²⁵Yeniçağ Gazetesi, 4.11.2017 tarihli nüshadan alınmıştır.

²⁶ Bilgehan Atsız Gökdağ, “Kazakistan Cumhuriyeti'nin Dil Siyasetine Sosyo-Linguistik Bir Yaklaşım”, *Türkler*, C. 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 418.

“Nazarbayev her yıl yaptığı ulusa sesleniş konuşmalarında, devlet dilinin önemini altını çizmektedir. “Kazakistan’ın geleceği Kazak dilindedir” diyen Nazarbayev Kazak dili için gerçekleştirilecek tüm program ve projelerin tek bir kurumda toplanması gerektiğini vurgulamıştır. Bu kapsamda 5 Eylül 2008 tarihinde oluşturulan “Devlet Dilini Geliştirme Kurumunun” başına Berik Abdıgaliyev getirilmiş ve bu kuruma, gelişme ve projelerini gerçekleştirmesi için 48 milyon Tenge verilmiştir. Kurumun amacı devlet dilini Kazakistan’ın bütün yerlerinde geliştirmek ve yaymaktır.”²⁷

Kazakistan dil konusunda Kazakça dışındaki dillere hoşgörü gösterilse de Kazak dilini geliştirmek eğitim öğretim başta olmak üzere hayatın her safhasında birinci dil yapmak amacıyla çalışmalar devam etmektedir.

SONUÇ

SSCB’nin öngörülemeyen bir şekilde ve zamanda dağılmasıyla ortaya birçok bağımsız devlet çıktı. Bu devletlerden bir tanesi de Kazakistan’dır. Kazakistan diğer Türk Cumhuriyetlerine göre içinde en çok Rus nüfus barındıran ülke olma özelliğine sahipti. Bu nedenle bağımsızlığını ilan ettikten sonra ‘ulus inşasında’ ve ‘Kazaklaştırmada’ pek çok zorlukla karşılaşan ülke olmuştur.1993’te yürürlüğe giren anayasada adı açıkça konmasa da bir Kazaklaşma süreci başlatıldığını söyleyebiliriz. Ancak Nazarbayev’in takip ettiği politikalarla bu geçişi sıkıntısız atlattır. Nazarbayev’in takip ettiği Kazaklaştırma politikasını ‘devlet milliyetçiliği’ olarak da

²⁷ Anara Kassymbay, “Kazakistan’da Ulus-Devlet İnşası Sürecinde Dil Politikası”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara, 2016, s.100

tanımlayabiliriz. Nazarbayev'in takip ettiği Kazaklaştırma politikasının etnik çağrışımları ulus ve vatandaşlık anlayışının doğrudan coğrafi toprak temeline dayandırılmasıyla dengelenmiş gözükmektedir. Diğer yandan radikal bir çizgi izlemekle birlikte bağımsız Kazak ulusçu hareketi içinde Rus ve Rusya karşıtı duygu ve düşünceler tehlikeli boyutlara ulaşmış gözüküyor. Böylece Nazarbayev'in temkinliliği bir anlamda Kazak milliyetçilerinin genelde akılcı tutumlarıyla güç kazanmış oluyor.

1 Mart 1995'te kurulan Kazakistan Halklar Asamblesi ile bütün unsurların etnik yüzdesine bakılmadan eşit bir yaklaşımda bulunduğu belirtilmiştir. Bu asamblenin 25. Kongresinde konuşan Nazarbayev; **“Halk Asamblesi, bağımsız Kazakistan'ın en güzel eseridir”** diyerek **“Küresel bir dünyada Kazakistanlıları rekabetçi ve yaratıcı bir kişiliğe sahip insanlar olarak görmek istediğini”** ifade etmiştir.

Nazarbayev genel anlamda bütün Kazakistan halkını bu şekilde kucaklarken diğer taraftan sembolleriyle sözleriyle birebir yakından ilgilendiği devletin bayrağı, milli marşı ve parasında eski Kazak ruhunun yaşatılmasına özen göstermiştir. Kazakçanın eğitim öğretim dili olması, isimlerden Rusça eklerin atılması için gereken tedbirlerin alınmasını sağlamıştır. Ayrıca Kazak dilinin popüler hale gelmesi ve 2025'ten itibaren tamamen Kazakçaya geçmeyi planlamışlardır.

Başkenti Astana'ya taşıyan Nazarbayev burada inşa ettirdiği binaların tarihi geçmişle buluşmasını da sağlamıştır. Kazakistan ülke içinde yaşayan diğer grupları dışlamadan istikrarlı ve kararlı bir şekilde Kazaklaştırma politikasını başarılı bir şekilde sürdürmektedir.

Nazarbayev, Atatürk'ün takip ettiği politikalara benzer politikalar takip etmektedir. Önceliği devletin kalkınmasına veren Nazarbayev koyduğu ekonomik hedeflere ulaşmayı başarmıştır. Bölgenin parlayan yıldızı sözünü hak etmiştir.

1993 Anayasası'nda parlamenter sisteme dayalı cumhuriyet modeli esas alınmasına rağmen 1998 ve 2007 yıllarında Cumhurbaşkanının yetkilerini ciddi bir biçimde genişleten bazı değişiklikler yapılmıştır. Cumhurbaşkanı lehine yapılan bu değişikliklerden dolayı Nazarbayev bazı kesimler tarafından 'diktatörlükle' suçlanmıştır. Fakat 2017 Mart itibariyle beklenmedik bir şekilde anayasada yapılan değişiklikle maliye, ekonomi ve idari alanlar da dahil olmak üzere Nazarbayev bazı yetkilerini parlamentoya devretmiştir.

Kazakistan'da bağımsızlıktan günümüze kadar geçen sürede görüldüğü üzere Atatürk gibi demokratikleşmeyi kalkınmadan sonraki adım olarak ele alan Nazarbayev ülkesinin demografik yapısını da göz önüne alarak aşama aşama "çokluk içinde birlik" olmayı sağlamıştır.

KAYNAKLAR

Telif Eserler

AITKEN, Jonathan, *Kazakistan'ın Efsanevi Lideri Nazarbayev*, Hayat Yayınları, İstanbul 2010

BUDAK, Feyzullah, *Kazakistan*, Ocak Yayınları, Ankara 1999.

EREN, Abdurrahman, Alesker Aleskerli, *Yeni Anayasalar*, TİKA, Ankara, 2005.

Kazakistan Ülke Raporu, TİKA, No: 13, Ankara 1995.

Makaleler ve Kitap Bölümleri

GÖKDAĞ, “Kazakistan Cumhuriyeti'nin Dil Siyasetine Sosyo-Linguistik Bir Yaklaşım”, *Türkler*, C. 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.

KOCAOĞLU, Timur, “Rus İhtilalleri ve Türk Halkları / Sovyetler Birliği'nin Yayılma Siyaseti (1905-1991)”, *Türkler*, C. 18, Yeni Türkiye Yayınları Ankara 2002 s. 749

KOZYBAEV, M., “Aralık Vakası (1986, Almaata)”, *Kazakistan Tarihi Makaleler*, TTK Yayınları, Ankara, 2007, S.155

_____, Sattar F. Majitov “Kazakistan Cumhuriyeti”, s.324, *Türkler*, C.19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 234.

OLCOTT, Martha Brill, “Kazakistan”, *Kazakistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan country Studies*, Washington D.C. 1997.

ÖZDOĞAN, Günay Göksu, “Sovyetler Birliği'nden Bağımsız Cumhuriyetlere: Uluslaşmanın Dinamikleri”, *Bağımsızlığın İlk Yılları, Kültür Bakanlığı Yayınları*, No: 1723, Ankara, 1993.

SÖYLEMEZ, Orhan, “Bağımsızlığının 10.Yılında Kazakistan Cumhuriyeti”, *Türkler*, C. 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.354.

Tezler

KASSYMBAY, Anara, “Kazakistan'da Ulus-Devlet İnşası Sürecinde Dil Politikası”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler*

Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara, 2016

LAZİZA, Nurpeiss, , “Bolşevik İdaresi Döneminde Kazakistan’da Rus Hakimiyeti ve Türkler (1917-1936)” , *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2010.

LEYLAK, M. Halil, “Orta Asya ve Kafkaslar’da Türklerin Demografik Yapısı (XX. Yüzyıl)”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı*, Doktora Tezi, Ankara 1997.

Sürelî Yayınlar

Yeniçağ Gazetesi, 4.11.2017 tarihli nüsha.

İnternet Kaynakları

BBC, “Kazakistan’da Cumhurbaşkanının Yetkileri Azaltılıyor”, <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-39177458> 18.02.2018 tarihinde erişilmiştir.

Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği, “Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Simgeleri”, <http://www.mfa.gov.kz/tr/ankara/content-view/gosudarstvennye-simvoly-respubliki-kazakhstan-2> (11.04.2017), 23.02.2018 tarihinde erişilmiştir.

“Kazakistan’ın Sembolü Barış Sarayı Açıldı”, http://www.yapi.com.tr/haberler/kazakistanin-sembolu-baris-sarayi-acildi_48135.html (6.09.2006), 20.02.2018 tarihinde erişilmiştir.

Kazakistandan Türkçe Bakış, “Kazakistan Halkları Asamblesinin 25.Kongresi Gerçekleşti”, <http://www.kazakistan.kz/kazakistan-halklari-asamblesinin-25incikongresi-gerceklesti/> (26-04-2017), 23.02.2018 tarihinde erişildi.

Kazakistandan Türkçe Bakış, “Kazakistan’da 2018 Yılıının Resmi Tatil Takvimi Belli Oldu”, <http://www.kazakistan.kz/kazakistanda-2018-yilinin-resmi-tatil-takvimi-belli-oldu/> (26.12.2017), 20.02.2018 tarihinde erişilmiştir.

BULGARİSTAN'DA TÜRKLERİN OKUL VE EĞİTİM PROBLEMLERİ (1878-1918)

Neriman ERSOY HACISALİHOĞLU*

ÖZET

Bu makalede Bulgaristan Türklerinin 1878-1918 arası okul ve eğitim problemleri ele alınmaktadır. 1877-78 Osmanlı Rus savaşının sonucunda 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşmasıyla Büyük Bulgaristan Prenslığı kuruldu. Fakat Avrupa devletlerinin itirazıyla Berlin'de bu antlaşma değiştirildi ve Büyük Bulgaristan, Bulgaristan Prenslığı, Doğu Rumeli Vilayeti ve Osmanlı'ya bırakılan kısım olmak üzere üçe bölündü. Bulgaristan Prenslığının yönetimi antlaşmalar çerçevesinde Geçici Rus idaresindeydi. Bu süreçte 1879 yılında Tırnova Anayasası ilan edildi ve Aleksandır Battenberg prens olarak tahta geçti. Başlarda Rus yanlısı bir siyaset izledi, fakat ilerleyen zaman içerisinde Rusya'nın fazla müdahaleci tutumundan dolayı önceden askıya aldığı anayasayı tekrar yürürlüğe koydu. 1885 yılında Bulgaristan Prenslığı ve Doğu Rumeli Vilayeti birleşince Bulgaristan-Rusya ilişkileri bozuldu. Prenslük sınırları içinde önemli sayıda Türk'ün yaşadığı bilinmektedir. Savaş esnasında başlayan göçler Prenslüğün kurulması aşamasında da devam etti. Bu süreçte önemli sayıda Türk Osmanlı topraklarına göç edince birçok vakıf eserinin yanı sıra Müslüman okulları da sahipsiz kaldı. Bulgarlarca sayısız mektep tahrip edildi veya başka maksatlar için kullanıldı. Bununla birlikte bir kısım okul binalarına Bulgarlar tarafından el konuldu veya Bulgar okullarına dönüştürüldü. 1885 yılında Bulgaristan Prenslığı ve Doğu Rumeli Vilayeti birleşince bu coğrafyada bulunan Türklere ait okul ve eğitim problemi daha da belirginleşti.

Bu makale konuyla ilgili literatür ve İstanbul'daki Osmanlı arşivinde bulunan arşiv belgelerine dayanmaktadır. Osmanlı kaynaklarına dayanarak Bulgaristan'da zarar görmüş Müslüman okullarının bir listesi hazırlanarak bu makaleye eklenmiştir.

* Yrd. Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
nerimnersoy@gmail.com.

Anahtar Kelimeler: Bulgaristan Türkleri, Batı Vilayeti Rumeli, Eğitim.

EDUCATIONAL PROBLEMS OF THE TURKS IN BULGARIA

ABSTRACT

This paper deals with the school and education problems of Turks in Bulgaria between 1878 and 1918. According to the Preliminary Treaty of San Stefano signed on 3rd March 1878 after the Russo-Ottoman War of 1877-1878 a great Principality of Bulgaria was established. The European Powers, however, rejected this treaty and revised it in Berlin in the same year. The Treaty of Berlin divided the Bulgarian Principality of San Stefano into three parts, Bulgarian Principality, the Vilayet of Eastern Rumeli and the territory left under the Ottoman administration. The Bulgarian Principality was in the hands of Temporary Russian Administration. During this process a constitution was introduced in Tarnovo in 1879 and Alexander Battenberg was elected as Prince of Bulgaria. The prince followed in the beginning a pro-Russian policy. But because of the Russian frequent interventions in the Bulgarian politics the prince reactivated the constitution which he had suspended. When finally Bulgaria annexed Eastern Rumelia in 1885 the Russo-Bulgarian relations deteriorated. A big number of Turks were living within the borders of Bulgarian Principality. The exodus of Muslims beginning during the Russo-Ottoman War continued also after the establishment of the Bulgarian Principality and Eastern Rumelia. Many of the Turks emigrated to the Ottoman lands and a big number of pious foundations as well as Muslim schools were left without owner. Countless schools were destructed or used for different purposes by Bulgarian authorities. Another part was transformed into Bulgarian schools. After the annexation of Eastern Rumelia by Bulgaria in 1885 the problem of Turkish schools and education in this region became more visible.

This paper is based on the specific literature on the topic and archival sources mainly from the Ottoman Archives in Istanbul. On the basis of the Ottoman sources a list of damaged Muslim schools in Bulgaria was prepared and attached to this paper.

Key Words: Bulgarian Turks, The Vilayet of Eastern Rumeli, Education

GİRİŞ

1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonrası Osmanlı devletinden ayrılan önemli topraklardan biri Bulgaristan oldu. Berlin Antlaşmasıyla Bulgaristan Prensliği ve Şarki Rumeli Vilayeti olarak ayrılan bu topraklarda yaşayan Türkler iki farklı yönetim biçimine dahil oldular. Bulgaristan Prensliğinde yaşayanlar artık Bulgar hükümetinin kararları doğrultusunda ilan edilen ilk Bulgar anayasası Tırnova Anayasası ile idare edildi. Şarki Rumeli Vilayeti ise doğrudan doğruya Osmanlı devletine bağlı Dahili Nizamname çerçevesinde atanan Hıristiyan Vali tarafından yönetilecekti.¹ Fakat 1885 yılında Bulgaristan Prensliği Şarki Rumeli Vilayetini ilhak edince bu sınırlar içinde yaşayan Türklerin yönetim biçiminde olduğu gibi okul ve eğitim konularında da problemler çoğalmaya başladı.² Savaşla birlikte yaşanan göçler ve bu sınırlar içinde kalan vakıf eserlerinin durumu eğitim sistemine de doğrudan etki edecekti. Savaş öncesine kadar Türklere ait medrese ve mekteplerin önemli giderleri vakıf eserlerinden elde edilen gelirlerle karşılanmaktaydı.³ 1912-1913 Balkan Savaşları döneminde Bulgaristan sınırları içinde bulunan Türkler için durum daha da vahim bir hal aldı. Özellikle Bulgar çetelerinin hedefinde Türkler ve onlara ait okullar olmuştur. Savaş döneminde birçok

¹ Mahir Aydın, **Şarki Rumeli Vilayeti**, TTK, Ankara, 1992, s.17.

² Bulgaristan Türklerinin durumu ve eğitim meseleleri hakkında başlıca çalışmalara bkz. Bilal N. Şimşir, **Bulgaristan Türkleri**, Bilgi Yayınları, İstanbul, 1986; Hüseyin Memişoğlu, **Bulgaristan'da Türk Kültürü**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1995; Aynı yazar, **Geçmişten Günümüze Bulgaristan'da Türk Eğitim Tarihi**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2002; Jorjeta Nazırska, **Bilgarskata Dirjava i Neynite Maltinstva 1879-1885**, LİK, Sofya, 1999.

³ Bulgaristan'daki Türklere ait vakıf emlakı hakkında bkz. Neriman Ersoy, "Bulgaristan Prensliğinde Türk Emlaki (1878-1908)", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 1996, s. 76-113.

Türk okulu Bulgar ordusu tarafından depo veya koğuş olarak kullanılmıştır. Hem 93 harbinde, hem de Balkan savaşları döneminde birçok Türk öğretmenin göç etmesi okulların öğretmensiz kalmasına sebep olmuştur.

Gerek finansal yetersizlik gerekse Bulgar makamlarının çıkardığı engeller Türklerin Türkçe eğitimini zorlaştırmıştır. Tebliğimizde Bulgaristan Prenslüğünün kuruluşundan Birinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği 1918 yılına kadar genel olarak Bulgaristan topraklarında Türklerin okul ve eğitim problemleri ele alınacaktır. Ayrıca Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak 1877-78 Osmanlı Rus savaşından sonra zarar görmüş veya el konulmuş okul binalarının en azından bir kısmını gösteren bir liste hazırlanmış ve bu çalışmaya ek olarak sunulmuştur.

1. 93 Harbinden Sonra Türklerin Durumu

Aslında savaşın hemen akabinde en büyük problemlerden biri Bulgaristan'daki Türklerin can güvenliği dolayısıyla evlerini terk edip savaş bölgesinden göç etmesi olmuştur. Canlarını kurtaranlar, taşınmaz mülklerini geride bırakmışlardır. Bu göç esnasında Bulgaristan'da bulunan binlerce vakıf eseri de sahipsiz kalmıştır. Bu vakıf eserlerinin arasında birçok medrese ve mektep vardı.

Oysa Osmanlı devleti ile Rusya arasında imzalanan Ayastefanos Antlaşmasının 11. Maddesinde⁴ ve Berlin Antlaşmasının 12. Maddesinde Bulgaristan'da vakıf emlakinin iadesi için bir komisyonun kurulması ve bu komisyonun "*miri ve vakıf emlakinin Osmanlı devleti hesabına ferağ, işletilmesi ve kullanılmasına ait problemleri*" 2 yıl içerisinde çözeceğine dair karar alınmıştı. Bu paralelde özellikle Berlin Antlaşmasının 5. Maddesinde ise Bulgaristan'daki vakıf

⁴ Nihat Erim, *Devletler Arası Hukuku ve Siyasi Tarihi*, Ankara, 1953, s. 393.

emlakine benzer şekilde buradaki Türklerin dini ve kültürel kimliklerini koruyabilmeleri için gerekli önlemlerin alınması ve kendilerine yardımcı olunması kararlaştırılmıştır.⁵ 1879 yılında kabul edilen Tırnova Anayasasının 57. Maddesinde “bütün Bulgar vatandaşları kanunlar önünde eşit haklara sahiptir” ifadesi yer almıştır.⁶ Aynı anayasanın 40. Maddesinde ise şu ifadeler yer almaktadır: “Herkes din ve mezhep hürriyetine sahip olacak, din ve milliyet farkı gözetilmeyecektir”.⁷

Yukarıdaki antlaşma metinlerinde ve anayasada yer alan kararlar uygulanamamış, aksine Türkler canlarını kurtarmayla uğraşırken Bulgarlar onlardan kalan malları zapt etmiştir. Türklerin varlığından rahatsız olan Bulgarlar onlardan kalan her şeyi tahrip etmiş veya kendi kullanımları için herhangi bir para ödemeksizin el koymuştur.⁸ En önemlisi ise Berlin Antlaşmasında Bulgaristan’da bulunan Müslüman mekteplerinin akıbetinden hiç bahsedilmemesi. 1885 yılına kadar Bulgaristan Prenslüğünde bulunan mektep ve medreselerde eğitim Osmanlı eğitim sisteminde olduğu gibi devam etti. Bu tarihten sonra çıkarılan “kamu ve özel okullar kanunu” ile burada bulunan okullara özel bir statü verildi. Buna göre Müslüman okullarına devlet, il ve belediye bütçelerinden para yardımı yapacaktı.

⁵ Berlin Kongresi Protokolleri, İstanbul 1298, s. 253.

⁶ Anayasanın ayrıntıları hakkında bkz. Neriman Ersoy Hacısalihoğlu, “*Bulgaristan Prenslüğü’nde Anayasa’nın İlanı: Tırnova Anayasası*”, **Eskiçağ’dan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar**, Ed. Feridun M. Emecen, İstanbul, 2009, s. 107-118.

⁷ BOA, HR.SYS, nr. 323/1.

⁸ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Neriman Ersoy, agt, s. 78-81.

2. Türk Okullarının Sistematik Tahribi ve Bulgar Okullarına Dönüştürülmesi

93 harbi sırasında ve sonrasında Bulgaristan'da bulunan Türklerin eğitim ve okul problemleri başladı. Başlama nedenlerinden biri Bulgarların Türklere ait ne varsa kendilerininmiş gibi el koymasındı. Özellikle bu süre zarfında birçok medrese ve mektep Bulgar mektebine çevrildi ve Bulgar öğrencileri bu binalarda okumaya başladı.

Savaş öncesi yani 1875 yılında Tuna Vilayetinde Türk Sıbyan Mekteplerinin sayısının toplam 2700 civarında olduğu tahmin edilmiştir. Edirne vilayetinde ise 2500 okulun varlığından söz edilmektedir.⁹ Aynı tarihlerde medrese ve rüştiye okul sayısı ile ilgili ise net rakamlar veremiyoruz. Tuna vilayet salnamesinde birçok yerleşim yerinde “meçhul” olarak kayıtlı ve rakam verilmeyen medrese ve rüştiye mektebi görülmektedir. Fakat 1875 yılı için tahminen Tuna vilayetinde 150 civarında medresenin ve 40 rüşdiye mektebinin bulunduğunu söyleyebiliriz.¹⁰

Ekrem Hakkı Ayverdi 19. Yüzyılda Bulgaristan coğrafyasındaki medreselerin sayısının toplam 142 olduğunu belirtmiştir.¹¹

⁹ Tuna Vilayeti Salnamesi, defa 7, Matbaa-i Vilayeti Tuna, Rusçuk, 1291, s. 121-122; Hüseyin Memişoğlu, **Bulgaristan'da**, s. 76.

¹⁰ Aynı eser, s. 78.

¹¹ Rusçuk 11, Tırnova 9, Vidin 8, Lofça 8, Filibe 9, Yanbolu 7, Sofya 7, Eski Zağra 5, Varna 5, Balçık 5, Şumnu 4, Silistre 4, Hacıoğlu Pazarcığı 4, Plevne 4, Hezargrad 4, Kızanlık 4, Tatarpazarcık 3, Aydos 3, İslimye 3, Köstendil 3, Niğbolu 2, Petriç 2, Selvi 2, Verçe 2, İzladi 2, Lom, Provadi, Samakov, Berkofça, Çirpan, Dupniçe, Hasköy, İhtiman, Karinabad gibi şehirlerde birer medrese vardır. Bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, C.IV, İstanbul, 1982, s. 19-141.

Diğer Türk-İslam eserlerinde olduğu gibi Bulgarlar, Osmanlı yönetiminden kalan eğitim kurumları için de köklü ve geniş çaplı bir imha politikası izlemişlerdir. Örneğin Kızanlık kazasına bağlı bazı köylerin tamamı göç ettiği için Müslüman ahaliye ait cami, mektep ve kabristanın Bulgar mahalli hükümetince zapt edildiğine yönelik şikayetler belgelerde yer almaktadır.¹²

Türk okullarına yönelik politikayı daha ziyade, Türk mekteplerinin, Bulgar mekteplerine çevrilmesi şeklinde görüyoruz. Örneğin Prevadi'nin Orta Mahallesi'nde bulunan İbtidai Mektebi, yaklaşık olarak 3.000 frank kıymetinde olmasına rağmen, mahalli idare tarafından ele geçirilmiştir. Bu bina, önce Telgrafhane yapılmış ise de 1897 yılında selden harap olduğu için, İdare Meclisi tarafından yıkımına karar verilmiştir.¹³

Hacıoğlu Pazarcığı'ndaki Zehirli Medrese'nin 1.500 metrekare olan arsası, Belediyenin kararıyla, İtfaiye Alayı için kullanılmaya başlanmıştır. Rüşdiye Mektebi ise, yine Belediye tarafından el konularak, herhangi bir bedel ödenmeden, Bulgar mektebine çevrilmiştir.¹⁴

Akkadınlar Kazası, Hasköyü'nde bulunan Türk mektebine ait korunun, İdare Meclisi tarafından satışına karar verilmiştir. Ayrıca buraya ait mera da Çalıkof¹⁵ adlı bir Bulgar tüccara satılarak, mektebin geliri kesilmeye çalışılmıştır.¹⁶

Bu konudaki son örneğimiz, Eski Zağra'daki Rüşdiye Mektebi ile ilgilidir. Bu mektebi daha önce cephane olarak kullanan Bulgarlar,

¹² BOA, A.MTZ (04), nr. 165/50.

¹³ BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef 20/2.

¹⁴ BOA, HR. SYS, nr. 310/1, lef 20/2.

¹⁵ Bu aileyle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Neriman Ersoy Hacısalihoğlu, "19. Yüzyıl İstanbul'unda Bulgar Tüccarlar ve Bulgar Cemaati", İstanbul İmparatorluk Başkentinden Megakente, Ed. Yavuz Köse, Çev. Ayşe Dağlı, Kitapyayevi, İstanbul, 2011, s. 185-186.

¹⁶ BOA, AMTZ(04), nr. 81/39, lef 2.

binayı boşaltmışlar ve Bulgar ve Türk çocuklarının aynı yerde eğitim yapmalarına karar vermişlerdir. Fakat Türk çocuklarının sayısı daha fazla olduğundan, Bulgar öğrenciler için yeni bir okul binası yapımına karar vererek, binayı Türk ahaliye bırakmışlardır. Bu örnek Bulgar idarecilerin okullar konusunda istisnai olarak normal ve adil bir davranış ortaya koyduğunu göstermektedir.¹⁷

Özellikle bu dönemde birçok şehirde yeniden şehir planlaması yapılmaya başlanmıştır. Bu planlamada birçok cami, mescid gibi vakıf eserinin yanı sıra medrese ve okullarının “*şehir planlaması gerekçesiyle veya caddelerin genişletmesi*” gibi bahanelerle Bulgar Hükümeti tarafından yıktırıldığı görülmektedir.¹⁸ Örneğin Filibe şehrinde Çek mühendis Josif W. Schnitter 1888-1890 yıllarında şehir planı hazırlamıştır. Bu plana göre şehrin yeniden düzenlendiği ve bu düzenlemeyle Müslümanlara ait birçok eserin tahrip edildiği bilinmektedir.¹⁹

Bulgarların doğal afetler ve depremlerden sonra yıkılmış cami ve mektepleri satmak istediğine dair arşiv belgeleri de bulunmaktadır.²⁰ Gerek düzenlemeler ve planlı imhalar gerekse farklı bahanelerle okul sayılarında özellikle 1894-95 yıllarında azalma olduğu görülmektedir. Türklere ait ilkokulların sayısı 1243’e düşmüş²¹ ve bu sayı 1906-1907 öğretim yılında ise 1177 olarak kalmıştır. Rüşdiye sayısı 29 ve medreseler ise 12’ye kadar gerilemiştir. Bu tarihlerde Türklere ait toplam 1218 okul vardır.²²

¹⁷ BOA, BEO, nr. 967, s. 74.

¹⁸ Neriman Ersoy, *agt*, s. 85.

¹⁹ Bu düzenlenme ile ilgili bkz. Neriman Ersoy, “*XIX. Yüzyılda Filibe Şehri (1839-1876)*”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 2003, s. 74.

²⁰ BOA, AMTZ (04), nr. 48/18.

²¹ Hüseyin Memişoğlu, **Geçmişten...**, s. 80.

²² Aynı yazar, s. 90.

Balkan savaşları ve Birinci Dünya Savaşı döneminde hem Müslüman halkın Bulgaristan'ın eline geçen topraklardan göç ettiği, hem de eğitim problemlerinde artışın yaşandığı görülmektedir.

3. Türk Okullarında Bulgarca Lisan Zorunluluğu

1880 yılında Eğitim Bakanı İvan Gyuzelev tarafından hazırlanan bir kanunla Bulgaristan Hükümeti ülkede yaşayan bütün Türk, Rum, Ermeni, Gagavuz vb. azınlıkların okullarında okuyan öğrencilerin zorunlu Bulgarca lisanı kullanması kararlaştırıldı. Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerine de yansıyan bu mesele sadece Türk okullarında okuyan öğrencileri kapsamıyordu. Özellikle Rum Patrikhanesi buna çok sert tepki göstermiştir.²³ Şarki Rumeli Vilayetinde yaşayan azınlıkların da önemli problemlerden biri dil veya lisan meselesiydi. Lisan konusunda Şarki Rumeli Vilayeti Dahili Nizamnamesinin 359. Maddesinde *“mezhep cemaatlerinin hiçbirisi mekteplerinde kendi lisanlarından başka bir lisan kullanmaya mecbur tutulmayacaktır”* ifadesi yer almıştır. Lisan ile ilgili bu hususlarının özel mektepler için de geçerli sayılacağı belirtilmiştir.²⁴ Bağımsızlık sürecinden sonra ise Bulgar milli eğitim kanununun 313. Maddesinde lisan zorunluluğu konusu da Müslümanlar tarafından tepkilere neden oldu. Meclisteki tartışmalar esnasında pedagojik kurallara göre her çocuğun ilkokulda kendi ana dilinde eğitim görmesi gerektiği vurgulandı. Fakat alınan karar değişmedi.²⁵

Silistre Müslüman Muallimler Cemiyeti “Balkan” gazetesine bir beyanname hazırlayıp gönderdi. Müslümanların eğitimine

²³ BOA, A.MTZ (04), nr.2/5.

²⁴ Mahir Aydın, **age**, s. 85.

²⁵ Valeri Stoyanov, “Turskoto Naselenie na Bıgariya i Ofitsialnata Maltsinstvena Politika (1878-1944) Stranitsi ot Bılgarskata İstoriya, Sibitiya, Razmisli, Liçnosti, C. 2, Sofya, 1993, s. 197.

yönelik birtakım zorlukların çıkarıldığı ve okulları kapatmak yoluna gidildiği iddia edildi. Beyannamede bir milletin dili ve geleneklerinin ne kadar önemli olduğu vurgulanarak, uzun vadede Bulgaristan'da yaşayan çocukların Bulgarca lisanıyla eğitim görmeleri halinde ileride Müslüman veya Türk kimliğinden uzaklaşabilecekleri belirtildi. Müslümanlar, Bulgarların bu asimilasyon politikasına karşı mücadele etmeye davet edildi.²⁶

Bulgarca lisan zorunluluğuna, Bulgarca derslerine karşı direnmeler devam etmiştir. Lisan meselesi başka alanlarda da ortaya çıkmıştır. Örneğin siyasi seçimlerde oy pusulalarını Türkçe olarak dolduran Bulgaristan Türklerinin oy pusulaları geçersiz sayılmıştır. Türkler bunun üzerine seçim yasalarının değiştirilmesini talep etmişlerdir. Türklerle ait ilkokullarda Bulgarca dersleri okutulmamışsa da daha sonraki tarihlerde Ortaokullarda Bulgar kültürü derslerinin müfredata girmiş olduğunu görmekteyiz.²⁷ Örneğin 1904-1905 öğretim yılını ait Türk okullarındaki müfredata göre Bulgarca dersi 4. sınıftan (orta birinci sınıf) itibaren ders programında yer almıştır. Bu süreçte Bulgar tarihi ve coğrafyası da mecburi ders olarak okutulmuştur.

4. Türk Okullarının Statülerine Yönelik Çıkarılan Kanunlar

1884 yılında Bulgaristan'da "Resmi ve Özel Okullar Yasası" çıkarıldı. Bu yasa özellikle Türk okullarına yönelik çıkarıldı, çünkü Türklerle ait bütün okullar özel okul statüsündeydi.²⁸ Tırnova Anayasasının 78. Maddesinde "*Bulgaristan*

²⁶ Emine Bayraktarova, "Bulgaristan'daki Müslüman Azınlıkların Statüsü (1908-1919)", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009, s. 200-201.

²⁷ Bilal N. Şimşir, age, s. 46.

²⁸ Bilal N. Şimşir, age, s. 41.

vatandaşlarının eğitimi parasızdır” ifadesi yer almasına rağmen ve Türklerden eğitim vergisi alınması söz konusuydu.²⁹ Bu kanundan sonra, 1891 yılında daha kapsamlı Bulgar “Milli Eğitim Yasası” çıkarıldı. Bu yasayla Bulgar Hükümeti Türk okullarındaki kontrolü tamamen ele geçirmiştir. Buna karşılık Bulgaristan’da yaşayan Türkler kendilerini Osmanlı vatandaşı saymışlardır ve Bulgar yasalarına karşı uzun süre uymamak için direnmişlerdir.

1909 yılında yeni bir Bulgar Milli Eğitim Yasası daha çıkarıldı ve bütün okullardaki denetimin resmi müfettişler tarafından yapılacağına karar verildi.³⁰ Bu yasalarla birlikte Türk okullarının da yavaş yavaş sayıları iyice azalmaya başladı. Oysa 19 Nisan 1909 tarihinde İstanbul’da Osmanlı Devleti’nin Bulgaristan’ın bağımsızlığını tanıdığına dair bir protokol imzalanmış ve Osmanlı devleti ile Bulgaristan arasındaki bu protokole göre Bulgar Hükümeti sınırları içindeki “Türk azınlığının hak ve özgürlüklerine saygı göstermeyi bir kez daha taahhüt etmiştir.³¹ Fakat bu taahhütlere rağmen sayılara baktığımızda rakamlar 1912 yılına kadar okullardaki düşüşün devam ettiğini göstermektedir.

Bulgaristan’ın bağımsızlık sürecinden 1920 yılına kadar süreye baktığımızda özellikle 1912’den sonra yani Balkan Savaşlarıyla birlikte Türk okullarındaki rakamlarda yükselme vardır. Bunun da sebebi savaş esnasında Bulgaristan’ın ele geçirdiği Kırcaali, Rupçoz gibi topraklarda yaşayan nüfusun ağırlıklı olarak Türk-Müslüman olmasıdır.³²

²⁹ Jorjeta Nazırska, age, s. 79.

³⁰ “Zakon za Narodnoto Prosveštenie”, **Dirjaven Vestnik**, 5.3.1909, nr. 49; Bilal N. Şimşir, **age**, s. 49.

³¹ Hüseyin Memişoğlu, **Geçmişten...**, s. 115.

³² Aynı eser, s. 120-121, 128.

Ders Yılı	İlkokul	Ortaokul
1908-1909	1132	28
1909-1910	1121	28
1910-1911	1070	32
1911-1912	1030	31
1912-1913	1206	28
1919-1920	1355	24

5. Okullara Maddi Destek Verilmemesi

Okul ve eğitim problemlerden biri de Türk okullarına maddi destek sağlanmamasıdır. Türkçe incelemelerin yanı sıra Bulgarca yapılan araştırmalar da Bulgar yönetiminin Türk okullarına çok az destek verdiğini göstermektedir. 1891 yılına ait Milli Eğitim Yasasının 192. Maddesinde Türk azınlık okullarına yardım etmek zorunluluğu getirilmişti. Buna rağmen 1894-95 ders yılında ilkokullar için yapılan harcamaların listesine bakıldığında Türk okullarına sadece 208 leva yardım yapıldığı görülmektedir.³³ Yıllardan yıla bütçeden ayrılan pay gittikçe azalmış³⁴ ve Türk çocuklarının eğitimi konusunda engeller çıkarılmıştır. 19 Aralık 1904 tarihinde Milli Eğitim Bakanı İvan D. Şişmanov Bulgar Parlamentosunda Osmanlı

³³ Bilal N. Şimşir, age, s. 38-39. Aynı listede Tatar okullarına 144 leva, Pomak okullarına 312 leva, Bulgar okullarına 2.485 leva, Ermeni 2.946, Rum 3.007 ve Yahudi 5.074 leva yıllık ortalama harcama yapılmıştır.

³⁴ Ali Dayıoğlu, Toplama Kampından Meclise, Bulgaristan'da Türk ve Müslüman Azınlığı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 230-231.

döneminden kalan okul binalarının eskiyip çöktüğünü, eski cami ve ambarların okul olarak kullanıldığını söylemiştir. Okulların durumu içler açısı olmasına rağmen Bulgar hükümeti okullara pek fazla yardım vermiyordu. Yetersiz olan bütçenin yanı sıra okul encümenlerinin en önemli vazifesi kaynak oluşturmak ve kaynak bulmaktı. Bu kaynaklar genelde yardım toplama şeklinde gerçekleşmiştir. Örneğin kurban bayramı zamanında kesilen kurbanların derileri toplanıp okulun ihtiyaçları için harcanmıştır. 5 Mart 1909'da Bulgar resmi gazetesinde yayınlanan kararla köy ve kasabalara ait topraklardan maddi ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla Bulgar okullarına mera ve ormanlıklardan okul fonlarının oluşturulması söz konusu olmuştur. Fakat Müslüman okulları için böyle bir uygulama söz konusu olmadı. Türklere ait okullar tamamen Türk halkının çabasıyla ve yardımlarıyla öğretim hayatına devam etmiştir.³⁵ 1913 İstanbul Antlaşmasının 7. Maddesinde giderlerini Bulgar hükümetinin karşılayacağı ilk ve ortaokullar açılacağı belirtilmişti. Ayrıca bu okullarda eğitim dilinin Türkçe olacağı, öğretmenlerinin aylık maaşlarının ise Bulgar hükümeti tarafından ödeneceği ifade edilmekteydi. Fakat bu antlaşma maddesine gereğince riayet edilmemiştir. Bulgaristan'ın Birinci Dünya Savaşı sonucunda imzaladığı Neuilly Antlaşmasının 54. ve 55. Maddelerinde ise Bulgaristan'daki azınlıkların kendi anadillerinde kendi masraflarını karşılamak şartıyla okul açılacağı ifadesi yer almaktadır.³⁶ Daha önce İstanbul Antlaşması ile karara bağlanan okul desteği sağlanmamıştır.

Sonuç

1878 senesinden itibaren Bulgarlar Rus politikanın da etkisiyle kendi sınırları içinde bulunan Türklerin varlığını

³⁵ Hüseyin Memişoğlu, **Geçmişten...**, s. 102-103.

³⁶ Ali Dayıoğlu, *age*, s. 230-231.

istememişlerdir. Bu önce 93 harbinde yaşanan göçle birlikte Türklere ait okulların ele geçirmesi şeklinde olmuştur. Daha sonraki süreçte çeşitli yasalarla Türklerin kendi okullarında eğitimi zorlaştırılmıştır. Bulgar dilinin zorunlu lisan olarak okullarda okutulması, maddi destek sağlanmaması ve Türk okullarında okuyan öğrencilerin ve öğretmenlerinin ihtiyaçlarının karşılanmaması bu zorluklardan bazılarıdır. Türk okulları özel okul statüsüne konulmuş, bunlardan okul vergisi şeklinde vergi alınmıştır. Buna karşılık Bulgar öğrencilerine parasız eğitim verilmiştir. 1912-1913 Balkan Savaşları ile birlikte Bulgaristan Kırcaali, Rubçoz, Nevrokop gibi Türklerin yoğun olarak yaşadığı yerleri ele geçirincede ülkedeki Müslüman sayısı artmış ve yeni ele geçirilen bölgedeki okulların da eklenmesiyle okul sayısında bir artış görülmüştür. Nihayet daha sonraki süreçlerde Türkçe eğitimi gittikçe zayıflatılacak ve 1960'larda tamamen kaldırılacaktır.

EKLER:

93 HARBİ SONRASI BULGARLAR TARAFINDAN ZAPTEDİLEN MEKTEP VE MEDRESELER				
Şehir	Köy	Bağlı olduğu Vakıf	Tür	
Misivri ³⁸	Merkez	Haseki Sultan	Medrese	
“	Kışladere	“	Mektep	
“	Gözeke	“	Mektep	
“	Denizler	“	Mektep	
“	Delibeşe	“	Mektep	
“	Fındıklı	“	Mektep	
“	Açakdere	“	Mektep	
“	Kalkamaç	“	Mektep	
“	Karakaya	“	Mektep	
“	Yenice	“	Mektep	
“	Balcı	“	Mektep	
Ziştovi ³⁹	-	1.000 lira değerinde	Rüşdiye mektebi	Y M
“	-	500 lira değerinde	İbtidai mektep	Y A
“	-	-	Kible Çeşmesi Medresesi	
Yanbolu ⁴⁰	Bali Subaşı Mahallesinde	Kara Ali Bey Vakfı	Mektep ve medrese	
“	Köprü Caddesi	İsmail Paşa Camii	Mektep	
İslimye ⁴¹	“	Cin İbiş Camii vakfı	Medresesi	
“	Cinali Köyü	-	Mektep	

³⁷ Bu tablo yazar tarafından Osmanlı Arşivinde HR.SYS 310/1 numaralı koleksiyonunda bulunan belgelere dayanarak hazırlanmıştır.

³⁸ BOA, HR. SYS, nr. 310/1, lef 48/1.

³⁹ BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 57/1.

⁴⁰ BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 29/1.

⁴¹ BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 7/1-20.

“	Germenli Köyü	-	Mektep	Ar
Karinabad ⁴²	-	Rakkas Sinan Vakfı	Medrese ve mektep	Me
“	Çerkesliköy	-	Medrese	E
“	Kışlaköy	-	Mektep	Bu
“	Yusuflu Köyü	-	“	
“	Şeyhköy	-	“	
“	Karakaya	-	“	
“	Barganlı köy	-	“	
“	Sungurlar	-	“	Bu
“	Yeniköy	-	“	
“	Yeniceköy	-	“	
“	Gökçeviran	-	“	
“	Kasımcaköy	-	“	
“	Kırcalar Köyü	-	“	
“	Balabahçe	-	“	
“	Dellalköy	-	“	
“	Hacılar	-	“	
“	Taraş	-	“	
“	Cumali	-	“	
“	Kasaplı Köyü	-	“	
Aydos ⁴³	-	Hacı Osman Ağa	Mektep	
“	-	Aydos Rüşdiye Mektebi Vakfı	Mektep	
“	-	Hasköy Mustafa Ağa Vakfı	Medrese	

⁴² BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 63/1.

⁴³ BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef.65/1, 66/1.

“	Abdurrezak Köyü	-	Mektep	B
“	Canki Köyü	-	Mektep	E
Bergos ⁴⁴	-	Osman Efendi Vakfı	Mektep	H
“	-	Hava Hatun	-	Be ist
“	Dülgerli Köyü	-	Mektep	
“	Kaynarca Köyü	-	Mektep	
Ahyolu ⁴⁵	-	Yavuz Sultan Selim Vakfı	Mektep	
“	Karaağaç Köyü	-	“	E
“	Kızılıcak Köyü	-	“	
“	Batacık Köyü	-	“	Bu
“	Emirköy	-	“	
“	Koparanköy	-	“	
“	Köleler? Köyü	-	“	
Varna ⁴⁶	Prevadi	“	Yusuf bey Medresesi	
“	“	“	Rüşdiye Mektep	
“	“	“	Çoban ve Şeyh Paşa İbtidai Mektebi	
“	Köylerinde ⁴⁷	Dilâver Paşa (Hayriye) Camii	Medrese (10 odalı)	
“	“	Abdurrahman Efendi Camii	Mektep	
“	“	Alaeddin Camii	Mektep	
“	“	Camii-i Atik (Mahkeme) Camii	Mektep	
“	“	Şaban Efendi Camii	Mektep	

⁴⁴ BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 69.

⁴⁵ BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 70/1.

⁴⁶ BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 20/1-2, 21/2.

⁴⁷ BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 14.

“	“	Kavaklı Camii	Mektep	
“	“	Aziziye Camii	Mektep	
“	“	Hacı Hasan Efendi Medresesi	Medrese (11 odalı)	Mü
“	“	Köprülüzâde Amca Hasan Ağa	Mektep	Va
“	Kumluca-i Atik Köyü	“	Mektep	
“	Arnavutlar Köyü	“	Mektep	
“	Memisofular Köyü	“	Mektep	C B
“	Akneçi Köyü	“	Mektep	C B
“	Yayla Köyü	“	Mektep	C B
“	Aşağı Çiftlik Köyü	“	Mektep	
“	Çökek Köyü	“	Mektep	
“	Hacı Sinanlar Köyü	“	Mektep	
“	Petre Köyü	“	Mektep	
“	Danagöz Köyü	“	Mektep	
“	Fındıklı Köyü	“	Mektep	
“	Cafer Köyü	“	Mektep	
“	Kabeş Köyü	“	mektep	
Hacıoğlupazarcığı ⁴⁸	“	“	Cami-i Atik Medresesi	
“	“	“	Zincirli Medresesi	ol be

⁴⁸ BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 10/2-3; lef. 21.

				it ku be Be B
“	“	“	Rüşdiye Mektebi	
Balçık ⁴⁹	-	-	İsmail Efendi Medresesi	
Kavarna	Kervansaray Camii Yanı	Kervansaray Camii	Medrese (8 Odalı)	ş
“	“	“	Medreseleri	Ha ve ta ba
Şumnu ⁵⁰	Şerif Paşa karşısı	Karaman Camii	Medrese (6 odalı)	İ E y ga
“	Kazgancılarda	Molla Abdurrahman	Mektep	ş
“	Kozar Çeşmesi Mahallesi	Okçuzade	Mektep arsası	M
“	Rumoğlu Sokağında	“	Avramoğlu Medresesi	M Al
“	“	“	Çukur Medresesi	M
Köstendil ⁵¹	Elhacı Dünder	Hacı Dünder	Mektep	Be

⁴⁹ BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 23/1.

⁵⁰ BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 4.

⁵¹ BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 28.

	Mahallesinde	Camii		ya ve İ.
“	İmaret Mahallesi	Süleyman Paşa (İmaret Camii)	Mektep	Bu y İ.
“	Elhacı İbrahim Mahallesi	“	Medrese ve Mektep	Be y sa üz
“	Eşşeyih İbrahim Baba Tekkesi	Murad Çelebi Medresesi	Medrese	B y sa üz
Hezargrad ⁵²	-	Makbul İbrahim Paşa Camii	Medrese ve Mektep	B d
“	Debbağhane köprüsü civarı	İskender Bey Camii	Mektep	
Eski Zağra ⁵³	-	-	Gülcü Medresesi	Y
“	-	-	Hacı Hamdi Efendi Medresesi	
“	-	-	Süleyman Efendi'nin Paşa Baba Medresesi	
“	-	-	Faris Efendi Medresesi	
“	-	-	Şimşirli Medresesi ve Avlusu	
“	-	-	Hacı Yunus Mektep Arsası	
“	-	-	Debbağhane Medresesi	
“	-	-	Çırac Hoca İbtidai Mektebi	
“	-	-	Hacıbey Medresesi	
“	-	-	Noktacı Camii Medresesi	
“	-	-	Salim Hoca Mektebi	

⁵² BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 13, 67.

⁵³ BOA, HR. SYS, nr. 310/1, lef. 11.

Yeni Zağra ⁵⁴	Çanakçı Köyü 2 dönüm	-	Cami ve Medrese	M
“	Cumali Köyü	-	“	
“	Terzioba Köyü	--	“	
“	Çeltikçi Köyü	-	“	
“	Alioba Köyü	-	“	
“	Atlıoğlu Köyü	-	“	
“	Yoğutçu	-	“	
“	Subaşlı Köyü	-	“	
“	Akpınar Köyü	-	“	
“	Manayaslı Köyü		“	
Kızanlık ⁵⁵	-	Abdülbaki Camii	İbtidai Mektebi	
“	-	Tuzsuz Mehmed Ağa Camii	İbtidai Mektebi	
“	Türkmen Mahallesi	Türkmen Mahallesi Mescid	İbtidai Mektebi	
“	Yokuş Mahallesi	Yokuş Mahallesi Camii	Mektep	
“	-	İhlamlu Camii	Mektep	
“	Musalla Mahallesinde	Musalla Camii	Mektep	
“	-	Debbağhane Medresesi	Medrese	
“	Cami-i Kebir bitişiğinde	-	Medrese	
“	-	Sinan Efendi Medresesi	Medresesi	

⁵⁴ BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 24.

⁵⁵ BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 17.

“	-	Müftü Efendi Medresesi	Medrese	
“	-	Rüşdiye Mektebi	Mektebi	
“	-	-	Medresesi	
“	Hasköy	-	Mektep	
“	Şükrallar	-	“	
“	Umurçelli Köyü	-	“	
“	Beyazidli Köyü	-	“	
“	Sofular-1 Bala Köyü	-	“	
“	Hamidli Köyü	-	“	
“	Saruhanlı-1 Bala Köyü	-	“	
“	Örenli Köyü	-	“	
“	Akbaş Köyü	-	“	
“	Hızır İlyas Köyü	-	“	
“	Okçular Köyü	-	“	
“	Doymuşlar Köyü	-	“	T
“	Küçükoba Köyü	-	“	
“	Büyükoba Köyü	-	“	
“	İsve Köyü	-	“	
“	İfhanlı Köyü	-	“	
“	Çanakçı Köyü	-	“	
“	Yenimahalle Köyü	-	“	
“	Oğlahazır Köyü	-	“	
“	Yemişler Köyü	-	“	
“	Çarganlı Köyü	-	“	
“	Hamursuz Köyü	-	“	
“	Sünnetler Köyü	-	“	
“	Erman Köyü	-	“	
“	Saltıklar Köyü	-	“	
“	Sarıhanlı-1 Zir Köyü	-	“	
“	Muflis Köyü	-	“	
“	Yayıklı Köyü	-	“	
“	Sofular-1 Zir	-	“	

	Köyü			
“	Kışla Köyü	-	“	
“	Kozluca Köyü	-	“	
“	Horoslar Köyü	-	“	
“	Ilıcaallı Köyü	-	“	
“	Karageyikli Köyü	-	“	
“	Keçidere Camii	-	“	
Silistre ⁵⁶	Aleksandri	Hacı Ahmed Paşa Camii	Medrese	
“	Ruska	Seyyid Efendi Camii	Mektep	M y me Pla
Ruşuk ⁵⁷	Hacı Musa Mahallesi	Hacı Mehmed Camii	“	
“	Kara Ali Mahallesi	Hüseyin Hoca Camii	Medrese	
“	Vapur İşkelesi Caddesi	Debbağhane Camii	“	
“	Nikolayefvki Caddesi	Mirza Seyyid Paşa Camii	“	
“	Ermeni Mahallesi Yakınında	Kadı Camii	Mektep	-
“	Hükümet Dairesi Karşısında	Kubbeli Camii	Rüşdiye Mektebi	Ba çev
“	Yeni Hamam Önü	Mustafa Paşa Camii	Medrese	Mü ida
“	Büyük Cadde	Selim Efendi Medresesi	Medrese	Sat
“	Eski Camii Yakını	Eski Camii Medresesi	Medrese	Sol edi
“	Tombul Camii	Tombul Camii	Medrese	“

⁵⁶ BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 19/1-5.

⁵⁷ BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 37, 50, 51; A.MTZ 04, nr. 49/50.

	Yakını			
Sofya ⁵⁸	İmaret Mahallesi	Sofu Mehmed Paşa Camii	Medrese	Ha çev
“	Kahvehane Camii Arkasında	Menzilhane Camii Vakfi	Medrese	Sat
“	Kahvehanebaşı Caddesi	Yazıcızade Camii Vakfi	“	Bu yık
“	Dellak Hasan Mahallesi	Dellak Hasan Camii	Mektep	“
“	Yahudi Mahallesi	Gül Camii Vakfi	Medrese	“
“	Kör Çeşme Mahallesi	Hacı İsmail Camii Vakfi	Mektep	Bu sat
“	Saray İçinde	Sakallızade Medresesi	Medrese	Yıl
“	Büyük Camii Çarşısı	Misvaklı Efendi Vakfi	Mektep	Arş
“	Muhtesibzade Mahallesi	Gazi Yahya Paşa Vakfi	Mektep	Bu zap
“	Saray Karşısında	Taş Mektep	Mektep	Bu yık
“	Siyavuş Paşa Mahallesi	Başka Taş Mektep	Mektep	“
“	“	Kamer Hatun Mektebi	“	“
“	Sungurlar Çarşısı	Halil Efendi Mektebi	“	“

KAYNAKÇA:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):

BOA, A.MTZ (04), nr.2/5.

BOA, AMTZ (04), nr. 48/18.

⁵⁸ BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 52-56.

BOA, A.MTZ (04), nr. 49/50.
BOA, A.MTZ (04), nr. 81/39, lef 2.
BOA, BEO, nr. 967, s. 74.
BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 4.
BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 7/1-20, 21/2.
BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 10/2-3; lef. 21.
BOA, HR. SYS, nr. 310/1, lef. 11.
BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 13, 67.
BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 14.
BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 17.
BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 19/1-5.
BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 20/1-2,
BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef 20/2.
BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 23/1.
BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 24.
BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 28.
BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 29/1.
BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 37, 50, 51;
BOA, HR. SYS. 310/1, lef 48/1
BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 52-56.
BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 57/1.
BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 63/1.
BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef.65/1, 66/1.
BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 69.
BOA, HR.SYS, nr. 310/1, lef. 70/1.
BOA, HR.SYS, nr. 323/1.

Sürelî Yayın:

“Zakon za Narodnoto Prosveštenie”, **Dirjaven Vestnik**,
5.3.1909, nr. 49;

Kitap ve Makaleler:

Aydın, Mahir, **Şarki Rumeli Vilayeti**, TTK, Ankara, 1992.
Ayverdi, Ekrem Hakkı, **Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri**,
C.IV, İstanbul, 1982, s. 19-141.

Bayraktarova, Emine, “Bulgaristan’daki Müslüman Azınlıkların Statüsü (1908-1919)”, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları, Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 2009.

Berlin Kongresi Protokollerin Tercümesi, İstanbul, 1297.

Dayıoğlu, Ali, **Toplama Kampından Meclise, Bulgaristan’da Türk ve Müslüman Azınlığı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Erim, Nihat, **Devletler Arası Hukuku ve Siyasi Tarihi**, Ankara, 1953.

Ersoy, Neriman, “Bulgaristan Prenslüğünde Türk Emlaki (1878-1908)”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tez**, İstanbul, 1996.

Ersoy, Neriman, “XIX. Yüzyılda Filibe Şehri (1839-1876)”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 2003.

Ersoy Hacısalihioğlu, Neriman, “19. Yüzyıl İstanbul’unda Bulgar Tüccarlar ve Bulgar Cemaati”, **İstanbul İmparatorluk Başkentinden Megakente**, Ed. Yavuz Köse, Çev. Ayşe Dağlı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 185-186.

Ersoy Hacısalihioğlu, Neriman, “*Bulgaristan Prenslüğü’nde Anayasa’nın İlanı: Tırnova Anayasası*”, **Eskiçağ’dan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar**, Ed. Feridun M. Emecen, İstanbul, 2009, s. 107-118.

Memişoğlu, Hüseyin, **Bulgaristan’da Türk Kültürü**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1995.

Aynı yazar, **Geçmişten Günümüze Bulgaristan’da Türk Eğitim Tarihi**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2002.

Nazırska, Jorjeta, **Bulgarskata Dırjava i Neynite Maltsinstva 1879-1885**, LİK, Sofya, 1999.

Stoyanov, Valeri, “Turskoto Naselenie na Bıgariya i Ofitsialnata Maltsinstvena Politika (1878-1944)”, Stranitsi ot

Bılgarskata İstoriya, Sıbitiya, Razmisli, Liçnosti, C. 2, Sofya, 1993.

Şimşir, Bilal N., **Bulgaristan Türkleri**, Bilgi Yayınları, İstanbul, 1986.

Tuna Vilayeti Salnamesi, defa 7, Matbaa-i Vilayeti Tuna, Rusçuk, 1291.

**XIX-XXff. басындағы ҚОЖАЛАРДЫҢ ҚАЗАҚ
ҚОҒАМЫНДАҒЫ ОРНЫ
KOJALAR'IN XIX.-XX. YY. BAŞLARINDA KAZAK
TOPLUMUNDAKİ YERİ
Zylikha IBADULLAYEVA***

ÖZET

Kojalar, Kazak toplumundaki üç yüze (boya) girmeyen ayrı bir boydur. Güney Kazakistan ve Yedisu bölgesine İslam dini yayılmaya başlamasıyla birlikte Kazakistan tarihinde Koja adı geçmeye başlamaktadır. Kojalarsoyuna iftira atıp, sürgün etme gibi girişimler XX. yüzyılın ortasına dek sürmüştür. Kojalar'ın Kazak bozkırlarında dini nasihatlerde bulunmasındaki yeri ve dini işlerdeki işlevi “panislamist, “din yayıcılar” veya “din yayıcıların evlatları” şeklinde kabul edilmiştir. Bu yüzden Koja soyundan çıkmış ozanlar, yazarlar ve bilim adamlarına farklı düşünceler oluşmuştur.

Kojalar Kazak toplumunda karakteri, gelenek-görenekleriyle ayrı bir etnik gruba dâhil olmaktadır. Onlar manevi yönden Müslüman kültürünün önemli gruplarından. Bu yüzden Orta Asya ve Kazak halkı Kojalar'ı Müslümanlığın yayıcıları, Muhammed (SAV) peygamberin torunları olarak kabul etmektedir.

“Koja” tanımı Farsçada “Hvadja” – “sahip”, “bey” anlamındadır. Arapçada ise “bilim adamı” anlamını taşır. Bu tanım İslam dini yayılan ülkelerde din adamlarına verilmiştir. Kendi soylarını peygambere dek götüren Kojalar ile İslam dini hakkında bilgisi olanların tümü “Koja” sınıfına girerek, İslam dinini yayma konusunda hizmet etmişlerdir.

* L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, 010000 E-mail: ibadullaeva.72@mail.ru

Kojalar'ın İslam dinini yaymasındaki yeri ve önemi tüm İslam Âlemindeki süflilik, işanlık gibi din yolundaki hizmetlerden anlaşılmaktadır. Ayrıca bu etnik gruba toplum içinde XVIII.-XIX. yy ile XX. yy başlarına kadar saygı gösterilmiştir. Kojalar, din nasihatçileri olarak toplum içinde cenaze, sünnet ve nikâh gibi kültürel faaliyetleri yerine getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kojalar, Kazaklar, Orta Asya

THE ROLE OF KHOJA IN KAZAKH SOCIETY XIX- BEGINNING OF THE XX. CENTURIES

ABSTRACT

In the Kazakh society has a category of kin which isn't genealogical relationships with other clans. The clan is Khoja. The history of ethnic origin in the history of Kazakhstan is directly related to the spiritual processes on the basis of the introduction of Islam in the South Kazakhstan and Zhetysu. In the middle of 20th century the Khojas were slandered by other clans. The role of the Khoja in the distribution of religion in the Kazakh steppes and the role of religious services in the Kazakh steppes is "panislamist", "religion distributor", "descendants of religious translators", and negative attitude towards poets, writers and scientists.

The clan of Khoja are one of the subethnic groups in the Kazakh society who are characterized by their character and tradition. They are the highest servant of the Muslim culture in the spiritual life of the country, and are the preacher of Islam and the descendants of the first Caliphs of the Prophet Mohammed among Central Asia and the Kazakh people.

The concept of "khoja" in Persian means "hawja" - a "master", "owner", "mister" and a honorable title given to religious people in the countries of Islam, and from Arabic means "educator". Almost all those who know themselves as prophets and all who have knowledge of Islam have joined the ranks and have been preaching the religion of Islam.

The greatest role of Khoja was played in the spread of Islam religion. This subethnic group was also respected in the 16th and 19th century and beginning of the twentieth century, with a special respect for the social status of the country. They also carried out such ceremonies as the distribution of satire funerals, circumcision, marriage, as representatives of Islam.

Key Words: Khoja, Kazakh society, Central Asia

Қазақ халқының құрамында генеалогиялық қатынасқа түспейтін, үш жүздік құрылымға енбейтін топтар төрелер мен қожалар орын алады. Қожалар үш жүзге кірмейтін рулар ішінде өздерінің болмыс-мінезімен, әдет-ғұрпымен дараланған субэтникалық топтың бірі. Қожалар тобы тарихи-табиғи процесс нәтижесінде қалыптасқан этнос құрылымының элементі болып табылатын этникалық жүйе ретінде қазақ ұлтының бір бөлігіне айналғанына да көптеген ғасыр өтті.

Заманды өзгертетін, немесе қоғамның тұрақтылығын ұстап тұратын күштердің бірі рухани байлық, оның негізі берік сенімді орнықтыратын дін. Қазақ халқында, көшпелі ортада Алланың бірлігіне, имандылыққа бас июге, мұсылмандықты уағыздаушы молдалар және қазақ халқының құрамындағы дін иелері ретінде танылған субэтникалық топ-қожалар екендігі белгілі. Олар Кеңес өкіметі орнап, Коммунистік партия үстемдік еткен кезеңде де, қоғам өмірінде мұсылмандықты, құран оқуды, шарифат негіздерін насихаттап, оларды халыққа таратып, мұсылмандықты барлық ортада іске асырушылар ретінде танылды.

Қожалар елдің рухани өмірінде мұсылмандық мәдениеттің ең жоғарғы қызметшісі, сондықтан да Орта Азия мен қазақ халқы арасында мұсылман дінін таратып уағыздаушы, әрі Мұхаммед пайғамбардың алғашқы халифтарының ұрпағы болып есептеледі.

Қазақстан тарихында қожалардың этникалық шығу тарихы Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу аймағында ислам дінінің енуі негізіндегі рухани процестермен тікелей байланысты. Еліміздің қоғамдық саяси өмірінде қожалар ұрпақтарына жала жауып, қуғын-сүргінге ұшырату кезеңі ХХ ғ. ортасына дейін белең алды. Қожалардың қазақ

даласында дін уағыздап таратудағы орны мен діни қызметтердегі ролі «панисламист», «дін таратушы», «дін таратушылар ұрпақтары» деп танылып, қожалардан шыққан ақындар мен жазушылар, ғалымдар сияқты жеке тұлғаларға да теріс көзқарас қалыптасты. Олардың тарихымызда елеусіз қалуының басты себебінің бірі де осы еді.

Орта Азия мен қазақ халқының тарихындағы қожалар сол халықтардың арасындағы этникалық топтардың бірі ретінде өмір сүре отырып, олар жергілікті халық арасында шартты түрде «қожалар» деген атпен белгілі болды. Қожалар қазақ халқында үш жүздік құрылымға енбейтін, өздерінің болмыс-мінезімен, әдет-ғұрпымен дараланды.

Қожалар ел өмірінде ислам дінін уағыздап, әрбір қазақ руларына пір болған руханияттың басты өкілі ретінде танылумен бірге, саяси әлеуметтік құқықтық мәселелерде де олардың орны ерекше саналды. Жалпы тіршіліктің рухани сферасына үстемдік жасап, елдің рухани құндылықтарына бағыт бағдар беру үшін қожа тобының әлеуметтік артықшылықтары болғандығы белгілі [Артықбаев, 2008: 149].

XIX ғасырдағы деректер бойынша қожалар некелесу дәстүрінде – эндогамиялық, яғни өз ішінде ғана қыз алысатын топты құрайды. Ол туралы деректерде қожалар мен төрелерді қатар атап, оларды «ақсүйектер дей келе басқа қазақ руларына қыз бермейді, бірақ олардан, яғни қазақ руларынан қыз алады» деген. Керісінше, қазақ руының өкілдері қалай болғанда да қожа руының қызына үйленуге мүмкіндіктері болмаған. Олардың қыздары тек қана қожа немесе сұлтанға тұрмысқа шығатын болған.

XIX ғ. екінші жартысындағы зерттеулер бойынша қожалар ел арасында дін таратушылар өкілі ретінде неке

қию рәсімінде қазақ қожаларының куәгер ретінде қатысуы міндетті саналғандығы да айтылады. Мұндай неке қию дәстүрінен бөлек нағыз мұсылмандық салт-дәстүрлер саналған сүндетке отырғызу, жаназа шығару сияқты рәсімдерді орындау тікелей қожалар иелігінде болған. Ел арасындағы діни беделі мен діни қызметіне орай, әдетте жергілікті халық олардың атын атамай, ер кісілеріне «қожеке» десе, әйел атаулысына «бیبі», «бیبі апа» есімдерін қосып отырған.

Қожалар қазақ халқындағы ру-тайпаларға рухани мәдениет өкілі ретінде танылып, бірте-бірте сол ру-тайпалардың атасына айналды. Қазақ шежірелері тарихының генеалогиясынан қожа есімдері орын алды. Қазақтардағы сияқты түрікмен, өзбек, ұйғыр, қырғыздар арасында да «қожа» атымен кездесетін есімдер көптеп кездеседі. Мұндай есімдер көп жағдайда көптен күткен балаға қожаның берген батасының негізінде дүниеге келгеннен кейін қойылса, енді бірде осындай қуанышты сәттердің бірінде қожаның сол үйге келуімен де байланыстырылады. Қазақ халқының шежірелік деректерінде «қожа» атауларымен кездесетін есімдерді кездестіруге болады. Мәселен, М.Ж.Көпеевтің «Қазақ шежіресіндегі» Орта жүз тарихында Жанарыстың екі әйелі болып, олардың бала көтермей жүргендерінде, үйіне Қарақожа, Аққожа, Ақтамбердіқожа, Дарақожа, Есімқұлқожа, Қосымқожа аталған 6 қожаның келгенін, оларға;

Ой, құдай-ай!
Берді ғой бала беретұғын,
Әулиелер келді ғой.
Сыйынбасам маған серт,
Қолдамасаң саған серт,

Сарт болсаң садағам кет – деп сый-сияпат көрсеткен. Сонымен, қожалар ықылас, пейілге разы болып «алтауымыз да атымызды бердік, алты ұлға ата боласың» деп бата бергеннен кейін ғана дүниеге 6 ұл келгенін жазады. Мұндай есімдер қазіргі күнде де жергілікті халық арасында, айталық сол елге «пір» болған қожаның аты немесе қожаның ерекше бір қасиеті үшін көптеп кездеседі. Айта кетелік, қазақ халқы арасында діни әдет ғұрып жүргізу қожаларға тән болды. Олар белгілі бір жергілікті халық арасындағы қазақ руларына «ишандық» қызмет атқарып, «пір» болды, ал қазақ рулары оларға «мүрид» болған. Мұндай шындықтарды айтар болсақ, «Әзіреті Ысмайыл Ата туралы аңыз» деп аталатын мақалада Ысмайыл Атаның әкесі Ибрахимнің 400 жыл бұрын (XIV-XV ғ.ғ. шамасы болу керек) қазақ руы қаңлылардың «Омыртқа», «Мандуд» әулеттеріне пір болғандығы айтылса, XV ғ. қазақтар бас қосып жиылып қажылыққа Құнанбай бастап барғанда, ноғайлар мен сарт өкілдері таласып; бірі маскүптік, яғни мәскеулік десе, сарттар бұқар тілділер деп таласады. Ақыры Мекке Медине шәріп, шайқылары қазақ қауымынан қажылыққа барғандарды шақырып алып сұрағанда, Құнанбай; «біз маскүп-саскүбінді, бұқар тілінді де білмейміз» деп қазақ қоғамындағы қожалар мен төрелердің беделін айтып кеткен. Оның ретін «Біздің тіріміздің билігі «Алдияр» ұранды төреде, өліміздің билігі «Алла» ұранды қожада» деп жауап бергендігінен байқалады. Осы негізде, Құнанбай қажы Әуез қожаны (М.Әуезовтің атасы) Тобықтылардың піріне айналдырып, оған қол бергендігі де белгілі.

Қожалар қазақ халқының рулық, жүздік құрылымдарының пірлеріне айналды. Олар қазақ даласындағы мұсылман дін иелері ишандар ретінде де танылды. Сондықтан да олар қазақ қоғамында жоғарғы

топ иерархиясын құраған. Ишандар мен қожаларды қазақ рулары бір деп қабылдад және олардың қазақ даласындағы ықпалы олардың діни ілімі болды. Олар ел өмірінде әлеуметтік топты құра отырып мұсылман дінінің имандылық-тәрбиелілік қасиеттерін үгіттеп, мешіт салдырып, медреселер ашты.

Мұсылман дін иелері ретінде қожалар жеке меншіктік құқық негізінде егін егетін жерлердің көп бөліктерін, яғни өздерінің діни беделін сақтаумен бірге көп жер учаскелерін де иеленді. ХҮІІІ-ХІХ ғ.ғ. қожалардың кейбір әулеттері жерді меншіктенушілер ретінде таныла отырып, алым-салық төлеуден де босатылды.

Қожалардың құқықтық артықшылықтары қазақ қоғамында да ерекше сақталған. Ол бойынша қазақ хандығы кезеңінде қожалар сұлтандармен бір деңгейдегі әлеуметтік топ ретінде заңдық құқықтық ерекшеліктерінде хан қазынасының пайдасына түсетін алым-салықтан босатылды.

Қожалар саяси мәселелерден де тыс қалмады. Олардың қызметі халық арасында діни ғұрыптарды орындаумен бірге мұсылмандықты насихаттау болды. Жауапты қызметтер саналған дипломатиялық қызметтерде, ел басқару істерінде де сейіттер өз ықпалдарын жүргізіп отырды [Уәлиханов, 1985; 507]. Әдетте, Әзіреті Әлі мен Фатимадан өрбіген ұрпақтар жергілікті халық арасында сейіттер деп танылды. Олар Мұхаммед ұрпақтары ретінде сейіт, шейх, қожа, әмір деген атақпен діни бекзадалар сияқты жоғары дәрежелі тап болып отыр. Дін басылары ретінде танылған діндар халықтың шексіз құрметіне бөленіп, әміршілерге ықпалын жүргізіп отырған тұқым қуған дін басылары Мұхаммед ұрпақтары сейіттер мен қожалар және олармен бірге халифалар мен әртүрлі әулиелердің ұрпақтары (шейхтар) орын алды. Дін

басыларының және бүкіл дін қызметкерлерінің басында бір қожа кәлән «ұлы қожа» – дін басыларының қызметін бақылап отыратын ең жоғарғы діни лауазым және суфизм орденінің басшысы ишан-накиб («накиб» сөзінің мағынасы саяси діни идеологиялық процестерде кең орын алған) және бас ишандардың бірі ишан сүдірлер отырды [Уәлиханов, 1985; 504]. Сондай-ақ маңызды мәселелерді талқылау жағдайында әмір алдында діни, азаматтық және әскери негіздерде кеңес болды. Бұл кеңеске діни адамдар қатарынан қожа калон (қазы), шейх-уль-ислам, накيب және раис қатысты [Шубинский,1962:49]. Мұндағы шейх уль-ислам, қазы калон және раис үлемдер сословиесіне енді. Үлемдердің де өзі юристер мен судья және мұғалім міндеттерін де атқарды [Уәлиханов,1985:504]. Әдетте, мұсылмандық заңды реттеп, дін басыларының жоғарғы сословиесі ретінде Таяу және Орта Шығыс елдерінде үлемдер танылды. Олар діни мекемелер, сот істері, мектептер және олардың байлықтары мен ақша қазыналары сияқты маңызды мәселелер осы үлемдердің қолында болды. Мұсылман қауымының басшысы саналған шейх ул-ислам мемлекеттегі алғашқы діни адамдардың бірі болды. Оның негізгі қызметтерінің бірі Мұхаммед пайғамбардың және оның серіктерінен таралғандардың мәселесіне қатысты шағымдар мен өтініштерді қабылдады. Екінші кезекте шейх ул-ислам орнын қазы калон иеленді [Семенов, 1954:30]. Қазы калон (қазы кәлән) -бас қадир ретінде танылса, раис дін қағидаларының орындалуын бақылап отырды [Уәлиханов,1985:504]. Бұл діни адамдардың барлығы да сейіттер мен қожалар тегінен шығуы міндетті болды [Кисляков,1962:37]. Сондай-ақ қарақалпақтар арасында да қожалар мен шейхтар саяси мәселелерге араласып отырды және олардың беделінің

кейбір жағдайларда хандардан да жоғары болғандығын П.И.Рычков атап өткен [Материалы,1935:55].

Бұқар хандығындағы дін басылары да барынша беделді тап болып көрінді. Олар ерекше дәрежелі топтардан шыққан сейіттер, қожалар және мирлар, атап айтқанда мұсылмандықты түсіндірушілер, құқық, шарифат білгірлері болып табылды. Сондықтан да олар Бұқар хандығында заң түсіндірушілер, оқытушылар және сот ісі орындарында болды. Аталған қожалар, сейіттер, мирлар дін басылары ретінде басқа да міндеттерді атқарумен бірге жалпы атпен үлема деп аталып, діни атақ немесе шен алды [Кисляков,1962:37]. Ал XIX ғ-дың 40-жылдарында діни шендердің көп бөлігін тек қожаларға, кейбірін қарапайым адамдарға берген. Алайда, діни қызметкерлер болып табылатын мүфтилердің діни атақ дәрежесіне ие болғандығын да ескерткен [Ханыков,1843:190]. Ахундар алым-салық төлеуден босатылған. Ал, сейіттер ел басқару ісінің басында отырды, оларды жауапты қызметтерге, тіпті дипломатиялық қызметтерге де пайдаланған [Уәлиханов,1985:507]. Сондықтан да діни қызметкерлер саналған қожалар жергілікті халық арасында ерекше құрметтелді.

Орталық Азия елдерінің отырықшы шаруа мұсылмандардан ерекшелігі сейіттер мен қожалар қоғамның саяси жүйесінде маңызды орын алып, әлеуметтік реттеушілік қызметтерді де атқарды [Ерофеева,2003:32].

Мұхаммед ұрпақтарының генеалогиясындағы қожалар әлеуметтік статус мәселесінде қазақ руларына қарағанда, немесе басқа да қоғам мүшелері алдында артықшылықтары бар заңды құқықтарды иеленді. Айталық, Орал даласындағы қожалар жалпыға бірдей құрметті пайдаланды, сонымен бірге тән жазасынан (ұру,

соғудан) босатылды. Мұндай ерекше артықшылықтар әдеттік құқықтық заң бойынша белгілі бір қылмыстар үшін қарапайым адамдардың қожаларды, сондай-ақ сұлтандарды тіл тигізіп, ренжіткені, ұрып-соққаны т.б. үшін әр түрлі жазаға тартылғандығынан айқындауға болады. Мұны Тәуке ханның «Жеті Жарғысы» бойынша анықтасақ, бірінші жарлығында халықтың ханы, сұлтаны, пірі-Әзіреті қастан өлтірілсе, олардың әрқайсысы үшін жеті кісінің құны мөлшерінде құн төленсін деп көрсетіліп, қожалардың орны былайша анықталған «Сұлтанды немесе қожаны өлтірген адам өлтірілген адамның туыстарына жеті адамның құнын төлейді, тіл тигізіп ренжітуші 9 мал, ал соққыға жығушы 27 мал айып төлейді» немесе саусағын кеседі [Материалы,1948:43]. Сонымен, Тәуке ханның бірінші жарлығын бізге келіп жеткен бұл дерек растап отыр. Қарапайым ер адамның құны 1000 қой немесе 100 түйе, не болмаса 200 жылқы болса, сұлтан мен қожаның құны әдетте, олар халықтың ханы, сұлтаны, пірі, Әзіреті болған жағдайда 7000 қой, болмаса 700 түйе, немесе 1400 жылқыға тең.

Екінші жарлығы бойынша, төрелер мен қожалардың жәй қатардағы біреуі өлтірілсе, олардың әрқайсысына (ақсүйектің, пірдің тұқымы деп) екі кісінің құны төленуі тиіс. Ал, қожаларға немесе сейіттерге өлім жазасы мен жан қинау жазасы қалай болғанда да қолданылмайды және олар алым-салықтан босатылған. Халық оларға сиынып, мейлінше қадір тұтқан [Уәлиханов,1985:507]. Осы негіздердегі қазақ әдет-ғұрып құқығы заңдары бойынша орын алған құқықтық шарттар Омбы қаласындағы Батыс Сібір генерал-губернаторының шешімі бойынша Уақытша Комитетте бекітілген Батыс Сібір қазақтарының әдеттік құқықтарына Уақытша Комитет өз ұсыныстарын енгізген. Бұл ереже бойынша, қазақтардың әдеттік құқықтық

заңдары негізіндегі қожалар мен сұлтандардың орны былайша көрсетілген [Материалы,1948: 42]:

Кім болса да қожа руынан молдамен таласса, онда қырғыздардың (қазақтардың –И.З.) әдеттік заңы бойынша, олардың (қожалардың) артықшылықтары мен оған қоса олардың діни қызметтері мен дәстүрлі әрекеттерін ескере отырып ұруға қақысы болмаған, ал басқадай жағдайда егер қожаны жарақаттаса жәбірлеуші жәбірленушіге құрамында 1 түйе бар 27 мал айып төлеген, ал төлейтін ешқандай мүмкіндігі болмаса, онда бір саусағын кескен, алайда қожаның өзі бастаған болса, онда талап ету құқы қанағаттандырылмаған.

Егер кімде-кім қожаны өлтірсе, кінәлы және бүкіл болыс болып мәйіт болған қожаның туыстарына 7 адамның құнын төлеген, егер төлемейтін болса онда кінәлының туыстары жақын болыстың бірінен 7 адамды, мұның ішінде жәбірлеушінің өзін де қоса дарға асқан.

Қожа немесе сұлтанды сөзбен балағаттаса, немесе бірақ ұрмай қағып кетсе, онда жәбірлеуші 9 мал айып төлейді, егер ұрса 26 мал (құрамында түйе бар), немесе саусағын кеседі.

Ал, керісінше, қожа немесе сұлтан қарапайым қырғызды ренжітсе, онда олар кінәлы болып есептелмеген. Бұл туралы:

Сұлтан немесе қожа қарапайым қырғызды ренжітсе және ұрғаны үшін жазаланбайды. Одан басқа көпшілік көзінше сұлтан, немесе қожа қарапайым адамға қол тигізсе, онда ол кінәлы болып есептелмеген, алайда бұл үшін жәбірленушіге 1 жылқы мен 1 шапан берген. Ал сұлтан немесе қожа қарапайым адамды өлтіріп алса, онда өлген адамның туыстарына толық 1 күн төлеген. Егер сұлтан немесе қожа осы құнды төлей алмаса, немесе төлеуге мүмкіндігі жоқ болса, онда құнды бүкіл болыстық болып

төлеуге міндетті, алайда кінәлы сұлтан немесе қожа өлім жазасына кесілмейді, дегенмен де ол болыстықта беделінен айрылған.

Ал, абақ керейлер ережесіндегі қазақтың әдеттік заңы бойынша: бай, би, молда қатарлы қожалар кедей, жарлы, ғаріп, жетім-жесірлерді жәбірлеп, өктемдікпен басыну қылықтарын көрсеткен болса шарифат бойынша қамшылау, дүре соғу айыбы жүктелді және молда, қожа дін уағыздаумен қатар өзі ұрлық жасаса, басқаның басыбайлы әйеліне ұмтылу қатарлы лайықсыз әрекет жасаса, оны молдалығынан, имандығынан аластап, жер аудару сияқты жеңіл айып түрі белгіленді [Абақ,1996:146-б.]:

Қожалар басқа қазақ руларына қарағанда артықшылықты иеленгенімен, олар Шыңғысханнан тараған әулеттің мүшелерін өлтіріп алған жағдайда 7 есе күн төлеген. Бұл бойынша:

1. Алда-жалда қожа сұлтанды, немесе сұлтан тұқымынан кімді болса да өлтіріп алса, онда 7 адамның құнын төлеген. Сондай-ақ өлтіріп, оның денесін далаға тастап, ол құс пен аңға жем болып зақымданған болса, онда сол құнды артығымен 1,5 есеге (яғни 10,5 адамның құнын) және бұған қоса 1 түйе айып төлеген, онымен бірге мәйітті жабатын кілем және қаралы атпен 1 қыз, ол мәйіт болған адамның үйіне түйені жетектеп баратын болған, алайда мұндай айыпты орындамаса, онда оның ұрпақтарына (шөбересіне дейін) қарыз болып қалған.

Ал сөзбен балағаттап, қол тигізген жағдайда қожа мен сұлтанның құқықтары тең дәрежеде болды.

2. Егер сұлтан немесе қожа өз әулеттеріндегі сұлтанды немесе қожаны, сондай-ақ сол әулеттің біреуінің әйелі мен баласын сөзбен айыптаса,

немесе қол тигізе, және ұрған болса, онда сотта ешкімнің де талқысына түспейді. Жәбірлеуші жәбірленушіден кешірім сұрау керек, егер бұл жағдайға келіспесе, онда басқа сұлтан оларды татуластыруға тырысу керек, бірақ оған да сот араласпайды.

Енді бір деректе, қожалардың айыбын сұлтандар ғана қарай алды. Онда «қожалар айыпты болған жағдайда, айыпты қожаның мәселесін тек сұлтандар ғана қарай алады». Қожалар қоғамның басқа мүшелері алдындағы тағы бір артықшылығы, олар билік институтпен тең дәрежеде болды.

«Халық сотында қожалар бимен қатар тең дәрежеде орын алып, билік қызметке сайлана алатындығын» Г.Загряжский өзінің «қазақтардың заңдық құқықтары» деп аталатын еңбегінде атап көрсеткен.

Қожалар көшпелі қазақ қоғамында далалық исламды таратушы және діни ғұрыптық дәстүрлерді орындаушылар ретінде танылып Өз Тәукенің «Жеті жарғысында» және одан кейінгі қазақ қоғамындағы дәстүрлі әдет-ғұрып құқығы ережелерінде де ерекшеленді. Сондықтан да олардың ережелерінде де қожалардың артықшылықтары белгіленіп, қазақ даласындағы ғасырлар бойы қалыптасқан жүйені ұстанды. Осы орайда қожалардың ел арасындағы болмысы мына негіздерде орын алды:

Қожалардың саяси-әлеуметтік заңдық статустық сипаты, олардың өзіндік заңдық құқықтық жағдайын айқындап, басқа қазақ руларына қарағанда ерекшеленіп, қазақ қоғамында және Орта Азия халықтарында да қожалар басқа қарапайым адамдармен тең болмады.

Қазақ тұрмысында билік айту дәстүрінің құқықтық талабы ескі әдеттердің негізінде болған. Ислам діні енген

уақыттардан бері қожалар қазақ ортасына шариғат тәртібі мен құқ-канун жолдарын да уағыздаған [Алпысбес,2013:340]. Қожалар жерді иелену құқына ие бола отырып, оған салық төлеуден босатылды, және ол мұрагерлік сипат алды. Діни адамдар ретінде танылған қожалар мен сейіттер азаматтық, әскери, діни негіздердегі кеңестерге қатысып, талқылау жасады. Сондай-ақ олар құқықтық шариғат негізінде сот ісіне де араласты.

Аталған заңдық құқықтар мен артықшылықтар, Кеңес өкіметіне дейінгі кезеңдердегі, қожалардың қоғам өміріндегі мәдени, саяси және әлеуметтік ерекшеліктерін сипаттады. Бүгінде қожалар - қазақ руларына сіңісіп кеткен, қазақ халқындағы үш жүзге жатпайтын субэтникалық топ болумен бірге этноәлеуметтік құрылымды құрайтын топтың бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абақ Керей ережесі Қазақтың заңы хақында. Монғол Республикасы Ғылым Академиясы Тарих ғылыми зерттеу институтының қорынан. Ф.2. Т.2. Хн-58. 13-б //Қазақ әдет-ғұрып құқығының материалдары. Құраст. З.Кенжалиев. – Алматы: Жеті Жарғы, 1996. – 208 б. – 146-б.
2. Алпысбес М. Қазақ шежіресі: тарихнамалық деректанулық зерттеу. Астана, 2013. – 380 б.
3. Артықбаев Ж.О., Дауенов Е. Ақкөл-Жайылма өңірінің қожалары: тарихы мен қазіргі жағдайы // «Қожа Ахмет Ясауи мұралары мен ілімінің зерттелу мәселелері» атты ғылыми практикалық конференция материалдары. Алматы, 2008. – 250 б.
4. Ерофеева И.В. Родословные казахских ханов и кожа ХУІІІ-ХІХ вв. (история, историография, источники). Алматы, 2003. – 178 с.
5. Кисляков Н.А. Патриархально – феодальные отношения среди оседлого сельского населения Бухарского ханства в конце ХІХ – нач.ХХ в. – М – Л. Изд. АН СССР:1962. – 170 с.
6. Материалы по казахскому обычному праву. Сборник.І. – Алматы:1948. - С.43
7. Материалы по истории каракалпаков. – М-Л.: Изд. АН СССР, 1935. – 279 с. – С. 55.
8. Семенов А.А. Очерки устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени //Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. – Сталинабад: 1954.
9. Уәлиханов Ш.Ш. Алтышаһардың немесе Қытайдың Нан-Лу провинциясының (Кіші Бұараның)

- Шығыстағы алты қаласының жайы туралы
//Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
10. Шубинский П. Очерки Бухары. СПб., 1892. С.140
//Кисляков Н.А. Патриархально-феодалные
отношения среди оседлого сельского населения
Бухарского ханства в концеXIX – нач.XX в. –
М.,1962.
11. Ханыков Н.В. Описание Бухарского ханства. СПб.,
1843. - С.189-191.

BAĞIMSIZLIKTAN SONRA KIRGIZİSTAN'DA GÖÇ VE GÖÇÜ ORTAYA ÇIKARAN SOSYO-KÜLTÜREL VE SOSYO EKONOMİK DİNAMİKLER

Hayati BEŞİRLİ*

Özet

Kapitalist ekonomik sisteme geçiş sürecinde Kırgızistan da önemli değişiklikler yaşanmaktadır. Sovyet sonrası yeni kurulan Kırgızistan Cumhuriyeti'nde çalışmakta olan 2,3 milyon civarındaki işgücünün %30,1'i tarım, %15,2'si ticaret, %11,3'ü ise sanayi sektöründe istihdam edilmektedir. K.C. Çalışma Bakanlığının bilgilerine göre işsizlik oranı %8,5'tir. İlgili Devlet birimlerinde kayıtlara göre ise işsizlik oranı 2,4'tür. Kayıtlı işsizlerin %52,7'si kadındır. Kırsal kesimde uzun dönemli işsizlik %70 dolaylarındadır. Hasat dönemlerinde bu oran düşmektedir. Asgari ücret 840 som'dur (19,3 Dolar). Ancak Kırgızistan genelinde bu derece düşük tutar ödenmemekte olup, söz konusu tutar vergi hesaplamalarında belirli bir büyüklük olarak kullanılmaktadır. Uygulamada Bişkek için asgari ücret 7.000 – 9.000 som olarak düşünmek doğru olur (150-200\$).

Bu çalışmada bağımsızlık sonrası dönemde Kırgızistan'ın sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel hayatı üzerinde göç hareketinin etkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Göç, toplumsal değişimlerin sonucu ve aynı zamanda değişimi yaratan bir olgu olarak, Kırgızistan'da sosyal, kültürel ve ekonomik hayatın şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Kırgızistan, hem iç göç hem de dış göç hareketleri açısından çeşitlilikler ve karmaşık nedensellikler içeren bir ülkedir. Ülkenin kapitalist ekonomiye geçiş sürecindeki ekonomik ve parlamenter sistem içindeki politik

* Prof.Dr., Gazi Üniversitesi, hbesirli@gazi.edu.tr

yeniden yapılanması ülkenin yoğun göçmen nüfusu karakteri göstermektedir. Bu kapsamda Kırgızistan’da sosyal politikaların belirlenmesi ve göçün ekonomik, sosyal, kültürel hayata etkilerinin değerlendirilebilmesinin ilk adımı, göç hareketlerini ve göçmen nüfusun durumunu tespit eden kapsamlı verinin analiz edilmesidir.

Anahtar kelimeler: Göç, Kırgızistan, Kırgızistan’da Göç, İç göç, Dış Göç

MIGRATION AND SOCIO-CULTURAL AND SOCIO-ECONOMIC DYNAMICS CAUSING TO MIGRATION IN KRGYZSTAN AFTER INDEPENDENCE

Abstract

During the transformation to the capitalist system, important changes are occurring in Kyrgyzstan. After the dissolution of Soviet Union, %30 of workforce is employed in agriculture, % 15,2 of workforce is working in trading and, % 11,3 of workforce is working as industrial workers in newly established Kyrgyzstan Republic. According to Republic of Kyrgyzstan Ministry of Labour statistics, the unemployment rate is %8,5. The registered unemployment rate is %2,4. % 52,7 of registered unemployed are women. The long term unemployment in agricultural sector is about %70. This rate is decreasing in the harvest seasons. The minimum wage is 840 soms which is equal to 19,3 USD. However, this amount is not paid as the minimum wage in practice but just used as a base in the tax calculations. In practice, the minimum wage in Bishkek is usually paid as 7.000 – 9.000 soms (equal to 150-200\$).

The aim of this study is presenting the impact of migration on the socio-economic and socio-cultural life of Kyrgyzstan after the independence. Migration, as being both a cause and consequence of social change, is playing a decisive role in shaping the social, cultural, and economic life in Kyrgyzstan. Kyrgyzstan is a country consisting of diversity and complex causality in terms of both immigration and emigration dynamics. Restructuring of economy and parliamentary system in the process of transformation of capitalist economy is one of the important reasons of intensive migrant character of population. In this respect, the first step in the formation of social policies and evaluation of economic and socio-cultural impacts of migration is to analyze extensive data on migration movements and the situation of migrant population in details.

Key words: Migration, Kyrgyzstan, migration in Kyrgyzstan, immigration, emigration.

GİRİŞ

Dünya tarihinin son iki yüzyılı kitlesel göçlerin yoğun olarak yaşandığı dönem olmuştur. Farklı sebeplerden kaynaklansa da küreselleşmenin zaman ve mekânda daralma ortaya çıkararak etkisi, göçü küresel bir olgu haline getirmiştir. Çeşitli sebeplerden dolayı gerçekleşen yer değiştirmeler göçün tanımının esasını oluşturur. Bu kapsamda göç en genel ifade ile kişilerin uzaktaki bir yere, en azından şu anda yaşadıkları şehir veya kasabanın uzağındaki bir yere yeniden yerleşmesidir. İşgücü göçü ise işçilerin sosyo-ekonomik durumu gelişmiş diğer bir ülkede çalışarak ekonomik koşullarını geliştirme umuduyla yaptıkları sosyal hareketlilikleri ifade eder (Bartham vd, 2017:13-197, Beşirli vd, 2017:228).

Göçün sosyo-ekonomik ve sosyo-politik yapı üzerinde etkilerini açık görebileceğimiz ülkelerden biri de Kırgızistan'dır. Kırgızistan 1991 yılında bağımsızlığını kazanmasından sonra diğer Orta Asya ülkelerinden farklı bir yol izlemiş demokratik çoğulcu bir politik sistem benimseyerek, hızla serbest piyasa ekonomisine geçiş adımları atmıştır. Ülke siyasi bağımsızlığın ardından ekonomik gelişmeyi sağlayacak, Sovyetler birliği döneminde gördüğü mali desteği telafi edecek yeniden yapılanma sürecine girmiştir Bu yeniden yapılanma “şok terapi” olarak ifade edilen hızlı özelleştirme sürecini de beraberinde getirmiştir. Fabrikalar, devlet çiftlikleri(sovhoz), kooperatifler(kolhoz) çalışanlarına, devlete ait konutlar ise oturanlarına devredilmiştir. Ancak bu durum planlı ekonominin işlettiği ve yönettiği devlet işletmelerinin tecrubesiz kişilerce yönetilen küçük işletmelere dönüşmesi sorununu beraberinde getirmiştir. Görülen radikal, hızlı değişim ileri yılları da etkisi altına alan derin kırılmaları beraberinde getirmiştir. Yapılan reformlara rağmen ülkede piyasa ekonomisine esas teşkil eden kurumlar gelişmemiştir(Gürbüz, 2012: 148-150, Karımşakov,

2017:178). Bağımsızlıktan sonra yeni ekonomik sistemle beraber üretimin azalması, işsizliği getirmiş ve fakirlik oranlarını arttırmıştır. Kırgızistan Milli İstatistik Komitesi verilerine göre bağımsızlığın ilk yıllarında ülke nüfusunun yarıdan fazlasının geliri fakirlik sınırında,1/5 i ise aşırı yoksuluk sınırında yer almıştır (kişi başına düşen gelir 1991 yılında 576 USD iken,2014 yılında 1268,9 USD ve 2015 yılında 1154 USD olmuştur(Abdiyeva vd, 2017:160-161, Beşirli, 2017:92).

Kırgızistan’da Göç

Kırgızistan’da bağımsızlıktan sonra artan göçün ilk görünümünü 1980’lere götürmek mümkündür. 1980’lerde Gorbaçov tarafından başlatılan Sovyet sisteminin politik ve ekonomik reformları, göç için yeni fırsatlara yol açmış, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (SSCB) topraklarında göç kontrolü kaldırılmıştır. 1989’dan itibaren Kırgızistan’dan “büyük göç” adı altında göçler başlamıştır (FIDH, 2016:11)

Kırgızistan’ın bağımsızlığın kazanmasından sonra ortaya çıkan göçü N. H. Kumskova temel karakteristik özelliklerine beş döneme ayırmaktadır(Kumskova, 2015: 109-111). Bu belirlemeye göre birinci dönem 1990- 1994 yıllarını kapsayan, kargaşa yıllarında ülkedeki etnik grupların güvensizlik ortamında eski vatanlarına geri dönmelerini ifade eden dönemdir. Bu dönemde göç, daha çok etnik gerilimler ve ekonomik sebepli olarak gerçekleşmiştir. Sovyet sübvansiyonlarının durması ile ülke ekonomisinin zayıflaması, enerji giderlerinin yükselmesi ve temel ihtiyaçları karşılama yaşanan zorluklar, Kırgızistan’ın sosyal ekonomik durumunu olumsuz etkilemiştir. Küreselleşmenin etkisi, sınırların açılması, ekonomik gelir ve beklentilerin uyumsuzluğu göçleri de beraberinde getirmiştir. Bununla beraber politik alanda Kırgızistan bağımsız bir devlet olarak ortaya çıktığı bu dönemde ulus merkezli bir yapı oluşturulmaya çalışmış ve

süreçte Kırgız kimliğine olan vurgu güvensizlik ortamının oluşmasına katkı sağlamıştır (Malahov ve Elebayeva, 2015:7). Hem Kırgız Cumhuriyetinin yapılanması sürecindeki ekonomik planlama zorlukları, izlenen özelleştirme stratejisi bir çok fabrika ve tesisinin kapanmasını beraberinde getirmiş işsizliğin ortaya çıkardığı gelecek kaygısı hem de güvenlik algısı özellikle Sovyetler birliği döneminde bölgeye gelen, Kırgız olmayan vatandaşların ülkeyi terk etmesine neden olmuştur. Söz konusu yıllara ilişkin demografik değişimi Tablo 1. den görmek mümkündür.

Kırgızistan da göçe ilişkin ikinci dönemi ise, 1995-1999 yıllarını kapsar (Kumskova, 2015: 111). Bu dönemde ülkeden ayrılanların sayısı nispeten azalmıştır. Bu dönem aynı zamanda ilk dönemde geldikleri ülkelere, anavatanlarına dönen farklı etnik kökenden olan halkların Kırgızistan'a geri dönmeye başladıkları dönemi de ifade eder.

Üçüncü dönem ise 2000–2006 yıllarını kapsar. 2000’li yıllarda bu yıllara kadar yoğun olarak görülen Bağımsız Devlet Topluluğuna olan göç etme geleneği bozulmuş, ülkede topluluk dışındaki ülkelere göçler ağırlık kazanmaya başlamıştır. Bu zamana kadar Rusya, Kazakistan ve Özbekistan ile olan ilişkiler sürerken ilişkilerin yoğunluğu Batı’ya doğru kaymaya başlamıştır.

Dördüncü dönem ise 2007–2011 yıllarını kapsar. Bu yıllarda göçün esasını sadece ekonomik getiri oluşturmamakta yaşam kalitesini yükseltme amaçlanmaktadır. Dış ülkelerdeki yüksek maaş ve hayat seviyesi göç davranışının oluşmasında etkilidir.

Beşinci dönem ise 2012–2014 yıllarını kapsar. Bu dönemde 2010 yılında yaşanan etnik çatışma ve artan ekonomik krizin etkisiyle mevsimsel olarak gerçekleşen göç oranı artmıştır. Özellikle Güney Kırgızistan bölgesinden Nisan ayında başlayan göç hareketi Ekim ayında ülkeye dönüşlerle

kendini gösterir. Yurt dışına giden göçmenler aile üyelerine ve akrabalarına para göndermesi yoğundur. Kırgızistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği'ne girmesinden sonra Rusya ve Kazakistan'a göçmen olarak gidenlerin sayısında artışın olduğunu ifade edilmekte. Her geçen yıl göçmen olarak gidenlerin ülkeye para gönderme miktarı artmaktadır. 2015 yılı göçmenler ülkelerine 1 milyar 683 milyon 600 bin dolar gönderirken 2016 yılı 300 milyon daha fazla, 2017 yılının ilk sekiz ayında 1,5 milyar dolar göndermiştir(Bayramukova, 2018).Göçün yarattığı bu para transferlerinin Kırgızistan ekonomisine büyük bir katlısı olduğunu belirtmek gerekir. Ülkede işgücü göçü ile her yıl 50 bin kişi Kırgızistan'dan ayrılmaktadır. Bazı yıllar bu gösterge 170 bine kadar ulaşmaktadır. İş bulmak amacıyla 18-30 yaş arası insanların (%48), 31-60 yaş arası insanların (%37) yurt dışına gittiğinden bahseder(Bayramukova, 2018)

Kırgızistan'daki göç kuzey ve güney bölgelere göre farklılaşmaktadır. Güney Kırgızistan'da daha çok yurtdışına göç şeklinde görülürken, kuzey Kırgızistan'da ise Bişkek e göç şeklinde görülmektedir. Bişkek e gelen göçmenler kent çevresinde yeni yerleşim yerleri oluşturmakta ve kentte daha çok hizmet sektöründe çalışabilmektedir. Kırgızistan'daki göç ve hızlı ekonomik değişim yeni toplumsal kategoriler ortaya çıkarmıştır. Bu kategoriler bireylerin hayatlarını devam ettirme stratejilerinin bir sonucudur. Bu kapsamda seyyar sokak satıcılar, din adamları, mülksüzler gibi.

Kırgızistan'da görülen bir diğer durum ise Kırgızların kabilecilik ilişkisi ve diğer etnik gruplar arasında tesis edilen şebekeleşme stratejileri istihdam üzerinde belirleyici olabilmektedir.. Bu iki sosyo-ekonomik ve sosyo kültürel alanlarda dayanışma duygusunu güçlendirmekte ve grup içi ilişkiler güven duygusu tesis etmektedir. Bu kapsamda gerek aynı uruudan gelenler gerekse aynı etnik yapıdan gelenler kendi

sosyal ağlarıyla istihdam alanı açabilmekte ve bu durum etnik ekonomik ağları oluşturmaktadır.

Tablo 1. Kırgızistan'da milliyetlere göre nüfus değişimi

Yıllar	1999	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Toplam	4.822.938	5.362.793	5.418.299	5.477.620	5.551.888	5.663.133	5.776.570	5.895.062	6.019.480	6.140.200
Kırgız	3.128.147	3.804.788	3.860.549	3.928.796	4.006.009	4.099.433	4.193.850	4.292.062	4.393.057	4.492.667
Rus	603.201	419.583	407.981	394.680	381.562	375.438	369.939	364.571	360.580	356.637
Özbek	664.950	768.405	780.583	785.977	796.291	816.219	836.065	856.987	878.615	898.363
Ukrayn	50.442	21.924	20.176	18.433	16.657	15.527	14.485	13.501	12.691	11.915
Alman	21.471	9.487	9.240	9.035	8.766	8.645	8.563	8.453	8.403	8.340
Tatar	45.503	31491	30.725	29.639	28.656	28.334	28.059	27.688	27.454	27.341
Kazak	42.657	33.198	33.047	32.900	32.981	33.368	33.701	34.122	34.615	35.087
Ermeni	1.364	890	856	834	807	810	799	797	810	801
Tacik	42.636	46.105	46.686	47.325	48.033	49.046	50.174	51.411	52.729	53.848

Azeri	14.014	17.267	17.498	17.823	18.046	18.516	18.946	19.309	19.630	20.010
Çeçen	2.612	1.875	1.833	1.784	1.740	1.737	1.719	1.701	1.705	1.684
Belarus	3.208	1.394	1.290	1.186	1.109	1.070	1.029	978	944	897
Gürcü	710	598	589	583	571	578	585	582	575	568
Litvyalı	240	139	141	137	138	142	151	152	153	145
Moldavyalı	778	505	475	453	430	414	407	393	387	382
Latvialı	195	82	62	60	62	72	88	86	81	77
Türkmen	430	2.005	2.014	2.028	2.037	2.051	2.083	2.116	2.121	2.128
Estonyalı	238	105	98	101	104	104	110	107	104	102
Yahudi	1.571	604	559	539	508	501	491	486	472	457
Uygur	46.944	48.543	49.179	49.721	50.346	51.389	52.456	53.525	54.810	56.015
Dungan	51.766	58.409	58.914	59.994	61.372	62.966	64.565	66.140	67.622	69.093
Korelili	19.784	17.299	17.182	16.938	16.711	16.753	16.807	16.828	16.957	17.015
Türk	33.327	39.133	39.153	39.534	39.913	40.443	40.953	41.556	42.255	42.829

Diğerleri	46.750	38.964	39.469	39.120	39.039	39.577	40.545	41.511	42.710	43.799
-----------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------

Kaynak: www.stat.kg/kg/opendata/category/4/ Erişim 07/01/2018

Araştırmanın Metodolojisi

Bu çalışma Kırgızistan Türkiye-Manas Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Birimi tarafından, Beşirli yürütücülüğünde gerçekleştirilen bilimsel araştırma projesi verilerini kapsamaktadır. Araştırma kapsamına çalışma çağındaki nüfusu oluşturan 15-64 yaş kategorisindeki bireyler dahil edilmiştir. Nicel veri toplama sürecinde 99 güven düzeyinde 3% hata payında 1848 kişilik bir örneklem hesaplanmıştır. Bu örneklem Kırgızistan'ı oluşturan oblastları ve nüfün yoğun olduğu iki büyük şehiri, Batken, Celal-Abad, Issık-Göl, Narın, Oş, Talas, Çüy bölgelerine ve Bişkek ve Oş kapsamaktadır. Sahada 2256 kişiye soru kağıdı uygulanmıştır. Soru kağıdı demografik verilerin ve göçe ilişkin verilerin toplandığı iki tip sorudan oluşmuştur.

Kırgızistan'da Göçü Belirleyici Dinamikler

Çalışmada bu dinamikler ortaya konulurken cinsiyet, yaş ve uyruk değişkenlerinin belirleyiciliği ortaya konulmuştur.

Uyruk

Tablo 2. Uyruk

	Frekans	Yüzde	Geçerli yüzde	Yığılmalı yüzde
Kırgız	1650	73,1	73,1	73,1
Rus	162	7,2	7,2	80,3
Özbek	269	11,9	11,9	92,2
Ahıska	28	1,2	1,2	93,5
Azeri	21	,9	,9	94,4
Dungan	20	,9	,9	95,3
Kazak	27	1,2	1,2	96,5
Koreli	24	1,1	1,1	97,6
Tacik	24	1,1	1,1	98,6
Uygur	31	1,4	1,4	100,0
Toplam	2256	100,0	100,0	

Katılımcıların uyrukları incelendiğinde, %73,1' inin Kırgız, %11,9' unun Özbek, %7,2'sinin Rus, %1,4' ünün Uygur, %1,2' sinin Kazak, %1,2' sinin Ahıskalı, %1,1' inin Tacik , %1,1' inin Koreli, %0,9' unun Azeri ve %0,9' unun ise Dungan' dan oluştuğu görülmektedir.

Cinsiyet

Araştırmanın katılımcıları cinsiyet, bölge ve yerleşim yerleşim yeri göstergelerine göre incelendiğinde aşağıdaki dağılım görülmektedir.

Tablo 3. Katılımcıları cinsiyet ve bölgelere göre dağılımı

		Bölge								Toplam
		Çüy	Oş	Calalabad	Issık-Göl	Talas	Narın	Batken		
Cinsiyet	Kadın	Sayı	479	262	207	122	47	55	92	1264
		%cinsiyet	37,9%	20,7%	16,4%	9,7%	3,7%	4,4%	7,3%	100,0%
	Erkek	Sayı	351	207	174	81	44	57	78	992
		% cinsiyet	35,4%	20,9%	17,5%	8,2%	4,4%	5,7%	7,9%	100,0%
Toplam		Sayı	830	469	381	203	91	112	170	2256
		%cinsiyet	36,8%	20,8%	16,9%	9,0%	4,0%	5,0%	7,5%	100,0%

Araştırmaya katılan kişilerin cinsiyetlerine göre, bölgelere dağılımı incelendiğinde, kadın ve erkek katılımcıların çoğunlukla Çüy ve Oş bölgelerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Kadınların %37,9'u erkeklerin ise %35,4'ü Çüy bölgesinde, kadınların %20,7'si, erkeklerin ise %20,9'u Oş bölgesinde yer almaktadır. Talas bölgesi ise katılımcıların en az yoğunluk gösterdiği bölgedir. Kadınların %3,7'si, erkeklerin %4,4'ü Talas bölgesinde yer almaktadır.

Tablo 4. Katılımcıları cinsiyet veyerleşim yeri türü göre dağılımı

		Yerleşim Yeri Türü		Toplam	
		Kent	Kırsal		
Cinsiyet	Kadın	Sayı	350	914	1264
		% cinsiyet	27,7%	72,3%	100,0%
	Erkek	Sayı	241	751	992
		% cinsiyet	24,3%	75,7%	100,0%
Toplam		Sayı	591	1665	2256
		% cinsiyet	26,2%	73,8%	100,0%

Katılımcıların cinsiyetlere göre yerleşim yerine dağılımı incelendiğinde kadınların %72.3'ünün kırsal %27.7'sinin kentsel toplumsal yapıda, erkelerin ise %73.8'inin kırsal %26.2'sinin ise kentsel toplumsal yapı içinde yer aldığı görülmektedir.

Yaş

Tablo 5. Katılımcıları yaş ve bölgelere göre dağılımı

		Bölge							Toplam		
		Cüy	Oş	Calalabad	Isık-Göl	Talas	Narın	Batken			
Yaş	15-17	Sayı	31	29	13	4	5	3	10	95	
		%yaş	32,6%	30,5%	13,7%	4,2%	5,3%	3,2%	10,5%	100,0%	
	18-28	Sayı	405	196	159	88	43	43	63	997	
		%yaş	40,6%	19,7%	15,9%	8,8%	4,3%	4,3%	6,3%	100,0%	
	29-38	Sayı	194	122	87	55	19	43	55	575	
		%yaş	33,7%	21,2%	15,1%	9,6%	3,3%	7,5%	9,6%	100,0%	
	39-48	Sayı	158	88	91	41	22	20	33	453	
		% yaş	34,9%	19,4%	20,1%	9,1%	4,9%	4,4%	7,3%	100,0%	
	49-64	Sayı	42	34	31	15	2	3	9	136	
		% yaş	30,9%	25,0%	22,8%	11,0%	1,5%	2,2%	6,6%	100,0%	
	Toplam		Sayı	830	469	381	203	91	112	170	2256
			% yaş	36,8%	20,8%	16,9%	9,0%	4,0%	5,0%	7,5%	100,0%

Katılımcıların yaş kategorisine göre bölgesel dağılımları incelendiğinde aktif nüfus kapsamında bütün yaş kategorilerinde yoğunluğun Çüy bölgesinde olduğu görülmektedir. Bunu Oş bölgesi izlemektedir. Ülke nüfusunun kentlere yığıldığı ve özellikle Bişkek ve Oş' un nüfus durumu düşünüldüğünde bu durum açıklık kazanmaktadır.

Yaş gruplarına göre katılımcıların yerleşim yerlerine ilişkin dağılımlarının gösterildiği tablo3 e göre, her yaş grubu için katılımcıların çoğunluğunun kırsalda, azınlığının ise kentte yerleştiği söylenebilir. Örneğin, 49-64 yaş arasındaki katılımcıların %81,6'sının yerleşim yeri kırsal iken, %18,4'ünün yerleşim yeri kenttir.

Tablo 6. Katılımcıları yaş ve yerleşim yeri türüne göre dağılımı

	Yaş	Yerleşim yeri türü			Toplam
		Kent	Kırsal	Toplam	
Yaş	15-17	Sayı	22	73	95
		% yaş	23,2%	76,8%	100,0%
	18-28	Sayı	291	706	997
		% yaş	29,2%	70,8%	100,0%
	29-38	Sayı	141	434	575
		% yaş	24,5%	75,5%	100,0%
	39-48	Sayı	112	341	453
		% yaş	24,7%	75,3%	100,0%
	49-64	Sayı	25	111	136
		% yaş	18,4%	81,6%	100,0%
	Toplam	Sayı	591	1665	2256
		% yaş	26,2%	73,8%	100,0%

Genel hane gelir kaynağı

Göç üzerinde etkili değişkenlerden birinin ekonomik değişken olduğu düşünölmektedir. Hanelerdeki işsiz sayısı incelendiğinde katılımcıların %50,6' sı hanelerinde bir işsiz, %28' i hanelerinde iki işsiz, %11,7' si hanelerinde üç işsiz, %4,9' u hanelerinde dört işsiz, %2,5' i hanelerinde beş işsiz, %2,3' ü de hanelerinde 6 işsiz olduğunu belirtmiştir.

Tablo 7. Uyruk ve temel geçim alanı

		Hanenin temel gelir kaynağı													Toplam
		Tarimsal üretim	Hayvansal üretim	Bahççilik	Mevsimlik tarım işçiliği	Emekli aylığı	Ücret/maaş	Akraba yardımları	Kira geliri	Faiz geliri	Turizm	Ticaret	Serbest Meslek		
Kırgız	Sayı	654	719	13	175	318	841	85	84	26	9	28	9	1568	
	%uyruk	41,7%	45,9%	0,8%	11,2%	20,3%	53,6%	5,4%	5,4%	1,7%	0,6%	1,8%	0,6%		
Rus	Sayı	14	10	1	2	30	134	6	10	3	1	2	0	156	
	%uyruk	9,0%	6,4%	0,6%	1,3%	19,2%	85,9%	3,8%	6,4%	1,9%	0,6%	1,3%	0,0%		
Özbek	Sayı	90	54	0	20	42	117	22	14	2	3	23	8	247	
	%uyruk	36,4%	21,9%	0,0%	8,1%	17,0%	47,4%	8,9%	5,7%	0,8%	1,2%	9,3%	3,2%		
Ahıska	Sayı	9	4	0	1	2	11	5	3	1	1	2	4	26	
	%uyruk	34,6%	15,4%	0,0%	3,8%	7,7%	42,3%	19,2%	11,5%	3,8%	3,8%	7,7%	15,4%		
Azeri	Sayı	2	2	0	1	2	19	0	0	0	0	0	0	21	
	%uyruk	9,5%	9,5%	0,0%	4,8%	9,5%	90,5%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%		
Dungan	Sayı	3	4	0	1	2	15	2	1	0	0	0	0	20	
	%uyruk	15,0%	20,0%	0,0%	5,0%	10,0%	75,0%	10,0%	5,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%		
Kazak	Sayı	11	7	0	1	5	15	0	0	1	1	0	0	26	
	%uyruk	42,3%	26,9%	0,0%	3,8%	19,2%	57,7%	0,0%	0,0%	3,8%	3,8%	0,0%	0,0%		
Koreli	Sayı	5	4	0	0	2	18	4	0	0	1	1	0	23	
	%uyruk	21,7%	17,4%	0,0%	0,0%	8,7%	78,3%	17,4%	0,0%	0,0%	4,3%	4,3%	0,0%		
Tacik	Sayı	11	9	1	3	1	9	2	0	0	0	0	0	23	
	%uyruk	47,8%	39,1%	4,3%	13,0%	4,3%	39,1%	8,7%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%		
Uygur	Sayı	5	3	0	0	3	25	0	4	0	0	0	0	30	
	%uyruk	16,7%	10,0%	0,0%	0,0%	10,0%	83,3%	0,0%	13,3%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%		
Toplam	Sayı	804	816	15	204	407	1204	126	116	33	16	56	21	2140	

Katılımcılardan hane geliri için bir den fazla seçenek işaretlemeleri istenmiştir. Bu kapsamda hane gelirleri incelendiğinde Kırgızların %41.7' sinin tarımsal üretim ve %45,9'unun hayvansal üretim yaptıkları görülmektedir. Ülkede yaşayan Rusların %85,9'u maaş ile, %9,0 ise tarımsal üretim ile gelirini temin etmektedir. Özbeklerde ise % Ücret/ Maaş ile çalışma %47,4' dir. Bu topluluğun %36.4' ü tarımsal üretim ve %21,9'u ise hayvansal üretim yapmaktadır. Hane gelirine ilişkin cevaplar incelendiğinde katılımcıların 38,1% i hayvansal üretimden %37,6' sı tarımsal üretimden gelir elde etmektedir. Aktif nüfusun büyük bir çoğunluğu ücretli olarak çalışmaktadır. Ticaret ve serbest meslek sahiplerinin oranları oldukça düşüktür.

Tablo 8. Ortalama aylık gelir

	Frekans	Yüzde	Geçerli yüzde	Yığılmalı yüzde
0-1140	26	1,2	1,2	1,2
1141-6141	297	13,2	13,7	14,9
6142-11142	522	23,1	24,1	39,0
11143-16143	340	15,1	15,7	54,7
16144-21144	323	14,3	14,9	69,6
21145-26145	120	5,3	5,5	75,1
26146-31146	191	8,5	8,8	83,9
31147-36147	49	2,2	2,3	86,2
36148-41148	98	4,3	4,5	90,7
41119-46149	32	1,4	1,5	92,2
46150-51150	88	3,9	4,1	96,3
51151 ve üzeri	81	3,6	3,7	100,0
Toplam	2167	96,1	100,0	

Katılımcıların gelir durumları incelendiğinde %54,7' sinin 16143 KGS ye kadar gelire sahip olduğu görülmektedir. Bu gelir yaklaşık ayda 200USD a denk gelmektedir.

Göç Etme Nedenleri

Çalışmada göç etme nedenleri itici faktörler, çekici faktörle ve ekonomi, siyaset ve sosyal sebeplerin göç üzerindeki etkisini belirleme şeklinde değerlendirilmiştir.

a) Gidilen Yerin En Önemli İtici ve Çekici Çekici Özellikleri

		Göç kararını etkileyen en önemli itici faktör							Toplam
		Açlık, doğal afetler	Fakirlik	Düşük ücret	İşsizlik	Aşırı nüfus	Ayrımcılık	Savaş ve terör	
Kadın	Sayı	25	122	542	720	8	18	20	1256
	% cinsiyet	2,0%	9,7%	43,2%	57,3%	0,6%	1,4%	1,6%	
Erkek	Sayı	26	107	397	554	8	13	26	975
	% cinsiyet	2,7%	11,0%	40,7%	56,8%	0,8%	1,3%	2,7%	
Toplam	Sayı	51	229	939	1274	16	31	46	2231

Cinsiyetlere göre göç etme nedenleri düşünüldüğünde her iki cinsiyette de aynı nedenler ilk sıraları almaktadır. Kadınlarda işsizliği belirtenlerin oranı %57.3, erkeklerde %56.8' dir. Düşük ücreti ortaya koyanlar kadınlarda %43.2 ve erkeklerde ise %40.7' dir. Bu iki nedenden sonra göç etme gerekçesi olarak fakirlik gelmektedir. Bunun cinsiyetlere göre dağılımında ise kadınlarda %9.7', erkeklerde ise %11 olarak görülmektedir. Diğer gerekçeler incelendiğinde ise açlık ve doğal afetler cevabı erkeklerde %2.7 kadınlarda %2., savaş ve terör erkeklerde %2.7 kadınlarda ise %1.6 olarak görülür. Bunu birbirine yakın oranlarda aşırı nüfus ve ayrımcılık cevapları izlenmektedir.

Tablo 10: Göç Kararını Etkileyen İtici Faktör Ve Uyruk

		Göç kararının almadaki itici faktörler								
		Açlık, doğal afetler	Fakirlik	Düşük ücret	İşsizlik	Aşırı nüfus	Ayrımcılık	Savaş ve terör	Toplam	
Uyruk	Kırgız	Sayı	29	145	676	993	10	1	20	1633
		% uyruk	1,8%	8,9%	41,4%	60,8%	0,6%	0,1%	1,2%	
	Rus	Sayı	6	28	83	64	2	12	8	162
		% uyruk	3,7%	17,3%	51,2%	39,5%	1,2%	7,4%	4,9%	
	Özbek	Sayı	7	31	100	143	3	9	4	264
		% uyruk	2,7%	11,7%	37,9%	54,2%	1,1%	3,4%	1,5%	
	Ahıska	Sayı	1	1	5	20	0	1	4	28
		% uyruk	3,6%	3,6%	17,9%	71,4%	0,0%	3,6%	14,3%	
	Azeri	Sayı	0	3	11	6	0	2	2	21
		% uyruk	0,0%	14,3%	52,4%	28,6%	0,0%	9,5%	9,5%	
	Dungan	Sayı	1	8	10	9	0	2	2	20
		% uyruk	5,0%	40,0%	50,0%	45,0%	0,0%	10,0%	10,0%	
	Kazak	Sayı	1	6	11	13	0	1	0	26
		% uyruk	3,8%	23,1%	42,3%	50,0%	0,0%	3,8%	0,0%	
	Koreli	Sayı	0	3	18	7	0	0	3	23
		% uyruk	0,0%	13,0%	78,3%	30,4%	0,0%	0,0%	13,0%	
	Tacik	Sayı	1	0	12	10	1	1	1	24
		% uyruk	4,2%	0,0%	50,0%	41,7%	4,2%	4,2%	4,2%	
Uygur	Sayı	5	4	13	9	0	2	2	30	
	% uyruk	16,7%	13,3%	43,3%	30,0%	0,0%	6,7%	6,7%		
Toplam	Sayı	51	229	939	1274	16	31	46	2231	

Uyruk ve göç kararını almadaki itici faktör ilişkisi incelendiğinde Rusların %51,2 si düşük ücret %39,5' i ise işsizlik, Özbeklerin %54,2's i işsizliği ve % 37,9 fakirliği , Kırgızların ise %60,8' i işsizlik ve %41,4 ü fakirliği ifade etmişlerdir. Bu oranlar diğer etnik gruplarda da yakın oranlardadır.

Tablo 11. Göç kararını etkileyen çekici özellikleri ve cinsiyet

		Gidilen yerin çekici özelliği						Toplam	
		Yüksek hayat standardı	Daha iyi şehir imkânları	Yüksek ücret	İstihdam	Huzurlu ortam	Daha iyi sağlık ve eğitim hizmetleri		
kadın	Sayı	179	105	730	352	57	35	1250	
	%cinsiyet	14,3%	8,4%	58,4%	28,2%	4,6%	2,8%		
erkek	Sayı	136	79	507	315	58	32	974	
	%cinsiyet	14,0%	8,1%	52,1%	32,3%	6,0%	3,3%		
Toplam		Sayı	315	184	1237	667	115	67	2224

Kadınların %58.7' si erkeklerin ise %52.1 yüksek ücreti, bunun yanı sıra kadınların %28.2' si erkeklerin %32.3'ü, yüksek hayat standarttı kadınların %14.3' ü, erkeklerin %14' ü, daha iyi iş imkanlarını kadınların %8.4' ü erkeklerin %8.1'i, huzurlu ortamı ise kadınların %2.8'i erkeklerin %3.3' ü, Daha iyi sağlık ve eğitim hizmetleri ni ise kadınların%2.8 i erkeklerin %3.3' ü vermiştir.

Tablo 12. Göç kararını etkileyen çekici özellikler ve uyruk

		Göç kararını etkileyen çekici özellikler						
		Yüksek hayat standardı	Daha iyi şehir imkânları	Yüksek ücret	İstihdam	Huzurlu ortam	Daha iyi sağlık ve eğitim	Toplam
Kırgız	Sayı	194	108	946	536	70	45	1625
	%uyruk	11,9%	6,6%	58,2%	33,0%	4,3%	2,8%	
Rus	Sayı	48	31	70	21	17	8	160
	%uyruk	30,0%	19,4%	43,8%	13,1%	10,6%	5,0%	

Özbek	Sayı	28	23	148	74	9	8	265
	% uyruk	10,6%	8,7%	55,8%	27,9%	3,4%	3,0%	
Ahıska	Sayı	6	2	6	14	2	1	28
	% uyruk	21,4%	7,1%	21,4%	50,0%	7,1%	3,6%	
Azeri	Sayı	5	1	10	3	3	0	21
	% uyruk	23,8%	4,8%	47,6%	14,3%	14,3%	0,0%	
Dungan	Sayı	3	3	10	2	5	1	20
	% uyruk	15,0%	15,0%	50,0%	10,0%	25,0%	5,0%	
Kazak	Sayı	10	3	11	4	1	1	27
	% uyruk	37,0%	11,1%	40,7%	14,8%	3,7%	3,7%	
Koreli	Sayı	3	2	15	6	2	1	24
	% uyruk	12,5%	8,3%	62,5%	25,0%	8,3%	4,2%	
Tacik	Sayı	6	5	10	3	1	1	24
	% uyruk	25,0%	20,8%	41,7%	12,5%	4,2%	4,2%	
Uygur	Sayı	12	6	11	4	5	1	30
	% uyruk	40,0%	20,0%	36,7%	13,3%	16,7%	3,3%	
Toplam	Sayı	315	184	1237	667	115	67	2224

Göç kararı alma sürecinde gidilecek yerin çekici özellikleri uyruklara göre düşünüldüğünde ise yüksek ücret veya istihdamın en belirgin özellik olduğu görülmektedir. Yüksek ücret beklentisi Ruslarda %43,8, Kırgızlarda %58,2 ve Özbeklerde ise %55,8 oranında görülmektedir.

B) Göç Kararını Etkileyen Ekonomik Nedenler

Tablo 13. Göç kararını etkileyen ekonomik nedenler

		Göç kararını etkileyen ekonomik neden							Topla	
		İş imkânla	Doğal kaynakların varlığı	Geçim sıkıntısı	Gelir dengesizliği	Tarımda makineleşme	Toprakların miras yoluyla bölünmesi	Hiçbiri	m	
Cinsiyet	Kadın	Sayı	661	36	307	142	28	7	77	1199
		%cinsiyet		3,0%	25,6%	11,8%	2,3%	0,6%	6,4%	
	Erkek	Sayı	534	27	201	110	34	12	51	931
		%cinsiyet	57,4%	2,9%	21,6%	11,8%	3,7%	1,3%	5,5%	
	Toplam	Sayı	1195	63	508	252	62	19	128	2130

Göç etmeyi belirleyen ekonomik nedenler incelendiğinde ise kadınların %55,1'i, erkeklerin %57,4'si iş imkânlarını, kadınların %25,6, erkeklerin %21,6'sı geçim sıkıntısını, kadınların ve erkeklerin %11,8'i gelir dengesizliğini belirtmişlerdir. Bu cevabı tarımda makineleşme ve toprakların miras yoluyla bölünmesi cevabı izlemiştir.

Tablo 14. Göç kararının alınmasındaki ekonomik nedenlerin öncelikli neden ve uyruk

		Göç kararının alınmasındaki ekonomik nedenlerin öncelikli neden								
		İş imkanları	Doğal kaynakların varlığı	Geçim sıkıntısı	Gelir dengesizliği	Tarımda makineleşme	Toprakların miras yoluyla bölünmesi	Hiçbiri	Toplam	
Uyruk	Kırgız	Sayı	859	49	407	186	32	15	84	1563
		%	55,0%	3,1%	26,0%	11,9%	2,0%	1,0%	5,4%	
		uyruk								
	Rus	Sayı	100	3	30	16	1	0	12	151
		%	66,2%	2,0%	19,9%	10,6%	0,7%	0,0%	7,9%	
		uyruk								
	Özbek	Sayı	144	6	39	26	25	1	24	257
		%	56,0%	2,3%	15,2%	10,1%	9,7%	0,4%	9,3%	
		uyruk								
	Ahıska	Sayı	16	1	6	2	1	0	2	27
		%	59,3%	3,7%	22,2%	7,4%	3,7%	0,0%	7,4%	
		uyruk								
	Azeri	Sayı	14	2	2	5	0	1	0	21
		%	66,7%	9,5%	9,5%	23,8%	0,0%	4,8%	0,0%	
	uyruk									
Dungan	Sayı	12	0	2	2	0	0	2	17	
	%	70,6%	0,0%	11,8%	11,8%	0,0%	0,0%	11,8%		
	uyruk									
Kazak	Sayı	9	0	7	5	1	0	2	24	

	%	37,5%	0,0%	29,2%	20,8%	4,2%	0,0%	8,3%	
	uyruk								
Koreli	Sayı	16	1	1	2	0	1	1	21
	%	76,2%	4,8%	4,8%	9,5%	0,0%	4,8%	4,8%	
	uyruk								
Tacik	Sayı	9	1	6	4	1	1	1	23
	%	39,1%	4,3%	26,1%	17,4%	4,3%	4,3%	4,3%	
	uyruk								
Uygur	Sayı	17	0	9	4	1	0	1	29
	%	58,6%	0,0%	31,0%	13,8%	3,4%	0,0%	3,4%	
	uyruk								
Toplam	Sayı	1196	63	509	252	62	19	129	2133

Ekonomik nedenlerin uyuqlara göre dağılımlı incelendiğinde ise iş imkanları ve geçim sıkıntısının belirleyici olduğu görülmektedir. Bu iki neden tüm etnik gruplar için önceliklidir. Bu durum iş imkanlarında Ruslar için %66,2, Kırgızlar için % 55,0 ve Özbekler için %56,0 düzeyindedir. Geçim sıkıntısı ise Ruslar için %19,9, Kırgızlar için % 26,6 ve Özbekler için %15,2 olarak görülmektedir. hedef ülke olarak rusyanın birinci sırada olduğu düşünüldüğünde Kırgızistan'dan Rusya Federasyonu'na gerçekleşen işgücü göçü, Kırgızistan Cumhuriyeti ekonomisinin ve siyasetinin Rusya'ya bağımlı olmasına neden olmaktadır (İbrayeva ve Ablezova 2016: 167).

b) G Kararını Etkileyen Sosyal Neden

Tablo 15: G kararını etkileyen sosyal nedenler

		G kararını etkileyen sosyal nedenler								Topla m
		Eğiti m	Hızlı nfu s artış ı	Dini sebepl er	Kültür el farklar	Sağlık hizmetlerin in yetersizliği	Hibi ri	Diğe r		
Cinsiyet	Kadı n	Sayı	496	56	60	98	138	303	109	1204
	%cinsiyet	%	41,2	4,7	5,0%	8,1%	11,5%	25,2	9,1	
		%		%				%	%	

	Sayı	333	46	62	78	106	283	66	934
Erkek	% cinsiyet	35,7	4,9	6,6%	8,4%	11,3%	30,3	7,1	
Toplam	Sayı	829	102	122	176	244	586	175	2138

Göç etmeyi belirleyen sosyal nedenler incelendiğinde kadınların %41,2'si , erkeklerinde %35,7'si eğitim, kadınların %11,5'i ve erkeklerin %11,3' i sağlık hizmetlerinin yetersizliği cevabını vermiştir. Bunun yanı sıra kadınların %8,1' inin ve erkeklerin ise % 8,4'ünün kültürel farkları göçü etkileyen sosyal nedenler olarak gördüğü belirlenmiştir.

d)Göç Kararını Etkileyen Siyasal Nedenler

Tablo 16 : Göç kararını etkileyen siyasal nedenler

		Göç kararını etkileyen siyasal nedenler										Toplam
		Savaşlar	Etnik çekişmeler	ihtilaller	İç isyanlar	Terör olayları	Sınır değişiklikleri	Mübadeleler	Hiçbiri	Diğer		
Cinsiyet	Kadın	Sayı	126	136	136	97	117	76	138	377	90	1204
	%cinsiyet		10,5%	11,3%	11,3%	8,1%	9,7%	6,3%	11,5	31,3	7,5%	
Cinsiyet	Erkek	Sayı	85	87	90	85	67	75	117	328	68	941
	%cinsiyet		9,0%	9,2%	9,6%	9,0%	7,1%	8,0%	12,4	34,9	7,2%	
Toplam	Sayı		211	223	226	182	184	151	255	705	158	2145

Göç kararını etkileyen siyasal nedenler incelendiğinde verilen cevapların birbirine yakın olduğu görülmektedir. Mübadeleler %11,5' kadınlarda ve %12,4' oranında erkeklerde en çok gösterilen politik nedendir. Bu kadınların 11,3% ünde

erkeklerin ise %9,2'si ile etnik çekişmeler ve kadınların % 11,3'ünde erkeklerin ise % 9,6' sı ile ihtilaller cevabı izlemektedir. Bu nedenleri terör olayları, iç isyanlar seçenekleri izlemektedir. Ancak etnik çelişmeler, ihtilaller ve iç isyanların aynı duruma ve döneme ilişkin tanımlamalar olduğu ifade edilebilir.

Tablo 17 :Göç kararının alınmadaki siyasal nedenler ve uyruk

		Göç kararının alınmadaki siyasal nedenler										
		Savaşlar	Etnik çekişmeler	İhtilaller	İç isyanlar	Terör olayları	Sınır değişiklikleri	Mübadeleler	Hiçbiri	Diğer	Toplam	
Uyruk	Kırgız	Sayı	129	112	140	139	141	131	207	551	111	1567
		%uyruk	8,2%	7,1%	8,9%	8,9%	9,0%	8,4%	13,2%	35,2%	7,1%	
	Rus	Sayı	25	33	30	14	13	4	13	32	9	152
		%uyruk	16,4%	21,7%	19,7%	9,2%	8,6%	2,6%	8,6%	21,1%	5,9%	
	Özbek	Sayı	25	50	28	12	12	12	26	79	29	262
		%uyruk	9,5%	19,1%	10,7%	4,6%	4,6%	4,6%	9,9%	30,2%	11,1%	
	Ahıska	Sayı	7	4	4	2	3	1	2	7	0	26
		%uyruk	26,9%	15,4%	15,4%	7,7%	11,5%	3,8%	7,7%	26,9%	0,0%	
	Azeri	Sayı	7	4	7	5	2	0	0	2	1	20
		%uyruk	35,0%	20,0%	35,0%	25,0%	10,0%	0,0%	0,0%	10,0%	5,0%	
Dungan	Sayı	0	3	5	2	3	0	1	3	2	18	
	%uyruk	0,0%	16,7%	27,8%	11,1%	16,7%	0,0%	5,6%	16,7%	11,1%		
Kazak	Sayı	0	3	2	1	1	2	3	17	1	26	
	%uyruk	0,0%	11,5%	7,7%	3,8%	3,8%	7,7%	11,5%	65,4%	3,8%		
Koreli	Sayı	3	5	5	2	2	1	1	4	4	22	
	%uyruk	13,6%	22,7%	22,7%	9,1%	9,1%	4,5%	4,5%	18,2%	18,2%		

Tacik	Sayı	6	4	1	3	2	1	1	5	1	24
	%uyruk	25,0%	16,7%	4,2%	12,5%	8,3%	4,2%	4,2%	20,8%	4,2%	
Uygur	Sayı	9	5	4	3	5	0	1	5	0	30
	%uyruk	30,0%	16,7%	13,3%	10,0%	16,7%	0,0%	3,3%	16,7%	0,0%	
Toplam	Sayı	211	223	226	183	184	152	255	705	158	2147

Uyrukların göç kararının alınmasında uyrukların yeri incelendiğinde Kırgızlar ve Özbekler de belirgin bir neden ön plana çıkmaz iken, Ruslarda %21,7 oranında etnik çekişmeler, %19,7 oranında ihtilaller %16,4 oranında savaşılar cevabı görülmektedir. Savaşılar, etnik çekişmeler ve ihtilallere ilişkin oranlar Ahıska, Azeri, Dungan, Uygur Korelilerde de yüksek düzeydedir.

Tablo 19 :Göç kararının alınmadaki doğal nedenlerden öncelikli olan ve uyruk

		Göç kararının alınmadaki doğal nedenlerden öncelikli olan									
		Deprem	Erozyon	Kuraklık	Heyelanlar	Yangınlar	Sel ve su baskınları	Hiçbiri	Diğer	Toplam	
Uyruk	Kırgız	Sayı	424	67	164	64	58	114	684	109	1543
		% uyruk	27,5%	4,3%	10,6%	4,1%	3,8%	7,4%	44,3%	7,1%	
	Rus	Sayı	50	2	12	6	9	12	60	11	150
		% uyruk	33,3%	1,3%	8,0%	4,0%	6,0%	8,0%	40,0%	7,3%	
	Özbek	Sayı	81	13	15	5	5	23	104	26	257
		% uyruk	31,5%	5,1%	5,8%	1,9%	1,9%	8,9%	40,5%	10,1%	
	Ahıska	Sayı	6	2	3	0	1	0	10	4	25
		% uyruk	24,0%	8,0%	12,0%	0,0%	4,0%	0,0%	40,0%	16,0%	
	Azeri	Sayı	6	3	2	3	2	4	8	2	20
		% uyruk	30,0%	15,0%	10,0%	15,0%	10,0%	20,0%	40,0%	10,0%	
	Dungan	Sayı	4	0	1	3	1	1	6	3	17
		% uyruk	23,5%	0,0%	5,9%	17,6%	5,9%	5,9%	35,3%	17,6%	
	Kazak	Sayı	3	2	3	1	1	1	16	3	26
		% uyruk	11,5%	7,7%	11,5%	3,8%	3,8%	3,8%	61,5%	11,5%	
	Koreli	Sayı	6	1	2	1	3	3	7	2	20
		% uyruk	30,0%	5,0%	10,0%	5,0%	15,0%	15,0%	35,0%	10,0%	
	Tacik	Sayı	10	2	1	1	0	1	5	3	22
		% uyruk	45,5%	9,1%	4,5%	4,5%	0,0%	4,5%	22,7%	13,6%	
	Uygur	Sayı	8	1	0	0	7	2	12	2	28
	% uyruk	28,6%	3,6%	0,0%	0,0%	25,0%	7,1%	42,9%	7,1%		
Toplam	Sayı	598	93	203	84	87	161	912	165	2108	
	Tacik	Sayı			3	1		3		7	
		% uyruk			42,9%	14,3%		42,9%		100,0%	
	Uygur	Sayı			9	1		1		11	
		% uyruk			81,8%	9,1%		9,1%		100,0%	
Toplam	Sayı			646		81		84		811	
	% uyruk			79,7%		10,0%		10,4%		100,0%	

Katılımcıların uyruklarına göre göç etme nedenlerine bakıldığında, genel olarak katılımcılarının çoğunun göç etme nedeninin ekonomik nedenler olduğu söylenebilir. Burada Ahıska ve Azeri olanların tamamının (%100'ünün) sadece ekonomik nedenlerle göç etmek istedikleri dikkat çekmektedir. Bunun dışında Taciklerin eşit oranda (%42,9'unun) ekonomik ve ailevi nedenlerden ötürü göç etmek istediklerini belirtirken, %14,3'ü ise bireysel nedenlerle göç etmek istediğini söylemiştir. Kazakların ise göç etme nedeni olarak %81,3'ünün ekonomik nedenleri, %12,5'inin ailevi nedenleri ve %6,3'ünün ise bireysel nedenleri belirtmişlerdir.

Sonuç ve Değerlendirme

Kırgızistan göçler ülkesidir. 1990'lı yılların başında yaşanan göç patlaması, bağımsızlığın ilk yıllarında öncelikli olarak etno-politik ve etno-kültürel faktörler üzerinden şekillenmiştir (Malahov ve Elebayeva, 2015:7). Başlangıçta sosyo-ekonomik krizlerin ve ulusal kimlik biçimlenişinin şiddete varan görünüşleri farklı etnik gruplarda göç sebebi olarak ortaya çıkmıştır (Garibova, 2012: 23). Ancak siyasal istikrarın kısmen sağlanması ve Kırgızistandan göç eden bireylerin hedef ülkelerdeki uyum sorunlarıyla geri dönmeleri göç dalgasını izleyen ilk dönemin önemli bir görüntüsü olmuştur.

Kırgızistan oldukça dinamik bir nüfus yapısına sahiptir. Nüfus verileri incelendiğinde %62,2' sinin çalışma çağı olarak nitelendirilebilecek olan 16-64 yaş arasındaki insanlardan oluştuğu görülmektedir. Ülkenin sahip olduğu genç nüfus istihdam konusunda önemli bir baskı yaratmaktadır. Genç nüfusun istihdam üzerinde yarattığı baskıya ilişkin istihdam politikalarının üretilmemesi önemli bir sorun alanı olarak görülmektedir. Özellikle ortasınıfın güçlendirilmesine yönelik politikaların uygulanması ve genç istihdamını sağlayıcı desteklerin sağlanması önem arz etmektedir. Ekonomik durum yüksek hayat standartı beklentisi ülkede yaşayan tüm etnik grupların göç etme davranışında temel belirleyici olarak görülmektedir.

Kırgızistandaki ikinci temel göç belirleyicisi olarak da politik istikrarsızlık gelmektedir. Politik istikrarsızlık 2005 ve 2010 yıllarındaki kargaşa durumu etnik unsurların birbirlerine ve devlete olan güvenlerini sarsmıştır. Bu güvensizlik ortamı Kırgızistan vatandaşlarının kendi oluşturduğu sosyal ağlar içinde ilişkilerini tesis etmesi, istihdam sağlamasını baraberrinde getirmektedir. Bu durumda çeşitli faaliyet alanlarında belirli

grupların etkinliklerini arttırmıştır. Ülkede güvenin tekrar tesis edilmesi toplumsal bütünleşme açısından önem kazanmaktadır.

Kaynakça

- Abdiyeva, Raziye; Gabiyev Cunus; Baygonuşea Damira, (2017), Kırgızistan Ekonomisinin Genel Durumu, Kırgızistan, Tarih, Toplum, Ekonomi, Siyaset Editör:Cengiz Buyar, Bişkek, BYR Publishing House, s154-174.
- Bartham, D , M. Poros, (2017), Göç meselesinde temel kavramlar, çev: İtır Ağabeyoğlu, Ankara, Hece yayınları,
- Bayramkulova, İrina (2018), Migratsiya Caşoo Stili Bolup Kalganday... <http://ekk.kg/migratsiya-zhashoo-stili-bolup-kalganday/> Erişim 20/01/2018
- Beşirli, Hayati ; Geri, Serdar, Ünal, Ali, Aksoy, Erdal, (2017), Kırgızistan'da Göç Ve Göçün Nedenleri Üzerine Değerlendirmeler, MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 6 Sayı: 2,s228-240.
- BEŞİRLİ,Hayati, (2017), Kırgızistan Kırgızistanın Sosyal Ve Kültürel Yapısı, Kırgızistan, Tarih, Toplum, Ekonomi, Siyaset Editör:Cengiz Buyar,Bişkek, BYR Publishing House, s91-110.
- FIDH (2016). Jenşina i Deti iz Kırgızstana, Vovleçenniye v Migratsiyu. https://www.fidh.org/IMG/pdf/rapport_kyrgyzstan_ru-web.pdf Erişim 19/01/2018
- Garıbova, Jale, (2012). Sovyet Sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Dil Politikası, Dil Davranışı ve Ulusal Kimliğin Gelişim Süreci, Sovyet Sonrası, Türk Dilli Halklar Dil Sorunu, Yeniden Biçimlenen Kimlikler, Editörler: Sema Arslan, Rena Salehova. Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları s. 45-140

- Gürbüz, Yunus Emre (2012). Demokrasi ve Otoriterlik Sarkacında: Kırgızistan, Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar – Türkiye ile İlişkileri, Editörler: Ayşegül Aydıngün-Çiğdem Balım, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, s. 133-219.
- İbrayeva, G. K., Ablezova, M. K. (2016). Kırgızistan Rasşirenniy Migratsionny Profil 2010-2015. Bişkek: Natsionalny İnstitut Strateğişekih İssledovaniy Kırgızskoy Respubliki.
- Karımşakov, Kamalbek (2017), Kırgızistan Bağımsızlık Sonrası Geçiş Döneminde Ekonomik Reformlar ve Performanslar, Kırgızistan, Tarih, Toplum, Ekonomi, Siyaset Editör:Cengiz Buyar,Bişkek, BYR Publishing House, s177-222
- Kumskova, N. H. (2015). “Vneşnyaya Migratsiya Naseleniya Kırgızskoy Respubliki”. Vestnik KRSU, Tom 15 (8): 109-113.
- Malahov, V. S., Elebayeva, A. D. vd. (2015). Vstupleniye Kırgızskoy Respubliki v Yevraziskiy Ekonomiçeskiy Soyuz: Vliyaniye na Protsessı Migratsii. Moskova: Spetskniga.

**STALİN DÖNEMİ KIRGIZİSTAN’DA REPRESSİYA
(1937 - 1938): KIRGIZ MİLLİ BASINININ
KURUCULARINDAN MURAT SALİHOV
Ebubekir GÜNGÖR***

ÖZET

Stalin döneminde Türk dünyasının büyük fedakarlıklar ile yetiştirdiği aydınlar baskılanmış, işkencelere maruz kalmış ve çoğunlukla 1938 yılında kurşuna dizilmek suretiyle yok edilmişlerdir. Aydınların yok edilmesi SSCB içerisindeki Türk devletlerinin milli çıkarlarına vurulan büyük bir darbedir. Çünkü bu milli aydınlar, sosyalist ideoloji içerisinde kendi halklarının siyasi, ekonomik ve kültürel gelişimleri için çalışmışlardır. SSCB içerisindeki diğer devletlerde olduğu gibi Repressiya, Sovyet Sosyalist Kırgızistan Cumhuriyeti’nde de yaşanmıştır. Kırgızistan’da aydınları yok etmek için Troyka (üçlü) adı verilen mahkemeler kurulmuş ve rejimin amaçları doğrultusunda yargılamalar yapılmıştır. Bu mahkemelerde milli aydınlar, Türkçü, Turancı ve İslamcı suçlamaları ile kurşuna dizilmişlerdir. Kırgız milli basınının kurulmasında öncülük eden ve çeşitli siyasi görevlerde bulunan Murat Salihov, 1938’de mezkur suçlamalar ile kurşuna dizilmiştir. Mardan olan adını Murat olarak değiştirmek zorunda kalan Salihov’un hayat hikayesi, Kırgızistan Siyasi Arşivinde bulunan tutanaklar ışığında değerlendirilerek, repressiya çerçevesinde diğer olay ve olgular ile karşılaştırılmıştır. Tutanakların ortaya koyduğu yargılama süreci, 1937 – 1938 yıllarında doruk noktasına ulaşan toplu aydın kırımlarının yöntem ve mahiyetine örnek teşkil ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda Salihov, şahsi suçlarından ziyade amcası ve diğer aile fertlerinin dini kimlikleri referans alınarak İslamcı, Türkçü burjuva milliyetçisi olarak suçlanmıştır.

* Yrd. Doç. Dr. Bozok Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ebubekir.gungor@bozok.edu.tr

Anahtar Sözcükler: Stalin, Repressiya, Kırgız basını,
Murat Salihov.

REPRESSIYA IN KYRGYZSTAN DURING THE RULE OF STALIN (1937 - 1938): MURAT SALIHOV AS ONE OF THE FOUNDER OF KYRGYZ NATIONAL PRESS

ABSTRACT

Intellectuals of the Turkic World, who had been raised with great sacrifices, were repressed and tortured during the rule of Stalin and they were mostly executed in 1938. Termination of the intellectuals made a huge impact on the interests of Turkish states in the USSR because these nationalist intellectuals worked for political, economic and cultural development of their people within the socialist ideology. Like other states in the USSR, *Repressiya* was applied to Soviet Socialist Republic of Kyrgyzstan. In order to eliminate the Kyrgyz intellectuals, courts so-called troika were formed and nominal trials were made. With the decisions of these courts, nationalist intellectuals were executed with accusations of being Turkish nationalist, Turanist or Islamist. Murat Salihov, who was a pioneer of Kyrgyz national press and held some political posts, was one of the executed intellectuals in 1938 with the mentioned accusations. He had to change his original name of Mardan to Murat. His life and process of trial give us a sample for the method and scope of the intellectuals' collective executions in 1937-1938. According to court registrations, Salihov was accused of being Islamist and Turkish bourgeois nationalist because of his uncle's and relatives' religious identities rather than his personal crimes.

Keywords: Stalin, Repressiya, Kyrgyz Press, Murat Salihov.

Giriş

Sovyetler Birliği coğrafyasında XX. yüzyıl dünya tarihi açısından büyük bir etkiye sahip olan baskı politikalarına, (eski SSCB bölgelerinde ve Avrupa’da) Repressiya (Репрессия) denilmektedir. Bu bağlamda Repressiya ifadesi bütün Türk Cumhuriyetlerinde, Stalin döneminde yaşanan 1937 – 1938 olaylarını anlatmak için kullanılmıştır. Ancak, yeni yüzyıl, bu terimin tarihte karşıladığı dönemi de genişletmiştir. Araştırmacıların bir kısmı, baskının başlangıcını Sovyetlerdeki kollektivleştirme ile başlatırken, bazıları Ekim devrimine kadar gerilere götürmektedir. Başlangıcı konusunda olan tartışmalar bitişi için de geçerlidir. II. Dünya savaşı ile repressiyanın bittiği ve SSCB’nin yıkılışına kadar devam ettiği görüşleri de mevcuttur. Bolşevik iktidar dönemi Kırgızistan’da baskı uygulandığı görüşünü desteklemekle birlikte, bildiride Murat Salihov değerlendirildiği ve 1937 – 1938 yılları baskıların doruk noktası olması hasebiyle mezkur zaman ile sınırlandırma yolu tercih edilmiştir.

Repress dilimize tercüme edildiğinde “*baskı*” anlamına gelmektedir.¹ Sovyet tarihinde bu kelimenin kullanımı, genellikle siyasi baskı ve kitlesel baskı şeklindedir. Kırgızca’da ise, Rusça aslının yanı sıra sürgün ve takibat anlamına gelen “*kuuğun*”² kelimesi kullanılmaktadır. Bu kelime, Rusça aslında olduğu gibi siyasi ve koomduk (toplumsal) kuuğun olarak Kırgız tarihi araştırmalarında yer almaktadır. Ayrıca ülkemizde ve Türk Cumhuriyetlerinde daraltılmış şekli ile 1937 – 1938 olayları, “*Kızıl Terrör - Kırgın*” şeklinde adlandırılmaktadır. Bu anlamı ile Kızıl Terör, Stalin’in SSCB’de kendisine karşı olan muhalifleri, asılsız suçlamalar sonucu sürgüne gönderme

¹ *Bolşoy Russko – Turetskiy Slovar 250000 Slov i Slovasoçetaniy*, Haz.: N. N. Bogoçanskaya, A. S. Torgaşova, Dom Slavyanskoy Knigi, 2009, s. 454.

² K. K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, Çev.: Abdullah Taymas, Cilt: 2, Ankara, 1994, s. 529.

ve kurşuna dizme şeklinde gelişen olayları tanımlamak için kullanılmaktadır. Bildiri adının *kızıl terör mü yoksa repressiya mı* olması konusunda tereddüt yaşanmıştır. *Kızıl terör* Türkçe ve Türk halkları tarafından kullanılan bir terim olmakla birlikte, politikaların mahiyeti ve meşruiyeti üzerine tartışmaların devam etmesi ve duygusal bir yaklaşım olacağı düşüncesi sebebiyle tercih edilmemiştir. Bunun yerine, dünya literatüründe ve SSCB coğrafyasında kabul gören *repressiya* ifadesi kullanılmıştır.

Bir devlet mekanizması tarafından uygulanmış, XX. yüzyılın en büyük kitlesel baskı uygulamaları olarak değerlendirilebilecek Repressiya, 1936 yılından itibaren doruk noktasına ulaşmaya başlamıştır. Yaklaşan savaş tehdidi karşısında, SSCB içerisindeki muhaliflerin tamamen ortadan kaldırılması kararı ile 1937 yılı başlarından itibaren takip, yakalama ve cezalandırma faaliyetleri yoğunlaştırılmıştır. Stalin'in iktidara gelmesinden itibaren Bolşevik yönetim içerisindeki siyasi mücadelelerin yansımaları olarak kanlı hesaplaşmalar bu dönemde başlamıştır. Merkezde, Troçki bloğunu oluşturanların hapiste olmaları sebebiyle, karşıdevrim faaliyetlerinin artırılacağını düşünen Stalin ve ekibi, Halk Komiseri Yejev'a yargılamaların başlatılması direktifini vermiştir. Kirov'un ölümüyle ilgili karşıdevrimcilerin yargılandığı dava 1 Ağustos 1936'da başlamıştır. Mahkeme, SSCB'de adil yargılamaların dünyaya gösterilmesi için basın mensuplarının katılımıyla 5 günde sonuçlandırılmıştır. 16'lar olarak adlandırılan davada yargılananların tamamı kurşuna dizilmeyle sonuçlandırılmıştır.³ Bu olaydan sonra bütün SSCB üyesi ülkelerde olduğu gibi Kırgızistan'da da kovuşturmalar yoğunlaştırılmıştır. Rus muhalifler için Troçkici, Zinovyeveci karşıdevrimci suçlamaları üzerinden şekillenen Repressiya,

³ Yuriy Jukov, *Öteki Stalin*, Çev. Orhan Uravelli, Lena, Ankara, 2013, s. 238.

Kırgız milli aydınlarını, burjuva milliyetçisi karşıdevrimci nitelemesi ile içerisine almıştır. Suçlamalar konusunda 1933 yılında Kırgız milli aydınlarının tasfiyesi için ortaya atılan Sosyal Turan Partisi (STP) dosyası, 1937 – 1938 yıllarında suçlamaların temel dayanağını teşkil etmiştir. Bu dosya Kırgız aydınlarının Türkistan'ı SSCB'den ayrı bağımsız bir devlet haline dönüştürmeyi amaçlayan karşı devrimci bir hareket olarak tanımlanmıştır.

Kırgızistan'da 1937 – 1938 Repressiya Hazırlıkları

1933 – 1937 yılları arasında Kırgızistan Komünist Parti sekreteri M. L. Belotskiy 1936 yılı sonunda Sovyet Merkezi yönetiminin eleştirisine maruz kalmıştır. Belotskiy yönetiminde 1934 itibariyle karşı devrimci muhaliflerin temizlenmesi için parti kartları değişim ve kontrolü çerçevesinde temizlik başlatılmıştır. Bu bağlamda çeşitli girişimler olmuş, yerel komitelerden karşı devrimci iddiası ile birçok kişi çıkarılmıştır. Ancak anlaşılan yapılan temizlikler merkez yönetim için yeterli olmamıştır. Belotskiy ve Kırgız yönetim kadroları hakkında; *“...parti kartlarının değiştirilmesinden sonra, çok sayıdaki karşıdevrimci, Troçkici, Zinovyevci ve milliyetçileri gerekli zamanda ortaya çıkarmayan Kırgız Merkezi Komitesi, siyasi yetersizliklerinden şimdilik parti kartlarının değerlendirme raporu durdurulsun. ... üzerine verilen görevleri yerine getirmeyen Kırgız Merkez Komitesi başkanı görevinden alınsın”*⁴ şeklindeki karar ile Kırgız Merkezi İcra Komitesi çalışmalarını hedefe koyduğunu göstermiştir. Bu karardan 2 ay sonra Belotskiy, Troçkici Buharin ile bağlantıda olduğu gerekçesi ile görevden alınmış,⁵ yerine 22 Mart 1937'de Kırgız Merkezi Yürütme Komitesi VII. oturumuyla M. K. Ammosov,

⁴ *VKP(b) BK Çana Soyuzduk Ökmöt Qırqızstan Çönündö (1919 – 1937 Çıldardın İcindedi Dokumentterdin Çıynagı)*, Qırqızmambas, Frunze, 1941, s. 73.

⁵ *VKP(b) BK Çana Soyuzduk ...* s. 75.

birinci sekreter olarak seçilmiştir. Amasov'un seçilmesinden bir gün sonra, 1936 yılından önce cezalandırılmış, Yu. Abdrahmanov, R. Hudaykulov, D. Babahanov, Dj. Saadaev, A. Sıdıkov, S. Çonbaşev, İ. Aydarbekov, T. Coldoşov, İ. Arabaev, T. Tokbaev ve R. Murzakeev gibi Kırgız milli aydınlar hakkında, milliyetçi, karşıdevrimci olduklarına dair, 23 Mart 1937 tarihli istihbarat raporu sunulmuştur.⁶ Merkez Komitenin 23 Nisan 1937 tarihli; "... *Bütün Birlik Komünist Parti (b), Kırgızistan şubesi, Kırgızistan Komünist (Bolşevik) Partisine dönüştürülsün*"⁷ şeklindeki kararı ile Kırgızistan Özerklikten çıkarak, bağımsız bir Cumhuriyete dönüştürülmüştür. Tabii ki bu durum dış dünyaya demokrasi propagandasından ileriye gitmemiştir. Tam tersine merkezi yönetim, bu yolla Kırgızistan'daki tasfiyelerini meşrulaştırma aracı olarak kullanılmıştır.

Bolşevik yönetim, merkez komitede önceden temizlik programları yürütülmesine rağmen, üst yönetimde hala eski milliyetçi kadronun temsilcileri olarak gördüğü, burjuva milliyetçisi, karşıdevrimci İsaeev, Çeenbaev, Aliev, Orozbekov, Esenamanov, Temirbekov, Şorukov, Dalvaeev ve Bolotov gibilerin yer aldığını düşünmüştür.⁸ Dolayısıyla Ammasov'un yönetime getirilmesinin temel amacı, bu milli kadronun temizlenmesi olarak şekillenmiştir. Ammasov göreve geldikten sonra eski yönetime; "*İsaeev, Esenamanov, Orazbekov, bizim adamlarımız mı? Şeklindeki sorusuna Çetvertakov (Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti NKVD*⁹ müdürü), "*Benim bildiğime göre onlar geçmişte grup*

⁶ *KRBMSDA*, F. 10, op. 1, d. 805, s. 11 – 13.

⁷ *VKP(b) BK Çana Soyuzduk* ... s. 77.

⁸ *VKP(b) BK Çana Soyuzduk* ... s.75.

⁹ Narodnyy Komissariyat Vnutrennih Del: İç İşleri Halk Komiserliği, ilk adı ÇEKA olan bu kurum, Bütün Rusya'nın Karşı Devrim ve Sabotajla Mücadele Olağanüstü Komisyonu olarak görev yapmıştır.

oluşturmuş adamlardır. Bunlar bizim adamlarımız değil dedim.” Ammosov ise “Bu milletlere yapılan doğru değil, Belotskiy’in hatası olması gerek, bu hatayı bizim düzeltip, halkın desteğini almamız”¹⁰ ifadelerini kullanarak, hedefi belirlemiştir. Merkezden gelen repressiyar emirlerine, Kırgızistan’daki durumu yakından gören Ammosov, temkinli yaklaşmış, halkın tepkisinden çekindiğini göstermiştir. Dolayısıyla yerel Komünist liderlere karşı, halkın tepki koyduğu anlaşılmaktadır. Bu açıdan repressiyanın, kısa sürelerde yönetici değiştirmek suretiyle farklı kişiler tarafından uygulandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, repressiyayı uygulayanların da bu yok edişe kapılmaları, Sovyet merkezi idaresinin karşısına çıkacak halk tepkisini engellemek amaçlı şekillendiğini düşündürmektedir.

Mart 1937’de göreve gelen Ammasov, Nisan’da Kırgız Komünist parti üst ve alt organları yöneticilerinin hemen tamamını değiştirmiştir. Arkasından ilk kongrede, mahkeme organlarına, Kırgız Komünist partisi ve eğitim organlarının, halkı komünist ideoloji konusunda yeteri derecede eğitemedikleri gerekçesiyle Aydınlatma Komiserliğini hedef almış, burada bulunan *milliyetçi grupları* temizleme görevini vermiştir.¹¹ Ammasov’un başlattığı repressiya dalgası oluşturulan komisyonlar ile listelere dönüşmüştür. Bu listelerdeki suçlamalar genel itibariyle Sosyal Turan Partisi ile bağlantı çerçevesinde şekillendirilmiştir. Böylece 1937 baharında oluşturulan listelere binaen 40’den fazla parti üyesi milli aydın tutuklanmıştır. Bunların içerisinde Halk Aydınlatma Komiseri O. Aliev, Sağlık Komiseri K. Şorukov, Komünist Ekonomi Komiseri M. Temirbekov, Önceki halk komiserleri C. Sadaev, K. Tınıstanov, Çontakiev gibiler bulunmuşlardır.

¹⁰ C. R. Baydildev, *Kırgızstandağı Sayasiy Kuuguntuktoolor (1937 - 1938)*, Bişkek, 2003, s. 100.

¹¹ *KRBMSDA*, F. 10, Op. 1, d. 784, s. 66.

Kırgızistan'da 1937 – 1938 Repressiya'ya Bazı Örnekler

Mezkur emirler zaman kaybedilmeden yerine getirilerek, Kırgız dil ve edebiyatı üzerine çalışan ve milli kadronun önde gelenleri K. Tınıstanov ve O. Aliev tutuklanmışlardır. Dolayısıyla 1933'de siyasetçi Kırgız milli aydınları hedef alınırken, 1937'de ilmi ve kültürel alanlarda çalışma yapan aydınlar da hedef haline gelmişlerdir. Bu açıdan Sovyet yönetimi Kırgız siyasi, ekonomik ve kültürel yaşamını ayakta tutan, gelişmesine liderlik eden tüm aydınlar repressiyanın kurbanı haline getirilmişlerdir. Osmonkul Aliev, 1924 yılında Kırgız Kazak Enstitüsünü bitirdikten sonra, Bişkek'e dönmüş burada Kırgız dili ve basını üzerine çalışmalarının yanı sıra, idari görevlerde de bulunmuştur. Ocak – Mayıs 1924 Sır Derya Bölge Komitesi Organizasyon Bürosu başkan yardımcılığı, Ocak 1925 Kırgızistan Organizasyon bürosu sekreterliği, sonrasında Bölge Komsomol Komite sekreterliği, Mayıs 1924 - Ocak 1925 tarihleri arasında Evliya Ata ilçesi Halk Eğitimi Bölümü başkanlığı yapmıştır. Ayrıca Erkin Too gazetesi redaktörlüğü, Eylül 1926'dan itibaren Bütün Rusya Komünist (Bolşevik) Kırgız icra Komitesi ajitasyon ve propaganda bölümünde çalışmıştır. 1927 – 1930 yılları arasında Ya. M. Sverdlov Komünist Üniversitesinde yüksek eğitim almıştır. 1930'da Cumhuriyetler Halk Komiserliği, halk aydınlatma komisyonu üyeliğine atanmıştır. 1930 – 1934 yılları arasında Kırgız İcra Komitesi sekreterliği, Orta Asya Organizasyon Bürosu Başkan yardımcılığı, 1935 – 1937 Oş Komünist Parti sekreterliği görevlerinde bulunmuştur.¹² Ocak 1937'de Kırgızistan Halk Komiserliği Halk aydınlatma Komiseri olarak atanmıştır.

¹² *KRBMSDA*, F. 10, op. 15, d. 137, s. 16.

NKVD Halk Komiseri Çervartakov'un girişimi ile komitenin "*Osmonkul Aliev karşıdevrimci, milliyetçi hareketin aktif üyesi ve ikiyüzlülük ile partiye girmiş birisi olarak, Kırgızistan Komünist Parti Merkez Komitesi üyelüğünden çıkarılsın, aydınlatma Halk Komiserliği görevinden alınsın*"¹³ kararının alındığı gün O. Aliev, Ağustos'ta tutuklanmıştır. Ağır sorgu süreçlerinden sonra yargılandığı Troyka mahkemesi; "*1921 yılından beri, karşıdevrimci, milliyetçi Alaş Orda hareketinin aktif katılımcılarından birisi olduğu, uzun yıllar karşıdevrim faaliyetlerini yürüttüğü, bunlardan sonra Kırgızistan'da karşıdevrimci, milliyetçi Sosyal Turan Partisi hareketinin aktif kurucularından birisi olduğu, karşıdevrimci milliyetçi grupları kurarak organize ettiği, Kaşkar'da bulunan kardeşi Asan Aliev aracılığı ile kurduğu bağlantı silahlanma girişimi olarak değerlendirildiği, Kırgızistan'da halk eğitimi ve kültürel çalışmalarında zararlı faaliyetlerin kurucusu olduğu anlaşılmıştır*"¹⁴ kararı ile kurşuna dizilme cezasına çarptırılmıştır.

Kırgızların ilk profesör ünvanlı aydını Kasım Tınıstanov, Taşkent Kazak Kırgız Enstitüsünü bitirdikten sonra, Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Akademi merkezine bağlı, Kırgız İlim Komisyonunda sekreter olarak hizmete başlamıştır. Arabaev'in partiden çıkarılmasından sonra Kırgız İlim Komisyon başkanlığına getirilmiştir. Aynı süreçte, Erkin-Too gazetesi baş redaktörlüğü, 1927 – 1930 yılları arasında Kırgızistan Halk Aydınlatma Komiserliği görevini yürütmüştür. Kırgız Latin alfabesini şekillendirenlerin başında bulunmuştur. 1930 yılından sonra siyasi baskıya maruz kalan Tınıstanov, 1937'deki tutuklanmasına kadar Kırgız Kültürel Kuruluş Enstitüsünde çeşitli görevlerde bulunmuştur. 1932 – 1937

¹³ V. M. Ploskih, Z. Kurmanov, U. Begaliev, *Kırgızstadın Uluttuk Lideri Abdikerim Sıdıkov Door İnsan Tagdır*, Bişkek, 1999, s. 159.

¹⁴ KRBMSDA, F. 10, op. 15, d. 110, s. 11.

yıllarında Kırgız pedagoji Enstitüsünde Kırgız dili üzerine dersler vermiştir. ¹⁵ Tınıstanov'un tutuklanması ve cezalandırılması, Osmonkul Aliev ile tamamen aynı özellikleri taşımaktadır.

Kırgızistaan'da yönetimi elinde bulunduran Ammasov'un yoğunlaştırdığı repressiyaya yaranmak isteyenler milli aydınları şikayetlere başlamışlardır. Suçlananların başında K. Tınıstanov gelmiştir. Ağustos 1937'de O. Aliev'in partiden çıkarılma ve cezalandırılması kararı ile birlikte Tınıstanov'da suçlanmaya başlanmıştır. Komite üyeleri: *"Tınıstanov'un ideolojisi eskiden beri karşı devrimci özellik taşımaktadır. O sosyalist medeniyeti ve edebiyatı bozmuştur. Eskiden beri, Kırgızistan'daki karşıdevrimci, milliyetçi hareketin üyesidir"*¹⁶ ifadeleri ile suçlanmıştır. Cümlelerin arasına karşıdevrimci ve milliyetçi terimleri girmiş ise, yapılacak işlem bellidir. Konuşmaların devamı: *"Yoldaş Yejev'un soruşturmacılarının, Tınıstonovcuların kökünü kazınması gerektir. Yoldaşlar, Tınıstanov aramızda yok, ancak onun öğrencileri ve onun koruyucuları hala duruyorlar. Onlar korkunç. Örneğin Karasaev. O, bir defa tutuklandı. Sonra Tınıstanov'un yardımı ile serbest bırakılarak, Moskova'ya gönderildi..."*¹⁷ şeklinde gelmiştir. Yani yapılması gereken, Tınıstanov'un ortadan kaldırılmasıdır. Ayrıca yalnız onun ortadan kaldırılması yeterli değildir. Diğer milli aydınlar, yerlerinde durdukları sürece komünizm amacına ulaşamayacaktır! Dolayısıyla repressiyanın yaygınlaşarak, devam edeceği bellidir.

4 Eylül 1937'de tutuklanan Tınıstanov'a karşı girişimler hapisanede işkence dolu sorgular sürerken de devam ettirilmiştir. Tınıstanov'un tutuklanmadan önce çalıştığı Kırgız

¹⁵ A. Bolponova, *K. Tınıstanov Uçeny i Gosudarstvenny Deyatel Kırgızstana*, Karakol, 2011, s. 105.

¹⁶ Ploskih vd., *Kırgızstadın Uluttuk Lideri Abdikerim* ... s. 175.

¹⁷ Ploskih vd., *Kırgızstadın Uluttuk Lideri Abdikerim* ... s. 175.

Dili Araştırma Enstitüsü tarafından NKVD'ye bir mektup gönderilmiştir. Mektupta: *“Sıdıkov'un ve Abdrahmanov'un karşı devrimci – Turan programını gerçekleştirmeye çalışan halk düşmanı Tınıstanov'un, gerçek yüzü ortaya çıkmıştır. Enstitümüzün yöneticileri (Panov, İşhanov, Cigalovskiy, Valitov ve Batmanov) siyasi çabalarla birlikte, Kırgız dili grameri ve ses bilgisini ortaya koymada bütün çalışmaları yapmıştır. Tınıstanov Enstitüye kendi fikirdeşlerini (Karasaev, Şabdanov, Sopiev, İdirisov) getirmiştir”*¹⁸ ifadeleri ile mahkeme edilmeden hakkında ölüm kararı verilmiştir. Tınıstanov tutuklandıktan kısa süre sonra alındığı sorguda, suçlandığı; *“1920 – 1922 yılları milliyetçi Alaş Orda hareketine katılmıştır. STP ile bağlantılı olduğu anlaşıldı.”* şeklindeki ifadelere, işkence altında olmasına rağmen; *“STP'ye üye olarak gösterilmemin tamamı yalandır”* beyanıla karşı çıkmıştır. Ancak bunların hiçbir anlamı olmamıştır. 1938 yılının ilk günü 15 dakikada görülen mahkeme; *“1921 yılından itibaren karşıdevrimci milliyetçi Alaş Ordanın, bundan sonra STP'nin üyesi olmuştur. Bu karşıdevrimci hareketlerinin yöneticisi olduğundan, Kırgızistan'ı SSCB'den ayırma, Sovyet yönetimini yıkma, yabancı devletlerden birisinin yardımı ile burjuva – milliyetçi devlet kurmak için amaç ve fiili çalışmalarda bulunmak”*¹⁹ standart kararı ile suçu sabit görülerek, kuruşuna dizilme cezası verilmiştir.

Ammasov'un göreve geldiği 1937 baharı repressiyanın Kırgızistan topraklarının tamamına yayıldığı dönem olmuştur. Kırgız milli aydınlarını ve siyasetçilerini tutuklamak için gece baskınları yaygın hale gelmiştir. Baskına uğrayan kişiler için toplantılar yapılmış, partiden çıkarılmış, tutuklanmış, kurşuna dizilmiş, çalışma kamplarına, sürgüne gönderilmişlerdir. Gazetelerin yayınları, repressiya yarışlarının bültenleri haline

¹⁸ Ploskih vd., *Kırgızstadın Uluttuk Lideri Abdikerim* ... s. 176.

¹⁹ Ploskih vd., *Kırgızstadın Uluttuk Lideri Abdikerim* ... s. 176.

dönüşmüştür. 13 Eylül 1937 tarihli Pravda gazetesinde, “*Kırgızistan Komünist partisi uygulama siyaseti*” adlı haberde, Sovyet Cumhuriyetlerde düşmanların ortaya çıkarılması konusunda, Komünist Parti Merkez Komitelerine göre, diğer organların daha iyi çalıştıkları belirtilmiştir.

Murat Salihov ve Erkin-Too Gazetesi

Sovyet döneminde adının Mardan olmasından dolayı soruşturma geçiren Murat Salihov (1905 - 1938), Oş bölgesinde bulunan Batken’in Kara-Too köyünde doğmuştur.²⁰ Babası Masalı, küçükbaş hayvan bakıcılığı ile ailenin iâşesini kazanmıştır.²¹ M. Salihov’un yetişmesinde kadı amcası Sıdık’ın önemli katkısı olduğu soruşturma raporlarına yansımıştır.²² Murat Salihov, Şurab’da geleneksel mektep ve medresede eğitimi almıştır.²³ İhtilalden sonra da eğitimine devam ederek, önce 1919 – 1921 yılları arasında Santo mektebini, daha sonra 1921 – 1923’te de Kokand Pedogoji Teknik Lisesini bitirmiştir. 1923 – 1925 yılları arasında Taşkent Kırgız Enstitüsünde aldığı eğitimle yükseköğrenimini tamamlamıştır.²⁴ Aslında Murat Salihov’un adı Mardan’dır. Ancak okulda adından dolayı hocaların tavsiyesi sebebiyle Murat olarak değiştirmek zorunda kalmıştır.²⁵ M. Salihov Taşkent Kırgız Enstitüsünde okurken yaptığı çalışmalar ile Kırgızların ilk milli gazetesi Erkin Too’nun redaktörlerinden birisi olmuştur.

Kırgızlar arasında 1900’lü yıllardan itibaren başta Rus gazeteleri olmak üzere, 1905 yılından sonra diğer Türk boylarının çıkardıkları gazete ve dergiler yaygınlaşmıştır. Ancak Kırgızistan’da Mart 1920’de Rusça yayınlanan

²⁰ KRBMSDA, F. 10, Op. 15, d. 2252, s. 36.

²¹ KRBMSDA, F. 10, Op. 15, d. 2252, s. 4.

²² KRBMSDA, F. 10, Op. 15, d. 2252, s. 3.

²³ KRBMSDA, F. 10, Op. 15, d. 2252, s. 15.

²⁴ KRBMSDA, F. 10, Op. 15, d. 2252, s. 4.

²⁵ KRBMSDA, F. 10, Op. 15, d. 2252, s. 4b.

“*Pişpekский Listok*”, “*Krasnoye Znamiya*”, 1922 yılında “*Krasnoye Utro*” adlarıyla haftada iki defa yayınlanan ilk gazetelerdir.²⁶ Bu gazeteler sadece Bişkek bölgesinde değil, Komünist Parti ve Devrim Komiserliklerinin de organları olarak çalışmışlardır. SSCB’deki iç savaşın bitmesiyle ortaya çıkan ekonomik zorluklar bu gazetelerin ömürlerinin kısa süreli olmasına sebep olmuştur. Zira gazete dillerinin Rusça olması, Kırgızların gazetelere olan rağbetini azaltan önemli bir unsurdur. Ayrıca gazetelerin dağıtımını iyi organize edilmediği için çoğu Kırgız gazetelerden haberdar olmamıştır.²⁷ Dolayısıyla Bolşevikler açısından komünizm ve Sovyet iktidarının propaganda faaliyetleri Kırgızlara ulaşmamıştır.

Kırgız milli aydınları, basın konusuna ellerine geçen ilk fırsatta eğilmişlerdir. Merkezi Sovyet yönetiminden Sosyalizmin ve hükümetin icraatlarının halka anlatılması için yayın faaliyetlerine hız verilmesi görüşü değerlendirilmiştir. Aydınlar arasında Kazan ve Ufa’da daha önce bulunmuş olan Arabaev, ön plana çıkmıştır. Bu sebeple gazetenin çıkarılması görevi kurumsal açıdan, Kırgız İlim Komisyonuna verilmiştir. Komisyonun başında bulunan Arabaev’in yanısıra, o dönemde daha öğrenci olan, O. Aliev ve S. Karaçev’ler gazetenin editör kurulunu oluşturmuşlardır. Gazete, İlim komisyonu üyelerinin Taşkent’te çalışması sebebiyle, basım ve idaresini buradan yapmıştır. Ayrıca, o sıralarda Taşkent’te Kırgız – Eğitim Enstitüsü öğrencilerinden Murat Salihov, Arabaev’in yönlendirmesi ile gazetenin redaksiyon ve daktilo işlerini üstlenmiştir.²⁸ Bu kişilerin tamamı Kırgız milli çekirdek kadrosunun içinde bulunmuşlardır. O. Aliev ve İ. Arabaev’in, uzun yıllardan beri gerekli Kırgız milli gazetesinin

²⁶ Stanbek Usupov, *Kırgız Curnalistikasının Tarihi*, Bişkek, 2002, s. 32.

²⁷ Usupov, *Kırgız Curnalistikasının...* s. 32.

²⁸ K. B. Daniyarova, Bazarkul Daniyarov, *Perviy Pedagog (Jizn Zameçatelnih Ludey)*, Uçkun, Bişkek, 2007, s. 148.

yayınlanması çalışmalarını sonucu, eksikliklere rağmen 7 Kasım 1924'te *Erkin Too* (Hür Dağ) adıyla ilk sayısı yayımlanmıştır.²⁹ Birinci sayıda kaleme alınan hitap yazısında Arabaev, bağımsızlığın ve Kırgız halk iradesinin önemine: "...İşte Kırgız'ın hiç ipe bağlanmamış vahşi tay gibi gezinen güzel kızlarının boyuna dokunmadan "erk" ile "too"yu izlediğinde ona bu güzelliği ve zenginliği veren tükenmez berektir. Bu sebeple gazetenin adını Kırgız'ın hayat kaynakları olan "erkin" ile "Too" olarak birleştirip koyduk"³⁰ ifadeleriyle değinmiştir.

Gazetenin yayınlanması milli aydınlar için çok önemli bir olay özelliği taşımıştır. Milli aydınların sesi olan Arabaev, onların milli duygu ve düşüncelerini safi olarak: "*Kara Kırgız halkına değerli ve de millet gibi eğitim verip medeniyete yakınlaştırma, hürriyeti küçüklere öğretip, bunu iyi koruyup, kısaca şimdiki çağa layık yaşayabilmek için ilk şart gazete, Kırgız, Kırgız olduğundan bu tarafa kendi dilinde dergi, gazete denilen şeyi görmeden yedi alemdeki, kendi yurdundaki olaylar, siyaset, medeniyetten habersiz karanlıkta kaldı. İşte Erkin-Too ayrı olarak devlet olup halkına yeni "Too"sunda hür olarak yaşamak için şart olan şeylerini, siyasetini medeniyetini eğitim-bilimden haberdar olup emekçiliğin temelleri ile tanışın deyip işte bu gazeteyi çıkardık*"³¹ ifadeleriyle dillendirmiştir. Kara Kırgız Özerk Bölgesinin kurulması siyasi bağımsızlık yolunda nasıl ilk adım ise, Kırgızların kültürel ve ilmi bağımsızlıklarının ilk adımı da Erkin – Too gazetesi ile atılmıştır. Komünistler gazetenin propaganda amacıyla yayınlanmasına izin verirken, milli aydınların hedefi, Erkin – Too'yu Kırgız halkı ve devletinin tam bağımsızlığa

²⁹ *Erkin-Too*, No: 1, 1924.

³⁰ Eşenaalı Arabayuulu, "Kırgız Kalkı", *Erkin-Too*, No: 1, 1924, s. 2.

³¹ Arabayuulu, "Kırgız Kalkı", s. 2.

ulaşmasında önemli bir araç olarak kullanma şeklinde gelişmiştir.

Milli aydınlar, gazeteyi halka verilecek mesajın temel aracı olarak, etkin bir şekilde kullanmışlardır. Bu sebeple her yazısında Kırgız halkına çeşitli çağrılarda bulunmuşlardır. En önemlisi de halkın duygu ve düşüncelerini gazeteye yansıtmaya özen göstermişlerdir. Bu sebeple halkı sadece okuyucu olarak değil, yazar olarak da düşünüp, buna göre yayın politikası belirlenmiştir. Bu politikayı Erkin – Too'nun ilk sayısında bulunan baş makalede; *“(Gazeteyi) Sağlam tut! Bu Erkin-Too için dökülen gençlerin kanlarının, satılan başların, parçalanmış tenlerin, tahrip edilen boyların, akrabaların, erlerin, köle olan kadınların günü oldu (geldi) sağlam tut Kırgız sağlam tut! Yaz çekinme canını! buyur çekinme malını! Bu hürriyetli dağ yok olduğunda bilmiyor musun halini! Sağlam tut Kırgız sağlam tut! Gencinle yaşlınla her tarafta Erkin Too'yu alınız! Zorluklarla bu hale gelen devlet için canını tam verip güreşmek gerek. Bu kadar yorgunluktan sonra işte Erkin-Too. Belini yasla sev, dayanağın işte Erkin-Too. Sağlam tut Kırgız sağlam tut! İşte yurt böyle büyük rehber sahip oldu. Safını koru, gözle”*

³² cümleleri dikkat çekmektedir. Bu gazetenin adı yazıya konulmak suretiyle, Kırgız halkına sanki devletini kurdun, bağımsızlığını kazandın, bundan sonraki görevin canını, malını gözetmeden sonuna kadar mücadele etmektir mesajı verilmektedir. Yazının ruhu Atatürk'ün Gençliğe hitabesi ile aynıdır. Sadece söylendiği yer Türkiye'den binlerce kilometre uzakta, ancak aynı milletin ruhundan çıkmıştır.

Murat Salihov'un Repressiyaya Dahil Edilmesi

Kırgız basınının kurucularından Murat Salihov, Halk Komiseri İsakeev'in tutuklanmasından sonra, onun yerine atanmıştır. Salihov, Güney Kırgızistan'da meskun bir aileye

³² Arabayuuu, “Kırgız Kalkı”, s. 2.

mensuptur. Bu sebeple Komünist parti içerisindeki çalışmalarına Taşkent üzerinden iştirak etmiştir. Salihov, Milli dilde basın faaliyetlerinin yanı sıra, idari görevlerde de önemli mevkilere gelmiştir. 1925 – 1927 yılları arasında Oş Propaganda Komitesi başkanlığı, 1927 – 1929 Özgen İcra Komitesi, Oş Eğitim Komitesi ve Oş Bölge Komitesi başkanlıkları, 1930 – 31 Kızıl Kıya bölge komitesinde yazıcılık yapmıştır.³³ Bu arada Salihov, eğitimini devam ettirmiştir. 1931’de Taşkent’e giderek, Marksizm – Leninizm Enstitüsünde iki yıl eğitim almıştır.³⁴ 1933 yılında Issık-göldeki bir fabrikada siyasi işler başkanlığı, 1934’te Bütün Birlik Bolşevik Komünist partisi Kırgızistan temsilciliği, 1935 – 36’da Bölge Genel Parti sekreterliği, Komünist Partisi Oş Bölge İcra Komitesi birinci sekreterliği, Nisan 1937’de Kırgızistan İcra Komitesi Ekonomi Bölümü Başkanlığı gibi önemli görevlerde bulunmuştur.³⁵ Eylül 1937’de atandığı Kırgızistan Halk Komiserliği (İçişleri Bakanlığı) görevinden, SSCB yüksek komitesi Mihail Kalinin’in yardımcısı seçilmesi sebebiyle Şubat 1938’de ayrılmıştır.

Merkez komite üye yardımcılığı görevine atandıktan iki ay sonra, 12 Mayıs 1938’de görevinden alınarak tutuklanmıştır. 1937 – 1938 repressiyanın doruk noktaya ulaştığı dönemde soruşturmalar, suçlamalar ve yok edişin uygulanışının anlaşılması konusunda Murat Salihov’un dosyası bir örnek olarak değerlendirilebilir. 1938 Mayıs’ında tutuklanan Slihov’un soruşturması, çok gizli koduyla Kasım 1937’de başlatılmıştır.³⁶ Bu durum Sovyet idaresinin soruşturmaları gizli yürüttüğünü açıkça göstermektedir. İlginç olanı soruşturmanın başlamasından 1 ay önce Kırgızistan İcra

³³ *KRBMSDA*, F. 10, op. 15, d. 2252, s. 2.

³⁴ *KRBMSDA*, F. 10, op. 15, d. 2252, s. 4 – 4a.

³⁵ *KRBMSDA*, F. 10, op. 15, d. 2252, s. 2.

³⁶ *KRBMSDA*, F. 10, op. 15, d. 2252, s.18.

Komitesi üyesi olarak atanmış olmasıdır. Daha da hayret vericisi 10 Ekim 1937 tarihli gizli soruşturma raporunda, milliyetçi, halk düşmanı olarak suçlanmasına rağmen,³⁷ sonraki süreçte Halk Komiserliği gibi önemli mevkilere getirilmesidir. Suçlanacak kişinin yükseltilmesinin sebebi nedir? Bu konuda yükseltilen kişinin hatalar yapması ve aynı zamanda suçlandığında halka korku salması için göz önünde olmasını sağlama düşüncesi akla gelmektedir. Dolayısıyla Sovyet repressiyasının bir diğer acımasız yöntemi ortaya çıkmaktadır.

Kırgız milli aydınlarının repressiyaya kurban gidiş şekilleri hakkında önemli örnekler barındıran Salihov'un soruşturma süreci, şekli, suçlama delilleri ve suçlamalar açısından tamamen ailesine yöneliktir. Salihov'un soruşturma sürecinde, Stalin Kolhozu üyelerinden Niyaz Köbönbayev adlı komünist parti temsilcisi, 7 – 10 Kasım 1937 tarihleri arası 4 gün boyunca, her gün farklı kişiler tarafından sorguya alınmıştır. Köbönbayev'e bütün sorgularında farklı kişiler tarafından tekrar edilen; *“Kudayarov Molla Çoro kimdir? Nasıl bir insandır? Sıdık kimdir? Babasının adı nedir? Nasıl bir insandır? Sıdık'ın kendisi kaç kardeştir? Sıdık'ın mallarına el konuldu mu? Masalı'nın yaşam şartları nasıldı? Masalı ne zaman ve nerede ölmüş? Masalı Santoo civarında çalışırken öldüğü söyleniyor, doğru mu? Salikov Murat'ın gerçek adı ve babasının adı nedir?”*³⁸ *Sıdık'ı biliyor musun? Babasının adı nedir? Babasının ve kendisinin mesleği nedir?”*³⁹ *Sıdıkov Sattar kimdir? Sıdıkov Taçıbay kimdir? Kudayarov Molloçoro, Salik'a (Masalı) nasıl bir yakınlığı vardır?”*⁴⁰ *Neden Mardan, kendisine Murat diyor, Babası Masalı'ya Salih diyor?”*⁴¹

³⁷ KRBMSDA, F. 10, op. 15, d. 2252, s. 36.

³⁸ KRBMSDA, F. 10, op. 15, d. 2252, s. 17.

³⁹ KRBMSDA, F. 10, op. 15, d. 2252, s. 18.

⁴⁰ KRBMSDA, F. 10, op. 15, d. 2252, s. 19.

⁴¹ KRBMSDA, F. 10, op. 15, d. 2252, s. 20.

şeklindeki sorulara verilen cevaplarda, her bir ifade tutanağı, tarih ilerledikçe, Salihov'un akrabalarına yönelik suçlamaların dozu artmıştır.⁴² Bu durumdan Köbönbayev'in işkence gördüğü veya başka türlü bir baskıya maruz bırakıldığını değerlendirmek mümkündür.

Verilen ifadelere göre, Salihov'un dedesinin adı Atbazar'dır. Atbazar, Çarlık döneminde binbaşılık ve kadılık yapmıştır. Orta halli bir yaşam tarzına sahiptir. Atbazar'ın, Kadı Sıdık, Masalı,⁴³ Mamatalı ve Sadık adlı 4 oğlu vardır. Kadı Sıdık (Sıddık olmalıdır) ve Masalı birlikte çalışmışlardır. Masalı, abisi Kadı Sıdık'ın koruması ve suçluları yakalama görevlerini yapmış (cigit - yiğit), durumları iyidir. Mamatalı ve Sadık kendi işlerinde, hayvancılık ve çiftçilikle hayatlarını kazanmışlardır. Kadı Sıdık'ın Sattar, Molla Taçibay, Süleyman, Mansur ve Taçibay adlarında 5 oğlu vardır. Taçibay 1927 yılına kadar kadılık yapmıştır. Kırgızistan'da Bolşevik iktidarına rağmen Taçibay'ın kadılık yapması, bölge halkının Sovyet yönetimini tanımadığını gösteren durumlardan biridir. Diğer oğullar çeşitli köylerde yerel yöneticilik yapmışlardır. Ancak bu yöneticilikler komünist parti nezdinde değil, yani resmi olmayıp, Kırgız bozkır hayatı çerçevesinde kanaat önderliği mahiyetinde olmalıdır. Kadı Sıdık oğlu, Taçibay'ın kadılığı da aynı şekilde, halkın kabulü üzerinedir.

Kadı Sıdık'ın bütün oğulları, 1934 yılında mallarına el konarak, sürgün edilmişlerdir. Masalı ise kendi halinde yaşayan bir çiftçi olup, Dastan ve Mardan (Murat Salihov) adlı iki oğlu vardır. Dastan 10, Mardan 8 yaşındayken 1913'te Masalı ölmüştür. Köbönbayev, ifadelerinde Kadı Sıdık'ın oğullarını, basmacılarla birlikte hareket ettikleri şeklinde suçlamıştır.⁴⁴ 4 adet aynı kişiye ait ifade tutanağı, babası 1913 yılında ölmesine

⁴² *KRBMSDA*, F. 10, op. 15, d. 2252, s. 17 – 20.

⁴³ Masalı; Mardan Salih adının halk dilinde söyleniş şeklidir.

⁴⁴ *KRBMSDA*, F. 10, op. 15, d. 2252, s. 17 – 20.

rağmen, amcalarının Çarlık döneminde yerel yönetici olmaları ve kuzenlerinin mallarına Sovyet döneminde el konulması, Salihov'un halk düşmanı olarak ilan edilmesine yetmiş görünmektedir.

Tarihi sonradan atıldığı anlaşılan, 11 Kasım 1937 tarihli Batken NKVD Başkanı onaylı soruşturma raporunda yer alan; *"1. Amcası Sıdık, kadı, zengin... 1929'da ölmüştür. 2. Kuzeni Tadcibay, kadı, zengin çocuğu... 1932 yılında 3 – 4 ırgat çalıştırdığı için mallarına el konulmuş... 1935'te NKVD soruşturması sonucu basmacılarla birlikte hareket ettiği belirlenmiştir. 3. Kuzeni Sattar, uruğ kadısı, zengin çocuğu... 1935'de mallarına el konularak, sürgün edilmiştir. 4. kuzeni Mansur, zengin çocuğu... 1934'te mallarına el konulmuştur. 5. Kuzeni Molla Çoro, ... civardaki mollalar ile birlikte basmacılara yardım etmiştir..."*⁴⁵ şeklindeki ifadelerden anlaşılacağı üzere, Salihov'un akrabalarına yönelik suçlamalar, onun repressiya kurbanı olmasının delilleri olarak kabul edilmiştir. Buna göre Salihov'un suçu, amcalarının ve kuzenlerinin Bolşevikler nezdinde zengin sayılmalarıdır. 12 Mayıs 1938'de tutuklanan Salihov, *"Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunan Sosyal Turan Partisi, Sovyet yönetimini yıkıp, Kırgızistan'ı silah gücü ile SSCB'den bölmeyi amaç edinmiştir. Salihov, sınıra yakın bölgelerde askeri bölükleri kuran, yöneticilik görevlerinde bulunarak, halk ekonomisi ve halk eğitimini engellemiştir"*⁴⁶ suçlaması ile milliyetçi karşıdevrimci, halk düşmanı ilan edilerek, 5 Kasım'da 139 kişi ile birlikte kurşuna dizilmiştir.

Kırgızistan'da 1937 – 1938 yıllarındaki repressiyada, önde gelen Kırgız milli aydınlarının yanı sıra, yüzlerce işçi, çiftçi, pedagog, yazar, teknisyen, halk ekonomisi yöneticileri, Sovyet, Parti, Komsomol emekçileri, yok edilişin merkezinde

⁴⁵ KRBMSDA, F. 10, op. 15, d. 2252, s. 15 – 16.

⁴⁶ KRBMSDA, F. 10, op. 15, d. 2252, s. 16.

olmuşlardır. Vagov'un gelmesi ile Komünist Parti Merkez Yürütme Komitesi için 1937'deki 1. Kongrede seçilen 72 merkez komite üyesinin, 63'ü "*halk düşmanı*" olarak suçlanmak suretiyle tutuklanmıştır. Araştırma Komisyonunun 7 üyesinden 5'i NKVD tarafından suçlanarak, ortadan kaldırılmıştır. SSCB döneminde yaşanan baskı ve repressiyanın, Stalin üzerinden şekillendirildiği genel kabul görmüş olayların yoğun yaşandığı dönem, 1937 – 1938 yıllarıdır. Ancak SSCB, baskı ve yok etme politikalarını, yalnız bu dönemde uygulamış değildir. II. Dünya savaşı sebebiyle yavaşlayan repressiya, savaşın bitiminden sonra, tekrar gün yüzüne çıkmıştır. SSCB KGB verilerine göre, 1930 yılından, 1950 yılına kadar karşıdevrimci ve devlet suçu kategorisinde tutuklananlardan 786098'i kurşuna dizilerek, cezalandırılmıştır.⁴⁷

1938 yılında güçlenen repressiya, *halk düşmanı*, *burjuva milliyetçilerinin* uzun uzun listeleri hazırlanmak suretiyle, C. Abdrahmanov, O. Aliev, T. Aytmatov, C. Abdullin, M. Belotskiy, T. Coldoşov, E. Polivanov, B. Daniyarov, H. Ceenbaev, B. İsakeev, H. Şorukov, S. kaçaev, A. İdirisov, K. Kambarov, S. Sarmanov, A. Tokombaev, K. Tınıstanov, İ. Toyçinov, A. Orazbekov, R. Şükürbekov, A. Şabdanov, E. Esenamanov ve bir çok Kırgız milli aydını yok edilmiştir. Listeye girenler, *halk düşmanı*, *milliyetçi burjuvalar* olarak suçlanmış, kitaplarının satılması yasaklanmıştır. V. Udodov Kırgız Komünist partisi III. Kongresinde (24 – 25 Şubat 1939) "*Düşmanların yuvasının dağıtılmasındaki başarının yanı sıra, yok etmeyi de başardık. Kitlesele olarak cezalandırmalar*

⁴⁷ Vorolaeva V., Djuñuşaliev D., Ploskih V., *İstoriya Oteçestvo Kratkiy Kurs Lektsiy Po İstorii Kırgızstana*, Bişkek, 2002, s. 137

durmadan, edindiğimiz tecrübelerle devam edecektir” ⁴⁸ şeklindeki ifadelerle yaşanan olayların repressiya niteliği taşıdığını daha o zaman itiraf etmiştir. Udodov’un bu açıklamaları, kısa süre sonra gerçeğe dönüşmüştür. Bu sefer repressiya, 1937 – 1938 olaylarında karar verici, şekillendirici görevde olanları içine almıştır. Mahkeme, polis kadroları, NKVD soruşturmacıları ve repressiyanın bütün organlarında çalışanlar ortadan kaldırılmıştır. SSCB’nin ve Kırgızistan NKVD’nin komiserleri Yejov, Yagoda, Çetvertakov, Lotsmanov gibilerin tamamı repressiyadan kurtulamamışlardır.

Kırgızistan’da repressiya kurbanları için 40 sayısı çeşitli araştırmalarda yer almıştır.⁴⁹ Bunların 13 bini aklanmıştır. O dönemde Kırgızistan’da 2 milyon nüfus bulunmaktadır. Aklananların büyük bir çoğunluğu, aklandıklarını görmeden ölmüşlerdir. Çünkü asıl aklamalar, SSCB dağıldıktan sonra olmuştur. Halk, repressiya olaylarının etkisinden SSCB yıkılana kadar kurtulamamıştır. Özellikle 1937 – 1938 yıllarından sonra halk üzerinde korku, ürkeklik, suçlamalar, sınırlamalar ve güvensizlik hüküm sürmüştür. Suçsuz yere SSCB tarafından kurşuna dizilen insanların kemikleri Bişkek Şehrinin eski mezarlıklarına, köylerine dağıtılmıştır. En acısı halkın bilgisi olmadığı için, üzerine binalar yapılmış, yerleri bilinmemektedir. Bugün repressiya kurbanlarının kitlesel olarak öldürüldüğü yerlerin bazıları Çon Taş’daki Ata Beyt (en büyüğü) Alarça mezarlığı, Bişkek’ten 20 kilometre uzaklıktaki Basböltök’teki tepeler, Alamadin, Oş pazarının yeri, Isık – Göl sinemasının bulunduğu yer, Kuzneçnyı Krepost, Oş şehrindeki Ak Buuga çayının kıyıları, Isık-göl’ün güneyindeki Şor Bulak, Bar Bulak, Darkan, Ak Terek, Ton çevresi, Karakol ata

⁴⁸ A. Dcumanaliev, *Politiçeskaya İstoriya Kırgızstana (Stanovlenie Politiçeskioy Sistemi Kırgızskogo Obşestva v 1920 – 1930-e Godı)*, Bişkek, 2005, s. 320.

⁴⁹ Baydildev, *Kırgızstandağı Sayasiiy...* s. 121.

mezarlığı, Narın ırmağı boylarıdır.⁵⁰ Dolayısıyla repressiya sonucu bedeni toprağa düşen milli aydınlar, hak ettiği saygıyı milletin gönlünde bulurken, isimsiz, mezarsız kalmışlardır.

Sonuç

1937 – 1938 yıllarında yaygınlaşan ve Stalin dönemine denek gelen baskı politikaları için Rusçadan Türk ve dünya literatürüne geçtiği hali ile repressiya ile birlikte, Türkçe karşılık olarak, Türk dünyasında kızıl terör, kızıl kırgın ve kuuğun terimleri kullanılmıştır. Sovyet iktidarının devlet poltikası haline dönüşmüş olan repressiya (siyaset, ekonomi, kültür mahiyetlerinde kitlesel baskı), 1936 Ağustosundan itibaren genişletilerek, artırılmıştır. Kırgızistan’da 1936 yılında başlayan repressiya politikaları çerçevesinde yöneticiler değiştirilmiştir. Bu çerçevede Kırgız Komünist Partisi birinci sekreterliğine M. L. Belotskiy’in yerine getirilen M. K. Ammosov, zaman kaybetmeden soruşturma ve tutuklamaları başlatmıştır.

1937 yılı ile birlikte Kırgız milli basının önde gelenlerinden O. Aliev, modern Kırgız yazı dilinin şekillendirilmesi çalışmalarında ön saflarda yer alan Kırgız dil bilimci ve ilk Kırgız profesörü K. Tınıstanov, milliyetçi karşı devrimci ve (Kazak) Alaş hareketi ile bağlantılı olduğu suçlamaları ile tutuklanarak, kurşuna dizilme cezasına çarptırılmışlardır. Kırgız Milli basınının ilk örneği olan Erkin-Too gazetesinin kurulmasında önemli katkıları bulunan Murat Salihov da kısa süre sonra aynı suçlamalar ile repressiyaya kurban edilmiştir. Salihov, dönemin şartlarında yerli mektep, Rus okulları ve yükseköğretim görmek suretiyle yetişmiş az sayıdaki Kırgız aydınlarından bir tanesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Kırgızistan’da Sovyet iktidarının kurulması ile

⁵⁰ Baydildev, *Kırgızstandağı Sayasiy*... s. 122.

idari, eğitim ve matbuat çalışmaları ile Kırgız toplumunun gelişmesinde önemli görevler üstlenmiş bir kişiliğe sahiptir.

Murat salihov repressiya politikaları çerçevesinde suçlanmadan çok kısa süre önce Kırgızistan içişleri bakanlığına atanmış, hakkında gizli soruşturma yürütülürken SSCB yüksek konseyi Kırgızistan temsilciliğine seçilmiştir. Dolayısıyla halk nezdinde tanınırlığı artırılmış bir karakter olarak repressiyaya kurban edilmiştir. Bu durum SSCB iktidarı tarafından repressiyanın halk üzerindeki etkisini artırmaya yönelik bir yöntem uygulandığını göstermektedir. Salihov'un soruşturma ve yargılama sürecinde yöneltilen suçlamalar, onun akrabaları üzerinden gerçekleştirilmiş, şahsi suç bulunmamasına rağmen diğer Kırgız aydınlarına yapılan suçlamamalar ile kurşuna dizilmiştir. Bu bağlamda repressiya uygulanırken suçun cezalandırılmasından ziyade, cezalandırmaya suç üretilmiştir. Ayrıca SSCB'ye göre Salihov'un akrabaları suçlu iken, Salihov cezalandırılmış, suçun şahsiliği ilkesi görmezden gelinmiştir.

Kaynaklar

Kırgızistan Cumhuriyeti Merkezi Siyasi Dokümanlar Arşivi (KRBMSDA)

KRBMSDA, F. 10, op. 1, d. 805.

KRBMSDA, F. 10, Op. 1, d. 784.

KRBMSDA, F. 10, op. 15, d. 137.

KRBMSDA, F. 10, op. 15, d. 110.

KRBMSDA, F. 10, Op. 15, d. 2252.

Belge Derlemeleri, Araştırma Ve İnceleme Eserler

Arabayuulu Eşenaalı, “Kırgız Kalkı”, *Erkin-Too*, No: 1, 1924, s. 2.

Baydildev C. R., *Kırgızstandağı Sayasiy Kuuguntuktoolor (1937 - 1938)*, Bişkek, 2003.

Bolponova A., *K. Tınıstanov Uçeny i Gosudarstvenny Deyatel Kırgızstana*, Karakol, 2011.

Bolşoy Russko – Turetskiy Slovar 250000 Slov i Slovasoçetaniy, Haz.: N. N. Bogoçanskaya, A. S. Torgaşova, Dom Slavyanskoy Knigi, 2009.

Daniyarova K. B., Daniyarov B., *Perviy Pedagog (Jizn Zameçatelnih Ludey)*, Uçkun, Bişkek, 2007.

Dcumanaliev A., *Politiçeskaya İstoriya Kırgızstana (Stanovlenie Politiçeskioy Sistemi Kırgızskogo Obşestva v 1920 – 1930-e Godı)*, Bişkek, 2005.

Jukov Yuriy, *Öteki Stalin*, Çev. Orhan Uravelli, Lena, Ankara, 2013.

Ploskih V. M., Z. Kurmanov, U, Begaliev, ***Kırgızstadın Uluttuk Lideri Abdıkerim Sıdıkov Door İnsan Tagdır***, Bışkek, 1999.

Usupov Stanbek, ***Kırgız Curnalistikasının Tarıhtı***, Bışkek, 2002.

VKP(b) BK Çana Soyuzduk Ökmöt Qırqızstan Çönündö (1919 – 1937 Çıldardın İcindegi Dokumentterdin Çıynagı), Qırqızmambas, Frunze, 1941.

Vorolaeva V., Djunuşaliev D., Ploskih V., ***İstoriya Oteçestvo Kratkiy Kurs Lektsiy Po İstorii Kırgızstana***, Bışkek, 2002.

Yudahin K. K., ***Kırgız Sözlüğü***, Çev.: Abdullah Taymas, Cilt: 2, Ankara, 1994.

**1916, İŞGALİN ve ZULMÜN TARİHİDİR;
ORTA ASYA'DA “MİLLİ AYAKLANMA”, ÖN
ASYA'DA “MİLLİ SAVUNMA”
Betül KARAGÖZ YERDELENİ**

ÖZET

Tebliğde, 1916 yılında Çarlık Rusya'sına karşı verilen Türkistan Ayaklanması ve Anadolu Harşit Savunması ele alınacaktır. Çalışmanın başlıca amacı, olayların tarihinden olguların tarihine geçilmesine katkı yapmak ve bu iki büyük tarihi olayın, toplumsal-siyasal aktörler olarak daha sonraki yıllarda oynadıkları rolü açığa çıkarmaktır. Her iki olay da Rus Çarlığının, İngiltere ile birlikte uygulamaya başladığı, Birinci Dünya Savaşı emperyalizmine karşı verilen destansı mücadeleyi ifade etmektedir. Gerek Batı Türkistan'da, gerekse Kuzey Anadolu'da, 1916 yılında Rus Çarlığına karşı büyük bir mücadele verilmiş ve Rus emperyalizmi karşısında kahramanca direnç gösterilmiştir. 1916 yılında Türkistan'da baş gösteren ayaklanma, görünürde Çar II. Nikola'nın 25 Haziran 1916 tarihinde, Kafkasya ve Türkistan Bölgeleri için özel olarak çıkarttığı asker sevkiyatı kararına dayanmaktadır. Bununla birlikte derinde yer alan asıl sebep, Ahmet Baytursunov, Mirçakip Duvlatulı ve Alihan Bökeyhan gibi, organik aydınların başı çektiği ve Alaş-Orda Partisi'nin de, bir itici güç oluşturduğu Çar emperyalizmine karşı, Türkistan'da bir milli ruhun canlanmaya başlamasıdır. Çar II. Nikola, yeni oluşmaya başlayan bu milli ruhu daha başlangıç aşamasında yok etmeye cesaret etmiş ve bu uğurda Türkistan'ı bir kan gölüne çevirmiştir.

¹ Prof, Dr., Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, drbetulkaragoz@gmail.com Yazar, bu tebliğe gösterdikleri ilgi ve destekleri için, Doktora Öğrencileri Cem DÜZEN ve Doğanca BAŞARAN'a teşekkürlerini sunar.

Birinci Dünya Savaşı'na büyük umutlarla giren Rusya Çarlığı, Kafkaslar ve Türkistan'dan çarpıştığı cephelere asker sevk etmeyi planlamıştır. Çarlık Rusya'sının en büyük hayalini, o dönemde İngilizlerle Anadolu'yu paylaşarak sıcak denizlere inmek oluştuyordu. Sarıkamış'ta, büyük ölçüde tabiat şartları yüzünden Osmanlı ordusunun hezimete uğratılmasını fırsat bilen Ruslar, Doğu Karadeniz'den yeni bir işgal harekâtı başlatmışlardır. Batum'u alan Ruslar, Karadeniz sahili boyunca ilerlemişler ve kıyı şeridini işgal ederek Görele'ye ulaşmışlar, kıyıda içeriye doğru yayılmışlardır. Rus atlılar Tirebolu güzergâhındaki Harşit Çayı kıyısında durdurulabilmiştir. İşgal ettikleri yol boyunca, kendilerine direnen halka katliam ve kıyım yapan Ruslar; Taşnak, Hınçak ve Pontus çetelerinin insanlık dışı mezalimine de ortam hazırlamışlardır. Harşit'e kadar uzanan korkunç katliamlar serisi, on altı ay sürmüştür. Harşit Çayı'nı tam on altı ay boyunca geçememişler, çayın karşısında muazzam bir milis savunması ile karşılaşmışlardır. Ruslar, bir anlamda Harşit'de çakılıp kalınca, daha güçlü bir orduya ve yeni asker sevkine ihtiyaç duymuşlar, bunu da Kafkaslar ve Türkistan'dan sağlamaya kalkmışlardır. Fakat askere almak istedikleri ve cepheye göndermeyi planladıkları kardeş Türkistan halkı, Osmanlı'ya karşı savaşmaya razı olmamış ve isyan etmiştir. Türkistanlıları askere alamayacaklarını anlamış olmalarına rağmen, Ruslar bu kez de onları zor gücüyle askere sevk etmişlerdir. Nitekim Çarlık ordusu içinde, Doğu Karadeniz işgalinde görev alan Kazak askerler de olmuştur. Bu askerler aylar içinde, Rus işgalini fırsat bilerek yerli Türk ve Müslüman halka büyük katliamlar yapan Ermeni ve Rum çetelere karşı, halkın başlıca koruyucusu haline gelmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: 1916, Batı Türkistan, Orta Asya Ayaklanması, Harşit Savunması, Milis Gücü.

**1916 IS A HISTORY OF OCCUPATION
AND ATROCITY;
“THE NATIONAL REVOLT” IN
CENTRAL ASIA
AND “THE
NATIONAL
DEFENCE” IN ASIA
MINOR**

ABSTRACT

Turkestan Revolt against Tsarist Russia in 1916 and Anatolian Harşit Defense will be evaluated in this paper. The main objective of this paper is to contribute to pass from history of facts to history of events and to expose the role played by these two great historical events as socio-political actors in the later years. Both of these events refer to epic struggle against imperialism of First World War, started to implement by Tsarist Russia with England. A great struggle given against Tsarist Russia in 1916 both in Western Turkestan and Northern Anatolia and shown heroic resistance against the Russian imperialism. The uprising that started in Turkestan in 1916 apparently depends on the decision of Tsar II. Nikola on military shipment specifically issued for the Caucasus and Turkistan Territories, on June 25, 1916. However the main reason of this uprising is that a national spirit begins to revive in Turkestan against the tsarist imperialism, headed by organic intellectuals such as Ahmet Baytursunov, Mircakip Duvlatuli and Alihan Bökeyhan, and the Alas-Orda Party, as a driving force. Tsar II. Nikola had dared to destroy this new national spirit, which had just begun

to emerge in the beginning, and turned Turkestan into a blood bath.

The Tsarist Russia, who entered the First World War with great hopes, planned to dispatch soldiers from the Caucasus and Turkestan to the fronts, which it fought. The greatest dream of Tsarist Russia was to descend to the hot seas by sharing Anatolia with the Brits at that time. In Sarıkamış, the Russians, who had taken advantage of defeating Ottoman army mostly because of the natural conditions, started a new occupation operation from Eastern Black Sea. The Russians, who took Batum, proceeded along the Black Sea coast and reached to Görele province by occupying the shoreline, following that they spread to interior lands. Russian riders could be stopped on the banks of the Harşit Stream on the Tirebolu route. Throughout their occupation, the Russians, who massacred and slaughtered the people who resisted them, had prepared to environment for inhuman atrocity of Dashnak, Hunchak and Pontus gangs. The series of horrific massacres that reached out to Harşit lasted sixteen months. They could not pass the Harşit Stream for sixteen months and encountered an enormous militia defense opposite site of the stream. The Russians, in a sense, stuck in Harşit, needed a stronger army and new soldier dispatch, and they planned to provide these soldiers from the Caucasus and Turkestan. Bu the fellow Turkestan people objected to fight against Ottoman and revolted. Although they understood that they couldn't recruit Turkestan people, but this time forcibly dispatched them. Indeed, within the tsarist army, there were also Kazakh soldiers who took part in

the occupation of the Eastern Black Sea. These soldiers have become the main protector of the local people against the Armenian and Greek gangs, who made great massacres in the local Turkish and Muslim people, taking advantage of Russian occupation.

Keywords: 1916, Western Turkestan, Central Asia Revolt, Harşit Defence, Militia Forces

GİRİŞ

Bu tebliğe konu olan ve 1916 yılında yaşanan hem Türkistan Ayaklanması hem de Harşit Savunması, Çarlık Rusyası'nın İngilizlerle giriştiği emperyalist planın bir sonucudur. Batı Türkistan'da ve Kuzey Anadolu'da, 1916 yılında Rus Çarlığına karşı bir milli direniş gerçekleştirilmiş, birbirinden çok uzak olan iki ayrı Türk yurdunda, aynı düşmana, yani Çar II.Nikola² ve Rus ordusuna karşı benzer mücadeleler verilmiştir. Öncelikle Batı Türkistan ayaklanmasına bakacak olursak, bu ayaklanmanın Rus Çarı II. Nikola'nın 25 Haziran 1916 tarihinde aldığı bir karara bağlı olduğu görülmektedir. Çar II. Nikola, Kafkasya ve Türkistan için, hiç alışılmadık bir biçimde asker sevkiyatı kararı çıkartmıştır. Oysa özerk statüdeki halklar Rus ordusunda askerlik yapmıyorlardı. Bu durumu hiçe sayan Çar II. Nikola, emperyalist amaçlarını gerçekleştirmek ve yayılma politikasını harekete geçirmek için, özerk statüdeki halklardan da asker alımı başlatmıştır. Çarlık Rusyası ordusunda savaşmak üzere özerk bölgelerden asker alımı, özellikle Batı Türkistan olarak bilinen bugünkü Kırgızistan, Özbekistan ve Kazakistan'da büyük bir kızgınlık ve öfkeye yol açmıştır. Sivil hareket, bölgenin kaderinde derin iz bırakacak olan, milli bir ruhun doğmasını sağlamıştır. Bu ortamın öne çıkardığı milli aydınlar ve fikir hareketi son derece önemlidir. Çar II. Nikola ve Rus siyasiler, hem asker sevkiyatını sağlamayı hem de yeni uyanan Türkistan milli ruhunu ve milli duruşunu, henüz bu başlangıç aşamasında yok etmeyi, o dönemde bir "halklar hapisanesi" olarak bilinen Rusya Çarlığı'nın stratejik amaçları için gerekli görmüşlerdir. Bir yandan asker sevkiyatı gerçekleşirken, diğer yandan da,

² Nikolay Aleksandroviç Romanov (1868 - 1918), Rusya'nın öldürülen son çarıdır.

alınan karara direnenlere ve milli amaçlar peşinde buluşan Batı Türkistan halkına, çok ağır kıyım yapmışlardır. Ancak 1916 milli uyanışının yok olmayıp tersine, daha da güçlendiği bilinmektedir. 1917 Ekim Devrimi'nden sonra uygulanan Sovyetleştirme döneminde, kadim Türkistan halkının milli kültürünün ve yerel varlığının korunmasında bu eğilimin büyük payı olmuştur. 1916 uyanışı ve ayaklanması, uğranılan ağır katliam ve kıyım rağmen, milli bir destan olarak hafızalara yerleşmiştir.

Çarlık Rusya'sının en büyük hayalini ve stratejik hedefini, İngilizlerle Anadolu'yu paylaşarak sıcak denizlere inmek oluştuyordu. Bu hedefleri doğrultusunda İngilizlerle birlikte "Hasta Adam" ilan ettikleri Osmanlı topraklarını ele geçirmeyi planlıyorlardı. Sarıkamış'ta, büyük ölçüde tabiat şartları yüzünden Osmanlı ordusunun hezime uğramasını fırsat bilen Ruslar, Doğu Karadeniz'den bir işgal harekâtı başlatmışlardır. 11 Ocak 1916 tarihinde Batum'u alan Ruslar, Karadeniz sahili boyunca Batı yönünde ilerlemişler ve Görele'ye kadar varmışlardır. Tirebolu güzergâhındaki Harşit Çayı kıyısında durdurulan Ruslar, işgal ettikleri yol boyunca katliam ve kıyım yapmışlardır. Rusların neden olduğu bu ortamı fırsat bilen Taşnak, Hınçak ve Pontus etnik terör çeteleri de, yöre halkına karşı insanlık dışı muamele yapmış, kanlı bir mezalim yaşatmıştır. Doğu Karadeniz'deki bu korkunç dönem tam on altı ay sürmüştür. Kıyıdaکی atlı Rus askerleri halka mezalim yaparken, bir taraftan da denizdeki Rus gemileri kıyıları top atışına tutmuşlardır ve uçak gemilerinden kalkarak yerleşim yerlerini bombalayan Rus savaş uçakları bunlara destek olmuştur. Böyle yüzden fazla sorti yapıldığı kayıtlıdır. Ancak Ruslar, ne denli güç kullanırlarsa kullansınlar Harşit Çayı'nı tam on altı ay boyunca geçememişlerdir. Bunun başlıca nedeni Kazım

Karabekir Paşa, Hacı Hamdi Paşa ve Teşkilat-ı Mahsusa ekibinin stratejik öncülüğünde, Gazi Topal Osman Ağa ve Binbaşı Hüseyin Avni Bey'in komutasındaki Milis Güçlerinin, Rusların ilerlemesini durdurmayı başarmalarıdır. Ruslar, hiç beklemedikleri büyük bir dirençle karşılaşınca, daha güçlü bir orduya ve yeni asker sevkياتına ihtiyaç duyduklarını anlamışlardır. İşte ihtiyaç duydukları bu asker desteğini, Kafkasya ve Batı Türkistan'dan karşılamaya yönelmişlerdir. Ama bu isteklerini, Türkistan halkına kolayca kabul ettirememişlerdir. Dayattıkları “orduya asker sevk edilmesi” kararı, çok büyük toplumsal ayaklanmaya yol açmış ve bölge halkında milli ruhun uyanışına sebep olmuştur. Askere almak istedikleri ve hatta Osmanlı'ya karşı cepheye göndermeyi planladıkları kardeş Türkistan halkı, Osmanlı karşısında savaşmaya razı olmayarak asker sevkياتına isyan etmiştir. Büyük bir katliam ile bu büyük toplumsal hareket bastırılmış ve asker sevkياتı gerçekleştirilmiştir. Ruslar, Türkistanlıları zor gücüyle askere sevk etmişler ve Rus ordusunda görevlendirmişlerdir. Anadolu'daki işgalci Rus ordusuna eklenen Türk soylu askerler, Doğu Karadeniz halkına çok yardımcı olmuşlar, Ermeni ve Rum terör çetelerinin, Rus askeri zorbalарının yol açtığı mezaliminden, buradaki yerli halkı korumaya çalışmışlardır.

1. RUS ÇARLIĞININ TÜRKİSTAN POLİTİKASI

Rus Çarlığı, kendi sınırlarını geliştirebilme adına özellikle 17. yüzyıl itibari ile topyekûn Türk milletine karşı düşmanca politikalar üretmeye ve bu politikaları fiiliyata dökmeye çalışmıştır. Öyle ki, Rus Çarı I. Petro bile, kendi ülkesinin dış politikasını belirlerken Hazar'ın Doğu ve Batı olarak ikiye ayırdığı Türk dünyasını, tamamıyla Rus boyunduruğu altına sokma amacı güdüyordu. Çar Petro, bir

yandan sıcak denizlere inebilmek için ana güzergâh olarak belirlediği Balkan ve Kafkas coğrafyasını kullanarak Osmanlı Devleti'ni yok etmeyi planlarken, diğer taraftan da, Hazar'ın doğunda Kırgız, Özbek ve Kazak Türklerinin yaşadığı Batı Türkistan coğrafyasını ele geçirme niyetindeydi. Bu bağlamda daha Çar Petro zamanında "*Kırgızların (Kazakların) ordaları, bütün Orta Asya halklarının anahtarı ve kapısıdır*" denilmiş ve kadim Türk topraklarına büyük önem atfedilmiştir. Rus Çarları, Batı Türkistan toprakları üzerindeki emellerini dile getirmişlerdir (Devlet, 1999: 22). 17 ve onu takiben 18. yüzyıllarda, Batı Türkistan toprakları sistemli bir şekilde Rus saldırısı altında kalmıştır.

Türkistan coğrafyasının, Rus devleti tarafından ele geçirilmesi, stratejik ve sistematik bir planın sürekliliği ile mümkün olabilirdi. Nitekim Rus devlet adamları, 19. yüzyıl itibarıyla Türkistan topraklarında bulunan çeşitli Hanlıkları, belli bir plan dâhilinde nüfuzları altına sokmaya başlamıştır. Rusların, 19. yüzyılda Kazan ve Astarhan Hanlıklarını ele geçirmesiyle başladıkları Türkistan'ı işgal ve sömürü hareketine, 19. yüzyılın ortalarına doğru hız verilmiştir. Rusların, Türkistan birliğine nihai darbeyi vurmak için hazırlandıkları sırada, 1853-1856 Kırım Savaşı çıkmıştır. Bu savaşın Rusya aleyhine sonuçlanması yüzünden Ruslar, Türkistan'ı tamamen işgal etme planlarını bir müddet ertelenmek zorunda kalmıştır. Türkistan Hanlıkları için sonun başlangıcı, 19. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla başlamıştır. Bu tarihten itibaren Batı Türkistan coğrafyasının önemli Hanlıkları birer birer Rus hâkimiyeti altına girerek bağımsızlıklarını yitirmişlerdir. Rusların Türkistan toprakları için, yüzyıllar boyunca uyguladığı dış politika neticesinde, 12 Ağustos 1873 tarihinde Hive Hanlığı ve 1876 tarihinde ise, Hokand Hanlığı Rus

hâkimiyeti altına alınmıştır. Böylece Türkistan topraklarındaki Türk hâkimiyeti çökertilmiştir. Bunun sonucunda da Ruslar, bölgeyi bilfiil işgal hareketine girişmişlerdir.

1.1. Çarlık Rusya'sının Batı Türkistan'a Yerleşme Çabaları

Çarlık Rusya'nın, Türkistan sınırlarına dayanması ve bölgeye yerleşme durumu 17. yüzyıldan sonra aşama aşama kendisini göstermeye başlamıştır. Altın Orda Devleti'nin yıkılmasından sonra güçlenen Ruslar, zaman içinde Kazan, Astarhan ve Sibiryâ Hanlıklar'ını işgal ederek sınırlarını Türkistan coğrafyasına dayandırmışlardır (Kurat, 1999: 152). Ruslar 19. yüzyılın ortalarında Türkistan topraklarını topyekûn işgal hareketlerini nihayete erdirmeye başlamışlardır. Türkistan'da fiili olarak 1785 yılından itibaren başlayan Rus yayılcılığı, 1876 yılında Hokand Hanlığının işgali ve Altay bölgesi Kırgız Türklerinin baş eğdirilmesi ile amacına ulaşmıştır (Ömürbekov, 2002: 615). Rusların Türkistan coğrafyasına yerleşmelerini kolaylaştıran sebeplerden en mühimi, hiç şüphesiz bölgede bulunan Hanlıkların birbirleri arasında yaşadıkları çatışmalardır. Bölgenin iki güçlü Hanlığı olan Buhara ve Hokand Hanlıları, birbirleri ile savaştıktan Rusların ne derece tehlikeli şekilde sınırlarına geldiğini fark edememişlerdir. Bu tehlike 1865 yılında Rusların Taşkent'i ele geçirmeleri ile kendisi açıktan göstermiştir (Yalçınkaya, 1997: 47-48).

1867 tarihinde Ruslar tarafından Türkistan Genel Valiliği oluşturularak, Batı Türkistan toprakları Rus idaresi altında yönetilmeye başlanmıştır (bu konuda ayrıca bkz: Ziyayev, 2004: 222-244, Saray, 1984: 10-28 ve Hayit, 1995: 149-166). Rus idaresi altına giren Hanlıklar ve bölge insanları, günden güne Rus emperyalizmini daha şiddetli

hissetmeye başlamıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şiddetini arttıran Rus yayılcılığı, Türkistan coğrafyasının batı bölümünü neredeyse tamamını hâkimiyet altına almayı başarmıştır. İşgal edilen bölgelerde Ruslar tarafından çeşitli valilikler teşekkül edilerek Türk halkı ezilmeye başlanmış ve bölgedeki nüfus aritmetiğini bozma adına Rus köylüler Türkistan topraklarında iskân edilmiştir (Togan, 1981: 220-239). Türkistan coğrafyasında yaşanan olumsuz gelişmeler, bölge insanını kurtuluş çareleri aramaya itmiştir. Türkistan bölgesinin bağımsızlık mücadelesi için, artık sadece bir kıvılcım bekleniyordu.

1.2. 1916 Ayaklanması

Türkistan'ın Ruslar tarafından işgalinin ardından bölgede, Türk soylu halka karşı haksız, adaletsiz ve hoşgörüsüz bir siyaset hüküm sürmeye başlamıştır. Bu da kuşkusuz bölge insanı üzerinde ağır tahribata sebep olmuştur. Bir yandan 1905-1907 yılları arasındaki Rus-Japon Savaşı, diğer yandan bu savaşta Çarlık Rusya'sının mağlup olması, siyasi ortamı daha da germiştir. Türkistan'ın verimli topraklarına getirilip yerleştirilen Rus çiftçiler nedeniyle, Kazak-Kırgız-Özbek Türklerinin topraklarından, hatta köylerinden zorla gönderilmesi, Çarlık Rusya'sına karşı isyanı hazırlayan temel faktördür. Üstelik bir de, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ile birlikte, Türkistan Türklüğü üzerindeki yük ve baskılar iyice artmıştır. Bu büyük Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından, Rus yönetiminin adaletsiz ve özensiz davranışları daha da ağırlaşmıştır. Bölgede başlayan yiyecek sıkıntısı ise, Ruslardan ziyade Türkleri bunaltıyordu. Rus yönetimi, Türkistan bölgesine yerleştiği Rus çiftçilerin her türlü gıda maddesine ulaşmasını kolaylaştırırken, Türklerin ellerinde bulunan yağ, koyun, binek at vb. hayvanlara el konularak bunlar

zorla kamulaştırılmıştır (Gömeç, 2011: 106). Öte yandan Rus idaresi, Türkistan Türklerine 19. yüzyılın sonlarından itibaren pamuk üretimi hususunda yoğun baskı yapmaktaydı. Verimli tarım arazileri zorla pamuk tarlalarına dönüştürülüyor ve hububat ekimi son derece kısıtlanıyordu. 1914 yılında Türkistan toprakları Çarlık Rusya'sının pamuk üretiminin yarısını karşılamaktaydı. 1916 senesine gelindiğinde ise, bu rakam yüzde yetmişlere çıkmıştı. Rus idaresi, çok ucuza, emek sömürsüne mâl ettiği pamuktan üretilen tekstil ürünlerini, yine Türkistan coğrafyasındaki halka oldukça pahalı miktarlara satarak o bölgeyi açık pazar haline dönüştürmekte, tabiri caizse sömürmekteydi (Ziyayev, 2007: 357).

Çarlık Rusyası'nın, Türkistan coğrafyasında uyguladığı bu adaletsiz ve hoşgörüsüz bölge siyaseti, Birinci Dünya Savaşı sırasında iyice ağırlaşmıştır. Türkistan halkının üzerinde uygulanmakta olan yüksek vergiler, savaş ilan ile birlikte arttırılmış ve halk nefes alamayacak noktaya getirilmiştir. Sivil evrensel ilkeleri ve temel hakları hiçe sayan tüm bu olumsuz koşullar, bir de asker sevkiyatının başlatılması kararının verilmesiyle dayanılmaz hadde ulaşmıştır. 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ile Rusya da, büyük savaşa dâhil olmuştu. Ülke içi ekonomik koşulların ağır bir dönemden geçtiği bu süreçte, Türkistan bölgesi için şartlar, Rusya'nın diğer bölgelerine nazaran çok daha ağır bir durumdadır. Çar II. Nikola tarafından 225 Haziran 1916 tarihinde çıkarılan "Yabancıları Askere Alma Kanunu" ile Türkistan bölgesindeki ilk kıvılcım da böylece ateşlenmiştir. Rusya'da Birinci Dünya Savaşı'na kadar, Rus olmayanlar önceleri küçük bir vergi karşılığında askerlikten muaf tutulmaktaydı. Ancak daha sonraki dönemde askerlik muafiyeti karşılığında, Türkistan bölgesinde yaşayan halkın

elinde avucunda ne varsa alınmıştır. Rus yönetimi en sonunda bununla da yetinmeyerek, Türkistan halkını da, silahaltına almaya karar vermiştir. Alınan bu karar ile Türkistan Genel Valiliğinden 250.000 ve Bozkır Genel Valiliğinden de, 234.055 olmak üzere, Türkistan bölgesinden toplam 484.000'den fazla erkeğin askere alınması kararlaştırılmıştır (Kara, 2002: 49).

Türkistan erkeklerini, Rusya ordusuna katılmaktan alıkoyan başlıca gerekçe, o dönemde Rusya'nın Osmanlı Devleti ile girişmiş olduğu savaştır. Rusya Çarlığı, yürüttükleri yayılcı dış siyaset gereği, Türkistan topraklarını ve yurdunu ele geçirip işgal ettikleri gibi, İngilizlerle amaç birliği yaparak "Hasta Adam" ilan ettikleri Osmanlı Devletini de, işgal ederek Osmanlı topraklarını, denizleri ve boğazları ele geçirmek istiyordu. Türkistanlılar ise, Osmanlı Devleti'ne karşı savaştan Rus ordusu içinde asla yer almak istemiyorlardı. Sevkiyat kararlarının uygulanmasına karşı ilk tepkiler, 1916 Temmuz ayının başlarında kendini göstermiştir. Türkistan'ın çeşitli şehirlerinde, önceleri halk protestosu olarak öne çıkan tepkiler, Rus idareciler tarafından kaba kuvvet kullanılarak engellenmeye kalkışılmıştır. Ruslar, Türkistanlıların yaptığı bu sivil halk protestosunu yok edebileceklerini düşünmüşlerdir. Protesto gösterilerinde bulunan sivil halk üzerine ateş açılmak sureti ile kitleleri sindirmek istemişlerdir. Ama tüm şiddetli müdahalelere karşın, sonuç Rus idarecilerin düşündüğü gibi olmamış, protestolar ile başlayan tepkiler çok kısa zaman içinde, bütün Türkistan coğrafyasına yayılan büyük isyan hareketine dönüşmüştür (Hayit, 1997: 9).

Ayaklanma ilk olarak 4 Temmuz'da Özbekistan'da bulunan Hocent şehrinde başlamıştır (Devlet, 1999: 235). Daha sonra bu isyan sırasıyla Yedisu, Bişkek, Aksu gibi

önemli merkezlere sıçramış ve oradan da, çok daha fazla yerleşim merkezlerine ulaşmıştır. İsyana kısa müddet içinde Semerkant şehri sakinleri, Aral bölgesi halkı, bölge Türkmenleri, bozkır göçebeleri, Kazak-Kırgız-Özbek ve Uygur Türkleri de dâhil olmuştur. Barışçıl protestolar ile başlayan ilk tepkiler, giderek milli bir bağımsızlık fikrinin yayılıp güçlenmesini sağlamıştır. İsyanın başlarında Kırgızlar oldukça teşkilatlı hareket ederek sırasıyla Bişkek, Karakul ve Tokmak gibi büyük şehirleri ele geçirmeyi başarmışlardır. Hazar Denizi güneybatısındaki Türkmenler de, giderek millileşen isyana iştirak ederek Ruslar'ın ellerinde bulunan Türk yerleşim merkezlerine hücum etmişlerdir. Çarlık Rusyası, isyanın gittikçe tehlikeli bir hal aldığı için çabuk kavramıştır. Rus idareciler, Türkistan isyanını bastırması için Kuropatkin'i Türkistan Genel Valisi olarak atamıştır. Vali Kuropatkin, isyanı bastırma için acımasız yöntemler uygulamış, isyanı bastırma adına 14 tabur, 37 Rus Kazak bölüğü, 42 top ve 69 makineli tüfek seferber edilmiştir (Köylü, 2016: 126). Modern silahlarla donatılmış Rus ordusuna karşı, Türkistan isyancıları modern olmayan silahlar kullanmaktaydılar. Kılıç, mızrak, balta gibi kendilerini müdafaa silahları bulunduran Türkistan halkı, nadir olarak ateşli silahlara sahiptiler.

Öte yandan Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş açması, Türkistan bölgesindeki isyanı daha da alevlendirmiştir. Bunun üzerine Vali Kuropatkin'in dışında, General İvanov Rynov komutasında 150 bin kişilik bir ordu da, Çar emri ile Türkistan'a gönderilmiştir (İnan, 1963: 26). Takviye kuvvetler ile güçlenen Rus ordusu, durumu Rusya lehine çevirmeye başlamıştır. 1916 Ekim ayı ile birlikte modernize edilmiş Rus askerleri, Türkistan isyanını şiddetli bir şekilde bastırmaya muvaffak olmaya başlamışlardır. Rusya'nın Almanya ve Avusturya ile harp halinde olduğu

bir sırada, bu isyanı bastırmak için Rusya büyük bir gayret göstermiştir. İsyan yaklaşık altı ay sürerek 1917 yılının şubat ayında son bulmuş ve ayaklanma çok kanlı bir şekilde bastırılmıştır (Kurat, 1999: 427). Ellerinde ateşli silahlardan mahrum olan yerel halk, Rus askerleri tarafından soykırıma maruz tutulmuştur. Ruslar, Ayaklanma boyunca tam 673 bin Türkistan Türkü'nü öldürmüş, 200 bin kadar Türkistan Türk'ünü Sibirya'ya sürmüş, 160 bin kişiyi zorunlu göçe tabii tutmuştur. Kayıplar hâlâ bilinmemektedir, Rus mezaliminden kaçan 300 bin civarında Türkistanlı da, Çin sınırına iltica etmiştir Bu iltica eden kitle içinde binlerce insan yollarda kötü hava şartları ve açlıktan hayatlarını kaybetmiştir.

1916 isyanında halkın kahramanca mücadele etmesine rağmen, üst sınıf memurlar ve Türkistan burjuvası bu durumdan yararlanamamıştır. Geri safhada durmuşlar, isyana öncülük etmekten kaçınmışlardır, hatta onların bir kısmı halkın isyanından dolayı Çar'dan özür dileyip ortamı yumuşatmaya çalışmışlardır. Rusların bir kısmı ise, kendilerine karşı başlatılan bu ayaklanmayı “Pan-islamcı” ve “Pan-Türkçü”lerin yaptığı, gerici bir ayaklanma olarak algılamışlar ve bu ayaklanmayı Osmanlı İmparatorluğu ile Almanya'nın teşvik ettiğine inanmışlardır. Ancak 1916 Ayaklanmasının, gerçekte Türkistan'daki milli iradeye dayalı bir ayaklanma olduğu gerçeğini görememişlerdir (Yılmaz Vurgun, 2016: 322). Türkistan'daki milli irade, yetmiş yıllık esaretten sonra, bölünmüş halde de olsa tecelli etmiş, yeni devletlerin doğuşu yaşanan acıların unutulmasını değil, ama görece hafifletmesini sağlamıştır.

2. TÜRKİSTAN MİLLİ HAREKETİ ve ALAŞ-ORDA DENEYİMİ

19.yüzyılın sonları ve 20.yüzyılın başları özel olarak Kazakistan'da, genel olarak Türkistan'da, Türk soyluların bağımsızlık bilincinin öne çıktığı bir zaman dilimi olmuş ve Türk soylu halk, bu bilinç doğrultusunda bağımsızlık taleplerini dile getirmiştir. Bu bağlamda 1916 Türkistan Ayaklanması ve Kazak Türklerinin Alaş-Orda deneyimi oldukça önemlidir. Kazak Aydınlanmasına paralel olarak Alihan Bökeyhan ve Ahmet Baytursınlı gibi isimlerin öncülüğündeki Kazak Türkleri, Alaş-Orda Partisi'ni ve hatta Hükümetini kurarak Ruslaştırma politikalarına karşı gelişen milli tepkinin somutlaşmasını sağlamışlardır. Ancak Sovyetler Birliği de, tıpkı Çarlık Rusyası'nda olduğu gibi, sömürgeci bir mantıkla Türkistan'a yaklaşmış ve Alaş-Orda deneyimine yaşam hakkı tanımamıştır. Alaş-Orda deneyiminin öncüleri de, ilerleyen yıllarda Stalin'in devlet terörü düzeyindeki totaliter politikaları doğrultusunda katledilmiştir.

Tarih boyunca bağımsızlığına düşkün bir millet olarak varlığını sürdüren ve Kazakistan coğrafyasında yaşadığı bilinen Kazak Türkleri, ilk siyasi birliğini Kazak Hanlığı döneminde kurmuşlardır (Karaağaçlı, 2013: 582) . Kazak Hanlığı'nın büyük, orta ve küçük cüz şeklinde üçe bölünmesiye, Kazak Türklerinin Rus egemenliğine geçiş süreci başlamıştır. Kazakların, Rus egemenliğine girişiyle yoğun bir biçimde, Ruslaştırma faaliyetlerine maruz kaldıkları bilinmektedir. Din, dil, ekonomi ve kültür gibi pek çok alanda, Rusya'nın sömürgeci politikaları çerçevesinde saldırıya uğrayan Kazak Türkleri, onlarca yıl boyunca dillerini, dinlerini ve kültürlerini; yani kendi milli benliklerini korumayı başarmışlardır. 1917 yılında gerçekleşen Sovyet Devrimi'yle birlikte, Çar 2. Nikola tahttan indirilmiş ve oluşan politik ortam Kazak Türklerinin

bağımsızlıklarını kazanabileceklerine ilişkin bir umuda kapılmalarına yol açmıştır.

Bu hedef doğrultusunda, Alihan Bökeyhan ve Ahmet Baytursınulı gibi aydınlar, Alaş- Orda Partisi'ni ve Alaş-Orda Hükümeti'ni kurmuşlardır. Milli bir devlet kurma amacı taşıyan bu ekip, Bolşeviklerin Türklere bağımsız bir devlet kurma izni vermeyeceklerini anlayarak Bolşeviklere karşı mücadele etmiştir. 20.yüzyılın başlarında bir siyasi parti olarak kurulan ve ağırlıklı olarak kültürel yönüyle öne çıkan Alaş-Orda Partisi, özelde Kazakistan'da ve geneldeyse, tüm Türkistan'da etkili olmuş bir siyasi harekettir. Bununla birlikte Alaş-Orda Hareketi'nin, yalnızca siyasi bir hareket değil, aynı zamanda kültürel bir hareket olduğu da ifade edilmelidir; zira hareketin nihai amacı, Kazak Türklerinin eğitim ve kültür seviyesinin yükseltilmesi yoluyla Kazakistan'da Rus sömürgeciliğine karşı milli bağımsızlık bilinci bulunan bir uyanış hareketini başlatmaktır (Biray, 24.11.2017: 1). Aralık 1917 tarihinde kurulan Alaş-Orda Hükümeti, Bolşeviklerin baskılarına dayanamayarak 1920 yılının sonlarında yıkılmıştır (Başaran, 2017: 60).

2.1. Kazak Aydınlanmasının Gelişimi

Aydınlanma kavramı ve aydın sınıfı, Kazak Türklerinde çağdaş anlamıyla 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır (Kapağan, 2015: 254). Bu tarihler Çarlık Rusyası egemenliğinin zayıfladığı ve aynı zamanda Kazak Türklerinin de baskı politikalarına karşı, yeni ve milli arayışlara yöneldiği tarihlerdir. Bu aynı zamanda imparatorluk çağının aşıldığı ve milliyetçiliklerin öne çıktığı bir dönemdir. Kazak Türklerinde de, milli bilincin ve milli kimliğin giderek yükselmiş olduğu bilinmektedir. Kazak Türklerinde milli bilinci uyaran ve milli kimlik inşasını hızlandıran ilk güçlü dalga, Osmanlı

Devleti'ne karşı savaşmayı, dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı'nda Rus ordusuna asker olmayı reddetmeleri ile başlamıştır. Buna karşılık Çarlık Rusyası'nın dağılacağı öngörüsü aşama aşama yayılırken, Ruslar yeniden imparatorluk mantığı içeren devlet inşasına yönelmişler ve özellikle Türk boylarına yönelik Ruslaştırma politikalarını ağırlaştıran bir tutumu benimsemişlerdir. Ayrıca Ruslar bu dönemde, insan unsurunu öğütme girişimi dışında, bir de cami, medrese, külliye ve mezarlık gibi, Türk kültüründe kimlik-anlam ifade eden çok sayıda manevi değeri ve simgesel yapıyı ortadan kaldırılmaya çalışmış veya bunları tahrip etmiştir (Kapağan, 2015: 256). Bu durum Türkistan coğrafyasında yükselen milli bilince bağlı olarak Alaş-Orda deneyimi gibi somut bir tepkiyi yaratmıştır. Bin yıllarca yaşadıkları Türkistan topraklarının tek hâkimi olan Türk soylu halk, bu hâkimiyeti yeniden tesis etmek için harekete geçmiştir.

2.2. Kazak Aydınlanmasında Karkara Dilekçesi'nin Rolü

Alaş-Orda deneyiminin öncüsü olan Kazak aydınları, henüz Alaş-Orda Partisi'ni kurup birlikte mücadele etmeye başlamadan önce, daha çok bölgesel düzeyde de olsa, kendi imkânları doğrultusunda milli kimliklerini oluşturmaya ve korumaya dönük faaliyetler yürütmüşlerdir. Özellikle 1905 yılında gerçekleşen Menşevik Devrimi, Kazak milliyetçiliğinin gelişiminde bir dönüm noktası olmuştur. Menşevik Devrimi'nin ardından Kazak Türklerinin öncüleri olarak kabul edilen Ahmet Baytursınulı ve Alihan Bökeyhan gibi isimlerin öncülüğünde Kazak Aydınlanmasının ilk somut olayı gerçekleştirilmiş ve Kazaklar 1905 yılında Moskova'nın otoritesine itiraz etmişlerdir. Rusya'nın Kazakların yaşam biçimini değiştirmeyi amaçlayan iskân politikalarına ve

Kazakları Ruslaştırma yönünde uyguladıkları asimilasyon politikalarına tepki veren Kazak Türkleri, 1905 yılında imza toplayarak tepkilerini dillendirmiş ve bu tepkiye 14.500 Kazak Türkü imza vererek ortak olmuştur (Kapağan, 2015: 260). *Karkara Dilekçesi* olarak bilinen bu dilekçe hareketi, Kazak Türklerinin aydınlanma ve bağımsızlık mücadelesinde birlikte hareket etmeleri gerektiği gerçeğini de gözler önüne sermiştir; çünkü bu süreçte milliyetçi tepkiler bölgesel düzeyde kalmamış ve tüm Kazakistan coğrafyasına yayılarak halk nezdinde ciddi karşılık bulmuştur. Kazak Türkleri 1905 yılındaki Karkara Dilekçesi'nin açtığı yolu, Çarlık Rusya'sı karşıtı siyaset üreten Kadet Partisi'ni örnek alarak kurdukları Kazakistan Anayasal Demokratik Partisi ile devam ettirmişlerdir. Bu dönemde Kazak aydınları milli bir şuurun oluşturulmasına yönelik çaba harcamışlar ve Kazakistan'ın Kazak anavatanı olarak tanınması, Rusların sömürgeci politikalarının sonlandırılması, Kazak Türklerine eşit ve adil eğitim hakkı verilmesi gibi talepleri dillendirmişlerdir (Kesici, 2003: 130-131). Tüm bu süreçte, Kazak tarihine gurur duyulması gereken bir deneyim olarak geçen, Alaş-Orda Partisi ve Alaş-Orda Hükümeti'ni yaratan temeller atılmıştır. Şimdi biraz da, Alaş-Orda deneyiminin öncüleri olan Alihan Bökeyhan ve Ahmet Baytursınlı hakkında bilgi verelim:

2.3. Kazakistan'ın Milli Lideri Alihan Bökeyhan

Alihan Bökeyhan, Kazakistan'ın hem siyasi hem de bilimsel anlamda yetiştirmiş olduğu en önemli aydın olarak tanımlanabilir. Kendisi Alaş-Orda hükümetinin kurucusu ve lideri olmasının yanı sıra, önemli bir bilim adamı ve yazar olarak da tanınmaktadır (Toraman, 14.02.2018: 2). Alihan Bökeyhan'ın 5 Mart 1866 yılında Semipalatinsk Bölgesi Karkaralinskiy ilindeki Tokraunski ilçesinin 7 numaralı köyünde doğduğu bilinmektedir. 1893 yılında siyasi,

ekonomik, edebi vb. alanlarda aktif olarak faaliyet göstermeye başladığı bilinen Bökeyhan, gençlik yıllarında öğrenci ayaklanmalarına da karışmıştır. Bu yıllarda ismi “siyasi şüpheliler” kara listesine eklenmiş ve bu dönemde onun özellikle sosyal, politik yetenekleri ortaya çıkmış, tüm Kazakistan’ın milli hareketinin lideri olarak öne çıkmıştır (Toraman, 14.02.2018: 2-3). Çalışmanın önceki bölümünde ifade edildiği üzere, 1905 yılındaki Karkara Dilekçesi ve 1906 yılındaki Kazakistan Anayasal Demokratik Partisi deneyiminde yer aldığı bilinen Bökeyhan, 1905 yılında Rusya İmparatorluğu Devlet Duması’na Semipalatinsk milletvekili olarak da seçilerek Kazak Türklerini temsil etmiştir. Bunu takiben 1913 yılında çıkartılan Kazak isimli gazetenin de kurucuları ve yazarlarından olan Bökeyhan, ilerleyen yıllarda Alaş-Orda hükümetine liderlik etmiş ve Kazak isimli gazetesi Alaş-Orda Partisi’nin yayın organına dönüşmüştür (Ölçekçi, Güz 1998: 173). Alihan Bökeyhan, Alaş-Orda deneyiminin başarısız olmasının ardından Stalin’in devlet terörü olarak da tanımlanabilecek olan totaliter yönetim anlayışından nasibini almış ve pek çok Kazak aydınıyla birlikte katledilmiştir.

2.4. Kazak Halkının Sesi: Ahmet Baytursınulı

Ahmet Baytursınulı 1873 yılında Kazakistan’ın Togay iline bağlı olan Tosun kasabasının Sarıtübek köyünde doğmuş olan bir çiftçi çocuğudur (Biray, 24.11.2017: 2). Kendisinin Kazakistan siyasetinde dikkat çekmesiyse 1909 yılına dayanmaktadır. 1909 yılında rejim karşıtı duruşu nedeniyle önce hapse atılan ve sonrada sürgüne gönderilen Baytursınulı, 1910 yılından itibaren Kazak halkının bağımsızlığını savunan bir biçimde yazarlık ve yayıncılık yapmış, Kazak Türklerinin milli bağımsızlık taleplerinin dillendirilmesinde büyük rol oynamıştır. Baytursınulı bu süre zarfında çeşitli kitaplar da yazarak

Kazak halkının bilim, kültür ve siyaset gibi alanlarda eğitilmesine katkı sağlamıştır. 1917 yılında kurulan Alaş Partisi'nin parti programı da Baytursınulı tarafından kaleme alınmıştır (Biray, 24.11.2017: 2). Baytursınulı, Alaş-Orda deneyiminin başarısız olmasından sonra Sovyetler Birliği'nin Kazakistan'daki milli bilinci kırmaya yönelik uyguladığı politikaların hedefi olmuş ve 1937 yılında kurşuna dizilerek katledilmiştir.

2.5. Alaş-Orda Partisi ve Hükümeti

Çarlık Rusya'sının politik etkinliğini ve egemenliğini kaybetmesi, Kazakistan coğrafyasında da geçici bir özgürlük ortamı yaratmıştır. Bu ortamda Kazak Türkleri çeşitli kongreler düzenlemiş ve kendi geleceğini tayin etmeye yönelik adımlar atmıştır. Bu bağlamda Nisan 1917'de gerçekleştirilen kongrede Kazak Türklerinin milli lideri olan Alihan Bökeyhan, Kazakistan'ın bağımsız bir devlet olmasının zamanının geldiğini vurgulamış ve bunu takip eden süreçte Temmuz 1917'de düzenlenen kongrede Alaş-Orda Partisi kurulmuştur. Alaş Partisi'nin ismindeki "Alaş" adının Kazakların efsanevi atası "Alaş Han"dan geldiği düşünülmektedir. Temel amacı milli bağımsızlık olarak tanımlanabilecek olan bu partinin yöneticileri, Kazak Türklerinin bağımsızlık ve özgürlük taleplerinin gerçek temsilcileri olarak öne çıkmıştır. Buna ek olarak hareketin zaman içerisinde Turancı faaliyetlerin merkezine dönüşmüş olduğu da görülmektedir (Andican, 2003: 56). Kurucularının büyük çoğunluğunun gerçek anlamda Kazak aydını olduğu ve gazeteci, şair, yazar gibi isimlerin partinin kurulmasında aktif rol aldığı göze çarpmaktadır. Partinin kurulmasının ardından Aralık 1917'de Kazak Türkleri bir hükümet kurarak başkenti Semey olacak şekilde milli bağımsızlık taleplerini somutlaştırmışlardır (Kafkasyalı,

Yaz 2012: 178- 179). Temmuz 1917 yılında partileşmenin tamamlandığı kongrede şu kararlar alınmıştır:

1. Rus muhacirlerinin Türkistan'a gönderilerek Türkistan'daki demografik durumun Türk milletlerin aleyhine olacak biçimde dönüştürülmesi derhal durdurulmalıdır.

2. Rus göçmenlere dağıtılan topraklar, gerçek sahibi olan Türklere iade edilmelidir.

3. Türkler idari anlamda Rus yönetiminden ayrılmalıdır.

4. Türkler ve Ruslar, adli anlamda da, yargılama gibi konularda ayrılmalıdır.

5. Eğitim herkesin ana dilinde yapılmalı ve Türkçe eğitimin önü açılmalıdır (Altay, 1987: 29).

Modern tarihte ilk olarak Türkistan'da, bir Türk hükümeti deneyiminin yaşanmasını sağlayan Alaş-Orda Partisi, Kazakistan'ın bağımsızlığı yönünde önemli bir bilincin oluşmasını sağlamıştır. Ancak Bolşeviklerin baskıları ve özellikle bu dönemde Bolşeviklerin Orenburg şehrini ele geçirmeleri ve bu şehirdeki matbaalara el koyarak Kazak isimli gazetenin kapanmasına yol açmaları Alaş-Orda deneyiminin başarısızlıkla sonuçlanmasına vesile olmuştur. Bu dönemde Alaş-Orda Partisi'nin lideri Semey'e dönmek zorunda kalmış ve üzerlerindeki politik baskı her geçen gün daha da artmıştır.

1920 yılına gelindiğinde, Sovyetler Birliği, Alaş-Orda deneyiminin öncülerine herhangi bir tutuklama olmayacağını açıklamış ve buna karşılık Alaş-Orda Partisi de hükümetini feshederek Sovyetler Birliği'ne katılmıştır (Toraman, 14.02.2018: 6). Bununla birlikte Baymirza Hayit'in de ifade ettiği üzere, Türkistan'da Türklerin gönüllü olarak Sovyet rejimine katıldıkları ifadesi gerçeği yansıtmamaktadır (Hayit, 1995: 19-20). Aksine Türkler

baskı siyaseti sonucunda, zorla Sovyet sistemine dâhil edilmişlerdir. Üstelik Sovyet yönetimi, Türklerin Sovyetler Birliği'ne katılması için verdiği sözleri tutmamış ve Alaş-Orda'nın bütün yöneticileri, 1927-1928 yıllarında tutuklanmıştır. Bu süreçte Stalin'in adının katliamlarla anılmasına yol açan bir olay da Kazak aydınlarının tutuklanıp sürülmesi, kurşuna dizilmesi gibi, acı hatıralara yol açan Kazakistan'daki aydın kırımı olmuştur. Bu dönemde Alihan Bökeylanov, Ahmet Baytursunov gibi, Alaş-Orda Hükümeti deneyiminin öncüleri olan Kazak aydınlarının idam edildiği ve pek çok sade vatandaşın toplama kamplarına gönderildiği bir süreç yaşanmıştır (Başaran, 2017: 60). Sovyetlerin uyguladığı devlet terörünün yansıması olarak Alaş-Orda Hareketinin liderlerinin sürgünlere uğraması, idamlara maruz kalması, kurşuna dizilmesi, başta Kazak Türkleri olmak üzere bütün dünya Türklüğü üzerinde çok derin bir yara açmıştır.

3. RUSLARIN KUZEY ANADOLU'YU İŞGALİ ve KAZAK ASILLI RUS ASKERLERİN HALKA YARDIMI

Osmanlı Devleti'nin Sarıkamış hezimetini bir fırsat olarak kullanmak isteyen Rus Çarı II. Nikola, Anadolu'nun doğusu ile birlikte kuzeyini de işgal etmeye kalkışmıştır. Tam on altı ay sürecek olan bu işgal, 11 Ocak 1916 tarihinde, Rus ordularının Batum'u almaları ile başlamıştır. Batum'dan yola çıkan işgalci Rus ordusu, sahil şeridi boyunca Batı'ya doğru ilerleyerek yayılmıştır. Boğazları ele geçirmeyi temel stratejik hedefi kabul eden Ruslar, kıyı boyunca işgal ede ede İstanbul'a varacaklarını hesaplıyorlar, Osmanlı Devleti'nin kendilerini durduracak bir gücünün kalmadığını düşünüyorlardı. Rus Çarı II. Nikola'ya bu

cesareti veren İngilizlerdi. Ortadoğu topraklarına ve petrolüne göz dikmiş olan İngilizler, Boğazların Ruslara bırakılacağına dair bir ön-kabule sahiptiler. Bu ön-kabule göre harekete geçen Rus ordusu, Plevne'ye girdikleri gibi, at üstünde İstanbul'a da gireceklerini planlıyorlardı. Rus ressamlar ise, sanki Rus Ordusu bütün Karadeniz sahilini işgal ederek Boğazlara varıp Sultan'ı tehdit etmeye başlamış gibi gösteren *lubok* (öykü) resimlerle Rus

halkını galeyana getiriyorlardı.

Rus ordusu Tuna Nehri'ni geçerken (1877) Rus
ordusunun İstanbul'a vardığıının hayali(1916)

(resimler için bkz: Acar, 2004).

Öte taraftan aynı tarihte İngilizler de, Syckes-Picot Antlaşması ile Rusların onayını alıp Anadolu ve Osmanlı Bu şartlar altında Çarlık Rusya'sının büyük beklentisini ve stratejik hedefini, İngilizlerle Anadolu'yu paylaşarak sıcak denizlere inmek oluştuyordu. Daha 39 yıl önce Plevne'ye girdikleri gibi, İstanbul'a da gireceklerine inanıyorlardı. Üstelik Osmanlı ordularının cepheden cepheye koştığı bu yıllarda, bir yanda İngilizlere karşı Çanakkale müdafaası kazanılmıştı, ama diğer yanda Sarıkamış faciası yaşanmıştı. Osmanlı Ordusu artık çok yorgundu. Bu durum Çar II. Nikola'ya aşırı güven ve kibir getirmişti. Çar II. Nikola, böyle bir hissiyata kapılarak adeta "akıl tutulması" yaşıyor; Osmanlı toprakları üzerinde yayılcı politikalar tasarlıyor ve emperyalist tasarılarını hayata geçirmeye kalkıyordu. Bu amaçla Edirne'ye kadar dayanmışlardı. Karadeniz'de ise, Batum'u işgal eden Ruslar, 6 Mart 1916'da Pazar ve Çayeli'ni, 8 Mart'ta Rize'yi, yirmi bir günlük kanlı direniş

rağmen 26 Mart'ta Of'u, 14 Nisan'da Sürmene'yi, 18 Nisan'da Trabzon'u işgal etmişlerdir, hatta Sürmene limanından asker çıkararak iç kesimlere doğru ilerlemişlerdir. Böylece, denizden ve karadan çıkardıkları birliklerle 16 Şubat 1916'da Erzurum'u ve 17 Şubat'ta da Muş'u işgal etmişler, 3 Mart'ta Bitlis, Van ve Hakkâri'yi ele geçirmişlerdir. Karadeniz'de ise, kıyıdaki ilerleyişlerini sürdürmüşler ve yol boyunca kendilerine direnen Türk - Müslüman ahaliyi katletmişlerdir. 21 Temmuz 1916'da Vakfıkebir Fol Deresi'ni aşarak Görele'ye kadar gelmişlerdir. Görele'de, Ruslarla çarpışan Türk sivil güçleri, Çanakçı ve Sis Dağı'na çekilerek, savunma stratejileri geliştirmeye yönelmiştir. Ruslar da, Harşit Çayı önüne kadar bütün kıyı şeridini işgal etmişlerdir. Bir taraftan üç filo ve otuz altı gemiden oluşan Rus deniz gücü, kıyı şeridini gemilerden atılan toplarla sürekli bombalamış, diğer taraftan da uçak gemilerinden havalanan uçaklarla iç kesimlere kadar, bölgeyi defalarca hava bombardımanına tutmuşlardır. Savaş uçaklarının yüzden fazla sorti yaptığı kayıtlıdır (bkz: Aydın, 2008: 566).

Kısa zamanda, Türk tarafında gönüllülerden oluşan çok büyük bir sivil savunma gücü ortaya çıkmış ve hem sayı olarak hem de toplumun moral-değeri olarak hızla büyümüştür. Askeri gücün başında Kazım Karabekir Paşa ve Hacı Hamdi Paşa; sivil gücün başında ise, Gazi Topal Osman Ağa bulunuyordu. Bölgeye gelen Teşkilat-ı Mahsusa ekibi de, bu Milis grubun kısa zamanda örgütlü güç oluşturmasında önemli bir yer tutar. Binbaşı Hüseyin Avni Komutan (Bey) ise, asker ve sivil güçler arasında bir denge unsuru idi, sonradan gönüllü milis gücü olarak 42. ve 47. Alaylar oluşturulmuş ve Hüseyin Avni Komutan da, tek bir ferдинin bile sağ kalmadığı 42. Alay'ın başına geçip Sakarya Savaşı'nda şehit düşmüştür (Karagöz Yerdelen,

2017: 121). Tam on altı ay boyunca Ruslar, Türk Milis Gücü tarafından Harşit Çayı'nın doğusunda tutulmuşlar ve Harşit'i geçmelerine imkân tanınmamıştır.

İşgalci Rus askerlerinin önünde kaçarak Hopa'dan Görele'ye kadar gelip sığınan göçmenlerin yerleştirilmesi ve geçimi de, yöre insanının omuzlarına binmiştir. Kıyı boyunca yaşanan dehşet verici katliam, kıyım, açlık ve muhacirlik koşulları altında, Türkler tam on altı ay işgal ve zulme direnmişlerdir. Bu dönemde değil ki insan, taşı taş üstünde bırakmayan güçlü düşman unsurları ve terörist çeteler, muhacir kafilesi ile kaçamayıp geride kalan sakat veya yaşlılara ağır işkenceler yapıyor, kadınlara tecavüz ediyor, çocukları öldürüyor ve insanları esir olarak aşırı çalıştırıyorlardı. Görele ve Harşit Vadisi'ne kadar gelebilen kabileler halindeki muhacirlerin sayısı, çok kısa zamanda iki milyonu geçmiştir. Üstelik Görele'de artık yiyecek yoktur, Devlet, Görele Kaymakamlığı'nın daha bir sene önce istediği iâşe ve ilaç yardımını, hiçbir imkânın bulunmadığı gerekçesiyle reddetmiştir. Aynı şekilde Ziraat Bankası'na yapılan on beş bin kilo gramlık mısır isteği de, mevzuata uygun bulunmayarak reddedilmiştir. Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında, hükümetin düzenlediği yardım kampanyasına gönüllü katkı sağlayan Görele halkı, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte, hiç yaşamadığı bir açlık tablosu ile karşı karşıya kalmıştır ve işgal altına girmiştir. İki milyonu bulan muhacirlerden aklını oynatanların, çektikleri acılara ve açlığa dayanamayıp çocuklarını ve kendilerini, üstünde köprü bulunmayan dereye korku içinde şuursuzca atanların, doyuramadıkları bebeklerini, hastalarını, yaşlılarını ağaç altına bırakıp intihar edenlerin görüldüğü anılarda kayıtlıdır. Doğu Karadeniz'in hırçın yağmuru ve rüzgârında hastalanmaktan, yollarda serserfil kaçmaktan ve özellikle sıtımdan ölenler de az

değildir (bkz: Karagöz Yerdelen, 2017: 120 ve Çelik, 2007: 155).

Rus ordusunun ilerleyişinin Harşit’de durdurulduğu bu on altı ay süresince, Ruslardan destek gören ve yüz bulan ayrılıkçı etnik terör çeteleri, Ermeni Hınçak-Taşnak teröristleri, Rum Pontus teröristleri, halka karşı akla hayale gelmedik insanlık dışı bir mezalim yapmıştır. Ayrıca Rus askerleri arasında bulunan Ermeni kökenlilerin de, bu terör çeteleriyle birlikte, yöre halkına türlü kötülükler ve kıyımlar yapmış oldukları bilinmektedir. Öte taraftan Rus ordusuna Türkistan’dan zorla sevk edilen Kazak Türkü askerlerin de bulunduğu tespit edilmiştir. Rus işgal günlerinin en dramatik yanlarından birini, zorla Rus ordusuna alınan ve Türklere karşı savaştırılan Kazak askerlerin, yöre halkına karşı besledikleri muhabbet ve gösterdikleri yardım hafızalarda yer etmiştir. Yöre halkı, Rus ordusunu “iyi askerler” ve “kötü askerler” diye ikiye ayırmış, Rusların bazılarının iyi, bazılarınınsa kötü olduğuna kanaat getirmiş, ama bunun nedenini bilememiştir. Doğu Karadenizlilerin “iyi Rus askerleri” dedikleri, Türkistan’dan getirilen Kazak askerleri, hem Görelelilere hem de Görele’ye sığınan muhacirlere ilaç, yiyecek, içecek, yakacak, hatta ceplerindeki paraları verecek kadar samimi yardımda bulunmuşlar ve kendilerinin Rus komutanlarca cezalandırılması pahasına, Ermeni- Rum terör çetelerinin ve Rusların zulmünden onları korumaya çabalamışlardır.

İşgal günlerindeki bu koruyucu Türk kökenli askerler, yöre halkınca çok sevilmiş, hatta bu koruyucu işgal askerlerine âşık olan hanımlar çıkmıştır (Karadeniz, 2017: 194-205). Canlı tanıkların anlattıklarına göre, Türkistanlı Rus askerleri, top atışları arasında kaçışan çocukları alıp, karınlarını doyuruyorlar, “Ermeniler gelirse sizi kurtaramayız” diyerek ekmek ve kaya şekeri verip,

çocukları güvenli yerlere gönderiyorlardı (Dağlı ve Köse, 2017: 210). Kazak ve Tatar kökenli Rus askerlerin, yöre halkıyla Türkçe konuşmalarına rağmen, kendilerine Kazak veya Tatar yerine “Türk veya Türk asıllı” dememeleri, yöre halkının kafasında, onların düşman ordusundaki “Türk Kardeş” değil, “iyi Rus” olarak algılanmasına yol açmıştır. Halk, cahilliğin de etkisiyle Rus ordusundaki dilini anladıkları bu askerlerin, yani “iyi Rus” dedikleri Kazak ve Tatarların aslında “Türk kökenli” olduklarını anlayamamıştır. Bilal Cebeci işte tam da bu gülsem mi - ağlasam mı denilecek durumu şöyle anlatıyor: *Benim büyük annem Eynesil kızıydı, (işgal zamanlarını anlatırken) derdi ki; “Türkler ve Ruslar kardeş, Osmanlı’yı mahveden Ermeniler”* (Dağlı ve Köse, 2017:212).

On altı ay boyunca Harşit’i geçemeyen Rus ordusu askerleri, bütün umutlarını yitirerek sonunda ülkelerine geri dönmüşler ve 1917 Ekim Devrimi saflarında yer almak durumunda kalmışlardır. Oysa Harşit’i geçebilselerdi belki de, Çarlık bir kez daha parlayacak ve devrilmeyecekti. Her iki büyük tarihi olay, Türk tarihindeki sivil hareketin öncü örnekleri olarak kendi bölgesinde muazzam bir Milli Birlik bilinci yaratmıştır. Birincisi Batı Türkistan’da Alaş-Orda, ikincisi Anadolu’da Kuvva-i Milli üzerinden cisimleşmiştir. Osmanlı Devleti ile savaşmayı reddeden ve sonra buna mecbur edilen Batı Türkistanlılar, 1917 Ekim Devrimi sonrasında ise, Türk Kurtuluş Savaşı’na yardım için topladıkları altınlarla, Kuvva-i Milli mücadelesine çok önemli maddi katkı sağlamışlardır. 1916’daki Orta ve Ön Asya’da yaşanan bu iki sivil harekete can verip ölümsüzleştiren, Türkistan Ayaklanması ve Kuzey Anadolu Harşit Savunması, iki tarihî olay olmanın ötesinde, asıl olarak büyük olgusal sonuçları ile siyasi ve toplumsal önem taşımaktadır. Evet, tam on altı ay boyunca Harşit’i

geçemeyen Rus ordusu askerleri, umutlarını yitirip sonunda ülkelerine geri dönerken, işgal ettikleri Anadolu topraklarında, Kazak askerlere duyulan sevgiyi ve minneti bırakarak çekilmişlerdir. Daha sonra bu ilgi, Ekim Devrimi'nin de etkisiyle tarihin garip bir cilvesi olarak uzun yıllar Doğu Karadeniz halkında sosyalizme, aslında işgal döneminin hatırasına hürmeten 'iyi Ruslar'a kaşı beslenen derin bir ilgi ve sempati olarak tezahür etmiştir. Ancak tam yetmiş yıl sonra, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği dağıldığında, 1916 işgal günlerinden kalan, derindeki ilginin ve minnetin gerçek sahipleri yeniden keşfedilmiştir.

SONUÇ

Türk Dünyası'nın 1900'lü yılların başında yaşadığı acı dolu olayların bir örneği Kazakistan coğrafyasında yaşanmıştır. Özellikle Türkistan'daki ilk Türk hükümeti deneyimi olan Alaş-Orda tecrübesinin yaşanması, Kazak Türkleri açısından oldukça önemli olsa da, Sovyetler Birliği, bu hükümete yaşam hakkı tanımamış ve deneyimin öncülerine yönelik bir aydın kırımını gerçekleştirmiştir. Alaş-Orda deneyimi, Kazak Türklerinin yüzyıllar boyunca maruz kaldıkları Ruslaştırma faaliyetleri karşısında yükselttikleri itirazı göstermiş ve Kazak Türklerinin milli bağımsızlık bilincinin hiç kaybolmadığını, her şartta ve her türlü baskıya rağmen, milli benliklerini korumayı başardıklarını kanıtlamıştır. Her ne kadar Alaş-Orda deneyimi kısa sürmüş ve bu hareket, Sovyetler Birliği tarafından kanla sonlandırılmışsa da, Kazakistan'ın milli mücadele bilinci açısından önemli bir tarihî tecrübe oluşmuş ve mücadelenin önderleri ile onların fikirleri Kazak Türklerinin gönlünde, yetmiş yıllık kızıl zincir altında da yaşamaya devam etmiştir. Yine Sovyetler Birliği döneminde, Alaş-Orda'ya ilişkin yayınlar yasaklanmış ve öncü kadroları tarafından

geçmiş yıllarda kaleme alınan kitaplara erişim engellemiştir. Alaş-Orda deneyiminin öğrettiği en önemli ders muhtemelen şudur; yüzyıllar süren baskı ve sömürü siyasetine rağmen, başta Kazak Türkleri olmak üzere, Türkistan Türkleri hiçbir dönemde esareti kabul etmemiş ve Alaş-Orda örneğinde olduğu gibi, şartların olgunlaştığı dönemde, Ruslaştırma siyasetine derhal isyan ederek milli bağımsızlık taleplerini dile getirmişler ve hatta bunu gerçekleştirmişlerdir. Bu doğrultuda Kazakistan'ın 16 Aralık 1991'de bağımsızlığını ilan etmesi, Alaş-Orda deneyimi öncülerinin hayallerinin de gerçekleşmesini sağlamış ve Kazak Türkleri bağımsız devlet kurarak o kadrolara olan vefa borcunu ödemiştir. Ayrıca yüz bir yıl önce, düşman askeri kimliği ile zorla getirildikleri Anadolu'da, kendi vatanları Türkistan'da yapamadıklarını yapıp, Doğu Karadeniz halkını Ermeni, Rum ve Rus mezaliminden olabildiğince korumaya çalışırken, kendileri de, bu yörede âşık olunacak kadar sevilmişler ve benimsenmişlerdir.

KAYNAKLAR

Acar, Kezban (2004), *Resimlerle Rusya, Savaşlar ve Türkler*, Nobel Yayınları, Ankara

Alpaslan, Teoman (2012), *Topal Osman Ağa Gerçeği Öldüren 28 Kurşun*, Kum Saati Yayınları, İstanbul

Altay, Balkan (Kasım 1987), “Alaş-Orda Türkistan'da İlk Türk Hükümeti” *Türk Yurdu Dergisi*, Ankara

Andican, A. Ahat (2003), *Cedidizmden Bağımsızlığa Türkistan Mücadelesi*, Tunç Yayıncılık, İstanbul

Aydın, Mahir, “Rusya’nın Çanakkale İntikamı Karadeniz Bombardımanı”, *Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu, 09-11 Ekim 2008, Bildiriler*, Cilt 1, Giresun Belediyesi Yayını, Ankara 2009. s. 571-576

Bardakçı, Murat, “Uğursuz Bir Anlaşmanın Unutulan Yüzüncü Yıldönümü,” <http://www.haberturk.com/polemik/haber/917792-ugursuz-bir-anlasmanin-unutulan-100-yil-donumu>, 5 Şubat 2014, Erişim Tarihi: 19 Ağustos 2016.

Başaran, Doğan (Mayıs 2017), “Jeltoksan Ayaklanması ve Bu Ayaklanmanın Kazakistan’ın Bağımsızlığındaki Rolü”, *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, C. 1, S.1, s.57-88

Biray, Nergis (24.11.2017), “Alaşın Aydınlatıcı Önderi-Ahmet Baytursınulu.docx; “Türk Dünyasında Aydınlanma Hareketleri”, 100.Yılında Alaş Uluslararası Konferansı, Türk Tarih Kurumu Konferans Salonu, Ankara

Çelik, Mustafa Edip (2017), “I. Dünya Savaşı’nda Harşit Savunması (1915-1918)”, Harşit Vadisi - Harşit Savunması’nın 100. Yıl Armağanı, Mehmet Fatsa ve Mehmet Özmenli (ed.), Dokap Yayını, İstanbul, s. 153-158.

Çelik, Nihat ve Mustafa Köse (2016), *Harşit Savunması*, <https://groups.google.com/forum/#!msg/turkculer/OreICcYlxRU/nihDBIXHbHIJ>, Erişim Tarihi: 21 Ağustos 2016

Dağlı, Ahmet ve Emrah Köse (2017), “Kale-i Bedrama Halkının Sözel Hafızasında Rus İşgalinin İzleri”, *Harşit Vadisi - Harşit Savunması'nın 100. Yıl Armağanı*, Mehmet Fatsa ve Mehmet Özmenli (ed.), Dokap Yayını, İstanbul, s. 206-213

Devlet, Nadir (1999), *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi:1905-1917*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara
Diykanbayeva, Mayramgül, 1916Yılındaki Kızıllı Milli Mücadelesi, http://www.tekedergisi.com/Makaleler/10942146_7mayram%20C3%BC1.pdf, Erişim tarihi: 23. 11. 2017.

Djunushaliev, Djenish, Kırgızistan'da 1916 İsyanı,

<https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=356321&K%C4%B1rg%C4%B1zistanda-1916%C4%B0syan%C4%B1-/-Prof.-Dr.-Djenish-Djunushaliev>, Erişim tarihi: 23. 11. 2017

Fatsa, Mehmet (2002), *Giresun'da Kırsalın Sosyal Tarihi*, Giresun

Geyer, Dietrich (1987), *Russian Imperialism: The Interaction of Domestic and Foreign Policy, 1860-1914*, çev. Bruce Little, Berg, New York

Gömeç, Saadettin (2011), *Kırgız Türkleri Tarihi*, Berkan Yayınları, Ankara.

Hacıfettahoğlu, İsmail (1 Aralık 2008), “Tirebolulu Şehit Hüseyin Avni Alparslan”, <http://www.serander.net/karadeniz-kulturu/karadeniz-tarihi/652-tirebolulu-sehit-huseyin-avni-alparslan.html>, Erişim Tarihi: 15 Eylül 2016.

Hayit, Baymirza (1995), *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara

Hayit, Baymirza (1997), *Basmacılar: Türkistan Milli Mücadele Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Ankara

Hikmet Bey, Adil (1988), *Asya'da Beş Türk*, çev. Yusuf Gedikli, İstanbul: Ötüken Neşriyat

İnan, Abdulkadir (Ekim 1963), “Türkistan'da 1916 Yılındaki Ayaklanma”, *Türk Kültürü Dergisi*, S.12, s.26-30

İsim yok, “İstanbul ve Boğazlar 1915'te İngiltere Tarafından Çar Rusyası'na Vâdedilmiştir”, *Yeni Sabah Gazetesi*, 24-26 Şubat 1946

Kafkasyalı, Ali (Yaz 2012), “Bağımsızlıklarının 20. Yılında Kazakların İstiklâl Mücadelesi Tarihine Bir Bakış”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 7, S.1, s.178-179

Kapağan, Enver (2015), “Alaş-Orda Partisi'nin Kazak Aydınlanmasına Etkisi”, *ZfWT*, C.7, S. 1, s.253-265
Kara, Abdulvahap (2002), *Türkistan Ateşi- Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi*, Da yayıncılık, İstanbul

Kara, Füsün (2011), “1916 Kırgız Büyük İsyanı: Ürkün”, *Turkish Studies*, C. 6, S. 2, 537-546

Karaağaçlı, Abbas (2013), *Ortadoğu'dan Orta Asya'ya Farklı Bir Bakış*, Yeni Yüzyıl Yayınları, İstanbul

Karadeniz, Hayrettin (2017), “Harşit Savunması ve Cephenin Gerisindeki Halk-Tirebolu, Görele, Doğan kent Örneği”, *Harşit Vadisi - Harşit Savunması'nın 100. Yıl Armağanı*, Mehmet Fatsa ve Mehmet Özmenli (ed.), Dokap Yayını, İstanbul, s. 194-205

Karagöz Yerdelen, Betül (2017), “Harşit Savunması'nın Siyasi Önemi”, *Harşit Vadisi - Harşit Savunması'nın 100. Yıl Armağanı*, Mehmet Fatsa ve Mehmet Özmenli (ed.), Dokap Yayını, İstanbul, s. 119-130

Kesici, A. Kayyum (2003), *Dün, Bugün ve Hedefteki Kazakistan*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, s.130-131

Kocabaşoğlu, Uygur (1989), *Anadolu'daki Amerika*, İmge Kitapevi, İstanbul

Köse, Mustafa, “Tarih Bilinci – Harşit Çayı Savunması,” <http://www.turkmeclisi.org/?Sayfa=Temel-Bilgiler&Git=Bilgi-Goster&Baslik=harsit-cayi-savunmasi&Bil=458> , Erişim Tarihi: 2016

Köylü, Murat (2016), “Ürkün: Bir Katliam Öyküsü”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, c.11, S.2, s. 117-141
Kurat, Akdes Nimet (1999), *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara

Ölçekçi, Haluk (Güz-1998), “Kazakistan'daki Ulusal Hareketler ve Bolşevik Devrimi”, *Bilig - Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 7, s.171-193.

Ömürbektov, Toktorbek (2002), "Sömürge Döneminde Kırgızlar", *Türkler*, C:18, çev: Liliye Sabirova, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara

Saray, Mehmet (1984), *Rusların Orta Asya'yı Ele Geçirmeleri*, çev. Erkut Gökten, Ankara: ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yayını

Sazanov, Sergey (2002), *Kader Yılları*, S. Sazonov'un Anıları, çev. Betül Önuçak, Derin Yayınları, İstanbul

Togan, Zeki Velidi (1981), *Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul, Enderun Kitabevi, İstanbul

Topallı, Osman Fikret (2011), *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi Tarihinde Giresun*, Serander, Trabzon

Toraman, Ali (tarihsiz), ‘‘Kazakistan’ın Milli Önderi Alihan Bökeyhan’’,

https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/45458530/KAZAK_MILLI_ONDERI_ALIHAN_BOKEYHAN.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1518953133&Signature=fPIZ8gGyKYryi6RNtdF77urAYs4%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DKazak_Milli_Onderi_Alihan_BOKEYHAN.pdf, Erişim Tarihi: 14.02.2018, s.1-9, s.2

Torayev, Dovran (2016), 100. Yılında Orta Asya’da 1916 İsyanı ve Günümüz Açısından Değerlendirilmesi, https://www.academia.edu/32207950/100._YILINDA_ORTA_ASYA_DA_1916_%C4%B0SYANI_VEG%C3%9CN%C3%9CM%C3%9CZ_A%C3%87ISINDAN_DE%C4%9EERLEND%C4%B0R%C4%B0LMES%C4%B0, Erişim Tarihi: 23.11. 2017

Yalçınkaya, Alâeddin (1997), *Sömürgecilik Panislamizm Işığında Türkistan*, Timaş Yayınları, İstanbul

Yazarı yok (1946), ‘‘İstanbul ve Boğazlar 1915’te İngiltere Tarafından Çar Rusyası’na Vaat Edilmiştir’’, *Yeni Sabah*, s. 24-26

Yılmaz Vurgun, Seda (Güz-2016), “1916 Türkistan İsyanı”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.40, s. 315-325

Ziyayev, Hamid (2007), *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele: XVIII-XX. Asır Başları*, çev. Ayhan Çelikbay, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara

AYRICA

Rusya’da 1916 İsyanları,
<http://acukbitig.blogspot.com.tr/2011/08/rusyada-1916-isyandar.html> , Erişim tarihi: 23. 11. 2017.

<https://turkcetarih.com/kazaklarin-istiklal-mucadelesi-3/>

http://turkhareketi.org/m_36_alihan-bokeyhanin-%E2%80%9Cbirlesik-ve-buyuk-turkistan-birligi%E2%80%9D-ideali-ve-%E2%80%98alas-orda.html

ШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ НА НАЦИОНАЛЬНЫХ ЯЗЫКАХ В РЕГИОНАХ РОССИИ В АСПЕКТЕ ПРОБЛЕМ ИДЕНТИЧНОСТИ

**Kimlik Sorunları Açısından Rusya'nın Bölgelerinde Ulusal
Dillerde Okul Eğitimi
Марина МАРТЫНОВА¹
Marina MARTYNOVA**

BİLDİRİ ÖZETİ /

Для России вопрос языкового многообразия исключительно важен и актуален. Масштаб языкового многообразия России беспрецедентен. Для сравнения - в Европе насчитывается около 50 языков меньшинств, в России, согласно Всероссийской переписи населения – в три раза больше - 150. При этом русским языком, обладающим статусом государственного на всей территории страны, владеет 98,2% населения. Кроме того, 23% владеет еще 38 языками. Остальные 114 языков распространены лишь среди 1% населения. Т.о. наблюдается, с одной стороны – языковое единство в России и языковое доминирование русского языка, с другой – большое языковое и культурное разнообразие. Среди языков есть такие, которыми владеют миллионы человек, но есть и те, которыми владеют только тысячи,

¹ Д.и.н., профессор, директор Института этнологии и антропологии РАН

D.Sc., profesör.Rusya Bilimler Akademisi Etnoloji ve Antropoloji Enstitüsü Direktörü

сотни или даже десятки человек. Закономерно, что наиболее распространены те языки, которыми пользуются самые многочисленные в стране национальности. Большинство языков массового владения обладает статусом республиканских государственных языков в пределах отдельных субъектов РФ. Больше всего в России людей, говорящих на татарском (5,3 млн, 3,7% населения) и башкирском (1,4 млн, 1%) языках. Далее следуют украинский – 1,3%, чеченский (0,9%), чувашский (0,9%), армянский (0,6%), аварский (0,5%) языки. Якутским владеет 0,3% населения России. В докладе будут рассмотрены проблемы школьного образования на национальных языках в регионах России.

АНАНТАР КЕЛІМЕЛЕР: *Идентичность, культурное многообразие, образование, регионы России, республики*

***SCHOOL EDUCATION IN NATIONAL LANGUAGES
IN THE
REGIONS OF RUSSIA IN THE ASPECT OF
IDENTITY PROBLEMS***

ABSTRACT

KEY WORDS

Для России вопрос языкового многообразия исключительно важен и актуален. Масштаб языкового многообразия России беспрецедентен. Для сравнения - в Европе насчитывается около 50 языков меньшинств, в России, согласно Всероссийской переписи населения – в три раза больше - 150. При этом русским языком, обладающим статусом государственного на всей территории страны, владеет 98,2% населения. Кроме того, 23% владеет еще 38 языками. Остальные 114 языков распространены лишь среди 1% населения. Т.о. наблюдается, с одной стороны – языковое единство в России и языковое доминирование русского языка, с другой – большое языковое и культурное разнообразие. (Соколовский 2010: 11).

Среди языков есть такие, которыми владеют миллионы человек, но есть и те, которыми владеют только тысячи, сотни или даже десятки человек. Закономерно, что наиболее распространены языки, которыми пользуются самые многочисленные в стране национальности.

Большинство языков массового владения обладает статусом республиканских государственных языков в пределах отдельных субъектов РФ. Больше всего в России людей, говорящих на татарском (5,3 млн, 3,7% населения) и башкирском (1,4 млн, 1%) языках. Далее следуют украинский – 1,3%, чеченский (0,9%), чувашский (0,9%), армянский (0,6%), аварский (0,5%) языки. Якутским владеет 0,3% населения России. (Соколовский 2010: 22).

Тюркские языки в России по числу носителей занимают второе место после славянских. В России представлено порядка 40 тюркских языков. Представители тюркской группы народов России (татары, чувашаи, башкиры, тувинцы, хакасы, алтайцы, долганы, тофалары, шорцы, якуты, карачаевцы, балкарцы и др.) проживают сегодня преимущественно на территории Поволжья, Урала, Южной Сибири и Алтайского края. Россия является Родиной многих казахов, киргизов, туркмен, узбеков, азербайджанцев, турок.

Говоря о правовом статусе языков РФ, напомним, что Конституция РФ устанавливает статус языков, функционирующих на территории страны: государственный язык РФ, республиканские государственные языки, родные языки. Государственным языком страны на всей ее территории является русский язык (ст. 68, п.1). Конституция РФ дает республикам право устанавливать свои государственные языки и использовать их в органах государственной власти и местного самоуправления, в государственных учреждениях республик наряду с государственным языком страны.

Статусом республиканских государственных языков наделены 25 языков в 19 республиках. Их статус закреплён Конституцией РФ, конституциями республик и республиканскими законами о языках. Кроме того, некоторые языки в ряде республик не имеют статуса государственного, но обладают аналогичными функциями. Это 14 с наибольшим количеством носителей языков в Дагестане, карельский, вепсский и финский языки в Республике Карелия. Отметим, в ряде республик РФ (Карелия, Хакасия, Адыгея, Коми, Бурятия, Удмуртия, Башкортостан, Алтай, Мордовия, Марий Эл, Саха – Якутия) титульные национальности составляют численное меньшинство среди местного населения, что, естественно, влияет на языковую ситуацию в этих республиках.

Жизнь языка во многом зависит от языковой политики государства. О её стратегической важности свидетельствует тот факт, что языковая политика всегда была и остаётся полем политических дебатов. Такова ситуация в большинстве стран мира, включая постсоветское пространство. Так было и в царской, и в советской, и в постсоветской России. Не случайно, острую дискуссию в обществе, как известно, вызвало высказывание Президента РФ Владимира Путина на заседании Совета по межнациональным отношениям в Йошкар-Оле в июле 2017 г. о том, что все языки (включая госязыки республик) кроме русского должны изучаться добровольно, что недопустимо заставлять кого-либо учить неродной язык.

Образовательная политика является одним из наиболее действенных инструментов социального конструирования идентичности. То, что люди принадлежат к разным культурным традициям обусловлено, прежде всего, воспитанием и социализацией в целом. В наибольшей степени это касается школьного образования. Именно в детском возрасте люди, как правило, получают представление об этнически кодируемых различиях. Этому способствует не только личный опыт социальных отношений, но и целенаправленные усилия педагогов. Школьная программа в значительной степени актуализирует различия, делая их предметом изучения. Всяческие манипуляции с педагогическими системами отнюдь не безобидны и имеют далеко идущие последствия. Поэтому я бы хотела подробнее остановиться на одном сегменте языковой ситуации, который связан со школьным образованием.

Образовательная политика предполагает отбор вполне определенных культурных ценностей для их распространения по существующим или создаваемым каналам. И это то общее, что свойственно политике всех государств во все исторические эпохи. Но между образовательными политиками различных государств можно обнаружить и некоторые принципиальные различия. Она может быть ориентирована на максимальное удовлетворение культурных потребностей как можно большего числа субкультур, может быть ориентирована на модернизацию или, наоборот, на консервацию традиций.

На практике все общественные системы используют комбинации из описанных видов.

Если говорить о российском опыте, то замечу, что в советский период истории нашей страны государство спонсировало этнические идентичности через правовые нормы и государственные институты и в то же время декларировало идею сближения народов, выравнивания их экономического и культурного развития. Все это находило отражение и в образовательной политике. В России 1990-х, судя по принятым документам – законам «О национально-культурной автономии», «О коренных малочисленных народах», Концепции государственной национальной политики и др. этническая политика все больше определялась как политика мультикультурализма. Мультикультурализм при всей многозначности понятия подразумевает пафос стремления к равноправию различных культур, а также модели их равноправного существования в противовес модели гегемонии одной культуры. Не будем забывать, что концепция интеграции полиэтнического общества в сочетании со стратегией политического и культурного равноправия и согласия должна реализовываться и в образовательной сфере.

Для России одним из принципиальных в настоящее время является вопрос о выборе языка школьного обучения. Россия как многоэтничное и поликультурное государство имеет давние традиции образования на разных языках народов России. Организацию школьной системы в многоэтничном государстве, определение задач школы не только, как института просвещения, но и как инструмента

языковой и духовной интеграции народов, общество ставило еще в 60-е годы XVIII в.

Наивысший расцвет образования на родных языках в нашей стране приходился на 1934 г., когда обучение велось на 104 языках. В 1939-40 годы был взят курс на процесс русификации, в связи с чем в 1938 г. Совнарком СССР принял Декрет «Об обязательном обучении русскому языку в школах национальных республик и областей. Он был направлен на двуязычное образование. Постепенно происходит отказ от принципа «школа на родном языке» и переход основной части национальных школ на русский язык обучения. Вводятся (1952 г.) новые учебные планы со значительным увеличением часов на изучение русского языка. Реальным поворотом к утрате двуязычия и переходу обучения на русский язык стал закон «Об образовании» 1959 г., в котором содержалось положение о добровольном выборе родителями языка обучения их детей, это привело к тому, что русский язык как язык обучения стал доминировать. В 60-е годы основным типом национальной школы в РСФСР становится школа с русским языком обучения и с преподаванием родного языка и литературы в качестве учебных предметов. К концу 70-х годов образование можно было получить лишь на 14 языках народов СССР. К середине 80-х годов число языков, изучавшихся в школах, снизилось до 44. К середине 80-х годов национальная школа практически растворилась в общеобразовательном пространстве.

Степень использования родных языков в качестве языков обучения была неодинакова. В 1988 году в школах

республик Башкирии и Татарстана обучение на родном языке осуществлялось с I по X классы, в школах республик Якутии и Тувы с I по VII–VIII классы, а в школах, функционирующих в Чувашии, Мордовии, Марий Эл, Удмуртии, Алтае, Хакассии, Коми, Дагестане с I по III–IV классы. Родные языки: адыгейский, бурятский, кабардинский, балкарский, осетинский, черкесский, ингушский, калмыцкий и языки ряда коренных малочисленных на-родов Севера, Сибири и Дальнего Востока преподавались в школе в качестве предмета с I класса.

(Артеменко)

В начале 1990-х годов обучение на разных языках стало возрождаться во всех субъектах Российской Федерации. Согласно Федеральному закону "Об образовании" от 10 июля 1992 г. "граждане Российской Федерации имеют право на получение основного общего образования на родном языке, а также на выбор языка обучения в рамках возможностей, предоставляемых системой образования" (ст. 6, п.2). В этот период роль нерусских языков в общественном процессе заметно возросла. Таким образом, право получения образования на любом языке народов России предусмотрено федеральным законодательством.

Востребованность системы национального образования достаточна высока. По данным Центра национальных проблем образования Федерального института развития образования (ЦНПО ФИРО). Минобрнауки России, количество языков,

функционирующих в общеобразовательных учреждениях (в качестве языков изучения и обучения) в 1989 году составляло 55. К 2010 г. в системе государственного образования работало около 9 тыс. «национальных» школ, изучалось уже 89 языков народов России². Из них на 39 велось обучение. Включая такие языки национальных меньшинств, как азербайджанский, армянский, грузинский, казахский и другие. В старших классах школы языками обучения являются алтайский, башкирский, бурятский, марийский (луговой), татарский, удмуртский, чувашский, эвенкийский, юкагирский, якутский и другие.

В качестве учебного предмета в школах Российской Федерации изучалось еще 50 языков. При этом предмет «родной язык» преподавался в основном на всех ступенях общеобразовательных школ (с 1 по 11 классы).

В системе общего образования в качестве государственного языка республики изучались следующие языки: башкирский, татарский, коми, чувашский, саха. В практически моноэтнических республиках, таких как Ингушетия, Чечня, Тува можно считать, что изучение родного языка осуществляется в статусе государственного. Характер двуязычия в республиках, безусловно, определяет и степень бикультурности среды.

Необходимо отметить тенденцию, пусть незначительного, но все же увеличения в местах компактного проживания этнических меньшинств национальных государственных школ, где родной язык является языком обучения или предметом изучения. Так,

² Текущий архив Минобрнауки, 2010 г.

на территории России в 2010 г. действовало: 47 армянских школ, 85 — казахских, 66 — азербайджанских, 19 — туркменских, и других. Например, в Республике Татарстан функционировало 56 чувашских, 18 удмуртских и 9 марийских дошкольных учебных заведений. Работало 140 чувашских, чувашско-русских, чувашско-татарских школ, где изучали родной язык более 83 тыс. чувашских детей³.

Правда, если исходить из востребованности, то языки народов нашей страны по-прежнему находятся не в одинаковом положении. В наиболее выгодном положении - русский, татарский, башкирский, якутский языки. На них ведется весь цикл образования. Но, например, несмотря на то, что в России более 4 млн. украинцев, попытки вести преподавание на украинском языке особого успеха не возымели. Все российские украинские школы работают в Башкирии, где их – 7, там же работают три белорусские школы.

Где в России больше всего школ с родным языком? В Татарстане, Башкортостане, Якутии, Тыве. Кстати, в Тыве в 80% школ обучение ведется на тувинском языке, а в Татарстане - в 53%. Число школ, где идет преподавание на родном языке, постоянно растет, и в основном за счет роста таких школ в городах. В начале 90-х годов их было в среднем по России около 13 процентов, сейчас - 45. (Артеменко 2011)

В постсоветские десятилетия в некоторых регионах России сеть общеобразовательных учреждений с обучением на родном языке значительно расширилась. Так,

³ Там же

в общей сети образовательных учреждений Республики Саха (Якутия) школы с родным языком обучения составляют более 40%, Республики Башкортостан - 45%, Республики Татарстан - 60%, а Республики Тыва - 80%. Соответственно увеличивается и количество детей изучающих свой родной язык. В Республике Татарстан, например, доля детей, обучающихся на родном языке, увеличилась с 12% в 1991 г. до 50% в 2006 г., в Республике Башкортостан - до 40%⁴.

Еще один пример. В Дагестане 32 языка. Специфика преподавания здесь в том, что представители разных этносов проживают компактно, за исключением крупных городов. И нет такого, чтобы в школу ходили дети, говорящие на всех 32 языках. Преподавание в школах ведется на 14 языках, начальная школа - на родном, дальше обучение идет на русском. В Дагестане ряд языков не имеют письменности, например, андийский. Ученик, который говорит на этом языке, идет в школу, где обучение ведется на аварском письменном языке. Учитель обычно знает оба языка и использует сравнительно-сопоставительный анализ. (Артеменко 2011)

Школы с нерусским языком преподавания у нас в стране традиционно носили название «национальная школа». Закон РФ 1992 г. «Об образовании» заменил это понятие. В подзаконных актах Министерства образования Российской Федерации такие школы стали обозначаться как школы с родным (нерусским) и русским (неродным) языками обучения. Как правило, такого рода учебные

⁴ Текущий архив Минобрнауки, 2010 г.

заведения ориентированы на обучение детей разных национальностей и в первую очередь в регионах их компактного проживания.

В 90-е годы XX столетия в посткоммунистических странах повсеместно наблюдалась активизация этнического самосознания, что сопровождалось формированием организаций и движений, в том числе и тех, которые заботились о путях этно-культурного развития, о сохранении своих языков и культур. Для образовательной политики идея поликультурного и поликонфессионального социального пространства стала в эти годы одной из базовых. Принятый в 1996 г. Закон РФ «О национально-культурной автономии» поощрил создание общественными объединениями негосударственных дошкольных, общеобразовательных и профессиональных учреждений образования с обучением на национальном (родном) языке. Тогда школы с преподаванием на разных языках стали создаваться не только в регионах компактного проживания тех или иных народов, но и в условиях иноэтничного окружения. Лидером в этом отношении стала Москва. Здесь возникли т.н. школы с этнокомпонентом. Например, в Оренбургской области родной язык, как предмет, изучался в 146 школах. А с учетом факультативов и кружков этнокультурный компонент образования использовали более 200 школ, в том числе с татарским языком - более 90, казахским - 55, башкирским - 47, мордовским - 17, чувашским - 6. Количество детей, охваченных всеми видами обучения, составляло более 14 тыс.

Вместе с тем, концепции и подходы к многогранности образования в этот период не оставались неизменными. В 2007 г. на основании Федерального Закона «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в части изменения понятия и структуры государственного образовательного стандарта» от 01.12.2007 № 309-ФЗ, был ликвидирован т.н. национально-региональный компонент образования. В российских регионах и прежде всего в республиках неоднократно высказывались требования законодательно его восстановить. Отметим, что, с одной стороны, этот компонент спровоцировал некоторые общественные разногласия, поскольку помогал воспитывать этнически ориентированную личность. С другой стороны, он все-таки позволял удовлетворить потребности населения в изучении и поддержании региональных языков и культур.

В июле 2017 г. Минобрнауки (в связи с выступлением В.В. Путина) было поручено проверить ситуацию с преподаванием языков в восьми республиках России (из 22-х), где республиканские государственные языки изучались в школах в обязательном порядке. Это — Татарстан, Якутия, Ингушетия, Калмыкия, Северная Осетия, Марий Эл, Чувашия, Коми. В остальных республиках языки титульного населения изучались добровольно.

Генпрокуратура проверила добровольность изучения языков народов РФ в регионах России и обнаружила нарушения во всех национальных республиках. Но самое

большое количество жалоб родителей школьников на принудительное обучение национальному языку и уменьшение часов русского языка зафиксировано в Татарстане, Башкортостане, Якутии и Чувашии. По итогам прокуратура направила представления о вынесении штрафов и должностных взысканий. Минобразования РФ разработало методические указания, согласно которым изучение государственного языка республики будет добровольным. Минобразования РФ более жестко отрегулировало образовательные стандарты и установило объемы изучения родного и государственного национальных языков.

Отношение к этому в обществе неоднозначно. После высказывания В.В. Путина о недопустимости заставлять кого-либо учить неродной язык, родители школьников, ранее недовольные обучением их детей национальным языкам в Татарстане и Башкирии, начали ещё активнее писать отказы в школах. Общественная дискуссия по этому вопросу возобновилась в Чувашии и Коми. В Башкортостане прошло несколько митингов в поддержку башкирского языка. В Татарстане также прошли митинги с требованием вернуть обязательное преподавание татарского языка в школах. Активисты из Северной Осетии обратились к президенту РФ Владимиру Путину оставить осетинский язык обязательным для изучения в школах республики. В 2014 году они уже обращались к властям с просьбой не принимать поправки к закону о родных

языках, согласно которым для дополнительного изучения можно будет свободно выбирать родной язык. Со ссылкой на министра образования и науки Республики Ирину Азимову, 16 января 2018 г. ТАСС сообщил, что в Северной Осетии 99% родителей школьников выбрали для своих детей осетинский язык для изучения по предмету "Родной язык". Данные получены в ходе опроса.

Сторонники и противники этнокультурного образования обычно приводят аргументы для обоснования своих точек зрения. Как пример того, что принцип добровольности изучения языков в республиках правилен, академик В.А. Тишков приводит ситуацию в северных нефтегазовых поселках Республики Коми, где почти не проживают представители титульного народа, но в школьной программе коми язык обязателен. В.А. Тишков разъясняет: «Чем были недовольны часть учеников и их родители? Не только тем, что приходилось тратить школьное время на изучение языка, который мог быть довольно труден для освоения и ничего, с точки зрения некоторых родителей, не добавлял для финальной школьной аттестации и для вступительных вузовских экзаменов. Даже освоив республиканский государственный язык и оставшись проживать в регионе, применять его в повседневной жизни особой нужды не было: все вокруг говорят на русском. Это, например, характерно для

Северной Осетии и Мордовии, где подавляющее большинство жителей дома и на работе используют русский язык. Особое недовольство вызвала ситуация у тех, кого можно условно назвать «двойными меньшинствами», то есть у представителей нерусской национальности, проживающих как бы не в «своей» республике. Тогда ученик-ингуш, проживающий в Пригородном регионе Осетии, должен был обязательно изучать в школе осетинский, а не родной ингушский, а чуваш в Татарстане — изучать татарский, а не чувашский, и т.д. От этой части жителей республик и было больше всего жалоб. Но высказывали недовольство самые разные категории, в том числе и татары в Татарстане и башкиры в Башкирии, которые хотели бы иметь больше учебных часов для подготовки к ЕГЭ». (Тишков 2017)

А исполнительный директор Региональной общественной организации «Национально-культурная автономия удмуртов республики Татарстан» Марина Иванова не согласна и задается вопросом, почему нельзя считать татарский язык языком межнационального общения на территории Татарстана? По ее словам, 18 % удмуртского населения в РТ знает татарский язык. Недавно столкнулась с информацией о том, что эта цифра увеличилась до 35 процентов. В языке татарстанских удмуртов присутствует большое количество тюркизмов, да и вообще их речь очень близка к татарской». Создалась парадоксальная ситуация: ущемленными в правах себя

считают как сторонники, так и противники изучения национальных языков в школах.

По данным ВЦИОМ, опубликованным на сайте организации 27 ноября 2017 г., за обязательное преподавание национальных языков в школах республик РФ выступили 33% россиян. Еще 56% опрошенных уверены, что национальные языки должны быть дополнительным предметом на выбор родителей и школьников. 8% заявили, что такого предмета вообще не должно быть в школе, а 3% затруднились с ответом. Считают, что в основном преподавать национальные языки нужно в начальной и средней школах соответственно 60% и 58% респондентов. С проведением таких уроков в старшей школе согласен 41% опрошенных.

Т.о., как показывают исследования, возникшее в стране общественное напряжение, связанное с ограничениями языкового и этнокультурного образования, довольно существенно. В российском образовании идет поиск оптимального сочетания изучения русского языка при сохранении и поддержке языкового разнообразия жителей России.

KULLANILAN KAYNAKLAR

Артеменко О.И. Удовлетворение этнокультурных образовательных потребностей народов России: государственность, этническая идентичность // ЕврАзийский юридический журнал. 2011. №8 (39).

Интеграция мигрантов средствами образования. М.: «Этносфера», 2008.

Соколовский С.В., Тишков В.А. (ред.). Европейская языковая хартия и Россия. Исследования по прикладной и неотложной этнологии. М.: 2010. № 218.

Мартынова М.Ю. Поликультурное пространство России и проблемы образования // «Этнографическое обозрение», 2004, №1.

Мартынова М.Ю. Школьное образование и идентичность. Исследования по прикладной и неотложной этнологии. М.: 2013. № 234.

Межэтнические отношения и этнокультурное образование в регионах России / ред. В.А. Тишков, В.В. Степанов. – М.: ИЭА РАН, 2016.

Тишков В.А. Язык до конфликта не доведет? // «Известия». 7.12.2017.

**SOVYET RUSYA VE İNGİLTERE’NİN ORTA
ASYA’DAKİ VE ÇEVRESİNDEKİ ASYA ÜLKELERİNİN
DURUMU ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ VE
POLİTİKALARI (İngiliz Belgelerine Göre, 1920-1921)**

Neşe ÖZDEN*

ÖZET

1920-1921’de, Türkistan’daki (Orta Asya) siyasi durum, hem Hazar’ın doğusunda hem de işgal altındaki Trans-Kafkasya’dakine benzer bir şekilde geliştirilen Bolşevik ve İngiliz planlarından büyük ölçüde etkilendi. 1920 ve 1921 yılları boyunca (Rus) Türkistanı’nın iç bunalımı nedeniyle Bolşevikler, Orta Asya halkları ve Hindistan’a uzanan yolda Müslüman dünya üzerinde hakimiyet kurmaya çalışırken, komünizmin sıradan öğretilerini kullanmanın yetersiz kaldığını fark ettiler. Dolayısıyla Bolşevik planı değiştirildi ve –daha ziyade— ezilen Müslümanları kurtarmak gerekçesiyle, Bolşevizm ve İslam arasında gerçekleştirilecek bir ittifak vurgulanmaya başlandı. Bu bağlamda, örneğin, Taşkent’ten Afganistan ve İran sınırlarına ve Hazar’a kadar uzanan demiryolu hattında bulunan Buhara, Türkistan’ın tüm kontrolünü elde etmeye dayalı Bolşevik arzularına büyük bir engel teşkil etmekteydi.

Bolşevikler ve İngilizlerin Orta Asya’daki siyasi etkileri o kadar yoğun bir hale dönüşmüştü ki, Orta Asya Müslümanlarının onların bu karmaşık siyasi hırslarına yönelik

* Prof.Dr..University of Ankara, Faculty of Language and History-Geography, History Department, Ankara/TURKIYE email: neseozden@gmail.com

nasıl bir tavır takınacağı da bölgedeki tansiyonu yükseltmekteydi Buna göre, dönemdeki bölgesel ve çevre eksenli coğrafyalar ve gelişmeler Türkistan'ın geleceği üzerinde önemli bir yer tuttu. Bolşevizm, Orta Asya halklarının kendi aralarında bir bütünlük sağlayamaması ve direniş koşullarının yeterli olmaması nedenleriyle, bölgedeki konumunu daha da güçlendirdi. Bolşevikler ayrıca, Başkiriya (Başkurtistan), Sibiry ve Türkistan da dahil olmak üzere geniş bir coğrafyanın yanı sıra, Keşmir üzerinden Hindistan'a güvenli bir koridor elde etmeyi de hedeflediler. Mevcut bildiri, İngiliz belgelerine göre Orta Asya'daki duruma genel bir bakışla, özelde, bölgeyle ilgili çevre ülkelerdeki siyasi gelişmelerin gidişatını incelemeyi ve tartışmayı amaçlamaktadır.

1920-1921 yıllarında Bolşeviklerin ve İngilizlerin, Türkistan'da ve çevresinde, bölgenin doğu, güney ve batısını karıştırmaya yönelik faaliyet ve entrika üsleri vardı. Ayrıca bu süreçte, ağır şartları taşıyan Türk Barış Antlaşması'nı kabul ettirmeye çalışan işgalci İtilaf politikalarına direnen bir Türk Milli Mücadelesi de bölgeye kadar uzanan güçlü etkilere sahipti. Bolşeviklerden ve İngilizlerden benzer şekilde bunalan İran, kuzeyden gelecek daha yoğun bir baskı ihtimalinden dolayı tedirgindi. Afganistan, bir taraftan Bolşeviklerle antlaşmaya varmakta kararlı görünmekteydi, öte yandan İngilizlerle müzakere etmekteydi.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Orta Asya, Bolşevikler, Rusya, Britanya, dış politika.

**INFLUENCES AND POLICIES OF SOVIET
RUSSIA AND BRITAIN ON THE SITUATION OF
VARIOUS ASIATIC COUNTRIES IN AND AROUND
CENTRAL ASIA**

(According to the British Documents, 1920-1921)

ABSTRACT

In 1920-1921 the political situation in Turkistan (Central Asia) was gravely affected by the Bolshevik and British schemes in a similar position on the eastern side of the Caspian as well as on the occupied Trans-Caucasia. Owing to internal trouble of (Russian) Turkistan during the whole of 1920 and 1921, the Bolsheviks realised that when dealing with the peoples of the Central Asia and also with the Muslim world on the road to India, it was insufficient to utilise the ordinary tenets of communism. So the Bolshevik plan of campaign was changed and alliance between Bolshevism and Islam was emphasized to be to relieve the oppressed Muslim people. In this regard, for instance, Bukhara, lying as it did across the crucial lines of railway extending from Tashkent to the borders of Afghanistan and Persia, and to the Caspian, presented a formidable obstacle to their ambition of obtaining the whole control of Turkistan.

The political influences of the Bolsheviks and the British throughout Central Asia became so confusing that a general combination of all the Central Asian Muslims against their political aspirations also indicated a position of grave risks for the region. Accordingly, related events in the period threw an important sidelight on the future of Turkistan. Since the peoples of Central Asia were disunited and had poor circumstances of resistance, Bolshevism could further consolidate its position in the region. The Bolsheviks also aimed to obtain a secure

corridor to India through Kashmir, as well as that to a vast geography including Baskheria, Siberia and Turkistan. This presentation aims to discuss, according to the British documents, the course of political events in the countries related and concerned, with a special focus on the Central Asian situation as a whole.

In 1920-1921 in and around Turkistan, there were the bases of Bolshevik and British activity and intrigue directed towards the stirring up of chaos to the east, south, and west. There was, in view, also the severity of the Turkish Peace Treaty with the invading Allied powers. Persia, having difficulties with the Bolsheviks and the British alike, was already frightened of further aggression from the north. Afghanistan, on the one hand, was committed to a treaty with the Bolsheviks, and on the other hand negotiated with the British.

Key Words: Turkistan, Central Asia, Bolsheviks, Russia, Britain, foreign policy.

INTRODUCTION

In 1920-1921 the political situation in Turkistan (Central Asia) was gravely affected by the Bolshevik and British schemes in a similar position on the eastern side of the Caspian as well as on the occupied Trans-Caucasia. Owing to internal trouble of (Russian) Turkistan during the whole of 1920 and 1921, the Bolsheviks realised that when dealing with the peoples of the Central Asia and also with the Muslim world on the road to India, it was insufficient to utilise the ordinary tenets of communism. So the Bolshevik plan of campaign was changed and alliance between Bolshevism and Islam was emphasized to be to relieve the oppressed Muslim people. In this regard, for instance, Bukhara, lying as it did across the crucial lines of railway extending from Tashkent to the borders of Afghanistan and Persia, and to the Caspian, presented a formidable obstacle to their ambition of obtaining the whole control of Turkistan.

The political influences of the Bolsheviks and the British throughout Central Asia became so confusing that a general combination of all the Central Asian Muslims against their political aspirations also indicated a position of grave risks for the region. Accordingly, related events in the period threw an important sidelight on the future of Turkistan. Since the peoples of Central Asia were disunited and had poor circumstances of resistance, Bolshevism could further consolidate its position in the region. The Bolsheviks also aimed to obtain a secure corridor to India through Kashmir, as well as that to a vast geography including Baskheria, Siberia and Turkistan. This presentation aims to discuss, according to the British documents, the course of political events in the countries

related and concerned, with a special focus on the Central Asian situation as a whole.

In 1920-1921 in and around Turkistan, there were the bases of Bolshevik and British activity and intrigue directed towards the stirring up of chaos to the east, south, and west. There was, in view, also the severity of the Turkish Peace Treaty with the invading Allied powers. Persia, having difficulties with the Bolsheviks and the British alike, was already frightened of further aggression from the north. Afghanistan, on the one hand, was committed to a treaty with the Bolsheviks, and on the other hand negotiated with the British.

Geography and history made Central Asia “*a landlocked area with turbulent strife-torn neighbours like Russia to the north, Turkey to the west, Iran and China to the east*” which brought “*an astonishing mix of geo-political interests to the region*”.¹ The centrepiece of Central Asia was western Turkistan, otherwise Russian Turkistan, Transoxania, Mawara-an-nahr, the land within the rivers, ‘Mesopotamia’. Here was Samarkand the metropolis of Central Asia’s only period of political unity. In terms of terrain, western Turkistan was dominated by its two great rivers, the Oxus or Amu-darya and the Jaxartes or Syr-darya.² As major trading centers on the Silk Road between China and the Mediterranean, in contrast to Bukhara and Samarkand in the south, Khiva in the north was closely enclosed by the surrounding semi-desert and the Aral Sea.

¹ Devendra Kaushik, “Overcoming the Colonial and Geographical Barrier: India’s Traditional Relationship with Central Asia”, *Culture, Society and Politics in Central Asia and in India* (ed. by N.N.Vohra), Delhi 1999, p.148.

² See S.A.M. Adshead; *Central Asia in World History*, London 1993, pp.8-9.

For Russia, one of the instruments of control was the railway, specifically the four major lines which cross-hatched Central Asia. First, in the south, there was the Trans-Caspian began at Krasnovodsk in 1881, reaching Samarkand in 1888, Tashkent in 1889, Ferghana in 1899. Second, in the north, there was the Trans-Siberian from Moscow to Vladivostok, but skirting Central Asia, begun in 1891 and finished in 1903. Third from northwest to southeast, there was Orenburg to Tashkent, or Trans-Aral, line, built between 1900-1906. Fourth, from northeast to southwest, there was the Turksib, the Turkistan-Siberia line, started in 1912 and completed in 1930.³ In Central Asia, Russia expected to be more influential up to Samarkand, and from Samarkand to India Britain did so.

CHAPTER ONE: FOREIGN INTERVENTION AND POLICIES IN AND AROUND CENTRAL ASIA IN 1920

By 1920, British policy in Central Asia received criticism. Some British political circles expressed opinion that if the British might have said that they were not fighting for İstanbul and for Asia Minor, the homeland of the Turks, nor for Thrace; Britain would have had peace from Asia Minor to Bukhara, Turkistan and Central Asia. Aubrey Herbert, a Parliamentary member, insisted that the Britain should at least have adhered to her earlier pledges, and he ventured to believe that Britain should have then had quite in India, less trouble in Egypt, and no trouble in Asia Minor.⁴

As regards the building up “a great new Eastern Empire” for the British, Rt.Hon. F.D. Acland (Cornwall, Camborne)

³ S.A.M. Adshead; *Central Asia in World History*, London 1993, p.218.

⁴ Parliamentary Debates (PD), House of Commons, 5th Series, Vol.125, 12 February 1920.

tried to understand the level of necessity for the troops in building up such an empire which would always have to be held by an expensive garrison. If it was the policy of the British Government permanently to occupy “a great Empire, for example, in the Middle East”, there was really no chance whatever of cutting down the army estimates. The numbers were very large, particularly in regard to Mesopotamia. Acland continued by connecting the issue with Central Asia that if Britain began to occupy the hill country Britain’s only natural boundaries were “*the Black Sea, the Caucasus, the Caspian, and the deserts of Khorasan and Turkistan*”. Acland added: “*I do not believe my natural frontier can be found north of that vast territory. What is the policy of this nation with regard to that territory? We ought to realise that we only went to Baghdad and beyond as a military enterprise to retrieve the failure of the Dardanelles expedition and in these days when economy is so absolutely vital we ought to think well whether we really want to be there*”.⁵ British Parliament members seemed worried whether Britain could afford permanently to occupy extensive territories of the world.

However, in February 1920, thinking about the Turks and their part in the War, British parliamentary members seemed confused, for instance, according to some: “*It was the Ottoman Government that had drawn the sword*”, and, it “*would perish by the sword*”. As remembered years later in the Parliament, Herbert Henry Asquith (the British ex-PM in 1908-1916 and the existing Member of Parliament for Paisley in 1920-1924) at the Guildhall on November 9th, in the first year of the First World War, had further said then that: “*We have no quarrel with Mussulman subjects of the Sultan... The Turkish Empire*

⁵ Parliamentary Debates (PD), House of Commons, 5th Series, Vol.125, 23 February 1920.

has committed suicide".⁶ Similarly, in the House of Lords, in March 1920, Viscount Bryce commented on the lines that the Turkish Government ought no longer to be allowed to rule over subjects races of another faith, while Earl Curzon of Kedleston, the British Foreign Secretary, asserted that Mustapha Kemal was "*undoubtedly a formidable factor in the situation*", but to a relatively extent.⁷

Bolshevik policy in Central Asia, on the other hand, was in the early part of March 1920 still strictly controlled from Moscow. It then appeared to be governed by a general nervousness as regards the possibility of English military action against Transcaspia. As long as the English were in Khorassan the Bolsheviks considered the whole of Turkistan to be in danger. They had realised that genuine Mohammedan *Communism* did not exist, and they were convinced that everywhere British agents were secretly preparing for a widespread rising of all Central Asiatic Mohammedans against them.⁸

By the end of October 1919 the anti-Bolshevik forces had been driven back almost on all fronts. In December 1919, Denikin's army, the only remaining White force, almost disintegrated. As the possibility of rolling back Bolshevism faded away, the advance of the Red Army in Turkistan and the

⁶ See Sir Donald Maclean's quotation on the 26th of February 1920 in Parliamentary Debates (PD), House of Commons, Vol.125, 26 February 1920.

⁷ Parliamentary Debates (PD), House of Lords, Vol.39, 11 March 1920; According to Curzon, Mustafa Kemal was in a position of military advantage in Asia Minor. Curzon, however, thought that the military forces at his disposal had been greatly exaggerated, at any rate, it was the view of the British military authorities that from that point of view he was not quite as serious a factor as some had been disposed to think.

⁸ CAB24/104, C.P.1130, A Monthly Review of Revolutionary Movements in British Dominions Overseas and Foreign Countries, No.18, April 1920.

Caucasus raised the spectre of a Bolshevik threat to the Middle East where Britain had enjoyed undisputed supremacy since 1918.

The Red Army was also moving down along the Caspian coast towards Azerbaijan Republic.⁹ “*The ghost of the Russian bear*”, observed Winston Churchill, the British Secretary of War, on 3 January 1920, “...*ranges widely over the enormous countries which lead us to the frontiers of India, disturbing Afghanistan, distracting Persia, and creating far to the Southward great agitations and unrest among the millions of our Indian population who have hitherto dwelt in peace and tranquility under British rule*”.¹⁰

The British General Staff under the direction of Wilson, in early January 1920, conducted a study in detail as to what action could be taken to meet a Russian advance on the Middle East. Three lines of defence were considered:¹¹

(a). *İstanbul-Batum-Baku-Krasnovodsk-Merv;*

(b). *İstanbul-Batum-Baku-Enzeli-Teheran-Meshed;*

(c). *North Palestine-Mosul-Khaniqin-Birjand.*

Only the third line seemed defensible for the British General Staff.

The situation of control changed rapidly by the end of the summer 1920. After the capture of Krasnovodsk in February 1920, the Soviet Government was in full control of Transcaspia. The Persian Government and British Legation at Teheran feared that the conquest of Transcaspia would be followed by an invasion of the neighbouring Persian province

⁹ Houshang Sabahi; *British Policy in Persia 1918-1925*, Exeter 1990, p.61.

¹⁰ Houshang Sabahi; *British Policy in Persia 1918-1925*, Exeter 1990, pp.61-62.

¹¹ Houshang Sabahi; *British Policy in Persia 1918-1925*, Exeter 1990, p.62.

Khorassan by the Red Army. They particularly pointed to strengthening of the Soviet garrisons on the Persian-Turkistan frontier. But the Commander of the British forces in Khorassan, General Malleeson, believed that the concentration of the Soviet forces on *the Ashkhabad-Merv line* was purely defensive. According to the intelligence reports received by Malleeson, the Bolsheviks in Turkistan were “*very nervous regarding the Mohammedan situation*”.¹²

The Bolsheviks in Turkistan were convinced that everywhere British agents were secretly preparing widespread rising of all Central Asian Mohammedans against them and they believed the Afghans from Herat to Khorassan were similarly engaged. They also believed both Khiva and Bukhara had all along acted under British control and that the whole Turcoman people looked to the British as the ultimate deliverer. So long as the British were in Khorassan they considered the whole of the Turkistan position dangerous for them, and this was the governing motive for action against Persia.¹³ In other words, the British were worried that the Turks tried to reorient their Empire along *an east-west axis from Istanbul-Baku-Bukhara*.

By mid-March 1920, Ashkhabad and Merv were rife with rumours of an invasion of Persia by the Bolsheviks. By mid-November 1920 Wrangel’s army had been destroyed. After the withdrawal of the Persian Cossacks from Resht on October 21, 1920, the British troops came into contact with the Bolshevik forces who occupied the city. Throughout November 1920, the

¹² Houshang Sabahi; *British Policy in Persia 1918-1925*, Exeter 1990, p.102.

¹³ Houshang Sabahi; *British Policy in Persia 1918-1925*, Exeter 1990, p.102.

British aeroplanes repeatedly bombed the Bolshevik positions at Enzeli.¹⁴

In April the Persian Government was believed by the Soviet authorities to be sending a diplomatic mission to Moscow to negotiate with the Bolsheviks. This belief was in apparent contradiction with the recent statements of the Persian Minister for Foreign Affairs in London. The Bolshevik force which occupied Enzeli did so in order to dispose of the remnants of Denikin's fleet which had found refuge there, and which, pace the Bolsheviks, constituted a danger to their command of the Caspian. The recent creation at Resht of a local Soviet Republic showed that its agents were active.¹⁵

The Bolsheviks stood on Persian soil at Enzeli and Resht. The British High Commissioner at Coblenz, H.Stuart, transmitted the German Press comments on this line. According to the German Press comments, at the latter place, early in June, a Persian Soviet Government was founded in connection with Moscow. But they had not got as far as Teheran.¹⁶ Stuart drew attention to the fact that England's interests were at present directed on the one hand, to the expansion of her sovereignty from Asia to Europe over Asia Minor and the Balkans, and on the other, over Mesopotamia, Palestine and Egypt to Africa further she aimed at a connection with Danzig via the Ukraine, Rumania and Poland –in short at the position of a leading power in the Mediterranean and Baltic.¹⁷

¹⁴ Houshang Sabahi; *British Policy in Persia 1918-1925*, Exeter 1990, p.113.

¹⁵ CAB24/108, C.P.1587, A Monthly Review of Revolutionary Movements in British Dominions Overseas and Foreign Countries, No.20, June 1920.

¹⁶ For F.R.Z.320, 07.07.20 see FO371/5272/E8868/8868/44, H.Stuart (Coblenz) to Curzon, No.392, 22 July 1920.

¹⁷ For R.W.Z.452, 27.06.20 see FO371/5272/E8868/8868/44, H.Stuart (Coblenz) to Curzon, No.392, 22 July 1920.

The situation in Russian Turkistan stood in connection to the Bolshevik schemes in a similar position on the eastern side of the Caspian to that occupied by Trans-Caucasia on the western side. According to the General Staff Memorandum prepared by General C.W.Jacob, Chief of the General Staff on 12 May 1921, owing to internal trouble this province of Russian Turkistan was in a state of chaos during the whole of 1919, while the Bolsheviks gradually cleared the Menshevik troops of Denikin from it.¹⁸

Although it was not until February 1920 that, after capturing Krasnovodsk, the Bolsheviks succeeded in gaining full control of the province; their troops were closely followed in their advance by the official agents influencing the local people.

These agents who had been trained to spread their Bolshevik doctrines on the lines which had succeeded in Russia itself, set to work to force the full “communist gospel down the throats of the Mussalman inhabitants”. They nationalised and confiscated right and left; they decried all religious sentiments, and made themselves universally loathed.¹⁹

The British had indications that early in February 1920 the Soviet authorities in Moscow were much disquieted by the double-faced policy of Kabul and the growing influence of the British there, with consequent unacceptable demands addressed to the Bolsheviks by the Afghans. All these were apparently reported to the Soviet authorities from Tashkent: from the same

¹⁸ WO33/1066, General Staff Memorandum: “The Present Situation in the Middle East and Central Asia”, 12 May 1921.

¹⁹ WO33/1066, General Staff Memorandum: “The Present Situation in the Middle East and Central Asia”, 12 May 1921.

information they seemed to have been afraid also of an alliance between Bukhara and Britain.²⁰

A month later they learnt direct from Suritz at Kabul that a new orientation had been given to Afghan policy, and about the middle of April they proposed to enter into an agreement with the Afghans, probably anti-British in effect, and stipulating that neither side should enter into any alliance directed against the other.

About this time, namely, the middle of April, the Moscow authorities found that Elieava and Broido, their representatives at Tashkent, were not transmitting their instructions to Suritz at Kabul, but were on many points carrying out an independent policy tending towards the establishment of a Turcoman Republic and so undermining the whole structure of All-Russian foreign policy as conceived by the People's Commissariat for Foreign Affairs, more particularly in Persia. The idea of a Turcoman Republic seemed to have originated with Broido, and he was sent by Eliava to Khiva; thus in the view of the Soviet Government hindering the realisation of its Mussulman policy.²¹

Suritz's hand would strengthen, later in October 1920, by the arrival in Kabul of Cemal Pasha, who formerly commanded the Turkish armies in Syria and Palestine, with a Bolshevick-Turkish Mission, the object of which was to impress on the Amir the close unity existing between the Bolsheviks and Islam. The effect of this new factor on the relations between Afghanistan and India had yet to be seen.²² Thus the British

²⁰ CAB24/107, C.P.1406, A Monthly Review of Revolutionary Movements in British Dominions Overseas and Foreign Countries, No.19, May 1920.

²¹ CAB24/107, C.P.1406, A Monthly Review of Revolutionary Movements in British Dominions Overseas and Foreign Countries, No.19, May 1920.

²² WO33/1066, General Staff Memorandum: "The Present Situation in the Middle East and Central Asia", 12 May 1921.

General Staff considered that the degree of success achieved by the British Mission in Kabul would be a sure test of the results of the addition of Cemal's Pan-Islamic touch to the purely Bolshevik efforts of Suritz.

A report had been received that a new school for Eastern Propaganda, possibly intended to take the place of the Moscow Muslim Bureau recently closed down, had been opened at Tashkent and that agitators were being trained there for propaganda work in India. The report was not recent: a fact which may affect the validity of the information.²³

The consideration and discussion over the whole field of British policy in the Middle East, from the eastern shores of the Mediterranean to the borders of India was intensive. According to the Memorandum by the Secretary of State for War enclosing a telegram dated April 26, 1920, from the General Officer Commanding, İstanbul, and asking for a definite decision in regard to the withdrawal of the force of one British and one Indian Battalion from Batum.²⁴ In regard to "*the western part of this great area*" it was pointed out that the Treaty of Peace with Turkey would be a very hard one, and it was recognised that it was almost certain to arouse resistance. In Thrace, İzmir and the Straits it should be possible to deal with this resistance, but this was not the case in Asia Minor, where hostilities appeared to be inevitable.²⁵

The evacuation of Batum at the present moment would tend to stiffen the attitude of Mustapha Kemal and his supporters. "*In the eastern half of the area under*

²³ CAB24/107, C.P.1406, A Monthly Review of Revolutionary Movements in British Dominions Overseas and Foreign Countries, No.19, May 1920.

²⁴ CAB23/21, C.24 (20), Conclusions of a Meeting of the Cabinet held on Wednesday, 5 May 1920.

²⁵ CAB23/21, C.24 (20), Conclusions of a Meeting of the Cabinet held on Wednesday, 5 May 1920.

*consideration” the Cabinet were informed that the Secretary of State for War insisted on withdrawing our forces from Enzeli, which in the course of the discussion, it was mentioned were costing 2,000,000 pounds a year. This would open northern Persia to the Bolsheviks and probably involve “the fall of the present friendly Persian Government”, and would jeopardise our policy in Persia. “We are also about to withdraw British Indian forces from Meshed, where their retention had undoubtedly been a deterrent to the Bolsheviks in following up into Persia their successes in Transcaspia. It was difficult to judge what the reactions of these retirements might be on the situation in India. It was not contended that the evacuation of Batum by itself would produce these serious consequences in the Middle East, but Batum happened to be, at the moment, a symbol of the British and Allied interest in the Middle East ”.*²⁶

A new attack on Baku from Enzeli was not likely after the proclamation of the Azerbaijan Republic, knowing that Soviet Russia and the Azerbaijan Republic could not be sure that the British would not make.

For the immediate reasons underlying the Soviet invasion of Iran F.F.Raskolnikov, commander of the Red Fleet, decided to seize Enzeli and to remove from there all the White ships, thus depriving the British of their mainstay on the Caspian Sea.²⁷ As early as 1919 the Bolsheviks had considered ways and means of exploiting the development of the Jangali Movement. In that year, when the Jangali forces having a difficult time fighting Iranian troops sent from Teheran, Kuchik Khan sought the support of the Bolsheviks, by negotiating with Raskolnikov, who landed in Enzeli at the head of the Red

²⁶ CAB23/21, C.24 (20), Conclusions of a Meeting of the Cabinet held on Wednesday, 5 May 1920.

²⁷ Rouhollah K. Ramazani; *The Foreign Policy of Iran 1500-1941*, Virginia 1966, p.145.

forces in May 1920.²⁸ Actually, the barrier between Soviet Russia and Iran had been broken down when the Bolsheviks overthrew the anti-Soviet regime in Russia Azerbaijan in April 1920. The Denikin squadron escaped to the Iranian port of Enzeli, and the result was the invasion of Iran, the establishment of the Soviet Republic of Gilan, and the downfall of the author of the 1919 agreement.²⁹ Gilan controlled the mountainous region north of Teheran and Enzeli, the strategic Caspian seaport.³⁰

According to the British, the Pan-Islamists in India and Turkey were openly in touch with one another through the Turkish Red Crescent Society. Money was being collected for the Society all over India and Muhammad Ali, the leader of the Indian Khilafat Delegation, had written to the Society asking how this money should be used to the best advantage. There was also information that Indian deserters were reported as having made common cause with the Turkish Nationalists and as serving in their ranks. Among them was one Faqir Muhammad, who was reported to have joined the Turkish Army on the Mesopotamian front. The prominent Indian renegade, Abdur Rahman Peshawari, alias Nihad Bey, who was recently with the Nationalist forces at Angora and was now at Brussa, was reported to have established touch with the Turkish Government through one Abdul Gaffar, an Indian beadseller from Lahore. Syed Maqbul Hussein, the Bengali Muhammadan who was previously reported to have passed through Sivas and

²⁸ Rouhollah K. Ramazani; *The Foreign Policy of Iran 1500-1941*, Virginia 1966, p.153.

²⁹ Rouhollah K. Ramazani; *The Foreign Policy of Iran 1500-1941*, Virginia 1966, p.164.

³⁰ Frederick Stanwood; *War, Revolution & British Imperialism in Central Asia*, London 1983, p.7; The Jangalis became even more important in 1918 owing to their association with the Bolsheviks.

joined Lieut. Abdur Rab's party en route for Afghanistan and India, had recently been seen in İstanbul, dressed in Arab style. He was overheard speaking in a pro-Nationalist and Pan-Islamic tone with some Indian soldiers.³¹

According to a monthly review circulated by the Home Secretary, Directorate of Intelligence (Home Office) dated June 1920, under the classification of "Near Eastern States", Turkey, Persia, Armenia, Persia, Egypt was taken into consideration. It was noted that a Pan-Islamic conference, to be held in Kabul, was reported. The Amir of Afghanistan was to preside, and the proposal to be discussed was that as soon as Mustapha Kemal opened hostilities the Amir should follow his lead and declare a "Jihad".³²

The FO memorandum by the Secretary of State for Foreign Affairs dated 8 June 1920 indicated that the events of the war had precipitated an issue had long been impending, viz. the regulation of the policy and administration of the countries lying between the western frontiers or outskirts of India and the eastern end of the Mediterranean.³³

³¹ FO371/5170/88230, Weekly Summary of Intelligence Reports issued by M.I.I.c., İstanbul Branch, for week ending 23rd June, 1920. The British Prime Minister, David Lloyd-George (1916-1922), advocated the idea that the British policy was "a policy of releasing all non-Turkish population from Turkish away". Lloyd-George continued: "*That has been accepted by everybody, in the House and outside. There has been a dispute about İstanbul. There the Turk is in possession*". Lloyd-George asserted that the Arab States had been taken from under his dominion. That was the policy. Lloyd-George noted: "*If we allowed Mustapha Kemal, or any man of his type, to organise forces in order to break down that policy, Europe would have failed dismally in its duty*". Parliamentary Debates (PD), House of Commons, Vol.130, 23 June 1920.

³² CAB24/108, C.P.1587, A Monthly Review of Revolutionary Movements in British Dominions Overseas and Foreign Countries, No.20, June 1920.

³³ CAB24/107, C.P.1434, Memorandum by the Secretary of State for the Middle East: Future Administration of the Middle East, 8 June 1920.

In June 1920, the Moscow Bolshevik official organ "Izvestia" recently published details showing the wide scale on which propaganda and agitation were being organised in Russia. The main instrument in this organisation was shown to be the Russian Telegraph Agency, commonly known by the abbreviated form of "Rosta". At a recent conference of the latter representatives were called in from all over Russia, including Baskheria, Siberia, and Turkistan. Of the 137 representatives present 98% were said to be communists.³⁴

The same month, a meeting of Young Turks, Arabs, and Persian Nationalists was held at Lugano on 1st of June, 1920. The President, Necmeddin Mollah, reported that the Congress recently held in Munich had decided that all Islam should support the union between Mustapha Kemal and the Russian Soviet Government. Meanwhile the Soviet Government continued to maintain that the Persian Revolution was gathering way under its own impetus and was the doing of individual partisans over whom it had no control. In fact, the "neutrality" of the Soviet Government in Persia was not unlike the disinterestedness of the different Balkan States in Macedonia before the war.³⁵

In July 1920, the pro-Nationalist activities of one Abbas Khan, an Indian, whose identity had not been fully established. Abbas Khan was believed to have proposed to Mustafa Kemal "*a scheme by which the finances of Nationalist Turkey should be guaranteed by the Muslim countries of Bukhara, Afghanistan, and India*", and that paper money should be

³⁴ FO371/5170/88230, Weekly Summary of Intelligence Reports issued by M.I.I.c., İstanbul Branch, for week ending 23rd June, 1920.

³⁵ CAB24/111, C.P.1804, A Monthly Review of Revolutionary Movements in British Dominions Overseas and Foreign Countries, No.21, July 1920.

issued in Anatolia against this guarantee.³⁶ A small mission, led by Abbas Khan, was now “*on the point of departure for Afghanistan via Merv*”, with the object, it was assumed, of inviting the co-operation of the above-mentioned countries.³⁷ It may be remembered that “*during the Balkan wars, Indian sympathy was exploited on behalf of the Turks by the anti-British and fanatical Indians then in Turkey, by whom strenuous efforts were made to flood India with Turkish War bonds*”.³⁸ Such a scheme as that of Abbas Khan, though slightly different in application, would have “the same eventual unhealthy effect, viz. of converting the interest and sympathy of the Muslim countries under British influence for Nationalist Turkey into a material rather than a pseudo-spiritual state”.³⁹

Among the foreign Muslims in İstanbul, Zakaria Khan, an Afghan claiming relationship with the reigning Amir’s family, had been noticed from time to time during the last six months. Having made ineffectual efforts since the Armistice to return to Afghanistan via India, he had lately settled down in İstanbul and had had dealings, believed to be of an underground political character, “*with an Indo-Afghan group of shady political tendencies*”.⁴⁰ Zaharia Khan was now financed by Prince Abdul Majid, the Heir Apparent and occupied without payment a good house which was the property of the

³⁶ FO371/5170/E8567/262/44, No.984, Weekly Summary of Intelligence Reports issued by M.I.I.c., İstanbul Branch, for week ending 1st July, 1920.

³⁷ FO371/5170/E8567/262/44, No.984, Weekly Summary of Intelligence Reports issued by M.I.I.c., İstanbul Branch, for week ending 1st July, 1920.

³⁸ FO371/5170/E8567/262/44, No.984, Weekly Summary of Intelligence Reports issued by M.I.I.c., İstanbul Branch, for week ending 1st July, 1920.

³⁹ FO371/5170/E8567/262/44, No.984, Weekly Summary of Intelligence Reports issued by M.I.I.c., İstanbul Branch, for week ending 1st July, 1920.

⁴⁰ FO371/5170/E8567/262/44, No.984, Weekly Summary of Intelligence Reports issued by M.I.I.c., İstanbul Branch, for week ending 1st July, 1920.

Ministry of Evkaf (Pious Endowments). Zakaria Khan saw “a good deal of the Heir Apparent himself”, and was suspected of “*intriguing with him on behalf of a Turco-Afghan understanding*”.⁴¹ “*There is very little to confirm this belief but there is no doubt that Zakaria Khan has recently spread damaging rumours in high Turkish circles regarding the Amir’s sympathy with the Indian Khalifat agitation and the readiness of India to make common cause with Afghanistan against Great Britain on the strength of a mutual desire to prevent the dismemberment of Turkey*”.⁴²

In the beginning of July 1920, it was reported by the British that the Turkish Nationalists and other Pan-Islamic elements continued to carry on an active propaganda in favour of the throne of Turkey and the Khalifat, “finding as usual much convenient material in the fanatical activities of anti-British Muslims” in India and Afghanistan.⁴³ The Amir of Afghanistan, as well as prominent members of the Indian Khalifat Delegation, had made speeches and written letters promising their aid to Turkey if it was required, and these were duly quoted and embroidered in the interests of Nationalist Turkey.⁴⁴

According to the Indian Khilafat Delegation (Mohammed Ali, Syud Hossain, Sjed Sulaiman Nadwi, Abul Kasem)

⁴¹ FO371/5170/E8567/262/44, No.984, Weekly Summary of Intelligence Reports issued by M.I.I.c., İstanbul Branch, for week ending 1st July, 1920.

⁴² FO371/5170/E8567/262/44, No.984, Weekly Summary of Intelligence Reports issued by M.I.I.c., İstanbul Branch, for week ending 1st July, 1920.

⁴³ FO371/5170/88230, Report 1128 (Pan-Islamism) in Weekly Summary of Intelligence Reports issued by M.I.I.c., İstanbul Branch, for week ending 8th July, 1920.

⁴⁴ FO371/5170/88230, Report 1128 (Pan-Islamism) in Weekly Summary of Intelligence Reports issued by M.I.I.c., İstanbul Branch, for week ending 8th July, 1920.

submitted the views and sentiments of the Indian people in regard to the future of the Khilafat and the proposed settlement of peace with Turkey.⁴⁵ They indicated that it was “*too often forgotten that we are the greatest Mohammedan power in the world*”; one-fourth of the population of the British Empire was Mohammedan.⁴⁶

In India, “the extremists” had taken advantage of the unsettled state of the Ottoman Empire during the last few months to bring their claim of India for the Indians more prominently before the public eye.

Numerous Committees had been formed all over India under the Indian Khalifat Association and the Delegation, which had been sent to Europe under Muhammad Ali, was in touch with the Red Crescent Society of Turkey. The French Press in Constantinople had given a prominent place to the claims of the Association and recently a rumour had been current to the effect that the Committee had informed the British Government that, unless peace with Turkey was concluded by the end of August, the Muslims of India would no longer “recognise the Viceroy of India”.⁴⁷ In this way the Pan-Islamic fervour of the Indian and other Muslims was “constantly exploited in Turkish Nationalist interests”.⁴⁸

⁴⁵ Curzon’s Private Papers, From Indian Khilafat Delegation to Curzon, 10 July 1920.

⁴⁶ Curzon’s Private Papers, From Indian Khilafat Delegation to Curzon, 10 July 1920.

⁴⁷ FO371/5071/E9649/262/44, Robeck to Curzon, No.1044, (Report 1157 on Pan-Islamism) in Weekly Summary of Intelligence Reports issued by M.I.I.c., İstanbul Branch, for week ending 15th July, 1920.

⁴⁸ FO371/5071/E9649/262/44, Robeck to Curzon, No.1044, (Report 1157 on Pan-Islamism) in Weekly Summary of Intelligence Reports issued by M.I.I.c., İstanbul Branch, for week ending 15th July, 1920.

Meanwhile, due to the critical economic situation throughout the Crimea, General Wrangel was compelled to advance into the grain producing districts in the north and east. Large stores of grain collected by the Bolsheviks for export to central Russia fell into his hands, but he had so far been unable to transport any appreciable quantity.⁴⁹

The economic situation in Turkistan, according to a well informed trader who had just come through from Bukhara, showed little sign of improvement. The Communists continued to enforce their particular principles and consequently had killed all trade and destroyed all initiative. Their fair promises of consideration for the feelings of the native population had boiled down to the appointment of a few Muslims as representatives in local Soviets and a relaxation of the rules prohibiting private trade. A certain number of petty traders had endeavoured to profit by this relaxation but on a very small scale and only locally.⁵⁰ As the Communists themselves had no knowledge of trade, they had been compelled to appoint a number of merchants as official buyers. Most of these merchants were individuals, whose character would not bear "*scrutiny*". The result was that having abolished legal trade and intercourse, the Communists were themselves indulging in the very speculation and embezzlement they claimed to have put down among the trading classes, and as usual the people at

⁴⁹ FO371/5071/E9649/262/44, Robeck to Curzon, No.1044, (Report 1157 on Pan-Islamism) in Weekly Summary of Intelligence Reports issued by M.I.I.c., İstanbul Branch, for week ending 15th July, 1920; The general situation in the Crimea improved considerably, both as a result of the strong disciplinary measures adopted by General Wrangel, and in consequence of the military successes on the front.

⁵⁰ FO371/5170/E10708/262/44, Robeck to Curzon, No.1155, Weekly Summary of Intelligence Reports issued by M.I.I.c., İstanbul Branch, for week ending 5th August, 1920.

large were “*the sufferers*”.⁵¹ As regards the raw materials of Turkistan, such stores of them, chiefly cotton, wool, lucern seed, etc., as were being preserved in warehouses on or near the railway, had all been registered and were being gradually exported under the immediate control of the Central Economic Soviet in Moscow. The bulk of the material was being sent to the latter town. So far only cotton had been sent and the transport was proceeding very slowly. Such goods and materials as lied outside the reach of the Bolsheviks, as for example in the more distant villages of Bukhara, Khiva and Transcaspia, stil remained in the possession of their lawful owners.⁵²

Efforts were being made by native traders to export these goods by routes to the Persian and Afghan frontiers to India. These efforts of the local Transcaspian and Bukhara traders to reopen the ancient caravan routes (discarded since the construction of the Central Asian railway) were particularly interesting in the caravan trade between Central Asia and India.⁵³

Export through Krasnovodsk (the last stronghold of the anti-Bolshevik Transcaspian regime) was out of the question as, even if the goods were succesfully brought as far as the port without touching the railway, they could not be embarked without a very great risk of seizure by the Bolsheviks who were

⁵¹ FO371/5170/E10708/262/44, Robeck to Curzon, No.1155, Weekly Summary of Intelligence Reports issued by M.I.I.c., İstanbul Branch, for week ending 5th August, 1920.

⁵² FO371/5170/E10708/262/44, Robeck to Curzon, No.1155, Weekly Summary of Intelligence Reports issued by M.I.I.c., İstanbul Branch, for week ending 5th August, 1920.

⁵³ FO371/5170/E10708/262/44, Robeck to Curzon, No.1155, Weekly Summary of Intelligence Reports issued by M.I.I.c., İstanbul Branch, for week ending 5th August, 1920.

very wide awake to all attempts to run contraband across the Caspian.

Besides, large numbers of schools had been opened for the native population under the direction of Turkish teachers. They were not enjoying much success, however, owing chiefly to the lack of school books, etc. Which could only be printed in a very small number in Tashkent. The teaching was "*largely based on communist principles, and is consequently not popular among the Moslems*".⁵⁴ The Tashkent Propaganda School continued to turn out "*numbers of trained agitators for work in India, Afghanistan and Persia*". These agitators were selected from all classes and professions, and left the school well equipped with money for their work.⁵⁵

On 4th of August, 1920, in the House of Lords, Lord Wester Wemyss rose to call attention to the Treaty with Turkey by asking the question: "When Turkey, misguided, criminally perhaps, threw in her lot with our enemies, Great Britain as an assurance to the Mohammedan world pledged herself to maintain the spiritual authority of the Sultan, and later the Prime Minister declared that we were not fighting to deprive Turkey of her capital or of her rich and renowned lands of Asia Minor predominantly Turkish in race. How do the terms of this Treaty accord with those declarations?". Lord Wemyss drew attention to the fact that "the security of our Indian Empire rested mainly upon the mutual faith and confidence of the peoples." And that trust in Britain on the part of Britain's Indian fellow-subjects once broken, or even bent, the

⁵⁴ FO371/5170/E10708/262/44, Robeck to Curzon, No.1155, Weekly Summary of Intelligence Reports issued by M.I.I.c., İstanbul Branch, for week ending 5th August, 1920.

⁵⁵ FO371/5170/E10708/262/44, Robeck to Curzon, No.1155, Weekly Summary of Intelligence Reports issued by M.I.I.c., İstanbul Branch, for week ending 5th August, 1920.

inhabitants of India would “inevitably turn in other directions than Great Britain in the hope of finding the means of fulfilling their political and social aspirations”, and Wemyss feared that in so doing they would believe that in Pan-Islamism they would have found the instrument for which they sought.⁵⁶

Regarding the activities in Central Asia of Enver Pasha, the ex-CUP member which ruled the Ottoman Empire between 1913-1918, it was suspected, by the British, in September (1920) to be organising and training a considerable army of Turks and Tartars in Eastern Turkistan for the invasion of India. Enver Pasha had previously returned from Moscow with important messages from Lenin. The idea then was that as soon as Poland was crushed the march on India would commence, Enver Pasha being appointed to the command of the troops during the new operations. Local intrigues in Persia to win over to the Russian side the more important of the neutral troops was included in Enver’s programme, and it was reported that the services of Das Gupta, the notorious Indian Seditious, who

⁵⁶ Parliamentary Debates (PD), House of Lords, Vol.41, 4 August 1920. On the 26th of February, 1920, Lloyd-George reminded his speech in January 1918 indicating that: “*While we do not challenge the maintenance of the Turkish Empire in the homelands of the Turkish race with its capital as İstanbul—the passage between the Mediterranean and the Black Sea being internationalised and neutralised (as they will be)—Arabia, Armenia, Mesopotamia, Syria, and Palestine are in our judgement entitled to a recognition of their separate national conditions*”. However, the Turkish Treaty would not serve to this end”. Parliamentary Debates (PD), House of Commons, Vol.125, 26 February 1920; Furthermore, on 26th of February, 1920, the British Prime Minister, David Lloyd-George (1916-1922) claimed as regards “İstanbul” that “*The Gates will never be closed by the Turk in the face of a British ship again*”.

was well known to all the Turkish leaders, would be fully employed.⁵⁷

With the re-capture of Resht in July (1920) by the Persian Cossacks, the Bolsheviks, it was true, lost an important centre of distribution of Communist literature and propaganda.⁵⁸

Early in October 1920 the Bolsheviks' forced withdrawal from Resht upon Enzeli discovered their unpopularity in Northern Persia. Their departure from Resht was preceded by a general requisitioning of large quantities of rice and grain. Local merchants, however, set fire to the storehouses, where the requisitioned commodities laid, and Bolshevik retaliation of the same kind, but on different buildings, drew upon them an attack by the incensed inhabitants.⁵⁹ The effect of the temporary Bolshevik occupation of the Resht area was, in fact, a wholesale revulsion of feeling in favour of the British, who, it was recognised, had respected the rights and customs of the population. Tartar troops fighting for the Bolsheviks passed over to the Persians.⁶⁰

As regards the "Central Asiatic States", Turkish Bolshevik domination of the Caucasus, had been obtained in face of the increasing hostility to the Soviet regime on the one hand and of sturdy resistance to Pan-Islamic influences on the

⁵⁷ CAB24/112, C.1998, A Monthly Review of Revolutionary Movements in British Dominions Overseas and Foreign Countries, No.23, September 1920.

⁵⁸ CAB24/112, C.1998, A Monthly Review of Revolutionary Movements in British Dominions Overseas and Foreign Countries, No.23, September 1920.

⁵⁹ CAB24/117, C.P.2352, A Monthly Review of Revolutionary Movements in British Dominions Overseas and Foreign Countries, No.25, November 1920.

⁶⁰ CAB24/117, C.P.2352, A Monthly Review of Revolutionary Movements in British Dominions Overseas and Foreign Countries, No.25, November 1920.

other.⁶¹ As regards the “Far Eastern States”, in Siberia, before his reported departure from Chita with what was left of the Kolchak gold, Semenoff, having offended the reactionaries, the democrats, and the Japanese, had broken with them all. It seemed, therefore, that his part in Siberian politics was likely to be restricted, and in some quarters it was said that he might even not be disinclined to offer his services to the Bolsheviks.⁶²

The Persians, it was said, had information that the Bolsheviks intended, for economic reasons, to attack Khorassan. The Persian authorities had been encouraging to the utmost of their power the transport of supplies and other necessaries to Soviet Russia from Khorassan. The Persian authorities in favour of the draft treaty said that as Russia was now free from internal and external pressure, if the agreement was not signed, would be open to invasion from all sides, whether from Azerbaijan or Khorassan.

Regarding Siberia, it was reported that the “Far Eastern State” was being used as a blind for Communism. The Bolsheviks were working for the dissolution of the local assembly in Vladivostock, an event which might cause a reactionary *coup d’etat*, resulting probably in the formation of two buffer states, in commercial contact, but under separate political control. “The farcical elections of the Constituent Assembly would probably secure a Bolshevik majority.”⁶³

For Britain, nationalism was the principal complication for their central Asian policies, though it assumed in London

⁶¹ CAB24/115, C.P.2192, A Monthly Review of Revolutionary Movements in British Dominions Overseas and Foreign Countries, No.24, October 1920.

⁶² CAB24/115, C.P.2192, A Monthly Review of Revolutionary Movements in British Dominions Overseas and Foreign Countries, No.24, October 1920.

⁶³ CAB24/118, C.P.2492, A Monthly Review of Revolutionary Movements in British Dominions Overseas and Foreign Countries, No.26, December 1920.

reified form of more comprehensible dangers: “*German or Turkish imperialism, pan-islam, pan-turan, or ‘simply’ extremism*”. The reconciliation of Turan and Iran, for example, made plausible by the Hindu-Muslim Lucknow Pact of 1916, promised nightmarish consequences for the British Empire in Asia.⁶⁴

As well as Central Asia, the existing conditions and political divergencies of the Caucasus seemed to be extremely disturbed. In Soviet Russia, propaganda sought to fill the people with hatred of the British, so in the East it sought to arouse similar hatred among the Muslims in the region.

CHAPTER TWO: CONSTRUCTING A NEW CONTOUR IN CENTRAL ASIA IN 1921

Around Central Asia, situation was altered drastically with the Persian *coup* of 21 February 1921. After the victory of Persian Cossack Brigade headed by Reza Khan and directed by the British, the dissolution of the autonomous Government of Khorassan was suppressed. Brigadier-General Reza Khan deposed the Qajars and he initiated successful campaigns to eliminate ‘separatist’ movements in Tabriz, Mashhad and the Janglis in Gilan as well as against Simko’s rebellion in Urmia-Tabriz region which could hardly be defeated towards the end of August 1922. In other words, the advent of the Bolshevik Revolution and its repercussions in Persia was suppressed to a greater extent.

The withdrawal of the Soviet troops from Gilan and the Soviet-Persian Treaty of 26 February 1921 signalled the decision of Moscow to make the cooperation with the central government in Teheran rather than with the Gilan

⁶⁴ Frederick Stanwood; *War, Revolution & British Imperialism in Central Asia*, London 1983, pp.4-5.

revolutionaries, the keystone of its Persian policy.⁶⁵ The perception of the decreased Bolshevik threat was reinforced by completion of the Soviet withdrawal by the end of September and Reza Khan's decisive victory over the Gilan revolutionaries towards the end of October.⁶⁶ According to British intelligence, the communists, following the collapse of the Gilan revolution, concentrated their efforts on setting up party organizations in major cities, particularly in Teheran, Tabriz and Meshed.⁶⁷

On February 21st, 1921, the Kasvin and Hamadan sections of the Persian Cossack Brigade, numbering between 2,500 and 3,000 strong, marched upon Teheran, where they were joined by some 700 local Cossacks. Riza Khan announced his determination to capture the capital, and stated that they were determined not to be bullied by the Bolsheviks, and therefore could not allow the existing inefficient Government to continue in office. They intended to establish a strong administration capable of protecting Teheran after the withdrawal of the British troops, and expressed complete deference to the authority of the Shah, who accepted the new regime. Its acceptance later by the Bakhtiaris secured support from the provinces. Even before this *coup* British political credit in Persia stood much higher than Russian. The Soviet Government demanded guarantees, before withdrawing its

⁶⁵ Houshang Sabahi; *British Policy in Persia 1918-1925*, Exeter 1990, p.134.

⁶⁶ Houshang Sabahi; *British Policy in Persia 1918-1925*, Exeter 1990, p.137.

⁶⁷ Houshang Sabahi; *British Policy in Persia 1918-1925*, Exeter 1990, p.162.

troops from Enzeli, that the British should first withdraw their forces from Persia.⁶⁸

It was reported in January 1921 from Bolshevnik sources that the Persian Socialists and the so-called Iranian Communist Party had joined forces against the Government. The Iranian Party was centred in Baku and had branches throughout the towns of North Caucasus; its adherents were said to be rapidly increasing. Bolshevnik propoganda was active among the Persians of the Northern Caucasus and Trans-Caucasia. Early in February of 1921 the Bolshevniks had set a scheme afoot for the organisation of Persian tribes in the South of Azerbaijan to attack Ardebil.⁶⁹

In Central Asiatic States; in Northern Caucasus, advices were received in İstanbul on February 18th, 1921, of the invasion of Georgia by Armenian and Azerbaijan troops, in conjunction with Red Armenians, the Armenians attacking from the South and the Azerbaijanis on the East Georgian frontier. The British and French Missions had left Tiflis, and the government had installed itself at Batum. Bolshevnik plans for a *coup d'etat* in Georgia had for long been maturing in characteristic fashion.⁷⁰ Though the Bolshevnik press continued

⁶⁸ CAB24/121, C.P.2766, A Monthly Review of Revolutionary Movements in British Dominions Overseas and Foreign Countries, No.28, February 1921; The Persian Foreign Office replied that as the British had given assurances that they would have evacuated Persia by April 1st, 1921, the Soviet authorities might be certain this would be done. The Persian Foreign Minister at the same time demanded the immediate withdrawal of the Soviet troops.

⁶⁹ CAB24/121, C.P.2766, A Monthly Review of Revolutionary Movements in British Dominions Overseas and Foreign Countries, No.28, February 1921.

⁷⁰ CAB24/121, C.P.2766, A Monthly Review of Revolutionary Movements in British Dominions Overseas and Foreign Countries, No.28, February 1921.

to paint “roseate pictures” of the felicity of Soviet administration, it was reliably reported that things in Azerbaijan were very unsettled. Before the projected invasion of Georgia early in February 1921, some new Russian units were reported to have appeared in Azerbaijan. The troops talked chiefly of the anticipated invasion of Georgia and the sack of Tiflis.⁷¹ The absence of the Armenian forces fighting against the Georgians enabled the Dashnak (Nationalist) Party to execute a successful *coup d'état* at Erivan on February 19th, 1921. The Armenian Soviet Commissars were arrested, and a Dashnak Provisional Government was in power.⁷²

In South Caucasia, the Rev. H. W. Harcourt, who was the representative of the Lord Mayor of London's Armenian Relief Committee in Erivan and Tiflis for more than a year past, arrived in Istanbul on the 2nd of March, 1921.⁷³ Harcourt only left Tiflis on the eve of the occupation of the city by the Soviet forces.⁷⁴ Up to the last moment the Georgian Government had been optimistic, and he was of opinion that they had greatly underrated the enemy's strength and efficiency, as well as the scope of his operations.⁷⁵

According to Harcourt, the Georgian army never had a chance of successful resistance to the Soviet invasion, which he describes as another step in a far-reaching strategic and political scheme, which aimed at the re-establishment of the old Russian

⁷¹ CAB24/121, C.P.2766, A Monthly Review of Revolutionary Movements in British Dominions Overseas and Foreign Countries, No.28, February 1921.

⁷² CAB24/121, C.P.2766, A Monthly Review of Revolutionary Movements in British Dominions Overseas and Foreign Countries, No.28, February 1921.

⁷³ FO406/45/E3296/116/58, No.250, Rumbold to Curzon, 8 March 1921.

⁷⁴ FO406/45/E3296/116/58, No.250, Rumbold to Curzon, 8 March 1921.

⁷⁵ FO406/45/E3296/116/58, No.250, Rumbold to Curzon, 8 March 1921.

Government of the Caucasus, under the disguise of a chain of federated Soviet republics, taking their political and military direction from Moscow.⁷⁶ In 1921 in Armenia the success of the Dashnak revolt was short-lived and the Reds soon recaptured Erivan, indulging in savage reprisals and restoring Soviet Government in the major part of Armenia. The national revolt in the Zanguezur appeared to continue. In Georgia, with the capture of Kutais, the last foothold of the overthrown Georgian Government, Georgia had become completely Red. In Turkistan, the "Pravda" asserted that there was no more hope of a counter-revolutionary movement in Khiva, where the Soviet was organizing trade unions and putting agrarian laws into practice, while the "Rosta" published papers in Russian and Turkoman. There was some talk about the beginning of January 1921 of the Soviet Government's appointing one Gashkevitch to organise military affairs in arming the population in Bukhara. Gashkevitch was to have a staff of instructors expert in the native languages. He was to carry on his work only under the direction of the revolutionary committee, the local political situation being kept well in view.⁷⁷

In Turkistan, according to Moscow, White Guard Generals and Atamans were again raising White Guard bands against Turkistan. Sokolnikoff, the head of the Red Army in Turkistan, had reported to Moscow the organisation in the

⁷⁶ FO406/45/E3296/116/58, No.250, Rumbold to Curzon, 8 March 1921; Harcourt believed that an armed conflict between the Soviet forces and the Kemalists was almost inevitable, in consequence of the continued occupation by the latter of Kars and Alexandropol, and the report that they had occupied Ardahan and Artvin, which had been evacuated by the Georgians' and were advancing towards Batum.

⁷⁷ CAB24/122, C.P.2852, A Monthly Review of Revolutionary Movements in British Dominions Overseas and Foreign Countries, No.29, March 1921.

Semiretje district of a White centre, which directed all rebellions in Turkistan. The revolt was spreading rapidly, and the peasants were killing Bolshevik propagandists. Sokolnikoff asked for fresh instructions and important reinforcements. Three hundred and ten organisations, two-thirds of them Mohammedan, were said to have been represented at the second Turkistan Communist Congress of Youths at Tashkent, and to have professed themselves willing to undertake propaganda in the East and to join in a Red war.⁷⁸

In Afghanistan, Suritz, the Soviet envoy at Kabul, had been complaining of the non-fulfilment of Moscow's promises of funds, and had committed himself to some of Cemal Pasha's projects, which he was now no longer able to finance. Latterly Cemal Pasha's activities appeared to have been finding scant favour with Suritz at Kabul and with the Foreign Office at Moscow. Cemal was, indeed, being deceived both by the Bolshevik Office at Tashkent and by Suritz, and appeared to have been led to believe in Bolshevik units with the Pamirs and Bolshevik wireless stations and representatives, which had no existence in fact.⁷⁹

In Afghanistan, the Commisar Bravin, who was head of the first Bolshevik Mission in Kabul in 1919, was reported to have been murdered at Ghazni. He had remained in Afghanistan since his supersession by Suritz. The Commisar Rosenberg, late of the Moscow Foreign Office, was believed late in January 1921 to be *en route* for Kabul to take part in the advanced centre of Soviet propaganda for India. Suritz, the Bolshevik envoy in Afghanistan, was receiving reports early in

⁷⁸ CAB24/121, C.P.2766, A Monthly Review of Revolutionary Movements in British Dominions Overseas and Foreign Countries, No.28, February 1921.

⁷⁹ CAB24/122, C.P.2852, A Monthly Review of Revolutionary Movements in British Dominions Overseas and Foreign Countries, No.29, March 1921.

February 1921 from an agent who had made a tour in Northern and Central India, and had discussed revolutionary matters with leaders of various illegal organisations. The Amir had appointed Cemal Pasha, ex-Commanding Officer in Palestine, to command the Afghan Army of the South, in which according to Moscow, 15,000 British Indian emigrants were said to have enrolled. 50 Turkish officers were reported to be with Cemal.⁸⁰

In Siberia, under the British classification of “Far Eastern States”, in December 1920, a considerable anti-Communist movement was reported in the western part of Siberia. The movement was stimulated by the mobilisation carried out by the Siberian Revolutionary Committee and headed by the Peasants’ Union and the Tribal Self-Governments. The Tribal organisations did most of the work, while the Peasants’ Union undertook organisation in the interior.⁸¹

In India, according to the telegram from Viceroy to Secretary of State for India, dated 14th March 1921, the Viceroy received a long letter from the Begum of Bhopal (the Muslim ruler of the princely state of Bhopal India, 1901-1926). After dwelling on unsatisfactory features of Treaty of Sevres, Nawab Begum of Bhopal (Begum Kaikhusrau Jahan) said that it had wrought mischief by creating two wide-spread impressions (a).that the British Government, in contrast to Government of India, were absolutely hostile to Turkey’s cause, and (b). That view of Government of India, and consequently opinion of India itself, did not carr, in Imperial Councils, weight to which it was entitled. Removal of these

⁸⁰ CAB24/121, C.P.2766, A Monthly Review of Revolutionary Movements in British Dominions Overseas and Foreign Countries, No.28, February 1921.

⁸¹ CAB24/121, C.P.2766, A Monthly Review of Revolutionary Movements in British Dominions Overseas and Foreign Countries, No.28, February 1921.

impressions, which were responsible for all agitation would tend to restore normal conditions”.⁸²

As regards the situation in the Middle East and Central Asia, the British General Staff Memorandum indicated that the effects of the Great War were still making themselves felt throughout the whole world, but perhaps nowhere so acutely as in the Middle East and Central Asia. The memorandum claimed that “the sinister influence of the Soviet Government in Moscow” had failed in its efforts to upset the stability of Western Europe, had now turned its attention to the spread of revolution throughout the East with one avowed purpose—the destruction of the British Empire. The Moscow schemers had spread their net wide, and it now extended from the Bosphorus to the western borders of China.⁸³ In other words, this was a route whose farther end nobody could guess.

⁸² CAB24/121, C.P.2733 circulated by the Secretary of State for India, Edwin Samuel Montagu, 15 March 1921.

⁸³ See the General Staff Memorandum prepared by General C.W.Jacob, Chief of the General Staff, in WO33/1066, General Staff Memorandum: “The Present Situation in the Middle East and Central Asia”, 12 May 1921. According to Lattimore, in terms of ideology, there was a new center of gravity in the world in which the world met political currents flowing from China, Russia, India and the Moslem Middle East. China’s Inner Asian province of Sinkiang occupied a major part of the focal area within which lied this new center of gravity. According to him, Sinkiang was China’s India. Of its people, 90 per cent were not Chinese. Like the peoples of India, they were divided among themselves by differences of language and religion, while the increase of nationalism tended in some ways to unite and in other ways to divide them. Owen Lattimore; *Pivot of Asia*, Boston 1950, p.3. Furthermore, in Lattimore’s view, the roads to Inner Asia, or the roads between Central Asia and the western and northern borders of China occupied broad lands and dynasties by establishing touch with Northern India across the Karakoram and Pamirs, but even opening, through Western Turkistan. Owen Lattimore; *The Desert Road to Turkistan*, Boston 1929, p.3.

In Khiva, according to the General Staff Memorandum prepared by General C.W.Jacob, Chief of the General Staff on 12 May 1921, the Bolsheviks had driven the Khan from his country early in 1920 and set up a Soviet Government there. The massacres of Kokand in 1918, which were only outdone by those at Elisavetopol in Azerbaijan would long be remembered by the Sarts of Ferghana. In both these districts the population had almost continuously been waging war against their would be rulers. Their numbers were small and their tactics primitive, but they were a thorn in the side of the Bolshevik administration in Turkistan. The latter had however found Bukhara the most difficult problem to solve.⁸⁴

Bukhara, lying as it did across the main lines of railway leading from Tashkent to the borders of Afghanistan and Persia, and to the Caspian, and forming an independent state under its own Amir, a pillar of the Islamic faith, presented a formidable obstacle to their ambition of obtaining control of the whole of Turkistan. The Bolsheviks found themselves completely checkmated for the time being, in 1921. The Amir's influence throughout Central Asia was so great that they feared a general combination of all the Central Asian Mussalmans against them, if they tried to overthrow him by force of arms; such a combination, they were not in the earlier half of last year (1920) in a position to risk. Subsequent events threw an interesting sidelight on Bolshevik methods. The means which the Bolsheviks decided to employ to rid themselves of their enemy was the formation of what they called the Young Bukharan Party, a collection of malcontents, not necessarily Bukharan, who in return for Soviet pay were willing to profess a desire to overthrow the Bukharan throne. There were indeed some genuine persons in this party, who, while having no

⁸⁴ WO33/1066, General Staff Memorandum: "The Present Situation in the Middle East and Central Asia", 12 May 1921.

special affection for Bolshevism, were hostile to the Amir. These people the Bolsheviks collected together on the borders of Bukhara, forming them into military units. When the time came, and they felt they were strong enough to face the consequences, they persuaded these Young Bukharans to carry out a revolution at various places on the eastern and western frontiers of Bukhara, and to send to the Bolsheviks an invitation to assist them in ridding themselves of their oppressor, the Amir. The actual Young Bukharan revolution was only an excuse to enable the Bolsheviks to invade Bukhara without appearing to be the prime movers. No sooner had the so-called revolution started than Red troops, concentrated for the purpose, crossed the border and marched on Bukhara. The Amir was forced to flee to the South and the Bolsheviks set up a Bukharan Revolutionary Government in his place, and removed all his treasure to Russia. The Amir's party was by no means weak and had been able to make a successful resistance, which was still in progress, against the attempts made by the Bolsheviks to overrun the whole state. The latter had however succeeded in clearing most of northern and western Bukhara and had achieved the major part of their object, the clearing of the railways and the shortest road to the Afghan border.⁸⁵

The *coup* in Bukhara, according to the General Staff Memorandum prepared by General C.W.Jacob, Chief of the General Staff on 12 May 1921, for which of course the Bolsheviks were prepared to disclaim all responsibility did not deceive the people of Turkistan and did more than anything else to weaken any hold the Bolsheviks had begun to get over them. But their military strength rendered the Bolshevik

⁸⁵ WO33/1066, General Staff Memorandum: "The Present Situation in the Middle East and Central Asia", 12 May 1921.

position fairly secure, as the peoples of Central Asia were disunited and at the best form por fighting material.⁸⁶

It was absolutely essential for them (the Bolsheviks), if they wished to prosecute their designs against India, to have a peaceful state of affairs in Turkistan from which they must make their initial advances towards obtaining control of Eastern Persia and Afghanistan.

By then, no great effect had been produced by them in Khorassan and Northern Afghanistan, except possibly in the district of Mazar-i-Sherif.⁸⁷ The Bolsheviks however regard Afghanistan as a most important factor in their scheme for reaching India and had for more than a year been trying to get diplomatic control of that country.⁸⁸ The only tangible result of the Afghan Mission to Moscow was the arrival in Afghanistan of the two Bolshevik Missions.⁸⁹ There was reason to believe also that the Bolsheviks would have liked to have extorted from the Afghans terms which would have placed them in a more advantageous position for prosecuting their designs against India, but that the Afghans, being anxious to keep on good terms with both their neighbours and to get as much as possible

⁸⁶ WO33/1066, General Staff Memorandum: "The Present Situation in the Middle East and Central Asia", 12 May 1921.

⁸⁷ WO33/1066, General Staff Memorandum: "The Present Situation in the Middle East and Central Asia", 12 May 1921.

⁸⁸ WO33/1066, General Staff Memorandum: "The Present Situation in the Middle East and Central Asia", 12 May 1921; At the end of 1919 first one and then a second Bolshevik Mission appeared in Kabul, the later under Suritz, who stil remained there. The Afghans smarting under their recent defeat by the British and eager to get help for some source or another, had previously sent a mission to Moscow which had been encouraged by Lenin with hopes of recovering for Afghanistan the area round Kushk which the Russians had seized nearly 40 years ago in the most outrageous fashion.

⁸⁹ WO33/1066, General Staff Memorandum: "The Present Situation in the Middle East and Central Asia", 12 May 1921.

out of both of them, demurred. The Amir of Afghanistan with the example of the Bukharan Amir before him, must realise fully the true nature of the Bolsheviks, but he could not afford to quarrel openly with them.⁹⁰

Still uncertain of their efforts in Afghanistan, whose acquiescence to Soviet intrigues against India was not as complete as they would wish, the Bolsheviks had been obliged to move still further East, where with their outposts already established on the Pamirs, the seeds of unrest were in the process of being sown in Chinese Turkistan. They hoped to obtain that corridor to India through Chitral and Kashmir which was at present denied them.⁹¹

The corridor through Chitral and Kashmir was through a strategic triangle between Afghanistan, China (Sinkiang) and India and also, in a wider sense, a long standing area of conflict from the Middle East through India.⁹² In other words, political contacts between Central Asia and the Indian Sub-Continent was quite important.

⁹⁰ WO33/1066, General Staff Memorandum: "The Present Situation in the Middle East and Central Asia", 12 May 1921.

⁹¹ See the General Staff Memorandum prepared by General C.W.Jacob, Chief of the General Staff, in WO33/1066, General Staff Memorandum: "The Present Situation in the Middle East and Central Asia", 12 May 1921.

⁹² British imperial towards the state of Jammu and Kashmir in the late 19th century was guided primarily by fear of a Russian advance towards India through the Pamir mountains as well as by events in the expanse of land, north of the Hindu Kush and Himalayas, known as Turkistan, the eastern part of which was under the nominal rule of China. In addition, the British were continually troubled by the independent policy adopted by the Amir of Afghanistan whose lands also extended as far as the north-western frontier of the sub-continent. On account of its strategic location, the state of Jammu and Kashmir appeared to be an ideal buffer against potential incursions from Russia, Afghanistan and China into the sub-continent. Victoria Schofield; *Kashmir in the Crossfire*, London 1996, p.75.

According to the British General Staff Memorandum prepared by General C.W.Jacob, Chief of the General Staff on 12 May 1921, *if it is possible to look at the Middle East situation as a whole*, putting in view of the future of Trans-Caucasia and Russian Turkistan, there were the bases of Bolshevik activity, cloaking their sinister intentions under the laudable guise of liberating the peoples of the east from oppression, the chief oppressors being the British. The nations they sought to draw into their net were for the most part Mussalman; the cry that Bolshevism and Islam were closely allied fires their religious ardour. They were for the most part the victims of misrule, oppressed indeed, but by their own corrupt officials; the wondrous pictures of the blessings of Soviet rule were peculiarly attractive to the indigent masses. The bulk of their people were ignorant and illiterate; the easier therefore for the bords of Bolshevik agents to deceive them. And of these countries there was Turkey hostile to the British as a result of the severity of the *Turkish peace treaty*, and in despair throwing open her arms to welcome Bolsheviks, albeit she only desired to make use of them for the moment: Syria leaning towards Turkey because she believed that in the French mandate she had found something worse than Turkish rule; the Hejaz under a ruler who was willing as a result of the disappointment of his hopes to do anything to ruin the cause of the Allies; Mesopotamia cowed after the suppression of last year's (1920's) rising, but waiting in expectation to see how the newly formed Arab state would shape. Persia with the Bolsheviks already on her soil, frightened of further aggression from the north, and therefore ready to enter into an agreement with them rather than risk an invasion; Afghanistan, more than half committed to a treaty with the Bolsheviks, and at the same time negotiating with the British.⁹³

⁹³ WO33/1066, General Staff Memorandum: "The Present Situation in the

The existing situation in the Middle East could therefore hardly be described as satisfactory from the British point of view. In British General Jakob's view, the Soviet's declared intention was of "crippling the British Empire through India". What this would mean to India's teeming millions could be gathered from the misery and starvation with which not only the Mussalman races of Central Asia but even the Russians themselves were faced. It was unlikely that the Hindus and the Mussalmen of India would receive any better treatment at the hands of Moscow.⁹⁴

Frank Rattigan, the British Acting-High Commissioner at Istanbul, sent a confidential information dated 6th of July (and sent in 12th of July) to Curzon (as an Enclosure 1 in No.1:Nationalist Policy) by indicating that on the 27th June of 1921 Fevzi Pasha replied, in the name of the Ankara Government, to a motion submitted by Veli Bey, Deputy for Burdur, to the following effect: --"*Moreover, in Azerbaijan, Daghestan and in Transcaspia Turco-Russian military missions*

Middle East and Central Asia", 12 May 1921.

⁹⁴ See the General Staff Memorandum prepared by General C.W.Jacob, Chief of the General Staff, in WO33/1066, General Staff Memorandum: "The Present Situation in the Middle East and Central Asia", 12 May 1921. Regarding the Turkish policy of collaborating with Bolsheviks and building up an alliance of Islamic states and the insistence of both Fevzi Pasha and Yusuf Kemal Bey in securing the whole of the programme embodied in the National Pact, on the 27th of June, 1921, Fevzi Pasha replied, in the name of the Ankara Government, to a motion submitted by Veli Bey, Deputy for Burdur, to the following effect: --"With reference to the alleged abandonment of the Government of its Oriental policy, I may say that in this regard also the Government will under no circumstances depart from the policy adopted with the consent of the Great National Assembly". FO371/6472/E8224/1/44, No.664 (secret), Frank Rattigan (Acting High Commissioner) to Curzon, 12 July 1921.

are actively organising recruiting centres".⁹⁵ In the report it was also noted in 6th of July that with regard to the recruiting of Muslims in Eastern Caucasia and Transcaspian areas, there was evidence from a very sure that "*Mustapha Kemal is in communication with Jemal Pasha, and his attitude towards the latter is described as most friendly*".⁹⁶ It was further noted that with regard to the alleged attitude of the Nationalists towards the Arabs of Syria, Mesopotamia and Palestine, evidence had been obtained that "*preparations for the carrying out of a definite pan-Islamic campaign have been perfected by the Angora Administration, and that the Oriental policy to which reference is made in the above report is indeed an integral part of the Kemalist programme*".⁹⁷

As with Afghanistan, British Government was about to contract an alliance with the Persian nation, and thus take another step in the direction of the ideal of "an Islamic United States of the Orient". With greater attention than ever the British were following the course of events in Syria, Palestine and Mesopotamia, and they are proving our deep sympathy for our brethren in religion, who were striving to attain true independence".⁹⁸

The Afghan delegates, during their visit to Berlin, were said to have stated that Enver was trying to secure Bolshevik help for a vast Pan-Islamic campaign in all Mohammedan countries, and also was trying to raise an army in Kabul and

⁹⁵ FO371/6472/E8224/1/44, No.664 (secret), Frank Rattigan (Acting High Commissioner) to Curzon, 12 July 1921.

⁹⁶ FO371/6472/E8224/1/44, No.664 (secret), Frank Rattigan (Acting High Commissioner) to Curzon, 12 July 1921.

⁹⁷ FO371/6472/E8224/1/44, No.664 (secret), Frank Rattigan (Acting High Commissioner) to Curzon, 12 July 1921.

⁹⁸ FO371/6472/E8224/1/44, No.664 (secret), Frank Rattigan (Acting High Commissioner) to Curzon, 12 July 1921.

Persia. The Communist International was reported to have instructed the Council of Action and Propaganda at Baku to assist Enver in every way— a policy which indicated the undermining of Mustapha Kemal’s influence, in realisation that his tolerance of communism could not be counted upon indefinitely.⁹⁹

Finally, it should be noted here that in the House of Commons, in August 1921, T.Shaw drew attention to “*a great volume of opinion*” both in India and the Far East that the Turks were very badly treated by the Treaty of Sevres (1920), and that that feeling of discontent was aggravated by the fact that the people who had most cause for discontent, and were most discontented, were “the 75,000,000 of Mussulmen in India”, who looked upon the Treaty of Sevres, “*whether we like it or not*”, as “*a breach of promises made during the War*”.¹⁰⁰

The Turks, as Shaw warned, looked upon themselves as having been unjustly treated, and people of the same religion throughout the world had the same feelings, such as in Egypt, in India, and right through the Near, the Middle, the Far East, and the Central Asia.

CONCLUSION

Historical and geo-political links between Central Asia and border states were close until the mid-19th century, when the Turkistan Khanates came under Russian influence and authority. In 1920-1921, the nature of economic and cultural relations of Central Asia with India, Afghanistan, Turkey, Persia and China were mostly engaged with *the imperial*,

⁹⁹ CAB24/127, C.P.3257, A Monthly Review of Revolutionary Movements in British Dominions Overseas and Foreign Countries, No.33, July 1921.

¹⁰⁰ Parliamentary Debates (PD), House of Commons, 5th Series, Vol.146, 16 August 1921.

political and ideological aspects of rivalry between Britain and Russia.

The Central Asia was unique in that the origins of the Turks, or Turkic natives, were much older than the Islamic ties, or any other religions, in the region. However, the historical aspect of the peoples of Central Asia, including Turkish links with this vast region and border states, were further stirred by the colonial rivalry between Britain and Russia, especially after WWI. In and around Central Asia, on the north-west frontiers of India lied Afghanistan, almost exclusively in the Indian orbit. On the near side of Afghanistan lied Persia. North of these countries lied Turkistan, then a focus of Bolshevik agitation and intrigue. Next to Persia on the west lied Mesopotamia, whose problems of security, of frontier defence, and of trade would be closely bound up with those of Persia.

“A Monthly Review of Revolutionary Movements in British Dominions Overseas and Foreign Countries” was prepared by the British Directorate of Intelligence circulated by the Home Secretary. According to the Monthly Reviews in 1920-1921, the classification of “Near Eastern States” included “Turkey, Persia, Egypt, Syria; and that of “Central Asiatic States” included “the Northern Caucasus, Azerbaijan, Armenia, Georgia, Turkistan, Afghanistan” —as well as “Siberia, China, Japan” took place within the “Far Eastern States” classification.

In 1920-1921 the general scene of Central Asia, *i.e.* a great portion of Inner Asia, referred to a variety of conflicting great power aspirations as well as national/international political divergencies and divided native interests according to multifarious ideologies, regional leaderships, political and cultural frontiers, and larger language and religious tendencies, in the region. As indicated by the British General Staff of 1921, *if it was possible to look at the Middle East situation as a whole*, in Trans-Caucasia and Russian Turkistan there were the

bases of Bolshevik activity and intrigue directed towards the stirring up of chaos and anarchy to the east, south and west.

In view of such a complexity of Anglo-Russian rivalry in the region, the general perception was Britain's losses as Russia's gains. There were frontier zones between the big powers. For instance, Britain had the view that South Persia was the last line of defence against Russia's push towards the Persian Gulf and India's frontiers. For British politico-commercial interests, particularly the Anglo-Persian Oil Company was also the major concern so that it would reinforce her influence throughout the region. For the access to Central Asia, for Britain, there seemed necessary to control the Russian expansion southward from Siberia.

For Russian foreign policy on Turkistan, the control of Tashkent, Bukhara, Samarkand, Khiva and Khokand seemed inevitable, while for Britain the trade roads from Kashmir to Bukhara was important to gain further influence in Central Asia as far as the Aral and Caspian Seas.

KULLANILAN KAYNAKLAR:

İngiliz Dışişleri Bakanlığı ve Savaş Bakanlığı belgeleri,
Kabine tutanakları

Meclis zabıtları vd.

(FO, WO, Cabinet papers, Parliamentary debates).

RUSYA TÜRKLERİNİN HATIRALARINDA 1917 SOVYET İHTİLALİ Yasemin DOĞANER¹

ÖZET

20. Yüzyılın en önemli gelişmelerinden biri olan 1917 Sovyet ihtilali, Çarlık rejiminin yıkılmasını sağlayarak kendisi başta olmak üzere içinde yaşadığı dünyayı ve benzer kaderi yaşayan bir devlet olarak Osmanlı Devleti ve devamında Türkiye Cumhuriyeti'ni pek çok yönden etkilemiştir. Yaklaşık beş yıl sürecek ihtilal ortamında ve takip eden süreçte iki ülkenin ilişkilerinde önemli etkileşimlere şahitlik edilecektir. Konuya dair literatür çoğunlukla ihtilali gerçekleştiren ve onu tasvip edenlerin bakış açısından hareketle ele alınarak kaleme alınmış kaynaklardan oluşmaktadır.

Sovyet ihtilaline tanıklık eden ve takip eden dönemde Türkiye'ye göç etmek zorunda kalan çok sayıda Türk asıllı aydın çeşitli alanlardaki birikimleriyle Türk siyasi ve kültürel hayatına katkıda bulunmuşlardır. Bu aydınlardan bazıları Sovyet ihtilali sırasında yaşananları ele alan hatıralarını kaleme alarak Sovyet ihtilaline dair “karşı taraf” ın bakış açısını ortaya koyma konusunda hayli önemli bir birikimi Türk kamuoyu ile paylaşmışlardır. Bu aydınlardan Abdullah Battal Taymas, Zeki Velidi Togan, Cafer Seydahmet Kırimer ve Mehmet Emin Resulzade'nin hatıraları Bolşevik devriminin seyri ve Rusya'da yaşayan Türkler üzerindeki etkileri hakkında önemli bilgiler içeren birinci el kaynak niteliğindeki eserlerdir. Bu aydınlardan bir kısmı Rusya tarihine dair ilmi çalışmalar da yapmışlardır.

Bu tebliğde anılan aydınlardan eserlerinin yanı sıra konuya dair yazılmış telif eserler de incelenerek 1917 Sovyet ihtilalinin

¹ Prof. Dr. Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Beytepe, ANKARA.

gelişim seyri ve hatıratlar üzerinden ihtilalin insani boyutu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bolşevik Devrimi, Rusya Türkleri, Bolşevizm, Hatıralar, Aydınlar

1917 SOVIET REVOLUTION IN THE MEMORIES OF RUSSIAN TURKS

ABSTRACT

One of the most important developments of the 20th century, the 1917 Soviet Revolution, by ensuring the collapse of the tsarist regime, influenced primarily itself in the world it had been living and the Ottoman Empire which was a state that had a similar fate and the Republic of Turkey in many aspects. In the environment of a five-year revolution and the subsequent process, important interactions in the relations of two countries will be witnessed. The literature on the subject is composed mostly of the sources which have been taken by taking action from the viewpoint of those who approve of the revolution. In recent years, especially after the disintegration of the Soviet Union, it is noteworthy that scientific studies questioning this point of view have been written.

Many Turkish-born intellectuals who witnessed the Soviet Revolution and forced to migrate to Turkey during the following period have contributed to Turkish political and cultural life with their savings in various fields. Some of these intellectuals have shared with the Turkish public a considerable amount of experience in revealing the "opposite side" viewpoint of the Soviet Revolution by taking remembers of the memories of those who lived during the Soviet Revolution. The memories of Zeki Velidi Togan, Mehmet Emin Resulzade, Abdullah Battal Taymas and Cafer Seydahmet Kırimer are the first hand resources containing important information about the progress of the Bolshevik revolution and the effects on the Turks living in Russia. Some of these intellectuals also carried out scientific studies on Russian history.

In addition to the works of the intellectuals mentioned in this paper, the copyrighted works written on the subject will be

examined and the human dimension of the revolution will tried to be expressed through the reflection of the 1917 Soviet revolution on the development course and memoirs.

Key words: Soviet Revolution, Russian Turks, Bolshevism, Memoirs, Intellectuals

XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun en parlak dönemleri yaşanırken, kuzey Türklerinin Altınordu Devleti (1240-1502)'nin dağılması döneminde bölgede Kazan(1437-1552), Kırım (1460-1783), Astrahan (1466-1556), Kasım (1445-1681) ve Sibir (1220-1598) hanlıkları kurulmuştur. Önceleri Rus knezlerine korku veren hanlıklar, iç mücadelelerini sona erdiren Rusların batı tekniğinden faydalanarak ve Türk hanlıkları arasındaki kavgaları lehlerine çevirerek önce Kazan Hanlığını 1552 yılında ele geçirirler ve Rusya tarihinde yeni bir devir açılır. Kazan'ın düşmesi Rus devlet sınırlarının kısa zamanda Hazar Denizi kıyılarına ve Kafkaslara dayanmasını sağladığı gibi, Ural sahasının da Rusların eline geçmesiyle Sibir ve Türkistan istikametinde Rus yayılışına geniş imkanlar açılmış olur. Ruslar XVIII. Yüzyılın başlarına kadar uğradıkları yenilgi ve karşılaştıkları direnişlere rağmen nüfuslarını Türk illeri aleyhine devamlı genişletirler. 1884'e gelindiğinde Doğu Türkistan hariç Türk ülkelerinin hepsi Rusların eline geçmiş olur. Ruslar için bu durum pahalıya mal olurken, her iki taraf da çok sayıda insan zayıfına, teçhizat ve mühimmat kaybına uğrar. İstilacılar yalnız şehirleri almakla kalmayıp, bu topraklardaki camii, mescit, kütüphane gibi İslam-Türk eserlerini tahrip etmişler, halkı sürmüş ve Hıristiyanlığı kabul etmeyenlere eziyet etmişlerdir. Takiben bu haksızlıklara karşı pek çok ayaklanma gerçekleştirilir.²

² Bu konuda geniş bilgi için bkz. Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, TTK, 1999. E. H. Carr, **Bolşevik Devrimi (1917-1923)** 1, Çev: Orhan Suda, İstanbul, 2002; Kezban Acar, **Ortaçağ'dan Sovyet Devrimine Rusya**, İstanbul, 2014; Marcel Liebman, **Rus Devrimi-Bolşevik Zaferinin Kökenleri, Aşamaları ve Anlamı**, İstanbul, 2017; Alexander Rabinowitch, **Bolşevikler İktidara Geliyor (Petrograd'da 1917 Devrimi)**, İstanbul, 2016.

Rus İmparatorluğu içinde çeşitli idari bölgelerde dağınık bir şekilde yaşayan Türkler benliklerini asırlar boyu İslam dinine sıkıca sarılarak muhafaza etmiş, bu durum “kafir” Rus’tan gelen her şeyi günah ve tabu sayarak sosyal ilerlemeye mani olurken, aynı zamanda “Ruslaştırma siyasetinin” önündeki en büyük engeli oluşturmuştur. Din adamlarının, imam, molla ve hatiplerin telkin ve eğitimlerinden geçen halk, Hıristiyan Rus medeniyetinin iyi ve kötü tesirlerinden korunmuştur. Türkler Rusça öğrenmiyor, konuşmuyor, resmi devlet dinini iyi bilmemeleri az da olsa devlet yönetimine katılma şansını ortadan kaldırıyor; kendilerine yapılan adaletsizliği, haksızlığı, zulmü idarecilerin keyfi idaresini gerekli makamlara duyurmalarına mani oluyordu. Rusya Türkleri genel olarak Avrupa medeniyetinin etkisi ile gelişen Rus kültürünün Türklerle hizmet edecek eserlerinden de faydalanmaktan mahrumdular. Köy okullarında ve şehirlerinde medreselerde ancak ibadete yetecek kadar dini bilgiler alan, Kur’an okumasını ve bir miktar Arapça, Farsça öğrenen halk, dünyevi müspet ilimlerden habersizdi. Ancak son dönemde ileri görüşlü din adamlarının İslami eğitimde reform hareketini başlatmaları, Batı sistemi ile öğretimin yapıldığı Rus okullarında tahsil gören bazı aydınların bu hareketi ileri götürerek tarih, coğrafya, matematik gibi modern ilimlerin okutulduğu “Usul-i cedid” okullarını açmaları sayesinde Rusya Türklerinde yeni ve farklı görüşlere sahip bir nesil yetişmeye başlar.³

Rusya’daki Çarlık idaresi kısmen feodal, kısmen kapitalist düzende ve koyu Ortodoks bir inanca sahiptir. Dünya siyasetinde yeni sömürgeler elde etmek için işgal ettiği toprakları Rusya’nın bir parçası haline getirirken, bu toprakları feodal beylere teslim ederek, ele geçirdiği milletleri Ortodoks-

³ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Ankara, TTK, 2014, s. 337.

Rus yapmaya çalışır. Bu politika sonucunda Rusya, bütün iktisadi imkanları özellikle toprağı ellerinde tutan bir Rus asiller sınıfının tahakkümü altında inleyen, kültür ve milliyetleri hor görülen müşterek bir hapisane haline gelir.⁴ Bu baskılar yalnız Türklere veya Müslümanlara değil, bu topraklarda yaşayan Finlilere, Lehlilere, Ukraynalılara ve Yahudilere karşı da uygulanmıştır.

Rus idaresi altındaki Türklerin gözünü bir nebze Rus halkının kendi hükümetinden daha fazla hak, eşitlik ve hürriyet talep ederek gerçekleştirdiğı 1905 devrimi açar. Ancak o zaman Türkler de milli arzularını ortaya koymaya, haksızlıklara karşı direnmeye başlar. Bu arzu ve istekler 1917 yılına kadar çeşitli şekillerde; okullarda reform yapmak, dini hürriyetleri arttırmak, sosyal ve ticari birtakım haklar kazanmak şeklinde kendini gösterir.

Rusya Türklerinin diğer bir deyişle Rusya Müslümanlarının (dini bilincin milli bilinçten daha etkin olduğu ve Çarlık yönetiminin kendilerine uyguladığı hukuki statünün din üzerinden şekillendirilmesi nedeniyle böyle isimlendiriliyorlardı) “milli” mücadelelerinin en çok Kazan, Kırım ve Kafkasya’da gerçekleştiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Fransız İhtilalinin yarattığı milliyetçi dalga Rus halkının Çarlık yönetimine karşı ilk kez 1825 yılında ayaklanmasını sağlayacak, Türklerin harekete geçmesi için XX. Yüzyılın başlarına kadar beklemek gerekecektir.1905’de Japonya ile yaptığı savaşı kaybeden Rusya’da siyasi ve iktisadi memnuniyetsizliklerin sonucunda her tarafta başlatılan grevlerle karşılaşan Çar II. Nikola 17 Ekim’de Duma’yı ilan ederek meşruti bir yönetime geçilmesini sağlar.⁵ 1905 ihtilalini

⁴ Ahmet Gündüz, “1917 Bolşevik İhtilalinin Türk Dünyasındaki Yansımaları”, **Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi**, c.6, sayı 1, (2005), s.2.

⁵ Kurat, **a.g.e.**, s.385 vd.

Rusya'daki pek çok gayri Rus milletleri ve Rusya Türkleri sevinçle karşılar. Umumi Müslüman Kongreleri toplayarak siyasi parti kurma, maarifin geliştirilmesi gibi kararlar alarak ihtilalle başlayan “nispi hürriyet”, iki yıl içinde Kazan Türklerinin önderliğinde milli ve medeni cereyanın doğmasına neden olur.

Birinci Dünya Savaşı başlarında dünyada 300 milyona yakın Müslüman yaşamaktadır ve Osmanlı sınırları içinde yaşayan Müslümanların sayısı 20 milyona yaklaşmaktadır. Rusya İmparatorluğu'nda ise bu sayı 18 milyon civarındadır. Bu nüfusun çoğunluğu Tatar, Başkurt, Kırgız ve diğer Türk kökenlilerden oluşmaktadır. Bu nedenle Rusya açısından Türk ve Müslüman nüfusun siyasi ve sosyal dönüşümü büyük anlam ifade etmektedir.⁶ 1917 Ekim'ine geldiğinde Müslüman Türk Halklarının sorunları çözülemediği gibi daha girift bir hal almış, Çarlık rejiminin uyguladığı siyaset başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Buna göre Türk halklarının seçkinler kesimi kendi halkıyla bağlarını koparmamış, aksine bütünleşmiş; hızla gelişen haberleşme sistemi ve teknolojisi Dağıstan, Türkistan'ın tecrit politikalarını başarısızlığa mahkum etmiş, Gaspıralı'nın gazetesi pek çok yerde okunur olmuş, İlminsky ve haleflerinin Ruslaştırma veya Hıristiyanlaştırma kampanyalarından seçkinler ve aydınlar etkilenmemiş, etkilenen yoksullar 1905 sonrasında eski dinlerine dönüş yapmışlardır. Yeni Sovyet rejimi ise enerjik ve iddialı bir şekilde bu konulara el atmasına rağmen Çarlık rejiminden farklı bir model geliştirememiş ve baskı ve zulümde onlara ‘rahmet okutacak’ politikalar izlemişlerdir.⁷

⁶ Mustafa Tanrıverdi, “1917 Şubat ve Ekim İhtilalleri Arasında Rusya'daki Türklerin Siyasi Faaliyetleri”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 132, Güz 2017, s.109.

⁷ Ziya Yücesoy, **Rusya'da Türk ve Müslüman Halkların Dini ve Milli Meseleleri**, İzmir, 1996, s.17-18.

Diğer yandan bu tebliğin konusu olmamakla birlikte Osmanlı Devleti'nin son günlerinde Bolşevik ihtilali Osmanlı basını tarafından 'hayli gecikmeli, oldukça abartmalı ve sağlam bir kavrayıştan yoksun haberleriyle 'Moskof' komşuda Türklük ve Müslümanlık vadisinde olup bitenleri iyi-kötü izlemeye gayret etmiştir.⁸ Takiben Ali Fuat Cebesoy da 21 Kasım 1920'de Moskova Büyükelçisi olarak tayin edildikten sonra Bolşeviklerin Rusya Müslümanlarına karşı tutumlarını gözlemleyerek hatıralarında nakletmiştir.⁹

Rusya Türkleri arasında doğan milli cereyanın 1917 Bolşevik devrimine gelindiğinde epeyce mesafe kaydettiği anlaşılmaktadır.¹⁰ Sovyet modernleşmesi, Rusya Müslümanları için bazı büyük kazanımları beraberinde getirse de bunların uzun vadede gelişimlerine yön verecek bir milli enerjiden, entelektüel esneklikten ve toplumsal muhalefetten yoksun kalmalarına neden olmuştur.¹¹ Zenkovsky'e göre, İhtilal Rus topluluğunun bütün tabakalarında hayranlık ve umut yaratmış, 1789 Fransız ihtilalinin eski sloganları-özgürlük, eşitlik, kardeşlik- insanlığın büyük bir kısmı tarafından tekrar duyulmaya başlamış gibi görünüyordu. Bu kelimeler, Rusya'nın hürriyete aşık bütün halkı için, hür ve demokratik bir gelecek için ümit kaynağı yıldız olarak parlamıştı. 1917 Ekim

⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Uygur Kocabaşoğlu-Metin Berge, **Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar**, Ankara, 1994, s.82.

⁹ Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, İstanbul, 1955, s. 8 vd.

¹⁰ Bolşevik ihtilali hakkında geniş bilgi için bkz. Marcel Liebman, **Rus İhtilali Bolşevik Başarısının Kaynakları, Gelişmesi ve Anlamı**, Çev. Samih Tiryakioğlu, İstanbul, 1968; François-Xavier Coquin, **Rus İhtilali**, İstanbul, 1966; Nicholas Werth, **1917 Rus Devrimi**, Çev. Esra Özdoğan, İstanbul, 2003; Cafer Seydahmet Kırımer, **Rus Tarihinin İnkılabı, Bolşevizme ve Cihan İnkılabına Sürüklenmesi**, İstanbul, 1948; Kenan Somer, **100 Soruda Ekim İhtilali**, İstanbul, 1970.

¹¹ Yalçın Murgul, "Bolşevik Önderliğinin Rusya Müslümanlarına Yönelik Siyasetine Dair Bazı Gözlemler, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 132, Güz 2017, s.126.

ve Şubatı arasındaki karmakarışık sekiz ay içindeki kadar Doğu Avrupa'nın tarihinde hiçbir zaman bu kadar nutuklar, tebliğler yazılmamış ve işitilmemişti. İnsanlar ve partiler demokrasi ve sosyal adalet fikirleriyle sarhoş olmuştu. Yalnız Ruslar değil, son Çar İmparatorluğu'nun bütün halkları bu haftalar içinde iyimserlik ve hayranlık içindeydiler ve Rusya'daki Müslüman liderler “monarşi idaresinin zincirlerinden tamamen ve kan dökmeden kurtulmayı” kutlamaya başkalarından daha az katılmamışlardı. Müslüman liderler de Rusya'nın diğer millet gruplarının liderleriyle beraber yeniden doğan cumhuriyetin demokratik kuruluşuna inanıyorlardı ve Rusya'nın bütün Müslümanlarının birleşeceklerini ve işbirliğini tasavvur ediyorlardı. 1917'de tamamen politik ve milliyetçi amaçların dini sloganlarla örtbas edilmesi lüzumu sona erince Rusya Türkleri, İslam dini ve kültürü etrafında birleşmeye devam ettiler ve bu, Müslümanlığın kendisinin herhangi milli ve ırki programdan daha kuvvetli olduğunu gösteriyordu.¹²

Rusya Müslümanları arasında anılan milli mücadeleyi gerçekleştirme konusunda bazen hürriyetleri bazen hayatları pahasına mücadele eden pek çok isim vardır. Bunlardan daha sonra hatıralarını yazarak tarihe not düşen Abdullah Taymas, Zeki Velidi Togan, Cafer Seydahmet Kırimer ve Mehmet Emin Resulzade'nin kitaplarında Bolşevik devriminin Rusya Türkleri üzerindeki etkileri ve onların bu süreçteki rolleri konusunda epeyce bilgi mevcuttur. Bu çalışmada anılan kanaat önderlerinin bakış açılarından Bolşevik devrimi hakkında siyasi değerlendirmelerinin yanı sıra konunun insani boyutuna ilişkin değerlendirmeler yapılmaya çalışılacaktır.

¹² Serge A. Zenkovsky, **Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık**, Çev. İzzet Kantemir, İstanbul, 1983, s.120.

Ele alacağımız hatıralardan ilki Abdullah Battal Taymas¹³ tarafından kaleme alınan ve 1947 yılında yayınlanan *1917'den 1919'a Rus İhtilalinden Hatıralar 1* adlı eserdir. Kazan Türklerinden olan Abdullh Battal Taymas'ın hatıraları, 1917 Şubat ihtilali ile başlayıp 1919 kış mevsiminin başlangıcına kadar süren ihtilalin hareketli dönemini kapsamakla birlikte kitabın sonunda yazar, 1922'ye dair bir hatırasını da naklederek daha sonrasını kitabın ikinci bölümünde anlatacağını belirtir. Bundan sonraki kısım *Ben Bir Işık Arıyordum (Kızıl Dünya)* adı ile 1962'de yayınlanmıştır. Taymas kitabında yalnız Bolşevik ihtilaline dair hatıralarını ele almakla kalmamış, özellikle de tarihi, coğrafi ve siyasi pek çok bilgiye de hatıralarında yer vermiştir.

Bolşevik ihtilali gerçekleştiğinde Taymas, Kazan'da gazete çıkarmaktadır. 27 Şubat'ta Rusya Telgraf Ajansı akıllara durgunluk verecek bir haber geçmektedir. Petrograd'ta Devlet Duma'sındaki Terakkisever blok bir Geçici Komite kurmuş ve bu komite eski hükümeti devirerek iktidarı ele almıştır. Kazan'da halkın sevincine payan yoktur. İhtilalin başlangıcı gazetelerde şöyle tasvir edilmektedir.

¹³ Abdullah Battal Taymas (1883-1969): Tatar Türk'ü Kazan asıllı dil uzmanı ve yazardır. Orenburg ve Troyskiy medreselerinde dini eğitim almış Arapça öğrenmek üzere 1904'de Mısır'a gitmiştir. 1908'de Rusya'ya dönerek öğretmenlik mesleğine başlamıştır. 1913'te Kazan'da yayınlanan *Yulduz* gazetesinde yazı kurulu müdürlüğü yapmış, 1917 ihtilali üzerine buradan ayrılarak avukat Fuat Tuktar'ın yayınladığı *Kurultay* gazetesinin sekreterliğinde bulunmuştur. Ardından 13 sayı yayınlanacak *Altay* gazetesini yayınlamış, daha sonra Sibirya'ya kaçarak Kızılçar (Petropavlosk)'da *Mayak* adlı gazeteyi kurmuştur. 1921'de Finlandiya'ya sığınan Taymas, *Kazan Türkleri* adlı eserini yazdıktan sonra 1925'te İstanbul'a gelmiştir. 1927'de Matbuat Umum Müdürlüğünde Rusça Mütercimliğinde bulunmuş ve daha sonra Dış İşlerinde görev almıştır. Ölümüne kadar kaldığı İstanbul'da sözlük, edebiyat, biyografi çalışmaları yapmış ve hatıralarını kaleme almıştır. Abdullah Battal Taymas, **1917'den 1919'a Rus İhtilali'nden Hatıralar**, İstanbul, 2000, s.3.

“O sıralarda harp dolayısıyla nakliye işlerinin ıgırından çıkması yüzünden memleketin bir kenarında bulunan başkent Petrograd’ta geniş halk kitleleri için korkunç bir geçim zorluğu ve yakıt kıtlığı hüküm sürüyordu. Kadınlar ve çocuklar şimalin şiddetli soğuğunda saatlerce kuyruklarda duruyorlardı. Üşüye titreye uzun zaman bekledikten sonra alacakları şey birkaç gram ekmekten, veya et ve yağdan ibaretti. Bu kuyruklarda bekleyenler arasında homurdanmalar, söylenmeler, iş başındakilere sövüp saymalar şu veya bu bakana veya generale atıp tutmalar hiç de eksik olmuyordu. Bu kuyruklarda hükümet ve harp aleyhinde usulcacık propaganda yapanlar da yok değildi. Nihayet bu memnuniyetsizlik bir ‘kadınlar isyanı’ şekline dönüşmüştü. Kadınlar ve çocuklar kenar mahallelerden ‘ekmek isteriz, odun isteriz’ gibi sözlerle bağıra çağıra başkent’in merkezine doğru yürümeye başlamışlardı. Bir müddet sonra bu halk hareketine işçiler ve hatta askerler de katılmıştı...”¹⁴

Daha sonra ayaklananların Tauride Sarayına doğru yürüdükleri, ar’ın Duma’yı dağıtmak istediği ancak geçici hükümetin iktidarı ele aldığı ve sonunda ar Nikola’nın kendisi ve oğlu veliaht Aleksey adına tahttan feragat ettiği, ar’ın kardeşi Mikhail Aleksandroviç de bu yükü almak istemediğinden mutlakıyet rejiminin tarihe karıştığını belirtir. Geçici hükümeti ise “görünüşte iktidar olan ama fiilen iktidar sayılmayacak bir durumdadır” şeklinde resmeder. Kazan’da da durum Petrograd’tan farklı değildir. Kazan Valisi ihtilali benimsediğini belirtmesine rağmen görevinden alınmış, yerine bir komiser tayin edilmiştir. Polis teşkilatı kaldırılmış, milis teşkilatı oluşturulmuş, mahkemeler kapatılıp, hapishanelerin kapıları açılmış, her yanda hummalı bir örgütlenme faaliyeti başlamıştır. Gerek merkezde gerek taşrada teşrii, idari ve kazai iktidarın hepsi ortadan kalkmıştır ve devrin icaplarına göre

¹⁴ Taymas, a.g.e, s.5-6.

yeniden tanzim edileceği söylenmektedir. Buna karşın Cemiyet-i Hayriye'den başka örgütleri bulunmayan Kazan Türkleri içinde bulunan aydın gençleri umut vaat etmektedir. 1917 Mayıs'ında Moskova'da ihtilalin ortaya çıkardığı meseleleri görüşmek üzere Umum Rusya Müslümanları Birinci Kongresi'nin yapılması planlanmış¹⁵, Kazan'da bir milli şura meydana getirilmiştir. Şura'da yer alanlar siyaseten pek türdeş bir grup olmayıp, Şura'nın da muayyen bir siyasi programı yoktur. Milli işler temeline dayanmakta ancak siyasi bir parti kurma fikrinden uzak durmaktadır. Şura Başkanı Fuat Tuktar 1905 ihtilalinde Ayaz İshaki ve başka gençlerle Rusların Sosyalist Revolüsyoner Partisini benimseyip, Müslüman İttifakı Partisine savaş açmışken, artık 'uslanmış' ve on iki yıl önceki burjuva ittifakçılar (İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura, Fatih Kerimi, Ali Merdan Topçıbaşı, Reşid İbrahim) gibi davranmaktadır. Öte yandan Müslümanları temsil ettiğini söyleyen Şura, 1905'de Müslüman İttifakı partisinin zenginler ve hocalar partisi olduğunu, Müslümanların bu zümrelerden ibaret olmayıp çiftçi, esnaf ve ticaret erbabını kapsadığını iddia etmektedir. Bu sefer de onların yerine geçenler aynı iddia ile ortaya atılmışlar ve Şura'dan ayrı bir teşekkül oluşturarak Müslüman işçileri örgütlemek üzere Bolşevik partisi organı olan *Kızıl Bayrak* gazetesini çıkarmışlardır. Hatıratın anlatım biçiminden Kazan'daki Türklerin milli ve siyasi amaçları konusunda farklı fraksiyonlara ayrıldıkları anlaşılmaktadır.

Taymas'a göre 1917 İhtilali Rusya'da yaşayan diğer kavimler için olduğu gibi Türkistanlılar için de çok geniş

¹⁵ 1 ve 11 Mayıs 1917'de Moskova'da toplanan Rusya Müslümanları Kongresi'nde 900 delegeden 300'ü din adamlarından oluşturulmuştur ve Tüm Rusya Müslüman halkları sayısal değerlerine göre kongrede temsil edilmişler, hayır dernekleri, kültürel kuruluşlar ve öğrenci birlikleri kongrede yerlerini almışlardır. Bu konuda bkz. Alexandre Benninsen-Chantal Quelquejay, **Sultan Galiyev ve Rusya Müslümanları**, Çev. Nezh Uzel, Ankara, 2005, s.56 vd.

imkanlar açmıştı. Ancak usul-i cedit hareketi her yerde kültürel bir faaliyet olup siyasi örgütlenmeden uzaktı. Dolayısıyla onlarda da bir milli-siyasi teşekkül hatta siyasi hazırlık yoktu. Taşkent'te ve hatta Özbekler arasında Rus askeri okullarında okuyup da milletdaşları için kültür ve siyaset işleriyle uğraşabilecek kişi sayısı bir elin parmaklarını geçmezdi. Yazarın tabiriyle Türkistan Türkleri 1917 ihtilali karşısında 'Meydan var at yok' denilecek durumdaydı. Türkistan'lı Kazak aydınlarından Mustafa Çokayoğlu'nun hatıralarından hareketle aktardığına göre "1917 ihtilali patlak verdiği sıralarda Türkistan Müslümanları arasında örgütlenmiş bir zümre bulunmamakla beraber kökleri eski zamanlara uzanan, şeriat ideolojisi etrafında birleşen, kuvvetli bir hocalar, softalar zümresi vardı. Bu zümre büyük Rus ihtilalinden ve onun doğurduğu hürriyetten ve geniş imkanlardan, eski Hanlar devrini diriltmek, şeriat esasları uygulamak ve her cihetten Ortaçağa dönmek için faydalanmayı düşünüyordu. Bu zümre örgütlenme imkanından istifade ederek Ulema Cemiyeti adıyla bir teşekkül de kurmuş ve bu örgütün başına kanunlardan anlayan Rusça bilen Sıralı Lapin adlı bir Kazak tercümanını getirmişti. Başında Münevver Kari'nin bulunduğu ceditçi Şur-i İslam örgütüne karşı amansız mücadele açmış, şuursuz karcı cahil halk kitlelerini peşine takarak ve Rus kaytakçıları (mültecileri) ile anlaşarak, Taşkent Belediye seçmenlerine kendi adaylar listesiyle katılmış ve bu seçim savaşında "ceditçileri" yenerek belediye başkanlığına da bir kaytakçı Rus monarşistini geçirmeye muvaffak olmuştur. Ulema Cemiyeti başkanı Sıralı Lapin, bu cemiyet adına Türkistan komitesine verdiği projesinde Türkistan'da Mahkeme-i Şeriye isimli bir Meclis-i Ayan kurulmasını ve gerek Rusya Kurucu Meclisi tarafından gerekse, Umum Rusya Parlamentosu tarafından çıkarılan Türkistan'a dair bütün kanunların bu Mahkeme-i Şeriye'nin tasdikinden geçirilmesinin lüzumunu ileri

sürüyordu. Öte yandan Ulema Cemiyeti kaza işlerinde de kendini göstermeye başlamıştı.¹⁶ Bütün bu teşebbüsler Müslüman çoğunluğu adına yapıldığından, Rus demokrat hürriyet sever ve ileri unsurlarını Türkistanlıların muhtariyet idaresine ehliyet ve liyakatleri hakkında şüpheyeye düşürmüştü. Türkistan Müslümanları da memlekette büyük ihtilal vukua geldiği, muazzam hadiseler cereyan ettiği, milli gayelere ulaşmak için geniş fırsat ve imkanlar açıldığı bir sırada hala ‘ceditçi’ ‘kadimci’ zümrelerine ayrılarak kendi aralarında amansız kavgaya tutuşmak suretiyle dosta ve düşmana karşı küçük düşmüşlerdi.¹⁷

Bu sıralarda Taşkent’e giden Taymas, *Şura-i İslam* adlı tek bir nüsha gazete çıkarabilmiş ancak bol bol “ateşli” nutuklar söylemiştir. Münevver Kari ve Taşkentliler gönüllü olarak gelenleri fuzuli bulurlar ve bu ‘yabancıları’ iç işlerine karıştırmayı istemezler. Seyahatini Haziran sonlarında bitiren yazar Taşkent’ten ayrılırken ihtilal dördüncü ayını doldurmaktadır ve baş döndürücü bir hızla ilerlemektedir. Memleketin dili adamakıllı açılmıştır ve asırlardır susan Rusya konuşma imkanını bulunca mükemmel bir hatip kesilmiştir. Her yerde sirklerde, kulüplerde, caddelerde, meydanlarda, kimseden korkmadan, çekinmeden, bağıra bağıra söz söylemek paha biçilmez bir saadettir.¹⁸

Aslında hatiplerin ne söylediğinin bir önemi yoktur ve söyleyebilmek mühimdir. Yazar kendisinin de bu çene

¹⁶ Şöyle ki Mir Muhsin adlı bir Türk genci eski medreselerdeki öğretim usullerini tenkit ederek bir makale yazdığında, ‘Ulema’ bunu dine karşı hakaret sayarak, Taşkent Kadıhanesinden bu gencin elini kesmek hakkında bir hüküm çıkartmıştı; zavallı Mir Muhsin elinin kesilmesinden Taşkent savcısının ve ihtilal kurumlarının müdahalesi sayesinde ancak kurtulabilmişti. Taymas, **a.g.e.**, s. 40-41

¹⁷ Mustafa Çokayoğlu’nun “1917’nci Yıl Hatıra Parçaları 1” adlı eserinden aktaran Taymas, **a.g.e.**, 39-41.

¹⁸ Taymas, **a.g.e.**, s.42-43.

yoranlardan biri olduğunu utanarak ifade eder. İhtilalin mahiyeti ve gayeleri hakkında hem Kazan'da hem de Taşkent'te kendi deyimiyle epeyce nefes tüketmiştir. O'na göre ihtilalin ilk yedi sekiz ayında gerek şöhretiyle gerekse çenesinin kuvvetiyle on binlerce gevezeye taş çıkartan bir numaralı lafazan dönemin geçici hükümet başkanı Aleksandr Kerenskiy'dir. Bazen günde 6-7 nutuk söyleyebilen bu adam için halk, Rusça 'glavnokomanduyuşçiy' (başkomutan) yerine 'glavnougovarivayuşçiy' (baş öğütçü) lakabını takmıştır. İhtilali aşağı yukarı bütün halk benimsemiş ve onu büyük halk tabakaları sevinçle karşılamışsa da hiçbiri memleket idaresini ele alma yetkisini kendinde görmez. Bu yetkiyi kendisinde gören tek kalabalık ordudur. O günlerde Rusya'yı idare eden kuvvet ne geçici ihtilal hükümeti ne de sosyalist aydınların elinde bulunan 'Sovyet'tir. Memleketi ordu daha doğrusu erler idare etmektedir. İş başındakilere amirlerine, subaylarına ve şehirlilere karşı derin bir husumet besleyen köy çocuklarından ibaret olan bu ordu, yalnız bir yakıp yıkma aleti, yani hükümet için bir tehlike olabilirdi, nitekim de öyle olmuştur.¹⁹

Mayıs ayı sonlarında Moskova'da toplanan Birinci Umum Rusya Müslümanları Kongresinde alınan karara göre ikinci kongre Temmuz sonlarında Kazan'da toplanacaktır. İhtilalin üzerinden üç ay geçmesine rağmen yıldırım hızıyla 'derinleştigi'nden' memlekette çok önemli gelişmeler olmuş, sözünü dinletecek bir merkezi iktidar da kalmamıştır. Daha ihtilalin başlangıcında Lehistan'ın bağımsızlığı kabul edilmiş, Ukrayna Rada'sı (Milli Meclis) muhtariyet ilan etmiş, Azerbaycan, Türkistan, Kazakistan, ve Başkırtlık Türkleri kendi topraklarının muhtariyetiyle ilgili örgütlenmeye giriştiklerinden 'Umum Rusya Müslümanları' fikri hayli gevşemiş ve Kazan kongresine bu Türk ülkelerinden temsilci gelmemiş gibidir. Kongrede daha ziyade belirli ülkeleri

¹⁹ Taymas, a.g.e, s. 50-51.

bulunmayan İç Rusya ve Sibiry Müslümanlarının durumu ele alınacaktır. Kazan'ın önemli şahsiyetlerinden Sadri Maksudi (Arsal) Avusturya-Macaristan İmparatorluğunda yaşayan bazı kavimler için hazırlanan milli-medeni muhtariyet projelerine benzeyen bir tasarı hazırlar ve kurulan 'Muhtariyet Heyeti'nin' başına getirilir. Taymas, ihtilalin derinleşmesinden faydalanarak 'topraksız muhtariyet' ilan etmek suretiyle Rus hükümeti tarafından vücuda getirilen Ruhani Meclis'ten²⁰ kendi elleriyle kurtulacaklarını, geniş yetkili milli-medeni muhtariyet teşkilatına geçmek istediklerini belirtir.

Sosyalistlerle liberallerden (Kadetler- Konstitusyonniye Demokrati) oluşan koalisyon kabinesi Temmuz ortalarında liberallerin çekilmesiyle dağılır ve Aleksandr Kerenskiy başkanlığında sosyalist bir kabine kurulur. Yeni kabine kendinden olmayanlara 'burjuv' (burjuva) diyerek derin bir husumet beslemektedir. Hükümet İstanbul ve Çanakkale boğazlarına hakim olmanın öneminden söz ederek harbin devamını isterken halkın ve ordunun eğilimi savaşı bitirmekten yanadır. Bu arada ihtilal genişlemekte, cephe çözülmekte, askerler dağılıp cephe gerisi çığırından çıkmakta ve bazı sabotajlar yapılmaktadır. Ağustos sonlarında Kazan'da Purkhovaya semtinde barut ve mermi fabrikası patlamış ve halk sokağa dökülmüştür. Taymas o geceyi ailesiyle birlikte açık havada geçirmek zorunda kaldıklarını anlatır.

25 Ekim'de Petrograd'da yeni bir ihtilalin meydana geldiği ve Lenin zümresinin iktidarı ele aldığı haberi gelir. Ancak halk bu sefer geçen seferden farklı olarak ihtilali korku, kaygı ve can sıkıcı düşüncelerle karşılar. Kışa girilmek üzeredir ve yüce umutlarla beklenen demokrasi yerine avam takımı hakimiyeti gelmek üzeredir ve onu da bir oligarşi takip edecek

²⁰ Ruhani Meclis'in tam adı 'Orenburgskoye Mogametanskoye Dukyovnoye Sobraniye'dir. Bu Muhammedi Ruhani Meclisi, İmparatoriçe II. Katerina'nın emriyle Ufa şehrinde 1789 yılında açılmıştır. **A.g.e.**, s.67.

gibi görünmektedir. Kazan'da da ihtilal yankı bulur ve egemenliğin Sovyetler'e²¹ geçmesi uğruna mücadeleye girilir. Şubat'tan Ekim ihtilaline kadar geçen sekiz ay zarfında ihtilal devrinin birtakım siyasi, iktisadi, içtimai ve ruhi hallerinin tesiri altında 'Sovyetler' her yerde büyük bir hızla sola kaymış ve sonbahara doğru Lenin zümresine mükemmel bir alet olacak hale gelmişlerdir. Kazan'da Bolşevik aygıtı olan askerler ile 'yunkerler' (askeri öğrenciler) arasında cereyan eden kısa bir çarpışmadan sonra egemenlik Sovyetlerin eline geçivermiştir.

Abdullah Taymas Kazan Milli Şurasında çalışmalarını sürdürürken *Kurultay* gazetesini çıkarmaya devam eder, Ufa Meclis'ine gidecek delegeler arasında bulunduğu için Kasım ayı ortalarında İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarlarının Milli Meclisi toplantısı için heyetle yola çıkar. 30 Kasım'da açılan Meclis'te mebuslar Türkçüler ve Toprakçılar şeklinde iki hizbe ayrılmıştır ancak bu isimleri almaları bile tesadüfidir. Toprakçılar topraklı muhtariyet fikrini öngörürken diğerleri muhtemelen topraksız muhtariyetten yanadır. Yazar bu hiziplerden hiçbirine katılmayıp adeta tek başına tarafsız kaldığından yakınıdır. Meclis kısa ömürlü olup Ocak sonlarında dağılmış, üç ay sonra Nisan ayında da tamamen dağıtılmıştır. Yazar Kazan'a dönerken Ufa'da bu arada Petrograd'ta toplanan Sovyet hükümeti de 5 Ocak'ta dağıtılmış olduğundan burada temsil hakkı olan üç Kazan'lı Türk'le karşılaşır. Bu üç Türk aydını (Fuat Tuktar, Semiullah Salihoğlu, Muhittin Ahmeroğlu) yeni demokrasiyi, yeni nizamı, vatandaş hürriyeti ve hukukunu değil de yalnız hayatlarını kurtarmak suretiyle memleketlerine dönen üyelerdir.

²¹ Sovyet kelimesi aslında danışma, meşveret, şura demek olup, Rus resmi dilinde de bir terim olarak Bolşevik rejimi ile ortaya çıkmış değildir. Çünkü daha Çarlık devrinde Bakanlar Kurulu'na 'Sovet Minitrov' denildiği gibi, Senato için de 'Gosudarstvenniy Sovet' (Devlet Şurası) denilmiştir. **A.g.e.**, s.74.

Taymas, Ufa'dan Kazan'a döndükten sonra da muhalefetine devam eder. Devrimin ilk günlerinde Sovyet idare cihazı çok gevşektir ve 'İhtilal Tribunali' denilen mahkemelerde yapılan yargılamaları tiyatro oyununa benzetmektedir. O günlerde mahkemelerde sanıklara daha çok 'sosyal tevkih' kararları çıkarmakla yetinilip, muhalif gazetelere ve tenkitlerine de bir dereceye kadar tahammül edilmektedir. Kazan gibi bir merkezde bile iş başındakileri tenkit etmek, muhalefette bulunmak, yeni iktidarı tanımamak mümkündür. Bunu iş başındakilerin kararsızlıkları, iş başında kalabileceklerine güvenmemeleri veya fazlaca güvenmeleri ile açıklamakta, hatta yayınladıkları *Kurultay* gazetesini bile hemen kapatmadıklarının altını çizmektedir. 1918 Şubat ayında Kazan'da Rusya Müslümanlarının ikinci kongresi toplanır, ardından kongrenin mutedil ve milliyetçi üyelerinin komünistler tarafından tutuklanması üzerine milliyetçi kuvvetler Kazan'ın Türklerle meskun olan 'Bulak Ötesi' kısmını ele geçirirler. İsyân, merkezden gelen kızıl bahriyelilerin yardımıyla ancak Mart sonunda bastırılır ve bu vesileyle şehirdeki yükte hafif pahada ağır pek çok ganimet de yağmalanır. Bu olaydan sonra *Kurultay* gazetesi kapatılır ve aynı ekiple *Altay* gazetesini çıkarmaya başlarlar. Abdullah Taymas, gazetenin 13. Sayısından sonra evine gelen bir askerle İhtilal Komitesine götürülür, kendisine gazetenin kapatıldığı söylenir. Gazete çıkarmayacağına ve davasının bakılacağı güne kadar Kazan'dan ayrılmayacağına dair bir kağıt imzaladıktan sonra serbest bırakılarak 'ucuz' kurtulur.²² Bir süre Kazan'ın karşı tarafındaki Usulan köyüne yerleşerek ders kitabı yazma işiyle uğraşır. Rusya'da iç savaş sürerken Bolşeviklere (kızıllar) karşı isyan eden kim olursa olsun 'Aklar' diye anılan kuvvetler, Ağustos'ta Kazan'ı alarak 61.5 milyon rublelik devlet hazinesini ele geçirirler. Şehirde başlıca üç kavmin

²² Taymas, a.g.e., s.96.

temsilcilerinden (Ruslar, Kazan Türkleri ve Çuvaşlar) oluşan bir idare heyeti oluşturularak başına İlyas Alkin getirilir. *Kurultay* gazetesini kağıt kıtlığından dolayı 2 sayfa şeklinde yeniden çıkartmaya başlarlar. Şehirde bir kabustan kurtuluş havası vardır ancak bu durum fazla sürmez. Eylül başlarında Kazan Aklar tarafından boşaltılmaya başlanır ve kızıl diktatörlük aleyhtarı bir gazete çıkardıkları için kalamayacağını anlayan Taymas, pek az bir para ve koltuk altındaki küçük bir çuvala Kazan'a kısa süre içinde dönmek umuduyla yola çıkar ve bu mecburi yolculuk Doğu Sibiry'a'daki Baykal gölü civarındaki İrkutsk'a kadar uzanır ve tam bir yıl yedi ay sürer. Kazan'daki ailesine ancak 1920 yılı Mart ayında kavuşacaktır. Kazan'dan vaktinde ayrılamayanlar kısa bir yargılamadan sonra Mollanur Vahitov gibi kurşuna dizilecektir.

Abdullah Taymas'ın uzun ve çetin şartlarda sürecek olan yolculuğu vapur seyahati ile başlar. Kaçanlar arasında sadece gazeteci ve politikacılar değil, paniğe kapılanlar hatta kadınlar ve sonra akıbetleri pek de iyi olmayan pek çok kişi bulunmaktadır. Zahmetli yolculuk sırasında geçtikleri yerlerde iki arkadaşı ile birlikte kendisine yemek ikramı ve kalacak yer konusunda pek çok destek alarak, ilk hedefleri olan Samara'ya varırlar. Aradaki mesafe düz bir çizgi olarak 300 km civarındadır. Buradan Ufa'ya geçtiklerinde 'Ufa Devlet Müşavere Meclisi'nin toplantıları devam etmektedir. 1918 Eylül'ünde açılmış bu meclise hükümetlerin temsilcilerinden oluşan 170 kadar üye katılmış, Sibiry'a Geçici Hükümeti çevresine toplanan sağcılarla Komuç (Rusya Kurucular Meclisi) etrafına yığılan solcular çarpışmışlar, Türk üyeler solcuları desteklemişlerdir. Meclis 23 Eylülde kapanış oturumunda beş üye seçerek kapatılacak, diğer ülke hükümetleri kendi kendilerini dağıtacaklardır.

Ekim ayında Ufa'dan Sibiry'a'ya yolculuk başlar ve Kızılcar (Petropavlovsk) şehrine varırlar. Burada imkansızlıklar

içinde *Mayak* adlı kendi tabiri ile ‘sudan’ bir gazete çıkarırlar. Bütün bir kışı bu taşra hayatı içinde kitaplardan yoksun bir şekilde yalnız haftada bir iki kez çıkarabildikleri gazete ile avunarak geçirirler. 1919 ilkbaharına doğru hem parasızlıktan hem de hedefsizlikten dolayı (Omsk’ta Ak diktatörlük kurulduktan sonra demokratik ve milli gayelere dair yazı yazamadıkları için) gazete kapanır. Bundan sonra kendisini serbest mülteci olarak tanımlayarak kızılardan kaçmaya devam eder. Arabayla yaptığı zahmetli yolculuk sonrası Osa’da mola verir oradan Yekaterinburg’a geçerek pedagoji kurslarında tarih okutmaya başlar. Yazar bundan sonra dramatik bir şekilde hayatları son bulan Çar II. Nikola ve ailesinin başına gelenleri kızıkların merhametsizliğinin boyutunu gözler önüne sermek üzere anlatır. 30 Haziran’da Perm’in kızıklar tarafından alınması üzerine Yekaterinburg’ta kurumlar boşaltılmaya başlanır. Yerini yurdunu yüzlerce kilometre geride bırakan bu insanlar nereye gittiklerini kendileri bile bilmemektedir. Ortalıkta umumi bir panik hali vardır ve bu rejim altında yaşamak istemeyenler arkadan saldıran düşman önünden kaçarken, trenleri doldurmuş, yolları tıkamış, askerlerin ricatını engellemektedirler. Kimse hüviyet sormadığı için Avrupa Rusya’sından Urallar’ın doğusuna lav gibi dökülen bu insan kümeleri içinde Bolşevik ajanlarının olma ihtimali de vardır ancak herkes Rusça konuşmaktadır, kıyafetleri birbirinden farklı değildir ve Sibiryada ovalarında kaçma imkanı geniştir. Temmuz başında İrbit’e gitmek üzere atlı bir kabile ile yola çıkılır, 200 km’lik yol üç günde kat edilerek zevkli bir yolculuk yapılır. Burada dostlarının yardımıyla kalarak daha sonra Tümen’e geçer, sırasıyla Omsk, Tomsk, Krasnoyarsk, Tomsk ve doğuya doğru gitmekten vazgeçerek İrkutsk’tan Kazan’a dönüş yolculuğu başlar. Kaçış burada da son bulmayacak ve Abdullah Taymas 1921 yılı güzünde Kazan’dan Finlandiya’ya gitmek mecburiyetinde kalacaktır. Yazarın ihtilal sonrası

serüveni çoğunlukla Müslümanların örgütlenmesini sağlamak adına çaba sarf etmek ve uğradığı takibat nedeniyle sürekli kaçmak zorunda kalmak şeklinde özetlenebilir.

Bir başka Kazan'lı Zeki Velidi Togan'ın²³ da Bolşevik ihtilaline dair hatıraları o günlerin en canlı tanıklarından biri olarak ilginçtir. İhtilalin başladığı yer olan 'Preobrajenskaya Kazarma' adlı askeri kışlanın tam karşısında ikamet etmekte olan Togan, o günü çok canlı bir şekilde yaşadığını kaydeder. Kışladan silahlı bir şekilde çıkan askerleri bir süre seyrettiğini, "Yarabbi bundan benim milletime de bir halas yolu aç" diyerek ağladığını, daha sonra üyesi olduğu Fraksiyon bürosuna giderek burada bulunan arkadaşlarına ihtilali haber verdiğini ancak kendileriyle ilgilenmemeleri üzerine kendi başına hareket etmeye karar verdiğini söyler.²⁴ Aradan bir saat bile geçmeden hadise büyür. Öldürülen büyük polislerin kaputlarını telgraf direklerine astıklarına, pek çok generalin Duma'nın bulunduğu Kırım Sarayı kapısına kamyonlara doldurularak getirilip hapsedildiklerine, tanıdığı bazı generallerin inkılapçılar tarafından tahkir edildiğine şahit olur. Arkadaşlarının Nevskaya caddesindeki silah dükkanını kırarak aldıkları silahlardan kendisine de verdiklerini ama kullanmaya ihtiyaç duymadığını belirtir. Ayrıca inkılabın başladığına şahitlik etmekten duyduğu

²³ Zeki Velidi Togan: Büyük bir Başkir aristokrat aileden gelen Ahmed Zeki Velidov bilgin ve tarihçidir. 1912'den itibaren Kazan Üniversitesinde Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Cemiyeti üyeliğine seçilmiştir. 1 Mayıs 1917'den sonra Başkir (Başkirt) milli hareketinin vazgeçilmez şefi oldu. Başkir Bölge Konseyi Başkanı, Başkir Hükümeti Başkanı, Başkir Ordusu Şefi ve 'Başrovkom' Başkanı ve nihayet Başkir Sosyalist Cumhuriyeti Savaş Komiserliği görevlerinde bulundu. Bolşeviklerle arası açıldıktan sonra Türkistan'a iltica etti ve burada anti-Sovyet mücadeleye katıldı. 1922'de önce Afganistan'a ve daha sonra Türkiye'ye geçti. İstanbul'da İstanbul Üniversitesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü Müdürü oldu. Bkz. A. Bennigsen-C. Lemerrier-Quelquejay, **Step'de Ezan Sesleri**, Çev. Nezih Uzel, İstanbul, 1981, s.103.

²⁴ Zeki Velidi Togan, **Hatıralar**, Ankara, 2012, s.122.

memnuniyeti dile getirir. Togan'ın hatıralarında ağırlıklı olarak kongre çalışmaları sırasında üstlendiği rolden ve muhatapları ile olan fikir ayrılıklarından söz edilmektedir. Bu konuda üzerinde en çok durulan konular arasında Rusya'nın tek demokratik cumhuriyet yerine federasyon olması, Türkçe ve Rusça'nın hukuken eşit olması, yerli kadınların da Rus kadınlar gibi seçimlere katılabilmesi, Parlamento ve Zemstvo (Belediye) müesseselerinin bütün ahalinin nüfusuna göre teşkil edilmesi, icra müesseselerinin seçimlerinde tahsil şartı aranması vardır. Yazarın sosyalizme bakışı “bazı inkılapçı tedbirler almadan tahakkuku zor olacağına inandığımdan, aynı zamanda büyük sanayiye, nakil vasıtalarına hasrederek köylünün hususi mülküne dokunmamak taraftarı olduğumdan Es-Er Partisine ancak Nisan ayında girmiş ve az sonra Mayıs'ta çıkmış olmama rağmen, bu partinin o aralık beliren sol kanadına samimi olarak mütemayildim” şeklindedir.²⁵ Ancak kısa süre içinde fikri değişecek ve bir arkadaşı ile ihtilalden birkaç ay sonra yaptığı bir sohbette “Artık Rus partilerine girmeye hacet kalmadı. Sen bile yerliler siyasi parti kuramazlar diyorsun, bak şimdi kuruluyor, ihtilal birkaç ayda bizi bir kaç batında elde edemeyeceğimiz gelişmelere mazhar etti” diyecektir.²⁶

Orenburg'un Bolşevikler tarafından işgali üzerine Başkurdistan Hükümet üyeleri ile Togan da tutuklanır. Tutuklanmasında iki Tatar aydınının Bolşevik Kozakların çıkardığı *Kazaçya Pravda* adlı gazetede kendileri için ‘Başkurt Kontrevolüsyonerleri’ başlıklı bir makalede monarşist, arazi sahibi, mürteci, kapitalist şeklindeki nitelemelerinin etkili olduğunu söyler. Hapisteyken kendisine Başkurdistan dağlarındaki gönüllülere teslim ol çağrısı yapmasını, aksi takdirde idam edileceklerini söylerler, kabul etmez ancak kısa

²⁵ Togan, **a.g.e.**, s.135-136.

²⁶ Togan, **a.g.e.**, s.141.

süre sonra hapishaneyi basan Başkurtların yardımıyla buradan kaçmayı başarır. Bundan sonra 4 Nisan'da (1918) yola çıkarak yedi haftada Orenburg'dan Ufa'ya, sonra dağlara yaptığı seyahatin 2000 km'yi bulduğunu yalnız 500 km'sinin trenle, kalan kısmını ise at üzerinde geçirdiğini ifade eder. Çabalarının boşa gitmediğini, kısa süre içinde iki üç yerde çete teşkilatı meydana getirdiğini, 7 Haziran'da ise yeniden Başkurdistan Milli Hükümetini kurduklarını söyler.²⁷ Ancak kendi içlerindeki çatışmalar da hiç bitmez ve Çar yanlılarınca kışkırtılan askerlerden bir kısmı kendisine suikasta teşebbüs ederler ve başaramazlar. Bir yandan askeri ve siyasi işlerle uğraşırken diğer yandan da maarif işleriyle meşgul olurlar. Muallim mektepleri, hemşire, telefon, telgraf kursları, Harbiye Mektebi ve askeri kurslar açarlar. *Başkurdistan* gazetesini çıkarırlar. Bolşevik devrinde müfrit şovenliğin ortaya çıktığından yakınan Togan, kendilerinin Rus olmayan milletlerle kurdukları iyi ilişkilerin iyi intibalar bıraktığını, yıllar sonra karşılaştığı insanların o günleri minnet ve şükranla andıklarını anlatır. O zamanlar başlıca düşmanlarının Komünizm ve milli istiklale karşı münafıklık olduğunu, bu yüzden de Başkurt ordusu içine Bolşevik ajanlarının giremediğinin altını çizer.

Zeki Velidi Togan, Ufa'da Hilal-i Ahmer Cemiyeti temsilcisi sıfatıyla bulunan Yusuf Akçura²⁸ ile yaptığı

²⁷ Bu konuda bkz. Bennigsen, **a.g.e.**, s.112.

²⁸ Yusuf Akçura: 1876 yılında Kazan'ın Simbirsk şehrinde doğar. Babasının ölümü üzerine 1883'te annesiyle İstanbul'a göç eder. Rüştüye eğitimini 1890'da tamamlar. 1892'de Harbiye'ye girer ve Jön Türklere sempatisi nedeniyle tutuklanır ve affedilerek okuluna geri döner. 1896'da mezun olduktan sonra tekrar tutuklanır ve Fizan'a sürülmek üzere Trablusgarp'a gönderilir. Subaylık rütbesi tekrar iade edildikten sonra Trablusgarp Erkan-ı Harbiye Kalemünde çalışıp öğretmenlik yapar. Avrupa'da eğitimine devam etmek amacıyla 1899'da Tunus'a kaçır. Aynı yıl Paris'te Ecole Libre des Sciences Politiques'e kaydolar. 1903'te eğitimini tamamlayarak Kazan'a

görüşmeyi de naklederek, Samara’da Güneydoğu Müslüman Ülkeleri Federasyonu kuruluşu konusunda kendisiyle görüşüklerini nakleder. kurulması düşünülen federatif Müslüman milli hükümetinde hariciye işleriyle meşgul olmasını teklif ettiğini, ancak kendisinin Türkiye tebası olması nedeniyle böyle resmi bir vazife almasının mümkün olmadığını, anılan kuruluş için ‘Şark Türkleri Federasyonu’ ismini teklif ettiğini söyler. Fakat Rusların kendilerinin milli hareketlerine alışınca kadar harekete Pantürkizm damgası yapıştıracak isimlerden sakınmaları gerektiğini, zamanla o ismin de kabul edilebileceğini söyleyerek, Şarki Rusya Müslümanları ismiyle yetineceklerini belirtir.²⁹

Bundan sonra Sovyetlerle on beş ay sürecek işbirliği dönemi başlar. Başkurt ordusu Togan’ın gözyaşları ile kızıl ordu emrine geçer. Buradan Moskova’ya giden Togan, ihtilalin önemli isimlerinden Stalin, Lenin ve Troçki ile görüşür. 21 Şubat’ta (1919) Times’te Başkurdistan Genel Kongresi toplanarak Sovyet usulünde yeni bir İnkılap Komitesi (Revkom) seçilir ve Togan’la birlikte İlyas Alkin ve komünist olmayan milliyetçi Başkurt ve Tatarlar bu komiteye dahil olur. Başkurtların silahsızlandırılması, Kızılların Başkurt köylerini

döner. Kahire’deki *Türk* gazetesinde ‘Üç Tarz-ı Siyaset’ makalesini yayımlar. İkinci Meşrutiyet’in ilanına kadar Kazan’da kalarak Rusya Türklerinin mücadelelerine katkıda bulunur. Rus Hükümeti Duma’ya seçilmesini önlemek amacıyla onu hapse atar. 1910’da İstanbul’a döner. Bu dönemde Türkçülük ile ilgili derneklerin hemen hepsinde görev yapar ve 1911-1917 arasında *Türk Yurdu* dergisinde müdürlük yapar. 1917-1919 arasında Hilal-i Ahmer Cemiyeti üyesi olarak Batı Avrupa ülkeleriyle Rusya’da bulunur. 1920’de evlenir, Anadolu’ya geçer Milli Mücadelede yer alır. Cumhuriyet’in ilanı sonrasında Atatürk’ün çevresinde yer alır, Dışişleri Bakanlığında görev yapar, 1924’te milletvekili seçilir. Aynı zamanda Türk Tarih Kurumu Başkanlığı ile İstanbul Üniversitesi’nde Yakınçağ Profesörü görevinde bulunur. 1935’de İstanbul’da vefat eder. Bkz. Yusuf Akçura, **Hatıralarım**, Yay. Haz: Erdoğan Mura, Ankara, 2012, s.13-15.

²⁹ Togan, **a.g.e.**, s.195.

yağmalamalarına yol açmış ve pek çok Tatar ve Başkurt aydını yakalanıp öldürülmüş, bu hadiseler üzerine Başkurtlar Beyazlar tarafına geçmiş ve Togan Kremlin'e çağrılarak durumu izah etmek durumunda kalmıştır.³⁰ Ayrıca burada Kızıl ordu tarafından yağma edilen servet ve mallara ilişkin bir rapor hazırlayarak Lenin'e teslim eder. Lenin ve Stalin'in milli meselelere olan alakaları nedeniyle kendilerine yakın olduklarını ancak milliyetçilere karşı güvenlerinin şarta bağlı olduğunu söyler. Stalin 1919 Mart'ında yayınladığı bir makalesinde Doğu Türk kavimlerini iptidai kavimler, Ortaçağın bakiyesi olarak tanıtmakta, Müslümanlara karşı Ermeni ve Gürcülerden farklı düşünmemektedir. O kendisini doğu meselelerinin bilgini sayarken Lenin, doğuyu bilmediğini itiraf ederek diğerlerinin tesiri altında kalır ve ilişkilerinde tavrı günü gününe uymaz. Bir görüşmelerinde Lenin Kur'an'ın komünizme müsait olduğunu, Orta Asya'da kurulması gereken bir İslam devletine Afganistan, İran ve Doğu Türkistan'ın ilhak edilmesi gerektiği, Hindistan'la sıkı münasebet tesis ederek Orta Asyalı Müslüman kavimlerinin desteğiyle İngilizleri Hindistan'dan ihraç etmenin mümkün olacağı tezini ortaya koyduğunu ifade eder. Kendisinin bu fikrin imkansızlığı üzerinde durarak Orta Asya'da yapılacak işlerde ancak Rus emperyalizmini bertaraf edip dinden ziyade milliyet fikrini ileri sürerek başarı sağlanacağını iddia eder. Rus emperyalizmine karşı yapılacak işler olarak da Taşkent'te yapılan heykellerin ortadan kaldırılmasını, 1916 sonunda Rus muhacirler için yerlilerden alınan arazilerin sahiplerine iadesini, devlet müesseselerinde yerli ahali ve Rus muhacirlerini temsilde nüfus oranına riayet edilmesini ve yerlilerden oluşturulacak askeri kıtalar oluşturmakla işe başlanabileceğini söyler. Ayrıca üç Müslüman ve iki Rus üyeden oluşacak 'Türkistan Fevkalade Komisyonu' kurarak anılan işlerin ona havale edilerek

³⁰ Togan, a.g.e, s.218.

yerlilerin demiryolu, posta, telgraf ve sanayi işlerine alınmasını teklif ettiğini ve bunun Lenin'in çok hoşuna gittiğini onun bir diktatör olduğunu ama müstebit olmadığını ifade eder. Bu emirleri Lenin'in telsizle verdiğini ancak çoğunun uygulanmadığını da ekler. Bununla birlikte zaman zaman hakkında olumlu duygular belirtse de Lenin'e dair hisleri her zaman olumlu değildir. Türkistan'da bir milli orduya dayanan muhtar hükümetin teşkil edilmesi fikrini besleyenleri ön planda tutmamasını eleştirerek “Biz Lenin iyi, Stalin iblis diyorduk. Fakat Lenin'in kendi maiyetinde Frunze, Rudzutak gibi gerçekten insan olanlar bulunduğu halde parti dizginlerini onlara vermeyip Stalin'in eline vermesi, onun kendisinde de bu iblislikten bir hisse olduğunu göstermez mi?” der.³¹ Lenin hakkında bir başka değerlendirmesinde ahlaki açıdan hayli sorunlu olduğunu belirterek, Ukrayna Sovyet Hükümeti reisi Petrovskiy'in bir sorusu üzerine Lenin hakkında söylediklerini aktarır. “Lenin komünizmi cihan mikyasında tahakkuk ettirmek gayesine doğru yürürken samimi olarak milliyet dışında fakat tarihi, coğrafi ve iktisadi manasıyla büyük Rusya'da yaşayan kavimlere karşı onun enternasyondan bahsetmesi sadece bir sahtekarlıktan ibarettir. O bu hususta Velikorus (Büyük Rusyacılık)'dur. O komünizmi küçük milletlere dayanmaktansa Rus ve İngiliz, Çin gibi büyük milletlere ve onların emperyalist anelerine dayanarak tahakkuk ettirmeyi daha kısa bir yol olarak tanı”³².

Togan'ın 1919'da bir ara Abdullah Battal Taymas'la da yolları kesişir. Devleke istasyonunda iki Tatar komünisti Kaspranskiy ve Rahmetullin kendisine Taymas'ın orada olduğunu ve yakalamak istediklerini söylerler. Topraklı muhtariyet yanlısı Taymas'la Kazan'a ailesinin yanına dönerken karşılaştıklarını ve onu Tatar komünistlerin elinden

³¹ Togan, a.g.e., s.225.

³² Togan, a.g.e, s.273.

kurtararak yoluna devam etmesini sağladığını aktarır. Tatar komünistlerinin üstatlarına yaranmak için kendi muhitlerinden farklı fikir cereyanlarını yaşatmış olan zevatı yakalayıp ele vermeyi adet edindiklerini, kendisinin ise bu takibatın bir gün kendi başlarına da gelebileceği konusunda onları ikaz edip vazgeçirdiğini belirtir.

1919 Mayıs'ı sonlarında Türkiye ile temas kurduklarına da değinen Togan, Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'dan 'Orenburg Hükümeti İslamiyesi' hitabıyla yazdığı telgrafta kardeşlik hisleri ve münasebetleri tavsiye edildiğini ve Cemal ve Halil Paşa ile İttihat Terakki ricalinden bazı kişilerin oraya geldiğini söyler. Ancak Halil Paşa Rusya ile vasıtasız temasın tesisinin Azerbaycan'ın ortadan kalkmasını icap ettirdiğini, Cemal Paşa'nın ise bir taraftan Anadolu'daki harekate katılmak, diğer taraftan da Sovyetlerin yardımıyla Afganistan yoluyla Hindistan'da İngilizlere karşı faaliyette bulunmaktan söz ettiğini, Türk ricalinin düşüncelerinin kendilerine Sovyetlerin durumunu anlamayan insanların hayalleri gibi geldiğini anlatır. Ancak yine de İttihat Terakki kodamanlarının Rusya'daki Türk aydınlarından farklı olarak müstakil bir devletin ricali ve müstakil bir ordunun kumandanları sıfatıyla konuşmaları göğsünü kabartmıştır.

Son olarak Lenin'le yaptığı görüşmede milliyet ve sömürgecilik meselelerini tartışmışlar ve uzlaşmaya varamamışlardır. "Müstemlekelerde ancak Rus proletaryası mümessillerine güveneceklerini, bize de yalnız onların rehberliğine karşı göstereceğimiz itaat ve sadakatimizin derecesine göre itimat edileceğini ve bu itimatsızlığın sosyalizmin eski Rusya hududuna münhasır kaldığı zamana has olmayıp cihanda sosyalizm tahakkuk ettikten sonra dahi şark müstemleke milletlerini Avrupalı (İngiliz, Fransız, Belçika vs.) metropol amelesinin 'rehberliği' altından bulundurmak istediklerini ve bütün bunların Lenin'in kendi fikri olduğunu,

umumiyetle şark milletlerinde sosyalizmi yerleştirmek yolunda şarklı işçiye itimat edilmediğini bizzat Lenin'in kendi ağzından işitmiş oldum" diyerek bu durumun artık Sovyetlerle ciddi ve aleni bir mücadeleye girişmenin zaruri olduğunu anlatmış olduğunu söyler ve 29 Haziran 1920'de isyan bayrağı açarak Türkistan'ın dağ ve çöllerine doğru yola çıkar. Togan'ın serüveni de çağdaşı pek çok aydın gibi uzun yolculuklar ve mücadelelerle geçer.

Bolşevik devriminin Kırım'da nasıl yansıdığını anlatan bir hatırat da Cafer Seydahmet Kırimer'e³³ aittir. O sırada askerde olan Kırimer, ihtilalin başladığı haberini tümenin telgraf makinası başında nöbet beklerken alır. Bu haberi aldığı anda duyduğu sevinci saklayamaz. Bulunduğu karargahta yeni bir devrin başladığı haberi duyulur duyulmaz inhilal başlar, disiplin kalmaz, kaçabilenler kaçar. Kendisi de iki haftalık izin alarak dönmek üzere ordudan ayrılır. Önce Odesa'ya oradan da dava arkadaşlarıyla buluşarak Kırım'a geçer. Bu sırada çok heyecanlı olduklarını, ağır bir mesuliyet taşıdıklarını, o güne kadar pek çok imtihan atlattıklarını, şimdi de tarih önünde imtihana çekildiklerini, halklarına ve yurtlarına candan bağlı olduklarını ve varlıklarını onlara vakfettiklerini söyler.³⁴ Hemen idareyi ele alma konusunda işe girerler ve kendi halkları arasında kan dökmek konusunda karar alırlar. Kazan'da olduğu gibi burada da halkın teşkilatlandırılması konusunda büyük özen gösterirler. Öğretmen, imam ve hatipler yeni siyasi durumu kavramalarını kolaylaştırmak üzere kurstan geçirilirler, okul kitaplarını yeniden hazırlamak üzere komisyonlar oluşturulur. Bir yandan halkın siyasi, kültürel hayatını milli birliğe ve milli zihniyete bağlayabilmek için çalışırken, diğer yandan Kırım'daki Rusluğun, resmi devlet idarelerinin neler yaptıklarını ve Petrograd'ta ihtilalin geçirdiği

³³ Cafer Seydahmet Kırimer...

³⁴ Cafer Seydahmet Kırimer, **Bazı Hatıralar**, İstanbul, 1993, s.159.

safhaları anlamaya çalışırlar. Rus ihtilalcilerinin 'inkılabı genişletmek ve derinleştirmek' düsturuyla mutedil, devletçi Rus münevverlerine karşı açtıkları cereyanın çok cezri bir mahiyet alacağını sezmektedirler.

Kırım'da oluşturdukları İcra Komitesi'nin ilk sorunu hangi parti ile işbirliği yapılacağını kararlaştırılmasıdır. Sosyal demokratlardan ziyade inkılapçı sosyalistleri tercih ederler. Bu partinin federasyon esasını benimsemesi, milletlere mülki muhtariyet hakları tanınması, toprak konusunda da yakın görüşler taşıması, köylüye dayanan bu partinin köylü memleketi Rusya'da işbaşında uzun müddet kalma ihtimalini güçlendirdiğinden seçimlerinde etkili olur. Aslında asıl gayeleri milli cereyanı daima serbest tutmak, Rus inkılabını bir yardımcı olarak görmek, onun aracılığıyla kendi inkılaplarını yaparak milli kalkınmalarını sağlamaktır. Kadın-erkek beraberliğini getiren ihtilal, kendi aralarında da kadının cemiyetteki durumunu yükseltmesine ivme kazandırmıştır. Ailede kadının durumu eskisine nazaran çok değişmiş, Rus mekteplerine, hatta üniversitelerine giden Müslüman kızlarının sayısı artmış, matbuatta, tiyatrolarda, müsamerelerde kadınların katılımı artmış, bu durum bazı geri fikirlileri kızdırmış, kendilerinin dinsizlikle suçlanmalarına neden olmuştur. Diğer yandan bazı büyük toprak sahipleri köylüye toprak dağıtılması konusundaki fikirlerinden dolayı muhalefet etmişlerdir. Kırım'ın halkını teşkilatlandırmak konusundaki yoğun çabaları sonunda Kırım'ın istiklalini ilan etme konusundaki kararlılık kendini gösterecektir. Bundan sonra 'Kırım Türklerindir!' diye mi yoksa 'Kırım Kırımımlıdır' düsturu ile mi hareket edecekleri konusunda bir karar vermeleri gerekecektir. İlk görüşe göre mülki muhtariyet kurma işinde bile diğer milletler Türkleri desteklemeyip zaten Ruslarla gideceklerinden baştan Kırım'ın mukadderatını ele almak uygun olacaktır. Diğer yandan Kırım istiklal fikrini yalnız Rusların değil Ukraynalıların

tahakkümünden de kurtulmak için düşündüklerini, ancak Türkiye'nin desteğini alamadıkları takdirde bunda başarılı olamayacaklarını ve 'Kırım Kırımlılarıdır' düsturu ile hareket etmek zorunda kaldıklarını söyler.³⁵

Kırimer, ihtilal öncesi fikirlerini ise kısaca şöyle özetler: "inkılaba gelinceye kadar bizim en büyük dileğimiz milli, medeni muhtariyetimizi kurabilmektir. Dini, harsi işlerimizi ele almak, halkımızı garp medeniyetiyle yükseltmek, Türkçülüğü kuvvetlendirmek, iktisadi kalkınmamızı sağlamak bizim için idealdi. Bu yolda hizmet edebilmek için de tek vasıta olarak gazete ve mecmua neşretmeyi düşünüyorduk. İnkılap ilerledikçe, Rus merkezi gevşedikçe, etrafımızda yaşayan milletlerin siyasi hareketleri kuvvetlendikçe, biz de ilk adımda milli medeni muhtariyet yerine mülki muhtariyet ve nihayet istiklale doğru sürükleniyorduk. Etrafımızdaki milletler de istiklal için tam hazırlıklı değildi. Bununla beraber her birinin durumu bizimle kıyaslanmayacak kadar kuvvetli idi...".

Kırım'da anılan milli mücadele sürerken bir yandan da kendi içlerindeki mücadele de devam eder. 24 Eylül'de (1917) Bahçesaray'da Kırım 'ulema!'sı (bir ulema merkezi kurmak ve her türlü zararlı cereyanlarla sarsılmış olan dini esasları korumak ve Tatar cemaatinin içtimai ve dini meselelerine taalluk eden bütün mühim hususları müzakere etmek üzere) bir kongre toplayacaklarını ilan eder. Ulema diğerlerinin müdahalesi ile hemen dağılacak ve bir daha böyle bir teşebbüste bulunmayacaktır. Kırimer'e göre ilginç olan Rus liberal partilerinin yayın organlarının bu konuda teessürlerini belirtmesidir, yani ulemanın kiminle müttefik olduğu anlaşılmaktadır.

Cafer Seydahmet Kırimer ve beraberindekiler Kurultay yolunda önemli adımlar atarlar ve Kurultay'ın 24 Kasım'da toplanması kararlaştırılır. Ancak bu gerçekleşmeden 24

³⁵ Kırimer, a.g.e., s.206-207.

Ekim’de Petrograd’da ikinci ihtilal gerçekleşir. Kurultay yapma konusundaki samimi gayretler sürerken Kırım halkın ve kendilerinin heyecanını sıkça dile getirir. O’na göre 1905 öncesinde Gaspıralı İsmail Bey’le başlayan uyanma ve kalkınma devri, ilkokul ve yardım cemiyetlerini kurmaya çalışmak, cemiyet içindeki taassupla mücadele etmek, halkı medreselerden ayırarak mektebe bağlamak, dinin terakkiye mani olmadığını anlatmaktır. 1905 sonrasında ise Çarlığa karşı ilk teşkilatlı ve açık vaziyet alınmaya başlanmış, Birinci Duma açıldıktan sonra Müslüman mebusların büyük kısmı Müslüman fraksiyonuna girmiş, Kırım’da teşekkülün de halka dayanan bir partisi kurulmuştur. Ayrıca maarif ve toprak meselelerinde halka azami hak ve imkanı temin etmeyi gaye edinerek, milli medeni muhtariyet yoluna girmek, müftü seçimi ve vakıfları ele almak konusunda uğraşmışlarsa da mensup oldukları sol Rus fırkalarına bunu kabul ettirememişlerdir. 1917 gençliğinin ise 1910’da kurduğu Vatan Cemiyeti’nden başlayarak bütün faaliyetini milli temelde yürüttüğünü, siyasi teşkilatlanmaya önem verdiğini, 1917 inkılabında 25 Mart’ta toplanmış olan kongreye Kırım’ın her tarafından seçilmiş 1500’den fazla üyenin katıldığını, Kırım Türklerini milli, siyasi tek bir programla hareket ederek mukadderatının Kırım Müslümanları Merkezi İcra Komitesi tarafından müdafaa edilmesine karar verildiğini ifade eder. Daha önce 24 Kasım’da toplanması kararlaştırılan Kurultay bazı gecikmeler yüzünden 9 Aralık’ta yapılır. 13 Aralık’ta 18 maddelik anayasasını kabul eder ve bir yıl süreyle parlamento halinde çalışmaya karar verir. Anayasanın kabulünün ardından Kırım, Türkistan’a giderek mücadeleyi oradan sürdüreceğine dair kararını açıklayınca çok büyük tepkiler alır ve bu niyetini gerçekleştiremez. Daha sonra Kırım’da toplanan Milletler Mümessilleri toplantısında kendilerine muhalefet edenlere karşı haklı davasını savunur. Bu arada kendisine bir suikast girişiminde bulunmak üzere

yakalanan birini affettiği için de eleştiriye maruz kalır. Kendilerine bağlı bir ordu kurmak konusunda da ciddi çabalar sarf eder.

Kırım Kurucular Meclisi'nde çoğunluğu oluşturacaklarını, demokrasi cephesiyle anlaşmaya hayati önem verdiklerini, Bolşeviklerin Rusya'yı uzun zaman ellerinde tutabileceklerine inanmadıklarını belirtir. Bir de özeleştiriy yaparak Lenin ve Troçki'nin kuvvetlerini takdir edemediklerini itiraf ederek şöyle devam eder. "Çapulcu, başıbozuk bir manzara arz eden bütün Rusya'nın bu dış görünüşüne rağmen merkezinde, mukadderatı idare eden noktada çok iyi hazırlanmış, en yüksek devlet adamı vasıflarıyla ne istediğini bilen, bunu ne zaman ve nasıl yürüteceğini kestiren ve sonsuz irade ve cesarete sahip müstesna bir iki şahsiyetin ve tam disiplinli küçük de olsa bir kadronun bulunduğunu kestirememiştik. Biz Lenin'i bir mutaassıp, hatta bir meczup addediyorduk. Onu, Marksizm nazariyelerini kendisine göre anlayan ve bozan bir nazariyeci diye tanıyorduk. Onun Rus halkını, Rus realitesini herkesten iyi anladığına ve bilhassa meşhur Alman askeri mütehassısı Klavzeviç'i çok esaslı tetkik ettiğine, bütün ihtilallerde yapılan kardeş harplerini en ince teferruatına kadar incelediğine ihtimal bile vermiyorduk. Biz o zamanlar Kızılordu'yu Lenin ve Troçki'nin ciddi müdahaleleri olmadan Bolşevikler tarafına geçmiş olan bazı Beyaz Rus subaylarının idare ettiğine kani bulunuyorduk".³⁶

O günlerde Lenin'le Milletler Komiseri Stalin'in imzalarını taşıyan, Rusya ve Şark milletlerine hitap eden beyanname ile Bolşevikler propagandalarını kuvvetlendirir. 19 Aralık 1917'de yayınlanan beyanname şöyle denilmektedir:

"Rusya Müslümanları, Volga Tatarları, Kırım Tatarları, Kırgızlar, Sibiryaya ve Türkistan Sırtları, Kafkasya Türkleri ve Tatarları, Çeçenler, Şimali Kafkasyalılar; Rus Çarları ve

³⁶ Kırım, a.g.e., s.276.

zalimleri tarafından bütün camileri, minberleri yıkılmış, dinleri, adetleri çiğnenmiş olanlar; biz sizlere hitap ediyoruz!...

Dinleriniz, adetleriniz, milli ve harsi müesseseleriniz bundan böyle her türlü tecavüzdən masundurlar... Milli hayatınızı bütün manasıyla hürriyetle tanzim ediniz, bu hakkınızdır... Biliniz ki gerek sizlerin ve gerekse bütün Rusya'da yaşayan milletlerin haklarını inkılap ve Sovyetler himaye ve müdafaa etmektedir.

Bu inkılapa ve onun hükümetine yardım ediniz...

Arkadaşlar!... Yükselttiğimiz bayrakla, her mahkum millete hürriyet götürüyoruz... Müslümanlar!... Biz sizden maddi ve manevi yardım bekliyoruz...”³⁷.

Bu beyanname halka ve münevverlerden bazılarına da tesir eder. Ancak bundan sonra Bolşeviklerle yollar ayrılır ve Kırım cephe yolunu tutar. Burada da bir sonuç alınamayacağını görünce isim ve kılık değiştirerek Kırım'dan ayrılır. Önce Kerson'a oradan Kiev'e geçecek, yolda kendisi hakkında idam kararı alındığını öğrenecektir. Kısa süre sonra da bu davada başından beri yol arkadaşlığı yaptığı Çelebi Cihan'ın Bolşevikler tarafından şehit edildiğini de öğrenecektir. Bunun üzerine Kafkasya'ya gitme kararı alır. Bakü, Gence, Tiflis ve Batum üzerinden Türkiye'ye geçer. Yolculuğu esnasında Rauf Bey, Mehmet Emin Resulzade, Vehip Paşa, Talat Paşa ve Enver Paşa ile de görüşerek görüş alışverişinde bulunur. İstanbul basınının o dönemde Kırım meselesine ciddi bir ilgilerinin olduğunu, Avrupa basınından ve Türk illeri neşriyatından gelen haberlere de yer vermelerinden duyduğu memnuniyeti belirterek en korkunç faciada çırpındıkları günlerde dahi 'Türkiye hükümetine gaile olmamak' kaygısı taşıdıklarını belirtmeden de geçmez.³⁸

³⁷Kırım, a.g.e., s. 278.

³⁸Kırım, a.g.e., s.313.

Bolşevik ihtilalinden doğrudan değilse de dolaylı bir biçimde ve daha kısmi bir şekilde söz eden bir diğer hatıra da Mehmet Emin Resulzade'ye aittir. Ağırlıklı olarak Stalin ile ilgili hatıralara yer veren çalışma, daha önce farklı dönemlerde gazetelerde yazı dizisi şeklinde yayınlanmış olan hatıraların derlemesi şeklindedir.

Azerbaycan Bakü'de gizli bir öğrenci teşkilatının başında iken Stalin'le (o zamanki takma adı Koba³⁹) tanışan Resulzade, uzun zaman kendisi ile temasını sürdürecektir. 1917 Bolşevik ihtilalinden anılarında doğrudan pek fazla söz etmeyen yazar daha ziyade 1918'de milli istiklalini kazanan Azerbaycan'ın 1920'de Kızıl Ruslar tarafından işgal edildikten sonra ülkesinin ve kendisinin mahkumiyet yıllarından söz eder. Bu dönemde 'Cumhuriyet hudutları üstün kuvvetlerle geçilmiş, her türlü mukavemet amansız surette bastırılmış, kızıl ordunun yardımıyla memleket Sovyetleştirilmeye, demokratik müesseseler ortadan kaldırılmaya başlanmış, liderler takip edilmiş, kızıl istila terörü her tarafı kasıp kavurmuştur. Fevkalade ihtilal mahkemesi anlamına gelen Çerezviçayka ceza makinesi durmadan çalışmış, gözde münevverler birbiri ardına yakalanarak zindana atılmış, bir kısmı ortadan kaybolmuş, kızıl kasırğa devirmedik milli müessese, kesmedik şahsiyet bırakmamıştır'.⁴⁰

Resulzade işgalden sonra bir süre saklanmış, daha sonra Bakü'yü terk ederek Kafkasya sıra dağları eteğinde Lahic denilen bir yerde gizlenmiş ancak kötü bir tesadüf eseri yakalanarak Bakü'ye geri getirilip Çeka adlı siyasi polis

³⁹ Koba bir Gürcü romanından alınmış Çarlığa karşı mücadele eden bir çete kahramanının adıdır. Aslen Gürcü olan Vissarionviç Cugaşvili Kafkasya'da iken bu adı kullanmış, Stalin adını ise Rusya'da çalışmaya başladıktan sonra tercih etmiştir. Bkz. Mehmet Emin Resulzade, **Hatıralar ve Kafkasya**, Haz: Sebahattin Şimşir, İstanbul, 2011, s.25.

⁴⁰ Resulzade, **a.g.e.**, s.32-33.

müessesesinin fevkalade işler şubesi olan Asobi Atdel'e teslim edilmiştir. Hapishanenin Mutfak diye anılan kısmında pek çok başka mahkumla beraber kalan Resulzade, bir süre sonra Stalin'in kendisini hapishanede ziyaret ettiğini anlatır. Kendisinden eski bir mücadele arkadaşı olarak söz eden muhatabının ziyaretinin yegane sebebinin bu dostluk olduğunu ve öldürülmesi yada ömür boyu hapiste kalmasının düşünüldüğünü, bunu hak etmediği için de birlikte Moskova'ya veya istediği herhangi bir yere gitmesini ve buna karşılık 'teşrik-i mesai' teklif ettiğini söyler. Bu teklifi reddeden Resulzade Stalin'le sohbetinde fırsatını bulduklarında Sovyetlere karşı başkaldıracaklarını ve onun hürriyet teklifini kabul ettiğini ifade eder. Birkaç gün sonra iki arkadaşından yalnız birine izin çıktığı söylenerek onunla beraber Stalin'le aynı trende Moskova'ya doğru yola çıkar. Yolculuk boyunca Stalin'le pek çok kez sohbet ederler. Örneğin İran konusunda orayı Sovyetleştirmenin yanlış olduğunu, sosyalizm ve komünizm ilkelerini orada tatbik girişiminin maceracılıktan başka bir şey olmayacağını, Türkistan'da neden 'İran taktiği' uygulamadığı sorusuna 'Ne de olsa orada Rus okulundan çıkmış aydınlar var' dediğini aktarır.

Stalin'in cihan inkılabı için Rus-Alman işbirliğine çok önem verdiğini, Rusya'nın dünyayı doyuracak zahiresi ile Almanya'nın teknik istidadı bir araya geldiğinde cihan inkılabını önleyecek bir kuvvetin bulunmayacağını, buna karşın İngiliz emperyalizminin cihan inkılabını akamete uğratan milletlerin hürriyet ve kurtuluşlarına engel olduğunu söyleyerek bu uğurda 59 İngiliz'in kanının vicdanında kanı olduğunu itiraf ettiğini belirtir.⁴¹ Stalin'in ayrıca kitlesel terörü tasvip ettiğini, bu anlamda müthiş İvan'ı örnek bir sima olarak gördüğünü, demokrasi mefhumundan nefret ettiğini, gerek gördüğünde insanları kurşuna dizmekten çekinmediğini, Avrupa

⁴¹ Resulzade, a.g.e., s.53.

medeniyetini çürümüş bir medeniyet olarak gördüğünü, asıl medeniyeti Sovyetlerin yaratacağını, kendilerinin ise Sovyet sisteminde insanın bir fert ve şahsiyet olarak ortadan kaybolduğunu ileri sürdüklerini ifade eder. Stalin'in milliyet meselesindeki fikri ise Rusya dahilindeki milletler için milli personel değil, milli teritoryal bir otonominin kabul edilmesi gerektiğidir.

Moskova yolculuğu sonrasında bir süre göz hapsinde tutulan Resulzade iki arkadaşıyla burada bir eve taşınır ve Şark Dilleri Enstitüsünde Farsça ve Türkçe öğretmenliği yapar. Müsteşrikler Derneği başkanlığı kendisine teklif edilir bunu reddeder ancak üye olabileceğini söyler, daha sonra derneğin nizamnamesini okuduktan sonra üyelerin yüzde elli birinin komünist partisi mensubu olmasının zorunlu olduğunu öğrenince üyelik fikrinden de vazgeçer. Yine benzer gerekçelerle üniversite profesörlüğü teklifini de geri çevirir.

Resulzade Moskova'da iken Enver Paşa ile de görüşür. Enver ve Cemal Paşalar Moskova'da bütün İslam dünyasını kurtarmak gayesiyle teşkil ettikleri İslam İhtilal Cemiyeti'nin bir bürosunu açmışlar ve Enver Paşa kendisine Bolşeviklerle mutabık kaldıklarını, İslam dünyasındaki mahkum milletlerin istiklallerini kurtarmak gayesiyle harekete geçtiklerini, Ürvet-ül Vüska adlı Berlin'de yayınladıkları bir dergiden bir nüsha verdiğini ve içeriğinde bazı dini ayetler, hadisler ve klişe tabirler olduğunu söyler. Paşa Avrupa emperyalizminin elinden Müslüman milletlerin kurtulmak için teşkilatlanmalarını, aralarında sıkı bir rabıta olması gerektiğini, bunun için ihtiyaç duyulacak merkezin kendi kurdukları cemiyet olduğunu ve Milli Azerbaycan Müsavat Halk Partisi'nin kendilerine katılmasını istediklerini ifade eder. Fırkanın Sovyet hükümeti aleyhindeki tavrından şimdilik vazgeçmesi gerektiğini, kızıl orduya karşı bir şey yapamayacaklarını, aksi takdirde Türk ve Müslümanların kılıçtan geçirileceğini söyler. Resulzade'nin

Enver Paşa'ya mücadele konusunda haklı olduklarını ancak Müslüman milletleri kurtarma teşkilatının bir nevi enternasyonal olduğunu, sosyalist enternasyonalin merkezinin Moskova olduğunu, milli istiklal enternasyonalinin merkezinin de fiilen mücadele halinde olan bir yerde örneğin Ankara'da olması gerektiğini, merkezi Moskova'da bulunacak olan bir Müslüman hareketinin umumi komünist hareketinin bir silahı olacağını söyler. Paşa bu sözlere geçerli bir karşılık vermez ve vedalaşırlar. Sadece haftalar sonra Enver Paşa'nın Türkistan'a geçerek Bolşevik karşıtı Basmacı hareketinin başına geçtiğini hayretler içinde öğrenir. Bundan kısa süre sonra Enver ve Cemal Paşalar iki hafta arayla hayatını kaybedecek, Stalin *Pravda* gazetesinde yazdığı bir makalede Paşa ve beraberindeki Türkistan milliyetçilerini emperyalizmin uşağı olarak tenkit edecek, ancak Enver Paşa'nın idealizmini de teslim edecektir.⁴²

Resulzade, iki yıl kaldığı Moskova'dan kaçma planını önce bir görev bahanesiyle Leningrad'a geçerek başlatır. Buradan da deniz yoluyla Finlandiya'ya geçer. Bu arada Stalin'e de bir mektup yazarak hem teşekkür eder, hem de siyaseten eleştirerek mücadeleye devam edeceğini, kendisinden gördüğü ilgiyi hiç bir zaman unutmayacağını söyler. Diğer yandan sözlerini Stalin'in dünyanın büyük bir parçasını şahsi iktidar ve kontrolü altına alan bu korkunç adamın ihtirasının bütün dünyayı tahakküm altına almak çapında olduğunu, yegane gayesinin iktidara ancak iktidar için gelmek ve bunu bütün dünyaya yaymak olduğunu ve Rus emperyalizminin tarihi seyrine hakim olan cihangirlik geleneğinin en gaddar mümessili olduğunu söyleyerek bitirir.⁴³

Hatıraların bundan sonraki kısmında Rus Kızıl ordusunun Bakü'de yaptığı yağma faaliyetlerine karşı –sadece Bakü'den Lenin'e hediye olarak 800 milyon ruble nakit para

⁴² Resulzade, **a.g.e.**, s.95.

⁴³ Resulzade, **a.g.e.**, s.106.

gönderilmiştir- 1920’de Azerbaycan’da çıkan isyandan söz eder. Sadece yağma ile kalınmamış, zabıter sebezsiz yere hapse atılmış, fedakar memur ve generaller kurşuna dizilmiş, milliyetine bağılıklarından başka suçu olmayan muallimler, gazeteciler, münevver gençler mahvedilmiş, geleneklerine uygun olmayan bir idare usulü getirilerek Rus mujikleri başlarına getirilmiş, Müslüman ailesinin bulunduğı odanın yanında kızıl ordu subayı ikamet ettirilmiş, milli hassasiyetlere komünizm namına darbeler indirilmiş ve halk da bir nevi milli kıyama kalkmıştır. Gence’de isyan çıkınca Bakü’deki çoğı münevverlerden oluşan mahkumlar, kurşuna dizilmiş, hatta Azerbaycan Komiser Reisi Neriman Nerimanof bile tutuklanmıştır. İktisadi açıdan mahvedilen Azerbaycan, sözde irfan bakımından yükseltilecekken Türkçe okur yazarlık konusunda önemli bir ilerleme kaydedilememiş, basın çok sınırlı düzeyde tutulmuş, herhangi bir milli cereyanın gelişmesinin önü tamamen kesilmiştir. 14 Şubat 1921’de Kafkasların ötesindeki Kafkas Federasyonu resmen teşekkül etmiş, fakat 10 Kasım 1922’de Moskova’da toplanan kongre, Rusya Sovyet devletlerinin birleştiklerini, birleşmiş cumhuriyet tesis ettiklerini ilan etmiştir. Böylece Azerbaycan, çoktan fiilen kaybettiğı istiklalini bu defa resmen kaybedecektir.⁴⁴

1917 ihtilaline çok küçük yaşlarda tanıklık eden ve daha sonra Türkiye’ye yerleşen Kazan Tatarlarından Ahmet Temir’in milliyet konusundaki hassasiyeti ve yaklaşımı Resulzade ile örtüşür. Rus okullarında okumasına ve Rusça eğitim görmesine karşın Türklük şuurı hayli gelişmiştir ve hatıralarında çocukluğundaki bu sürece ilişkin şunları aktarır.

“Bütün bunlara rağmen biz yine de bir Türk-Tatar idik. Okullardaki komünist propaganda, dersler ve kurslardaki telkinlere rağmen koyu bir milliyetçi idik. Kim olduğumuzu, niçin böyle olduğumuzu biliyorduk. Resmi okulların dışında

⁴⁴ Resulzade, a.g.e., s.121-122.

Tatar dünyasının kendi görüşü, kendi kültürü ve şuuru vardı. Devletin Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma politikasına karşı başarı ile mücadele ediyorduk. Tatarlar, kendilerini Ruslardan hiç de aşağı saymıyorlardı. Fakat 1917 ihtilalinden sonra mücadelede şekil değişikliği ortaya çıkmıştı. Eskiden Hıristiyanlık-Müslümanlık veya Rusluk-Türklük şeklinde olan bu sürtüşme, şimdi proleter olup olmama şartına bağlanıyordu. Hıristiyan papazlarla Müslüman mollalar birlikte sürgüne gidiyordu. Eski düşmanlar arasında kader birliği başlamıştı. Millet içinde bu şuuru yaşatan birçok rehberler mevcuttu, silahsız mücadele eden taşsız krallar vardı.”⁴⁵ Yukarıda o ‘taşsız krallar’ dan bazılarının serüvenini anlatmaya çalıştık.

1917 Bolşevik ihtilaline tanıklık eden Rusya Müslümanlarından anılan hatıra sahiplerinin dile getirdikleri pek çok konuda coğrafyalar farklı olsa da birbiriyle örtüşen durumları görmek mümkündür. ‘İhtilal’ Müslümanlar arasında kendi milli davaları için onun aracılığıyla milli kalkınmalarını sağlayacaklarından sevinç ve umutla karşılanmıştır. Büyük kargaşanın yaşandığı ve sonrasında ciddi bir iç savaşla karşı karşıya kalınan Rusya’da bu karmaşadan Müslümanlar da payını almış, bu dönemde başta Kazan, Kırım ve Azerbaycan olmak üzere Türk ve Müslüman kökenlilerin meskun olduğu pek çok yerde milli ve siyasi amaçları gerçekleştirmek için çeşitli kongre ve şuralar aracılığıyla örgütlenmeye gidilmiş ancak uzun yüzyıllar siyaset dışı bırakılan bu milletlerin örgütlenmesi sırasında gerek nitelikli insan sayısının yetersiz oluşu, gerekse daha önce örgütlenme pratiğine sahip olmayışları pek çok bölünmelere ve siyasi çözüm önerilerinde çeşitli fraksiyonlara ayrılmalarına neden olmuştur. Öyle ki, Bolşevik rejiminin cemiyet içindeki tezatları derinleştirmeyi, gerginlikleri körüklemeyi, düşmanlıkları kuvvetlendirmeyi esas alan yöntemini o sırada fark etmeyen Müslümanlar, kendi

⁴⁵ Ahmet Temir, **Vatanım Türkiye**, TTK, Ankara, 2011, s. 49.

aralarında başta muhtariyet fikri olmak üzere pek çok fikir ayrılığına düşmüşler ve bu da onların siyasi ve sosyal hayattaki kazanımlarına ket vurmuştur. Bu konudaki zaaflarını hatıralarında bir özeleştiri olarak daha sonra dile getirmişlerdir. Bu kısa süreli özgürlük döneminde en çok gazete çıkarmak, eğitim faaliyetleriyle uğraşmak, Türkçe okuyup yazma konusunda girişimlerde bulunmak, kadınların cemiyetteki durumunu yükseltmek gibi çabaları hayata geçirmeye çalışmışlar, sınırlı da olsa medenileşme yolunda önemli ölçüde mesafe kaydetmişlerdir. Ancak dinin hala çok etkin olduğu sosyal yaşamda zaman zaman bu konuda ihtilafa düştükleri de olmuş, ceditçi-kadimci gibi ayrımlarla tam da Bolşevik rejiminin işine gelecek şekilde konumlarını kendi aralarındaki çekişmelerle zayıflatmışlardır. Önceleri ihtilalin önderlerine duydukları güven zamanla boşa çıkmış, Bolşevik rejiminin şiddetini artırması nedeniyle, Sovyet sistemine muhalefet ettikleri gerekçesiyle tutuklanma, hapsedilme ve kaçak hayatı yaşamaya mecbur kalmışlardır. Pek çoğu uzun süren kaçış yolculuklarının ardından Türkiye'ye gelecek ve 1920'lerden sonra Türk milliyetçiliği konusunda yazdıkları eserler ve kurdukları teşkilatlar aracılığıyla Türklük şuuruna ciddi katkılar yapacaklardır.

KAYNAKÇA

Acar, Kezban, **Ortaçağ'dan Sovyet Devrimine Rusya** , İstanbul, 2014.

Akal, Emel, **Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm**, İstanbul, 2002.

Akçura, Yusuf, **Hatıralarım**, Yay. Haz: Erdoğan Mura, Ankara, 2012.

Akdes, Nimet Kurat, **Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Ankara, 1999.

Benningsen, Alexandre, -Chantal Quelquejay, **Sultan Galiyev ve Rusya Müslümanları**, Çev. Nezh Uzel, Ankara, 2005.

Benningsen, A.-C. Lemercier-Quelquejay, **Step'de Ezan Sesleri**, Çev. Nezh Uzel, İstanbul, 1981

Carr, E.H., **Bolşevik Devrimi (1917-1923) 1**, Çev. Orhan Suda, İstanbul, 2002.

Cebesoy, Ali Fuat, **Moskova Hatıraları**, İstanbul, 1955.

Coquin, François-Xavier, **Rus İhtilali**, İstanbul, 1966.

Devlet, Nadir, **Rus Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1905-1917**, Ankara, TTK, 2014.

Gündüz, Ahmet “1917 Bolşevik İhtilalinin Türk Dünyasındaki Yansımaları”, **Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi**, c.6, sayı 1, (2005), s.1-12

Kırimer, Cafer Seydahmet, **Bazı Hatıralar**, İstanbul, 1993.

Kırimer, Cafer Seydahmet, **Rus Tarihinin İnkılabı, Bolşevizme ve Cihan İnkılabına Sürüklenmesi**, (Halkevi Konferansları)İstanbul, 1948.

Kocabaşoğlu, Uygur- Metin Berge, **Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar**, Ankara, 1994.

Konak, İsmet, **Rus Devrimi ve Mustafa Kemal-Rus İç Savaşı (1918-1922) Döneminde Türk Bolşevik İlişkileri**, İstanbul, 2017.

Liebman, Marcel, **Rus İhtilali Bolşevik Başarısının Kaynakları, Gelişmesi ve Anlamı**, Çev. Samih Tiryakioğlu, İstanbul, 1968.

Murgul, Yalçın, “Bolşevik Önderliğinin Rusya Müslümanlarına Yönelik Siyasetine Dair Bazı Gözlemler, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 132, Güz 2017, s.116-128.

Rabinowitch, Alexander, **Bolşevikler İktidara Geliyor (Petrograd’da 1917 Devrimi)**, İstanbul, 2016.

Resulzade, Mehmet Emin, **Hatıralar ve Kafkasya**, Haz: Sebahattin Şimşir, İstanbul, 2011.

Somer, Kenan, **100 Soruda Ekim İhtilali**, İstanbul, 1970.

Tanrıverdi, Mustafa, “1917 Şubat ve Ekim İhtilalleri Arasında Rusya’daki Türklerin Siyasi Faaliyetleri”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 132, Güz 2017, s. 108-115.

Taymas, Abdullah, **1917’den 1919’a Rus İhtilalinden Hatıralar**, İstanbul, 2000.

Temir Ahmet, **Vatanım Türkiye**, TTK, Ankara, 2011.

Togan, Zeki Velidi, **Hatıralar**, Ankara, 1999.

Werth, Nicholas, **1917 Rus Devrimi**, Çev. Esra Özdoğan, İstanbul, 2003.

Yücesoy, Ziya, **Rusya'da Türk ve Müslüman Halkların Dini ve Milli Meseleleri**, İzmir, 1996.

Zenkovsky, Serge A., **Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık**, Çev. İzzet Kantemir, İstanbul, 1983.

**СЕВЕРОКАВКАЗСКАЯ ЭМИГРАЦИЯ В ЕВРОПЕ И
ТЮРКСКИЙ МИР**

(1917-1930-е годы)

**North Caucasus emigration in Europe and Turkic world (in
the years 1917-1930)**

(Ю.Д. Анчабадзе)

Yuri Dmitrievich ANCHABADZE*

ABSTRACT

In the culturological, political and historical views of the North Caucasian emigration to Europe in the years 1917-1930 a significant place was occupied by the Turkic world. The historical and cultural component of the views of Caucasian emigrants was the complimentary idealization of the historical past of the Turkic peoples, the prospects of their political and social evolution and the role of Turkic culture in the Caucasus. Many Caucasian ideologists believed that in cultural and historical terms the Caucasus belongs to the " East", while not only geographical but also mental borders connect it with the Turkic world. In search of a common language for the Caucasus, ideas were expressed that lingua franca should be one of the Turkic languages. The most important elements of the Turkic world were Azerbaijan and Azerbaijanis. Azerbaijan was perceived as an Outpost of the Caucasus in the ethno-cultural and political space of the Turkic world, so historical and cultural ties between the Northern Caucasus and Azerbaijan were constantly emphasized. Geopolitical arguments were important for the Caucasian people, according to which Azerbaijan should play a key role in the liberated Caucasus, ensuring that The Caspian area will remain a space of security, cooperation and broad cross-border ties and

* Rus Bilimler Akademisi'nin Etnoloji ve Antropoloji Enstitüsü, Moskova,
Rusya anchabadze@list.ru

contacts for the entire region. At the same time, Turkey was named as the main foreign policy ally of the peoples of the region. An important element in the ideology of North Caucasian migrants was the idea of Union with the Turkic peoples of the USSR – Volga region, Crimea, Turkestan. The political foundations of the Union were based on the fact that it was believed that, being under the rule of the Soviet system, the Turks, like the Caucasian, were in an equally oppressed position, had significant economic potential, were bearers of anti-Soviet sentiments. North Caucasian emigrants closely followed the situation in the Turkic regions of the country, noting the opposition movements in the ethnic ranks of the Communist party, among the masses. Emigrants responded painfully to the facts of Stalinist terror in the Turkic regions, to the oppression of Turkic culture, and to the suppression of Turkic languages. At the same time, the emigrants positively perceived the successes of the Turkic world that took place in the Soviet Union. Caucasian immigrants were linked by friendly relations and cooperation with the most prominent representatives of Turkish emigration to Europe, which was strengthened during a joint political and cultural events.

Key Words: North Caucasus, Azerbaijan, Turkic peoples, Emigration

Кавказская эмиграция сформировалась в ряде стран Европы сразу же после революционных событий в России в 1917-начала 1920-х гг. География кавказского рассеяния оказалась весьма обширной – эмигрантские сообщества образовались в Чехословакии, Польше, Болгарии, Югославии (первоначально в Королевстве сербов, хорватов и словенцев), в Германии, во Франции и в некоторых других странах и регионах континента. На протяжении последующих двух десятилетий предвоенного времени кавказская эмиграция была весьма заметной составляющей в этнокультурной мозаике европейских народов, что было связано с активной политической, культурной, издательской, пропагандистской деятельностью кавказцев в странах рассеяния.

При этом, кавказская эмиграция не представляла собой монолитного единства. В ее среде было много разделительных линий – этнических, земляческих, религиозных, политических, идеологических и др. Порой в роли сплачивающего и интегрирующего фактора выступала региональная идентичность, основанная на представлении о Кавказе как об общей исторической родине всех выходцев из региона. Однако используемая в основном в декларативных целях она не смогла стать основой сплочения кавказской эмиграции, которая по существу была расколота на четыре национальные группы – грузинскую, армянскую, азербайджанскую и северокавказскую, каждая из которых формировала собственную политическую и идеологическую платформу.

Что касается северокавказской эмиграции то она была представлена выходцами практически из всех регионов края – в ее составе были адыги (кабардинцы и

адыгейцы), осетины, карачаевцы и балкарцы, чеченцы, ингуши, народы Дагестана, ногайцы. Считая себя неотъемлемой частью кавказского эмигрантского сообщества, они принимали активное участие в его политической и культурной жизни, в частности, в бурных дискуссиях, посвященных концептуализации основных задач, стоящих перед кавказским эмигрантским социумом, осмыслению исторического пути, пройденного народами региона, их современным состоянием, перспективами политического и этнокультурного развития

В широкой палитре воззрений северокавказской эмиграции значительное место занимал тюркский мир, с которым связан значительный пласт историософских, культурологических, политических и ментальных представлений, формировавших базовые основы групповой идентичности северокавказского эмигрантского социума. При этом историко-культурная составляющая воззрений кавказских эмигрантов заключалась в комплиментарной идеализации исторического прошлого тюркских народов, перспектив их политической и социальной эволюции и роли тюркской культуры на Кавказе.

Важнейшей константой, из которой исходили северокавказские интеллектуалы, заключалась прежде всего в том, что тюркский компонент являлся важнейшей составляющей этнокультурного мира самого Северного Кавказа. Тюркоязычные карачаевцы, балкарцы и кумыки относятся к коренным народам региона и в равной мере с остальными участвовали в региональном историческом процессе. В составе европейской эмиграции также было немало представителей кавказских тюрков, причем один самых авторитетных и деятельных политических лидеров

северокавказской эмиграции был Гайдар Баммат – по этническому происхождению кумык.

Одним из важнейших предметов мировоззренческих споров и дискуссий касался степени этнокультурного единства народов Кавказа, которое в различных концептуальных построениях варьировалось от представлений об интегральности регионального историко-культурного наследия до утверждения о наличии единого кавказского народа. В этом ключе вполне определенно высказывался Барасби Байтуган: «Несмотря на разницу в языке, на всем пространстве Северного Кавказа от берегов Черного до берегов Каспийского морей, живет единый народ, обладающий единой, только ему присущей культурой, руководствующийся одинаковыми общественно-бытовыми формами и традициями, воспринимающий внешние явления через одну и ту же призму преломления, связанный единым историческим прошлым и в одинаковой степени чтущий это прошлое и его героев, наконец, выявивший волю к совместной жизни и обладающий национальным самосознанием и сознанием своей общности а также стремящийся, как стремился он в прошлом, к независимой национальной жизни в пределах собственного государства» (Байтуган, 1933, с .17).

Не отрицая наличия в это «народе» этнокультурных различий, кавказские идеологи пытались найти социальные механизмы, которые могли бы работать на интеграцию и сплочение народов региона. Одним из таких механизмов виделся в согласованном и добровольном принятии общего языка межэтнического общения. По представлениям ряда кавказских эмигрантов, на эту роль мог претендовать один из тюркских языков. Аргументируя свою позицию, сторонники этой точки зрения справедливо указывали, что

тюркские языки никогда не были чужеродными на Кавказе, но всегда являлись полноправными единицами лингвистического разнообразия региона. В то же время, ряд тюркских языков - азербайджанский, кумыкский, крымско-татарский – исторически играли роль *lingua franca* для многих регионов Кавказа, что облегчало восприятие ими этой роли в дальнейшем. В аргументах «за» числились также якобы присущие тюркским языкам «легкость усвоения, малое количество звуков и простота грамматики», а Азад-бей, также предлагавший рассмотреть «тюркский» язык в качестве общесеверокавказского, не преминул указать на его «экспансионные способности» (Азад-бей, 1937б, с. 20)

Предметом весьма накаленных дискуссий в эмигрантской среде был вопрос о культурно-цивилизационной природе кавказского социума. Участники баталий зачастую отстаивали прямо противоположные позиции. Так, представители грузинского и армянского крыла кавказской эмиграции в большинстве отстаивали европейскую природу кавказской цивилизации, для северокавказцев несомненны были ее «восточные» корни. Исходя из комплекса исторических, географических и социокультурных факторов, северокавказские эмигранты ощущали гораздо большую сопричастность своего региона «восточному» миру, тесно связывающего их историческую родину, в том числе и с огромным универсумом тюркских народов и культур.

Не менее важным предметом рефлексии были границы Кавказа, причем не столько достаточно очевидные географические, либо подверженные международной конъюнктуре политические, сколько *духовные*,

ментальные, которые через Каспий и южные пределы связывали Кавказ с тем же Востоком, откуда на протяжении веков транслировались идеи, культурные импульсы и ментальность. Восточным наследием считался ислам, которого придерживалось большинство населения региона. Эмигрантские деятели понимали, что Кавказ разделен конфессиональными границами, тем не менее, считали исламские ценности важнейшим интегрирующим фактором: во-первых, они замыкали Северный Кавказ с каспийским Азербайджаном, а во-вторых, становились связующим звеном с народами Туркестана и всем остальным мусульманским миром.

Ключевым звеном этого мира были Азербайджан и азербайджанцы - крупнейшая страна и самый многочисленный тюркский народ Южного Кавказа. Кавказские эмигранты старались всячески подчеркнуть историко-культурные связи между горским Северным Кавказом и Азербайджаном. Так, Шарафеддин эмоционально восклицал: «Всякий знает, что естественные узы связывают два братских народа – горцев и азербайджанцев» (Шарафеддин, 1934: 14). При этом кавказских деятелей, естественно, занимал вопрос, «как будет складываться и развиваться национальное сознание Кавказского Азербайджана». Многие кавказцы опасались, что общетюркские устремления, связанные с идеей «турецкого мира от пределов Китая до Средиземного моря», вытеснит общекавказскую идею из политических и культурных приоритетов азербайджанцев (Авалишвили, 1936, с. 10). Но устами одного из лидеров азербайджанской эмиграции М.Э. Расул-задэ было подтверждено стремление Азербайджана к союзу с народами Северного Кавказа. «Азербайджан - писал Расул-задэ, - тысячу одной нитью кровно связан с братским народом Северного Кавказа,

заинтересованным в независимости Кавказа и в борьбе с русским империализмом не только в силу славных исторических традиций, но и по геополитическим условиям» (Программная статья, 1937: 27).

Последнее брали в расчет и северокавказцы которые считали, что Азербайджан должен сыграть одну из ключевых ролей на освобожденном Кавказе, гарантируя, что Каспийский ареал останется пространством безопасности, кооперации и широких трансграничных связей и контактов для всего региона, тем более, что исторический опыт убедительно свидетельствовал в пользу возможностей активного взаимодействия двух кавказских регионов (Алиева, 2015; Алиева, 2017).

В этом контексте Азербайджан воспринимался кавказским форпостом в этнокультурном и политическом пространстве тюркского мира. Это обстоятельство считалось крайне важным, так как в политической и культурной стратегии кавказской эмиграции, направленной на достижение своих главных целей - освобождения родины от коммунистического гнета – тюркскому миру отводилось весьма значительная роль исторического и политического союзника, с которым народам Кавказа суждено пройти путь борьбы и побед.

Общеполитические задачи виделись в освобождении региона от большевистской власти, после чего народы смогут самостоятельно выбрать форму будущего политического устройства. Проектов выдвигалось немало, в том числе образование национальных государств, однако северокавказские деятели резонно полагали, что условием независимости региона может быть только объединенный Кавказ, сохраняющий дружеские и стратегические отношения со

своими главными историческими союзниками – Турцией и Ираном.

Внешнеполитические гарантии существования свободного Кавказа ставились в зависимость от дружеских отношений с Турцией, которая рассматривалась в качестве главного исторического союзника народов региона.

Не менее важным элементом в идеологии северокавказских мигрантов была идея союза с тюркскими народами СССР. Политическим основанием союза кавказских и тюркских народов являлось то обстоятельство, что, пребывая под властью советской системы, все они находились, как считали кавказские идеологи, в одинаково угнетенном положении. Впрочем, в этом отношении не выделялись и другие народы бывшей Российской империи, ставшие по мановению большевиков советскими социалистическими нациями. Сам Советский Союз рассматривался как конгломерат национальных и этнических групп, которые скреплены лишь деспотизмом и силовым принуждением советской карательной системы. Г. Баммат писал по этому поводу: «Украина, Белорусия, Кавказ, Туркестан, тюркские народы Поволжья и Урала и все нерусские по крови и культуре народы СССР связаны с Москвой только штыками Красной Армии и особых отрядов ГПУ» (Баммат, 1934: 4).

Т. Елекхоти также подчеркивал, что «национальности СССР ничего общего не имеют ни по языку, ни по расе, ни по религии, ни по культуре с господствующей русской народностью. Они были Москвой присоединены насильственно, под страхом штыков удерживаются в повиновении и теперь» (Елекхоти, 1937: 17).

Уверенность в антисоветских настроениях советских тюрков, как и остальных нерусских народов

СССР, была столь значительна, что давало возможность делать выводы о перспективах внутриполитического развития советской страны. Так, в передовой статье журнала «Кавказ» (автор статьи скорее всего был Г. Баммат) утверждалось, что «Украина, Белоруссия, Кавказ, Туркестан, тюркские народы Поволжья и Урала и все не русские по крови, по духу и культуре народы, ныне порабощенные Москвой, в момент внешних осложнений отнюдь не будут с Советами» (Политический обзор, 1934: 3).

Немалую роль в этой уверенности играли представления об экономической самодостаточности тюркских регионов СССР. Считались важным наличие на этих территориях мощных природных и сырьевых ресурсов, в частности залежей углеводородов. При этом указывалось на то обстоятельство, что «все нефтеносные районы СССР расположены вне пределов собственно русской территории» - это Кавказ, Идель-Урал, Туркестан. Отсюда делался вывод, что в случае политических осложнений Советы не смогут воспользоваться своими нефтяными богатствами, которые «едва ли выполнят возложенные на них задачи» (Таш-Темур, 1935: 13).

Северокавказские эмигранты стремились найти подтверждения своей уверенности, внимательно следя за ситуацией в тюркских регионах страны, прежде всего, в Азербайджане, а также в Поволжье, Крыму и Туркестане. Фиксировались и анализировались становившиеся известными факты, которые должны были свидетельствовать о росте недовольства среди местного населения, зарождения протестного движения или вооруженного активизма.

Определенные надежды возлагались на оппозиционные движения в рядах правящей

коммунистической партии в СССР, в частности на те из них, которые как считалось, имели «национальный уклон». Считалось, что они неминуемо должны были привести к перерождению ВКП(б) и в конечном итоге к ее политическому поражению, что откроет дорогу к полному освобождению народов от большевистского диктата. Даже М.Э. Расул-заде не избежал преувеличенных политических ожиданий, рассматривая случаи активистской деятельности коммунистов в национальных регионах, прежде всего в тюркских, осмелившихся требовать от Центра большего учета местной этнической специфики. Таковы были казусы Э. Хан-Будагова в Азербайджане, М. Султан-Галиева в Татарстане, Т. Рыскулова в Туркестане, В. Ибраимова в Крыму.

До эмиграции доходила также информация о вооруженном активизме населения в тюркских регионах СССР, что, вполне понятно, находило весьма сочувственное отношение в среде северокавказских изгнанников. С обостренным вниманием эмигранты следили за развитием ситуации прежде всего на родине. Утверждая, что «партизаны на Кавказе появились с первых же дней оккупации большевиками», эмигранты надеялись, что накал антисоветского движения будут нарастать, о чем свидетельствовала, по их мнению, например, антибольшевистская активность в Азербайджане, где имели место, в том числе и вооруженные акции сопротивления властям (Партизаны на Кавказе, 1936: 22).

Однако советскому руководству удалось расправиться с национальными уклонами в регионально-республиканских партийных организациях, а затем подавить партизанское сопротивление населения, а наступившая с середины 1930-х годов эпоха Большого

террора ликвидировала в СССР любую возможность свободной политической деятельности. Эмигрантов ужасали известия о бушевавших на родине репрессиях, которые в равной мере коснулись и тюркских регионов станы. В одном из номеров журнала «Кавказ» сообщалось, что «в Азербайджане арестовываются – в свое время деятельный коммунист Рухула Ахундов, один из руководителей “культурного фронта”, Х. Зайналли, этнограф, фольклорист, профессор Чобан-заде, лингвист, которого обвиняют в «туркизации» языка... к тому же тюркского (азери)». Сообщалось также об арестах среди азербайджанских писателей. Репрессиям, в частности, подверглись «Галибли, Али Рази, А. Джевад, которому ставится в вину, что его имя цитировалось в эмигрантском листке, Гусейнов, Али Назим и др.» Стало известно о давлении, которое оказывалось на оставшихся на свободе писателей, которые «в том числе Алекберли, председатель Ассоциации азербайджанских писателей, были уведолены, что если они не переменят “позиции”, то подвергнутся участи предыдущих» (Вести с родины, 1937: 36).

Не менее тревожные вести доходили из Туркестана. «Туркестанские газеты, - сообщал своим читателям журнал «Северный Кавказ», - часто приносят сведения о ликвидации каких-то антисоветских и националистических групп, заканчивающихся обычно кровавой расправой кровожадной власти со своими жертвами» (Азери, 1935 :10). Сообщалось о репрессиях против культурной элиты туркестанских народов. Журнал «Кавказ» писал, что «в Узбекистане в настоящее время идет страшное гонение на писателей и филологов “пантюркистов”, как, например, профессор Фитрат, Чолпан, Усман, Насыр и др., которые составляли группу “Джагатай шурунги” – общества,

ставившее целью очищение узбекского языка от наносных терминов для приближения его к первоисточнику – джагатайской орфографии» (Азад бей, 1937: 11).

В условиях, когда государственный террор лишал возможности легальных форм политической борьбы, эмигранты возлагали надежду на духовные аспекты сопротивления, опиравшиеся на этнокультурные основания народной жизни. Считалось, что попытки большевиков изменить культурно-бытовой уклад нерусских народов не увенчались успехом. Более того, Т. Еликхоти был убежден, что в народных массах идеология и практики большевизма вызывают отторжение. Он утверждал, что «на Кавказе, Украине, Туркестане и в др., благодаря вековому укладу жизни и морально-бытовой структуре большевизма не приняли и с его разрушительным влиянием здесь никогда не переставали бороться» (Елекхоти, 1937: 18).

Тем более негативную реакцию вызывало идеологизированное реформистское вторжение советской власти в сферу духовной культуры, что, по мнению эмигрантов, наносило ущерб традиционным основаниям народной жизни в кавказских и тюркских регионах страны. Так, не прошли мимо внимания эмигрантов изменения в системе просвещения, связанные с внедрением в школьное образование обязательного изучения русского языка. Исправляя последствия, как это объяснялось на официальном сленге того времени, – «вредительства», уроки русского вводились «во всех нерусских школах: в 4-летках – со 2 класса, в 7-ми и 10-летках – с 3 класса. Число уроков колеблется между 2-мя и 5-тью в неделю» (Обязательное изучение русского языка, 1938: 44). Для эмигрантов эти факты свидетельствовали о проводившейся властями планомерной политике русификации, равно как и

директивная замена латинизированного алфавита кириллицей.

Беспокойство о состоянии родных языков было столь сильным, что 31 мая-1 июня -1936 г. в Варшаве состоялся т.н. языковедческий съезд, на который съехались представители национальных сегментов эмиграции в том числе из Северного Кавказа, Азербайджана, Поволжья и Туркестана. Каждый представитель прочитал реферат о состоянии родного языка, его функциональном, образовательном и общественном статусе. В принятой резолюции отмечалось, что условиях большевистского режима всем народам грозит русификация, так как целью режима является «слияние всех культур в одну общую культуру с одним общим языком». Съезд выразил протест «против дикого преследования нерусских языков в Советском Союзе». Апеллируя к Лиге наций, делегаты съезда просили, чтобы эта авторитетная международная организация «исследовала судьбу нерусских языков на территории Советского Союза и обратилась к советскому правительству с указанием о возвращении языкам нерусских народов полных прав и свободы языкового творчества» (Протест народов «Прометей», 1936 :21, 22; см. также: Советская языковая политика, 1936).

Едкого комментария заслужила и массовая компания по переименования населенных пунктов, которая существенно изменяла и искажала топонимическую карту национальных регионов, в данном случае Азербайджана. Так, особенно резкое неприятие вызвало переименование Гянджи в Кировабад. «Кавказ» с возмущением писал, что Гянджу «нынешние “правители” Закавказья (“национального по форме, социалистического по содержанию”) окрестили именем того человека, с которым

связана мрачная история завоевания Кавказа. Ганджа будет назваться теперь “Кировабад”. Надеемся – ненадолго» (Хроника, 1935: 26).

Впрочем, следили и за успехами. Так, большой резонанс вызывали сообщения из Москвы, где с 5 по 15 апреля 1938 г. прошла декада азербайджанского искусства. Журнал «Кавказ» с удовлетворением отмечал, что мероприятия декады проходят с огромным успехом. Соответствующая публикация информировала читателей, что «декада началась с представления новой оперы первого азербайджанского национального композитора У. Гаджибекова “Кер-Оглу”, вызвавшей во всей московской прессе восторженные отзывы. На спектакле присутствовали Сталин, Молотов, Каганович, Микоян и другие “шефы”». С явной гордостью цитировалась рецензия в «Известиях», автор которой, «описывая умелую постановку “Аршин-мал-Алан», добавляет, что «русский театр мог бы с пользой для дела научиться кой чему у своего азербайджанского партнера». Отдельные представители русского искусства выражают свои переживания от азербайджанских спектаклей, музыки и танцев, на страницах газет в самых восторженных тонах. В декаде участвуют также ашуги». (Декада азербайджанского искусства в Москве, 1938: 45).

Уникальное ашугское искусство и его состояние в советском Азербайджане вызывало особо пристальный интерес. Так, сообщалось, что «музыкальное издательство впервые выпустило четыре альбома песен ашугов “орденоносцев” Асада и Авака и “просто” ашугов – Мирзы

и Фатулла, положенных на ноты азербайджанским композитором Сеидом Рустамовым». Автор заметки выделяет прежде всего песни «Карабахская кайтарма» – «Кер-оглы», которые рассматривает как «образцы местной лирики», отказывая в этом сонму опубликованных в тех же альбомах «“актуалите”, вроде “Сталина”, “Испанским гостям”, “1905” и пр.» Далее сообщалось, что «закончен печатанием и поступает в продажу сборник 50 народных азербайджанских песен, записанных и положенных на ноты тем же Рустамовым на основании напевов известного старого певца Джабара Карягди (На музыкальном фронте, 1939: 39). Отпразднованный на родине за несколько лет до этого 75-летний юбилей Джабара, «считающегося лучшим знатоков народной и восточной классической музыки», также нашел отражение в эмигрантской печати (Хроника, 1935: 26; Азербайджанский народный, 1935: 41).

В эмигрантской печати подробно освещались выдающиеся литературные юбилей, в частности 125-летие со дня рождения Мирзы Фатали Ахунд-заде. Сообщалось о состоявшейся 19 и 20 декабря в Баку торжественной сессии Азербайджанского филиала АН СССР и о докладе профессора И.К. Луппола, который «охарактеризовал Ахунд заде как родоначальника новой азербайджанской литературы, первого драматурга, прозаика, художника, реалиста. Ахунд заде, говорит он, был поборником обогащения культуры азербайджанского народа русской и западноевропейской культурой». Недовольство вызвал лишь антирелигиозный пафос юбилея. «Почему, -

вопрошал «Кавказ», - праздную юбилей Мирза Фатали, большевицкие “ученые” из “диамата” хотят представить его как “великого атеиста”? это ли называется чествовать память великого драматурга? По-нашему, это есть худшее оскорбление, которое можно нанести памяти Мирза Фатали (Празднование юбилея Мирза Фатали, 1939: 39).

Эмигранты ожидали и наступавший в 1941 г. юбилей 800-летия Низами. В сообщении о грядущем событии перечислялось, что «Институт истории языка и литературы Азербайджана готовит к печати юбилейное издание бессметных произведений Низами, являющихся ценнейшим вкладом в сокровищницу мировой поэзии и культуры. Пока что подготавливается к печати «Шарафнаме» - первая часть поэмы «Искендернаме», посвященной подвигам Александра Македонского. Специалистами подобран обильный материал по истории старой Ганджи, эпохи Низами, состоящий из выдержек книг арабских, иранских, армянских и грузинских историков, писавших об этой эпохе. Писатели, поэты и художники Азербайджана работают над трудами, посвященными Низами. Поэты переводят на родной язык известную поэму «Хафы-Пейкар». Художники собираются написать целую галерею картин, посвященных жизни и творчеству знаменитого азербайджанского поэта. Наконец, в ознаменование предстоящего юбилея, институт литературы и языка, получает имя Низами Генджеви (800-летний юбилей Низами, 1939: 40).

Особого внимания требует изучение взаимоотношений – личных и групповых, –

складывавшихся внутри самого эмигрантского сообщества. Они не были однозначными и часто были подвержены давлению многих обстоятельств. В определенных условиях эти обстоятельства оказывали сильное негативное влияние, раскалывая эмигрантское сообщество на разные группы и течения, порождая немало противоречий, столкновений и споров - порой резких и нелицеприятных, приводивших зачастую к разрыву личных и общественных контактов и взаимоотношений.

В то же время кавказских эмигрантов связывали дружеские отношения и сотрудничество с виднейшими представителями тюркской эмиграции - Г. Гаджибейли, М. Расул-заде, Г. Исхаки, З. Валиди и др. Так, 10 января 1935 г. варшавская кавказская колония приветствовала одного из виднейших деятелей кавказской эмиграции Али Мардан бека Топчибаши. На торжественном заседании выступали многие, в том числе представитель северокавказских народов осетин Биллати, грузин Накашидзе, от крымских татар слово взял доктор Зихни и др. В информационной хронике отмечалось, что представители кавказских эмиграций в своих выступлениях особо отметили ту благотворную роль, которую сыграл Али Мардан бек в деле сближения кавказских народов» (Кавказская колония, 1935: 16). Как общий праздник в сентябре 1936 г. был отмечен 25-летний юбилей общественной и публицистической деятельности известного деятеля крымскотатарского движения Джафар-бея Сеидамеда (Юбилей Джафар-бея Сеидамеда, 1935: 17), в следующем, 1937 г. – 40-летие литературной и публицистической деятельности Аяза Исхаки (Вейси, 1937).

Не менее значимую интегрирующую роль играли проводившиеся совместные политические и общественные акции. 1 июня 1935 г. в Варшаве в клубе «Прометей» состоялось заседание кавказской эмигрантской общины, посвященное 17 годовщине «объявления кавказскими республиками своей независимости». Сначала кавказцы почтили память недавно скончавшегося президента Польши Ю. Пилсудского, а затем «г-н Мирза Балла (азербайджанец) и инженер Б. Биллати (северокавказец) отметили значение вспоминаемой годовщины, подчеркнув при этом огромную роль достигнутого кавказскими народами единства» (День независимости, 1935: 29).

Еще одной формой организационного объединения эмигрантских сил был созданное в середине 1930-х гг. общество Дружбы народов Кавказа, Туркестана и Украины. Среди разнообразных дел, которым занималось общество, немалую роль играли популяризация среди европейцев ситуации с «порабощенными народами Советской России», организация разных вечеров, заседаний, лекций, призванных популяризировать культурные достижения кавказских и тюркских народов. Зачастую лекторами выступали известнейшие деятели эмиграции, как например, М.Э. Расул-задэ, выступивший 17 января 1936 г. при стечении многочисленной публики с докладом о современной азербайджанской литературе (Современная литература Азербайджана, 1936), либо сочувствующие представители общественных кругов Европы (Доклад Жана Мартэна, 1936).

Среди занимавших северокавказскую диаспору в Европе многочисленных вопросов интеллектуального осмысления и практического действия важное место принадлежало тюркской проблеме. Тюркский мир не был

чужд Кавказу, с одной стороны, вливаясь существенным компонентом в его языковое и этнокультурное пространство, с другой – на протяжении веком оставаясь важнейшим историческим партнером народов региона. Не акцентируя существовавшие порой сложности во этих взаимоотношениях, северокавказские интеллектуалы акцентировали внимание на позитивных примерах и богатом наследии кавказско-тюркского сотрудничества. На этой основе было гораздо легче строить концепции взаимной интеграции и проекты будущего социокультурного бытия, в котором кавказцы и тюрки становились равноправными партнерами и сотворцами исторического процесса.

Чувствуя свою соприродность тюркскому миру, кавказцы находили в этом дополнительную опору в своих политических устремлениях. Территориальный и демографический потенциал тюркского мира, неисчерпаемые возможности экономического развития, духовное наследие становились многократно усиленным мощным ресурсом, служившим общему делу освобождения родины от большевистской тирании.

Тюркские устремления северокавказцев находили полное понимание у представителей этого мира. М.Э. Расулзадэ писал, что «горцы убеждены, что в борьбе с русской оккупационной культурой они сумеют бороться только в союзе с тюрко-мусульманской культурой». И далее он продолжал: «Наилучшим пожеланием для всего Кавказа было бы распространение азербайджано-горских братских взаимоотношений и духовной связи на взаимоотношения всех народов Кавказа» (Программная статья, 1937: 27).

Тюркофильские воззрения представителей северокавказского эмиграции в значительной степени

отразили мифологичность и романтизм, характеризовавший политическую историософию эмигрантской общественной мысли. Тем не менее они остаются интереснейшими свидетельствами эпохи, еще одной главой в духовных контактах кавказских и тюркских народов, которые имеют основания быть продолжены и в наше время.

Азад бей. Русификация под флагом интернационализма // Кавказ. 1937а. № 9.

Азад-бей. Еще о русификации под флагом интернационализма // Кавказ. 1937б. № 12

Азербайджанский народный певец Джабар Карягдыоглы // Северный Кавказ. 1935. № 11-12.

Азери. Советский террор в национальных республиках // Северный Кавказ. 1935. № 22.

Алиева С. Взаимоотношения Азербайджана и народов Северного Кавказа (XIX-начало XX вв.). Баку, 2015.

Алиева С. Азербайджанская демократическая республика и государственные образования Северного Кавказа в 1918-1920 гг. Горская Республика. Северо-Кавказское эмиратство. Имамат Гоцинского. Ростов-на-Дону, 2017.

Бейтуган Б. Имеем ли мы право на жизнь? // Горцы Кавказа. 1933. № 37.

Вейси М. Аяз Исхаки (к 40-летию литературной и публицистической деятельности) // Северный Кавказ. 1937. № 37.

800-летний юбилей Низами // Кавказ. 1939. № 1.

Декада азербайджанского искусства в Москве // Кавказ. 1938. № 4

День независимости в Варшаве // Северный Кавказ. 1935. № 14.

Доклад Жана Мартэна // Северный Кавказ. 1936. № 21.

На музыкальном фронте // Кавказ. 1939. № 1.

Партизаны на Кавказе // Северный Кавказ. 1936. № 25.

Празднование юбилея Мирза Фатали // Кавказ. 1939. № 1.

Программная статья Эмин бея Расул Задэ // Северный Кавказ. 1937. № 35.

Протест народов «Прометея» против обрусительной политики Москвы // Северный Кавказ. 1936. № 26.

Советская языковая политика в Азербайджане // Северный Кавказ. 1936. № 27.

Современная литература Азербайджана. На докладе М.Э. бея Расул Задэ // Северный Кавказ. 1936. № 21.

Таш Темур. Нефтяные районы в СССР // Северный Кавказ. 1935. № 9.

Юбилей Джафар-бея Сеидамеда // Северный Кавказ. 1935. № 17.

FOTOĞRAFLAR